ખંડ આનંદ

જાન્યુઆરી - ૨૦૦૧

પંદર રૂપિયા

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ - પો.બો. ૧૨૩ અમદાવાદ

૧૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ભારતીયો ૨૫ રાજ્યો, ૧૭ ભાષાઓ

૧ સ્વાદ

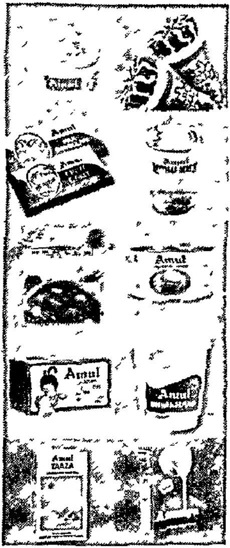

Amul
The Taste of India
www.amul.com

ગુજરાત કો-ઓપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ. આણંદ ૩૮૮ ૦૦૧

FCB ULKA 12913 GI

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે: સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસગકથા, પત્ર, નિબધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામા આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ **પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલુ પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહી.

૫ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનુ સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયાંમાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ –૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ-હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪; ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી શાહ • સેવતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

પોષ-મહા ૨૦૫૭ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧

૧	પતંજલિની અમૃતયાત્રા यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति । ગુણવંત શાહ	૫
૨	આપણો કવિતાવારસો કોણ રોકે ?/સ્નેહરશ્મિ ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૯
૩	શતાબ્દી-વંદના (કરસનદાસ માણેકનાં કાવ્યો)	૧૨
૪	નવાં કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) અળગા થૈ શું કરશું ?/ચંદ્રકાન્ત શેઠ, મન નથી પણ /દાન વાઘેલા, સુકાઈ ગયેલા લીમડાને જોઈને –/યોગિની શુક્લ, ગઝલ/'પ્રણય' જામનગરી, બે કાવ્ય/પરાગ ત્રિવેદી, કાવ્યત્રયી/ચંદ્રકાન્ત ભટ્ટ, વનિશ્તનામું/ઈશ્વર સુથાર 'શિલ્પી'	૧૩
૫	શ્રદ્ધાંજલિ ગાંધીવાણી મારા સ્વપ્નનું ભારત, જ્યાં નામર્દ વસતા હોય ત્યાં/(સંકલિત-સંપાદિત મહેન્દ્ર મેઘાણી, યુદ્ધ, શાંતિ અને ગાંધી/અનુવાદ ચ ઉ મહેતા ('વિશ્વવાત્સલ્ય')	૧૫
૬	વાર્તાજગત પાનખરની કૂંપળ/વસુધા ઈનામદાર, અત્યાક્ષરી/ગિરીશ ભટ્ટ	૧૯
૭	જીવનસૌરભ ખુદાના બંદા ઈસ્માઈલદાદા/મનસુખ સલ્લા	૨૮
૮	જીવનબોધ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર/નતબાલ	૩૭
૯	પમગર આચકના માગન/ડૉ કેશુભાઈ દેસાઈ	૪૦
૧૦	ચિંતન ગીતા-પરિચય/જયંત પંડ્યા, ભારતીય જીવનમાં વેદાંત/સ્વામી વિવેકાનંદ	૪૩
૧૧	સંસ્કૃતિ-ચિંતન વેદનો આધ્યાત્મિક આચાર્ય/સંકલન હરિભદ્ર મ જોશી	૪૯

૧૨. **પ્રવાસ :** જોયો તામિલ દેશ/ભોળાભાઈ પટેલ — ૫૫

૧૩. **શતાબ્દી-વંદના :** જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર — ૬૧

૧૪. **નવી સદીની નોબત :** બજારુ સંસ્કૃતિ/ડૉ. આદર્મ ઘોડીવાળા — ૬૬

૧૫. **ધરતીનું હીર :** ડૉક્ટરની નોંધપોથી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ — ૭૧

૧૬. **ગૃહગંગાને તીરે :** પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ચમત્કાર સર્જે છે/અવંતિકા ગુણવંત — ૭૪

૧૭. **જોયેલું ને જાણેલું :** ચમત્કારિક માનસિક શક્તિ ધરાવનારનો મારો એક અનુભવ/ હરિવલ્લભ ભાયાણી, કર્તવ્યનિષ્ઠ કર્મચારી/જોસેફ મેકવાન, માતા અને પિતાની ઓળખ/ગોવિંદભાઈ રાવલ, ફ્લૉરેન્સ નાઈટિંગેલની અનુભૂતિ/પ્રેષક : પ્રો. નારાયણ શેઠ, ખોવાયેલા રતનની કથા/દિલીપ રાણપુરા, સુશાસન/કિશોરકુમાર રાવજાદા — ૭૭

૧૮. **સંકલન :** આચાર્ય હરિવલ્લભ ભાયાણી/સુરેશ દલાલ, નર્મદા બંધની જાણવા જેવી વિગતો/ત્રં. ઉ. મહેતા, દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ગાંધી તીર્થોમાં/નારાયણ દેસાઈ, સ્વાતંત્ર્યને અર્થપૂર્ણ બનાવીએ/અટલ બિહારી વાજપાઈ, બાપુએ કહ્યું/રમેશ પારેખ, વાતાવરણનો 'વળાંક'/ત્રં. ઉ. મહેતા — ૮૯

૧૯. **તંત્રીની વાત :** ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા — ૯૮
પ્રતિભાવ/કિશોર આનંદ
વાચકો લખે છે : 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૫૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૧૦૦૦

સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૬૦૦

છૂટક કિંમત : ૧૫ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળગ અક ૬૨૦] પોષ-મહા ૨૦૫૭ [જાન્યુઆરી ૨૦૦૧

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ।

(છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ, અધ્યાય-૭, ૨૩-૧)

જે છે વ્યાપક અને અનત
તે જ પરમ સુખદાયક,
જે છે સાકડુ અને અલ્પ
તે જ ખરુ દુ ખદાયક !

ચીનના તત્વજ્ઞાનને પશ્ચિમના દેશોમા લોકપ્રિય બનાવવાનો યશ લિન યુટાગને ફાળે જાય છે લિન યુટાગે એક મૌલિક વાત કરેલી માનવ-ઇતિહાસમા સદીઓ સામે ટકવાની ક્ષમતા જેટલી સત-મહાત્માઓની હોય છે તેટલી રાજકીય નેતાઓની નથી હોતી પોતાની વાતના સમર્થનમા લિન યુટાગ કહે છે કે લાઓ ત્ઝુ અને કન્ફ્યુશિયસ કાળ વીતે છતા ભુલાતા નથી, પરતુ માઓ ત્સે-તુગ જેવા નેતા એટલો લાબો સમય ટકી ન શકે આગળ વધીને લિન યુટાગ કહે છે કે મહાત્મા ગાધી જેટલા લાબા કાળ સુધી લોકોના હૃદયમા જીવતા રહેશે તેટલા લાબા કાળ સુધી પડિત જવાહરલાલ નેહરુ નહી રહે વાતમા દમ છે

સત-મહાત્માઓ કે ફકીર-ઓલિયાઓ પાસે એવુ શુ છે, જેને કારણે તેઓ લોકોના હૃદયમા કાયમી સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે? ઉપનિષદના ઋષિનો જવાબ એક જ મધુર શબ્દમા મળે ભૂમા વિશ્વમા જે કઈક વિશાળ-વ્યાપક-અનત છે તેને ઉપનિષદીય પરિભાષામા ભૂમા કહે છે જે મહામાનવનુ મન વિશાળ હોય, ચિત્ત વ્યાપક હોય અને જેનો માહ્યલો અનતની આરતી ઉતારતો હોય તેનુ સ્મરણ પણ સુખદ હોય છે શકરાચાર્ય આ વાતને સમજાવે ત્યારે બે શબ્દો પ્રયોજે છે નિરતિશય અને સાતિશય તેઓ કહે છે કે જે નિરતિશય (ઉત્તમ, વધારે કે વિસ્તીર્ણ) હોય તે સુખદ છે જે સાતિશય (ન્યૂનાધિક) હોય તે અલ્પ છે અને અલ્પમા સુખ નથી હોતુ અલ્પતા (સકીર્ણતા) હોય ત્યા સુખ ન હોય એનુ કારણ શુ? શકરાચાર્ય કહે છે કે અલ્પ જ અધિક તૃષ્ણાના મૂળમા છે (અલ્પસ્ય અધિક તૃષ્ણા હેતુત્વાત્) વળી, તૃષ્ણા જ દુ ખનુ બીજ (દુ ખબીજમ્) છે તેથી અલ્પતા કદી સુખદાયક નથી હોતી ભૂમા જ સુખદાયક છે કારણ કે એમા દુ ખના કારણરૂપ તૃષ્ણાનુ હોવુ અસભવ છે સનત્કુમાર નારદને કહે છે કે

ભૂમા સુખદાયક છે તેથી ભૂમા અંગે જ વિશેષ જિજ્ઞાસા રાખવી જોઈએ (ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્ય ઇતિ).

દશરથની હાજરીમાં કૈકેયી જ્યારે પોતે માગી લીધેલાં બે વરદાનોની વાત કરીને રામને ચૌદ વર્ષ માટે વનમાં જવાનું કહે છે ત્યારે રામ કહે છે:

એવમસ્તુ ગમિષ્યામિ વનં વસ્તુમહં ત્વિત: ।
જટાચીરધરો રાજ્ઞ: પ્રતિજ્ઞામનુપાલયન્ ॥
(વાલ્મીકિ રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૯-૨)

કૈકેયીને રામ કહે છે: 'એમ જ થાઓ! હું રાજા(દશરથ)ની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે જટા અને વલ્કલ ધારણ કરીને વનમાં રહેવા માટે અહીંથી અવશ્ય ચાલી જઈશ.'

રાજ્યાભિષેકની બધી તૈયારી થઈ ચૂકી હોય તે જ સમયે ચૌદ વર્ષ માટે વનમાં જવાનું આવી પડ્યું તોય રામના હૃદયમાં કૈકેયી માટે કોઈ ક્રોધ કે દ્વેષ નથી. હૃદયની આવી વિશાળતા જ મહામાનવ બતાવે તે અલ્પને ત્યજીને ભૂમા તરફ વળે છે. ક્ષમા, ઉદારતા અને સમતા જેવાં લક્ષણોનો તાત્ત્વિક સંબંધ ભૂમા સાથે રહેલો જણાય છે. શંકરાચાર્ય ભૂમાનો મહિમા કરતાં કહે છે કે જે અલ્પ છે તે મર્ત્ય છે (અલ્પં ચ તન્મર્ત્યમ્). સંત-મહાત્મા જનસ્મૃતિમાં લાંબા કાળ સુધી વંદનીય રહે છે તેવી લિન યુટાંગની વાતનો તાળો શંકરાચાર્યની વિવેચના સાથે બેસે છે.

સંસારના લૌકિક વ્યવહારોમાં પણ નાની નાની તકરારોમાં છેવટે સંકીર્ણતા હારે છે અને વિશાળતાનો વિજય થાય છે. દેરાણી અને જેઠાણી લડે છે. સાસુ અને વહુ લડે છે. પતિ અને પત્ની ઝઘડે છે. બે ભાઈઓ કે બે બહેનો વચ્ચે પણ મન ઊંચાં થાય છે. ક્યારેક બે મિત્રો બાખડી પડે છે. બે પક્ષો, બે નેતાઓ કે બે હરીફો વચ્ચે લડાઈ જામી પડે છે. બે વેપારીઓ વચ્ચે પણ દ્વેષ કે ઈર્ષ્યાનો ભાવ રહેતો જોવા મળે છે. ક્યારેક બે કહેવાતા સાધુજનો વચ્ચે પણ છાની તકરાર ચાલતી રહે છે. આવા મનદુ:ખના પ્રસંગોએ બેમાંથી એક પક્ષ બીજાની સરખામણીમાં સહેજ ઉદાર હોય એવું બને છે. દેરાણી-જેઠાણી વચ્ચેની તકરારમાં પણ ક્યારેક એક પાત્ર ઓછું સંકુચિત કે ઓછું અનુદાર હોય છે. એવી સ્થિતિમાં છેક સામાન્ય કક્ષાએ પણ બેમાંથી જે પાત્ર પ્રમાણમાં થોડીક મોટાઈ બતાવે તે (એકંદરે) સુખી (કે ઓછું દુ:ખી) હશે. જે પક્ષ સંકુચિત, સ્વાર્થપરાયણ અને દ્વેષયુક્ત હશે તે સુખી નહીં હોય. દ્વેષભાવની એક ખૂબી જાણી રાખવા જેવી છે. દ્વેષ કરનારો, દ્વેષ પામનારા કરતાં વધારે દુ:ખી હોય છે. ક્ષમાભાવ બતાવનારો, ઉદારતા બતાવનારો, જતું કરનારો કે ભલાઈ બતાવનારો માણસ કે પક્ષ (પ્રમાણમાં) સુખનો અનુભવ કરતો હોય છે. ક્યારેક આ વાત સતત ઝઘડી રહેલા બે દેશોને પણ લાગુ પડતી હોય છે. જે દેશ સંકુચિત કટ્ટરતા કે ઝનૂન કે ધર્માંધતાને પનારે પડે તે દુ:ખમાં

પડે છે નાના નાના વ્યવહારોમા જ્યા પણ ઉદારભાવ કે વિશાળતા જોવા મળે ત્યા ભૂમાની ઝલક પ્રાપ્ત થાય છે વિશાળતા જ્યારે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા જેવા ચાર પગથિયા ચડે ત્યારે પ્રાપ્ત થતા મહાસુખની તો કલ્પના જ કરવી રહી! બૌદ્ધ પરપરામા આ ચાર પગથિયાને 'બ્રહ્મવિહાર' કહે છે પાતન્જલ યોગદર્શનમા પણ આ ચાર પગથિયાનો મહિમા થયો છે એ ચારે બાબતોમા ભૂમાભાવ રહેલો છે

સદ્ગુણો પ્રત્યેનો અભિગમ બદલવાની જરૂર છે સદ્ગુણ કેળવાય તેમા જ આપણુ કલ્યાણ રહેલુ છે એવો ભાવ કેળવાય ત્યારે સદ્ગુણનો ભાર નથી લાગતો સદ્ગુણ દાખવવામા જ આપણો સાચો 'સ્વાર્થ' રહેલો છે, એ વાત ગળે ઊતરી જાય પછી સ્વાર્થ પણ શ્રેયાર્થનો સહોદર બની રહે છે 'સ્વ'નો 'અર્થ' શુ, તે સમજાય તો જ 'સ્વાર્થ' સિદ્ધ થાય હૃદયની વિશાળતા પ્રગટ થતી રહે તેમા જ આપણુ કલ્યાણ રહેલુ છે પરોપકાર કરનારો પોતાના પર જ ઉપકાર કરતો હોય એવો ભાવ સેવે ત્યારે ઉપકાર કરવાથી પેદા થતો અહકાર નષ્ટ થાય છે નરસિહ મહેતા જે કહી ગયા તેનો મર્મ આવી સમજણમા રહેલો છે 'પરદુ ખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે ' જ્યા 'ભૂમાભાવ' હોય ત્યા કહેવાતો પારકો માણસ પરાયો નથી રહેતો એના દુ ખમા ભાગીદાર બનારો માણસ પણ અતતોગત્વા પોતાના પર જ ઉપકાર કરતો હોય ત્યા અભિમાન ક્યાથી ટકે?

એક માણસ નદીકિનારે ચાલી રહ્યો હતો એટલામા જ એને કાને અવાજ પડ્યો 'બચાવો બચાવો ' કિનારે ચાલી રહેલા માણસને તરતા આવડતુ ન હતુ તેણે ડૂબતા માણસને વાસ ધરીને બચાવવા પ્રયત્ન કર્યો ડૂબતા માણસે એ વાસનો છેડો એટલા તો જોરથી ખેચ્યો કે બીજો છેડો ઝાલીને ઊભેલો માણસ નદીમા પડી ગયો કોઈ ત્રીજા માણસે એ બનેને માડ બચાવ્યા પેલા બચી ગયેલા માણસે, વાસ ધરીને પોતાની જાતને જોખમમા મૂકનારા માણસનો આભાર માન્યો ત્યારે એ ભલા માણસે કહ્યુ 'મે તારા પર કોઈ જ ઉપકાર કર્યો નથી તુ ડૂબી રહ્યો હતો એ બાબત મારે માટે એટલી પીડાકારક બની ગઈ કે મારી પીડા ઓછી કરવા માટે જ મે તને મદદ કરી ' શકરાચાર્ય કહે છે કે માણસે સુખની વિશેષ જિજ્ઞાસા રાખવી જોઈએ (સુખ ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્) ઉપનિષદમા ક્યાય સુખ-વિરોધ નથી ઋષિઓ સાચા સુખના આરાધકો હતા

સનત્કુમારે ભૂમાભાવ કેળવીને સુખપ્રાપ્તિની આવી મૌલિક વાત કરી ત્યારે નારદે કહ્યુ 'હે ભગવન્! હુ ભૂમા અગે હજી વધારે જાણવા માટે ઉત્સુક છુ (ભૂમાન ભગવો વિજિજ્ઞાન ઇતિ) ' આપણુ મન વિશાળ બને, ચિત્ત વ્યાપક બને અને માણસો અનતનો પરચો પામે ત્યારે જે 'ભૂમાભાવ' પ્રાપ્ત થાય તે પરમ સુખદાયક બની રહે તે શક્ય છે નિજાનદથી ચડિયાતો 'સ્વાર્થ' બીજો કયો હોઈ શકે? સાચુ સુખ પ્રાપ્ત કરવુ એ આપણો ભૂમાસિદ્ધ અધિકાર છે

પ્રાર્થના

પ્રાર્થના માગણી નથી, આત્માની ઝંખના છે. પ્રાર્થના, ડોશીમાનું નવરાશની પળોનું મનોરંજન નથી; પ્રાર્થના અંતરનું જોડાણ છે.

- ગાંધીજી

* * *

પ્રાર્થના કરવી એટલે ફરી ફરી શબ્દો ઉચ્ચારવા, એમ નહીં; પ્રાર્થના એટલે પરમાત્મા સાથે ગોઠડી, પરમાત્માનું ચિંતન અને અનુભવ.

- સ્વામી રામતીર્થ

* * *

હે પ્રભુ,

હું નરકના ડરથી તારી પૂજા કરતી હોઉં તો તું મને એ નરકની આગમાં સળગાવી દે; અને સ્વર્ગના લોભથી જો તારી સેવા કરતી હોઉં તો એ સ્વર્ગનું દ્વાર મારા માટે બંધ કરી દે; પણ હું જો તારી પ્રાપ્તિ માટે જ તારી ભક્તિ કરતી હોઉં તો તું મને તારા અપાર સુંદર સ્વરૂપથી વંચિત ન રાખીશ.

- રાબિયા

* * *

હે પરમાત્મા,
મને તારી શાંતિનું વાહન બનાવ.
જ્યાં ધિક્કાર છે ત્યાં હું પ્રેમ વાવું
જ્યાં ઘાવ થયો છે ત્યાં ક્ષમા
જ્યાં શંકા છે ત્યાં શ્રદ્ધા
જ્યાં હતાશા છે ત્યાં આશા
જ્યાં અંધકાર છે ત્યાં પ્રકાશ
જ્યાં શોક છે ત્યાં આનંદ.

હે દિવ્ય સ્વામી, એવું કરો કે,
હું આશ્વાસન મેળવવા નહીં, આપવા ચાહું
મને બધાં સમજે એ કરતાં હું બધાંને સમજવા ચાહું
મને કોઈ પ્રેમ આપે એ કરતાં હું કોઈને પ્રેમ આપવા ચાહું.
કારણ કે,
આપવામાં જ આપણને મળે છે;
ક્ષમા કરવામાં જ આપણે ક્ષમા પામીએ છીએ
મૃત્યુ પામવામાં જ આપણે શાશ્વત જીવનમાં જન્મીએ છીએ.

- સંત ફ્રાન્સિસ

* * *

કોણ રોકે ?

ચન્દ્રકાંત શેઠ

આ પૂનમની ચમકે ચાંદની,
એને કોણ રોકે ?
કાંઈ સાયર છલક્યા જાય
કે એને કોણ ટોકે !
આ અષાઢી વરસે મેહુલો
એને કોણ રોકે ?
કાંઈ પૃથિવી પુલકિત થાય
કે એને કોણ ટોકે !
આ વસન્તે ખીલતા ફૂલડાં
એને કોણ રોકે ?
કાંઈ ભમરા ગમ વિણ ગાય,
કે એને કોણ ટોકે !
આ આંબે મ્હોરતી મંજરી
એને કોણ રોકે ?
કાંઈ કોકિલ ઘેલો થાય,
કે એને કોણ ટોકે !
આ અંગે યૌવન પાંગરે,
એને કોણ રોકે ?
કાંઈ ઉરમાં ઉર નહીં માય ! —
કે એને કોણ ટોકે !

(સકલ કવિતા, ૧૯૮૪, પૃ ૧૪) - સ્નેહરશ્મિ

શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ — 'સ્નેહરશ્મિ'નું આ 'પનઘટ' કાવ્યસંગ્રહમાંનું જાણીતું ગીત છે આ ગીતની મધુરતા ને સરલતા ભાવકના કાનને અને મનને સદ્ય અસર કરે એવી છે ગીતમાંનો કેન્દ્રવર્તી ભાવ પણ હૃદયંગમ છે

મનુષ્યના તન-મન જ્યારે ખીલે છે, વિકસે છે, જ્યારે એ પૂર્ણ સૌન્દર્યના આવિર્ભાવ પ્રતિ અભિમુખ - સક્રિય થાય છે ત્યારે એનો કોઈ અપૂર્વ પ્રભાવ અનુભવાય છે મનુષ્યના અસ્તિત્વના ઉત્સવનો એક માહોલ રચાઈ જાય છે મનુષ્યના સૌન્દર્યનો, એના સામર્થ્યનો કોઈ અનનુભૂત ઉદ્રેક ત્યારે વરતાય છે આ ગીતમાં કવિ પરંપરાગત ઉપમાનો દ્વારા આ ઉદ્રેકના આનંદાનુભવનું ગાન કરે છે તેમાં ઉત્સાહ છે, ઉમંગ છે અને કવિનો આવા અવસર પૂરતો અલગારીપણાનો મિજાજ પણ

જોઈ શકાય એમ છે.

કુદરતના વિકાસ-આનંદનું કામણ અવનવી રીતે આ સૃષ્ટિમાં મનુષ્યોમાં અને મનુષ્યેતર સત્ત્વોમાં પ્રગટ થતું અનુભવાય છે. પૂર્ણિમાની રાત હોય, અષાઢી વર્ષાનું આગમન હોય, વસંતના પગલાં થતાં હોય ને આંબે મહોર બેસતા હોય, મનુષ્યમાં જીવનાઈનો જાદુ નિર્બન્ધપણે કામ કરતો હોય ત્યારે એમાં આ સૃષ્ટિના સત્ત્વ-સૌન્દર્યની કોઈ અનોખી મુદ્રાઓ-છાકછટાઓ પ્રગટ થતી હોય છે. કવિ સૃષ્ટિના આવા મોહક-મુક્ત ઉઘાડ ને ઉછાળની અહીં ભાવકથા માંડે છે.

કવિ પ્રત્યેક કડીનો ઉપાડ આંગળી ચીંધીને 'આ' એવા દર્શક સર્વનામના ઉદ્‌ગારથી કરે છે. કવિની દૃષ્ટિ સામે જ સૃષ્ટિની સૌન્દર્યલીલાનો સંચાર ચાલે છે. કવિ તેનાથી વેગળા કે દૂર તો કેમ રહી શકે? જે પૂનમની ચાંદનીથી પોતે ભીંજાતા હોય, પોતે જેની ચાંદની ઝીલી ભીતરમાં ભાવ-ભરતીનો ભરપૂર અનુભવ કરતા હોય એ કવિ પૂનમને, એની ચાંદનીને, એ ચાંદનીથી ઉન્મત્ત બનીને ઊછળતા સાયરને કે સાયરોને રોકવા-ટોકવાની ખરેખર ઇચ્છા ધરાવતા હોય ખરા? ઊલટું એ તો એમ કહેવા માગે છે આ પૂનમને, આ ચાંદનીને કોઈ કહેતાં કોઈ રોકી શકે એમ નથી. એ પૂર્ણિમાના સૌન્દર્યનો મનભર અનુભવ કરતા સર્વ સાગરોનેય ટોકવાનું કોઈનું ગજું નથી. સૌન્દર્યના કેફમાં ચકચૂર આ પ્રકૃતિ-સત્ત્વોને રોકવા-ટોકવાની વાત જ મિથ્યા છે; ચિત્તમાં એ ઊગવી જ ન જોઈએ. પ્રકૃતિના-સૃષ્ટિના સાચા સૌન્દર્યોદ્રિકને તો જોવા-ઝીલવાનો, માણવા-પામવાનો જ આનંદ હોય. એમાં અવરોધ થવાનું તો સ્વપ્નેય સૂઝવું ન જોઈએ. કવિ તો પ્રશ્ન ને વિસ્મય બેયના સંમિશ્ર ભાવે, માર્મિક રીતે, આવા ઉદ્‌ગારો કાઢે છે: 'એને કોણ રોકે?', 'કે એને કોણ ટોકે?' કવિના આ ઉદ્‌ગારોના પ્રશ્નવિરામમાં આશ્ચર્યવિરામ છે ને આશ્ચર્યવિરામમાં પ્રશ્નવિરામ છે! કવિ બરોબર જાણે છે કે પ્રકૃતિ જ્યારે સૌન્દર્યની મસ્તીમાં સોળે કળાએ ઊઘડી — ખીલી હોય ત્યારે એની મસ્તીમાં સમુદ્રની જેમ સહભાગી થવામાં — ઓળઘોળ થવામાં જ સાર્થકતા. રોકવા-ટોકવાની તો વાત જ અપ્રસ્તુત છે. કવિ દરેક કડીમાં જે રીતે 'એને કોણ રોકે?' અને 'કે એને કોણ ટોકે!' જેવી ધ્રુવપંક્તિઓની આયોજના કરે છે તેની પ્રભાવકતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે. કવિના આંતરભાવની ઘૂંટામણ, એનું દઢીકરણ એથી સધાતું લાગે છે. વળી 'કાંઈ' પદથી નિર્દેશાતી કવિ મન:સ્થિતિની મુગ્ધતા તથા 'કે' જેવા ઉભયાન્વયી અવ્યયના પ્રયોગે સધાતી આંતરભાવની નજાકતભરી વિસ્ફોટતા પણ અસ્વાદ્ય બને છે.

કવિને જેમ પૂર્ણિમાનું પ્રકૃતિદર્શન તેમ વર્ષાનું સૃષ્ટિદર્શન પણ મુગ્ધ કરે છે. અષાઢી મેહુલાના દર્શને જેમ પેલા કવિ કાલિદાસને તેમ આ કવિનેય ઊંડો રસરોમાંચ થયો જ હોય; એટલે તો પૃથ્વીની પુલકિતતામાં કવિસંવિતની પુલકિતતાયે અનુસ્યૂત હોવાનું લાગે છે. પૃથ્વીની સાથે કવિની સર્જકતાનેય કોળવાનો અનેરો અવસર આ અષાઢી અમીવર્ષણે જ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. અને રોકવા-ટોકવાનો તે ખ્યાલ પણ કેમ વેઠાય? કવિ આ સૌન્દર્યના ઉન્મત્ત ઉછાળના સંદર્ભમાં 'રોકવા-ટોકવા'નો ખ્યાલ જ ન ટકી શકે એવો હોવાનો મર્મ જ પ્રત્યેક કડીમાં ધ્રુવપંક્તિઓના પુનરાવર્તને ભાવકને સરલતા અને સચોટતાથી પહોંચાડતા રહે છે.

કવિ વસંતના પ્રભાવ-સ્પર્શે વિકસતાં પુષ્પોની અને એ પુષ્પોનો મધુરસ મનભરતાથી માણીને ગુંજારવ કરતા મધુપો — ભમરાઓની વાત માંડે છે. સર્જન અને સ્નેહના સાયુજ્ય સંવાદના અવસરમાં પ્રકૃતિનો — સૃષ્ટિનો જે

ઉલ્લાસ-ઉત્સવ મર્જાય છે તેમાં કવિચિત્ત પણ પુષ્પની જેમ વિકસવામાં ને મધુપની જેમ તેનું રસપાન કરવામાં કૃતાર્થતાનો ભાવ અનુભવે છે કવિચિત્ત પણ વનતના ચેતનાસ્પર્શે 'અનાયાસ છદ્દે લવનુ' થતુ હશે કવિને એનીયે આનંદ જ હોય ને? એમા એમને કોઈ જાતની રોકટોક કે અવરોધ — વિક્ષેપ મંજૂર ન હોય જ્યારે ચરાચર સૃષ્ટિ વિકાસના, સર્જનના, સ્નેહ-સવાદના ભાવસબધોમા લીન અને સક્રિય થઈ સર્વથા વિકાસ સાધતી હોય, આંતરમુક્તિનો રસાનંદ પ્રફુલ્લતાથી માણતી હોય ત્યારે એને વધાવવામા, અને પોતાને પૂરેપૂરા ભેળવી દેવામા જ કવિને તો પરમ લીલાગ્ન, ઉત્કૃષ્ટ સર્જનરસ પ્રતીત થતો હોય એ સ્વાભાવિક છે

વસતે જેમ આંબો મહોરે ને કોયલ મન મૂકીને ટહુકે તેમ જ કવિનુ ચિત્ત પણ મહોરે ને આનંદમસ્તીમા ગાનટહુકે ઝૂમે એ જ કવિને તો અભીષ્ટ હોય આંબે મંજરી આવે તો તેથી કઈ અફસોસ કરવાનો ન હોય, બલકે રાજીના રેડ થવાનુ હોય આંબાના મહાન્તો અટકાવવાનો ભાવ થવો એ જ પાપ કહેવાય એવા પાપથી તો બચવાનુ જ હોય ઊલટુ, મનમા આ રીતે બચાય આંબા મહોરે - વિકસે એ જ વાછવાનુ હોય, ને ત્યાયે અટકવુ ન જોઈએ કોયલ જેમ મહોરેલો આંબો જોઈ ટહુક્યા વિના રહી શકતી નથી તેમ સવેદનશીલ મનુષ્યે કવિએ પણ મહોરનો આંબો જોતા ભીતરમા ટહુકો સ્ફુરે એવી ક્ષમતા-સજ્જતા-તત્પરતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોવી જોઈએ સૃષ્ટિના — પ્રકૃતિના આનંદ ઉઘાડમા પોતાના અસ્તિત્વને આનંદપૂર્વક — રસપૂર્વક સામેલ કરી દેવાની જીવનકળા — ઉત્સવકળા મનુષ્યે દાખવવી જોઈએ એમા જ એના હોવાપણા ને થવાપણાની ધન્યતા છે

કવિ મનુષ્યના તન-મનમા, એના જીવનમા યૌવનનો ઉઘાડ થાય તેને સ્વાભાવિક રીતે જ વાછે ને વધાવે મનુષ્યનો એક અનુપમ ચહેરો યૌવનની અરુણાઈમા ખૂલતો-ખીલતો પમાય છે યૌવનનુ તો સર્વદા સ્વાગત જ હોય એને રોકવાની વાત કરનારા સોગિયા-ચોખલિયાઓથી જ ખરુ તો ચેતવાનુ હોય ને એમને જ ખરેખર તો એવી વાત કરતા ટોકવા-રોકવાના હોય! પવિત્ર યજ્ઞમા હાડકુ નાખનારા દાનવોના જ તેઓ તો અવતાર ગણાય! એમનાથી બચવાનુ જરૂરી છે, નહીં કે યૌવનના ઉન્માદમા પ્રણયની મસ્તીએ ફાટ ફાટ થતા સ્નેહીજનોથી કવિ તો 'ઉરમા ઉર ન માય' એવા સ્નેહના પ્રબળ અને અદમ્ય અનુભવના જ ભાવક અને ગાયક છે પ્રકૃતિના — સૃષ્ટિના સ્નેહ-સર્જનના તથા સૌન્દર્ય-આનંદના મહોત્સવમા પૂરેપૂરા પોતાને રમમાણ થવા દેવામા જરાયે રોકટોક ન થાય એ જ ભાવ અહીં ફરી ફરીને પ્રગટ કરવાનો તેમનો તો રસ દાખવ્યો છે જ્યારે સૃષ્ટિ-પ્રકૃતિ સ્નેહ-સર્જનમા આનંદોત્સવમા પૂરી મોકળાશે ખૂલે-ખીલે છે ત્યાર કોઈ કહેતા કોઈ નથી તેને રોકી શકતુ, નથી તેને ટોકી શકતુ રોકવાટોકવાનો વિચાર પણ અભદ્ર લાગે! કવિએ આ બધુ અહીં ગીતની લયમધુર, પ્રાણબદ્ધ બાનીમા વિના કોઈ ભાર-ભીંસ, સરસ રીતે ને સરલ રીતે રજૂ કર્યું છે કવિએ પરપરાગત લયઢાળમા, પૂનમ, મેઘુલો, વસત, આંબો જેવા પરપરાગત ઉપમા — સદર્ભો કે કલ્પનો પ્રયોજીનેય પોતીકી ભાવાનુભૂતિને રમણીય રીતે પ્રગટ કરી છે ગીતની શ્રવણીયતા પણ અત સ્થ ભાવની કમનીયતાને પ્રભાવક રીતે ભાવકચિત્ત સુધી સક્રમિત કરે છે અને એમા જ આ ગીતની અને અને એના કવિની વશેકાઈ છે

* * *

શતાબ્દી-વંદના

(કરસનદાસ માણેકનાં કાવ્યો)

કોની છે આ ધીંગી ધરતી ?

કોની છે આ ધીંગી ધરતી?
જીવનમાં અમૃતરસ ભરતી,
કોની છે આ ધીંગી ધરતી?
કૈંક શ્રીમંતો ને સરદારો
ઊગ્યા, આથમિયા દરબારો,
ચક્રવર્તીઓ થયા ચાલતા
બોલાવી ઘડીભર દેકારો,
ધરા તણી ધણી થઈને ફરતી
લાંબાં લશ્કર લઈ સરકારો:
તેય સૂતી સૌ સોડ તાણીને
મહાકાળનો થઈને ચારો!
ને એ સૌની મશ્કરી કરતી
હસી રહી આજેયે ધરતી!
એ જ લહેરથી વિશ્વ વિહરતી -
કોની છે આ ધીંગી ધરતી?

(કવિના તંત્રીપદે ચાલતા 'નચિકેતા' માસિકમાંથી ટૂંકાવી)

O

ગમે છે !

...નથી ગમતું ઘણું, પણ કૈંક તો એવું ગમે છે-
બસ, એને કારણે આ ધરતીમાં રે'વું ગમે છે!
છે ચારે કોર માનવ-સરજી નકરી મુશ્કિલાતો,
પરંતુ કૈંક છે જેથી એ સૌ સહેવું ગમે છે!...
છે એકેએક કદમે મોત મારગમાં ઊભેલું,
અને તોયે સદાયે ચાલતા રહેવું ગમે છે!...
આ કિશ્તી ઓર છે, જેની તૂફાનો પ્રેરણા છે-
ખરાબા ને ખડક વચ્ચે થઈ વહેવું ગમે છે!
ક્ષિતિજ પર છે આણુબૉંબો ને માથે મુફલિસી છે,
છતાં ઈન્સાનના ચહેરા ઉપરનું 'રૂહ' ગમે છે!...

(કાવ્યસંગ્રહ 'મધ્યાહ્ન'માંથી ટૂંકાવીને)

છતાં માનું -

છે લાંબા પ્રવાસો ને ટૂંકી છે દષ્ટિ,
ને કમજોરીઓ તો, ભરી આખી સૃષ્ટિ!
અમૃતનું ટીપું મળે ના મળે, પણ
થતી રે'તી વણમાગી વિષ-કેરી વૃષ્ટિ!
નિરાશાનાં કારણે હજારો હું ભાળું -
છતાં માનું: માનવનું ભાવી રૂપાળું!...
કબૂલ! કંટકોથી ભરેલી ધરણે છે,
ને ચિરાતાં ડગલે ને પગલે ચરણ છે;
જુઓ જ્યાં જ્યાં ત્યાં કોઈ ને કોઈ રૂપે
ઊભું ગ્રાસ કરવા ભયાનક મરણ છે!
દશે દિશ ભભૂકે અગન કેરી નાળું -
છતાં માનું: માનવનું ભાવી રૂપાળું!...
ઊગે છે દિવસ તેવા બે-ચાર નીકળે,
સજીને શહાદતના શણગાર નીકળે;
બલિદાનની, સામે ચાલીને, બનવા
ધધકતી અરુણ લોહીની ધાર નીકળે!
ભલે ભાસતી પાપની ધીંગી પાળું -
છતાં માનું: માનવનું ભાવી રૂપાળું!...
ભરી જેટલી આ જગતમાં અગન છે,
વધુ તેથી માનવના ઉરમાં લગન છે;
જગત રીઝતું છો રિબાવીને એને,
અરે, એ તો મહોબતને માર્ગે મગન છે!
ભલે ડારતી ભૈરવી મુંડ-માળું -
છતાં માનું: માનવનું ભાવી રૂપાળું!
એ રિબાય છે, એ સડે છે, રડે છે;
હજારો વખત, ચાલતાં એ પડે છે;
એ ત્રાસે છે, નાસે છે શ્વાસ ભર્યો, પણ
ગમે તેમ તોયે એ હરદમ લડે છે!
પળેપળ ભરખતી ભલે એને ઝાળું -
છતાં માનું: માનવનું ભાવી રૂપાળું!...

(કાવ્યસંગ્રહ 'મધ્યાહ્ન'માંથી ટૂંકાવીને)

(ટૂંકાવેલાં કાવ્યોની પસંદગી : મહેન્દ્ર મેઘાણી)

નવાં કાવ્યો

સં. : હરિકૃષ્ણ પાઠક

અળગાં થૈ શું કરશું ?/ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

એક સેજના જીવ આપણે અળગા થૈ શુ કરશુ?
એક નાવના અગ આપણે અલગ પડી શુ તરશુ?!
જે પવને લટ તારી ઊડતી
એ પવને મન મારુ,
જે ટહુકે તુ જાગી ઊઠતી
એ વીધે વન મારુ!
એક ડાળના ફૂલ આપણે વગર ફળે શુ ખરશુ?
એક સાજના સૂર આપણે રાગ વિના જ વીખરશુ?
જેના સ્વપ્ને આખ ચમકતી
નનનમ રક્ત ઊછળતુ,
જેની છાપે મન પણ ઠરતુ,
ચાદરણામા ઢળતુ!
એની મધમધ હવા શ્વસી શુ પ્રાણે નહીં પમરશુ?
એના અમિયલ રસે આપણા ઘટ શુ નહીં જ ભરશુ?
૨૧-૫-૨૦૦૦
૨૨-૫-૨૦૦૦

O

સંત નથી પણ.. /દાન વાઘેલા

તનને તીરથ, મનને મંદિર, દિલને દેવ પ્રમાણ્યા,
મનવાં ઇચ્છાધારી થઈને ખુદને ખુદથી જાણ્યા!
જળને જોખી, પળને પોખી, કળથી કર્મ ઉકેલ્યા,
અગમનિગમના પારા શ્વાસોશ્વાસ ગણીને નાણ્યા!
વિકલ્પ વિસ્મયના તાક્યા, સશોધન બાકી રાખ્યા,
તોય ધધાનતી ધખના કાજે તીર તમોતસ તાણ્યા!
આકળવિકળ કેક અસબા-પ્યાના ભરભર પીધા,
સત નથી પણ સહજ સમાધિએ, હરિ-હીંચકા તાણ્યા!
દાન હવે તો અતરઘટના અજવાળાથી જાગો,
રગબિરગી અવસર જેવા સપના હરપળ માણ્યા!

O

સુકાઈ ગયેલા લીમડાને જોઈને –/યોગિની શુક્લ

હજી હમણા સુધી
કોઈ કન્યાએ કાનમા પહેરેલ ઝુમ્મર જેવી
તારી ચારુ ચચળ લીંબોળીઓ
સાભળી હતી હવામા મે ઝૂમતી
શિશુના ખિલખિલ હાસ્ય જેવા તારા પાદડા સાથે
માડી હતી કેટલીય વાર મે ગોઠડી
તારી મજરીઓએ આલાપેલો પચમ
સૂધ્યો હતો ધોધમાર મે ભર ઉનાળે
અને અત્યારે જોઉ છુ
તારી જર્જર શાખા પર લટકતુ
ઊર્ણનાભનુ
તારી લીલી સુગધનુ થીજી જવુ
મારી નાડીઓમા
મારી આખોમાથી ટપકતુ
તારા ~ ળચટા મર્મરનુ
હવે
મારી નદીની અને મારા વહેવાનો,
મારા સારસની અને મારા ઊડવાની,
મારા સૂરજની અને મારા ઊગવાની
કોને કહીશ હુ વાત?
મિત્ર!
પુન અકુરિત થા

મારે માટે!
હું જોઉં છું રાહ
હાથમાં દીપ લઈ....

○

ગઝલ/'પ્રણય' જામનગરી

વૈભવો માંહે મઝા પડતી નથી,
એમને માઠી દશા નડતી નથી.
એક તો એવી બતાવો ક્ષણ મને,
જિન્દગીને જે અહીં ઘડતી નથી.
આંખ એ ચોક્કસ નહીં હો આંખ પણ;
આંખ જે ક્યારેય પણ રડતી નથી.
કેમ હું ભૂતકાળ જીવી ના શકું,
કેમ વીતેલી ક્ષણો જડતી નથી!
દુન્યવી બાબત વિશે સહેજે 'પ્રણય'
કૈં મને સમજાણ અહીં પડતી નથી.

○

બે કાવ્ય/પરાગ ત્રિવેદી

(૧)
કારણ
અમને ખબર છે!
તમારા હાસ્યનું
કારણ
અમારું દર્દ છે.
પણ
તમને ખબર છે?
અમારા દર્દનું
કારણ
તમારું હાસ્ય છે!!

(૨)
ગુપ્તદાન
ફૂલો
પોતાની લાલી સંધ્યાને આપી
સંતાઈ ગયાં અંધારામાં.

○

કાવ્યત્રયી/ચંદ્રકાન્ત ભટ્ટ

એક મોરપીંછનું
વજન કેટલું?
કંસ ચગદાઈ મરે
તેટલું.

*

ધર્મનો રાજા
અને રાજાનો ધર્મ
વચ્ચે
જુગારનું કર્મ

*

હીંચકો ગાય છે
વૃદ્ધોને
હાલરડાં.

*

○

વસિયતનામું/ઈશ્વર સુથાર

કોડ ભરેલું વસિયતનામું
ખાંપણ નામે આખું
એકલ હાથે મારી તાળું
કેડે ઝૂમખો રાખું... કોડ૦
મળે ન બાકી પોથી પાનું
થાપણ બાંધી નાખું
સ્તોક્ષરનો કમાડભીડી
શાખ કરાવી ઢાંકું... કોડ૦
જળના જેવું જીવતર વહેતું
ઝાકળ જેવું ખાતું
વાત પરણની જેવી માણી
રાત મરણની કાંતું... કોડ૦
કાગળ-પત્તર યમની ચાવી
અંધારાનું નાકું
પીળા ઘોડા લૈને ઊભા
પાનું ખોલી પાકું... કોડ૦

○

શ્રદ્ધાંજલિ

ગાંધીવાણી

મારા સ્વપ્નનું ભારત

'હું હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર અને સુદૃઢ જોવા ઇચ્છું છું હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને પરિણામે આખી દુનિયાની લડાઈને લગતું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ જવાનું અત્યારની તેની પામરતા આખી માનવજાતને નડી રહેલ છે મારો પ્રયત્ન એવા ભારત માટે હશે, જેમાં ઊંચનીચના ભેદ નહીં હોય, તમામ કોમો હળીમળીને રહેશે, અસ્પૃશ્યતાના પાપ ને કેફી પદાર્થોને સ્થાન નહીં હોય સ્ત્રીઓ પુરુષો જેવા જ હક્ક ભોગવશે કેટલાક લોકો અધિકારની લગામ મેળવી લે તેથી નહીં, પણ બધા લોકોએ અધિકારના દુરુપયોગ સામે થવાની શક્તિ મેળવવાથી જ ખરું સ્વરાજ મળવાનું છે સ્વરાજ એટલે સરકારના અંકુશમાંથી મુક્ત થવાનો સતત પ્રયાસ સ્વરાજ ત્યાં જ જાળવી શકાય કે જ્યાં ઘણા માણસો સાચા અને સ્વદેશાભિમાની એટલે પ્રજાનું હિત માનનારા હોય સ્વરાજનો એક અર્થ એ છે કે, 'ઘણાનું રાજ્ય' એ ઘણા જો અનીતિમય હોય તો રાજ્ય અધાધૂંધ જ હોય એ ચોખ્ખું છે સ્વરાજમાં નીતિ કે ધર્મનો ભેદ નહીં હોય ભણેલા કે ધનિકોનો ઇજારો નહીં હોય, સ્વરાજ બધાને માટે ખાસ કરીને ખેડૂતો અને ભૂખે મરતા કરોડો મહેનતુ માટે હશે સ્વરાજ એટલે સૌનું રાજ્ય, ન્યાયનું રાજ્ય હશે મારા સ્વપ્નનું સ્વરાજ ગરીબનું છે તેમાં રાજા તેમ જ ધનિક વર્ગ જીવનની જરૂરિયાતોનો જે ઉપયોગ કરે છે તે તેમને પણ સુલભ હોવી જોઈએ જ્યાં સુધી આવી સગવડોની ખાતરી આપવામાં આવતી નથી, ત્યાં સુધી એ 'પૂર્ણ સ્વરાજ્ય' નથી

આઝાદી એટલે આપણા પર પરદેશી સલ્તનત રાજ ન કરે, એ ચારે બાજુની હોવી જોઈએ (૧) તેમાં આર્થિક આઝાદી (૨) રાજ્યપ્રકરણી આઝાદી (૩) નૈતિક તેમ જ સામાજિક સ્વતંત્રતા (૪) તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી તમામનો સમાવેશ થાય

લોકપ્રિય સરકાર લોકમતથી આગળ વધીને કદી પગલું ભરી શકે નહીં જો તેમ કરે તો તેના ભુક્કા જ બોલી જાય લોકશાહી અને હિંસાને મેળ ન ખાય સરકારની કોઈ ભૂલ થઈ હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવાની પ્રજાની ફરજ છે માત્ર ધ્યાન ખેંચીને સંતોષ ન માનવો જોઈએ સરકારને રુખસદ આપવાનો તેને અખત્યાર છે લોકશાહીની ભાવના ખીલવવી હોય તો અસહિષ્ણુ થવાનું પાલવે નહીં

યુરોપનો સુધારો યુરોપિયનો માટે અનુકૂળ છે પણ જો આપણે તેની નકલ કરવા જઈશું તો તેમાં હિંદુસ્તાનની પાયમાલી થશે તેનામાં જે સારું હોય તે ગ્રાહ્ય કરવું, તેનામાં જે ખરાબ વસ્તુ ઘૂસી ગઈ છે તેને છોડવી પડશે સાદી રહેણી અને ઊંચા વિચાર એ સૂત્ર આપણે હૃદયમાં કોતરી રાખીએ

હિંદનું ઉદ્યોગીકરણ પશ્ચિમની રીતે શા માટે થવું જોઈએ? ત્યાંની સંસ્કૃતિ શહેરી છે પરંતુ ગીચ વસ્તીવાળા દેશને તેનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી કોઈ એકને માટે જે સારું હોય તે બીજાને માટે સારું હોય જ એમ નથી યંત્રોનું આગવું સ્થાન છે, પરંતુ માનવ મજૂરીનું સ્થાન તેને ન લેવા દેવું જોઈએ સાથે સાથે હું એમ પણ માનું કે ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો જરૂરના છે તેની

માલિકી રાજ્યની હોય. રાજ્ય દ્વારા તેની માલિકી મજૂરોની હશે.

'સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં કોમી પ્રતિનિધિત્વનું સ્થાન હોઈ જ ન શકે, અને છતાં નાની કોમોને દબાવીને સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાને રાજ ન કરવું હોય તો કોમોને તેણે સંતોષવી રહી.

હિંદુસ્તાનમાં જે જન્મ્યા છે અને ઊછર્યા છે. અને જેમને પોતાનો કહેવાને બીજો દેશ નથી તે બધા હિંદુસ્તાની છે. પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાશે તે પોતાની લાયકાત અને સેવાને જોરે ચૂંટાશે. ધર્મ એ દરેક વ્યક્તિની અંગત બાબત છે. તેને રાજકારણમાં કશું સ્થાન ન હોય.'

રાજ્યના હાથમાં વધુપડતી સત્તાને હું ભયની નજરે જોઉં છું. કારણ કે ઉપરથી જોતાં તે શોષણને ઓછામાં ઓછું કરી નાખીને માણસજાતને લાભ પહોંચાડે છે પણ વ્યક્તિત્વ - જે બધી પ્રગતિના મૂળમાં રહેલું છે તેનો નાશ કરીને મોટામાં મોટું નુકસાન કરે છે. રાજ્ય હિંસાને કેન્દ્રિત અને સંગઠિત રૂપમાં રજૂ કરે છે. વ્યક્તિને આત્મા છે. પણ રાજ્ય એક આત્માહીન યંત્ર છે, એટલે તેની પાસે હિંસા છોડાવી શકાય નહીં કારણ કે તેનું અસ્તિત્વ જ તેને આધારે ટકેલું છે તેથી હું ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતને પસંદ કરું છું.

પ્રજાના હાથમાં રાજ્યનું તંત્ર આવે, પૂરેપૂરું આવે ત્યારે તેની દખલગીરી વધવાને બદલે ઘટવી જોઈએ. બળના પાયા ઉપર રચાયેલ સંગઠન મને પસંદ નથી, અને રાજ્ય એવું સંગઠન છે.

કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે સ્વરાજ આવશે ત્યારે જે કોમની સંખ્યા મોટી હશે તે કોમનું રાજ થશે. આના કરતાં મોટી ભૂલ બીજી કઈ હોઈ શકે? જો આ વાત સાચી હોય તો આજે મારામાં એટલી શક્તિ છે કે હું એકલો એ રાજ્ય સામે લડું. એ રાજ્યને હું તો સ્વરાજ ન જ કહું. મારું હિંદ સ્વરાજ એટલે સૌનું રાજ્ય છે, ન્યાયનું રાજ્ય છે.

જો સ્વરાજ આપણી સભ્યતાને સ્વચ્છ અને સ્થાયી કરવાને માટે ન હોય તો તે નકામું છે. આપણી સભ્યતાનો અર્થ એ કે નીતિને વ્યવહાર માત્રમાં -. ધર્મ, રાજ્ય, સમાજ, તમામ વ્યવહારમાં - સર્વોપરી સ્થાન આપવામાં આવે.

સ્વરાજ શબ્દનો અર્થ પોતે તથા એને સિદ્ધ કરવા માટેનાં સાધનો એટલે સત્ય અને અહિંસા - જેના પાલન માટે આપણે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છીએ તે સ્વરાજ કોઈને માટે ઓછું તો કોઈને માટે વધારે, અમુકને માટે લાભદાયી અને બીજાને માટે નુકસાનકારક હોવાની બધી શક્યતાઓને અસંભવિત બનાવી દે છે.

એ બધાનો આધાર આપણે પૂર્ણ સ્વરાજનો શો અર્થ કરીએ છીએ અને તેની મારફત શું સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ તેના પર છે. આપણે જો પૂર્ણ સ્વરાજનો અર્થ આમજનતાની જાગૃતિ અને તેમનામાં તેના સાચા હિતની સમજ અને તે હિતને માટે આખી દુનિયા સામે ઊભા રહેવાની શક્તિ એવો કરતા હોઈએ તથા પૂર્ણ સ્વરાજ દ્વારા સંપ, અંદરના કે બહારના આક્રમણથી મુક્તિ, અને આમજનતાની આર્થિક હાલતમાં ઉત્તરોત્તર સુધાર ચાહતા હોઈએ, તો આપણે આપણું ધ્યેય રાજકીય સત્તા વગર અને ચાલુ સત્તા પર સીધો પ્રભાવ પાડીને હાંસલ કરી શકીએ.

O

જ્યાં નામર્દ વસતા હોય ત્યાં

હું ૩૦ વર્ષ સુધી ઘણું ભટક્યો છું. મેં જોયું છે કે જ્યાં અત્યંત બોલવાનું હોય છે, ત્યાં કામ કરવાનું ઘણું ઓછું હોય છે. ભાષણો કરવામાં આપણી સામગ્રી આપણે લગભગ સાવ વાપરી ચૂક્યા છીએ. માત્ર ભાષણોનો ખોરાક મળે છે, તેમાંથી આપણે ક્યારે મુક્ત થઈશું? આપણા હૃદયને પણ પોષણ મળવું જોઈએ અને આપણા હાથપગ પણ ચાલવા જોઈએ. ભાષણ માટે રાખવામાં આવે છે તેટલો વખત જો અત્રે બેઠેલ

માણસને એકેકેક પાવડો આપી, અત્રે જેટલી જમીન છે તેટલી ખોદાવી તેમા કાઈ વાવેતર કરવામા આવ, તો આવતે વર્ષે કાઈ પણ સારો પાક ઊગશે બોલવાથી કોઈ જાતનુ મનન થઈ શકતુ નથી પણ તમે કોઈ કાર્ય કરશો, તો તેમાથી લોકોને સારાસાર ગ્રહણ કરવા મળશે

પરિષદો અને ભાષણો, એ બધાથી હુ થાક્યો છુ કાર્ય કરવા જે મનોબળ જોઈએ, તે નથી હોવાથી પરિષદો મેળવીએ છીએ મને આ સભાઓ અને આ ઠરાવોમા શ્રદ્ધા નથી સભાઓ ભરવી અને એમા ઠરાવો પસાર કરવા, એ કેવળ સમયની બરબાદી છે આપણે માટે હવે પરિષદો ભરવાનો કાળ ગયો છે અને કાઈક કરી બતાવીને છાનામાના બેસી જવાનો કાળ આવ્યો છે કારણ કે એવુ કાર્ય કરી બતાવ્યા પછી જે કાઈ બોલાશે, તેની અસર લોકો ઉપર જુદી હશે

સ્વરાજ્ય લાબા વખત સુધી ચાલુ (અગ્રેજોના) રાજ્ય કરતા બહુ સારુ હોવાનુ નથી સ્વરાજ થયુ એટલે લોકો એકદમ સુખી બની જવાના નથી સ્વતત્ર થઈશુ તેની સાથે જ ચૂટણીમા રહેલા બધા દોષો, અન્યાય, શ્રીમતોની સત્તા ને જુલમ તેમ જ વહીવટની બિનઆવડત એ બધુ આપણી ઉપર ચડી બેસવાનુ, અને આ જજાળ ક્યાથી આવી પડી એમ લાગવાનુ લોકો અફસોસની સાથે ગયા દહાડા યાદ કરશે કે, આ કરતા તો પહેલા વધારે ન્યાય હતો, આ કરતા વહીવટ સારો હતો, શાતિ હતી અને અમલદારોમા વત્તાઓછા પ્રમાણમા પ્રામાણિકતા પણ હતી લાભ એટલો જ થયો હશે કે એક જાતિ તરીકે આપણે માથેથી અપમાન અને ગુલામીનુ કલક ઊતરશે

કેટલાક લોકો અધિકારની લગામ મેળવી લે તેથી નહીં, પણ અધિકારની સામે થવાની શક્તિ બધા લોકોએ મેળવ્યાથી જ ખરુ સ્વરાજ મળવાનુ છે જીવનની એકેએક બાબતના નિયમન માટે લોકો સરકાર તરફ તાકતા રહે, તો એવી સરકાર દુ ખરૂપ જ બનશે સ્વરાજનો અર્થ છે, સરકારના અકુશમાથી સ્વતત્ર થવાનો સતત પ્રયાસ પછી એ સરકાર પરદેશી હોય કે રાષ્ટ્રીય

આપણી પડતીના કારણો તપાસતા જણાશે કે તેમા સરકારના કરતા આપણો હાથ વધારે છે આપણામા સડો ઓછો ધોવાનો નથી તે બધી બાબતોનો નિકાલ કરતા આવડે, એનુ જ નામ સ્વરાજ સ્વરાજનો અર્થ પ્રજાપુરુષાર્થ છે છાતીમા ગોળી ખાવી, એ એટલુ કઠણ કામ નથી, પણ રોજેરોજ કામ કરવુ, ક્ષણે ક્ષણ પોતાની સાથે લડાઈ કરવી, પોતાનો આત્મશુદ્ધિ કરવી, એ કઠણ કામ છે

સરકારી તત્રની રચના જ એવી છે કે તે ધીમી ગતિએ ચાલે છે સરકાર લોકમતની રાહ જુએ, બીતા બીતા પગલા ભરે, આવા અનેક કારણોને લીધે મહત્ત્વનો ફેરફાર થતા ઘણો કાળ જવાનો સભવ છે જેટલો સમય જાય છે તેટલી ખોટ પ્રજાને જાય છે (માટે) ભલે સરકારને અરજી જાય, ભલે પ્રજામત એકઠો કરાય પણ સરકારને સારામા સારી અરજી આપણે કામ કરી બતાવીએ તે છે અને પ્રજામત કળવવાનો પણ એ જ સીધો રસ્તો છે આપણે કામ કરશુ ત્યારે જ સરકાર આપણી વિનતી સાભળશે, એ સિવાય તો આપણી અરજીઓ ફેકી દેશે આપણે પોતે આગળ વધશુ, તો સરકાર એનો મેળે આગળ આવશે જેમને કશો સ્વાર્થ નથી તે સુધારકો એવી તાકાત પેદા કરે છે, જેને સરકારે માન આપવુ પડે છે

સરકારના અનીતિ, અન્યાય, ઉદ્ધતાઈને સાખીને પ્રજા બેસી રહે, તો કદી આગળ ન વધે ભૂખ્યો પોતાની ભૂખના બરાડા જ પાડે પણ અન્ન મેળવવા મહાપ્રયાસ ન કરે, પ્રયાસ કરતા

મરવા તૈયાર ન થાય, તો તેની ભૂખ વિશે જ આપણને શંકા થાય. અન્યાયોથી આપણને અકળામણ ન થતી હોય, તો સરકારનો દોષ નહીં ગણાય. પણ ગામડિયા ભાષામાં એમ કહેવાશે કે, આપણે એ જ લાગના છીએ.

જ્યાં નામર્દ વસતા હોય, ત્યાં ગુંડા પણ હોવાના જ. હું તો ગુંડાશાહી માટે રોષે ભરાવા કરતાં નામર્દીનો વિચાર કરી વધુ શરમાઉં છું....

(સંકલિત-સંપાદિત : મહેન્દ્ર મેઘાણી)

O

યુદ્ધ, શાંતિ અને ગાંધી

ઍટમ બૉમ્બના ઉત્પાદનમાં મારો જે હિસ્સો હતો તે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટને મેં એક પત્ર લખ્યો તેટલા પૂરતો જ હતો. આ પત્રમાં મેં જણાવેલ કે ઍટમ બૉમ્બનું ઉત્પાદન કરવાથી શું શું પરિણામો પામવાનું શક્ય છે તેની માહિતી મેળવવા ઘણા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં પ્રયોગો કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આ પ્રયોગો સફળ થાય તો મનુષ્યજાતિ માટે ઘણી ભયંકર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તેની મને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી. પરંતુ જર્મનીમાં આ બાબતના પ્રયોગો થતા હતા અને તેમાં તેઓને સફળતા મળવાના સંજોગો દેખાતા હતા તેથી મારે ઉપર જણાવેલ પત્ર લખવાની ફરજ પડેલ. હું હંમેશાં શાંતિચાહક વર્ગમાં જ રહેલ છું તેથી મારાથી બીજું કશું થઈ શકે તેમ નહોતું. હું માનું છું કે લડાઈમાં માણસોની હત્યા કરવી તે સામાન્ય ખૂનના ગુના કરતાં જરા પણ ચડિયાતી કક્ષાનો ગુનો નથી.

પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના ઝઘડાઓનો ઉકેલ કાનૂની રીતે શાંતિમય ઉપાયોથી થશે નહીં ત્યાં સુધી હિંસક લડાઈઓ દ્વારા તેનો ઉપાય શોધવાનું અનિવાર્ય બની રહેશે અને તેવી લડાઈઓની તૈયારી શસ્ત્રદોડમાં બીજાથી પાછળ ન રહી જવાય તેવા પ્રયત્નોમાં અત્યંત ધૃણાસ્પદ ઉપાયો પણ શોધાશે. આ જાતના પ્રયત્નો આપણને એવી લડાઈ તરફ દોરી જશે કે જે લડાઈ હાલના સંજોગોમાં સારાએ વિશ્વના નાશ તરફ લઈ જશે.

આ સંજોગોમાં સાધન શુદ્ધિ માટેની લડત નાકામિયાબ બની રહેશે અને તેથી લડાઈ કે તેવી શક્યતાનો સર્વાંગી નાશ થાય. તે જ અગત્યનું છે અને તે માટે જ આપણે કાર્યરત થવું જોઈએ. આ ધ્યેયની વિરુદ્ધ કામ કરવાની કોઈ પણ ફરજ પડે નહીં તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. જે વ્યક્તિ સમાજના પ્રવાહો ઉપર નિર્ભર છે તેની પાસેથી આવી અપેક્ષા રાખવી તે વધુપડતું જણાશે પરંતુ આવી અપેક્ષા કોઈ અશક્ય કામ માટે નથી.

પ્રસ્તુત સમયના મહાન રાજકીય ચિંતક ગાંધીએ આ બાબતમાં રાહ ચીંધ્યો છે. એક વખત સત્યરાહની જાણ થાય તો સામાન્ય માનવી પાસેથી કેવા ત્યાગની અપેક્ષા રાખી શકાય છે તે તેમણે બતાવી આપ્યું છે. તેમણે ભારતના સ્વાતંત્ર્ય માટે જે કામ કર્યું છે તે આપણા સર્વની જાણમાં છે અને તે બતાવે છે કે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વકની ઈચ્છાશક્તિ દુર્જય જણાતી ભૌતિક શક્તિ કરતાં કેટલી વધુ શક્તિશાળી છે.

પ્રશ્ન: યુનાઈટેડ નેશન્સ રેડિયો સત્તાવીશ ભાષામાં દુનિયાના દરેક ખૂણામાં સંદેશા પહોંચાડી શકે છે. તો આ દુનિયાના લોકોને તમે શું સંદેશો આપશો?

જવાબ: સમગ્ર રીતે હું એમ માનું છું કે આપણા સમયના તમામ રાજકીય પુરુષોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વિચારો ગાંધીના છે તેથી આપણે તેણે બતાવેલ માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એટલે કે આપણા ધ્યેયની સિદ્ધિઓ માટે હિંસાનો માર્ગ ત્યજી દ્રુષ્ટતા સાથે અસહકાર કરવો જોઈએ.

અનુવાદ : - ત્ર્યં. ઉ. મહેતા

('વિશ્વવાત્સલ્ય')

પાનખરની કૂંપળ

વસુધા ઈનામદાર

ગુજરાતી ... ૨૯૨૪૧

નિત્યનિયમ પ્રમાણે આજે પણ લતાબહેન સૂર્યોદય પહેલા ઊઠી ગયા. સ્નાનવિધિથી પરવારીને વાડામા ઉગાડેલા ફૂલો ચૂંટવા લાગ્યા. અચાનક એમને ચક્કર આવતા હોય એમ લાગ્યુ. તેઓ બાજુમા પડેલા બાંકડા ઉપર બેસી ગયા. થોડાક દિવસથી એમને માથામા દુખાવો શરૂ થયો હતો. દુખાવો એટલો અસહ્ય હતો કે આંખની પાંપણ પણ ઊંચી નહોતી કરી શકાતી. ડૉક્ટરે કહ્યુ હતુ કે, મોતિયો પાકવા આવ્યો પણ હજી આંખના ઑપરેશન માટે થોડી રાહ જોવી પડશે. તેઓ થોડી વાર બેસી રહ્યા. લતાબહેનની પૂજા હજી બાકી હતી. થોડુંક સારુ લાગતા જ તેઓ ફરી ફૂલ ચૂંટવા લાગ્યા. છાબડી ફૂલોથી ભરાઈ ગઈ. તેઓ 'શ્રીકૃષ્ણ શરણમ્ મમ' કરતા વાડાના બે પગથિયા ચઢીને રસોડામા આવ્યા. નીલેશ અને ઈલાને આટલા વહેલા રસોડામા ઊભેલા જોઈને તેમને આશ્ચર્ય થયુ. પણ એથી વધુ આશ્ચર્ય એમને ઘરમા ઊભેલા ચારપાંચ મજૂર જેવા માણસોને જોઈને થયુ.

લતાબહેને હાથમાની ફૂલોની છાબડી મૂકી દઈને પોતાના દીકરા નીલેશ પાસે ગયા. ઈલા ધીમા સાદે ઊભેલા નોકરો સાથે વાત કરી રહી હતી. ઘરનુ આગળનુ બારણુ ખુલ્લુ હતુ. લતાબહેને નીલેશ તરફ જોઈને બોલ્યા, "નીલેશ બેટા, આ બધુ શુ થઈ રહ્યુ છે? ઈલા આ બધા કોણ છે? શા માટે અહીં આવ્યા છે? ને આ બધો સામાન...."

ઈલા જરા ચિડાઈને જ બોલી, "બા, તમે શાંતિ રાખો. આ બધા મારો સામાન છે. અમે નવા મકાનમા રહેવા જઈએ છીએ."

ઈલાના એ શબ્દોથી લતાબહેન ત્યાં ને ત્યાં જાણે થીજી ગયા. કોઈએ માથા ઉપર જોરદાર પ્રહાર કર્યો હોય તેવુ તેમને થયુ. આંખે અંધારા આવી ગયા. બાજુમા પડેલા સોફા ઉપર તેઓ ફસડાઈ પડ્યા ને ધીમે સાદે બોલ્યા, "નીલેશ, બેટા નીલ, કહી દે કે આ વાત ખોટી છે. તુ... તુ... આમ મને મૂકીને ચાલ્યો ના જઈશ. તારા બાપુજી ગયા પછી તુ જ મારા જીવવાનો સહારો છે. તુ મને મૂકીને...." બોલતા બોલતા એમનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો.

નીલેશ બા તરફ જતો હતો, પણ ઈલાએ રોકી લીધો. ઈલા બોલી, "નીલેશ, ચાલો, આ સામાન ખસેડવામા મદદ કરવા માંડો." લતાબહેન સોફા ઉપર જ બેસી રહ્યા. શૂન્ય દૃષ્ટિથી ઈલા અને નીલેશ તરફ જોઈ રહ્યા. સામાન ખસેડવાનો અવાજ, નીલેશ અને ઈલાના ધીમા સાદે બોલાતા શબ્દોને તે જાણે પકડવા મથી રહ્યા હતા. પતિના મૃત્યુ પછી પુત્ર અને પુત્રવધૂના કારણે જ એમને જીવન જીવવા જેવુ લાગતુ હતુ. તેઓ જાણે તંદ્રામા હોય એમ જડવત્ સોફા ઉપર બેસી રહ્યા. ત્યાં પર રાગમા ટીંચકો છોડવાનો અવાજ આવ્યો.

કોણ જાણે ક્યાંથી એમનામા શક્તિ આવી અને લતાબહેન ઊભા થયા. ટીંચકો આવતો જોઈને ખૂબ મક્કમતાથી તેઓ બોલ્યા, "ટીંચકો

લઈ જવાનો નથી.'' આવ્યાં એનાથી બમણી ઝડપે તેઓ તેમની પૂજાની ઓરડી તરફ જતાં રહ્યાં.

નીલેશને કહેવાની ઈચ્છા થઈ હતી, ''બા, તારા આ હીંચકા સિવાય બીજું કશું હું લઈ જતો નથી. આ હીંચકો મારો બચપણનો સાથી છે.''

પણ એ કશું કહે તે પહેલાં ઈલા બોલી: ''નથી લઈ જવો એ જૂનોપુરાણો હીંચકો.''

નીલેશે કહ્યું: ''તને આ હીંચકાની કિંમત નહીં સમજાય. બા અને બાપુજીની સાથે હીંચકે બેસીને મેં કેટલીય વાર્તાઓ સાંભળી છે. હું નિશાળેથી આવતો ત્યારે બા હીંચકે બેસીને મારી રાહ જોતી અને...''

ઈલાએ નીલેશની વાતમાં બહુ રસ ન લીધો. એણે નીલેશને કહ્યું: ''અંદરથી પેલા મજૂર પાસેથી ગાદલાં અને ખાટલા ઉપડાવીને વ્યવસ્થિત રીતે ટ્રકમાં મુકાવો. તમારું બા પુરાણ શરૂ થશે તો આખો દિવસ આમ જ નીકળી જશે.'' ઈલા બાના પૂજારૂમ તરફ નજર કરતાં બોલી: ''સારું થયું બા પૂજા કરવા ગયાં.''

ઘરનો સામાન એક એક કરીને ગોઠવાતો જતો હતો. ગાદલાં, ખુરશી, ડાઈનિંગ ટેબલ, ટી.વી. સેટ બધું જ! ઈલાએ નીલેશની સામે જોઈને કહ્યું: ''તમારા બાની એક પણ વસ્તુ મારે ન જોઈએ, પણ મારી બાએ આપેલી બધી જ વસ્તુઓ હું લઈ જવાની છું.''

નીલેશે બા-બાપુજીનો ફોટો દીવાલ પરથી ઉતાર્યો. એ જોઈ રહ્યો. ''મારી બા, બાપુજી સાથે ફોટામાં કેટલી ખુશ દેખાય છે. આજે બાપુજી હોત તો!'' એના વિચારોનેય જાણે અટકાવતી હોય તેમ ઈલાએ કહ્યું: ''તમે સામાનવાળાની સાથે જાવ. હું તમારી પાછળ જ આવું છું.''

ઘરમાંથી નીકળતાં પહેલાં, ઈલા આખા ઘરમાં ફરી વળી. તેણે ખાતરી કરી લીધી કશું ભુલાઈ તો નથી ગયું ને? તેણે ખાલી થઈ ગયેલા ઓરડાઓ તરફ જોયું ને મનોમન વિચાર્યું, ''મારા પિયરની વસ્તુઓથી આ ઘરની શોભા હતી. આ પોપડા ઊખડી ગયેલી દીવાલો, હવે એ બધા સામાન વગર વધુ દયામણી લાગે છે. બે ભાંગીતૂટી ખુરશી સિવાય બા પાસે શું છે! ના... ના... કહેતાં બે વર્ષમાં મેં કેટલું બધું વસાવ્યું! આખી જિંદગીમાં બાએ શું વસાવ્યું? એક દીકરો અને એક દીકરી છતાં ઘરમાં કાંઈ નથી. કંઈ વાત નીકળે તો હંમેશાં કહે છે: ''મેં દિયર અને નણંદને ભણાવ્યાં, પરણાવ્યાં ને એમના ઘર વસાવી આપ્યાં ને પોતાનું ઘર!!'' એક ઉપહાસભર્યું સ્મિત તેના ચહેરા ઉપર ફરી વળ્યું. નીલેશ પણ એના બાપુજીની જેમ શિક્ષક છે, પણ બાપુજીની કમાણી ક્યાં અને નીલેશની ક્યાં?'' નીકળતાં પહેલાં બાને આવજો કહેવાનું મન થયું, પણ કદાચ નવું ઘર જોવા આવવાના બહાને સાથે આવવાનું કહેશે તો? ઈલા ચૂપચાપ ઘરમાંથી નીકળી ગઈ.

પૂજાની ઓરડીમાં બેઠાં બેઠાં લતાબહેનને ઘરમાં પ્રસરેલી શાંતિનો અનુભવ થયો. તેઓ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને ઊભાં થયાં. ને પોતાના જ ઘરમાં ડરતાં ડરતાં ફરી વળ્યાં, ઘરના કરતાં હૃદયમાં વ્યાપી વળેલો ખાલીપો વધારે ગાઢ હતો. તેઓ જાણે પતિને ઉદ્દેશીને બોલ્યાં: ''તમે... તમે જુઓ છો ને, આપણા નીલેશે શું કર્યું? મને એકલી મૂકીને જતો રહ્યો. હું આજે સાવ એકલી પડી ગઈ છું, સાવ એકલી અટૂલી.'' લતાબહેનના શબ્દો ડૂસકામાં વિલીન થઈ ગયા. એમનો જીવ રૂંધાતો હતો. એક વેદનાની કળ રગેરગમાં ફરી વળી ને શાંત થઈ ગઈ. તેઓ રસોડામાંથી પાણીનો પ્યાલો ભરી લાવ્યાં ને હીંચકા ઉપર બેઠાં. એમણે હીંચકાને

કેમ માગી પાણીનો ઘૂંટ ધીમે ધીમે ગળા નીચે ઊતરવા લાગ્યો એમના વણબોલાયેલા શબ્દો આસુ લાગણી અને મમતાના તાણાવાણા વીખરાતા ગયા મનની સાથોસાથ શરીર પણ હળવુ ફૂલ થઈને હીંચકે ઝૂલતુ રહ્યુ

થોડા દિવસોમા જ લતાબહેન એક નવા જોશથી ઊભા થયા એમના સુખ-દુ ખમા લપેટાયેલી ક્ષણોની સાક્ષી જેવો એ હીંચકો એમને પ્રિય હતો પતિની સ્નેહભરી સ્મૃતિથી તેઓ ફરી અડીખમ ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા નીલેશ અને ઈલાને ભૂલવાનો એક જોરદાર પ્રયાસ તેમણે આદર્યો જિંદગીના નવા પાના ઉપર ઇતિહાસ નહી પણ ભવિષ્ય ચીતરવાની તેમણે શરૂઆત કરી નીલેશ અવારનવાર આવતો પણ એની સાથે તેઓ જરૂર પૂરતુ બોલતા નીલેશ એમની માયા-મમતાને વિનાકારણે ઠુકરાવીને જતો રહ્યો એ આઘાત એમાગે સહી લીધો અને એ વિશેની કડવાશ સમજપૂર્વક કાઢી નાખી

સાજના લતાબહેન હીંચકે બેઠા સધ્યાના રગો નિહાળતા હતા એમણે સ્કૂટર ઊભુ રહ્યાનો અવાજ સાભળ્યો, નીલેશ હતો તે આવીને બાની સાથે હીંચકે બેઠો એમના દિલમા મમતાનો દરિયો ઊછળવા લાગ્યો દીકરાના માથે હાથ ફેરવવાની ઇચ્છા થઈ પણ પત્નીની આગળી પકડીને ઘરમાથી નીકળી ગયેલા દીકરાની સામે તે માત્ર જોઈ જ રહ્યા લાગણીના આરોહ-અવરોહને સમ ઉપર લાવીને તે અટક્યા એમને નીલેશ શરીરે થોડોક દૂબળો લાગ્યો એમના જીભ ઉપર પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહ્યો, "બેટા તુ સુખી છે ને?" પણ તેઓ કશુ બોલ્યા નહી. નીલેશે જ પૂછ્યુ "બા કેમ છે?"

"સારુ છે ભાઈ"

નીલેશને થયુ બા પૂછશે "ઈલા કેમ છે?" પણ બા કશુ બોલ્યા નહીં હીંચકો હાલતો રહ્યો

બાને શાત અને સ્વસ્થ જોઈને નીલેશને આશ્ચર્ય થયુ એ વિચારતો અમે જુદા રહેવા ગયા તો મને એમ હતુ કે બા ગુસ્સે થશે, રડશે, ઝઘડશે, કદાચ ખાવા-પીવામા ધ્યાન નહીં રાખે ને બીમાર પડશે પણ એવુ કશુ જ ન થયુ તેણે બાને પૂછ્યુ "બા, તારી દવા નિયમિત લે છે?"

"હા, હા, લઉ છુ ને જો ને પહેલા તો આપણી સોસાયટીમા કોઈનેય ઓળખતી નહોતી આ ચાર નબરનો બગલો છે ને ત્યા એક ડૉક્ટર રહે છે ક્યારેક તો ઘેર બેઠા દવા આપી જાય છે"

નીલેશને થયુ અમારા જવાથી બાને કશુ દુ ખ થયુ નથી અરે, એટલુ જ નહીં, પણ બા એ વિષય પણ છેડતા નથી વાત વાતમા બાએ નીલેશને કહ્યુ હતુ કે, તેમણે સવારની રસોઈની ઝઝટમાથી મુક્તિ મેળવી છે શાક માર્કેટમા આવવા-જવાનુ ખાસ ફાવતુ નથી તેથી ટિફિન બધાવી દીધુ છે અને સાજે ફળાહાર કરી લે છે

નીલેશ ઘેર આવ્યો ત્યારે ઈલા નવુ રેફ્રિજરેટર હોશે હોશે બતાવી રહી હતી નીલેશનુ ધ્યાન પોતાની વાતોમા નથી એવો ખ્યાલ આવતા જ ઈલાએ કહ્યુ "કેમ, તમારી બાને મળી આવ્યા ને? ખુશમા છે ને તમારી બા તમારી વગર!"

નીલેશે કહ્યુ "એમ નથી ઈલા, આપણે બાને ખૂબ ખૂબ દુ ખી કર્યાં છે આપણે એમનુ અપમાન જ નહીં એમનો ઉપહાસ કર્યો છે એમનુ મૌન જ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે તે આપણાથી નારાજ છે એમની સાથે રહીને આપણે જાણે એમના વિરુદ્ધ કાવતરુ "

ઈલા એકદમ ગુસ્સે થઈને બોલી "સાચુ કહુ તમારી બાને આપણા જવાથી રાહત થઈ છે

સાંભળ્યું છે કે એમણે મહિલામંડળમાં જવાનું શરૂ કર્યું છે. એટલું જ નહીં, નવરાત્રિની ગરબા હરીફાઈની પ્રવૃત્તિના હેડ બન્યાં છે. ગયા અઠવાડિયે ત્રણ દિવસના પ્રવાસે જઈ આવ્યાં અને તમે કહો છો આપણે એમને દુઃખી કર્યા છે!''

નીલેશે કહ્યું: ''જો ઈલા બા આ બધી પ્રવૃત્તિમાં મન પરોવે છે તે આપણે એમને કહ્યા વગર ઘરમાંથી નીકળી ગયાં તેના દુઃખમાં. આપણે બાને પૂછ્યું હોત તો બાએ સામે ચાલીને ફ્લૅટ લેવામાં મદદ કરી હોત.''

''અરે, બા પાસે છે શું તે આપણને મદદ કરત! આ ઉંમરે દેવદર્શને જવાના બદલે મહિલામંડળોમાં જાય છે તે શું તેમને શોભા આપે છે?''

''ઈલા બા ધારે તો આ ઉંમરે ઘણું કરી શકે. એ બાપુજીના અવસાન પછી મનથી ભાંગી પડી હતી. આપણી બધી પ્રવૃત્તિમાં રસ લઈને તે આનંદમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, ત્યાં વળી આપણે એને આઘાત આપ્યો!'' નીલેશે કહ્યું.

ઈલા પટ દઈને બોલી: ''પાછું તમારું બા પુરાણ ચાલુ થયું. ચાલો જમી લઈએ. આપણે ત્યાંથી નીકળે બે મહિના થયા બાના હાથની રસોઈ તમને કેટલી ભાવે છે. પોતાના સગા દીકરાને જમવાનું કહે છે ખરાં!''

નીલેશે કહ્યું: ''ઈલા તારી તો ઊલટી ગંગા બાને આપણે બોલાવવાં જોઈએ, જમવા નહીં, આપણે સાથે રહેવા. ઈલા કશું બોલી નહીં.

ત્યાર પછીનાં બેક અઠવાડિયાં એમ જ ગયાં. નીલેશ બાને ત્યાં ગયો ત્યારે બા બહાર જવાની તૈયારીમાં જ હતાં. નીલેશને જોઈને તે બોલ્યાં: ''ભાઈ સારું થયું તું આવ્યો. ચાલ આવે છે મારી સાથે? બૅન્કમાં જવાનું છે.''

નીલેશે પૂછ્યું: ''શું બા, પૈસા જોઈએ છે? કેટલા જોઈએ? કાલે આપી જઈશ.''

લતાબહેન બોલ્યાં: ''ના ભાઈ, ના, આ તો થોડાક શૅર પડ્યા હતા તે વેચી દીધા અને બેચાર જૂના દાગીનાય કાઢી નાખ્યા. ઈલાને તો આમેય જૂના માણસો અને જૂની ચીજવસ્તુઓ પ્રત્યે નફરત છે. એ બધી રકમ બૅન્કમાં મૂકી આવીએ.

સાંજે જ્યારે નીલેશ બાથી છૂટો પડ્યો ત્યારે પોતાના મનની સ્થિતિ તે કળી ન શક્યો. અત્યંત ઉત્સાહથી જીવન જીવી લેવા મથતી બાને જોઈને તે રાજી થતો, તો એક બાજુ તેને આશ્ચર્ય થતું કે આ એ જ બા છે, જે ચાર દીવાલોમાં ગોંધાઈને દેવ-દીવા કરીને રસોડું અને ઘર સંભાળતી. મારી અને ઈલાની ખાવાપીવાની કાળજી રાખતી. બાની દુનિયા અમારી આસપાસ હતી. એ જ બાબાપુજીના શૅર વેચી કાઢે ને મને પૂછે પણ નહીં. આવડો મોટો સોનાનો દાગીનો એણે વેચી નાખ્યો. નીલેશ ઘરમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે ઈલા એની સામે જોઈને બોલી: ''કેમ, આજે શું નવી વાત લાવ્યા છો? કે બા તમારી પાસે આ ફ્લૅટમાં આવવા માટે આજીજી તો નહોતાં કરતાં ને?''

''ના ઈલા, તું કે હું બાને સમજી નથી શક્યાં. બા તો ખૂબ મજામાં છે. આજે તો મને આશ્ચર્ય થાય એવી વાત બની ગઈ છે. બાએ બાપુજીએ સાચવી રાખેલા શૅર વેચી નાખ્યા એટલું જ નહીં, પેલો જૂનો ચંદનહાર પણ વેચી નાખ્યો...!''

ઈલાને તો જાણે વીંછીએ ડંખ માર્યો હોય તેમ ચીસ નીકળી પડી, ''શું વાત કરો છો! આટલો ભારે સોનાનો હાર... અરે, એ ચંદનહારની આજે ઘડાઈ જ કેટલી બધી થાય. મને કેટલો ગમતો હતો એ હાર... આજકાલ તો ઍન્ટિક દાગીનાનો જમાનો છે. તમારે જ લઈ લેવો હતો ને! બાને પૈસા આપી દીધા હોત. તમારામાં તો

અક્કલ જ નથી!''

નીલેશે કહ્યું ''હા, સાચી વાત છે તારી મારામાં અક્કલ હોત તો આમ મારી માને એકલી મૂકીને તારી સાથે રહેવા ન આવત અને આમેય તને તો જૂની ચીજવસ્તુઓ પ્રત્યે નફરત છે, પછી એ જૂનાપુરાણા હારમા માટે તું કેમ આમ અકળાય છે?''

ઈલાએ નીલેશને પૂછ્યું ''કેટલા પૈસા આપ્યા?''

નીલેશે કહ્યું ''જો એ કાંઈ મેં બાને પૂછ્યું નથી હારની સાથે સાથે બાએ બીજી બધી વસ્તુઓ પણ વેચી નાખી છે બા કહેતા હતા કે, દોઢેક લાખ તો સોનાના જ આવ્યા હશે''

''શું વાત કરો છો! આટલી મોટી રકમ ને બાએ આપણને પૂછ્યું સરખું નહીં''

ઈલા, ''તું ઘરમાંથી નીકળી ત્યારે બાને તે પૂછ્યું હતું? છેલ્લી ઘડી સુધી એ વાતની તો તે એમને ગંધ પણ આવવા ન દીધી''

ઈલાએ નીલેશને કહ્યું ''તમારે બાને ભાર દઈને કહેવું હતું ને કે ''

નીલેશે અકળાઈને કહ્યું ''ઈલા, મોડી રાતે મારે તારી સાથે એ વિશે હવે વાદવિવાદ નથી કરવો''

ઈલાએ કહ્યું ''તમારે વાત ન કરવી હોય તો ન કરશો પણ હું તો કાલે જઈને બા સાથે વાત કરીશ એમની હયાતીમાં જ એ ઘર આપણા નામે કરાવતી આવીશ''

નીલેશ હસીને બોલ્યો ''ઈલા, એ માટે તું મોડી પડી છે બાએ મકાન અને બૅન્કની રોકડ રકમ એમના મૃત્યુ બાદ અનાથ આશ્રમને મળે એવી વ્યવસ્થા કરી છે''

રાત ઈલાની આંખોને ઉજાગરો કરાવતી રહી ઈલા આખી રાત વિચારતી રહી બા સાથે કેવી રીતે વાત કરવી? બાને કઈ રીતે રોકવા એમની સાથે પ્રેમભર્યો વર્તાવ કરવો કે પછી લઢી ધમકાવીને દીકરા વહુનો હક્ક જાહેર કરવો!

ઘરનું કામકાજ પતાવીને ઈલા જ્યારે બાના ઘરે આગળ આવીને ઊભી રહી ત્યાર એ પળ વાર સ્તબ્ધ થઈ ગઈ ઘરનું રંગરોગાન થઈ ગયું હતું લતાબહેન, ઓટના ઉપર ઊભા રહીને ચારપાંચ બહેનો સાથે હસી હસીને વાતો કરતા હતા ઈલાનો એ બહેનો સાથે એમણે પરિચય કરાવ્યો એમાંથી એક બહેન બોલી ઊઠ્યા ''ઈલાબહેન, તમારા સાસુ, તમારો અને નીલેશનો ઉપકાર માને છે તમે એમને છોડીને ન ગયા હોત તો આ પ્રકારની સેવા કરવાનું તેમને સૂઝ્યું ન હોત એમનું જીવન ઘરની ચાર દીવાલોમાં જ પૂરું થઈ ગયું હોત એમની પાસેથી અમારી જેવી બહેનોએ ઘણુંબધું શીખવાનું છે આ ઉંમરે એમનું જીવન જાણે ફરી મહેકવા માંડ્યું એમની મદદ ન હોત તો અમે અહીં બહેનો માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિના ક્લાસ ન ખોલી શક્યા હોત''

ઈલા બાનું એ નવું રૂપ જોઈ જ રહી તેણે બાના ચરણસ્પર્શ કરીને કહ્યું ''બા, મને માફ કરજો''

લતાબહેન એનો હાથ પકડીને બોલ્યા ''પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાંથી સારું શોધી કાઢવાની મારી ટેવે મને આજે અહીં પહોંચાડી છે ઈલાને હીંચકા પર બેસાડીને તેઓ એની સાથે બેસી ગયા એમણે હીંચકાને એક ઠેસ મારી હીંચકો હીંચતો રહ્યો

O

વાર્તાજગત

પ્રત્યાક્રમણ

ગિરીશ ભટ્ટ

પથારીમાં પડી પડી મીરાં રાત્રિને ઓગળતી જોઈ રહી. ગાઢ અંધકાર ધીમે ધીમે હોલવાતો હતો. સમયની આખી ભીંત ઉજાસથી જાણે કોઈ રંગી રહ્યું હતું. તેને જરા નવીન લાગ્યું. આખી રાત એક ન સમજી શકાય એવી ઉદાસીમાં વીતી. મીરાંને થતું હતું કે તેને કેમ કોઈ સમજી શકતું નથી. એ વિચાર વારંવાર વલોવીને તે સાવ ખાલી થઈ ગઈ હતી. શા માટે કેમ કોઈ આટલી સરળ વાત પણ સમજી શકતાં નહોતાં? તે હતાશા અનુભવી રહી.

કાલે બાપુએ તેને સમજાવી હતી, થોડી ધમકાવી હતી. એ જ શબ્દો ...એ જ લમણાંઝીંક એ જ. . એ જ તનસુખની વાત... તે થાકી ગઈ હતી. એ પહેલાં... મમ્મીએ પણ ઊલટતપાસ લીધી હતી. એ પહેલાં દાદીમાએ....

તે લોલકની માફક આમતેમ, હિલ્લોળાતી હતી. પણ આ હિલ્લોળમાં આનંદ નહોતો, ગ્લાનિ હતી.

'તને એ ક્યાં મળે છે?' બાપુએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો હતો, કોઈ જાતની પ્રસ્તાવના વિના જ.

કેશવલાલ-મીરાંના પપ્પા, આમ તો નરમ પ્રકૃતિ ધરાવતા હતા. ભાગ્યે જ કોઈ પર ગુસ્સે થતા.

'મારો કેશવો... નરમ ઘેંશ જેવો છે. હા, એટલે જ છોડી આમ માથે ચડે ને. અને શારદા વહુય

દાદીને આવું બોલતાં મીરાંએ અનેક વેળા સાંભળ્યા હતાં. 'કોણ?' તે સાવ સહજ રીતે બોલી હતી, - બોલાઈ ગયું હતું.

'અરે, બીજો કોણ? - એ તનસુખ... 'બાપુનો અવાજ ઉગ્ર થયો હતો. બાપુ આવી ઉગ્રતાથી ક્યારેય બોલતા નહોતા. મીરાં થીજી ગઈ. ગાત્રો ઢીલાં થઈ ગયાં.

'બાપુ ... હું એને ઓળખતીય નથી,' તે આજીજી કરતાં બોલી:

આ ઉત્તર શારદા અને દાદીને તે આપી ચૂકી હતી.

'મારી બનાવટ કરે છે?' કેશવે તાતો પ્રશ્ન કર્યો.

'ના, બાપુ...' મીરાં આટલું કહેતાં રડી પડી હતી.

કેશવલાલ શાંત થઈ ગયાં. આમ ઉગ્ર થવાનું તેમના સ્વભાવમાં નહોતું. તેમણે પછી શિખામણ આપવાની શરૂ કરી:

'જો, બેટા... એ તનસુખો સાવ લબાડ અને આવારા જેવો છોકરો છે. માબાપ તો સંસ્કારી છે, પણ એ તો સાવ ઓટીવાળ - આવા સાથે આપણે સંબંધ ન જ રખાય; કેશવલાલ શ્વાસ લેવા રોકાયા.

'તું તેની સામે હસી, એ સારું ન કહેવાય...'

'પણ બાપુ હું તો ઓળખતી જ નથી.' મીરાં બોલી હતી.

'બેટા... અણસમજમાં આવું થાય પણ ખરું. દાદીએ જોયું, તારી માએ જોયું, એ કાંઈ ખોટું થોડું હોય? બસ - ભૂલી જા એ તનસુખને.

મનમાથી કાઢી નાખ એને ' મીરાને ડગળો આવ્યો

અરે, તે જાણતી જ નહોતી - એ છોકરાને, ત્યા મળવાનો કે મનમાથી દૂર કરવાનો સવાલ જ ક્યા હતો

પણ કેમ કોઈ તેની વાત સમજતા નહોતા?

'આ ઉમર જ એવી છે, બેટા તે સાઇકલ લઈને તારી પાછળ આવે, તારી સાથે હસે, કાઈક ચાળા કરે, એ બધુ તને કદાચ ગમતુ પણ હશે આ ઉમરે આવુ બને, પણ સાવચ થઈ જવાનુ '

કેશવલાલ જે નરમ નરમ ભાષણ આપી રહ્યા હતા એ દાદીને ન ગમ્યુ એ મીરાએ જોયુ

'કેશવ   તે જ છોડીને છટકી છે આમ ઢીલુ ઢીલુ બોલીશ તો પછી તને ગણકારશે જ નહીં આને ઓછી ન ગણતો મતલબ કરીને કૉલેજે જવા નીકળ છે અને પેલો તરત જ સાઈકલ પર પાછળ પાછળ   આમ ઢીલો રહીશ તો   કેમ ચાલશે? મારે શુ આમા? તારા વસ્તાર ને તારે સભાળવાનો કાળુ કરીને આવશે પછી ખબર પડશે અરે, ગેતાય નહીં આવડે!'

દાદીનો ગુસ્સો અને તેના તરફનો પૂર્વગ્રહ તે સારી રીતે જાણતી હતી છેલ્લા ત્રણ દિવસથી તે એ તાપમા બળી રહી હતી તનસુખ   તનસુખ   તનસુખ , અરે કોણ હતો એ તનસુખો! સામો મળે તો   તે તેનુ ગળુ જ પકડે! શા માટે એ છોકરો તને સતાવી રહ્યા હતો? પણ મીરા તો તેને જાણતી પણ નહોતી

મીરા સાવ જડ જેવી બની ગઈ રાત્રે પથારીમા એક ચીજની માફક જ પડી હતી, વિભાની વાતે દગ નો થઈ ગઈ હતી તેને નાની બહેન વિભાની ઈર્ષા આવી કેવી સુખી હતી એ! તેને કોઈ આ રીતે, કોઈ કાલ્પનિક તનસુખની આડીઅવળી વાતો કરીને કનડતુ નહોતુ

દાદીમા કાઈ આવા તો નહોતા તેને હજુ પણ દાદીએ કરેલી અવનવી ચિત્રવિચિત્ર વાર્તાઓ યાદ આવતી હતી ત્યારે કુતૂહલની પાખો પાપણો પર પથરાયેલી હતી

તે કેટલી સુખી હતી!

તો ક્યાથી આવી ગયો આ અસુખનો દરિયો? દાદીમાની પ્રેમાળ વાણીમા કટુતા ક્યારે ભળી હતી? જોકે ઉગ્ર સ્વભાવ તો હતો જ મમ્મીને અનેક વેળાએ આવુ સાસતી સાભળ જઈ હતી પરતુ મીરા પ્રતિ તો દાદીમા ઉદાર હતા

એક દિવસ દાદી તાકીતાકીને તેને જોઈ રહ્યા હતા જાણે ક્યારેય તને જોઈ જ ન હોય!

'શારદા મીરાને કેટલા થયા?' તમણે અચાનક જ પૂછ્યો હતો એ પ્રશ્ન, પરતુ તેની અસર હજુ પણ અનુભવાતી હતી એના દાહ તેને સતાપતો હતો એ દિવસ તો મમ્મીએ તને માડ માડ સભાળી હતી મીરા તો બેબાકળી બની ગઈ હતી

'મમ્મી આમ કેમ થતુ હશે?' તેણે સમસતા સમસતા પૂછ્યુ હતુ મમ્મીય કશુ બોલી નહોતી

'એ તો હોય તુ છોકરી છુ ને?' મમ્મી માડ માડ આટલુ બોલી હતી

દાદીમાનુ મો ગભીર બની ગયુ હતુ, જાણે કશુ અસાધારણ ન બની ગયુ હોય! મીરા તો રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી 'શારદા, આભડછેટ ચાલશે નહીં તુ છોડીને સમજ પાડજે મારી દવનવા ઠાકોરજીનુ નેવેદ   ક્યાય   અને શારદા   હવે જ ધ્યાન રાખવાનુ છે '

દાદીમાએ શારદાને અનેક સૂચનાઓ આપી હતી મીરા પર અનેક નિયત્રણો લાગી ગયા

હતાં. અરે, શાળામાં પણ જવાનું નહીં. કંતાનની પથારી... આમ નહીં, તેમ નહીં.

અકળાઈ ગઈ મીરાં. વિભાને તો આમાં પણ રમત સૂઝતી હતી. 'હેં મોટીબહેન..., દાદી કેમ આવું નથી કરતાં? એય પણ છોકરી જ...!' તે ખડખડ હસી પડી હતી.

બસ ત્યારથી જ જિંદગીની રફતાર બદલાઈ હતી. તેને બરાબર યાદ આવતું હતું.

તેનાં વસ્ત્રો બદલાયાં હતાં. તેના માટેના નિયમો બદલાયા હતા. થોડાં પરિવર્તનો તો તે ખુદ જ અનુભવતી હતી. તેને ડર લાગતો હતો આ તેનો અપરાધ તો નહોતો ને? તેની નજર આપોઆપ દાદી પર પડતી હતી, મીરાંને લાગતું હતું કે દાદીમા, મમ્મી, પપ્પા બધાં જ બદલાઈ ગયાં હતાં.

તેના આશ્ચર્ય વચ્ચે, ઘર કરતાં તેને શાળા વધારે ગમતી હતી. એ વાતાવરણમાં પતંગિયાની જેમ તે નાચી ઊઠતી હતી. વિભા સાથે ઠીક લાગતું હતું. પછી તો વિભા પણ તેની નાતમાં ભળી હતી.

વિભા કાંઈ મીરાં જેવી ભોટ નહોતી.

મીરાં તો આભી બની ગઈ હતી. તે ઘણુંબધું જાણતી હતી.

મીરાં કૉલેજમાં આવી. નવા વાતાવરણે તેના ચિત્તની દિશાઓ બદલી નાખી. પણ તેને તેના કૉમ્પ્લેક્સો નડતા હતા. દાદી તો છોકરીને કૉલેજમાં ભણાવવાની જ ના ભણતાં હતાં.

'છોડીને બગાડવી છે?' એ તેમની મુખ્ય દલીલ હતી. મા તો હજુ પણ લાચાર હતી. તેનો અભિપ્રાય પણ આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં મા નહોતી.

મીરાં માતાની વેદનાઓથી દુ:ખી થતી.

કેશવલાલે મીરાંને ખુશ ખુશ કરી દીધી.

'મારી બેટી તો કૉલેજમાં ભણશે. આખી દુનિયા ભણે છે.

અરે, એ વિના તો સારા મુરતિયાની ઈચ્છા રાખવી જ નકામી.'

મીરાં આનંદથી નાચી ઊઠી હતી.

લજ્જાની લાગણી તો એકાંતમાં અનુભવી હતી. તેને ભાન થયું હતું કે તેણે પણ, દરેક છોકરીની માફક, લગ્ન કરવાનાં હતાં, હાથ-પગ પર મેંદી લગાડવાની હતી, સરસ તૈયાર થઈને માંડવામાં બેસવાનું હતું. પણ કોની સાથે? કોઈક તો હશે જ ને! તે વિચારી રહી હતી.

આ વિચારો તો ક્ષણિક રહ્યા. બાકી તો તે આનંદસાગરમાં ડૂબી જતી હતી. નવી અનુભૂતિઓ મન ભરીને તે માણી રહી. તેને ભણવું ગમતું. તે અભ્યાસમાં લીન થઈ ગઈ, નવી સખીઓ પણ સાંપડી હતી.

અનેક સૂચનાઓ મળતી. દાદીએ કહ્યું, મમ્મીએ પણ ચિંતા વ્યક્ત કરી. છેલ્લે પપ્પા પણ બોલ્યા. તેના મન પર સતત ઠસાવવામાં આવતું હતું કે ... એ છોકરાવથી દૂર જ રહેવાનું. આમ ન કરવાનું... અને તેમ....

તેના મનમાં એક ગ્રંથિ બંધાઈ ગઈ. પૂર્વગ્રહ રોપાઈ ગયો.

ક્યારેક થતું પણ ખરું. ના, એ છોકરાઓ કાંઈ એવા તો નહોતા જ, જેવા દાદીમા, માબાપ માનતાં હતાં, મનાવતાં હતાં. અનેક પ્રશ્નો ભીતર ઊઠતા હતા ને કરમાઈ જતા હતા.

તેણે એક વાર મહેતા સરની પ્રશંસા કરી.

'બહુ સરસ... અંગ્રેજી ભણાવે છે... એવું સરસ... કે...' મમ્મી તાડૂકી:

'કેવો છે એ માસ્તર? જુવાન છે? તને કાંઈ કરતો તો નથી ને? આટલી ઘેલી શેની થાશ?'

મીરાંનો થનગનાટ થંભી ગયો. અંતરને વ્યક્ત

કરવુય કોની પાસે?

કોઈ છોકરો કે મોટો પુરુષ બારી સામે ઊભા હોય તોપણ મૉ ભડકી જતા અનેક પ્રશ્નોની હારમાળા શરૂ થઈ જતી

બહારની દુનિયાનો પરિચય થયા પછી તો આ અભાવ રીતસરનો તેને કોરતો હતો

ક્યારેક તો તેની મમ્મીને સભળાવી પણ દેતી 'મમ્મી તને મારા પર વિશ્વાસ ન હોય તો ચાલ, તુ પણ સાથે, મારી રખેવાળી કરવા અમુક શબ્દો તો તમારા માટે નર્જાયેલા જ નથી '

પણ બધુ વૃથા હતુ તે બે અંતિમો વચ્ચે ઝોલા ખાતી હતી તે શુ કરે? તે એ રીતે જીવન જીવતા શીખી ગઈ સવાર થતા જ તેના પગને પાંખો આવી જાય ઘરના કામકાજ આટોપવા માડે, ઉબરા પૂજે, વિષ્ણુસહસ્રના પાઠ બોલતી જાય, તુલસીક્યારે દીવો કરે - બસ ફૂદડીની જેમ ફરી વળે

શરીર પર સાડી વીંટતી, એક વાર અરીસામા જરાતરા નીરખી લેતી સડસડાટ સરી જતી, પોળ વળોટતી, તેના મારગે અને વહેલુ આવે બસ સ્ટૉપ

કૉલેજમા તો તેની આખી દુનિયા બદલાઈ જતી તેના થીજી ગયેલા દદેમા થનગનાટ વ્યાપી જતો

બસ, બરાબર ગોઠવાયુ હતુ, પણ એમા જ ઓચિતો આ તનસુખ ક્યાથી ટપકી પડ્યો

દાદી કહેતા હતા કે તે અગાશી પર જઈને, કપડા સૂકવતી મીરા સાથે વાતો કરતો હતો, હસતો હતો તે કૉલેજે જવા નીકળતી કે તરત જ તે સાઈકલ પર ચડીને તેનો પીછો કરતો, તેને ક્યાક મળતો પણ હતો અને આમા મીરા ભળેલી હતી

મીરા તો અવાક્ થઈ ગઈ

ક્યા છે એ તનસુખ? લાવો, મારી સામે તેનામા ભારે નારાજગી વ્યાપી જતી હતી

આખી રાત અજપામા પસાર થઈ આવુ આળ? સાવ નિરાધાર!

ઉજાસ થયો તે ઊભી થઈ બારીમાથી બહાર દૃષ્ટિ ફેંકી રસ્તા પર ચહલપહલ શરૂ થઈ પોળ આળસ મરડીને જાગી રહી હતી શુ હતુ સામે? શુ દેખાતુ હતુ? સામી અગાશી પર એક યુવાન મદ મદ હસી રહ્યો હતો શુ એ જ તનસુખ હશે? તે વિચારમા પડી ગઈ

હા એ તનસુખ જ હોવો જોઈએ આ માણસ જ હતો જેણે તેના સુખચેન હરી લીધા હતા મીરા ટીકી ટીકીને એ તનસુખને જોઈ રહી

તેને તે ખાસ કાઈ, ખરાબ ન લાગ્યો દાદી, પપ્પા, મમ્મી તો તેને કેવો વર્ણવી રહ્યા હતા?

હમ તો આ જ એ તનસુખો

તેણે હોઠો ભીંસ્યા પેલો હસી રહ્યો

બેએક અઠવાડિયા પછીની એક સવારે આખી પોળમા વાત ફેલાઈ ગઈ

કાઈ સાભળ્યુ? આલો તનસુખો કેશવકાકાની મીરાને લઈને ભાગી ગયો

એક દરદી હાફળોફાફળો થતો દવાખાનામા દાખલ થયો ન ડાક્ટર પાસે જઈને બોલ્યા ' ડૉક્ટરસાહેબ ! જલદી કઈ ઈલાજ કરો હુ માઉથ આરગન વગા ડતા હતા ને ઓચિતો એને ગળી ગયો ''

જુઓ ભાઈ પહેલા તો એટલુ યાદ રાખો કે દરેક ઘટનામાથી કઈક ને કઈક સારુ શોધી કાઢવુ જુઓ આ ઘટનાની ઊજળી બાજુ હુ તમન બતાવુ ધારો કે તમ પિયાનો વગા ડતા હોત તો ? '

જીવનસૌરભ

ખુદાના બંદા : ઈસ્માઈલદાદા

મનસુખ સલ્લા

તેઓ ૧૯૬૧માં લોકભારતી રહેવા આવ્યા ત્યારે એમને પહેલપ્રથમ જોયા હતા. તે રૂપ આંખ સામે એવું ને એવું તાજું છે: ભર્યો ચહેરો, રૂપેરી વાંકડિયા વાળ, મધ્યમ ઊંચાઈ, હોઠ ઉપર પતંગિયાની જેમ ફરફરતું હાસ્ય અને ચશ્માંમાંથી જોતી પાણીદાર નિર્મળ આંખોમાંથી સતત ઝમતો સ્નેહ. ભારે વાતરસિયા. વાતમાં હળવાશ અને ગાંભીર્યનો સુભગ સમન્વય હોય. વાતમાં ગાડી જે પાટે ચડે તેમાં દીર્ઘ યાત્રા જ હોય. તેમાં માહિતી કરતાં મૂલ્યયાત્રા જ વધુ હોય. માણસાઈની મહેક વધુ હોય. પ્રેમ કરતાં અને વહેંચતાં ફરિસ્તાની વિધાયક દૃષ્ટિનાં આંતર નિરીક્ષણો હોય. પહેરવેશમાં ઝભ્ભો અને પાયજામો. સ્વચ્છ-સુઘડ વસ્ત્રો, ડાઘ વગરનાં. જેમ કપડાં પર ડાઘ નહીં તેમ જીવન પણ ડાઘ વગરનું.

વાતનો વિષય મીર હોય કે મીરાં, ગાલિબ હોય કે વર્ડ્ઝવર્થ, સંસારની ઘટમાળ હોય કે વનસ્પતિસૃષ્ટિ હોય, ગાંધીજી હોય કે ગામડાં હોય, વ્યક્તિ હોય કે વિચાર હોય, તેમની વાતો હંમેશાં રસિક અને મર્માળી રહેતી. સૂફી કવિતાના આશક. સ્મરણકોષ ઉઘાડે ત્યારે દેખાય કે રવીન્દ્રનાથ અને સૂફી કવિ જોડાજોડ બેઠા છે. કાવ્યપંક્તિઓ હૈયે ને હોઠે રમે. ખુદા સતત સાથે હોય તેમ ઈશની મોટાઈ અને મહત્તા, ભવ્યતા અને ઉદારતા વાતવાતમાં ઊભરાઈ ઊઠે. આ ઓલિયા કવિજીવ એટલે ઈસ્માઈલભાઈ નાગોરી. જોકે, મેં તો એમને કાયમ ઈસ્માઈલદાદારૂપે જ જોયા છે.

ઈસ્માઈલદાદા સંસ્કારી ખાનદાનનું સંતાન. વતન વાંકાનેર, જિ. રાજકોટ. પિતા આલમભાઈ રાજવી પરિવારના વિશ્વાસપાત્ર કોચમૅન હતા. માતૃ-પિતૃપક્ષે ભણતર અને સંસ્કારની સહોપસ્થિતિ હતી. માતા આયશાબાનુ તે જમાનામાં સાત ચોપડી ભણ્યાં હતાં. આવાં માતપિતાનું પહેલું સંતાન તે ઈસ્માઈલદાદા. (જન્મ તા. ૪-૧૧-૧૯૦૪). તેમના બે ભાઈઓ – તેમાંના અલીભાઈ ડૉક્ટર અને અકબરભાઈ બી.ઈ. સિવિલ થયેલા. કુટુંબ ઇચ્છતું હતું કે ઈસ્માઈલભાઈ વકીલ થાય, કમાય. પરંતુ તેમની જીવનગતિ જુદી દિશામાં ચાલી. કવિતા અને સાહિત્યનું અજબનું ઘેલું હતું. અરબી-ફારસીના બાઉદ્દીન કૉલેજ (જૂનાગઢ)માંથી સ્નાતક થયા. ઉર્દૂ-ફારસીની નજાકત અને માધુર્ય બોલવામાં અને લખવામાં જિંદગીભર જળવાયાં. સંવેદનશીલતા અદ્ભુત. તેમની હથેળી અને મખમલની ગાદીમાં મુલાયમતામાં કોણ ચડે તેવો પ્રશ્ન થાય. કહી શકાય કે હથેળી ચડે. હથેળી તેમના હૃદયની પ્રતિકૃતિ જેવી હતી. પ્રકૃતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથે મહોબ્બત બંધાય તેવા ગ્રામપરિવેશમાં ઉછેર થયો. એ આકર્ષણ વધતું રહ્યું. સ્નાતક થયા પછી વાંકાનેર રાજ્યની ઊંચો મોભો અને ઘણી સગવડવાળી નોકરી મળી શકત.

પરંતુ એ દેશકાળ જુદા હતા. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું વાતાવરણ હતું. ગાંધીજીની હાકલ સાંભળીને અનેક જુવાનોએ ઊંચી કારકિર્દીનો હોમ કર્યો તો ઈસ્માઈલદાદા જેવા સંવેદનશીલ યુવાન કેમ અસ્પૃશ્ય રહી શકે? પરંતુ કાવ્યસાહિત્યથી ગ્રામસમાજની સેવા કઈ રીતે

થઈ શકે’ ગ્રામસેવા માટે તો પ્રત્યક્ષ કામગીરી અને ઉપયોગિતા હોવી જોઈએ ને ધન્યપળે નિર્ણય થયો કે ગ્રામસમાજની વચ્ચે વસવા – કામ કરવા માટે ખેતીવાડીના સ્નાતક થવું એકડે એકથી પ્રારંભ કર્યો પૂના ખેતીવાડી કૉલેજમાં ભણ્યા બી એજી ની પદવી મેળવી ભણતરની કારકિર્દી ઊંચી ત્યાં પુષ્પવિદ્યા અને ગોપાલનનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો રૉયલ સોસાયટી ઑફ હૉર્ટિકલ્ચરની ફળવિદ્યાની એફ આર એચ એસ ની માનદ પદવી પણ મેળવી આ ક્ષેત્ર જીવનસ્વરૂપે ફળ્યું

જે કાંઈ હાથમાં લે તેમાં આરપાર નીકળવું તે સ્વભાવ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિષયને ચાહતા નથી તે વર્ણવતા તેઓ કહેતા ‘હું ભણતો ત્યારે ક્યારેય પરીક્ષાની તૈયારી કરી નથી કૉલેજમાં જઈને નોટિસબોર્ડમાં જોઈ લઉં કે આજે ક્યા વિષયનું પેપર છે પોતાના વિષય તો કાયમ તૈયાર જ હોય ને! આખું વર્ષ ભણ્યા હોઈએ, એ વિષયને પ્રેમ કર્યો હોય પછી તેમાં છેલ્લે તૈયારી શી કરવાની?’ અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ પણ પ્રશસ્ય અત્યંત મીઠાશભર્યું અંગ્રેજીમાં ‘ગીતાંજલિ’નું પઠન કરે ત્યારે સાંભળતા જ રહીએ એમ થાય વાકાનેર રાજ્યની શરતી શિષ્યવૃત્તિ લીધેલી તેથી રાજ્યની ખેતીવાડી ખાતાની ઊંચી નોકરી લીધી (૧૯૩૦થી ૧૯૩૫) પણ ઇસ્માઇલદાદાની ધાતુ જુદી હતી પાંચ વર્ષે નોકરી છોડી દીધી રતુભાઈ અદાણી વગેરે મિત્રો જ્યાં કામ કરતા હતા તે શેત્રુંજી કાંઠાના ખોબા જેવા નાનકડા તરવડા (જિ અમરેલી) ગામમાં પલાંઠી વાળી સ્વાવલંબી જીવન જીવવું હતું તેથી ખદીજાબાના ઘરેણાં અને વડીલોપાર્જિત મિલકત વેચીને જમીન ખરીદી ખેડૂતનું પરિશ્રમી જીવન સ્વીકાર્યું, ધરતીપુત્ર થવામાં સાર્થકતા અનુભવી

એ જમાનો અદ્ભુત હતો ત્યારે ‘હું સમાજને વધુમાં વધુ ઉપયોગી કેમ થાઉં’ એ ભાવ હતો (આજે વધુમાં વધુ લાભ મેળવવાની હરીફાઈ છે) રતુભાઈ અદાણી તરવડામાં ચર્મોદ્યોગનું કામ કરતા હતા નાગરદાસભાઈ દોશીએ ચલાળામાં ખાદીનું તીર્થ સર્જ્યું હતું લાભચંદભાઈ વોરા બગસરામાં બાળશિક્ષણનું કામ કરતા હતા બાબુભાઈ અને ગુણવંતભાઈ પુરોહિત જાળિયા બાબાપુરમાં ગ્રામોત્થાનનું નમૂનેદાર કાર્ય કરતા હતા

ઇસ્માઇલદાદાનાં ધર્મપત્ની ખદીજાબા એમના મામાની દીકરી થાય લગભગ સાથે ઊછરેલાં ખદીજાબાનું ભણતર ઓછું પણ સમજણ ઊંચી વાંકાનેરની સુંવાળી જિંદગીને બદલે તરવડાની ઊની લૂ અને ધૂળિયા જિંદગી પસંદ કરવામાં ખદીજાબાની હૂંફ અને હિંમત અસામાન્ય હતી બંને જાણે પરસ્પર માટે સર્જાયાં હોય તેવું હૃદયૈક્ય હતું બંને કપોત પક્ષી જેવાં – પાંખમાં પાંખ રાખીને જીવ્યાં બંનેને પરસ્પર માટે ઉત્કટ પ્રેમ, અપાર આદર અને ઊંડી સમજણ હતાં ખદીજાબા કહે તેમાં દાદાની ના હોય, દાદા કહે તેમાં ખદીજાબાને સોળ વાલ લાગે અંત સુધી આ ભાવસંબંધ અકબંધ રહ્યો હતો ક્યારેક લાગતું કે સ્નેહ વિતરણમાં કોણ ચડે તેની જાણે તેમની વચ્ચે હરીફાઈ ન મંડાઈ હોય! તરવડાનું મોભારહિત અનિશ્ચિત જીવન સ્વીકારવું સુગમ નહોતું સંસાર વિષમ છે જ એમાં ટાઢા-ઊના વાયરા વાય જ તડકા છાંયડા આવે જ પરંતુ ખદીજાબા કાયમ દાદાનો ઢાલ બનીને ઊભાં રહ્યાં હતાં દાદા વર્ષો સુધી લોકભારતીમાં રહ્યા, પરંતુ ખદીજાબાને યાદ ન કર્યાં હોય એવો દિવસ ભાગ્યે જ ગયો હશે ખદીજામાં એક સંસ્કારપૂત, સમજદાર નારીની શાલીનતા અનુભવાતી વાણી અત્યંત મૃદુ અને મધુર પરંતુ અભિપ્રાયમાં વજન હોય દાદાનો સંબંધ પથારો ઘણો મોટો મહેમાન વિનાનો

દિવસ ભાગ્યે જ હોય. તેમાં મોહનદાદા જેવા દુર્વાસા મિજાજના વડીલનું રોકાણ તો એકબે મહિના પણ હોય. બીજા જરૂરતમંદોની આવજા પણ ખરી જ. વર્ષો સુધી હાથ ભીડમાં રહ્યો. પરંતુ ખદીજાબાએ વિદુરજીની ભાજી પણ એવા પ્રેમથી પીરસી હોય કે અતિથિ આત્મીયતાનો અનુભવ કરે. તેઓ મોટે ભાગે ઘરમાં રહ્યાં પણ સ્નેહના વ્યાપથી અનેકનાં બા કે બહેન બની રહ્યાં.

ઈસ્માઈલદાદા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સુંદર લાગતા, તો યુવાવસ્થામાં કેવા લાગતા હશે? એક વાર રંગમાં આવીને દાદાએ ભૂતકાળની મંજૂષા ખોલી નાખી કહે, 'કૉલેજમાં ભણતો ત્યારે એક છોકરી પાછળ પડી ગયેલી. ઈસ્મા...ઈ...લ... કહીને ટહુકે. બાપડીને મારા ઉપર ઓળઘોળ થવું હતું. મેં કહી દીધેલું, 'આ વેચાઈ ગયેલો માલ છે. માવડી. તું આશા ન રાખતી.' તમારાં બા પણ ઊજળે વાન અને નમણાં. અમારા ગમે તેવા વિષમ સંજોગોમાં તેમણે વાસણ ખખડવા નથી દીધું.'

સંવેદનશીલતામાં દાદા ચડે કે ખદીજાબા એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થાય તેવી બંનેની ઊંચાઈ હતી. એક વાર મોડી રાતે પડખેના ગામથી એક માણસ દોડતો આવ્યો. કહે, 'દાદા, આવીને દર્દીને તપાસો. બહુ પીડા છે. તાવ ઊતરતો નથી.' દાદાએ દવા આપી કહ્યું કે, 'સવારે તપાસવા આવી જઈશ.' પેલાએ જવા માટે ડગલું ઉપાડ્યું કે ખદીજાબા કહે, 'ઈસ્માઈલ, સલીમ(પુત્ર)ને તાવ હોત તો તમે સવાર સુધી રાહ જોઈ હોત?' દાદા ઊભા થઈ ગયા. ચંપલ પહેરીને બોલાવવા આવનાર સાથે ચાલી નીકળ્યા. બાજુને ગામ જઈ દર્દીને તપાસ્યો. દવા આપી. વહેલી સવારે ચાલતા પાછા આવ્યા. આ સઘળી કામગીરીમાં દર્દીનો પૈસોય લેવાનો નહોતો. કેવળ સેવા જ હતી.

તરવડાની ગ્રામસેવા સર્વાંગી હતી. ખેતી-ગોપાલનના જ્ઞાતા તરીકે તો લોકોને માર્ગદર્શન આપતા જ હતા. ઉપરાંત અસ્પૃશ્યતા, બેકારી, શિક્ષણનો અભાવ, અનારોગ્ય, દીકરા-દીકરીના વાંધાવચકા – બધું સામે આવ્યું. ને બધું હોંશથી સ્વીકાર્યું. એમાંથી આયુર્વેદમાં સ્વયંશિક્ષિત થયા. ગામડામાં કામ કરવું એ તો અંધારા ઉલેચવા જેવું કઠણ કામ. લોકો ભલા હોય તોપણ સંકુચિત અને સ્વાર્થપ્રેર્યા હોય. નજરને અભાવે નાહક કષ્ટ આપતાં સંકોચ નહીં. દાદા અને ખદીજાબાની સમજણ અને ધીરજ અસામાન્ય. બીમારને દવા તો આપે જ, સાથે દવાની અસર વધુ થાય એ માટે વાટકામાં મધ પણ આપે. ને યાદ કરાવે ત્યારે વાટકો માંડ કરીને પાછો આવે. દાદા હસી નાખે. એમાં સામાની પીડા ઓછી થાય એ જ મુખ્ય ભાવ. પોતાનું ખેતીનું કામ બગડે તો ભલે. એક કિસ્સો તો અસાધારણ છે:

એક માણસ દોડ્યો દોડ્યો ઈસ્માઈલદાદા પાસે આવ્યો. 'દરદીને જોઈ ઘોને દાદા!' દાદાએ પૂછ્યું, 'પણ દર્દી ક્યાં છે?' 'દરદીને ગાડામાં હુવડાવ્યો છે. ગાડું શેતરુંજીને હામે કાંઠે રાખ્યું છે.' દાદાને નવાઈ લાગી. 'ગાડું નદીને સામે કાંઠે કેમ રાખ્યું છે?' તો પેલો કહે, 'નદીની રેતીમાં ગાડું હાંકું તો બળદને બોઉ આલ આવે. એટલે ગાડું હામે કાંઠે ઊભું રાખ્યું છે.' દાદા કેવળ હસ્યા. દવા લઈને ચાલતા સામે કાંઠે ગયા. દર્દીને તપાસીને દવા આપી. આ કાંઠે ચાલતા પાછા આવ્યા. પોતાને આલ આવે તો વાંધો નહીં, બળદને આલ ન આવવું જોઈએ!

ગ્રામસેવા કે ગ્રામજીવન એ કાળે તો ઘણાં કપરાં હતાં. સગવડોનો અભાવ તો હતો જ, ઉપરાંત જીવનના મધ્ય પ્રવાહથી કપાઈને જાણે ધરતીની ધૂળમાં ખૂંપી જવાનું હતું. ઈસ્માઈલદાદા જેવા ઓલિયા કોઈ ગામને મળે તે મહત્ ભાગ્ય ગણાય. પરંતુ જેમની સેવા કરતા

હતા, ભાગ્યાના ભેરુ થતા હતા તેમને પણ નહોતી પૂરી ઓળખ કે નહોતી પૂરી કદર છતા દાદાએ કદી ફરિયાદ નથી કરી એમને માટે કરુણા મેવી છે બહુ થયુ તો ઉપેક્ષા સેવી છે, પરંતુ દુર્ભાવ તો કદી નહીં

માણસ ધાર્મિક છે કે કેમ તેની પરખ તેના વાતો, પૂજાપાઠ કે બાહ્યાચારોમા નથી, પરંતુ એ કઈ રીતે જીવે છે તેમા છે ધર્મ વાતનો નહીં, જીવવાનો વિષય છે ઇસ્માઇલદાદાને પૂજાપાઠ કરતા જોયા નથી પ્રાર્થનામા બેસે ત્યારે અંદર ઊતરી જતા પ્રાર્થનાનુ રટણ ભાગ્યે જ કરતા ગમતુ ભજન હોય તો હાથથી તાલ આપતા તેમને કામ કરતા, વાત વ્યવહાર કરતા જોઈએ ત્યારે જરૂર લાગે કે તેઓ ધર્મ જીવે છે તેમના નાના નાના આચરણમા ધર્મની સુગંધ અનુભવાતી કેવળ મનુષ્યો જ નહીં, વનસ્પતિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ સાથેના તેમના વ્યવહારમા એ અનુભવ થતો તેઓ એ માટે લગીરેય સભાન નહોતા તેમનો આચાર શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવો સહજ હતો તેમનો ધર્મ ચાલવારૂપે અભિવ્યક્ત થતો જીવવુ અને ચાલવુ તેમને માટે અભિન્ન હતુ તમામને ચાહી ચાહીને તેમણે પોતીકા કર્યા હતા જાતનુ વિગલન કરીને વ્યાપક થવાની તેમની સાધનામાથી અનુભવાતુ કે તેઓ નેક ઇનસાન છે, ખુદાના બંદા છે

દાદાના પ્રેમનો પરિઘ મોટો તેમા મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર સૃષ્ટિનો ભેદ કરવો મુશ્કલ બને લોકભારતી કાર્યકર પરિવારનુ કોઈ ભૂલકુ હોય કે દીકરી, તેની જેટલા જ પ્રેમભાજન હોય વાડી પરના મરઘી, કૂતરો ટોમ કે વાડને ખૂણે ઊગેલી બોગન સૌને માટે દાદાને સંતાનવત્ સ્નેહ દાદા અબોલ સાથે બોલી શકતા, એમના ભાવો અનુભવી શકતા દાદાની આંખ હૃદયમાથી ઊગેલી હતી દૂરથી સાભળનારને એમ જ લાગે કે દાદા પોતાના કુટુબની વાત કરી રહ્યા છે, 'આ બિચારાને કેટલા દિવસથી પૌષ્ટિક ખોરાક (ખાતર) નથી મળ્યો? આને તરસ લાગી છે તેથી લઘાઈ ગઈ છે આને ઊધઈ બટકા ભરે છે, સભાળ લેવી પડશે!' વિશાળ વૃક્ષ પણ દાદા માટે તો નાનુ ભૂલકુ જ જેને ઘેર ત્રીજી પેઢી રમતી હોય તેવી બહેન માટે સંબોધન 'બેટા' અને બગીચાના છોડ કે મરઘી માટે પણ સંબોધન 'બેટા' દાદાનુ વાત્સલ્ય વહેરોવચો કર્યા વિના અજસ્ર વહેતુ રહેલુ

એમને માટે વનસ્પતિસૃષ્ટિ એ ઈશ્વરનુ પ્રગટ રૂપ હતુ, એની સભાળ તે પૂજા હતી ખુદા તેમને માટે પ્રત્યેક ફળ-ફૂલ પાન — ડાબી થડમા હાજરાહજૂર હતા શુકનદાદા મજાકમા કહેતા, 'ઇસ્માઇલભાઈની ગાડી હમેશા લોકલ ગાડી હોય દરેક જગ્યાએ અટકે ' કોઈ નાના છોડની વાડ તૂટી હોય તો સરખી કરશે સવારે શ્વાન પાવડી લઈને નીકળે શ્વાનનો મળ ઉપાડીને છોડના ખામણામા નાખતા જાય સમજાવે, 'બચ્ચાઓને શિરામણ કરાવુ છુ કુદરતમા બધુ સવાદી હોય છે — એકનો મળ તે બીજાનો કવળ ' કોઈના આગણામા છોડ કરમાયો હોય તો હકથી ટપારે, 'આ બિચારુ તરસ્યુ છે, પાણી કેમ પાતા નથી?' રતિભાઈ પડ્યાના આગણામા એક છોડ લઘાઈ ગયેલો નલિનીબહેનને નાની બેબી નળમા પાણી નહોતુ આવ્યુ કામ પણ રહે, તેથી છોડ તરફ ધ્યાન નહોતુ અપાયુ વાત સાભળીને દાદા કહે, 'ગમે તેટલુ કામ હોય તોય તુ તારી મુન્નીને ધવડાવવાનુ ક્યારેય ભૂલી જાય છે? તો છોડનો શો વાક? બેટા, તારી મુન્ની તો રડીનેય માગશે, આ બચ્ચા તો મૂગા છે એની વધુ કાળજી લેવી જોઈએ ' કેવળ નલિનીબહેનને જ નહીં, લોકભારતી સસ્થાના તમામ પરિવારોને ઉત્તમ પાઠ મળી ગયો

વિદ્યાર્થીઓ માટે દાદાને વિશેષ પક્ષપાત

'વાડી પરનાં વહાલાં' પુસ્તિકામાં દાદાએ એ સૌનાં સજીવ અને સહૃદયી ચિત્રો આલેખ્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનું આલેખન કદાચ પહેલું છે. દરેક તેમના પ્રેમના હક્કદાર હતા. પછી એ ચીકુડી હોય કે મરઘી, કૂતરો ટોમ હોય કે રિટાયર્ડ બળદ હોય. સૌ સાથે આત્મીયતાનો નાતો. જાણે કણ્વઋષિની વાડી ન હોય!

દાદા મહેમાનોને નર્સરી કે ફૂલછોડનો પરિચય આપતા હોય ત્યારે મહેમાનોને ભ્રમ થાય કે વાત માણસની છે કે છોડની? સાંભળવા મળે, 'આ અમારી લાડકી દીકરી છે. (દ્રાક્ષ) પાણી ઓછું મળે તો તુરત મોં મચકોડે. આ દીકરી (બોગન), આપકમાઈમાં માને છે. જાતે બધું ગોઠવીને હરીભરી રહે છે.' થોરની વાત એવા ઉમળકાથી કરે કે થોરને જોવાની આપણી નજર જ બદલાઈ જાય.

બાળકો દાદાને બહુ વહાલાં. 'છોકરાંને ચણવું બહુ ગમે. આંગણામાં કે સંસ્થાની વાડમાં ફાલસા વાવો. એનાં ફૂલો મનને હરશે અને બાળકોને ફળ ચૂંટીને ખાવાનો આનંદ મળશે. તેમાં વિટામિન 'સી' ભરપૂર છે. એનાથી બચ્ચાંઓનું શરીર બંધાય છે. દરેક કુટુંબના વાડોલિયામાં એક લીંબુડી, સીતાફળી, આંબલી ને ફાલસા હોવાં જોઈએ. ફૂલો એ જ શોભા નથી. બાળકોની દૃષ્ટિએ પણ વૃક્ષો વાવવાં જોઈએ.' શાળા-મહાશાળાઓ માટે તેઓ કહેતા, 'પ્રાંગણ ઉપર દરેક પ્રકારની વનસ્પતિના એકબે નમૂના હોવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને વૃક્ષો, વેલીઓ, ફૂલોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળવો જોઈએ.'

૧૯૫૩માં ઉદ્ઘાટન વખતે જે લોકભારતી કેવળ આવળિયાટ હતી તે આજે વનપરીના ખોબા જેવી રળિયામણી લાગે છે તેમાં ઇસ્માઈલદાદાનો ફાળો સૌથી મોટો છે. અતિથિઓને લોકભારતીનું આકર્ષણ થાય છે. તેમાં તેનો પ્રાકૃતિક પરિવેશ પણ કારણભૂત છે.

વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમને તેઓ જુદી નજરે જોતા. આવા એક કાર્યક્રમ વખતે વક્તવ્યમાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને શીખ આપેલી: 'બેટાઓ, તમે ઓછામાં ઓછું એક વૃક્ષ તો વાવજો જ. કારણ કે માણસને બાળવા માટે એક વૃક્ષ જેટલું લાકડું જોઈએ છે. આપણને બાળવા માટે જરૂરી લાકડાં તો આપણે તૈયાર કરવાં જોઈએ. તો જ આપણે કુદરતનું ઋણ ઉતાર્યું ગણાય.' ક્યાંય ગયા હોય ને ત્યાંથી દુર્લભ વૃક્ષનો છોડ મળી જાય તો લેતા આવે. પછી વિચારે કે કયું કુટુંબ આને કાળજીથી સાચવશે? તેને ત્યાં જઈને પૂછે, 'તમારે કેટલાં બાળકો? કુટુંબ કહે, 'બે'. 'તો ત્રીજું બાળક તમારે માટે લાવ્યો છું. તેનું બાળકની જેમ જતન કરજો.' ને અવારનવાર પૂછી પણ લે, 'ત્રીજું બાળક કેમ છે? તંદુરસ્ત છે ને?'

સાથેનાની ઝીણી કાળજી લેવી એ દાદાનો સ્વભાવ. દાદા અને ઝાલાભાઈ બારેક વર્ષ સાથે રહ્યા. દાદા રાતે પાણી પીવા ઊઠે તો લાઈટ ન કરે – જેથી ઝાલાભાઈની ઊંઘ ન બગડે. દબાતે પગલે ચાલે. પાણી ભરતી વખતે ગ્લાસ કે બુઝારાનો જરાય અવાજ ન થાય તેની કાળજી રાખે. પ્રારંભમાં ઘરમાં ખાટલો એક જ. દાદા લોકભારતીમાં ક્યાંક બેસવા ગયેલા. ઝાલાભાઈ દાદાના ખાટલામાં આડા પડ્યા ને ઊંઘી ગયા. દાદા આવ્યા, જોયું તો ઝાલાભાઈ ઘસઘસાટ ઊંઘે. પોતે શેતરંજી પાથરીને નીચે સૂઈ ગયા. સવારે ઝાલાભાઈના સંકોચનો પાર નહીં. દાદા કહે, 'તમે મારે માટે કેટલું બધું કરો છો? તો હું એક રાત ન કરી શકું?'

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું છે કે, 'પ્રયોજનના સંબંધને હૃદયના સંબંધ દ્વારા શુદ્ધ કરવા જોઈએ.' તે દાદાના જીવનમાં અનાયાસ અવતર્યું

હતું. પાળેલા પશુ કામ કરતા કે દૂધ દેતા અટકી જાય એને વેચી નાખવા એ સાધારણ ઘટના છે. પરંતુ દાદાએ બળદ ઘરડો થયો છતા વેચ્યો નહીં. કહેતા, 'જિંદગી આખી આપણે માટે કામ કર્યું એને ઘડપણમાં કસાઈને કેમ સોંપાય?' ગામલોકોની ગમે તેટલી ભલામણ છતા નમતું ન જ આપ્યું. ખદીજાબા એમાં વેંત ચડે એવા. પહોંચી શકાય તેવું નહોતું. ઢોર કાઢી નાખવા એ જ ઉપાય હતો. એક ગાયને વેચવાનું નક્કી થયું. બધું પાકું થયા પછી ખદીજાબાને ખબર પડી. ઘરમાં સૌ બેઠા હતા ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'ગાય વેચતા પહેલા મને વેચવી હતી ને!' સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નિર્ણય બદલાઈ ગયો.

જમાનાની કઠોરતાનો અનુભવ ન થયો હોય તેવી વ્યક્તિ દુર્લભ છે. દાદા જેવા મુલાયમ હૃદયના પ્રેમમૂર્તિને ભાગે પણ કડવા ઘૂંટડા આવ્યા જ છે. એમના પુત્ર સલીમભાઈને મળીએ એટલે દાદાનો વારસો મૂર્તિમંત થયેલો લાગે. સૌજન્ય, સંસ્કારિતા અને ઈમાનદારીમાં આબાદ ઇસ્માઈલદાદા ઉપર ઊતર્યા છે. એમણે પણ સ્વેચ્છાએ ગામડામાં રહેવાનું અને ખેતી કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. (પૌત્ર અનીસ પણ એ જ રસ્તે છે.) સલીમભાઈના વેવિશાળ વખતે દાદાને હિન્દુ-મુસ્લિમની કઠોર દીવાલનો અનુભવ તીવ્રતાથી થયો. દાદા તો જાતિથી ઉપર ઊઠી ગયા હતા. તેમના સગાંઓ કરાચીમાં હતા. ત્યાંથી કહેવડાવેલું, 'અહીં આવી જાઓ. તમે માગો તેવી ફળદ્રુપ જમીન અપાવું ને મોભો મળશે.' પરંતુ દાદાએ ભારતને જ વતન માન્યું હતું. સવિનય ના પાડેલી. પુત્રના વેવિશાળ વખતે તમણે જોયું કે હિન્દુઓ તેમને મુસલમાન ગણતા હતા અને મુસલમાનો તેમને હિન્દુ ગણતા હતા. ક્યારેક વિષાદથી કહેતા, 'ચામડી નીચે તો સદીઓથી પડેલા ખ્યાલો જ છે. આપણે સર્વધર્મસમભાવની વાત કરીએ છીએ પણ અહીંથી બદલાયા નથી. લગ્નમાં મુખ્ય બાબત પ્રેમ છે, જાતિ નહીં. પણ બહુ મુશ્કેલ છે આ.'

બીજી ઘટનાથી તેઓ ખૂબ હલી ગયા હતા, પરંતુ તેમણે અદ્ભુત રીતે આઘાત પચાવી લીધો હતો. સૂફી ઓલિયાની જેમ નિમિત્તને માફ કરી દીધેલા. એક વર્ષે તેમને ત્યાં ઘઉંનો પાક ખૂબ સરસ થયો. દાદાનો સ્વભાવ પહેલેથી મોટો હાથ છૂટો. મહેમાનો એમને ત્યાં ઘર જાણીને રહે. આર્થિક તકલીફ કાયમી. જો ઊંચા ભાવે ઘઉં વેચાય તો આર્થિક ભારણ ઓછું થાય. લોકભારતીના એક ખેતીના જાણકારને તેમણે ઘઉં વેચવાનું સોંપ્યું. વિશ્વાસ રાખીને નચિંત રહ્યા. ઘઉંના ભાવ થોડા વખત પછી બેસી ગયા. તયારે પૃચ્છા કરી તો પેલા ભાઈએ કહ્યું, 'દાદા, તમારા ઘઉં વેચવાના હજુ બાકી છે.' એ ભાઈએ દાદાના ઘઉંને બદલે પોતાના ઘઉંનો સોદો કરી નાખ્યો હતો. ૮૦૦ મણથી વધુ ઘઉં હતા. દાદાને ભારે આઘાત લાગ્યો. એક વાર વાત કરતા કહે, 'અલ્લા, મેં એની પાસે આવી આશા નહોતી રાખી. એણે ના પાડી હોત તો હું બીજા કોઈને કહેત. મને કેટલો મોટો ફટકો પડ્યો છે તે જાણો છો? માંડ માંડ કાંઠો દબાતો હતો ત્યાં હું ડૂબી ગયો.' ને એમની આંખો ઊભરાઈ ઊઠી. હોઠ ધ્રૂજવા લાગ્યા, 'ભગવાન એને માફ નહીં કરે.' ને સફાળા જાગી ગયા હોય એમ કહે, 'અરે, આ હું શું બોલી ગયો? ના, ના, ભગવાન! એની ઉપર રહેમ કરજે. એય મારું બચ્ચું છે ને? એનો શો ધોખો કરવો!' એમણે આંસુ લૂછી નાખ્યાં. આંખો બંધ કરીને ક્યાંય સુધી બેસી રહ્યા. હોઠ ફફડતા હતા. મને લાગ્યું કે, પોતાને નુકસાન કરનાર માટે તેઓ દુવા માગી રહ્યા હતા. હું ચૂપચાપ ઊઠી ગયો. તેમણે ફરી કદી આ વાત ન કાઢી.

ઇસ્માઈલદાદાનું ખેતીનું જ્ઞાન ઊંડું તેમ ધર્મનું

જ્ઞાન પણ ગહન અને સમતોલ હતું. 'મુસ્લિમોનો ધર્મ' અને 'ઇસ્લામદર્શન' એના દષ્ટાંતરૂપ છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિ વિશેનાં અગિયાર પુસ્તકોમાં વૈજ્ઞાનિક વિગતો પણ લલિત-મધુર રીતે અભિવ્યક્તિ પામી છે. તેમની રજૂઆત લાક્ષણિક હોય. કોઈ છોડની ડાળખી સુકાઈ ગયેલી હોય તો કહેવાના, 'નાક સાફ ન કરેલા છોકરા જેવો આ છોડ છે. જરા તેનું નાક સાફ કરી નાખો.' એમની ભાષાનું માધુર્ય કેવળ અભ્યાસજન્ય નહોતું, હૃદયના માધુર્યનું એ આવિષ્કરણ હતું તેથી તેમનું લેખન વિગતદર્શી બનીને ન અટક્યું, કાવ્યની કક્ષાએ પહોંચ્યું.

'વનસ્પતિ જીવનદર્શન' ગુજરાતી ભાષાનું અણમોલ પુસ્તક છે. પ્રાચીન કલાત્મક પોથીની જેમ છાપીને રતુભાઈ અદાણીએ દાદાનું તર્પણ કર્યું છે. 'વનસ્પતિ જીવનદર્શન' વાંચ્યા વિના કોઈ વિદ્યાર્થી સ્નાતક નહીં ગણાય એવું યુ.જી.સી. ઠરાવે તો એ નિર્ણય શૈક્ષણિક ગણાશે. આ પુસ્તક વાચકમાં વનસ્પતિસૃષ્ટિ પ્રત્યે પ્રેમ અને આત્મીયતા જગાડનારું છે, કારણ કે તેમાં હૃદયની આંખે વનસ્પતિનું દર્શન છે. આ પુસ્તકનો પ્રસાદગુણ ચડે કે માધુર્ય એની વાચકને મીઠી મૂંઝવણ થવાની. દાદા પાસે ગદ્યનું અદ્‌ભુત સૌંદર્ય હતું. અભિવ્યક્તિની નજાકત, સૌંદર્ય અને માર્મિકતા એમને સહજ વરેલાં હતાં. ઉર્દૂ, અરબી, હિન્દી, સંસ્કૃત ભાષાઓનું લાલિત્ય તેમાં ભારોભાર ઊતર્યું છે. 'વનસ્પતિ જીવનદર્શન' અને 'વાડી પરનાં વહાલાં' તરફ ગુજરાતી ગદ્ય સમીક્ષકોનું ધ્યાન નથી ગયું તે કમનસીબી ગણાય. ગદ્યના વિશિષ્ટ મરોડ અને લયમાધુર્ય તથા આત્મીય સંબંધોનું મનોરમ બયાન આ પુસ્તકોને ઊંચી ગુણવત્તા અર્પે છે. વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મનો, ભક્તિ અને કવિતાનો આવો સુભગ યોગ વિરલ છે.

ઈસ્માઈલદાદાની પતિ, પિતા, ખેડૂત, વૈદ્ય, માળી, શિક્ષક, ફિલસૂફ, સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક, વત્સલ વડીલ – આ સર્વ છબીઓમાં ચિરંજીવ છબી રહેવાની હસતા ઓલિયાની. એમના જેવા ઓલિયાઓ ધરતીના જીવનને સહ્ય અને મધુર બનાવે છે. વનસ્પતિ પણ સંવેદન અનુભવે છે એ જગદીશચંદ્ર બોઝનું વૈજ્ઞાનિક સત્ય ઈસ્માઈલદાદા જીવતા હતા. એથી મનુષ્યો જ નહીં, પશુ-પંખી-વનસ્પતિ તમામને એ ચાહી શક્યા. રિચાર્ડ બેકરની જેમ તેઓ તમામ લાક્ષણિક અર્થમાં 'વૃક્ષમાનવ' હતા. વનસ્પતિની ચાહના એ એમની અદ્વૈતની સાધના હતી.

તેમની છેલ્લી માંદગીમાં મળવા હું તરવડા ગયો ત્યારે વિસ્મૃતિનું પડ વારંવાર ફરી વળતું હતું. છતાં સંબંધતંતુની પ્રબળતાને કારણે નામ સાંભળતાં જ તાળું ઊઘડી ગયું. મુખ ઉપર હાસ્યની રેખાઓ આવી ગઈ. કુટુંબનાં સૌને યાદ કર્યાં. ઊર્દૂ ભાષા શીખવા ઉપર અને વધુ ભાષાઓ શીખવા ઉપર ભાર મૂક્યો. ખદીજાબાના અવસાન પછી જાણે એકલા પડી ગયા હતા. સંદર્ભો આડાઅવળા થઈ જતા. લોકભારતી આવવાનું રટણ વારંવાર થતું રહ્યું. આ છેલ્લું દર્શન હતું. પ્રાણશક્તિ ઘટતી જતી હતી. આખરે ૧૯૮૩ના ૧૪ જાન્યુઆરી, મકરસંક્રાંતિના મંગલ દિને તેમણે ખોળિયાનું બંધન છોડી દીધું.

તુલસીદાસજી વૃંદાવન ગયા ત્યારે તેમણે શ્રીકૃષ્ણને કહેલું કે, તમે ધનુષ્ય-બાણ હાથમાં લો તો જ દર્શન કરું. ને કહેવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે તેમને રામસ્વરૂપે દર્શન આપ્યાં હતાં. તેમ ઈસ્માઈલદાદાને ભગવાને પૂછ્યું હોત કે, 'બોલ બેટા, કયા સ્વરૂપે તારી સામે પ્રગટ થાઉં?' તો પળનાય વિલંબ વિના દાદાએ કહ્યું હોત, 'વનસ્પતિરૂપે.' સહુને હૃદયમાં સ્થાપીને તેઓ સહુના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા હતા. આ તેમનો હૃદય વિસ્તાર હતો. આવા સતયુગના માનવીને જોઈએ ત્યારે લાગે કે આ માણસ દેવતાઈ છે.

જીવનબોધ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

સંતબાલ

શ્રીમદ્ અથવા કવિને નામે ઓળખાતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રના મોરબી પાસે આવેલા વવાણિયા નામના ગામમા સવત ૧૯૨૪ના કારતક સુદ પૂનમ (વવાણિયા મુકામે) જન્મ્યા હતા અને ૩૪ વર્ષે સવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ પાચમે રાજકોટમા તેઓનુ અવસાન થયુ હતુ બચપણથી જ તેમને સર્વધર્મ સમન્વયની સહજ તાલીમ મળી હતી તેમના માતાજી સપ્રદાયે જૈન પૈકીના સ્થાનકવાસી સમાજમા જન્મેલા, અને પિતાશ્રીથી તેઓને વૈષ્ણવ ધર્મ પૈકીનો સ્વામીનારાયણ ધર્મ પ્રાપ્ત થયેલો તેમની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત હતી ત્યાગ-વૈરાગ્યના દિવ્ય બીજ એમના જીવનમા તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયા હતા એમના પુસ્તકમા ૧૭મા વર્ષના આયુ પહેલા એમણે જે ગદ્યો અને પદ્યો રચ્યા છે, તે ખાતરી કરાવી આપે છે કે તેઓ ઊંડુ અને સક્રિય છતા સહજ અધ્યાત્મ જ્ઞાન ધરાવતા હતા કવિ થતા નથી પણ જન્મે છે, તે વાત તેમના કાવ્યોમા ડગલે ને પગલે જણાઈ રહે છે ગીતામા અને રામાયણ આદિમા જે જનકવિદેહીજનુ અને ભગવાન કૃષ્ણનુ કવન અને જીવન જોવા મળે છે તેની હૂબહૂ છાયા શ્રીમદ્ના કર્તવ્યમય જીવનવ્યવહારમા ડગલે ને પગલે જોવા મળે છે અહીં થોડા પ્રસગો જોઈએ

કલ્પના કરો એક ઝવેરીની દુકાન છે એક યુવાન બેઠો બેઠો ઝવેરાતના સોદા કરે છે ગ્રાહકોને સમજાવે છે ધીકતો વેપાર કરે છે અને જેવુ એ ટોળુ વિખરાય છે કે હાથનોંધ લખવા બેસી જાય છે એ હાથનોંધમા કેવા કેવા ઉદ્ગારો નોંધાય છે તે જોઈએ

'આપ આપકુ ભૂલ ગયા ઈનસે ક્યા અંધેર,
સમર સમર અબ હસત હૈ, નહીં ભૂલેગે ફેર
જહા કલપના જલપના, તહા માનૂ દુ:ખ છાઈ,
મીટે કલપના જલપના તબ વસ્તુ તીન પાઈ
ખોજ પિંડ બ્રહ્માંડકા, પતા તો લગ જાય,
યહી બ્રહ્માંડી વાસના જબ જાવે તબ
મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ,
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ
આપ આપ એ શોધસે આપ આપ મિલ જાય '
જબ જાન્યો નિજ રૂપકો-તબ જાન્યો સબ લોક,
નહીં જાન્યો નિજ રૂપકો, સબ જાન્યો સો ફોક

* સતપણુ અતિ અતિ દુર્લભ છે એ ત્યાગી પણ નથી, અત્યાગી પણ નથી એ રાગી પણ નથી, વીતરાગી પણ નથી ખચીત તે સત્ય છે એમ જ સ્થિતિ છે

* સર્વ ઇંદ્રિયોનો સયમ કરી, સર્વ દ્રવ્યથી નિજ સ્વરૂપ વ્યાવૃત્ત કરી યોગને અચલ કરી, *ઉપયોગથી ઉપયોગની એકતા કરવાથી* કેવળજ્ઞાન થાય

* સર્વ ચારિત્ર્ય વશીભૂત કરવા માટે, સર્વ પ્રમાદ ટાળવા માટે, આત્મામા અખડ વૃત્તિ રહેવા માટે, મોક્ષ સબધી સર્વ પ્રકારના સાધનના જયને અર્થે બ્રહ્મચર્ય અદ્ભુત સહાયકારી છે અથવા મૂળભૂત છે

એક ગૃહસ્થાશ્રમી અને ઝવેરાતના વેપારમા

મશગૂલ વ્યાપારી જે ગ્રાહકો ગયા પછી મુંબઈ જેવી મોહમયી નગરીમાં જ્યાં ચોમેર ઘોંઘાટ અને ભૌતિકતા વિસ્તરેલી છે, ત્યાં આવું લખી શકે એ શું બતાવે છે? જૈન આગમો કહે છે: 'એક સમયે એક જ ઉપયોગ હોઈ શકે બે ન હોઈ શકે.' તો આ વેપારીનો ઉપયોગ ઝવેરાતના વેપારમાં છે કે ચેતન્મયી વ્યવસાયમાં છે? અહીં આપણો જાતઅનુભવ પણ વિચારી લઈએ તો વધુ ખ્યાલ આવી જશે. ભોજનનો સમય થયો છે. ભોજનાલય તરફ વિદ્યાર્થીનાં પગલાં પડે છે. કકડીને ભૂખ લાગી છે. પગ ચાલવાનું કામ કરે છે. મોઢું બીજા વિદ્યાર્થી સાથે વાત કરે છે, પણ મન અને મન સાથેની ચેતના તો ભોજનાલયમાં વહેલી વહેલી પહોંચી જાય છે. બસ આ જ વાત શ્રીમદ્જીની છે. તે બધું જ કરે છે, પણ એની આંતર્ચેતના આધ્યાત્મિક ભોજનમાં જ તરબોળ છે. કારણ જડ અને ચેતનની ભિન્નતા એ એનો પોતીકો અનુભવ છે.

ગાંધીજીનો પ્રસંગ છે મૃત્યુ પહેલાંનો. દિલ્હીમાં બિરલા હાઉસમાં છેલ્લી વાતો સરદાર સાથે રાજકારણની થાય છે. ત્યાં પ્રાર્થનાનો સમય થતાં ઊઠે છે. પ્રાર્થના કરવા જતાં પહેલાં નાથુરામ ગોડસેની ગોળી વાગે છે. અને 'હે રામ' કહીને ઢળી પડે છે. સવાલ થાય છે:

ગાંધીજીનો ઉપયોગ રાજકારણમાં હતો કે 'હે રામ!'માં હતો?

ગોસ્વામી તુલસીદાસ મહારાજ કહે છે તેમ 'જનમ-જનમ મુનિઓ અપાર પરિશ્રમ કરે છે, તપ કરે છે. છતાં અંતિમ વખતે 'હે રામ'ને બદલે 'વાય-મા' અને 'હાય-મા' યાદ આવે છે. કારણ આંતરમન અને ચેતના સંસારમાં છે; આત્મામાં કે પ્રભુમાં નહીં.' શ્રીમદ્ અને ગાંધીજીનો આ રીતે તાળો મળે છે કે બંનેનું આંતરમન અને ચેતના આત્મામાં, રામમાં હતાં.

શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી બંનેનો મેળાપ કાકા કાલેલકર કહે છે તેમ ગાંધીજીને વિલાયત જતાં પહેલાં થયો. પણ તે છેવટ સુધી અખંડ રહ્યો અને દિને દિને વધતો ગયો. એક પ્રસંગે શ્રીમદ્જી ટોપી ઓઢતા હતા. તેમાં ચામડાનો પટ્ટો ગાંધીજીએ જોઈ લીધો, અને ટકોર કરી: 'આ મુડદાલી ચામડું નથી, હલાલી છે.' કશી જ દલીલ કર્યા સિવાય તે જ પળે તે કીંમતી ટોપીમાંથી શ્રીમદે તે ચામડાની પટ્ટી ઉખેડી નાંખી. શ્રીમદ્‌ને મન આ સ્વાભાવિક હતું, પણ ગાંધીજીને મન આ અસાધારણ હતું. તેમણે પોતાના મનથી ગાંઠ વાળી લીધી કે 'આ સત્પુરુષ જેવું બોલે છે તેવું જ આચરનાર છે અને જે વિચારે છે તે જ બોલે છે.' તેથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, 'શ્રીમદ્જીએ લખવા ખાતર લખ્યું નથી, જે સ્ફૂર્યું છે, તે આલેખ્યું છે.' આવા તો અનેક પ્રસંગો શ્રીમદ્‌ના જીવનમાંથી આપણે તારવી શકીએ. પણ શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી એ બંનેને ઓળખનારા શ્રીમદ્જી અને ગાંધીજીને જોડી શકતા નથી, કારણ ગાંધીજી કર્મયોગી હતા, શ્રીમદ્ આધ્યાત્મયોગી હતા.

* * *

વાડાબંધી એ જેમ શ્રી મહાવીરનો માર્ગ નથી, તેમ શ્રીમદ્જીને પણ ભગવાન મહાવીર ભક્તિ સાથે સર્વધર્મ ઉપાસનાનો રંગ હતો, અને વાડાબંધીના પ્રખર વિરુદ્ધમાં હતા. તેથી મહાત્મા ગાંધીજીનો મોટા મોટા ધર્માત્મા

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ શ્રીમદ્જી પ્રત્યે આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. આજે પણ જૈન કોમની 'જૈનધર્મ'ના શ્રીમદ્જી ઉજ્જ્વળતા ભર્યા તત્ત્વો ઉદ્ધારક બન્યો હોય તો ગુજરાત, ભારત અને જગતની ખૂબ અનુકૂળતા છે જ.

ગાંધીજીને માનનારાઓ શ્રીમદ્જીને સમજે છે તે વાત સમજવા પ્રયત્ન કરે, અને શ્રીમદ્ના વાચકો ગાંધીજીની વાત સમજી આગળ વધે તો જૈન તથા ગુજરાતના જૈન ભારતના જ નહીં, સકળ જગત સમસ્તના પોતાના સર્વાંગી જીવનમાં નવું પોત દાખવી શકે. આજે આ વાતની ખૂબ જ આવશ્યકતા જણાય છે.

('વિશ્વવાત્સલ્ય')

તા. ૧૬-૩-'૮૧

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જન્મતિથિ શતાબ્દીના પ્રસંગે)

• • •

અપૂર્વ એવો અવસર ક્યારે આવશે,
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો;
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથ જો.

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

• • •

ગાંધીજી જેમને ગુરુતુલ્ય માનતા એ રાયચંદભાઈ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર) ને પોતાના (કોઈના) વખતમાં એક વેપારી સાથે સોદો કર્યો કે તેણે અમુક મુદતમાં અમુક ભાવમાં અમુક ઝવેરાત આપવું. પણ ત્યાર પછી ઝવેરાતના ભાવ વધી ગયા અને વેપારી આપેલી મુદતમાં ઝવેરાત પૂરું પાડે તો તો તેને ઘરબાર વેચી દેવા પડે તેમ હતું. આથી રાયચંદભાઈ તેની દુકાને ગયા. એમણે વેપારીને જોઈ કહ્યું, 'તમને મારી ચિંતા છે તેમ મને પણ તમારી ચિંતા છે. આપણા બન્નેની ચિંતાનું કારણ આ કાગળનો દસ્તાવેજ છે. તમને પાયમાલ કરીને હું મોટો માનતા નથી. રાયચંદ દૂધ પી શકે છે, લોહી નહીં.' એમ કહીને એમણે પેલા દસ્તાવેજ ફાડી નાખ્યો.

• • •

સાચકલા માણસ

ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ

જાણવા જેવા માણસો ઘણી વાર સાવ અજાણ્યા રહી જતા હોય છે. આવા માણસોમાં સેલ્ફ માર્કેટિંગની સેન્સ થોડી ઓછી હોય એમ બને. વિસનગરના રામપ્રસાદ જાનીમાં તો એ મુદ્દલ ન મળે. જાણીતા કેવી રીતે થવાય એના બધા નુસખા પોતે જાણે; પણ કોણ જાણે એમને જાણીતા થવામાં સમૂળગો રસ જ નહીં. બીજાઓને જ બહેલાવવામાં એમને આનંદ. એમના ગદ્યની લિજ્જત મેં પોતે માણી છે. એક પોસ્ટકાર્ડ જ પૂરતું થઈ રહે. પૂરું કરો ત્યારે પત્ર નહીં, લલિત નિબંધિકામાંથી પસાર થયાનો અનુભવ થાય. રામપ્રસાદ નામમાં જ 'પ્રસાદ' ભળેલો છે. એની મીઠપ કંઈ ઓર છે. શબ્દ પાસેથી કામ લેવાની એમની આવડત દાદ માગી લે એવી છે. આવા કેટકેટલા રામપ્રસાદો વણઓળખ્યા ને વણપોંખ્યા રહી વહી જતા હશે! એમને પોતાને તો અજાણ્યા રહ્યાનો કોઈ જ વસવસો નથી. એમની પાસેથી મળવાપાત્ર હતું તે નહીં મેળવી શક્યાનો આપણને અફસોસ થવો જોઈએ.

રામપ્રસાદ જાની પાસે અંગત કહેવાય એવી બે જાગસ હતી. એક એમનો પડછાયો થઈને રહેલાં પત્ની, ને બીજું એમનું લાડેકોડે ઊછરેલું સાહિત્યિક પત્રકારત્વના સ્પર્શવાળું, માનસસંતાન-'વિસનગર ન્યૂઝ'. પત્નીએ એક દિવસ ઓચિંતી ખો આપી દીધી એટલે પેલું ઓશિયાળું અખબાર પણ માંદું પડી ગયું. જાનીમાં જ પૂરો જાન ન રહ્યો, ત્યાં છાપાને શી રીતે જિવાડવું? સગા હાથે એના અંતિમ સંસ્કાર કરી દીધા. માતાના દેહવિલયથી પડેલો ખાલીપો ત્રણે દીકરીઓ સાથે મળીને ભરવાની ભારે મથામણ કરી રહી છે. હજી પેલા (વિધુર) ક્રૌંચ પક્ષીને કળ વળી નથી. પંચોતેરમે પણ એ પત્નીવિયોગ સહી ન શકે એટલા જીવંત અને એટલા યુવાન છે. આવું પ્રસન્ન દાંપત્ય ભોગવી જાણનારને ભાગ્યાળી જ કહેવા પડે.

એમનું જીવન સંઘર્ષની ગાથા સમું રહ્યું છે. અભાવો વચ્ચે ઊછરેલ તેજસ્વી બ્રાહ્મણબાળ સ્વમાનના ભોગે કાંઈ પણ સ્વીકારવા તૈયાર નથી: હાઈસ્કૂલમાં ભણતા ત્યારે ગરીબ વિદ્યાર્થી તરીકે પોણી માફી મળતી. ચાર આના ભરવા પડતા, એ કોઈ ને કોઈ સખી દાતા તરફથી મળી જતા. એક વાર પેઢી પર ફીની પાવલી લેવા ગયા ત્યારે શેઠની દયાળુ નજર એમના થરથરતા દિલ પર પડી ગઈ: છોકરા, આટલી ઠંડી છે, ને તું કોટ કેમ નથી પહેરતો? નીચી મૂંડીએ જવાબ વાળ્યો: 'શેઠ સાહેબ, કોટ હોય તો પહેરું ને?' શેઠને દયા આવી ગઈ. પેઢી ઉપરથી ઊતરી ગયા અને ગરીબ બ્રાહ્મણના છોકરાને ઘેર તેડી જઈ, કબાટમાંથી અસ્રીબંધ ખમીસ, કોટ અને ટોપી કાઢી આપી. કિશોર રામપ્રસાદને તો જાણે લંકા મળી ગઈ. પણ એ મુગ્ધતા ક્ષણજીવી નીવડી. માંહ્યલો બંડ પોકારી ઊઠ્યો: મારે કોઈનો ઉતાર પહેરીને હરખાવાનું? ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં લગી ગડમથલ ચાલ્યા કરી. બીજે દિવસે એ બધો અસબાબ પ્રેમથી ઝાડુ વાળનારને પધરાવી દીધો!

શનિવારે સવારની શાળા હોય. પી.ટી.નો પિરિયડ હોય. શિયાળાની સવારે પરેડ કરાવતા શિક્ષકે સ્વેટર વગરના એ છોકરાની મજાક કરેલી:

જાની, તુ તો અદ્દલ એસ્કિમો જેવો લાગે છે! (તને ટાઢ નથી વાતી?)

જાનીને તો જીવને પૂછ્યે ખબર હતી ટાઢ તો ઘણીય વાતી હોય સ્વેટર રસ્તામા થોડા પડ્યા હતા? એ માટે રોકડા રૂપિયા ગણવા પડે વિધવા માતા બે બાળકોનુ માડ પૂરુ કરતી હતી રામપ્રસાદ સમજણો દીકરો થીંગડા મારેલી ચડ્ડી અને સ્થાપનના કપડામાથી સીવેલ ખમીસથી ચલાવી લેતો હતો સજોગોએ એને 'એસ્કિમો' બનવા મજબૂર કર્યો હતો લાયકાતને કારણે એ વર્ગનો મૉનિટર તો બની શક્યો, પણ જે સાહેબે હોશથી મૉનિટર બનાવ્યો એને જ નાટકનુ પાત્ર ભજવવાની ના ભણવી પડી હશે ત્યારે એ જીવ કેવી વિમાસણમા મુકાયો હશે! પાત્ર ભજવવા જરૂરી પરિધાન ક્યાથી લાવવુ?

આવી મૂઝવણ વચ્ચે બાળક રામપ્રસાદ એના કુળ સસ્કાર પ્રત્યે સભાન રહી શકે એ કોઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ ન ગણાય બીજુ કોઈ પણ છોકરુ પેલા ચદુની કેપ્સ્ટન બ્રાન્ડ જ્યાફતમા સામેલ થઈ ગયુ હોત ચદુના પિતા કરાચી રહેતા હતા દર મહિને પાચ રૂપિયા મનીઑર્ડરથી મોકલતા ચદુ દુલ્હા દિનનો દોસ્તાર મિત્રોને મોજ કરાવે તે દિવસે દસ બાર બાળસાથીઓને અખાડાના મેડા પર લઈ ગયો અને બધાને કતારબધ બેસાડી સિદ્ધનાથ મહાદેવના સોગદ ખવરાવ્યા દાળમા કઈક કાળુ હોવાની શકા પડતા જ બેઉ ભાઈ સાબદા બની ગયા ચદુ બધાને સોગદ ખવરાવીને કેપ્સ્ટન સિગારેટ પિવડાવવા માગતો હતો એમના કુટુબ સસ્કારો જાગી ઊઠ્યા, અને બેઉ ભાઈ મેડા ઉપરથી ભૂસકો મારીને ભાગ્યા ચદુના સાગરીત એમને પકડવા પાછળ પડ્યા, પણ પકડાયા નહી દાનવોથી તો બચ્યા, પણ દેવના સોગદ ભાગેલા એનુ શુ? પ્રાયશ્ચિત્તનો કર્મકાડ ગોઠવાયો પાચ પાચ દીવા પેટાવી દેવની માફી માગી દશે દીવાઓની જ્યોત ભડકામા પરિણમી માને ખબર પડી ગઈ પણ જ્યારે સાચી કથની જાણી ત્યારે એણે બેઉને છાતીએ ચાપી વહાલ વરસાવ્યુ

વાચનનુ વ્યસન એવુ જબરુ કે પ્રિન્સિપાલને આગલે દહાડે લાઈબ્રેરીમા પુસ્તક લેવા જાય! અભ્યાસક્રમ કરતા ઈતર વાચનને વધારે મહત્ત્વ આપે એ રસ આજ લગી એવો ને એવો જળવાયો છે ભુખ્યા રહીને પુસ્તકો પર તૂટી પડે આખ સાથ નહોતી આપતી એવા સમયે પણ એમની છેક ઝીણી ઝીણી ચોપડી લઈને વાચી નાખવાની ઘેલછાના સાક્ષી જોઈએ એટલા મળી રહે બચપણમા ચશ્મા આવી ગયેલા કોણ લાવી આપે? પહેલી પાટલી પર બેસે છતા પાટિયામા શિક્ષક બીજગણિતનુ સમીકરણ લખે તે વચાય નહીં શિક્ષક સમીકરણ છોડવાનુ કહે, પણ પેલા આકડા વચાતા જ ન હોય ત્યા? ટપકો જરા જુદી ભાતનો મળે જાઓ લાઈબ્રેરીમા વાચો શારદા, કુમાર, ગુણસુન્દરી, અખડ આનદ તમારે વળી ગણિત શીખીને શુ કરવુ છે? તમારે તો દાળ વત્તા ભાતનો વર્ગ, લાડુ ને શાકનો વર્ગ, લાડુનો વર્ગ વત્તા ડબલ શાક ને શાકનો વર્ગ

'બસ કરો સાહેબ! મને પાટિયાના આકડા દેખાતા જ નથી!' જાનીથી વધુ નથી ખમાતુ શિક્ષક બીજે જ દિવસે ચશ્મા લાવવાની તાકીદ કરે છે પણ એ બીજો દિવસ ક્યારેય આવ્યો નહીં! ગરીબી કોને કહી છે?

આટલા અભાવો વચ્ચે ભણેલો વિદ્યાર્થી જ્યારે ભારે રઝળપાટને અતે શિક્ષક બને ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ એને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ તરફ વિશેષ પક્ષપાત રહે જાનીસાહેબની સાચી ઓળખ એક ઉમદા શિક્ષક તરીકેની છે એ આજે પણ નખશિખ શિક્ષક લાગે છે

શિક્ષક તરીકે એમણે અભાવગ્રસ્ત

વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થવાનો ભરપૂર લહાવો લૂંટ્યો છે. એમાણે મોકલાવેલી નોંધ, એમના જ શબ્દોમાં ઉતારું છું:

'વર્ષ હશે ૧૯૬૨-'૬૩. સોલંકી નામે છોકરો. સમોડાનો વતની.

મેં વર્ગમાં અંગ્રેજી માટે ખાસ નવી નોટ લાવવા કહેલું, તે નહીં લાવેલો તેથી તેને વર્ગમાં ઊભો રાખી ઠપકો આપેલો. રિસેસમાં લીમડાના ઝાડ નીચે મેં તેને સૂનમૂન જોયો. હું ત્યાં ગયો ને ખભે હાથ મૂકી નોટ ન લાવવાનું કારણ પૂછ્યું. તેણે ડૂસકાં ભરતાં કહ્યું, 'સાહેબ, મારી સ્થિતિ સારી નથી. બાપા પૈસા આપી શકે તેમ નથી.' (મને તો અત્યારે એ સાંભરતું પાણ નથી, પણ-) એના કહ્યા પ્રમાણે મેં ગજવામાંથી કાઢીને ત્યાં ને ત્યાં એને નોટ લાવવા માટે પાવલી આપેલી. એને મન તો એ જિંદગીની યાદગાર ઘટના હતી. હમદર્દીભર્યો શીતળ હાથ ને આશ્વાસક વાણી એને હજુય યાદ છે. હાલ તે રાષ્ટ્રીયકૃત બૅન્કમાં આસિસ્ટન્ટ મૅનેજર તરીકે સેવારત છે.

એ જ સોલંકીનો બીજો પ્રસંગ: મૅટ્રિકની પરીક્ષા વખતે એની નોટમાંથી પાછળ બેઠેલી વોરાની છોકરી કૉપી કરી રહી હોવાનું પરીક્ષા સંચાલકના ધ્યાનમાં આવ્યું. એણે બાબુ પાસેથી ઉત્તરપોથી પડાવી લીધી અને એને ઉઠાડી મૂક્યો. ત્રાણ વર્ષ માટે ગેરલાયક ઠરનાર બાબુનાં તો બારેય વહાણ ડૂબ્યાં! ખબર મળતાં જ હું પરીક્ષા સંચાલક પાસે ધસી ગયો. ચોરી કરનારને પકડવાને બદલે જે કંઈ જાણતો જ નહોતો એવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીનો ભોગ લેવાય તે કેવું?'

પરીક્ષા સંચાલક તો માની ગયા. પાણ હતાશ સોલંકી વળતે દહાડે પરીક્ષા આપવા આવશે જ, - એની શી ખાતરી? જાનીસાહેબે સમોડાના વતની રામજીને શોધી કાઢ્યો અને બાબુને સમાચાર પહોંચાડ્યા. બાબુએ પરીક્ષા આપી અને એ પાસ પાણ થયો!

પ્રમોદ નામનો છોકરો એના પિતાને લઈને રાતના સાડા નવના સુમારે 'આચાર્ય' રામપ્રસાદ જાનીના ઘેર આવે છે. કાલે વહેલી સવારે એને ઇન્ટરવ્યૂ આપવા જવાનું છે. સ્કૂલ લીવિંગ સર્ટિફિકેટની જરૂર છે. અંધારી રાત. ગામ બહાર સૂમસામ ભેંકાર જગાએ આવેલ શાળાના મકાને પહોંચી જાની સાહેબે એને તાબડતોબ 'એલ.સી.' કાઢી આપ્યું. પ્રમોદને પોસ્ટમૅનની નોકરી મળી ગઈ. અત્યારે એ તાર માસ્તર બની ગયો છે. સંગીત માસ્તર પણ ખરો. રૂડા પ્રતાપ જાનીસાહેબના.

જાનીસાહેબ સાથે મારે હૃદયનો નાતો રહ્યો છે. સિદ્ધપુરની વહોરવાડ મને એમાણે બતાવેલી. અબ્બાસ હરરવાલા જેવી જીવતી દંતકથા પાસે લઈ ગયેલા. સિદ્ધપુર વિશેનું મારું નગરચિત્ર પાણ મેં એમના જ આગ્રહને વશ થઈને લખ્યું હતું. વિસનગરના વતની હોવા છતાં એ સિદ્ધપુરમય થઈને જીવતા જાણાયા છે. સાચકલા માણસ, હવે તો દીવો લઈને શોધવા નીકળીએ તોય મળવા મુશ્કેલ.

○ ○ ○

द्वाविमौ पुरुषौ लोके न भूतो न भविष्यतः ।
प्रार्थितं यश्च कुरुते, यश्च नार्थयते परम् ॥

આ લોકમાં બે ગુણોવાળાં મનુષ્યો એવાં છે, જેમનાં જેવાં કોઈ થયાં નથી અને થશે પાણ નહીં. એક ગુણ તે - બીજાઓની માંગણી પૂરી કરવી અને બીજો ગુણ તે કોઈની પાસે કશી માંગણી ન કરવી.

ચિંતન

ગીતા-પરિચય

જયંત પંડ્યા

આ લેખમાળામાં ગીતાના અઢાર અધ્યાયોનું વિવરણ કરવાનો ખ્યાલ નથી. ગીતાનો પાયાનો બોધ પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેના સારરૂપ અથવા તો ગીતાનું તત્ત્વદર્શન શું છે તેનો પરિચય કરાવી શકાતો હોય તો તેમ કરાવવાની દૃષ્ટિએ આ પ્રયાસ છે. શરૂઆતમાં પહેલા બે અધ્યાયો અને તે પછી ત્રીજા અધ્યાયની વાત એમ બે કદમ માંડીશું. આ ત્રણ અધ્યાયોના વિષયો છે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ, જે હવે ભક્તિયોગમાં જઈને ભળે છે.

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવ-પાંડવોની સેના લડવા માટે તૈયાર થઈને ઊભી છે. તે વેળા અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને તેમનો રથ સેનાઓની વચમાં જઈને ઊભો રાખવાનું કહે છે. સેનાઓની મધ્યમાં રથારૂઢ અર્જુન સામે પક્ષે ઊભેલા ગુરુજનો, વડીલો, ભાઈભાંડુઓ તેમ જ બીજા સગાંવહાલાંને જોઈને ઊંડો વિષાદ અનુભવે છે. એને મનમાં થાય છે કે આ બધાને હણીને શું મેળવવાનું? અરે, ત્રણે લોકનું સમૃદ્ધ રાજ્ય મળતું હોય તોપણ આવા ઘોર હત્યાકાંડના ભાગી શી રીતે થઈ શકાય? આ સિવાય પણ યુદ્ધ કેવી કેવી આફતો નોતરે તે વિશે જાતજાતના સવાલો એના મનમાં ઊઠે છે ત્યારે એના ગાત્રો ગળવા માંડે છે, હાથમાંનું ગાંડીવ ધનુષ્ય સરી પડે છે, રોમેરોમ કંપારી થાય છે. આવી મનોદશામાં, 'મારે કંઈ લડવું નથી' એવું કહીને અર્જુન ચૂપચાપ બેસી જાય છે. આવી કર્તવ્યની પળે અર્જુન જેવો મહારથી પાણીમાં બેસી જાય તે યોગ્ય નથી એવું વિચારીને રથનું સારથિપણું કરતા શ્રીકૃષ્ણ તેને જગત અને જીવનનું, આત્મા અને પરમાત્મા વિશેનું જ્ઞાન આપે છે. આમ ગીતા એ અર્જુન અને કૃષ્ણ વચ્ચેનો સંવાદ છે એટલું જ નહીં જીવનની સંવાદિતા માટેનું ગીત છે.

વાતની માંડણી કરતા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે, 'હે અર્જુન! આર્યને ન છાજે તેવો વિષાદ આવી વસમી વેળાએ તને ક્યાંથી વળગ્યો? આવી કાયરતાને વશ ન થઈશ. એ તને સ્વર્ગ તો નહીં જ અપાવે પણ તારી અપકીર્તિનું ડંકું જગતમાં ફરકાવશે.'

એના જવાબમાં અર્જુન તેનામાં પેસી ગયેલી નિર્બળતાનો એકરાર કરે છે પણ સાથે સાથે શા માટે ન લડવું તેના, મનમાં ઊઠેલાં, કારણો ગણાવવા માંડે છે ત્યારે કૃષ્ણ વ્યંગમાં એને કહે છે, 'વાહ, ભાઈ વાહ! તું તો પંડિતોની જેમ ડાહી ડાહી વાતો કરવા માંડી! અને જેનો શોક કરવા જેવો નથી તેનો શોક કરવા માંડ્યો છે! તને ખબર છે ખરી કે પંડિતો ગયેલાનો કે ગયા નથી તેનો શોક કરતા નથી. આ સામે ઊભેલા રાજવીઓ તું જુએ છે એ પહેલાં ન હતા એવું નથી, અથવા આપણે બધા આવનારા ભવિષ્યમાં નહીં હોઈએ એમ પણ નથી. મરવું એટલે મરી જવું એવી તારી સમજ તને ખાટે મારે દોરી ગઈ છે. જેમ જીવાત્માને આ દેહમાં બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ રીતે તેને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ચૈતન્યના મહાસાગરમાં અનેક લહરો, તરંગો, મોજાં, પરપોટા ઊઠે છે. એ બધા ચેતનાના અંશો છે અને તેમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફારો થાય છે. આવા ફેરફારો અનુકૂળ હોય ત્યારે સુખ

આપનારા લાગે છે અને પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે દુઃખદાયક લાગે છે. આમ વિચારીને જ્ઞાનીપુરુષ ક્ષણજીવી સુખ-દુઃખને ખોટું મહત્ત્વ આપતો નથી, પણ ધીરજથી તેને સહી લે છે. જગતનાં સુખ-દુઃખોથી વ્યાકુળ ન થવાની અને તેને શાંતિથી સહી લેવાની શક્તિ મેળવનાર, સુખ-દુઃખની સ્થિતિમાં સમતા રાખનાર, મુક્ત થાય છે.'

'આ જગતમાં જે નથી તે તો નથી જ અને જે શાશ્વત્ છે તેનો નાશ નથી. જ્ઞાનીઓ માને છે કે આ સંસારનો આધાર ચૈતન્યરૂપ આત્મા છે. એ હંમેશાં સ્થિર રહે છે અને કદીયે હતો - ન હતો થતો નથી. એને નથી જન્મ કે નથી મૃત્યુ. એ ભૂતકાળમાં હતો અને ભવિષ્યમાં નહીં હોય એવું નથી. તેથી તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કોઈ મરતું નથી તેમ કોઈ મારતું નથી. આને મેં હણ્યો અથવા તો અમુકથી હું હણાયો એમ માનનાર કેવળ અજ્ઞાની છે.'

'મનુષ્ય જેમ જૂનાં અને જરી ગયેલાં વસ્ત્રો છોડી દઈ નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેમ જીવાત્મા જીર્ણ શરીરો ત્યજી દઈને નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. તારી સામે ઊભેલા ભીષ્મ અને દ્રોણ એ તો માત્ર ખોળિયાનાં નામો છે. એ ખોળિયામાંથી જે ક્ષણે ચૈતન્ય પદાર્થ ચાલ્યો જશે ત્યારે તું જ એમને સ્મશાને લઈ જઈને બાળવા તૈયાર થઈ જવાનો. જે શરીરને તું ઉગારી લેવા માગે છે તે તેના સ્વાભાવિક ક્રમે પડવાનાં જ છે. તેમને પાડવાનું કર્તવ્ય તારે શિરે આવી પડ્યું એટલા માટે શોક કરવો એ ઉચિત નથી. તું દેહને નહીં, આત્માને જો. એ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી, પવન સૂકવી શકતો નથી કારણ કે એ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપી, અચળ અને શાશ્વત્ છે.

ક્ષણભર માની લઈએ કે આ શરીર અને આત્મા જુદાં છે જ નહીં અને આત્મા દેહની સાથે જન્મ લેનારો અને દેહ છૂટતાં મરણ પામનારો પદાર્થ છે તોપણ હે પાર્થ! તેને માટે શોક કરવાનો રહેતો નથી. જે જન્મે છે તે મરે છે એવું આપણે નજરોનજર જોઈએ છીએ અને જે મરે છે તેનો જન્મ પણ નક્કી છે. આ ક્રમ ટાળી શકાય તેવો નથી. તને એ ખબર હશે અર્જુન! કે સૃષ્ટિનાં સઘળાં પ્રાણીઓ જન્મ પહેલાં દેખાતાં નથી એટલે કે તે અવ્યક્ત હોય છે. એ પ્રાણીઓ મરણ પછી પણ જોઈ શકાતાં નથી. માત્ર વચલી સ્થિતિમાં એ દેહરૂપે દેખાય છે. આમ, પ્રાણીમાત્રનો એક નાનકડો સમયગાળો આપણા જોવામાં આવે છે. એના અનાદિ ભૂતકાળને તથા અનંત ભવિષ્યકાળને આપણે જોઈ-જાણી શકતા નથી. આપણાં કહેવાતાં સગાંવહાલાંના નજરે ન પડતા કાળની ચિંતા આપણે કદી કરી નથી તો તેમના પ્રગટ થયેલા અલ્પકાળની શી ચિંતા કરવાની હોય?

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ આ ઘટનાને એક ઉદાહરણથી સમજાવતાં લખ્યું છે કે: 'પાણીનાં ટીપાંને આપણે એક, બે, ત્રણ એમ ગણી શકીએ છીએ, અને જ્યાં સુધી એ પાણી રહે ત્યાં સુધી આ તળાવનું પાણી, પેલું નદીનું પાણી એમ ભેદ કરી શકીએ છીએ. પણ... જે પાણીનું ટીપું વરાળ થઈને ઊડી જાય તે ટીપું વિશ્વમાંથી નાશ પામતું નથી એમ જાણ્યા છતાં તેનું ત્યાર બાદ શું થાય છે તે આપણે ચોક્કસપણે જોઈ કે શોધી શકતા નથી. પાણીનું ટીપું ઊડી ગયા બાદ જેમ એનો ઇતિહાસ અજાણ્યો બની જાય છે, તેમ આકાશમાંથી ટીપું બનીને એ ટપક્યું ત્યાર પહેલાં એ ક્યાં હતું, શી રીતે વરાળ બન્યું વગેરે કશું આપણે જાણતા નથી. ભૂતમાત્રના જીવન વિશેની પણ આવી જ સ્થિતિ છે.'

'અર્જુન! તું ક્ષત્રિય છે. તારા ક્ષાત્રધર્મનો

વિચાર કરીને તારે લડવું જોઈએ કેમ કે જે પરિસ્થિતિમા તુ જન્મ્યો છે તેમા કર્તવ્ય બજાવતા મરવા સિવાય તારે માટે કોઈ બીજો ધર્મ નથી તારી સામે આવી પડેલુ યુદ્ધ નામે ચાલીને આવ્યુ છે એમા અન્યાય સામે ન્યાયની લડાઈ છે આવુ સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વાર જેવુ ધર્મયુદ્ધ કોઈક ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયને જ આવી મળે એ તુ નહી કરે તો સ્વધર્મ ચૂક્યાનુ કલક તારે કપાળે ચોટશે તારી સામે બે જ માર્ગ છે કા તો યુદ્ધમા ખપીને સ્વર્ગે જવુ અથવા વિજય મેળવીને પૃથ્વી ભોગવવી એમા સુખદુ ખ, લાભ કે હાનિ, જય કે પરાજય એવા કોઈ વિચારને અવકાશ નથી '

'હે પાર્થ! આટલી વાત મે તને સાખ્યમત પ્રમાણે શરીર અને આત્માના સબધની કહી હવે જેના થકી મનુષ્ય નિષ્કામ કર્મ કરી શકે એવા યોગનુ જ્ઞાન હુ તને આપુ એ જ્ઞાન પ્રમાણે તુ કર્મ કરીશ તો કર્મના બધનથી છૂટીશ હુ કહી રહ્યો છુ તે બુદ્ધિયોગમા આરભેલા કર્મનો નાશ થતો નથી કે અવળુ પરિણામ આવતુ નથી એ માર્ગમા વિઘ્ન નથી બલ્કે એ માર્ગનુ અલ્પમાત્ર અનુસરણ મોટા પાપોમાથી અને કલેશોમાથી ઉગારે છે મનુષ્ય પૂર્ણ જીવનના શિખરે પહોચવાનો છે એવી ખાતરી રાખનારી બુદ્ધિને વ્યવસાયાત્મિકા કહેવામા આવે છે એકાગ્રતા તેનુ લક્ષણ છે તે સિવાયની બુદ્ધિ વિવિધ માર્ગે ફટાયેલી રહે છે ફાટાબાજ બુદ્ધિથી ચાલનારા લોકો મનવાછિત ફળ મેળવવા માટે વેદના શબ્દો પકડીને સકામ કર્મોમા મડ્યા રહે છે અને ઈન્દ્રિયસુખ તથા ભૌતિક સમૃદ્ધિની કામના કરે છે આવા નિ સત્ત્વ કર્મો નિર્માલ્ય, સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસના ત્રિગુણ ભેદોથી ભરેલા અને ચિત્તને અસ્થિર કરી મૂકનારા હોય છે આવા કર્મો એ અકર્મો છે સતાન મેળવવા માટે, શત્રુના વિનાશ માટે, ધન-વૈભવ મેળવવા માટે, વરસાદને તેડવા માટે કે સ્વર્ગલોકમા સ્થાન અકે કરવા માટેના વૈદિક કર્મકાડો, હોમ-હવન અને પૂજાપાઠ એ બધા અકર્મો છે કર્મ એટલે અવશ્ય આચરવા યોગ્ય ધર્મો અને અકર્મ એટલે અધતાથી આચરવામા આવતા અનાવશ્યક ધર્મો આ ઉપરથી યોગી કે જ્ઞાનીની વ્યાખ્યા કરવી હોય તો એમ કહી શકાય કે ખરેખર કરવા યોગ્ય કર્મોને વિવેકબુદ્ધિથી તેમ જ શુદ્ધ ઉપાયોથી કરનાર અને તેના ફળની આશા ન રાખનાર તથા પ્રસગોપાત્ત પરિસ્થિતિમા ચિત્તની સમતા રાખનાર પુરુષ યોગી છે, જ્ઞાની છે '

'જ્ઞાની પુરુષો કર્મનો વિચાર પાપ-પુણ્યની દષ્ટિથી કરતા નથી તેઓ તો કર્મ બધનકર્તા છે કે મુક્તિ આપનાર છે એ દષ્ટિએ વિચાર કરે છે તુ એવા યોગ માટે પ્રયત્ન કર યોગ એ બહુ કર્મોની કલા છે તારી બુદ્ધિ જ્યારે મોહરૂપી કળણને પાર કરી જશે ત્યારે તુ શ્રુતિથી એટલે કે જે કઈ સાભળ્યુ હશે તેનાથી તેમ જ સાભળવાનુ રહી ગયુ હોય તે બને વિશે ઉદાસીન થઈ જશે તારી બુદ્ધિ નિશ્ચલ થઈ જતા તુ આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકીશ '

આ સાભળીને અર્જુને નિશ્ચલ બુદ્ધિ કોને કહેવાય, સ્થિરબુદ્ધિવાળા માણસનુ આચરણ કેવુ હોય તે જણાવવા કૃષ્ણને કહ્યુ ત્યારે કૃષ્ણે તેને સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોનો બોધ કરતા કહ્યુ 'અર્જુન' જ્યારે મનુષ્ય મનમા જાગતી ઈન્દ્રિયવિષયક કામનાઓ તજી દે, એનો આત્મા આત્માથી જ સતુષ્ટ થાય ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ બને આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ જેવા ત્રિવિધ દુ ખોથી જે વ્યગ્ર ન થાય, સુખની સ્પૃહા ન રાખે, રાગ, ભય તથા ક્રોધથી મુક્ત થાય તે સ્થિરબુદ્ધિનો ગણાય આવો માણસ સર્વત્ર રાગરહિત હોય છે, શુભ પામીને હરખાતો કે અશુભ પામીને શોક કરતો નથી કાચબો જેમ પોતાના અગો સકેલી લે તેમ પોતાની ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાથી વાળી

લેનારની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી ગણાય.

'ઇન્દ્રિયોથી ભોગો ન માગનાર એટલા જ કારણે સાધુ થઈ જતો નથી કેમ કે સ્થૂળ રીતે વિષયોથી એ છૂટ્યો હોય તોપણ એની ઇન્દ્રિયોની લોલુપતા આપોઆપ ઘટી જતી નથી. તેથી કૌન્તેય! જ્યાં લગી ચિત્તમાંથી આસક્તિ ઘટે નહીં, ત્યાં સુધી ફક્ત ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી વંચિત રાખવાથી કામ સરતું નથી. ઇન્દ્રિયો હંમેશાં મસ્ત અને ઉત્તેજક હોય છે. એ વિષયોમાં રમમાણ રહે છે તેથી તેમના પ્રત્યે આસક્તિ જન્મે છે, આસક્તિમાંથી મેળવવાની કામના જાગે છે, કામનામાંથી ક્રોધ પેદા થાય છે, ક્રોધમાંથી મૂઢતા, મૂઢતામાંથી સ્મૃતિનાશ, સ્મૃતિનાશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી સ્વયમ્ મનુષ્યનો નાશ થાય છે. એમાંથી બચવાનો રસ્તો છે આત્મનિગ્રહ અને ઇન્દ્રિયનિયમન. એ રસ્તો ઝાલનારનું ચિત્ત નિર્મળ થાય છે અને બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. એ સહજ પ્રસન્નતા અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે.'

'આ સંસારમાં સ્થિરબુદ્ધિવાન માણસ અને ભોગાસક્ત માણસનાં દિવસ-રાત જુદાં હોય છે. એમના ઉદ્દેશોમાં જ રાત અને દિવસ જેવો ભેદ રહેલો છે. સંયમી પુરુષ જે બાબતોમાં ઉદાસીન અથવા રસહીન હોય તે બાબતો ભોગીજનોને જરૂરી અને રસપૂર્ણ લાગે છે. ટૂંકમાં, જે વિષયોમાં ભોગીજનો જાગતા રહે છે તેમાં સંયમી પુરુષ સહજ રીતે ઊંઘે છે, અને સંયમી જેને વિશે સજાગ છે તેમાં ભોગી બેદરકાર અને ઊંઘતા રહે છે.'

'હે સખા! નદીઓનાં નીરથી સતત ભરાતા રહેતા સમુદ્રમાં તરંગો અને મોજાં ઊઠવા છતાં તે તેની બેઠક ઉપર સ્થિર રહે છે તેમ કામનાઓના ઊર્મિઉછાળા વચ્ચે જે મનુષ્ય સ્થિર રહે છે તે જ શાંતિ પામે છે. મનની નિર્વિકાર સ્થિતિ બ્રાહ્મી સ્થિતિ કહેવાય છે. બ્રાહ્મી સ્થિતિ પામેલો માણસ મરણ સમયે પણ આ સ્થિતિમાં રહીને બ્રહ્મનિર્વાણ પામે છે.'

ગીતાના પહેલા બે અધ્યાયોનું વિવરણ એવું જીવનદર્શન આપે છે કે જે રંક માણસને હૃદયમનથી ઐશ્વર્યવાન બનાવી શકે. હવે પછીના હપતામાં ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયને જોઈને આ પરિચય પૂરો કરીશું.

કર્મમાર્ગ એ વનમાર્ગ સમો જટિલ અને અનેક જાળાંઝાંખરાંઓથી ભરેલો છે. એમાં ભૂલા પડવાનો સંભવ છે. સાચા ભોમિયા વિના એ માર્ગે પ્રવાસ કરવો એ જોખમભર્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગ ગિરિમાર્ગ સમો છે. ભોમિયા સાથે પણ એમાં સીધાં ચઢાણ ચડવાં એ અત્યંત કપરું કાર્ય છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગ એ સમુદ્ર કે નદીના તીરપ્રાંત સમો આહ્લાદક અને સર્વને માટે સુગમ છે. આથી, ઈશ્વરને પામવા માટેના સર્વ માર્ગોમાં એ સૌથી લોકપ્રિય બન્યો છે.

('ભક્તિયોગ અને ધર્મચિંતન') - જ્યોતીન્દ્ર દવે

ચિંતન

ભારતીય જીવનમાં વેદાંત

સ્વામી વિવેકાનંદ

વિકાસની પહેલી શરત છે સ્વાતંત્ર્ય. જો તમારામાંથી કોઈ એમ કહેવાની હિંમત કરતું હોય કે, 'આ સ્ત્રીઓનો કે બાળકોનો હું ઉદ્ધાર કરીશ' તો એ જુદો છે, હજાર વાર જુદો છે. મને વારંવાર સવાલ પુછાય છે કે તમે વિધવાઓના પ્રશ્ન વિશે શું ધારો છો? સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન અંગે તમારો શો મત છે? આનો હું હંમેશને માટે સ્પષ્ટ જવાબ આજે આપી દઉં છું કે શું હું વિધવા છું તે તમે મને એવી બાબત પૂછી રહ્યા છો? હું શું સ્ત્રી છું કે તમે મને એ પ્રશ્ન વારંવાર પૂછી રહ્યા છો? સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોના ઉકેલ આણનારા તમે કોણ? શું તમે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર છો કે તમે દરેકેદરેક વિધવા અને દરેકેદરેક સ્ત્રી પર હકૂમત ચલાવો? દૂર હટો! સ્ત્રીઓ પોતે જ પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલશે. અન્ય કોઈને માટે તમે જ કંઈ પણ કરવા શક્તિમાન છો એમ માનનારાઓ જુલમગારો બની જાઓ.

ઈશ્વર સૌની સંભાળ લેશે. તમે સર્વજ્ઞ છો એવું માનનારા તમે કોણ છો? અરે પાખંડીઓ! તમે ઈશ્વરનીયે પર છો એવું માનવાની હિંમત કેવી રીતે કરી શકો છો? તમે જાણતા નથી કે દરેક જીવનો આત્મા ઈશ્વર છે? પહેલાં તમે તમારા પોતાના કર્મ સંભાળો, તમારા માથા પર કર્મોનો મોટો પોટલો બાંધેલો પડ્યો છે તેનો નિકાલ કરો. તમારો દેશ ભલે તમને સિંહાસને બેસાડે, તમારો સમાજ ભલે તમને આસમાને ચડાવે, અને બેવકૂફો ભલે તમારા ગુણગાન ગાયા કરે, પરંતુ ઈશ્વર સૂતો નથી અને કર્મોનો બદલો મળ્યા વગર રહેવાનો જ નથી. ભલે પછી એ અહીં મળતો હોય કે પરલોકમાં.

દરેક પુરુષને, દરેક સ્ત્રીને, સર્વ કોઈને ઈશ્વરરૂપે જુઓ. તમે કોઈને મદદ કરી શકતા જ નથી, તમે માત્ર સેવા કરી શકો છો. ઈશ્વરનાં સંતાનોની સેવા કરો, અધિકાર હોય તો ઈશ્વરની પોતાની સેવા કરો. જો ઈશ્વરની ઇચ્છા થાય કે તમારે તેનાં કોઈક સંતાનની સેવા કરવાની છે, તો તમે તમારી જાતને ધન્ય માનજો. પોતાની જાત વિશે બહુ ઊંચા વિચાર ન બાંધશો. એ સેવાનો અધિકાર બીજાઓને ન મળતાં તમને મળ્યો માટે તમે પોતાને ધન્ય માનજો. એ સેવા કેવળ આરાધનાના રૂપમાં કરજો. ગરીબમાં રહેલા ઈશ્વરને મારે જોવો જોઈએ, મારે જઈને તેમની આરાધના કરવી એ તો મારી પોતાની મુક્તિને માટે છે. ગરીબો અને દુખીઓ આપણી મુક્તિને માટે છે. એ રીતે આપણે રોગીના રૂપમાં ઈશ્વરની સેવા કરીએ, એમ પાગલના રૂપમાં, રક્તપિત્તિયાના રૂપમાં અને પાપીના રૂપમાં દેખાતા ઈશ્વરની આપણે સેવા કરીએ! મારા શબ્દો બહુ સખત છે. પણ હું ફરીવાર કહેવા માગું છું કે બધાં રૂપોમાં ઈશ્વરની સેવા કરવાનું આપણને મળે છે એ જીવનમાં મોટામાં મોટો લહાવો છે. બીજાઓ ઉપર હકૂમત ચલાવીને તમે કોઈનું ભલું કરી શકો એ ખ્યાલ સાવ છોડી દેજો. પણ નાના રોપાની બાબતમાં જેટલું તમે કરી શકો, તેટલું જ આ બાબતમાં કરી શકો, ઊગતા બીજને માટે જરૂરી માટી, પાણી, હવા, પ્રકાશ વગેરે આપીને તેના વિકાસમાં મદદ કરી શકો, તેમાંથી તેને જોઈએ તેટલું એ પોતાની મેળે અને સ્વાભાવિક રીતે જ લઈ લેશે, એને પોતાનામાં સમાવીને તે પોતાની

મેળે, સ્વાભાવિક રીતે જ વધશે.

જગતમાં બધે પ્રકાશ ફેલાવો. પ્રકાશ, બસ પ્રકાશ લાવો! સૌ કોઈને પ્રકાશ મળે એમ કરો. જ્યાં સુધી સૌ કોઈ પરમાત્મા પાસે પહોંચ્યું નથી, ત્યાં સુધી આ કાર્ય પૂરું નહીં થાય. ગરીબોને પ્રકાશ આપો; પણ પૈસાદારોને વધુ પ્રકાશ આપો કારણ કે તેમને ગરીબો કરતાં એની વિશેષ જરૂર છે. અશિક્ષિતોને પ્રકાશ આપો; પણ સુશિક્ષિતોને વધુ પ્રકાશ આપો, કારણ કે આપણા જમાનાના શિક્ષણની અહંતા જબરજસ્ત છે! આ પ્રમાણે સૌને પ્રકાશ આપો અને બાકીનું ઈશ્વર પર છોડી દો. કારણ કે એ ઈશ્વર જ કહે છે કે 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । તને કર્મ કરવાનો અધિકાર છે, ફળનો નહીં.' मा कर्मफलहेतुर्मूर्मा ते संङ्गोऽस्त्वकर्मणि । તારાં કર્મોનાં ફળનો ઉપયોગ તારે માટે ન હો; સાથે સાથે કર્મ કર્યા વિના પણ તું કદી રહીશ નહીં.'

જે પરમ શક્તિએ આપણા પૂર્વજોને યુગો પૂર્વે આવા ભવ્ય વિચારોનો ઉપદેશ આપ્યો, તે પરમાત્મા જ આપણને તેના આદેશોને આચરણમાં ઉતારવાનું સામર્થ્ય આપો.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અદ્વૈતનો સાદ સર્વત્ર પડઘાઈ રહ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને અદ્વૈતની મંગલ સુવાસ છે. જેમ હિન્દુસ્તાનની ઉત્તરે ઉન્નત ગૌરીશંકર શિખર ઊભું છે, તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિની પાછળ ઉન્નત અને ભવ્ય એવું અદ્વૈતદર્શન છે. જ્ઞાનમય ભગવાન શંકર કૈલાસ પર બેસીને અદ્વૈતનું ડમરું અનાદિ કાળથી વગાડે છે. શિવ સાથે શક્તિ હોય જ. સત્ય સાથે જ સામર્થ્ય હોય. અદ્વૈત એટલે શિવત્વ; અદ્વૈત એટલે નિર્ભયતા. આ સંસારમાં અદ્વૈતનો સંદેશ જ સુખસાગરનું નિર્માણ કરી શકશે.

આ મહાન વાતને ભારતીય ઋષિઓએ ઓળખી લીધી હતી. એમણે અદ્વૈતનો મંત્ર જગતને આપ્યો. આ મંત્ર જેટલો પવિત્ર કોઈ મંત્ર નથી. જગતમાં પર-ભાવ હોવો એટલે દુઃખ હોવું અને સમભાવ હોવો એટલે સુખ હોવું. સુખ માટે મથામણ કરતાં માનવે અદ્વૈતનો સહારો લેવા સિવાય કોઈ છૂટકો નથી.

ઋષિઓ આર્જવપૂર્વક કહી રહ્યા છે કે જેના માટે તું પર-ભાવ અનુભવી રહ્યો છે, તેની પાસે જઈને તું એને પ્રેમથી બાથમાં લે.

''सहनाववतु । सहनौ भुनक्तु । सहवीर्यम् करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु मा
विद्विषावहै । ॐ शान्ति. शान्ति. शान्ति. ।।''

આ મહાન મંત્રનો ઊંડો અર્થ શો છે? આ મહાન મંત્ર આપણે માત્ર એક જ ઠેકાણે બોલવાનો નથી. આ મંત્રનો સર્વત્ર ઉચ્ચાર કરવાનો છે. આ મંત્ર બોલવાનો છે અને તે અનુસાર વર્તવાનું છે. આ મંત્ર માત્ર ગુરુશિષ્ય માટેનો નથી.

જેમને એકબીજા માટે પર-ભાવ નથી તેમના માટે આ મંત્ર નથી. પર-ભાવ દૂર કરવા માટેનો આ મંત્ર છે. જગતમાં બધે વ્યાપેલા પર-ભાવનો અંધકાર દૂર કરવા માટે ઋષિએ આ મહાન દીપ આપ્યો છે. આપણે આ દીપ હાથમાં લઈને, આ દીપના પ્રકાશમાં આપણા વ્યવહાર કરીએ. આનંદ મળ્યા વિના નહીં રહે. અદ્વૈત એટલે બીજો પણ મારા જેવો જ છે એવી લાગણી.

- સાને ગુરુજી

('ભારતીય સંસ્કૃતિ'
અનુ. સંજય શ્રીપાદ ભાવે)

સંસ્કૃતિ-ચિંતન

વેદનો આધ્યાત્મિક ભાવાર્થ

સકલન : હરસિદ્ધ મ જોશી

વર્તમાન હિંદુ ધર્મના વિવિધ દર્શનો અને સપ્રદાયો છે પગ્તુ એ બધા પોતાનુ મૂળ વૈદિક સાહિત્યમા રહ્યુ છે એમ માને છે વેદ એટલે જ્ઞાન અને વૈદિક ઋષિમુનિઓની અનુભૂતિઓ પ્રજ્ઞાવસ્થામા જે જ્ઞાન મૂળભૂત રીતે છે તે તરફ વેદ નિર્દેશ કરે છે વદ ક્યારે રચાયા હશે અને તે સસ્કૃતિ કેટલી જૂની છે તે નિશ્ચિત કરવુ તે એકદમ શક્ય નથી તેમ છતા ભારતના આદિ સાહિત્ય અને આર્યપ્રજાના ઉદ્ગારો 'શ્રુતિ' તરીકે વિપ્ર ઉદ્ગાતા, પુરોહિત અને ઋષિઓ દ્વારા તે કઠસ્થ હતુ તે સુવિદિત છે ભારતનુ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય 'શ્રુતિ' અને 'સ્મૃતિ' તરીકે પરપરામા રહ્યુ છે જોકે તે 'સાભળાયલુ', 'બોલાયલુ' અને 'શ્રવણ' પામેલુ છે છતા તે વર્ગીકૃત તો થયેલુ જ છે તેથી જ વૈદિક સાહિત્ય સહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ એના ચાર સ્તરોમા વહેચાયેલુ છે તેની ભાષા અને લિપી, સસ્કૃત અને બ્રાહ્મી જૂના કાળની છે તે ગેય છે પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યના ઋષિને 'કવિ' કહેવામા આવ્યો છે તે રચયિતા છે તેમ ગાયક પણ છે

આધુનિક સમયમા બ્રાહ્મણોને વેદ ગાતા આવડે છે પરતુ કેટલાકને તેનો શો અર્થ થાય છે તેની જાણ નથી વેદ એ સ્વય જ્ઞાન છે છતા તે શબ્દના અર્થને તેઓ જાણતા નથી તેથી લગ્ન સમયે, યજ્ઞોપવીત અને સસ્કાર પ્રદાનના સમયે વર વધૂને કે બટુકને આ અર્થ સમજાવી શકતા નથી આ માટે સહિતા એટલે શુ? ઋગ્વેદના મત્રોનો શો અર્થ થાય છે તે સમજાવવુ આવશ્યક છે પ્રાચીન સમયમા જ્યારે લોકોની સસ્કૃતિ ઉદય પામતી હતી ત્યારે આ સાહિત્યનો ઉગમ થયો જે વિદેશીઓ આ દેશમા આવ્યા તેમણે અહીની પ્રજાને આદિવાસી, જગલી, અર્ધસસ્કૃત માની લીધી તેથી તેમનુ પ્રાચીન સાહિત્ય પણ અજ્ઞાન, અધકાર અને અધશ્રદ્ધાનો નમૂનો છે તેમ માની લીધુ સવિશેષ બ્રિટિશરો અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીમા અહીં આવ્યા તેમા વિદ્વાનો, વિચારકો, ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને લેખકો પણ હતા તેમણે વૈદિક સાહિત્યનો અગ્રેજી ભાષામા અનુવાદ કર્યો છે તેમણે પોતાની રીતે, ધર્મના માળખામા અને ચિતનની મર્યાદામા રહીને આ મત્રોનો અનુવાદ કર્યો છે મેક્સમ્યૂલર અને સ્વામી દયાનદ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયો હતો તેમા 'हिरण्यगर्भ' શબ્દનો શો અર્થ થાય તે અગે ચર્ચા થઈ હતી મેક્સમ્યૂલરે 'ઈંડાના ગર્ભનો પીળો ભાગ' એવો અર્થ કર્યો પરતુ દયાનદે તે સ્વીકાર્યો નહીં 'સુવર્ણમય જેનુ તેજ છે તેવુ વિશ્વતોમુખી આતરિક રહસ્ય' એવો અર્થ સ્પષ્ટ કરી જગતનો જન્મ સાર્વત્રિક એવા વ્યાપક તત્ત્વમાથી થયો છે એમ રજૂઆત કરી આમ, સહિતાના મત્રોના અર્થ ભૌતિક, પ્રાકૃતિક, દૈવિક અને આધ્યાત્મિક સદર્ભને ખ્યાલમા રાખીને થયા છે

યાસ્કે 'નિરુક્ત' ગ્રથમા આ બાબતને સ્પષ્ટ કરી છે વેદમા જે શબ્દ રજૂ કરવામા આવ્યા છે એ કેવળ ભૌતિક કે પ્રાકૃતિક નથી પરતુ તેનો આતરિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક અર્થ છે તે તરફ યાસ્કે ધ્યાન દોર્યું છે એમ ઇતિહાસ અને પછીના ઉપનિષદો કથા પુરાણોના સાહિત્ય દ્વારા વેદના શબ્દોના વિચારને અર્થોને ચિતનને અને

તત્ત્વને સમજાવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ આ બાબત બરાબર નથી. એ સાચું છે કે ઉપનિષદો દ્વારા અમુક શબ્દો, પ્રસંગો, ઉપમાઓ, પ્રતીકો અને વાક્યોને સમજાવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ સંહિતા કથા ઉપનિષદોની રચના વચ્ચે સમયનો ઠીક ઠીક ગાળો ચાલ્યો ગયો છે. તેથી આ શબ્દો અને રૂપકોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે તેમ કહેવું અયોગ્ય છે. શબ્દોનો તે સમયને અનુલક્ષીને ક્રિયાલક્ષી અર્થ લીધો. પ્રાકૃતિક સંદર્ભમાં તેને સમજી લેવામાં આવ્યા તેમ બનવાને સબળ કારણ છે. સામાન્ય રીતે લોકો વેદ અને ઉપનિષદને સાંકળતાં નથી. તેઓ આ સાહિત્ય પ્રાચીન છે, અગમ્ય છે, ધાર્મિક છે, ક્રિયાકાંડલક્ષી છે તેમ માનીને તેનો રહસ્યાર્થ અને ભાવાર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરતા નથી.

એ હકીકત છે કે વેદના મંત્રો પૂરેપૂરા, સદેહે, કોઈ પણ વિકૃતિ વિના પરંપરામાં આવ્યા છે. એ સમયમાં તેનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવતો હતો. આધુનિક સમયમાં તેને ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવ્યાં છે. ચોથી કે પાંચમી સદી ઈ. સ. પૂર્વે આ મંત્રો અન્ય સ્મૃતિઓમાં રજૂ થયા હતા, તેના પર ટીકા, વિવેચન થયાં છે. પરંતુ ઋગ્વેદનાં સૂક્તો અને મંત્રો પછીથી ગ્રંથોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. મહદંશે આ મંત્રો અન્ય મંત્રો, શ્લોકો અને સાહિત્ય સાથે ભળી ગયા હતા અને પછીથી તેને તેના વિચારો પરથી ભિન્ન કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે પુરુષ સૂક્તના મંત્રો હાલ રુદ્રિ સાથે મળે છે. તે મૂળ ઋગ્વેદના સંહિતાના ભાગ છે. ઋગ્વેદનાં ૧૦૨૮ સૂક્તો છે. દરેક સૂક્તમાં ચાળીસ કે પચાસ કે તેથી વધુ મંત્રો રહ્યા છે. એ 'મંત્ર' કહેવાય છે કારણ કે તેના પર ચિંતન, મનન અને તેને આંતરિક ચિત્ત દ્વારા વિચારવામાં આવ્યું છે. જેમ કે ગાયત્રી મંત્ર ઋગ્વેદના સૂક્તનો મંત્ર છે. તે પરંપરામાં અનેક સાહિત્યનો ભાગ બન્યો છે. આધુનિક સમયમાં તે ધાર્મિક ભક્તિનો અને ચિંતનનો ભાગ બની ગયો છે. તેનો ભાવાર્થ રહ્યો છે, પરંતુ તે યજ્ઞનો અને વૈશ્વિકનો ભાગ બન્યો છે.

ઋગ્વેદની સંહિતાનાં દસ મંડળો એટલે મોટાં પ્રકરણો છે. તેના પ્રત્યેક મંડળના ચોક્કસ ઋષિ છે જેવા કે ભાર્ગવ, ભારદ્વાજ, વસિષ્ઠ, આત્રેય, વિશ્વામિત્ર કે અંગિરસ. તે ઋષિએ તે મંત્રની પ્રતીતિ અને અનુભૂતિ કર્યા છે. તેના અર્થોને સમજ્યા છે, તેનાં રૂપકોને વિચાર્યાં છે. આ સંહિતામાં જે મંત્રો પ્રાર્થના દ્વારા રજૂ થયા છે તેનાં નામો, ક્રિયાપદો, વિશેષણો, પ્રતિમા અને રૂપકો અર્થસૂચક અને વિવિધ સંકેતોથી સભર છે કે સામાન્ય વાચક કેવળ બાહ્ય સપાટી પરના શબ્દોને વાંચે અને સાંકળી લે તો તે કેવળ ગાવાના મંત્રો હોય .અને યજ્ઞમાં વાપરવાના હોય, ફક્ત પ્રસંગોપાત્ત હોય તેમ સમજે પરંતુ તેનો ઊંડો ભાવાર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરે તો તેની પાછળ ધાતુ છે અને ધાતુ દ્વારા જગત, પ્રકૃતિ, જીવ, જ્ઞાન, જ્ઞાતા, મનુષ્ય, સ્વભાવ, શુભ, ઈશ્વર, વિશ્વની ચલિત, સ્થિર અને સૂક્ષ્મ બાબતોના સંપર્કમાં આવી શકે છે. જેમ કે 'આદિત્ય' શબ્દ દ્વારા તે બાર આદિત્યો છે તેમ સમજે. પરંતુ 'અદિતિ' એટલે શું? તેમાં ધાતુ રહી છે. તે 'દિત્' જેનો અર્થ તોડવું, ભાંગવું, 'વિભાજિત કરવું' છે. જેને ભાંગી શકાતું નથી તેને અદિતિ કહેવાય છે. તેના પુત્રને આદિત્ય કહેવામાં આવે છે. આ તેનો ભાવાર્થ છે.

ગાયત્રી મંત્રનો ભાવાર્થ તેના આરંભના શબ્દો પરથી કરી શકાય છે. ભૂ:, ભુવ:, સ્વ: તે જગત અને વિશ્વનાં સ્થૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો છે. પૃથ્વી, ભૂતલ, સૂક્ષ્મ અંતરિક્ષ એવાં સાત જગત રહ્યાં છે. તે પછીના મંત્રમાં રજૂ થાય છે જેવા મહ:, જન:, તપ:, સત્યમ્ આવા સાત સ્તરો છે. આ મંત્રમાં 'સવિતૃ'ને ઉદ્દેશીને મનુષ્યની બુદ્ધિને પ્રભાવિત કરવા, પ્રકાશને

પસંદ કરીને, શુભ તત્ત્વને આરાધવા પોતાના ચિત્તને દેદીપ્યમાન કરવા અભીપ્સા સેવવામા આવે છે 'ધી'એ આંતરિક માનસિક કરણને ઉદ્દેશીને શબ્દ પ્રયોજવામા આવ્યો છે એ બુદ્ધિ, વિવેક, વિચાર અને ચિત્તને સૂચવે છે 'દેવ' શબ્દ જે ચળકે છે, પ્રકાશિત છે એવા તત્ત્વને અનુલક્ષીને કહેવાયો છે સામાન્ય રીતે દેવ એટલે લોકો અનેક દેવને વિચારે છે વિવિધ સંસ્કૃતિઓમા તેના આરંભમા દેવદેવીઓને આરાધવામા આવતા હતા ગ્રીક, એસીરિયા, ચીન, બેબીલોન, જપાન, ઈરાન અને ચાલ્ડીઆની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમા અનેક દેવદેવીની પૂજા થતી હતી મિનરવા, ઑલિમ્પસ, ઓરફીયસ, હીરા, હરક્યૂલિસ અને વિનસને દેવ તરીકે પૂજવામા આવતા હતા પરન્તુ ભારતીય સંસ્કૃતિમા 'દેવ' એટલે જે ચળકે છે, પ્રકાશિત છે તે સૂર્યને કે આંતરિક રીતે બુદ્ધિને ઉત્તમ સમજવામા આવે છે ઋગ્વેદના પ્રથમ સૂક્તમા જ કહેવામા આવ્યુ છે કે 'एकम् सत् विप्रा बहुधा वदन्ति।' સત્ય એક છે તેને વિવિધ રીતે સંબોધવામા આવે છે, મિત્ર, વરુણ, આર્યમાન, ભગ , અગ્નિ અને મરુત

વેદના દેવદેવીઓ કઈ શક્તિઓનુ પ્રતીક તત્ત્વ ધરાવે છે તે સમજીએ એ પહેલા આ સાહિત્ય અંગે અમુક હકીકતો જાણી લઈએ જેમ કે આ સંહિતામા ઋગ્વેદસંહિતા મહત્ત્વનુ સ્થાન ધરાવે છે તેમા કુલ મંત્રોની સંખ્યા દસ હજાર છે પ્રત્યેક સૂક્ત સાધનાના વિશિષ્ટ વિષયને રજૂ કરે છે મહદંશે ઋગ્વેદમા અગ્નિ અને ઈન્દ્રને ઉદ્દેશીને સૂક્તો વ્યક્ત થયા છે ઋગ્વેદની શુક્લ શાખા આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે અમુક વેદની સંહિતાના વિશેષ પરિવર્તન થયા છે તેના અનેક કારણો છે મૂળભૂત રીતે સંહિતા એકરૂપ છે તેમ છતા પછીથી તેની જુદી શાખાઓ ઉદ્‌ભવવા પામી છે જેમકે યજુર્વેદ સંહિતાની બે શાખાઓ છે શુક્લ અને કૃષ્ણ યજુર્વેદ છે શુક્લ યજુર્વેદની બે ઉપલબ્ધ શાખાઓ છે માધ્યાન્દિની શાખા અને કણ્વ શાખા છે તેના ચાળીસ પ્રકરણો છે અને તેના ૨૦૦૦ મંત્રો છે એ રીતે કૃષ્ણ યજુર્વેદની પાંચ ઉપલબ્ધ શાખાઓ છે, તૈત્તિરીય, કઠ, કથક, કપિસ્થલ અને મૈત્રાયણી છે

સામવેદ એ ગેય છે અને સંગીતરૂપ છે તેમા મહદંશના મંત્રો ઋગ્વેદના છે ફક્ત પચોતેર મંત્રો નવા મંત્રો છે કુલ મંત્રો પંદરસો ઓગણપચાસ છે તેની ત્રણ શાખાઓ ઉપલબ્ધ છે કૌથુમ, રાણયણીય અને જૈમિનીય છે અથર્વવેદ સંહિતામા રોગનો ઉપચાર, અપ્રત્યક્ષ અશુભ પરિબળોના પ્રભાવને દૂર કરવા, સ્વાસ્થ્ય જાળવવા, શાંતિ, દેશમા સુખ, સમતા અને માનવજાતિમા પ્રગતિ માટેના ઉપાયો અંગે મંત્રો છે આ કારણે તેને ગૂઢ પણ કહેવામા આવે છે અથર્વેદની ફક્ત બે શાખાઓ હાલ ઉપલબ્ધ છે શૌનક અને પિપ્પલાદ સંહિતાનુ વર્ગીકરણ વીસ કાંડમા કરવામા આવ્યુ છે, તેના છ હજાર મંત્રો છે

વૈદિક કર્મકાંડની દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદ એ હોત્રાને માટે છે યજ્ઞની આજુબાજુ હોતા બેસે છે અને તે દેવોનુ આહવાન કરે છે યજુર્વેદ એ અધ્વર્યુને માટે છે અધ્વર્યુ યજ્ઞમા સમીધને હોમે છે સામવેદ એ ઉદ્‌ગાતાને માટે છે અને દેવોનુ સન્માન કરે છે અને મંત્રોને ગાય છે અથર્વવેદ એ બ્રહ્માને માટે છે બ્રહ્મા એ યજ્ઞના સર્વાંગી સંચાલકનુ કાર્ય કરે છે

સામાન્ય રીતે એમ માનવામા આવે છે કે વેદના મંત્રો યજ્ઞ કરવા, તેની ક્રિયા અને સંસ્કારને અનુરૂપ ઔપચારિક વિધિ માટે હોય છે તે ગેરસમજૂતી છે મંત્રની શરૂઆતમા 'ૐ' બોલવામા આવે છે તે યોગ્ય રીતે બોલાવો જોઈએ વેદના ઋષિમુનિઓ સત્યના સંશોધકો

હતા અને વિશ્વમાં કયાં પરિબળો ક્રિયાશીલ છે, મનુષ્યનું માનસ શું છે, તે વચ્ચે આંતરિક સંબંધ કેવા રહ્યા છે તે તેઓ જાણવા પ્રયત્નશીલ હતા. તેથી બ્રહ્મતત્ત્વની સાથે તેનો 'નાદ' મહત્ત્વનો છે. શબ્દના ઉગમને તેઓ તપાસવા આતુર હતા. અ, ઉ, અને મએ ત્રણે અક્ષરોને જાણીને બોલતા હતા. શબ્દને 'નિત્ય' સમજવામાં આવતો હતો. વાણીમાં કેવો ઉચ્ચાર, ભાર, અભિવ્યક્તિ કરાય છે તે વિશે તેઓ સભાન હતા. તેથી ઋગ્વેદમાં 'वाक्' સૂક્ત છે. જેમાં વાણી અને સત્‌તત્ત્વ વચ્ચે શો સંબંધ છે તે વિચારવામાં આવ્યું છે. મંત્રને અંતે 'अस्तु', 'शान्ति' એવા શબ્દો રહ્યા છે. આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ શાંતિમય છે. શબ્દનાં અને મંત્રનાં વિશિષ્ટ આંદોલનો રહ્યાં છે. પ્રવૃત્તિમાં દિવ્ય ચેતના અને સંકલ્પ પ્રવેશે એ માટે યજ્ઞના આયોજકો, ઉપાસકો ક્રિયાશીલ રહે છે. આમ, યજ્ઞની ક્રિયા કેવળ ઔપચારિક નથી પરંતુ તેમાં તેનું માનસ સંકળાયેલું છે.

ઋષિમુનિઓને એમ જણાયું કે જીવન અને જગત સાથે અંતર્ગત સંબંધ બાંધવો હોય તેમ જ સાકાર કરવો હોય તો 'ૐ'નો યોગ્ય ધ્યાન સાથે ઉચ્ચાર કરવાથી, તેનાં આંદોલનો સર્જવાથી શક્ય બને છે. યોગ્ય એવી ધ્યાનમગ્નતા પ્રાપ્ત કરવાથી કોઈ પણ શુભ ધ્યેયને મૂર્તિમંત કરી શકાય છે તે 'યોગ'ની પ્રક્રિયા છે. વૈદિક સાહિત્ય ફક્ત ગ્રંથ નથી પરંતુ તે 'યોગ'ની પ્રક્રિયા છે. તેના મંત્રો યોગ્ય રીતે સમજવાથી અને તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી તેને અનુરૂપ આંદોલનો વાતાવરણ અને જગતમાં પ્રસારિત કરી શકાય છે. શરીર, પ્રાણતત્ત્વ અને મનતત્ત્વ વચ્ચે એકસૂત્રતા રહી છે અને મંત્રના ઉચ્ચારણ દ્વારા તેને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય છે. તારીખ ૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩ના રોજ સ્વામી વિવેકાનંદે શિકાગોમાં 'પાર્લમેન્ટ ઑફ રિલિજિયન્સ' સભામાં તેમને પ્રમુખશ્રીએ ફક્ત ત્રણ મિનિટ બોલવા માટે આપી હતી. પરંતુ જ્યારે આરંભમાં 'સિસ્ટર્સ ઍન્ડ બ્રધર્સ ઑફ અમેરિકા' એમ બોલ્યા તેના પરિણામે એટલા તાળીઓના ગડગડાટ થયા અને પ્રમુખશ્રીએ પ્રભાવિત થઈને એક કલાક આપ્યો તે એમ કહેવાય છે કે સ્વામી વિવેકાનંદે શબ્દના યોગ્ય મનન અને ધ્યાનને લીધે ઉચ્ચારો કર્યા હતા.

સામાન્ય રીતે આપણે ભૌતિક જગત જોતાં હોઈએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે શારીરિક ઇન્દ્રિયો આપણને ભૌતિક વિષયો પૂરતા જ સીમિત રાખે છે. વેદના ઋષિઓએ પ્રાણતત્ત્વ, મનતત્ત્વ અને ઉચ્ચકરણો એવા પ્રજ્ઞા, અંતઃકરણ, બુદ્ધિ તેમ જ સ્ફુરણાઓનો વિકાસ કર્યો હતો. જેના પરિણામે તેઓ સૂક્ષ્મ જગત અને નૈતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક જગતના સંપર્કમાં રહેતા હતા. ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં 'અઘમર્ષણ'નો મંત્ર છે તેમાં 'ॐ ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत।' સત્ય અને ઋતનો જન્મ તપસ્ દ્વારા થયો છે એમ કહેવાયું છે. સત્ય એ ऋत વિના અધૂરું છે. ऋत એટલે સંસાર, જગત અને નૈતિક વ્યવહારનો નિયમ છે. વેદના ઋષિઓએ ચૈતન્ય દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમનું જ્ઞાન ફક્ત સૈદ્ધાંતિક નહોતું. તેથી તપની આવશ્યકતા રહે છે. પ્રાણતત્ત્વ અને મનતત્ત્વનાં જગતો રહ્યાં છે. આ જાણવા માટે તેમણે આંતરિક જ્ઞાન-શક્તિ કેળવી હતી જેથી તેમને સત્ય-ચેતના પ્રાપ્ત થઈ. આ 'ऋत-चित्' પણ કહેવાય છે. જ્યાં અશુભ, અનિષ્ટ અને અસત્ય રહી શકતાં નથી એ 'ઋત-ચેતના'નું સ્તર તે 'स्वः' છે. આ ઋષિઓની મહત્ત્વની શોધ હતી. આ માનસિક જગતને જોવા માટે આ ચેતનાનો વિકાસ કરવો જરૂરી છે. ભૌતિક, પ્રાણલક્ષી અને માનસિક જગત સત્ય અને ઋત દ્વારા સમગ્રપણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે શારીરિક પ્રત્યક્ષ નથી પરંતુ તે સૂક્ષ્મ

અને માનસિક પ્રત્યક્ષ છે

આમ, ગાયત્રી મંત્ર તે 'સવિતા'(सवितृ)ના એટલે કે સર્જનનો આદિ પ્રકાશ છે તેનું તે પ્રતીક છે સાધકના આંતરિક સ્ફુરણમાં પ્રવેશતી તે સર્જનાત્મક પ્રકાશની શક્તિ છે આંતરિક શક્તિમાં બુદ્ધિને પસંદ કરવામાં આવી છે અભીપ્સાને અભિવ્યક્ત કરવા માટે બુદ્ધિના કરણને સર્જનશીલતાની મૂળભૂત શક્તિને નિર્દેશિત કરાઈ છે એ સત્ય ચેતનાનું નિકેતન છે ઋષિ વિશ્વામિત્ર દ્વારા આ મંત્ર રચાયો છે તેને સત્ય ચેતનાના આદિ સર્જનશીલ પ્રકાશની અનુભૂતિ હતી એ આ મંત્ર દ્વારા સહુને નિમંત્રણ આપે છે મનુષ્યના સઘળા કરણોમાં બુદ્ધિનું કરણ તે સર્વશ્રેષ્ઠ કરણ છે તે એ જાણતા હતા સત્ય ચેતનરૂપ બનવા માટે, વર્તમાન મર્યાદાઓમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે મનુષ્યએ આ સર્જનશીલ પ્રકાશના સંપર્કમાં આવવું જરૂરી છે

આ ઉપરાંત ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના સત્યાશીના સૂક્તમાં પ્રથમ મંત્ર છે ॐ आ नो भद्रा क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सदमिद् वृध असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥१॥ 'કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્ન વિના બધી દિશાઓમાંથી શુભ સંકલ્પના, વિચારો અમને પ્રાપ્ત થાઓ એ અમને ઉચ્ચ આદર્શો તરફ દોરી જાઓ જેથી અમારા દિનપ્રતિદિન સુનિશ્ચિત વિકાસમાં કોઈ પણ વિઘ્ન વિના દિવ્ય રક્ષણ અમને પ્રાપ્ત થાય આ મંત્ર દર્શાવે છે કે વેદનો આદર્શ સમગ્ર વિશ્વ પ્રત્યે ખુલ્લો છે અને કોઈ પણ દેશ, ધર્મ, જાતિ અને પ્રજા તરફથી શુભેચ્છા મેળવવા તત્પર છે જે કંઈ શુભ, નિષ્ઠાવાળું, શ્રેયકર અને આનંદદાયક છે તે માટે વેદ ઇંતેજારી સેવે છે આ મંત્રમાં એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રગતિ કરવી હોય, શુભ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વિઘ્ન, અંતરાય, વિરોધ ટોવો તે સ્વાભાવિક છે અસ્તિત્વના નીચેના સ્તર તરફ ગુરુત્વાકર્ષણ હોવું તે સહેજે મળે છે અધઃપતનનો માર્ગ સહેલો છે પરંતુ આરોહણ કરવું, પ્રગતિને માર્ગે જવું તે અઘરાં છે શુભ વિચારથી આગળ વધવું હમેશ મુશ્કેલ છે

આ પછી જે મંત્ર છે તે શુભેચ્છા અને શુભ સંકલ્પનો છે स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥६॥ આ મંત્રમાં ઇન્દ્રને 'વૃદ્ધશ્રવા', કહેવામાં આવ્યો છે તેમાં દિવ્ય રીતે શ્રવણ કરવાની શક્તિ છે અનુગ્રહ કરવાની શક્તિ સૂર્યની છે જેને અહીં 'પૂષન'થી સંબોધવામાં આવ્યો છે તેનો અર્થ સૂક્ષ્મ વધતો જતો કે ઉદ્ભવતો પ્રકાશ છે તેનું વિશેષણ 'વિશ્વવેદા ' એટલે કે સર્વજ્ઞ તત્ત્વ છે સૂર્યનો પ્રથમ પ્રતિનિધિ એ ઇન્દ્ર છે જે મન અને ઊર્ધ્વમન વચ્ચે રહે છે એ શબ્દો આ શ્રવણ દ્વારા આપણા પાસે આવે છે આ પ્રાર્થનાની અંદર વિશ્વનો મૂળભૂત નિયમ તેના નિમ્નસ્તરે રહ્યા છે અગ્નિતત્ત્વ એ અભીપ્સાનું તત્ત્વ છે તે અનુગ્રહ માટે નીચેથી પ્રાર્થના કરે છે સૂર્ય એ ઊર્ધ્વલોકમાં રહ્યો છે તે ઉપરથી નીચે અવતરણ કરીને અનુગ્રહ કરે છે તેમાં સવજ્ઞપણું અને સર્વ પ્રગટ પ્રકાશ છે અંધકારના આવરણને દૂર કરતો પ્રકાશ એ પ્રેરણા, પ્રમાણ અને વ્યાપકતા ફેલાવે છે શ્રી અરવિંદ આ સંદર્ભમાં કહે છે કે, 'મહાન અને મુશ્કેલ બાબતોમાં બે બાબતોના સંયોગ અત્યંત આવશ્યક છે વાસ્તવમાં આ આપણા જીવનનું ધ્યેય છે જે અભીપ્સા કદી નિષ્ફળ નીવડે નહીં એ નિમ્નમાંથી ઉદ્ભવે છે અને ઊર્ધ્વમાંથી પરમ અનુગ્રહ તેનો પ્રતિભાવ આપે છે '

ઇન્દ્ર પાતાના શસ્ત્રોથી કે કાર્યની શક્તિથી અજ્ઞાન અને અંધકારના આવરણોને ભેદી શકે છે તેને અરિષ્ટનેમિ કહેવામાં આવ્યો છે તેના

શસ્ત્રોનો સામનો થઈ શકતો નથી. જ્યારે આ મૂર્તિમંત થાય છે ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ સત્યસ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે, શબ્દનું પ્રસારણ થાય છે. બૃહસ્પતિ શબ્દનો સ્વામી છે, તે સર્જન કે પ્રગટીકરણનું પ્રતીક છે. આ રીતે અભીપ્સા અને અનુગ્રહના સંયોગને આ મંત્ર સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રાર્થના, યજ્ઞ, ક્રિયા, સંકલ્પ અને જ્ઞાન પરસ્પર સંકળાયેલાં જોઈ શકાય છે. વેદ એ કેવળ ક્રિયાકાંડ છે કે તેના દેવદેવીઓને પ્રસન્ન કરીને જીવનના ઇચ્છવા યોગ્ય ફળ પ્રાપ્ત કરવાનાં છે એ વૈદિક જીવનનું ધ્યેય નથી. પરંતુ તે પરમતત્ત્વના વિવિધ ગુણોને અભિવ્યક્ત કરે અને મનુષ્યના ચિત્તનાં કરણોને વિકસાવે એ માટે અભીપ્સા તેમ જ જીવનના પુરુષાર્થને દઢીભૂત બનાવે છે. આ સંદર્ભમાં શ્રી અરવિંદે 'વેદનું રહસ્ય' એ ગ્રંથ ૧૯૧૪-'૨૧ દરમિયાન 'આર્ય' સામયિકમાં આલેખ્યો. તેમાં વેદની ભાષા, શબ્દોના ભાવાર્થ, પરમતત્ત્વની ભાવના, મંત્રોની સમજૂતી પર મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડ્યો છે. વેદનું જ્ઞાન શાબ્દિક નથી પરંતુ પ્રતિમા અને પ્રતીક દ્વારા સમજી શકાય છે.

(નોંધ: હિંદુજા ઇન્ડિક રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દિલ્હી દ્વારા વેદના ભાવાર્થ અંગેનું કાર્ય હાલ થઈ રહ્યું છે. શ્રીયુત કિરીટભાઈ જોષી આ ફાઉન્ડેશનના પ્રમુખ છે. તેમની સાથે ડૉ. એસ. પી. સિંગ આ સંશોધનકાર્યમાં 'વૈદિક સિમ્બોલિઝમ' પર પુસ્તક આલેખિત કરે છે. તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયો છે. ઉપરોક્ત લેખ એ તેમના લેખો પરથી થયેલું સંકલન છે.)

આ પ્રકૃતિ કેટલી સુવિશાળ ને ચૈતન્યવન્ત છે, કેટલી મતિમાન પણ; અને આપણે તેમાં પૂજ્યભાવે વિનમ્રભાવે તન્મય થવા સાધના કરીએ તો તે કેટલી મંગલકારી પણ છે!

સપ્તસિન્ધુમાં વસતી આર્ય પ્રજાના કેટલાક ઋષિવરોનાં હૃદયમાં પ્રકૃતિ પ્રત્યે આવી ઉદાત્ત ભાવના પહેલવહેલી જાગી ત્યારે સહજસ્ફુરણાથી જ એ પ્રકૃતિના એક કે બીજા અંગને વિશે તેઓ ધ્યાનસ્થ થવા લાગ્યા અને એ ધ્યાનદશામાં, તે તે અંગનાં ઇન્દ્રિયને અગોચર એવાં ભવ્ય દૈવી તત્ત્વો ઉરે અનુભવવા લાગ્યા. આકાશ કે પૃથ્વીમાં, સૂર્ય કે અગ્નિમાં અંતર્ગત વિભૂતિ સાથે તદાકાર થતાં, તેમણે પ્રત્યેકમાં એવાં એવાં સત્ત્વ કે શક્તિનો અનુભવ કર્યો જે અપાર્થિવ ને અલૌકિક હોવા છતાં સૂક્ષ્મતર સંવેદનની ભૂમિકાએ આરોહેલી ચેતનાને સઘન, સક્રિય, પરિણામક બલો તરીકે અનુભવાતાં હતાં.

એ વિભૂતિઓનાં એવાં અગોચરને તોય અપરોક્ષ સંવેદનો એ જ ઋષિમહર્ષિનાં મંત્રદર્શન; એ દર્શનસમયે તેમણે હૃદયદેશે જોયાં હોય તે સૂક્ષ્મભાવી છતાં સુસ્પષ્ટ વિભૂતિસ્વરૂપો એટલે દેવો કે દેવીઓ; અને એ પ્રત્યેકના લોકોત્તર મહિમાથી પ્રેરાઈ તેમણે રચેલી ઋચાઓ તે હજારો વર્ષ પર પથરાયેલાં ઋગ્વેદમંડલોનાં પ્રાપ્તાપ્રાપ્ત મળીને લક્ષાવધિ કહેવાય તેટલાં સૂક્તો.

('ઋગ્વેદકાલનાં જીવન-સંસ્કૃતિ') – વિજયરાય વૈદ્ય

પ્રવાસ

જોયો તામિલ દેશ

ભોળાભાઈ પટેલ

સાહિત્યકાર મિત્રો સાથે પ્રવાસ કરવાની એક મઝા હોય છે અને એક મર્યાદા પણ મઝા એ વાતની કે આખે રસ્તે કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચાલતો રહે અંતકડી રમાતી હોય તો શીઘ્ર કવિતા પણ રચાઈ જાય ચા કૉફી પીવાની ઇચ્છા પણ ક્વચિત્ છંદની એકાદ પંક્તિમા પ્રકટ થઈ જાય અને છંદમા એનો પ્રતિસાદ દેનાર પણ નીકળી આવે ક્યાક ગીત કવિતાની એકાદ લીટી દ્વારા ગમનાગમન નિષેધનો સકેત પણ અપાય વળી, કોઈ પ્ર સિદ્ધ પણ અત્રે અનુપસ્થિત સાહિત્યકારની વાત નીકળે, તો કવિતાના નવરસથી ચઢિયાતા નિન્દારસનો પણ લહાવો મળી રહે આ જ વસ્તુ મર્યાદારૂપ બની ન જાય?

અમારી મેટાડોરમા બારેબાર સાહિત્યકારો એમાથી કેટલાક તો દિગ્ગજ કહી શકાય જેમ કે, સાહિત્ય પરિષદના નવા પ્રમુખ ઉશનસ્, જૂના પ્રમુખ જયત પાઠક, રઘુવીર ચૌધરી, ચિનુ મોદી, કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ તો અદન મત તિરુવલ્લુવર એ નામ પણ આપી દીધુ બહેનોમા ડૉ અનિલા દલાલ, રૂપા શેઠ અને ડૉ ઉષા ત્રિવેદી એ સૌ પણ લખનાર રશીદ મુન્શી પણ શાયર કવિ જેવા લાબા કેશ રાખતા નડિયાદી હરીશભાઈ પણ વચ્ચે વચ્ચે શેરોશાયરીનો લાભ આપે જ 'બાનો ભિખુ'ના લેખક ચદ્રકાન્ત તો જાણીતા પ્રવાસલેખક પણ ઉશનસ્, જયત પાઠક અને ચદ્રકાન્ત જરાય જુદા ન પડે એક જ સીટ પર ત્રણ જણ બેસે કોઈમ્બતુરમા ગુજરાતી સમાજમા ઉતારે બે બેડવાળી રૂમ, એક વધારાનો પ લગ નખાવી ત્યા પણ ત્રણે સાથે જ રહેલા બરાબરની ઉન્મુક્ત પ્રવાની મડળી હતી અમારી

અમારા આનદની વૃદ્ધિમા રઘુવીરે ઠરાવેલી મેટાડોરે અને એના તમિળભાષી ચાલકે પણ ફાળો આપ્યો વાત એમ બની કે રવિવારે રાત્રે અધિવેશન તો પૂરુ થઈ ગયુ હવે કોઈમ્બતુરમા ત્રણ દિવસ કેમ કાઢવા? કોઈમ્બતુરથી સીધી અમદાવાદ ભણી આવતી વળતી ગાડી છેક બુધવારે રાત્રે જ મળવાની હતી કેટલાક પ્રતિનિધિએ તો અગાઉથી દક્ષિણના જુદા જુદા સ્થળોની યાત્રા ગોઠવી દીધી હતી પણ અમે તો સવારે નીકળી રાત્રે પાછા આવીએ એવા નજીકના સ્થળોએ જવાનુ જ વિચારેલુ છે-લી ઘડીએ મેટાડોર ઠરાવી

મેટાડોરની અડધી બારીઓને કાચ નહોતા પવન નિર્બન્ધ ગતિએ આવ જા કરતો એક વાર અમે અદર બેસીએ પછી ચાલક જ બાજુનુ અને પાછળનુ બારણુ બધ કરી શકતો પછી અમારે ઊતરવુ હોય તોપણ એ જ આવીને બહારથી બારણુ ખોલે ત્યારે અમારી 'નિકાસ' થઈ શકતી તેમા વળી એ અમારી વાત જરા પણ ન સમજે યસ, યસ, નો, નો એટલુ સમજે થોડા અગ્રેજી શબ્દો, ક્રિયાપદ વિનાના, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે મેટાડોરમા આમ તો બધા શબ્દસ્વામીઓ, પણ એમના શબ્દો આ ચાલક આગળ નકામા બની જતા મેટાડોર ઊભી રાખવી હોય તો સકેતોથી સમજાવવુ પડે

સંકેતોમાં દરેક સાહિત્યકાર જુદા પડે. તેમ છતાં અમે બે દિવસ સવારે સવારે નીકળી રાત્રે સલામત મુકામે પાછા આવી ગયા. એટલે કે ટૂંકમાં મેટાડોરે પણ અમારી યાત્રાને આનંદમય બનાવી.

આજના દિવસની અમારી આ મુસાફરીની બીજી ખરી મઝા એ હતી કે અમે ખરેખર ક્યાં જઈ રહ્યા હતા એની શરૂમાં અમનેય ખબર નહોતી. સાચે જ. રઘુવીરે સ્થાનિક યજમાનોના માર્ગદર્શનથી કોઈમ્બતુરની નજીકનાં જોવાલાયક બેત્રણ સ્થળોએ જવાનું ગોઠવ્યું હતું, – પણ એ પોતે પણ એ સ્થળોનાં નામ ભૂલી ગયા હતા. એટલે આ બારે સાહિત્યકારોની યાત્રા 'નિરુદ્દેશે' હતી. કોઈએ કહ્યું પણ ખરું કે આજે આપણે ક્યાં જઈએ છીએ. તેની આપણામાંથી કોઈને ખબર નથી. એટલે અમે રસ્તાની બંને બાજુના તમિળનાડુના આ વિસ્તારના લેન્ડસ્કેપનો આનંદ લેતા લેતા આગળ વધતા હતા. કોઈને અહીંના અધિકતર લોકના રંગ જોઈને કે કેમ પણ કવિ સુન્દરમ્‌ની લીટીઓ યાદ આવી:

જોયો તામિલ દેશ, વેશ અડવો, શ્યામાંગ જાણે બળ્યો
દાઝ્યો ભાખર, નિત્ય તપ્ત ધરણી આ તામ્રપર્ણી પરે
સ્રષ્ટાની દગ દેખવે મગન જ્યાં સૌન્દર્ય દેશોત્તરે–
ત્યારે ફેરવવું ચૂક્યો, તદપિ ના એ અંતરેથી ટળ્યો.

પણ સુન્દરમે જોયેલો એ દેશ અને અમે એ દેશના જે વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા તે, હવે જુદો લાગતો હતો...

...તપાસ કરતાં જાણાયું કે અમે પલની શહેરમાં જતા હતા. પલનીમાં મુરુગનસ્વામીનું મંદિર છે. મુરુગન એટલે કે કાર્તિકેય. શિવ-પાર્વતીના બે પુત્રોમાં એક આ કાર્તિકેય-સ્કંદ. આ બાજુ એમનાં જુદાં જુદાં નામ છે. તેમાં બહુ પ્રચલિત નામ છે સુબ્રહ્મણ્ય. તમિળોમાં અસંખ્ય 'સુબ્રહ્મણ્યો' હશે. વેલાયુધન પણ જાણીતું નામ. ઉપરાંત બીજાં.

કાર્તિકેય કહેતાં સાહિત્યરસિકોને તો તરત કવિ કાલિદાસનું કુમારસંભવ યાદ આવે. કુમારસંભવ એટલે કે કુમારનો જન્મ. આ કુમાર એ જ કાર્તિકેય, એ જ મુરુગન. દક્ષિણમાં એમનાં ઘણાં મંદિર છે. તારક નામના અસુરે દેવતાઓને પરાસ્ત કર્યા હતા. દેવતાઓ ઉપાય માટે બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ કહ્યું કે, માત્ર દશ દિવસનો બાળક જ તારકનો વધ કરી શકે. એવો પરાક્રમી બાળક તે કોનો હોય?

શિવ એ વખતે તપમાં ડૂબેલા હતા. દક્ષયજ્ઞમાં સતીએ પ્રાણાહુતિ આપ્યા પછી, તે દક્ષયજ્ઞનો ભંગ કરી વિરક્ત બની ગયા હતા. સતીએ પર્વતરાજ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી તરીકે જન્મ લીધો. દિવસે દિવસે એ મોટી થઈ. બધાં સૌન્દર્યો એ પર્વતરાજપુત્રીમાં એકત્ર થયાં હતાં. પાર્વતી આ ભવે પણ શિવની ઉપાસના કરતી હતી, પણ શિવ તો તપસ્યારત હતા. જો શિવ અને પાર્વતીનાં લગ્ન થાય – અને એમનો જે પુત્ર થાય – તે જ એવો પરાક્રમી થઈ શકે.

પણ લગ્ન ક્યારે થાય – પુત્ર ક્યારે થાય? દેવતાઓ અધીર બન્યા અને કામદેવને સાધ્યો. પાર્વતી શિવની પૂજા કરવા આવી કે કામદેવે પોતાના ધનુષ્ય પર બાણ ચઢાવી કાન સુધી હજુ ખેંચ્યું જ હતું કે શિવે આંખો ખોલી. સામે પાર્વતી, પુષ્પાભરણથી લચેલી. બે આંખો પૂરતી ન થઈ એનું સૌન્દર્ય જોવા, ત્રણે આંખો ઠેરવી એના લાલ હોઠ પર.

પણ ત્યાં તરત પોતાની ચંચળતા સમજાઈ ગઈ. એમણે દૂર નજર કરી તો કામદેવ ધનુષ્ય ખેંચી તીર છોડવામાં છે. બસ થઈ રહ્યું. ઉપરથી અધ્ધર શ્વાસે દેવતાઓ જોઈ રહ્યા હતા કે શું બને

છે તેઓ સમજી ગયા 'પ્રભો, ગુસ્સો રોકો, રોકો' એવા એમના શબ્દો પૃથ્વીલોક પર પહોંચે તે પહેલા ત્રીજા નેત્રમાંથી નીકળેલી આગથી કામદેવ રાખનો ઢગલો થઈ ગયો શિવ અદૃશ્ય થઈ ગયા પાર્વતી ભોઠી પડી એણે પોતાના રૂપની નિન્દા કરી રૂપ તો એ જે પોતાના પ્રિયને રીઝવી શકે એણે ફરીથી શિવની આરાધના કરવા તપ આદર્યું આખરે શિવ પ્રસન્ન થયા શિવ-પાર્વતીના વિવાહ થયા એક વખતે શિવ પાર્વતી પ્રણયમગ્ન હતા, ત્યા અગ્નિ કબૂતરરૂપે સતાઈ ગયો હતો પોતાનુ સ્ખલિત વીર્ય શિવે અગ્નિમા મૂક્યુ અગ્નિથી સહન ન થતા એણે ગગામા મૂક્યુ એ વખતે છ કૃતિકાઓ ગગાસ્નાન કરતી હતી તે ગર્ભવતી થઈ એમણે ભયથી દરેકે બાજુના બરુના વનમા ગર્ભત્યાગ કર્યો એ છ ગર્ભ ભેગા થઈ ષડાનન કાર્તિકેય, સ્કધ બન્યા એ દેવોના સેનાપતિ બન્યા અને એમણે તારકાસુરનો વધ કર્યો

આવી આખા કુમારસભવની કથા છે, એટલે કે મુરુગન સ્વામીની કથા છે પણ અહીં જે માહાત્મ્ય છે, તે બીજી એક ઘટનાને કારણે છે એક વખતે કાર્તિકેય અને ગણેશ વચ્ચે સ્પર્ધા થઈ કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કોણ વહેલી પૂરી કરે કાર્તિકેય પોતાના વાહન મોર પર બેસીને પ્રદક્ષિણા માટે નીકળી પડ્યા જ્યારે ગણપતિનુ વાહન તો ઉદર એના પર આરૂઢ થઈ પ્રદક્ષિણા ક્યારે પૂરી થાય? પણ એ હતા ચતુર એમણે માતા પાર્વતીની પ્રદક્ષિણા કરી અને ત્યા બેસી ગયા પછી ઊંઢાઊંડ આવ્યા કાર્તિકેય પણ એ હારી ગયા 'મા'ની પ્રદક્ષિણા એ પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા જ છે – મા એ જ પૃથ્વી

પણ પછી કાર્તિકેય રિસાયા શિવે કહ્યુ 'પલ-ની' છે – અર્થાત્ તુ જ ફળ છે, (પલ ફળ, ની-તુ) તુ જ ફળ છે તારે ફળની શી જરૂર? એટલે આ સ્થળનુ નામ પડ્યુ છે – પલની

પલની નજીક આવતુ ગયુ તેમ લેન્ડસ્કેપ બદલાતો ગયો કોઈમ્બતુરથી નીકળ્યા ત્યારે ઊંચા ઊંચા તાલવૃક્ષોવાળો ભૂમિવિસ્તાર હતો થોડો વેરાન અને ક્યાક ક્યાક સુક્કો પણ પણ હવે ડાગરના ખેતરો આવતા હતા પાણી પણ ભરાયેલા હતા બે ઊંચી પહાડીઓ પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ એક પહાડીનુ નામ શિવમાલા, બીજીનુ શક્તિમાલા શિવમાલા ઉપર મુરુગનસ્વામીનુ મદિર છે

એટલે ઊંચે ચઢવાનુ છે? વલસાડત્રયી (ઉશનસ્, જયત પાઠક, ચદ્રકાન્ત) ચિંતાતુર થઈ ત્યા મેટાડોર ચાલક વાહન ધીમુ પાડી અમારી તરફ મો કરી હાવભાવ સાથે બોલ્યો

– થ્રી વેઝ (ત્રણ રસ્તા છે ઉપર જવાના)

– એલિફન્ટ વે (હાથી પર બેસીને જવાનો રસ્તો)

– ફૂટ વે (પગે ચાલીને જવાનો રસ્તો)

– રેલ વે (ટ્રેનથી અર્થાત્ ટ્રોલીથી જવાનો રસ્તો)

– વીચ વે?

શબ્દોથી પણ અમે સમજી ગયા બપોર પગથિયા ચઢીને જવાની આ સાહિત્યકારોની ઇચ્છા નહોતી હાથીનો પ્રશ્ન જ નહોતો એટલે બધાએ કહ્યુ 'રેલ વે, રેલ વે'

મેટાડોર જાતજાતના યાત્રાળુઓની ભીડમા માર્ગ કરતી શિવમાલા પહાડની તળેટીના સ્ટેશને આવી ઊભી ચાલકે પોતાની સીટ પરથી ઊતરી મેટાડોરની બાજુનુ અને પાછળનુ દ્વાર અદાથી ખોલ્યુ

બારે ગુજરાતી સાહિત્યકારો પલનીની પવિત્ર

ભૂમિ પર ઊતરી શિવમાલાના શિખરે જવા ઉદ્યત થયા.

મુરુગન સ્વામી એટલે કે કુમાર કાર્તિકેયનાં દર્શન માટે નીચે તળેટીમાં પણ અનેક ભક્તોની ભીડ હતી. શિવમાલા પહાડી બહુ ઊંચી નહોતી, પણ એકદમ સીધાં ચઢાણવાળી હતી. અમે વીજળીથી ચાલતી ટ્રેન, બલકે ટ્રૉલી માટે ટિકિટો ખરીદી રાહ જોવા લાગ્યા. જાણે કીડીના વેગે સરતી હોય એમ એક બાજુની ટ્રૉલી નીચે આવી. અમારે બીજી બાજુની ટ્રૉલીમાં બેસવાનું હતું. એ પણ આવી.

એમાં અન્ય યાત્રિકો સાથે બારેય સાહિત્યકારો ગોઠવાયા. છ-છની બેઠકોનાં અલગ નાનાં નાનાં કમ્પાર્ટમેન્ટ. ચિનુ મોદી, રૂપા, અનિલાબહેનને છેલ્લા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસવાનું આવ્યું. જાણે નીચે પડી જવાશે એવી બીકથી ચિનુ મોદી ટ્રૉલી ચઢવા લાગી કે પાછળ વળી જોવા લાગ્યા. દોરડાથી ટ્રૉલી ઉપર ખેંચાતી હતી. કોઈ એન્જિન નહોતું. રખે ને દોરડું તૂટે...

ધીરે ધીરે ઉપર સરવાનો આનંદ હતો. અમારામાંથી પાંચથી છ તો પાકા કવિઓ. ઉશનસ્ અને જયંત પાઠક તો તેમાં કવિતા માટે અકાદમી પુરસ્કાર વિજેતા. કદાચ ઉપર ચઢવાની સોનેટમાળા ગુજરાતી કવિતાને મળી જાય (કવિ ઉશનસે ઊટીના પહાડોના ભ્રમણની સોનેટમાળા તો લખી દીધી છે!) ઉપર જઈ બધા પહાડીની પહોળી ટોચ ઉપર ઊતર્યા. મંદિર માટે વિશાળ જગ્યા છે. નીચે કરતાં ઉપર યાત્રિકો વધારે હતા. ત્યાં મુરુગન સ્વામીનું સ્તોત્ર પોકારતું એક યાત્રીદલ પ્રદક્ષિણા કરતું આવ્યું. એક ભક્ત સ્તોત્ર બોલે, છેલ્લું ચરણ આવે એટલે બધા હાથ ઊંચા કરી એકસાથે જય જયકાર કરે. સ્તોત્ર સમજાય નહીં. પણ એ મંત્રોચ્ચારની જેમ સંમોહિત કરે. થોડી વાર એ લોકો સાથે ચાલી લીધું, અમે બધાંની સાથે જયધ્વનિ પણ કર્યો.

મંદિરની બહારથી પ્રદક્ષિણા થઈ. પણ દર્શન માટે તો લાંબી લાંબી લાઇનો. કોઈ પણ પ્રવેશ ફી વિનાનાં દર્શન માટેની તો ઘણી લાંબી લાઇન. ઉષાબહેને અને રઘુવીરે ૧૦ રૂપિયાની પ્રવેશ ફી આપી. એક ઓછી લાંબી લાઇનમાં ઊભાં રહ્યાં. અમે બહારથી જ પ્રસાદ લીધો અને ત્યાં મંદિરના પાછલે ઓટલે બેઠા. ત્યાં પણ નાનું દેરી જેવું મંદિર હતું. જેટલા ભક્તો ઉપર ચઢે, ત્યાં જ તેઓ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતા. નાળિયેર વધેરતા. ઉપર તડકામાં મંદિરના સુવર્ણ કળશો વધારે ઝગારા મારતા હતા.

રઘુવીર આદિ દર્શન કરીને આવી ગયા. ભસ્મ લાવ્યા હતા. પ્રસાદ સાથે ભસ્મ કપાળે લગાવી પ્રસાદ આરોગ્યો. વળી પાછા ટ્રૉલીમાં. વળી પાછો ભય: રખેને દોરડું તૂટે... નીચે આવી ગયા. પ્રસાદથી કેટલું પેટ ભરાય? ભૂખ તો લાગી હતી. પલનીની એક હોટેલમાં 'મુંબઈ થાળી' જમ્યા. જમ્યા ઉપર શરબત અને મોઢામાં ઓગળી જાય એવું પાન. પણ પેલા દક્ષિણ ગુજરાતી કવિઓ જમતાંકને તરત નીકળી ગયા. તે પાન શરબત વિના રહી ગયા. એનો અફસોસ એમને બહુ રહ્યો. બલકે અમે કરાવ્યો.

...સાંજ પડવામાં હતી. હજી તો અમારે એક નદીનો બંધ જોઈ ત્રિવેણી ફૉલ્સ જોવા જવાનો હતો. અમારા મેટાડોર ચાલકની ચાલાકી શરૂ થઈ. પહેલાં તો કહે: ટી, કૉફી, બ્રેક? રઘુવીર કહે: નો, સ્ટ્રેઇટ ફૉલ્સ. ચાલક કહે: ડાર્ક – ડેન્જરસ. સિક્સ કિલોમિટર્સ વૉક. ભલે ડાર્ક ડેન્જરસ. સ્ટ્રેઇટ ફૉલ્સ.

મુખ્ય રસ્તેથી અંદરના પ્રદેશમાં આ ધોધ

હતા રસ્તો પણ જરા ઊબડખાબડ તેમા અમારી કાચ વિનાની મેટાડોર જોકે, ખડતલ ખરી અમને તો વળી પાછુ એમ જેટલી તમિલનાડુની રસ્તા દૂરની ભૂમિ જોવા મળે એટલુ સારુ ત્યા તો સૂર્યાસ્ત થવા લાગ્યો પર્વતમાળાની રમણીયતા ખીલી ઊઠી

છેવટે અમે નદીકિનારે પહોચી ગયા જ્યાથી ધોધ સુધી ચાલતા જવાનુ હતુ ધારો કે જતા તો ગયા, પણ પાછા આવતા તો અધારુ થઈ જવાનુ હતુ અને ચાલવાનો માર્ગ પણ ઊચોનીચો પથ્થરવાળો કેટલાક સાહિત્યકારો કહે નથી જવુ હવે, અધારુ થઈ જશે 'સિક્સ કિલોમિટર્સ વૉક'થી એ ગભરાયા હતા પણ એ તો આવવા જવાની વૉક હતી જયત પાઠક કહે જેને જવુ હોય તે જાય અમે તો આ બેઠા સાથે જ ઉશનસ્, પેલા પ્રવાસી ચદ્રકાન્ત, ચીનુભાઈ, સત તિરુવલ્લુવર પણ રહી ગયા

મે સામાન્યપણે એક સૂત્ર રાખ્યુ છે રઝળપાટમા કોઈક પાસેથી સાભળેલુ, તે ગમી ગયુ છે જ્યારે જ્યારે એવો પ્રશ્ન થાય કે 'ખાના કિ નહી ખાના? તો નહીં ખાના ' જ્યારે જ્યારે એવો પ્રશ્ન થાય કે 'જાના કિ નહી જાના? તો જાના ' ખાવુ છે કે નથી ખાવુ એવો પ્રશ્ન જ ક્યારે થાય? જ્યારે ખરેખરની ભૂખ ન લાગી હોય એવે વખતે ન ખાવુ તે આરોગ્ય માટે પણ સારુ છે જ્યારે જવુ કે ન જવુ એવો પ્રશ્ન થાય ત્યારે? જવુ કઈક તો જોવા મળશે, જાણવા મળશે તકલીફ જરૂર પડશે પણ બેસી રહેવાથી તો કઈએ મળવાનુ નથી

અમે નીકળ્યા શિલાઓ પર વહેતો નદીનો પ્રવાહ ઓળગી રઘુવીરની આગેવાની નીચે એ આગળ ચાલે, એમની પાછળ હુ પછી ઉષાબહેન, રૂપા, અનિલાબહેન, શાયર રશીદ મુનશી બધાને સાચવતા પાછળ ચાલ્યા આવે હરીશભાઈ ક્યારેક આગળ, ક્યારેક પાછળ ત્યા વળી સ્થાનિક તરુણ યાત્રિકોની એક ટુકડી પણ ધડધડ કરતી ધોધ તરફ જવા પસાર થઈ ગઈ ખરેખર અધારુ થવા લાગ્યુ હતુ ઝાડી હતી પથરાળ માર્ગ અદર પથ્થરો વચ્ચે વહેતી નદીનો અવાજ

હવે ધીરજ જવા લાગી આ ઊચાનીચા માર્ગે અધારામા પાછા કેમ કરી વળીશુ? રઘુવીરે કહ્યુ હવે માત્ર ૧૦ મિનિટ ચાલીએ અને ત્યા સુધીમા ધોધ ન આવે તો પાછા વળીશુ

ત્યા ઝાડી વચ્ચેના માર્ગેથી જોયુ જરા દૂર ખુલ્લામા અજવાશ છે ત્યા પહોચ્યા, ઉપર ખુલ્લા સ્વચ્છ આકાશમા તારા દેખાવા લાગ્યા હતા તે સાથે ધોધના દર્શન પહોચી જઈ અમે જોયુ કે પેલી ટુકડી તો જળધોધ ઝીલતી નહાતી હતી અમે કોઈમ્બતુરથી નીકળ્યા ત્યારે ધોધ નીચે નાહાવાના વિચારથી નીકળેલા, એટલે રઘુવીર તો સવારે નહાયા પણ નહોતા ધોધે નાહીશુ પણ આ અધારામા હવે?

રૂપા, ઉષાબહેન, અનિલાબહેન ધોધ નિકટ જઈ તેની જળશીકરોનો છટકાવ પામી પાછા આવ્યા રઘુવીર પણ લગભગ ભીજાઈ પાછા આવી ખડક પર લાબા થઈ સૂઈ ગયા રશીદ ખાસ્સુ ભીજાયા હરીશભાઈ પણ થોડાક ભીજાયા હુ અવઢવમા હતો ત્યા થયુ કે, અહી ક્યારે આવવાના હતા? કપડા કાઢતાકને પેલા લાબે પટે પડતા ધોધ નીચે

ધડધડ, ધડાધડ ધડ ધડ્ધડાધડ્ માથે જળના નવન પ્રહારો, પણ લાડભર્યા અહા, શો આનદ! ત્યા એક યુવાને મને પકડી ઊભો રાખ્યો જ્યા વેગથી ધારા પડતી હતી તેની નીચે હુ એકદમ કિશોરાવસ્થામા પહોચી ગયો કે

પછી તો રૂપા અને ઉષા પણ આવી . પહેર્યે કપડે ધોધવાના પ્રહારો ઝીલી કિલકારીઓ કરી રહ્યાં. એમને આમ જોઈ હરીશભાઈને અફસોસ થયો કે કૅમેરામાં ફ્લૅશ નહોતો!

ધોધ નીચેથી નીકળવાનું મન થતું નહોતું. વાર ધારાઓ નીચેથી ખસી જઈ, ફરી ઓ નીચે, નાયગરા ધોધ ગમે તેટલો પ્રચંડ વિરાટ, પણ એને તો માત્ર જોવાનો જ ને! ત્રિવેણી ધોધ ભલે નાનો, પણ એનું દભર્યું વહાલ ઝીલી શકાતું હતું. બાજુમાં ળ શિલામાં કુંડ બની ગયો હતો. પાણી જમા થઈ આગળ વધતાં હતાં. કુંડમાંય કેડ જ પાણી હતાં. એક વાર બહાર આવ્યો. વળી પાછો એક વાર ધોધ લઈ આવ્યો. ઉષા-રૂપાને તો કહેવું પડ્યું સ, હવે માંદા પડી જવાશે. માંડ જળથી પડ્યાં.

છી એ ત્રિમૂર્તિ ધોધને પાછળ મૂકી અંધારે ચાલ્યાં – સંભાળતાં સંભાળતાં. લાબહેનની પર્સમાંથી ટોર્ચ નીકળી. પણ ગમાં પથરાઓ પર ચાલવાનો લય આવી હતો. ઓછામાં પૂરું રશીદ બધાંની કાળજી

છી નદી ઓળંગી. નદીકિનારે પ્રતીક્ષા કરતા મળ્યા. અમે એમને ન આવવાનો થવા દીધો, બલ્કે કરાવ્યો. ચિનુભાઈ

નદીકિનારેની નાનકડી હોટલ બંધ થવામાં હતી. એક નાતિ પ્રૌઢ મા અને નાનો દીકરો બ્યવસ્થા કરે. હસમુખાં, હિસાબમાં મુશ્કેલી થાય. અમે થોડાં કેળાં લીધાં – રસ્તે ખાવા. નાનાં, પણ મોંઘાં. પછી કૉફી. ધોધનાં જળ ઝીલ્યાં પછી ગરમ કૉફીનો સ્વાદ અનેરો લાગ્યો.

મેટાડોર બહારથી બંધ કરી ચાલકે ઘરઘરાટી સાથે શરૂ કરી. અમે અંતકડી રમવાની શરૂઆત કરી. ક્યારેક આખું ગીત ગાઈ નાખીએ. આવે વખતે બંને પક્ષો જોડાય. જામી ગઈ વાત. રાજેન્દ્ર શુક્લ આખી ગઝલો બોલે, ચિનુ મોદી પણ. રઘુવીર શીઘ્ર રચના પણ કરી દે. બધા સાહિત્યકારોને પણ લાગ્યું કે, અમને બધાંને ફિલ્મનાં ગીતો વધારે યાદ હતાં! કેળાં લીધાં ત્યારે કોઈ બોલેલું, આટલાં બધાં કેળાં? પણ બધાં ખવાઈ ગયાં. અંતકડી ચાલતી રહી.

પછી એક મોટું નગર આવ્યું. એક રેસ્તોરાં આગળ મેટાડોર ઊભી રખાવી. રૂપાએ પોતાના જન્મદિન નિમિત્તે બધાંને આઇસક્રીમ ખવડાવ્યો. આઈસક્રીમ ખાઈ બધાંએ રૂપાને આશિષ અને અભિનંદન આપ્યાં.

ઠીક ઠીક મોડું થયે કોઈમ્બતુરના ગુજરાતી સમાજના પ્રવેશદ્વારે અમારી ગાડી આવી ઊભી. અમારા ચાલકને અમે થોડી વધારે બક્ષિસ આપી. આવી મેટાડોર ગાડીમાં તો, ભાગ્ય હોય તો જ આવા બાર બાર સાહિત્યકારોના સંગમાં ભમવાનું મળે. સવારથી નીકળ્યા તે એક એક

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ દવેની કૃતિઓના અંશો]

સ. : રતિલાલ બોરીસાગર

મુરબ્બી

મહાપુરુષો અને કવિઓની પેઠે મુરબ્બીઓ પણ જન્મે છે અમુક વય આવ્યા પછી જ મુરબ્બીપણુ આવે છે એમ નથી કેટલાક મનુષ્યો પૂર્વજન્મના સસ્કારે જગતમા પ્રવેશ કરતાની સાથે જ મુરબ્બી પદ લેતા આવે છે તેઓ રડે છે, હસે છે, રમે છે તે પણ મુરબ્બીપણાના ભાવથી જ

આ મુરબ્બીઓ સર્વ વિષયના જ્ઞાતા હોય છે દાળમા મીઠુ વધારે પડે તો શુ કરવુ દાળ ખાવી કે નહીં - એ વિષયથી માડી ઇંગ્લૅંડના પ્રાઇમ મિનિસ્ટરથી બીડી પિવાય કે નહી, ત્યા સુધીના સર્વ વિષયો પર એ ગભીર વિવેચન કરી શકે છે, એટલુ જ નહી, પરતુ મુરબ્બીની છટાથી, અનુભવીની જવાબદારીથી સલાહ પણ આપી શકે છે 'સહેજ મીઠુ વધારે હોય તો ફિકર નહી, દાળ ખાવી, એમા નુકસાન નથી પણ બહુ જ વધારે ખારી - ખવાય જ એમ ન હોય તો ન ખાવી તબિયત બગડે

સદ્ભાગ્યે દરેકને એવો મુરબ્બી તો મળી જ આવે છે અમને અમારા ઘેલાકાકા મળ્યા હતા જન્મ્યા ત્યારથી ઉપદેશ આપીને પામર જીવોનુ કલ્યાણ કરવા સિવાય એમણે બીજો ધધો કર્યો ન હતો ન કરે નારાયણ ને એ સ્વર્ગમા જાય, તો ત્યા પણ માણસના નાક કેવા બનાવવા એ વિશે ઈશ્વરને સલાહ આપ્યા વગર રહે નહી, બધાના પિતા થઈને મહાલતા ઈશ્વરને પણ વાત્સલ્ય ને પિતાના ઉપદેશનો લહાવો મળે જગતમા જેટલા મનુષ્યો સુખી છે તે એમની સલાહ માન્યાને લીધે જ, ને જેટલા દુ ખી છે તે એમની અવગણનાને પ્રતાપે જ, એવો એમનો દૃઢ સિદ્ધાત છે, જોકે અમે જરા જુદુ માનીએ છીએ એમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ જેલમા સબડે છે, એક મોટો વેપારી ભીખ માગતો બની ગયો છે, ને એક કૂતરાનુ બચ્ચુ સ્વર્ગવાસી થઈ ગયુ છે!

મુબઈ જેવા શહેરમા રહીને આરોગ્ય શી રીતે જાળવવુ, ઉજાગરો ન કરીને શરીર શી રીતે ન બગાડવુ એ વિશે પ્રવચન કરતા રાતના ૩ ૩૦ સુધી જગાડીને એણે અમને બધાને માદા પાડ્યા હતા બીજી એક વખત રસ્તામા મને ઊભો રાખીને જમણી બાજુએ ટ્રામ, ડાબી બાજુ પર મોટર, પાછળથી ગાડી ને સામેથી સાઇકલ આવે ત્યારે શુ કરવુ એ વિશે સલાહ આપતા હતા, ત્યારે સાત વખત મોટર હેઠળ આવી જતા એ બચી ગયા હતા, ને ત્રણ વાર હુ સાઇકલની અડફટમા આવી ગયો હતો!

દુર્ભાગ્યવશાત એક દિવસ એ મારે ત્યા મહેમાન બનીને ઊતર્યા ખાસ્સો એક મહિનો રહે એમ હતુ મે મારો વીમો ઉતરાવીને 'વિલ' બનાવી મૂક્યુ એમણે તો આવ્યા તે દિવસથી જ મારી સભાળ રાખવા માડી મારે કઈ કઈ બાબતમા શુ શુ કરવુ તે દર્શાવવા માડ્યુ 'જો, દાતણ આમ ન ઝાલીએ કોગળા કરવા તે પાણી ઠેઠ ગળા સુધી લઈ જવુ, દાળનો સડકો ન મારીએ, અતરાસ જાય ને ઉધરસ આવે ટોપી જરા આમ નીચી પહેર મોટા માણસ સાથ આમ બોલીએ ત્યારે લગાર વિનય રાખીએ દીવો હોલવીએ ત્યારે ફૂક ન મારીએ, ધુમાડો મોમા જાય ઉપરસ આમ ન ખાવી, છાતીમા

દુખાવો થાય. છીંક આમ ખાવી કે બરાબર ખુલાસો થાય.'

એક વખત હું પાનની પેટીને બ્રાસો લગાવતો હતો ને મુ. ઘેલાકાકા પાસેની આરામખુરશી પર પડ્યા પડ્યા મને નિહાળતા હતા. બ્રાસોની શીશી મેં ઉઘાડી. ઘેલાકાકાએ તે જોયું ને કહ્યું: 'એ તને નહીં આવડે. લાવ, શીશી આમ લાવ, જો. બતાવું.' મેં એમને શીશી આપવા હાથ લાંબો કર્યો. એમણે તે લેવા પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. અમારા બંનેના હાથ કંઈક જોરમાં એકબીજાને સ્પર્શ્યા. શીશીને એ ન ગમ્યું. તે ઊછળીને જમીન પર પડી. થોડાક છાંટા ઘેલાકાકાના નાક પર લાગ્યા ને જમીન આખી બ્રાસોની ગંધથી મહેકી રહી. મારા તરફ એક તિરસ્કારભરી નજર નાંખી ઘેલાકાકા ઊઠ્યા, ને પાસે પડેલું મારું ધોયેલું ધોતિયું લઈ એમણે તે વડે પોતાનું નાક તથા જમીન પરથી બ્રાસોના ડાઘ લૂછી નાંખ્યા. 'કંઈ આવડત નથી! જો, પહેલાં સારા કકડા વડે પેટી સાફ કરવી.' કહીને એમણે મારા ધોતિયાના બે સરખા ભાગ કર્યા.'

'અરે! અરે! મારું નવું ધોતિયું છે!'

સહેજ આશ્ચર્યથી મારી સામું જોઈ થોડી વાર રહી ઘેલાકાકા બોલ્યા: 'કંઈ નહીં, બીજું લેજે.'

'પછી, નાના વાસણમાં આમ બ્રાસો રેડવો!' કહી કાથાની ડબ્બીમાં એમણે બ્રાસોની શીશી અડધી ખાલી કરી કાથા ને બ્રાસોનું સુંદર મિશ્રણ બનાવ્યું. 'અરે! એમાં તો કાથો છે!' હું બોલી ઊઠ્યો.

'કાથો છે?- હશે, કંઈ નહીં, આ બીજી ડબ્બી' કહીને એમણે બીજી ડબ્બીમાં બ્રાસો રેડ્યો ને બ્રાસોના પ્રવાહીમાં તમાકુની પતરીઓ તરી રહી!

'કેવો છે? બોલતો પણ નથી કે આમાં તમાકુ છે!' ઘેલાકાકાએ ગર્જના કરીને બ્રાસોની

મારા શરીરનો મોટો ભાગ, એમનું અડધું માથું ને આખું મોઢું, તથા આસપાસની કેટલીક વસ્તુઓ 'રસછાંટણ'નો અણધાર્યો અનુભવ કરી રહ્યાં!

'જા, થોડું પાણી લઈ આવ.' ઘેલાકાકાએ કહ્યું.

મેં પાણી લાવીને એમને આપ્યું. એમાંથી થોડું પાણી પીને બાકીના પાણી વડે એમણે પોતાનું મોઢું સાફ કર્યું.

'ઘેલાકાકા! આ કંઈ છે તે પીવાનું પાણી નહોતું!' મેં કહ્યું.

'એમ? બેવકૂફ છે, બેવકૂફ!'

'તદ્દન!' મારાથી બોલી દેવાયું.

'બબડે છે શું? જા, એક વાડકી લઈ આવ.'

મેં વાડકી લઈ આવીને એમને આપી. પણ તે એમની નજરમાં ન આવી. બીજી લઈ આવ્યો તે પણ એમને ન ગમી. ત્રીજી લઈ આવ્યો તેયે એમને ન રુચી. આખરે મારે બારેક ફેરા થયા ત્યારે એમને કંઈક સંતોષ થયો.

વાડકીમાં એમણે થોડો બ્રાસો રેડ્યો ને ઉઘાડી શીશી પોતાના ખોળામાં મૂકી. થોડી વારે એમને ભીનું ભીનું લાગ્યું, ત્યારે માલમ પડ્યું કે એમનું ધોતિયું બ્રાસોમય બની ગયું હતું.

'કેવો ભાન વગરનો છે? શીશી ઉઘાડી હતી તે પણ મને કહ્યું નહીં?'

ઘેલાકાકા મને ન છોડે તો મારે એમને છોડવા, એમ ધારી મેં એક દિવસ એમને કહ્યું: 'ઘેલાકાકા! મારું શરીર સારું ચાલતું નથી, ક્ષયનાં ચિહ્નો જણાય છે ને ડૉક્ટરે હવાફેર માટે જવા ખાસ કહ્યું છે.'

'ક્ષય! ક્ષય કેવો? મહેનત કર, મહેનત કર! ને હવાફેરનું નામ પણ બોલતો નહીં. હવાફેરથી માંદા માણસની તબિયત સુધરતી નથી. હવાફેર જઈને આપણે-આસપાસનાં બીજાં સૌ-ઘોડા જેવાં થઈને પાછાં આવીએ છીએ!

અમલમાં મૂકવાનો વિચાર કર્યો. પાછું મારા મિત્રોએ મારે ત્યાં આવવા માંડ્યું. ઘેલાકાકાએ પણ મારા મિત્રમંડળનું સ્વયંનિર્ણીત મુરબ્બીપદ પાછું સ્વીકારી લીધું. ઘેલાકાકાની પરવા કર્યા વગર મારા મિત્રો ફાવે તેમ તોફાન કરતા, એકેકને બનાવતા. ક્વચિત્ ઘેલાકાકાની પણ મજાક કરતા. કોઈ વખત તે પીધેલાનો પણ ઢોંગ કરતા, છતાં ધારેલી અસર ન થઈ. ઘેલાકાકાએ ઘેર જવાની મારી રજા માગી નહીં, પણ મને કહ્યું 'તું આ લોકોને અહીં આવતા બંધ કર, બધા છિછરા છે. લગાર તારી આબરૂનો વિચાર રાખ.'

મેં જવાબ દીધો 'હું મારા દુશ્મનને પણ ઘરમાંથી કાઢી શકું એમ નથી, તો મારા મિત્રોને તો કેમ જ કઢાય? આબરૂની મને પરવા નથી.'

એક દિવસ હમેશના રિવાજ મુજબ મિત્રમંડળ ભરાયું હતું. જાણે કંઈક નવું બનવાનું હોય એમ વાતાવરણ પરથી મને લાગ્યું. શું નવું થવાનું હશે તેની હું કલ્પના ન કરી શક્યો.

'કેમ, આજે કંઈ ડાહ્યાડમરા થઈને બેસી રહ્યા છો?' મેં પૂછ્યું.

'શું તું અમને ગાંડા થવાની સલાહ આપે છે? લગાર ગંભીર થા - ઘેલાકાકા જેવો!' રસિકલાલે જવાબ દીધો.

ઘેલાકાકાએ આશ્ચર્યથી રસિકલાલ સામે જોયું. જીવરામે ઘેલાકાકા સામે જોઈ કહ્યું 'કોઈ આપણું નામ દે ત્યારે આમ જનાવરની માફક ના જોઈ રહીએ!'

ઘેલાલાલ દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. આકાશ ફાટીને માંહીથી વજીકાકી એમના માથા પર પડ્યાં હોત તોયે આથી વધારે આશ્ચર્ય એમને થાત નહીં.

'કોઈ આપણને શિખામણના બે શબ્દો કહે ત્યારે આમ બાવરા બનીને જોયા ન કરીએ!' મારા ત્રીજા મિત્રે ઘેલાકાકાને એમનો જ ઉપદેશ સંભળાવ્યો.

'કોઈ આપણને બોલાવે ત્યારે વિનયપૂર્વક તેમની સાથે વાતચીત કરીએ. બાવાની માફક આમ બેસી ના રહીએ. હવે તમે કંઈ નાના નથી કે તમને આ બધું શીખવવું પડે.' ચોથાએ ઘેલાકાકાને અમૂલ્ય બોધ આપ્યો.

'ને ધોતિયું બરાબર ઠીક કરો. ઘૂંટણની ઉપર ધોતિયું ચડાવીને બેસવું એ સારા માણસનું લક્ષણ નહીં.' પાંચમાએ કહ્યું.

ઘેલાકાકાએ હોઠ ઉઘાડ્યા, કંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ પછી મૂંગા મૂંગા બહાર ચાલ્યા ગયા.

આવું બેચાર દિવસ ચાલ્યું. એમણે અમારા મિત્રમંડળમાં આવવાનું છોડી દીધું. પરંતુ હવે અમે એમને છોડીએ એમ નહોતું. અમે એમની પાસે જઈ બેસવા માંડ્યું. એ બહાર જતા તો અમે પણ એમની સાથે જ જતા ને રસ્તામાં કેવી રીતે ચાલવું, કોઈ ઓળખીતો મનુષ્ય સામે મળે તો શું કરવું, લપસી પડાય ત્યારે જોડેના આદમીને ગળચીમાંથી પકડી તેની સાથે જ શી રીતે સરી પડવું ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ એમને સમજાવતા. એકએક બાબતમાં એમને માથે સલાહ ને શિખામણનો વરસાદ વર્ષાવતા. આ સર્વમાં હું પોતે ભાગ લેતો નહોતો, માત્ર તટસ્થવૃત્તિથી જોઈ રહેતો, એમ કહેવું જોઈએ.

અને 'મારે ખાસ કાર્યપ્રસંગે ઘેર જવાનું છે,' કહી એમણે માફી માગી. અમે રહી પડવાનો એમને આગ્રહ ખૂબ કર્યો, પરંતુ એમણે માન્યું નહીં. આખરે એમના જવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. અમે બધા એમને સ્ટેશન પર વળાવવા ગયા. આગગાડીમાં કેમ વર્તવું તે વિશે મારા પ્રત્યેક મિત્રે પૃથક્ પૃથક્ રીતે તેમ જ સંયુક્ત રીતે એમને સલાહ આપી. ડબ્બામાં બેઠેલા બીજા આદમીઓને એમની સોંપણી કરીને હરખાતે હૈયે અમે ઘેર આવ્યા.

બે દિવસ રહીને વજીકાકીનો મારા પર પત્ર

આવ્યો. તેમાં ઘેલાકાકાની સારી મહેમાનગીરી કર્યા બદલ મારો ઉપકાર માન્યો હતો, ને હવે મારા મગજની સ્થિતિ સારી હશે એવી આશા દર્શાવી હતી.

'રંગતરંગ ભા.૧'માંથી

પેટ

એક સાપ્તાહિકના તંત્રીને મળવા હું એમને ઘેર ગયો હતો. ભોજનાદિકથી પરવારી એઓ આડા પડ્યા હતા - આડા નહીં, પણ ચત્તા. સ્થૂલતાને લીધે આડા પડવું એમને અશક્યવત્ હતું. સૂતાં સૂતાં જ એમણે આવકાર દઈ મને સામે જમીન પર બેસવા કહ્યું. હું બેઠો ને આશ્ચર્યમુગ્ધ નયને પ્રચંડ વિસ્તારમાં પથરાયેલું એમનું શરીર જોઈ રહ્યો. પણ પેટની વિપુલતા આગળ, સૂર્યકિરણ આગળ દીપની જ્યોતિ પેઠે, એમના શરીરની વિપુલતા ઢંકાઈ જતી હતી. એમના પેટનો ઘેરાવો અને ઉઠાવ એવાં અદ્ભુત હતાં કે તેના આગળ એમનું મોઢું પણ મારાથી જોઈ શકાતું નહીં! એઓ બોલતા તે પણ જાણે એમનું પેટ બોલતું હોય એમ મને લાગતું. એકે ખાડા વિનાનું ભરાવદાર તસતસતું ઊપસેલું ને ચારે બાજુએ ગોળાકૃતિમાં વિલસતું ને વિકસતું એવું એમનું પેટ એમના શરીરનું મુખ્ય આકર્ષક અંગ જ ન હતું, પણ એકમાત્ર અંગ હતું. પેટ એમના શરીરનો ભાગ નહીં, પણ એમનું શરીર તે એમના પેટનો પેટા ભાગ હોય એમ મને લાગ્યું. શરીરને ખાતર પેટ નથી પણ પેટને ખાતર શરીર છે, એ સૂત્રનો સદેહે અવતાર થયો હોય, એવા એ દેખાતા હતા. હું કંઈક કામસર એમની પાસે ગયો હતો. પણ દમયંતી પાસે દૂતકાર્ય કરવા ગયેલો હંસ જેમ રૂપ જોઈ ચકિત થઈ દૂતત્વ ભૂલી ગયો, તેમ હું પણ એમનું પેટ જોઈ ચકિત બની મારું કાર્ય ભૂલી ગયો, અને થોડી આડીઅવળી વાતો કરી પેટ અને માનવજીવનમાં તેનું સ્થાન એ વિશે વિચાર કરતો ઘેર આવ્યો.

એ તંત્રીના વિશાળ ઉદર સાથે સરખાવાય એવા પેટ મેં બહુ જ ઓછાં જોયાં છે. એમના પેટને મુકાબલે મારું પેટ કંઈ વિસાતમાં નથી. ડોંગરેની બાલામૃતની જાહેરખબરમાં ત્રાજવાના એક પલ્લામાં છ સાત નિર્બળ છોકરાં ને બીજા પલ્લામાં એક જ મજબૂત છોકરો બેસાડી, એક જ છોકરાવાળું પલ્લું નમતું દર્શાવ્યું હોય છે, તે રીતે કહું તો એમનું એકલાનું પેટ એક પલ્લામાં મૂક્યું હોય અને સામેના પલ્લામાં મારા જેવાનાં વીસેક પેટ મૂક્યાં હોય, તોયે એમના એકલાના પેટવાળું પલ્લું વજનમાં ભારે થાય!

મારું પેટ સામાન્ય પેટો કરતાં પણ પ્રમાણમાં ઘણું નાનું છે. આમ છતાં જ્યારે જ્યારે હું મારા પેટ વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે એને ઉદ્દેશીને સગર્વ કહું છું:

'મારા નાનકડા પેટ! તું બીજાં પેટો પેઠે આગળ ધસી આવી લોકોનું ધ્યાન ખેંચતું નથી તારું અલ્પત્વ નિહાળી તું શરમાઈને સંકોચાઈ જાય છે. વિપુલ વિસ્તારમાં વૃદ્ધિ પામી મારા સર્વ અવયવોમાં મોખરે આવવાનું માન તેં નથી મેળવ્યું. ભોજનસમયે મને અચાનક આવી ચડેલો જોઈ તારી અલ્પતાના કારણે મારા મિત્રો મને જમવા બેસી જવાનો આગ્રહ કરતાં અચકાતા નથી. તારી અંદર રહેલા જઠરાગ્નિની ક્ષીણતા ભોજનશૂરાના ઉપહાસનું પાત્ર બની છે. પરંતુ આ સર્વ છતાં તારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. મારા જીવનમાં તારું સ્થાન અનન્ય છે. તારે ખાતર મેં જેટલું કર્યું છે, તેટલું બીજા કોઈને ખાતર કર્યું નથી ને કરીશ પણ નહીં. તારે ખાતર ઉજાગરા કર્યા છે, તારે ખાતર મેં આદર્યાં અધૂરાં મૂકી શય્યાનું સેવન કર્યું છે, તારે ખાતર મેં મૂર્ખોની-મહામૂર્ખોની-ખુશામદ કરી છે. તેં પ્રસન્ન થઈ મને સુખના ઉચ્ચતમ શિખરે

પહોંચાડ્યો છે તે ક્રુદ્ધ થઈને મને દુઃખની ગહનતમ ગર્તામાં ધકેલ્યો છે મહાભારત માટે કહેવાય છે તેમ તારે માટે પણ હું કહી શકું કે 'જે દુનિયામાં છે તે સર્વ આમાં છે, જે આનામાં નથી તે ક્યાંય નથી ' કોઈ સહૃદય વાચક નહીં જાણ્યો હોય એટલો રસાસ્વાદ તે માણ્યો છે કોઈ કબાટમાં નહીં સમાઈ હોય એટલી દવાઓને તે તારામાં સમાવી છે 'ફેંકી દેવી પડશે' કરી કેટલીયે ગટરમાં પધરાવવાની ખાદ્ય વસ્તુઓને તારામાં પધરાવવાનો આગ્રહ થતા તે ગટરોની ગહનતા ને ઊંડાણને ભુલાવી દીધા છે આકાશના અગાધ ઊંડાણમાં કેટલાયે પદાર્થો સમાઈ જાય છે તેમ તારા પોલાણમાં પણ શું શું સમાઈ ગયું છે, તેની કલ્પના પણ કરી શકાય એમ નથી

અગ્નિ, વાયુ, પૃથ્વી, આકાશ ને સલિલ એ પાંચે મહાભૂતોને તે એકસાથે આશ્રય આપ્યો છે તારા જઠરાગ્નિની ઝાળ આગળ દાવાનળની પ્રબળતા ઝંખવાઈ જાય છે તારા વાયુના ગડગડાટ ને ઉત્પાત આગળ વંટોળિયાના તોફાન બાળકની રમત જેવા લાગે છે પાર્થિવ પદાર્થના તારા મોહ ને તેની વપરાશથી થયેલા તારા વિકાસને લક્ષમાં લેતા તારા ગોળા આગળ પૃથ્વીનો ગોળો, ભૂરા કોળા આગળ નારંગીની પેઠે, તુચ્છ ભાસે છે કદીય ન પૂરી શકાય એવું તારું આકાશ પોલાણ જોતા સૂર્યચન્દ્ર તારકાદિથી ભરાઈ ગયેલું આકાશ, ખુલ્લા મેદાન આગળ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયેલી મુંબાઈની ચાલી પેઠે દયાપાત્ર દીસે છે પાણી, દૂધ કૉફી ને ખાસ કરીને ચાહની તે તારામાં સમાવેલી નદીઓ આગળ ભૂતલ પરની સમસ્ત નદીઓ વિસાત વગરની લાગે છે તું તો એક ને અદ્વિતીય છે, અજોડ ને અવિભાજ્ય છે

જેવું પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે અથવા જે વ્યષ્ટિમાં તે જ સમષ્ટિમાં, એ ન્યાયે મારી માફક સકલ માનવકુલમાં અરે! પ્રાણીજાતમાં પેટ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે પ્રાણીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પોતાના પેટના પરિતોષને અર્થે જ હોય છે

'રંગતરંગ ભા ૧'માંથી

---

* બસમાં સ્ત્રીઓને ઊભા રહેવું પડે છે તે કેટલાક સજ્જનોથી જોઈ શકાતું નથી એટલે તેઓ આંખો મીંચીને બેઠા રહે છે

* બીજાઓને આપણે થોડો સમય જ મૂરખ બનાવી શકીએ છીએ પણ આપણી જાતને હંમેશ માટે

* સાચું છે અમે સ્ત્રીઓ સુંદર છીએ અને મૂર્ખ પણ અમે સુંદર ન હોત તો પુરુષો અમને શા માટે ચાહત? અને અમે મૂર્ખ ન હોત તો અમે પુરુષોને શા માટે ચાહત?

* છાપામાં તમારું નામ છપાવવાનો એક સહેલો રસ્તો એ છે કે છાપું વાંચતા વાંચતા જ રસ્તો ઓળંગવાનું રાખો

બજારુ સંસ્કૃતિ

ડૉ. આદમ ઘોડીવાળા

સ્ટેલા કેલ્સલ મારી નિશાળમાં અંગ્રેજી ભણાવે છે. ઉંમર વરસ અડસઠ. આટલી ઉંમરેય બાઈ ચપળ. કર્મઠ અને કાંમઢી. અગાઉ બ્લૅકબર્ન કૉલેજમાં અધ્યાપન કરતી હતી. સાઠ વરસે નિવૃત્ત થઈ. પેન્શનની તગડી રકમ મળે. રોજીરોટીની ફિકર નહીં. પણ બેઠાં ખાવાનું ગમે નહીં. તરવરિયો જીવ. સેવાની ભાવનાય ખરી. એશિયન છોકરીઓ ભણીગણી આગળ વધે એવી ખેવના. બાઈ આચારવિચારે હાડોહાડ અંગ્રેજ. રૂઢિચુસ્ત. ક્યારેક વિરામ સમયે બેઠાં હોઈએ ત્યારે ભૂતકાળ વાગોળે. અમેરિકાની અસરથી બ્રિટનમાં 'યૉબ કલ્ચર' એટલે કે ઉદ્ધત, ઉછાંછળી સંસ્કૃતિ વિકસી રહી છે તે તરફ ભારોભાર અણગમો વ્યક્ત કરે.

ઉનાળુ રજાઓ પછી શાળા શરૂ થઈ તેના પ્રથમ દિવસે સ્ટેલાએ મને એક પુસ્તક વાંચવા આપ્યું. કહે, 'આના લેખકે હું જે વાત કરું છું તે સમસ્યા પર બરોબર આંગળી મૂકી છે. ઉકેલ પણ સુઝાડ્યો છે.' પુસ્તક હાથમાં લઈ મેં મુખપૃષ્ઠ પર નજર ફેરવી ત્યાં મગજમાં ઘંટડી થઈ. શીર્ષક 'કલ્ચર જામ'. બેએક મહિના પર આનો રિવ્યૂ મેં લંડન 'ટાઈમ્સ'માં વાંચેલું. ત્યારથી પુસ્તક વિશે જિજ્ઞાસા હતી. લાઈબ્રેરીમાં જઈ પુસ્તક લઈ આવવાનું મનોમન નક્કી કરેલું. આમ, અનાયાસે એ મળી ગયું તે વાતે આનંદ થયો. આ પુસ્તકના લેખક કૅલે લાન બજારુ ચુંગાલમાંથી સમાજને મુક્ત કરવા અમેરિકા અને યુરોપમાં જે ક્રાન્તિનાં પગરણ મંડાયાં છે તેની વિગતે ચર્ચા કરે છે. વાત આપણી પોતાની જીવનશૈલી વિશેની છે, અને તેથી જ દેખીતી રીતે અહીં રજૂ થયેલ દષ્ટિબિંદુ આપણા માટે પ્રસ્તુત છે.

કૅલે પોતાને 'કલ્ચર જામ' એટલે બજારુ સંસ્કૃતિને ઠપ્પ કરવા મથનાર તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના પ્રયત્નો બજારભ્રષ્ટ સમાજનું 'ડિમાર્કેટિંગ' કરવાના અને દુનિયાભરના લોકોને 'મિડિયા ટ્રાન્સ' એટલે સમૂહમાધ્યમોની ભૂરકીમાંથી બહાર કાઢવાના છે.

અમેરિકાનો સમાજ મહાકાય વેપારી પેઢીઓ અને જાહેરખબરોની નાગચૂડમાં સપડાયો છે, તેની આ વાત છે. પણ વૈશ્વીકરણને લીધે એ દુનિયાભરના લોકોને લાગુ પડે છે. લેખકે સૌપ્રથમ તો બજારુ સંસ્કૃતિએ અમેરિકાની શી વલે કરી છે તેની વાત દાખલાદલીલ સાથે આપણા ગળે ઊતરે એ ઢબે કરી છે:

'અમેરિકા રાષ્ટ્ર રહ્યું નથી. એ અબજો ડૉલરની એક બ્રાન્ડ – છાપ બની ગયું છે.' અમેરિકા એટલે મૅકડોનાલ્ડ્ઝ, માર્લબરો કે જનરલ મોટર્સ. એ એક 'ઈમેજ' – કલ્પન છે જે યુ.એસ.એ.માં જ નહીં, આખી દુનિયામાં વેચાય છે. આ 'છાપ' લોકશાહી, તકો અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનાં રૂપાળાં પડીકાંમાં મળે છે. અમેરિકા મહાકાય વેપારી પેઢીઓના 'એજન્ડા' મુજબ ચાલે છે.

'અમેરિકાની સંસ્કૃતિ એ લોકસંસ્કૃતિ નથી.' અમુક છાપવાળો માલ, ફૅશનો, વિભૂતિઓ, મનોરંજન સંસ્કૃતિના પર્યાય બન્યાં છે. સામાન્ય વ્યક્તિને નસીબે તો સાંભળવાનું, જોવાનું અને જે સુણ્યું, જોયું તેનાથી દોરવાઈને ખરીદવાનું જ છે.

'આજના અમેરિકામાં મુક્ત, નાચુકનું જીવવાનું શક્ય જ નથી ' સૂક્ષ્મ રીતે સામાન્ય વ્યક્તિના જીવનનો દોરીસંચાર થાય છે પાશવી પરિબળોએ લોકોના સંવેદનિક પ્રતિભાવો, વ્યક્તિત્વો અને જીવનમૂલ્યોને બાનમાં લીધા છે આ પરિબળો એટલા સફુલ છે કે, ભણેલા લોકો પણ એને 'ડિકોડ' ન કરી શકે બજારુ માલનો સંદેશ લોકોના જીવન સાથે વણાઈ ગયો છે લોકો 'ડિઝાઈનર લાઈફ' – તૈયાર, જીવન જીવે છે ઊઠો – ગાડીમાં બેસો – કામે ચઢો – ખાવ – ખરીદી કરો – ટી વી જુઓ – પોઢી જાવોની ઘરેડમાં જીવનનું રેઢિયું ગાડું ગબડે છે માણસ પોતે 'બ્રાન્ડ' બની ગયો છે એ નેતરે બધાયો છે અને વળોણા જેમ ફરે છે બળદની જેમ એના નાકમાં નાથ ઘલાઈ છે

'સમૂહમાધ્યમો ઊંદરડાને દારૂ પાય છે ' ગાઈવગાડીને એક જ સંદેશ અપાય છે કે, બધા આવું જ જીવે છે તમે પણ આવું જીવો તો 'કૂલ' એટલે કે મસ્તાન કહેવાઓ બાળકો અને યુવાનોમાં 'કૂલ' હોવાની વિકૃત સમજ વિકસે છે 'કૂલ' હોવું એ પ્રાણપ્રશ્ન બને છે 'કૂલ'નું ધૂમ વેચાણ થાય છે, કેમ કે તેની અસર ચરસ જેવી છે

'અમેરિકન 'કૂલ' વૈશ્વિક ઘટના છે ' સમાજો, પ્રણાલીઓ, સાંસ્કૃતિક વારસા, પ્રજાની તવારીખો અને સાર્વભૌમત્વો સુધ્ધાં અમેરિકાની બીબાઢાળ સંસ્કૃતિનો ભોગ બને છે લેખકે જાપાનમાં પાશ્ચાત્ય જીવનશૈલીની અસર નજરોનજર જોઈ હજારો વરસના સાંસ્કૃતિક વારસાને નવી પેઢીએ રફેદફે કરી નાખ્યો હાઈસ્કૂલની છોકરીઓ અમેરિકન જીન્સ અને હેન્ડબૅગ ખરીદવા દોઢસો ડૉલરમાં દેહવિક્રય કરતી થઈ

'અમેરિકાની ખાઉધરી જીવનશૈલીનો ભાર પૃથ્વી નહીં વેઠી શકે ' આ પ્રજાએ એટલું બધું, એટલી ઝડપથી, એટલી નઠોર રીતે ઝૂંટવ્યું, ખરીદ્યું, ગળચ્યું છે કે હવે આ આર્થિક 'પ્રગતિ' આપણા પૃથ્વીના ગ્રહને પાયમાલ કરવાની અણી પર છે તેજાબી વરસાદ, માછલાંનો ખાતમો, હવાનું પ્રદૂષણ અને અમેરિકાની માતાઓના ધાવણમાં ડી ડી ટી નું પ્રમાણ આના પુરાવા છે

તમે વિનાશના આ તાંડવની સન્મુખ થાઓ, અને બજારે તમને કેવા તો ભરડામાં લીધા છે તેનું ભાન થાય તો દુનિયાને જોવાની તમારી દૃષ્ટિ બદલાયા વિના રહેશે નહીં કૅલેની આંખ તો ઓચિંતી જ ખૂલી એક વાર સુપરમાર્કેટમાં ખરીદી માટે ગયા ખરીદીનો સામાન મૂકવા સ્ટોરની બહારથી 'ટ્રૉલી' લેવા મશીનમાં સિક્કો નાખતાં થયું કે, હું કેવો મૂરખ છું મારે પૈસા ખરચી આ દુકાનમાંથી ખરીદી કરવાની છે તે માટે સિક્કો નાખી 'ટ્રૉલી' લેવાની છે લાઈનમાં ઊભા રહેવાનું છે પૈસા ચૂકવવાના છે અને તે પછી આજ્ઞાંકિત બની આ 'ટ્રૉલી' એની જગ્યાએ મૂકવાની છે આ વિચારે એના અંતરમાં એક 'ફ્યૂઝ' ઊડી ગયો સિક્કો મશીનના 'સ્લૉટ'માં 'જામ' થઈ ગયો મન સાથે નક્કી કર્યું કે, જે પૈડું મારો કચ્ચરઘાણ કરી રહ્યું છે તેનો 'પ્લગ' કાઢી નાખવો

આ લડત માણસને ઘરાક બનાવી દેતી સંસ્કૃતિ સામેની છે નિર્માલ્ય બની ગયેલા માણસમાં ચેતના પૂરવાની છે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની છે 'ઉત્પાદિત એષણાઓ' અને 'કઠપૂતળિયા ઊર્મિઓ'થી માણસને મુક્ત કરવાની છે જીવવું એટલે શું તેની પુનઃ વ્યાખ્યા કે ફેરવિચારણા કરવાની છે માણસને તેનું હોવાપણું પાછું અપાવવાની છે અમેરિકા નામની 'ઇમેજ ફૅક્ટરી'ને ઠપ્પ કરી દેવાની છે મગરૂર સંસ્કૃતિને ટાઢી પાડવાની છે દુનિયાને 'અબાઉટ ટર્ન' કહી વિનાશના

માર્ગેથી પાછી વાળવાની છે.

જડબેસલાક બીબાંને તોડવા-ફોડવાનાં છે. જગતના થઈ બેઠેલા નિયંતાઓને નકારવાના છે. 'અવર લાઈવ્ઝ હેવ બિકમ ક્લિશેડ' – આપણાં જીવન ચીલાચાલુ થઈ ગયાં છે. તેમાં બદલાવ લાવવાનો છે. આપણા જીવનનો દોર આપણા હાથમાં લેવાનો છે.

આ બધું થઈ શકે? આપણે જગતને બદલી શકીએ? કેલે કહે છે કે, આમાં પોતાની જાતને બદલવાની વાત છે. તમે 'મોમેન્ટ ઓવ્ ટ્રુથ' – સત્યની પળને મોઢામોઢ થાઓ એટલે બધું બદલાય. 'ઈફ યૂ કેન ડ્રીમ ઈટ, યૂ કેન ડુ ઈટ' – જો તમે આવું સ્વપ્ન જોઈ શકો તો તમે એ પામી શકો. એક હજાર ગાઉનો પ્રવાસ એક જ ડગલાથી શરૂ થાય છે.

વિકરાળ બજારુ સંસ્કૃતિનું વિઘટન કઈ રીતે કરી શકાય? એના જવાબમાં કેલે કહે છે કે, ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે અસહકારથી.

બજારુ સંસ્કૃતિનો ઉધમાત અને એને પાંસરી કરવાની જરૂરિયાત વિશેની ચર્ચા કેલે ચાર વિભાગમાં કરે છે.

પ્રથમ વિભાગનું શીર્ષક છે, 'પાનખર.' આમાં આધુનિક માનવની વિચ્છિન્નતાની વાત છે. તમે પ્રાકૃતિક પરિવેશથી વિચ્છેદ પામો અને 'ઈલેક્ટ્રોનિક મેસ મિડિયા' – વીજાણુ સમૂહમાધ્યમો નિર્મિત પર્યાવરણમાં જીવતા થાવ એટલે તમે પોતાના કેન્દ્રમાંથી ખસી જાવ છો. તમારી જાત સાથેનો સેતુ તૂટી જાય છે. તમે પોતાના માટે જ અજાણ્યા બની જાવ છો. તમને પોતાની ઓળખાણ પડતી નથી. 'યૂ લૂઝ ટ્રેક ઑવ્ હૂ યૂ આર.' પર્યાવરણ – મનોવૈજ્ઞાનિક થિયોડર રોઝાક વિચ્છિન્નતાના આ વિષાદને ગાંડપણનો પ્રકાર ગણે છે. જીવન પ્રકૃતિથી વિમુખ દીવાનખંડમાં ટી.વી. સામે તાકી જીવાતું થાય તો જીવનચેતના મરી પરવારે.

'ન્યૂ યૉર્ક ઑબ્ઝર્વર'માં જિમ વિન્ડોલ્ફ આંકડા ટાંકીને જણાવે છે કે, પુખ્તવયના અમેરિકનોમાં સિત્યોતેર ટકા માનસિક રીતે વિક્ષિપ્ત છે. એક કરોડ એસ.એ.ડી. એટલે અમુક ગાળે થતા ગાંડપણના હુમલાથી પીડાય છે. એક કરોડ ચાળીસ લાખ દારૂ સેવનના બંધાણી છે. દોઢ કરોડ ઘેરી ચિંતાની ગર્તામાં જીવે છે. એક કરોડ 'ડિપ્રેશન' – નૈરાશ્યના ભોગ બન્યા છે. ત્રીસ લાખ અવ્યાખ્યેય ભયગ્રંથિના શિકાર છે. એક કરોડ વિક્ષિપ્ત વ્યક્તિત્વ ધરાવનારા છે. વીસ લાખ હિંસક રીતે ગાંડા છે. પચાસ લાખને કોઈ ને કોઈ વળગાડ છે. આમાં સદાના થાકેલા અને સન્નિપાતના દરદીઓ ઉમેરો તો એવું તારણ નીકળે કે, 'ઍવ્રિ બડી ઈઝ ઑફિસીઅલી નટ્સ'.

સર્વેક્ષણો બતાવે છે કે, દુનિયાના અન્ય કોઈ પણ દેશ કરતાં યુ.એસ.માં નૈરાશ્યના રોગીઓની સંખ્યા વધારે છે. પણ ચોંકાવનારી બાબત એ છે કે, એશિયાઈ દેશો જેટલા પ્રમાણમાં 'અમેરિકનાઈઝ્ડ' થતા જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં એટલે કે 'અમેરિકનાઈઝ્ડ' થવાના સપ્રમાણમાં એ દેશોમાં 'ડિપ્રેશન'ના રોગીઓનો આંક ઊંચો જાય છે. આ વિધાન ક્રોસ-કલ્ચરલ ડેટા પર આધારિત છે.

હકીકત એ છે કે, સમૂહમાધ્યમોના વિસ્તારે આપણાં મગજોને 'કોલનાઈઝ્ડ' કર્યાં છે, એટલે કે મગજમાં થાણાં નાંખ્યાં છે અને આપણે એક જુદા પ્રકારના સંસ્થાનવાદનો ભોગ બન્યાં છીએ. માહિતી વિસ્ફોટ, કલ્પનોની ભરમાર, સમૂહમાધ્યમોની ટકટકથી આપણું મગજ બહેર મારી જાય છે. એક જ પ્રકારનાં કલ્પનોના સતત મારાથી આપણું જોવું, સમજવું, જાણવું, સંવેદાવું, પ્રતિભાવવું સપાટ, એકપરિમાણીય થઈ જાય છે. છેવટે આપણે ચેતનાહીન-મમીફાઈડ-શબવત્ થઈ જઈએ છીએ. જેમ

અકરાતિયા અર્થતંત્રે બહારના પર્યાવરણનો દાટ વાળ્યો છે તેમ સમૂહમાધ્યમોના આક્રમણે 'ઇકોલૉજી ઑવ્ માઇન્ડ' – ચિત્તતંત્રને ખેદાનમેદાન કર્યું છે

ટી વી ના ગેરફાયદાની વાતે હવે તો મોટા ભાગના લોકોને બગાસા આવે છે પણ ફ્રેલેનુ કહેવુ છે કે, ટી વી જે 'મેન્ટલ પોલ્યુટન્ટ્સ' – ચૈતસિક પ્રદૂષણ ફેલાવે છે અને આપણી સામે જે 'રોલ મૉડેલ્સ' – આદર્શ વિભૂતિઓ ખડી કરે છે તે પ્રત્યે સજાગ થવાની જરૂર છે 'વૉટ ટેલિવિઝન ઇઝ ડૂઇંગ ટુ અવર કિડ્ઝ' – ટી વી આપણા બાળકો સાથે કેવા ચેડા, અડપલા કરે છે તે વિશે વિચારવાનુ છે આમા આપણે શુ કરી શકીએ? એવી નરમઘેસ વાત કરી ચીથરા ફાડીએ ને પાણીમા બેસી પડીએ એ ન ચાલે ફ્રેલે આ ઉરાધા પરિબળો સામે આક્રમક થાવ એમ કહે છે

જાહેરખબરોએ આપણને ઘેરો ઘાલ્યો છે સામાન્ય અમેરિકનનુ મગજ દરરોજ સરેરાશ ત્રણ હજાર બજાર સદેશા ઝીલે છે આ હથોડાના ઘાણથી એના મગજનુ 'પેટર્નિંગ' થાય છે – ઘાટ ઘડાય છે અને પરિણામે ચાવી દીધેલા રમકડા જેવુ વર્તન થાય છે આસપાસ આકાશમા એનો વાસ છે હમણા એટલાન્ટાની ઉત્પાદક પેઢીએ જાહેર કર્યુ કે, તે એક જાહેરાતનુ બિલબોર્ડ અવકાશમા તરતુ મૂકશે જે રોજ રાતે બીજા ચન્દ્રની જેમ દુનિયાભરમા દેખાશે જાહેરાત સર્વવ્યાપી છે મિડનીના એક વિદ્યાર્થીએ ઉત્પાદક પેઢીને પોતાનુ માથુ જાહેરાત માટે ભાડે આપ્યુ છે દર મહિને એના વાળમા નવી જાહેરખબર કતરાય છે જે એની નિશાળના બે હજાર વિદ્યાર્થીઓ વાચે છે આ છોકરાને કમાણી થઈ એટલે ગેલમા આવી કહે છે કે, મારે હજુ વધારે મોટુ માથુ હોત તો કેવુ સારુ!

કમ્પ્યુટર પર નેટનુ નર્ફિંગ કરતા કરતા તમે અવાસ્તવિક જગતમા જીવતા થાવ છો જાતનુ વિસ્મરણ થાય છે, અને જીવતીજાગતી દુનિયા સાથે સમ્બન્ધાવાની ક્ષમતા ક્ષીણ થતી જાય છે આપણા પર માહિતીના ઢગ ખડકાય છે માહિતીનો મારો ચાલે છે આના ઉપર આપણો કોઈ અકુશ નથી આ બધી માહિતીનુ શુ કરવુ તેની સૂઝ પડતી નથી પડ વિશેની, દુનિયા વિશેની, પારસ્પારિક સબધો વિશેનો આપણી વિભાવના છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે આપણે ખાલીપો અનુભવીએ છીએ

વર્તમાનપત્રો, ટી વી, પુસ્તકપ્રકાશન, સિનેમાસગીત ઉદ્યોગો અને હોમ વિડિયોનુ ગ્લોબલ મિડિયા એમ્પાયર – વિશ્વ સમૂહમાધ્યમ સામ્રાજ્ય ઊભુ થયુ છે એના પર રુપર્ટ મર્ડોક જેવા મુઠ્ઠીભર માણસોનુ એકચક્રી રાજ ચાલે છે આનાથી માહિતી એકતરફી બને છે, અને જગતના સાસ્કૃતિક વૈવિધ્યનો ખાતમો બોલાય છે ફ્રેલે આ પ્રક્રિયાને 'કલ્ચરલ હોમોજીનાઈઝેશન' – એટલે સાસ્કૃતિક એકવિધતા કહે છે સાસ્કૃતિક વૈવિધ્ય નાશ પામે છે પ્રાણીઓ 'ઇક્સટિન્ક્ટ' થાય તેમ પ્રજાઓના સાસ્કૃતિક વારસાનુ નખ્ખોદ જાય છે

* * *

બીજા વિભાગનુ શીર્ષક છે 'શિયાળો' અહી શિયાળાની ગુલાબી ઠડીની વાત નથી ગાત્રો ગાળો નાખે અને લોહી થિજાવી દે એવા કાતિલ હિમની વાત છે સમૂહમાધ્યમોના પ્રપાતે આપણી ચેતનાને 'હિમ' એટલે કે ઠરીને ઠીકરુ કરી દીધી છે તેમા ફરી ઉષ્માનો સચાર કરી શકાય? માણસ ઘેટાછાપ થઈ ગયો છે તેને ફરીથી 'ઓથેન્ટિક' – જાતવાન બનાવી શકાય? આપણે બજારુ સપ્રદાયમા વટલાઈ ગયા છીએ ગળે ગ્રાહકની કઠી બાધી છે આપણી જીવનશૈલી પર આપણો કાબૂ નથી આપણી

જીવનશૈલી કેવી હોવી જોઈએ એ નક્કી કરવાનો હક આપણે હાથે કરી ગુમાવ્યો છે. આપણે એ વિશે વિચારતા પણ નથી. કેમ કે, આ શાસ્ત્રનો પ્રથમ આદેશ છે, 'ધાઉ શેલ્ટ નૉટ થિંન્ક – તારે વિચારવાનું નથી. તમારા હાથપગ બંધાઈ ગયા છે. તમારે ફક્ત વધુ કામ કરવાનું છે, વધુ કમાવાનું છે, વધુ ખરીદવાનું છે. દુનિયાભરના માણસો એકસરખું જ સ્વપ્ન જુએ છે. આપણાં સ્વપ્નાં પણ વિવિધ રહ્યાં નથી.

આ અમેરિકન સપનું છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑવ્ અમેરિકાનો જન્મ ક્રાંતિમાંથી થયો. આ ક્રાંતિ માત્ર બ્રિટિશ રાજ સામેની ન હતી. એ બ્રિટિશ પેઢીઓ – કૉર્પોરેશન્સ સામેની પણ હતી બોસ્ટનમાં બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની ચાની ૩૪૨ પેટીઓ દરિયામાં ફેંકી દીધી ત્યાંથી આ સપનું શરૂ થયેલું. ૧૭૭૬માં અમેરિકા માત્ર બ્રિટનથી જ નહીં, બ્રિટિશ વેપારી પેઢીઓથી પણ મુક્ત થયું. સન ૧૮૦૦ સુધી વેપારી પેઢીઓ અમેરિકન પ્રજાથી દબાયેલી રહી. રાજકારણમાં માથું મારવાની તેમની હિંમત ન હતી. ૧૯મી સદીના અંતે આ પેઢીઓએ માથું ઊંચક્યું. તે સાંસદો, ન્યાયાધીશો અને પ્રમુખો સુધ્ધાંને ખરીદી ખીસામાં ઘાલવા લાગી. ૧૯૩૦થી અમેરિકાનો વહીવટ 'કૉર્પોરેટ સ્ટેટ' તરીકે ચાલે છે. અમેરિકન પેઢીઓ આર્થિક રીતે ઘણાબધા દેશો કરતાં પણ વધુ શક્તિશાળી છે. ૧૯૯૭માં પાંચસો મહાકાય પેઢીઓના હાથમાં દુનિયાની ૪૨ ટકા સંપત્તિ હતી.

'ગ્લોબલ ઈકૉનૉમી' – વૈશ્વિક અર્થકારણને નામે આ પેઢીઓ દુનિયા આખીને ભરડામાં લે છે. 'મલ્ટિનેશનલ ઍગ્રીમેન્ટ ઑન ઈન્વેસ્ટમેન્ટ'ના હકદાવે આ પેઢીઓ ગમે ત્યાં પગપેસારા કરી શકે. એમાં એમને 'વર્લ્ડ ટ્રેડ ઑર્ગેનાઈઝેશન', 'વર્લ્ડ બૅન્ક', 'ઈન્ટરનૅશનલ મોનેટરી ફન્ડ', 'યુરોપીયન રાઉન્ડ ટેબલ ઑવ્ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ' અને 'ઑર્ગેનાઈઝેશન ફૉર ઈકૉનૉમિક કો-ઑપરેશન ઍન્ડ ડેવલપમેન્ટ'ની ઓથ છે. કોઈ દેશના સ્થાનિક કાયદા કે સરકાર આમ પેઢીઓનાં હિતોની આડે આવે તો તેના પર મુકદ્દમો ચલાવી સીધાદોર કરી શકાય છે.

'મેકડોનલ્ડઝ' આ પગપેસારાનું ઉદાહરણ છે. અમેરિકામાં સવારના દર ચાર નાસ્તાએ એક મેકડોનલ્ડઝનો હોય છે. દુનિયામાં ક્યાંક ને ક્યાંક દર ત્રણ કલાકે મેકડોનલ્ડઝની એક નવી શાખા ખૂલે છે. મેકડોનલ્ડઝ દર વરસે જાહેરાત પાછળ ૧,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડૉલર અંકે એક અબજ ડૉલર પૂરા ખર્ચે છે.

પણ આ 'અમેરિકન ડ્રીમ' હવે ખાટું થવા લાગ્યું છે. વ્યક્તિગત દેવું વધ્યું છે. ચોરીઓ થાય છે. હિંસા વધી છે. નાકે ગરણું બાંધવું પડે એટલી હદે હવા પ્રદૂષિત થઈ છે. નળનું પાણી ગંદું છે તેથી બૉટલનું પાણી પિવાય છે. રેલો પગ તળે આવ્યો છે પણ લોકો હજી મસ્ત છે. હમણાં એક લગ્નની પાર્ટીમાં બગીચામાં ખાઈપીને મહેમાનો નાચવા લાગ્યા. આ બગીચાની લોનની નીચેથી ગટરના પાઈપ જતા હતા. નાચકૂદના દબાણથી પાઈપ તૂટ્યા. ઘાસની અંદરથી ગંદવાડ ઉપર ઊભરાયો. પણ શેમ્પેન અને સંગીતમાં મત્ત મહેમાનો નાચતાં જ રહ્યાં. છેવટે એક બાળક બોલી ઊઠ્યું, 'છી, નરક જેવું ગંધાય છે.' ઓચિંતું બધાંએ નીચે જોયું તો પગ ઘૂંટી સુધી ગરક હતા.

૧૯૪૫માં અમેરિકા મુક્તિનું પ્રતીક હતું – 'ધ ગ્રેટ લિબરેટર.' આજે અમેરિકાને પોતાનાથી મુક્તિ મેળવવાની નોબત આવી છે અને બાકીની દુનિયા માટે અમેરિકન જીવનશૈલીથી બચવાની નોબત વાગી છે.

બોલ્ટન (યુ.કે.) (આવતે અંકે પૂર્ણ)

ધરતીનુ હીર

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ પ્રફુલ્લ શાહ

અને ફૂલ કરમાઈ ગયુ

એક આદર્શ કિલ્લોલ કરતુ કુટુબ તેના વડા નદલાલભાઈ બોર્ડિંગમા ગૃહપતિ અને અનેક સામાજિક સસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા તેમના પત્ની તેમના દરેક કાર્યમા મદદરૂપ થાય તેઓ બને, બે પુત્રીઓ અને એક પુત્ર એમ પાચ જણાનુ કુટુબ મારે તેમની સાથે ઘર જેવો સબધ

નાની દીકરી ગીતા કૉલેજના બીજા વર્ષમા અભ્યાસ કરે એક દિવસ રવિવારે સાજના સમયે તેઓ ગીતાને લઈને મારે ઘરે આવ્યા તેની નસકોરી ફૂટેલી અને લોહી બધ ન થાય આ તો એક સામાન્ય વાત હતી એટલે લોહી તો બધ થઈ ગયુ પરતુ અમે ડૉક્ટરો કારણ શોધવા પ્રયત્ન કરીએ એટલે દીકરીને બીજે દિવસ દવાખાને બોલાવી

લોહીની તપાસ કરાવી રિપોર્ટ લોહીના કેન્સરનો આવ્યો બાપ દીકરીને આ વાત મારે કેવી રીતે કરવી તે મથામણ મારા મનમા ચાલી બાવીસ વર્ષની જુવાન દીકરી ખીલેલુ ફૂલ, ચહેરા પર નિર્દોષ સ્મિત રમે પરતુ પિતાને ખ્યાલ આવી ગયો કે વાત કઈ ભારે છે ગીતાને બહાર બેસવા કહ્યુ અને નદલાલભાઈને વાત સમજાવી કે ગીતાને લોહીનુ કેન્સર છે અને આપણે તેને સમજાવીને સારવાર શરૂ કરવાની છે આ દર્દને માટે દવાઓ પણ છે અને તેનાથી દર્દને કાબૂમા રાખી શકાશે શક્ય છે કે તેની સારવાર દરમિયાન આ દર્દ મટાડતી દવાઓ પણ શોધાય એટલે આપણે હિમત રાખવાની છે

મનમા સકલ્પ કર્યો કે ગીતાને દીકરી જ માનવી અને કદી તેમની પાસેથી કોઈ ચાર્જ ન લેવો ઈશ્વરની પ્રેરણા કહો કે જે કહો તે પણ તે દિવસથી ગીતા મારી પુત્રી બની ગઈ તેના હૃદયમા મારા માટે પિતાતુલ્ય ભાવ થયો અમે દવા શરૂ કરી તેને સારુ લાગતુ ગયુ કુટુબના સૌ સ્વસ્થ થતા ગયા દર મહિને એક વાર અમદાવાદ લોહી લેવા જવુ પડ્યુ સારવાર અમદાવાદ કેન્સર હૉસ્પિટલની ચાલે આ દર્દમા લોહીનુ પાણી થતુ હોઈ, લોહી ચડાવવુ અનિવાર્ય બને છે

ગીતાના મનમા કોઈ પ્રશ્ન ઘોળાય તો કદી તેના માતપિતાને વાત ન કરે સીધી મારી પાસે આવે અને તેનુ સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરુ અને ખુશ કરીને પાછી મોકલુ ડાહી દીકરી સમજુ પણ એટલી જ હૃદયની અતિ કોમળ વાચન વિશાળ એટલે તેના મનમા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય એટલે ઢીલી પડી જાય ઘણી વખતે તો મારા બધા કામ મૂકીને કલાકો સુધી સમજાવવી પડી હશે તેમનુ ઘર મારા દવાખાને જતા વચ્ચે આવે વારવાર તેને ખબર ન પડે તે રીતે તેના ખબરઅતર પૂછ્યા હુ પદર દિવસમા એક વાર તો મળવાનુ બને જ કોઈ કોઈ વાર તેને હિસ્ટેરિકલ ફિટ્સ પણ આવતી ત્યાર મને બોલાવવા આવે ત્યા જઈને તેના મસ્તક પર હાથ ફેરવી તેને વહાલ કરુ એટલે તરત સારુ થઈ જતુ કદી ઈંજેક્શન આપવાની જરૂર પડતી નહી

ગીતાના માતુશ્રી ભક્તિપરાયણ. કદી કાંઈ બોલવું નહીં, કોઈ ફરિયાદ નહીં. દીકરીની ચાકરી ભક્તિભાવથી કર્યા કરે. તેમને પણ વારંવાર નસકોરી ફૂટતી અને નબળાઈ પણ આવી જતી. પરંતુ તેમની વાત તો કોઈને કહે જ નહીં. પિતાનો સ્વભાવ પણ એવો કે કોઈ વાતની ફરિયાદ નહીં. ઘરમાં સૌ આ વાત જાણે, પણ કોઈ આ દર્દ અંગે શબ્દ પણ ઉચ્ચારે નહીં. અમારે ઘર પાસે નવરાત્રિમાં ગરબા લેવાય. ૪૦૦-૫૦૦ વ્યક્તિઓ નાનામોટા બેત્રણ સર્કલમાં ગરબા લેતાં હોય. દીકરી પણ ગરબા લેવા આવે ત્યારે ખૂબ ખીલે. તેને ખ્યાલ પણ ન હોય તેમ મારું ધ્યાન તેના પર હોય કે થાકી તો નથી જતી ને! એકાદ ગરબો પૂરો થાય કે દોડતીક તે આવે અને આનંદ વ્યક્ત કરે.

સમય જતાં દવાથી દર્દ તો કાબૂમાં રહેતું પરંતુ અંદરથી તે નબળી પડતી જતી હતી. અમદાવાદના એક પ્રોફેસર-લેખક અનિરુદ્ધભાઈ બ્રહ્મભટ્ટને પણ લોહીનું કેન્સર હતું. તેઓ આપણા જાણીતા સાહિત્યકાર. તેમની પાસે અમદાવાદ જાય ત્યારે પહોંચી જાય અને આ દર્દ વિશે જેટલી માહિતી મળે તેટલી મેળવી લે. પરંતુ તેના દિલની વ્યથા બહાર આવવા દે નહીં. વધારે સહન ન થાય ત્યારે મને વાત કરે. એક વાત નક્કી હતી. આ દર્દમાં મૃત્યુની રાહ જોવાતી હતી. દીકરી અને કુટુંબનાં સૌ જાણતાં, છતાં ઘરમાં આ વાત ઉચ્ચારાતી નહીં.

સમય પસાર થતો ગયો. એક, બે, ત્રણ વર્ષ અને પછી તો તકલીફો વધવા લાગી. નબળાઈ વધારે લાગે. લોહી પણ ટૂંકા સમયે ચડાવવું પડે. તેનું મન મક્કમ રહે તે માટે અમે સૌ પ્રયત્ન કરતાં. છેલ્લા છ માસ તો ખ્યાલ આવી ગયો કે દીકરી હવે થોડા સમયની મહેમાન છે. વારંવાર તે મારી પાસે તબિયતની ફરિયાદ લઈને આવતી અને હું તેને સમજાવતો. પછી લોહી ચડાવવા અમે અમદાવાદ ન મોકલતાં, અહીં જ ચડાવતાં. એક પ્રસંગે કોઈનું લોહી મળ્યું નહીં. મારા પરમ મિત્ર અને એક આદર્શ ડૉક્ટર એવા ડૉ. જે. બી. વડેરા કે જેઓ તે વખતે અહીંની કે. કે. હૉસ્પિટલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતા. તેમણે તેમનું લોહી પહેલાં લઈ અને તુરત ગીતાને ચડાવ્યું.

એક દિવસ રાતના નવ વાગ્યાનો સમય. હું તથા મારાં પત્ની અમારા એક મિત્રને ત્યાં તેમની પુત્રીનાં લગ્નનું આલબમ જોવા જઈ રહ્યાં હતાં. દોડતો એક ભાઈ બોલાવવા આવ્યો કે ગીતાબહેનને વસમું લાગે છે. મિત્રને ત્યાં જવાનું મૂકીને સીધા દીકરી પાસે પહોંચી ગયાં. ચહેરો સૂઝી ગયેલો. લોહીના ચકામા દેખાય, તેને ગભરામણ થતી હતી. ખ્યાલ આવી ગયો કે અંતકાળ નજીક છે. પિતા મુંબઈ ગયેલા. બહેન એકલાં જ ઘરે એટલે તેઓ ખૂબ ગભરાઈ ગયેલાં. મુંબઈ ફોન કરીને નંદલાલભાઈને બોલાવી લીધા.

દીકરી પાસે નિરાંતે બેઠો. ઘણા વખતથી તેણે લખેલાં કાવ્યો વાંચવાનું કહેતી, પરંતુ તે વાત ભુલાઈ જતી. તેનું બધું સાહિત્ય મંગાવ્યું. એક પછી એક કાવ્ય વાંચતો ગયો. આ છેલ્લું જ વાંચવાનું હતું. ગીતાએ સુંદર કાવ્યો લખ્યાં હતાં. તેમાં એક કાવ્યે તો મારી આંખમાં પાણી લાવી દીધાં. તેણે લખેલું કે, મારાં માતપિતાએ મારું નામ ગીતા પાડ્યું છે, પણ પ્રભુ, ગીતામાં જે લખ્યું છે તેનો અંશ પણ બની શકું તેમ કરજે. 'મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ' જે ઉષાબહેન શેઠનું બ્લડ કેન્સર વિશે લખેલું પુસ્તક છે, તે મારી પાસે હોવા છતાં તેને વાંચવા આપતો નહીં, પરંતુ તેણે ગમે ત્યાંથી હાથ કરી વાંચેલું. તેણે વાંચેલાં પુસ્તકોની યાદી જોઈ ગયો ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ દીકરીમાં સમજણનું

ઊડાણ કેટલુ છે! તેનુ આવુ વિશાળ વાચન જોઈને અને સમજણ જોઈને મારા હૃદયને આચકો લાગ્યો કે આવી કોમળ હૃદયની દીકરી ચાલી જશે!

તે દિવસથી મારો નિત્યક્રમ બની ગયો કે દીકરીને દિવસમા ત્રણ વાર – સવાર, બપોર અને સાજના – જોવા જવુ દરરોજ સવારના બગીચામાથી ચૂટીને ગુલાબના રગબેરગી ફૂલો ફ્લાવર વાઝમા ગોઠવી જાઉ તેની સામે ટેબલ પર મૂકુ તેને દરરોજ હસાવુ કે આવા ખીલેલા ગુલાબ જેવી મારી દીકરી થઈ જશે એક દિવસ ગુલાબ કરમાઈ ગયા મારી ભૂલને કારણે ગુલાબની દાડી પાણી બહાર રહી ગયેલી તેના કારણે ગુલાબ કરમાઈ ગયા સાજના હુ જ્યારે તેની પાસે ગયો ત્યારે દીકરી મારા ખોળામા માથુ મૂકીને ખૂબ રડી તેને પપાળતો રહ્યો અને રડવા દીધુ તેને ખૂબ સમજાવી કે આ મારી ભૂલને કારણે ફૂલો કરમાઈ ગયા છે તેનુ તો એક જ રટણ રહ્યુ કે, ગુલાબ કરમાઈ ગયા તેમ હુ પણ એક દિવસ કરમાઈ જઈશ બીજા દિવસથી બે ફૂલદાનીમા ગુલાબ ભરીને લઈ જાઉં એકને ટીપોઈ પર રાખુ અને બીજાને ટોડલા પર મૂકુ જેથી કોઈ પણ સ્થિતિમા સૂતી હોય તો તેને ગુલાબ દેખાય ગુલાબ જોઈને તે શુ વિચારતી હશે! પરતુ તેનુ મન આનદમા રહેતુ

દિવસે દિવસે પીડા અસહ્ય બનતી ચાલી ચહેરો ફૂલી ગયો, આખો પણ ઝીણી થઈ ગઈ ખાવામા તકલીફ પડવા લાગી શ્વાસોચ્છ્વાસમા પણ તકલીફ પડતી એટલે પાછળ ગાદલા મૂકીને તેને બેસાડતા શરીર પર કાળા ચાભા દેખાતા હતા અને બોલી શકાતુ પણ નહી આવા સમયે દીકરી તેના માતપિતાને કાઈ કહેતી નહી પરતુ મારી પાસે ખૂબ લાડ કરતી અને હુ લાડ કરાવતો હુ સાજના તેની પાસે બેસુ ત્યારે બોલી શકતી નહી પરતુ લખીને આપતી કે ભાઈ, આજે તમે વધારે વાર બેસો, આજે તમે મને જમાડો, આજે તમારે જવાનુ નથી, હુ સુઈ જાઉ પછી જવાનુ છે તે રાજી રહે તે માટે અમે બધા પ્રયત્નો કરતા

છેલ્લે સાજના જ્યારે હુ તેની પાસે ગયો ત્યારે ખ્યાલ આવી ગયો કે આજની રાત ભારે છે રાતના બાર સુધી તેની પાસે બેસી જુદી જુદી વાતો કરી તેને ખુશ કરવા પ્રયત્નો કરતો રહ્યો કોઈ કોઈ વાર ભાન જતુ રહેતુ દીકરી સૂઈ શકતી નહી અને પાછળ ટેકો રાખતા તેના પિતાશ્રીએ મને કહ્યુ કે, ડૉક્ટર, તમે ઘરે જઈ આરામ કરો જરા પણ તકલીફ વધારે લાગશે તો તમને બોલાવી લઈશુ મારુ મન તેની પાસેથી ખસવા ના પાડતુ હતુ પરતુ દિવસ આખાના કામને કારણે શરીર થાકેલુ એટલે ઘરે જઈને સૂવા પ્રયત્ન કર્યા, પરતુ ગીતાના જ વિચારો આવ્યા કરે

એકાદ વાગ્યો હશે અને ગીતાએ મારુ રટણ શરૂ કર્યુ થોડી વાર શુદ્ધિ ગુમાવી દે, થોડી વાર શુદ્ધિ આવી જાય તે પરિસ્થિતિ હતી નદલાલભાઈને એમ કે ડૉક્ટરને થોડો આરામ ભલે મળે તેમ કરતા કરતા સવારના પાચ વાગ્યા દીકરીથી હવે ન રહેવાયુ એટલે ઈશારો કર્યો કે જલદી બોલાવી લાવો

મારુ ત્યા પહોચવુ ને દીકરી જાણે મારી રાહ જોતી હોય તેમ મને જોઈને તેના ચહેરા પર છેલ્લુ સ્મિત રમી રહ્યુ અને દેહ છોડી દીધો જાણે તેને મારી સાથે આખોથી છેલ્લી વાતો કરી લેવી હતી

એક ફૂલ કરમાઈ ગયુ

આ વાતને પદર વર્ષ થયા હશે પરતુ આજે પણ બધા દશ્યો મારી સામે તરે છે

* * *

ગૃહગંગાને તીરે

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા ચમત્કાર સર્જે છે

હૉસ્પિટલના કોરીડોરમાં ડોનાલ્ડ કહી રહ્યો છે, 'મેરી, તું યુવાન છે, તારી આશાસ્પદ કેરિયર છે, ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય છે, તું લાગણીમાં તણાયા વિના સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કર. જેકનું છાતીથી નીચેનું શરીર લકવાગ્રસ્ત છે, એના માટે સુધારાની કોઈ શક્યતા નથી.' આટલું કહીને એ થોભ્યો, પણ મેરી તો એની સામે જોઈ રહી છે. કંઈ બોલતી નથી એટલે એણે કહેવા માંડ્યું, 'જો તું એની સાથે જોડાઈશ તો એ તારા માટે માત્ર જવાબદારી, માત્ર બોજ બની રહેશે, તારું જીવન અટવાઈ જશે, પ્રગતિ રૂંધાઈ જશે, અને ભવિષ્યમાં તારી લાગણીમાં, તારા હૃદયમાં પરિવર્તન આવે ત્યારે એની સાથે રહેવું કપરું લાગશે.'

ડોનાલ્ડ મેરી અને જેકનો મિત્ર છે. એક ઉનાળાની સાંજે લોંગ આઈલૅન્ડના સમુદ્રમાં તેઓ તરતા હતા ત્યારે એક જોરદાર મોજું એવું આવ્યું ને જેક કંઈક ગફલતમાં રહ્યો ને એની ગરદન ઉપર પછડાયું. ગરદન તૂટી ગઈ. એની કરોડરજ્જુના છઠ્ઠા અને સાતમા મણકાના કટકા થઈ ગયા, એમની જગ્યા કરતાં અડધો ઈંચ ખસી ગયા. જ્ઞાનતંતુઓનું સ્નાયુ સાથેનું જોડાણ ખોરવાઈ ગયું.

યુવાન, તંદુરસ્ત, ઉત્સાહથી ભરપૂર, સફળ દસ્તાવેજી ચિત્રો બનાવનાર જેક સાવ અપંગ થઈ ગયો. અવયવો પર કોઈ કાબૂ ન રહ્યો.

આ જોઈને બધા ડઘાઈ ગયા. મેરી અને જેકના થોડા દિવસો પછી લગ્ન થવાનાં હતાં. ત્યાં આ અકસ્માત થયો. અકસ્માત થયો ત્યારથી મેરી જેકની પાસે જ છે, એક ઘડીએ દૂર ખસી નથી. આ જોઈને ડોનાલ્ડે સહાનુભૂતિથી એને સૂચન કર્યું હતું કે જેક સાથે લગ્ન કરવાનું માંડી વાળે. અમેરિકામાં આવા સૂચનની નવાઈ નથી. અમેરિકન સમાજનું આવું માનસ હોય છે, એકના ખાતર બીજાએ ભોગ આપવો જોઈએ એવી વિચારસરણી ત્યાં નથી. ત્યાં સૌ પોતાની જિંદગી, પોતાની પ્રગતિ, પોતાના સુખ વિશે વિચારે. કોઈ સંબંધ ત્યાં ચિરસ્થાયી નથી મનાતો.

પણ મેરી જુદી માટીની બનેલી હતી. એણે ડોનાલ્ડને કહ્યું: 'દરેક સંબંધમાં ઉતાર-ચડાવ તો આવે છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ, લાગણીઓમાં વધઘટ થતી રહે પણ લાગણી સાવ મરી તો ન પરવારે. અને તમે જેકને શું માનો છો? એ લકવાગ્રસ્ત થયો એટલે માણસ મટી ગયો? એ શું માત્ર જવાબદારી, ભાર, બોજ છે મારા માટે? ના, મિત્ર ડોનાલ્ડ, એ મારો પ્રિયતમ છે. પ્રાણપ્રિય છે. એક પળ માટે તો ડોનાલ્ડ છોભીલો પડી ગયો. પછી બોલ્યો: 'મેરી, હું તો તારા ભવિષ્ય માટે તને કહું છું, અત્યારે તને ખ્યાલ નહીં આવે પણ પછી ફરજના નામે ખેંચ્યે રાખવું આકરું પડી જશે. તારું જીવવું દુષ્કર બની જશે.' મિત્રની સલાહ સાંભળી મેરી બોલી: 'પછી મને કેવું લાગશે એની ચિંતા મારે અત્યારે નથી કરવી. બે દિવસ

પહેલાં કોને ખબર હતી જેકની આ હાલત થશે ડોનાલ્ડ, જેકની સ્થિતિ ચિંતાજનક છે ખૂબ ચિંતાજનક, પણ મેં આશા નથી ગુમાવી '

મેરીની મમ્મીએ પણ મેરીને એક બાજુ પર લઈ જઈને મોઘમ રીતે કહ્યું 'બેટી, તારે આ બધું વેઠવાની જરૂર નથી ' માનો ઇશારો મેરી સમજી ગઈ દીકરી પરના પ્રેમના લીધે મા સૂચવવા માગતી હતી કે તું જેક સાથે પરણી નથી, તો શું કામ એને વળગેલી રહે છે, એનાથી દૂર થઈ જા. હવે તારા સુખનો રસ્તો બીજો છે જેક સાથે સુખ નહીં મળે

મેરીની ચોવીસ વર્ષની ઉંમર છે આજ સુધી કંઈ અણગમતું બને, કંઈ ખોટું બને તો મા જ બધું સીધા પાટે લાવી દેતી હતી, મેરી કાયમ માનું કહ્યું માનતી, પરંતુ એ મા એને આજે જે સલાહ આપે છે એ મેરીને કબૂલ નથી

એણે માને આઘાત ન લાગે એમ સૌમ્ય સૂરમાં કહ્યું 'મમ્મી, હજી મેં કંઈ નક્કી નથી કર્યું એના માટે આ યોગ્ય સમય નથી '

ડૉક્ટરોએ જેકનું ઑપરેશન કરવાનું નક્કી કર્યું હૉસ્પિટલના મુખ્ય સર્જનને મેરીએ ઑપરેશન વિશે પૂછ્યું ત્યારે સર્જને કહ્યું હતું, 'કરોડરજ્જુને બને ત્યાં સુધી અડકાય જ નહીં, એનું ઑપરેશન જોખમી, અત્યંત જોખમી કહેવાય અમે બધી જ તકેદારી રાખીશું તોય દરદીના બચવા અંગે કંઈ કહેવાય નહીં ' ઑપરેશન ટેબલ પર કંઈ પણ બની શકે કંઈ પણ એટલે મૃત્યુ જેક મરી પણ જાય

મેરીના પિતા પણ ડૉક્ટર છે મેરીએ પિતાને સીધેસીધું પૂછ્યું 'ડેડી, ઑપરેશનમાં જેક મરી શકે ખરો?'

'હા, એ મરી શકે ને જીવશે તોય લકવાગ્રસ્ત રહેશે એ લકવાગ્રસ્ત જિંદગી તો મોત કરતાંય બદતર? હશે એના માટે જીવન કરતાં મોત ' બાપે સાચી હકીકત કહી દીધી

નાનપણથી મેરીને એના પપ્પા પર બહુ વિશ્વાસ હતો એને કોઈ પ્રૉબ્લેમ હોય, મૂંઝવણ હોય તો પપ્પા પાસે દોડી જતી અને એના પપ્પા પ્રામાણિકપણે, ખૂબ સ્પષ્ટ રીતે જે હકીકત હોય, એ દીકરીને કહેતા બાપદીકરી વચ્ચે ઉષ્માભરી મૈત્રી હતી બાપના વચન સાંભળીને એ ધ્રૂજી ઊઠી ઓહ, પિતાય નિરાશાજનક ચિત્ર જ જુએ છે તો આપરેશનમાં શું જેક નહીં બચે? પપ્પાએ પૂરી સ્પષ્ટતાથી સાચી વાત કહી દીધી છે તો જેક વગરની જિંદગી? ના, ના, જેકને હું મરવા નહીં દઉં જેકની જિંદગી કરતાંય પ્રભુ હું તારી પાસે ઘણું વધારે માગું છું, જેકને તું હરતોફરતો કરી દજે જેક વગર હું નહીં જીવી શકું

મેરીએ મનોમન આ પ્રાર્થના ઉચ્ચારી ને આ શું? એનામાં હિંમતનો, આશાનો સંચાર થયો અકસ્માત થયો ત્યારથી આ ઘડી સુધી મનથી એ સાવ એકલી પડી ગઈ હતી, પોતાની દુનિયા એને અંધકારમાં ડૂબતી લાગતી હતી ત્યાં એના હૃદયમનમાં પ્રકાશ પથરાયો પ્રાર્થનાએ પ્રકાશ પાથર્યો

હૉસ્પિટલના રેસિડેન્ટ ડૉક્ટરના શબ્દો એને યાદ આવ્યા એ ડૉક્ટર જાએ કહ્યું હતું, 'દરેક દર્દી, એની રીતે યુનિક, સાવ જુદો જ હોય છે, એકસરખી ઈજા હોય પણ પરિણામ જુદું આવે છે માટે હું કહું છું, ચમત્કાર બને છે મનની દૃઢતા જોઈએ ' ડૉક્ટરના શબ્દોએ આશા બંધાવી

'તો જેકના કેસમાં જરૂર ચમત્કાર બનશે ' આ વિચારે મેરીના મનમાં શાંતિ થઈ, એ શાંતિ એના ચહેરા પર પથરાઈ આ જોઈને એના પિતાએ કહ્યું 'દીકરી, લોકો ભલે ગમે તે

અભિપ્રાય આપે પણ મને ખાતરી છે તું લડી લઈશ.' બાપે દીકરીને જેકથી છૂટા થવાની, જેકને છોડી દેવાની સલાહ ન આપી. તો તું લડી લે એમ પણ ન કહ્યું. પણ દીકરીના પ્રેમભર્યા અંત:કરણ પર વિશ્વાસ રાખીને કહ્યું કે, 'તું લડી લઈશ, અને હું તારી સાથે રહીશ.' બાપનાં વચનોથી મેરીની આંખો ભરાઈ આવી. બોલી: 'ડેડી, તમે અહીં છો તો મને બહુ સારું લાગે છે, હું લડી લઈશ.' મેરીનાં માબાપ યુરોપની ટૂર પર જવાનાં હતાં એ મુલતવી રાખીને તેઓ દીકરીના પડખે રહ્યાં. મેરી કૃતનિશ્ચિયી બની.

જેક એના દરેક હલનચલનમાં પરવશ છે. મેરી જુએ છે જેકની આંખોમાં ઉદાસી ને હતાશા છે. જેક મેરીને કંઈ પૂછી શકતો નથી, પણ વિચારે છે, મારે તો પૂરા સમયની નર્સ જોઈએ, હું તો સાવ પરવશ છું. આટલી યુવાન, તંદુરસ્ત, રૂપાળી, બુદ્ધિમાન, ઉજ્જ્વળ કેરિયરવાળી મેરી શું કામ મને પરણે? હું એની કઈ માગણી સંતોષી શકવાનો છું? પતિ થવાની મારી શારીરિક ક્ષમતા નથી રહી. હું નકામો છું. તો પછી મેરી શું કામ સતત મારી પાસે બેસે છે? એ દયા ખાતર કે દેખાવ ખાતર મારી પાસે બેસે નહીં. તો શું એ હજી મને પ્રેમ કરે છે? કઈ આશાએ? હું એને શું આપી શકવાનો?

આતુર નયને એ મેરીને જોઈ રહે છે, મેરી એના મનની વાત સમજે છે ને પ્રેમથી એનો હાથ પંપાળતા કહે છે, 'જેક, હું જાણતી નથી, શું થશે? પરિસ્થિતિ કેવો વળાંક લેશે? પણ એક વાત નક્કી જાણી લે કે પરિસ્થિતિ ગમે તેવી આવે – હું તને પ્રેમ કરું છું ને કરતી રહીશ. મને તારી પાસે રહેવું ગમે એટલે રહી છું. હું તારી સાથે છું. આપણે બેઉએ આ દુર્ઘટના સામે લડવાનું છે.'

'પણ મેરી આપણું સહજીવન આનંદવિહોણું, દુ:ખી અને અસહ્ય બનશે તો! મારાથી તને દુ:ખી નહીં જોવાય. તું તારા સુખના પંથે જા!'

'જેક, તું ચિંતા ન કર. મન મક્કમ કર. સંકલ્પ કર. ઈશ્વરે તને જિવાડ્યો છે તો એ તને ચાલતોય કરશે. આપણે હાર નહીં માનીએ, લડી લઈશું. તું આશા રાખ ને રાહ જો, ચમત્કાર બને છે, જરૂર બને છે.'

જેક વાસ્તવવાદી હતો. એ બોલ્યો: 'મેરી તું એટલી આશામાં ન તણાઈશ. ઉત્તમની આશા રાખ, પણ નિષ્ફળતાને ખમવા પણ તૈયાર રહેજે, મારી સ્થિતિમાં રાતોરાત ફેરફાર નહીં થાય. બધું બહુ ધીમી ગતિએ થશે ને ખર્ચાનો પણ વિચાર કરવો પડશે ને? જેકને નાનાંમોટાં કેટલાંય ઑપરેશનો થાય છે. મેરી બધું ભૂલીને એની પાસે ને પાસે જ રહે છે, અને એમનો પુરુષાર્થ ફળે છે, પ્રાર્થના ફળે છે. જેક વ્હીલચૅરમાં અને પછી પોતાના પગ પર ચાલતો થાય છે. બેઉનાં લગ્ન થાય છે.

આધુનિક અમેરિકન યુવતી એની શ્રદ્ધા અને પ્રેમના બળે પ્રિયતમ પતિને ચાલતો કરે છે. આ આખી વાત જેક અને મેરીએ "But There are Always Miracles'માં આલેખી છે. જેક કબૂલ કરે છે કે જો મેરીને અકસ્માત થયો હોત ને એ આવી હાલતમાં મુકાઈ હોત તો હું આટલી ધીરજ, સમતા ને આશાથી સાથ ન આપી શક્યો હોત. આવી મનની મક્કમતા કે દઢતા મારામાં ન આવી હોત.

આપણી પુરાણ કથાઓમાંય સાવિત્રી છે પણ સાવિત્રીની બરોબરી કરી શકે એવા પતિનું પાત્ર આજે ક્યાં છે?

- અવંતિકા ગુણવંત

જોયેલું ને જાણેલું

(ડૉ હરિવલ્લભ ભાયાણી બૃહદ ગુજરાતના સર્વતોમુખી પ્રતિભા ધરાવનાર અગ્રિમ હરોળના સાક્ષર, વત્સલ વિદ્વાન, નામાંકિત ભાષાશાસ્ત્રી સ્વભાવે આનદી 'અખડ આનદ'મા લખવાનુ એમને મે આમત્રણ પાઠવેલુ તા ૯-૬-૨૦૦૦ના પત્રમા એમણે મને લખ્યુ 'મારુ સ્વાસ્થ્ય નરમ રહેતુ હોઈને ક્વચિત્ જ લખાય છે કાઈક ઠીક હશે તો જરૂર મોકલીશ" ભાયાણી સાહેબે બેએક મહિના પહેલા નીચેનુ લખાણ, યાદ રાખીને, સપ્રેમ મોકલી આપ્યુ તાજેતરમા અવસાન પામેલા ભાયાણી સાહેબને 'અખડ આનદ' પરિવારની સનમાનાજલિ, સ્નેહાજલિ' - તત્રી)

ચમત્કારિક માનસિક શક્તિ ધરાવનારનો મારો એક અનુભવ

ગગાદાસના પિતા અને મારા પિતા માસિયાઈભાઈ હુ મુબઈ અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે ગયો ત્યારે કેટલાક સમય મને ગગાદાસભાઈને ત્યા આશરો મળેલો ત્યારથી અમારા કુટુબો વચ્ચે વરસો સુધી ગાઢ સબધ બધાઈ ગયો

ગગાદાસ કાપડ બજારમા ગુમાસ્તા શેઠને મિલોના એજન્ટ તરીકે જે મિલ મળે તે વેચવાનુ એમનુ કામ ચાર ચોપડી ભણેલા હતા, પણ હૈયા ઉકલેય ઘણી અને માર્કેટમા એમની પ્રામાણિક માણસ તરીકે પ્રતિષ્ઠા સબધો પણ ઘણાની સાથે

બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે કાળાબજારનો વાયરો વાયો, ત્યારે કાપડના વેપારીઓએ પણ તેનો સારો લાભ ઉઠાવેલો બન્યુ એવુ કે ગગાદાસના શેઠની દુકાનમા કાળા નાણાની મોટી રકમ હતી, તે ગુમ થઈ શેઠનો વહેમ નામુ લખનાર મહેતા અને ગગાદાસ ઉપર ગયો એમને એ રકમની જાણ હતી પણ કાળુ નાણુ એટલે કેસ-કેસ તો થાય નહીં શેઠે બનેને નોકરીમાથી છૂટા કરી દીધા ગગાદાસને વરસોનો શેઠનુ કાપડ ખપાવવાનો એકમાત્ર અનુભવ બેકાર બની ગયા, એટલુ જ નહીં માથે ચોરીનો આરોપ, એટલે બીજો કોઈ પણ નોકરી ન રાખે ગગાદાસ નિર્દોષ હતા, પણ શેઠ માનવા તૈયાર નહી

ત્યારે કાલબાદેવી પર રહેતા ગગાદાસની બાજુની ગલીમા કરુણાશકર વ્યાસ રહેતા હતા ચોરી કોણે કરી છે તે પકડી આપવુ, દીકરો કે કોઈ સ્વજન ગુમ થયુ હોય તો તે ક્યા છે તેનો પત્તો બતાવવો, અમુક ઘટના કે બાબતને લગતી ભવિષ્યની આગાહી કરવી - એ માટે એમની ઘણી ખ્યાતિ હતી ગગાદાસે કરુણાશકરને પોતા પર આવેલા ચોરીના આરોપની વાત કરી તેઓ પ્રશ્ન દીઠ એક સો રૂપિયા લેતા કરુણાશકરે કહ્યુ, જેણે ચોરી છે તેણે એ રકમ સાતુગામા અમુક જગ્યાએ ઝાડ નીચે દાટી છે ગગાદાસ અને મહેતાજી ત્યા પહોચ્યા અને દાટેલી પૂરી રકમ શેઠને સોપી પણ તે છતા વહેમીલા શેઠે તેમને નોકરીમા પાછા ન રાખ્યા અને વાત ફેલાવી કે એ લોકો જ ત્યા દાટી આવેલા અને પછી ડરી જઈને રકમ પાછી આપી ગયા

પણ ત્યારથી ગગાદાસની કરુણાશકર ઉપર ઊડી શ્રદ્ધા બેસી ગઈ એક વાર ગગાદાસ

જ પેલા ઍડવોકેટે દંડની નોટો ગણી દીધી. એ લેતાં દત્તા સાહેબે ફરી એમનાં નામ પૂછ્યાં. બંને મૌન રહ્યા.

'ઠીક હૈ. યહાં નહીં તો વહાં નામ તો આપકો દેને હી પડેંગે.' કહેતાં મારો હાથ ઝાલીને કૉફી પીવા તેઓ લઈ ગયા!

- જોસેફ મેકવાન

માતા અને પિતાની ઓળખ

એક વાર રવિબાબુને એક સ્વપ્નું આવ્યું.

'હું છેક બાળપણમાં જ મા વગરનો થયો હતો. મારા મોટી ઉંમરના જીવનમાં માનું સ્થાન નહોતું. કાલે રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે હું પહેલાંનો બાળક જ છું. ગંગાકાંઠે આવેલા બગીચામાંના મકાનમાં મા એક ઓરડામાં બેઠેલાં છે. મા તો છે જ, પણ તેમનું અસ્તિત્વ કંઈ આખો વખત ચેતનાને વ્યાપી રહેલું નથી હોતું. હું પણ મા તરફ ધ્યાન દીધા વગર તેમના ઓરડા આગળ થઈને ચાલ્યો ગયો. વરંડામાં પહોંચતાં એક ક્ષણમાં એકાએક મને શું થયું કોણ જાણે - મારા મનમાં થઈ આવ્યું કે મા છે. તરત જ તેમના ઓરડામાં જઈને તેમના ચરણની રજ લઈ તેમને પ્રણામ કર્યા. તેમણે મારો હાથ પકડીને મને કહ્યું, 'તું આવ્યો?' અહીં જ સ્વપ્નું ઊડી ગયું.'

સ્વપ્નની વાત સમજાવતાં રવિબાબુ કહે છે કે - આપણું જીવન વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓથી ભર્યું ભર્યું છે. એમાં ઈશ્વર માટે જગા જ ક્યાં છે? અને એ આપણા જીવનમાં નથી એનો અભાવ પણ ક્યાં છે? આપણે ક્યાં ક્યારેય એના ખાલીપાનો અજંપો અનુભવીએ છીએ? ઈશ્વર તો ઠીક પણ જેની સાથે રહીએ છીએ તે મા-બાપ, પતિ-પત્ની, સંતાનો, સગાંસંબંધી, સાથી, મિત્રો... આ બધાંની સાથે રહીએ છીએ ખરાં પણ ક્યારેય એમની 'ખરી ઓળખ' આપણને થઈ હોય છે ખરી?

કવિ માની સાથે જ રહે છે. મા ખવડાવે છે, પવન નાખે છે, એ પોતે પણ માની આગળથી જ આવજા કરે છે પણ એક વાર એકાએક એમને થાય છે કે 'લાવ, મા પાસે જાઉં.' અને મા કહે છે કે 'બેટા તું આવ્યો.'

બસ, એ ક્ષણે બેટાને બાની 'ખરી ઓળખ' થાય છે.

આખો જન્મારો સાથે રહીએ અને છતાં આપણને એકબીજાની 'ખરી ઓળખ' નથી હોતી પણ જીવનમાં 'એક ક્ષણ' - એક જ ક્ષણ આવે છે. જો એને પકડી શકીએ તો - આપણને સ્વજનની 'ખરી ઓળખ' થાય છે.

આવો અનુભવ મને મારા પિતાનો મારા જીવનમાં થયેલો, તેનું સ્મરણ થાય છે.

મારા પિતા જૂના વિચારના સનાતની ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતા. પણ પરમ ભગવત્‌ભક્ત હતા. એક વાર એવું બન્યું કે - એક રાત્રે હું બહારથી આવી થાકેલો તે પથારીમાં અંગ લંબાવી સૂતેલો. ત્યાં મારા બાપુ આવ્યા. મારી પથારીમાં બેસી મને કહે, ભાઈ ઊંઘી ગયા?' મેં સૂતાં સૂતાં જ કહ્યું, 'ના જાગું છું'. પછી કહે તમને એક વાત કરવી છે. 'આજે મારાથી એક 'પાપ' થઈ ગયું.' મેં સૂતાં સૂતાં જ કહ્યું: 'બાપુ હવે, આ ઉંમરે તમે કશું કરતા નથી ત્યારે પાપ-પુણ્યની આ શું પળોજણ?'

પણ તે કહે: 'ના, ના આજે મારાથી પાપ થઈ ગયું.' મેં કહ્યું, 'શું થયું?'

તો કહે: 'આજે બપોરે હું સૂતો હતો, ત્યાં સંસ્થામાં ભણતી છોકરીઓના એકબે વાલી આવ્યા અને તેમણે મારા માટલામાંથી પાણી લઈ પીધું.

ત્યારે મને થયું કે, 'આમાં કોઈ નીચ હોય, તો શું એનું બોળેલું પાણી મારે પીવાનું?' આ વિચારે હું વ્યથિત થયો. પણ ત્યાં લાગલો જ

બીજો વિચાર આવ્યો કે, 'અચ્છા, બીજાને નીચ કહેનાર તુ 'નીચ' ખરો કે નહી?'

આ શબ્દો સાભળતાની સાથ જ હુ પથારીમાથી સફાળો બેઠો થઈ ગયો અને માથેસાથ મારા પિતાને પગે લાગ્યો

મે કહ્યુ બાપુ, 'આપણે આખી જિદગીથી સાથે રહીએ છીએ પણ તમારી 'ખરી ઓળખ' તો મને આજે જ થઈ '

તે પછી થોડા દિવસો બાદ મારા પિતાનો દેહવિલય થયેલો

રવિબાબુને તો તેમની માએ સ્વપ્નમા આવી ખરી ઓળખ કરાવી પાગ મને તો મારા બાપુ દેહ છોડતા પહેલા તેમની 'ખરી ઓળખ' કરાવતા ગયા

'ખરી ઓળખ' એટલે વ્યક્તિમાત્રમા, પદાર્થમાત્રમા જે ઈશ્વર છે તેની ઓળખ

અને એ પાગ એની જ કૃપા થાય ત્યારે થાય છે બાકી જન્મજન્માતરના ફેરા ફર્યા કરીએ, લાબી જિદગી સાથે રહીએ, સાથે મળી સસાર ચલાવીએ, ધધા ધાપા કરીએ અન તાય આપણને નથી આપણી ઓળખ થતી ક નથી આપણા સાથીની થતી

પણ જો સબધમા સચ્ચાઈ હોય તો જીવતર આખામા 'એક પળ' એવી જરૂર આવે જ કે ક્ષણાર્ધમા એકને બીજાની ઓળખ થઈ જાય અને એ વાટે એના અતરમા રહેલા રામના દર્શન થઈ જાય

ધન્ય એ ઘડી જીવનની ધન્ય એ ઘડી

- ગોવિદભાઈ રાવલ

ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલની અનુભૂતિ

ઈ સ ૧૮૭૩મા ઈંગ્લેંડમા ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થયુ હતુ એના દર્શને મહાન સમાજસેવિકા અને તત્ત્વશોધક મરમી વિદુષી ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલની અત સૃષ્ટિમા જ ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો એ Fraser s Magazine નામના અગ્રેજી સામયિકમા ૧૮૭૩ના જુલાઈ માસમા છપાયે એક લેખના ભાગ તરીક પ્રસિદ્ધ થયો હતો સબધિત લખાણનો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ અહી પ્રસ્તુત છે

સોમવાર, ૨૯ મે ૧૮૭૩

સૂર્યગ્રહણનો આરભ થયો સવારના ૭ ૩૮

ગ્રહણ ખગ્રાસકક્ષાએ પહોચ્યુ સવારના ૮ ૨૮

ગ્રહણ સમાપ્ત થયુ સવારના ૯ ૨૪

હવે ઘણા વર્ષો સુધી આ દેશમા દેખાય એવુ ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થશે નહી ૧૯૯૯મા ઑગસ્ટની ૧૧મી તારીખે સવારે ૧૦ વાગ્યા પહેલા ૧૨ મિનિટ અને ૨૦ સેકન્ડના સ્થાનિક સમય પૂર્ણ ગ્રહણ ઈંગ્લેંડમા થશે એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે

વિશ્વમા રાજકીય અને નૈતિક શાસનના નિયમો અભ્યાસ દ્વારા સમજી શકાય એમ આપણે માની લઈએ તો માનવસમાજની આગામી પરિસ્થિતિ વિશે આટલી ચોકસાઈથી આગાહી કરી શકાય ખરી? ભવિષ્યનુ યુરોપ કેવુ હશે? ઈંગ્લેંડ કેવુ હશે? ૧૯૯૯મા ઑગસ્ટની ૧૧મી તારીખે આપણા ઘરોમા અને સસ્થાઓમા શુ ચાલી રહ્યુ હશે?

એક વાત નક્કી છે આજે જ હયાત છે એમાથી કોઈ એ વખતે હાજર નહી હોય કદાચ ત્યા સુધીમા આપણે નૈતિક સત્યના નિયમોમા એટલી પારગતતા મેળવી હશે કે આપણે નિ શક કહી શકીએ ક આજ અસ્તિત્વ ધરાવતો પ્રત્યક માનવી એ સમયે જીવત હશે પણ ક્યા? બીજી એક વાત નિશ્ચિત છે વિશ્વમા રહેલી દરેક વસ્તુ નિયમોન આધીન છે નિયમ અને એનુ પરિણામ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે નજીવુ કાર્ય કે સામાન્ય લાગણી પાગ નિયમને અનુસરે છે એમા આકસ્મિક યોગને કોઈ સ્થાન નથી તદનુસાર, સવશક્તિમાન તત્ત્વ

(પરમાત્મા)ના નિયમો કે વિચારો દ્વારા પ્રગટ થતું ચિત્ત જો ઉકેલી શકાય તો નિ:સંશય ઐતિહાસિક ભવિષ્યકથન કરી શકાય.

ભવિષ્યમાં સર્વત્ર નિયમનું શાસન હશે. દૈવયોગને ક્યાંય સ્થાન નહીં હોય. પરંતુ એ નિયમો અવ્યવસ્થાના હશે કે સુવ્યવસ્થાના એ આપણા ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે ખરેખર તો આપણે આપણી ભૂમિકાનો વિચાર કરવાનો છે.

૧૯૯૯માં ઑગસ્ટની ૧૧મી તારીખે વિશ્વ કેવું હશે? આપણે એને બનાવ્યું હશે એવું.

પ્રેષક : **પ્રૉ. નારાયણ શેઠ**

ખોવાયેલા રત્નની કથા

ભિલોડા(સાબરકાંઠા)માં કેટલાક દિવસથી ૩૦-૩૫ વર્ષનો લાગતો એક યુવાન ગામ આખા માટે કૌતુકનો વિષય બની ગયો હતો. તેનો સહેજ ગોરો રંગ અને અતિશય વધેલી દાઢીમાં તેનો ચહેરો ઘાટીલો લાગતો હતો. માથાના વાળ પણ વધેલા. કપડાં ફાટેલાં, ગંદા શરીર પર મેલના થર. કુદરતી હાજતે જવાનું પણ કશું ભાન નહીં. અર્ધ પાગલાવસ્થા અને અર્ધ-નગ્નાવસ્થાથી કેટલાંક સૂગ અનુભવે તો કેટલાંક તેને મજાક-મશ્કરીનું સાધન બનાવે. તો કોઈક તેને પથ્થર મારીને નજીક આવતો અટકાવે તો કોઈક નાનકડી લાકડીએ તેને મારવાનો દેખાવ કરી ડરાવે પણ ખરા. પણ તે કોણ છે, ક્યાંથી અહીં આવી ચડ્યો છે તે વિશે કશું પૂછવાની દરકાર ન કરે કે એવી કરુણા પણ ન બતાવે. તેને તો આ બધાનું કશું જ્ઞાન જ નહોતું. પણ તેને ભૂખ લાગતી, તરસ પણ લાગતી અને તેનું ભાન રહેતું, ભૂખ લાગે ત્યારે તે કોઈ નાસ્તાની દુકાન કે લારી પાસે જઈને ઊભો રહે. કશું માગે નહીં. માત્ર તેની આંખો જ બોલતી હોય એવું લાગે અને આંખોની ભાષા સમજી શકનાર દુકાનદાર કે લારીવાળો નાસ્તો આપે પણ ખરા તો કોઈ 'હડે...હડે....' કહીને કાઢી મૂકે.

ખાવાનું મળે, પેટ ભરાય છે કે ઊણું રહે છે તેની ચિંતા કર્યા વગર તે ગામથી દૂર માંકરોડા ચર્ચ સામે આવેલા ધોરી માર્ગના કાંઠે ઊગેલા બાવળની ઝાડીમાં સૂઈ જાય. તેની સૂવાની આદત પણ વિચિત્ર. અર્ધું શરીર બાવળની ઝાડીની અંદર રહે અને અર્ધું બહાર.

એટલે કે પગ ધોરી માર્ગના કાંઠા સુધી લંબાવેલા હોય. કોઈ વાહનચાલકના ધ્યાનમાં આ પગ ન આવે તો કચરાઈ જવાની પૂરી શક્યતા... અને જગ્યા કાંઈ સાફસૂથરી, કોરી નહીં. ભૂંડ જે કાદવના માંદણામાં મોજ કરે તેની નજીક જ તે સૂઈ રહે...

કોઈ કોઈ દયાભાવથી પ્રેરાઈને તે સૂતો હોય ત્યાં સુધી તેના માટે ખાવાનું લઈ આવે: પણ તેની પાસે કોઈ ઠામ-વાસણ ન હોય એટલે કાગળના ટુકડામાં રોટલી, દાળભાત મૂકી દે... એ વખતે ત્યાં ભૂંડ આવી જાય તો તેના માટેની ખાદ્યસામગ્રી પર તૂટી પડે. વધે તો તે ખાઈ શકે. ભૂંડને હાંકી કાઢવાની પણ તેનામાં સૂધ નહોતી. આ બધું હોવા છતાં તે એક બાબતમાં સભાન હતો. કોઈની પાસે કરગરીને, દયા આવે તેવા સ્વરે ભીખ નહોતો માગતો. ખાવાનું મળે તો ઠીક, નહીં તો ભૂખ્યો પડ્યો રહેતો. પગ ચાલે ત્યાં સુધી રખડતો.

સવારે તે એક વખત એક કચોરીની લારી પાસે જઈને ઊભો રહ્યો. કચોરીવાળાને એના પ્રત્યે ચીડ, ઘૃણા. કચોરીવાળો એ દિવસે ચિડાયો. તેણે એક રિક્ષાવાળાને કહ્યું: 'આ ભૂંડના સગાને ઈડર છોડી આવ...'

'એલા ૩૧ કિલોમિટર થાય છે'.

તેનું ભાડું થાય તે હું તને આગોતરું આપું ને રિક્ષા સાફ કરવાના પણ પૈસા આપું...'

રિક્ષાવાળો માની ગયો. કચોરીવાળાએ બસો

રૂપિયા આપ્યા રિક્ષાવાળો ઈડર તેને છોડી આવ્યો બે દિવસ ભિલોડાના વિવિધ જૂથોમા ચર્ચા થતી રહી

પણ ચોથે દિવસે કોઈ સમાચાર લાવ્યુ 'પેલો ભૂડનો સગો પાછો આવી ગયો છે ને ચર્ચ પાસેની ઝાડીમા સૂતો છે '

બધાને નવાઈ લાગી ભિલોડા ને ચર્ચનુ તેને આકર્ષણ ક્યાથી? તે આવ્યો કઈ રીતે? કોઈ જીપ, રિક્ષા કે બસવાળો તેને મફતમા લાવે નહીં કેટલાક ખણખોદિયાઓએ તપાસ આદરી તો જાણવા મળ્યુ કે તે ચાલીને આવ્યો છે

તે બોલતો, પણ કશુ સ્પષ્ટ સમજાતુ નહી તેની જીભે લોચા વળી જતા કોઈ તેને બીડી પિવરાવવાના પ્રયાસો કરતુ તો કોઈ આને દારૂ પીધો હોય તો કઈ રીતે લથડિયા ખાય તે જોવાની જિજ્ઞાસા થતા દારૂ પિવરાવવાનો પણ પ્રયાસ કરતુ અને ત્યારે આ અર્ધપાગલ-અર્ધનગ્ન, મેલ, મળ અને ધૂળથી લીપાયેલા જુવાન કરતા તેનુ આ રીતે ટીખળ કરનાર પાગલ લાગતા

ગ્રામલક્ષ્મી ખાદીભંડારમા મૅનેજર તરીકે નોકરી કરતા ગિરીશભાઈ ભાવસારના મનમા કેટલાક દિવસથી એક વિચાર આવ્યો હતો આ જુવાનને નવરાવી, બાલ-દાઢી કરાવી, સ્વચ્છ કપડા પહેરાવી, તેને ભરપેટ સારુ ભોજન કરાવી, સારી પથારીમા ઊંઘ લેવરાવી શાતિથી તેની વાત જાણવી જોઈએ અને પછી તેને રાજેન્દ્રનગર સદ્યોગ સેવા ટ્રસ્ટની મદબુદ્ધિવાળાની શાળામા દાખલ કરાવી દઈએ આ વિચાર ઘૂટાઈને ઘટ્ટ થતા ખુશબૂ ફૂટવેર નામે દુકાન ચલાવતા તેમના નાનાભાઈ અનિલભાઈ અને એરોમા સ્ટુડિયોમા ફોટોગ્રાફીનો વ્યવસાય કરતા કમલેશભાઈ સમક્ષ વ્યક્ત કર્યો બને ભાઈઓએ ગિરીશભાઈની વાતને સહર્ષ વધાવી લીધી

અને બીજી સવારે ગિરીશભાઈ, તે જે ગદી-ગોબરી જગ્યાએ સૂતો હતો ત્યા પહોચી ગયા તેમણે સાથે બિસ્કીટનુ પેકેટ લીધુ હતુ તે બતાવી કહ્યુ 'ચાલ તો ભાઈ '

તેણે એકાએક ગિરીશભાઈ સામે જોયુ આટલો સ્નેહભર્યો સ્વર કદાચ તેણે ઘણા વખત સાભળ્યો હોય કે પછી 'ભાઈ' શબ્દમા પ્રગટલુ મમત્વ તેને સ્પર્શી ગયુ હોય, ગમે તેમ તે ઊભો થયો

'મારી સાથે ચાલ હુ તને બિસ્કિટ ખવરાવીશ ' અને ગિરીશભાઈએ ચાલવા માડ્યુ પછી તેને એક અલાયદા ઓરડામા લઈ ગયા આ અર્ધ પાગલ યુવાને ન તો કશી આનાકાની કરી કે ન તો કશા તોફાન કર્યા

ગિરીશભાઈ અને તેમના માણસોએ મળી તેના ગદા કપડા કાઢી નાખ્યા સાવ દિગબરાવસ્થામા તેને બાથરૂમમા લઈ ગયા તેને સ્નાન કરાવવા ગરમ પાણી તૈયાર થઈ ગયુ હતુ સાબુથી ચોળી ઘસીને પદરેક ડોલથી તેને સ્નાન કરાવ્યુ તેના માપના સ્વચ્છ કપડા પહેરાવી બજારમા લઈ ગયા ચાલુ બજાર ભાવ કરતા ચાર ગણો ભાવ આપીને વાળદ પાસે તેના દાઢી-મૂછ 'ક્લીન શેવ' કરાવ્યા માથાના વધેલા વાળને પણ યોગ્ય રીતે કપાવ્યા અને પછી તેની સામે જોતા તેની ઉમર દસબાર વર્ષ ઓછી થઈ ગયાનુ જણાયુ હા, તેની પીઠમા થોડી ફોલ્લીઓ થઈ હતી પણ મેલને કારણે ખજવાળથી થઈ હોવાનુ લાગ્યુ ત્યા પણ દવા લગાવરાવી ગિરીશભાઈની આ પ્રવૃત્તિથી ઘણાને નવાઈ લાગતી હતી કેટલાક તો કહેતા પણ હતા 'આમ ગાડાની પાછળ ગાડા ન થવાય '

'ને આ રીતે ગાડા ડાહ્યા ન થાય બે દી છૂટ્ટો મૂકો એટલે તે હતો એવો થઈ જવાનો '

'આ તો છાણનો કીડો, એ છાણમા જ જીવે અમથો ભૂડનો સગો કહેવાતો હતો '

પણ ગિરીશભાઈએ કશું ગણકાર્યું નહીં. તેઓ તેને લઈને પોતાના ભાઈ અનિલભાઈની 'જુલી ફૂટવેર'ની દુકાનના બાંકડે બેસાડી વાતો કરતા હતા. જુલી ફૂટવેરની બાજુમાં કમલ સાઈકલ સ્ટોર્સ. તેના માલિક ઈશ્વરભાઈ હરદાસાણી આ બધું જુએ, સાંભળે... પેલા જુવાનને ધારીને જોતા ઈશ્વરભાઈને તે ચહેરામાં કશીક પરિચિતતા જણાઈ. એટલે સિંધીમાં તેનું નામ પૂછ્યું. તેણે તૂટક તૂટક જવાબ આપ્યો, પણ કશું સમજાયું નહીં. પણ ઈશ્વરભાઈએ પ્રયત્ન પડતો ન મૂક્યો. તેમણે સિંધીમાં જ વધુ પ્રશ્નો પૂછ્યા. અને તેણે સિંધીમાં તૂટક તૂટક જવાબ પણ આપ્યા. ઈશ્વરભાઈને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ સિંધી જ છે. એટલે વાત લંબાવી. યુવાનના તૂટક તૂટક જવાબમાં ક્યારેક અંગ્રેજી શબ્દો પણ ઉચ્ચારતા હતા...

ગિરીશભાઈને થયું, આ બરાબર બોલી શકતો નથી. તૂટક તૂટક બોલે છે... એટલે કદાચ લખી શકે અને તેમ તૂટક તૂટક લખે તો... તેમણે કાગળનો ટુકડો અને બોલપેન તે યુવાનના હાથમાં આપ્યાં. તેણે કાગળ ઉપર મહામહેનતે દેવનાગરી લિપિમાં પોતાનું નામ લખ્યું: 'જયપ્રકાશ મેઘાણી...'

ગિરીશભાઈના મનમાં ઝબકારો થયો. આનંદ પણ થયો. તેમણે ધીમેથી કાગળનો બીજો ટુકડો તેની સામે ધર્યો. તેણે બીજા ટુકડા પર લખ્યું. '૪/૨૧...' અને ત્રીજા ટુકડા પર દેવનાગરી લિપિમાં વૈશાલીનગર, અજમેર લખ્યું...'

આ ત્રણે ટુકડા ભેગા કરી ગિરીશભાઈ, અનિલભાઈ અને ઈશ્વરભાઈએ બે કલાકની મહેનતે આખું સરનામું બનાવી લીધું. ઈશ્વરભાઈ સિંધી ખરા પણ અજમેરમાં તેમનું કોઈ સગુંસંબંધી નહીં. વૈશાલીનગરમાં એક લાખથી પણ વધુ વસ્તી. છતાંય તેમણે પ્રયાસ કરવાનો હતો. એ રાતે જ અજમેર ત્રીસેક ફોન કર્યા. મુસ્લિમ, પંજાબી, રાજસ્થાનીઓ ૪/૨૧, વૈશાલીનગરથી અજાણ હતા. છેલ્લી વાર ફોન કરી પછી પોલીસને જાણ કરવાના ઇરાદે ફોન કર્યો તો એક સિંધી ભાઈ જ મળી ગયા. તેઓ વૈશાલીનગરથી પરિચિત નીકળ્યા. તેમણે આખી વાત સાંભળીને કહ્યું: 'હું સવારે તપાસ કરીને તમને જાણ કરીશ.' એમ કહ્યું તો ખરું. પણ તેના કુટુંબીઓએ કહ્યું કે આવી વાત સવાર પર ન રખાય. અત્યારે જ તપાસ કરો...'

એ ભાઈ એક જણને લઈને ઈશ્વરભાઈએ જણાવેલ સરનામે વૈશાલીનગર પહોંચ્યા. મકાન શોધી કાઢ્યું ને બધા સમાચાર આપ્યા. અને બીજી સવારે જ ઈશ્વરભાઈના આશ્ચર્ય વચ્ચે એક મહિલાનો અવાજ સંભળાયો:

હું જયપ્રકાશની માતા બોલું છું... અને તે સ્વર રુદનમાં પલટાઈ ગયો. ત્રણ ચાર ડૂસકાં સંભળાયા પછી પાછો અવાજ આવ્યો: 'ફોન મૂકીને તરત જ અમે ભિલોડા આવવા નીકળીએ છીએ...'

તા. ૧૪-૩-૨૦૦૦ના રોજ સવારે જયપ્રકાશ મેઘાણીનાં માતાપિતા ભિલોડા પહોંચ્યાં. સરનામાના આધારે તેઓ ઈશ્વરભાઈના ઘેર પહોંચી ગયાં. જયપ્રકાશને બોલાવવામાં આવ્યો. તેને જોતાં જ માતા તેને ભેટી પડી તો તે પણ તેને એવી રીતે વળગી પડ્યો કે જાણે ક્યારેય વિખૂટો પડવા ન માગતો હોય. પિતા પણ આલિંગન લઈ રહ્યા હતા ને તેના શરીર પર હાથ ફેરવતા હતા. બધાંની આંખમાં હર્ષના આંસુ હતાં. મિનિટોમાં જ આ વાત ભિલોડામાં ફેલાઈ ગઈ. એમાંય ભિલોડામાં વસતા સિંધી પરિવારના કેટલાય સભ્યો ઈશ્વરભાઈ હરદાસાણીના ઘેર એકઠા થઈ ગયા. બધાંની આંખ ભીની હતી.

પછી તો માણસો વીખરાયા. ગિરીશભાઈ ભાવસાર, તેમના બે ભાઈઓ, ધીમંત ભાવસાર

વગેરે નિરાંતે બેઠા અને જયપ્રકાશની દાસ્તાનની વિગતે વાતો થઈ

જયપ્રકાશના પિતા હરનામદાન મેઘાણી ની આર પી કેમ્પસમા ઑફિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છે તેઓ પહેલા ગાધીનગર સેક્ટર-૨૫મા રહેતા હતા અત્યારે અજમેર છે જયપ્રકાશના માતા લાજ મેઘાણી હોલિદ્રા પ્રાથમિક શાળા, ધાનમડીમા શિક્ષિકા તરીકે ફરજ બજાવે છે

જયપ્રકાશ ત્રણ બહેનો કાન્તા, ઉષા અને મીનાક્ષીનો સૌથી નાનો એકનો એક ભાઈ છે જન્મથી જ થોડી માનસિક મદતા ધરાવે છે છતાય તે અગ્રેજી માધ્યમની શાળામા સાત ધોરણ સુધી ભણ્યો પણ પછી માનસિક મદતા અને તીવ્રતમ લઘુતાને કારણે આગળ ભણી ન શક્યો એટલુ જ નહી બોલવામા પણ ક્યારેક થોથવાવા લાગ્યો કે ગરબડિયા ઉચ્ચારો થવા લાગ્યા આખો દિવસ ઘરમા મૂનમૂન બેની રહેતો અને ટી વી જોયા કરતો હા, બજારનુ સામાન્ય કામ તેને સોપવામા આવે તો તે કરી શકતો

વૈશાલીનગર(અજમેર)ની એક સોસાયટીમા તા ૨૯-૫-'૯૭ના રોજ લગ્નપ્રસગે બધા ગયા હતા ઘરમા નાની બહેન કાન્તા અને જયપ્રકાશ બે જ હતા બને રમતા હતા વાતો કરતા હતા તેમા કોઈક વાતે જયપ્રકાશ એકાએક કાન્તાથી રિસાઈ ગયો અને રીસમા ને રીસમા તે રાતના અગિયારેક વાગ્યે ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો કાન્તાને એમ કે તે હમણા રીસ ઊતરશે એટલે પાછો આવશે પણ કલાક-દોઢ કલાક સુધી પાછો ન આવતા તેને ફાળ પડી માતાપિતા અને બે બહેનો લગ્ન પ્રસગમાથી આવ્યા ત્યાર કાન્તાએ વાત કરી અને પછી તો જયપ્રકાશની શોધ શરૂ થઈ માતાપિતા બેબાકળા બની ગયા હતા બહેનો હેબતાઈ ગઈ હતી પડોશીઓ પણ શોધ કરવામા મદદે આવ્યા ક્યાયથી જયપ્રકાશનો પત્તો લાગ્યો નહી

ત્રણ બહેનોનો તે લાડકો ભાઈ હતો તેઓ ખૂબ દુ ખી થઈ ગઈ તેના આમ ચાલ્યા જવાના ઊડા આઘાતથી બાવીસ વર્ષની બહેન મીનાક્ષીને હાર્ટઍટેક આવ્યો અને તે તા ૫ ૬-૯૭ના રોજ અવસાન પામી એકના એક દીકરાના ચાલ્યા જવાનુ દુ ખ કાયમતુ હતુ ત્યા જુવાન દીકરીના અણધાર્યા અવસાનથી મેઘાણી પરિવાર પર વજ્રાઘાત થયો દિવસો જતા તેઓ તેને જીરવી ગયા

જયપ્રકાશના ચાલ્યા જવાની પોલીસ સ્ટેશને જાણ કરી 'રાજસ્થાન પત્રિકા' અને બીજા બેત્રણ અખબારોમા ફોટા સાથે જાહેરાત આપેલી રાજસ્થાન પરિવહનની બસોમા, બસ ડેપો પર અને જાહેર સ્થળોએ પત્રિકાઓ લગાવડાવી જયપ્રકાશની શોધમા મદદરૂપ થવા વિનતીઓ કરતી યોગ્ય વળતરની પણ જાહેરાત કરેલી પણ જયપ્રકાશ ન મળ્યો

હા, તેના વિશેની સાચીખોટી માહિતી આપી પૈસા પડાવનારા જરૂર મળ્યા પુત્રના પત્તા માટે તો મળી આવે તેવી એધાણીઓ આપનાર પર માતાપિતા ઋણાનુભાવ અનુભવતા અને છેતરાતા આ રીતે તેમણે ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયા ગુમાવ્યા પણ ખરા પણ કોઈ માહિતી એધાણી ન સાચી નીકળી, ન જયપ્રકાશ સુધી તેમને પહોચાડી શકી

માતા લાજ મેઘાણી દર અઠવાડિયે અજમેરની મેન્ટલ હૉસ્પિટલમા તપાસ કરતી અજમેરની ગલી ગલી, તેની આસપાસના ૮૦ ૧૦૦ કિલોમિટરના તમામ ગામ-શહેર મઘાણી દપતી ઘૂમી વળ્યુ ન તેમણે ભૂખની પરવા કરી, ન તરસની, ન થાક્યા ન કટાળ્યા ન ખર્ચ સામે જોયુ નોકરીમાથી રજા પણ લીધી ટી વી કે અખબારોમા બિનવારસી લાશની કે મળી આવેલા મદબુદ્ધિના જુવાનની જાહેરાત વાચે કે

તેઓ તરત દોડે. હૉસ્પિટલોના શબઘરોમાં જાય. બિનવારસી લાશ પોતાના જયપ્રકાશની તો નહીં હોય તેની દહેશત સાથે, ધડકતા હૈયે તેઓ લાશને જુએ અને ડોકું ધુણાવી પાછાં ફરે... એનો અર્થ એમ નહીં કે તેઓ પુત્રની લાશ જોવા અધીરાં હતાં. પુત્રનું અવસાન થયું છે તેમ માની રાહતનો દમ લેવા માગતાં હતાં. પણ મમત્વ, વાત્સલ્યની આ પરાકાષ્ઠા હતી. મમત્વ મોટા ભાગે અમંગળ કલ્પનાઓ કરાવે છે અને તે ખોટી પડે ત્યારે રાહત અનુભવાય છે. આશા જાગે છે. આમ, એમની આશાની જ્યોતને મોગરો ચડતો અને તે ખરી પડતો ને જ્યોત જલતી રહેતી.

ને એ જલતી આશાની જ્યોતનો પ્રકાશ ગિરીશભાઈ ભાવસારના અંતરમાં પ્રકાશ પાથરી ગયો. અને તેમણે તેને સ્નાન કરાવ્યું, સાફસૂથરો કર્યો. સ્વચ્છ કપડાં પહેરાવ્યાં અને ઈશ્વરભાઈએ તેને સિંધીમાં પૂછપરછ કરી....જો આ બધું ન થયું હોત તો જયપ્રકાશ ક્યાં હોત? કઈ સ્થિતિમાં હોત અને તેનાં માતાપિતા કેટલી વ્યથા લઈને દોડતાં રહેતાં હોત? ભિલોડામાં તો તે છેલ્લા છ માસથી હતો પણ તે પહેલાં તે ક્યાં રહ્યો હશે. શું ખાધું હશે? ક્યાં સૂતો હશે.

આ બધાની કોઈને કશી જાણ નહોતી. જયપ્રકાશ કહી શકતો નહોતો.

મેઘાણી દંપતી પ્રસન્ન હતું. તેમના ચહેરા પર, આંખોમાં, સ્વરમાં, પ્રસન્નતા જ પ્રસન્નતા હતી. હરનામદાસે કહ્યું: 'ગુજરાતી ભાષામાં મને સમજ નથી પડતી, એટલે કે બહુ થોડું સમજું છું. પણ એટલું તો ચોક્કસ કહીશ કે ભારતમાં ગુજરાતી જેવી ઉમદા પ્રજા કદાચ ક્યાંય નહીં હોય...' અને પછી ઈશ્વરલાલને પૂછ્યું: 'ગિરીશભાઈને કેટલા રૂપિયા આપું? વીસ, ત્રીસ, પચાસ હજાર કે લાખ...?'

'તમારે ગુજરાતના નામને કાળી ટીલી લગાડવી છે?'

'જેમણે પૈસા લીધા તેમણે દીકરો ન આપ્યો....ને દીકરાને સાચવ્યો તેઓ પૈસા લેતા નથી... વંદું છું મારા ભાઈઓ તમને સૌને....'

'બસ, સંભારણામાં આપણા સૌનો ગ્રૂપ ફોટો પડાવી લઈએ. ગિરીશભાઈએ કહ્યું: 'મારા ભાઈનો એરોમા સ્ટુડિયો છે. ત્યાં જ...'

અને જયપ્રકાશ, તેનાં માતાપિતા, ઈશ્વરભાઈ, ગિરીશભાઈ, ધીમંત ભાવસાર વગેરેએ એક ગ્રૂપ ફોટો પડાવ્યો...

- દિલીપ રાણપુરા

સુશાસન

(૧) સને ૧૯૬૯-'૭૧ દરમિયાન જ્યારે હું અવિભક્ત ખેડા જિલ્લાનો જિલ્લા પોલીસ અધિકારી (ડી.એસ.પી) હતો, ત્યારે એક સવારે ખેડાથી નડિયાદ જતાં રસ્તામાં ડભાણ આવતા અગાઉ, રસ્તાનું એક નાળું કોઈ ટ્રક અકસ્માત કે અન્ય કારણોસર તૂટી પડેલું, જેથી રસ્તાનો વાહનવ્યવહાર સ્થગિત થઈ ગયેલો. વાહન એક બાજુ ઊભું રાખી, નાળાનું તૂટી પડેલું ઈંટ-પથ્થરકામ કામચલાઉ સરખું ગોઠવી, વાહનવ્યવહાર ચાલુ કરી અમે ડભાણ આવતા, ત્યાં મુખ્ય સચિવશ્રીનો સંદેશો મળ્યો કે તેઓ વહેલી સવારે વડોદરા જતા હતા ત્યારે ઉપરોક્ત નાળું તૂટી પડેલું જણાયેલું અને વાહનવ્યવહાર ખોરવાઈ ગયેલ હતો, જેથી ડી.એસ.પીએ તાકીદે આ નાળું રિપેર કરાવી, વાહનવ્યવહારમાં પ્રજાને કોઈ અગવડ ન પડે તેવી વ્યવસ્થા કરવી. આમ તો કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરીને અમે આવેલા, પરંતુ નડિયાદ જઈને બાંધકામ ખાતાના લાગતાવળગતા અધિકારીને મળીને તાકીદે નાળું રિપેર કરવા માટે વાહનમાં માણસો મોકલવાનો પ્રબંધ કર્યો. સાંજના જ્યારે હું નડિયાદથી ખેડા પરત જવા નીકળ્યો, ત્યારે

રસ્તામાં આ નાળાની ચકાસણી કરતા બરાબર દુરસ્ત થઈ ગયેલું હતું, તેની ખાતરી કરીને ખેડા આવ્યો. રાતના અમદાવાદ પોલીસ કમિશનર શ્રી રેનીસન સાહેબનો ફોન આવ્યો કે મુખ્ય સચિવશ્રીએ તને અભિનંદન પાઠવ્યા છે. સામાન્ય રીતે કોઈ અધિકારી, સચિવશ્રી કે મંત્રીશ્રી આવી કડાકૂટમાં પડતા નથી, અને આંખ આડા કાન કરીને પસાર થઈ જતા હોય છે. આ મુખ્ય સચિવશ્રીની સાવ અલગ વાત હતી. એક સામાન્ય નાળાના રિપૅર માટે અંગત ધ્યાન આપી પ્રજાને વાહનવ્યવહારમાં કોઈ અગવડ ન પડે તેવો વહેલી તકે પ્રબંધ કર્યો, અને તેમની સરખામણીમાં મારા જેવા જિલ્લા અધિકારીને યાદ કરીને અભિનંદન પાઠવ્યા. પ્રજા અને અધિકારીગણ માટે આ કેટલું પ્રોત્સાહજનક ગણાય! આ વલણનો અત્યારે લગભગ અભાવ જણાય છે.

(૭) સને ૧૯૭૩માં મારી વડોદરા પોલીસ તાલીમશાળાના આચાર્ય તરીકે બદલી થયેલી. આ બદલી માટે મેં વિનંતી કરેલી. સામાન્ય રીતે આ જગ્યા ઉપર આવવા કોઈ અધિકારી ખુશ હોતા નથી. મારા માટે આ જગ્યાની પસંદગી માટે મુખ્યત્વે બે કારણો હતા. એક તો મારા મતાનોના અભ્યાસ માટે વડોદરા આદર્શ કેન્દ્ર હતું. બીજું, હું મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે એમ.એ. (હાયર સેકન્ડ ક્લાસ) થયેલો. એટલે કે મારી શૈક્ષણિક લાયકાત પ્રાધ્યાપક થવાની, પરંતુ સંજોગવશાત્ પોલીસ અધિકારી થયેલો. ખેડા જિલ્લાના તત્કાલીન પોલીસ વડા તરીકે મારે વલ્લભવિદ્યાનગરમાં તથા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના આદ્યસ્થાપક શ્રી ભાઈકાકાને મળવાનું થયેલું. મારી રુચિ તથા શૈક્ષણિક પાત્રતા અંગે માહિતી મળતા મને જિલ્લા પોલીસ ઑફિસર તરીકે છૂટા થઈ શ્રી ભાઈકાકાએ તરત જ પ્રાધ્યાપકપદની (લેક્ચરર પદની) ઑફર કરેલી. પરંતુ તે વખતે એ સ્વીકારવાનું મારા માટે ઘણું મોડું થઈ ગયેલું.

આમ છતાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા સંકોડાઈને પડેલી. તેને અનુકૂળ એવી તક ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલમાં મળી. તે સમયે પણ વડોદરામાં બીજા પોલીસ અધિકારીઓને તેમના હોદ્દાની રૂએ મકાનોની ફાળવણી થયેલી, તેમાં આચાર્ય, પોલીસ તાલીમશાળાને ભાગે આવા કોઈ મકાનની ફાળવણી હજુ સુધી થયેલી ન હતી. વડોદરામાં એમ.આર.પી. કૅમ્પસમાં પોલીસ તાલીમશાળા આવેલી છે. કૅમ્પસમાં એક બંગલો તે સમયે ખાલી પડેલ હતો. બંગલો જો આચાર્યને ફાળવવામાં આવે તો આજ કૅમ્પસમાં આવેલ પોલીસ તાલીમશાળાના વહીવટ અંગે અને તાલીમાર્થીઓની તાલીમ પર અસરકારક દેખરેખ રાખી શકાય. આ હેતુથી મેં હાઉસ ઍલૉટમેન્ટ કમિટી સાથે ઉપર જણાવેલ કારણોની વિગતવાર ચર્ચા કરીને ઉપરોક્ત "નવજીવન" બંગલો આચાર્યને ફાળવવા માટે રિપોર્ટ કરેલો. આ હેતુથી મેં હાઉસ ઍલૉટમેન્ટ કમિટીની દર માસે મીટિંગ મળતી. પરંતુ તેમાં મારા રિપોર્ટ અંગે કોઈ યોગ્ય પ્રતિભાવ સાંપડતો ન હતો. આ સમયગાળામાં ઉત્તર પ્રદેશ હથિયારધારી એકમોમાં બળવા જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાયેલ. તાલીમશાળામાં તાલીમાર્થીઓની સંખ્યા આ સમયગાળામાં બારસોથી પંદરસોની હતી. તાલીમાર્થીઓમાં અવારનવાર મૅનિન્જાઇટિસ રોગના હુમલા થતા હતા. મેં જ્યારે ચાર્જ સંભાળ્યો ત્યારે આવા મૅનિન્જાઇટિસના હુમલાથી તાલીમશાળા પંદર-વીસ દિવસ માટે બંધ રાખવામાં આવેલ હતી.

આ બધી પરિસ્થિતિને આવરી લઈને ઉપરોક્ત 'નવજીવન' બંગલો મારી સમગ્ર કામગીરીની અસરકારકતા માટે આચાર્યને વહેલી તકે ફાળવવા વાયરલેસ મૅસેજ

લાગતાવળગતા તમામ અધિકારીઓને કર્યા. તેની એક નકલ ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય સચિવશ્રીને પણ મોકલી. આવા વાયરલેસ મેસેજો અમુક સમયને આંતરે મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું. આવા થોડાક વાયરલેસ મેસેજ ગયા બાદ એક દિવસ અચાનક રાજ્યના મુખ્ય સચિવશ્રી તરફથી હાઉસ ઍલૉટમેન્ટ કમિટીના પ્રમુખને એક વાયરલેસ મેસેજ મળ્યો, જેમાં ''નવજીવન'' બંગલો, આચાર્ય, પોલીસ તાલીમશાળા, વડોદરાને તાકીદે ફાળવવા અને આમ કરવામાં જરૂર જણાયે વડોદરાના કોઈ પણ પોલીસ અધિકારીને ફાળવેલું મકાન, તેમના નામેથી કમી કરીને પણ ઉપરોક્ત આદેશનો તાકીદે અમલ કરવા જણાવેલું. ત્યારથી આચાર્ય, પોલીસ તાલીમશાળા, વડોદરાને તેમના હોદ્દાની રૂએ ''નવજીવન'' બંગલો ફાળવવામાં આવેલ છે.

હજારો વાયરલેસ મેસેજો દરરોજ સચિવાલયમાં આવતા-જતા હોય છે. તેમાં ધ્યાન આપીને જોવાનો અને યોગ્ય નિર્ણય લેવાનો કોઈને સમય હોતો નથી. સમગ્ર રાજ્યના ખૂબ વ્યસ્ત એવા મુખ્ય સચિવશ્રી આવી બાબતમાં ધ્યાન આપી ત્વરિત નિર્ણય લે, તેવી અપેક્ષા રાખવી અસ્થાને હતી. મુખ્યત્વે જે તે ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓ તેમના સંબંધિત ખાતાના અધિકારીઓના અહેવાલો ઉપર નિર્ણય લેતા હોય છે. પરંતુ આ કેસમાં મુખ્ય સચિવશ્રીએ જાતે અંગત ધ્યાન આપી ત્વરિત નિર્ણય લીધો, જે ઘટના અદ્વિતીય અને અભૂતપૂર્વ છે.

ઉપરોક્ત બંને કિસ્સામાં રાજ્યના મુખ્ય સચિવ શ્રી લલિત દલાલ સાહેબ હતા. કર્તવ્યનિષ્ઠ અને કાર્યક્ષમ અધિકારી માટે આવા સુશાસક વહીવટી વડા હૂંફ આપનારા, ઉત્સાહવર્ધક અને પ્રેરણાદાયક હતા. આવા સુશાસકોની વૃદ્ધિ માટે તંત્રીએ એમના લખાણમાં શુભ કામના પ્રદર્શિત કરેલી છે, પરંતુ આવા સુશાસક અધિકારીગણનું સંવર્ધન થાય તેવા સંયોગો નજીકના ભવિષ્યમાં જણાતા નથી. ભ્રષ્ટાચારનો ભરડો એટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રસરેલો છે કે પ્રજાનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું આવ્યા સિવાય આવું સંવર્ધન થવું લગભગ અશક્ય જણાય છે. પ્રજાએ પોતાની અને રાજકારણીઓની ગેરવાજબી માંગણીઓને અને દબાણને વશ થઈને કામ કરે તેવા શાસક અધિકારીઓ જોઈએ છે કે પછી પ્રજાના સામૂહિક હિતને લક્ષમાં રાખીને પ્રામાણિકપણે યોગ્ય નિર્ણય લઈ કામ કરનારા સુશાસક અધિકારીઓ જોઈએ છે, તેનો નિર્ણય કરવાનો છે. આ માટે પ્રજાનું અને શાસકોનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું આવ્યા વિના આમ બનવું શક્ય જણાતું નથી.

- કિશોરકુમાર રાયજાદા
(આઈ.પી.એસ., નિવૃત્ત)

ડાક્ટર : તમારે પગે સોજા આવ્યા છે એ ખરું પણ મને એમાં ચિંતા કરવા જેવું લાગતું નથી.
દરદી : સાહેબ, આપણે પગે સોજા આવ્યા હોય તો મને પણ એમાં ચિંતા કરવા જેવું લાગે નહીં.

સંકલન

આચાર્ય હરિવલ્લભ ભાયાણી

ગુજરાતી સાહિત્યમા હરિવલ્લભ ભાયાણી એક અત્યત મોટા ગજાનુ નામ સમગ્ર ગુજરાતમા અને એમના શિષ્યવૃદમા એ ઓળખાય ભાયાણી સાહેબ તરીકે 'સાહેબ' શબ્દ જેટલો આદરવાચક એટલા જ પ્રિયપાત્ર સાહેબ ખરા પણ સાહેબનો કોઈ ભાર નહી એમણે જિંદગીમા વિદ્વત્તાની સાહ્યબી ભોગવી છે પણ જિંદગી સાદાઈથી હરીભરી મન, વચન, કર્મમા એકતા અને પારદર્શકતા જે લાગે તે જ બોલે જે લાગે તે જ લખે બોલ્યા ને લખ્યા પછી જો પુનર્વિચારણા કરતા એમનો મત બદલાય તો એના વિશે પણ વાત કરે મારો એમની સાથેનો સબધ એમ એ ના વિદ્યાર્થી તરીકે બધાયેલો થોડાક વર્ષો એમના હાથ તળે પીએચ ડી નો અભ્યાસ કરવાનુ પણ બન્યુ એ હમેશા એક જ વાત કહેતા કે તમારો જે વિષય હોય એના મૂળ સુધી જાઓ મારો પીએચ ડી નો વિષય ઊર્મિકાવ્ય વિશેનો હતો એમણે મને પહેલી સલાહ એ આપી કે તારે લિરિકનો સાગોપાગ અભ્યાસ કરવો હોય તો લિરિકના મૂળ રોમેન્ટિસિઝમમા છે તો તારે રોમેન્ટિસિઝમની વિભાવનાને લગતા પુસ્તકો વાચીને તારે તારા મતવ્ય સુધી પહોચવુ જોઈએ જો કોઈ નવો મુદ્દો કરવાનો ન હોય તો પૂર્વજોના અવતરણો ટાકી ટાકીને મહાનિબધને દળદાર બનાવવાનો કોઈ અર્થ નથી અલબત્ત, ચર્ચાવિચારણા માટે જે અવતરણો ટાકવા પડે એ ટાકવા પણ અનિવાર્ય હોય તો જ

ભાયાણી સાહેબને તમે કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછો તો એમની પાસે જવાબ હોય તાત્કાલિક જવાબ ન હોય તો કહે કે આજકાલમા જોઈને કહીશ એમને માટે કોઈ વ્યક્તિ નાની નહી કે મોટી નહી અજાણ્યો માણસ પત્ર લખે તો એમનુ જવાબનુ પોસ્ટકાર્ડ તૈયાર જ હોય ભજગોવિદમ્મા ગોવિદ શબ્દ શુ કામ કે ગોપીગીતનો છદ કયો તો એને માટે પણ આપણા પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કરી આપે પ્રાકૃત સસ્કૃતની હજાર પક્તિઓ એમને કઠસ્થ એવુ ન હતુ કે મતભેદ ન હતા, પણ ચર્ચાને અતે કોઈ કડવાશ નહી પણ નરી સવાદિતા પ્રારભમા મારી કવિસમેલનની પ્રવૃત્તિ માટે એ થોડાક નારાજ હતા પણ પછી એક દિવસ મને કહે કે મને લાગે છે કે તમે જે કામ કરો છો તે યોગ્ય છે અને કરવા જેવુ છે કવિતાનો સબધ કાન સાથે છે મુદ્રણકળાને લીધે કાવ્યના પુસ્તકો પ્રગટ થાય એ બરાબર છે પણ કવિતાને પ્રજા સુધી લઈ જવી એ પણ એક ધર્મ છે

ગુજરાતી અને અનેક ભાષાની કહેવતો કહે પ્રાકૃત, અપભ્રશના શ્લોકો પણ કહે મહુવાની વાતો પણ કરે નાણાવટી હૉસ્પિટલમાં હતા ત્યારે છેલ્લો પત્ર એમણે કદાચ ગુલાબદાસ બ્રોકરને લખ્યો સતત કાર્યશીલ માણસને નિષ્ક્રિય થવુ પોસાય નહી એમનુ શરીર ભાગ્યુ હતુ પણ મન તો એવુ ને એવુ કુશાગ્ર ઈશ્વરમા નહી માનતા હોય પણ સૃષ્ટિના અને મનુષ્યના ઐશ્વર્યમા માનતા છેલ્લે છેલ્લે એમણે હરિન્દ્રનાથ ચટોપાધ્યાયના અગ્રેજી કાવ્ય પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો નામ 'મહિયારણના ગીત' એ પુસ્તકના સ્કેચીસ માટે પણ

પરવાનગી મેળવી આપી.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિને કે વ્યક્તિને એ અંશમાં નહીં પણ અખિલાઈમાં જોતા. મોરારીબાપુ એક જમાનામાં સવારે અને સાંજે કથા કરતા. મને કહેતા કે મોરારીબાપુનું આ બહુ મોટું યોગદાન છે. લાખ્ખો માણસો છસાત કલાક સુધી સાંભળે તો એનો અર્થ એવો થયો કે આ છસાત કલાક દરમિયાન માણસો સારીનરસી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં હોય એ બધાંને જ પલાંઠીભેર બેસાડી રાખી, એમને તુલસીદાસનું રામાયણ પહોંચાડવું એ નાનીસૂની વાત નથી. સતીશ જાઈએ આનંદથી ઉત્પલને ફોન કરીને કહ્યું કે ભાયાણીસાહેબ એટલે વીસમી સદીના હેમચંદ્રાચાર્ય. ઓપન યુનિવર્સિટીના જાણે કે એ વાઈસ ચાન્સેલર હતા. ભાયાણી સાહેબને કશાનો છોછ નહીં. ટી.વી. પણ જુએ. મર્ડર મિસ્ટ્રી પણ વાંચે અને ક્લાસિકલ મ્યૂઝિક પણ સાંભળે. બારણાં ક્યાંય બંધ નહીં, બારીઓ ખુલ્લી. આખી જિંદગી નિર્ગ્રંથ વ્યક્તિત્વ સાથે પુસ્તકો અને માણસો, માણસો અને પુસ્તકો સાથે ભરપૂર જીવ્યા. એમને હૃદયના પ્રણામ.

- સુરેશ દલાલ

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી'માંથી ટૂંકાવીને)

નર્મદા બંધની જાણવા જેવી વિગતો

નર્મદા ઉપરના બંધનો વિચાર પ્રથમ સરદાર પટેલને આવેલ કારણ કે નર્મદાની લંબાઈ ૮૧૫ માઈલની છે અને તેમાંથી દર વર્ષે આશરે ચાર કરોડ એકર ફીટ પાણી સમુદ્રમાં વહી જાય છે. આ બંધનો પાયો શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ ૧૯૬૧માં નાંખ્યો. ત્યારથી આજ સુધી લગભગ ચાળીસ વર્ષે પણ બંધ બંધાયો નથી.

બંધ અંગેનો વિવાદ ટ્રિબ્યૂનલને સોંપાયા પહેલાં સમજૂતીની રાહે કાંઈક નિકાલ લાવવા તે અંગેના કાગળો શ્રી ઈન્દિરાબહેન જ્યારે વડા પ્રધાન હતાં ત્યારે તેમને સોંપવામાં આવેલ કારણ કે ત્યારે ગુજરાત, મધ્ય પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં કૉંગ્રેસ સરકારો હતી. પરંતુ ઈન્દિરા કાંઈ કરી શક્યાં નહીં અને તેથી આશરે ત્રણ સાલ સુધી આ બંધ બાબત કાંઈ પ્રગતિ થઈ નહીં. ત્યાર બાદ ઘણા સમયે ટ્રિબ્યૂનલની રચના થઈ તેમાં ઘણી લંબાણપૂર્વક દલીલો થઈ, દસ્તાવેજો રજૂ થયા અને ઘણે લાંબે ગાળે ૧૯૭૯ની સાલમાં ટ્રિબ્યૂનલે ચુકાદો આપ્યો જેની રૂએ ગુજરાતની ૫૩૦ ફૂટની બંધની ઊંચાઈની માંગણીને બદલે ૪૫૫ ફૂટની ઊંચાઈ મંજૂર થઈ જે લાગતાવળગતા સર્વને બંધનકર્તા છે. નર્મદા બચાવ આંદોલનવાળા 'ગરીબોના બેલી' તે સમયે ક્યાં સૂતા હતા તેની માહિતી નથી.

ટ્રિબ્યૂનલના આ ચુકાદા બાદ લગભગ ૧૨થી ૧૫ વર્ષે મેધા પાટકર તથા તેના અનુયાયીઓ જાગ્યા અને મધ્ય પ્રદેશના વિસ્થાપિત થતા શ્રીમંત ખેડૂતોની સહાય અને ચડાવણીથી પ્રેરાઈને બંધ વિરુદ્ધ આંદોલન શરૂ કર્યું. જ્યારે અબજો રૂપિયાની કામગીરી થઈ ચૂકી હતી. ૧૯૯૪ના માર્ચમાં નર્મદા બચાવ આંદોલન વાળાઓએ સુપ્રીમ કોર્ટમાં અરજી કરી કે બંધ થવા પામે તો પર્યાવરણને નુકસાન થશે અને વિસ્થાપિતોને બીજી જગ્યાએ સ્થાપિત કરવા યોગ્ય પ્રબંધ થતો નથી. આ બાબતમાં ૧૯૯૨માં બ્રેડ ફોર્ડ મોર્સ કમિટીએ વર્લ્ડ બૅન્કે આપેલ લોન ચાલુ રાખવી કે કેમ તે અંગે આપેલ રિપોર્ટ ઉપર પણ આધાર રાખવામાં આવ્યો. સુપ્રીમ કોર્ટે આ કેસમાં આપેલ મનાઈહુકમથી ઑક્ટોબર ૧૯૯૪થી બંધનું કામ બંધ રાખવામાં આવ્યું જે હુકમ હવે ચુકાદો તા. ૧૯-૧૦-૨૦૦૦ના રોજ એટલે છ વર્ષ બાદ આવ્યો તેથી હવે રદ થાય છે. આ છ વર્ષ દરમિયાન રોજના આઠ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન ગુજરાતને વેઠવું

પડ્યુ છે તેવો અદાજ છે તે નુકસાન ઉપરાત ગુજરાતની દસ કરોડની વસતિને પાણીની અસહ્ય તગી ભોગવવી પડી જેનો ભોગ મુખ્યત્વે ગરીબ વસતિ જ થઈ જેને પીવાના પાણી માટે માઈલો સુધી જવુ પડ્યુ અને નર્મદાનુ લાખો ક્યૂસેક પાણી દરિયામા જ ચાલ્યુ ગયુ સ્ટે આપ્યા બાદ સુપ્રીમ કોર્ટે જે ઝડપ કરવી જોઈએ તે ઝડપ થઈ શકી નહી

આ યોજનાના ખર્ચનો મૂળ અદાજ તે સમયના ભાવો મુજબ રૂ ૬૪૦૦ કરોડનો હતો આ ગરીબોના 'બેલી' નર્મદા આદોલન-વાળાઓએ સમગ્ર યોજનાને ખોટી રીતે ઢીલમા નાખી તેથી ખર્ચનો અદાજ વીસ હજાર કરોડનો થવા જાય છે જેનો ભાર ગરીબો ઉપર પણ પડશે જ

હવે બધની ઊચાઈ ટ્રિબ્યૂનલના ઠરાવ મુજબ ૧૩૮ મિટરની થઈ શકશે પરતુ સુપ્રીમ કોર્ટના ઠરાવ મુજબ ૯૦ મિટરથી વધુ ઊચાઈ માટે શરત આવી છે કે ૯૦ મિટરથી તબક્કાવાર ઊચાઈ વધારાય ત્યારે પર્યાવરણ તથા વિસ્થાપિતોના પુનર્વસવાટ બરાબર થાય છે કે કેમ તે અગે નર્મદા કન્ટ્રોલ આયોગની પરવાનગી લેવી જોઈએ તેમા કાઈ તકરાર થાય તો તે રિવ્યૂ કમિટી પાસે જશે અને તેમ પણ નિવેડો આવે નહીં તો વડા પ્રધાનશ્રી જે ચુકાદો આપે તે છેવટનો ગણાશે

આ પ્રકારનો આતરરાજ્ય વિવાદ નદીઓ બાબતમા ઊભો થાય તો શુ કરવુ તે અગેનો પ્રબધ બધારણની કલમ ૨૬૨મા છે જે જણાવે છે કે આવા વિવાદ અગે નિર્ણય કરવાનો પ્રબધ સસદ કાનૂન બનાવીને કરી શકશે અને એવો પણ પ્રબધ કરી શકશે કે આ પ્રકારના વિવાદોમા સુપ્રીમ કોર્ટ કે બીજી કોઈ પણ કોર્ટ, બધારણમા બીજા કોઈ પણ પ્રબધો હોવા છતા વચમા આવી શકશે નહી આ કલમ ૨૬૨ અન્વયે પાર્લમેન્ટે કાનૂન બનાવી ટ્રિબ્યૂનલ નીમી જેનો ચુકાદો ૧૯૭૯મા આવી ગયો છતા મધ્ય પ્રદેશ સરકારે ડેમની ઊચાઈ બાબત તકરાર ઉઠાવી અને કહ્યુ કે ૪૫૫ ફૂટની ઊચાઈ થશે તો તે મધ્ય પ્રદેશમા વિસ્થાપિતોની સખ્યા વધી જશે ગુજરાતે આવા વિસ્થાપિતોના પુનર્વસવાટ માટે પણ બાહેધરી આપી પણ મધ્ય પ્રદેશને તે મજૂર હતુ નહીં તેમા વોટનુ રાજકારણ હતુ

ખરેખર તો ૪૫૫ ફૂટની ઊચાઈથી મુખ્ય ફાયદો તો મધ્ય પ્રદેશને જ થાય છે ડેમના પાણીનો તથા તેમાથી ઉત્પન્ન થતી વીજળીનો ૫૦ ટકાથી પણ વધુ હિસ્સો મધ્ય પ્રદેશને જ જાય છે પરતુ જે વિસ્થાપિતો થાય છે તેઓ રાજકીય રીતે મધ્ય પ્રદેશમા વગદાર માણસો છે તેથી તેમને નારાજ કરવાનુ મધ્ય પ્રદેશને પોસાય તેમ નથી મેધા પાટકર પણ આ લોકોની કઠપૂતળી છે તેથી આદિવાસીઓના નામે ખોટી હકીકતો રજૂ કરી ચળવળ ચલાવે છે હકીકત તો એવી છે કે મોર્સ કમિટીના રિપોર્ટ મુજબ પણ પુનર્વસવાટ માટે ગુજરાતે બીજા બે રાજ્યો મધ્ય પ્રદેશ તથા મહારાષ્ટ્ર કરતા સુદર કામગીરી કરી છે તે ઉપરાત વિશેષ અગત્યની વાત તો એ છે કે પુનર્વસવાટ માટે કોઈને કાઈ પણ ફરિયાદ ગુજરાતમા હોય તો તેના નિકાલ માટે જસ્ટિસ પી ડી દેસાઈ જેવા નીડર અને સ્વચ્છ ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક સુપ્રીમ કોર્ટ કરી છે અને જેની નિષ્પક્ષ કામગીરી વિશે કોઈ પણ વ્યક્તિ કાઈ પણ કહી શકે તેમ નથી સુપ્રીમ કોર્ટે પણ તેમના રિપોર્ટો ઉપર વજન આપ્યુ છે અને કહ્યુ છે કે વિસ્થાપિતોની ગુજરાતની પુનર્વસવાટની યોજનાથી તો વિસ્થાપિતોને વિશેષ ફાયદો થયો છે શ્રી પી ડી દેસાઈના રિપોર્ટ મુજબ તો મધ્ય પ્રદેશ વિસ્થાપિતો માટે પુનર્વસવાટની યોજના કરવામા ઘણુ પાછળ રહ્યુ છે

પર્યાવરણ બાબતમા પણ સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યુ

છે કે બંધ થવાથી પર્યાવરણ કેવી રીતે બગડશે તેવો કાંઈ પણ પુરાવો નર્મદા બચાવ આંદોલને રજૂ કરેલ નથી.

આ સંજોગોમાં મેધા પાટકર તથા અરુંધતી રૉયના કોર્ટના ઠરાવ અંગેનાં વિધાનો તદ્દન જૂઠાં અને કોર્ટના તિરસ્કારરૂપ છે. આ બંને બહેનો એવી માન્યતાથી પીડાય છે કે જો કોર્ટ તેના લાભમાં ઠરાવ આપે તો જ ન્યાય થયો કહેવાય. કોઈ અદનો આદમી પણ આવી મનોવૃત્તિ ધરાવે નહીં. મેધા પાટકરે તો ત્યાં સુધી કહેવાની હિંમત કરી છે કે સુપ્રીમ કોર્ટે ડેમના બિલ્ડરો તથા રાજકારણીઓના 'આર્થિક તથા રાજકીય' દબાણ હેઠળ આ ઠરાવ આપી ગરીબોની વિરુદ્ધ અને લોકશાહીના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ કામ કર્યું છે. ગુજરાતના ગરીબોને પીવાના પાણીની પણ કેવી તકલીફ છે તેની ચર્ચા કરવા જ્યારે ગુજરાતની મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર તરફથી તેમને આમંત્રણ મળ્યું ત્યારે તે સ્વીકારવાની હિંમત તેઓ કરી શક્યાં નહીં અને એક તટસ્થ ન્યાયાધીશે પોતાની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપ્યો ત્યારે જૂઠાં અને બેજવાબદાર વિધાનો કરવામાં કઈ લોકશાહી સચવાય છે? આ બહેન તદ્દન અંતિમવાદી અને બેજવાબદાર વિધાનો કરી કોર્ટનો તિરસ્કાર કરે છે. એક વખત સુપ્રીમ કોર્ટથી જ આ બાબતમાં તેમને ચીમકી મળી છે પરંતુ તેને સજા થઈ નહીં તેથી તેમના આ વિકૃત વલણને ઉત્તેજન મળ્યું છે. હવે તેવું થવા પામે નહીં તે ખાતર જાહેર હિતમાં પણ તેણી સામે કોર્ટના તિરસ્કાર માટે યોગ્ય પગલાં કોર્ટે લેવાં જોઈએ. તેમ નહીં થાય તો વહીવટી ક્ષેત્રે જે સ્થિતિ વિરપ્પન નામના ડાકુની છે તે સ્થિતિ ન્યાયના ક્ષેત્રે મેધા પાટકરની થઈ રહેશે.

હવે જ્યારે છ વર્ષે પણ સુપ્રીમ કોર્ટે ડેમ બાબત ગુજરાતને લીલી ઝંડી આપી છે ત્યારે પર્યાવરણ તથા પુનર્વસવાટના પ્રશ્નો બાબતમાં પૂરી કાળજી રાખી ડેમનું કામ જેમ બને તેમ ઝડપથી પૂરું કરવા સરકારે કાળજી રાખવી જોઈએ અને સુપ્રીમ કોર્ટથી ઠરાવ આવ્યો એટલે બધું પતી ગયું છે તેવી માન્યતાની ગફલતમાં રહેવું જોઈએ નહીં કારણ કે ડેમની ઊંચાઈ કરવામાં પર્યાવરણ અંગે તથા પુનર્વસવાટ અંગે સાચાખોટા વાંધાઓ ઊભા કરીને કામ અટકાવવાનો પ્રયત્ન થશે જ.

સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પ્રદેશને તેમ જ ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને પાણીની ઘણી જ અછત છે. તેથી ગુજરાતની અંદરમાં પાણીના બટવારા અંગે તકરારો થવાનો ઘણો સંભવ છે. આજથી જ સ્થાપિત હિતોએ આ બાબતની તૈયારી કરી છે અને નર્મદાના પાણીની મુખ્ય નહેરની આસપાસના પ્રદેશમાં પાણીના ઉપયોગ માટેની મોટી મોટી યોજનાઓ તૈયાર થઈ રહી છે. સરકાર અને તેના અધિકારીઓ નર્મદાના પાણીની વહેંચણીમાં અન્યાયપૂર્વકનો નિર્ણય કરશે અને ભ્રષ્ટાચારને ઉત્તેજન મળે તેવી નીતિઓ ઘડશે તો મેધા પાટકરને ભુલાવે તેવી રમત ગુજરાતની અંદર જ શરૂ થઈ જશે. તેવું ન બનવા પામે તેની તકેદારીની પણ તેટલી જ જરૂર છે. ફટાકડા ફોડી પૈસાનો ધુમાડો કરી બાલિશતાનું પ્રદર્શન કરવાનો આ સમય નથી જ.

– ત્ર્યં. ઉ. મહેતા
('વિશ્વવાત્સલ્ય')

દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ગાંધી તીર્થોમાં

ગયા વર્ષની બીજી ઑક્ટોબરથી ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર લખવાની શરૂઆત કરી છે. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યાં સુધી આવીને અટક્યો. વચગાળાના થોડાક મહિના બાદ કરતાં ગાંધીજી ત્યાં ૨૧ વર્ષ રહ્યા હતા. એ ૨૧ વર્ષ એટલે એમની સાધનાનો કાળ. જીવનની પૂરી

તૈયારી ત્યા જ થઈ જુવાન બરિસ્ટર મોહનદાસને દક્ષિણ આફ્રિકામા મહાત્માપણાની તાલીમ લીધી એમ તો હુ દુનિયાના ઘણા દેશોમા આટા મારી આવ્યો છુ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામા પગ મૂક્યો નહોતો એ સ્થળની માટીની સુગધ લીધા વિના આગળ શી રીતે લખાય? ગોપાલકૃષ્ણ દેવદાસ ગાધી મારા નાના ભાઈ જેવા ત્યા રાજદૂત તરીકે રહી આવેલા એમને લખીને પૂછ્યુ કે ઘટનાને નેવુ વરસ વીતી ગયા છે તોય ત્યા જવાનો કઈ અર્થ ખરો? ગોપાલકૃષ્ણ મર્મી માણસ છે એમણે લખ્યુ ત્યા જઈને જાઈ આવવા કરતા રૂડુ બીજુ કશુય નથી એમણે જ ત્યા મળવા જેવા લોકોના નામ આપ્યા મે સૌને પત્રો લખ્યા માત્ર બે જ જણના જવાબ આવ્યા બન્ને બિનહિંદીઓ બન્ને બે નગરોના થાણાના રખેવાળા બન્નેએ લખ્યુ કે અહી આવવાના આ ઉત્તમ મોકો છે અમે હાલમા જ અહી ગાધી વિશે નવુ સશોધન થયુ છે તે જાણવુ તમને ગમશે દક્ષિણ આફ્રિકામા સ્નાતક સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કરીને ભારત આવ્યા પછી જેને ખબર પડી કે અહી તો દક્ષિણ આફ્રિકાની ડિગ્રીઓને માન્યતા જ નથી તેથી અમેરિકા જઈને ડૉક્ટરેટ પામી ભારત પાછા આવી સ્થિર થયેલા ડૉ ખુશાલભાઈ પટેલની મદદથી દક્ષિણ આફ્રિકા આવવાના નિમત્રણો મળવી વિના કદાચ જોહાનિસબર્ગના મ્યુઝિયમના ક્યુરેટરે પોતાના પત્રમા એમ પણ લખ્યુ હતુ કે અહી યોજાતી 'ગાધી વૉક' માય કદાચ તમને રસ પડશે તેથી જવા માટે થોડી ઉતાવળ કરી

'ગાધી વૉક' ૨૯મી માર્ચ હતી હુ ૨૫મીએ સવારે જોહાનિસબર્ગ પહોચ્યો એરપોર્ટ પર લેવા આવ્યા હતા રાજશ્રી જાદવ અને મહેન્દ્ર જાષી જોહાનિસબર્ગ અને પ્રિટોરિયામા થનાર માના યજમાન અને મોહન હીરા જ વર્ષોથી ગાધી વૉક સાથે સકળાયેલા હતા

પહેલે દિવસે જ રાજશ્રી જાદવ અને મોહન હીરા મને ટૉલ્સ્ટૉય ફાર્મની જગા જોવા લઈ ગયા માઈલોના માઈલો સુધી કેળ, મેન્ગ્ડ કે ધાનિયા ને કની બન્ને બાજુએ ઘાસમાથી ડોકી નીકળેલા વિવિધરગી પુષ્પોની મનોહર શોભા ક્ષિતિજ પર નાના ડુગરાની ધાર આ જગા પસદ કરતા ગાધીજીને પોતાના બાળપણના પોરબંદરના ડુગર અને ઓરમની ધાર યાદ આવ્યા હશે લોલી સ્ટેશન પાસથી રેલના પાટા ઓળગ્યા પછી અમે ધૂળિયા રસ્તાથી ટૉલ્સ્ટૉય વાડીના વિસ્તારમા પહોચ્યા દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિ પર પગ મૂકતા જ પહેલે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય વાડીની ધૂળ માથે ચડાવવાની તક મળી તેથી હુ ગદ્ગદ હતા

અત્યારે તો એ આશ્રમના મકાનામાથી બાધકામના માત્ર પાયા જ દેખાય છે ઉપરનુ માળખુ આખુ ખતમ થઈ ગયુ છે એના ઈંટ પથ્થર લાકડા લૂટાઈ ગયા છે પણ મુખ્ય મકાનના પાયા પર પહોળો ચબૂતરો બાધીને એક વિશાળ ચોતરો જગા કરવામા આવી છે ત્યાથી જો કોઈ પાસ હતા હતા મે ચોતરે બેસીને પ્રાર્થના કરી ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ, ગીતોના ભક્તિયોગ, બાપુના આશ્રમોની સવારની પ્રાર્થના અને જુગતરામકાકાનુ ગાધીસ્તવન 'અને જીવનકાર્ય અખડ તપો એમ વચ્ચ બાપુ અમર રહો' ઉપરાત ઈશ્વર અલ્લા તેરે નામ'ની ધૂન ગાતા ગાતા ૩૦ ભગાઈ આવ્યો પેલા મિત્રો કદાચ એમ માનતા હશે કે ટૉલ્સ્ટૉય વાડીના ભૂમિનાથ જાઈને મારો કઠ અવરોધાયો હશે પણ હુ તો આ ધામ સુધી આવી શક્યો એના ઉમગમા હતો મકાનાના ઉપલા માળખા ગયા હતા એ ખરુ પણ પાયા બધાના મજબૂત હતા અને એ પાયા પર ફરી ઇમારત ચણવાના આયોજનો થઈ રહ્યા હતા મને થતુ હતુ કે ગાધીવિચાર નુ પણ આવુ જ કઈક છે ને?

એના તત્ત્વ સમો પાયો મજબૂત છે. એના તંત્રનું માળખું બદલાય પણ ખરું. એ એક રીતે જોતાં ઈષ્ટ પણ છે. જ્યાં ગાંધીજીએ એકવીસ દિવસ ગાળેલાં તે ભૂમિ જોવા મેં એકવીસ વર્ષ કાઢેલાં. આ એક રીતે જોતાં ગાંડપણ જ હતું પણ મારે તો કરવી હતી તીર્થયાત્રા. ગ્રંથ અંગે જે કંઈ માહિતી મળે તે વધારાની સુખડી સમાન હતી. ક્રમશ: એવો કાર્યક્રમ ઊઘડતો ગયો કે ગ્રંથ સારુ સામગ્રી પણ મને આટલા ટૂંકા ગાળામાં ભરપૂર મળી.

આજથી પંદરેક વરસ પહેલાં દક્ષિણ આફ્રિકી નાગરિકત્વ ધરાવતા હિંદી મૂળના કેટલાક ભાઈઓને 'ગાંધી વૉક'નો વિચાર સૂઝ્યો. મૂળ કલ્પના છગન છીબાની. મોહન હીરાએ એમને સાથ આપ્યો. આપણે ત્યાં આ કાર્યક્રમ થયો હોત તો એને કાં 'કૂચ' કહેત કાં 'પદયાત્રા' પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ ભાષા અંગે તો અંગ્રેજીની પૂરી શરણાગતિ જ સ્વીકારી છે તેથી એમને 'ગાંધી વૉક' શબ્દ જ સૂઝે ને એ જ સમજાય. કેટલાક તો હિંદી મૂળના લોકોને પણ મેં ગાંધીનો ઉચ્ચાર 'ગેંડી' કરતા સાંભળ્યા! અને ભાષા ભૂલી જવામાં ગુજરાતીઓ શૂરા છે, એ તો દેશમાં પણ ગુજરાત બહાર જઈએ ત્યારે સમજાય છે. 'ગાંધી વૉક'ની તારીખ ઈતિહાસ સાથે જોડાયેલી નથી. ઘણા બધાને અનુકૂળ હોય એવો કોઈ એક રવિવાર હોય એટલે બસ. લગ્નો પણ અહીં રવિવારનું મુહૂર્ત જોઈને જ કરવામાં આવે છે! હા, હમણાં હમણાં ૩૦મી જાન્યુઆરીએ પણ એક બીજી વૉક ગોઠવવામાં આવી છે, તેને ઈતિહાસ જોડે માર્મિક સંબંધ છે.

લેનેસિયા એ જોહાનિસબર્ગનું હિંદી વસતિવાળું પરું છે. એમ તો જોહાનિસબર્ગની સદર વસતિથી 'લૅન્સ' ઘણા કિલોમિટર દૂર છે મુંબઈ-બોરીવલી જેમ. પણ મુંબઈ-બોરીવલી વચ્ચે જેમ અખંડ વસતિ છે તેમ અહીં નથી. આ પરાં વિશાળ સડકોથી સંકળાયેલાં છે. વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક પરાં આવે. રંગભેદની નીતિ ધરાવતી સરકારના કરતૂતથી કાળા, ગોરા કે ઘઉંવર્ણા લોકોના પરાં અલગ અલગ વસી ગયાં છે. લેનેસિયા ચાળીસેક હજારની વસતિવાળું પરું છે.'ગાંધી વૉક' આ પરાંમાં જ ગોઠવાઈ હતી. એક યાત્રા સાત કિલોમિટરની હતી અને બીજી પંદર કિલોમિટરની. દર કિલોમિટરે વૉકનાં પોસ્ટરો લાગ્યાં હતાં. ઠેર ઠેર ઠંડાં પીણાં પીવા કે મોસંબી ચૂસવાની વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ હતી. સાતેક કિલોમિટરવાળી વૉકમાં ત્રણેક હજાર જેટલા લોકો ભળ્યા હતા. એમાં મોટે ભાગે તરુણ-તરુણીઓને જોઈ મને ખુશી થઈ પણ એમાં કાળા અને ગોરાઓની સંખ્યા આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી ઓછી હતી તે જોઈ મને ખેદ થયો. 'ગાંધી વૉક'માં જોડાવા સારુ લોકો દસ દસ રેન્ડની પ્રવેશ ફી આપે છે. આમ, ભેગાં થયેલાં નાણાંથી ત્રીસેક જેટલી સંસ્થાઓને થોડીક આર્થિક મદદ મળે છે. શરૂઆતમાં આયોજકો વતી એક મંચ પરથી સૌ યાત્રીઓનું સ્વાગત થયું. પછી બેચાર ટૂંકાં ભાષણો થયાં. પછી જાણે ઑલિમ્પિક રમત રમાતી હોય તેમ સંકેત આપી કૂચ શરૂ થઈ. ચાલનારામાં એક જણે ગાંધીજીનાં ધોતિયું-ચશ્માં-લાઠી વેશ ધારણ કરેલો. સાત કિલોમિટર ચાલ્યા પછી જ્યાંથી નીકળ્યા તે જ સ્થળે પાછા ફરવાનું હતું. ત્યાં યાત્રાળુઓને ગાંધીજીની એક એક નાનકડી ધાતુની પ્રતિમા અપાઈ. મેદાનમાં બેસીને ઘણાએ ઉજાણી કરી.

ઈસ્માઈલ વાડી નામના દક્ષિણ આફ્રિકન સંસદના એક સભ્ય સાથે મારી ઓળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. આખે રસ્તે અમે બે સાથે ચાલ્યા. એમ તો વાડી સુરત તરફના. ગુજરાતી સમજે ખરા, વચ્ચે વચ્ચે એકાદ વાક્ય બોલી પણ દે પણ આખો રસ્તો મારી સાથે

સડસડાટ અંગ્રેજીમાં જ બોલ્યા. મૂળે અંગ્રેજી અને ઈતિહાસના અધ્યાપક પણ વાતો બધી રાજકારણ અંગે જ કરી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લોકશાહી લાવવામાં આફ્રિકન નૅશનાલિસ્ટ કૉંગ્રેસનો મોટો ફાળો. એના બૌદ્ધિક હવે વધુ ને વધુ કાળા લોકોમાં ભળવાનો અને એમનામાં જીવનના મૂલ્યો વિકસાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ માને છે. પાર્ટીના હિત કરતાંય દેશના હિતને સામે રાખીને આખું કામ થવું જોઈએ એવો તેમનો મત છે. ઉપભોગવાદે ગરીબ લોકોનો ભોગ લેવા માંડ્યો છે એવા મારા મંતવ્ય સાથે તેઓ સહમત હતા. પોતે શાન્તિદળના સભ્ય હતા પણ અણુશસ્ત્રો અને અણુઊર્જાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી એ બાબતે પણ મારી જોડે સહમત થયા. આ એક જ સહયાત્રામાં અમારી દોસ્તી થઈ ગઈ. વાડીએ જ મારી જોડે અહમદ કથરાડાની ઓળખાણ કરાવી. જે ૧૮ વર્ષ નેલસન મંડેલા જોડે જેલમાં હતા. તેઓ પણ મૂળે ગુજરાતી પણ વાડી જેટલુંય ગુજરાતી નહોતા બોલતા. નેલસન મંડેલાના મુખ્ય સાથી અને વૉકમાં જોડાયેલા કદાચ સૌથી વધુ જાણીતા માણસ તરીકે એમને મળવા ઈચ્છુક લોકોનું એક ટોળું એમની આસપાસ વળેલું રહેતું પણ એ બહુ સહેલાઈથી લોકોમાં ભળતા નહીં એવી મારી ઉપર એમની છાપ પડી. તે દિવસે તો હું તેમનાથી છેટો જ રહ્યો પણ પાછળથી એમની મુલાકાત ગોઠવી, એમની જોડે ઘણી ઘણી વાતો કરી. વાતોનો મુખ્ય વિષય ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી ગયા પછી તેમની એ દેશ ઉપર અસર એ હતી. આ વિષયમાં કદાચ સૌથી વધુ અધિકારી રીતે બોલી શકે તેવા પૈકી એક અહમદ કથરાડા હતા. નેલસન મંડેલાના ઘણા વિશ્વાસપાત્ર લોકશાહીના આંદોલનમાં શરૂથી છેવટ સુધી ભળેલા. વર્ષોના વર્ષ જેલમાં ગાળેલા ત્યાં જ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અંગે ઠીક ઠીક અભ્યાસ કરેલી. રાજનૈતિક પૃથક્કરણ કરવામાં ચોક્કસ. ટૂંકમાં કહેવું હોય તો એમનું મંતવ્ય એવું હતું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજકારણ પર ગાંધીજીની ખૂબ અસર રહી. વચ્ચે થોડો વખત જ્યારે બીજો કંઈ ઉપાય ન દેખાયો ત્યારે ગેરીલા યુદ્ધની દિશામાં ગયેલા એ સાચું પણ ત્યાર પહેલાં અને ત્યાર પછી પણ અહિંસક પ્રતિકારનો જ રસ્તો એમની પાસે હતો. ભારત ગયા પછી ત્યાં થતી ગાંધીજીની સફળતાથી દક્ષિણ આફ્રિકા મુક્તિવાદીઓએ ઠીક ઠીક પ્રેરણા લીધી હતી. આજે એ દેશમાં લોકશાહી છે તેનું ઘણું શ્રેય ગાંધીજી અને એમના પછી પંડિત નેહરુને છે એમ દક્ષિણ આફ્રિકાના ઘણા વિદ્વાનો માને છે.

- નારાયણ દેસાઈ

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી')

સ્વાતંત્ર્યને અર્થપૂર્ણ બનાવીએ

સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રજાસત્તાકના સિદ્ધાંતોને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે સરકાર ભારતના કરોડો લોકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈશે. આજે પણ ભારતના કરોડો લોકોને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને આવાસ અંગે પૂરતી સુવિધા આપી શકાઈ નથી. જ્યારે આપણે આપણા કરોડો બાંધવોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડીશું ત્યારે જ સમગ્ર રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ બન્યું તેમ કહી શકીશું.

મારા મતે, આર્થિક વિકાસ જો સામાજિક વિકાસ તરફ ન લઈ જાય તો તેવો આર્થિક વિકાસ નિરર્થક છે. સાચી સમૃદ્ધિ એ છે જેમાં, સમાજના છેવાડેના માણસને પણ એ સમૃદ્ધિના ફળો મળતા હોય. ભારત દેશ તેના વિસ્તૃત થતા જતા મધ્યમ વર્ગથી પણ ઘણો મોટો છે. જમીનવિહોણા ખેતમજૂરો જે ટાઢ-

તાપમાં પણ સખત મજૂરી કરે છે, દલિતો જે આજે પણ અસ્પૃશ્યનું જીવન જીવે છે, સ્ત્રીઓને આજે પણ સામાજિક વ્યવસ્થામાં પુરુષ સમાન. સ્થાન મળ્યું નથી. આ બધા વર્ગો પ્રતિ આપણે વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

શું આપણે આ પૂર્ણ કરીશું? શું ભારત આધુનિક, પ્રગતિશીલ, ગતિશીલ રાષ્ટ્ર બનશે? શું આપણે ભૂખમરો અને નિરક્ષરતાના ભયને કાયમ માટે દફનાવી દઈ શકીશું? શું આપણે કોઈ પણ ભેદભાવ વિનાનો સમાજ રચી શકીશું?

આપણે ચોક્કસપણે કરી શકીએ. એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે નિરાશ થયેલા લોકોમાં આશાનો દીપ પ્રગટાવીએ. તેઓમાંની સંકલ્પશક્તિને જગાડીએ.

આપણી પાસે ૫,૦૦૦ વર્ષ જૂની સભ્યતાની સાંસ્કૃતિક ધરોહર છે. અણમોલ પ્રાકૃતિક સંપદાના આશીર્વાદ છે. વિશ્વના શ્રેષ્ઠ ઇજનેરો અને કુશળ કારીગરો છે. ભારતમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા અને યંત્રવિદ્યામાં નિષ્ણાત ઉદ્યોગપતિઓ છે. આ ઉપરાંત એક અબજની વસતિ ધરાવતી લોકશાહી છે જ્યાં બંધારણ સર્વોપરી છે. જરૂર છે આશાની અને સંકલ્પશક્તિની. હકીકતોને સમજીને, નવી સદીના પડકારોને ઝીલવા માટે એક નૂતન વિધાયક માનસિકતાની જરૂર છે.

- અટલ બિહારી વાજપાઈ

બાપુએ કહ્યું

ગાંધીજીની છબીવાળી ટપાલટિકિટની પછવાડે
મેં જીભથી થૂંક લગાડ્યું તો ટિકિટમાંથી ગાંધીજી સફાળા બોલ્યા:
'અરે, અરે! થૂંક! પાણીને બદલે થૂંક?
'ઓહો, બાપુ, આ તમે બોલ્યા?
આટલાં વર્ષો!' મેં પૂછ્યું
'ગોબરા! ટિકિટ ચોડવા પાણી કેમ ન વાપર્યું?' બાપુએ પૂછ્યું.
'પાણી કેવી રીતે વાપરું, બાપુ?
અહીં ખાદીની ને ગાદીની છત છે
પણ પાણીની અછત છે
અહીં ભલભલી મૂછોનાં પાણીયે સુકાઈ ગયાં છે.
લોકો પાણીની અવેજીમાં
થૂંક વાપરીને
લાખો ગૅલન પાણીની બચત કરે છે' મેં બચાવ કર્યો.
'તારાં વચનોમાં
ટિસ્યૂ-સંસ્કૃતિની ગંધ આવે છે, ગોબરા!
લાપસીમાં ઘી નખાય, ઘાસલેટ નહીં' બાપુ તાડૂક્યા.
'તમે મને ગોબરો કહો છો પણ, બાપુ!
પેલા ટપાલ ખાતાવાળા તમારી છબી પર
રદ્દીકરણના થપ્પા ઠોકીને તમારું મોં કાળું કરે છે,
એનું કાંઈ નહીં?' મેં નમ્રપણે કહ્યું.
'દીકરા, એ તો મારા પ્રિય દેશવાસીઓ
મારું મોં કાળું કરવા સુધીની આઝાદી ભોગવી રહ્યા છે-
તેની જાહેરાત છે! વાસ્તવમાં ટપાલ-ખાતું તો મારું
બ્યૂટીપાર્લર છે, જ્યાં મારા ચહેરાની બ્યૂટી-ટ્રીટમેન્ટ થાય છે!'
'બાપુ, વાતને આમ હસવામાં કાઢી નાખો મા' મેં નારાજીથી કહ્યું.
'ભાઈ, હસવું, બસ.
જ્યારે ક્લેશનો કોઈ ઉપાય ન જડે
ત્યારે બધું હસી કાઢવું' બાપુ ગંભીર થઈ બોલ્યા.
'જો, રોજ રોજ સંદેશાની રાહ જોતાં પ્રેમીજનોને,

સીમાડાની રક્ષા કરતા જવાનોની માતાઓને, બહેનાને, પત્નીઓને,

સતાનવિયોગે ઝૂરતા માબાપોને કુ સુમની ચબરખીઓ વહેચુ છુ-

ટપાલટિકિટમા બેસીને

મારા મૃત્યુ પછી પાગ મારુ જીવનકાર્ય મનુષ્યોને મનુષ્ય સાથે જોડવાનુ અટક્યુ નથી

મારા મો પર પડતા રદીકરણના કાળા થપ્પાઓ તો કાળા કાળા ચુબનો છે,

મારા વહાલીડાઓના!

મારી યત્કિચિત સેવાનો એ બદલો!' બાપુએ વહાલથી મારી પીઠે હાથ પસવારતા કહ્યુ

'તુ પાગ આમાથી કઈક શીખ, ભાઈ!'

- રમેશ પારેખ

('કવિતા')

વાતાવરણનો 'વળાંક'

તસ્કર વીરપ્પન હવે રાજકારણમા પ્રવેશ કરીને જનકલ્યાણ કરવા ઈચ્છે છે!! કેમ ન ઈચ્છે? ઘણા ખૂના અને લૂટફાટ કરનાર એક મહિના પાર્લમેન્ટમા ચૂટાઈ શકે અને તેવા જ બીજા ગુનેગારો પ્રધાનપદે પહોચી શકે તો ભલા, તસ્કર વીરપ્પનનો શો વાક? મારા વડીલ ભાઈઓ 'નારાજ' છે કારણ કે આ 'આધુનિક' જમાનાની તેમને ઓળખ નથી મારા ભાઈ, જિંદગીના હવે જે બેપાચ વર્ષ બાકી રહ્યા હોય તે શાતિથી પૂરા કરો, જૂની વાતો ભૂલી જાઓ કુદરતનો ક્રમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો હરિ ઓમ્, તત્ સત્!

વાતાવરણના 'વળાક'ની વાત કરતા એક બીજી વાત યાદ આવી હાલમા ટી વી ના શોમા 'કૌન બનેગા કરોડપતિ'નો શો આવે છે જે ઘાગો પ્રજાપ્રિય બન્યો છે તેથી મારા મિત્રો મને વારવાર પૂછે છે કે, 'તમે આ શો જુઓ છો?' હુ જોતો નથી તેથી તેમને આશ્ચર્ય થાય છે પરતુ એક જિજ્ઞાસાના ખાતર હાલમા પ્રથમ વખત જ એક શો થોડા સમય માટે જોયો તો તરત જ ઉપર જણાવેલ 'વાતાવરણના વળાક'નો ખ્યાલ આવી ગયો તેમા પ્રશ્ન હતો કે મહાત્મા ગાધીએ તેમનો કાયદાનો અભ્યાસ ક્યા કર્યો? તેમા ચાર વિકલ્પો આપેલ એક વિકલ્પ ખરો હતો બાકીના ત્રાગ ખોટા હતા જવાબ આપનાર ગૃહસ્થ ડૉક્ટર હતા અને અગિયાર વર્ષથી ડૉક્ટરી કરતા હતા તેઓ જવાબ આપી શક્યા નહી અને કહ્યુ કે સભાને પૂછવા દો સભામા ઘણા નરનારીઓ હતા પરતુ સભા પણ ખરો જવાબ આપી શકી નહી આથી તે ગૃહસ્થની વિનતીથી ચાર વિકલ્પોને બદલે બ વિકલ્પો કરવામા આવ્યા ત્યાર બાદ ખરો જવાબ મળ્યો કદાચ તે અકસ્માતથી સાચા પડ્યા હશે

ત્યાર બાદના પ્રશ્નોમા ક્રિકેટમા વધુ રન કરવા બાબતનો પ્રશ્ન હતો તેમા પણ ચાર વિકલ્પો હતા પરતુ જેવો તે પ્રશ્ન પુછાગા કે તરત જ બે સેકન્ડમા ડૉક્ટર સાહેબે સાચો જવાબ આપ્યો

કોઈ પણ શસ્ત્ર કે હથિયારના ઉપયોગ વિના ફક્ત સૂતરના તાતણે માતૃભૂમિને સ્વાતત્ર્ય અપાવનાર વ્યક્તિના જીવનની એક તદ્દન સામાન્ય હકીકતની જાણ અગિયાર વરસની પ્રૅક્ટિસ ધરાવતા ડાક્ટરને તો નહોતી પરતુ સભાના મોટા ભાગના માણસોને પાગ નહોતી પરતુ ક્રિકેટના રન બાબતની માહિતી સચોટ હતી આ 'વાતાવરણનો વળાક' સમજવો જરૂરી છે

('વિશ્વવાત્સલ્ય') - ત્ર્ય ઉ મહેતા

○ ○ ○

તંત્રીની વાત

આપણે પ્રસંગોપાત્ત આ કતારમાં 'અખંડ આનંદ'ની આગવી ઓળખ (આઈડેન્ટિટી) વિશે વાત કરતા રહ્યા છીએ. 'જોયેલું ને જાણેલું', 'ગૃહગંગાને તીરે', નવાં અને જૂનાં કાવ્યો, વાર્તાઓ, નિબંધો, હાસ્યલેખો, ધર્મ ચિંતન, 'સમયની છીપમાં' ઇત્યાદિમાં એવી ઓળખ પ્રગટ થતી રહે છે. આ અંકમાં 'જોયેલું ને જાણેલું' વિભાગમાં છ વિશિષ્ટ લખાણો પ્રગટ કર્યાં છે. સુજ્ઞ વાચકોનું ધ્યાન જાન્યુઆરી ૨૦૦૧ના અંકમાં આ વિભાગ તરફ જશે જ. 'અખંડ આનંદ'ની આગવી ઓળખનો આરંભ, અલબત્ત, દરેક અંકમાં પ્રથમ સ્થાને પ્રકાશિત થતા અધ્યાત્મદર્શી સંક્ષિપ્ત-ચિંતન લેખથી થાય છે. ૧૯૪૭ની સાલથી આ લેખમાળાની અમૃતયાત્રાનો આરંભ થયો. ત્યારથી શરૂ કરી આજ સુધીના પ્રથમ લેખોમાંથી પસંદગી કરી એનું ઝૂમખું અનુકૂળતાએ આ વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ કરવાનો ઇરાદો છે.

'અખંડ આનંદ'ના આરંભકાળથી જે લેખકોનો સાતત્યપૂર્ણ સહકાર મળતો રહ્યો. તેમાંના શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય, શ્રી કરસનદાસ માણેક અને શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેની જન્મશતાબ્દીનું આ વર્ષ છે. એમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેના ચિરંતન હાસ્યતત્ત્વ ધરાવતા લેખોનો ગુચ્છ હાલ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. આ અંકમાં શ્રી કરસનદાસ માણેકનાં ત્રણ કાવ્યો પ્રકાશિત કર્યાં છે. હવે પછી શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યની લેખસામગ્રી પ્રગટ થશે. જન્મશતાબ્દીના સંદર્ભમાં શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાના સર્જનમાંથી આચમન કરાશે. શ્રી કરસનદાસ માણેકે 'પદ્મ'ના ઉપનામે લાંબા સમય સુધી 'અખંડ આનંદ'માં પ્રથમ સ્થાને વિરાજતા મનનીય લેખો લખ્યા છે.

'અખંડ આનંદ'ની ઊપસેલી અને ઉત્ક્રાંત થતી રહેતી વિશિષ્ટ છબીને સમૃદ્ધ કરવા અંગે વાચકો પોતાના પ્રતિભાવ પાઠવે એવી આશા છે. એમાં 'અખંડ આનંદ'ના હાર્દને ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે.

* * *

શ્રી લલિત દલાલ લિખિત 'સનદી સેવાનાં સંભારણાં'નું ગ્રંથરૂપે ગત નવેમ્બર માસની સત્તરમી તારીખે અમદાવાદમાં એક યાદગાર સમારંભમાં પ્રકાશન થયું. (રંગદ્વાર પ્રકાશન, ૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯, મૂલ્ય રૂ. ૮૦). વરિષ્ઠ વિદ્વાન શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદે યોજાયેલા આ સમારંભના અતિથિવિશેષ શ્રી ગુણવંત શાહ હતા. શ્રી ગુણવંત શાહે 'સનદી સેવકની સ્વધર્મયાત્રા'ના શીર્ષક હેઠળ ગ્રંથને શોભાવે તેવો અભ્યાસપૂર્ણ અને રસપ્રદ આમુખ લખ્યો છે. ગ્રંથપ્રકાશન સમયે ડૉ. ગુણવંત શાહે આપેલા વ્યાખ્યાનનું વિશાળ ફલક શ્રોતાઓનું સતત ધ્યાન ખેંચતું રહ્યું. મુરબ્બી લલિતભાઈ દલાલને પ્રથમ વાર મળવાનું અને સાંભળવાનું થયું. એમનું વક્તવ્ય સરળતા અને સચ્ચાઈથી શોભતું હતું. 'અખંડ આનંદ' માટે આ સંતોષપ્રદ તેમ જ આનંદપ્રદ ઘટના બની રહી. શ્રી લલિતભાઈ દલાલ પ્રત્યે વાચકોનું ધ્યાન ખેંચાયેલું જ તેની પ્રતીતિ આ અંકમાં છપાયેલા શ્રી રાયજાદાના લખાણ પરથી થશે.

* * *

આજે લલિતકલાની કક્ષાએ ફોટોગ્રાફી કળા પહોંચી રહી છે ત્યારે 'અખંડ આનંદ'ની ઓળખમાં એના મુખપૃષ્ઠ ઉપર તથા અન્યત્ર અપ્રગટ થતી કલાત્મક છબીઓની હિસ્સેદારીનો ઉલ્લેખ સ્વાભાવિક રીતે થાય. ભૂતકાળમાં અંકના અંદરના ભાગે પસંદ કરાયેલા ફોટોગ્રાફ પણ છપાતા હતા, ખાસ કરીને દિવાળી અંકોમાં. એ નયનરમ્ય છબીઓની ગેરહાજરી વિશે વાચકો ક્યારેક પૃચ્છા કરે છે. આ અંકમાં જ ઈવા ડેવે એ વિશે નિર્દેશ કર્યો છે. અંકના અંદરના ભાગ ફોટોગ્રાફ છપાતા નથી તેનું મુખ્ય કારણ નાણાકીય છે. આર્ટપેપર ઉપર ચાર રંગમાં ફોટોગ્રાફની છપાઈ, કલર સ્કેનિંગ અને ડિઝાઈનિંગનું કુલ ખર્ચ એટલું મોટું થાય છે કે 'અખંડ આનંદ'ને આર્થિક રીતે તે ભાગ્યે જ પરવડી શકે. વળી, અંદરના ભાગે ફોટોગ્રાફ પ્રગટ કરવા હોય તો ઓછામાં ઓછા ચાર પૃષ્ઠોનું ઝૂમખું બનાવવું પડે. 'અખંડ આનંદ'ને બારે મહિના જાહેરાતો નિયમિત રીતે મળતી રહે તથા ફોટોગ્રાફ છપાવવાની સ્પૉન્સરશિપ પ્રાપ્ત થતી રહે તો આ શક્ય બને. ફોટોગ્રાફ છપાઈ વિશે વાચકો પોતાની મદદનો મૈત્રીભર્યો હાથ લંબાવે એવી અપેક્ષા છે.

* * *

સરદાર પટેલની ૧૨૫મી જન્મજયંતીની ઉજવણીના ભાગરૂપે ગયા એકાદ વર્ષ દરમિયાન એમના વિશે લેખમાળા પ્રગટ થતી રહી તે વાચકોના ધ્યાન ઉપર આવ્યું હશે.

૨૦૦૧ની ઈસુની સાલના આરંભે 'અખંડ આનંદ'ના સમગ્ર પરિવારને શુભ કામનાઓ પાઠવતાં આનંદ થાય છે.

– દિલાવરસિંહ જાડેજા

પ્રતિભાવ

૧૯૬૬ના મે મહિનાના 'અખંડ આનંદ'ના અંકમાં જયંત પાઠકની 'કીકીમાં' શીર્ષકવાળી કવિતા વાંચી હતી.

''કીકીમાં કેદ કરી લીધા

મેં કાનજીને કીકીમાં કેદ કરી લીધા!

ભોળી નથી કે હવે લોચન ઉઘાડું

છો ને વગડામાં વાંસળીઓ વાગે.''

બસ તે જ દિવસે મારા મનમાં આ ચાર પંક્તિઓ એકદમ અંકિત થઈ ગઈ. હું કાનજીની શોધમાં હતો. મેં નક્કી કર્યું હતું કે મને જ્યારે કાનજી મળશે ત્યારે વગડામાં વાંસળીઓ સાંભળવા રોકાઈશ નહીં. બસ, કાનજીમાં જ મગ્ન રહીશ. હું ગુરુની શોધમાં હતો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીજી સાથે પત્રવ્યવહાર કરતો હતો. મુનશીજીએ મને એક પત્રમાં લખ્યું કે ''ભારતમાંના બધા આશ્રમો પ્રત્યે પૂરા સન્માન સાથે હું તમને સૂચવીશ કે શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરી અથવા નડિયાદ મુકામે આવેલા શ્રી મોટાના આશ્રમની તમે મુલાકાત લો.'' ૧૯૬૭ના સપ્ટેમ્બરમાં મારી ચોત્રીસમી વર્ષગાંઠને દિવસે મને શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં માતાજીનાં દર્શન થયાં. મારી કીકીમાં તેઓ વસી ગયાં. ત્યારથી આજે ચોત્રીસ વર્ષો પછી પણ કવિ જયંત પાઠકની ઉપરની ચાર પંક્તિઓ મારા ચિત્તમાં અવારનવાર તાજી થયા કરે છે.

ભગવાનને માર્ગે આજીવન ચાલવાનું નિમિત્ત મને પૂરું પાડનાર 'અખંડ આનંદ' અને શ્રી જયંત પાઠકનો ઘણો આભારી છું.

પોંડીચેરી – કિશોર આનંદ

તંત્રી 'ઑલ ઇન્ડિયા મેગેઝીન'

○

વાચકો લખે છે

રમેશ પારેખ, રાજકોટ

કોઈના ઠરતા દીવાને સંકોરે તે સંત
તેલ પૂરે તે તપસી, દીવો રક્ષે તે ભગવંત
નૂતન વર્ષાભિનંદન...

○

જયંત ગાંધી 'કુસુમાયુધ', જૂનાગઢ

પૂરું વર્ષ અતીતમાં વિલીન જે, સંવતનું તો થયું,
ત્યાં આવ્યું નવવર્ષ આ જીવનમાં, ઉત્સાહ પ્રેરતું,
એ તો નિત્ય બની રહે સુભગ ત્યાં, સૌ કાજ એ ભાવના,
આજે આ 'કુસુમાયુધે' કવિત્તથી, ભાવે કરી વ્યક્ત આ.

○

ઈવા ડેવ, ભરૂચ

સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૦ના અંકનું મુખપૃષ્ઠ ખૂબ ગમી ગયેલું. ખાસ કરીને માટલાંની ગોઠવણી ઉમદા બનેલી. દિવાળી અંકનું સુંદર મુખપૃષ્ઠ ઉત્સવના પ્રકાશને વ્યક્ત કરે છે. પણ અંદરની તસવીરોનો અભાવ ખૂંચ્યો. પરંતુ અંદરની તસતસ થતી સામગ્રી ભાળીને લાગ્યું કે સમતોલ આવી ગયું. તમારી 'તંત્રીની વાત' 'અખંડ આનંદ'ની અદ્યતન થ્રસ્ટ (ગતિ, ધક્કો) અને આપણી ધર્મ-તત્ત્વદર્શન-અધ્યાત્મની 'અખંડ આનંદીય' સરવાણી વચ્ચેના સમતુલન તરફ નિર્દેશ કરે છે. નવા વર્ષે આ બેઉ ગતિ પરસ્પર પૂરક રીતે ચાલતી રહે એ જ શુભેચ્છા. નૂતન વર્ષાભિનંદન 'અખંડ આનંદ'ના પરિવારને.

○

મનસુખ સલ્લા, સણોસરા (જિ. ભાવનગર)

'અખંડ આનંદ'નાં નવાં રૂપ-રંગ આકર્ષક બન્યાં છે તેનો યશ આપ સૌને છે. સત્ત્વશીલ સામગ્રી હોય છે તેથી વાંચવાનું મન થાય જ. સર્જનાત્મક કૃતિઓની ગુણવત્તા ઊંચી રહે તેવી અપેક્ષા રહે છે.

○

યોગિની શુક્લ, ગોધરા

'અખંડ આનંદ'નો પ્રત્યેક અંક આનંદદાયક હોય છે. પરંતુ એનો નવેમ્બર-૨૦૦૦નો અંક 'ગુલાબગોટાવાળા'ને લીધે વિશેષ ઠંડો-મીઠો લાગ્યો!

○

અનુપસિંહ, ધાણી (જિ.સુરત)

ઈવા ડેવની 'પરિહાર' ટૂંકી વાર્તા દિવાળી અંકમાં વાંચીને મને કુમારાવસ્થામાં વાંચેલી મહાસુખભાઈ શાહ(રાજરત્ન, વડોદરા રાજ્ય)ની 'અમૃત-સરિતા' (જૈનોના ઉપલક્ષમાં)ની બે ભાગમાં વિસ્તરેલી નવલકથા એકદમ યાદ આવી ગઈ (હમણાં કદાચ અપ્રાપ્ય હશે). એમાંનો પહેલો ભાગ તો ત્યારે મને ઘણો આસ્વાદ્ય લાગેલો. આવું નજરાણું આપીને મારી સુષુપ્ત યાદને સતેજ કરવા માટે 'અખંડ આનંદ'ને ધન્યવાદ.

○

અમૃતલાલ પટેલ, બોધાન (જિ. સુરત)

સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૦ના 'અખંડ આનંદ'માં ઈવા ડેવની 'વહુઘોડો' વાર્તા વાંચી આનંદ થયો. વિશ્વના મોટા ભાગના સમાજો પુરુષપ્રધાન છે. તેમાં પુરુષોને મહત્ત્વનું અને સ્ત્રીઓને ગૌણ સ્થાન અપાયું છે. પુરુષોએ સમાજના નીતિનિયમો ઘડ્યા છે. વળી, તેના ઉપર ધાર્મિકતાની મુદ્રા અંકિત કરી છે. 'સાત પગલાં આકાશમાં' નવલકથામાં કુન્દનિકાબહેને વિદ્રોહનો ઝંડો ફરકાવ્યો છે. લેખકે એમની સરસ વાર્તામાં નવો કથાવિષય શોધ્યો છે. ઘોડા ઉપર બેસી વહુ લગ્ન કરવા જાય એ વિચાર જ મને ક્રાંતિકારી લાગે છે. નારીજાગૃતિના યુગમાં લેખકનો આ વિચાર સાકાર થાય એવી અભ્યર્થના!

○

રમેશ નગૈયા, નડિયાદ

સ્વ જ્યોતીન્દ્ર દવેના જન્મશતાબ્દી વર્ષમા 'જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ' નિયમિત રૂપે પ્રગટ કરવા બદલ મારા જેવા જ્યોતીન્દ્રભાઈના હાસ્યલેખોના ગાઢા ચાહકના ખૂબ અભિનદનો અને આભાર હાસ્યલેખો મને ખૂબ ગમે છે એક નમ્ર સૂચન કરુ? સ્વ ચિનુભાઈ પટવાનો કોઈ હાસ્યલેખ પ્રગટ કરી ન શકાય?

○

સુરેશ મ કાપડિયા

દીપોત્સવી અકમા શ્રી તખ્તસિહ પરમારે તાદશ રીતે લખેલા 'બે સ્મરણીય પ્રસગો' વાચતી વખતે આખ ભીની થઈ ઋષિસમાન શિક્ષકોનો કેવો તો એ સુવર્ણકાળ અને વિદ્યાર્થીઓ પણ કેવા નમ્રશીલ, શિક્ષકો પ્રત્યે કેવો ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાભાવ ધરાવનારા એની સાથે આજની શોચનીય અને સકોચનીય પરિસ્થિતિ સરખાવતી વખતે પણ મારી આખો જુદા સદર્ભમા અશ્રુ ભીની થાય છે ડૉ પ્રજ્ઞા પૈનો 'તત્ત્વમસિ' લેખ જીવદયા પ્રેમી તરીકે મન ગમ્યો મજબૂતસિહજીભાઈનો 'સત્યનિષ્ઠા' લેખ પણ ઉત્તમ છે

○

લવજીભાઈ વઘાસિયા, નવી મુબઈ

૧ નવેમ્બર-૨૦૦૦ના અકમા પ્રસિદ્ધ થયેલા માગ લેખ('જોયેલુ ને જાણેલુ' વિભાગ)મા મારી ઉમર પછી તરત જ બે પ્રશ્નાર્થ?? છાપેલા જોઈ તમે મારો ઉત્સાહભગ કરેલ છે ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦મા મને ૬૭ વર્ષ પૂરા થઈ ૬૮મુ બેસે છે (શ્રી લવજીભાઈને એમના તાજેતરના જન્મદિવને હાર્દિક શુભેચ્છાઓ પાઠવીએ છીએ અને પ્રૂફરીડિંગની ક્ષતિને કારણે દિલગીરી વ્યક્ત કરીએ છીએ - તત્રી)

○

'અખડ આનદ'ના આજીવન ગ્રાહકોને અક ક્યા સુધી મળતો રહે એવો ખુલાસો એક વાચકે પોતાનુ નામ-ઠામ જણાવ્યા વિના પૂછ્યો છે 'આજીવન ગ્રાહક' શબ્દમા જ સ્પષ્ટ થાય છે કે ગ્રાહક હયાત હોય ત્યા સુધી એને 'અખડ આનદ' મળતુ રહે એ સદર્ભમા જે આજીવન ગ્રાહકો દિવગત થયા હોય તેમના સગાસબધીઓએ 'અખડ આનદ'ના કાર્યાલયને તે વિશે જાણ કરવા વિનતી કરવામા આવે છે

- તત્રી

○

'અખડ આનદ' મેળવવા માટે

સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૨૦૦૦ના અક સાથે તે દસમા વરસમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનુ કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખડ આનદ' માસિકનુ દેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમા આજીવન લવાજમ રૂ ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યુ છે

(ખ) 'અખડ આનદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ ૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦ છે

(ગ) ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટ 'અખડ આનદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન સભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખડાનદની

જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

નોંધ : (૧) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઈચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(૨) જે આજીવન ગ્રહકો દિવંગત થયા હોય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનંતી છે.

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે. જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ. ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે.

સંપર્ક :
વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય
જી.પી.ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

વિઝન : ૨૦૧૦ : સોશિયલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વિકાસ એજન્ડાને બહાલી

મુખ્ય મંત્રી શ્રી કેશુભાઈ પટેલના અધ્યક્ષસ્થાને ગાંધીનગરમાં રાજ્ય મંત્રીમંડળની મળેલી બેઠકમાં ગુજરાત માનવ વિકાસ સૂચકાંકના વિશ્વસ્તરના પ્રસ્થાપિત ધોરણોના લક્ષ્યાંકો દસ વર્ષમાં સંપન્ન કરવા માટેના મહત્વાકાંક્ષી "વિઝન ૨૦૧૦ — સોશિયલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર"ના વિકાસ એજન્ડાને મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો

મુખ્ય મંત્રીશ્રીએ સમગ્ર દેશમાં સામાજિક માળખાગત સુવિધાઓ સુચારુ અને સમયબદ્ધ ધોરણે ઉપલબ્ધ કરવાની ગુજરાતની આ પહેલને અનોખી અને વિશિષ્ટ ગણાવી હતી અને જણાવ્યું હતું કે, માત્ર ભૌતિક વિકાસ જ નહીં, પણ "સર્વાંગી માનવ વિકાસ' ના ગ્રાફ ઊંચે લઈ જવાનો આપણો નિર્ધાર રહેવાનો છે

ઉલ્લેખનીય છે કે, આ "સામાજિક માળખાગત સુવિધાઓના વિઝન ૨૦૧૦"ના અમલીકરણ માટે ઉચ્ચ સત્તાકીય ગુજરાત સામાજિક આંતરમાળખાકીય વિકાસ સુવિધા બોર્ડ કાર્યરત થઈ ગયું છે

માનવ વિકાસ સૂચકાંક સંબંધિત આઠ ચાવીરૂપ સેક્ટરોને આવરી લેતા ટાટા કન્સલ્ટન્સી સર્વિસીસ દ્વારા તૈયાર કરાયેલા આ દસ્તાવેજ ઉપર દરેક ભાગે વિશદ છણાવટ કર્યા બાદ આ એજન્ડા રાજ્ય મંત્રીમંડળની બેઠક સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો હતો

સામાજિક માળખાકીય સુવિધાઓ સંબંધિત સેક્ટરોમાં (૧) આરોગ્ય, (૨) શિક્ષણ, (૩) મહિલા અને બાળકલ્યાણ, (૪) શ્રમ અને રોજગાર, (૫) પર્યાવરણ, (૬) પાણી પુરવઠા અને સ્વચ્છતા, (૭) સમાજકલ્યાણ અને (૮) ગ્રામીણ અને શહેરી આવાસનનો સમાવેશ થાય છે જે રાજ્યમાં "માનવ વિકાસ"ને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને બૃહદ્ લક્ષ્યાંકોની પૂર્તિ માટેનો વિકાસવ્યૂહ દર્શાવે છે વિશ્વ અને ભારતના અગ્રેસર રાજ્યોની આ સંદર્ભની સ્થિતિનો અને ગુજરાતના પ્રવર્તમાનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને હાલની નીતિઓ, કાર્યક્રમો, અમલીકરણનું માળખું કાયદાઓ અને ખાસ પ્રયત્નો માગી લેતા ક્ષેત્રો અંગે પણ વિશ્લેષણ અને વિચારણા કરવામાં આવી છે

માનવ વિકાસ સંબંધિત ક્ષેત્રોમાં, તેની વાસ્તવિકતા લક્ષ્યમાં રાખીને (૧) શિક્ષણ ક્ષેત્રે — ૨૦૧૦ સુધીમાં શાળા પ્રવેશ દર તેમ જ પુરુષો અને સ્ત્રીઓનો સાક્ષરતા દર સો ટકા હાસલ કરવો, (૨) આરોગ્યના ક્ષેત્રે પુરુષોની અપેક્ષિત આયુમર્યાદા ૭૧ વર્ષ અને સ્ત્રીઓની ૭૫ વર્ષ લઈ જવી (૩) બાળમૃત્યુ દર ૪ પ્રતિહજારથી ઘટાડીને ૧૬ પ્રતિ હજાર તેમ જ માતા મૃત્યુ દર હાલના ૩ ૮૯થી ઘટાડીને એકની નીચે લઈ જવાનો છે (૪) શહેરી અને ગ્રામીણ બંને ક્ષેત્રોમાં બધે જ પ્રજાને પીવાના પાણીની સુવિધા ઉપલબ્ધ કરવા તેમ જ (૫) ૨૦૧૦ સુધીમાં શહેરી અને ગ્રામીણ બંને સ્તરે આવાસનની જરૂરિયાતોની સંપૂર્ણ પૂર્તિ કરવાનું અને આવાસોની અછતનું નિવારણ કરાશે આ માટેનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરનારું ગુજરાત દેશનું પ્રથમ રાજ્ય બનશે

મુખ્ય મંત્રીશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, દસ વર્ષમાં રૂ ૪૮,૩૧૭ કરોડના નાણાકીય સાધનોની જરૂરિયાતોના અંદાજ સાથે વિઝન ૨૦૧૦ સોશિયલ સેક્ટરનો આ એજન્ડા, જરૂરિયાતોનું વર્ષવાર વિભાજન તથા તેના દ્વારા હાંસલ થનારી ભૌતિક સિદ્ધિ માટે વાસ્તવિક અમલીકરણ થઈ શકે તે રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે રાજ્યની વાર્ષિક યોજનામાં સામાજિક સેવાના સદરો હેઠળની હાલની ૩૪ ટકાની જોગવાઈઓ વધારીને તેમ જ સામૂહિક લોકભાગીદારી બિનસરકારી સંગઠનોનો સહયોગ, સરકારી વ્યવસ્થા અને કાર્યક્ષમતા સુધારણાના પગલા, વાજબી ટેક્નોલૉજીનો વિનિયોગ, સંપન્ન વર્ગો અને આપી શકે તેવા પાસે સેવા દરની વસૂલાત, ખાનગી ક્ષેત્રોના સહયોગ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ પાસેથી વિશિષ્ટ પરિયોજના માટે ગ્રાન્ટ લોન મેળવવા સહિતના નાણાકીય સ્રોતાનું સુનિશ્ચિત આયોજન પણ તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે

વિકાસના બેન્ચમાર્ક સુનિશ્ચિત કરીને રાજ્યનો પ્રત્યેક નાગરિક સુશિક્ષિત અને સ્વસ્થ રહે આવાસ અને સ્વચ્છ પર્યાવરણની સુખાકારી પામે, પીવાના પાણી અને સેનિટેશનની સુવિધા મળતી રહે રોજગારીની તકો અને આજીવિકાના સાધનથી વંચિત ન રહે અને સૌને સમાન તકો સાથેનું નિર્ભય જીવન જીવવાની સ્થિતિનું નિર્માણ થાય તેવો આ વિકાસ એજન્ડાનો ઉદ્દેશ રહેવાનો છે

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)
હેડ ઓફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર, અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ : રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦ ધિરાણ : રૂા ૩,૭૨,૧૮,૮૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ : રૂા. ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦ કાર્યકારી ભંડોળ : રૂા. ૬,૧૭,૭૯,૪૬,૪૪૨
થાપણો : રૂા ૫,૧૧,૯૨,૭૮,૦૩૩ નફો : રૂા ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦).

- તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કૉમ્પ્યુટરાઇઝ્ડ બેંક
- સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
- ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
- એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાબીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને. ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ. ૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ. ૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ. ૧૫.૦૦

આર્ટીસ્ટ   અશોક ખાટ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

અખંડ આનંદ

ફેબ્રુઆરી - ૨૦૦૧

પંદર રૂપિયા

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ, પો.બો. ૧૨૩ અમદાવાદ

૧૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ભારતીયો ૨૫ રાજ્યો ૧૭ ભાષાઓ

૧ સ્વાદ

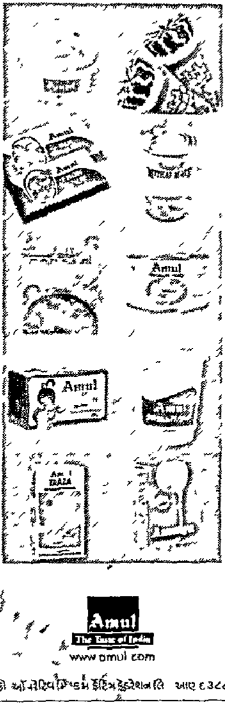

Amul
The Taste of India
www.amul.com

ગુજરાત કો ઑપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ. આણંદ ૩૮૮૦૦૧

FCB ULKA 12913 GUJ

જેની વર્ષે એક લાખ ભાઈબહેનો મુલાકાત લે છે.

સ્થપતિની ઉત્તુંગ કલ્પનાની પાંખે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિકસાવવા

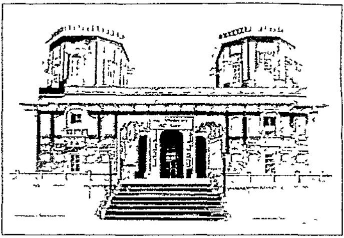

અમદાવાદના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય સ્મારકની

સરદાર પટેલ વડા પ્રધાન થયા હોત તો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમારે જોઈતો નથી. પરંતુ સરદાર સાહેબ દિવંગત થયા પછી એમને સતત ઉવેખવામાં આવ્યા છે એ સર્વસ્વીકૃત હકીકત છે. આ મહેણું ટાળવા અમદાવાદના તેમના સ્મારકને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિકસાવવાનો અમારો મનસૂબો છે. આ કાર્યમાં ખ્યાતનામ સ્થપતિ બાલકૃષ્ણ દોશીની મદદ લેવાઈ છે અને એમની ઉત્તુંગ કલ્પનાનું સ્મારક બનાવવાના ખર્ચ માટે અમારી

રૂ. ૧૦ કરોડની ઝોળી છલકાવી દો

સરદાર સાહેબનું જાહેર જીવન અમદાવાદમાંથી શરૂ થયું હતું. આ રાષ્ટ્રપ્રાણ, લોકલાડીલા નેતા માટે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, **"જો સરદાર મને ન મળ્યા હોત તો હું જે કાર્ય કરી શક્યો તે ન કરી શક્યો હોત."**

સરદારની સિદ્ધિઓની કદર બૂઝનારા ભારતના નાગરિકો આપનો ફાળો તૂર્ત મોકલો

સરદાર સાહેબની સિદ્ધિઓની કદર કરવાની અણમોલ તક આવી પહોંચી છે ત્યારે ગુજરાત સરકારથી માંડી નાનામાં નાની જાહેર સંસ્થાઓ આ કાર્યમાં દાનપ્રવાહ વહેતો કરે એવી અપેક્ષા છે. દાનની રકમ ૮૦-જી અન્વયે આવકવેરા મુક્ત છે. આપનો ચેક/ડ્રાફ્ટ નીચે નિર્દિષ્ટ નામે અને સરનામે વિનાવિલંબે રવાના કરશોજી.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિયલ સોસાયટી

શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૪ • ફોન : ૨૮૬૭૦૨૭

નવલભાઈ શાહ	બિહારીભાઈ શાહ	જિતેન્દ્ર દેસાઈ
પ્રમુખ	કોષાધ્યક્ષ	મંત્રી

લેખકોને

૧ અખ. આનંદ કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારના શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલા હોવા જોઈએ અખ. આનંદ ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે

૨ સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે સાધારણ રીતે લાંબા લખાણો માટે અવકાશ નથી કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે

૩ કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટાડેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે

૪ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ અખ. આનંદ માટે મોકલવું નહીં

૫ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે

૬ લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે હીન્દી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે

૭ તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે

તંત્રી 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧ 'અખં. આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઓફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી

૨ અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે

૩ જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ બે હજાર તથા રૂ દસ હજાર રહેશે લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી

૪ ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી

૫ સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી

૬ પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે

૭ વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઓર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે બૅન્ક ડ્રાફ્ટ ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ ના નામનો મોકલવો ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ પાંત્રીસ ઉમેરવા

૮ નવા ગ્રાહક બનનારે પોતે નવા ગ્રાહક છે એમ લખવું

૯ ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રેપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાના સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું

૧૦ મ ઓ થી લવાજમ મોકલનારને મ ઓ કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું

૧૧ વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો

વ્યવસ્થાપક 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે ન ૫૩૫૭૭૨૪, ૫૩૫૭૪૮૨

ગૌમાતાની અરજ સાંભળશો ?

આપણા વ્યસ્ત જીવનમાંથી ફક્ત બે પળ મૂંગાં પશુઓની કરુણ પરિસ્થિતિ જાણવા જરૂર ફાળવશો.

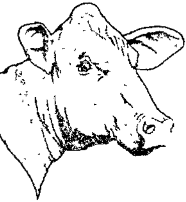

કચ્છમાં સતત બીજા વરસે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે. ઘાસચારાના અભાવે ભૂખમરાથી દિવસોના દિવસો સુધી રિબાઈને મૃત્યુને ભેટતાં પ્રાણીઓની સ્થિતિ જોઈ કઠોર હૃદયના માનવીનું હૈયું પણ દ્રવી ઊઠે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. આવાં પશુઓ માટે માંડવી (કચ્છ) પાંજરાપોળ અને ગૌશાળા આશ્રયસ્થાન છે.

કચ્છમાં ૨૦૦ વર્ષ જૂની અને સૌથી મોટી માંડવી પાંજરાપોળ એક જ એવી સંસ્થા છે જે ગમે તેટલી સંખ્યામાં ઢોર આવે, તે સર્વેને આશરો આપવામાં માને છે.

કચ્છ-માંડવી પાંજરાપોળની હાલની સ્થિતિ નીચે મુજબ છે :

ઢોરની હાલની સંખ્યા	**૬,૧૦૦ આશરે**
સરેરાશ દૈનિક ખર્ચ	**રૂ. ૬૧,૦૦૦**

હવે દુષ્કાળનો જૂન-જુલાઈ – ૨૦૦૧ સુધી સામનો કરવા
અંદાજિત ખર્ચ રૂપિયા સવાથી દોઢ કરોડ.

આગામી દિવસોમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ વણસતાં અંદાજિત ખર્ચથી વધુ ખર્ચ પણ થાય. સરકાર તરફથી સબસિડી મળે છે પણ મોડી અને અપૂરતી મળે છે. માટે આપ જેવા પશુઓના બેલી તથા નાનામોટા સર્વે દાતાઓને વેળાસર ઉદાર સહાય આપવા અમારી નમ્ર આગ્રહભરી વિનંતી છે.

અસહાય મૂંગાં પ્રાણીઓની સેવા થકી પુણ્યોપાર્જન કરવાની તથા મૂંગાં પશુઓને ભૂખમરાની યાતનામાંથી બચાવી લેવાની આપને હાર્દિક અપીલ છે. અનેક દુષ્કાળોનો સામનો કરી ચૂકેલી આ સંસ્થા હાલ આર્થિક બોજ નીચે દબાઈ ગઈ છે, તો તેને આપનું યથાશક્તિ દાન જરૂર નવજીવન બક્ષશે. દાનની રકમ આવકવેરાની કલમ ૮૦-જી હેઠળ કરમુક્ત છે. ચેક "શ્રી કચ્છ-માંડવી પાંજરાપોળ અને ગૌશાળા"ના નામનો નીચેના સરનામે મોકલવા કૃપા કરશો અથવા ફોન પર સંપર્ક કરવાથી મુંબઈમાં આપની પાસેથી અમારો કર્મચારી આવીને ચેક લઈ જશે.

કન્વીનરો, શ્રી કચ્છ-માંડવી પાંજરાપોળ અને ગૌશાળા

૫૦૭, વીણા ચેમ્બર, ક્લાઈવ રોડ ક્રૉસ લેન નં. ૪, દાણાબંદર, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૯

ફોન : ૩૭૧ ૯૦ ૫૫ તથા ૪૧૦ ૩૯ ૭૧

અખંડ આનંદ

ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૧

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન. અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી. શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન. શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

મહા-ફાગણ ૨૦૫૭ **ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૧**

૧ **પતંગિયાની અમૃતયાત્રા** इशम् त ज्ञात्वा अमृता भवन्ति । ગુણવંત શાહ ૭

૨ **પ્રાર્થના** વેદઋચા /દૂધાગ, કલ્યનું કર્મ, સમર્પણ/માધવ પંડિત ૧૦

૩ **આપણો કવિતાવારસો** બહુ છો દૂર છે !/સુંદરજી બેટાઈ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૧૨

૪ **આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ** નજરુ/અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, હાઈકુ/સ્નેહરશ્મિ ૧૬
મુક્તક/પ્રિયકાન્ત મણિયાર
મને એ જ સમજાતું નથી/કરસનદાસ માણેક

૫ **નવા કાવ્યો** (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) ૧૭
મિલેનિયમવાચક પ્રશ્ન/યોસેફ મેકવાન
પડ-આખ્યાન/પ્રાણજીવન મહેતા, તબક્યા કરે/લલિત ત્રિવેદી
સાપ ઝંખના/હરીશ પંડ્યા, મળી શકું/'અગમ' પાલનપુરી
મનમાં જ્યારે તમને ધાર્યાં /વિશાલ જોશી 'સ્નેહ'
દરિયો તોફાને ચડ્યો/હીરાલાલ 'ચિરાગ', ટહુકામાં જાગે ભોર/ઉશના

૬ **સમયની છીપમાં** એક પડકાર/મજબૂતસિંહ જાડેજા ૧૯
અને મને બાપુજી યાદ આવી ગયા/અનિલ ઘ. ભટ્ટ

૭ **વાર્તાજગત** રૂપા/બી. કેશરશિવમ્ ૨૪

૮ **નારીવ્યથા** એકાકાર/ગિરીશ ભટ્ટ ૨૮

૯ **સત્ય ઘટના** નાયુજ્ય/વસુધા ઇનામદાર ૩૩

૧૦ **આંતરિક તેજ** અબ્રાહમ લિંકન/જૉન ઇન્ગ્રામ વૉકર ૩૬

૧૧. પુણ્યસ્મરણ : બચુભાઈ રાવત.(૧૮૯૮-૧૯૮૦)/રજની વ્યાસ ૩૮

૧૨. શ્રીમાતાજીનું આકાર લઈ રહેલું દિવ્ય સ્વપ્ન : ઑરોવિલ/જ્યોતિબહેન થાનકી ૪૦

૧૩. ચિંતન : ગીતાપરિચય-૨ / જયન્ત પંડ્યા ૪૯

૧૪. ચિંતન : પ્રકૃતિ સુંદર શા માટે છે ?/ભાણદેવ ૫૨

૧૫. પર્યાવરણ : વડીલ વૃક્ષ વડ/યજ્ઞેશ દવે ૫૪

૧૬. શતાબ્દી-વંદના : જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર ૫૮

૧૭. વૃદ્ધત્વની ગરિમા : પિતાશ્રીની ચિરવિદાય/રમણલાલ ચી. શાહ ૬૧

૧૮. નવી સદીની નોબત : બજારુ સંસ્કૃતિ-૨/ડૉ. આદમ ઘોડીવાળા ૬૭

૧૯. ધરતીનું હીર : ડૉક્ટરની ડાયરી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ ૭૦

૨૦. ગૃહગંગાને તીરે : હિસ્સો/વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી, મારી માં છે ને !/રીતા ત્રિવેદી ૭૩

૨૧. જોયેલું ને જાણેલું : ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગ/રણજિત પટેલ, ૮૦
બે પ્રસંગો :(૧)ગેરુઓ રંગ (૨)આંતરડી ઠરી/અમૂલખ હસ્નાણી
સ્વામી શ્રીમનુવર્યજી/નીલેશ્વરી દેસાઈ

૨૨. સંકલન : વિસ્મયની અવધિ/મનુભાઈ પંચોળી, તરુણ-વૃદ્ધ-સંવાદ/વિનોબાજી ૮૪
પ્લાસ્ટિક પૅકિંગવાળી ચલણી નોટોની પાછળનો ખેલ, એક, બે રૂપિયાની
અછત દૂર કરવા રિઝર્વ બૅન્કના પ્રયાસો....
સિક્કા જાય છે ક્યાં ?/રાજેન્દ્ર જોશી
નવી સદીનો પડકાર/પ્રફુલ્લ દવે

૨૩. તંત્રીની વાત : ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૯૪
પ્રતિભાવ/મનસુખ સલ્લા, કૅપ્ટન નરેન્દ્ર, અરુણા બિલ્ગી-જાડેજા
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : નલિન ત્રિવેદી

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ.	૧૫૦
ઍર-મેલ પરદેશમાં	રૂ.	૧૦૦૦
સી-મેલ પરદેશમાં	રૂ.	૬૦૦

છૂટક કિંમત : ૧૫ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળગ અક ૬૨૧] મહા-ફાગણ ૨૦૫૭ [ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૧

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવત શાહ

ईशम् त ज्ञात्वा अमृता भवन्ति।

(શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ, અધ્યાય ૩, મત્ર ૭)

સર્વ જીવોમા ઈશનો અશ ગોપિત,
એ ઈશ છે વ્યાપક અને વિશ્વવ્યાપ્ત,
જે જાણતો એ પરમ ઈશ તત્ત્વને,
તે પામતો શાશ્વત એવા અમૃતત્વને !

સ્પેનમા એક નતને વ્યાપકતાની ચરમસીમા જેવા અનત ઈશ તત્ત્વની અનુભૂતિ થયલી સાવ નરળ શબ્દોમા એમણે એ પ્રગટ કરી હતી તેમણે કહેલુ

'વાર્તાનો કોઈ અત નથી
જ્યારે સઢ સજાવીને
હુ નવા નવા વિસ્તારોમા ઘૂમી વળુ
ત્યારે
મારી સમક્ષ
વિશાળ અને વળી અતિ વિશાળ
સમુદ્રો પ્રગટ થતા જ રહે.છે!'

ગામનુ પાદર છોડીએ પછી નીમ શરૂ થાય ત્યારે ખેતરોની વિશાળતા ધ્યાનમા આવે છે ધરતીથી દસબાર કિલોમિટર ઊચે ચડી રહેલા વિમાનની બારીમાથી દેખાતુ વિશાળ વ્યોમ આપણા વિસ્મયને જગાડે છે અવકાશયાનમા બેઠેલા માણસને તો બ્રહ્માડની વ્યાપકતાનો થોડોક પરચો પણ મળે છે વિશાળ, વિશાળતર અને વિશાળતમ જેવા તબક્કા વટાવ્યા પછી પણ જે અનત છે તેનો તાગ નથી મળતો જ્યા વિશાળતા પણ શરમાઈ જાય ત્યા અનતતાની આણ છે જ્યા અનતની એંધાણી મળે ત્યા કદાચ - ભૂમા ની ભાળ મળે

પરમેશ્વર માટે પ્રયોજાતો 'ઈશ' શબ્દ ઉપનિષદના ઋષિનો પ્રિય શબ્દ છે મુડકોપનિષદમા પરસ્પર સખાભાવ રાખવાવાળા બે પક્ષીઓ (જીવાત્મા અને પરમાત્મા) એક જ વૃક્ષ (શરીર) પર રહે છે એવી કલ્પના કરવામા આવી છે જીવાત્મા આસક્તિને કારણે શોક અને મોહનો

અનુભવ કરે છે તેથી દુ:ખ પામે છે. એ જ્યારે પોતાની પાસે રહેતા ઈશનો મહિમા નીરખે છે ત્યારે શોકરહિત થાય છે. ઋષિ એ ઈશને कर्तार કહે છે (કર્તારમ્ ઈશમ્ પુરુષમ્). ગુજરાતીમાં 'કિરતાર' શબ્દ મૂળે 'કર્તાર' પરથી આવેલો છે. (સ્વામી આનંદ માયાને 'કિરતારની કારભારણ' કહેતા.)

'ઈશ' શબ્દની અર્થચ્છાયાઓ અનેક છે. ઈશ એટલે શાસક હોવું, માલિક હોવું, સમર્થ હોવું, ઉપરી હોવું, પરમેશ્વર હોવું; ઇત્યાદિ. ઈશાન એટલે રાજા કે માલિક. ઈશિતૃ એટલે પરમેશ્વર. ઈશિતવ્ય એટલે અધીન હોવું, ઈશ્વરાધીન હોવું. 'ઈશોપનિષદ'ના પ્રથમ મંત્રમાં ઋષિ કહે છે : ઈશાવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્. સૃષ્ટિના કણકણમાં એ પરમ શાસક અને એ કિરતારનો નિવાસ છે. ઋષિ કહે છે કે એ ઈશનો પરચો મળે તો અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય. વ્યવહારુ ગણાતા લોકો બૉસનો આદર કરે છે. તેઓ બૉસને ખુશ કરવા મથે છે. આવા લોકો સમગ્ર સૃષ્ટિના બૉસ (કર્માધ્યક્ષ) એવા ઈશની આણ સ્વીકારવાનું ચૂકી જાય છે. નાના નાના બૉસની સંભાળ લેનારાઓ મોટામાં મોટા બૉસ(કિરતાર)ની આણમાં રહે તો પાપ કરવાનું મુશ્કેલ બની જાય. કોઈ રુશવતખોર અધિકારી પૈસા બનાવે ત્યારે ઈશની અવગણના થતી હોય છે. રોજિંદા વ્યવહારોમાં સતત ઈશની અવગણના કરવી અને મંદિરમાં બેસાડવામાં આવેલા ઈશની પૂજા કરવી, એ આપણા સમાજની અત્યંત લોકપ્રિય આત્મવંચના છે. આ જગત ઈશનું રાજ્ય છે અને રાજ્ય હોય ત્યાં દુષ્કર્મ માટે સજાની જોગવાઈ હોવાની જ. એ રાજ્યના કૉસ્મિક કાયદાને લોકો કર્મનો કાયદો કહે છે. પાપ એટલે ઈશ - રાજ્યના કૉસ્મિક કાયદાનો ભંગ કરનારું કૃત્ય. પુણ્ય એટલે ઈશ-રાજ્યના નાગરિકનું કાયદા-પાલન. ઈશિતવ્ય એટલે ઈશ્વરને શરણે હોવું.

રામ જ્યારે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સ્વીકારીને વનયાત્રામાં ચિત્રકૂટ પહોંચે તે પહેલાં ઋષિ ભારદ્વાજ કહે છે : હે રામ! ચિત્રકૂટનું દર્શન કરનારને પાપ કરવાનું મન જ ન થાય (ન પાપે કુરુતે મન:। વાલ્મીકિ રામાયણ, અયોધ્યા કાંડ, સર્ગ ૫૪, શ્લોક ૩૦). ઈશની આણ સ્વીકાર્યા વગર મન પાપમુક્ત થાય ખરું? આપણા અગ્રતાક્રમમાં ઈશ્વર લગભગ છેલ્લા ક્રમે હોય છે. ક્યારેક તો લોકો અધ્યાત્મને પણ એક હૉબીની કક્ષાએ લાવી મૂકે છે. આવું બને ત્યારે જીવનમાં બધા દુર્વ્યવહારોની સાથોસાથ થોડું થોડું (રાહતનજક) અધ્યાત્મ ફૅશનની માફક ચાલતું રહે છે. અધ્યાત્મ આપણે માટે ક્યારેક પાર્ટ ટાઈમ પ્રવૃત્તિ બની જાય છે.

ઈશની આણ સ્વીકારવી એટલે શું? પ્રભુને પ્રેમ કરવો એટલે શું? સૅંટ જ્હોન ઑફ ધ ક્રૉસના જવાબનો ભાવાર્થ આવે છે. પ્રેમ કરવો એટલે પ્રભુપ્રીત્યર્થે જ ઉદ્યમ કરવો, જે કાંઈ પ્રભુ નથી તે સર્વથી જુદા થવું, પ્રભુથી દૂર લઈ જાય એવી બધી બાબતોથી અલગ થઈ જવું.... આ વાતનો મર્મ મીરાંની પંક્તિઓમાં આબાદ પ્રગટ થયો છે :

'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ
દૂસરા ન કોઈ।
દૂસરા ન કોઈ,
સાધો! સકલ લોક જોઈ ॥'

સેંટ જ્હોન ઑફ ધ ક્રૉસ અને મીરા ભક્તો છે બંને માટે ઈશ પહેલી પ્રાયોરિટી છે તેથી ઈશ સિવાયની બીજી બધી બાબતો ખરી પડે છે ઈશ્વર પ્રત્યેની એકનિષ્ઠાને ઈસ્લામમા 'તૌહિદ' કહે છે એમા 'દૂસરા ન કોઈ' શબ્દોનો મહિમા થતો જણાય છે આવી ઈશવૃત્તિ પ્રગટે તો અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય

વિશ્વસ્યૈક પરિવેષ્ટિતારમ્
ઈશં જ્ઞાત્વા અમૃતા ભવન્તિ ॥

ઋષિ કહે છે 'આ વિશ્વને વ્યાપી વળેલા 'એકમાત્ર' પરમેશ્વરની ભાળ મળે પછી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય ' આવુ બને તે માટે કેવા કર્મો કરવા? શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા આ પ્રશ્નનો જવાબ બે મધુર શબ્દોમા અપાયો છે 'ઈશિત કર્મ ' મનુષ્યે એવા કર્મો કરવા રહ્યા જે ઈશ્વર માન્ય, ઈશ્વર પ્રિય અને ઈશ્વરાધીન હોય ભલભલા અધ્યાત્મવાદીઓ પોતાની સાધનાની સાથોસાથ ઉદરભરણ માટે એવા કર્મો ચાલુ રાખે છે, જ 'ઈશિત કર્મ' ન હોય ઈશ્વરમય થયા વગર ઈશ્વરને પામવાના પ્રયત્નો સદીઓથી થતા રહ્યા છે કો'ક મીરા, કો'ક કબીર, કો'ક નરસિંહ, કો'ક મન્સૂર અને કો'ક સેંટ જ્હોન આફ ધ ક્રૉસ ઈશ્વરમય બનીને ઈશ્વરને પામે છે બધા યોગી કે મહાત્મા ભલે ન બને તેઓ રૂડા કર્મો દ્વારા 'વ્યવહાર યોગ'ની સાધના કરે તોય ઘણુ છે ભારતને અત્યારે આવા યોગની ખાસ જરૂર છે

આપણી મોટરગાડી ગતિપૂર્વક જઈ રહી છે ઓચિંતો વરસાદ પડે ત્યારે ડ્રાઈવરને કાચમાથી બહારનુ કશુય ન દેખાય તેવી સ્થિતિ ઊભી થાય છે જેવુ વાઈપર ચાલુ થાય કે બધુ જ સ્પષ્ટ દેખાવા માડે છે સેંટ જ્હોન ઑફ ધ ક્રૉસ કહે છે 'બારીના કાચ પર મેલના થર જામ્યા હોય ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ ન પ્રવેશી શકે, પરતુ કાચ સાફ થાય એટલે બધુ ઝળાઝળા!'

પરમેશ્વર સાથે ભક્ત કેવો એકરૂપ થઈ રહે તેની અનુભૂતિનુ વર્ણન કરતુ એમનુ પુસ્તક "The Living Flame of Love" જાણીતુ છે પરમેશ્વરને પ્રેમ કરનારી મીરા 'પ્રેમ દીવાની' છે આવા ભક્તો માટે ભક્ત પ્રીતમે પોતાના ભજનમા સુદર શબ્દો પ્રયોજ્યા

'રામ-અમલમા રાતા માતા
પૂરા પ્રેમી પરખે જોને '

સામાન્ય ગણાતા માણસોમા પણ ગોપિત એવી કશીક અસામાન્યતાને જગાડી શકે તેવા આ ઉપનિષદમત્ર છે અમૃતની પ્રાપ્તિ ન થાય તોય એક વાત સૌને માટે શક્ય છે માણસ પોતાના કર્મોને ઈશ દીક્ષા આપીને જે કઈ કર્મ કરે ત 'ઈશિત કર્મ' બની રહે તોય વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થાય ઈશના રાજ્યનુ નાગરિકત્વ સ્વીકારવાની વાત મહત્ત્વની છે ઈસુએ કહ્યુ 'The Kingdom of God is within you' આપણી ભીતર પડેલા ઈશુ રાજ્યને પામવા માટે મથવાનુ છે તે માટે જગતમા રહેલા જગત (જગત્યા જગત્)ને નીખવાનુ રહે છે જરૂર છે, 'રામ અમલમા રાતા માતા' થવાની

* * *

प्रार्थना

વેદઋચા

દૂષણ

कितवासो यद्रिरिपुन दीवि यद्वा धा सत्यमुत विद्म।

સત્ય વિરુદ્ધના આપણાં સર્વ કૃત્યો, એ કૃત્યો પણ જે અજ્ઞાનવશ આચારાયાં હોય તે સર્વ શિથિલ થયેલા પદાર્થની જેમ આપણી અંદરથી સરી જશે.

(ઋગ્વેદ : ૫-૮૫-૮)

મનુષ્યની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી હોય છે જે તેને સત્યથી વિપરીત દિશામાં લઈ જાય છે. મનુષ્ય ક્યારેક આ પ્રવૃત્તિઓ પોતે શું કરે છે તેની સભાનતા સાથે આચરે છે, તો ક્યારેક કોઈ ખોટા પ્રભાવને વશ થઈ જવાથી અજાણપણે. બંને સ્થિતિમાં એક કર્મ તો બંધાય જ છે, જેના અનિષ્ઠ પરિણામો મનુષ્યે ભોગવવાનાં રહે છે. પરંતુ મનુષ્ય જ્યારે સભાનપણે વિપરીત વર્તન કરે છે ત્યારે એનાં પરિણામો વિશેષપણે વિઘાતક બને છે; ત્યારે એના આત્મા ઉપર તમસ્‌ના એક પછી એક એવાં પડળ ચડતાં જાય છે, જેને કોઈ પ્રકાશ ભેદી શકે નહીં. જ્યારે અજાણપણે કે અજ્ઞાનવશ આચરાયેલી પ્રવૃત્તિની અસર બહુ ઊંડે જતી નથી. તે જીવનની સપાટી ઉપર જ રહે છે. આ બંને પ્રકારનાં દૂષણો પવિત્રતાના સ્વામી વરુણદેવ સમક્ષ આપણે ધરી દેવાનાં રહે છે, જેથી તેઓ આપણા જીવનમાં સફાઈ શરૂ કરી દે અને દૂષણો શિથિલ થઈને જીવનમાંથી સરી જાય. ઓગળી જાય.

હૃદયનું કર્મ

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्या मर्त्यो जोहवीमि।

હું મારા હૃદયથી તારું ધ્યાન ધરું છું, એ હૃદયથી જે મને કર્મમાં યોજે છે, તેથી હું મર્ત્ય છું તોયે અમર્ત્યને પુકારું છું.

(ઋગ્વેદ ૫.૪.૧૦)

મનુષ્ય પોતાની મર્યાદાથી ઉપર ઊઠી પોતાના જીવનની સાર્થકતા માટે ભગવાન તરફ વળે છે, ભગવાનનું પોતાના જીવનમાં આવાહ્‌ન કરે છે, એમની પોતાની અંદર પ્રતિષ્ઠા કરી જીવનને નવું રૂપ આપવા મથે છે. આ કાર્ય માટે ભગવાન વિશે વિચારવું કે એમની સંકલ્પના ઉપર એકાગ્રતા કરીને મનની અંદર તેનો વિસ્તાર કરવો એ પર્યાપ્ત નથી. આ પ્રયત્નમાં હૃદય સામેલ થવું જોઈએ. હૃદયની લાગણી અને ઊર્મિઓ ભગવાન તરફ વહેવી જોઈએ. હૃદય

આપણા જીવનનું કેન્દ્ર છે તેથી ભગવાનને આપણે જે સમર્પણ કરીએ છીએ એની સ્ફુરણા હૃદયમાંથી થવી જોઈએ અને ત્યાં એ ભાવની નિરંતર અભિવૃદ્ધિ થવી જોઈએ મન દ્વારા ધ્યાન અવશ્ય થાય છે, પણ તે હૃદયમાં સતત ઘૂંટાઈને તેની અભીપ્સાથી પોષાવું જોઈએ એમ થાય છે ત્યારે જ મર્ત્ય માનવનો પુકાર ભગવાન સુધી પહોંચે છે, જે અજર અમર છે

સમર્પણ

तमु नमोभिरा कृणुध्वम्।

તારા સમર્પણ દ્વારા જ તે સત્ય ખરેખર તારી અંદર સાકાર થાય છે

(ઋગ્વેદ ૧ ૭૭ ૨)

મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાના અહંના કબજામાં રહેવાને રાજી હોય છે ત્યાં સુધી તે પોતાની અંદર અજ્ઞાન અને અસત્યના શાસનને લંબાવે છે અને તેને ટેકો આપે છે પરિણામે તે ઉત્ક્રાંતિની નિસરણીના ઉપરના પગથિયે જઈ શકતો નથી હવે જો તે સત્ય અને પ્રકાશની ચેતનામાં વિકાસ પામવા અને પોતાની જાતની અંદર એક ભાગવત પ્રતિમાનું નિર્માણ કરવા માગતો હોય તો તેને પોતાના અહંની માગણીઓ અને હકદાવાઓનો આગ્રહ છોડી દઈ ભગવાનને પોતાની જાતનું પૂર્ણપણે સમર્પણ કરી દેવું જોઈએ અને આ સમર્પણ તે કેવળ તેના કેન્દ્રવર્તી ભાગ પૂરતું જ સીમિત નહીં બની રહેવું જોઈએ, પરંતુ તેના અસ્તિત્વના તમામ ભાગો અને ભૂમિકાઓમાં આ સમર્પણની વૃત્તિ દૃઢ બની જવી જોઈએ અને તેની અંદર ઊર્ધ્વની ચેતના સુદૃઢ થઈને બરાબર ગોઠવાઈ જાય નહીં, ત્યાં સુધી તેની ઊર્ધ્વ ચેતના પ્રત્યે તેના નિમ્ન ભાગોનું એક સાથે અને નિરંતર પોતાનું સમર્પણ થતું રહેવું જોઈએ

('શ્રી અરવિંદ કર્મધારા') - માધવ પંડિત

અનુવાદ ગોવર્ધન દવે

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે

સંપર્ક

વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય

જી પી ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આપણો કવિતાવારસો

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

બંદર છો દૂર છે!

અલ્લા બેલી, અલ્લા બેલી,
જાવું જરૂર છે,
બંદર છો દૂર છે!
બેલી તારો, બેલી તારો,
બેલી તારો તું જ છે,
બંદર છો દૂર છે!
ફંગોળે તોફાની તીખાતા વાયરા,
મૂંઝાયે અંતરના હોયે જે કાયરા,
તારા હૈયામાં જો સાચી સબૂર છે,
છોને એ દૂર છે!
આકાશી નૌકાને વીજ દેતી કાટકા,
તારી નૌકાનેયે દેતી એ ઝાટકા;
મધદરિયો મસ્તીમાં છોને ચકચૂર છે;
બંદર છો દૂર છે!
આંખોના દીવા બુઝાવે આ રાતડી,
ધડકે ને થડકે જે છોટેરી છાતડી;
તારી છાતીમાં જુદેરું કો શૂર છે,
છોને એ દૂર છે!
અલ્લા બેલી, અલ્લા બેલી,
જાવું જરૂર છે;
બંદર છો દૂર છે!
બેલી તારો, બેલી તારો,
બેલી તારો તું જ છે,
બંદર છો દૂર છે.

તા. ૧૪-૧૨-૧૯૪૯ - **સુંદરજી બેટાઈ**
(વિશેષાંજલિ, પ્ર. આ., ૧૯૫૨,
પૃ. ૧૬૯-૧૭૦)

સુંદરજી બેટાઈ, એમની 'બેટાઈ' અટક સૂચવે છે તેમ બેટના - બેટ દ્વારકાના એમને તો દરિયાનું પાણીયે પોતાના લોહી જેવું જ પોતાનું લાગે ને?! દરિયો એમના કાવ્યપ્રદેશમાં ઊંડે સુધી ઊતરેલો લાગે એવું ન હોત તો આ 'બંદર છો દૂર છે!' ગીત સ્ફુરત ખરું?

સુંદરજી તો સંસાર તથા તેના સર્જનહાર પ્રતિ ઊંડી આસ્થા નિસબત (કન્સર્ન) ધરાવનારા કવિ એમના કેટલાક કાવ્યોમાં તો એ આસ્થા નિસબતનું સરસ - સચોટ નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે એવા કાવ્યોમાંનું એક તે આ કવિ વાત માંડે છે દરિયા ને બંદરની, પણ એ દરિયો સંસારનો અને બંદર તે એમની અધ્યાત્મયાત્રાની મંજિલ હોવાનું સમજાય છે આમ, અહીં 'દરિયો' અને 'બંદર'નો અર્થ ભૌતિક ભૂમિકા પૂરતો સીમિત ન રહેતા આધ્યાત્મિક ભૂમિકા સુધી વિસ્તરે છે અહીં માત્ર સમુદ્રયાત્રા જ નહીં જીવનયાત્રા - સંસારયાત્રા અધ્યાત્મયાત્રાની વાત પણ છે કવિએ એમની એ વાત, વહાણવટાની દુનિયાની આબોહવા ભાવસ્તરે તેમ જ વાક્સ્તરે બરોબર જમાવીને કરી છે ગીતનો આરંભ જ થાય છે 'અલ્લા બેલી'ના ઉદ્ગારોથી એ શબ્દોનું રટણ હલેસાથી હંકારાતી હોડીના લય તાલ સાથે મેળસંવાદ સાધીને ચાલે છે હોડી પોતાની, હલેસાં પોતાના, હોડી હંકારવાનો પુરુષાર્થ પોતાનો, પરંતુ હોડી તોફાનો વચ્ચેથી કાઢીને બંદર સુધી પહોંચાડવામાં પરમાત્માની - અલ્લાની રહેમત - દુઆ - સહાય પણ ખરી જ આમ તો પોતાના સત્ત્વ શક્તિથી સંસારસાગરને તરીને પાર કરવાનો રહે છે, એ રીતે પોતે જ પોતાના બેલી બનવાનું રહે છે ને તે સાથે જ અલ્લા બેલી હોવાની શ્રદ્ધા ભીતર અડીખમ રહે એ જોવાનું રહે છે અલ્લા બેલી હોવાની શ્રદ્ધા જ કાવ્યનાયકના દિલમાં હોંશ, હામ અને બળ પૂરનારી પરમ આશ્વાસક શક્તિ બની રહે છે અલ્લા પોતાના બેલી હોવાથી જ કાવ્યનાયકમાં પોતાની સાગરયાત્રા સંસારયાત્રા સફળ થવાની ભાવના મનમાં બંધાય તે સ્વાભાવિક છે હોડીને તરાવી શકે એવો દરિયો છે, દરિયાના જળમાં તરી શકે એવું હોડી જેવું સાધન છે અને કાવ્યનાયકમાં હોડીથી દરિયો તરી જઈને સામે પાર, નિર્ધારિત બંદરે - મંજિલે પહોંચવા જરૂરી હોંશ, હિંમત ને હિકમત બધુંયે છે ને છતાં પરમાત્માની અલ્લાની મહેરની આવશ્યકતા - અનિવાર્યતા તો રહે જ છે પરમાત્માની કૃપાદૃષ્ટિ હેઠળ, એની રહેમ હેઠળ આ યાત્રા તો ચાલવાની છે આ યાત્રાની સફળતાનો દારોમદાર એ પરમાત્મા પર જ છે એ બેલી હોય તો પછી બંદરે પહોંચવામાં મુશ્કેલીઓ આવે તોય રુકાવટ તો નહીં જ આવે આ ખાતરી, આ શ્રદ્ધા જ અહીં કાવ્યનાયકની યાત્રાનું પ્રેરક - પોષક ને માર્ગદર્શક બળ બની રહે છે

કાવ્યનાયકનો સંકલ્પ દૃઢ છે તેથી જ કહે છે બંદર દૂર હોય તો ભલે, પણ જવું છે એ વાત નક્કી અહીં બંદરની દૂરતાથી કાવ્યનાયક હિંમત હારતો નથી કે નાસીપાસ થતો નથી બંદર દૂર ભલે હોય, પણ એ છે - એ ખાતરી જ મહત્ત્વની છે બંદર જો છે તો જરૂર આજે નહીં તો કાલે, કોઈક સમયે તો ત્યાં પહોંચવા ચાહનાર પહોંચી જ શકશે હોડીને તેથી જ હંકારવાનું ચાલુ રાખવું પડે સાધ્ય સાંપડશે જ, જો શ્રદ્ધાપૂર્વક - સાતત્યપૂર્વક સાધના ચાલતી રહેશે તો અહીં કવિ સુંદર રીતે કાવ્યનાયકના આત્મવિશ્વાસ ને આત્મશક્તિનોયે સંકેત કરે છે

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

નજરું

સંતજી, મધરાતે મોરલો ગ્હેક્યો
ને વાદળી એક્કે નહીં રે લોલ!

સંતજી, ભાન ભૂલી કોયલ ટહુકી
ને આંબલો મ્હોર્યો નહીં રે લોલ!

સંતજી, હરણાએ દોટ ભલી દીધી
ને સરવર ક્યાંયે ન 'તાં રે લોલ!

સંતજી, રણઝણ રણઝણ વીણા
ને સૂર કોઈ જાગ્યા નહીં રે લોલ!

સંતજી, નમણાં કમળપાન ખીલ્યાં
ને ઝાકળનાં બિંદુ નહીં રે લોલ!

સંતજી, અધરાતે પોપચાં ખૂલ્યાં
ને વીજળી ઝબકી નહીં રે લોલ!

સંતજી, નજરુંની એવી શી લીલા
કે સઢ સૌ ફરકી ઊઠ્યાં રે લોલ!

- અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

○

હાઈકુ

ઓસબિંદુએ
સમાવ્યું છે, નિજમાં
વ્યોમ વિરાટ.

- સ્નેહરશ્મિ

મુકતક

ફૂલનો બોજો કદી કો ડાળને હોતો નથી,
જાણીબૂજીને હું હવે આ આંસુને લ્હોતો નથી.

- પ્રિયકાન્ત મણિયાર

○

મને એ જ સમજાતું નથી...

મને એ સમજાતું નથી કે આવું શાને થાય છે:
ફૂલડાં ડૂબી જતાં ને પથ્થરો તરી જાય છે!

ટળવળે તરસ્યાં, ત્યહાં જે વાદળી વેરણ બને,
તે જ રણમાં ધૂમ મુશળધાર વરસી જાય છે!

ઘર-હીણાં ઘૂમે હજારો ઠોકરાતાં ઠેર ઠેર:
ને ગગનચુમ્બી મહાલો જનસૂનાં રહી જાય છે!

દેવડીએ દંડ પામે ચોર મૂઠી જારના:
લાખ ખાંડી લૂંટનારા મહેફિલે મંડાય છે!

કામધેનુને મળે ના એક સૂકું તણખલું,
ને લીલાછમ ખેતરો સૌ આખલા ચરી જાય છે!

છે ગરીબોના કૂબામાં તેલ ટીપુંય દોહ્યલું:
ને શ્રીમંતોની કબર પર ઘીના દીવા થાય છે!

- કરસનદાસ માણેક

નવાં કાવ્યો

સં : હરિકૃષ્ણ પાઠક

મિલેનિયમવાચક પ્રશ્ન/યોસેફ મેકવાન

ચાંદ-તારા આભનું એ દૃશ્ય મનોહર ક્યાં ગયું?
રે કિશોરી આંખનું સપના સરોવર ક્યાં ગયું?
છમ્મવીજાં ડાળખી મૂકી ઊડ્યું પાની ઊડ્યું
ખાનીપાનો ભાગ આપી જિંદગીભર, ક્યાં ગયું?
પોપટાની જેમ ગોખે ખીલતા'તા નાજના
આપણી વચ્ચે હતું એ આપણું ઘર ક્યાં ગયું?
ખૂબ ચાલ્યા ઢાળ-ઢોળાવે ઉજાગરાના રહી
હાથ આવેલું અરે સ્વપ્નિલ શિખર-નર ક્યાં ગયું?
હોય છે ઈશ્વર બધે રે દોસ્ત, ચાલો માનું પણ
શાસમાં હો મ્હેંક જેની એવું અત્તર ક્યાં ગયું?

○

પંડ-આખ્યાન/પ્રાણજીવન મહેતા

આવરેદાનો અરથ કરી જો નમજાય તો ઠીક
નહીં તો ઉભાણું તું મ ।
સ ાપડા બા ડીને ફેગું ફાર ન ઉં તો નગે નાળિયું મ ।
કુકર્ક કાની ખોન, કૂકરે કુક કરીને પાંખરે તું અસ્ત્વામ
ઝાકળ ઓઢી ચાર વાગ્યા, નીંદર ઝોલ આજ તું પ્રવાન
નમતાના તીણા ચમકારે તૂટ્યું રે સુપાનું
ઝીણું નીંદર જાણું
ચિરે ખૂંચ્યું હીરે ના લે, બાકન ને પેગાર,
પાપાએ કુર અજ્ઞાનું
નજિય ચક ી ચડી ઘર ભાગ્યું ને
થઈ ગયો અનરથ ભા
બાર નામય ાજ ઇં ક્રિબા ઉન્ર ભીજિવ પુમા ા પારે
તર વ નની વચમા તગ્રકર ડી ા કે બિ
ભરી નભામાં ફરી અનન જ ી
હુકે મારના હા પ ી, ના ગ્યો ા ણ ા કારણ
ના ક્રિયાત્મા કે, નહીં હચાની

○

તબક્યા કરે/લલિત ત્રિવેદી

કેવું આ તોફાન છે?
હાથ પગ ને પ્રાણ છે!
જીવ લગના તાણ છે?
કે ભીનાં ઓસાણ છે!
સાવ ખોટા હાથ છે?
ને તું આગ્નપહાણ છે!
દૂર કે તબક્યા કરે
દૂર વન એક આગ છે!
સાત નમણ પાર પાગ
મારે માટે ચાણ છે!

○

સાપ ઇચ્છાના/હરીશ પંડ્યા

કોઈ સાથે એ પ્રથમ મીઠું હને,
ને પછી હળવેકથી દિલમાં વને

આ હવા, આકાશ પણ બદલાય છે,
ભાગે આડે પાદું જાણો મને

પૂળ જેવું ક્યાં કશું ચોખ્ખું હતું.
એમ પળ પળ આપનો શાને ઘન

પ્રેમમાં પાનવ શકું નાનું નથી.
વાન ગાણા લોકની ક્યારી બને

જ્ય પળનો જીવને ક્યાં હોય છે
સાપ ઇચ્છાના અગ પળપળ જો!

○

મળી શકું/'અગમ' પાલનપુરી

તુજમાં હળીભળી શકું - મનભર મળી શકું;
દર્પણ બની બતાવ, સ્વયમ્‌ને કળી શકું!
કૈં બોલ; કોઈનેય તું નજરે નહીં ચડે;
દીવાલ થાઉં... ક્ષેમ તને સાંભળી શકું!
'હું' - તો નથી કશુંય, તને ક્યાં ખબર નથી!
...પણ તુજ અકળ તમામ પુરાવે ફળી શકું!
'છું દૃષ્ટિ-દૂર'... આળ એ શોભે નહીં તને;
દિલ સ્પર્શ તું સ્વયમ્‌નું, મહીં સળવળી શકું!
ના તુજ ઉરે સમાઉં; સમાવું તને ઉરે;
ના સંકળાઉં ત્યાંય તને સાંકળી શકું!
થઈ આરસી ધનુષ્ય-પ્રકટ દૃષ્ટિ-તીર દે;
ભીતર નજર-નિમગ્ન સ્વયમ્‌ને મળી શકું!
તું લક્ષ્ય...દૂર...ત્યાંય સકળ પંથ ટૂંકડો;
નિશ્ચે જ તું કળાય જો ખુદને કળી શકું!
એ વેણ તુર્ત નીકળો દિલથી 'અગમ' પરમ;
પડઘે અનંત કાળ મને સાંભળી શકું!

○

મનમાં જ્યારે તમને ધાર્યા.../
- વિશાલ જોશી 'સ્નેહ'

શબ્દો થાક્યા, અર્થો હાર્યા.
ત્યારે અશ્રુઓને સાર્યા.
મઝધારે તોફાનો વચ્ચે,
કોણે કોના વહાણો તાર્યા?
શ્વાસે શ્વાસે અંગારાઓ,
બરફીલી યાદોએ ઠાર્યા.
અરમાનો આકાશે પ્હોંચ્યાં,
પાંખો કાપીને મેં વાર્યા.
ને, કાગળ પર ટહુકા ટહુકા,
મનમાં જ્યારે તમને ધાર્યા.

○

દરિયો તોફાને ચડ્યો/હીરાલાલ 'ચિરાગ'

થઈ જજે સાવધ સુકાની, દરિયો તોફાને ચડ્યો,
યાદ કર કાસમની કહાની, દરિયો તોફાને ચડ્યો
સાત સઢ લહેરાય તારા વહાણના તું જો જરા,
રોક તું એની રવાની, દરિયો તોફાને ચડ્યો
ખાય તોફાની થપાટો, પાટિયાં ચરચર થતાં,
આજ છે દાનત ન દાની, દરિયો તોફાને ચડ્યો
ના તણખલાથી વિશેષ વિસાત તારા વહાણની,
કે ન મોજાં-મહેરબાની, દરિયો તોફાને ચડ્યો
ના દગો દે કોઈ દી, દરિયો તો છે એવો ''ચિરાગ''
દે પ્રથમ સઘળી નિશાની, દરિયો તોફાને ચડ્યો.

○

ટહુકામાં જાગે ભોર/ઉશના

ગાઢ અંધારું ભલે ને ચોતરફ ઘનઘોર છે,
પાતળી એને હજુ પણ એક રૂપેરી કોર છે.
નાવમાં ડૂબે નદી ને માછલી દરિયો ગળે,
અજબ એના ઢંગ છે ને અજબ એનો તોર છે.
લેખ પર તો મેખ મારી દઉં, પરંતુ શું કરું?
હાથમાં એના જ મારા કનકવાની દોર છે.
હાથ દોસ્તીનો લંબાવે તો જરા સંભાળજે,
આ નગરના લોકને તો તીક્ષ્ણ લાંબા ન્હોર છે.
બાગમાં ફરજે ભલે, પણ ફૂલને અડતો નહીં,
ફૂલ એના બાગનાં, કહેવાય છે, ચિત્તચોર છે.
ક્યાં નડે છે કાળનાં કામણ-ટૂમણ એને ભલા?
આંખમાં જેની ઊગે એકસાથ આઠે પ્હોર છે.
એ જ તો મારી ગઝલનો સૌથી સુંદર શે'ર છે,
મોરના ટહુકામાં, જેમાં, જાગતી આ ભોર છે.

○

(**નોંધ :** 'નવાં કાવ્યો' વિભાગ માટે કૃતિઓ નીચેના સરનામે મોકલવી.

હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્લૉટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨એ, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૦૭. કાવ્યના પાન પર કવિએ પોતાનું નામ-સરનામું અચૂક લખવું. પ્રત્યુત્તર માટે સરનામાવાળું જવાબી પોસ્ટકાર્ડ મોકલવું. કૃતિની નકલ રાખવી.)

સમયની છીપમાં

એક પડકાર

આ હકીકત તો માત્ર ચાળીસેક વરસ પહેલાની છે પણ તેના ઉપર વિચાર કરતા એ જમાના અને અત્યારના સમય વચ્ચે કેટલો તફાવત લાગે છે? ત્યારે થાણા પોલીસ અમલદાર એક ખુમારી લઈને અથવા તો સાત્વિક ગર્વ સાથે ફરતા કે મગદૂર છે કોઈની તેના વિસ્તારમા પ્રજાવિરુદ્ધ કે રાજ્ય સામે ગુનો કરવાની હિંમત કરે કોઈ પણ ગુનો બનતો તો તેને પોતાની સામેના એક પડકાર તરીકે ગણવામા આવતો અને જ્યા સુધી તે ગુનો કરનાર ઝડપાતો નહીં અને ન્યાયની અદાલત સુધી તેના ગુના માટે કાયદામા નક્કી કરેલ સજા થતી નહી ત્યા સુધી થાણા પોલીસ અમલદાર તથા તેના સહાયક પોલીસ જવાનો જંપીને બેસતા નહીં રાત્રી-દિવસ ટાઢ, તડકો, ભૂખ-તરસનો કોઈ ખ્યાલ ન રહેતો અને ડુંગરાળ પ્રદેશ, ઘટાટોપ જંગલ વિસ્તાર, નદીનાળા અને માઈલોના અંતરની પણ ગણના ન રહેતી સતત સખત પરિશ્રમ અને ગમે તેવા ભયંકર જોખમ ખેડીને થયેલો ગુનો ઉકેલવાની અને તે કરનારને પકડી પાડવાની તાલાવેલી રહેતી જ્યા સુધી ગુનો ઉકેલાય નહીં ત્યા સુધી થાણામા પાછા આવતા જાણે કે પગ પાછા પડતા, એક આંચકો અનુભવાતો સ્થાનિક જગ્યાએ પહોંચતા ત્યારે પ્રજા કેટલી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી માનતી કે પોલીસ આ ગુનો ઉકેલ્યા વિના નહીં જ રહે અને પ્રજાના આ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનો ખ્યાલ થાણા પોલીસ અમલદારના મગજમા સતત ઘૂમ્યા કરતો તેને લાયક નીવડવા પરિશ્રમની કોઈ કચાશ ન રહે તેની સતત કાળજી રહેતી અત્યારે શી પરિસ્થિતિ છે? દરેક પોતપોતાના અનુભવથી તેનુ તારણ કાઢી શકે છે

પાકિસ્તાનથી નિયમ પ્રમાણેની મુદત માટે ભારતમા રહેવા હુસેનઅલી કોઢિયા નામનો એક શખ્સ આવેલો તેની મુદત પૂરી થઈ ગઈ હતી છતા તે ન તો પાકિસ્તાન પરત ગયો કે ન તો પોતાની મુદત વધારવા માટે તેણે કોઈ અરજ અહેવાલ કર્યા આ કોઈ એવો ગુનો ન હતો કે જે ભારે ગુનાની વ્યાખ્યામા આવે પણ તે સમયની ભાવના જ કંઈક એવી હતી કે તેમા ભાગ્યે ગુનો બનવાની રાહ ન જોવાતી જેવો કોઈ ગુનો બન્યો કે તે જાણે ભારે ગુનો છે તેમ ગણી તેટલી જ ગંભીરતાથી તે ગુનો શોધી કાઢવા અને ગુનેગારને ઝડપવા તમામ પ્રયત્નો શરૂ થઈ જતા હતા આ કિસ્સામા પણ એમ જ બન્યું

આ હુસેનઅલી કોઢિયો તે વખતના સોરઠ જિલ્લા(હાલના પોરબંદર જિલ્લા)ના બગવદર પોલીસથાણા અને હાલાર જિલ્લા(હાલના જામનગર જિલ્લા)ની સરહદ પરના ઈશ્વરિયા ગામે રહેવા આવેલો હતો હુસેનઅલી કોઢિયાએ નિયમ પ્રમાણે ગુનો કર્યો છે તેનો ખ્યાલ આવતા બગવદર પોલીસથાણાના તે વખતના પોલીસ સબ-ઈન્સ્પેક્ટર શ્રી હાજી વલીમહમદનુ જાણે કે સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ઝણઝણી ઊઠ્યુ પોતાના વિસ્તારમા ગુનો કરવાની કોઈ હિંમત જ કેમ કરી શકે? તેવી ખુમારી ધરાવનાર તેઓ એક હિંમતવાન, અડગ, આત્મવિશ્વાસવાળા નિર્ભય, અદમ્ય ઉત્સાહથી ભરપૂર, કાબેલ, શક્તિશાળી અને ખુદાપરસ્ત યુવાન અમલદાર હતા ગુનો કરનાર વ્યક્તિ એક મુસલમાન હતી તેથી તેમના પ્રતિભાવમા કોઈ ફરક પડ્યો ન હતો તે વખતે અત્યારે છે તેવા કોઈ

રસ્તા ન હતા કે અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેવા મુસાફરીનાં કોઈ સાધનો ન હતાં. તેમ જ રહેવા કે જમવા માટે અત્યારે જે સુવિધા છે તેવી કોઈ સુવિધા પણ ત્યારે ન હતી. પરંતુ આ બધી અગવડો ફરજપાલનમાં અવરોધરૂપ બની ન શકતી. પોલીસ સબ-ઈન્સ્પેક્ટર હાજી વલીમહમદ એક ઘોડા પર સવાર થઈ સાથે પેદલ ચાલતા એક હથિયારધારી પોલીસ કૉન્સ્ટેબલને લઈ બગવદરથી ઈશ્વરિયા જવા નીકળી પડ્યા.

ઈશ્વરિયા એક નાનકડું ગામડું છે. તેની વસતિ ત્યારે તદ્દન ઓછી હતી. ગામના ઝાંપેથી બજારવાળી શેરીમાં થઈ ગામની નિશાળે પહોંચવા શ્રી હાજી વલીમહમદ ચારે તરફ નજર ફેરવતા આગળ વધી રહ્યા હતા. સવારનો સમય હતો. હુસેનઅલી કોઢિયાને ખબર પહોંચી ગઈ કે ફોજદાર સાહેબ તેને પકડવા માટે ગામમાં આવેલા છે. એટલે તે પોતાની પાસે રહેતી એક બિન પરવાનેદાર એકનાળ ભરેલી બંદૂક સાથે નિશાળના કંપાઉન્ડની દીવાલની ઓથ લઈને બજારવાળી શેરીમાંથી નિશાળ તરફ ઘોડા ઉપર આવી રહેલા ફોજદાર શ્રી હાજી વલીમહમદને નિશાન લઈ નીરખી રહ્યો હતો. પોલીસ સબ-ઈન્સ્પેક્ટર શ્રી હાજી વલીમહમદ સાથેના પોલીસવાળા એ ગામના પસાયતા પોલીસ પટેલને બોલાવવા સૂચના આપી રહ્યા હતા. હુસેનઅલી કોઢિયો આ બધું સાંભળતો હતો. જેવા શ્રી હાજી વલીમહમદ પોતાની બંદૂકના અસરકારક અંતરમાં આવ્યા કે હુસેનઅલીએ પોતાની બિન પરવાનેદાર બંદૂકમાંથી શ્રી હાજી વલીમહમદ ઉપર બરોબર અચૂક નિશાન લઈ અવાજ કર્યો. દિવસ હતો. ખુલ્લો વિસ્તાર હતો. હાજી વલીમહમદ ઘોડા ઉપર હતા.

તે બિલકુલ સામેથી સીધા રસ્તા ઉપર આવી રહ્યા હતા. એટલે અચૂક નિશાન ચૂકવાનો અવકાશ ઓછો હતો. એક નિશાને શ્રી હાજી વલીમહમદનો પ્રાણ હરી લીધો. આંખના પલકારામાં બનેલી અચાનક ઘટનાથી ઝબકી ઊઠેલા સાથેના હથિયારધારી પોલીસ કૉન્સ્ટેબલ જેઓ પસાયતા પોલીસપટેલને બોલાવવાની વિમાસણમાં થોડાં ડગલાં પાછળ હતા, તે દોડી આગળ આવ્યા. અને પોતાની બંદૂક સાથે જે તરફથી અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ દોડ્યા પણ નિશાળ ગામને છેવાડે આવેલી હતી. અને તેની કંપાઉન્ડની દીવાલ ખાસ્સી ઊંચી હતી તેની ઓથ લઈ હુસેનઅલી ત્યાંથી સરકી જવામાં સફળ થયો. આ કમનસીબ બનાવની જાણ સાંજના જૂનાગઢ જિલ્લા પોલીસ અધિકારી તરીકે મને થઈ. તે વખતે અત્યારે છે તેવા સંદેશા વ્યવહારનાં સાધનો ન હતાં. આ બનાવને એક પડકાર તરીકે ગણી હુસેનઅલીને જીવતો કે મરેલો હાથ કરવા શક્ય તમામ પ્રયત્નો તુરત જ હાથ ધરવામાં આવ્યા.

સોરઠ અને હાલાર જિલ્લાની સરહદે બરડો ડુંગર અને તેનું જંગલ વિશાળ વિસ્તારમાં પથરાયેલાં છે. ઈશ્વરિયા ગામ બરડા ડુંગરની ઓથારે આવેલું છે. તે વિસ્તારનાં ગામડાંઓમાં હુસેનઅલી બીજો કોઈ ગુનો કરી ન શકે તે માટે સોરઠ તથા હાલાર જિલ્લાની પોલીસ તરફથી ગામડાંઓના રક્ષણ માટે હથિયારી પોલીસપાર્ટીની સ્થાપના કરવામાં આવી. પેદલ, ઘોડેશ્વાર તથા વાહન સાથેનું હથિયારી પોલીસનું પેટ્રોલિંગ ગોઠવવામાં આવ્યું. હુસેનઅલીની હિલચાલ, રહેવા-છુપાવાનાં સ્થાનો, તેને આશરો કે સાથ આપનાર તત્ત્વો વગેરેની વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મેળવવા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તથા આ બધા પ્રયાસો પૂરા જોશથી થતા રહે તે જોવા માટે જરૂરી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી.

હાલાર તથા સોરઠ પોલીસે ગોઠવેલી સઘન પોલીસ વ્યવસ્થાને કારણે હુસેનઅલી બીજો કોઈ ગુનો કરી શક્યો ન હતો. તેની હિલચાલની માહિતી પણ મળવા માંડી હતી. શરૂઆતમાં તેની

ભૂતકાળની પ્રવૃત્તિની એટલે કે અમુક દિવસ પહેલા ક્યાં હતો? કોની મારફત ખાવાનું મેળવ્યું હતું? વગેરે બાતમી મળતી પણ ધીમે ધીમે તેની ભવિષ્યની પ્રવૃત્તિની એટલે આવતી કાલે કે બે દિવસ પછી તે ક્યાં હશે? સાથે કોણ હશે? તેઓની પાસે શું હથિયાર હશે? વગેરે માહિતી મેળવવામાં અમે સફળ થયા હતા.

એક દિવસ વિશ્વાસપાત્ર બાતમી મળી કે હુસેનઅલી બે દિવસ પછી અમુક સમયે બરડા ડુંગરમાં આવેલા નિર્જન અને અતિ કપરા ચઢાણવાળા ગુડાજલી નામના સ્થળે પહોંચશે અને ત્યાં થોડો સમય રોકાશે. તેની પાસે હજી એની એ જૂની એકનાળી બિન પરવાનેદાર બંદૂક છે, કે જેનાથી તેણે પોલીસ સબ-ઇન્સ્પેક્ટર હાજી વલીમહમદનું ખૂન કરેલું. બીજું સારું હથિયાર મેળવવાના તેના તમામ પ્રયત્નો, વાકયમકી વગેરે નિષ્ફળ ગયા હતા. આ બાતમી મળી ત્યારે હું વેરાવળ હતો. તુરત જ હાલાર જિલ્લાના તે વખતના જિલ્લા પોલીસ અધિકારી શ્રી એમ. રામૈયાને ભાણવડ મુકામ તાત્કાલિક મળવા સંદેશો મોકલી હું સીધો ભાણવડ પહોંચ્યો. હાલાર તથા સોરઠ જિલ્લાના જરૂરી સંખ્યાના પોલીસ અધિકારીઓ તથા હથિયાર પોલીસ દળના જવાનોને પણ ભાણવડ એકઠા કરવા વ્યવસ્થા કરેલી હતી.

ભાણવડ પહોંચ્યા પછી વિશેષ બાતમી મળેલી કે હુસેનઅલી બરડા ડુંગરમાં ગુડાજલી વિસ્તારમાં છે. તેને ઘેરી લેવા માટે જુદી જુદી દિશાઓમાંથી હથિયારધારી પોલીસપાર્ટી જુદા જુદા પોલીસ અમલદારોની આગેવાની નીચે રવાના થાય તેવી ગોઠવણ કરી અમે બધાએ બરડા ડુંગરનું ચઢાણ શરૂ કરેલું. ચઢાણ ઘણું જ કપરું અને ઊંચા, સીધા ઢાળવાળું હતું. તથા પોલીસ આવી રહી છે તેની જાણ હુસેનઅલીને તે નજીકથી ઘેરાઈ જાય ત્યાં સુધી ન થાય તેની પણ તકેદારી રાખવાની હતી. તેથી ઉપર ચઢવાની પ્રગતિ સ્વાભાવિક રીતે ઘણી ધીમી હતી. પરંતુ હુસેનઅલી હતો તે સ્થળની નજીક સુધી તેની જાણ વગર પહોંચવામાં અમે સફળ થયેલા. હુસેનઅલી કોઢિયો તેની પાસેની ભરેલી બંદૂકનો ઘા કરીને અમારામાંથી કોઈને નુકસાન પહોંચાડી શકે તે પહેલા તેની તરફ આગળ વધી રહેલી પાર્ટીમાંથી છોડવામાં આવેલી બંદૂકની ગોળીનું નિશાન બનેલો. અને મરણ પામેલો.

હુસેનઅલીએ ફેંકેલા પડકારનો હાલાર અને સોરઠ જિલ્લા પોલીસ દળના એક ટીમ તરીકેના ત્રણ મહિનાના સતત પુરુષાર્થથી આ રીતે યોગ્ય પ્રત્યુત્તર વાળેલો. તે વખતના દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યના મુખ્ય પોલીસ અધિકારીએ આ સફળતા બદલ અભિનંદન પાઠવેલ હતા.

તેઓશ્રીના મદદનીશે તેઓના નં. જી-૩૪ તા. ૯-૩-૧૯૫૯ના નિમપત્રથી મને જણાવેલું કે,

"Reference Your Wireless Message dated 3-3-'59 "This is to convey the I G 's Congratulation on your success in tracking down Hussain Ali Kodhia of Iswaria who was subsequently killed in an encounter, Please convey I G 's *Congratulations to the Officers and men responsible for this Successeful Operation* "*

* જૂના મુંબઈ રાજ્યના તત્કાલીન પોલીસ વડાએ જૂનાગઢ જિલ્લા પોલીસ વડાને તા. ૯-૩-૧૯૫૯ના પત્રથી લખેલું કે, ઈશ્વરિયા નામના હુસેનઅલીનો પત્તો લગાવીને તેને પોલીસ સાથેની ઝપાઝપીમાં ઠાર મારવાની સફળતા બદલ તમને અભિનંદનો પાઠવવામાં આવે છે. તમારી સાથેના બીજા પોલીસ અધિકારીઓ તથા સિપાઈઓ જેઓ આ સફળ કાર્યવાહીમાં સહભાગી હતા - ને અમારા અભિનંદનો પાઠવશો.

નોંધ : આ ઘટનાના લેખક ગુજરાત રાજ્યના નિવૃત્ત એડિશનલ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઑફ પોલીસ છે.

આ ત્રણ મહિનાના અથાક રઝળપાટમાં અમારી સાથે જે અધિકારીઓ હતા તેમાં હાલાર જિલ્લાના તે વખતના જિલ્લા પોલીસ અધિકારી શ્રી એસ. રામૈયા, વનરાજસિંહ ઝાલા, દીપસિંહ ઝાલા, કુરજીભાઈ પટેલ તથા અન્યનો સમાવેશ થતો હતો.

- મજબૂતસિંહ જાડેજા

O

...અને મારા બાપુજી યાદ આવી ગયા

અહીં અમેરિકામાં ટેલિવિઝન પર ઓહાયો રાજ્યના નોર્થ રોયલ્ટન નગરમાં અમે એવા સમાચાર જોયા-સાંભળ્યા કે એક ડૉક્ટરે પોતાના ઘણાબધા દર્દીઓને જાણીકરીને મારી નાખ્યા, પણ જેમ 'પાપ છાપરે ચડીને પોકારે' એમ ડૉક્ટર પકડાઈ ગયા ને એમને જેલભેગા કરી દીધા. તેઓ સાધુમાંથી શેતાન થઈ ગયા હતા. જોકે અમેરિકામાં સેવાભાવી કાર્યકરો હશે જ.

આ સમાચાર જોઈને મને મારા બાપુજી યાદ આવી ગયા. આશરે ૧૯૬૨-'૬૩માં અમદાવાદથી પ્રસિદ્ધ થતા 'રંગતરંગ' નામના માસિકમાં કોઈ લેખકે એમના વિશે નીચે પ્રમાણે લખેલું એ સ્મરણે ચડે છે: 'એ ડૉક્ટર પોતાના ટેબલ પર પડેલા રૂપિયા પચીસને જોઈ રહ્યા. પછી દર્દીને પૂછ્યું, 'હેં માસ્તર, તમારો પગાર કેટલો?' 'પંચોતર રૂપિયા, સાહેબ,' દર્દીએ કહ્યું. ડૉક્ટરે ફરી પૂછ્યું, 'એમાંથી પચીસ મને આપી દેશો તો મહિનો પૂરો કેમ કરશો? એમ કરો, દર મહિને ભૂલ્યા વગર પાંચ પાંચ રૂપિયા આપતા જજો.' દર્દીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

મારા બાપુજી ડૉક્ટરની સાથે સાથે મનોચિકિત્સક પણ હતા એવું મને અત્યારે સમજાય છે. એમના બે પ્રસંગો લખું.

સવારના લગભગ છ કલાકે કોઈએ બારણું ખખડાવ્યું. દિવસ-રાતના ગમે તે સમયે અમારા ઘરનું બારણું ખખડે એ નવું નહોતું. મારા બાપુજીએ બારણું ખોલ્યું તો એક ખેડૂત હતો. એ લગભગ ૫-૭ માઈલ દૂરથી એની પત્નીને ગાડામાં લઈને આવેલો. એની પત્નીના ગળામાં જાંબુનો ઠળિયો સલવાઈ ગયેલો. અધમૂઈ થઈ ગયેલી. મારા બાપુજીએ કહ્યું કે જો એમનાથી કશું નહીં થાય તો ભાવનગર કે રાજકોટ લઈ જવી પડશે અને આમ કરવું પડે તો ઘણાબધા રૂપિયા લઈ જવા પડે.

ખેડૂતની પત્ની દાદરો ચડીને અમારા ઘરમાં આવી શકે એમ હતી જ નહીં. એ ગાડામાં જ ઊંધમૂંધ પડેલી. મારા બાપુજી નીચે ગયા. એક ગાગર ભરીને પાણી અને પ્યાલો સાથે લેતા ગયા. બાઈને પહેલાં તપાસી. પછી બેઠી કરી ને બે હાથ ટેકવીને માથું નીચે કર્યું. પછી વાંસામાં એક જગ્યાએ જરા જોરથી ધુંબો(મુક્કો) માર્યો. હડફ દઈને ઠળિયો મોઢામાંથી બહાર નીકળી ગયો. ફરી તપાસીને ધીરે ધીરે પાણી પાયું. એ બાઈ અર્ધી ગાગર પાણી પી ગઈ. મારા બાપુજીએ ખેડૂતને કહ્યું, 'લો હવે, થઈ જાવ ઘર ભેગાં. ખેડૂતે સંકોચાતા સંકોચાતા પૈસાની કોથળી કાઢી. સામે ધરીને ઊભો રહ્યો. મારા બાપુજીએ પૈસાની આખી કોથળી જ લઈ લીધી. પછી કહે, 'અલ્યા અરજણ, બાઈને ધુંબો મારવાના તે કાંઈ પૈસા પડતા હશે?' એમ કહી પૈસાની કોથળી પાછી આપી ઘરનો દાદરો ચડી ગયા.

હવે બીજો પ્રસંગ. અમારા ગામમાં વહોરા કુટુંબોની વસતિ સારી એવી. એક વાર એક વહોરા ગૃહસ્થ નામે ફિદાહુસેન દવાખાને આવ્યા. એમણે એમના દીકરાને ૫-૬ મહિના પહેલાં પરણાવેલો.

એની પત્નીની તબિયત સારી નહોતી એટલે ડૉક્ટરને ઘેર લઈ જવા આવેલા ત્યારે વિઝિટ પર ઘોડાગાડીમા જવાતુ અમારા ગામમા મારા બાપુને બધા 'મોટાભાઈ' કહે

ઘેર જઈને જોયુ તો બાઈને એક ઓરડામા પૂરી રાખેલી ફિદાહુસેને કહ્યુ કે એને કઈક વળગ્યુ છે, ધૂણ્યા કરે છે ને રસ્તા પર દોડી જાય છે બારણુ ખોલીને મારા બાપુજી અદર ગયા બાઈનુ ઝીણવટપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું ને તારણ ઉપર આવ્યા કે બાઈ ઢોગ કરે છે નાડ જોવા ન દે, થરમૉમિટર ન મૂકવા દે કે ન આખ ચકાસવા દે મારા બાપુજીએ એ લોકોને કહ્યુ, 'મારે મત્ર બોલવા પડશે તમે એક લોટામા પાણી ભરો, ઉપર કોડિયામા દીવો કરો, આખા મગ મૂકીને ઢાકો ને પછી લોબાનનો ધૂપ કરીને લાવો ' આ બધો સાજ-સરજામ લઈને ઓરડામા ગયા ને ઘરવાળાને કહેતા ગયા કે હુ બારણુ બધ કરુ છુ, અદરથી ખુલ્લુ હશે માટે ધક્કો મારીને કોઈ અદર ન આવે

અદર જઈને એમણે એ બાઈના હાથ મજબૂત પકડી લીધા પછી ગાલ ઉપર તમાચો ચોડી દીધો બાઈ હેબતાઈ ગઈ શાત પડી બાપુજી પછી કહે, 'જો, તુ આ ઢોગ કરે છે એ મને ખબર છે જો આ નાટક બધ નહીં કરે તો તારો ભાડો ફોડી નાખીશ માટે તારી જે ઇચ્છા હોય, તકલીફ હોય એ મને કહે હુ બધુ ઠીક કરાવી આપીશ બાઈ ધ્રુસકે ને ધ્રુસ્કે રડવા મડી પછી કહે, 'મને મારા સાસરિયા પિયર જવા દેતા નથી ' મારા બાપુજી કહે, 'આ બધુ બધ કરી દે એટલે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશ ' બાઈ માની ગઈ ઓરડાની બહાર સભળાય એ રીતે મારા બાપુજી મોટેથી થોડા શ્લોકો બોલ્યા બારણુ ખોલ્યુ ફિદાહુસેનને એક ખૂણામા લઈ ગયા પછી કહે, 'જુઓ ભાઈ, અત્યારે તો માડ વળગણ કાઢ્યુ છે પણ બાઈને અહીં રાખવી હિતમા નથી એને બહારગામ મોકલી આપો ' આટલુ કહીને અટકી ગયા, પછી ધીરે રહીને કહે, ફિદુભાઈ, એમ કરો આજે સાજે જ એને થોડા દિવસો માટે પિયર રવાના કરી દો, ભૂલ્યા વગર પછી તમારે કાયમની શાતિ ' ફિદુભાઈ સહમત થઈ ગયા પછી કહે, 'મોટાભાઈ, શુ આપવાનુ?' મારા બાપુજી હસવા માડ્યા કહે, 'જો હુ ભૂત-પલિત કાઢવાના પૈસા લઉને તો એ મને જ વળગે પુણ્યના કામના તે કાઈ પૈસા લેવાતા હશે? એટલુ કહીને ઘોડાગાડીમા રવાના થઈ ગયા પછી એ બાઈને કાઈ વળગ્યુ નથી

અહીં અમેરિકામા અમારા ગામના કેટલાક કુટુબો વસ્યા હશે મારા બા પણ અત્યત સેવાભાવી કાર્યકર હતા તેઓ ૧૯૯૫મા ગુજરી ગયા ને બાપુજી ૧૯૫૭મા

આથી અહી વસેલા કુટુબોમાથી એમને કેટલાક ઓળખતા હશે એમાથી કોઈ આ લેખ વાચશે નો ચોક્કસ ખુશ થશે

અમે અમરેલીના અને અમારા બા-બાપુજીના નામ સુમિત્રાબહેન અને ડૉ • હરિપ્રસાદ ભટ્ટ

- અનિલ હ ભટ્ટ

"બહાદુરી ને શાણપણ વચ્ચેનો તફાવત શો?"

"ફૅશનેબલ હોટેલમા જઈને ખાણુ લેવુ અને વેઈટરને ટિપ આપ્યા વિના બહાર નીકળી જવુ એ બહાદુરી "

"અને શાણપણ?"

' એ હોટેલમા બીજી વાર જવુ નહીં તે"

રૂપા

બી. કેશરશિવમ્

સવારે સૂર્યનો તડકો ઓઘડના કાથીવાળા ખાટલા સુધી આવતાં તે સફાળો જાગી ગયો. એનાથી બોલી જવાયું, "તડકો આટલો બધો આઈ જ્યો?" એને રૂપા પર ખીજ ચઢી ને બબડ્યો, 'ઇણેય મને ના જગાડ્યો?" એણે રૂપાને ટહુકો કર્યો. રૂપા કૂબામાં ન હતી. તે ફરી બબડ્યો, "અટાંણે આ ચ્યાં જઈ હશે?" ત્યાં એણે જાતે જ જવાબ આપી દીધો, બીજે તો ચ્યાં જાય? પાંણી ભરવા જઈ હશે." તે પાણીના વિચારોમાં પડ્યો. અહીં પાણીની કેટલી મુશ્કેલી છે! ત્રણ ગાઉ દૂર પેલા રાંમજીની ડમચી પર ગઈ હશે. પાણી આપતાં એ કેટલો કકળાટ કરે છે! કોઈ વાર પાણીના બદલામાં એના ખેતરની મજૂરી કરવી પડે છે. એક વાર એણે પોતાને પાણી ભરતાં હડસેલો માર્યો હતો. જાણે અમે તો માણસ જ નથી! ત્યારથી એણે ત્યાં જવાનું બંધ જ કરી દીધું હતું. રૂપાને તો પાણી ભરવા જવા સિવાય બીજો છૂટકો ન હતો. વચ્ચે રૂપા કહેતી હતી, "આ શંમલો હારો નથી. આંશ્યો મારે સે." ત્યાં વળી એક વાર રૂપા ભોળાભાવે બોલી ગઈ હતી, "મૂઆએ બેડું ચઢાવતાં મારું નાક ખેંચ્યું 'તું." ઓઘડને એ વખતે ખૂબ ગુસ્સો આવી ગયો હતો. તે ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયો હતો પણ પાણીની લાચારી હતી એના સિવાય બીજે ક્યાંય પાણી મળે એમ ન હતું. વીરડો ગાળ્યો હતો પણ એમાં પાણી ખારું હતું એટલે મનને મારીને રહેવું પડ્યું હતું. એને રૂપાનો ગોળ ચહેરો યાદ આવી ગયો. તેને રૂપા પર પૂરો વિશ્વાસ હતો. તે બબડ્યો, 'આંમ તો રૂપા કાંય ગાંજી જાય એવી નથી. જો એવું કાંઈ અડપલું કરશે તો ઈના ભોડા પર બેડું મારીને આવે એવી સે." એને રૂપાની જરાય ચિંતા ન હતી. એને રૂપા પર વહાલ ઊભરાઈ આવ્યું.

તે સામેના એના કૂબા સામે તાકી રહ્યો. નાનકડો ગોળ કૂબો. ચારે બાજુ માટીનાં ગોળ ભીંતડાં. તેના પર છાણનું લીંપણ. રૂપાએ તેના પર ઓકળીઓ પાડી હતી, ને બારણાની ચારે બાજુ એણે આભલાં જડ્યાં હતાં. સૂર્યનાં કિરણ તેના પર પડતાં આ આભલાં ચમકી ઊઠતાં હતાં. કૂબા પર વળીઓ હતી ને તેના પર વિલાયતી નળિયાં નાખ્યાં હતાં. ગઈ સાલ સુધી તો તેના પર ઘાસ નાખેલું હતું. ગયા ચોમાસામાં પાણીની હેલી થતાં કૂબો પડી ગયો હતો. સરકારે તેની લોન મંજૂર કરી હતી. લોનના રોકડા રૂપિયા આપતાં તે ઘરના બીજા કામે વાપરી ન નાખે એટલા માટે સરકારે આ કામ એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને સોંપ્યું હતું. સરકારે લોનનાં નાણાં આ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને આપ્યાં હતાં. તેમાંથી આ સંસ્થાએ વિલાયતી નળિયાં ખરીદી તેનો કૂબો ઢાંકી આપ્યો હતો. તે ઘડીભર હરખાઈ ઊઠ્યો. વિલાયતી નળિયાથી કૂબો કેવો સરસ લાગે છે! ઓઘડ ક્યાંય સુધી તેના કૂબા સામે તાકી રહ્યો. ગમે તેટલું મોટું કુટુંબ હોય તોપણ આટલા નાના કૂબામાં રહેવાનું. અહીં વસ્તી કેટલી વધી ગઈ છે! એક એક કૂબામાં

દશથી બાર છોકરાની ફોજ તે બનડ્યો, "ખાય ખાવા ફાંફાં નહીં ને ચેટલો વલો વધી જ્યો સૌ ઓઘડના મા બાપ જીવતા હતા ત્યારે બાપડા બહાર પડી રહેતા પોતે અને રૂપા કૂબામા લપાઈને સૂઈ જતા છોકરા થયા પછી બધા કૂબામા સાથે જ સૂઈ જાય છે એના ચારેય છોકરા હજુ કૂબામા ઘોરતા હતા

ઓઘડે સામેની ખુલ્લી જમીન પર નજર પહોંચે ત્યા સુધી જોયા કર્યું કેટલી બધી જમીન લાંબે સુધી પથરાઈને પડેલી છે! બધો ખારો પાટ છે ઉનાળામા ઝાંઝવાના દરિયા જેવુ લાગે છે નળ સરોવરની ચારે બાજુની જમીન ખારાશને લીધે બિનઉપજાઉ છે ગાંડા બાવળ ઊગી નીકળ્યા છે એ સિવાય બીજુ કંઈ ઊગે એમ નથી અનાજમા થોડી બટી થાય છે બધા બટીના રોટલા ખાય છે થેક નામની એક વનસ્પતિ ત્યા ઊગે છે આ થેક કાઢીને કેટલાક પઢારો શહેરમા તે વેચવા જાય છે થેકનો પોંક વેચતા એમાથી અડધુપડધુ પેટ ભરાય એટલુ મળી રહે છે નળસરોવરથી દૂરના ભાગે જ્યા પાળા કર્યા છે ત્યા થોડી જુવાર થાય છે હવે કેટલાકે ત્યા કપાસ વાવવાનો શરૂ કર્યો છે પણ ઉતાર ઘણો ઓછો આવે છે ચોમાસામા ત્યા પાણી ભરાઈ રહે છે મચ્છરો ને જંગલી જીવાત ખૂબ હેરાન કરે છે બેત્રણ વર્ષે એકાદ માણસ સાપ કરડવાથી મરી જાય છે

ઓઘડ નળસરોવરની દિશામા તાકી રહ્યો હતો પહેલા તો તે નળસરોવરમાથી માછલા, આડો ને બતક પકડી લાવતો બતકની એક જાતનુ તેઓ આડ કહેતા તે શ્યામ રંગની આવતી તેનુ માંસ તેમને બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગતુ આડ લેવા માટે તેને આખી રાતનો ઉજાગરો થતો રાત્રે બેથી ત્રણ વાગ્યાની વચ્ચે તે નળસરોવરમા ડૂબકી મારી માછલા ને આડો પકડી લાવતો નળસરોવરને અભયારણ્ય જાહેર કર્યા પછી હવે તે આ બતક લાવી શકતો નથી હવે ત્યાં સહેલાણીઓની સંખ્યા વધી ગઈ છે ત્યા જુદા જુદા ઘણા મકાનો ઊભા થઈ ગયા છે એક વાર ત્યા પાણીમા ડૂબકી મારતા દૂરથી નળસરોવરનો આરામગૃહનો ચોકીદાર તેને જોઈ ગયો હતો ક્યાંય સુધી શ્વાસ બંધ રાખી એને પાણીમા રહેવુ પડ્યુ હતુ છતા આખરે તે પકડાઈ ગયો હતો પછી તો એને પોલીસને સોંપી દીધો હતો ને હાડકાં ભાગી જાય એટલો માર પડ્યો હતો ઓઘડને ઘડીભર કમકમા આવી ગયા ત્યારથી બતક ને આડો લાવવાનુ એણે બંધ કરી દીધુ હતુ

ઓઘડે બીડી કાઢી સળગાવી બીડીનો ઊંડો દમ ખેંચ્યો એના મોઢા પર ધુમાડો છવાઈ ગયો ત્યા એની બાજુમા રહેતા જાયમલ ત્યા આવ્યો એણે ધુમાડાના ગોટા જોઈ ઓઘડને કહ્યુ "ઓઘડ, આજે મજૂરીએ જવુ નથી? સવાર સવારમા ધુમાડાના ગોટા કાઢવા બેઠો છે!"

ઓઘડ બોલ્યા "લે બીડી તુય પી આજ રાતી બહુ ઊંઘ આઈજી કાલે બહુ વેઠ કરવી પડી'તી"

બીડીને કાને ભરાવતા જાયમલ બોલ્યો "પેલો અર્જુનસિંહ હમણા ગાડી લઈને આઈ જશે જલદી તિયાર થઈ જા"

અર્જુનસિંહની આશરે સો વીઘા જમીન હતી તે પંદર કિલોમિટર દૂર હતી અર્જુનસિંહ બધા પઢારોને જીપમા ઠાંસીને, ભરીને લઈ જતા બધા પઢારો તેના ખેતરમા ને તેના ઘેરે કામ જતા આ મજૂરો તેના ગામ જતા તેને મસ્તા પડતા જીપના ડીઝલના પૈસા તે બધાના મહેનતાણામાથી કાપી લેતો

ઓઘડે હસીને કહ્યુ "પણ એ જીપ તો

તારી સે.''

જયમલ બોલ્યો: ''સરકારી ચોપડે મારી. અર્જુને પૈસા ભરી દીધા એટલે ઈની જ ગણાય ને?''

સરકારની યોજનામાં જયમલે જીપ ખરીદી હતી. સરકારે પહારોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એટલા માટે પચાસ ટકા સબસિડીથી આ જીપ આપી હતી. લોનના હપતા અર્જુનસિંહ ભરતો હતો. સબસિડીની રકમમાંથી કચેરી અને બૅન્કમાં પત્રમ્ પુષ્પમ્ ધર્યા પછી જયમલને સો-સોની પાંચ નોટો અર્જુનસિંહે આપી હતી.

જયમલ બોલ્યો: ''આપડે તો અંગૂઠો કરવાના પાંનસો મળી જ્યા.''

ઓઘડ બોલ્યો: ''પણ પેલા તપાસ કરવા આવશે તાંણે તને જ પકડી જશે.''

જયમલે કહ્યું: ''એ તો બધું અર્જુનસિંહ ફોડી લેશે. કોઈ જોવા આવે ત્યારે કહી દેવાનું, અર્જુનસિંહના તાં ફેરો કરવા જઈ સે.''

ઓઘડ હસ્યો ને બોલ્યો: ''એ તો અર્જુન ને પેલા બધા મળી હમજ્યા સે. પસે શું થાવાનું?''

ત્યાં જયમલને યાદ આવ્યું હોય એમ બોલ્યો: ''અલ્યા ઓઘડ, તારા છગડાનું શું થ્યું?''

''છગડો મંજૂર થઈ જ્યો સે. હું તો છગડો ચલાવવાનું શીખી જ્યો સુ. મારે કોઈને આલવો નથી. હું જ ચલાવવાનો સુ.''

''તને તો આવડે સે એટલે ચલાય તો હારું. નરસરોવરે તને ભાડુંય હારું મળશે. તારો ધંધો હારો ચાલશે.''

થોડી વાર અટકી જયમલ બોલ્યો: ''પણ મંજૂર થ્યાં હોય તો પેલા સ્યમ આલતા નહીં?''

ઓઘડ ઘડીભર જયમલ સામે તાકી રહ્યો. થોડી વાર પછી ઉદાસ ચહેરે તે બોલ્યો: ''હું તો આ છગડામાં બરબાદ થઈ જ્યો. પાંચ ટકા ભરવાના પૈસા વ્યાજે લાઈને કચેરીમાં ભર્યા 'તા. વરહ થવા આયું તોય હજુ છગડો આલતા નહીં. હું તો પેલા છગડાની દોકાનવારા પાંહેય જઈ આયો. એ તો બચારા આલવા તિયાર સે પણ કચેરીવારા ના પાડે સે.''

''પણ તું કચેરીએ જઈ આય ને! ઈના સાયેબને મળી આય. પેલા અર્જુનસિંહને હારે લઈ જા. થોડો ખર્ચો કરવો પરે તો આલી દેજે. તારી રોજી ચાલુ થઈ જાય ને?''

''એ તો બધું મેં ગોઠવી દીધું સે. પૈસા લીધા વના તો ચ્યાં કાંઈ કાંમ થાય સે?''

''તો પસે શું વાંધો સે?''

''પેલાં હાળાઓને વાહન વિતરણનો કાર્યક્રમ રાખવો છે. આજુબાજુનાં પાંસ ગામોને આવા છગડા આલવાના સે. મંત્રીના હાથે વહેંચવા માગે સે. પણ કોઈને ટેમ મળતો નહીં. પરધાનને ટેમ હતો તાંણ એમપી દિલ્લી જ્યા 'તા. બેય ને ટેમ મળ્યો તાંણ ધારાસભ્ય બા'રગાંમ જ્યા સે. બધા ભેગા થતા નહીં ને કાર્યક્રમ નકકી થતો નથી.''

થોડી વાર અટકી તે બોલ્યો: ''પાંસ મઈના પે'લાં ત્રણેય હતા. કાર્યક્રમ નકકી કર્યો તાં સરકાર ઊથલી પડી. અવે હારા ચાંણે આલે સે?''

જયમલ ઓઘડ સામે તાકી રહ્યો હતો. ઓઘડના મોઢા પરના ઉદાસીન ભાવો પરથી તે ઓઘડના મનની વાત પામી ગયો હતો. એને લાગ્યું કે આમાં તો અર્જુનસિંહ પણ કંઈ કરી શકે તેમ ન હતો.

ત્યાં જયમલને બોલાવવા તેની દીકરી આવી. બોલી: ''બાપા, મારી મા બોલાવે સે.''

જયમલે પૂછ્યું: ''શું કાંમ સે?''

''એ તો મને ખબર નહીં પણ પાંણીની માટલી લાવવાનું કાં'ક કે'તી 'તી. તમે જ ઘેરે હાલો ને!''

જાયમલે ખીસામા હાથ નાખ્યો માટલી લાવવા જેટલા પૈસા ખીસામા ન હતા તે તરત જ તેની દીકરી સાથે તેના કૂબે જવા માડ્યો એને જતો ઓઘડ જોઈ રહ્યો હતો ત્યા એનાથી બોલાઈ ગયુ, ''આય પાણી નથી ને આ સોડીને માટલી લેવી સે ''

પાણીની માટલી પરથી ઓઘડને રૂપા યાદ આવી ગઈ ઓઘડ ક્યારનોયે રૂપાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો એને થયુ, ''આને અમ મોડુ થયુ હશે?'' એણે દૂર સુધી નજર નાખી ત્યા તો એણે સામેથી રૂપાને દોડતી આવતી દીઠી તે હવે નજીક આવી ગઈ હતી તેના માથે બેડુ ન હતું દોડતા દોડતા તે હાફી ગઈ હતી કૂબા પાસે આવતા ઠોકર વાગતા તે પડતા પડતા રહી ગઈ ઓઘડ ઊભો થવા જતો હતો ત્યા ઓઘડનો હાથ પકડી તરત જ તે એને કૂબામા લઈ ગઈ ઓઘડ કઈ પૂછે તે પહેલા હાફતા હાફતા તૂટક તૂટક તે બોલી ''આજે પાણી ભરી લીધા પચે પેલા રામજીએ મારી લાજ લેવા મને બથમા લીધી'તી આજુબાજુ કોઈ ન 'તુ મને એ સોડતો ન 'તો ઈીણે મારો કબજો ફાડી નાશ્યો ''

ઓઘડે જોયુ તો રૂપાનો કબજો ફાટેલો હતો ને તેના સ્તન આગળ દેખાઈ રહ્યા હતા રૂપાનો ચહેરો ગુસ્સામા લાલચોળ થઈ ગયો હતો છતા તેની આખોમા ભય ડોકાઈ રહ્યો હતો ઓઘડે તેને કબજો બદલી નાખવા કહ્યુ રૂપાની આખોમાથી હજુ અગારા નીકળતા હતા તે બોલી ''લૂંટિયાને મે ગળચીએ ઝાલ્યો 'તો ગળુ બઉ દબાયુ તે એ મરી જ્યો ''

''શુ !'' ઓઘડના ગળામાથી સિસકારો નીકળી ગયો ઓઘડ ફાટી આખે રૂપા સામે તાકી રહ્યો સૂરજના તડકા કરતા રૂપાની આખોમાથી નીકળતો કાળઝાળ તાપ ઓઘડને દઝાડી ગયો

૦ ૦ ૦

પોતે જીવતો ઘોડો ગળી ગયો છે એવા ભ્રમથી પીડાતા એક દરદીની ઘણા ડાક્તરોએ દવા કરી, પણ એનો ભ્રમ દૂર થતો નહોતો છેવટે એક મનોચિકિત્સકે એને સાજો કરી દેવાનુ બીડુ ઝડપ્યુ એણે દરદી પર શસ્ત્રક્રિયા કરવાનુ નક્કી કર્યું અને એ બેભાન થાય પછી ઓપરેશન થિયેટરમા એક ઘોડો ઊભો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી

ઓપરેશન પછી દરદી ધીમે ધીમે ભાનમા આવ્યો ઘોડા તરફ આગળી ચીંધી મનોચિકિત્સકે કહ્યુ, 'હવે તો કશી પીડા નથી થતી ને? તમારા પેટમાથી મેં ઘોડો કાઢી લીધો છે જુઓ, સામે ઊભો ''

'સાહેબ, હુ ગળી ગયેલો તે ઘોડો આ નથી આ તો લાલ ઘોડો છે હુ તો સફેદ ઘોડો ગળી ગયો હતો '

એકાકાર

ગિરીશ ભટ્ટ

રોજ કરતાં તે જરા વહેલી ઊઠી હતી. એ માટેનું ખાસ કાંઈ પ્રયોજન નહોતું; બસ, એમ જ ઊઠી જવાયું હતું. ફાગણનો ચટકીલો તડકો હજુ આગળના આંગણામાં જ પહોંચ્યો હતો. તે કુતૂહલથી રસપૂર્વક એ તડકાને જોઈ રહી. કાયમ આંખો ચોળતી, મોડી મોડી ઊઠતી ત્યારે તો તેનું ધ્યાન પાણીની ચોકડીની ભીડ તરફ જ દોરાતું. પેલો તડકો તો ક્યાંય નજરમાંય નહોતો આવતો.

આજે એ ચોકડી સાવ નિર્જન હતી. અને પાણીનો નળ જોશભેર વહી રહ્યો હતો. તે તરત જ ત્યાં ધસી ગઈ. હાથમોં ધોયાં. કોગળા કર્યા. પણ પછી પાણી સાથે રમત કરવા લાગી. મજા આવતી હતી માલુ ને. તેને એ વાતનો આનંદ થતો હતો કે તે સાવ એકલી જ હતી, અને આ વહી રહેલા પાણી પર તેનો – એકલીનો જ અધિકાર હતો. તેણે ઠીબમાં પાણી રેડ્યું, તુલસીને, ક્યારાને પણ સીંચ્યો. મન અજાણી પ્રસન્નતાથી છલકાઈ ગયું.

એ પ્રસન્નતાની આડશમાં તે તેની આખી ગઈ રાત ભૂલી ગઈ હતી. માલુ રમતિયાળ હતી. બધું જ હસી કાઢતી; દુઃખ, ગ્લાનિ... નિષ્ફળતા.

પડખેવાળી માસી કાયમ તેને ટપારતી, 'આવી નફિકરાઈ જરા પણ ન ચાલે. આમ ને આમ કરીશ તો બધાં હીંડ્યા જશે... તને પરખાવ્યા વિના.'

પણ તે તો એવી ને એવી જ રહી હતી – નફિકરી. બે વર્ષ પહેલાં જ મા મરી ગઈ ત્યારે તો તે સાવ બાળકી લાગતી હતી. પણ એ તો જોતજોતામાં પુખ્ત થઈ ગઈ જાણે! અને કામેય ચડી ગઈ.

ચણિયાની કોર વતી મોં લૂછતી તે પાસેની ઓટલી પર બેસી ગઈ. આસપાસનાં મકાનોમાં શાંતિ હતી. કોઈ સળવળાટ પણ નહોતો. જાણે મધરાત ચાલતી હતી! માલુ એ પર પણ હસી. તે બેઠી બેઠી, એક ફિલમના જાણીતા ગીતને ગણગણવા લાગી. તેના બંને પગ એના તાલમાં હલાવવા લાગી. તેને કોઈ રોકટોક કરવાવાળું તો હતું જ નહીં. પણ તોય તેને મા યાદ આવી જતી ત્યારે રડી જવાતું.

જોકે, અત્યારે તો તેને કાંઈ માની યાદ નહોતી આવતી. તેને માની યાદ રાતે જ આવી જતી. ઓહ! માએ ઠેઠ સુધી... મૃત્યુ પામી ત્યાં સુધી... આમ જ...? તેને માની લાચારી પણ સમજાતી હતી. બિચારી...મા! તે બબડતી.

અત્યારે તો તેનું મન તુલસીક્યારામાં હતું.

માલુ શ્રદ્ધાથી – એ તરફ જોઈ રહી હતી. તેણે તેની માની એક ટેવ ચાલુ રાખી હતી. સાયંકાળે તે તુલસીક્યારામાં દીપ પ્રગટાવતી, બે હાથ જોડીને માથું નમાવી ને બેચાર ક્ષણ ઊભી રહેતી. કાંઈ મંત્રબંત્ર તો આવડતા નહોતા.

નંદુ બરાબર એ સમયે જ ત્યાં આવી. તેણે બે ક્ષણ બધું અવલોકન કર્યું. ગોરધનની સ્ત્રીએ તેને બતાવેલી બધી નિશાનીઓ મોજૂદ હતી. તુલસીક્યારો, ખુલ્લી પરસાળ, આંગણાની ઓટલી, એક તરફની નળની ચોકડી – બધું જ

કહ્યા મુજબનું હતું સામે એક નટખટ છોકરી બેઠી હતી

બન, એ જ નદુએ અનુમાન કર્યું તાળો મળતો હતો તે નક્કી કરીને જ આવી હતી કે ઝઘડો કરવો તેનો ચહેરો લાલ લાલ થઈ ગયો હતો તે કપી પણ ખરી

નદુ નક્કી કરીને જ આવી હતી એની આખી રાત એ વિચારોમાં ગઈ હતી પાસે સૂતેલા એના પતિ પર એને ઘૃણા જન્મી ક્યાંથી સૂઝ્યું આવું? સાવ સીધી લીટીના આ માણસને?

પહેલાં ધમકાવવી, ડારો દેખાડવો, પછી કળથી સમજાવવી પણ ખરી છેલ્લે કશું ન વળે તો કશી લાલચ

ગોરધનની સ્ત્રીએ તો કહ્યું હતું કે, રા ને ચોટલો ઝાલીને પછાડજે જ ખો ભૂલી જાય

માલુએ પણ નદુને જોઈ હતી સારા ઘરની લાગતી હતી રસ્તો ભૂલી હશે કે શું? આમ તો અહીં રસ્તો ભૂલેલા જ આવતા હોય છે માલુ હસી પડી તેને ગમ્મત થતી હતી કાંઈ બોલે તો ખબર પડે બાઈ માણસનું અહીં શું કામ? તે હસી પડી

નદુ ઉશ્કેરાટમાં આવી ગઈ, બેકાબૂ બની ગઈ – માલુના વર્તનથી લો, હસે છે! જાણે મોટું પરાક્રમ ન કર્યું હોય! "રા મેં તારું શું બગાડ્યું છે કે તારે મારું ઘર ઉજાડવા બેઠી છો? બોલ જવાબ દે ?"

નદુ એ ત્રાડ નાખવા પ્રયત્ન કર્યો તે થોડી નકળ પણ થઈ સાવ ધાર્યા મુજબ તો ન જ થયું

માલુ તુલસીના પાંદડા ચાવતી અટકી ગઈ તેને હવે સમજ પડી કે એ સ્ત્રી શા માટે આવી હતી તેના પેટનું પાણી પણ ના હાલ્યું તેણે એક દષ્ટિ નદુ પર ફેંકી જોઈ લીધું કે તે શું કરી શકે તેમ હતી

નદુના અવાજની અસર તો થઈ જ આસપાસના બધા બારણાઓ ટપોટપ ખૂલી ગયા દરેકમાંથી, આ માલુ જેવી જ સ્ત્રીઓ, આંખો ચોળતી નીકળવા લાગી અને નદુને નવાઈથી નીરખવા લાગી

'મોઢામાં મગ ભર્યા છે? કમ ફાટતી નથી, કભારજા!'

નદુએ બીજી ત્રાડ પાડી ચોકડીમાં એકઠી થયેલી સ્ત્રીઓની હાજરીથી તે ઉશ્કેરાટમાં આવી ગઈ ડર પણ લાગ્યો શું આ બધીયું પણ આવી જ ?

એ બધી સ્ત્રીઓનું કુતૂહલ તરત સમેટાઈ ગયું આવેલી સ્ત્રીમાં ખાસ કાંઈ દમ નહોતો તે ખાસ ઝઘડતી નહોતી તેને જાણે ઝઘડતા આવડતું જ નહોતું આમ, આવું ઢીલું ઢીલું બોલે તો કોણ જવાબ દે?

માલુ પણ ક્યાં જવાબ દેતી હતી સાવ શાંત થઈને બેઠી હતી નદુ જાણે ત્યાં હતી જ નહીં

ક્યારેક ક્યારેક આવું બનતું હતું ઘરાકની પત્ની, મા, બહેન કે કોઈ આમ આવી ચડતું પછી તો ગાળોની રમઝટ બોલતી સૌએ ઝઘડામાં યથાશક્તિ ભાગ લેતા બસ, જોણું થઈ જતું પણ આ સ્ત્રી તો ઝઘડવા આવી હોય એમ જ ન લાગે તે જે બોલતી હતી, એ અપશબ્દોને અહીં કોઈ ગણકારે જ નહીં બસ, હસી કાઢે એમ જ થયું

સૌ હસતા હસતા નળ નીચે નહાવાધોવામાં લાગી ગયા આમાં સમય બગાડવો પાલવે તેમ નહોતું

'બોલતી કેમ નથી? તું માલુ ને?' નદુ બોલી

આ સાંભળીને પડી સ્ત્રીઓ ઉપહાસ કરતી

હોય તેમ હસી પડી. માલુય મલકી. મનમાં ગણગણીય ખરી. હા, મારી બૈ, હું માલુ... તું અહીં સુધી લાંબી થૈ છું. એ-શું મારું નામ જાણવા! હુંય જાણું છું. તારો કોઈ સગલો, મારી પાસે આવતો હશે... બીજું શું? માલુને હસવું આવી ગયું.

શું સમજતી હશે આ ઘર માંડેલી? મરદને સાચવતી નથી ને, અને અહીં દોડી આવે છે?

'બોલને નપાવટ... મગ ભર્યા છે તારા મોંમાં?' નંદુ ફરી બોલી. પણ એના શબ્દોમાં ખાસ જેમ નહોતું. તે થાકી ગઈ હતી. આ કદાચ તેનો છેલ્લો હુમલો હતો.

તેણે આવું બનશે એવું ધાર્યું નહોતું. ગોરધનની સ્ત્રીએ તેને બરાબર તૈયાર કરીને મોકલી હતી. પણ એ મુજબ તો કશું બનતું નહોતું.

'હું કાંઈ થોડી કોઈને બોલાવવા જાઉં છું? કોઈ અહીં હાલ્યા આવે, એમાં મારે શું કરવું? સમજાવ... તારા મરદ ને!' માલુએ પહેલી જ વાર જવાબ વાળ્યો, સાવ શાંતિથી. અને બધી સ્ત્રીઓ ખડખડાટ હસી પડી. નંદુને એ હાસ્યનો ધક્કો વાગ્યો. તે ઝંખવાઈ ગઈ, શરમથી પાણી પાણી થઈ ગઈ.

'શું સમજતી હશે – આ બધી? એકનેય સાચવી શકતી નથી... જ્યારે આપણે તો...' ટોળાંમાં એક બોલી. ફરી હસાહસ થઈ રહી.

'જા... મારી બૈ... તારા મરદને સાચવ...' બીજો સ્વર આવ્યો.

નંદુ જાણે થીજી જ ગઈ. માલુની એક દલીલે તે પરાસ્ત થઈ ગઈ, નિરાવરણ થઈ ગઈ. આ કાંઈ જેવી તેવી નાલેશી નહોતી. જમીન મારગ આપે તો સમાઈ જવાનું મન થાય એવી બાબત હતી. માંડ માંડ ટકાવેલું મનોબળ હવે તૂટી રહ્યું હતું. એય ઉપરઉપરથી, બાકી ભીતરથી તો ક્યારનીય ભાંગી ચૂકી હતી.

આવી સાવ નફ્ફટ સ્ત્રી પાસે 'એ' કેમ આવતા હશે? શું અહીં હતું... આવવા જેવું! તેનું મન આઠદસ પગથિયાં ગબડી પડ્યું. તેને કેવી બેચેની લાગતી હતી? હવામાં જ કશું પ્રવેશી ચૂક્યું હતું, અસહ્ય... વાસ... તેના શ્વાસ અને મનમાં ફરતી થઈ ગઈ હતી.

કેવી ગંદી સ્ત્રીઓ હતી! તેની સાથે... છી છી છી... સાવ વિચિત્ર વાત કહેવાય. શાં સુખ મળતાં હશે અહીં? લજ્જા નહીં આવતી હોય? વળી, આ ઉંમરે? ગમતું હશે? ગમતું જ હશે; નહીં તો અહીં અવારનવાર આવે જ શું કામ! છેલ્લા બે મહિનાથી આમ ચાલતું હતું. ગોરધન જ તેમને લઈ આવ્યો હતો. આ તો તેની પત્નીએ કહ્યું: 'ભોળા ભાવે... તો ખબરેય પડી, નહીં તો અંધારામાં જ રહેત ને? સાવ... આવા નીચા ઊતરી ગયા, કેવી વાત કહેવાય? મને તો વેરણછેરણ કરી નાખી. બાપ-દાદા... બૈરી... આ પવિતર ખોળિયું... કશું જ ન વિચાર્યું. બસ... પાણી ફેરવી દીધું એ સૌ પર.

જોકે, તેનેય શંકા તો ગઈ હતી. કાંઈક નવું નવું લાગતું હતું. તેનો પતિ છેક આવું તો નહોતો કરતો. હમણાં હમણાંથી તેનામાં ફેરફાર જણાતો હતો. વર્તનમાં નવતર હતું. શબ્દો પણ બદલાયા હતા. 'મારી જાન... મારી જાન...' એ તેના હોઠો પર અકુદરતી લાગતું હતું. તેણે ઝાઝો વિચાર નહોતો કર્યો. 'ક્યાંથી શીખી આવ્યા' એવું અછડતું કશું... એક વાર બોલી'તી. એમનાથી ચમકી જવાયું. પણ પછી નંદુ એ લપછપ કરી નહોતી. તેને એવું સૂઝ્યું નહોતું.

એ પછી તો પતિની વિચિત્રતા વધી ગઈ. નંદુને લાગતું હતું કે; તે કશા ડરથી પરેશાન હતા.

અને ડર જ તેની પાસે વિચિત્ર વર્તન કરાવતો હતો

નદુને ચિંતા થવા લાગી શુ થયુ હશે? પણ અચાનક જ તાળો મળી ગયો, ગોરધનની સ્ત્રીને મળ્યા પછી

તેણે આચકો અનુભવ્યો પછી શોકમા ડૂબી ગઈ આમ બને જ કેમ? પોતે શુ કમી રહેવા દેતી હતી? શુ પામતુ હશે એમને, એથી પણ વિશેષ? પામતા હશે ખરેખર?

નદુ સાચાખોટા વિચારોમા અટવાઈ ગઈ શુ કરવુ – એ જ મોટો સવાલ હતો

આવી વાત કહેવાય પણ નહીં અને સહેવાય પણ નહીં કેવી મોટી વિડબના હતી?

તે સત્ય જાણ્યા પછી પતિ સામે જોઈ શકતી પણ નહોતી મન ઘૃણાથી ભરાઈ જતુ હતુ

આવડી મોટી ઘટના બની હતી ને આ નફ્ફટ સ્ત્રી કશુ ના બન્યુ હોય એમ બેઠા બેઠા વાળ ઓળી રહી હતી

શરમનો છાટોય નહીં, એ છોકરી પાસે હા, છોકરી જ હતી કાઈ મોટી નહોતી 'તેમને' તો 'કાકા' જ કહે જ્યારે આ તો ? નદુ નખશિખ કપી ગઈ

અને તે કાઈ ખોટી તો નહોતી જ, તે ક્યા કોઈને બોલાવવા જતી હતી? આ તો સામેથી !

હવે શો અર્થ હતો, અહીં ઊભા રહેવાનો? નળની ચોકડી પણ હવે ખાલી હતી પેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાના કામકાજમા પડી ગઈ હતી નદુમા કોઈને રસ નહોતો

માલુ વાળ ઓળતા ઓળતા વિચારતી હતી માથા પગ મેળવતી હતી આનો કયો મરદ? કોણ હોઈ શકે? માથાકોડ કરતી એક નિર્ણય પર આવી બન એ જ, એ જ હશે! છેલ્લા બે માસથી આવતો હતો લગભગ નિયમિત – ગોરધન જ લાવ્યો હતો શરૂઆતમા ગભરુ ગભરુ લાગતો હતો પણ પછી તો વાચાળ બની ગયો હતો માલુને ક્યારેક એમ લાગતુ હતુ કે આ વાત કરવા જ આવે છે કે તે અલકમલકની વાતો કર્યા કરતો, તેના ઘરની, તેની પત્નીની, રસ્તામા થયેલા અકસ્માતની અગે, ક્યારેક તો અન્ય સ્ત્રીની પણ વાત કરી બેસતો

માલુ અચબામા પડી જતી તેને થતુ કે આની સ્ત્રી જરૂર કજિયાળી હશે, મો ખોલવાની તો તક જ નહીં આપતી હોય

જોકે, માલુનો તર્ક ખોટો સાબિત થયો આ તો કાઈ એવી તો લગાતી નહોતી બિચારી, વખાની મારી અહીં દોડી આવી હોય તેવુ લાગે છે સાવ બાધા જેવી લાગી કઈ ગણતરી કરીને આવી હશે? ગમે તેમ તોય કાઈ ખરાબ સ્વભાવની તો જણાતી નહોતી એને આ નહીં ગમતુ હોય દરેક સ્ત્રી એમ જ ઇચ્છે કે તેનો મરદ માત્ર તેનો જ રહે પણ એમ બને છે ખરુ? તો પછી તેનુ શુ થાય? – માલુ હસી પડી, લજ્જાય પામી, તેના તર્ક માટે

તે પુરુષ માલુને ભેટ પણ આપતો, પણ ક્યારેક વધુ ખુશ હોય તો ગજવામા જેટલુ હોય એ બધુ ત્યા ઠાલવી દેતો એક વાર તો એક સાડી પણ આપી માલુ ફિલમ જોવા જતી ત્યારે એ વટથી પસેરતી

બસ, એની ઓળખ થઈ ગઈ આવેલી આ સ્ત્રી કાઈ એવી તો નહોતી જ કે ન ગમે સ્ત્રી વળી આવી જ હોય ને! શુ હોય બીજુ? તોપણ તે કાયમ થનગનતા મને આવતો હતો, ઝભ્ભા પર સેન્ટનો છટકાવ કરીને, ક્યારેક ફૂલની કલગી લઈને, તો વળી ક્યારેક કોઈ ચાલુ ગીતનુ મુખડુ ગણગણતો

માલુના ચક્ષુપટ પર એ પાત્ર જીવંત બની ગયું. તેને સામે ઊભેલી સ્ત્રી પર કરુણા ઊપજી. તેણે હાથનો સંકેત કરીને નંદુને ઓટલી પર બેસી જવા કહ્યું.

માલુને ડર હતો કે તે પ્રતિકાર કરશે, પણ તે તો બેસી જ ગઈ. થાકીને લોથપોથ થઈ ગઈ હતી. મનથી તો ભાવશૂન્ય બની ગઈ હતી. તેના ચહેરા પરનું ઝનૂન તો ક્યાંય ઓસરી ગયું હતું. તેને બેસી જવાથી રાહત થઈ હોય તેમ લાગતું હતું. આંખો જ કહી આપતી હતી.

માલુ સ્વચ્છ પ્યાલામાં પાણી લઈને આવી, એ પણ તે પી ગઈ. કદાચ શોષ પડતો હશે જીભને!

'જુઓ, તમે જ સમજાવજો કે અહીં ન આવે. મારાથી ના પાડી શકાય નહીં.' માલુ શાંતિથી બોલી. સંમત થતી હોય તેમ તેણે મુખ હલાવ્યું. તે પણ માલુને સમજી રહી હોય એમ લાગ્યું.

બંને એકબીજાના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાંભળી શકે તેટલાં નિકટ હતાં. નંદુને માલુનાં વસ્ત્રોમાં હવે કશી નિર્લજ્જતા જણાતી નહોતી. આની પણ લાચારી હશે? નહીં તો તેને પણ સંસાર માંડવો શું ન ગમે?

નંદુ ઊભી થઈ. હવે અહીં રહેવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. તેણે વસ્ત્રો જરા સરખાં કર્યાં, ચાલવા માટે પગ ઉપાડ્યા. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ તે અટકી. બોલી, 'બહેન, તું મને એટલું કહે, તું તેમને કેવી રીતે રાજીપામાં રાખે છે?'

બંનેએ એકબીજાની સામે જોયાં કર્યું. નર્યું મૌન પથરાઈ ગયું. બંને સ્ત્રીઓ વચ્ચે કશું અંતર જ ના રહ્યું. વ્યથામાં જાણે એકાકાર થઈ ગઈ.

પાપી, દુર્ગુણી, દુરાચારી પતિઓની સેવા પણ ભારતીય સ્ત્રી કરતી હોય છે. એક વાર જેમની સાથે ગાંઠ બંધાઈ હોય તે છોડવાની કઈ રીતે! કેટલીક જાતિઓમાં છેડો ફાડવાની પ્રથા હોય છે. પણ છેડો ફાડવો કંઈ સંસ્કારિતાનું લક્ષણ ગણાતું નથી.... પતિ ખરાબ વૃત્તિવાળો હોય તોપણ કંઈ એને છોડી ઓછો દેવાય? એક વાર એને મેં મારો કહ્યો છે. પોતીકાપણાનો નાતો એ પારસમણિ છે.... આ ઘર હું મારા પતિ માટે અને મારાં બાળકો માટે પ્રેમથી ભરેલું રાખીશ. ભારતીય સ્ત્રીની આ દૃષ્ટિ છે.... ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક એવી કથા છે કે માંડવ્ય ઋષિને એમની પત્ની વેશ્યા પાસે લઈ જાય છે. આ આદર્શની પરાકાષ્ઠા છે. આ ત્યાગની, આ ધૈર્યની કલ્પના પણ ન કરી શકાય.... પરંતુ આદર્શની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. ભારતીય સતીનો આદર્શ દૂબળો ન હોવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.... પતિની સાથે જ ચઢીશ અથવા પડીશ, જ્યાં પતિ ત્યાં હું. જ્યાં એની ઇચ્છા હોય ત્યાં હું. આ આદર્શ સામે મારી આંખો મીંચાઈ જાય છે, મને તમ્મર આવે છે!... ભારતીય સ્ત્રીઓના વ્રતમાંથી નબળાઈ દૂર થઈને પ્રખરતા આવે, તે જ પ્રમાણે એમની પ્રેમવૃત્તિમાં વિશાળતા આવે એ હું ઇચ્છું છું.

('ભારતીય સંસ્કૃતિ' અનુ. : સંજય ભાવે) -સાને ગુરુજી

સત્ય ઘટના

સાયુજ્ય

વસુધા ઈનામદાર

મોટા મોટા વૃક્ષો અને લીલીછમ હરિયાળીથી શોભતી આ મેન્ટલ હૉસ્પિટલ છે આ હૉસ્પિટલની એક અનોખી દુનિયા છે ઊંચી ઊંચી દીવાલોથી ઘેરાયેલી આ હૉસ્પિટલમાં જાણે ક્યારેય રાત પડતી નથી ઘડિયાળના કાંટે ચોવીસ કલાક કામ કરનારો મેડિકલ સ્ટાફ છે, અને વૉર્ડની બહાર ખડા પગે ચોકી કરવાવાળા ચોકીદારો છે હૉસ્પિટલનો સ્ટાફ ત્રણ શિફ્ટમાં કામ કરીને દરદીઓની કાળજી લે છે દિવસ અને રાત તન મનના દુઃખોથી પીડાતા પોતાના જ પડછાયાથી છળી ઊઠનારા, પોતાની જાત સાથે કલાકો સુધી વાત કરનારા, તો ક્યારેક નિરાશાના વાદળ વચ્ચે ઘેરાઈને હમેશાં ચૂપ રહેનારા, અકારણ રડતા કે હસતા આ બધા દરદીઓ આપણા સહુની દુનિયાથી દૂર છતાંય આપણી વચ્ચે 'ગાંડા'ના લેબલ હેઠળ જીવે છે એ પાગલોની દુનિયામાં અમે પણ જીવીએ છીએ, શક્ય એટલું એમનું જીવન સહજ અને સરળ બનાવવાની આશા સાથે હજી તો સવારના માંડ આઠેક વાગ્યા છે આ દરદીઓમાંથી કેટલાક પોતાના ડૉક્ટરની કે ગ્રૂપ લીડરની, અને કેટલાક સોશિયલ વર્કરની રાહ જોઈ રહ્યા છે કેટલાક તો વળી સવારના 'સ્મોક બ્રેક' માટે ઉતાવળા થઈ બેક યાર્ડના દરવાજે લાઈનમાં ઊભા છે

ડૉક્ટર, સોશિયલ વર્કર, સાઇકાટ્રિક ટેક્નિશિયન અને નર્સિંગ સ્ટાફની અવરજવરથી નર્સિંગ સ્ટેશન ધમધમતું હતું નર્સિંગ સ્ટેશનની અંદર થઈ રહેલી હિલચાલ ચારેય બાજુની કાચની દીવાલોમાંથી દેખાતી હતી અચાનક ફોનની ઘંટડી વાગી, મેં ફોન ઉપાડ્યો સામે છેડેથી અવાજ આવ્યો, 'હું કૈસર હૉસ્પિટલમાંથી બોલું છું સોશિયલ વર્કર ડોરાને આપશો કે પ્લીઝ!' મેં કહ્યું 'હા હમણાં જ બોલાવી લાવું' નર્સિંગ સ્ટેશનની બહાર જઈને મેં ડોરાને બોલાવી ડોરા એના પેશન્ટ સાથે વાત કરી રહી હતી ડોરાએ પૂછ્યું, 'કોણ છે?' મેં કહ્યું, 'કૈસર હૉસ્પિટલમાંથી' ચાલતા ચાલતા એના પગ થંભી ગયા મુખ ઉપર ગ્લાનિ છવાઈ જડવત્ પગલે નર્સિંગ સ્ટેશનમાં આવીને ડોરાએ ફોન ઉપાડ્યો, 'હા, હું ડોરા બોલું છું' સામે છેડેથી થઈ રહેલ વાતનું અનુમાન કરી શકાય એમ હતું ડોરાએ પૂછ્યું, 'ક્યારે? સારું હું થોડા સમયમાં ત્યાં આવી પહોંચું છું' ડોરાએ હળવેકથી ફોન નીચે મૂક્યો મેં એની સામે જોયું આંખોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં પણ ડોરાએ પળવાર માટે આંખો બંધ કરીને પોતાના હોઠને જાણે સીલબંધ કરી દીધા અમે સહુ અમારા કામમાં વ્યસ્ત, ડોરા પણ એના પેશન્ટો વચ્ચે ગોઠવાઈ ગઈ

થોડા સમય પછી ડોરા સાથે કામ કરતી લીનાએ આવીને મને કહ્યું, 'ડોરાના પતિનો સ્વર્ગવાસ થયો!' હું કશું બોલી જ ન શકી એટલામાં મારી સુપરવાઇઝર પેગી આવી મ એને ડોરા વિશેના સમાચાર આપ્યા તે બોલી, 'અરે, મેં એને હમણાં જ એની ઑફિસમાં જતા જોઈ ઓણે મને 'હેલો' પણ કહ્યું તારી વાત

કોણ જાણે મારા માનવામાં નથી આવતી' એમ કહી પેગી પાછી બહાર નીકળી ગઈ, પણ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે થોડી વારમાં જ તે પાછી આવી. પેગીનો ચહેરો ગંભીર હતો. તે મારી નજીક આવીને બોલી, 'તારી વાત સાચી. એના પતિ ગુજરી ગયા'... પણ... પણ જોને એ કેટલી સ્વસ્થતાથી હજી પણ પેશન્ટો સાથે વાતો કરે છે, જાણે કશું બન્યું જ નથી. હું માની જ નથી શકતી કે કોઈ સ્ત્રી પાંત્રીસ વર્ષના સુખી લગ્નજીવન બાદ પતિના મૃત્યુને આમ... વાત કરતાં કરતાં પેગીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

પેગી મારી વધુ નજીક આવીને બોલી, 'તને ખબર છે, હું ડોરાને અઢાર વર્ષથી ઓળખું છું. એ પતિ-પત્નીને એકબીજા માટે ખૂબ પ્રેમ હતો. તને નહીં સમજાય, કેમ કે તું ભારતીય છે તમારે ત્યાં આવું બધું સહજ હોય છે. અમેરિકામાં પાંત્રીસ વર્ષનું દામ્પત્ય જીવન અને તે પણ આનંદભર્યું. ક્યારેય એકબીજા વિશે ફરિયાદ નહીં એટલું જ નહીં તેઓ એકબીજાના પ્રેમમાં એટલા બધા ગળાડૂબ હતા કે એમણે બાળક ન થવા દીધું. ડોરા કહેતી, અમારે અમારા પ્રેમની વહેંચણી કરવી નથી. અમારા ખુદનાં સંતાનોમાં પણ નહીં! શોધ્યું ન જડે એવું પ્રેમી યુગલ અને આજે... આજે એ જહોન મરી ગયો ત્યારે ડોરા હજી પેશન્ટોની સાથે છે. જહન્નમમાં જાય નોકરી અને પેશન્ટ... હું એ જગ્યાએ હોત તો ક્યારનીય ઊપડી ગઈ હોત!' પેગીએ પેપર નેપ્કિનથી પોતાનું નાક લૂછ્યું.

અમારી વાતચીત ચાલી રહી હતી ત્યાં જ ડોરાએ અંદર પ્રવેશવા માટે બારણું ધકેલ્યું પણ એ અંદર આવે તે પહેલાં જ એક પેશન્ટ દોડતો આવ્યો ને બોલ્યો, 'ડોરા, તું મારી વાત જ સાંભળતી નથી. મેં તને કેટલી વાર કહ્યું કે આ લોકો મારા ખાવામાં ઝેર નાંખે છે. મને આ હૉસ્પિટલમાંથી બીજે ક્યાંક મોકલ ને! પ્લીઝ... પ્લીઝ, ડોરા!'

ડોરા બારણામાં જ ઊભી રહીને બોલી, 'માઈકલ, આ હૉસ્પિટલમાં તું કેટલાં બધાં વર્ષથી રહે છે. તને ખબર છે આપણો સ્ટાફ બહુ સારો અને વિશ્વાસુ છે. એ લોકો ભલા તને શા માટે ઝેર આપે? બાકીની વાતો આપણે નિરાંતે કરીશું.' ડોરાએ માઈકલના પીઠ ઉપર પ્રેમથી હાથ પસવાર્યો. તે ખુશ થઈ દોડી ગયો. નર્સિંગ સ્ટેશન પરનો સ્ટાફ સ્તબ્ધ! સાથોસાથ હું પણ!'

ડોરા મારી સામે જોઈને બોલી, 'આજે મારે વહેલા જવું પડશે. હું બે અઠવાડિયાંની રજા લેવાની છું.' એટલું કહીને તે બહાર નીકળી ગઈ. અમારી સહુની આંખો એ ખુમારી ભરી ચાલને નીરખી રહી. પેગી મને ઉદ્દેશીને બોલી, 'ડોરાનો પતિ ડોરાને ખૂબ પ્રેમ કરતો હતો. એ વિશે હું તને ક્યારેક નિરાંતે વાત કહીશ.' મેં કહ્યું, 'ડોરા સાથે મારે ઘણી વાતો થાય છે, પણ તે માત્ર પેશન્ટના સંદર્ભમાં જ!

પતિના મૃત્યુ પછી બે અઠવાડિયાંમાં જ ડોરા કામ ઉપર હાજર થઈ. એ જ મૃદુ સ્મિત, દરદીઓ પ્રત્યે સ્નેહ વર્ષાવતી કરુણાર્દ્ર આંખો અને એવી જ કર્તવ્યદક્ષતા!

થોડા દિવસ બાદ ડોરાએ મને કહ્યું કે તે છએક મહિનાની રજા ઉપર જાય છે. હું અને ડોરા ઑફિસમાં એકલાં જ હતાં. મેં ડોરાને કહ્યું, 'ડોરા, મારે તને એક અંગત વાત પૂછવી છે' તે બોલી, 'હાં... હાં... જરૂર' મેં એને કહ્યું, 'તે દિવસે તારા પતિના અવસાનના સમાચાર જાણ્યા પછી તું કેટલી સહજ રીતે સંયમપૂર્વક વર્તી શકી. મને તારા માટે માન છે, પણ તે દિવસે અમાં અનેક ગણો વધારો થયો. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ!

માટે તો એ ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. મેં એને ભારતના લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈનો જાણીતો કિસ્સો કહ્યો. તે ચૂપચાપ સાંભળી રહી. મેં કહ્યું, 'મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમારું દામ્પત્યજીવન ખૂબ પ્રસન્ન અને આનંદમય હતું... તો જ્હોનના મૃત્યુથી તને આઘાત ન લાગ્યો?'

તે બોલી, 'ના... ના... એમ નથી. એના જવાથી આઘાત તો મને લાગ્યો જ. પણ જે દિવસે જ્હોનને કહેવામાં આવ્યું હતું કે તું હવે થોડા દિવસનો મહેમાન છે તે દિવસથી જ્હોન જાણે મારી સાથે એનો મૃત્યુનો ઉત્સવ ઊજવવા લાગ્યો હતો. લાંબા ગાળાના સહજીવન પછી એકબીજાની હાજરી એ જીવનની જરૂરિયાત બની જાય છે. એ કહેતો: આપણે ખૂબ સુખ ભોગવ્યું અને હવે વિદાય ટાણે પણ આનંદ... આનંદ!! થોડા દિવસ પછી શારીરિક અશક્તિને કારણે જીવન જીવી લેવાનો એનો ઉત્સાહ ઓસરતો ગયો. એ લગભગ પથારીવશ થઈ ગયો. કેન્સરનું સામ્રાજ્ય એના તન મન ઉપર જાણે ફરી વળ્યું. પણ એવા દુઃખમાંય તે મને કહેતો, 'મૃત્યુનું દુઃખ તને કે મને હોવું ન જોઈએ. મારે તો હવે એની માત્ર પ્રતીક્ષા જ કરવાની છે.' અને તે દિવસે એની પ્રતીક્ષાનો જાણે અંત આવ્યો.

ડોરા આગળ બોલી, 'જ્હોનની બીમારી દરમિયાન જીવન અને મૃત્યુ વિશેની થોડીઘણી સમજદારી અમે કેળવી હતી. જ્યારે ડૉક્ટરોએ એને ગણતરીનો સમય આપ્યો ત્યારે જ્હોને મને એકલા જીવવા માટેની ટ્રેનિંગ આપવી શરૂ કરી. એના વગર ખાવું, સૂવું, એના વગર શોપિંગ કરવું, બૅન્કમાં જવું એટલું જ નહીં, જ્હોન વગર સગાંવહાલાંને ત્યાં અને મિત્રમંડળોમાં, પાર્ટીઓમાં જવું, એ બધું જાણે મેં શીખી લીધું. એની વિદાય પહેલાં જ મેં એના મૃત્યુને સ્વીકારી લીધું. એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં હું જ્હોનથી અલગ છું એવું ક્યારેય મને લાગ્યું નહોતું. કારણ કે સહજીવનના સાયુજ્ય સાયુજ્યનો અનુભવ મને થવા લાગ્યો હતો.'

થોડી વાર શાંત રહીને ડોરા બોલી, 'જ્હોને મને કહ્યું હતું, 'તું જો જીવનને સમજીશ તો મૃત્યુને જરૂર સમજી શકીશ. અને જો તું ખરેખર મૃત્યુને સમજી હોઈશ તો તું તારા કર્તવ્યમાંથી પાછી ન હટીશ. તું નોકરી કરતી હોય અને હું મરી જાઉં તો અર્ધાંગી થઈને મારા મૃતદેહ આગળ દોડી ન આવીશ. બેવડી બનીને આંસુ ન સારીશ. અંતિમ ક્ષણો હું ભારી ન પડું તેથી એણે મને એના જીવતાં જ મને વિધવા બનાવી હતી. એની બીમારીને કારણે અમે વર્લ્ડ ટૂરમાં જઈ શક્યાં નહોતાં. એટલે એણે મારી પાસેથી વચન લીધું હતું કે એના મૃત્યુ પછી મારે વર્લ્ડ ટૂર કરવા જવું. હું દુનિયાના ખૂણે ખૂણે જઈને મારા પ્રિય પતિના સ્મૃતિકણોને ઠેર ઠેર વેરતી જઈશ. વહેતું જીવન વહેતી નદીની જેમ સાગર દરિયામાં ભળી જશે, ખરું ને!'

હું અવાક્!

ફાગણની ઝગમગ બળતી બપોરમાં પહેલા વરસાદ સમું આવવું
હવે આંખોને કેમ રે ભુલાવવું ?

રમેશ પારેખ

નજોગો કદી મારા હતા નહીં નિકનનું બાળપણ ગરીબીમાં અને નારનભાળના અભાવમાં વીતેલું

પણ લિંકને એક કામ બરાબર કર્યું વાચવાનું ચાલુ જ રાખ્યું 'બાઈબલ' અને 'ઈસપની વાતો' એમાણે એટલી બધી વાર વાચેલા કે તેની વાતચીતની ઢબ અને વિચારવાની રીત પર એની અસર વરતાતી સ્વાતંત્ર્ય વીર વૉશિંગ્ટનનું જીવનચરિત્ર કોઈની પાસેથી એ માગી લાવેલ, તે વાચી વાચીને તેના પાના છૂટા પાડી નાખેલા પણ લિંકનનો કદાચ સૌથી મૂલ્યવાન ખજાનો તો હતો 'સ્કોટ્સ લેસન્સ' ('સ્કોગની શિખામણ') નામનું પુસ્તક, જેમા પ્રાચીન રોમ, ગ્રીસના સિનેરો, ડેમાસ્થનીસ અને શેક્સપિયરના પત્રોના ભાષણો સઘરાયેલા હતા તેમાથી આખી ને આખી એકોક્તિઓ અને લાબા લાબા કવનોનુ પોતે મોઢેથી કડકડાટ પઠન કરી જઈ શકે ત્યા સુધી એ પુસ્તક એમણે વાચ્યા જ કરેલુ

એ રીતે જિંદગીભર લિંકન પુસ્તકોનું આ કઠપાન કરતા રહ્યા જીવનચરિત્ર, ઈતિહાસ, કાનૂન, હાસ્ય અમેરિકન આતરવિગ્રહના લાબા વરસો દરમિયાન પણ લિંકનનુ વાચન પાછળ કલાકોના કલાકો ગાળતા રહેલા પોતાના મત્રીમડળને, મિત્રોને, મોટા પદાધિકારી મુલાકાતીઓને ઘણી વાર એ શેક્સપિયરમાથી તારવેલા ફકરાઓ વાચી સભળાવતા હા, બીજી કોઈ પણ બાબતના કરતા લિંકને વાચેલા પુસ્તકોએ એમના ચારિત્ર્યનુ ઘડતર કરેલુ અને નિર્દય વિધાતાની દીધેલી વ્યથા સામે અડીખમ બની ઊભા રહેવાની શક્તિ એમને પૂરી પાડેલી

રાજકારણમા એમના હરીફ અને એ જમાનાના અમેરિકાના સૌથી તેજસ્વી વક્તા ડગ્લાસ સાથેના જાહેર વિવાદો દરમિયાન લિંકન કહેતા, "વિજય મળવવા હુ બધાયેલો નથી, પણ સત્યને વફાદાર રહેવા બધાયેલો છુ સફળતાને વરવા હુ બધાયેલો નથી, પણ જે જ્યોતિનુ મને દર્શન થયુ છે તે મુજબ ચાલવા તો હુ બધાયેલો જ છુ "

પોતાનુ આત્મમૂલ્યાકન બીજાઓના અભિપ્રાયો ઉપર આધારિત રાખવાને બદલે, વાચન મારફત કળવેલા ચિરકાલીન ચારિત્ર્યરૂપ અશોના આતરિક તેજ વડે અબ્રહામ લિંકને એના જીવનને ઉજાળ્યુ

(અગ્રેજી પરથી અનુવાદક મહેન્દ્ર મેઘાણી)

હુ જીતવા બધાયેલો તો નથી, પણ સાચો હોઉં તે આવશ્યક છે હુ સફળ થવા બધાયેલો નથી, પરતુ જે સત્ય મને દેખાય છે તેને માટે જીવવા હુ બધાયેલો છુ જે કોઈ સત્યના પક્ષે હોય તેમની પડખે ઊભા રહેવાની અને જ્યા સુધી તેઓ સાચા હોય ત્યા સુધી તેમના પક્ષે રહેવાની મારી ફરજ છે વળી, જ્યારે તેઓ સત્યથી વિમુખ થાય ત્યારે તેમને ત્યજી દેવાની પણ મારી ફરજ છે

અબ્રાહમ લિંકન

પુણ્યસ્મરણ

બચુભાઈ રાવત

(૧૮૯૮-૧૯૮૦)

રજની વ્યાસ

૧૯૨૦ આસપાસ ચાર તેજસ્વી જુવાનો ગોંડળ તરફથી આવ્યા : ધૂમકેતુ, દેશળજી (પરમાર), બચુભાઈ અને રવિશંકર પંડિત (ચિત્રકાર). બચુભાઈએ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં કામ કર્યું, 'નવજીવન'માં થોડોક વખત રહ્યા. ૧૯૨૪માં રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' માસિક શરૂ કર્યું, ત્યારે એમને એક નીવડેલો સાથી મળી ગયો. રવિભાઈ એટલે સંસ્કારની હવા; બચુભાઈ એટલે વિગતના, અમલીકરણના માણસ. 'કુમાર'નું એક ઘડતર કરનારી શાળાનું રૂપ બની આવ્યું અને અરધી સદી ઉપરાંત એ ગંજ આપતું રહ્યું, તે બચુભાઈ સિવાય ન બનત

ઉચ્ચ અભ્યાસ થઈ શક્યો ન હતો. એમણે પોતાના વ્યવસાયને અધ્યયનક્રમમાં ફેરવી નાખ્યો. માસિકમાં અનેક અંગો ખીલતાં ગયાં. બચુભાઈની ચીવટ અને ચિકાટી જ એક પછી એક અંકની સાંગોપાંગ માવજત કરી શકે. બચુભાઈએ 'કુમાર'માં પોતાનું હીર રેડ્યું. એકલે હાથે એમણે અરધી સદી સુધી સૌંદર્ય રુચિના સંસ્કાર કેળવ્યા 'કુમાર'નો નખશિખ સુરેખ આકાર નિભાવવામાં, એની દૈનંદિન માવજતમાં ચુપચાપ પરિશ્રમપરાયણતાથી કાર્યસમાધિરત રહેનાર બચુભાઈનું અર્પણ અમોઘ છે. એને જિવાડવામાં તો પોતાની શક્તિઓના અને પરિશ્રમના પ્રમાણમાં જૂજ પરિશ્રમ લઈ બચુભાઈએ જે રીતે જાતને નિચોવી છે, તે સદીના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની એક નોંધપાત્ર બીના લેખાશે.

નાનકડા આંગણામાં ઘોડો ખેલાવી બતાવે, એ ખરો સવાર. બચુભાઈને 'કુમાર'ની દુનિયા કદી સાંકડી પડી નહીં. એમાણે કદી ઉંકારો સરખો કર્યો નથી. 'કુમાર'માં ખૂણાની થોડીક જગા એમની. દિવસે વીજળી દીવો કરવો પડે. ટેબલ? ટેબલ વળી શાનું? બચુભાઈની છપ્પન વરસની 'કુમાર' કારકિર્દીમાં ટેબલની સાહ્યબી આવતી જ નથી. અનેક વસ્તુ રાખવાના ઘોડા, તેના એક ખાનાને બંધ કરવાનું પાટિયું નીચે પાડો, એટલે બને ટેબલ વળી! અંદર ખાનાંઓમાં અનેક ખજાના. "બચુભાઈએ, આ ૩૦૦મો અંક બહાર પડ્યો; પેલા લિફાફામાં ૪૦૦મા અંક માટેની વાનગીઓ, સૂચનાઓ, ખ્યાલો સંઘરાવા શરૂ થઈ ગયા ને?" - એમ, મારા જેવો જરીક હસી પણ લે.

બચુભાઈને તમામ કલાઓ પ્રત્યે અનુરાગ, પણ કવિતા પ્રત્યે કદાચ સૌથી વધુ. એ અનુરાગ એમણે કવિતા લખનારાઓ પ્રત્યે પણ ફેલાવ્યો. બુધ કાવ્યસભામાં ઋતુ-કઋતુમાં કોઈ આવી શક્યું ન હોય તોયે રાતે દસ સુધી એકલા બેસી રહે, પછી ડેલો વાસીને ઘેર જાય. બચુભાઈ વ્યવસ્થાના, શિસ્તના માણસ. એ અંગ્રેજ પ્રજાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ એમનામાં ખૂબ ખીલેલું.

* * *

સુન્દરમ્‌ના કવિતાસંગ્રહ 'વસુધા'નું અર્પણ "મારી કવિતાના અને મારા પ્રથમ તથા પરમ સુહૃદને - બચુભાઈ રાવતને" એ શબ્દોથી થયું છે, તે સરૂપ રીતે ઘટિત છે. નવી કવિતાનાં ઘોડિયાં હિંચોળનારા હાથ ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે શ્રી બચુભાઈના છે. નવી કવિતાના શૈશવને એમણે લડાવ્યું છે, એનાં બાળોતિયાં ધોયાં છે, તેમ જ એની યોગ્ય પિછાન પ્રજાને આપ્યા કરી છે.

* * *

બચુભાઈનો જન્મ અમદાવાદમાં. પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું અમદાવાદમાં. પણ પિતા

પોપટલાલની શાળામાં. પછી પિતાની નોકરીને કારણે ગોંડલ જવું પડ્યું. માધ્યમિક શિક્ષણ ગોંડલમાં પૂરું કર્યું. પિતા નમ્ર જીવ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ. પિતાની સંવૃત્તિ બચુભાઈની કવિતા આસ્વાદમાં અને ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણમાં રૂપાંતરિત થઈ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા બચુભાઈના પર્યાય બની રહી. મૅટ્રિક થયા પછી એમનો મનસૂબો પૂના જઈ ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરવાનો હતો, પરંતુ આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે પિતાએ સંમતિ આપી નહીં. કૉલેજના ઉંબરે જવાનું સ્વપ્ન બચુભાઈએ હવામાં ઓગાળી દીધું, પરંતુ એ વખતે એમણે મનમાં દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો કે એક સ્નાતક જેટલું જ્ઞાન સ્વપ્રયત્ને પણ પ્રાપ્ત કરી લેવું. ગામની હાઈસ્કૂલમાં એ શિક્ષક તરીકે જોડાઈ ગયા.

ગામના ગ્રંથાલયમાં અનેક પુસ્તકો હતાં. એમાંથી અનેક પુસ્તકો ઊથલાવી નાખ્યાં. પ્રગટ થતાં સચિત્ર સામયિકોમાં મુખ્ય [illegible] રહેતા. દરમિયાન મુંબઈથી હાજી મહમ્મદ અલ્લારખિયાએ 'વીસમી સદી' માસિક શરૂ કર્યું હતું. ગુજરાતી ભાષાનું એ પ્રથમ સચિત્ર સામયિક હતું. એ જાતને સાહિત્ય અને કલાના મિત્ર [illegible] કરી બતાવવાના મનોરથો બચુભાઈના ચિત્તમાં જાગ્યા. તેમણે એક હસ્તલિખિત સામયિક શરૂ કર્યું 'જ્ઞાનાંજલિ'. પચાસથી સાઠ સુધી પાન જાતે હાથે લખતા, વચ્ચે વચ્ચે ચિત્રોનાં સુશોભનોથી શણગારતા. એ રૂપકડું સામયિક ભાવનગરથી આવેલા કલાકાર રવિશંકર રાવળે જોયું. બંને વચ્ચે મૈત્રીઉદય થયો.

દરમિયાન બચુભાઈને માટે અમદાવાદના સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં કામ કરવાની તક ઊભી થઈ. ૧૯૧૯માં ભિક્ષુ અખંડ આનંદની એ સંસ્થામાં જોડાઈને બચુભાઈએ પ્રકાશનોના સંપાદન ઉપરાંત વહીવટી જવાબદારીઓ પણ સંભાળી લીધી.

હાજી મહમ્મદે મુંબઈથી 'વીસમી સદી' શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ એમની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તેમને કોઈ સંનિષ્ઠ સાહિત્યિક મદદનીશની જરૂર હતી. રવિશંકર રાવળ એમના સામયિકમાં હતા. તેમના પ્રેરક રવિભાઈની નજર સમક્ષ બચુભાઈ હતા જ. તેમણે બચુભાઈની ભલામણ કરી. પણ 'વીસમી સદી'માં સ્થિર થાય તે પહેલાં તો હાજીનું અવસાન થયું. એટલે બચુભાઈ મુંબઈથી અમદાવાદ પાછા આવ્યા.

મુંબઈ ગયા ત્યારે 'સસ્તું સાહિત્ય'ની નોકરી છોડી દીધી. ૧૯૨૨માં તે નવજીવન પ્રકાશન મંદિરમાં જોડાયા, અને ત્યાં સ્વામી આનંદ જેવા કર્મયોગીના હાથ નીચે પલોટાયા. દરમિયાન ૧૯૨૪માં રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' માસિક શરૂ કર્યું, અને પહેલેથી જ પોતાના મનમાં વસી ગયેલા બચુભાઈને એમાં તેડાવી લીધા.

આ બે મિત્રોની જુગલબંધીએ ઓગણીસ વરસ સુધી 'કુમાર' દ્વારા કલાભિરુચિને જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડવામાં અજોડ ફાળો આપ્યો.

પોતાની અંગત જવાબદારીથી ચાલતું 'કુમાર' આટોપી લેવાનો નિર્ણય રવિભાઈએ ૧૯૪૨માં કર્યો. બે દાયકા સુધી 'કુમારે' સંસ્કૃતિ સંવર્ધનનું જે કાર્ય કર્યું હતું તેના સાક્ષીરૂપ કેટલાક સજ્જનોને એ બંધ થાય તે રુચ્યું નહીં. પરિણામે 'કુમાર'નું લિમિટેડ કંપનીમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું. ૧૯૪૩માં રવિભાઈ નિવૃત્ત થયા અને બચુભાઈ 'કુમાર'ના તંત્રી તથા કુમાર લિમિટેડના મૅનેજિંગ ડિરેક્ટર બન્યા. જીવનના અંતિમ દિવસ સુધી એમણે એ જવાબદારી નિભાવી.

બચુભાઈ એટલે જીવતીજાગતી વિદ્યાપીઠ. કોઈ વિદ્યાપીઠે નહીં તૈયાર કર્યા હોય એટલા કવિઓ અને લેખકોને બચુભાઈએ એકલે હાથે ઉછેર્યા છે. 'કુમાર'ની નાનકડી ઓરડીમાં છ દાયકા સુધી બચુભાઈના અખંડ દીવા જલતા રહ્યા અને તેની તેજ સરવાણીઓ ગુજરાતભરને પ્રકાશિત કરતી રહી.

(સંકલન : મહેન્દ્ર મેઘાણી)

શ્રીમાતાજીનું આકાર લઈ રહેલું દિવ્ય સ્વપ્ન

ઑરોવિલ

જ્યોતિબહેન થાનકી

'પૃથ્વી ઉપર ક્યાંક એવું સ્થળ હોવું જોઈએ કે જેના ઉપર કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાની માલિકીનો દાવો ન કરે. એવા સ્થાનમાં જગતના સર્વ શુભ ભાવનાવાળા લોકો, સાચી અભીપ્સાવાળા લોકો, જગતના નાગરિકો તરીકે મુક્ત રહે. પૃથ્વી ઉપર તેઓ માત્ર એક જ સત્તાની આણ સ્વીકારે અને તે સત્તા તે પરમ સત્યની જ સત્તા હોય. એ એક શાંતિનું સ્થળ હશે, સુમેળ અને સુસંવાદિતાનું સ્થળ હશે.'

શ્રીમાતાજીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨માં સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર એક એવું સ્થળ જ્યાં માત્ર સત્યનું જ શાસન હોય અને જ્યાં આત્માના વિકાસ માટે જાગ્રતપણે સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય - એવા સ્થળનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. જ્યારે તેઓ ભારતમાં આવ્યાં અને પોંડિચેરીમાં તેમણે માનવજાતિના રૂપાંતર માટે સાધના કરી રહેલા મહાગુરુનાં દર્શન શ્રી અરવિંદમાં કર્યાં. આ મહાગુરુનાં ચરણોમાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરીને કેટલાય પ્રબુદ્ધ લોકો શ્રીઅરવિંદની યોગસાધનામાં જોડાઈ ગયાં. પછી તો કેટલાય પ્રબુદ્ધ લોકો શ્રીઅરવિંદની યોગસાધના પ્રત્યે આકર્ષાયા અને તેમના સાન્નિધ્યમાં રહીને સાધના કરવા માટે પોંડિચેરી આવ્યા. તેથી પછી ધીમે ધીમે શ્રીઅરવિંદ આશ્રમ સહજપણે રચાતો ગયો. આ આશ્રમ દ્વારા શ્રીમાતાજીને પોતાનું દિવ્ય સ્વપ્ન અલ્પાંશે મૂર્તિમંત થતું જણાયું. તેમ છતાં પણ તેઓ એવું સ્થળ કે જ્યાં આધ્યાત્મિક પાયા ઉપર રચાયેલું વૈશ્વિક ઐક્ય અને આત્મવિકાસ જ મુખ્ય ધ્યેય હોય અને આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્ય કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર તદ્દન મુક્ત રીતે રહી શકે, તે સ્થળ શ્રી અરવિંદ આશ્રમથી પણ નિરાળું હોવું જોઈએ તેમ તેમને જણાતું હતું.

આ સ્થળ વિશેના પોતાના દિવ્ય સ્વપ્ન વિશે તેમણે જણાવ્યું હતું કે એ એક એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં મનુષ્યમાં રહેલી લડાયક વૃત્તિઓનો ઉપયોગ મનુષ્ય પોતાની મર્યાદાઓ અને દુર્વૃત્તિઓને જીતવા માટે કરે. એ એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં માનવીની ક્ષુદ્ર ઇચ્છાઓ, લાલસાઓ સ્થૂળ ઉપભોગના નિમ્નકોટિના આનંદોને નહીં, પરંતુ જ્યાં આત્માના વિકાસ અને આત્માના આનંદને સ્થાન આપવામાં આવતું હોય.

એ એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં બાળકો મોટાં થાય પણ સામાન્ય જીવનમાં જેમ બને છે, તેમ પોતાના આત્મા સાથેનો સંબંધ ગુમાવી ન દે, પણ એ સંબંધ જાળવી રાખીને મુક્તપણે સર્વાંગી રીતે વિકસી શકે. એ એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં કેળવણી નોકરી માટે નહીં પણ અંદરની શક્તિઓને પ્રગટ કરવા માટે અને નવી શક્તિઓનો આવિર્ભાવ કરવા માટે આપવામાં આવતી હોય.

એવું સ્થળ હોય કે જેમાં લોકોની ઉચ્ચ પ્રકારની બૌદ્ધિક, નૈતિક અને અધ્યાત્મિક શક્તિઓનો ઉપયોગ અંગત સ્વાર્થ માટે નહીં પણ માનવજાતિના કલ્યાણ માટે થતો હોય.

એવું સ્થળ હોય કે પોતાનો આંતરવિકાસ

કરનાર સર્વને જ્યાં સમાન તકો મળતી હોય, જ્યાં સાહિત્ય, સંગીતકળાનો ઉત્કૃષ્ટ રીતે આવિર્ભાવ થતો હોય અને જ્યાં લોકો એ દ્વારા આનંદની પ્રાપ્તિ કરતા હોય

એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં પૈસાનું સ્થાન સર્વોપરી ન હોય જ્યાં સત્તા, સંપત્તિ - સામાજિક મોભાનું મહત્ત્વ ન હોય, પરંતુ વ્યક્તિનું પોતાનું વ્યક્તિત્વ અને એનું આંતરસત્ત્વ જ મહત્ત્વનું હોય એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં મનુષ્યો આજીવિકા મેળવવા માટે નહીં પણ પોતાના આત્માની અભિવ્યક્તિ અને આત્માના આનંદ માટે કાર્ય કરતા હોય અને આ કાર્યના બદલામાં તેમની જરૂરિયાતો અને કાર્યનું ક્ષેત્ર સમગ્ર સમૂહ પૂરાં પાડતો હોય

એવું સ્થળ હોય કે જ્યાં હરીફાઈ નહીં, પણ સહકાર, સંઘર્ષ નહીં પણ ઉત્કર્ષ, વૈમનસ્ય નહીં પણ સંવાદિતા રહેલાં હોય અને એક જ આત્મતત્ત્વથી જોડાયેલા હોવાને કારણે માનવ માનવ વચ્ચેના સંબંધો સાચા ભ્રાતૃભાવને વ્યક્ત કરતા હોય

આ પૃથ્વી ઉપર આવું આદર્શ સ્થળ હોવું જોઈએ તેવી શ્રીમાતાજીની ઇચ્છા હતી પરંતુ એ આદર્શને ચરિતાર્થ કરવા માટે માનવજાતિની ચેતના હજુ તૈયાર બની શકી નથી આ આદર્શ મુજબનું જીવન જીવવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ તેને સમજવા માટેની શક્તિ અને પર્યાપ્ત જ્ઞાન પણ હજુ માનવજાતિ પાસે નથી એટલા માટે જ શ્રીમાતાજી કહે છે કે, 'આ આદર્શને હું સ્વપ્ન કહું છું અને છતાં આ સ્વપ્ન અત્યારે વાસ્તવિક ઘટના બનવાની તૈયારીમાં છે આ જ વસ્તુ અમે અરવિંદ આશ્રમમાં નાના પાયા પર, અમારી પાસેના અલ્પ સાધનોના પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ બેશક, હજુ આ બાબતમાં અમને સંપૂર્ણ સિદ્ધિ તો નથી જ મળી પરંતુ એ સિદ્ધિની દિશામાં અમારી પ્રગતિ છે થોડે થોડે કરતાં અમે અમારા લક્ષ્ય તરફ આગળ વધી રહ્યા છીએ અને અમને આશા છે કે એક દિવસ અમે આખા જગતની સમક્ષ એ સ્વપ્નને રજૂ કરી શકીશું કે જુઓ, અત્યારની અંધાધૂંધીમાંથી નીકળીને એક વધુ સાચા, વધુ સંવાદમય સુમેળવાળા નૂતન જીવનમાં પહોંચવા માટે એક વ્યવહારુ અને અસરકારક સાધન છે અને તે આ રહ્યું '

આવું નૂતન જીવન જ્યાં જીવી શકાય તેવા સાચા સંવાદમય સ્થળનું નિર્માણ કરવા શ્રીમાતાજીએ ૧૯૬૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮મી તારીખે આરોવિલનો પાયો નાખ્યો 'આરોવિલ'નો અર્થ છે ઉષાનગરી બીજા અર્થમાં શ્રીઅરવિંદ એ બંગાળી નામના પ્રથમ બે અક્ષર 'આરો' અને 'વિલ' એ ફ્રેન્ચ શબ્દ નગર માટેના છે, એ રીતે જોતાં શ્રીઅરવિંદનું નગર એટલે આરોવિલ દિવ્ય ચેતનાના આવિર્ભાવ માટેનું નગર એવો અર્થ પણ ઘટાવી શકાય આ સ્થળ પોંડિચેરીથી આઠેક કિલોમિટર દૂર આવેલું છે આ નગરની શિલારોપણવિધિને વિશ્વના ઇતિહાસની અભૂતપૂર્વ ઘટના ગણાવી શકાય

આ શિલારોપણ માટે આરોવિલની જમીનના મધ્યભાગમાં તળાવ જેવું ખાડો ખોદવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી નીકળતી માટીની ઊંચી પાળ બનાવીને વચ્ચે ટળતા ઢોળાવ રચીને તેની મધ્યમાં આરસનું કિર્વાકાર આકારનું એક મહાપાત્ર બનાવવામાં આવ્યું હતું આ મહાપાત્રનું ઢાંકણ કમળની કળીના જેવું હતું વિશ્વના ૧૨૯ દેશોના યુવાન અને યુવતીઓએ, તેમ જ ભારતના પ્રત્યેક રાજ્યના યુવાન

યુવતીઓએ પોતપોતાના દેશ અને પ્રદેશની માટીને આ મહાપાત્રમાં તા. ૨૮-૨-૧૯૬૮ના દિવસે પધરાવી હતી.

અદ્‌ભુત હતું તે સમયનું દૃશ્ય! સર્વપ્રથમ શ્રીમાતાજીનો ધ્વજ જેના ઉપર આસમાની રંગના કાપડ પર સુવર્ણ રંગનું પરાત્પર અને ગૂઢ શક્તિઓના પ્રતીક સમું શ્રીમાતાજીનું ચક્ર અંકિત થયેલું હતું - તેને ધારણ કરીને અને શ્રીઅરવિંદ આશ્રમની માટીનું પાત્ર લઈને આશ્રમના યુવાન અને યુવતી આગળ વધ્યાં ત્યારે જાણે એવું લાગતું હતું કે આ બાળકો જાણે ક્ષિતિજમાંથી ઊતરી આવ્યાં ન હોય! તેઓ વિજયસૂચક માર્ગે થઈને પ્રતીકાત્મક પાત્ર પાસે પહોંચી ગયાં ત્યાં તેમણે ધ્વજ લહેરાવ્યો અને આશ્રમની માટી અને ઑરોવિલનો મુદ્રાલેખ તે શંકુ આકારના પાત્રમાં પધરાવી દીધો. એ પછી દુનિયાના અન્ય દેશોના યુવાન-યુવતીઓ પોતપોતાનો ધ્વજ અને દેશની માટી લઈને આવતાં હતાં. તે મહાપાત્રમાં માટી પધરાવી પાછાં ફરતાં હતાં. કેટલાક તો પોતાના દેશના પરંપરાગત પોશાકમાં આવ્યાં હતાં. રશિયન બાળકો તો ખૂબ મોહક હતાં. ધ્રુવ પ્રદેશના હિમાચ્છાદિત સ્થળની પવિત્ર માટી પણ આમાં હતી, તો વિષુવવૃત્તના નાનાં નાનાં ગરમ દેશોની પવિત્ર માટી પણ હતી. ભારતના દરેક રાજ્યોની માટી પણ એમાં પધરાવવામાં આવી હતી. સહુથી છેલ્લે જેના ઉપર કમળનું પ્રતીક હતું એવા કેસરી રંગના ઑરોવિલના ધ્વજને લઈને ઑરોવિલના યુવાન-યુવતી આવ્યાં અને તેમણે ઑરોવિલની પવિત્ર માટી પધરાવી. આમ, એ મહાપાત્ર વિશ્વના દેશોની માટીથી સભર બન્યું. ત્યાર બાદ શ્રીઅરવિંદ આશ્રમના સહુથી જૂના સાધક અને શ્રીઅરવિંદના પરમશિષ્ય શ્રી નલિનકાંત ગુપ્તાએ તેના ઢાંકણને બંધ કરી તેના ઉપર સીલ કરી દીધું ત્યારે એવું લાગતું હતું કે જાણે વેદકાળના કોઈ પ્રાચીન ઋષિ યજ્ઞવેદી ઉપર સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણ માટેના મહાયજ્ઞનો પ્રારંભ કરી રહ્યા ન હોય!

જ્યારે આ પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ત્યારે બરાબર સાડા દસ વાગે શ્રીમાતાજીનો ધ્વનિમુદ્રિત સંદેશો ઑરોવિલના સમગ્ર વાતાવરણમાં ગુંજી રહ્યો:

'ઑરોવિલના વંદન છે, શુભેચ્છા ધરાવનાર સર્વ મનુષ્યોને આમંત્રણ છે, પ્રગતિની તૃષા ધરાવનાર સર્વ કોઈને અને જેઓ એક વધુ ઉચ્ચ અને વધુ સાચા જીવન માટે અભીપ્સા ધરાવે છે તેમનો.'

ઑરોવિલ તરફથી બધાંને શુભેચ્છાઓ પાઠવ્યા બાદ ઑરોવિલનો મુદ્રાલેખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો; એના દ્વારા ઑરોવિલ શું છે, તે જાણી શકાય છે. એ મુદ્રાલેખ આ પ્રમાણે છે:

(૧) ઑરોવિલ કોઈ પણ એક વ્યક્તિનું નથી. પણ ઑરોવિલ સમગ્ર માનવજાતિનું છે. ઑરોવિલમાં નિવાસ કરવા માટે માણસે સ્વેચ્છાથી દિવ્ય ચેતનાના સેવક બનવું જોઈશે.

(૨) ઑરોવિલ એ અનંત કેળવણીનું, અખંડ પ્રગતિનું અને કદી વૃદ્ધ ન થતા યૌવનનું સ્થાન બનશે.

(૩) ઑરોવિલ ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચેનો સેતુ બનવા ઇચ્છે છે. બાહ્ય તેમ જ આંતરિક રીતે થયેલી સર્વ શોધખોળનો ઉપયોગ કરીને ઑરોવિલ હિંમતપૂર્વક ભાવિના સાક્ષાત્કારો માટે કૂદકો મારશે.

(૪) ઑરોવિલ એ સઘન માનવએકતાને જીવંત દેહ આપવા માટેના ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક સંશોધન માટેનું સ્થાન બનશે.

આ રીતે ઑરોવિલના મુદ્રાલેખમાં જ

શ્રીમાતાજીએ એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે આરોવિલ કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ એક રાષ્ટ્રની માલિકીનું નથી ત સમગ્ર માનવજાતિનું છે ધર્મ જાતિ, દેશના કોઈ પણ ભેદભાવ વગર વિશ્વનો કોઈ પણ મનુષ્ય તેનો નાગરિક બની શકે છે, પણ શરત એટલી કે આત્મવિકાસની તેને પ્રબળ આકાંક્ષા હોવી જોઈએ શ્રીમાતાજીએ કહ્યું હતું 'આરોવિલ એ જ્ઞાન, શાંતિ અને એકતાના અને તે માનવજાતિના ઉજ્જ્વળ ભાવિ તરફ ... આશ્રય સ્થાન છે' ... ઉપરાંત ઓરોવિલના ... પ્રગટ કરતા તેમણે એમ પણ કહ્યું 'આરોવિલ ... વિશ્વનગરી બનવા ... છે જ્યાં તમામ દેશોના સ્ત્રી પુરુષો ... સાંપ્રદાયિકતા ... અને રાષ્ટ્રીયતાઓથી પર થઈને ... શાંતિમય જીવન જીવી શકે માનવ એકતાને પ્રગટ કરવી એ આરોવિલનું ધ્યેય છે'

આ વિશ્વનગરીના સ્થાપિત જ્ઞાનના રોજ ... છે તેમણે શ્રીમાતાજીનો ... પ્રમાણે આ આખા નગરનો વિભાગ નકશો બનાવી ૧૯૬૮ની ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ જ ... કાર્યનો આરંભ કરી દીધો હતો આ સમગ્ર ... દેશની મધ્યમાં ... આત્માનમુ માતૃમંદિર આવેલું છે તેની ચાર બાજુ ... આવેલા છે ... આંતરરાષ્ટ્રીય, ઔદ્યોગિક અને નિવાસી એમ ચાર વિભાગ ... સાંસ્કૃતિક ... શિક્ષણ ... માત્ર નહીં, પણ આત્માના વિકાસ માટેનું સર્વાંગી શિક્ષણ ... નહીં અહીં ... ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પણ ઊભી કરવામાં આવેલ 'ધ ... ઓફ ... ' ... હ્યુમન યુનિટી' આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ માનવ એકતા વધે તેવા કાર્યો હાથ ધરવાનો છે

આંતરરાષ્ટ્રીય ... વિશ્વના બધા જ દેશોના નિવાસો હશે જેમાં દરેક દેશ પોતાની સંસ્કૃતિ, ... , ... , ... , ... પ્રગટ કરતા હશે દરેક રાષ્ટ્રની આંતરિક વિશિષ્ટતાઓ પ્રગટ થવાની સાથે આ ... રાષ્ટ્રની ... જીવંત પ્રતીક પણ બની રહેશે ઔદ્યોગિક ... ઉપાર્જન થતું હશે ... ઉત્પાદન થતું હશે પરંતુ ... અને ... સમસ્યાઓને બદલે ... હશે નિવાસી ... સુવિધાવાળા ... મકાનો ... નિવાસ ... તૈયાર થયા છે તેમના નામ છે ... , ... , હોપ, ફોરકમન અને ... વધારે નિવાસી આવાસો બની રહ્યા છે

આ ઉપરાંત અહીં શિક્ષણ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી પણ હશે આ નગર આધ્યાત્મિક ... , શૈક્ષણિક, કલાવિષયક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતું હશે અને ... શાંતિ અને સંવાદિતા ... કાર્યની ... માટે અહીંના સૌ નાગરિકો મુક્ત ... કાર્ય એ ફરજ રૂપ નહીં, જીવનનિર્વાહ માટે નહીં, પણ પોતાની ... વિકાસ માટે આત્માના આવિર્ભાવ માટે તેમ જ સામુહિક ... માટે થતી આનંદમય પ્રવૃત્તિ હશે ... કરવામાં આવતું ... માટેનું ... નગર અહીં ... જ

ફરજિયાત નહીં હોય પરંતુ સ્વેચ્છાપૂર્વક થતી આનંદમય પસંદગી દ્વારા કાર્યોની સ્વયંભૂ વહેંચણી હશે.

તો પછી કાર્યો દ્વારા પૈસાનું વળતર મળશે ખરું? આવા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીમાતાજીએ કહ્યું હતું કે ઓરોવિલમાં પૈસાની આપલે નહીં હોય. માત્ર બહારના જગત સાથે ઓરોવિલને પૈસાના સંબંધો હશે. પૈસો ઓરોવિલમાં મુખ્ય નહીં હોય. ભૌતિક સંપત્તિ અને સામાજિક મોભાને લઈને જે મૂલ્યો ઊભાં થાય છે, તેને નહીં પરંતુ મનુષ્યના વ્યક્તિગત મૂલ્યને ત્યાં વધારે મહત્ત્વ અપાશે. કેમકે અહીં કાર્યોની પાછળનો સમગ્ર હેતુ જ બદલાઈ જતો હોવાથી કાર્ય પૈસા માટે નહીં પણ પોતાના આંતરસત્ત્વની અભિવ્યક્તિ કરનારું બનતું હોવાથી પૈસાનું મૂલ્ય રહેતું નથી. કાર્યો આંતરિક શક્તિઓને વિકસાવવાના સાધનરૂપ છે, તેના દ્વારા સમગ્ર સમૂહની સેવા થતી હોવાથી દરેક વ્યક્તિની જરૂરિયાત સમૂહ દ્વારા સંતોષાશે અને કાર્ય માટેનું ક્ષેત્ર પણ પૂરું પડાશે. દિવ્યતા પ્રત્યે ગતિ કરતો અને દિવ્યતાની અભિવ્યક્તિ કરતો સમાજ કેવો હોય તેનું ઉદાહરણ ઓરોવિલ પૂરું પાડશે.

માનવ એકતાના પાયા ઉપર આધારિત આવી અદ્ભુત વૈશ્વિક વ્યવસ્થાના નિર્માણમાં યુનેસ્કોએ પણ ખૂબ રસ લીધો છે. યુનેસ્કોની સામાન્ય સભાએ પૅરિસમાં સર્વાનુમતે ત્રણ ઠરાવ ઓરોવિલ વિશે પસાર કર્યા છે. આ ઠરાવોમાં વિશ્વના દેશોને અપીલ કરવામાં આવી છે કે બધા દેશોએ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય બિનસરકારી સંસ્થાઓએ ઓરોવિલને ટેકો આપવો અને ઓરોવિલની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવો. યુનેસ્કોના ડાયરેક્ટર જનરલે ઓરોવિલ માટે આ પ્રમાણે ઘોષણાપત્ર બહાર પાડ્યું હતું:

યુનેસ્કોનો પરિપત્ર:- અમે યુનેસ્કોમાં બધા પ્રયાસો કરી ચૂક્યા છીએ અને તે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એટલે હવે અમે ઓરોવિલ પ્રત્યે, તેના પાયા પ્રત્યે, સુદૃઢ પાયા પ્રત્યે કે જેના પર માનવએકતા, વૈશ્વિક સંવાદ હાર્મ સ્થાપવાના છે, તેના પ્રત્યે વળીએ છીએ. તે પાયો છે મનુષ્ય પોતે જ. તે પહોંચી શકે તેવાં બધાં ગહન ઊંડાણો સહિત. આફ્રિકા, યુરોપ, એશિયા, અમેરિકા વગેરે સર્વ દેશોમાંથી આવેલા માનવ માટે તે સિદ્ધિને શક્ય બનાવશે. એટલે યુનેસ્કોએ તેના મુખ્ય મૂળભૂત હેતુઓને સ્વીકારનાર કાર્યક્રમ તરીકે ઓરોવિલને આવકાર્યું છે.

"એટલે યુનેસ્કો તરફથી હું ઓરોવિલનું, તેના ઉદ્દેશનું તથા સાક્ષાત્કારનું, આપણાં બધાંની તથા ખાસ કરીને આપણાં બાળકોની-યુવાનોની એકમાત્ર આશા તરીકે સ્વાગત કરું છું. બાળકો તથા યુવાનોને આપણે સ્થપેલી સંસ્થાઓમાંથી નિરાશા સાંપડી છે. પણ ઓરોવિલના શિલારોપણવિધિ સમયે તેમને જીવંત પ્રતીક પ્રાપ્ત થયું. જે જીવન માટે તેમને આવાહન આપવામાં આવ્યું છે, તે જીવન માટેની તેમને પ્રેરણા મળી છે."

ઓરોવિલ માનવજાતિના ઉજ્જ્વળ ભવિષ્યની આશાનું મૂર્તિમંત પ્રતીક છે. આજે વિશ્વના ચિંતકો, મનીષીઓ, ટેક્નૉક્રેટો ઓરોવિલ પ્રત્યે આકર્ષાયા છે. હાલ ઓરોવિલમાં લગભગ તેની વિઝન લેખન અંતે અપાઈ છે. પ્રતિવર્ષ અહીંના રહેવાસીઓની સંખ્યા વધી રહી છે. તેમનાં બાળકો માટે ઓરોવિલમાં ત્રણ સ્કૂલો વિવિધ સ્થળે ચાલી રહી છે. આ ઉપરાંત નહીં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ૮૦ જેટલા ઔદ્યોગિક એકમો કાર્ય કરી રહ્યા

છે તેમાં લઘુ ઉદ્યોગો મુખ્ય છે અહીં બનતી 'ઑરોશિખા'ની અગરબત્તીઓની માગ દેશવિદેશમાં ખૂબ પ્રમાણમાં થઈ રહી છે આ ઉપરાંત અહીં બનતા હાથ-બનાવટના કાગળોની માગ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં છે

દરેક રાષ્ટ્રના આત્માને પ્રગટ કરતા પેવેલિયન ઑરોવિલમાં હશે એવા એક પેવેલિયન 'ભારતનિવાસ'નું બાંધકામ અત્યારે સારી રીતે ચાલી રહ્યું છે ભારતનિવાસમાં ૮૩૦ બેઠકોવાળું એક ભવ્ય 'શ્રી ઑરોબિંદો ઑડિટોરિયમ' તૈયાર થઈ ગયું છે આ ઉપરાંત તિબેટ નિવાસનો પાયો ઈ સ ૧૯૯૩માં દલાઈ લામાના હસ્તે નખાયો, ત્યારથી તિબેટભવનનું કાર્ય પણ ચાલી રહ્યું છે એ ઉપરાંત બીજાં સાત રાષ્ટ્રોના નિવાસોનાં કાર્યો ચાલી રહ્યાં છે પરંતુ હજુ કોઈ નિવાસનું બાંધકામ પૂર્ણ થયું નથી

ઑરોવિલનો વહીવટ ઑરોવિલ પોંડિચેરીના શ્રીઅરવિંદ આશ્રમથી સ્વતંત્ર એવું તામિલનાડુમાં આવેલું નવનગર છે ઈ સ ૧૯૮૮થી તેના વહીવટ માટે એક ગવર્નિંગ બોર્ડની રચના કરવામાં આવી છે એમાં સાત સભ્યો છે જેમાંથી પાંચ સભ્યોની નિમણૂક ભારત સરકાર કરે છે અત્યારે તેમાં છ સભ્યો ભારતીય છે અને એક વિદેશી છે રોજે આજે ઑરોવિલના મુખ્ય સ્થપતિ છે, તેઓ આ કમિટીના સભ્ય છે ભારત સરકારના બે પ્રતિનિધિઓ છે એક યુનેસ્કોના પ્રતિનિધિ છે હાલ તેના અધ્યક્ષ કેન્દ્ર સરકારના શિક્ષણખાતાના પૂર્વ સલાહકાર અને ચિંતક શ્રી કિરીટભાઈ જોશી છે ઑરોવિલની એક આંતરરાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતિ છે ઑરોવિલનો વહીવટ જુદા જુદા વર્કિંગ ગ્રૂપ દ્વારા ચાલે છે

માતૃમંદિર શ્રીમાતાજીએ માતૃમંદિરને ઑરોવિલનો આત્મા કહ્યો છે એ આત્મા ધીમી પણ નક્કર ગતિએ પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો છે જ્યાં ઑરોવિલનું શિલારોપણ થયું એ કેન્દ્રની પાસે જ માતૃમંદિર બંધાઈ રહ્યું છે અત્યારે તો તે દૂર લાગે છે, પણ જ્યારે ઑરોવિલ સંપૂર્ણપણે બંધાઈ જશે ત્યારે તે બરાબર તેની મધ્યમાં આવી જશે

માતૃમંદિર સમગ્ર પૃથ્વીની એકતાને પ્રગટ કરનાર એક સુવર્ણમય ગોળો જાણે અંતરિક્ષમાંથી આવિર્ભાવ પામ્યો ન હોય, તેવા પ્રકારનું રચાઈ રહ્યું છે ૨૧મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૧માં ઑરોવિલમાં જન્મેલા પ્રથમ બાળકના હાથે માતૃમંદિરનો પ્રથમ પથ્થર મૂકવામાં આવ્યો ત્યારથી તેનું બાંધકામ અવિરતપણે ચાલી રહ્યું છે પરંતુ હજુ તે પૂર્ણ થયું નથી દૂરથી જોતાં તેનો આકાર જાળિયાંવાળા સુવર્ણમય વિરાટ ગરબા જેવો લાગે છે જાણે મા ભગવતીનો વિરાટ ગરબો ન હોય! માતૃમંદિરની રચના એવા પ્રકારની થઈ રહી છે કે વચ્ચે માતૃમંદિર અને તેનો આસપાસ - ચાર બાજુ બાર ધ્યાન ખંડો હોય અને તે પછી બાર બગીચાઓ હશે અને ત્યાં જે તેરમો બગીચો છે, તે એકતાનો બગીચો કહેવાશે એના કેન્દ્રમાં ઑરોવિલનું વિશાળ વટવૃક્ષ છે અત્યારે આ ધ્યાનખંડો અને બગીચાઓના નિર્માણનું કાર્ય પુરજોશથી ચાલી રહ્યું છે

માતૃમંદિરની અંદર એક વિશાળ ધ્યાનખંડ આવેલો છે ઈ સ ૧૯૯૭માં આ ધ્યાનખંડનું કાર્ય પૂરું થયું હવે મુલાકાતીઓ, જો તેમણે અગાઉથી મંજૂરી મેળવી હોય અને ધ્યાનખંડમાં પ્રવેશવા માટેના પ્રવેશપત્ર લીધા હોય તો સાંજે ચારથી પાંચ વાગ્યા સુધી, આ ધ્યાનખંડમાં

ધ્યાન કરી શકે છે. આ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ધ્યાનખંડ છે. બાર સ્તંભોવાળો તે વિશાળ વર્તુળાકાર ખંડ છે. પ્રત્યક્ષ જોયા વગર, માત્ર વર્ણનથી આ ધ્યાનખંડની અદ્દભુત રચનાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. આ ધ્યાનખંડના કેન્દ્રમાં શ્રીમાતાજીનું પ્રતીકચક્ર છે. તેના ઉપર શ્રીઅરવિંદનો સિમ્બૉલ જોડીને બનાવેલો સુવર્ણનો ચતુષ્કોણ રાખવામાં આવ્યો છે. આ ચતુષ્કોણની ઉપર ૭૦ સેન્ટિમિટરના વ્યાસવાળો એક સ્ફટિક(ક્રિસ્ટલ)નો ગોળો રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપરના વિશાળ ગુંબજમાંથી સૂર્યનું એક કિરણ સીધું આ ગોળા ઉપર પડે અને પરાવર્તિત થઈને તેનો પ્રકાશ આખા ધ્યાનખંડમાં છવાઈ જાય છે. જ્યારે સૂર્ય ન હોય ત્યારે વિદ્યુતનો પ્રકાશ એ સ્ફટિક પર પડે અને આખા ખંડમાં અજવાળું પ્રથરાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. દિવસ અને રાત્રિના મિશ્રણ જેવું અજવાળું સમગ્ર ધ્યાનખંડમાં સતત પથરાયેલું રહે છે, જે ધ્યાનખંડમાં આવનારને પોતાના આત્માની ગહનશાંતિના પ્રદેશમાં લઈ જવા સહાયક બને છે.

આ ધ્યાનખંડમાં એક પણ બારી નથી. મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર છે, અને તે પણ બંધ જ રહે છે. વેન્ટિલેશનો અને એરકંડિશન દ્વારા સમગ્ર ધ્યાનખંડનું વાતાવરણ ઠંડકભર્યું રહે છે. ધ્યાનખંડની છો શ્વેત કાર્પેટથી છવાયેલી છે. વચ્ચેના કેન્દ્ર સિવાય બધું જ શ્વેત છે. બહારની રજ પણ અંદર ન જાય તે માટે ધ્યાનખંડમાં અંદર આવનારને સફેદ મોજાં પહેરવા માટે આપવામાં આવે છે. આ ધ્યાનખંડમાં કોઈ છબિઓ નથી. કોઈ પ્રતીક-ચિહ્નો નથી. કોઈ ફૂલો ચઢાવવાના નથી. કોઈ અગરબત્તી કે ધૂપ-દીપ કરવાના નથી. કોઈ ધૂન નથી કે સંગીત નથી અને છતાં ત્યાં એવું કશુંક છે, જે મનુષ્યને પોતાના આત્માના ઊંડાણમાં લઈ જાય છે. શ્રીમાતાજીએ આ ધ્યાનખંડ વિશે કહ્યું હતું કે વ્યક્તિ પોતાની મૂળચેતનાને પ્રાપ્ત કરવા માટેની એકાગ્રતા સહજપણે કરી શકે તેવો એ ધ્યાનખંડ હશે - આની પ્રતીતિ ધ્યાનખંડમાં આવનાર સર્વ કરી રહ્યા છે. ધ્યાનખંડમાં પ્રવેશ કરનાર વ્યક્તિને જાણે એક ગહન શાંતિ વીંટળાઈ વળતી હોય એવી અનુભૂતિ થાય છે અને એ શાંતિ જ તેને મનની નીરવતામાં લઈ જાય છે. અને એ સ્થિતિમાં અંતરનાં દ્વારો ખુલ્લાં થતાં હોય છે.

અહીં ઉપરથી સૂર્યનું કિરણ નીચે ઊતરે છે, અને પછી સ્ફટિકમાંથી એ કિરણ ધ્યાનખંડમાં સર્વત્ર પ્રસરે છે. શ્રીઅરવિંદના પૂર્ણયોગની પાયાની બાબત અવતરણ અને આરોહણનું આ ધ્યાનખંડ પ્રતીક બની રહે છે. એટલે કે પરમાત્માની પૂર્ણચેતના વ્યક્તિના આધારોમાં અવતરણ કરે અને વ્યક્તિની ચેતના પરમાત્મા સાથે તદ્રુપ બને ત્યારે મનુષ્યની નિમ્ન પ્રકૃતિનું દિવ્ય રૂપાંતર થાય છે. ધ્યાનખંડનું આ કેન્દ્રબિંદુ આ અવતરણ અને આરોહણની પ્રક્રિયાને વ્યક્ત કરીને મનુષ્યને દિવ્ય રૂપાંતરણ માટેની પ્રેરણા આપે છે. શ્રીમાતાજી કહે છે, 'માણસને પૂર્ણ બનવું છે. પણ એ તો પ્રભુ સાથે પૂરેપૂરા જોડાઈ શકીએ ત્યારે જ બને, તો માનવની આ અભીપ્સામાં ભગવાન કેવો ભાગ ભજવશે, પોતે કેવો ઉત્તર આપશે? એ જવાબનો સંકેત માતૃમંદિરમાં મળશે. માતૃમંદિરમાં આપણે જઈશું અને અત્યારે આ યોગમાં હરપળે અનુભવાય છે, તેમ અનુભવીશું કે હા, ભગવાન તરફથી કંઈક જવાબ મળે છે ખરો!' આમ ભગવાન તરફથી જવાબ મેળવવાનું સ્થળ તે આ ધ્યાનખંડ છે.

માતૃમંદિરનો બહારનો ભાગ પણ એટલો જ ભવ્ય અને તેજોમય છે એ વિરાટ ગોળા ઉપર સોનાના ઢોળવાળી 'ડિસ્ક' જડવામાં આવી રહી છે તેનું કાર્ય હજુ ચાલુ છે તે જ્યારે સંપૂર્ણ થશે ત્યારે સૂર્યના કિરણોથી આ સુવર્ણગોળો ઝળાહળાં થતો દૂરથી પણ દેખાશે જડપદાર્થમાં પણ જો દિવ્ય ચેતનાનો આવિર્ભાવ થાય તો કેવું અનુપમ સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે, તેનું ઉદાહરણ માતૃમંદિર પૂરું પાડે છે ભવિષ્યમાં દિવ્યચેતનાવાળી માનવજાતિ પૃથ્વી ઉપર હશે, ત્યારે સ્થૂળ પદાર્થની અભિવ્યક્તિ પણ કેવી હશે, તેની ઝાંખી માતૃમંદિરમાં થાય છે શ્રીમાતાજીએ કહ્યું હતું કે, 'માતૃમંદિર એ ઓરોવિલનો આત્મા છે જો એ આત્મા જલદીથી પ્રગટ થાય તો ઓરોવિલના રહેવાસીઓ માટે બધું ખૂબ સરળ થઈ જાય ' હવે માતૃમંદિર બહુ ઝડપથી તૈયાર થઈ ગયું છે છતાં પૂર્ણ બનતાં તો તેને હજુ ઘણો સમય લાગશે

અત્યારે તો હજુ શ્રીમાતાજીનું દિવ્ય સ્વપ્ન પૂર્ણપણે સાકાર બન્યું નથી પણ એ દિશામાં નક્કર પગલાં ભરાઈ રહ્યાં છે ત્યારે ઓરોવિલ સંપૂર્ણપણે તૈયાર થઈ જશે, ત્યારે માનવચેતનાના વિકાસમાં, એકતાની દિશામાં એક વિરાટ પગલું ભરાયું હશે તેથી સમગ્ર માનવજાતિને માટે યુદ્ધ નહીં પણ સંવાદ (હાર્મની), પરસ્પર વેરઝેર નહીં પણ પ્રેમ, ભેદભાવ નહીં પણ ભ્રાતૃભાવ અને સત્તા નહીં પણ સેવાથી સભર આનંદમય જીવનના દ્વાર ખુલ્લા થશે અને યુગોથી માનવજાતિ જે ઝંખતી આવી છે તે પરમાત્માનું દિવ્યશાસન સ્થાપવાની શક્યતા બની આવશે ત્યાર પછી કોઈ એક સ્થળ નહીં, પણ સમગ્ર પૃથ્વી શ્રીમાતાજીના દિવ્ય સ્વપ્ન સમી આત્માના વિકાસનું સ્થળ બની જશે

* * *

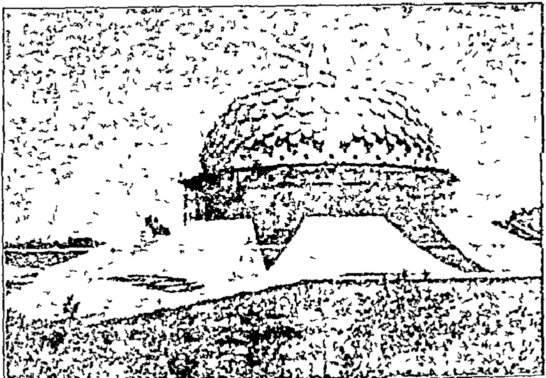

પુરવણી-૧ : ઑરોવિલના જગતનાગરિકો

રાષ્ટ્રીયતા	૧૯૯૯ની વસતિ સંખ્યા
૧. ભારતીય	૫૦૭
૨. ફ્રેન્ચ	૨૭૨
૩. જર્મન	૨૩૦
૪. ડચ	૦૬૫
૫. ઇટાલિયન	૦૭૩
૬. અમેરિકન	૦૫૫
૭. બ્રિટિશ	૦૩૬
૮. સ્વિસ	૦૪૪
૯. રશિયન	૦૨૬
૧૦. સ્પેનિશ	૦૩૫
૧૧. બેલ્જિયમ	૦૨૬
૧૨. કૅનેડિયન	૦૧૯
૧૩. સ્વિડિશ	૦૧૬
૧૪. યુક્રેનિયન	૦૧૮
૧૫. ઑસ્ટ્રેલિયન	૦૨૩
૧૬. આર્જેન્ટિનિયન	૦૧૦
૧૭. બ્રાઝિલિયન	૦૧૦
૧૮. ઑસ્ટ્રિયન	૦૦૯
૧૯. તિબેટન	૦૦૫
૨૦. સ્લોવેન	૦૦૨
૨૧. કોલંબિયન	૦૦૨
૨૨. મોરોક્કન	૦૦૧
૨૩. આઇરિશ	૦૦૧
૨૪. જાપાનીઝ	૦૦૧
૨૫. શ્રીલંકન	૦૦૩
૨૬. ન્યૂઝિલૅન્ડર	૦૦૨
૨૭. બેલોરશિયન	૦૦૧
૨૮. એસ્ટોનિયન	૦૦૨
૨૯. હંગેરિયન	૦૦૪
૩૦. કોરિયન	૦૦૨
૩૧. દ્વિ-રાષ્ટ્ર	૦૧૯
કુલ પુરુષો	૮૦૨
કુલ સ્ત્રીઓ	૭૧૭
સરવાળો	૧,૫૧૯

નોંધ : તેત્રીસ રાષ્ટ્રોના પંદર વર્ષથી પાંસઠ વર્ષ સુધીના વયજૂથના નાગરિકોની સંખ્યા ૧,૧૭૯ હતી. બાળકો અને કિશોરોની સંખ્યા ત્રણસો પાંચ હતી. પાંસઠથી પંચ્યાસી વયજૂથના નાગરિકોની સંખ્યા પચાસ હતી. ૨૦૦૦ની સાલની ઑરોવિલની વસતિ સંખ્યા આ રીતે ૧,૫૩૪ હતી. ૧૯૯૫માં ઑરોવિલની નાગરિક સંખ્યા ૧,૧૨૫ હતી. (સંદર્ભ - ઑરોવિલ વિઝા સર્વિસ).

* * *

પુરવણી-૨

ઑરોવિલની સ્થાપના માટે પસંદ કરાયેલી મોટા ભાગની જમીનનું ધોવાણ થઈ ગયું હતું. સૂકીભઠ એ જમીન હતી. એ જમીનને ઘણી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે જૈવિક કૃષિથી નવસાધ્ય કરી છે. વીસેક વર્ષોના પ્રયત્નો બાદ લાખો વૃક્ષો ઑરોવિલ હસ્તકની ૨,૮૦૦ એકર જમીનમાં રોપાયાં છે. પુનઃ પ્રાપ્ય (રિન્યૂએબલ) ઊર્જાનો ઉપયોગ શરૂ થયો છે. સારવારની વૈકલ્પિક પદ્ધતિઓ સ્થાપિત થઈ છે. રાસાયણિક ખાતરના ઉપયોગ વિના જમીનમાંથી સારું એવું ઉત્પાદન કઈ રીતે મેળવી શકાય તે વિશે કામગીરી હાથ ધરાઈ છે. શિક્ષણના નવા ઉન્મેષો પ્રગટ કરવાનો હેતુ ધરાવતી શાળાઓ શરૂ થઈ, જેનો લાભ સ્થાનિક તામિલ બાળકોને મળે છે. આસપાસનાં ગામડાંઓમાં રાત્રિશાળાઓ શરૂ કરાઈ છે; ગ્રામજનોને રોજગારી મળે એવી તાલીમ તથા દાક્તરી સારવાર અપાય છે. રમતગમત, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ, ઇત્યાદિને સ્થાન છે.

માત્ર શાબ્દિક લેખન દ્વારા ઑરોવિલ સમક્ષની મુશ્કેલીઓ તથા ઑરોવિલની આગવી લાક્ષણિકતાઓનું વર્ણન કરવાનું સહેલું નથી. ઑરોવિલનો ધબકાર તથા તેનું સર્વદેશીય પરિમાણ પામવા ત્યાં થોડા દિવસો રહેવું સલાહભર્યું ગણાય. વિશેષ માહિતી માટે સંપર્ક : Visitor's Centre, Aurovile-605 101 (TN.)

ચિંતન

ગીતાપરિચય - ૨

જયન્ત પંડ્યા

ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયની શરૂઆત અર્જુનના પ્રશ્નથી થાય છે શ્રીકૃષ્ણને એ પૂછે છે 'જો તમે બુદ્ધિને કર્મથી ચઢિયાતી માનતા હો તો આવા ઘોર યુદ્ધમા મને શા માટે ધકેલો છો? ઘડીકમા તો તમે મને જ્ઞાનના અને બીજી ઘડીએ કર્મનો મહિમા કહી મને મૂઝવો છો તેને બદલે તમે સ્પષ્ટ મત આપો તો કંઈક વધારે સૂઝ પડે '

જવાબમા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે 'અર્જુન! મે તને અગાઉ કહ્યુ તે પ્રમાણે આ લોકમા બે નિષ્ઠાઓનુ ચલણ છે એક, કર્મમાત્રનો નિષેધ કરનારા સાંખ્યયોગી અથવા તો સંન્યાસીનો માર્ગ અને બીજો કર્મઅકર્મનો વિવેકથી ભેદ કરી, તેમા જે ઈષ્ટ કર્મ હોય તેને યોગથી અર્થાત્ જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને સમતાથી આચરનાર યોગી અથવા કર્મયોગીનો માર્ગ '

'જે લોકો કર્મનો નિષેધ સૂચવે છે, કર્મનો આરંભ ન કરવાનુ કહે છે કે કર્મસંન્યાસ અર્થાત્ કર્મનો ત્યાગ કરવાની સલાહ આપે છે તેનાથી માણસ ખરેખર નિષ્કર્મ બની જતો નથી આ સંસારનુ માળખુ જ એવુ છે કે જેમા કોઈ પણ માણસ, ક્ષણભર કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી પ્રકૃતિએ આપેલા ગુણોથી દોરવાઈને જીવમાત્રે કોઈ ને કોઈ કર્મ કરવુ જ પડે છે તેથી સંપૂર્ણ નિષ્કર્મ રહેવુ અશક્ય છે પોતાની કર્મેન્દ્રિયોને કાબૂમા રાખ્યા પછી પણ માણસના મનમા ઇન્દ્રિયોના વિષયનુ સ્મરણ ચાલ્યા કરતુ હોય તો બહારથી નિષ્કર્મી દેખાવા છતા તે નિષ્કર્મી નથી, બલ્કે મૂઢ અને મિથ્યાચારી છે તેનાથી ઊલટુ, પોતાની ઇન્દ્રિયોને મનથી કાબૂમા રાખી, આસક્તિ વિના કર્મ કરનારો માણસ પેલા કહેવાતા કર્મત્યાગી કરતા શ્રેષ્ઠ છે અર્જુન! કર્મનો નિષેધ કરનારા સંન્યાસીને તેના શરીરનુ પાલનપોષણ કરવા માટે કર્મો તો કરવા જ પડે છે અર્થાત્ કર્મનો સર્વથા નિષેધ શક્ય નથી આ સ્થિતિમા કેવા કર્મો કરવા એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે '

'આ પ્રશ્નના ઉકેલ વૈદિક પરંપરાના 'યજ્ઞ' શબ્દમા પડેલા છે 'યજ્ઞ' શબ્દ ખૂબ અર્થવાહી છે તેને ધ્યાનમા રાખીને કહુ તો કરવાયોગ્ય કામો પણ યજ્ઞ સિવાય બીજા ઉદ્દેશથી કરવામા આવે તો તે વાસનાને પોષનાર અને બંધનરૂપ નીવડે છે એ દૃષ્ટિએ અર્જુન! તારે ફળની કામના છોડીને જ નહીં, પણ યજ્ઞાર્થે તારા કર્મો કરવા જોઈએ '

યજ્ઞની ઉત્પત્તિ અને તેના કેન્દ્રમા રહેલા વિચારને સમજાવતા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ 'સૃષ્ટિના નિર્માણની સાથે બ્રહ્માએ મનુષ્યો માટે યજ્ઞધર્મો રચ્યા અને તેને સમજાવતા બ્રહ્માએ મનુષ્યોને કહ્યુ, "હે માનવો! આ યજ્ઞકર્મો દ્વારા તમારે સંબંધ એક બાજુએ દેવો સાથે અને બીજી બાજુએ ચરાચર સૃષ્ટિની સાથે જોડ્યો છે દેવોને તમે યજ્ઞોથી સંતુષ્ટ કરશો તો દેવો તમને સંતુષ્ટ રાખશે આમ, એકબીજાને પ્રસન્ન રાખીને તમે પરમ શ્રેયને પામશો" 'આ વાત તને ઉદાહરણથી સમજાવુ આ ધરતીના રત્નો, અંતરિક્ષમા વરસતો વરસાદ આ નદીઓ અને ઝરણા તથા ચોતરફ ફેલાયેલી વનસ્પતિ એ દૈવીશક્તિઓનો કૃપાપ્રસાદ છે, અને તેમની કૃપાથી માનવજાત તેનો ઉપભોગ કરે છે આથી,

એ શક્તિઓ પ્રત્યે મનુષ્યે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી જોઈએ. એકબીજા તરફના આવા સદ્‌ભાવમાં જ સૃષ્ટિની ઉન્નતિ છે. આ વાત સમજાય તો એ વાત પણ સમજવી અઘરી નથી કે, જગન્નિયંતાએ દીધેલા ઈષ્ટ ભોગો તેને અર્પણ કર્યા વિના ભોગવનાર માણસ ચોર છે. પોતે જેનો ઉપભોગ કરે છે તે પોતાનું નથી પણ અન્યની કૃપાનું ફળ છે એવી ભાવના માણસના મનને ચોખ્ખું રાખે છે. એટલે યજ્ઞને સમર્પણ કર્યા પછી શેષ રહેલું જમનાર, વિવેક અને સંયમથી વાપરનાર સાધુજન છે; જ્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ આ સૃષ્ટિની સઘળી સંપત્તિ પોતાની જ છે અથવા તો પોતે તેનો હકદાર છે એમ માનીને ભોગવનાર કેવળ પાપ જમે છે.'

'હે અર્જુન! અન્નથી પ્રાણીઓનું પોષણ થાય છે. અને અન્ન વરસાદથી પાકે છે, વરસાદ યજ્ઞ કરવાથી પડે છે અને યજ્ઞ નિયત કર્મો કરવાથી થાય છે. આમાં વરસાદ યજ્ઞ કરવાથી પડે છે એ માન્યતા વૈદિક પરંપરાની છે પણ તેથી તેને સ્થૂળ વિધિ કે કર્મકાંડ સાથે જોડવાની જરૂર નથી. યજ્ઞ એટલે શું? યજ્ઞની વિભાવનાનો સંબંધ નિયત કર્મો સાથે છે. આકાશમાં સૂરજ, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારા છે. પૃથ્વી ઉપર સાગર, પર્વતો, નદીઓ, ઝરણાં અને જંગલો છે. આ બધાંનાં, પોતપોતાનાં આગવાં એવાં નિયત કર્મો છે. એમનાં કર્મો કશાયે ભેદભાવ વિના સહુને માટે છે. એમાં સર્જન, પાલન કે સંહાર વિશે પણ ભેદ નથી. સૂરજ તપે, સમુદ્રના જળમાંથી એનાં વાદળો બંધાય, એ વાદળો વરસે અને વહેવા માંડે, વૃક્ષો વર્ષાનું નિયમન કરે, જમીનને ફળદ્રુપ કરે એ પ્રત્યેકનું નિયત કર્મ એટલે કે યજ્ઞકર્મ છે. એમાં એમને કોઈ કામના નથી કે નથી કોઈને માટે પક્ષપાત. તેમનાં કામો સમાન ભાવે અને યોગબુદ્ધિથી થાય છે. આ સૃષ્ટિનું ધારણપોષણ એકબીજાને માટે ઘસાવાથી થાય છે, એ વાત તેમને શીખવવી પડતી નથી. આ પ્રકારનાં કર્મ જગતનાં મૂળ તત્ત્વ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી બ્રહ્મનો વાસ હંમેશાં યજ્ઞમાં છે. કશા ઉદ્દેશ વિના ચાલતા યજ્ઞકર્મથી આ સંસારનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. આવું જ ચક્ર ભૂતમાત્રે તેનાં નાનાંમોટાં ક્ષેત્રોમાં ચાલતું રાખવું જોઈએ. કેવળ પોતાની જાત માટે જીવનારનું જીવન વંધ્ય છે.'

'કર્મયોગ વિશે સમજવા જેવી બીજી વાત એ છે કે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ કરીને સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પ્રમાણે આત્મનિષ્ઠ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તેને જીવનની સાર્થકતા લાગતી નથી. પોતાના વિશેષ ઉત્કર્ષને માટે કંઈક કરવાનું રહી ગયું છે એમ એને લાગે છે. પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનું રહી ગયું છે એવું લાગતું નથી. કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી આત્મજ્ઞાનીની ભાવસ્થિતિમાં વધઘટ થતી નથી અને તેને માટે, બીજા કોઈની પર આધાર રાખવાપણું રહેતું નથી. આમ છતાં આત્મજ્ઞાની પણ કર્મહીન રહી શકતો નથી. એને પણ યજ્ઞભાવે યોગ્ય કર્મો કરવાં પડે છે. આવી સ્થિતિમાં ફળની આસક્તિ છોડીને ઈષ્ટ કાર્યો વિવેકભાન સાથે કરવામાં જ એનું શ્રેય છે. કર્મ છોડવામાં નહીં.'

'રાજા જનક તથા તેમના જેવા જ્ઞાનીઓ કરવાંયોગ્ય કર્મો કરીને પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે. એનું કારણ તેમણે યજ્ઞાર્થે, બીજા શબ્દોમાં કહું તો લોકસંગ્રહ એટલે કે પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે કર્મો કર્યાં છે. અર્જુન! તારે માટે એ જ રસ્તો છે. એમ કરવાથી તું શ્રેષ્ઠ આચરણનું પ્રમાણ સ્થાપી શકીશ, એટલું જ નહીં પણ લોકોને શ્રેષ્ઠ આચરણનો માર્ગ ચીંધી શકીશ, કેમ કે સામાન્ય લોકો મોટા માણસોના આચરણને અનુસરતા હોય છે. પ્રિય સખા! મારી જ વાત કરું તો ત્રણે લોકમાં મારે માટે કંઈ કર્તવ્ય રહ્યું નથી તેમ મેળવવા જેવું કશું બાકી રહ્યું નથી તોપણ હંમેશાં

કર્મ કરતો રહું છું જો હું નાવધ રહીને કર્મ ન કરું તો બધા લોકો મારું અનુકરણ કરશે એવી કર્મહીનતાનો દાખ તો હું બેસાડવા નથી માગતા હું જો કર્મ કરતો અટકી જાઉં તો લોકોનો નાશ થાય અને એ રીતે હું વર્ણસંકરનો કર્તા તેમ જ પ્રજાનો સંહારક બનું '

'જ્ઞાની અને વિવેકી પુરુષ કર્મહીન રહી ન શકે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે જ્ઞાની માણસ તેના કર્મો ફળની આસક્તિ વિના તથા પ્રજાના હિતને માટે કરે છે જ્યારે અજ્ઞાની માણસ ફળ વિશે આસક્ત થઈને પોતાના હિતને માટે કરે છે આ લોકમા બધાં કર્મો પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો - સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ અનુસાર થાય છે પણ અહંકારથી મૂઢ બનેલો જીવાત્મા પોતે જ કર્તા છે એમ માનીને ચાલે છે કર્તાપણાનો આવો અહંકાર એ પ્રકૃતિએ ચિત્તમા રોપેલા બીજનુ પરિણામ છે, અને આત્માનો અહંકાર નથી અર્જુન! જેની બુદ્ધિ અજ્ઞાનમાથી જ્ઞાન તરફ ગઈ છે તે પ્રકૃતિ અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ બરાબર સમજે છે આવો વિવેકી પુરુષ પ્રકૃતિએ પ્રેરેલા કર્મોમા પોતાનુ કર્તાપણુ જોતો નથી અને તેવા કર્મોમા આસક્ત થતો નથી, એના પરિણામોથી સુખદુઃખ અનુભવતો નથી, ગુણ સ્વભાવને અનુસરતા પ્રાણીઓને એ અટકાવતો નથી એ જાણે છે કે પ્રાણીમાત્રના ચિત્ત ધીમે ધીમે વિકસતા અશુદ્ધિમાથી શુદ્ધિ તરફ જાય તે માટે તેમને કુશળતાથી અને સમાન ભાવે કર્મ કરવાનો યોગ શીખવી શકે, પરંતુ જે ધર્મોના આચરણ માટે પ્રકૃતિથી જ લાયક ન હોય તેવા ધર્મો ચીંધીને મૂઝવણમા નાખતો નથી '

'હે કૌન્તેય! તુ અધ્યાત્મ ભાવે તારા સર્વે કર્મોનો ભાર મને સોંપી, કર્મ વિશે અહંકારમુક્ત થઈ તથા પરિણામ વિશે અનાસક્ત થઈને તેમ જ વિરોધીઓ અને સ્વજનો પ્રત્યે રાગદ્વેષ વિનાનો થઈને આવી પડેલું યુદ્ધ કર્તવ્ય પૂરું કર આમ કરીશ તો તને તારા સ્વધર્માચરણનો દોષ નહીં લાગે જન્મ, સંસ્કાર અને કુળપરંપરાથી તું ક્ષત્રિય છે તારી પ્રકૃતિ ક્ષાત્રધર્મને અનુકૂળ છે અને સહુ કોઈ એ ધર્મ તુ સારી રીતે બજાવે એવી આશા રાખે છે તથી એ ધર્મ બજાવવા જતા મરવુ એમા તારુ શ્રેય છે આવી સ્થિતિમા, સ્વધર્મ છોડીને અન્ય ધર્મ આચરવાનુ તારે માટે તેમ જ સહુને માટે ભયાનક બનશે '

અહીં અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે 'વાસુદેવ! મનુષ્યની ઇચ્છા ન હોય તેમ છતા, જાણે કે પરાણે જોતર્યો હોય તેમ તે કોનાથી પ્રેરાઈને અનિચ્છનીય કામ કરે છે?'

એનો ઉત્તર આપતા કૃષ્ણ કહે છે 'અર્જુન! માણસને અનિષ્ટમા ધકેલનાર એનુ ચિત્ત છે આ ચિત્તે પાળેલા, પોષેલા કામ, ક્રોધ, રાગ અને દ્વેષ એના શત્રુઓ થઈને પ્રવર્તે છે જેમ ધુમાડો અગ્નિને, ધૂળ દર્પણને અથવા ઓર ગર્ભને ઢાંકી દે છે તેમ લાડ લડાવેલા રજોગુણો પુરુષના જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે કદી તૃપ્ત ન થતી બલકે અગ્નિની જેમ જલતી રહેતી કામના તેની નિત્યની વેરી છે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ કામક્રોધાદિના આશ્રયસ્થાનો છે એમાનો કામ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ ઉપર સવાર થઈ બેસે ત્યારે માણસને મોહમા નાખી તેને મૂઢ બનાવી દે છે અર્જુન! તારુ કામ તો આ ઝરની જેમ પ્રસરી જતી વાસનાઓને ઇન્દ્રિયોના સયમથી વાળીઝૂડીને સાફ કરતા કરતા હૃદયમાથી એને બહાર ફેંકી દેવાનુ છે તારે યાદ રાખવુ ઘટે કે ઇન્દ્રિયો શરીરથી ચડિયાતી છે, મન ઇન્દ્રિયોથી ચડિયાતુ છે, બુદ્ધિ મન કરતા ચડિયાતી છે અને એ સહુની ઉપર છે આત્મા જ્યારે કામને જીતવાનો સંકલ્પ આત્મામાથી ઊઠશે ત્યારે કામનો નાશ નક્કી છે એમ તુ માનજે આવા સંકલ્પથી તુ કામરૂપી શત્રુ ઉપર વિજય મેળવે એમ હુ ઇચ્છુ છુ

ચિંતન

પ્રકૃતિ સુંદર શા માટે છે ?

ભાણદેવ

ફૂલો વિવિધરંગી અને સુગંધયુક્ત હોય છે. ફૂલોના રંગ અને સુગંધના અદ્‌ભુત સૌંદર્યને જોઈને આપણું ચિત્ત ફૂલોના ઘડનારા પાસે નમી જાય છે. આ ધરતી પર કેટલા પ્રકારનાં ફૂલો! કેટલી આકૃતિઓ! કેટલા રંગો! કેટલી સુગંધ!

કોઈ આધુનિક પ્રકૃતિવિદને પ્રશ્ન પૂછીએ કે ફૂલો સુંદર શા માટે છે? તેમના રંગ અને સુગંધનું રહસ્ય શું છે? પ્રકૃતિવિદ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપશે - પતંગિયાંઓને આકર્ષવા માટે! પતંગિયાંઓ દ્વારા ફૂલોમાં પ્રજનનક્રિયા શક્ય બને છે. તેમને આકર્ષવા માટેનો આ પ્રાકૃતિક કીમિયો છે!

પક્ષીઓ સુંદર કેમ છે? તેમનાં કંઠમાં સંગીતનું માધુર્ય શા માટે છે? મોરને સુંદર પીંછાં શા માટે છે? કોકિલનો કંઠ મધુર કેમ છે? પ્રકૃતિવિદ્ ઉત્તર આપશે - માદાને રીઝવવા માટે તેમના મતે પક્ષીઓના રૂપ, રંગ અને નાદના માધુર્યનો હેતુ કામતૃપ્તિ અને પ્રજનન માટે માદાને આકર્ષવા માટે છે.

આ અસ્તિત્વમાં, આ પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જે અઢળક સૌંદર્ય પ્રગટ થયું છે, તે શું કામતૃપ્તિ અને પ્રજનનક્રિયા માટે જ છે? પશ્ચિમી જીવનદર્શનથી અભિભૂત થયેલા પ્રકૃતિવિદોને તો આમ જણાય છે. અને તેઓ આવો ઉત્તર આપે છે.

પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય શું પ્રજનનનો એક કીમિયો જ છે? સૌંદર્યમાં આથી અધિક કશું નહીં હોય? આનો અર્થ તો એમ થયો કે સૌંદર્ય કામનું દાસ છે. આનો અર્થ તો એમ કે પ્રકૃતિ રૂપજીવા છે.

આપણે આ ઘટનાને જરા વધારે ઊંડાણથી, જરા વધારે વ્યાપક દૃષ્ટિથી ન જોઈ શકીએ? આપણે કામ અને પ્રજનનની સાંકડી ખીણમાંથી બહાર ન નીકળી શકીએ? તેમાંથી બહાર નીકળીને વિશાળ આકાશમાં ઊભા રહીને આપણે આ જીવનને, આ જગતને, આ અસ્તિત્વને, આ પ્રકૃતિને, આ પુષ્પોને, આ પક્ષીઓને, આ સંધ્યાને, આ ઉષાને, આ ચાંદસિતારાને ન નિહાળી શકીએ?

આ સમગ્ર અસ્તિત્વ મહાચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ છે. તેનો જ અંશ અહીં ઊતરી આવે છે. આ મહાચૈતન્ય અનંત અને અનંત સ્વરૂપી છે. આ મહાચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. સત્ એટલે શાશ્વત-ત્રિકાલાબાધિત, ચિત્ એટલે જ્ઞાન અને શક્તિ, આનંદ એટલે પ્રેમ, આનંદ અને સૌંદર્ય. આમ, સચ્ચિદાનંદ ચૈતન્યમાં જ્ઞાન, શક્તિ, પ્રેમ, આનંદ, સૌંદર્ય આદિ તત્ત્વ તેમના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપમાં અને સ્વરૂપતઃ જ છે. 'સુંદરમ્' પણ પરમાત્માનું એક સ્વરૂપ છે, તેનું જ એક પાસું છે.

આ સમગ્ર અસ્તિત્વ તે સચ્ચિદાનંદમાંથી અભિવ્યક્ત થાય છે. તેથી સચ્ચિદાનંદનો કાંઈક અંશ આ અસ્તિત્વમાં અવતરે છે. સૌંદર્ય પણ સચ્ચિદાનંદનું જ એક પાસું છે. તેથી અસ્તિત્વમાં 'સુંદરમ્' પણ અભિવ્યક્ત થાય જ. સચ્ચિદાનંદની અભિવ્યક્તિરૂપ આ અસ્તિત્વમાં જ્ઞાન, પ્રેમ, શક્તિ, આનંદ આદિ પણ અવતરે છે; તે જ રીતે તેમાં 'સુંદરમ્' પણ અવતરે છે. તેથી આ અસ્તિત્વમાં જ્યાં જ્યાં સૌંદર્ય છે, ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા અભિવ્યક્ત થયા છે. સૌંદર્ય એટલે સ્થૂળ જગતમાં પરમાત્માની છાપ. જ્ઞાન, પ્રેમ,

આનંદ આદિ પરમના વ્યક્ત સ્વરૂપો સ્થૂળ પદાર્થ સુધી અભિવ્યક્ત થતા નથી. આપણે પથ્થરને જ્ઞાની, પ્રેમી કે આનંદયુક્ત ન કહી શકીએ પરંતુ પથ્થર સુંદર હોઈ શકે છે. સૌંદર્ય પરમાત્માનું એવું તત્ત્વ છે, જે સ્થૂળ પદાર્થ સુધી, ભૌતિક જગત સુધી, અભિવ્યક્ત થાય છે.

પક્ષીની કાકલી સુંદર મધુર છે, તેનો અર્થ એમ છે કે તેમાં પરમાત્માના સૌંદર્યના એક અલ્પ અંશ ઊતરી આવ્યો છે. પુષ્પનો આકાર, રંગ, અને સુગંધ સુંદર છે, તેનો અર્થ એમ છે કે પુષ્પમાં પરમાત્મા પધાર્યા છે. પરમાત્માનું સૌંદર્ય પુષ્પ સુધી આવ્યું છે. સ્થૂળ જગતમાં પરમાત્મા 'સુંદરમ્' રૂપે પ્રગટ થાય છે.

કોઈ કન્યાના મુખ પર સૌંદર્ય છે, તેનો અર્થ એમ કે તેમાં પરમાત્માનો કોઈક અંશ પ્રગટ્યો છે. જેમ સત્યમ્, આનંદ, જ્ઞાન પરમાત્માના જ સ્વરૂપો છે, તેમ 'સુંદરમ્' પણ તેનું જ સ્વરૂપ છે.

સ્થૂળ જગતમાં પરમાત્મા સુંદરમ્ સ્વરૂપે પ્રગટ શા માટે થયો છે? અભિવ્યક્તિ પરમાત્માનો આનંદ છે, તેનો લીલા છે. તેનો કોઈ લૌકિક હેતુ નથી. લીલાનો આનંદ છે, પરંતુ લીલાનો કોઈ હેતુ ન હોય. હેતુવિહીનતા જ લીલાનું સ્વરૂપ છે.

એક કવિ દ્વારા શબ્દરૂપે સૌંદર્ય પ્રગટે છે, એક સંગીતકાર દ્વારા નાદરૂપે સૌંદર્ય પ્રગટે છે, એક ચિત્રકાર દ્વારા રંગ રેખારૂપે સૌંદર્ય પ્રગટે છે, એક શિલ્પકાર દ્વારા આકૃતિરૂપે સૌંદર્ય પ્રગટે છે. આ સર્વ પ્રાગટ્યમાં પરમાત્માના સુંદરમ્ સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ છે. કલાકાર તો માત્ર માધ્યમ છે. અભિવ્યક્તિ પરમાત્માની છે.

સમગ્ર અસ્તિત્વ સુંદરમ્ના પ્રાગટ્યના મહોત્સવ છે. અનભિવ્યક્ત વ્યક્ત થાય તે જ તો અસ્તિત્વની ઘટના છે. જે જે સ્થૂળ સ્થાને પ્રભુ પ્રગટ્યા ત્યાં ત્યાં સૌંદર્ય સર્જાયું છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે જે સ્થાન કે વસ્તુ સુંદર ન લાગે ત્યાં પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ નથી? સમગ્ર અસ્તિત્વ પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ છે, તો બધું જ સુંદર કેમ નથી? તો સુંદર-અસુંદરનો ભેદ કેમ છે? અભિવ્યક્તિમાં પણ તારતમ્યભાવ છે. ક્યાંક પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ સ્પષ્ટ છે, ક્યાંક સ્પષ્ટ નથી. ક્યાંક પરમાત્માની છાપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ક્યાંક તે પડદા પાછળ રહે છે. આ તારતમ્યભાવને કારણે સુંદર અસુંદરના ભેદ ઉપસ્થિત થાય છે.

જેને આપણે સુંદર કહીએ છીએ તેનો અર્થ એમ કે ત્યાં પરમાત્માની છાપ સ્પષ્ટ છે, અને જેને આપણે કુરૂપ કહીએ છીએ, તેનો અર્થ એમ છે કે ત્યાં પરમાત્માની છાપ અસ્પષ્ટ છે, અભિવ્યક્તિ ધૂંધળી છે. કવિ સુંદરમે દર્શાવ્યું છે તેમ જે કાંઈ 'અસુંદર' છે તેને 'મૂક કરી સુંદર ચાલો ચાલો.'

આમ, પક્ષીઓ, પુષ્પો, નયનો ઉપરાંત આકાશ, નદી, પર્વતો, પ્રપાતો, ચંદ્ર તારા, સૂર્ય આદિ સુંદર છે, તેનો અર્થ એમ નથી કે પ્રજનનના હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે, આ તો પ્રકૃતિની એક ચાલાકી છે. કદીક અંશે, ક્યાંક સુંદરનો આવો ઉપયોગ થતા હોય તોપણ સુંદરનો સર્વથા આ જ એકમાત્ર હેતુ માનાવવો કે તે જ દૃષ્ટિથી સૌંદર્યને સમજવું-સમજાવવું તે માનવદૃષ્ટિનું દૌર્બલ્ય છે. અસ્તિત્વના વ્યાપકતમ સ્વરૂપને વ્યાપકતમ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આપણી સમક્ષ સૌંદર્યનો સાચો અર્થ પ્રગટે છે.

મહાસુંદર અહીં આપણી ધરતીને કૃતાર્થ કરવા માટે આપણી ધરતી પર મધુર સુંદરરૂપે આવે છે. આ છે સૌંદર્યને જોવાની, સમજવાની યથાર્થ દૃષ્ટિ!

પર્યાવરણ

વડીલ વૃક્ષ વડ

યજ્ઞેશ દવે

વૃક્ષોનેય સ્વભાવ કે જાતિ હોતાં હશે? હા, હોય છે. બગીચામાં નાનકડું વીપિંગ ટ્રી કે બોટલબ્રશ ટ્રી તમે જોયું હશે. પાતળી ડાળીઓમાંથી લાંબી ઢળતી દાંડીઓ ફૂટેલી હોય અને તેના પર નાનાં નાનાં પાન. પાતળી ડાળીઓથી આખું વૃક્ષ ઢળેલું નમ્ર વરસતું દેખાય, જાણે મિનિપેયર ચિત્રોની હરિતવસ્ત્રાવૃતા રાધા! ઢળતી ડાળથી આંસુડાં સારતું રહે માટે વીપિંગ ટ્રી એ વૃક્ષને તમે નારી કલ્પી શકો. વેલી તો સ્વભાવે, લક્ષણે નારી જ. વૃક્ષની પૌરુષી પડછંદ રૂક્ષ કાયાએ લપેટાયેલી શાખે શાખે વળતી વળૂંભતી વીંટાળાતી અંગેઅંગ આલિંગન આપતી નારી જ. આ વેલી પાતળા કુંતલાકાર તાંતણાથી લપેટાય, વૃક્ષની છાતી સરસી વધતી રહે અને ઝંઝાવાતમાંય વૃક્ષની ઓથે ઓથે જીવે. પારિજાતનું વૃક્ષ વૃક્ષ કહી શકાય તેટલું ઊંચું ક્યાં છે? તેને ક્ષુપ જ કહેવું પડે. કોઈ કિશોરની જેમ તેને 'તું'કારે બોલાવી શકાય. આની સામે પીપળો, પીપળ, આમલી, જાંબુ શીમળા, આંબા, લીમડાનો વિચાર કરી જોજો. ઊંચાં વધેલાં ફાલેલાં આ વૃક્ષોને પૂર્ણવિકસિત યુવાન કે પ્રૌઢ સાથે સરખાવી શકાય અને આમ વિચારતાં વિચારતાં જ્ઞાનવૃદ્ધ, ડહાપણથી ભરેલા ઠરેલ વડીલ જેવા વૃક્ષ વિશે તમે વિચારવા બેસો ત્યારે એક જ વૃક્ષ તમને યાદ આવે અને એ છે વડ.

આ વડ સાથે જ દાદા શબ્દ જોડી શકાય. આ વડ શબ્દને વડવા, વડીલ, વડદાદા, વડદાદી સાથે સામ્ય સંબંધ હશે? હશે કદાચ. અમદાવાદ આકાશવાણી પર વડીલો - સિનિયર સિટિઝન પરના કાર્યક્રમનું નામકરણ કરવાનું આવ્યું ત્યારે પસંદગી ઢોળાઈ 'વડલો' શબ્દ પર. વડીલો ને વડલો જાણે સમાનાર્થી શબ્દો! જોગંદર વડનું જાડું થડ, ક્ષિતિજને આંબતી નહીં પણ ધરતીને સમાંતર વિસ્તરેલી ઘેરી ઘટા! તેની મહાકાય ડાળીઓ, તેમાંથી ફૂટેલી જોગીની દાઢી જેવી રાતી-ધોળી વડવાઈઓ આ બધું તેને વૃક્ષોમાં વડીલ બનાવી દે. ઊંચે ને ઊંચે આભને થંભ દેતા રેડવુડ-સિક્વિયાનાં વૃક્ષો કે દેવદારનાં વૃક્ષો ભલે ઊંચાં આભમાં વધતાં. વડલાની હોડ તેની સાથે નથી. વડલો તો ઠરેલ. તે તો તેની ઘટા આસપાસ વિસ્તારે અને એ વિશાળ ઘટામાં અનેક પશુપંખી, ખિસકોલી હોલા, બગલા, વાનરો રહી શકે. બધાંનું આશ્રયસ્થાન. દુલાકાગના એક ભજનમાં આવા વત્સલ વડલા અને પંખીડાંઓ વચ્ચેના સંબંધની વાત છે. વનમાં દવ લાગ્યો છે તેના પર બેઠેલાં પંખીઓને વડ વીનવી રહ્યો છે કે 'તમારે તો પાંખો છે, ઊડી જાવ. નહીંતર મારી ભેળાં તમેય ભડથું થઈ જશો. કૃતઘ્ની પંખીઓ એમ ઊડી જાય? પંખીઓ તો કહે તમારી ડાળ બખોલ કોતરમાં માળો બાંધી આશરો લીધો, તમારાં ફળ ખાધાં અને હવે આવી સ્થિતિમાં તમને છોડીને જતાં રહીએ? હવે તો જીવશું તોય ભેળાં ને મરશું તોય ભેળાં!

ઊડી જાવ, પંખી! પાંખુંવાળાં....જી
વડલો કહે છે ''વનરાયું સળગી મૂકી દિયો જૂના માળા''
ઊડી જાવ પંખી! પાંખુંવાળાં....જી
આશરે તારે ઈંડાં ઉછેર્યાં, ફળ ખાધાં રસવાળાંજી
મરવા વખતે સાથ છોડી દે, એ મોઢાં મશવાળાં

ભેળા મરશુ, ભેળા જન્મશુ તાર માથે કરશુ માળા જી 'કાં ' કે આપાને ભેગા બળશુ ભેળા ભરશુ ઉચાળા''

પાદરે આ વડલાની નીચે ગાયોને પણ અર્ધી આંખો મીંચી નિરાંતે વાગોળી શકે તેની છાયામા છોકરા રમી શકે વડની દાઢી જેવી વડવાઈઓ પર છોકરાઓ લટકતા હીચકતા હોય ત્યારે વડદાદા તેમના આવા તોફાન-મસ્તીથી ગુસ્સે ન થાય તે તો કદી આ જટાજટ દાઢી વધારી છે જ આ છોકરાવ માટે આ વડ પાનેથી જ લાડ અને ડહાપણ બને પામીએ

આ વડ આપણને કહે છે કે ઉપરનો વિકાસ પૂરતો નથી ઊર્ધ્વગામી વિકાસની નમાતરે ભૂમિ તરફ વળો, ભૂમિમાથી અનેક મૂળે પોષણ લો અને પશુપખીને આધાર આપતી વિશાળ ઘટાને પોતે જ આધાર આપો જમીનમાથી બહાર નીકળી ઉપર બધી વડવાઈ તરીકે વધતુ, જમીનને ભેટતુ આ વિરલ વૃક્ષ આપણનેય ધરતી સાથે જોડી આપે છે આથી જ વડલાનુ એક નામ છે 'અધોરોહી'

એક જમાનામા ગામના ગોદરે પાદરે આ વડ હોય જ હજીય ઘણા ગામોમા હશે આ વડને જ્ઞાનવૃદ્ધ અને છતા ચિર યુવા ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે લઈ શકાય ઉમાશંકર કહેતા 'જગતની બધી યુનિવર્સિટીઓ ધ્વસ્ત થશે દીવાલો ખળભળશે, પડશે ત્યારેય વડ રૂપે બચી હશે આપણી પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ અને તેના નીચે ચાલતી રહેશે આપણી આદિ પાઠશાળા' ગુરુકુલ પરંપરામા આશ્રમોમા આવા વડની નીચે જ ચોતરા પર ગુરુ બેસતા હશે ને સામે બેસી શિષ્યો શ્રવણ કરતા હશે આવા જ કોઈ ઋષિકુળના વડ નીચે દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્રમા કહ્યુ છે તેમ ગુરુના મૌનથી જ શિષ્યોને જ્ઞાન મળી જતુ હશે

'ચિત્રમ્ વટતરોર્ મૂલે વૃદ્ધા શિષ્યા ગુરુર્યુવા ગુરોસ્તુ મૌનમ્ વ્યાખ્યાનમ્ શિષ્યાસ્તુ છિન્ન સંશયા '

આવા પરિસરમા ગુરુનુ મૌન વ્યાખ્યાન છે અને શિષ્યોના સંશયને છિન્ન કરે છે આવા વડલા નીચે ગુરુશિષ્યના તાર બરોબર મળેલા છે ટ્રાન્સપોન્ડર, એન્ટેના બરોબર એંગલે ગોઠવાયેલા છે અને મૌનસંવાદ ચાલી રહ્યો છે

આવા જ વડલા નીચે બેઠા શ્વેતકેતુને બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા થઈ હશે અને પિતા ઉદ્દાલકે વડનો ટેટો તોડી જાણવા કહ્યુ હશે ટેટો તોડતા જ એના શ્વેતકેતુને દેખાયા નાના નાના બી 'હવે આ બીને ભાંગ' એમા દેખાય છે ક્યાય વડ?' રાયથીય નાના બીજમા વડ તો ક્યાથી દેખાય? અને વડના સૂક્ષ્મ બીજમા જેમ વિરાટ વડ તો છુપાઈને રહ્યો છે તેમ બ્રહ્મ આપણામા એવી સમજણ આ વડના ટેટા થકી આવી હશે જે વાત નરસિંહે 'વૃક્ષમા બીજતુ બીજમા વૃક્ષ તુ' કરી તેમાય તેના મનમા આ વડલાનુ વૃક્ષ હશે? બીજા એક પ્રચલિત શ્લોકમા કૃષ્ણની સાથે વડલાનુ પાન પણ અમર થઈ ગયુ

'વટસ્ય પત્રસ્ય પુટે શયનમ
બાલમ્ મુકુન્દમ્ મનસા સ્મરામિ'

સ્મરણ ભલે મનથી કર્યું પણ આંખો સામે મૂકી આપી પગનો અંગૂઠો મોમા લઈ વડના પત્રપુટમા પોઢેલા બાલકૃષ્ણની છબી આ વડનાય પાછા અનેક નામ દરેક નામ પાછુ વડની કોઈ ને કોઈ ઓળખ આપતુ હોય તેવુ જુઓ, સ્કન્ધજ, યમપ્રિય, યક્ષાવાસ, નદીજ, બહુપાદ, વૃક્ષનાથ, મહાચ્છાય, અરે હા વડનુ દાતણ હલતા દાતને વજ્રદંતી બનાવે તો કહે છે વડનુ ક્ષીર પૌરુષવર્ધક વાજીકરણમા તેનો ઉપયોગ થાય શુ આ જ કારણે હશે કે વટસાવિત્રી વ્રતમા સૌભાગ્યવતીઓ પતિના જીવનની, પૌરુષની રક્ષા કરવા તેનુ વ્રત રાખતી હશે? પ્રચ્છન્ન કામનાએ ધર્મના આધાર લીધો હોય

મારા મન સામે વડ શબ્દ ઉચ્ચારતાં કોઈ એક જ નહીં કંઈ કેટલાય વડ ખડા થઈ જાય છે. મહાકાય વડમાં તો પચીસેક વરસ પહેલાં કલકત્તા બોટનિકલ ગાર્ડનમાં મેં એક વિશાળ વડને જોયો હતો. મૂળ.થડ તો કયું તે કેમ ખબર પડે? અનેક વડવાઈ જ થડ થઈ ગઈ હતી - જાણે અનેક સ્થંભો પર ઊભું કોઈ મહાકાય લીલા ઘુમ્મટવાળું વૃક્ષમંદિર. આવો જ એકમેક-સાથે ડાળીઓ ગૂંચેલો વડલો જોયો હતો. ભરૂચ પાસે કબીરવડ. જાણે વડલો નહીં એક નાનકડો લીલો ડુંગર નર્મદાના સામે કિનારેથી નજરે પડતો હતો. કેટલાંય પૂરો, મહારેલની વચ્ચેય ટકેલો અડીખમ. કહે છે કે નર્મદાના મહારૌદ્ર સ્વરૂપે તેનો ભોગ લીધેલો છે. નહીંતર તો તે આથીય વિશાળ હતો. જોકે હજી આજેય હજારો માણસો તેની છાયામાં બેસી શકે તેમ છે. પોરબંદર બાજુની દરિયાઈ પટ્ટી પર હર્ષદથી પોરબંદરના રસ્તે પવનની દિશામાં વળી ગયેલા બાઠકા ખૂંધિયા વડલાઓ જોયા છે, તો કોઈને ઘરે તો બોન્સોઈ કરેલા કૂંડામાં નાનકડા બાલસ્વરૂપ વડલાનેય જોયો છે. કેશોદ માંગરોળના રસ્તે, ભૂજ માંડવીના રસ્તે અને ખેડા જિલ્લામાં રોડ પર સામસામે ડાળીઓ ગૂંથેલી ઝૂકતી વડવાઈઓ અને ગૂંથાયેલી ડાળીઓની ઘટાથી ગુફાનો આભાસ કરાવનારી વડ વીથિકા યાદ આવી ગઈ. આ બધાં તો સાર્વજનિક વડ. કબીરવડ ભલે ગમે તેટલો મોટો ડુંગરા જેવો હોય એ મારો નહીં. મારો વડ તો છે પોરબંદરમાં પાવર હાઉસ કૉલોનીના કૂવા પાસે. એ વડની ડાળીઓ પવનની દિશાએ વળી ગયેલી. ત્યારે રઘુવીર ચૌધરીની 'વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં' કવિતા નહોતી વાંચી પણ આખું ઝાડ વહેતું ફરફરતું ગતિમાં હોય તેવું લાગતું. જમીનને સમાંતર વધેલી ડાળીએ લટકીને જમીન પર કૂદકા માર્યા છે ને ફરી ત્રાંસા નમેલા વડ પર ચડ્યા છીએ. બહેન સાચું જ કહેતી 'વડના વાંદરા ઉતારો એવા છો!' એક વાર તો લટકતી વડની ડાળ પરથી મેં ઠેકડો માર્યો એ જ ડાળ પર બેઠેલા નાનાભાઈ ગૌરાંગનું બેલેન્સ ન રહ્યું પકડ છૂટીને પટકાયો નીચે. આખા શરીરનો ભાર એક હાથ નીચે. હાથ ભાંગ્યો હાડવૈદનો પાટો આવ્યો તોય હાથ સાજો થયે વડ પર ચડવાનું ને વડવાઈએ ઝૂલવાનું ભૂલ્યા નહીં. વડના એક વૃક્ષની સ્મૃતિ છે વરસાદ વખતે પાંદડા પર થતા અવાજની. ઘેરાયેલા સ્તબ્ધ વાતાવરણમાં અચાનક જ મોટાં ફોરાં પડે છે અને વડના જાડા મોટા પાન પર તડ તડ નગારા જેવો અવાજ સંભળાય છે ચૂપકીદી આ આદિમ અવાજમાં ઓર ઘેરી થઈ જાય છે અને એ પછી ખાંગો થઈ તૂટી પડતો ગાંડો વરસાદ. અમે જે ઝાડ પર ચડીને ધિંગામસ્તી કરીએ તે દાદા જેવા વડનો બહેનો મલાજો રાખે, જેઠ મહિનાની પૂનમે વટસાવિત્રી પૂનમે વડની પૂજા કરી, નમણી આંગળીઓથી કંકુ છાંટણાં કરી દોરાની દડીથી વડને વસ્ત્ર પહેરાવતી જાય છે. વટસાવિત્રી પૂનમ પછી આ વડ કોઈ વૃદ્ધ વડીલે કંકુનાં છાંટણાંવાળું પંચિયું ધારણ કર્યું હોય તેવો લાગે છે. આવી આવી કેટલીય સ્મૃતિઓ છે આ વડની.

આ વડ એ ફાયકસ - Ficus પરિવારનું વૃક્ષ. તેનું વાનસ્પતિક નામ Ficus religiosa કૃષ્ણે જેના તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો અને બુદ્ધને જેની નીચે બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે તે અશ્વત્થ પીપળો વડના જ પરિવારનું વૃક્ષ. ઊંચી પડછંદ પીપળ, નાનકડો ઘેરો લીલો ઊમરો, પરદેશી અંજીર કે રબ્બરનાં વૃક્ષો વડના જ પરિવારના. આ કુળનાં વૃક્ષોનાં ફળો નાની પેપડી, પપેડા, ટેટા રૂપે ડાળીએ થડે ચોટેલાં હોય. વડના લાલ ટેટા ખટમધુરા લાગે. નાના હતા ત્યારે વડના ટેટાને ભાંગી તેના બી નખથી ખોતરી કાઢી નાખતા પછી વડની એ નાની નાની અંદરથી પીળી

બહારથી લાલ વાટકીઓ મીઠા મરચા સાથે ખાવાની મજા આવતી. વડના કુમળા પાનને પણ મીઠું મરચું ભભરાવીને ખાધાનો તૂરો સ્વાદ હજી જીભ પર છે. ઘેરા લીલા લબકારા પાન વચ્ચે લાલ કેસરી ટેટાનું નયનરમ્ય કૉમ્બિનેશન. પાકા ટેટા મીઠા લાગે પણ ચીકણા તેથી ભાવે નહીં. ખરેલા ચપાઈ ગયેલા ટેટાથી વડ નીચેની જમીન છવાઈ જાય. આ નાનું એવું બી પક્ષીઓના શરીરમાંથી પચ્યા વગર જ બહાર નીકળે અને તેની ઉગાડ ચરકથી તેની બીજી ભૂમિમાં રોપણી થાય. વડ, પીપળ-પીપળો તો વિષમ પરિસ્થિતિમાંય ટકી શકે.

ઊડતું ઊડતું કોઈ પક્ષી મારફતે આ નાનું એવું બીજ ગઢ, કિલ્લા કે જર્જરિત મંદિરની દીવાલની તિરાડમાં પડી જાય. જરી એવી તિરાડમાંથી વિકસે મોટું વૃક્ષ થાય અને દીવાલો સ્થાપત્યોનેય કાળધર્મ બતાવી દે. આ નાનકડા બીને જોઈને એક વિચાર એ પણ આવે કે ક્યાં રાઈના દાણા જેવું વડનું નાનકું બીજ અને ક્યાં હજારો માણસોને સમાવી દે તેવડો નાનકડા ડુંગર જેવડો વડ! અણોરણીયાન્ મહતોમહીયાન્ - અણુથી પણ સૂક્ષ્મ અને મહતથી પણ મહત્તર એ પરમતત્ત્વની લીલા જ નો જાણે! આ વડલો આપણને ક્યાંથી ક્યાં લઈ ગયો!

રમતા રમતા ઘણી વાર અમે એ લીમડે ચડી જઈએ ને એની ડાળીએ ક્યારેક [illegible]. ચકડોળ કરતી ડાળના લટકા હાથને ઝાલવાનું કરી મૂકે, ખજવાળ ઊપડે. ક્યારેક પવન વાગતીને નાળાગરમાં ઉપર ચડતા કાચ ને છાનામાના પથ્થ[illegible] મારી લઈએ. પાન અમારું ખાસ આકર્ષણ કેન્દ્ર તો એના ટચકા કરીને રમતું કરેલું એનું ફળ. એમાંથી ફરના રસ, સુંદર આકારના સુંદર જરો મીઠો તો ન લાગે, પણ એના પીળા સફેદ રંગની ગાંસડીઓ એ અમારી આંખને માલ પમાડે. એમને એ અમારા પગે વારંવાર થતા ગૂમડાં જેવો લાગે - ફૂટેલા ગૂમડાં જેવો. જગાકાકા તો ગામમાં યજમાનવૃત્તિમાં ફરે ને એમના વૃદ્ધ, સદીએ પહોંચવા આવેલા બા લક્ષ્મીબા ઓસરીમાં વાતો ઘરમાં પડી રહે, અને એમને કોઈની બીક નહીં. સુંદર ઉખાડી ખાઈએ ને પતંગના દિવસોમાં એક કાગળમાં ભેગા કરી બોનાણી પતંગ [illegible] શટપટીએ ચોંટાડેથી આ [illegible] પીળા પાન ખરેખર ખરતા જોવાની મજા આવે. એકસામટું જાણે કોઈ પીળી પાંખોવાળું પંખીનું ટોળું ઊતરી આવતું ના હોય! પીળા પાન ખરવાથી લીમડો ઉઘાડો થાય ના થાય કે એના ઠાં કુમળી કુમળી કૂંપળોથી ઢંકાઈ જાય ને વળી એક દિવસ લીલી પાંખોવાળા પંખીડાંઓથી આખું [illegible] ખીચોખીચ ભરાઈ જાય. પછી તો મંજરીઓની માદક ગંધ આવતી આવીને અમારા ખાટલાને ઘેરી લે ને મગજ કે જેની એ ત્યારે ઉન્મત્ત શરીરમન સુગંધપાવર્ષા પવનમાં ક્યાંય સુધી આળોટ્યા વગર ઊભા ન થાય. પછી વળી કાન [illegible] આનાનામાં પીળી પીળી લીંબોળીઓ લાગે. એમના કડવા મીઠા ચીકણા ગરને ચાખવાની મજા આવે. રાયણ જામીન એને ખાઈએ.

('તરુરાગ' 'અધાનો લીમડો') - જયન્ત પાઠક

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેની કૃતિઓના અંશો]

સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર

મહાભારત : એક દૃષ્ટિ

હું મારા મિત્ર પેસ્તનજી સાથે મહાભારતનો નાટક જોવા ગયો.

નાટક શરૂ થયો, પ્રવેશો પસાર થઈ ગયા. પણ પેસ્તનજી બાવાને કાંઈ રસ પડતો હોય એમ લાગ્યું નહીં. આખરે એમનાથી ન રહેવાયું તે મને પૂછવા માંડ્યું ને અમારો સંવાદ નાટક પૂરો થયો ત્યાં સુધી ચાલ્યો.

મત્સ્યગંધાએ પ્રવેશ કર્યો. પેસ્તનજીએ નાકને ટેરવે આંગળી અરકાડી પૂછ્યું : ''એવન કોન છે?''

''મત્સ્યગંધા.''

''હીંગ બહુ ખાટી હોસે!''

''શું?''

''એમ કહુંચ કે હીંગ બહુ ખાટી હોસે.''

''કેમ?''

''તમે કહેવોચ ને એવનનું નામ મસગંઢા છે.''

''નહીં, નહીં, એનું નામ તો મત્સ્યગંધા - માછલી જેવી ગંધાતી.''

''માછલી જેવી? નહીં, નહીં, એ કાંઈ મનાતું નહીં બા. માછલી તે ગંઢાટી હોસે કે? માછલીની તો મોનામાં પાની છૂતે એવી સુગંઢ આવે.''

''તે તો કોણ જાણે પણ એનું નામ તો મત્સ્યગંધા છે.''

''વારુ હોસે, પર એવનને આવો ફેન્સી દરેસ કાંય કરીઓચ?''

''ફેન્સી ડ્રેસ વળી ક્યાં છે?''

''આય સું? કાને ફૂલ ખોસીઆંચ ને આવો ગંદો મસ-મેલો દરેસ પહેરીઓચ તે સું એવનના માટીદાને સોન્જાં કપરાં બી નહીં મલટાં હોસે કે?''

''આ તો અસલના જમાનાનો ડ્રેસ છે.''

''એ સું બકોચ? તમારે ને મારા મંમઈ જૂના જમાનાનાં છે. પન એવન વરી કારે કાને ફૂલ ખોસેચ ને આવો હંબગ જેવો દરેસ પહેરેચ?''

''અરે, આ તો ઘણા જૂના જમાનાની વાત છે - બહુ વર્ષો પહેલાંની. અસલ ઘરેણાંને બદલે ફૂલ ખોસતાં.''

''અરે, ટમે ટો કહેવોચને કે ટમે અસલી બી સુઢરેલા જ ઉટા? ને કંઈ વેડ બી લખીયા ઉટા? તો સું ઘરેનાં જ તમને બનાવટાં નહીં આવરટાં? ટું નહીં સમજતો હોય ટો ના કહે, પન બાવા, ફેંક ના.''

''વારુ ત્યારે, સમજતો હોય તેને પૂછજે, મને હવેથી પૂછતો નહીં.''

''નહીં ડીકરી! આમ, છેરાઈ સું પરેચ? હવેથી પૂછશ બી નહીં ને આવું ધટિંગ જોવસ બી નહીં.''

થોડી વાર પેસ્તનજી મૂંગા રહ્યા. પાંડવોએ સ્ટેજ પર પ્રવેશ કર્યો ને એમના હોઠો ઊઘડી ગયા.

''અરે, વલી આય કોન?''

''એ પાંડુ રાજાના પુત્રો; પાંડવો કહેવાય છે.''

''પાંડવો કોનનું નામ છે. એ ઘાટાઓ હોસે?''

''નાર રે! એ ઘાટાઓ નથી, પણ પાંડુ રાજાના પાંચ પુત્રો છે ને એ બધાનું નામ

પાંડવો છે ''

''સરનેઈમ (અટક) કે કેમિલી નેઈમ છે?''

''એ તો પાંડુના પુત્રો એટલે પાંડવો એ સરનેઈમ કે કેમિલી નેઈમ નથી, સમજ્યા કે?''

''પન એ બઢાના એક જ નામ કેમ હોઈ સકે? તમે પન સુ ગિલ્લી કેકોચ?''

''બાવા, અમારા પુરાણની વાતમાં તમે નહીં સમજો!'' મેં કહ્યુ

''ડુ બી કાય બાવા નકામો ભેજાનુ દહી કરેચ? ટમારી ફઈઓ બી કઈ કમઅક્કલ લાગેચ, જે પાચ માણસોના પાચ નામ પારતા બી મૂઝાયચ!''

''એ તો પાંડુના છોકરા તે પાંડવ, ધૃતરાષ્ટ્રના તે ધાર્તરાષ્ટ્ર એમ કહેવાય પણ આ બધાના પોતાના નામ તો જુદા જ છે ''

''આય પેલા જારીઆએ હાથમા ઊંઢો ટબૂરો કાય રાખીઓચ?''

''એ તબૂરો નથી એ તો ગદા છે એ જાડિયાનુ નામ ભીમસેન ''

''એવન મહાભારટના સુ થાય?''

''મહાભારત તો નાટકનુ નામ છે ''

''તે તો નાલ્લુ પોયરુ બી જાનેચ પન આય નાટકની અંદર મહાભારત કોન છે? ને આય પાંડવો મહાભારટના સુ લાગે ચ?''

''મહાભારત કોઈ માણસનુ નામ નથી એ તો ફક્ત નાટકનુ નામ છે ''

''તમે લોકો નામ બી ઠી પારોચ! આય પાચ જનના નામ પાંડવ ને આખા નાટકમા મહાભારટ કોઈ મલે જ નહીં! ખોટાપના નામનુ નરિયુ કેક બાવા, કેક!''

દ્રૌપદીએ પ્રવેશ કર્યો પેસ્તનજીએ પૂછ્યુ ''આય કોન?''

''સતી દ્રૌપદી પાંડવોની સ્ત્રી ''

''પન નાનલાની કે માટાની?''

''પાંચે ભાઈઓની ''

''સુ?''

''હા, એ પાંચે ભાઈઓની આ એક સ્ત્રી છે ''

''સુ બોલીઓ? પાચ માટીડા વચ્ચે એક બૈરુ? તે બી છાટોપાની ચીઢો દખુ ''

''એ તો અમારા શાસ્ત્રની વાત છે ''

''સુ તમારા સાસ્ટરમા બી બધા આવા ગોટાળા જ ભરીઆચ કે?''

''અરે એમ ના બોલ! એ તો સતી છે ''

''સટી! આય પાચ માટીડાનુ બૈરુ સટી? તમારો મોરેલીતીના સ્તેન્દર્દ બી ઘન્નો ઊંચો દેખુ!''

મેં કઈ જવાબ દીધો નહીં થોડી વાર એમણે તિરસ્કારથી રંગભૂમિ સામે જોયા કર્યુ પછી શ્રીકૃષ્ણે રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કીધો રાધા તથા અન્ય ગોપીઓએ આવી રાસ ખેલવા માંડ્યો પેસ્તનજી બોલી ઊઠ્યા, ''આય આદમીને ઝેરબેર ચરીઉચ કે સુ?''

''કેમ?''

''જોટો નહીં, બિચારો ભુરોભટ થઈ ગીઓચ કે?''

''અરે એ તો શ્રીકૃષ્ણ ''

''હોસે પન તો ભુરો કાય બનીઓચ?''

''એમના શરીરનો રંગ અવોજ હતો ''

''બિચારો તદ્દન અગ્લી હેલ જેવો લાગેચ, નહીં વારુ?''

''અગ્લી! બદસૂરત! અરે એ તો ખૂબસૂરતીનો અવતાર ગણાય છે ''

''આય ખૂબસૂરટીનો અવટાર? ડુ બી એ બિચારાને બનાવેચ કાય! એને જોઈને તો કલેજુ બી ટારુ ટપ થઈ જાયચ પન આટલા બઢા બૈરામા એ એકલો માટીરો કરેચ સુ?''

''આ બધી ગોપીઓ છે એની જોડે શ્રીકૃષ્ણ રાસ રમે છે ''

''રાસની ગેઈમ તો મેં સાંભળી બી નહીં ''

"રાસ એટલે નાચ - ડેન્સ."

"આય એવન એકલા ડેન્સ કરવાનાચ - આટલાં બઢાં બૈરાં જોરે?"

"હા."

"ઘેર બૈરું નહીં હોય એટલે ફિકર નહીં. નહીં ટો ઘેર જતાં વારને એવનને બેથ્થું દારમ ઝીલાવે, કેમ ડીકરી! ટું ટો બરોબર જાનેચને, ટું આવું કરે તો ટારી ઘેરવાલી ટારા કેવા હાલ કરે ટે? પન એવન તો પન્નેલા નહીં હોસે. એવનને પોતાની સુન્ને જેવી ડીકરી કોન આપે?"

"અરે" એને તો સોલ હજાર સ્ત્રીઓ છે!"

"સું કહેચ? સોલ હજાર બૈરી! તમે હિંદુ લોક બી જબરા છેઓ. પેલા બિચારા પાંચ જન વચ્ચે એક બૈરું ને આય એવન ભુરીઆને સોલ હજાર બૈરાં! ડિવિઝન ઑફ લેબર બી નહીં સીખેલા કે? ને સોલ હજાર બૈરાંઓ આય માટીડા પરથી જીવ ઓંવારી નાંખતાં હોસે કે? એવનને જોઈને બૈરાંનો જીવ બહુ ખુશ થાય એવું કૈં લાગટું નહીં."

"એમ ના બોલ. એ તો ઈશ્વરનો અવતાર છે - અમારા ભગવાન છે."

"કોન, આય તમારો ઈસવર? આય સોલ હજાર બૈરાંનો માટીડો ને આટલી બધી પારકી બૈરી જોરે નાચનારો! ઓ મારા ખોડાયજી!"

"કોઈ સાંભળશે તો તું માર ખાશે. માટે હમણાં મૂંગો મરી રહે. નાટક થઈ રહે પછી ઘેર જતાં જે કહેવું હોય તે કહેજે."

"વારુ, બાવા! હમનાં મૂગો મરી રહેવસ," કહી પેસ્તનજી બોલતા બંધ થયા.

દરેક ધર્મનો અનુયાયી અન્ય ધર્મના અનુયાયીને પૂછે છે : "તારા ધર્મમાં બુદ્ધિ કબૂલ ન કરે એવી જ વાતો છે?" અને આ જ પ્રશ્ન પ્રતિપક્ષી તરફથી પ્રત્યુત્તર રૂપે એને મળે છે.

("રંગતરંગ - ૧"માંથી)

છગનલાલ : "રસિકલાલ ! આપે આપને ત્યાં જે મધમાખીઓ પાળી છે, એનાથી આપને કોઈ ફાયદો થયો ખરો ?"

રસિકલાલ : "થયો જ તો વળી."

છગનલાલ : "મધ મફત મળતું હશે, નહીં ?"

રસિકલાલ : "એ તો મળે જ છે, પણ બીજો વધુ ફાયદો તો એ થયો કે મારું ઘર મહેમાનોથી જે ભરેલું રહેતું હતું તે હવે રહેતું નથી."

○ ○ ○

એક સાંધાવાળાની જગ્યાના ઉમેદવારને પૂછવામાં આવ્યુ : "સામસામેથી બે ટ્રેન આવતી હોય તો તમે શું કરો ?"

"હું જોરથી સીટી વગાડું."

"તમારી પાસે સીટી ન હોય તો ?"

"હું લાલ ફાનસ બતાવુ."

"એ ફાનસ એ વખતે ન સળગે તો ?"

"તો હું મારા નાના ભાઈને બોલાવું."

"નાના ભાઈને કેમ ?"

"સાહેબ રેલવે અકસ્માત કેવો હોય એ જોવાની મારા ભાઈને ખૂબ જ ઇચ્છા છે."

પિતાશ્રીની ચિરવિદાય

રમણલાલ ચી. શાહ

મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ચીમનલાલ અમૃતલાલ શાહે લગભગ ૧૦૮ વર્ષની વયે મુંબઈમાં તા. ૨૧મી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૦(ભાદરવા વદ ૮ ને ગુરુવાર, સં. ૨૦૫૬)ના રોજ રાત્રે દસ વાગે ઊંઘમાં જ દેહ છોડ્યો. એમના સ્વર્ગવાસથી અમે એક પવિત્ર શિરછત્ર ગુમાવ્યું. સંપૂર્ણ નિરામય શરીરનો ક્રમિક અંત કેવી રીતે આવે તે એમના જીવનમાંથી પ્રત્યક્ષ જોવા મળે. એમનું નિરંતર પ્રભુભક્તિમય જીવન જોતાં એમ નિશ્ચય થાય કે અવશ્ય એમણે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરી હશે!

મહાત્મા ગાંધીજી જ્યારે કહેતા કે પોતે ૧૧૦ વર્ષ જીવવાના છે ત્યારે કદાચ એમાં અતિશયોક્તિ લાગતી. પરંતુ ૧૦૮મા વર્ષે પણ પિતાશ્રીની તન મનની અદ્ભુત સ્વસ્થતા જોતાં એમ પ્રતીતિ થાય કે મહાત્મા ગાંધીજીનું આકસ્મિક અવસાન ન થયું હોત તો તેઓ જરૂર ૧૧૦ વર્ષ સારી રીતે જીવ્યા હોત. એક મત પ્રમાણે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું અને છેવટ સુધી એમની લેખનપ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી. આ વાત અશક્ય નહીં હોય એમ જરૂર માની શકાય. પાર્શ્વનાથ ભગવાને પણ સો વર્ષનું સ્વસ્થ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું હતું.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી પિતાશ્રીનું શરીર એવું દીપ્તિમંત રહેતું કે કાળ જાણે એમના દેહમાં સ્થગિત થઈ ગયો હોય અથવા આયુષ્ય સ્થિર થઈ ગયું હોય એવું લાગતું હતું. સાધ્વીજી થયેલાં અમારાં એક નાનાં બહેન પૂજ્ય શ્રી નિપુણાશ્રીજી કહેતાં કે, "બાપુજીના શરીરમાં કાયાકલ્પ થઈ ગયો છે." ૧૦૩ વર્ષ પૂરાં કરી ઉપર લગભગ સાત મહિના બાપુજીએ પસાર કર્યા હતા. આટલી મોટી ઉંમરે તેઓ લાકડીના ટેકા વગર ઘરમાં ચાલતા, છાપાં, પુસ્તકો નિયમિત વાંચતા, જાતે ટેલિફોન નંબર જોડી રોજ સ્વજનો સાથે વાત કરતા, તદ્દન અલ્પ પ્રમાણમાં પણ નિયમિત આહાર લેતા, સવારે ૭ વાગે ઊઠે ત્યારથી રાત્રે સાડા નવ દસ વાગે સૂઈ જાય ત્યાં સુધી સતત બેઠેલા જ હોય. જરા પણ આડા પડ્યા ન હોય. સ્મૃતિ એટલી સતેજ કે અનેક નામો, વાતો, ઘટનાઓ બધું બરાબર યાદ હોય. વર્ષો પહેલાં પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિને જોતાંની સાથે જ ઓળખી શકતા અને એની સાથેની આગળ પાછળની બધી વાતો તાજી કરતા. એમની સ્મરણશક્તિ આશ્ચર્યકારક હતી.

બાપુજીનું સ્વાસ્થ્ય જીવનની અંતિમ ઘડી સુધી એટલું સરસ રહ્યું હતું કે એની જોડ જવલ્લે જ જડે. ૧૦૮ વર્ષની જિંદગીમાં તેઓ ક્યારેય હૉસ્પિટલમાં રાત રોકાયા નથી. સો વર્ષની ઉંમર પછી બંને આંખે વારાફરતી મોતિયાનું ઑપરેશન કરાવવા હૉસ્પિટલમાં ગયેલા અને બપોરે ઘરે પાછા આવી ગયેલા. ૧૦૪ વર્ષની વયે એક વખત તેઓ એક રૂમમાંથી બીજી રૂમમાં જતા હતા ત્યારે અચાનક બારણું જોરથી બંધ થતાં એમની એક આંગળી કપાઈ ગઈ હતી. તરત કપાયેલી આંગળી સાથે એમને હૉસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ડૉક્ટરે ટાંકા લઈ આંગળી સાંધી આપી અને સાંજે તેઓ ઘરે પાછા આવ્યા હતા. થોડા દિવસમાં આંગળી પહેલાંના જેવી જ સારી થઈ ગઈ હતી. ખબર ન

પડે કે એ આંગળી કપાઈને જુદી પડી ગઈ હતી. આવા બેત્રણ પ્રસંગે થોડા કલાક સિવાય તેઓ ક્યારેય હૉસ્પિટલમાં ગયા નહોતા. **યુવાનીમાં બંધિયાર ઑફિસમાં નોકરી કરવાને કારણે દમનો વ્યાધિ થયો હતો, પણ એમણે એવો મટાડ્યો કે જિંદગીમાં ફરી થયો નથી.**

બાપુજીએ જિંદગીમાં ક્યારેય માથું દુખ્યાની ફરિયાદ કરી નથી. આખી જિંદગીમાં કદાચ પાંચસાત વખત તાવ આવ્યો હશે, પણ ક્યારેય તે એક દિવસથી વધારે ચાલ્યો નથી. તાવ જેવું લાગે ત્યારે એમનો સાદો ઉપાય એ હતો કે ખાવાપીવાનું તુરત સંપૂર્ણ બંધ કરી દેવું. એથી તરત એમનો તાવ ઊતરી જતો.

૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે પણ એમને મધુપ્રમેહ, રક્તચાપ, દમ, ક્ષય, સંધિવા, હરસ, પ્રોસ્ટેટ વગેરે કોઈ પણ રોગની ફરિયાદ નહોતી. એમની પાચનશક્તિ વ્યવસ્થિત હતી. શૌચાદિમાં તેઓ જીવનના અંત સુધી બિલકુલ નિયમિત હતા, એટલું જ નહીં, જરૂર પડે તો તેઓ રાહ પણ જોઈ શકતા. એમનાં સો વર્ષની ઉજવણીનો આખા દિવસનો કાર્યક્રમ અમે એક હૉલમાં કર્યો હતો ત્યારે સવારે ૯ વાગે ઘરેથી ગયા અને સાંજે આઠ વાગે પાછા આવ્યા ત્યાં સુધી તેઓ એક ખુરશીમાં સતત બેસી રહ્યા હતા. એમને બાથરૂમ પણ જવું પડ્યું નહોતું.

અમે ત્યારે આફ્રિકામાં ઝિમ્બાબ્વેમાં હતા. અમારા સૌથી નાનાભાઈ ભરતભાઈ જોડે બાપુજી રહેતા હતા. પરંતુ ભરતભાઈ બદ્રિનાથ હતા. અગ્નિસંસ્કાર વખતે અમે પહોંચી શકીએ એમ નહોતાં. સૌથી નજીક રહેનારાં અંત સમયે જ પાસે નહોતાં. એમાં વિધિનો કોઈ સંકેત હશે!

બાપુજીને ૧૦૩ વર્ષ પૂરાં થવામાં હતાં ત્યારે ગયા મહા મહિનામાં એક દિવસ અચાનક તેમને નબળાઈ લાગવા માંડેલી. દિવસે કદી ન સૂનાર દિવસે પણ સૂઈ જતા. સૂતા પછી બેઠા થવામાં તકલીફ પડવા લાગી. સ્તવનો મોટેથી બોલી શકાતાં નહોતાં. મનમાં બોલવા લાગ્યા હતા અને તેમાં પણ ભૂલ પડવા લાગી. અમને આખું માંગલિક સંભળાવતા તેને બદલે ફક્ત ત્રણ નવકાર બોલી શકતા. બાપુજી માંડ થોડી વાતચીત કરી શકતા. ત્યારે એમ લાગ્યું કે બાપુજી હવે એકબે મહિના માંડ કાઢી શકશે. પરંતુ પાંચસાત દિવસમાં જ ફરી એમનું શરીર સશક્ત બનવા લાગ્યું. દિવસે આડા પડવાનું બંધ થયું. સ્મૃતિ પહેલાંના જેવી જ તાજી થઈ ગઈ. મોટી ઉંમરે ગયેલી સ્મૃતિ પાછી નથી આવતી. પણ બાપુજીના જીવનમાં એ અદ્ભુત ચમત્કાર હતો કે સ્મૃતિ બરાબર પહેલાંના જેવી જ થઈ ગઈ. દસ કડીનું સ્તવન કે મોટું સ્તોત્ર બરાબર પાછું તેઓ બોલવા લાગ્યા હતા. એમનું જીવન રાબેતા મુજબનું થઈ ગયું હતું. આટલી મોટી ઉંમરે આમ થવું એ પણ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના લાગતી હતી.

ગયા પર્યુષણ પર્વ દરમિયાન ચિખોદરાની હૉસ્પિટલના આંખના દાક્તર ડૉ. રમણીકલાલ દોશી–દોશીકાકા અમારે ઘરે આવ્યા હતા. તે વખતે બાપુજીની વાત નીકળી. દોશીકાકા કહે કે, "હું આજે ચિખોદરા પાછો જાઉં છું. માટે અત્યારે જ મારે એમનાં દર્શન કરવાં છે." તરત અમે ભાઈના ઘરે ગયા. દોશીકાકા બાપુજીને મળ્યા. દોશીકાકા પોતે ૮૪ વર્ષના. ૧૦૧ વર્ષ જીવેલા પૂ. રવિશંકર દાદાની વાત નીકળી. બાપુજીએ ૬૦-૭૦ વર્ષ પહેલાંના રવિશંકર દાદાનાં સ્મરણો કહ્યાં. બહારવટિયા બાબર દેવાની વાત નીકળી. પાદરા, ધર્મજ, વટાદરા, સોજિત્રા, બોરસદ, ભાદરણ, ખંભાત વગેરે ગામોના એ જમાનાના આગેવાનોને મળેલા એ બધી વાતો સાંભળીને દોશીકાકાનાં સંસ્મરણો પણ તાજાં થયેલાં.

૧૯૭૫માં મારી માતા રેવાબાનું અવસાન

થયું તે પછી બાપુજી મુંબઈ છોડીને ખાસ ક્યાંય ગયા નહોતા. ચોવીસે કલાક ઘરમાં જ હોય. દિવસ કેમ પસાર કરવો એની એમને ચિંતા નહોતી. ટી.વી. જોતા નહોતા. પ્રભુભક્તિમાં રાજનાં કામ પૂરાં કરવામાં ક્યારેક સમય ઓછો પડતો. રોજ સવારના સાડા પાંચ-છ વાગે તેઓ ઊઠી જાય. ઊઠતાંની સાથે પથારીમાં જ પલાંઠી વાળીને બેસીને તેઓ બરાબર એક કલાક સુધી બુલંદ સ્વરે સ્તુતિ કરે. રોજ આત્મરક્ષા મંત્ર, ગૌતમ સ્વામીનો છંદ, સોળ સતીનો છંદ, નવકાર મંત્રનો છંદ, પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન, રત્નાકર પચીસી (સંસ્કૃતમાં), જિનપંજર સ્તોત્ર તથા ત્રણ સ્તવનો ઋષભ જિનરાજ (યશોવિજયજી કૃત), પાસ શંખેશ્વરા (ઉદયરત્ન કૃત) અને તાર હો તાર પ્રભુ (દેવચંદ્રજી કૃત) – આટલું બોલ્યા પછી રોજ અનુક્રમે એક તીર્થંકરના પાંચ સ્તવન બોલતા. એમને દોઢસો જેટલાં સ્તવન કંઠસ્થ હતાં. છતાં સ્તવનની ચોપડીઓ પાસે રાખતા. રોજેરોજ આટલી સ્તુતિ કર્યા પછી જ તેઓ પથારીમાંથી બહાર નીકળતા.

સવારે ચાપાણી વગેરે કરી, સ્નાન કરીને દસ વાગે નવસ્મરણ બોલતા. અગાઉ એમને બધું કંઠસ્થ હતું, પણ હવે ચોપડીમાં જોવું પડતું. બપોરે ભોજન પછી છાપું વાંચતા અને ફોન કરતા. ત્રણેક વાગ્યાથી લોગસ્સનું રટણ કરતા. રોજ બસો લોગસ્સ બોલતા. સાંજે શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનો મંત્ર બોલતા. રાત્રે સૂઈ જાય ત્યારે સ્તુતિ કરી, નવકાર બોલી સૂઈ જાય. તેઓ માળા રાખતા નહોતા, પણ આંગળીના વેઢે ગણતા. જ્યારે જુઓ ત્યારે એમનો અંગૂઠો વેઢા પર ફરતો હોય. જે દિવસે ઊંઘમાં એમણે દેહ છોડ્યો તે વખતે એમનો અંગૂઠો વેઢા પર જ હતો. પ્રભુસ્મરણ કરતાં કરતાં એમણે સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મૃત્યુ એમને માટે મહોત્સવ બની ગયું હતું. એમના મૃતદેહ ઝગમગતો રહ્યો હતો.

આર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બાપુજીનું જીવન એટલે ચડતી, પડતી અને પાછી ચડતી. બાપુજીએ યુવાનીમાં સારી શ્રીમંતાઈ જોયેલી. એમના પિતાશ્રીનો રૂ અને અનાજનો ધમધોકાર વેપાર ચાલતો. વપારાર્થે બાપુજીને ઉત્તર ભારત અને પંજાબ સુધી કેટલીય વાર મુસાફરી કરવાની થતી. કોઈ મોટું ગામ એવું નહીં હોય કે જે એમણે જોયું ન હોય અને ત્યાંના આડતિયાઓ અને વેપારીઓની મહેમાનગીરી માણી ન હોય. એમના કાકા ડાહ્યાભાઈ અને મોટાભાઈ સોમચંદભાઈ પ્રવાસમાં સાથે હોય. ત્રીસ-બત્રીસની ઉંમર સુધી એમણે આ જાહોજલાલી જોયેલી. પાદરા, માસર રોડ, ભાયલી, ઈંટોલા, મિયાગામ, જંબુસર, ભરૂચ અને અંકલેશ્વરમાં એમની પેઢી હતી. પારસી વખારીઆ કુટુંબનો સારો સાથ મળેલો. હાથ નીચે કેટલાય ગુમાસ્તા કામ કરે. પરંતુ વેપારમાં અચાનક મોટી ખોટ આવતાં બધું ગયું. ઘરબાર, જમીન, ઘરેણાં બધું વેચાઈ ગયું. હાથેપગે થઈ ગયા. એમના પિતાશ્રી અમૃતકાલે પોતાના ચારે દીકરાને સલાહ આપેલી કે, 'ગામ છોડીને ચાલ્યા જજો. ગામમાં તમે સ્વમાનપૂર્વક રહી નહીં શકો. તમે શ્રીમંતાઈ અને શેઠાઈ ભોગવી છે. હવે નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો છે. માટે ગામ છોડી જજો.' બાપુજીએ મુંબઈમાં આવી નોકરી સ્વીકારી અને અમારું કુટુંબ મુંબઈમાં આવીને વસ્યું.

પાંત્રીસથી પચાસની ઉંમર સુધી બાપુજીએ બહુ કપરા દિવસો જોયા હતા. મુંબઈની એક ચાલીની નાની ઓરડીમાં અમે છ ભાઈ, ત્રણ બહેન અને બા-બાપુજી એમ દસ જણ રહેતા. ગુજરાન ચલાવવામાં, છોકરાઓને ભણાવવામાં એમને ઘણી તકલીફ પડી હતી.

પણ માંગલિક સાંભળતા. છેલ્લા બેઅઢી દાયકામાં બાપુજીનું ત્રીજા ભાગનું કુટુંબ વિદેશમાં સિંગાપોર અને અમેરિકામાં વસ્યું. ત્યાંથી પણ નવીનભાઈ, શૈલેશ, હીરેન, ઉન્મેષ, શુભા, અમિતાભ વગેરે ફોન કરીને બાપુજીનું માંગલિક સાંભળતા. બાપુજીના માંગલિક માટે બધાને એક પાકી શ્રદ્ધા થઈ ગઈ હતી. મારે પ્રવાસે વારંવાર જવાનું થતું. પરંતુ પ્રત્યેક વખતે અચૂક માંગલિક સાંભળીને જવાનું રાખ્યું હતું. ટેવમાં એ વણાઈ ગયું હતું. છેલ્લે અમે આફ્રિકા ગયા ત્યારે બાપુજીનું માંગલિક સાંભળીને ગયાં હતાં. બાપુજીનું એ માંગલિક અમારે માટે છેલ્લું હશે એવું ત્યારે લાગ્યું નહોતું. બાપુજીના સ્વર્ગવાસથી અમારા બધા માટે આ એક મોટી ખોટ રહેશે. હવે પ્રત્યક્ષ માંગલિક સાંભળવા નહીં મળે, પણ એ પુણ્યાત્માની દિવ્ય આશિષ તો અમારા પર સતત વરસતી રહેશે એવી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે!

('પ્રબુદ્ધ જીવન'માંથી સાભાર)

૧૯૬૭ની સાલ હતી. 'મોહિનાબા'માં એક વિજ્ઞાન-ગણિત માટેના શિક્ષકની જગા પડી. જાહેરાત અપાઈ. અરજીઓ આવી. બાર ઉમેદવારો હતા. સાંજે ચાર વાગ્યાથી 'ઇન્ટરવ્યૂ' લેવાનું શરૂ કર્યું. 'ઇન્ટરવ્યૂ સમિતિ'માં શેઠશ્રી શ્રેણિકભાઈ અને એમનાં પત્ની પન્નાબહેન પણ હતાં. ઇન્ટરવ્યૂ લેવાતા ગયા અને દરેક ઉમેદવારના ગુણાંક પાંચ સભ્યોનાં મુલવણીપત્રોમાં નોંધાતા ગયા.

છ વાગ્યાનો સમય થયો હતો; ત્યાં શ્રેણિકભાઈ ઘડિયાળમાં જોઈ બોલ્યા, "હવે મારે અને પન્નાએ જવું પડશે." મેં કહ્યું, "સાહેબ, હવે ત્રણ જ ઉમેદવારો છે. અડધા કલાકથી વધુ સમય નહીં લાગે. એમણે જણાવ્યું, "હવે તમે ત્રણ સભ્યો બાકીના ઇન્ટરવ્યૂ લઈ ગુણાંક મૂકજો. કાલે બારમાંથી એક પસંદ કરીશું." મેં વિવેકપૂર્વક એમની ઉપસ્થિતિનો આગ્રહ રાખ્યો. પ્રત્યુત્તર મળ્યો, "દોલતભાઈ, અમારા સમગ્ર પરિવારનાં બધાં સાત વાગ્યા પહેલાં સાથે બેસી સાંજનું જમણ કરીએ છીએ. સાડા-છના સમયે તો ઘરે પહોંચવું જોઈએ. નહીં તો પપ્પાજી (શેઠશ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ) પૂછશે, 'શ્રેણિક, કેમ મોડું થયું?' મારે તો નીચે જોવાનું થાય!"

ત્યાં સુધી મને ખબર ન હતી કે કરોડોનો વહીવટ કરનાર શ્રેણિકભાઈને 'કેમ મોડું થયું?' પૂછનાર હશે! પિસ્તાળીસ જેટલી વયના સુપુત્રનો એમના પિતા પ્રત્યેનો આદર જોઈ હું મુગ્ધ થયો! 'શિસ્ત'ના આગ્રહી વંદનીય પિતા કસ્તુરભાઈ અને 'શિસ્ત'નુ પાલન કરતા આજ્ઞાંકિત સુપુત્ર શ્રેણિકભાઈ, બન્ને પ્રતિના પરમ આદરભાવથી મારું મન છલોછલ ભરાઈ ગયું!!

('મને સાંભરે રે') – દોલતરાય મોરારજી દેસાઈ

બજારુ સંસ્કૃતિ-૨

ડૉ આદમ ઘોડીવાળા

ત્રીજા વિભાગનું શીર્ષક છે 'વનત' બજારુ સંસ્કૃતિને નાથી શકાય? ઠરી ગયેલી માનવચેતનાને સંકોરી ફરી પ્રજ્વલિત કરી શકાય' આ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધ માટે સાબદા થવાની વાત છે આ યુદ્ધ રણભૂમિ પર, અવકાશમા, જગલોમા કે ફળિયામા ખેલાવાનુ નથી એ માહિતીનુ ગરીલા યુદ્ધ હશે, જે વર્તમાનપત્રો, રેડિયો, ટી વી અને સાઇબરસ્પેસમા ખેલાશે

ભિન્ન વિશ્વદર્શનો - વર્લ્ડવ્યુઝ અને જીવનશૈલીઓ વચ્ચેનુ આ યુદ્ધ હશે

આ ક્રાતિનો ધ્રુવમન્ત્ર છે આપણે બજારુ સંસ્કૃતિની માગણીઓને નકારીને આપણુ જીવન જીવી શકીએ આપણી જીવનશૈલી આપણે પોતે નક્કી કરી શકીએ આ જીવનશૈલીનુ અપહરણ કરી જવાનો કાઈને અધિકાર નથી

ખરેખર તો કોઈ બીજાએ આપેલી 'કામ્યુના' મુજબ તમે જીવો તો તમારુ હોવાપણુ 'અવેજી'નુ ગણાય બનકે, હોવાપણુ જ ન ગણાય ગાય ડૅબર્ડ કહે છે વેર ધ મેટક ઇઝ બાય પ્રૉક્સી, ઇટ ઇઝ નૉટ જે હોવુ અવેજીમા છે, એ હોવુ જ નથી

માણસ બજારુ સંસ્કૃતિ નિર્મિત જીવનશૈલીની ઘરેડમા પડ્યો છે બધુ કોઠે પડી ગયુ છે એ મૂર્છામા છે આ જીવનશૈલીનો વિકલ્પ હોઈ શકે એટલુ વિચારવાની ત્રેવડ એનામા બચી નથી આ મૂર્છિત અવસ્થામાથી બહાર કાઢવા એને આઘાતની જરૂર છે જીવનના આવા એકધારા પ્રવાહને આતરવા જ ઝેન ફકીરો આપણા નિર્દોષ લાગતા પ્રશ્નના જવાબ આઘાતજનક રીતે આપે છે ક્યારેક ખાસડુ પોતાના માથે મૂકે છે, કે તમને છૂટુ મારે છે, કે સલાહ આપે છે કે, બુદ્ધ રસ્તામા સામે મળે તો એને પતાવી દજો સૂફી સતોનો પણ આ તરીકો છે જીવશાસ્ત્રની પરિભાષામા માણસ જીવતો હોય, પણ દર્શનશાસ્ત્રની પરિભાષામા મરેલો હોય

મુલ્લા નસરુદ્દીન એક વાર બબડ્યો

'હુ જીવતો છુ કે મરેલો એ મને કઈ રીતે ખબર પડે?' એની વ્યવહારુ પત્નીએ કહ્યુ, 'મૂરખ જેવી વાત ન કર તુ મરેલો હોય તો તારા અગો ઠીંગરાઈ જાય '

થોડા દિવસ પછી મુલ્લા જગલમા લાકડા કાપવા ગયો શિયાળાની કડકડતી ઠડી હતી મુલ્લાના હાથપગ ઠીંગરાઈ ગયા

મુલ્લાએ વિચાર્યું, 'હુ મરી ગયો છુ મારે કામ બધ કરવુ જાઈએ મડદા કામ કરે નહીં '

મડદુ ચાલી પણ ન શકે, એટલે મુલ્લા ભોંય પર સૂઈ ગયો

થોડી વારમા વરુનુ ટોળુ આવ્યુ અને મુલ્લાના ઝાડે બાધેલા ગધેડા પર તૂટી પડ્યુ

મુલ્લા ભોંયે પડેલી હાલતમા બબડ્યો 'હા, હા, ફાડી ખાવ મરેલા માણસનો ગેરલાભ લો હુ જીવતા હોત તો તમને ભગાડત '

આપણી હાલત મુલ્લા જેવી જ છે બજારુ સંસ્કૃતિના વરુઓ સામે આપણે પોતાને નિરુપાય અનુભવીએ છીએ આ સંસ્કૃતિએ આપણને વ્યક્તિમાથી ગ્રાહક અને તથી આગળ વધી 'ઑબ્જેક્ટ' પદાર્થ બનાવી દીધા છે આપણ આ રમતમા તણાયા છીએ વૈશ્ય સંસ્કૃતિના

સંચાલકોએ બનાવેલા નિયમો મુજબ જ આ રમત ચાલે છે, એટલે દાન આપણે માથે જ રહેવાનું છે.

કવિ હરીશ મીનાશ્રુના ગીતનાયકની જેમ આપણે 'થૂઈ થપ્પા' કહેતા નથી. આ ચક્કરમાંથી 'ઑપ્ટ આઉટ' થવાની આપણી સ્વતંત્રતા આપણે હાથે કરી ગુમાવી છે. કેલે જેવા 'કલ્ચર જામ' કરવા મથનારાની નેમ માણસની આ સ્વતંત્રતા પાછી અપાવવાની છે. આ 'કલ્ચર જામર્સ'નો ઢંઢેરો નીચે મુજબ છે:

અમે માનસ પ્રદૂષકો સામે બાથ ભીડીશું, અને તેમની રમતમાં જ તેમને પરાજિત કરીશું.

ટી.વી. પર 'અનકૉમર્શિયલ્સ', 'સબવર્ટિઝમૅન્ટસ', અને શહેરો ગામોમાં 'ઍન્ટી-ઍડ્ઝ' દ્વારા તેમની અબજો ડૉલરની 'બ્રાન્ડો'ને 'અનકૂલ' - ફૂવડ બનાવી દઈશું.

મહાકાય વેપારી પેઢીઓ અમારા જીવન પર જે અંકુશ ભોગવે છે તેને ફગાવી નવી કાર્યસૂચિ અમલમાં લાવીશું.

પૉપ કલ્ચરના દલાલોને ધૂળ ચાટતા કરીશું, અને તેમની 'ઇમેજ ફૅક્ટરી'ને ઠપ કરી દઈશું.

વૈશ્ય સંસ્કૃતિના ભંગાર પર નવી અર્થદાસ ન હોય એવી માનવચેતનામય, ધબકતી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરીશું.

આને ચરિતાર્થ કરવા કેલે 'મીમ વૉર'ની તૈયારીનું આહ્વાન આપે છે. 'મીમ' એટલે માહિતીનું એવું એકમ જેનું એક મસ્તિષ્કમાંથી બીજા, ત્રીજા, ચોથામાં સંક્રમણ થાય અને જે વિચારસરણી, માનસિકતા, વર્તનતરાહો, જીવનશૈલી અને સંસ્કૃતિને બદલી નાંખે. આજે આ 'મીમ વૉર'માં બજારુ સંસ્કૃતિના પ્રવર્તકો આક્રમક અને વિજેતા છે. આપણે આ બાજી પલટાવવાની છે. આ યુદ્ધ રણભૂમિ પર ચાલતું નથી. 'ઇટ ઇઝ ટેકિંગ પ્લેસ ઇનસાઇડ યૉર હેડ' - એ તમારા મસ્તિષ્કમાં ખેલાય છે, અને તમારે શત્રુઓનો ત્યાં જ ખાતમો બોલાવવાનો છે.

આ માટે કેલે જે વ્યૂહરચના સૂચવી છે તે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:

ક્રાંતિ માટેની વૈચારિક ભૂમિકા તૈયાર કરવાની છે જેથી લોકો સમજે કે, અમેરિકન સ્વપ્નની વાત પોકળ છે. લોકો વેપારી પેઢીઓએ સૂચવેલી જીવનશૈલીને અનુસરે છે. અમેરિકનો 'કૂલ' નથી, 'ધે આર સકર્સ' - હૈયાસૂના છે. 'ધે આર ઑલ ડયૂપ્સ ઑવ્ ધ કન્ઝ્યુમર કલ્ચર' - બધાને બજારુ સંસ્કૃતિએ ઉલ્લુ બનાવેલા છે.

'મીમ' યુદ્ધમાં નીચેની પાંચ પ્રવિધિઓ કામે લગાડવાની છે:

૧. વૈશ્વિક બજારમાં વેચાતી દરેક પેદાશને વસ્તુ પાછળ રહેલું 'પર્યાવરણીય સત્ય' જાહેર કરવું.

૨. લોકોની ખરીદી તરાહો બદલી 'ડિમાર્કેટિંગ'નું માહોલ ઊભું કરવું. આ માટે 'બાય નથિંગ ડે' - ખરીદી બંધ દિનનું આયોજન કરવું.

૩. વૈશ્વિક અર્થકારણનો દૈત્ય દુનિયાનો કોળિયો કરી જશે એ વાતે લોકોને ચેતવવા.

૪. કૉર્પોરેશનો 'વ્યક્તિઓ' નથી એટલે તે અમર્યાદ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના હકો ન ભોગવી શકે એવો પ્રચાર કરવો.

૫. સમૂહ માધ્યમો દ્વારા દરેક વ્યક્તિને પોતાની વિચારસરણીને પ્રસારવાનો અધિકાર છે. આ હક મેળવવા 'મિડિયા કાર્ટા'ની માંગ કરવી.

દુનિયાના માત્ર દસ ટકા લોકો આમાં જોડાય તો જીવનનું સુખ બદલાઈ જાય.

'મિડિયા કન્ઝ્યુમર ટ્રાન્સ' - જાહેરખબરિયા ખરીદીની ભૂરકીમાંથી બહાર આવવા દુનિયાભરમાં 'ટી.વી. ટર્ન ઑફ વીક' - ટી.વી. બંધ સપ્તાહનું આયોજન કરવું.

વૈશ્વિક અર્થકારણને શરૂ ઉત્પાદકો, કેમિકલ્સ

કંપનીઓ, ખાદ્યપદાર્થ ઉદ્યોગો, ફેશન કૉર્પોરેશનો, મોટરકાર બનાવનારા અને પૉપ કલ્ચરનું માર્કેટિંગ કરનારાના સકંજામાંથી મુક્ત કરવું. આમાં કોઈ 'ઈઝમ' એટલે વાદની વાત નથી. આ ક્રાંતિ માનવચેતનાના સ્વાતંત્ર્યના મૂલ્ય પર આધારિત છે. સામ્યવાદ આ ચેતનાને હથોડો મારી ખતમ કરે છે. મૂડીવાદ પ્રણીત ગ્રાહક સંસ્કૃતિ ક્રમિક રીતે તમારી ચેતનાને ગ્રહી જાય છે અને તમને ચક્રનો આજ્ઞાંકિત પુર્જો બનાવી દે છે.

કૉર્પોરેશનને દિલ નથી, આત્મા નથી, મૂલ્યો નથી. એને હમદર્દી જાગતી નથી. તમે એની સાથે દલીલ ન કરી શકો. એનું 'ચેન્જ ઑવ હાર્ટ' - હૃદયપરિવર્તન ન કરી શકો. બૌદ્ધ અધ્યાપક ડેવિડ લૉય કહે છે, 'કૉર્પોરેશન હસી કે રડી શકતું નથી, તે જગતના સુખદુઃખમાં સહભાગી થતું નથી. ધ્યાન તો તે ધરી શકતું નથી.'

* * *

ચોથો વિભાગ છે 'ઉનાળો'. ધોમધખતા તાપનો નહીં પણ ફૂગા હૂંફાળા તડકાનો. કેલના મતે, આ ક્રાંતિ સર્જાશે તો માનવચેતના પુનર્જીવિત થશે. કેલે આ માટે ફક્ત ચાર વાના જરૂરી ગણે છે.

આરમ્ભે થોડા લોકો આ બજારુ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે 'નિભ્રાંત' થાય. એમાંથી 'ઑપ્ટ આઉટ' - કારેગ થવાની નૈતિક હિંમત દાખવે. આવી શરૂઆતમાંથી સત્યની પળનો વિસ્ફોટ થશે અને તે 'ગ્લોબલ માઇન્ડશિફ્ટ' - વૈશ્વિક માનસપરિવર્તનમાં પરિણમશે.

બીજું, બજારુ સંસ્કૃતિ પ્રત્યે તમારા મનમાં 'રાઇચસ ઍંગર' - પુણ્યપ્રકોપ જાગવા દો. તમને આ સંસ્કૃતિ તરફ નફરત જાગે તો એને સાચો પ્રતિભાવ સમજો. આ સંસ્કૃતિ તમારું શોષણ કરી રહી છે. આ વાત સમજાય અને રોષ ભભૂકે તેને કેલ 'કાયર ઇન ધ બૅલી' એટલે નોખા પ્રકારની 'જઠરાગ્નિ' તરીકે ઓળખાવે છે.

ત્રીજું, જાતને વફાદાર બનો. તમારા કેટલા પ્રતિભાવો 'મિડિયા ક્રિએટેડ' - પ્રચાર નિર્મિત છે? તમારી જીવનશૈલી તમારી જ છે? જે વિશ્વ આપણું બધાનું છે તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ અને કઈ પેરે ચાલવું જોઈએ તે 'વર્લ્ડ ઑર્ડર' દાદાગીરીથી બીજો કઈ રીતે આપણા માથે મારી દે? આવા પ્રશ્નો તમારા મનમાં ઊઠે તો તેને અવગણવાને બદલે તેની સન્મુખ થાવ. કેલે કહે છે કે, આ પ્રશ્નોને તમે ટાળો તો 'યૂ આર લિવિંગ અ લાઇ' - તમે જૂઠાણું જીવો છો. આધુનિક માનવ જે તાણ અનુભવે છે તેના મૂળમાં જૂઠ સાથે સમાધાન કર્યું તેનો અપરાધભાવ છે.

અને છેલ્લે, આ ક્રાંતિ સર્જવા વિશે આશાવાદ સેવો. બજારુ સંસ્કૃતિને નકારવાની ને નષ્ટ કરવાની વાતે આ દૈત્ય છંછેડાશે. પાશવી તાકાતથી એને કચડી નાખવા મથશે. 'બાય નથિંગ ડે'ની જાહેરાત પૈસા ખરચીને કેલે ટી વી પર પ્રસારિત કરાવવા ગયા તો નૅટવર્કવાળાએ એ જાહેરાત લેવાની ધરાર ના પાડી. છેવટે સી એન એન વાળાએ જાહેરાત લીધી તો દર્શકો તરફથી જલદ પ્રતિભાવો જાહેરાત વિરુદ્ધના મળ્યા. એકે ગુમનામા લખ્યું, 'ટી-શર્ટ ચીપકો, આ દેશ છોડી બીજે જા.' આ ક્રાંતિકારીઓ ઉપર 'અમેરિકાની પ્રજાના દુશ્મન'નું લેબલ પણ ચોંટ્યું.

પણ માનવચેતનાને સદા માટે દબાવી શકાય નહીં. એટલે જ, સમાપન કરતા કેલે કહે છે, 'દુનિયા માનતી હતી કે રશિયામાં ક્રાંતિ ન આવી શકે, પણ આવી. દુનિયા માને છે કે, અમેરિકામાં ક્રાંતિ ન આવી શકે, પણ આવશે.'

* * *

ધરતીનું હીર

ડૉક્ટરની ડાયરી

ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ

સમાજ અને ત્યક્તા બહેન

નર્સના વડા એક દિવસ એક નર્સને લઈને અમારે ઘરે આવ્યા. નર્સનું નામ જયશ્રીબહેન, ઉંમર ૩૦-૩૫ વચ્ચે હશે. જયશ્રીબહેનના પતિએ એક દિવસ તેમના પુત્ર કુણાલ સાથે ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યાં. બાળકની ઉંમર ૧૨-૧૩ વર્ષની. તેમના સગાંની સલાહથી નર્સિંગ કોર્સમાં જોડાયાં.

કુણાલને ભાવનગરના ગુરુકુળમાં સાતમા ધોરણમાં દાખલ કર્યો. ઘરમાંથી નીકળેલ ત્યારે ગળામાં એક સોનાની ચેન હતી. તેમાંથી તેમને રૂ. ૨,૨૦૦/- મળ્યા. રૂ. ૬૦૦/- બાળકની ફી ભરી.

જયશ્રીબહેનને માસિક જે જરૂરિયાત હતી તે આપવાનું અમે સ્વીકાર્યું. કુણાલને સાવરકુંડલાના ગુરુકુળમાં મૂકવા સલાહ આપી. જેથી તેઓ તેની સંભાળ રાખી શકે અને જીવ ઊંચો ન રહે. તેઓ સહમત થયાં અને ભાવનગરથી પુત્રને લઈ આવ્યાં.

તેમના પતિને બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે વર્ષોથી સંબંધ હતો જેને કારણે આ સ્થિતિ સર્જાઈ હતી.

કુણાલ કુંડલા આવી ગયો. તેને સ્કૂલ ખૂલે ત્યાં સુધી રાખવાનો પ્રશ્ન હતો. નર્સિંગ સ્કૂલમાં તો રખાય નહીં. અમારે ત્યાં એકાદ માસ રહેશે તેમ નક્કી કર્યું. કુણાલ અમારે ત્યાં રહ્યો. આપણા સમાજની નબળાઈ કહો કે ખણખોદ કહો, દરરોજ દીકરાને જુદા જુદા સવાલો પૂછીને પાડોશીઓ પરેશાન કરતાં. તારી બાને તારા બાપે શા માટે કાઢી મૂક્યાં? તું તેમની સાથે કેમ આવ્યો? તારા બાપુ તને કેમ લઈ જતા નથી, વગેરે. છોકરો આ પ્રશ્નોથી ખૂબ મૂંઝાય અને દરરોજ સાંજના અમારી પાસે રહે. રાત્રે અમારી પાસે સૂઈ રહે. ઊંઘમાંથી જ્યારે પણ જાગી જાય ત્યારે મારા પડખામાં આવીને ભરાઈ જાય અને મને વળગી પડે. તેને જરૂર બીક હશે કે તેના પિતા તેને લઈ જશે.

એકાદ માસ મહામહેનતે અમે પસાર કર્યો. કુણાલ એટલો સરસ ડાહ્યો છોકરો કે હોંશે હોંશે બગીચામાં પાણી પાય અને બોલે ત્યારે પણ એકદમ મીઠો લાગે. એક દિવસ સ્વામીજીને ફોન કર્યો કે સ્કૂલને ખૂલવાને એકાદ અઠવાડિયું ખૂટે છે. જો તમે કુણાલને વહેલો દાખલ કરો તો તેનો પ્રશ્ન જે અમને તકલીફ કરે છે તે ન રહે. સ્વામીજી તૈયાર થયા અને કુણાલને ત્યાં મૂકી આવ્યા.

કુણાલ હોશિયાર હતો એટલે બંને વર્ષ બીજા નંબરે પાસ થયો. આ બાજુ જયશ્રીબહેન પણ નર્સિંગમાં પાસ થઈને જે દિવસે અમને મળવા આવ્યાં ત્યારે મારાં પત્નીને વળગી પડ્યાં અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યાં. ખૂબ રાજી થયાં. તેને નોકરી પણ મળી ગઈ હશે.

વર્ષો પછી જ્યારે કુણાલ નવયુવાન થઈ ગયો અને સાવરકુંડલા કોઈના લગ્નમાં આવ્યો હશે ત્યારે અમને મળવા આવ્યો. અમો તેને ઓળખી ન શક્યા. તેણે ઓળખાણ આપી અને અમને ભેટી પડ્યો. અમે તેને જોઈને ખૂબ રાજી થયાં.

આજે તે એન્જિનિયર થઈ ગયો છે. સારી રીતે રહે છે અને માને સાચવે છે.

એક દીકરીએ અમને રાહ બતાવ્યો

મારી પુત્રી સોનલના અવસાન પછી અમે તેને ગમતી પ્રવૃત્તિઓ કરવા વિચારી રહ્યા હતા તે તો એક આધ્યાત્મિક જીવ હતી બહેનોને પગભર કરવાનુ તે હમેશા અમને કહ્યા કરતી આપણા સમાજમા બહેનોનુ જે સ્થાન છે તેનાથી તેને દુ ખ થતુ

અમે સીવણક્લાસ શરૂ કરવા વિચારતા હતા પરતુ કોઈ દિશા સૂઝતી ન હતી પરતુ ઈશ્વરને તે અમારી પાસે કરાવવુ હશે જેથી એક પ્રસગ બન્યો

એક ૨૭ ૨૮ વર્ષની દીકરી કેસ લઈને મારી રૂમમા દાખલ થઈ તપાસ કરી તો તેને પેટનો સખત દુખાવો હતો તેને સમજાવી કે નસમા ઈંજેક્શન આપવાથી તુરત મટી જશે દીકરીએ ના પાડી હુ તેનો અર્થ સમજી ગયો કે તેની પાસે પૈસા નથી મે સમજાવી કે દીકરી, પૈસાની ચિતા ન કર દવા પણ તને અહીથી આપીશુ

દીકરી રડી પડી પૂછ્યુ, 'બટા, કેમ રડે છે? તુ કોની દીકરી?' તેની આપવીતી તેણે કહી

'સાહેબ, મારા વાક-ગુના વિના મારા પતિએ મને તરછોડી મૂકી તેને બીજી છોકરી સાથે સબધ હતો એટલે મને તરછોડી દીધી માગ બાપુને હુ અહી આવતી રહી તે ગમ્યુ નથી પરતુ સાહેબ, હુ શુ કરુ? મને એમ થાય છે કે બસમા બેસીને ક્યાક જતી રહુ મારુ ભાગ્ય જ્યા લઈ જાય ત્યા '

દીકરીને આશ્વાસન આપ્યુ સમજાવી કે અમે સીવણક્લાસ શરૂ કરવાના છીએ તુ સીવણ શીખીશ એટલે તને સચો આપીશુ તો તુ પગભર થઈ શકીશ દીકરી સહમત થઈ

બીજે દિવસ અમે તેના લત્તામા ગયા અમસ્તા પણ અમે મહિનામા એકાદ વાર તો જતા જ હતા લત્તામા સૌને મળી સીવણક્લાસની વાત કરી ચાર બહેનો તૈયાર થઈ એક બહેને એમ ટી સી ડબ્લ્યુ કરેલુ એટલે તે શીખવવા તૈયાર થઈ

અમારા વેઈટિંગ રૂમમા ક્લાસીઝ શરૂ કર્યા ત્રણેક અઠવાડિયા થયા હશે અને સમાજકલ્યાણ અધિકારી મુલાકાતે આવ્યા તેમને અમારા ક્લાસ ગમી ગયા તુરત જ ત્રણ મશીન મજૂર કર્યા તેમા ખૂટતા અમે ઉમેરી દીધા ગામમા વાત ફેલાઈ કે બહેન તો સીવણ શીખતી બહેનોને મશીન પણ આપે છે

દિવસે દિવસે બહેનોની સખ્યા વધવા લાગી ૧૦૦ બહેનોથી કદી સખ્યા ઘટની નથી અત્યાર સુધીમા દરજીને આવડે તેટલુ ૨,૦૦૦ બહેનો સીવણ શીખીને ગઈ છે

દીકરીને મશીન મળી ગયુ તેણે ૬ ધોરણ અભ્યાસ કરેલો ટ્યૂશનો રાખી તેણે મૅટ્રિક પાસ કરી આગણવાડીમા દાખલ થઈ

આજે તે આગણવાડીમા નોકરી કરે છે સાથે સાથે તે સિલાઈકામ પણ કરે છે કવિતાઓ પણ લખે છે

જીવનને નવો મોડ મળ્યો એટલે તેને સતોષ છે

તે અમારા સીવણક્લાસ શરૂ કરવામા નિમિત્ત બની

મુમતાજ અને રક્તપિત્ત

રક્તપિત્તનુ કામ અમારુ મોટા પાયે ચાલે ૧૯૮૮થી ૧૯૯૨ સુધીમા તો અમે આખા સૌરાષ્ટ્રમા ઘૂમી વળેલા જુદા જુદા માધ્યમો દ્વારા અમારો પ્રચાર પણ એટલો હતો કે સૌને એ ખબર કે સોનલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા રક્તપિત્તના દર્દીઓનુ કામ થાય છે તેના કારણે સૌરાષ્ટ્રના દરેક ખૂણામાથી સારવાર લેવા રક્તપિત્તના દર્દીઓ આવતા સામાન્ય રીતે ૪૦ ૫૦ દર્દીઓની સારવાર તો અમારે નિયમિત કરવાની રહેતી ડૉક્ટરમિત્રો પણ રક્તપિત્તનો કોઈ કેસ

તેમની પાસે આવે તો અમને લખી મોકલી આપતા.

એક દિવસ એક બહેન તેમની પુત્રી મુમતાજને લઈને મારી પાસે આવ્યાં. મુમતાજ અઢારેક વર્ષની નમણી છોકરી હતી. તેના ચહેરા પર કુદરતી હાસ્ય હતું. બહેને મને વાત કરી કે દીકરીના હાથ પર એક મોટું ઝાંખા રંગનું ચાઠું છે. એક માસ પછી તેનાં લગ્ન થવાનાં છે એટલે સાહેબ, આપ તપાસો અને મટાડી દ્યો. મેં તેને તપાસી. તેના ચાઠાં પર સ્પર્શ કરો કે ટાંચણી મારો તોપણ કોઈ અસર થતી ન હતી. ચાઠું મોટું હતું. તે જ હાથે બીજા એકબે નાનાં ઝાંખા રંગનાં ચાઠાં હતાં.

મા દીકરી તો રક્તપિત્તથી તદ્દન અજાણ અને તેમાં તેનાં લગ્ન એક માસ પછી કરવાનાં એટલે મારે વાત કેમ કરવી તે હું વિચારી રહ્યો હતો. દીકરીને લોહી તપાસવા બહાર મોકલી અને દીકરીને રક્તપિત્ત છે અને તે આપણે ચોક્કસ મટાડી દઈશું તેની સમજ તેની બાને ધીમે ધીમે પાડી. તેની બાં તો આ દર્દનું નામ સાંભળતાં જ ઢગલો થઈ ગયાં. તેમને સ્વસ્થ થવા દીધા અને ખૂબ હિંમત આપી કે આજથી મુમતાજ મારી દીકરી છે. તેને સારી કરવાની સંપૂર્ણ જવાબદારી મારી છે. પરંતુ તમારે એક કામ કરવું પડશે. તેનાં લગ્ન તમારે પાછાં ઠેલવાં પડશે.

'સાહેબ, એ તો કોઈ હિસાબે બને નહીં. અમારી ઘાંચી કોમમાં એક વખત વાત પાકી થઈ જાય પછી તારીખ ન બદલી શકાય.' બહેનને સમજાવ્યા કે જો દીકરીનાં લગ્ન કરશો અને સામાવાળાને ખબર પડી જશે તો તેનાં લગ્ન તૂટી જશે અને દીકરી ઘરે પાછી આવશે તો તમને ખૂબ દુઃખ થશે. તેના કરતાં કૌટુંબિક કોઈ કારણ આપી છ માસ લગ્ન મુલતવી રાખો.

તેઓ મારી વાત માની ગયાં. મુમતાજની સારવાર શરૂ થઈ ગઈ. છ માસમાં તો ચાઠું એકદમ ચામડી સાથે મળી જાય તે રંગનું થઈ ગયું. તેને બિનચેપી રક્તપિત્ત હતો. તેમને સંમતિ આપી કે હવે લગ્ન કરો. દીકરીનાં લગ્ન થઈ ગયાં. દીકરી સાસરે ગઈ. દરરોજની એક ગોળી લેવાની સાથે આપી. જ્યારે જ્યારે કુંડલા આવે ત્યારે મને મળવા આવે અને તેના સુખી સંસારની વાત કરે.

એક દિવસ સવારના મારી પાસે આવી. એક ટાબરિયાને તેડેલું હતું. તેણે તેને મારા ખોળામાં મૂક્યું, 'સાહેબ, તમારા પ્રતાપે સુખમાં દિવસો ગુજારું છું.' તેની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં અને બાળક મારા ખોળામાં પગ ઉલાળ ઉલાળ કરતું હતું. મુમતાજની આંખોમાં પ્રસન્નતા છલકાઈ રહી હતી.

સામાજિક હિતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારીએ તો કોઈ વ્યવસાય ચડિયાતો કે ઊતરતો નથી. આમ છતાં, શિક્ષક અને ડૉક્ટરના વ્યવસાયમાં સમાજનું ભલું કરવાની જે ઉમદા તકો રહેલી છે એવી બીજા વ્યવસાયોમાં ઓછી છે. અને એટલે જ આ વ્યવસાયોમાં પડેલાંઓની જવાબદારીઓ પણ સવિશેષ છે.

ગૃહગંગાને તીરે

હિસ્સો

જગદીશની નોકરી એવી હતી કે તેને પગાર ઉપરાંતની કોઈ ઉપરની કમાણી નહોતી જોકે એ એને પોતાનું સૌભાગ્ય સમજતો એની જિંદગી એકધારી, પણ કોઈ પણ યાતનાના માનસિક ભાર વગર વ્યતીત થઈ ગઈ હતી સમયસર કાર્યાલયમાં જવું અને સમયસર કાર્યાલયમાંથી ઘરે પાછા આવવું જ્યાં એ કામ કરતો એ કાર્યાલયમાંથી બીજા કોઈ શહેરમાં બદલી પણ થવાની નહોતી

પરંતુ એની પત્ની રેખા કાયમ એના નસીબનો દોષ કાઢ્યા કરતી એ પતિને કહેતી "આ આપણી બાજુમાં જ રહેતો કરસન સાવ સામાન્ય સરકારી નોકરી કરે છે પણ એના ઠાઠમાઠ જુઓ ઘરમાં ટી.વી., ટેલિફોન, વૉશિંગ મશીન બધું જ છે એના દીકરા-દીકરીને શાળા, કૉલેજમાં જવા સ્કૂટર સિક્કે એણે વસાવી લીધું છે તમને નોકરી કરતા કરતા ત્રીસ વર્ષ થયા પરંતુ આપણે હજી બે રૂમની જગ્યામાંથી બહાર નીકળી શકયા નથી"

જગદીશ મૂંગો રહીને પત્નીની વાત સાંભળી રહેતો

રજાનો દિવસ હતો જગદીશ, રેખા અને પુત્ર અજિત નાસ્તો કરી રહ્યા હતા એવામાં અચાનક અજિત બોલ્યો "પિતાજી તમારે હવે મારા ભવિષ્ય માટે પણ વિચાર કરવો પડશે"

"તારા ભવિષ્ય માટે અત્યાર સુધી જે કાંઈ કર્યું છે એ તારા ભવિષ્ય માટે કર્યું છે ને!"

"એમ નહીં અત્યાર સુધી તો હું ટ્રસ્ટ ફંડોમાંથી શિષ્યવૃત્તિઓ મેળવી ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ ડિગ્રીના છેલ્લા વર્ષ સુધી પહોંચી ગયો આવતે વર્ષે ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ બની જઈશ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ બન્યા પછી મારા એક મિત્ર સાથે ભાગીદારીમાં ઑફિસ ખોલવાનો વિચાર છે એ માટે સારી એવી રકમ જોઈશે પડશે"

"બેટા, મોટી રકમ તો હું ક્યાંથી કાઢું? મારું પ્રોવિડન્ટ ફંડ છે તેમાંથી લોન તરીકે વધુમાં વધુ વીસેક હજારની રકમ મળી શકે એ સિવાય તો મારી પાસે કોઈ એવી મૂડી નથી એના કરતા તો તું ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ થયા પછી તુરત કોઈ સારી નોકરી પર બેસી જા બે-ત્રણ વર્ષમાં રકમ એકઠી થાય ત્યાર બાદ ઑફિસ ખોલવાનો વિચાર કરવો એ મને યોગ્ય લાગે છે"

"પિતાજી, જો સ્વતંત્ર ધંધો ચાલુ કરવો હશે તો તુરતમાં જ થઈ શકશે એક વાર નોકરીએ બેઠા પછી નોકરિયાત માનસ થઈ જાય ત્યાર બાદ કદી સ્વતંત્ર ધંધો કરવાની હિંમત ચાલે નહીં"

રેખા બાપ-દીકરાની આ વાત સાંભળી રહી હતી એ બોલી "એકનો એક દીકરો છે અત્યાર સુધી તો સ્કૉલરશિપ લઈને ભણ્યો છે હવે એને સ્વતંત્ર ધંધો કરવો હોય તો બીજું કોણ મદદ કરે? આપણે જ મદદ કરવી પડે ને?"

"તારી વાત ખરી છે, પરંતુ રેખા, હું આટલી બધી મોટી રકમ લાવું ક્યાંથી?"

"જુઓ, મને એક વિચાર સૂઝે છે તમે ઇચ્છો તો આ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકે એમ છે"

"કઈ રીતે?"

"જુઓ, મુંબઈ આવ્યાંને આપણને એકત્રીસ વર્ષ થયાં. પ્રથમ તો બા-બાપુજી હતાં ત્યારે આપણે દર બબ્બે વર્ષે વતન જતાં હતાં. છેલ્લાં લગભગ બાર વર્ષથી આપણે આપણા વતનને ગામ ગયાં નથી."

"હા, એ વાત બરાબર છે. વતન જવાનું મન તો ખૂબ થાય છે પરંતુ કોઈ ને કોઈ કારણસર જઈ શકાતું નથી. નિવૃત્ત થઈશ ત્યાર બાદ ત્યાં જ રહેવાની ઇચ્છા છે."

"એ તો ખાલી વાતો છે. ઘણા લોકો આવી વાતો કરે છે, પરંતુ બહુ થોડા લોકો જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો પોતાના વતનમાં ગુજારે છે. તમારા બંને ભાઈઓની સહિયારી વાડી તથા મકાન તમારો નાનો ભાઈ એકલો જ વાપરે છે. એ તો છેલ્લે આવ્યો ત્યારે એમ પણ કહેતો હતો કે તમે લોકો તો વર્ષોથી વતનમાં આવતાં નથી એટલે બાપદાદાનાં મકાન, વાડી બધું જ હું મારા નામે કરાવી લઈશ."

"એ તો ખાલી આપણને ચીડવવા માટે કહેતો હતો. મહેશને હું બરાબર ઓળખું છું. એ એવો વિચાર કરે જ નહીં. આપણે એની પાસે જતાંઆવતાં રહીએ એ સારુ જ એ આમ કહેતો હતો. જગદીશે હસતાં હસતાં કહ્યું.

"આવતી કાલનો કોઈ ભરોસો નથી. માણસની વૃત્તિ ક્યારે બદલી જાય એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ પોતે સારી વૃત્તિના હોય પણ એની પત્ની કે કોઈ મિત્રની ચડામણીથી પણ એનું માનસ બદલાઈ જાય. મારું માનો તો આપણા હિસ્સાની વાડી તથા મકાન વેચી નાખો. અજિતના ધંધા માટે આ રકમ ઉપયોગી થશે."

જગદીશને રેખાની વાત વિચારવા જેવી લાગી. થોડી વાર વિચારીને એ બોલ્યો : "ભલે, તારી એવી ઇચ્છા હોય તો રજા કઢાવી ગામ જઈ આવું."

જગદીશે પોતાની વાત તરત માની લીધી એ જોઈને મા-દીકરાના મુખ પર ખુશીની લહેર દોડી ગઈ.

જગદીશે કાર્યાલયમાંથી થોડા દિવસોની છુટ્ટી લઈ લીધી.

નિશ્ચિત કરેલે દિવસે એણે વતનને ગામ જવા મુંબઈ સેન્ટ્રલથી ટ્રેન પકડી. ઘણા સમય પછી એ લાંબી મુસાફરીએ જઈ રહ્યો હતો. વરસાદની ઋતુ શરૂ થઈ ગઈ હતી. હવામાં ઠંડક હતી. પોતાને ગામ જવાની ખુશી અને નાના ભાઈના પરિવારને મળવાનો આનંદ. આમ, બેવડો આનંદ એના હૃદયને પુલકિત કરી રહ્યો હતો.

બીજે દિવસે સવારે ટ્રેન રાજકોટ પહોંચી. સ્ટેશનેથી રિક્ષા પકડી જગદીશ સીધો બસ સ્ટેશને પહોંચ્યો.

બસ આવવાને હજી વાર હતી. રેલવે સ્ટેશનથી બસ-સ્ટેશને આવતાં એણે જોયું કે રાજકોટ શહેરની સિકલ જ બદલાઈ ગઈ હતી. મુંબઈના કોઈક ભવ્ય રસ્તા પરથી પોતે પસાર થઈ રહ્યો હોય એમ એને લાગ્યું.

થોડી જ વારમાં પોતાને વતન જવાની બસ આવી ગઈ. પોતાની બૅગ બસના ઉપરના ભાગમાં મૂકી એ સીટ પર ગોઠવાઈ ગયો. બસની બારીમાંથી એણે નજર કરી તો ગુજરાતભરમાં જતી-આવતી એસ. ટી.ની સંખ્યાબંધ બસો બસ-સ્ટેશન પર નજરે પડતી હતી. છેલ્લાં વરસોમાં બસવ્યવહાર અને સગવડો આટલી બધી વધી ગઈ છે એ જોઈ એ અચંબામાં પડી ગયો.

ડ્રાઇવરે હૉર્ન માર્યું અને બસ ઊપડી. રાજકોટથી દોઢેક કલાકને અંતરે એનું ગામ આવેલું હતું.

રસ્તામાં ચારપાંચ નાનાં નાનાં ગામો આવ્યાં. પોતાના ગામનું પાદર દેખાયું અને જગદીશ ખુશ

ખુશ થઈ ગયો એ દેખાય નદીકાંઠાની મસ્જિદ અને એની બાજુમાં માતાજીના મંદિરની ધજા નાનપણમાં પોતે આ નદીમાં ખૂબ નાહ્યો હતો નદીના વિશાળ પટમાં મિત્રો સાથે રમ્યો હતો નાનપણની વાતો એને યાદ આવવા માંડી કેવા હતા એ દિવસો! નહીં કોઈ જવાબદારી, નહીં કોઈ ચિંતા ઘેર પહોંચી એણે ડેલીની સાંકળ ખખડાવી

દસેક વર્ષના એક છોકરાએ ડેલી ઉઘાડી જગદીશે માન્યું કે એ નાના ભાઈ મહેશનો પુત્ર હશે

"મહેશ નથી કે?" એણે બાળકને પૂછ્યું

એટલામાં બાળકની માતા નિર્મળા બહાર આવી એ પોતાના જેઠને તુરત ઓળખી ગઈ

"બેસો, બેસો એ હમણાં જ આવશે" એમ બોલીને એણે મોટા ભાઈને પ્રણામ કર્યા એના પુત્ર દેવુને પ્રણામ કરવાનો ઇશારો કર્યો દેવુએ પણ દાદાને પ્રણામ કર્યા

એટલામાં મહેશ આવી ગયો આવતાવેંત એ મોટા ભાઈના પગે લાગ્યો અને બોલ્યો "ભાઈ, એકાએક કાંઈ આ તરફ! કેટલા વર્ષે અમારી ખબર લીધી!"

"મહેશ, મારે રાજકોટ કામ અંગે આવવાનું હતું બધું જ ઓચિંતું નક્કી થયું આટલે સુધી આવવાનો હતો એટલે થયું કે ચાલ ગામ જઈ મહેશને અને કુટુંબને મળી આવું" જગદીશ મનોમન ગોઠવી કાઢેલા શબ્દો બોલી ગયો

એટલામાં નિર્મળા પાણીનો લોટો લાવી અને પછી તરત જ ઉતારેલા પપૈયાની ચીરીઓ રકાબીમાં ગોઠવી બંને ભાઈઓની સામે મૂકી ગઈ

પોતાની વાડીના પપૈયા તાજા ઉતારી જગદીશ નાનપણમાં ખૂબ ખાધા હતા મીઠામધ જેવા પપૈયાનો સ્વાદ એ હજી આજે પણ ભૂલ્યો નહોતો

બેત્રણ થીગડાં મારેલો ઝભ્ભો અને લેંઘો પહેરેલા મહેશને જોઈ જગદીશ બે ઘડી વિચારમાં પડી ગયો

"કેમ છે ભાભી? અજિત શું કરે છે?" મહેશે પૂછ્યું

"તારી ભાભી મજામાં છે અજિત હવે એનું ભણતર પૂરું કરી પોતાની સ્વતંત્ર ઑફિસ ખોલવા માગે છે"

"અજિત તો ખરેખર આપણા કુટુંબનું નામ ઉજાળે એવો છે"

રાત્રે જમવામાં રોટલી અને દૂધીનું શાક હતું મોટા ભાઈને દૂધીનું શાક પસંદ છે એ મહેશ જાણતો હતો રોટલી પર ઘી ચોપડેલું નહોતું એ વાતનું મહેશને દુઃખ હતું એ બોલ્યો "ભાઈ, ગાય હમણાં દૂધ આપતી નથી ગામ પણ હવે પહેલા જેવું રહ્યું નથી બધા દૂધ વેચીને પૈસા ઊભા કરે છે કોઈની પાસેથી ઘીનો છાંટો મળવો મુશ્કેલ બની ગયો છે"

એક ઓરડામાં જગદીશની પથારી કરી એનું એ ઘર અને એનો એ ઓરડો! વરસાદનું પાણી પડવાથી બધી જ ભીંતો ઉપરનો ચૂનો ઊખડી ગયો હતો વરસાદનું પાણી ઓરડામાં ક્યાંક ક્યાંક ટપકી રહ્યું હતું ઘરનાં બધાં જ બારીબારણાં જીર્ણ થઈ ગયાં હતાં

આખી રાત જગદીશે પડખાં ફેરવ્યા કર્યાં પરંતુ એને ઊંઘ ન આવી

એ વિચારવા લાગ્યો કે આ લોકો કઈ રીતે જીવનનો ગુજારો કરતા હશે! મેં તો વર્ષોથી આમની કશી કાળજી જ લીધી નથી!

મહેશ એનાથી ઘણો નાનો હતો પરંતુ પિતાજી બંને ભાઈઓના શિક્ષણનો ભાર ઉપાડી શકે એમ નહોતા એટલે મહેશને પોતાની સાથે વાડીના કામકાજમાં લગાવી દીધો અને જગદીશનું શિક્ષણ પૂરું કરાવ્યું પિતાજી કહેતા કે જગદીશ ભણે કે મહેશ ભણે, બધું સરખું જ છે

જગદીશ ભણીગણીને મોટો સાહેબ બની જશે તો એ બધાંયને સંભાળી લેશે.

પરંતુ એવું કાંઈ જ બન્યું નહીં. નોકરીનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં એણે થોડીઘણી આર્થિક મદદ કરેલી, પરંતુ માતાપિતાનાં મરણ પછી તો ગામ સાથેનો એનો નાતો જ તૂટી ગયો હતો. એ પોતાના પરિવાર અને નોકરીમાં એવો તો ડૂબી ગયો હતો કે બીજી કોઈ પણ બાબત વિચારવાનો એને સમય જ નહોતો.

થોડા દિવસ જગદીશ ગામમાં રહ્યો. વાડીએ ગયો. મકાનની હાલત જોઈ. મહેશના પરિવારની આર્થિક હાલત જોઈ એને ભારે દુઃખ થયું.

વતનમાં એને ઘણું સારું લાગ્યું હતું પણ ભાઈની હાલત જોઈ એ હચમચી ગયો હતો. મુંબઈ જવાની વાત એણે કરી તો મહેશે પૂછ્યું : ''કેમ ભાઈ, આટલી જલદી! ઘણા વખતે આવ્યા છો. થોડા દિવસો વધુ રહેશો તો અમને ખુશી થશે.''

''મહેશ, વધુ રોકાઈ શકાય એમ નથી. મારી રજા પૂરી થવા આવી છે.''

મોટા ભાઈની વાત સાંભળી નિર્મળા એક થેલામાં શિંગદાણા ભરી એની બૅગ પાસે મૂકી ગઈ. એ લોકોને ખબર હતી કે મોટા ભાઈને શિંગદાણા ખૂબ પસંદ છે.

જગદીશ મનોમન શરમિંદો બની ગયો. આટલાં વર્ષે પોતે આવ્યો અને તોય ખાલી હાથે આવ્યો હતો. આ લોકોનો ગુજારો કરવાનું મુશ્કેલ છે છતાં દિલમાં કેટલી બધી લાગણી છે!

સામે ઊભેલા દેવુને જગદીશે પૂછ્યું : ''દેવું બેટા, કયા ક્લાસમાં ભણે છે?''

''આ વર્ષે છઠ્ઠીમાં આવ્યો.'' નિર્મળાએ કહ્યું.

જગદીશે પૂછ્યું : ''કેમ છે ભણવામાં?''

''ખૂબ જ હોશિયાર છે. આ વર્ષે ક્લાસમાં પ્રથમ નંબરે આવ્યો છે. એના શિક્ષક તો કહે છે કે આને ખૂબ ભણાવજો. ભવિષ્યમાં તમારા કુટુંબને એ તારી દેશે. પરંતુ. . .'' મહેશ આગળ ન બોલી શક્યો.

મહેશનો 'પરંતુ'નો અર્થ જગદીશ તુરત સમજી ગયો. વાડીની થોડી ઊપજમાંથી એ ગુજરાન ચલાવે કે દેવુને આગળ ભણાવે?

''મહેશ, આ વૅકેશન પછી શાળાઓ શરૂ થાય એ પહેલાં દેવુને મારી પાસે મુંબઈ મોકલી આપજે. હું એને ભણાવીશ.''

મહેશ અને નિર્મળાના ચહેરા પર ખુશી છવાઈ ગઈ. જગદીશે પાકીટમાંથી એક હજાર રૂપિયાની નોટો કાઢી નિર્મળાના હાથમાં મૂકી દીધી અને કહ્યું : ''ઉતાવળમાં તમારા લોકો માટે કાંઈ જ લાવી નથી શક્યો. તમારા ત્રણેય માટે આમાંથી જરૂરી ચીજવસ્તુઓ ખરીદી લેજો.''

સમય થઈ ગયો હોવાથી જગદીશે ઘરમાં ટાંગેલી ભગવાનની તસવીરને બે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યાં. એ ઘરની બહાર નીકળી ગયો.

– વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી

O

મારી મા છે ને !

''આની કરતાં તો રિટાયરમેન્ટ આવ્યું જ ન હોત તો સારું થાત. જ્યારે જુઓ ત્યારે છોકરાં, છોકરાં છોકરાં! આ છોકરાં જ એક દિવસ લાત મારીને કાઢી મૂકશે ને ત્યારે હું યાદ આવીશ.'' વિઠ્ઠલદાદાએ ખૂણામાં ટેકવા લાકડીનો ઘા કર્યો, ને ધબ કરતાં હીંચકે બેઠાં. સાંજનો તેમનો સમય ઈવનિંગ વૉક અને શિવમંદિરનો હતો. કડક, શિસ્તબદ્ધ, અમલદારી સ્વભાવ વૃદ્ધાવસ્થામાં વધુ અકડુ બની ગયો હતો ને કંચનબાને તો હજુ નવરાશ જ ન હતી. મોટીવહુ સાંજે સાત વાગે ઑફિસેથી છૂટતી હતી. ત્યાં સુધીમાં ઘઉંની ત્રણે ગૂણોને દિવેલ દેવરાવીને મનજીબહેન પાસે અંકે

કરાવવાની હતી પરિણામે આજે વિઠ્ઠલદાદા ધૂંધવાઈ રહ્યા, ત્યાં

હીંચકા ખાતાં ખાતાં વિઠ્ઠલદાદાએ ધમ કરતું માટીનું કૂંડું પાડીને ફોડી નાખ્યું, અને પછી હાથમાં લાકડી લઈને પારેવાને ઉડાડવા માંડ્યા કંચનબાનો જીવ કકળી ઊઠ્યો, "ધૂંધવાયા શેના કરો છો? તમે જ એક ઘરડા, તમે જ એક રિટાયર્ડ! અમનેય ઘણું ગમે છે શાંતિથી બેનવું પણ આપણે હરતાફરતા હોઈએ ને આપણાં છોકરાં હેરાન શેના થાય? તો તો મારા ધોળા વાળે ધોળાં! તમતમારે હજુ આણીકોરનું કુંડું તોડી નાખો ને! મને સૂપડીમાં ભરતાં જરાય વાર નથી થાય" વિસ્ફારિત બનેલા દેવર્ષિ અને સંગીતા આવીને જોવા માંડ્યા કે શું થયું? કોઠાડાહ્યા મનજીબહેન બોલ્યા, "માડી! જાવ ને! જરાક ફરી આવો ને! હવે તો ઘણું ભરાઈ ગયા છે કચરા-પોતાં તો હું ઝાપટીને કરી લઈશ" કંચનબા કહે, "એ તો દમણા ભૂલી જશે મોટીને માર્ચ-એન્ડિંગ ચાલે છે આવે તો બોલવાનાય હોશ રહેતા નથી તો આવા દિવસોમાં બે કામ વધારે કરીએ તો શું થઈ ગયું?"

ઑફિસેથી વરુણે શાકની થેલી સાથે ત્યારે જ ઘરમાં પગ મૂક્યો ફૂટેલું કૂંડું, ડરી ગયેલા દેવર્ષિ અને સંગીતાને કંચનબાનો તંગ ચહેરો જોઈને તે ઘણુંબધું સમજી ગયો ધીરેકથી બાને પૂછ્યું, 'શું થયું?' કંચનબા હસ્યાં, એ જ મનમોહક અદામાં, "તારા બાપુજીને ફરવા જવાનો ટાઈમ થયો છે" વરુણ હસી પડ્યો "તે લાવોને! ફેરવી લાવું" કંચનબા મરકી પડ્યાં, "તારી સાથે આવે તો લઈ જા" મા અને દીકરો અર્થઘન મરકી રહ્યાં વરુણે એલચી-આદુ નાખીને ચા બનાવી, બાપુજીની જોડે હીંચકે પીવા બેઠો કહે, "ચાલો, બાપુજી, આજ અભિષારન છે તો દર્શન કરી આવીએ"

વિઠ્ઠલદાદા કહે, "ભાઈ! ઑફિસેથી આવીને થાક્યો હશે જરા પોરો ખા ને! એ તો હું ને છોકરાં ચાલી આવીશું તારી બાને તો ક્યાં ટાઈમ છે મારા માટે?"

વિઠ્ઠલદાદા કર્મકાંડી બ્રાહ્મણનું પાછોતરું સંતાન માગીતાગીને પણ અભ્યાસ પૂર્ણ કરેલો અને લાંબી અમલદારશાહી ભોગવેલી સત્ય અને શિસ્ત એ બે જાણે કે તેમના જીવનનો મર્મ પણ કંચનબા આગળ સાવ મીંદડું માણસ એક ઘડીય બા વગર ન ચાલે જ્યાં જવું હોય ત્યાં બા તો સાથે ને સાથે જ હોય ટકોર હોય તો વટથી સહકર્મીઓમાં કહે પણ ખરા, "અમારા સાહેબની અનુકૂળતા જોવી પડશે" જોકે તે માટે જવાબદાર હતું કંચનબાનું વ્યક્તિત્વ બા પાસે ગળથૂથીમાંથી ધર્મથી ઘડાયેલું આત્મવ્યક્તિત્વ હતું, જે પારકાંને પણ પોતાનાં કરવા માટે પર્યાપ્ત હતું કોઈનું દુઃખ જોયું કે દોડ્યાં જ છે! પડોશની બધી જ સ્ત્રીઓ કંઈ પણ હોય તો કંચનબાની સલાહ લેવા આવતી તેમની જુવાની તો વળી ચકરાવે ચડાવે તેવી હતી ગૌરવર્ણ, લાંબા વાળ, મધુર અને મોહક હાસ્ય અને ધ્યાન ન દેવું હોય તોપણ દેવાઈ જાય તેવો મંજુલ અવાજ નવરાત્રિના ગરબા તો બાના જ બાનો અવાજ સાંભળીને જાણે કે આનોની ગત પણ થંભી જતી! પરિસ્થિતિને પામી જવાની કોઠાસૂઝ તો બાની જ અને તેમાં ઉમેરાય બાનું ડહાપણ એટલે વેરીને પણ કેમ વશ કરવો તે બાનો ડાબા હાથનો ખેલ મૂળે તો વિચારનરસાં જ એવી કે "વેરી ઊભા શેના થાય?" બૂમ પાડીએ ને પાંચ મિત્રો લોકાગે દ તો સાચું" સફળ દાંપત્યના પ્રતીક સ્વરૂપ અત્રા ઉર્વશી, વરુણ અને આશુતોષ મોટા થયા, કૉલેજમાં ભણતા થયા ત્યાં બા જાતજાતની ચર્ચાઓ માટે પણ ચર્ચાના સાર તો એક જ હોય, "વ્યક્તિત્વ તો જળ જેવું હાવું જોઈએ,

જેનાથી ચારેબાજુ લીલોતરી ઊગી નીકળે. ખરપડીથી મેદાન સાફ થઈ જાય, પણ સજીવતાનો સ્પર્શ તો લીલોતરીથી જ થાય, ખરપડીના એકાધિકારથી નહીં.'' કદાચ, આ જ કંચનબાનો જીવનમંત્ર હતો. આ લીલોતરીમાં રમખાણ હતું વિઠ્ઠલદાદાનું વજ્ર શું કઠોર અસ્તિત્વ. આ સનાતન સત્યને નાનકડો દેવર્ષિ બરોબર પામી ગયો હતો. એટલે જ શાક લેવા પણ દાદીને દીકરો જવાના હોય તો પૂછી જ લેતો, ''બા! દાદાને લઈને જવું છે ને!''

ઉર્વશી સાસરે સુખી હતી, પરંતુ બે દીકરાઓ વચ્ચે કંચનબાને જાણે ઓવરટાઈમ કરવો પડતો હતો! પણ બા જેનું નામ મોઢામાંથી હરફ પણ ન કાઢતાં. ઉપરથી છોકરાવને પોરસ ચઢાવે, ''અમે છીએ ને! તમ તમારે આનંદ કરો. ચિંતા માતર અમારી. અમારી જુવાનીમાં તારા બાપુએ ઘણાય જલસા કરાવ્યા છે. હવે કોઈ અભરખા બાકી નથી.'' આસુતોષની વહુને બીજી સુવાવડમાં જોડકાં બાળકો છે તે જાણીને કંચનબાનાય છાતીના પાટિયા ઘડીક તો બેસી ગયેલાં. પણ વળતી જ પળે તો પાછી એ જ હૈયાધરપત, ''તે ભગવાનને બે દેવા હશે. કેંકી થોડા દેવાશે? એકને હું તેડીશ અને એકને તારા બાપુ તેડશે. ઘડીકમાં મોટા થઈ જાશે.'' પણ બા માટે એ દિવસો અગ્નિપરીક્ષાના નીકળ્યા. સુવાવડમાં નાની વહુને હાથની નસ ખેંચાઈ જતાં જમણો હાથ જાણે લકવાગ્રસ્ત હોય તેવો બની ગયો અને છતાં કંચનબા તો હસતાં જ રહ્યાં, એના લાલજીને વીનવતા રહ્યાં, લાજ રાખવા માટે. એ જોડકાં છોકરાવ પણ હવે તો બે વર્ષના થઈ ગયાં હતાં. ટાણે-ટહુકે બા-દાદા બંને છોકરાવને ઘરે ટેકો કરવા પહોંચી જતાં. નહીંતર પોતાના બંગલે આનંદથી ઝૂલતાં રહેતાં.

હમણાં છ મહિનાથી બા-દાદ આવ્યા ન હતાં. એટલે વરુણ માર્ચ-એન્ડિંગના બહાને બંનેને પરાણે લઈ આવ્યો હતો. બા-દાદા આવે કે ઘરમાં નરી શાંતિ ફેલાઈ જતી. અમિતાને ઑફિસે જતી વખતે રસોડામાં જોવું ન પડતું, કે આવીને જલદી રસોડામાં ઘૂસવાનું પણ ન રહેતું. ત્યાં સઘળે બાનો જાદુ ફરી વળ્યો જ હોય. દેવર્ષિ અને સંગીતાને તો વાર્તાઓનો જીવતોજાગતો ખજાનો મળી જતો. બા ધર્મ અને શ્રદ્ધાને કેળવતાં અને બાપુ સત્ય અને માનવતાને. આ ચારેયનું અજબગજબનું મિશ્રણ આ બાળકોમાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તે દિવસે કથા હતી. સંગીતાને ચિત્રકામનું હોમવર્ક થયું ન હતું. એટલે ડરથી તેને સ્કૂલમાં રજા પાડવી હતી. પણ દેવર્ષિ તેને કહેતો હતો, ''ટીચર પનિશમેન્ટ કરે તો કરે, આપણી ભૂલ હોય તો આપણે સ્વીકારવી જ પડે ને!'' સાંભળીને વરુણથી મલકી જવાયું. બાને કહે, ''જો! આ તારો હાથ ફર્યો છે ને!'' બા કહે, ''મારો શેનો ભાઈ! એની માનો કહે.''

આજકાલ કરતાં વરુણને ઘરે છ મહિના થઈ ગયા હતા. હવે વિઠ્ઠલદાદા બંગલે જવા ઉતાવળ કરતા હતા. એમને પાછલી ઉંમરમાં શાંતિ જોઈતી હતી. મધુમાલતીની વેલ અને હીંચકો રહી રહીને યાદ આવતા હતા બે દિવસથી તો રોજ બોલ બોલ કરતા હતા કે, ''હવે ઘરે જઈએ.'' કંચનબા ઠાવકાઈથી એમને કેળવતા હતાં, ''વહુ-દીકરો સારી રીતે રજા આપે એટલે જઈએ. આપણે ક્યાં અહીં રહેવું છે? પણ આપણે હોઈએ તો એ લોકોય આપણી આશા તો કરે જ ને! હવે તો કંઈ કામ પણ રહ્યું નથી તમે કાલે જરાક વરુણને કાને વાત નાખી દેજો ને.'' દાદાને હાશ થયું. કારણ કે બાનો છોકરાંવ પ્રત્યેનો પક્ષપાત તેમને ડરાવી જતો હતો. પથારીમાં પડ્યા તોય હાશ થઈ ગયું કે આજે તો અહીં છેલ્લો દિવસ છે. કાલે તો આપણે ઘેર. લાકડી પણ પથારીની નીચે દબાવીને મૂકી. જાણે કે ઊઠીને સીધા ચાલતા જ થઈ જવું ન હોય!

અચાનક વરુણે બૂમ મારી, "બા! આશુતોષનો ફોન છે." વિઠ્ઠલદાદા કહે, "કેમ અત્યારે?" વરુણે ફરીથી કહ્યું, "બા તમે વાત કરોને!" બાએ તરત જ પથારીમાં બેઠા થઈને ચશ્મા પહેર્યાં, અને હરિસ્મરણ સાથે પથારીમાંથી પગ નીચે મૂક્યો. ફોન ઉપર આશુતોષ સાથે વાત કરીને એક પળ બા થંભી ગયાં. પછી કહે, "જરાય મૂંઝાઈશ નહીં ભાઈ! અમે છીએ ને! હમણાં આવ્યા." છેલ્લું વાક્ય સાંભળતા જ વિઠ્ઠલદાદા પડખું ફરી ગયા. કંચનબા વિઠ્ઠલદાદાની પથારીએ બેઠા અને કહ્યું, "સાંભળો છો? સૂઈ ગયા હશો કાં?" પછી હડબડાવ્યા, "ઊઠો, કહું છું ઊઠો." વિઠ્ઠલદાદા ગુસ્સાથી ઢંકું ભરી બેઠા, શું છે? અડધી રાતે પણ મા દીકરાને સુખ પડતું નથી?" નરી કુમાશથી બા બોલ્યા, "આશુની વહુને ચાર ડિગ્રી તાવ છે. મોટો તો સૂઈ ગયો છે, પણ નાના બેઉ છોકરા રડવે ચડ્યા છે. તેમને પણ જરા તાવની અસર છે. ક્યાંય રહેતા નથી." કોરાધાકોર અવાજે વિઠ્ઠલદાદા કહે, "તો?" બા કહે, "આપણે ત્યાં જવાનું છે. આપણે બેઠા હોઈએ ને આપણાં છોકરાં હેરાન થાય તો ધોળામાં ધૂળ પડે." વિઠ્ઠલદાદા કર્કશ અવાજે બૂમ પાડી ઊઠ્યા, "હું કાંઈ નવરો આપણા બગાડે જવાનો છું." મીઠું મરકતાં બા બોલ્યા, "હું અત્યારે આશુતોષના ઘરે જાઉં છું. તમે કાલે સવારે નાકનાડી ફગાવીને પાણી ભરાવી રાખજો." કરંટ લાગ્યો હોય તેમ વિઠ્ઠલદાદા પથારીમાંથી બેઠા થઈ ગયા અને કહે, "જા તો વરુણ! નાકેથી રિક્ષા લઈ આવતો! તારી બા ચિંતામાં ચાલી નહીં શકે."

આશુતોષનું ઘર અરધા કલાકના અંતરે જ હતું. જઈને જોયું તો વિઠ્ઠલદાદા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. અતિશય તાપથી તપતી વીણા પોતાના અપંગ હાથને છાતી ઉપર રાખીને રડતી હતી. બે ઘોડિયામાં બંને નાના છોકરા રડતા હતા. આશુતોષના બે હાથમાં બંને ઘોડિયાની દોરીઓ હતી. અને તે વીણાને સમજાવતો જતો હતો, "ગાંડી જ છે ને! તાવ તો બે દિવસ આવે. પછી સારું થઈ જાય, અને આપણે ક્યાં ચિંતા છે? મારી મા છે ને!"

વિઠ્ઠલદાદાએ લાકડી ભીંતના ટેકે જાળવીને મૂકી. પછી એક બાળકને ઘોડિયામાંથી તેડી લીધું, કહે, "શું છે વીણા બેન! આટલા એક તાવમાં હારી જાય છે? અમે શું કામના છીએ?" ચંપલ કાઢી રહેલા કંચનબાએ આ સાંભળ્યું, અને મનમાં બોલ્યા, "હે લાલજી! મારી લાજ રાખજે."

- શીતા ત્રિવેદી

એક નોકરે એના શેઠને કહ્યું, "સાહેબ! આવતા બુધવારે રજા જોઈએ છે."

"કેમ ?" શેઠે પૂછ્યું.

"સાહેબ! આવતા બુધવારે મારા લગ્નની રજતજયંતીનો દિવસ આવે છે."

"એવું છે! તો પછી આનો અર્થ એવો થયો ને કે હવે પછી દર પચ્ચીસ વર્ષે તમે આવી રજા માગ્યા કરવાના!" શેઠે કહ્યું.

○ ○ ○

એક ગ્રાહકે ઘડિયાળીને પૂછ્યું, "તમે સો રૂપિયામાં ખરીદેલી ઘડિયાળ સો રૂપિયામાં જ વેચો છો તો પછી તમારો ખર્ચો કેવી રીતે નીકળે છે?"

"આ રીતે વેચેલી ઘડિયાળોના રિપેરિંગ ચાર્જમાંથી" ઘડિયાળીએ સ્પષ્ટતા કરી.

જોયેલું ને જાણેલું

ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગ

રામ-વિયોગે જીવન્મૃત સીતા, નિજ પિતા સમા વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જીવે છે તો ખરી પણ એ જિજીવિષાનું ખરું કારણ દેહમોહ-જીવનમોહ નહીં પણ રઘુકુળનો અંકુર એના ઉદરમાં પલ્લવિત થઈ રહ્યો છે તે ન્યાસને જતનપૂર્વક જાળવી, એના સાચા સ્વામીને પરત કરવાનો છે. તે કહે છે :

'જો હોત ના આડશરૂપ કૂખમાં
તારું વસ્યું તે જ રખોપવાનું.'

આટલી બધી અવમાનના, અવહેલના વેઠવા છતાંય, સીતાને જ્યારે એ વાતનું અભિજ્ઞાન થાય છે કે :

સીતા ત્યાગી, પણ પુનરપિ લગ્ન કીધું ન રામે,
સીતાની જ પ્રતિકૃતિ કને રાખીને યજ્ઞ કીધો.

ત્યારે તે કરુણ અતીતને એક દીર્ઘ દુઃસ્વપ્ન સમજી બધું જ ભૂલી જાય છે ને ભવોભવ રામ જ પોતાના પતિ રહે:-

त्वमेव भर्ता... फ्त न न विप्रयोग : આ ભવે વેઠેલા વિયોગે કોઈ પણ ભવે નહીં... એ પ્રાર્થના સાથે.

અત્યાધુનિક નારીને સીતાનો આ આદર્શ કેટલે અંશે રુચશે કે કઠશે-કષ્ટશે... રામ જાણે!

પણ જ્યારે વિપ્રયોગ... વિયોગની જ વાત આવી છે તો આજની એકદમ અદ્યતન શિક્ષિત-સંસ્કારી નારીના વિયોગ અંગેના અભિગમની સાચી વાત અહીં કહી દઉં. સંયોગ કરતાં વિયોગમાં ઘણી વાર સાચા પ્રેમની કસોટી થતી હોય છે ને એમાંય પુરુષની તુલનાએ સ્ત્રીને એ વધુ વિષમ રીતે સાલતો હોય છે. એક વાર પતિ-પત્ની મંદિરમાંથી દર્શન કરી બહાર આવ્યાં ને કુતૂહલવશાત્ પતિએ પત્નીને પૂછ્યું: 'ભગવાન પાસે તેં શું માગ્યું?' પત્નીએ કહ્યું: 'એ બધું જાણીને તમારે શું કામ છે?' પત્નીના આવા જવાબથી પતિનું કુતૂહલ વધ્યું ને ભગવાન ને પોતાના સમ દઈ સાચું કહેવા કહ્યું... તો સહેજ પણ સંકોચ વિના પત્નીએ કહ્યું: 'મેં ભગવાનને એવી પ્રાર્થના કરી કે હે કૃપાળુ પરમાત્મા! તું અમારી જોડી અખંડિત રાખજે. પણ જીવન નાશવંત છે... એટલે એનો કોઈક કાળે અંત તો આવવાનો જ... જ્યારે આવી અનિવાર્ય સ્થિતિ આવે ત્યારે તું મોભને પ્રથમ લઈ લેજે'. પતિ બોલ્યા: 'એનો અર્થ તો એ થયો કે તેં પ્રથમ મારા મૃત્યુની પ્રાર્થના કરી. પત્નીએ કહ્યું, 'હા'. પતિએ પૂછ્યું: 'કારણ?' કારણમાં પત્નીએ કહ્યું: 'જુઓ આપણામાં પતિ જીવતો હોય ને પત્નીનું અવસાન થાય તો તે સૌભાગ્યવંતી ગણાય છે... અને પતિ પ્રથમ જાય તો વિધવા ગણાય. પણ પત્નીનું પ્રથમ મરણ થતાં પાછળથી વિધુર પુરુષની શી દશા થાય છે તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે? એને ઘરનું કશું જ કામ ન આવડે... કેવી મોટી લાચારી! જ્યારે વિધવા તો બધું એની મેળે ફેડી લે છે ને ઘરકામ-ભક્તિ-સત્સંગમાં, પતિનો વિયોગ સહ્ય બનાવી જીવન જીવ્યે જાય છે. આવા ખ્યાલથી મેં એવી શુભ પ્રાર્થના કરી. તમારી લાચારીને કેન્દ્રમાં રાખીને.'

ગહન દામ્પત્ય સ્નેહની આ પણ એક અભિવ્યક્તિ છે

('પ્રબુદ્ધ જીવન') - ગુણજિત પટેલ

બે પ્રસંગો

(૧) ગેરુઆો રંગ

હુ સાજે ફરવા નીકળ્યો હતો પચનાથ મદિર સામે રસ્તાને કાઠે કુભાર પાસેથી એક સાધુ પાણી ભરવાની (માટીની) માણ ખરીદવા આવ્યા હશે એવુ લાગ્યુ તેમની સાથે એકબે જણ ઊભા હતા, અન્ય બેત્રણ જણ રસ્તાની એક બાજુએ રાખેલ તેમની તાતાસુમોમા બેઠા હતા

હુ રોજ આ રસ્તેથી નીકળુ ત્યારે કુભાર ઊચો હાથ કરી 'જે જે' કરે પણ એ નહતા બીજા જણ હતા કદાચ એનો દીકરો હોય

'એલા! આ (ભગવા) લૂગડા સામુ જોજે હો!' સ્વામીને વાજબી ભાવ કે જે હો', મે કુભારના છોકરાને ન જાણપહેચાણ છતા કહ્યુ પછી સ્વામીને પગે લાગ્યો એમની પણ ન જાણપહેચાણ હતી સ્વામી મારા પરિચિત ન હતા આ તો સાધુ ધારી હુ પાસે ગયો હતો મે સ્વામીને કહ્યુ, 'જો જો તડ(તિરાડ)વાળી ન હોય! સિમેન્ટ, ચાદી ને ગેરુ લગાડી દે પછી તડ(તિરાડ)ની ખબર ન પડે!'

સ્વામી કહે, 'ગેરુઆ, રગ નીચે પણ પોલપોલ ચાલી શકે જુઓને, અમે સાધુ ગેરુઆ કપડા પહેરીએ છીએ તેની નીચે કેટલીક વાર પોલપોલ! કેટલાક કહેવાતા સાધુઓની જ્યારે પોલપોલ ખૂલે ત્યારે સાચા સાધુઓને શરમાવુ પડે!

સ્વામીએ રમૂજમા કહેલી વાત મનમા ચોટી ગઈ કુભારના છોકરાએ અમારી નવાદ સાભળ્યો તેણે કહ્યુ, 'તટેલ નીકળે તડ નીકળે ને પાણી નીકળે તો પાછી પને કાઈ?' પછી સ્વામીએ પાચ માણ પારખીને લીધી ને મોટર ગાડીમા મુકાવી મે ફરી સ્વામીને વદન કર્યાં

(૨) આતરડી ઠરી

એક સાજે હુ ફરવા નીકળેલો બજારમા એક સ્ત્રી અને પુરુષ પોતાના બે બચ્ચાઓ સાથે ભીખ માગતા હતા કોઈ આપતુ, કોઈ કહે, 'માફ કરો '

એના દેખાવ ઉપરથી લાગતુ હતુ કે આ માગણ(ભિખારી) નથી મને થોડુક જાણવાનુ મન થયુ એમની પાસે જઈને મે પૂછ્યુ, 'તમે ભીખ શુ કામ માગો છો?' પેલો જણ કહે 'અમે માગણ નથી મજૂરી કરીએસ ખાભા પાહે નેહડામા રહીએસ અમારી હારે બીજા હતા ઈ નો મોઢા આગળ નીકળી રાજકોટ ગયા અમે વાહે રઈ ગ્યા સઈ દી આથમી ગ્યો ને આ નાના બસડા(બચ્ચા) અને અમે સવ હવારના ભૂખ્યા સઈ પાહે ખરચી નો રઈ એટલે હાજના માણહ પાહે ને બજારમા માગતા ફરીએ નઈ થોડુક ખરચી જોગુ થાય તો આ બસડાના ને અમારા પેટમા નાખીએ '

મને એની વાત સાચી લાગી મે કહ્યુ, 'હાલો, મારી વાહે વાહે હાલો!' તે સૌને એક દેશી હોટલમા લઈ ગયો હોટલના શેઠ મારા જાણીતા હતા મે તેમને બધી વાત કરી કહ્યુ, 'આ સૌને ચા અને ગાઠિયા આપો ગાઠિયાના પૈસા હુ આપીશ, ચાનુ પુણ્ય તમે લ્યો!' શેઠે રાજી થઈ હા પાડી

તે સૌ ગાઠિયા, મરચા ખાવા માડ્યા અને ચા પીવા લાગ્યા ખાતા ખાતા પેલો જણ

સ્વાભાવિક રીતે કહે, 'થોડીક જલેબી અપાવો તો હારુ! કાલ દસેરાનું પરબ ગ્યું. પણ અમે કોઈએ સુખડું દીઠ્યું નોતું!'

એટલે મેં જલેબીનો પણ ઑર્ડર આપ્યો.

ખાઈપીને સહુ રાજીના રેડ થઈ ગયાં. પછી માથે શીખ (ભેટ) પણ આપીને મેં કહ્યું, 'લ્યો આ રાજકોટ જાવાની ખરચી. હાંવને!' એ બંને ગળગળાં થઈ ગયાં કહે, 'અમારો કોઠો ટાઢો થ્યો સે! અમારી આંતરડી ઠરી.'

- અમૂલખ હસ્નાણી

સ્વામી શ્રીમનુવર્યજી

સ્વામી શ્રીમનુવર્યજી(ગુરુજી)નો મારો પરિચય લગભગ ૨૫ વર્ષ જૂનો, પરંતુ લાગે જાણે જન્મોજૂનો!

'પુરાણ સાહિત્યમાં યોગનિરૂપણ'વિષયક લેખોનું મારે સંકલન કરવું હતું. યૌગિક પ્રક્રિયાઓ વિશે મેં અભ્યાસ આદર્યો. યોગીવર્ય શ્રી ગુરુજી પાસે 'પાતંજલયોગદર્શન' વર્ણિત 'અષ્ટાંગયોગ' સંબંધી માર્ગદર્શન મેળવવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો. શ્રીગુરુજીની અનુમતિ પણ મને મળી.

યોગસાધનાશ્રમ(પ્રીતમનગર, અમદાવાદ)ના પ્રાંગણમાં હું પહોંચી ત્યાં જ શ્રીગુરુજી 'આવો બહેન!' કહેતા હસતા મુખે આશ્રમના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તરફ સ્વયં આવતા જણાયા! એમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા નિહાળીને તથા ભાવભર્યો આવકાર પામીને મારું હૈયું આનંદી ઊઠ્યું. સહેજ પણ પરિચય વગર પણ આવી આત્મીયતા દર્શાવતી શ્રીગુરુજીની પ્રેમાળ તથા મમતાપૂર્ણ એ સ્વાગતવાણી હજી આજેય મારા કાનમાં ગુંજે છે.

શ્રીગુરુજીના તંત્રીપદે 'યોગસાધન આશ્રમ' સંચાલિત 'યોગનવનીત' નામક વ્યવહારુ યોગદર્શનના ત્રિમાસિક માટે શ્રીમદ્ ભાગવતાદિ પુરાણાન્તર્ગત યોગનિરૂપણવિષયક મારા સર્વ લેખો શ્રીગુરુજીએ સ્વયં સહર્ષ સ્વીકાર્યા. 'યોગાસનો'ના તેમ જ 'ધ્યાનપ્રક્રિયા'ના વર્ગોમાં મેં 'યોગાશ્રમ'માં નિત્ય જવા માંડ્યું. ૮૫ વર્ષની પાકટ વયે પણ આ 'વૃદ્ધ-યુવા' યોગી અત્યંત સ્ફૂર્તિ અને તાજગી સાથે આબાલવૃદ્ધ સૌ સાધક ભાઈબહેનનાં આસનો વગેરે પ્રત્યે સ્વયં ધ્યાન આપે, અને જરૂર પડ્યે ઉપયોગી સૂચનો કરતા રહે.

'આશ્રમ તમારો જ છે', 'આસનો કરવા માટે જરૂર આવજો', 'આસનો કરવાનું ક્યારેય ચૂકશો નહીં' જેવાં સ્નેહભર્યાં 'આગ્રહ વચનો' શ્રીગુરુજી પાસેથી સૌને સમાન રીતે સાંભળવા મળે. શ્રીગુરુજી માયાળુ અને શિષ્યવત્સલ તો એવા કે અહીં નવાગંતુકને પણ જરાય અજાણ્યું ન લાગે. સૌને માટે શ્રીગુરુજી એકસરખી રીતે 'પોતાના'.

સાધકવૃંદને શ્રીગુરુજી હળવી પળોમાં ખિલખિલાટ હસતા જોવા મળે. એમના નિર્મળ હાસ્યમાં ઋષિના અંતરનું ઊંડાણ કળાય અને બાળકની નિર્દોષતા પણ પમાય.

'સત્સંગ - ભજનકીર્તન' પણ આશ્રમનો નિત્યક્રમ બની ગયો છે. દર રવિવારે તથા અગિયારશે તેમ જ વારેતહેવારે થતાં ભજનો અને ધૂનની રમઝટ ગુરુ-શિષ્યવૃંદની પ્રાચીનકાળથી પ્રજ્વલિત સત્સંગ-જ્યોતને આદ્યપર્યંત અખંડપણે પ્રદીપ્ત રાખી રહી છે. સનાતન ભક્તિનો એ એકધારો પ્રવાહ આજેય જાણે અવિરતપણે વહી રહેલો ભાસે અને ભાવિક ભક્તોને ભાવતરબોળ કરી દે.

કોઈ એકાદ દિવસ આશ્રમમાં ન દેખાય તો

શ્રીગુરુજીના માનમપટમા, એની ગેરહાજરી તરત જ અકાઈ જાય બીજે દિવસે શ્રીગુરુજી એને પહેના હસતા હસતા કહી દે - 'ગઈકાલે તમે ગેરહાજર હતા!'

સ્વામીશ્રીનુ સાક્ષાત્ જીવન જ એમનો ઉપદેશ હતુ નિરતર સેવાપરાયણ અને લોકકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓથી શ્રીગુરુજીના જીવનપુષ્પની સૌરભ મહેકી ઊઠતી તેઓ કોઈનાય ઉપર ક્યારેય કોઈ આદેશ લાદતા નહીં તેઓના ઉચ્ચાર અને આચારમા, વાણી અને વર્તનમા એકરૂપતા હતી, સ્વાભાવિકતા હતી

શ્રીગુરુવર્યના પ્રવચનો કે લેખો, વાણી અર્થગર્ભ છતાય સરળ હતી એમના શબ્દો અતરમાથી સ્ફુરતા જણાય હૃદયમાથી આકાર ધરતા અનુભવાય

વર્ષોથી દરરોજ પ્રાત કાળે 'યોગાસનો'ના કે દર રવિવારે 'શવાસન'ના તેમ જ દર ગુરુવારે સાયકાળે ધ્યાનપ્રક્રિયાના પ્રશિક્ષણ વર્ગોરૂપી યજ્ઞ મહોત્સવો શ્રીગુરુજી અત્યત ઉત્સાહભેર ઊજવતા 'યોગાશ્રમ'ની આ જનહિતકારી પ્રવૃત્તિઓ યાદગાર રહેશે યૌગિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રવચનશ્રેણીઓ અવારનવાર પ્રયોજીને શ્રીગુરુજી આશ્રમમા જ્ઞાનની પરબો મડાવતા અને ભજનિક - કલાકારોને અનેક વાર આમત્રી ભક્તિરનગગા વહેવડાવતા

અનેક સરળ દૃષ્ટાતોથી અને યૌગિક પ્રક્રિયાઓના નિદર્શનથી સર્વના મૂળતત્ત્વરૂપ 'શ્રીનારાયણ'મા મસ્ત રહીને જીવન જીવવાનુ દૈવી ભણતર શ્રીગુરુજીએ સૌને સદૈવ ભણાવ્યુ જડ, ચેતન સર્વમા ભગવદ્દર્શનનુ જીવનદર્શન કરાવ્યુ

યોગસાધનાના ઉચ્ચ શિખર પર બિરાજમાન શ્રીગુરુજીએ પોતાના પ્રભુમય જીવન દ્વારા જીવ અને શિવના અદ્વૈતની સ્તુત્ય ઝાખી કરાવી છે

આ લોકગુરુ ઑક્ટોબર ૨૦૦૦મા બ્રહ્મલીન થયા એમની કર્મ-ભક્તિ-જ્ઞાનસમન્વિત યૌગિક જીવનશૈલીનો સદેશ નિત્ય પ્રજ્વલિત રહો!

- નીલેશ્વરી દેસાઈ

હલકી બનાવટની એક કાડાઘડિયાળ લઈને એક માણસ ઘડિયાળીની દુકાને આવ્યો એણે ઘડિયાળીને કહ્યુ, "મારી ભૂલને કારણે ઘડિયાળ ચાલતી અટકી ગઈ છે"

"શી ભૂલ થઈ તમારાથી ?" ઘડિયાળને તપાસતા તપાસતા ઘડિયાળીએ પૂછ્યુ

"મારા હાથમાથી ઘડિયાળ નીચે પડી ગઈ આ મારી ભૂલ જ થઈ કહેવાય ને !" પેલા માણસે કહ્યુ

"ના, એ કાઈ તમારી ભૂલ ન કહેવાય કારણ કે તમે કઈ જાણી જોઈને એમ ન કર્યું હોય પણ એ પડેલી હતી ત્યાથી તમે પાછી ઉપાડી એ ચોક્કસપણે તમારી ભૂલ હતી" ઘડિયાળ પાછી આપતા ઘડિયાળીએ કહ્યુ

છે, તે મને બહુ ગમે છે, મને બહુ પ્રિય છે; પરંતુ થોડોક સંયમ રાખો અને વૃદ્ધો પાસેથી તમારે જે લેવાનું છે, તે લઈને આગળ વધો. ભૂમિતિના સિદ્ધાંતોની ખોજ કરવા નીકળ્યા છો, તે સારી વાત છે, પરંતુ અત્યાર સુધીમાં યુક્લિડ વગેરે જે ખોજ કરી ચૂક્યા છે, તે બરાબર સમજી લો અને પછી તેનાથી આગળ વધો, તમારે જે કાંઈ નવાનવા સિદ્ધાંતો શોધવા હોય તે શોધો. યુક્લિડ વગેરેની ખોજને સમજી લીધા વિના તમે ભૂમિતિની ખોજ કરવા જશો, તો તે ઠીક નહીં થાય, એટલે વૃદ્ધો પાસેથી જે લેવાનું છે, તે પહેલાં લો અને પછી તેને આગળ વધારો.

મહાભારતમાં આ યક્ષપ્રશ્ન છે. યુધિષ્ઠિરને યક્ષે સવાલ પૂછ્યો, ''જ્ઞાન કેમ થાય?'' તો યુધિષ્ઠિર ઉત્તર આપે છે, ''જ્ઞાનન્તુ વૃદ્ધ સેવયા - વૃદ્ધની સેવા કરવાથી જ્ઞાન મળે છે.'' એટલે વૃદ્ધોની સેવા કરીને એમની પાસે જેટલુંયે જ્ઞાન હોય તે પ્રાપ્ત કરી લેવું, અને પછી આગળ વધવું.

તરુણોએ હંમેશાં આગળ જ વધતા રહેવાનું છે. તેમાં જો વૃદ્ધ લોકો વચ્ચે આવતા હોય, તો એમની સામે સાફસાફ વાત કરવી - જેવી લક્ષ્મણે પરશુરામને કરી હતી. તુલસીદાસજીએ આ લક્ષ્મણ - પરશુરામ સંવાદનું બહુ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. લક્ષ્મણ પરશુરામને ખૂબ ખૂબ સંભળાવે છે: રામજી એ તટસ્થ ભાવે સાંભળી રહ્યા છે. આમ તો ચૂપચાપ બેઠા રહ્યા, અને પછી વચ્ચે પડીને એમણે લક્ષ્મણને જરા વાર્યો, અને ત્યારે કામ પાર પડ્યું.

પરશુરામ અને લક્ષ્મણના સંવાદનું આટલા વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. તેમાં ઘણો આવેશ પણ છે અને પરશુરામની અવહેલના પણ છે. આ બધું તુલસીદાસજીએ શું કામ કર્યું? કેમ કે બે પેઢીઓ વચ્ચે જે અંતર છે, તે ધ્યાનમાં આવે. જૂની પેઢી છે પરશુરામ, નવી પેઢી છે લક્ષ્મણ. અને નવી પેઢીએ હંમેશાં આગળ જ જવાનું છે.

પરંતુ એક વાર શું થયું? મહાભારતના યુદ્ધની વાત છે. દ્રોણાચાર્ય પાંડવોની સેનાનો ખૂબ સંહાર કરી રહ્યા છે. એટલે રાતે પાંડવો બધા ભેળા થયા. કૃષ્ણ છે, યુધિષ્ઠિર છે, અર્જુન છે. ચર્ચા કરી રહ્યા છે કે હવે શું કરવું. ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા, ''અરે, અર્જુન! તારા ગાંડીવની શી કીંમત રહી? પાંડવોનો આટલો બધો સંહાર થઈ રહ્યો છે, અને તારું ગાંડીવ કાંઈ નથી કરી શકતું! ક્યાં ગઈ તારા ગાંડીવની સાખ?''

આ સાંભળીને અર્જુન મોટા ભાઈને મારવા ઊભો થઈ ગયો! કેમ કે એની પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે કોઈ એના ગાંડીવની નિંદા કરશે, તેને તે મારી નાખશે. યુધિષ્ઠિરે નિંદા કરી, તો તેને મારવા ઊભો થઈ ગયો. ત્યારે કૃષ્ણે તેનો હાથ પકડીને તેને રોક્યો. કૃષ્ણે તેને કહ્યું કે આ તો તારી કેવી બેવકૂફી છે! આમાં તારા જ્ઞાનની નાદારી જણાય છે, અને તે સ્વાભાવિક છે. તેં વૃદ્ધોની સેવા નથી કરી, એટલે તું આવો બેવકૂફ રહ્યો છે! અને પછી કહ્યું કે આમાં એમણે તારા ગાંડીવની વાત કરી, જરા ઘસાતું બોલ્યા, તે તારો ઉત્સાહ જગાવવા માટે કર્યું, તારી કે તારા ગાંડીવની માનહાનિ કરવા માટે નહીં. એટલા વાસ્તે ગાંડીવ-નિંદાવાળી તારી પ્રતિજ્ઞા છે, તે અહીં લાગુ નથી પડતી.

આવો વિવેક પણ તરુણોમાં હોવો જોઈએ. બીજી બાજુ, વૃદ્ધોએ પણ પોતાના તરફથી તરુણોના ઉત્સાહનો ક્યારેય ભંગ ન થાય, તે જોવું જોઈએ. એક વાર સતીશકુમાર અને એમના સાથી મેનન મને મળવા આવ્યા. મારી પદયાત્રા ત્યારે અસમમાં ચાલતી હતી. બંને થોડા ડરતાંડરતાં આવ્યા હશે. એમને હતું કે વિશ્વશાંતિ માટે દુનિયા આખીની પદયાત્રા કરવી. મારી રજા માગવા આવ્યા હતા, આશીર્વાદ લેવા આવ્યા હતા. પોતે તો દુનિયાની પદયાત્રા કરવાનો

સંકલ્પ કરી ચૂક્યા હતા. તે વખતે હું હતો મારી ધૂનમાં મસ્ત, ગ્રામદાન સિવાય બીજી કોઈ વાત નહીં. પરંતુ એમની બધી વાત મેં સાંભળી લીધી અને તુરંત કહી દીધું કે તમારો વિચાર સારો છે, તમે જરૂર જાઓ. એમ ન કહ્યું કે ગ્રામદાનના કામમાં લાગી જાવ. વૃદ્ધોએ તરુણોનો વિકાસ કઈ રીતે થાય, તે જોવું જોઈએ. ગમે તેમ કરીને એમને પોતાના કામમાં જોતરી દેવા, એવી વૃત્તિ ન રાખવી. મેં માત્ર એમને એટલું સૂચવ્યું કે તમે લોકો સાથે પૈસા ન રાખતા. ખિસ્સામાં એક પૈસો રાખ્યા વિના આખી દુનિયા પગપાળા ખૂંદી આવો. અને તેઓ આવી રીતે વિશ્વશાંતિ માટે દુનિયાની પદયાત્રા કરી આવ્યા. એમને બહુ સારા અનુભવો થયા. લોકોએ એમને ક્યારેય મુશ્કેલી ન પડવા દીધી.

તરુણો ને વૃદ્ધો વચ્ચે સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ, તેની બીજી એક વાત કહું. મહાભારતનું યુદ્ધ શરૂ થઈ રહ્યું હતું. પહેલો દિવસ. પ્રાતઃકાળમાં યુધિષ્ઠિર ઊઠ્યા અને પદયાત્રા કરતા શત્રુના કેમ્પમાં ગયા. ભીષ્મ પિતામહ પાસે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને બોલ્યા, "આશીર્વાદ માગવા આવ્યો છું." ભીષ્મ બોલ્યા, "ધન્ય છે, કેવા આશીર્વાદ જોઈએ?" યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "તમારી પાસેથી કાંઈક જાણવા માગું છું." ભીષ્મ કહે, "શું?" તો યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "તમારું મૃત્યુ કઈ રીતે થશે, તે જાણવા માગું છું."

અદ્ભુત જ છે ને! દુનિયાભરમાં કાંઈ એવું મહાકાવ્ય મળશે, જેમાં આ પ્રકારનો કિસ્સો હોય? મહાભારત એટલે મહાભારત જ! અને આશ્ચર્યની વાત કે ભીષ્મે પણ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે મારું મૃત્યુ આવી જ યુક્તિથી થઈ શકે છે. એમ કહીને યુક્તિ બતાવી. અને આગળ જણાયું કે એ જ યુક્તિથી એમને મારી શકાયા. બાકી, અર્જુન બીજી કોઈ રીતે એમને મારી ન શક્યો.

કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે બંને સામસામે લડી રહ્યા છે. એક તરફ પરમ વૃદ્ધ ભીષ્મ પિતામહ અને બીજી તરફ સામે તરુણ યુવા અર્જુન. બંને તરફથી બાણવૃષ્ટિ ચાલી રહી છે. ભીષ્મ સામે અર્જુન ફિક્કો પડી ગયો છે. અને પછી ભીષ્મે પોતાના મરવા માટેની જે યુક્તિ બતાવેલી, તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો અને ભીષ્મને મારવામાં આવ્યા. તરુણો ને વૃદ્ધો સામસામે હોય, તોયે એમનો સંબંધ આવો મીઠો હોવો જોઈએ. બંનેનો સંયોગ થવો જોઈએ.

છેલ્લે એક વાત. મને તો ચોક્કસ ખબર નથી, મેં સાંભળ્યું છે કે આપણી રાજ્યસભામાં કદાચ આ વાક્ય લખી રાખવામાં આવ્યું છે: 'ન સા સભા, યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધાઃ' જ્યાં વૃદ્ધો નથી, ત્યાં સભા જ નથી. એટલા વાસ્તે સભામાં વૃદ્ધો હોય તે જરૂરી છે. તરુણોની સભા હોય, તરુણોની ચર્ચા ચાલતી હોય, પરંતુ તે ચર્ચા ઉચિત ઢબે ચાલે, તેમાં કાંઈક નિયમનનો અંકુશ રહે, તો વૃદ્ધોના હાથમાં એટલો અંકુશ રાખવામાં આવ્યો છે.

('ભૂમિપુત્ર') - વિનોબાજી

પ્લાસ્ટિક પૅકિંગવાળી ચલણી નોટોની પાછળનો ખેલ

થોડા દિવસ પહેલાં રિઝર્વ બૅન્ક ઑફ ઇન્ડિયાની અમદાવાદ શાખામાં એક બનાવ બન્યો. બીજી કોઈ બૅન્કનો એક કર્મચારી કાંઈક કામ અંગે રિઝર્વ બૅન્કમાં ગયો હશે. રિસેસના સમયમાં તે કૅન્ટીનમાં ચા નાસ્તો કરવા ગયો. કૅન્ટીનના નિયમ મુજબ પહેલાં નાણાં ચૂકવી કૂપન લેવાની હોય છે, ને એ કૂપનના બદલામાં ખાદ્યચીજો મળે છે. તે કર્મચારી મહાશયે છ રૂપિયાની માગણી કરી, દસની નોટ આપી. કાઉન્ટર ઉપર બેઠેલી વ્યક્તિએ છ રૂપિયાની કૂપનો તો આપી પણ બાકી રહેલા ચાર રૂપિયા

પેટે પ્લાસ્ટિકના પૅકવાળી બે-બે રૂપિયાની બે નોટો આપી. નોટોની એકદમ ખરાબ હાલત જોઈ પેલા કર્મચારીએ તે ન લેવા માટે આનાકાની કરી. થોડી રકઝક પછી કાઉન્ટર પર બેઠેલ વ્યક્તિએ કહ્યું: ''પણ કાલે આ નોટ પાછી આપજો ને! હું લઈ લઈશ!''

ફાટેલીતૂટેલી ને લગભગ ચીંથરાં થઈ ગયેલી એક, બે અને પાંચ રૂપિયાની ચલણી નોટો પ્લાસ્ટિકમાં પૅક કરી, બેરોકટોક રીતે વ્યવહારમાં ચલાવવામાં આવે છે. ગુજરાત આખામાં તો આ રીતે વ્યવહાર ચાલે જ છે, પણ સારી ચલણી નોટો પૂરી પાડવાની જેની જવાબદારી છે તે રિઝર્વ બૅન્કમાં પણ આ નોટો ફરે છે. શરૂ શરૂમાં આવી નોટો ન લેવા માટે રકઝક કે ઝઘડાયે થતા હતા.

''નોટ ન ચાલે તો કંઈ નહીં. ફરી વાર આવો ત્યારે પાછી લેતા આવજો ને...'' આ ડાયલોગ હિન્દી ફિલ્મના કોઈ લોકપ્રિયમાં લોકપ્રિય ડાયલોગ કરતાં પણ વધુ ચલણી બન્યો છે. હવે તો આપણી શાણી જનતા આવી નોટો આરામથી સ્વીકારે છે એટલે ફાટેલી નોટોની જેમ આ ડાયલોગ પણ ઘસાઈ ગયો છે. ઘસાયેલો ડાયલોગ વપરાતો બંધ થયો પણ આપણા બદનસીબે ફાટેલી નોટો વપરાતી બંધ થઈ નથી.

ફાટેલી નોટની આ સમસ્યા જાગી શામાંથી?

રિઝર્વ બૅન્ક દ્વારા બે અને પાંચ રૂપિયાની ચલણી નોટો છાપવાની કામગીરી ઘણા સમયથી બંધ કરવામાં આવી છે. નિયમ એવો છે કે રિઝર્વ બૅન્ક ચલણી નોટો છાપે છે. (માત્ર એક રૂપિયાની નોટ રિઝર્વ બૅન્ક દ્વારા છાપવામાં આવતી નથી. એક રૂપિયાની નોટ ભારત સરકાર પ્રગટ કરે છે એટલે એ નોટ પર નાણાસચિવની સહી હોય છે. બાકીની તમામ નોટો રિઝર્વ બૅન્ક દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. તે નોટો પર રિઝર્વ બૅન્કના ગવર્નરની સહી હોય છે.) નવી ચલણી નોટો વ્યવહારમાં મૂકવામાં આવે છે અને ઘસાયેલી, ફાટેલી નોટો ચલણમાંથી પાછી લઈ તેનો નાશ કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા એટલી નિયમિત રીતે ચાલતી હોય છે કે સામાન્ય માણસને તેનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. પરંતુ એક, બે અને પાંચ રૂપિયાની નોટો છપાતી બંધ થઈ. નવી ચલણી નોટો ન આવી... ન આવી ને ન જ આવી. અને નોટો વગર તો વ્યવહાર કઈ રીતે ચાલે? એટલે જે નોટો હતી તે ચલણમાં ફરતી રહી. જેમ ફરતી ગઈ તેમ ઘસાતી ગઈ. છેવટ તેનીય આવરદા આવી રહી તો તેને પ્લાસ્ટિકના પૅકમાં નાખી ફરતી કરવામાં આવી. નવી નોટો છપાતી બંધ થઈ તે તો ઠીક, તેની ખોટ પૂરવા માટે એક, બે અને પાંચ રૂપિયાના સિક્કા ચલણમાં આવવા જોઈતા હતા. આ સિક્કા પૂરતા પ્રમાણમાં ન આવતાં પ્લાસ્ટિક પૅક નોટો નછૂટકે ચલાવવી પડી. આમ, નાની નોટની મુશ્કેલી જનતાએ પોતાની જાતે ઉકેલી કાઢી.

આ મુશ્કેલી ઊભી થવામાં જેમ તંત્રનો હાથ છે તેમ મુશ્કેલી વધારવામાં કેટલાંક સ્થાપિત હિતોનો પણ હાથ છે. ખાસ તો અમુક વેપારીઓને આ અછત જારી રહે તેમાં રસ છે, કારણ કે આ અછતના કારણે તેમની આવક વધી છે. સ્ટેશનરીવાળા, પરચૂરણ ચીજો વેચનારા કે દૂધ યા કરિયાણાના વેપારીઓને આ અછત ફળી છે. ગ્રાહકને એક કે બે રૂપિયા પાછા આપવાના હોય ત્યારે 'છૂટા નથી' આમ કહી તે ચૉકલેટ કે એવી કોઈ ચીજ વળગાડે છે. વેપારી જે એક રૂપિયાની ચીજ ગ્રાહકને આપે એ તેને તો ૭૫-૮૦ પૈસામાં પડી હોય છે આમ, એને તો ફાયદો જ છે. આવા હિત ધરાવતા વેપારીઓ તો એક-બેના સિક્કા કે નોટો હોય એ છતાં નથી... નથી કરીને ફાયદો મેળવતા રહ્યા છે. એ

જ રીતે બસના કંડક્ટરો પણ ફાયદામાં રહ્યા છે બસમાં ટિકિટના આઠ રૂપિયા હોય અને દસની નોટ આપી હોય તો બે રૂપિયા પાછા મળતા નથી કંડક્ટર કહે છે કે, છૂટા નથી આ રીતે એક અને બેની નોટોના અભાવે ગ્રાહકો બધે જ છેતરાય છે

પહેલી નજરે એમ લાગે કે ચાલાક ગુજરાતીઓએ પોતાની આગવી આવડતથી આ સમસ્યાનો ઉકેલ શોધી કાઢ્યો પણ ઉકેલ શોધી કાઢ્યો છે તેમ માની હરખાવાની જરૂર નથી હા, નાની નોટોની અછત હોય છતા આપણા વ્યવહારો ભલે નભી જતા હશે, પણ કેટલાક ઠગ લોકોએ આ અછતનો બરાબર લાભ ઉઠાવ્યો છે પ્લાસ્ટિકના પૅકમા એવી એવી નોટો ફરે છે જેમા કોઈના નબર ફાટી ગયા હોય છે તો કોઈ એકદમ ચૂથાઈ ગઈ હોય છે કોઈના ચારપાચ ટુકડા થઈ ગયા હોય છે તો કોઈનો તો માત્ર અડધો ભાગ જ પ્લાસ્ટિકમા હોય છે બીજો અડધો ભાગ વળી બીજા પ્લાસ્ટિકમા ફરતો હોય! ઘણી વાર પાચની નોટના બે ટુકડા કરી અગર તો પાણીમા પલાળી તેના બે ઊભા ભાગ કરી બે અલગ અલગ પૅકમા તેને ફરતા કરી દેવામા આવે છે આમ કરીને કોઈ ઠગને પાચ રૂપિયાના બદલામા દસ મળી ગયા પણ સામે બે બદનસીબ માણસો એવા હોય છે જેને નોટના એક ટુકડાના બદલામા પાચ પૈસાય મળવાના નથી હોતા

આનાથીયે વધારે ચોકાવનારી વાત તો એ છે કે ફાટેલી નોટો બદલી આપવાનો ધધો કરનારા લોકોને તો આ અછત સોનાની મુરઘીની જેમ ફળી છે અગાઉ જ ફાટેલી પાચની નોટના તેણે બે કે ત્રણ રૂપિયા ચૂકવ્યા હતા તે જ નોટના તેને પૂરા પાચ રૂપિયા મળી જાય છે અરે, વધારે ચોકાવનારી વાત તો એ છે કે પરરાજ્યના નોટ બદલનારા વેપારીઓ પોતાનો માલ ગુજરાતમા પધરાવી રહ્યા છે બીજા રાજ્યોમા ફાટેલી નોટને કોઈ હાથ લગાવતુ નથી એટલે ત્યા ફાટેલી નોટના ૫૦ કે ૬૦ ટકા ચૂકવી તે નોટ ગુજરાતમા મોકલવામા આવે છે જેથી એ નોટની પૂરેપૂરી કિમત મળી જાય

આમ, અછતના આ કાળમા ઠગો, કેટલાક વેપારીઓ તથા કેટલાક સરકારી કર્મચારીઓ ફાવી ગયા છે સામાન્ય નાગરિકોના ભોગે ફાવી ગયા છે આમઆદમીએ તો દડાવાનુ જ આવ્યુ છે આ એક એવી સમસ્યા છે જેની સામે લડવાનુ એકલદોકલ વ્યક્તિનુ ગજુ નથી અરે! ચલણી નોટોની આ અછતના કારણે પોતાને શુ નુકસાન થાય છે તેની ગણતરી કરવાની આવડત કે ગણતરી કરવાનો સમય પણ સામાન્ય માણસ પાસે તો નથી લોકોને આ મુસીબત કોઠે પડી ગઈ છે અને પ્લાસ્ટિક પૅક નોટોથી લોકો એવા ટેવાઈ ગયા છે કે હવે આ સમસ્યા એ સમસ્યા જ નથી લાગતી નહીંતર લગ્ન જેવા પ્રસગે ચાદલો કરતી વખતે છેલ્લે શૂન્ય ન આવે એવી રકમ (અગિયાર એકવીસ કે એકાવન એ રીતે) ચાદલામા આપવામા આવે છે હવે નોટોની અછતને સ્વીકારી લઈ લોકો પરપરાગત ખ્યાલને તિલાજલિ આપી દસ, વીસ, પચાસ કે સો રૂપિયા ચાદલામા આપવા લાગ્યા છે ચાદલો લેનાર અને આપનાર બેઉ વ્યવહારુ બન્યા છે

આ સમસ્યાને ઉકેલવા માટે રિઝર્વ બૅન્ક પોતાનાથી બનતા પ્રયાસ કર્યા છે પરતુ કેટલીક બૅન્કોની બેકાળજી અને સિક્કાના અપૂરતા જથ્થાના કારણે આ સમસ્યા જેમની તેમ રહી છે

હવે એક પ્રશ્ન એ તપાસવાનો રહે છે કે આખા દેશમા રિઝર્વ બૅન્ક જ નોટો અને સિક્કા પૂરા પાડે છે, તો આ સમસ્યા માત્ર ગુજરાતમાં જ કેમ છે? બેગ્લોર કે હૈદરાબાદમા જઈને પ્લાસ્ટિક પૅક નોટ આપો જોઈએ દુકાનદાર

આપણું અપમાન કરશે. આમ કેમ? અછત માત્ર ગુજરાતમાં જ કેમ?

તો જવાબ એ છે કે ગુજરાતની પ્રજા વધારેપડતી શાંત અને વધારેપડતી સહનશીલ છે. (જો એમ ન હોત તો નર્મદા બંધ કે દહાડાનો બંધાઈ ગયો હોત.) બીજા રાજ્યમાં ફાટેલી કે ઘસાયેલી નોટો કોઈ હાથમાં લેતું નથી. આના કારણે ત્યાં પ્લાસ્ટિક પૅક સુધી વાત પહોંચી નથી. આપણે ગુજરાતીઓ શાંત અને આરામપ્રિય હોવાથી આ પ્રશ્નેય ગાફેલ રહ્યા. પરિણામે આપણે દંડાઈ રહ્યા છીએ ને આજ સુધી બીજાં રાજ્યોની ઘસાયેલી નોટો વાપરી રહ્યા છીએ.

આ સમસ્યા માટે હજુ સુધી કોઈ રાજકારણીએ એક અવાજ સુધ્ધાં કર્યો નથી તે રાજકારણીઓનું 'ચરિતર' બતાવે છે. અલબત્ત, ફાટેલી નોટો કરતાંયે ગંભીર સમસ્યા ગુજરાતમાં છે, એટલે આ સમસ્યાને કોઈ વધારે ગંભીરતાથી કદાચ ન લે. પરંતુ નોટોની આ સમસ્યા છબાર મહિના નહીં, વધારે જૂની છે અને આ પ્રશ્ને જો અવાજ ઉઠાવવામાં નહીં આવે તો એ વધારે આફતરૂપ બની રહેશે તેમાં શંકા નથી.

આ સમસ્યાને દૂર કરવા માટે લોકોએ જ જાગ્રત થવું પડશે. મોટા ભાગના લોકો દૃઢ મનથી સંકલ્પ કરે કે હું પ્લાસ્ટિક પૅક નોટ લઈશ નહીં... તો આ પ્રશ્ન પંદર જ દિવસમાં ઘણોખરો ઉકેલાઈ જાય. આ પ્રશ્ન ઉકેલવા માટેની સહુથી મોટી જો સત્તા કોઈ હોય તો એ આપણે જ છીએ. જનતા જો જાગશે તો ધીરે ધીરે સિક્કાઓનો પુરવઠોય વધશે ને બનાવટ કરનારા ઠગો આપમેળે શાંત થઈ જશે. આ સમસ્યા ઉકેલવા માટે બીજો કોઈ કારગત ઈલાજ દેખાતો નથી.

ચલણી નોટોની સાથે જોડાયેલી બીજી એક સમસ્યાનીય વાત કરીએ. આજ સુધી પરંપરા એવી રહી છે કે રિઝર્વ બૅન્ક જે નવી નોટો ચલણમાં મૂકે તે સો સો નોટોની થપ્પીમાં હોય અને દરેક થપ્પીને પિન મારેલી હોય. પણ રિઝર્વ બૅન્કના કોઈ તરંગી અધિકારીને સુધારા કરવાનું સપનું આવ્યું હશે એટલે હવે, નવી આવતી ચલણી નોટો પર માત્ર કાગળની પટ્ટી વીંટાળેલી હોય છે. પિન મારવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે. આમ થવાથી સામાન્ય નાગરિકે જ સહન કરવું પડશે. ધારો કે કોઈ વ્યક્તિ બૅન્કમાંથી એક હજાર રૂપિયા ઉપાડે અને બૅન્કનો કેશિયર દસની નોટનું નવું પૅકેટ આપશે તો એ પૅકેટમાં પિન નહીં હોય. સામાન્ય પ્રથા એવી છે કે આવું પૅકેટ લઈને બૅન્કનો ખાતેદાર ઘરે જાય, શાંતિથી નોટ ગણે. જો એકાદ નોટ ઓછી હોય તો બૅન્કમાં પાછો જાય અને રજૂઆત કરે. મોટા ભાગના કિસ્સામાં આવી રીતની ખોટ, ખાતેદારને સરભર કરી જ આપવામાં આવે છે પણ હવે નવી નોટમાં જો એકાદ નોટ ઓછી નીકળશે તો બૅન્કનો કેશિયર જવાબદાર ઠરશે નહીં. પિન વગરનાં પૅકેટ હોવાથી, બૅન્કમાંથી પૈસા ઉપાડતી વખતે જ એક એક નોટ ગણવાની જવાબદારી ખાતેદારની રહેશે. એક વાર કાઉન્ટર છોડીને ગયા પછી રામ...રામ!

પિન વગરનાં પૅકેટ જારી કરવાના કારણે જો કોઈ પૅકેટમાં નોટ ઓછી નીકળે તો એની જવાબદારી કોની? એ જવાબદારી કદી નક્કી ના થઈ શકે કારણ કે બૅન્કના ખાતેદારના હાથમાં આવતાં પહેલાં એ પૅકેટ અનેક હાથમાંથી પસાર થઈ ચૂક્યું હશે. કોઈએ ચાલાકી કરી છે કે પછી કોઈની ભૂલ છે – એ કદી નક્કી નહીં થઈ શકે. જો નોટો ઓછી હશે તો ખોટ ગ્રાહક (બૅન્કના ખાતેદારે) એટલે કે આમજનતાએ જ ભોગવવાની!

પૅકેટમાં પિન ન મારવાનો વિચાર નર્યો તઘલખી છે. આમાં વિદેશનું આંધળું અનુકરણ

છે વિદેશોમાં ચલણી નોટના પેકેટમાં પિન મારવામાં નથી આવતી પણ ત્યાં પકેટ ૨૦ નોટોના જ બનાવવામાં આવે છે વળી, મોટા ભાગના વિકસિત દેશોમાં ચલણી નોટો કરતાં ક્રેડિટ કાર્ડ કે ચેકનો જ વધારે ઉપયોગ થાય છે ઓછી વસતિ અને નાનો વિસ્તાર હોવાથી તથા લોકોનો નૈતિકતા આપણા કરતાં ઊંચી હોવાથી ત્યાં આ પ્રકારની પ્રથા વ્યવહારુ છે પરંતુ આપણા દેશમાં આ પ્રથા ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ આપણે નોટો જાણીએ છીએ એટલે ચર્ચા કરવાનો અર્થ નથી

વર્ષો પહેલાં હાલત તો મોટા વેપારીઓની થવાની તેઓ જ પાંચ સાત કે દસ લાખ ઉપાડવા હોય ને નવી નોટ નવી હશે તો બૅન્કના કાઉન્ટર પર ઊભા ઊભા જ તેઓ ગણી નોટો નાની, બધા પેકેટમાં ના નોટ હોવાની ચોકસાઈ કરવી પડશે વ્યવહારમાં જોઈએ તો આ શક્ય છે?

આ બધા તરફ આપણા દેશમાં ન ચાલે પણ રિઝર્વ બૅન્કના માલમત્તા તંત્રના જવા અધિકારીઓને આ વાત કોણ સમજાવે?

એક, બે રૂપિયાની અછત દૂર કરવા રિઝર્વ બૅન્કના પ્રયાસો

એક, બે અને પાંચ રૂપિયાની કિંમતની ચલણી નોટોની ભારે અછત છે નવી નોટો છપાતી બંધ થઈ છે અને નોટના વિકલ્પે સિક્કાઓની જ જરૂરિયાત છે તે પૂરતા પ્રમાણમાં સંતોષાતી નથી નોટ કે સિક્કા પૂરા પાડવાની જવાબદારીમાં રિઝર્વ બૅન્ક ઊણી ઊતરી છે પરંતુ રિઝર્વ બૅન્ક દ્વારા બનતા પ્રયાસો તો કરવામાં આવ્યા જ છે

* અમદાવાદમાં રિઝર્વ બૅન્કની પાન અંદર અલગ વિસ્તારોમાં જઈ ફાટેલી ધનાવલી નોટોના બદલામાં સિક્કા આપે છે આમ, ફાટેલી નોટોને ચલણમાંથી પાછી ખેંચવાના પ્રયાસ થાય છે (પરંતુ ગમે તેવી નોટ પણ ચાલી જતી હોવાથી, ઘણાખરા નાગરિકો આ નોટો બદલી લેવા પરત્વે ઉદાસીન છે)

* રિઝર્વ બૅન્કની અમદાવાદ શાખામાં એક, બે અને પાંચ રૂપિયાના સિક્કા આપતા કાઉન્ટરો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે

* ગુજરાતની વિવિધ કરન્સી ચેસ્ટ(બૅન્કો)ને રિઝર્વ બૅન્ક ચલણી સિક્કા પૂરા પાડે છે ગયા વર્ષે તો આ સિક્કાની યોગ્ય વહેંચણી થાય છે કે નહીં તેની તપાસ કરવા માટે રિઝર્વ બૅન્કના અધિકારીઓ બૅન્કની શાખાઓમાં ચેકિંગ પણ કરતા હતા સિક્કાઓની વહેંચણી કરવા માટે બૅન્કોને રિઝર્વ બૅન્ક દ્વારા વારંવાર તાકીદ પણ કરવામાં આવે છે પરંતુ લોકો દ્વારા એવું નક્કી છે કે આ પ્રશ્ન ઉકેલવામાં રિઝર્વ બૅન્કને જેટલો રસ છે એટલો રસ રાષ્ટ્રીયકૃત બૅન્કોને નથી

સિક્કા જાય છે ક્યાં ?

આપણી એ કમનસીબી છે કે નીંગનો મન નખ પાક થાય ત્યારે નીંગને તેની લાગણી થઈ તે પાકિસ્તાનમાં જશે, પણ આપણા લોકોને નખના ભાવ તેને મળશે નહીં સિક્કાઓનું પણ કંઈક આવું જ છે છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં એક, બે અને પાંચની કિંમતના સિક્કા ગુજરાતમાં વહેંચવામાં આવ્યા તેનો આંકડો નાખળો આપણી આંખો ચાર થઈ જાય ને છતાં ચલણમાં એટલા સિક્કા જોવા મળતા નથી

એમ જાણવા મળે છે કે બૅન્કમાંથી સિક્કાઓની કોથળીઓ ને કોથળીઓ પગ કરી જાય છે આ સિક્કા બનાવટી ઘરેણાં કે સુશોભનની ચીજવસ્તુઓ બનાવવામાં વપરાતા હોવાનું અનુમાન છે સિક્કાનો કોઈ કાયદાકારક ઉપયોગ તો ચોક્કસ થઈ જ રહ્યો છે કારણ કે રિઝર્વ બૅન્કના દરવાજે, અમુક ભાડૂતી માણસો નિયમિત રીતે આવીને સિક્કા લઈ જાય છે તેમના દીદાર જોતાં એ લોકો રોજના પચાસ

રૂપિયા પણ કમાતા નહીં હોય. આવા લોકો લગભગ દરરોજ સો-બસો રૂપિયાના સિક્કા ક્યાં લઈ જાય છે ને કોના માટે લઈ જાય છે તેની જો તપાસ કરવામાં આવે તો ઘણું બહાર આવે.

હાં, બહુ વખતથી સિક્કાની અછત જોઈ હોવાથી, લોકોનેય સિક્કા માટે પ્રેમ થઈ ગયો છે. સિક્કા હોવા છતાં વાપરતાં જીવ ના ચાલે ને ઘણા લોકો તો ઘરમાં સિક્કાનો સંગ્રહ કરી રાખે છે. લોકોની આ વૃત્તિ બદલાય તોપણ ઘણો ફેર પડે.

('સાધના') – રાજેન્દ્ર જોશી

નવી સદીનો પડકાર

ન્યૂ મિલેનિયમ – ૨૧મી શતાબ્દી અને સહસ્રાબ્દીના આગમનનાં વધામણા દેશભરમાં અને વિશ્વભરમાં લેવાઈ રહ્યાં છે. લોકો ઉત્સવપ્રિય હોય છે. કોઈ ને કોઈ નિમિત્તે આનંદ માણતા હોય છે. નિર્દોષ આનંદ જીવનનો ઉપહાર છ. તેમાં કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ આ ઉજવણી ચાલી રહી છે તેનો દોર બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ, વિવિધ ટી.વી. ચેનલો અને હોટેલોના હાથમાં છે. તેઓ લોકોને કલ્પનાલોકમાં લઈ જઈને પોતાના માલની જાહેરાત કરે છે. ભોગપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ખેંચી જાય છે. લોકો શ્રેય અને પ્રેયનો ભેદ પારખવાનો વિવેક જાળવતા નથી અને વાસનાની તૃપ્તિમાં મશગૂલ થઈ જાય છે. ભારતમાં એક નવો સુખી વર્ગ ઊભો થયો છે. તેની પાસે ખૂબ પૈસા આવે છે. તેને પૈસા વાપરવા છે. આમાં ઘણાં કાળાં નાણાં છે. તે મોજમસ્તીમાં વાપરે છે પરંતુ જેઓ પાસે ધન નથી તેઓ પણ આ મોજમસ્તી માણવા ઝંખે છે. તેઓ આ દોડમાં લાગી જાય છે. સાધનશુદ્ધિની ચિંતા નથી જે માર્ગેથી મળે તે માર્ગે ચાલે છે. ગધેડા આગળ લટકાવેલા ગાજર પાછળ ગધેડો દોડે તેવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે.

ખરેખર તો ગઈ સદીમાં માનવીએ શું પ્રાપ્ત કર્યું, કયા ધ્યેયો હાંસલ કર્યા, કયા ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ ન થઈ, તે શા માટે ન થઈ અને હવે તે માટે શું કરવું જોઈએ તેની ચર્ચા થવી જોઈએ. કમનસીબે તે ઓછી થાય છે. વીસમી સદીમાં એક બાજુ ઘણા દેશો ગુલામીમાંથી મુક્ત થયા અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બન્યા. ઘણા દેશોમાં લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા ઊભી થઈ છે – બધે લોકશાહી સારી ચાલે છે તેવું નથી, પરંતુ એક રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની હવા તો ઊભી થઈ છે. આ સાથે વિજ્ઞાન ટેક્નોલૉજીનો અભૂતપૂર્વ વિકાસ થયો છે. માહિતી ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિએ વિશ્વને ખરેખર 'ગ્લોબલ વિલેજ' બનાવી દીધું છે. આ વૈશ્વિકતાનો એક ફાયદો થયો છે કે વિશ્વમાં કોઈ પણ સ્થળે કુદરતી આપત્તિ આવે ત્યારે સમગ્ર વિશ્વમાંથી ત્યાં સહાય પહોંચે છે. વિજ્ઞાન ટેક્નોલૉજીના સદુપયોગ દ્વારા માનવી ગધ્ધાંવૈતરમાંથી બહાર નીકળીને ગૌરવપૂર્ણ આજીવિકા મેળવી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. આમ, લોકશાહી અને વિજ્ઞાન દ્વારા દરેક માનવી રાજકીય – આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે તેમ છે. પરંતુ કમનસીબે તેમ થતું નથી. આજે પણ વિશ્વમાં કરોડો લોકો ગરીબી, ભૂખમરો, બેકારી, નિરક્ષરતા, રોગચાળામાં સપડાયેલા રહે છે. તેને તેમાંથી બહાર કાઢવા આજનું વિજ્ઞાન સક્ષમ છે પરંતુ તે હજુ થતું નથી, કારણ કે લોકોનું ચિત્ત હજુ લોભ–લાલસામાં સપડાયેલું છે. થોડા લોકો આ વિજ્ઞાનનો કબજો લઈને બેઠા છે. સુશ્રી વિમલાજીના સ્નેહી બહેન બર્બારાએ કેલિફોર્નિયાથી એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે એક બાજુ લોભ-વાસના છે અને બીજી બાજુ આત્મતત્ત્વમાં પણ રસ પડે છે. એક બાજુ આત્મતત્ત્વની શક્તિ છે અને બીજી બાજુ હાઈટેક્નોલૉજીને લીધે સંસ્કૃતિ, સભ્યતા,

પર્યાવરણ ખતમ થઈ રહ્યા છે માનવજાત એક ત્રિભેટે આવીને ઊભી છે તેના જવાબમા પૂ વિમલાજીએ લખ્યુ છે કે માનવી હજુ પદાર્થ સાથે કેમ જીવવુ તે શીખ્યો નથી પદાર્થમા ઘણીબધી ઊર્જા છે પદાર્થનો આકાર અને સ્વરૂપ સતત પરિવર્તન પામે છે આ પરિવર્તનશીલ પદાર્થ સાથે આપણે માનસિક રીતે યોગ્ય અનુકૂલન ગોઠવી શક્યા નથી, અને તેના પરિણામે જ લોભ લાલચ પેદા થાય છે

તેઓ વધુમા લખે છે કે, આમાથી બહાર નીકળવુ હોય તો જીવનમા એક નૂતન દર્શન, સબધોમા નવી ગતિશીલતા, નવી નૈતિકતાની જરૂર છે આજની અરાજકતા, અવ્યવસ્થા અને સઘર્ષો આ પરિવર્તનશીલ પદાર્થ પર પોતાનુ પ્રભુત્વ સ્થાપવાની દોડમાથી જ ઊભા થયા છે માનવીએ પદાર્થની મર્યાદા જાણી લીધી છે હવે તે અવકાશ, સમય, મગજ અને જ્ઞાનથી ઉપર ઊઠવા ઝખે છે આમ, હવે ચેતનામા ક્રાતિની જરૂર છે નૂતન ચિત્તની જરૂર છે

ભારતમા આ સદીમા શ્રીઅરવિંદ, જે કૃષ્ણમૂર્તિ, ઓશો, વિમલાજીએ આ ચેતનામા ક્રાતિ થાય અને નવા ચિત્તનુ નિર્માણ થાય તે માટેની ભૂમિ તૈયાર કરી છે ગાધીજી અને વિનોબાજીએ આ માટેના પ્રયોગો કરી દેખાડ્યા છે, કાર્યક્રમો આપ્યા છે

આમ, આપણી પાસે વિચાર-આચારનો શ્રેષ્ઠ વારસો છે તેનો સદુપયોગ કરીને નવી સદીમા ધ્યેયો નિશ્ચિત કરીએ, તે ધ્યેયોને પ્રાપ્ત કરવાનો કાર્યક્રમ વિચારીએ માનવીય સમાજરચનાનો પડકાર આપણી સામે છે, તે માટે આપણે કટિબદ્ધ થઈએ

('બિરાદર' પત્રિકા) — પ્રફુલ્લ દવે (જામનગર)

ચશ્માની દુકાનના એક સફળ માલિક, ઘરાકને બિલની રકમ કેવી રીતે કહેવી તેનુ શિક્ષણ પોતાના પુત્રને આપી રહ્યા હતા

જો ભાઈ !" પિતાએ પુત્રને કહ્યુ, "ચશ્મા બરાબર અપઍસ્ટના થઈ જાય પછી ગ્રાહક પૂછે કે શી કિમત ?' એટલે તારે '૨૦૦ રૂપિયા' કહીને જરાક અટકવુ ને જોવુ કે કિમત સાભળીને એ સહેજે થડકે છે ? જો ઘરાક સહેજે થડકારો ન અનુભવે તો આગળ કહેવુ ફ્રેઈમના, અને બીજા ૨૦૦ રૂપિયા આટલુ કહી પાછા અટકી જવુ – જરાક વાર માટે જ અને ઘરાક થડકે છે કેમ તે પાછુ જોવુ અને જો ઘરાક, આ વખતેય ન થડકે તો ભાર દઈને કહેવુ 'દરેક કાચના '

૦ ૦ ૦

ગૃહિણી ભાઈ, આ દૂધ તાજુ તો છે ને ?

દૂધવાળો તાજુ ? અરે બહેન, હજી ત્રણ કલાક પહેલા તો આ હજી ઘાસ હતુ ઘાસ !

૦ ૦ ૦

હુ ઓફિસમા નથી એમ મારા સેક્રેટરીએ તમને કહ્યુ તોપણ તમે માન્યુ નહીં ને આમ અદર ઘૂસી આવ્યા ? ગુસ્સે થયેલા મૅનેજરે સેલ્સમૅનને પૂછ્યુ

"કેવી રીતે માનુ સાહેબ ! તમારા સેક્રેટરી એકદમ બરાબર કામમા ડૂબેલા હતા સેલ્સમને જવાબ આપ્યો

તંત્રીની વાત

આ વર્ષ શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યની જન્મશતાબ્દીનું છે (૧૯૦૦-૧૯૬૫). શ્રી ગુણવંતરાયે દરિયાઈ નવલકથાઓના લેખન દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવા ક્ષેત્રનું ખેડાણ કર્યું છે. એમાં એમની 'દરિયાલાલ' નવલકથા અગ્રસ્થાને છે. સાહિત્યકાર ગુણવંતરાયની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું બીજ ગુજરાતીઓના દરિયાઈ સાહસની ઘટનાઓમાં રોપાયેલું છે. ગુજરાતીઓનું દરિયાઈ સાહસ વેપાર-ધંધાના વિકાસ સાથે સંકળાયેલું છે. ગુજરાતમાં પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડ અને તેમાં પણ હાલારી પ્રદેશ સાથે ગુણવંતરાયની 'દરિયાલાલ' જેવી નવલકથાના તાણાવાણા વણાયેલા છે. ભારતની આઝાદીના ઉદ્‌ગમકાળ ૧૯૪૭-'૪૮ સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં 'હાલાર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ તે આજના જામનગર તથા રાજકોટ જિલ્લાઓ. ભારતીય આઝાદીના ઉદય સુધી સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ તથા સોરઠ જેવાં નામોએ ઓળખાતા પેટાપ્રદેશોમાં વહેંચાયેલો હતો.

ગુણવંતરાય પ્રજાજીવનમાં સાહસિકતાના ઉપાસક છે. એમની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ગુજરાતની અને તેમાં પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડની દરિયાવટની ઉજ્જ્વળ પરંપરા સાથે ગૂંથાયેલી છે. એમની નવલકથાઓમાંથી દરિયાલાલ ઊભો થાય છે. ગુણવંતરાયની દેશપ્રીતિનાં ગુજરાતમાં રોપાયેલાં અંકુરો એમની દરિયાવિષયક નવલકથાઓમાં પલ્લવિત થાય છે. એમાં આફ્રિકાના હબસીઓને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવાનો આદર્શ નિરુપાયો છે. 'દરિયાલાલ' નવલકથાનું તેજસ્વી પાત્ર રામજીભા માનવતાની ભૂમિકા ઉપર ગુલામીપ્રથાનો સદંતર નાશ માગે છે. અતીતના ગૌરવગાનથી ગુણવંતરાય વર્તમાનને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. ગુણવંતરાય આચાર્ય 'આમજનતાની વિશેષતાના તેમ જ જ્ઞાતિ અને ધર્મ (સંપ્રદાય)ના વાડાઓથી ઉપર ઊઠી જનતાજનાર્દનની હિન્દી અસ્મિતાના પુરસ્કર્તા છે.' એમના શબ્દો આ સંદર્ભમાં વાંચીએ.

''નાના માણસો, ભૂલાયેલા માણસો, ...અકારણ ઉપેક્ષાથી અગોચર રહેલા માનવીઓ એ જ સાચું ગુજરાત છે... ગુજરાતનું ગૌરવ વધ્યું છે - વધશે માત્ર એક મહાત્મા ગાંધી કે એક સરદાર પટેલથી નહીં હજારો ગુજરાતીઓ નાના નાના ગાંધીજીઓ અને પટેલો થયા હતા. (તેથી એ ગૌરવ વધશે) એક મહાન માનવી માર્ગ બતાવી શકે, દીવાદાંડી બનીને. પણ હજારો નાનાં મોટાં સફરી જહાજો એ દીવાદાંડીથી સચેત બનીને ઘૂમે ત્યારે જ ગોતરી ચાલે, ત્યારે જ દેશ મહાન થાય.'' આપણા આ લોકપ્રિય સાહિત્યકારને આપણી સલામ!

* * *

જાન્યુઆરી-૨૦૦૧ના ગયા અંકમાં 'અખંડ આનંદ'ની એક ઓળખરૂપે 'જોયેલું ને જાણેલું' વિભાગમાં છ લખાણો પ્રકાશિત કર્યાં હતાં. આ અંકમાં 'અખંડ આનંદ'ની બીજી ઓળખ રૂપ 'ગૃહગંગાને તીરે'માં બે વાર્તાત્મક કૃતિઓ રજૂ કરી છે. એ જ રીતે આ અંકમાં 'સમયની છીપ'માં બે લખાણો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. 'સમયની

છીપમા' વિભાગ ઘણો વાચકપ્રિય બન્યો છે માર્ચ-૨૦૦૧ના આગામી અકમા ટૂકી વાર્તાઓનો ગુચ્છ મૂકવાનો ઇરાદો છે ટૂકી વાર્તાના વિભાગમા નોધપાત્ર સર્જકતાના સમ્પર્કવાળી કૃતિઓ અવારનવાર પ્રગટ થાય છે, પરન્તુ ટૂકી વાર્તાના ક્ષેત્રે સર્જકતાનો સતત ઊચો આક 'અખડ આનદે' હજુ સિધ્ધ કરવાનો રહે છે એવા સુજ્ઞ અને સહૃદય વાચકોના અભિપ્રાય સાથે તત્રી સહમત છે

- દિલાવરસિહ જાડેજા

○

પ્રતિભાવ

'અખડ આનદ'ના ડિસેમ્બર-૨૦૦૦ના અકમા જ્યોતિબહેન થાનકીની સત્યઘટનાત્મક વાર્તા 'વિજય' વાચી અત્યત સવેદનશીલ કથા છે એક નારીના મહિમાની, અત્યત પ્રબળ જીવનબળની આ ઘટના છે જ્યોતિબહેને સાહિત્યની શિસ્તમા રહીને પણ સાહજિક રીતે એને વાર્તાઘાટ આપ્યો છે કેટલુક ગાળવા-ચાળવા તથા નવો ઘાટ આપવા અર્થે તેમણે વાર્તારૂપ આપ્યુ હશે કદાચ, નામ બદલ્યા હશે પરતુ ઘણા વખતે બળવાન વાર્તા-વાચી-જીવનમાથી ઊગેલી કલ્પના કરતા વાસ્તવિક ઘટના ક્યારેક ચડિયાતી હોય છે તેનો આ વાર્તા નમૂનો છે હિન્દીમા 'રિશ્તે' સિરિયલની જેમ આ ગુજરાતી વાર્તાને કોઈ સગ્મી-કસબી ટી વી માટે તૈયાર કરે અને ગુજરાતી ભાષીઓ સુધી પ્રત્યક્ષ કરાવે તો કેવુ સારુ? - એવી હોશ થાય છે કદાચ આ વાચે ને કોઈકને ઉમળકો જાગે

- મનસુખ સલ્લા

લોકભારતી-સણોસરા

* * *

'અખડ આનદ'નો દિવાળી અક મળ્યો સુ પ્રો તખ્તસિહજી પરમાર સાહેબના સસ્મરણો હૃદયસ્પર્શી લાગ્યા ભાવનગરની જૂની યાદો તાજી થઈ ખાદીની સોલા હેટમા ફરતા સાદીલ સાહેબ, અને તેમની પડખેના ડૉ મોદી સાહેબની મૂર્તિઓ નજર સમક્ષ ઊભી થઈ

આપે મારી કૃતિ 'અનિના'ને દીપોત્સવી અકમા સ્થાન આપી મને જે માન આપ્યુ તેની તુલના મારા જીવનમા બનેલા એક પ્રસગ સાથે કરી શકુ ૧૯૭૧મા ભારત પાકિસ્તાનના યુદ્ધમા પજાબમા ડેરા બાબાનાનક નજીકના અજનાલા સેક્ટરમા રાવી નદીને પાર આવેલી કેટલીક બૉર્ડર આઉટપોસ્ટનો હુ કપની કમાન્ડર હતો એક રાતે પાકિસ્તાને જબરજસ્ત હુમલો કરી અમારી આ ચોકીઓ જીતી લીધી હતી મારા ચાર જવાન શહીદ થયા અને ઘણા ઘાયલ થયા હતા બીજે દિવસે આમાની ફ્લૅન્કમા આવેલી એક ચોકી પર રાતે હુમલો કરી તેને પાછી મેળવવાની કામગીરી મને સોપવામા આવેલ ડિસેમ્બરની કડકડતો કાતિલ ઠડીમા રાવી નદીના છાતી સમાણા બર્ફીલા પાણી ૩૬ સૈનિકોની સાથે પાર કરી, ઠડા પાણીમા ભીજાયેલા યુનિફૉર્મમા દુશ્મનોના ગોળીબાર અને હવાઈ હુમલાનો સામનો કરી આ ચોકી પાછી મેળવવામા મળેલ કામયાબી માટે મને ભારતના રાષ્ટ્રપતિનો પોલીસ મૅડલ ફોર ગૅલન્ટ્રી એનાયત થયેલ બાર્ડર સિક્યૂરિટી ફોર્સમા ૧૯૭૧ની લડાઈમા આ સર્વોચ્ચ માન મેળવનાર હુ એકલો ગુજરાતી અફસર હતો મારી અટક ફણસે અ - ગુજરાતી હોવાથી મારી કામગીરીને ગુજરાતના અખબારોમા પ્રસિદ્ધિ ન મળી, એ જુદી વાત છે, અને નામના માટે તો કોઈ સૈનિક ફોજમા ભરતી થતો નથી પરતુ 'અખડ આનદ'ના દીપોત્સવી અકમા 'અનિસા'

પ્રકાશિત કરી, આપે મને એક નવ-લેખક તરીકે મારા જીવનમાં ફરી એકવાર રાષ્ટ્રીય કક્ષાનું ઉચ્ચ માન આપ્યું છે. મનપૂર્વક આભાર માનવા ઉપરાંત વધુ કશું કહી શકાય એટલી શક્તિ નથી.

- કૅપ્ટન નરેન્દ્ર (યુ.એસ.એ.)

* * *

દીપોત્સવી અંકના 'કૈલાસપતિ' વૃક્ષલેખ વિશે લખવા બેસું તો પાનાં ને પાનાં ભરાય. શ્રી મણિલાલ હ. પટેલનો એ લલિત નિબંધ માત્ર વાંચીને જ એ વૃક્ષ વિશે અનુભવવાનું કે માણ્યે રાખવાનું? થાય કે ક્યારે ફાગણ/અષાઢ આવે અને વલ્લભવિદ્યાનગર જઈને આ જોગિયા વૃક્ષની લીલા નિહાળું. વર્ષો પહેલાં વલ્લભવિદ્યાનગર અલપઝલપ જોયાનું યાદ છે પણ ખરેખરું જોયું તો 'અખંડ આનંદ'ના 'કૈલાસપતિ' મારફતે. થડના રૂંવેરૂઆં પ્રગટાવતો દીપસ્તંભ! એ કૃતિ વાંચતી વખતે 'જોગિયા મેરે ઘર આવે, ઘરઘર અલખ જગાવે' (રાગ લલિત) પદ્મા નમવરકર યાદ આવી ગયું. પછી તો ખાસ ચાહીને એ કૅસેટ મૂકીને ફરીથી મન ભરીને એ લેખ વાંચ્યો.

- અરુણા બિલ્ગી - જાડેજા, અમદાવાદ

○

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૨૦૦૦ના અંક સાથે તે દસમાં વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખંડ આનંદ' માસિકનું દેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યું છે.

(ખ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા. ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ. ૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.

(ગ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ. ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ. ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ. ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

નોંધ : (૧) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(૨) જે આજીવન ગ્રહકો દિવંગત થયા હોય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનંતી છે.

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

* * *

આજીવન ગ્રાહકનું લિસ્ટ

તા ૧-૧૦-૨૦૦૦ થી તા. ૩૧-૧૦-૨૦૦૦

૧ શ્રી મદાલના ગાંધી — અમદાવાદ
૨ શ્રી સુચિતા અવધૂત બિલ્ગી — સુરત
૩ શ્રી વિમલ લાલજીભાઈ પટેલ — અમદાવાદ
૪ શ્રી એમ પી પુજારા — રાજકોટ
૫ શ્રી ભાવેશ શાંતિલાલ શાહ — મુંબાઈ
૬ શ્રી મેધાવિની ડી મહેતા — મુંબાઈ
૭ શ્રી પંકજ જગદીશ મહેતા — મુંબાઈ
૮ શ્રી નીના નધવી — મુંબાઈ
૮ શ્રી લલિત પી મહેતા — મુંબાઈ
૯ શ્રી વિદુલા એમ જિનવાલા — વડોદરા
૧૦ શ્રી કિરીટભાઈ જયંતીલાલ નધવી — અમદાવાદ
૧૧ શ્રી મનહર એમ મહેતા — મુંબાઈ
૧૨ શ્રી કે મો શાહ — અમદાવાદ
૧૩ ડૉ શ્રી આર ડી કટાકિયા — દાહોદ
૧૪ શ્રી હેમલતા રાજેશ કગારી — વરાનગળ Warangal A P
૧૫ શ્રી વિદુલા વિનોદ શાહ — આણંદ
૧૬ શ્રી નીલિકા બી પરીખ — મુંબાઈ
૧૭ શ્રી ગીરા જે બક્ષી — પૂના
૧૮ શ્રી ચંદ્રકાન્ત મી આનંદપરા — મુંબાઈ
૧૯ શ્રી કનૈયાલાલ એલ દવે — મોરબી
૨૦ શ્રી દેવકી નિખિલ પરીખ — અમદાવાદ
૨૧ શ્રી રાણકબહેન દવે — બેંગલોર
૨૨ શ્રી મેહુલ કે શાહ — મુંબાઈ
૨૩ શ્રી નવીનભાઈ જે શાહ — અમદાવાદ

આજીવન ગ્રાહકનું લિસ્ટ

૧-૧૧-૨૦૦૦ થી ૩૦-૧૧-૨૦૦૦

૧ શ્રી નીલેશ શાહ — મુંબાઈ
૨ શ્રી સુરેશભાઈ ટી શાહ — વડોદરા
૩ શ્રી નટે શાહ — USA
૪ શ્રી લતાબહેન પી પંડ્યા — વેરાવળ
૫ શ્રી સુરેશ પ્ર દલાલ — મુંબાઈ
૬ શ્રી કે એ પંડ્યા — વિલે-પારલે, મુંબાઈ
૭ શ્રી અમિત હરીશ ચોકાની — મુંબાઈ (કાંદીવલી)

આજીવન સભ્યો તરફથી સ્વૈચ્છિક ભેટ

૧-૧૦-૨૦૦૦ થી ૩૧-૧૦-૨૦૦૦

૧ શ્રી ભૂપતભાઈ શેઠ — રાજકોટ
૨ શ્રી કાન્તિલાલ રમણલાલ શાહ — અમદાવાદ
૩ શ્રી અશોક પી લીંબાચીઆ — USA
૪ ડૉ શ્રી અરુણાબહેન ગમૈયા — વડોદરા
૫ શ્રી રામુભાઈ રાઘવજીભાઈ પટેલ — અમદાવાદ
૬ વૈદ્ય શ્રી બી એચ ઠક્કર — નડિયાદ
૭ શ્રી અર્ચના જી મહેતા — મુંબાઈ

૧-૧૧-૨૦૦૦ થી ૩૦-૧૧-૨૦૦૦

૧ શ્રી બેગ્જ કિરણ ગેલ — L 2294
૨ શ્રી શાંતિલાલ આર શાહ
૩ શ્રી પરેશભાઈ શાહ — મુંબાઈ
૪ શ્રી શાંતિલાલ કે શાહ — અમદાવાદ
૫ શ્રી આર પી કોઠારી — USA
૬ શ્રીમતી જસ્મીન એમ પટેલ — USA
૭ શ્રી રતનદીપ પટેલ — વડોદરા
૮ ડૉ શ્રી ધીરુભાઈ શાહ — જૂનાગઢ
૯ શ્રી કલ્પનાબહેન આર તલાટી — મુંબાઈ
૧૦ શ્રી કિરીટ એન ધારીઆ — USA

૧૧. શ્રી વિનોદ ઝેડ વસા મુંબાઈ
૧૨ ડૉ. શ્રી ત્રિભોવનભાઈ બી.પટેલ વડોદરા
૧૩. એમ. શ્રી પી. ધારીઓ મુંબાઈ
૧૪. ડૉ. શ્રી કમલા સી. શેઠ મુંબાઈ
૧૫. ડૉ. શ્રી એમ. બી. જૈન મુંબઈ
૧૬. ડૉ. શ્રી બહાદુર પી. જોખ વ્યારા, ડિસ્ટ્રિક્ટ સુરત
૧૭. શ્રી દેવેનકુમાર કે. દેસાઈ ચીખલી, -ડિસ્ટ્રિક્ટ નવસારી
૧૮. ડૉ. શ્રી એચ. જે. સંચેરવાલા મલાડ, મુંબાઈ
૧૯. શ્રી સ્વૈચ્છિક ભેટ પોંડિચેરીથી એક બહેનના પોંડિચેરી
૨૦. શ્રી સ્વૈચ્છિક ભેટ મુંબઈથી. એક ભાઈશ્રીના બાન્દ્રા, મુંબાઈ
૨૧. શ્રી જયંતીલાલ એસ. શાહ મુંબાઈ
૨૨. શ્રી રેખાબહેન પી. ગનગાડિયા આબુ (રાજસ્થાન)
૨૩. શ્રી ક્રિષ્ણા ભાનુપ્રસાદ પરીખ અમદાવાદ
૨૪. શ્રી રમણલાલ મગનલાલ પટેલ અમદાવાદ
૨૫. શ્રી માલતીબહેન સી. ચોકસી મુંબાઈ
૨૬. શ્રી ટી. વી. શાહ મુંબાઈ
૨૭. ડૉ. શ્રી ઉષા એલ. મૈશેરી વલસાડ
૨૮. શ્રી દિનેશભાઈ રમણલાલ પટેલ અમદાવાદ
૨૯. શ્રી તલકશી લાલજી ભેદ્રા મુંબાઈ
૩૦. શ્રી કોકિલા પી. શાહ મુંબાઈ
૩૧. શ્રી વિજયકુમાર ગાંધી C/o O T. Gandhi Indore
૩૨. શ્રી હરદ્વાર ગુજરાતી ધર્મશાળા ટ્રસ્ટ હરદ્વાર (U.P.)
૩૩. શ્રી હેમેન્દ્ર એન. બૂટ મુંબાઈ
૩૪. શ્રી વિમદલાલ એન્ડ કુ. મુંબાઈ
૩૫. શ્રી આરતીબહેન ટોપીવાલા મુંબાઈ
૩૬. શ્રી ચંપકલાલ એલ. બાબુ મુંબાઈ
૩૭. શ્રી ઈશ્વર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા મુંબાઈ
૩૮. શ્રી વીના એસ. ખાંડવાલા અમદાવાદ
૩૯. શ્રી એચ. ડી. નગરેચા અમદાવાદ
૪૦. શ્રી દિલાવરસિંહ ર. જાડેજા રાજકોટ
૪૧. શ્રી રાકેશ એન. શાહ મુંબાઈ
૪૨. શ્રી સુરેશચંદ્ર રમણલાલ શાહ અમદાવાદ
૪૩. શ્રી મીનેષકુમાર બી. શાહ અમદાવાદ
૪૪. શ્રી પી. એ. પટેલ અમદાવાદ.
૪૫. શ્રી નાનાલાલ જી. શાહ બોરીવલી, મુંબાઈ
૪૬. શ્રી જે. કે. સંઘાની ચિન્નાઈ

મુંબઈ ઑફિસેથી નોંધાયેલ સ્વૈચ્છિક ભેટ

૧-૮-૨૦૦૦ થી ૩૦-૧૧-૨૦૦૦

૧. શ્રી યોગેશ ઠક્કર મુંબાઈ
૨. શ્રી મૂળજીભાઈ સી. ધારિયા મુંબાઈ
૩. શ્રી વિક્રમભાઈ એન. શાહ મુંબાઈ
૪. શ્રી હસમુખભાઈ સુમતિલાલ શાહ મુંબાઈ
૫. શ્રી મહેન્દ્ર ઉમિયાશંકર ઉપાધ્યાય મુંબાઈ
૬. શ્રી એચ. પી. કરાની મુંબાઈ
૭. શ્રી પ્રદીપ સી. પટેલ મુંબાઈ
૮. શ્રી આર. એન. પરીખ મુંબાઈ
૯. શ્રી કુનલબહેન દેસાઈ મુંબાઈ
૧૦. શ્રી હસમુખલાલ એસ. ધામી મુંબાઈ
૧૧. શ્રી કિરીટકુમાર કે. શાહ ભાવનગર
૧૨. શ્રી જિગ્નેશ પી. જનવે મુંબાઈ
૧૩. શ્રી પંકજ વાય. રાવલ મુંબાઈ
૧૪. શ્રી પ્રકાશ જે. ઝવેરી મુંબાઈ
૧૫. શ્રી ચંદ્રકાન્ત એમ. ભગત મુંબાઈ
૧૬. શ્રી ધરમદાસ બી. દોશી મુંબાઈ
૧૭. શ્રી શંકરલાલ નાથાલાલ શાહ મુંબાઈ
૧૮. શ્રી રોહિત પુરુષોત્તમદાસ જાની મુંબાઈ

* * *

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમા, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ફોન ન ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ ૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ ૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ ૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખુ પાનુ)	રૂ ૧૦,૦૦૦
આખુ પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ ૨,૫૦૦
અડધુ પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ ૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનુ કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતુ હોઈ જા ખ માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે એક પાનામા મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૨ સે મી X ૧૯ ૧/૨ સે મી નો હોય છે

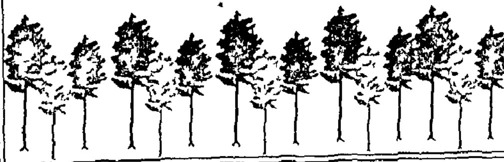

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઓફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર,
અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ : રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦ ધિરાણ : રૂા. ૩,૭૨,૧૮,૮૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ : રૂા ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦ કાર્યકારી ભંડોળ : રૂા. ૬,૧૭,૭૯,૪૬,૪૪૨
થાપણો : રૂા.૫,૧૧,૯૨,૭૮,૦૭૩ નફો : રૂા. ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦)

○ તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કૉમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ બેંક
○ સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
○ ટેલી-બેંકિંગ સિસ્ટમ
○ એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાકીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

શુભેચ્છા ભેટ

'અખંડ આનંદ'ના પોંડિચેરી સ્થિત શુભેચ્છક શ્રી વસંતલાલભાઈ મહેતાએ દસ જાહેર ગ્રંથાલયો માટે રૂપિયા વીસ હજારની આજીવન લવાજમ ભેટ ભિક્ષુ અખંડ આનંદ ટ્રસ્ટને આપી છે. અમેરિકાના ન્યૂ યૉર્ક રાજ્યમાં રહેતા શ્રી કિરણ શેઠે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ વિસ્તારની વીસ માધ્યમિક શાળાઓનાં ગ્રંથાલયો માટે વાર્ષિક લવાજમ ભેટ મોકલાવી છે.

જે સંસ્થાઓ 'અખંડ આનંદ'ની ભેટ મેળવવા ઇચ્છતી હોય તેમણે સત્વરે નીચેના સરનામે ગ્રંથાલય/સંસ્થા અંગે ટૂંકી વિગત સાથે સંપર્ક કરવો. લવાજમ ભેટની નિયત સંખ્યામાં સમાવેશ પામેલી સંસ્થાઓને પત્ર દ્વારા કાર્યાલય જાણ કરશે. દરખાસ્ત કરનાર અન્ય સંસ્થાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનું શક્ય નથી.

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા, તંત્રી 'અખંડ આનંદ'
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦
(જિ. આણંદ)

તસવીર નલિન ત્રિવેદી

Registered No: GAMC 937

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

અખંડ આનંદ

માર્ચ - ૨૦૦૧

પંદર રૂપિયા

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ પોબો ૧૨૩ અમદાવાદ

તસવીર : હેમંત પંડ્યા

૧૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ભારતીયો ૨૫ રાજ્યો ૧૭ ભાષાઓ

૧ સ્વાદ

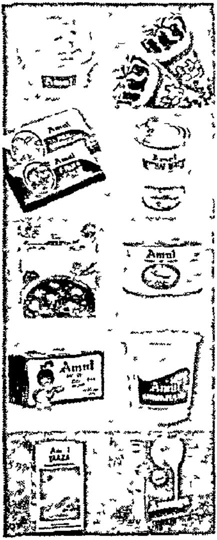

Amul
The Taste of India
www.amul.com

ગુજરાત કો ઑપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ. આણંદ ૩૮૮૦૦૧

FCB ULKA 12913 GUJ

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અસ્વાદયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમા સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવુ મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. **કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળુ તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટાડેલુ પરબીડિયું મોકલવા કરતા ઉપરની પદ્ધતિ બને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતા, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫ લેખ પ્રસિદ્ધ થતા લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬ લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યા હોય તો સાથે તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનુ સરનામુ નીચે પ્રમાણે છે .

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન. રૂપમ સિનેમા પાસે.

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન. રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪: ૫૩૫૭૪૮૨

ચાલો, ભૂકંપગ્રસ્તોની વહારે ચડીએ

ગુજરાત પર કુદરતનો કારમો કોપ ઊતર્યો છે ધરતીકપે સરજેલી તારાજીથી ગુજરાત આખુ ક્ષુબ્ધ બની ગયુ છે આવી મહાભયાનક હોનારતની કળ વળતાં તો સમય લાગશે પણ અત્યારે આપણા સૌની તાત્કાલિક ફરજ ગુજરાતને – ખાસ કરીને કચ્છને – બેઠુ કરવા માટે કામે લાગી જવાનુ છે આ તો દરિયો પૂરવા જેવુ કામ છે એવુ વિચારી આપણે હામ ન હારી જઈએ શ્રીરામ સાગર પર સેતુ બાધી રહ્યા હતા ત્યારે પેલી ખિસકોલીએ રેતીમા આળોટીને પોતાના શરીરની રુવાટીમા સઘરેલી રેતી સમુદ્રમા ઠાલવી હતી આ જોઈ શ્રીરામ ગદ્ગદિત થઈ ગયા હતા પોતાના નાનેરા સૈનિક તરીકે એમણે ખિસકોલીને બિરદાવી હતી ચાલો, આપણે ખિસકોલી-નિષ્ઠાથી દરિયો પૂરવાનો પુરુષાર્થ કરી છૂટીએ 'અખડ આનદ'ના હજારો વાચકોને આ ભૂકપગ્રસ્તોની વહારે ચડવાની અમે વિનતી કરીએ છીએ આપનો ફાળો 'ગુજરાત મુખ્ય મત્રીશ્રીનુ રાહતફડ'ના નામે ચેક, ડ્રાફ્ટ કે રોકડમા મહેસૂલ વિભાગ, બ્લૉક ન ૧૧, ૭મો માળ, નવુ સચિવાલય, ગાધીનગર – એ સરનામે મોકલી આપવા વિનતી છે આ રાહતનિધિમા આપેલા નાણા ૧૦૦ ટકા કરમુક્તિને પાત્ર છે

લિ

આનદભાઈ ન અમીન

જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ૦ હર્ષદકુમાર જી શાહ ૦ સેવતીલાલ શાહ

ટ્રસ્ટી મડળ

ભિક્ષુ અખડ આનદ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઓફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર, અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ	: રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦	ધિરાણ	: રૂા. ૩,૭૨,૧૮,૮૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ	: રૂા. ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦	કાર્યકારી ભંડોળ	: રૂા. ૬,૧૭,૭૯,૪૬,૪૪૨
થાપણો	: રૂા.૫,૧૧,૯૨,૭૮,૦૭૩	નફો	: રૂા. ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦)

○ તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કૉમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ બેંક
○ સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
○ ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
○ એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાબીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને. ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

શુભેચ્છા ભેટ

'અખંડ આનંદ'ના પોંડિચેરી સ્થિત શુભેચ્છક શ્રી વસંતલાલભાઈ મહેતાએ દસ જાહેર ગ્રંથાલયો માટે રૂપિયા વીસ હજારની આજીવન લવાજમ ભેટ ભિક્ષુ અખંડ આનંદ ટ્રસ્ટને આપી છે. અમેરિકાના ન્યૂ યૉર્ક રાજ્યમાં રહેતા શ્રી કિરણ શેઠે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ વિસ્તારની વીસ માધ્યમિક શાળાઓનાં ગ્રંથાલયો માટે વાર્ષિક લવાજમ ભેટ મોકલાવી છે.

જે સંસ્થાઓ 'અખંડ આનંદ'ની ભેટ મેળવવા ઇચ્છતી હોય તેમણે સત્વરે નીચેના સરનામે ગ્રંથાલય/સંસ્થા અંગે ટૂંકી વિગત સાથે સંપર્ક કરવો. લવાજમ ભેટની નિયત સંખ્યામાં સમાવેશ પામેલી સંસ્થાઓને પત્ર દ્વારા કાર્યાલય જાણ કરશે. દરખાસ્ત કરનાર અન્ય સંસ્થાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનું શક્ય નથી.

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા, તંત્રી 'અખંડ આનંદ'
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦
(જિ. આણંદ)

અખંડ આનંદ

માર્ચ, ૨૦૦૧

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન. અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમારજી શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન. શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

ફાગણ-ચૈત્ર ૨૦૫૭ માર્ચ, ૨૦૦૧

૧ પતંગિયાની અમૃતયાત્રા सत्त्व विभात हिरण्मय ब्रह्मलोक ! ગુણવંત શાહ ૭

૨ ભક્તિ ભક્ત કોણ ?/વિમલા ઠકાર ૧૦

૩ આપણો કવિતાવારસો ધનુ કુસુમને - /મનસુખલાલ ઝવેરી ચન્દ્રકાન્ત શેઠ ૧૧

૪ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ જ્યોત જગાવો/સુન્દરમ્,
નવા યુગનું વહાણું !/કરસનદાસ માણેક ૧૪

૫ નવા કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) ૧૫
હજી આ બ્રહ્માણ્ડે/ઉશનસ્, સુધી/અશોક ચાવડા 'બેદિલ'
ત્રણ હાઈકુ/રવીન્દ્ર યાદવ, ભીંજવે/હસમુખ કે. રાવલ
પરદેશી પ્રિયતમને જતો જોઈ રહેલી પ્રિયતમાનું ગીત/જગદીપ ઉપાધ્યાય

૬ વાર્તાજગત 'ઢોલી, તારો ઢોલ બાજે '/ધીરેન્દ્ર મહેતા ૧૭
નોકરી/મનીષ મેકવાન

૭ ચિંતન પ્રભુની મહાઘડી/શ્રી અરવિંદ ૨૯
સંકલ્પશક્તિ અને કુદરતી ઘટનાઓ/ કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

૮ વિલક્ષણ શિષ્ય સ્વામી અદ્ભુતાનંદ/દુષ્યંત પંડ્યા ૩૬

૯ પ્રવાસ નાયગરા/ભોળાભાઈ પટેલ ૪૪

૧૦ શતાબ્દી-વંદના જ્યોતીન્દ્ર સૌરભ/સંપાદક રતિલાલ બોરીસાગર ૪૮

૧૧ હાસ્ય મહાશિવરાત્રી/પલ્લવી મિસ્ત્રી ૫૨

૧૨. સંવેદન : 'પુસ્તક પ્રાણ હમારો રે'/અરુણા બિલ્ગી-જાડેજા ૫૪

૧૩. પ્રાસંગિક : કાલુરામની કહાની/એસ. ગુરુમૂર્તિ ૬૦

૧૪. બ્રિટનના બારણેથી : દષ્ટિબિંદુ/ડૉ. આદમ ઘોડીવાળા ૬૩

૧૫. ધરતીનું હીર : ડૉક્ટરની નોંધપોથી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ ૬૭

૧૬. ગૃહગંગાને તીરે : બાહ્ય જીવનમાં આપણે ખોવાઈ ગયાં છીએ ?/અવંતિકા ગુણવંત ૭૦
નવજન્મ/ડૉ. ગિરીશ વીછીવોરા

૧૭. જોયેલું ને જાણેલું : હૃદયસ્પર્શી અનુભવો/રુસ્વા મઝલૂમી ૭૬
આ બધાનું રક્ષણ કોણે કર્યું ?/મજબૂતસિંહજી જાડેજા
સાધકની ત્રણ ભૂમિકા/માવજી સાવલા,
વત્સલ વિદ્વાન/નરેશ ઉમરીગર

૧૮. વિકટ ઘડીએ : સંકટનો સામનો/એચ. એમ. પટેલ ૮૦

૧૯. સંકલન : ધરતીકંપ - ક્યાં ? કેમ ? કેવડો ?/પરેશ વૈદ્ય ૮૪
૨૦૦૧ : ગુજરાતનો ભીષણ ભૂકંપ : સ્મિત અને સ્મિત/પ્રકાશ ન. શાહ
ધોળાવીરા અડીખમ છે/જ્યોતિ સોની, ભૂકંપ અને ધર્મસ્થળો/સંપાદક
પ્રશંસનીય કામગીરી/દૈનિકપત્રો, કચ્છના કસબીઓ વચ્ચે/ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ

૨૦. તંત્રીની વાત : ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૯૭
વાચકો લખે છે
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧૦૦૦
સી-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦

છૂટક કિંમત : ૧૫ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૨૨] ફાગણ-ચૈત્ર ૨૦૫૭ [માર્ચ ૨૦૦૧

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

सकृत् विभातः हि एव एष ब्रह्मलोकः !

અધજન માટેય, એ છે ધવલ આલોક,
સદા જે પ્રકાશમય, તે જ બ્રહ્મલોક !

શ્રી ક્ષિતિમોહન સેને 'સાધનાત્રયી'મા પ્રસંગ કહ્યો છે એક બાઉલને કોઈકે પૂછ્યું 'તમને આખી પૃથ્વી આટલી બધી સહજ કેવી રીતે લાગે છે? તમારી પાસે સ્વધર્મ-પરધર્મ, સ્વસંપ્રદાય-પરસંપ્રદાય, એવુ પોતાનુ કે પારકુ કેમ નથી? તમારા જ્ઞાનમા જાણે આખાય વિશ્વ સાથે યોગ જણાય છે!' (બંગાળના ભિક્ષુ-સંપ્રદાયના ભક્તોને બાઉલ કહે છે)

જવાબમા તે બાઉલે જણાવ્યુ અમારી નદીમા એક વિદેશી વહાણ આવ્યુ, તે લોકોને મે પૂછ્યુ 'તમારો દેશ ક્યાં? તમે અમારી નદીના તીર ઉપરના છો?' તેમણે કહ્યુ 'ના રે, અમે તો ઈરાનના છીએ ' મે પૂછ્યુ 'અમારી ગંગા તમારા દેશમા છે?' તેમણે ના પાડી, એટલે મે કુતૂહલપૂર્વક પૂછ્યુ 'ત્યારે તમે અહી આવ્યા શી રીતે?' તેમણે કહ્યુ

'સમુદ્રમા એક વાર પ્રવેશ પામીએ
પછી ગમે તે ઠેકાણે જઈ શકાય
કારણ કે
ત્યા તમામ નદીઓના મૂળ
સુલભ થઈ જાય છે '

આ પ્રસંગ કહીને ક્ષિતિબાબુ અંત સમજાવે છે 'સર્વે મનુષ્યોને મળવાનો સહેલો માર્ગ પરબ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમા ભળવાનો છે એક નદીમાથી બીજી નદીમા જવા માટે નહેર ખોદવી એ અસંભવિત છે '

બાઉલનો પ્રસંગ આપણને ત્રણ બાબતો શીખવી જાય છે

(૧) જ્યા વ્યાપકતા હોય ત્યા એકતા આપોઆપ સંભવે છે

(૨) મહાસાગર અતિ વિશાળ છે માટે પૃથક્તા ખરી પડે છે

(૩) બ્રહ્મ અતિ વ્યાપક (બૃહદ્) છે અને એક છે (એકો હંસો ભુવનસ્ય, શ્વેતાશ્વતર

ઉપનિષદ, ૬-૧૪)

વૈદિક પરંપરામાં આકાશ અને બ્રહ્મ વચ્ચેનો અનુબંધ વારંવાર પ્રગટ થયો છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આકાશને બ્રહ્મનું શરીર કહ્યું છે (આકાશ શરીરં બ્રહ્મા ૧, ૬)

આકાશ અનંત છે તેમ બ્રહ્મ અનંત છે. 'અનંતતા' માટે 'સાહસ્રી' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. આપણા જીવનમાં ત્રણ અનંતતાઓ એકબીજામાં ઓતપ્રોત છે: (૧) મનોમય સાહસ્રી (૨) પ્રાણમય સાહસ્રી અને (૩) ભૂતમય સાહસ્રી. આ ત્રણે અનંતતાઓ વ્યક્તિને વિશ્વમાનવી બનાવી શકે તેવી શક્યતા ધરાવનારી છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મલોકમાં આવેલા બે વિશાળ સમુદ્રોની વાત થઈ છે. એક છે પ્રાણસમુદ્ર અને બીજો છે મનસમુદ્ર. પંડિત વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ કહે છે કે એ સમુદ્રોને अरण्य કહે છે. अर એટલે પ્રાણ અને ण्य એટલે મન. ભૂલોક એટલે શરીર. અંતરિક્ષલોક એટલે ઇંદ્રિયો. દ્યુલોક એટલે ચિત્ત. ચિત્ત એ જ આકાશ અથવા ચિદાકાશ. એમાં આનંદનું સરોવર આવેલું છે. બાઉલના પ્રસંગનો બોધપાઠ એ છે કે આકાશ અતિવ્યાપક છે તેથી પરમ એક છે. આમ, વ્યાપકત્વ અને એકત્વ એકબીજામાં ઓતપ્રોત છે.

ઉપરોક્ત મંત્રમાં બ્રહ્મલોકની વાત થઈ છે. ઋષિ કહે છે કે બ્રહ્મલોકમાં પ્રકાશનું સામ્રાજ્ય છે. એ પ્રકાશ કેવો? તો કે ત્યાં અંધ મનુષ્ય પણ અંધ નથી હોતો (અન્ધ: સન્નનન્ધ:). બ્રહ્મલોકમાં અંધારી રાત પણ દિવસના અજવાળાથી શોભતી હોય છે. જ્યાં પ્રકાશનો સંબંધ ભીતરની પ્રજ્ઞા સાથે હોય ત્યાં સ્થૂળ આંખ અને સ્થૂળ અંધકાર ખરી પડે. ઉપરોક્ત મંત્રમાં ઋષિ આગળ કહે છે: सकृत् विभाति; અર્થાત્ સદાય પ્રકાશમય હોય તે જ બ્રહ્મલોક. 'સકૃત' એટલે એકવાર. (અહીં થોડીક છૂટ લઈને 'એકવાર'ને બદલે 'એકવગું' શબ્દપ્રયોગ કરી શકાય? શંકરાચાર્ય આ મંત્રનું ભાષ્ય કરતી વખતે 'સકૃત્'નો 'સદા' અને 'સદૈકરૂપ' એવો અર્થ પણ કરે છે.) ટૂંકમાં બ્રહ્મલોકમાં સદાય એકસરખો પ્રકાશ હોય, એવો ભાવ તારવી શકાય. આવો પ્રકાશ આપણી પહોંચમાં ખરો? મનુષ્યની પહોંચમાં ન હોય એવી એક પણ વાત ઉપનિષદના ઋષિઓએ કરી નથી કારણ કે તેઓ મહાન હતા તોય મનુષ્યો જ હતા.

ઉપનિષદોમાં 'બ્રહ્મલોક' શબ્દ વારંવાર પ્રયોજાયો છે. ઋષિઓને નાનું કે સાંકડું કશુંય ન ખપે. આપણને આપણી અંદર પડેલી શક્યતાનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આવે છે. વિનોબાજી રાત્રે પથારીમાં પોઢી જતાં પહેલાં સાથીઓને કહેતા: 'હું આ ચાલ્યો બ્રહ્મલોક!' યાદ રાખવા જેવું છે કે અગાશીને સંસ્કૃતમાં आकाशिका કહે છે. અગાશીમાં ઊભેલા માણસને ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે એ અનંત એવા બ્રહ્મલોકના સીધા સંપર્કમાં છે. તડકામાં બેઠેલા માણસને એવી સભાનતા નથી હોતી કે પોતે સૂર્યનો પ્રસાદ પામી રહ્યો છે. પ્રગાઢ નિદ્રામાં પોઢેલો માણસ જાગે ત્યારે કદી પોતાની જાતને પૂછતો નથી કે પોતે જાગ્યો તે પહેલાં ક્યાં હતો! ખેતરમાં હળ ચલાવતો ખેડૂત આકાશ ભણી જુએ છે, પરંતુ આકાશને નીરખતો નથી નરસિંહ મહેતા કહે છે: 'નીરખને ગગનમાં.' તેઓ 'જોને ગગનમાં' નથી કહેતા. બધો તફાવત આ વાતે જ પડી જાય છે. દરરોજ સૂર્યોદય થાય છે પણ ઘટમાળને કારણે એ ક્ષણ એળે જાય છે. રોજ રોજ ઘણુંબધું એળે જાય છે અને શક્યતાનું શિલ્પ રચાતું રહી જાય છે. એક દિવસ માણસને સમજાય છે કે જીવન આખું એળે ગયું!

આ મંત્રમાં બ્રહ્મલોકના પ્રકાશનો મહિમા થયો છે. આપણે મન તો પ્રકાશ એટલે અંધકારનો

અભાવ અને અધકાર એટલે પ્રકાશનો અભાવ ઋષિ જે પ્રકાશની વાત કરે છે તે પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ છે આતમનુ અજવાળુ અધારાનુ કે ઉજાસનું ઓશિયાળુ નથી જે પ્રજ્ઞા આપણને અનત બ્રહ્મની વ્યાપકતા અને એકતાની પ્રતીતિ કરાવી શકે તે જ ખરો પ્રકાશ! શુ આવા પ્રજ્ઞા-પ્રકાશની પ્રાપ્તિ શક્ય છે? શક્ય છે, તેથી મથામણ પણ સાર્થક ગણાય

વડોદરા અને ભરૂચ વચ્ચેના રેલમાર્ગ પર કાશીપુરા-સરાર નામનુ ફ્લેગ સ્ટેશન આવેલુ છે (૧૯૫૮-'૫૯ના અરસામા વિનોબાજીની પદયાત્રા વખતે કાશીપુરાનુ ગ્રામદાન જાહેર થયેલુ) એ સ્ટેશન પર રમતા નાનડિયા એટલુ જાણે છે કે પાટા પરથી એક દિશામા જતી ટ્રેન વડોદરા અને બીજી દિશામા જતી ટ્રેન ભરૂચ જાય છે એ બાળકોની પહોચ વડોદરા કે ભરૂચથી આગળ નથી વધતી મોટા થયા પછી એમને સમજાય છે કે પાટા પરથી પસાર થતી ટ્રેનો અમદાવાદ અને મુબઈ સુધી પણ જાય છે એ બાળકો વધારે મોટા થઈ જાય અને પ્રવાસ કરતા થાય પછી એમને ખ્યાલ આવે છે કે વડોદરા બાજુ જતી ટ્રેન છેક અમૃતસર સુધી અને ભરૂચ બાજુ જતી ટ્રેન છેક થિરુઅનતપુરમ્ સુધી પણ દોડે છે આમ, નાનકડા સ્ટેશન આગળથી પસાર થતા પાટા 'અમૃત' અને 'અનત' સુધી લબાયેલા હોઈ શકે છે! સમજણ વધી તેમ વિશાળતા વધી પ્રજ્ઞાનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય તેમ તેમ કહેવાતો સામાન્ય માણસ પણ વ્યાપતો જાય છે બ્રહ્મભાવ કેળવવો એટલે જ વ્યાપવુ અને વિસ્તરવુ આપણે છીએ મર્ત્ય, પણ અનતના સતાનો છીએ આપણુ ખાનદાન ઊચુ છે

રેલવે સ્ટેશન પછી ઍરપોર્ટ અને પછી રૉકેટ-મથક (લૉન્ચિંગ સ્ટેશન) સુધી વાત પહોચે છે આવુ બને ત્યારે વૃત્તિથી માણસ વિશ્વમાનુષ બની રહે એ શક્ય છે બ્રહ્મલોક ગમે તેટલી વ્યાપકતા ધરાવે તોય આપણાથી અલગ નથી કોઈ ગુરુ આપણને આ વાત સમજાવી શકે યોગ્ય ગુરુ પણ કદાચ યોગ્ય શિષ્યને જ મળે કઠોપનિષદમા યોગ્ય શિષ્યના બે લક્ષણો ગણાવ્યા છે

(૧) લબ્ધ્વા કુશલ એટલે કે દુર્લભ ગુરુને પામવામા કુશળ

(૨) કુશલાનુ શિષ્ટ એટલે જેને ઉપલબ્ધિ થઈ હોય એવા ગુરુ પાસે વિદ્યા પામેલો માણસ

એક યહૂદી કહેવત છે *'A wise man hears one word and understands two'* (શાણો માણસ એક શબ્દ સાભળે તોય સમજણ પામે બે શબ્દોની) આપણે ત્યા આવા સુજ્ઞ માણસને બહુશ્રુત કહ્યો છે એ માણસ જે સાભળે તેના પર મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે પરિણામે એ નવા નવા અર્થઘટનો પામે છે જે કઈ સાભળે તેને ઊડાણથી આત્મસાત્ કરે તે જ ખરો બહુશ્રુત ગણાય જે માણસ *well read* (બહુ વાચી ચૂકેલો) હોય, તે *well balanced* (સમત્વયુક્ત) ન પણ હોય પડિત હોય તે પ્રજ્ઞાવાન ન પણ હોય

પ્રજ્ઞા એ જ પ્રકાશ છે જ્યા સદાય પ્રકાશ હોય ત્યા જ બ્રહ્મલોક છે બ્રહ્મલોક પૃથ્વીથી દૂર આવેલા કોઈ અલૌકિક પ્રદેશનુ નામ નથી કદાચ એનુ અસ્તિત્વ આપણી ભીતર છે જે બાઉલે ઉપરનો પ્રસગ કહ્યો, તે પડિત ન હતો એણે વાતવાતમા બહુ મોટો વિચાર સભળાવી દીધો સમજણનો સપ્રસાદ એટલે જ આતમનુ અજવાળુ! એ જ બ્રહ્મલોક!

○ ○ ○

ભક્તિ

ભક્ત કોણ ?

વિમલા ઠકાર

ભક્ત તો એ છે કે જે પ્રભુથી પલભર માટે પણ છૂટો પડતો નથી. સંસારની કોઈ પણ વાત એને પ્રભુથી વછૂટો નહીં પાડી શકે. રામભક્ત કૃષ્ણના મંદિરમાં ગયા તોપણ 'નાથ બને રઘુનાથ' એમ જ કહ્યું. ત્યાં એને ધનુર્ધારી બનવું જ પડ્યું, અને રામના મંદિરમાં શિવભક્ત ગયા, એવા નિર્ણય સાથે કે હું શિવ સિવાય અન્યનાં દર્શન નહીં કરું. મૂર્તિ માટે વસ્ત્રો બનાવવાં હતાં, અલંકાર બનાવવા હતાં. આંખ બંધ કરી, માપ લેવા લાગ્યા તો શિવ સિવાય હાથમાં કંઈ જ ન આવ્યું. સુંદરતાના એક સ્થાન પર ઉપાસના કરી, તો સંસારમાં વેરવિખેર થયેલ સુંદરતાને જોવાની, એ ઉપાસના, સાધના બની જવી જોઈએ. ચિત્તની એકાગ્રતાને કારણે હવે એક મૂર્તિમાં, પ્રભુનાં દર્શન કરવાની શક્તિ આવી ગઈ છે. હવે પ્રાણીમાત્ર, ભૂતમાત્ર, પદાર્થમાત્ર પ્રભુના સમ છે, એ જોતાં શીખવું જોઈએ, પહોંચવાનું ત્યાં છે. ભક્તિની પરાકાષ્ઠા ત્યાં છે, જ્યાં પોતાના ઘરમાં પોતાના જ હાથે સજાવેલી, શણગારેલી મૂર્તિમાં જ કેવળ પ્રભુ નથી બલ્કે જે વ્યક્તિ મળે છે એની આંખોમાંથી પ્રભુને જુએ છે. જો એ મારવા આવ્યા તો પ્રભુ આવ્યા, અને માળા પહેરાવવા આવ્યા તોપણ પ્રભુ જ આવ્યા. અપમાન કર્યું તો પ્રભુની લીલા અને કોઈએ સન્માન કર્યું તો પણ હરિની લીલા. એટલા માટે કહેવાય છે કે ભક્ત માટે સઘળો સમય શુભ જ હોય છે. પરંતુ આપણો અહંકાર એટલો પ્રબળ હોય છે કે મેં જેને ઇષ્ટ માન્યા છે, એ રામ મોટા, કે કૃષ્ણ મોટા, કે મહાદેવ મોટા, કેમ કે એ તો 'મારા રામ', 'મારા કૃષ્ણ', 'મારા મહાદેવ' બની ગયા. 'મારા મહાવીર' બની ગયા. 'મારા ગૌતમ બુદ્ધ' થઈ ગયા. એટલે કે પૂજા તો આપણા 'અહં'ની કરવા ઇચ્છીએ છીએ. જે સાચા ઉપાસક ભક્તિમાર્ગે જનારા હશે, એ તો ભક્તિથી પ્રારંભ કરીને અખાની જેમ પહોંચી જશે, અદ્વયની ભૂમિ પર, જ્યાંથી અખાએ કહ્યું

'આચાર્યોએ કીધી યુક્તિ, કલ્પ્યો બંધ અને માની મુક્તિ.'

આચાર્યોએ યુક્તિ કરી, બંધનની કલ્પના કરી અને મુક્તિ માની લીધી.

જીવન જીવવા કાજે ધનોપાર્જન કરવું એક વાત છે અને સંગ્રહની લાલસામાં પરિગ્રહ વધારતા જવું બિલકુલ જુદી વાત છે. મંદિરમાં જતાં જ મૂર્તિ સામે બેઠા, વીતરાગની સામે બેસી વૈરાગ્યનો મહિમા ગાયો, સ્તોત્ર બોલ્યા, સ્તવન ગાયાં ઘરે ગયા. કરી પરિગ્રહ ઓછો લાગ્યો એટલે ચિંતા શરૂ થઈ દસ લાખના પચાસ લાખ કેમ કરવા! એક હજારના દસ હજાર કેવી રીતે કરવા? એવી ચિંતા નથી થતી કે આજીવિકા કમાતા કમાતા, ધનોપાર્જન કરતા કરતાં સત્યની, અહિંસાની રક્ષા શી રીતે કરવી. પછી એમ કહેશો કે આવું તો આખી દુનિયા કરે છે. પણ જો આપ આવું કરતા હોવ તો મહેરબાની કરીને ભક્તિનો રસ્તો છોડી દો ને. આ રીતે વ્યક્તિત્વ છિન્નભિન્ન થાય છે, અને પછી દંભની શરૂઆત થાય છે. દુનિયાને તો નુકસાન થાય કે ન થાય, પણ તમે તમારી જાતને ઘણું નુકસાન કરો છો. વ્યક્તિત્વના જેમ ટુકડે ટુકડે ખંડિત અંશો છે એને ભેગા કરીને ચાલવું પડે છે. કપડાનાં ટુકડાઓને સીધા કરી, ભેગા કરી જેમ તમે ગોદડી નથી બનાવતા તેમ ખંડિત ટુકડાઓને ભેગા કરી વ્યક્તિત્વ બનાવવાની તમે કોશિશ કરો છો. જીવની એકતા, સુંદરતા બધી નષ્ટ થઈ જાય છે. એ નષ્ટ ન થાય, એટલા માટે શીખવું છે કે પૂજાગૃહમાંથી બહાર નીકળી આખો દિવસ તો ધૂપ-દીપ લઈ બધે કરી શકતા નથી પણ આપણા અંતરમાં તો દીપ રાખી કરી શકીએ છીએ ને! એમાં ઘી-તેલ પણ પૂરવું પડતું નથી. અંતરમાં કયો દીપક રાખી આખો દિવસ વ્યવહાર કરશું? સાવધાની અને જાગૃતિના દીપક સાથે. હું શરીરનો માલિક નથી, ટ્રસ્ટી છું, એવી ભાવના સાથે કેટલો વ્યવહાર થાય છે? આ પ્રભુની બનાવેલી દુનિયા છે, એમાં જેટલું મારે હિસ્સે કરવાનું આવ્યું છે એટલું કરીશ, એવી ભાવના સાથે કેટલો વ્યવહાર થાય છે? આપ જોશો કે માથેથી કેટલો ભાર ઊતરી જાય છે. માથે કેટલો ભાર લઈને આપણે જીવીએ છીએ - 'હું ગૃહસ્થી સંભાળું છું' હું સંસ્થા ચલાવું છું, હું નેતૃત્વ કરું છું' - અને અંતે પછી જઈને પ્રાર્થના કરવી પડે છે.

મારી જ્ઞાન-ગુમાનની ગાંસડી, ઊતરાવો શિરેથી આજ,

મારા પુસ્તક-પોથાની પોટલી, ઊતરાવો શિરેથી આજ.

પછી અતિશય બોજ ઉપાડી ઉપાડીને આપણું હૃદય હાંફવા લાગે છે. તો આરંભથી બોજ જ ન રહે એ જ તો ભક્તિ શીખવે છે. બોજો ઉઠાવી ઉઠાવી ને અંતે રડવા કરતાં, સારું તો એ જ છે ને શરૂથી જ ભાર ન રહે, એવી કળા શીખીએ. ખબર છે, બોજાથી મુક્ત શી રીતે થવાય?

— અનુ. : અરવિંદ દેસાઈ

આપણો કવિતાવારસો

થતું કુસુમને –

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

થતુ કુસુમને   "ધરુ કવણને હુ આ પાખડી?"
  ધરાહૃદયમા ચિર સમય બીજ રૂપે રહી,
નભેનભ મહી રમો વસુમતી તણા સગ્રહી,
અનન્ત સ્વપ્નો તણી મૃદુલ સૃષ્ટિને સર્જતી,
થઈ પ્રકટ એકદા, પ્રથમ વાર જ્યા પાખડી,
થતુ કુસુમ મુગ્ધને   "બનવુ ક્યા કલા આત્મની?"

"ચડી શિવશિરે કૃતાર્થ બનુ નીકરે ગજરા?
સૂણુ હુ અથવા કથા ઉર તણી નવોઢા તણા,
રહી, ધડકતા નવા અનુભવેથી હૈયા પરે?
રમુ સરળ હાથમા શિશુ તણા હુ નિષ્પાપ વાત
રહી અહીં જ, માતની સરસ નીલ ઝાડી મહી
બની રહુ હુ ફૂલડુ, ઇતર પુષ્પની સાથમા?"

ત્યા તો સ્પર્શ્યે અધર અલિનો, ચિત્તના તારતાર
રૂહેતા ગુજી રવ મધુર, શી ધન્યતા મૌગ્ધ્ય ધારે!

— મનસુખલાલ ઝવેરી

(આરાધના, ૫૭ની આવૃત્તિ, ૧૯૩૮, પૃ ૪)

આપણી પ્રશિષ્ટ કાવ્યરીતિના ઉલ્લેખનીય કાવ્યસર્જકોમા કવિ શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીનુ નામ પણ મહત્ત્વનુ છે એમની કેટલીક આકર્ષક કાવ્યરચનાઓમા પ્રસ્તુત સૉનેટનો સમાવેશ થાય છે આ સૉનેટમા દેખીતી રીતે કવિએ વાત કરી છે એક મુગ્ધ કુસુમની, પણ એ વાત મુગ્ધાવસ્થામા પ્રવેશતી કન્યાના સવેદન જગતનીયે ઝલક દાખવીન રહે છે મુગ્ધાવસ્થામા પ્રવેશતા કુસુમને કેવી કેવી ઊર્મિઓ થતી હશે, એનામા કેવી કેવી ભાવનાઓ જાગતી હશે તેનો ખ્યાલ અહી કુસુમને જ મનોમન ચિતવતુ કલ્પીને કવિએ સ રસ રીતે આપ્યો છે કુસુમ કળી મુગ્ધાવસ્થામા તરુણાવસ્થામા પ્રવેશતા એના તન મનનો એવો વિકાસ થાય છે કે હવે એને પોતાના વિકાસની સાર્થકતા કવી રીતે અનુભવવા મળશે ત અગે વિવિધ તર્કવિતર્કો થાય છે કુસુમનુ ચિત્ત મુગ્ધાવસ્થા પ્રેરિત સકલ્પો વિકલ્પોમા રમવા માડે છે પોતે એક વાર તો બીજના સ્વરૂપમા હતુ બીજરૂપે એ ધરતીની માટીમા રોપાયુ એ માટીના રસકસ મૂળિયા વાટે એની રગેરગમા ઊતર્યા એનુ બીજમાથી વૃક્ષમા રૂપાતર

થયું. એને ઘડ થયું, ડાળીઓ ફૂટી, પાંદડાં ફૂટ્યાં. એ ક્રમે બીજનું કળીમાં - મુગ્ધ કુસુમમાં રૂપાંતર થયું. યૌવનાવસ્થાના બળે કળીનો વિકાસ થયો; એની પાંખડીઓનો વિકાસ થયો. કળી ખીલીને પુષ્પરૂપ પામી. એટલે તેના સંવેદનશીલ ચિત્તને પ્રશ્ન થયો : "મેં આજ દિન સુધીમાં જે કંઈ પુરુષાર્થ-તપે પ્રાપ્ત કર્યું તે શા માટે? મને જે પાંખડીઓ મળી તે મારે કોને અર્પણ કરવાની? વસુંધરાના રસેકસે મારામાં જે સત્ત્વવિકાસ - સૌંદર્યવિકાસ થયો અને તેના ફળસ્વરૂપે મારા ચિત્તમાં અનેકાનેક રમ્યમધુર સ્વપ્નોની જે સૃષ્ટિ ખડી થઈ તેની 'ફળશ્રુતિ' મારે કઈ રીતે ને ક્યારે પામવાની? મારામાં જે સૌંદર્યકળાનો - સ્નેહકળાનો અદમ્ય સ્રોત પ્રભવ્યો છે તેને હું કઈ તરફ, કોના તરફ વાળું? કોના ચરણે હું મારી સમગ્ર આત્મકળાને સમર્પિત કરી કૃતાર્થ થાઉં? કોના શરણે જઈને હું મારા અસ્તિત્વની - મારા વિકાસની સાર્થકતાનો ખરેખરો અનુભવ કરું?"

આ રીતે સૉનેટના પ્રથમ ખંડમાં (ષટ્કમાં) કવિ મુગ્ધ કુસુમની કોઈને મેળવવા - પામવાની ઉત્કટ ઝંખનાને - આરતને વ્યક્ત કરે છે.

સૉનેટના બીજા ખંડમાં (ષટ્કમાં) મુગ્ધ કુસુમના ચિત્તમાં તારુણ્યપ્રવેશે - સૌંદર્યઉઘાડે જે અવનવી ભાવનાઓ જાગે છે તેનું ભાવાત્મક ચિત્રણ કવિ રજૂ કરે છે. પોતાના અસ્તિત્વને - પોતાના વિકાસને સાર્થક કરવાની ધખના કુસુમના ચિત્તમાં જાતભાતની ભાવનાઓ જગાવે છે. એને થાય છે કે હું શંકરની જટામાં સ્થાન લઉં. હું ત્યાં ઝિલાયેલી ગંગાના શીતલ - પવિત્ર જળના છંટકાવે કૃતાર્થતાનો અનુભવ કરું. બીજી જ ક્ષણે તેને એમ પણ થાય છે કે હું કોઈ નવવધૂની અંતરકથા ઝીલવા - સાંભળવા એની છાતીએ માળામાં ગૂંથાઈને ઝૂલું. વળી, પાછું એને કોઈ નિર્દોષ બાળકની હથેળીમાં રમવાનું મન થાય છે. આમ કૂડકપટે ખરડાયા ન હોય એવા બાળકના હાથમાં રમવું અને એ રીતે બાળકને પ્રસન્નતા થાય એવું કંઈક કરવામાં નિમિત્ત થવું કુસુમને ગમે છે. મુગ્ધ કુસુમ તો માતાની સુંદર આસમાની સાડીમાં ફૂલોની જે ભાત હોય તેમાં પોતે પણ ભળી જવા ચાહે છે. એને આસમાનમાં ચમકતા તારાની જેમ વાત્સલ્યભીની માતાની સાડીમાં ચમકવું છે.

આમ, કોઈક રીતે મુગ્ધ કુસુમકળી પોતાનો અવતાર સાર્થક થાય, લેખે લાગે એ માટે ઉત્કટ મનોમંથનમાં ખેંચાય છે. એનું ચિત્ત પોતાના સત્ત્વ-સૌંદર્યની સ્નેહમાધુર્યની સોગાત કોની આગળ ન્યોચ્છાવર કરવી તેની વિમાસણમાં ડૂબેલું હોય છે અને એવે જ ટાણે કોઈ રસયોગી - મધુભોગી ભ્રમર તેના ઔપચારિક ઇજનની રાહ જોયા વિના જ તેના મૌગ્ધ્યપૂર્ણ સુવાસિત સૌંદર્યથી સહજપણે - અવશપણે ખેંચાઈને એની નિકટ ધસી આવી, તેને સ્પર્શી - ચૂમી લે છે અને ત્યારે પેલી કુસુમકળીની ચિત્તતંત્રીના સર્વ તાર એકસામટા રણઝણી ઊઠે છે. પરમ ધન્યતાની - અનિર્વચનીય પ્રસન્નતાની અનુભૂતિ પેલી કુસુમકળી કરી રહે છે. આમ, કુસુમકળીનો મુગ્ધાવસ્થાનો પ્રવેશ સર્વથા સાર્થક થઈ રહે છે.

આમ, આ કાવ્યમાં કવિ કુસુમ-કળીના પ્રતીકથી માનવજીવનના મુગ્ધાવસ્થાના - યૌવનાવસ્થાના પ્રારંભિક પ્રેમસંબંધની ભાવાત્મક તાસીર ધ્વન્યાત્મક રીતે ઉદ્ઘાટિત કરી આપે છે. તારુણ્યપ્રવેશે કન્યાના મનોલોકમાં જે ભાવ-વલયો - ભાવના-તરંગો ઊઠે છે તેનું મર્મચિત્રણ અહીં છે. કવિનો મુગ્ધાના મનોલોકને અવલોકવા - મૂલવવાનો અભિગમ

નરવો અને સમભાવપૂર્ણ છે તારુણ્યની પરિણતી છેવટે લાવણ્યમાધુર્યની સમુન્નતિમા કેવી રીતે પામી શકાય તેનો ધ્વન્યાત્મક સકેત આ સૉનેટમાથી સાપડે છે -

આ સૉનેટના બે ષટ્કમા (છ છ પક્તિઓના બે ખડોમા) કવિએ પૃથ્વી છદ અને છેલ્લી સમાપ્તિની કડીમા મદાક્રાન્તા છદ પ્રયોજી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની લયસૂઝ અને ભાવસૂઝ દાખવી છે એ રીતે ભ્રમરના આગમને જ કુસુમકળીના જીવનમા નૂતન સચાર, નવી ગતિ, નવા લયનો ભાવબોધ થાય એ અત્યત આવકાર્ય જણાય છે કવિદૃષ્ટિનો ચમત્કાર 'ઋતુ કુસુમને' કહી, સજીવારોપણની રીતિઓ તેની સવેદનાને સાકાર કરવામા વરતાય છે 'સરળ હાથમા' જેવા પ્રયોગની પકડ છે 'અધર અસિનો' જેવો શબ્દપ્રયોગ સર્વથા રુચિકર ન લાગે તોપણ ભાવાનુભૂતિમા એકદરે તે ખાસ અવરોધરૂપ થતો નથી એમાયે મધુકરના - મધુપના સ્પર્શે મુગ્ધ કુસુમના ચિત્તમા જે સ્પદન - સવેદન થાય છે તેનુ છેલ્લે પરિષ્કૃત બાનીમા સઘનતાથી નિરૂપણ થયેલુ પમાય છે 'શી ધન્યતા મૌગ્ધ્ય ધારે!' એ કવિનો જ નહી ભાવકનોયે આનદોદગાર બની રહે એવુ આ કાવ્યનુ સુશ્લિષ્ટ - સશ્લિષ્ટ રચના - સવિધાન - કમઠાણ છે જેવુ કુસુમને થાય છે તેવુ ભ્રમરનેય થયુ હશે ને? કવિ એનો ઉત્તર આપણને આપવા ઓછા જ બધાયેલા છે?

હાલી ધરતી. .

હાલી ધરતી, હાલ્યા આભ,
હાલ્યા શુ સૃષ્ટિના ગાભ!
હાલ્યા જાણે સૂરજ-ચાદ!

હાલ્યા તારા પાટેપાદ!
દી હાલ્યા ને હાલી રાત,
જીવતરની હાલી મહોલાત!

માટી હાલી, મકાન હાલ્યા,
મૂળિયા હાલ્યા, વૃક્ષો હાલ્યા,
હાલ્યા પથ્થર, હાલ્યા પહાડ,
હાલ્યા ઊંડે હાડેહાડ!

હાલ્યા મોભા, મોભી હાલ્યા,
માનવ હાલ્યા, મન પણ હાલ્યા!
ભૂ-ગોળ હાલ્યો, હાલ્યો ખ-ગોળ!
એક જ ઈશ્વર રહ્યો અ-ડોલ!

લોહીલુહાણ હા, ગુર્જરી હિય,
પણ શુ અડીખમ એનુ હીર!!

('પરબ') — ચદ્રકાન્ત શેઠ

ભીંજવે/હસમુખ કે. રાવલ

એક એવો વરસાદ મને ભીંજવે
નહીં વાદળનું નામ, નહીં વીજ તણું કામ
નહીં વહેતા એ વાયરાનું, નામ કે નિશાન
એક એવો વરસાદ મને ભીંજવે
પહેલો વરસાદ માણ્યો માડીની ગોદ
ખૂબ પરીઓની વાતોમાં નાહ્યો
બહેનીને સંગ કીધાં છબછબિયાં સાચવી
ત્યાં પપ્પાએ આવી પલાળ્યો
હતી વગડાની વાટ, અને ભેરુના સાદ
હતાં ઊડતાં પતંગિયાં ને પ્યાર ને દુલાર
એક એવો વરસાદ મને ભીંજવે
બીજો વરસાદ મારા આંગણિયે ઢેલ
એક આવીને ટહુકી ધોધમાર
આંખો મીંચીને અમે થૈ-થૈ-થૈ નાહ્યાં
ને આંખો ખૂલી તો હતાં ચાર
હતા દીવડા ચચ્ચાર, તેની ધારા હજ્જાર
તેના વહેણે ડોકાય નહીં, કાળ કે દુકાળ
એક એવો વરસાદ મને ભીંજવે.
ત્રીજો વરસાદ થાક્યા સૂરજને ઘાટ
ઘેરો ઘેરો અંધાર ઝીણું વરસે
એક દીવો ડૂલ્યો બીજો ડૂલ્યાની વાટ
એમ ઝાંખેરી આંખ થોડું થરકે
પાણે પગલાં પડઘાય, કને પગલાં વરતાય
હવે ડૂબતી આ નૌકાને, આજ શું કે કાલ
એક એવો વરસાદ મને ભીંજવે.

પરદેશી પ્રિયતમને જતો જોઈ રહેલી પ્રિયતમાનું ગીત/જગદીપ ઉપાધ્યાય

હય પાંખાળો ધૂંધળે મારગ જાય ઊતરતો
લૂણવંતી આ લાગણીઓને આજ મેલીને આગ જુઓ... એ... જાય રે મારા જીવનો વેરી
ચીસજો કાબર, કાગ, સૂડાઓ, કીર ને હોલાં
ચીસજો લચ્યો કેસૂડે ચિક્કાર લૂંટીને ફાગ જુઓ... એ... જાય રે મારા જીવનો વેરી
ધીખતા તાપે કાંઈ અડાબીડ સાવ સૂકાભઠ તરસે વેરણ
ચીખતા ખારાપાટની માફક હાવલા દેતી ભોમ છાતીની જાય ચિરાતી
પાનખરે સૌ ઝાકળે મઢ્યા ઓરતાઓને ખોઈ બેઠેલી
પીળચટ્ટેરી ડાળડાળીની વેદનાઓને હાડમાં મારા જોઉં ફેલાતી
લાગતું જાણે રાનમાં પીધી લીલવી કેકા
સાખમાં જેની ખચ્ચ વાઢી એ ઝૂલતા ચંદન સાગ જુઓ... એ... જાય રે મારા જીવનો વેરી
પાય ફળીમાં મેલતાં ભેળાં પૂછશે ઘેરી થાંભલી, બારી બાર સીસમનાં;
ગોખ લીંપેલા; કોણ ખૂટ્યું આ સંબંધોના નામ કે અંજળ?
આભલું જાશે સાવ વસૂકી ગાયની પેઠે; ઝૂરશે તોરણ, ચાકળા
ચીતર ભીંતની ભેળાં; એકલાં ત્યારે રેશમી છાનું પીંખવાનું છળ
છીનવી નીંદર; આંગણે મૂકી તૂટતા દિવસ;
ઉરમાં સૂના સાવ છોડીને પ્રીતના ઘૂંટ્યા રાગ જુઓ... એ... જાય રે મારા જીવનો વેરી

ο ο ο

(નોંધ : 'નવાં કાવ્યો' વિભાગ માટે કૃતિઓ નીચેના સરનામે મોકલવી.
હરિકૃષ્ણ પાઠક, પ્લૉટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨એ, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૦૭. કાવ્યના પાન પર કવિએ પોતાનું નામ-સરનામું અચૂક લખવું. પ્રત્યુત્તર માટે સરનામાવાળું જવાબી પોસ્ટકાર્ડ મોકલવું. કૃતિની નકલ રાખવી.)

'ઢોલી, તારો ઢોલ બાજે...'

ધીરેન્દ્ર મહેતા

બસ હજુ તો ઊભી રહે એ પહેલા છોકરા-છોકરીઓ ધડાધડ કરતા નીચે ઊતરી પડ્યા ધક્કામુક્કી, ચીનાચીન, બસનુ બારણુ પછડાતુ રહ્યુ અને પગથિયા કૂદી જવાયા બસ આખી જાણે હચમચી ગઈ

બસ હચમચી ગઈ હોય કે નહી, હુ તો હચમચી જ ગયો હતો આખે રસ્તે પણ આવી જ ધાધલધમાલ ચાલી હતી કોઈકે ગાવા માડ્યુ તો સીટની પીઠ ઉપર કે બાજુ પર તબલા વાગવા શરૂ થયા પછી ગાવામા એક કઠની સાથે અનેક કઠ ભળ્યા થોડી વારે એણે અત્યાક્ષરીનુ રૂપ લઈ લીધુ એમાથી ચાળા પડવા લાગ્યા ઠાઠાઠીઠી, કોઈક રિસાઈ ગયુ એનો પક્ષ લઈને કોઈકે કોઈકને ધમકાવવા માડ્યુ ઝઘડાઝઘડી કોઈકે અચાનક જોક કહી પછી એનો દોર ચાલ્યો જોકના પાત્રોનુ કોઈના ને કોઈના પર આરોપણ થતુ રહ્યુ ખાખાખીખી, બૂમાબૂમ

આ બધાના હડદોલા મને વાગતા રહ્યા, તેમ છતા મે પાછા વળીને જોયુ સુધ્ધા નહી કે પાછળ શુ ચાલી રહ્યુ છે સતત હડદોલાતો રહ્યો હોવા છતા આખે રસ્તે હુ એમ ને એમ બેસી રહ્યો - ના તો બારીમાથી બહાર જોયા કર્યુ અથવા બધ આખો પર અગૂઠો અને તર્જની મૂકીને એના પર મોઢુ ટેકવી દીધુ

બસમાથી ઊતર્યો તે પણ સહુથી છેલ્લે એ વખતે હુ સાવ થાકી ગયો હતો લાબી મુસાફરી કરીને કોઈ બસસ્ટોપ પર ઊતર્યો હોઉ એવો મારો મનોભાવ હતો જાણે હુ સાવ અજાણ્યો હોઉ - કોઈની સાથે મારે કાઈ લાગતુવળગતુ જ ન હોય એવુ મને લાગતુ હતુ

હવે?

મારા મનમા પ્રશ્ન જાગ્યો અને એનો ઉત્તર મેળવવા જોતો હોઉ એ રીતે હુ આજુબાજુ જોવા લાગ્યો છોકરા-છોકરીઓ ડેમ તરફ જરા આઘે નીકળી ગયા હતા મને એકાએક મારી ફરજનુ ભાન થયુ મેં પાઠક સામે જોયુ ખિસ્સામાથી સિગારેટનુ પાકીટ કાઢીને એ હાથમા રમાડતો હતો ચોપાસની પ્રકૃતિને પ્રસન્નતાથી નીરખી રહ્યો હતો એના હોઠ પર કોઈ ધૂન પણ હતી

મે થોડી ક્ષણો રાહ જોઈ પરતુ પાઠકનુ લક્ષ મારી તરફ દોરાયુ નહીં ઊલટુ મે જોયુ કે મારી સામેથી એ સહેજ ડાબી બાજુ ફરી ગયો હતો અને આગે ધીમે ધીમે ટહેલવા પણ માડ્યુ હતુ

હુ પણ હળવે પગલે એની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો અને હવે બોલ્યા વિના છૂટકો જ નથી એમ લાગવાથી મે એને કહ્યુ

'પાઠક, આપણે વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહેવુ જોઈએ ને?'

એણે નાખવા ખાતર એક નજર વિદ્યાર્થીઓ ગયા હતા એ દિશામા નાખી હુ પણ એને અનુસર્યો દૂર સુધી કોઈ દેખાતુ નહોતુ એથી તો જાણે એણે નિરાત અનુભવી હોય એમ પાસે પડેલા એક મોટા પથ્થર પર એ બેસી ગયો હાથમા પકડી રાખેલા પાકીટમાથી એક સિગારેટ સરકાવીને એણે સળગાવી

હુ બેચેની અનુભવી રહ્યો મારી બેચેની શા કારણે હતી તે મને પોતાને પણ સમજાતુ નહોતુ

'લેટ ધેમ એન્જૉય '

પાઠક બેફિકરાઈથી બોલ્યો, 'એકાદ આટો મારશુ પછી, મિ શાહ અને મિસિસ પરીખ છે

માણસ હતો એની પંચાત લઈને બેઠાં છીએ?

આમ, વિચારતાં વિચારતાં મને ખુદ મારા પર પણ ચીઢ ચઢવા લાગી. ડેમ તરફથી આવતી ઠંડી હવામાં તડકાનો સ્પર્શ મલમલી લાગતો હતો પરંતુ સૂરજ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. એથી વગડાનો દેખાવ ફરી ગયો હતો. ઘણોબધો સમય થઈ ગયો હતો એવી લાગણી પણ તીવ્ર બની ગઈ હતી. આ વિરૂપતા વગડાની કે સમયની, એ વિશે મારા મનમાં વિચાર ચાલતો હતો ત્યાં પાઠકે કહ્યું:

'ઊભા રહો, મિસિસ પરીખ આવતાં લાગે છે.'

માથું ઊંચું કરીને મેં સામે જોયું. સામેના અફાટ વિસ્તારે મારી આંખોને ભરી દીધી. કોઈ દરિયાઈ પંખી અચાનક મારી આંખોમાં એની પાંખોની ઝાપટ મારીને ઊડી ગયું. પાંપણ પટપટાવીને મેં જોયું તો મિસિસ પરીખ ઓળખાઈ આવે એટલાં નજીકના અંતરે આવી ગયાં હતાં. પેલું પંખી આંખોમાંથી નીકળી ગયા પછી મિસિસ પરીખ! ક્ષુબ્ધ મનોદશામાં પણ મને હસવું આવી ગયું. જોકે, એ હસવું હોઠના મરડાટ સુધી મર્યાદિત હતું.

અમે ઊભા રહ્યાં નહોતાં પરંતુ અમારી ગતિ અવશ્ય ધીમી પડી ગઈ હતી. મિસિસ પરીખ અમારી પાસે આવી પહોંચે એટલા સારુ અમે ટહેલતાં ટહેલતાં જતા હતા.

એ આવી પહોંચ્યાં ત્યારે મેં જોયું કે એ ખૂબ વ્યગ્ર જણાતાં હતાં. એમનો શ્વાસ જરા જોરથી ચાલતો હતો. વાતાવરણમાં સહેજ પણ ગરમી નહોતી, છતાં એમના ચહેરાની ચમકમાં પરસેવાની આવી સપાટી વરતાઈ આવતી હતી. આંખો પણ ચકળવકળ થતી લાગતી હતી. અમને જોઈને એ બધું એમણે સહસા અમારી ઉપર ઠાલવ્યું:

'ક્યાં ગયા હતા તમે આટલી બધી વાર?'

'અમે આવતા જ હતા... કેમ?' મને ક્ષોભ થતો હતો તેને ઢાંકી દેવા સારુ મેં તરત ઉપર આપી દીધો.

'કેમ શું, આ બધાંને સાચવવાં એ કંઈ સહેલી વાત છે?'

'અમને એમ કે તમે બધા એન્જૉય કરો એટલી વારમાં - તમને ખબર છે ને અમોલ તો-'

પાઠકનો આ પ્રયત્ન તેના મનોજગતને બહાર લાવે એવો હતો તે હું સમજી શક્યો.

પણ એ સાંભળીને મેડમ છેડાઈ પડ્યાં:

'અમોલ - અમોલ - અમોલ -'

એમણે લગભગ ચીસ પાડી.

'આ બધાં છોકરા-છોકરીઓ પણ આવ્યાં છે ત્યારથી એનું નામ મૂકતાં નથી? ક્યાં છે અમોલ?'

એમણે પોતાના બંને હાથ જોરથી ઝાટકીને કહ્યું.

હું ડઘાઈ ગયો. એમની આવી પ્રતિક્રિયાની મેં કલ્પના પણ કરી નહોતી. એ વિશે કશું પૂછવાની મારી હિંમત ચાલી નહીં. એને બદલે મેં એમને જુદો જ સવાલ કર્યો: 'પણ તમે આ તરફ ક્યાં ચાલ્યાં?'

'ક્યાં તે, તમને બંનેને શોધવા.' મિસિસ પરીખે છણકાઈને જવાબ આપ્યો.

'હવે આ બધાંને કંઈ ખાવાપીવાનું પણ આપવું તો જોઈશે ને?'

આ તકનો લાભ લઈને પાઠક ત્યાંથી સરકી ગયા, 'હું તપાસ કરું છું, એ બધું લઈને વૅન આવી કે નહીં.'

એ શબ્દોની સાથે જ એણે મોઢું ફેરવી લીધું. પરંતુ એમ કરતાં કરતાંય એણે જે સૂચવવાનું હતું એ તો એક દૃષ્ટિમાત્રમાં સૂચવી દીધું. મને એ પણ સમજાયું કે આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાંથી છટકી જવાની એની એ પેરવી હતી. હું લાચાર બનીને એનો ચાળો જોઈ રહ્યો.

મિસિસ પરીખ મારી સાથે પાછા વળ્યા અમે લગભગ કેમની પાસે આવી પહોચ્યા પણ એ દરમિયાન એમણે સતત બોલ્યા કર્યું હતુ હુ નીચી નજરે મૂગો મૂગો ચાલતો હતો પગ નીચે કચડાતી રેતીનો એકધારો અવાજ આવતો હતો રેતીના કણ ચમકવા લાગ્યા હતા ઝીણી ઝીણી રેતીની વચ્ચેના સફેદ ઘાટીના કાકરા દૃષ્ટિને ખેચી લેતા હતા મિસિસ પરીખને કદાચ એ ખબર હતી કે મારુ ધ્યાન એમની વાતોમા નથી પરતુ હવે એ રાહત અનુભવતા હોય એમ લાગતુ હતુ એવામા એમણે ઓચિતુ પૂછ્યુ 'તમને શુ લાગે છે?'

એમનો પ્રશ્ન હુ સમજ્યો નહોતો એટલે મે સામુ પૂછ્યુ 'શાનુ?'

'આ અમોલ '

મિસિસ પરીખે વાક્ય પૂરુ નહી કર્યું હોવા છતા એમનો પ્રશ્ન હુ સમજી ગયો હતો, તેમ છતા હુ કઈ બોલ્યો નહી કદાચ હુ ફરી પાછો વિચારોમા ખોવાઈ ગયો હતો મિસિસ પરીખ પણ મારા ઉત્તર અગે ખાસ ઉત્સુક હોય એમ મને લાગ્યુ નહી મને થયુ; એ મને પૂછવા કરતા કશુક કહેવા માટે તત્પર હતા અને મારુ અનુમાન સાચુ જ પડ્યુ એ બોલ્યા

'મને એમ છે પ્રો મહેતા, એ એકલો હતો ને-'

એમનો અવાજ સાવ મદ પડી ગયો - સ્વગત બોલતા હોય એવો એ પણ હવે નીચુ જોઈને ચાલતા હતા ત્યા જોરથી પવનની એક લહેરખી આવી મિસિસ પરીખનો દુપટ્ટો ઊડીને એમના ચહેરા પર લપેટાઈ ગયો મને લાગ્યુ કે એ દૂર ચાલ્યા ગયા

'વાત કરે તે પણ વઢતો હોય એ રીતે કોઈ પણ વાત હોય, સામો મોરચો જ રચી દે લીધી વાત મૂકે નહી અને પોતાનો જ કક્કો ખરો કરે ઘણી વાર તો દિવસો પછી કોઈ ને કોઈ બહાને એ વાત ઉખળીને દલીલો શરૂ કરી દે ઉછીના કજિયા પોતાને માથે લઈ લે એક વા" મને કહે-'

મિસિસ પરીખ પાછા વાતે વળગી ગયા હતા મોઢા પરથી દુપટ્ટો સકેલી લઈને એમણે ખભા પર ગોઠવી દીધો હતો એમનો ચહેરો પણ હળવાશમા ખૂલી ગયો હતો એ સામે જોઈને ચાલતા હતા

'ચોટડુક પણ પૂરો ગુદડિયો જ કહોને ન જુએ સમય કે ન જુએ સજોગો એક વાર મારે ઘેર આવ્યો તે જાણે ઊઠવાનુ જ ભૂલી ગયો મારે હજાર કામ બાકી તે મારો જીવ ઊચો નીચો થાય પણ એ સમજે નહી શુ કરીએ, છેવટે મે પેલી જોક કહી '

દૃષ્ટિ સામેથી ગયેલુ પખી પાસેના કોઈ ઝાડ પર બેસી ગયુ હશે મારુ મન ઓચિતુ તેને શોધવામા રોકાઈ ગયુ હતુ

મિસિસ પરીખ હસવા લાગ્યા હતા એ પરથી મને એમ લાગ્યુ કે એમણે પેલી જોક કહી હશે

હુ એ વિશે ઝાઝુ વિચારી ન શક્યો કારણ કે સામેની બાજુએથી આવતા અવાજે સભળાવા લાગ્યા હતા એ કોલાહલની વચ્ચે ઢોલ ઢબૂકવાનો અવાજ સાભળીને હુ ચોકી ગયો મે મિસિસ પરીખની સામે જોયુ એ પણ મારી સામુ જોઈ રહ્યા હતા એમનો ચહેરો ફરી પાછો ખેચાઈ ગયો હતો એમની આખો સ્થિર હતી એ સ્થિર વેધક દૃષ્ટિ જાણે મને કહી રહી હતી, જોયુ?

- સામે અનલમ ચી રહ્યો હતો એણે ગળામા ઢોલ ભેરવ્યો હતો અને એના ઉપર બને હાથે જોરજોરથી દાડી પીટી રહ્યો હતો એની ફરતે છોકરા-છોકરીઓ વર્તુળાકારે નાચી રહ્યા હતા

મિસિસ પરીખ સ્વગત બોલી ઊઠ્યા 'આ પણ અમોલ-'

મને પણ ક્ષણાર્ધ માટે એ વર્તુળાકારની વચ્ચે

ગળામાં ઢોલ ભેરવીને એના પર દાંડી પીટતો અને નાચતો અમોલ દેખાયો: પર્યટનમાં દર વખતે મેં એને આ રીતે ઢોલ વગાડતો અને નાચતો જોયો હતો.

'શું કહ્યું મેં તમને પ્રો. મહેતા?'

મિસિસ પરીખે છેક મારી પાસે આવીને એવી રીતે મને સંબોધ્યો કે એ આગળ શું કહે છે તેની રાહ પણ જોયા વિના મારે સંમતિમાં ડોકું હલાવવું પડ્યું. એમના ચહેરા પર તીવ્ર આણગમો જોઈને પછી મને વિચાર આવ્યો, મેં આ શામાં સંમતિ પુરાવી હતી?

'આ અસલમ છે ને? એ અત્યારે પોતાને અમોલ સમજીને ઢોલ વગાડી રહ્યો છે અને આ બધા પણ અમોલ ઢોલ વગાડી રહ્યો છે એમ સમજીને જ નાચી રહ્યા છે. પણ એ કાંઈ બરાબર છે?'

મિસિસ પરીખનો મુદ્દો મનમાં રાખીને હું નજર સામેનું દશ્ય જોઈ રહ્યો પરંતુ હું એમાંથી કંઈ તારવું એ પહેલાં એ જ બોલ્યાં:

'આ ઉછાંછળાપણું, આ સ્વચ્છંદતા - શું કરીએ પણ આપણે? એમના અધ્યાપકનો વારસો જ એ દીપાવી રહ્યાં છે. તમે જાણો છો, મને તો કોઈ દિવસ એ ગમ્યું નથી - અમોલ હતો ત્યારે પણ નહીં. પણ એને કોઈ કાંઈ કહી શકતું હતું? નહીં તો દેખીતી વાત છે કે અધ્યાપક એ અધ્યાપક છે અને વિદ્યાર્થી એ વિદ્યાર્થી છે, બંનેએ એ હકીકત સમજી-સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. રિસ્પેક્ટેબલ ડીસ્ટન્સ મસ્ટ બી મેનટેઈન્ડ.'

મિસિસ પરીખના આ મંતવ્યમાં વિરોધ થઈ શકે એવું શું હતું, છતાં આ ક્ષણે આખી વાત મારા હાથમાં આવતી ન હતી. એ ગૂંચવણમાં ને ગૂંચવણમાં મેં સામે જોયું. છોકરા-છોકરીઓ હજુ એવા ને એવા ઉલ્લાસમાં નાચી-વગાડી રહ્યાં હતાં. હું પણ એમાં તન્મય થઈને જોઈ રહ્યો. ત્યાં અસલમની નજર મારી નજર સાથે મળી. મને એમાં એક તોફાની ચમક દેખાઈ ને હું સાવધ થઈ ગયો. મેં સહસા મારી બાજુમાં જોયું, મિસિસ પરીખ મારી છેક અડોઅડ ઊભાં હતાં. એમનો ગાલ મારા ખભાને લગભગ અડી ગયો હતો. એ બબડતાં હતાં તે હવે મને સંભળાતું હતું:

'...સમૂહમાં એને એક પ્રકારનો કેફ ચઢતો પ્રો. મહેતા! ગયે વરસે આપણી કૉલેજમાં ટર્મએન્ડિંગ પાર્ટી હતી ત્યારે બધાંની વચ્ચે મને કહે, તમને તો જ્યારે જોઈએ ત્યારે બસ સાડીમાં ને સાડીમાં. સાવ મણિબહેન જેવાં લાગો છો. બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં ને હું તો શિયાંવિયાં થઈ ગઈ. પછી બધાંએ ફરિયાદ કરવા માટે મને બહુ ચઢાવી; કહે કે આની સામે તો જાતીય સતામણીનો કેસ થઈ શકે...'

ત્યાં વૅન આવી પહોંચ્યાનો અવાજ સંભળાયો. એ જોઈને નાચતાંગાતાં છોકરા-છોકરીઓ થંભી ગયાં પરંતુ જ્યાં હતાં ત્યાંથી જલદી ખસી શક્યાં નહીં. હવે એ બધાં હાંફતાં હતાં અને પોતે થાકી ગયાં છે એવો અહેસાસ થવાથી ડોલતાં હતાં. છોકરીઓ હાથના પંજા ઝાટકવા લાગી હતી.

પાઠક વૅનમાંથી ઊતરીને અમારી પાસે આવ્યા અને માણસો ખાવાનું ભરેલાં વાસણો ઉતારવા લાગ્યાં. છોકરા-છોકરીઓ ત્યાં દોડી ગયાં અને સૌએ ડિશો લેવા માંડી.

'ચાલો સર, ચાલો... મૅડમ, આવો તો ખરાં!'

અમને એક બાજુએ ઊભાં રહી ગયેલાં જોઈને બેચાર જણ બોલી ઊઠ્યાં. એક છોકરી હાથમાં ડિશો લઈને અમારી બાજુ આવવા લાગી એટલે હું સામો ગયો.

'તમે તો સર, કંઈ એન્જૉય કરતા જ નથી; અમોલ સર તો-'

એક બીજી છોકરી કંઈક કહેતાં કહેતાં અટકી ગઈ. મેં એની સામે જોઈને સહેજ અમથું સ્મિત

કર્યું એમ કરીને હું શું સૂચવવા માગતો હતો તે હું પોતે પણ કદાચ જાણતો નહોતો મારી પાછળ પાછળ મિસિસ પરીખ અને પાઠક પણ આવ્યા

'શાંતિથી જમી તો શકાય છે '

છોકરીઓએ ડિશ ભરી આપી હતી તે લઈને અમે ડેમ તરફ જરા દૂર જતા રહ્યા હતા મિસિસ પરીખ ત્યા નીચે રેતીમા બેસી ગયા હતા મોઢામા કોળિયા સાથે એમણે કહેવા માડ્યુ

'અમોલ આ રીતે આપણને એક બાજુ બેસવા દે ખરો?'

એ ચપચપ કોળિયા ભરતા હતા પક્ષી ચાચમા દાણા ઝડપી લે એમ એમની આગળીઓ ડિશમાની વાનગીઓને ઝડપી લેતી હતી આમ, લાગવાની સાથે સાથે મને વિચાર આવ્યો, માત્ર વાનગીઓ જ? એવુ કશુક પણ હતુ, જે વીણીવીણીને એ ચિત્તમા ઉતારતા જતા હતા

'એ તો એક એક વસ્તુ લાવીલાવીને આપણા મોઢામા ઠૂસવા જ માડે તમે માનશો?' મિસિસ પરીખે પાઠકને ઉદ્દેશીને કહ્યુ

'એક વાર એણે એ રીતે મારા મોઢામા ઉપરાછાપરી આઠ ગુલાબજાબુ ઠૂસી દીધા હતા ' એમણે હસવા માડ્યુ એથી દેખાઈ આવેલા એમના દાત પર ચોટેલા કણોનુ વરવુ પ્રદર્શન થતુ હતુ

'મારાથી તો પછી ઊભા ના થવાય નહીં એટલે સ્ટુન્ડન્ટ્સને કહે છે, મેડમને ટિંગાટોળી કરીને બસમા નાખો હુ તો ફડાક દઈને ઊભી થઈ ગઈ એનુ ભનુ પૂછવુ, એમ કરેય ખરો ડિસન્સી જેવુ તો એનામા કઈ હતુ જ નહીં '

એમના આમ કહેવા અગે કશી જ પ્રતિક્રિયા આપ્યા વિના પાઠકે એમને પૂછ્યુ 'લાવો, મેડમ, તમારે કઈ જોઈએ છે?'

'ના, બાબા, ના '

મિસિસ પરીખે ઊભા થવાની મુદ્રામા ઘૂટણ ઊભા કરીને હાથ લાબા કર્યાં પાઠકે એમના હાથમાથી ડિશ લઈને ચાલવા માડ્યુ

છોકરા-છોકરીઓએ પણ જમી લીધુ હતુ એ બધા ખાલી ડિશ લઈને વૅન તરફ જવા લાગ્યા હતા એમની પાછળ આવી રહેલા બૂમો પાડીને ડિશ ઉછાળવાની મુદ્રામા એમને કેચ કરવાનુ કહેતા હતા

હાથમા ખાલી ડિશ લઈને મે જવા માડ્યુ પાછળ મિસિસ પરીખ પણ ઊભા થઈ ગયા હતા એમનાથી દૂર જવાની વૃત્તિથી મે મારી ચાલમા ઝડપ આણી

મે ચારે બાજુ જોયુ, પાઠક ક્યાય દેખાતા નહોતા એક આટો મારીને હુ ડેમ બાજુ વળી ગયો ડેમના પાણી ઊતરી ગયા હતા એની સપાટી ડૅમની દીવાલને છેક નીચે માડ અડતી હતી પવનની લહેરખીઓએ એ સપાટી ઉપર એક લિપિ આકી દીધી હતી એને ઉકેલતી હોય એ રીતે મારી દૃષ્ટિ એના પર ફરવા લાગી મને સરત પણ ન રહી એ રીતે મારી મનોદશાને હુ એમા વાચતો રહ્યો એમા કેટલો વખત વહી ગયો એની સરત પણ ન રહી

બસનુ હૉર્ન વારવાર અને પછી એકધારુ વાગતુ મને સભળાયુ એણે મને ત્યાથી પાછો તો વાળ્યો પરતુ હુ એ રીતે ચાલવા લાગ્યો જાણે મને લગીરે ઉતાવળ ન હોય

હુ પહોચ્યો ત્યારે બધા બસમા ગોઠવાઈ ગયા હતા હુ બસમા ચઢ્યો મિસિસ પરીખ દરવાજા પાસેની જ બેઠકમા બેઠા હતા મે એમની સામે જોવાનુ ટાળ્યુ એ ડ્રાઇવરને કહેતા હતા

'મે જ કહ્યુ કે મોડુ થી કરવુ, અધારુ થાય એ પહેલા-'

'હુ મેડમ, તમે પણ, અમોલ સર તો '

એક વિદ્યાર્થી કઈક નારાજગી સાથ એમને કહેતો હતો મને આગળ એ સભળાયુ નહીં ડ્રાઇવરે બસનુ એન્જિન ચાલુ કર્યું એની ઘરઘરાટીને કારણે કે પછી આજે આખો દિવસ મારા કાનમા ઢોલ બાજી રહ્યો હતો એ કારણેથી

ટોળામાં ઢોલ ભેરવીને એના પર દાંડી પીટતો અને નાચતો અમોલ દેખાયો. પર્યટનમાં દર વખતે મેં એને આ રીતે ઢોલ વગાડતાં અને નાચતો જોયો હતો.

'શું કહ્યું મેં તમને પ્રો. મહેતા?'

મિસિસ પરીખે છેક મારી પાસે આવીને એવી રીતે મને સંબોધ્યો કે એ આગળ શું કહે છે તેની રાહ પણ જોયા વિના મારે સંમતિમાં ડોકું હલાવવું પડ્યું. એમના ચહેરા પર તીવ્ર આક્રમો જોઈને પછી મને વિચાર આવ્યો, મેં આ શામાં સંમતિ પુરાવી હતી?

'આ અસહ્ય છે ને? એ અત્યારે પોતાને અમોલ સમજીને ઢોલ વગાડી રહ્યો છે અને આ બધા પણ અમોલ ઢોલ વગાડી રહ્યો છે એમ સમજીને જ નાચી રહ્યા છે. પણ એ કાંઈ બરાબર છે?'

મિસિસ પરીખનો મુદ્દો મનમાં રાખીને હું નજર સામેનું દશ્ય જોઈ રહ્યો પરંતુ હું એમાંથી કંઈ તારવું એ પહેલાં એ જ બોલ્યાં:

'આ છીછરાપણું, આ સ્વચ્છંદતા - શું કરીએ પણ આપણે? એમના અધ્યાપકનો વારસો જ એ દીપાવી રહ્યાં છે. તમે જાણો છો, મને તો કોઈ દિવસ એ ગમ્યું નથી - અમોલ હતો ત્યારે પણ નહીં. પણ એને કોઈ કાંઈ કહી શકતું હતું? નહીં તો દેખીતી વાત છે કે અધ્યાપક એ અધ્યાપક છે અને વિદ્યાર્થી એ વિદ્યાર્થી છે, બંનેએ એ હકીકત સમજી-સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. રિસ્પેક્ટેબલ ડીસ્ટન્સ મસ્ટ બી મેનટેઇન્ડ.'

મિસિસ પરીખના આ મંતવ્યમાં વિરોધ થઈ શકે એવું શું હતું, છતાં આ શાને આપણી વાત મારા હાથમાં આવતી ન હતી. એ મૂંઝવણમાં ને મૂંઝવણમાં મેં સામે જોયું. છોકરા-છોકરીઓ હજુ એવા ને એવા ઉલ્લાસમાં નાચી-વગાડી રહ્યાં હતાં. હું પણ એમાં તન્મય થઈને જોઈ રહ્યો. ત્યાં અમલમની નજર મારી નજર સામે મળી. મને એમાં એક નોહાની ચમક દેખાઈ ને હું સાવધ થઈ ગયો. મેં સહસા મારી બાજુમાં જોયું, મિસિસ પરીખ મારી છેક અડોઅડ ઊભાં હતાં. એમનો ગાલ મારા ખભાને લગભગ અડી રહ્યો હતો. એ બબડતાં હતાં તે હવે મને સંભળાતું હતું:

'...સમૂહમાં એને એક પ્રકારનો કેફ ચઢતો પ્રો. મહેતા! ગયે વરસે આપણી કૉલેજમાં ટર્મએન્ડિંગ પાર્ટી હતી ત્યારે બધાંની વચ્ચે મને કહે, તમને તો જ્યારે જોઈએ ત્યારે બસ સાડીમાં ને સાડીમાં. સાવ મણિબહેન જેવાં લાગો છો. બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં ને હું તો ફિક્કીફચ થઈ ગઈ. પછી બધાંએ ફરિયાદ કરવા માટે મને બહુ ચઢાવી; કહે કે આની સામે તો જાતીય સતામણીનો કેસ થઈ શકે...'

ત્યાં વૅન આવી પહોંચ્યાનો અવાજ સંભળાયો. એ જોઈને નાચનાંગાતાં છોકરા-છોકરીઓ થંભી ગયાં પરંતુ જ્યાં હતાં ત્યાંથી, જલદી ખસી શક્યાં નહીં. હવે એ બધાં હાંફતાં હતાં અને પોતે થાકી ગયાં છે એવો અહેસાસ થવાથી ડોલતાં હતાં. છોકરીઓ હાથના પંખા ઝાટકવા લાગી હતી.

પાઠક વૅનમાંથી ઊતરીને અમારી પાસે આવ્યા અને માણસો ખાવાનું ભરેલાં વાસણો ઉતારવા લાગ્યાં. છોકરા-છોકરીઓ ત્યાં દોડી ગયાં અને સૌએ ડિશો લેવા માંડી.

'ચાલો સર, ચાલો... મૅડમ, આવો તો ખરાં!'

અમને એક બાજુએ ઊભાં રહી ગયેલાં જોઈને બેચાર જણ બોલી ઊઠ્યાં. એક છોકરી હાથમાં ડિશો લઈને અમારી બાજુ આવવા લાગી એટલે હું સામો ગયો.

'તમે ના સર, કંઈ એન્જૉય કરતા જ નથી. અમોલ સર તો-'

એક બીજી છોકરી કંઈક એવી રીતે હસતાં બોલી ગઈ. મેં એની સામે જોઈને અચાનક અમોલ જેવું સ્મિત

છે ઘરમાં ઘુસપેઠની એની પ્રક્રિયા ચાલુ જ છે આજે આખો દિવસ આમ વરસ્યા કરશે તો મરો જ થઈ જવાનો એક તો નીચાણવાળો વિસ્તાર ને એમાં ગટરો બેસ ખરેખર તો અમારું કામ આ જ જગ્યાએ હોવું જોઈએ પણ એવું થોડું છે કે નોકરીમાં મનપસંદ જગ્યાએ કામ થાય? એ તો ઉપરથી ઑર્ડર આવે 'સાબરમતીના પટમાં સો માણસો ફસાઈ ગયા છે તાત્કાલિક હાજર થાવ'

મેં ગમબૂટ પલંગ નીચેથી કાઢ્યા ને પહેરવા માંડ્યા મને હતું કે પત્ની પાછી 'જાવ છો?' એવો ઉદ્ગાર કાઢશે પણ એવું થયું નહીં એને ખબર હતી આ નોકરી જ એવી રાત દા'ડો જોવાના ના હોય એમાં તો લોકોની જ ચાકરી ને લોકોની પાછળ લાગ્યા રહેવાનું ઘરબાર ભૂલી જવાના ખાસ આવા વખતે ગમે ત્યારે બોલાવી લે અગાઉ પણ આવું થયેલું ને એનો અનુભવબોધ એને હશે એટલે જ એણે વધારે કશું કહેવાનું માંડી વાળ્યું જવાનું તો મનેય નહોતું ગમતું છોકરાને આમ બેભાન મૂકીને ફરજ બજાવવા જવા કયો બાપ તૈયાર થાય?

બૂટ પહેરી લીધા પછી મેં યુનિફૉર્મ ચઢાવ્યો ફરી પાછું એક વાર પત્નીના ચહેરા સામે જોવાઈ ગયું એનો દયામણો, હતપ્રભ, બેબાકળો ચહેરો જોતાં જ મને આ નોકરી પર ગુસ્સો ચઢ્યો સાલ્લું એક રજાના દિવસેય અને એમાં પણ મોજમજા કરતા હોય તો સમજ્યા પણ આ તો સનો છોકરો બીમાર બીમાર એટલે તાવ ધખધખ ખરર કલાકથી આંખો મીંચીને પડ્યા હોય એનું ભયંકર ટેન્શન ને એમાં રાતનો ઉજાગરો પાછો આડી કાલની મોસમ સાધારણ દિવસ હોત તો આડોશીપાડોશીનેય સોંપીને જાત પણ ઘરમાં પાણી ના ઘૂસી આવે એની ચિંતામાં આડા દેવાયલા પાડોશીઓના દરવાજાય કોણ ખોલાવે? આવી તો કેટલીય આપત્તિઓ ને તોફાનો મેં જોઈ નાખ્યાં છે પણ એ બધા પારમ કૂવામાં કોઈ છોકરું પડી ગયું હોય ને એને બચાવવાનું હોય તોય એમાં માનવતાનો ભાવ ઝાઝો ના આવે સીધી ફરજ મશીનની જેમ ધબાક કરતું પડતું મેલવાનું ને જિંદગી બચાવી લેવાની એક જિંદગી બચાવ્યાનો કોઈ ઝાઝો હરખ આનંદ પણ ના થાય ફરજનો એક ભાગ બધું યાંત્રિક ઢબે આંખ જુએ મગજ વિચારે થોડા પ્લાન દોરાય સ્નોરકેલ મુકાય હાથ ચાલે, પગ દોડે ને ફટાફટ કામ થતું જાય એમાં કોઈ વીરત્વ કે બહાદુરીનો અંશય ના દેખાય જેમને બચાવ્યા હોય એમના સ્વજનો કૃતજ્ઞભાવે બે ઘડી જોઈ રહે એમની આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હોય ને આપણે બેફીકર બનીને ત્યાંથી ચાલવા માંડવાનું બીજે

એકનો એક નંબર રાખજે એટલે સમજવાનું ક્યાંક જવાનું છે આફિસમાં હોઈએ તો ડાયરેક્ટ સૂચના મળે પચવટીમાં સુલભ કૉમ્પ્લેક્સના છઠ્ઠા માળે આગ લાગી છે એન્ટ્રી પાડો ઝટ દોડો સ્નોરકલ સાથેની વાન ને ફાયર ટેન્કર 'વોય વોય વોય' કરતા આવી જાય સીધા પહોંચવાનું ઘટનાસ્થળે સ્નોરકેલ મુકાય અને ને દફ્તર સાહેબના મોમાંથી સીધું જ નીકળે, 'રહમાન બહોત ટેરિફિક ફાયર હૈ તુમ્હારે બિના લગતા નહીં બુઝેગી' પછી આગ ફોર આપણા હાથમાં આવી જાય ને કલાક બે કલાકમાં કામ ફિનિશ કૉમ્પ્લેક્સનો માલિક ગળગળો થઈને દફ્તર સાહેબનો આભાર માને ને આપણે જોતા રહેવાનું પણ આ નોકરીનો એક ભાગ ઘણી વાર થાય કે આ તો કૂતરા જેવી નોકરી જરા મળ તો બીજાને, જતા મળવાના હોય તો આપણું માથું કોઈ કોઈ વાર ક્યાંક તા થઈ જાય તો ઠીક છે, પણ આવું બધું કાયમ

બનતું નથી. અમારા પગારેય કંઈ એટલા સારા નથી કે કામ કરવાનો દિલી ઉત્સાહ આવે. ફરજ છે એટલે જખ મારીને બજાવ્યે જ છૂટકો. વીકલી ઑફ હોય કે જાહેર રજા હોય! ના જઈએ એટલે મેમો મળે કાં સસ્પેન્શનની ધમકી.

પેલો માણસ રૂમમાંથી બહાર જતો રહેલો. મેંય મનને કઠોર કરીને પત્ની સામું જોયા વિના ચાલવા માંડ્યું. બધું અલ્લાના ભરોસે છોડીને. આવામાં એ સિવાય બીજું થાયેય શું?

બહાર વરસાદ તો દુશ્મનની જેમ ઘાંઘો થયેલો. ઘૂંટણસમાણાં પાણી સોસાયટીમાં ભરાયેલાં. અનવરત વરસતા જતા છાંટાઓની પેલે પાર દૃષ્ટિ કરીએ તો ધોખો ખાઈ જવાય. આંખો મીંચાઈ જતી હતી. માણસ જોડે બ્રિગેડની જીપમાં બેઠો કે દિલ એક થડકારો ચૂકી ગયું. અચાનક ઘર યાદ આવ્યું ને પાણીથી ભીંજાયેલી આંખમાંથી આંસું ટપકી પડ્યું.

* * *

સ્થિતિ બહુ ગંભીર હતી. સાબરમતીના કિનારા પર પાણી આવું આવું કરતું'તું ને કેટલીક જગ્યાએ ડૂબી ગયેલા ઝૂંપડાંનાં છાપરાં જ દેખાતાં હતાં. બ્રિગેડની ચાર ગાડીઓ અને દસબાર માણસો સિવાય આ આખા વિસ્તારમાં કોઈ દેખાતું નહોતું. હા, નેહરુબ્રિજ પર ખેલતમાશો જોતાં હોય એવા ઘણા ઊભેલા. કદાચ બ્રિગેડના હેરત અંગે જ દાવપેચ એમને જોવા હશે. કોઈ કહેતું'તું કે આખી રાતમાં વીસ ઈંચ પાણી પડ્યું ને એમાં પાછું વાસણા બૅરેજનું પાણી પરોઢિયે ઠલવાયું. રાતે કોઈ સાયરન ના વાગી કે ના તો ચેતવણીની જાહેરાત સરકારે કરી. દસ જાણા તો ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં જ તણાઈ ગયાં. જેટલા જાગતા'તા એ પટ છોડીને ઉપર આવ્યા એમાં બચ્યા. બાજુના ભાટ ગામે પાંત્રીસ જાણા પથારી સમેત તણાઈ ગયાં. બ્રિગેડ આખી રાત મથી એટલે કેટલાય બચ્યા. ગરીબ માણસો બિચારાં! કોઈએ કીધું કે નહીં નહીં તો પચાસેક માણસ તણાઈ ગયું હશે. સુરક્ષિત જગ્યાએ રહેનારા આ બધી ચર્ચા કરતા હતા. ઉપર બ્રિજ પર. નીચે પાણી ઉપર આવતું જતું હતું ને અમારી કામગીરી અત્યંત મુશ્કેલ બનતી જતી હતી. બ્રિજના પિલ્લર પર બિલાડીઓ ભેરવીને નીચે લબડાવેલા દોરડા વડે પટમાં ઊતરીને બે હોડકામાં બેસીને સમગ્ર બચાવ કામગીરી કરવાની હતી.

'રહેમાન લેટ આયે.'

વરસાદના ધુંબકધુમ્બામાંય આ અવાજ મારા કાને ગ્રહ્યો. પહેલાં તો સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવાની ઈચ્છા થઈ આવી પછી થયું કે લેટ પણ આવ્યો તો છું. એવુંય નથી કે બધું કામ આટોપી લેવાયું હોય. હજુય ઘણાને બચાવવાની કામગીરી કરવાની હતી. કેટલાય જાણાં બેબસ, બેબાકળાં બનીને અમારી સામે મદદની આશા-અપેક્ષામાં આંખો તાકીને ઊભાં હતાં. અમારા હોડકામાં ક્ષમતાથી વધારે માણસો સમાઈ શકે તેમ નહોતાં છતાં ડૂબવાના જોખમેય એ કામ કરી લેવાનું હતું. જીવ બચાવવાની કોને ના પડી હોય? આટલાં વરસની આ નોકરીમાં એટલું મેં જોયું છે કે જીવ ઉપર આવે ત્યારે માણસ બધુંય ભૂલી જાય છે. સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ, સંબંધો ને લાગણી બધું જ. કદાચ આમાં ક્યાંક હું ખોટા અનુમાનોય કરી બેસતો હોઉં, પણ મોટે ભાગે જીવ બચાવવાની વાત આવતી હોય ત્યારે તો માણસ હાથ ને પગ, આંખોને મગજ બધું પોતાના માટે જ અંકે કરીને દેમાર દેમાર હાંફળોફાંફળો થઈ જવા લાગે છે. બીજાની પહેલાં મારો જીવ બચી જવો જોઈએ. એ પછી ભલે એનો બચે. બાકી દુનિયાનું થવું હોય તે થાય. જીવ બચાવવાની સ્પર્ધા જ જાણે યોજાઈ

હોય. એમાંય માણસની આગળ આવા તોફાન આવીને ઊભાં હોય ત્યારે તો ખાસ ઘાંઘા થવાની રેમ લાગે. છોકરાને બાજુમાં હડસેલીને નિર્જીવ ચીજવસ્તુઓને બચાવવા દોડાદોડી થાય. જાન બચે સાથે માલ પણ બચે. હાથમાં આવ્યું તે લઈને દોડવાનું. માણસની મનોવૃત્તિ જ કદાચ એવી હશે! જિંદગીભર મહેનત કરીને કશું વસાવ્યું હોય એને આમ, કુદરતના રાક્ષસીપણા સામે ફોગટમાં ગુમાવી દેવાનું? મેં તો આવા કેટલાય કિસ્સા જોયા છે જેમાં માણસ જરીક અમથી વસ્તુ બચાવવા જતાં છોકરું ગુમાવી દેતો હોય. આખી જિંદગી રડ્યા કર્યે પછી!

'રહેમાન તુમ લેફ્ટ લો. જલ્દી જાઓ.' લાકડીનો એક હડસેલો વાગતાં જ હું ચોંક્યો. દસ્તૂર સાહેબ પાછળ જ હતા. સામે જવાબ આપવાનો આ કોઈ વખત નહોતો. 'જી' કહીને હું બ્રિજ બાંધેલા દોરડાને પકડવા જાઉં ત્યાં વળી ડાબી બાજુએ પચાસેક ફૂટના અંતરે પચાસસાઠ માણસોના એક ટોળાનો શોરબકોર સંભળાયો, 'એને બચાવો, એને બચાવો.' ટોળું જોરજોરથી બૂમો પાડતું હતું. કોને બચાવવાની વાત હતી એ સમજાતું નહોતું. ફાટી પડેલા આભમાંથી પાણીનો સીધો ધોધ વરસતો હતો ને એની આરપાર સામેની બાજુએ શું ચાલે છે એય કળાતું નહોતું. માત્ર અવાજ પરથી ખબર પડતી કે ક્યાંકથી મદદની ધા છે. કોઈ ડૂબી રહ્યું છે ને એને બચાવવા માટે બૂમબરાડા પડાઈ રહ્યા છે. નદીમાં પાણી વધતું જતું હતું. શરૂઆતમાં હું આવ્યો ત્યારે જે ઝૂંપડાનાં છાપરાં મને દેખાયેલાં એય હવે પાણી નીચે ગરક થવા માંડેલાં.

'એ ગાંડો... એને બચાવો...'

દોરડું ઊંતરીને હું સીધો પાણીમાં ખાબક્યો. નીચે કશું ભરાયેલું પડ્યું હશે તે સીધું પગમાં વાગ્યું. છ-સાત લગાવીને થોડો આગળ પહોંચ્યો. પગમાં કળતર થતી હતી. પાણીના મારાથી આંખો સૂજી ગયેલી ને એમાં ગઈ રાતનો ઉજાગરો. લાહ્ય બળવા લાગી. આંખોમાં કોઈ મરચું ભભરાવી રહ્યું હોય એવું લાગતું હતું. પોપચાં ભારે થઈ ગયાં ને સખત હાક ચઢી આવ્યો. ધોધમાર પ્રવાહની સામે તરવાનું બહુ આકરું હતું. બ્રિગેડનું હોડકું આવી જાય તો આ કપરી દશામાંથી હું બહાર આવી શકું તેમ હતો, પણ ક્યાંય આજુબાજુ હોડકું દેખાયું નહીં. કૂતરા જેવી નોકરીમાં આવી ઝખનાઓ કેટલીય વાર થઈ આવે છે. થાય કે આવા ટાણે થોડી સગવડ ખાતરેય બ્રિગેડ સાધન આપે તો કેવું સારું! પણ આવું બધું આવી હોનારત ટાણે વિચારવું વ્યર્થ કહેવાય. અહીં તો કામ કર્યે જવાનું. થાકીને, લોથપોથ થઈને ઑપરેશન પતાવ્યું હોય એટલે કોઈ પીઠ ન થાબડી જાય તોય સૂધ ના રહે. સૂધ આવે ત્યારે કોઈ પીઠ ન થાબડે. તીરે ઊભા રહીને નિર્દેશ કર્યે રાખતા સાહેબોની પ્રશંસા સાંભળવાની આ બધું, જોકે, કોઠે પડી ગયું છે.

'એય... એય...' ટોળું મારી નજીક જાણે આવીને મને બચાવવા માટે બૂમો નાખતું હોય એવું મને લાગ્યું. ભારે થઈ ગયેલી આંખોને પરાણે ઊંચી કરીને મેં જોયું તો ટોળામાંનો એક એક માણસ એક ઝૂંપડાની દિશામાં આંગળી કરીને કશું બતાવી રહ્યો હતો.

'આ... પેલી બાજુ સામે...'

અવાજ સાથે જ નજર એ બાજુ ગઈ. ઝાંખાપાંખા અજવાળામાં કોઈ માણસનો આકાર દેખાયો. અત્યંત ઝડપથી, હાથની ડાંકો ભરતો હું એ બાજુ ગયો.

એક ડોસો ઝૂંપડીના પતરાળા છાપરા પર બેસીને ગાંડાની જેમ ફાટી આંખે આકાશ સામે જોઈ રહેલો. એની નજીક જતાં મને ગભરાટ થઈ આવ્યો. સૂનમૂન ક્ષુબ્ધ દશામાં બેઠો બેઠો એ

એકીટશે ઉપર તાકી રહ્યો હતો. બીતાં બીતાં સહેજ એની નજીક જઈને જોયું તો મારા હૃદયમાં ચિત્કાર વ્યાપી ગયો. અચાનક મને મારો છોકરો યાદ આવ્યો ને એ વૃદ્ધની જગ્યાએ જાણે હું. ક્ષણનોય વિલંબ કર્યા વિના હું એની પાસે ગયો. 'કાકા, ચલો ઊઠો, દેખો બાઢ આઈ હૈ, ડૂબ જાઓગે.'

મૂર્તિની માફક, હાલ્યાચાલ્યા વિના એ બેસી રહેલો. મારા કહેવાની એની પર કોઈ અસર નહોતી. વધુ વાર કહેવું અને એ રીતે સમય બગાડવો પાલવે એમ નહોતું જ. સહેજ પણ વાર થાય તો ઉપર ને નીચેથી આવતું પાણી એને ડૂબાડી દે એમ હતું ને સનેય થાકને લીધે જાણે થતું'તું કે...'

'ચલો; કહીને એક આંચકા સાથે મેં એને બાવડેથી ઝાલ્યો. હાથ પર કોઈએ વાર કર્યો હોય એવી પીડાથી એ ચિત્કારી ઊઠ્યો ને 'મારો છોકરો મરી ગયો... મારો છોકરો મરી ગયો' કહીને જોરજોરથી આક્રંદ કરવા લાગ્યો. 'હુંય મરી જઈશ, મારે નથી આવવું'ની જીદ એ લઈ બેઠો હતો. હું અવાક થઈ ગયો. એના ખોળામાં પાંચછ વર્ષનું છોકરું સૂતું પડેલું ને એના મોં પરથી પારાવાર પાણી નીતરતું જતું હતું.

બેઉને મારા ખભે ઊંચકીને કિનારે લઈ જવા જેટલી મારી તાકાત અત્યારે તો નહોતી જ. બીજા કોઈ સંજોગો હોત તો બે શું ચારને ખભે લઈને પાર ઉતારત. મને હોડકાની જરૂરિયાત લાગી. હોડકું હોય તો વાંધો ના આવે. હોડકાની અપેક્ષાએ દૂર સુધી મેં નજર નાંખી, પણ કશું કળાયું નહીં. આ ડોસાને બચાવવાની બૂમો પાડતું ટોળુંય ક્યાંય નહોતું દેખાતું હવે. બ્રિજ પણ દેખાતો નહોતો. હું હવે ક્યાં આવી ગયો હતો એય મને સમજાતું નહોતું. એક પણ મિનિટનો વિલંબ થાય તો આ વૃદ્ધને...

બીજી જ સેકંડે મેં બળજબરીથી ડોસાને ઉઠાડ્યો ને એક ખભે એને ને છાતીએ એના છોકરાને વળગાડ્યો. ડાબા હાથથી મેં રાક્ષસી છલાંગો ભરવા માંડી. એક હાથથી પાણીના પ્રવાહને કાપવાનું બહુ અઘરું હતું. મારો હાથ તૂટતો જતો હોય એવું મને લાગ્યું. આંખો પર કોઈએ હથોડા માર્યા હોય એટલો ભાર લાગ્યો ને છાતીમાં સખત પીડા થઈ આવી. શ્વાસ ધીમે ધીમે હેઠો થતો ગયો ને મારી આંખો એકદમ બંધ થઈ ગઈ.

* * *

'રહેમાન, ઓ રહેમાન...'

ગાલ પર કોઈ હળવેથી ટપલીઓ મારતું હોય એમ મને લાગ્યું. 'રહેમાન આંખેં ખોલ', ટપલી મારવાનું વધી ગયું ત્યારે મારી પાંપણો સહેજ ઊઘડી. છાતીમાં હજુય દુ:ખતું હતું. 'રહેમાન... ચલ ઊઠ દેખ બારિશ બંધ હો ગઈ...' કોઈ ભારે શરીરવાળા માણસે મને ઊંચકીને જીપમાં નાંખ્યો. છાતીએ જોરજોરથી હાથ ઘસાયો. પેટ દબાયું. એ સાથે જ મારી આંખ સહેજ ખૂલી.

'રહેમાન, વો બુઢ્ઢા થા ન તું બચા કે લાયા...'

ફરીથી, ભાર નીચે દબાયેલી આંખોને કોઈએ હળવેથી ઊંચી કરીને મને હલાવી નાંખ્યો.

'ઉસકા છોકરા મરા નહીં થા. બેહોશ હો ગયા થા. થોડા પાની ઘૂસ ગયા થા પેટ મેં... ઊઠ, દેખ બારિશ બંધ હો ગઈ.'

ખાસ્સા પ્રયાસ પછી ઊંડો શ્વાસ હું લઈ શક્યો. આંખ થોડી ખૂલી. પાંપણો પરથી ભાર ઘટ્યો હોય એવું લાગ્યું. જીપનું સ્ટાર્ટર અપાયું ત્યાં પેલો માણસ મારી સામે આવીને ઊભો ને એકદમ ગળગળો થઈ ગયો, 'દસ્તૂર સા'બ કો તુમ્હારી ચિઠ્ઠી દી. વો તુમ્હારે ઘર ગયે થે... 'બેટા હોશ મેં આ ગયા હૈ.' કહેતાં એણે કોઈ ના જુએ એમ એની આંખમાંથી ટપકતું આંસું રોકી રાખ્યું.

ચિંતન

પ્રભુની મહાઘડી

શ્રી અરવિંદ

એવી ક્ષણો આવે છે કે જ્યારે આત્મા મનુષ્યોની મધ્યે ફરતો થાય છે અને આપણા સ્વરૂપના નીર ઉપર પ્રભુનો ઉચ્છ્વાસ વિચરવા માંડે છે, એવી ક્ષણો પણ આવે છે કે જ્યારે એ આત્મા પાછો ચાલ્યો જાય છે અને માણસોને ત્યારે તેમના પોતાના અહંકારની શક્તિના કે પછી અશક્તિના જોરે કામ કરતા રહેવુ પડે છે. આમાથી પહેલા પ્રકારની ક્ષણોનો કાળ એવો છે કે જ્યારે થોડો સરખો પ્રયત્ન પણ મહાન પરિણામ લઈ આવે છે અને તે ભાવિને પલટી નાખે છે, બીજા પ્રકારની ક્ષણોના સમયની અવધિઓ એવી છે કે જ્યારે ઘણા ઘણા પુરુષાર્થમાથી નાનકડુ એવુ જ પરિણામ આવે છે. એ સાચુ છે કે બીજા પ્રકારની સ્થિતિ પહેલા પ્રકારની સ્થિતિને તૈયાર કરી આપી શકે છે, એ આકાશ પ્રત્યે ચડતી યજ્ઞની નાનકડી ધૂમ્રસેર બની શકે છે કે જે પ્રભુની પરમ સમૃદ્ધિની વર્ષાને નીચે નોતરી લઈ આવતી હોય છે.

આ દિવ્ય પળ આવીને ઊભી રહે તે વેળાએ જે માનવ કે જે રાષ્ટ્ર નિદ્રામા પોઢી રહેલો દેખાય અથવા તો એ પળનો ઉપયોગ કરવા માટે સજ્જ ન દેખાય એ ખરેખર દુર્ભાગી છે, કેમ કે આ સમયે પ્રભુનુ સ્વાગત કરવા માટે દીપકની વાટ સંકોરી રાખવામા આવેલી નથી હોતી અને પુકારની સામે કાનને બીડી રાખવામા આવેલા હોય છે. પણ જેઓ બળવાન છે અને સુસજ્જ છે, છતા આ શક્તિને વાગનાડી મૂકે છે અથવા આ પળનો દુરુપયોગ કરે છે તેમનુ દુર્ભાગ્ય તો ત્રણ ગણુ છે, એમને માટે તો પછી રહે છે કોઈ અસીમ અસીમ હાનિ અથવા તો કોઈ મહાન વિનાશ.

પ્રભુની આ ઘડીમા તુ તારા આત્મામાથી તમામ આત્મ છલને અને દંભને અને મિથ્યા આત્મ પ્રશંસાને દૂર કરી દઈ તેને સ્વચ્છ કરી લે કે જેથી પછી તુ તારા આત્માની અંદર સીધી નજર નાખી શકે અને એ આત્માને જે પુકારી રહ્યુ છે તેને સાંભળી શકે. પ્રકૃતિમા રહેલી સર્વ અસચ્ચાઈ, કે જે એક સમયે પ્રભુની દૃષ્ટિની સામે અને આદર્શના પ્રકાશની સામે તારા બચાવ રૂપે કામ કરતી હતી, તે હવે તારા બખ્તરમા એક છિદ્ર રૂપે બની રહે છે અને પ્રહારને નોતરી લે છે. તુ તત્કાળ પૂરતો વિજય પામ્યો હોઈશ, તો એ તો તારે માટે અધીય મોટુ દુર્ભાગ્ય બની રહેશે, કારણ કે પેલો પ્રહાર ભવિષ્યમા આવશે અને તારા વિજયની અંદર જ તને ભોયભેગો કરી દેશે. પરંતુ નિર્મળ બની જઈને તુ ભયમાત્રને વિસર્જી દે, કેમ કે આ ઘડી ઘણી વાર ભીષણ હોય છે, એ એક અગ્નિ જેવી, અને વંટોળિયા અને આંધી જેવી હોય છે, એ પ્રભુના મહા ક્રોધના દ્રાક્ષ પીલવાનો સંચો ફરતો જાય તેવી છે. પરંતુ આ ભીષણ ઘડીમા જે પોતાના ધ્યેયના સત્ય પર ખોડાઈને ઊભી શકે છે એ જ આખર લગી ટકી રહેશે, એ ઢળી પડશે તોપણ તે પાછો ઊભો થઈ જશે, એ પવનની પાંખ પર વહી જતો દેખાશે, તોપણ તે પાછો આવશે. અને વળી દુન્યવી ડહાપણ ખૂબ નિકટ આવી તારા કાનને ભંભેરી મૂકે એમ ન થવા દેતા, કારણ કે આ ઘડીમા તો બધુ જ અણધાર્યુ બનતુ હોય છે.

ચિંતન

સંકલ્પશક્તિ અને કુદરતી ઘટનાઓ

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

[પૂ. કિશોરલાલભાઈ 'અખંડ આનંદ' પ્રત્યે બહુ મમતા ધરાવતા હતા. તેઓ નાજુક દેહસ્થિતિમાં હરિજન-પત્રોનો ભારે બોજ ઉઠાવતા હતા એટલે 'અખંડ આનંદ' માટે કંઈક લખવાનું કહેવાની મારી હિંમત ચાલતી નહોતી, છતાં આ વખતે મેં એમને વિનંતિ કરેલી: 'આપની તબિયત સારી હોય તો દિવાળી અંક માટે કંઈક લખી મોકલજો.' 'અખંડ આનંદ'ને ગુજરાતમાં જે લોકપ્રિયતા મળી છે તે જોતાં ગુજરાતને સંદેશો આપવાનું તે સબળ સાધન બની શક્યું છે. આ કારણે હંમેશ એમ થાય છે કે ગુજરાતના તત્ત્વચિંતકોના વિચારોના પ્રચારનું વાહન 'અખંડ આનંદ' બની શકે તો સારું. પૂ. કિશોરલાલભાઈને આવી ભાવનાથી જ વિનતિ કરવામાં આવી હતી. આ વિનતિનો એમણે સ્વીકાર કર્યો હતો અને લખ્યું હતું: 'તબિયતનું તો ચાલ્યા કરશે, પણ કંઈક લખી મોકલીશ.'

એ પછી એમની માંદગીના અને દેહવિલયના આઘાતજનક સમાચાર આવ્યા છતાં મનમાં એમ રહેતું હતું કે તેઓએ કંઈક લખ્યું હશે. તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર એમના મંત્રી શ્રી રમણભાઈ તરફથી નીચેનો લેખ મળ્યો. એ લેખ આ જ અંકમાં અન્યત્ર છાપ્યો છે. પૂ. કિશોરલાલભાઈને વંદના કરી એમનો આ છેલ્લો લેખ અહીં પ્રગટ કરું છું. — સોપાન]

ઈ. સ. ૧૯૩૩ના બિહારના મહાન ધરતીકંપ વખતે ગાંધીજીએ એવું વિધાન કર્યું હતું કે એ ધરતીકંપ આપણા હરિજનો પ્રત્યેના પાપનું પરિણામ છે. આ વિધાન સામે તે વખતે વિદ્વાનો તરફથી ઘણી ટીકાઓ થઈ હતી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ એને વખોડી કાઢ્યું હતું. જાહેરમાં નહીં, પણ ખાનગી પત્રમાં મેં પણ તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

મારો ખ્યાલ છે કે ગાંધીજી એ ટીકાઓને ગળીને બેસી રહ્યા હતા, કોઈ ઠેકાણે જાહેરપણે જવાબ વાળ્યો નહોતો. મને કાંઈ એવો પણ ખ્યાલ છે કે મને એવા ભાવનું (ગાંધીજી) લખેલું કે હરિજનો પ્રત્યેના જ પાપનું પરિણામ છે એમ કહેવું કદાચ બરાબર ન હોય, પણ મનુષ્યોના પાપનું પરિણામ છે એમ તો અવશ્ય કહી શકાય. તે વખતે જોકે હું તેટલુંયે સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો, છતાં તે વખતે એ ચર્ચા મેં ઘણું કરીને પડતી મૂકી હતી.

એ વાતને અઢાર વર્ષ વહી ગયાં તે પછી તા. ૬ઠ્ઠી ઑક્ટોબર ૧૯૫૧ના 'હરિજન બંધુ'માં 'દુકાળના ઓછાયા'ના મથાળા નીચે એક લેખમાં મેં નીચે મુજબ છેલ્લા ફકરા લખ્યા હતા:

'કેવળ ટાઢ-તાપ, પવનના વેગો વગેરે જ વરસાદ લાવે છે કે ઘસડી જાય છે એ માન્યતા અધૂરી છે. આપણા શુદ્ધાશુદ્ધ સંકલ્પો અને વ્યવહારો પણ એક જબરદસ્ત બળ છે. તે પણ સુધારવા જોઈએ. આ વહેમની વાત નથી. મોટા મોટા તોપના ગોળાઓના, ઍટમ તથા હાઈડ્રોજન બૉંબના ધડાકા એ માનવસંકલ્પથી જ થયેલી શક્તિઓ છે ને? કોણ કહેશે કે એની અસર વાતાવરણ પર ન થઈ શકે? એ ધડાકા, ભય, ત્રાસ, કતલ વગેરે ઉપજાવવાના સંકલ્પથી

જ થાય છે આમ, મનુષ્યોના શુભ અશુભ સકલ્પોથી પ્રેરિત બળ પણ ઋતુઓનુ કારણ એ એક બળ માત્ર બૉંબના રૂપમા જ હોઈ શકે એવો નિયમ નથી

'માટે આપણે સર્વ પ્રકારે આપણા વ્યવહારોને અને દાનતને શુદ્ધ કરીએ '

આ વિચાર સામે એક મિત્રે લાબો વિરોધ નોંધાવ્યો છે એમાથી મારી ભાષામા સારાશ નીચે આપુ છુ

'સમાજમા સદાચાર, શુદ્ધ વ્યવહાર, નીતિ, સમાનતા વગેરેની ઘણી જરૂર છે સમાજના સુખ, સતોષ, શાતિ વગેરે માટે તે અનિવાર્ય છે, એમા શક નથી પણ તેના અભાવે વરસાદ પડે નહીં, દુકાળ પડે, ધરતીકપ થાય વગેરેનો સબધ જોડવો એ વૈજ્ઞાનિક નથી લાગતુ

'આત્મા સત્યસકલ્પ છે એ સાચુ, પણ અસત્યાચરણ કરનારા દુકાળ વગેરે પડો એવો સકલ્પ કરીને બેઠા નથી હોતા, એટલે એ કર્મોનુ આ પરિણામ છે એમ કેમ કહેવાય?'

'આ રીતે ઊભો કરેલો કારણકાર્ય સબધ અને ફલશ્રુતિ એ ચમત્કાર તથા પૌરાણિક વિકૃતિ જેવુ લાગે છે આપણી પ્રજા તેમ જ નેતાઓ આવી પૌરાણિક સસ્કૃતિ(બલ્કે વિકૃતિ)ના મહાન ઉપાસક છે, તેમને આ લેખ જબરદસ્ત ટેકો આપી દેશે અહી ઘણા લોકો કહે છે કે, 'ગાય નાથી, માટે વરસાદ પડતો નથી ' એ લોકો માને છે કે ગાય નાથવી તે શુદ્ધ વ્યવહાર નથી વળી, વરસાદ પડ્યો નથી એ પણ હકીકત છે તમારો આધાર એ લોકો લઈ શકે છે

'વળી, આવી રીતે કારણકાર્ય સબધ જોડવામાથી યજ્ઞયાગ, બલિદાન, કૂકડા, બકરા પાડા વગેરેના ભાગ, બાધા આખડી વગેરેના વહેમો ઊભા થયા છે, મતર જતર વગેરે પાખડોનો પણ આમાથી જ ઉદ્ભવ છે

'માટે શુદ્ધ વ્યવહારનુ સમર્થન અને આચરણ તેના નૈતિક પાયા પર જ થવુ જોઈએ ભૌતિક ભય, લાલચ, આપત્તિમાથી બચવા માટે નહી

જેમ ભગવાન બુદ્ધે સત્યાદિ વ્રતો અને અષ્ટાગમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો, અને તેને એક આર્ય સત્ય કહ્યુ, પણ સાથે જ જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ વગેરે પાચ દુ ખો પણ આર્ય સત્યમા જ ગણાવ્યા એટલે કે સત્ય બોલનારા માદા નહી પડે કે અહિંસા પાળનારને દુકાળ નહી આવે, એમ કહ્યુ નહીં એ જ રીતે આપણે પણ વિચારવુ જોઈએ

'છેલ્લા ફકરાનો ('માટે') શબ્દ તો મને ઘણો જ ખરાબ લાગે છે એ ફલશ્રુતિના વચન જેવો લાગે છે

'આપણા દેશમા દર ત્રણ વર્ષે ક્યાક ને ક્યાક દુકાળ પડે છે, એ વર્ષો જૂનો અનુભવ છે આપણા વ્યવહારો પહેલેથી જ અશુદ્ધ હતા એમ આપણે કહી શકતા નથી સૌરાષ્ટ્રમા દુકાળ પડ્યો ત્યારે કેટલાક કહેવા લાગ્યા, 'કૉંગ્રેસનુ રાજ આવ્યુ, તેથી આમ થયુ ' શુ રાજાઓના વખતમા વ્યવહારો શુદ્ધ હતા? પરદેશના રાજ્યોએ હિંદ જેવા ઘણાય રાષ્ટ્રોને વર્ષો સુધી ગુલામીમા રાખ્યા અને તેમનુ શોષણ કર્યું ત્યા પ્રાકૃતિક આફત કેમ ન નડી? અને નડી હોય તોયે આ જ કારણ છે એમ શી રીતે કહી શકાય?

'વળી, શુદ્ધ વ્યવહાર કરનારો સમાજ હોય, તોપણ આપણો દેશ એટલો મોટો છે કે કોઈક જગ્યાએ ઓછો, કોઈ જગ્યાએ વધારે વરસાદ, હવામાન વગેરે રહે જ જો તમારા સિદ્ધાન્તને સ્વીકારી લઈએ તો એક પ્રાતમા દુકાળ પડ્યો, તો બીજા પ્રાતના લોકો એ પ્રાતના શુદ્ધ વ્યવહારની ચર્ચા કરવા લાગશે અને દુ ખમા

પડેલાને મદદ કરવાને બદલે તેમના ન્યાયાધીશ બની જશે.

'જીવનશોધન'ના 'કર્મવાદ'ના પ્રકરણના તમે વિચારની વધારે તુલા જાળવી છે. તેમાં તમે સ્પષ્ટપણે આવી કુદરતી આફતોને 'કર્મ' જોડે ન જોડવા ચેતવણી આપી છે. તે કરતાં આ લેખના વિચારો ઊલટા જ લાગે છે. આ શું વિચારોમાં પલટો થયો છે?

'આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા વિનતિ કરું છું, જેથી તમારી નવી દષ્ટિ અમે સમજી શકીએ.'

મારું લખાણ બહુ ટૂંકું હોવાથી આવી શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ એમાં નવાઈ નથી, અને એમાંથી જે અનર્થો ઉત્પન્ન થવાનો લેખકે ભય બતાવ્યો છે, તેને માટે અવકાશ રહે છે. માટે મારા વિચાર વધારે સ્પષ્ટ કરું છું.

મારી વિચારસરણીનું મૂળ આત્માના સ્વરૂપ વિશેની મારી વેદાંતદૃષ્ટિ અને આત્મા તથા સૃષ્ટિનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય વચ્ચેના સંબંધ વિશેના મારા અધિતર્ક(અ. હાઈપોથિસીસ કે થિયરી)માં છે.

આત્મા ચૈતન્યશક્તિ છે, મહાન સંકલ્પશક્તિ છે અને એ શક્તિ સત્ય અથવા અમોઘ છે. એટલે કે એનો સંકલ્પ કદી મિથ્યા થતો નથી. જેમ સંકલ્પ કરે છે તેમ બની જ આવે છે. તુર્ત જ બને કે ટૂંકો કે લાંબો કાળ જાય તે જુદી વાત છે. દરમિયાનમાં વળી, આત્મામાં એથી વિરોધી સંકલ્પો ઊઠે, પહેલાંના સંકલ્પ પર સ્થિર ન રહે, તેથી ઘટનાનાં રૂપ, સ્થિરતા વગેરેમાં ફરક પડે તે જુદી વાત; પણ એનો સ્વભાવ સત્ય સંકલ્પનો જ છે. એ સંકલ્પ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે પરિણામ સુખરૂપ લાગે કે દુ:ખરૂપ લાગે તે વળી જુદી વાત છે.

આ અધિતર્ક મારી બુદ્ધિમાં કેવળ શાસ્ત્રાધારે સ્થિર થયો નથી. જીવનના અનેક અનુભવોથી મને એ શ્રદ્ધેય બન્યો છે.

શાસ્ત્રાધાર કહીએ એ તો આત્મા સત્યકામ સત્યસંકલ્પ છે, એ તો ઉપનિષદવાક્ય જ છે. વળી, તેમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે આવા ઉદ્‌ગારો છે: 'આત્માએ જોયું કે પોતે એકલો છે. તેણે વિચાર્યું, 'હું બહુ થાઉં,' ને તે બહુ રૂપે થયો -' અર્થાત્ આ સૃષ્ટિ (એકલો) આત્માના સંકલ્પનો જ આવિર્ભાવ છે, તેને આધારે જ ટકી છે, તેમાં જ લીન થાય છે. સંકલ્પમાંથી અનેક સંકલ્પો જાગે છે અને તે જ સૃષ્ટિની ઘડભાંગ છે. એ સંકલ્પો એકબીજાથી ઊલટા પણ હોય, એકબીજાથી ઓછાવત્તા બલવાન અથવા સ્થિર હોય. આ વિશે વધારે વિવેચન મારા 'જીવનશોધન'ના સાંખ્યખંડમાં આપ્યું છે.

બાઈબલનાયે પ્રથમ પુસ્તકના પહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે આવો જ અધિતર્ક છે. તે કહે છે, 'આદિમાં માત્ર પ્રણવ (અં. વર્ડ) જ હતો; અને તે પ્રણવ પરમાત્મા સાથે યુક્ત હતો; અને તે પ્રણવ પરમાત્મા જ હતો: અને પરમાત્માએ કહ્યું, પ્રકાશ થાઓ, અને પ્રકાશ થયો. પછી પરમાત્માએ કહ્યું, પાણી થાઓ, અને પાણી થયું વગેરે.'

પુરાણોમાં આત્મા પરત્વે કલ્પવૃક્ષનું રૂપક છે. આત્માને આધારે શુભ-અશુભ જેનું ચિંતન કરો તે થાય છે. એની નીચે બેસી માથા ઉપર કુહાડો પડો એવું ચિંતન કરો તો માથા પર કુહાડો પડે. અશુભ સંકલ્પ કરીએ તો તે પણ ફળે એ જણાવવા માટે આ દાખલો છે.

વળી, પુરાણોમાં કાવ્યકલ્પના એવી છે કે સત્યયુગમાં માણસો સંકલ્પમાત્રથી જ પોતાનાં કામો સિદ્ધ કરતા. બીજા કોઈ પ્રયત્નો કે પુરુષાર્થ

કરવા પડતા નથી ત્રેતાયુગમા મત્રશક્તિથી સિદ્ધ કરતા ઇત્યાદિ આવો સત્યયુગ આવ્યો હોય કે ન આવ્યો હોય, માણસના મનમા કેવી મહત્ત્વાકાક્ષા રહેલી છે, એટલુ તો એ બતાવે છે જ જો કોઈ માણસ એકાત બળવાન સકલ્પ કરીને તેને પકડી રાખે અને બીજો કશો જાતે પ્રયત્ન ન કરે તોપણ તે પ્રમાણે જગતમા ઘટના થાય, થવી જોઈએ - એ એની મહત્ત્વાકાક્ષા છે

મત્રશક્તિના પ્રયોગો પાછળ તો એ પડેલો જ હતો એ જાણીતી વાત છે આજે જેવા શસ્ત્રાસ્ત્રો આપણે જોઈએ છીએ, તેવા શસ્ત્રાસ્ત્રોની વાર્તા પુરાણોમા આવેલી છે ત્યા એને મત્રશક્તિથી વર્ણવેલી છે એ ગપ્પા જ છે, અને સાચે જ એવા શસ્ત્રાસ્ત્રો કદી સિદ્ધ થયા નહોતા એમ પણ માનીએ તોયે એટલુ તો ખરુ જ કે માણસે આવા પ્રકારના શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવાની કલ્પના અને મહત્ત્વાકાક્ષા સેવી હતી ખરી અને મોટા મોટા વૈજ્ઞાનિકોને પણ જે અશક્ય વસ્તુઓ પચાસ વર્ષ પર લાગતી હતી, તે આજે ઢગલાબધ બને છે - અને વપરાય છે - એ આપણે જોઈએ છીએ

આમ, જે કાઈ જડ-ચૈતન્ય સૃષ્ટિમા છે તે તત્ત્વત આત્માનો સકલ્પ જ છે

હવે જગતમા સત્કર્મો, દુષ્કર્મો વગેરે થાય છે, તેને લીધે ચૈતન્ય સૃષ્ટિ સુખી દુ ખી થાય છે ક્ષોભમાથી એના મનમા વિવિધ સકલ્પો ઊઠે છે એના પોતાના સારા કે ખરાબ સસ્કારો અને મહત્ત્વાકાક્ષાઓ મુજબ પણ તે સારા ખરાબ સકલ્પો કરે છે ખુશ થઈ બીજાનુ ભલુ ઇચ્છે છે, સૌનુ કલ્યાણ ઇચ્છે છે, નાખુશ થાય છે તો નિકદન ઇચ્છે છે વ્યક્તિ કે જાતિ સૃષ્ટિને વર કે શાપ આપે છે એવુ સૌ કોઈના જાણવામા હશે કે કોઈ વાર સમાજમા થતા અનર્થો અને દુરાચારોથી ત્રાસીને માણસો એવા ઉદ્ગાર કાઢે છે 'પરમેશ્વર આ કેમ સાખી લે છે? જગતનો પ્રલય કેમ થતો નથી? પૃથ્વી રસાતળમા કેમ જતી નથી ઇત્યાદિ' ઘણુખરુ આ સકલ્પો ક્ષણિક હોય છે સકલ્પ કરનાર પણ અસ્થિર વૃત્તિના હોય છે એટલે એનુ કેટલુ પરિણામ આવ્યુ હશે તે કહી શકાતુ નથી, અને તેથી તે મોટા મનોરથમા કાઢી નખાય છે પણ જો અત્યત ક્ષુબ્ધ થયેલા હૃદયમાથી વેગપૂર્વક આવા સકલ્પ ઊઠે તો તે અણુબૉબ કરતા ઓછુ પરિણામ ન લાવે એમ બની શકે

આમ, દુકાળ, ધરતીકપ, સર્વનાશ વગેરે પ્રલયકારી સકલ્પો અવારનવાર ચૈતન્યમા ઊઠે છે આવા સકલ્પો શુદ્ધ અશુદ્ધ બને જાતના હેતુથી ઊઠે છે તે જ પ્રમાણે

सर्वेऽत्र सुखिन सन्तु, सर्वे सन्तु निरामया ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद् दु खमाप्नुयात्॥

આવા શુભ સકલ્પ કરનારા પણ હોય છે બનેની જગત ઉપર અસર થાય છે

અમારે ત્યા અમુક પ્રસગ છે, તે સમયે આપના આશીર્વાદ મોકલજો,' એવુ લખવાની આજકાલમા પ્રથા પડી ગઈ છે આશીર્વાદ માગનારા એને એક રૂઢિ સમજીને જ માગે છે, અને આપનારા તેવી જ રૂઢિનુ પાલન કરતા હોય તેમ મોકલે છે બનેના મનમા દરેક પાનેથી આશીર્વાદ માગવા અને દરેકને આપવામા કોઈ વિશેષ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે જ એવુ બનતુ નથી આથી, આવા આશીર્વાદની કિંમત નહી નથી, અને એમા સકલ્પશક્તિનો મહિમા દેખાતો નથી પણ જો ખરેખર, બધા આશીર્વાદ મોકલનારા હૃદયમાથી સકલ્પપૂર્વક એવો આશીર્વાદ મોકલે તો એ મેળવનારને માટે વરદાન થઈ પડે

એક સજ્જનની વાત સાંભળી છે. કોઈક માણસે એમને ઘણા કનડ્યા હશે, તેથી એક વાર અકળાઈ ગયા અને મોંમાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા, 'મૂઆનું સત્યાનાશ જજો.' કાળના લોકોમાં આવી ભાષા કાઢવાની કાંઈ નવાઈ નહોતી. 'મૂઆ સત્યાનાશીઆ' તારી ઠાઠડી જાઉ' વગેરે કોઈ કોઈને કહે તેની કાંઈ કિંમત ગણાતી નહોતી. સુરતમાં શાકબજારમાં કાછિયાણો અને ગોલાણો જરા જરામાં આવી ગાળો કાઢતી. 'સતી શાપ દે નહીં અને કુલટાનો લાગે નહીં', 'એ રીતે એની કિંમત અંકાય છે, પણ સંજોગવશ આ સજ્જનના શાપિતનું થોડા વખતમાં સાચે જ ઘણું અશુભ થયું. ઘરમાંથી ઘણાં માણસો મરી ગયાં, આર્થિક આપત્તિઓ પણ આવી. એ સજ્જનને પોતાના ઉદ્ગાર યાદ આવ્યા. એમના મનમાં એમ જ વસી ગયું કે એમની અશુભ વાણીનું આ પરિણામ થયું. આવી બૂરી ઇચ્છા કરવા માટે ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. ત્યારથી ભૂલમાંયે કોઈને વિશે અશુભ ઉદ્ગાર ન કાઢવો જોઈએ એમ પાઠ શીખ્યા.

ભવભૂતિએ કહ્યું છે કે ઋષિઓ શાપ દેતા નથી, પણ જે થવાનું છે તેની માત્ર આગાહી જ કરે છે. આ પણ શક્ય છે, શાપ પણ શક્ય છે અને દેખીતો શાપ પરિણામે આશીર્વાદરૂપ થવો પણ શક્ય છે.

જ્યારે પૃથ્વી પર ઘણો અન્યાય થાય છે, દુષ્ટોના ભાર વધી જાય છે, સત્પુરુષોને ત્રાસ થાય છે, ત્યારે પૃથ્વી ખળભળી ઊઠે છે અને 'त्राहि माम् त्राहि माम्' કહી ભગવાનને શરણે જાય છે એવું પુરાણોમાં લખે છે, એનો અર્થ શો? મહાભારતમાં કહ્યું છે કે મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં વંટોળ, આંધી, ઉલ્કાપાત વગેરેનાં પણ ભયંકર તોફાનો થયાં હતાં તેનો અર્થ શો? એવું ખરેખર બન્યું હોય એ એટલું બતાવે છે કે પાપનો અતિરેક થાય ત્યારે કેટલાક સજ્જનોનાંયે હૃદયમાં આવું બને એવી અપેક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાકના મનમાં એવા અશુભ અને શાપ જેવા સંકલ્પો પણ ઊઠે છે. ગમે તેવી દુષ્ટ ઘટનાઓ થાય તોયે એવા અશુભ સંકલ્પો ઊઠવા ન જોઈએ, 'कामये दुःखतप्तानां प्राणिनां आर्तिनाशनम्' એવા જ સંકલ્પ ઊઠવા જોઈએ, એ જુદી વાત છે. પણ ઊઠે છે, એ એક હકીકત છે. એ સંકલ્પો મિથ્યા જ જતા નથી: કોઈ વાર સંકલ્પ થાય, કોઈ વાર થનાર ઘટનાનું પૂર્વ દર્શન એ રીતે થાય.

મેં મારા લેખમાં જે કહ્યું હતું તેનો આ અર્થ છે. જ્યાં પાપ થાય છે, ત્યાં જ દુઃખ થાય એમ ન કહેવાય; જેનું પાપ હોય તેને જ થાય એમ પણ ન કહેવાય; જો સંકલ્પ એવા નિશ્ચિત પ્રકારનો હોય તો તેમ પણ થઈ શકે; પરંતુ મેઘવૃષ્ટિ-એટલે કે સામાન્ય સ્વરૂપનો-સંકલ્પ હોય તો મેઘવૃષ્ટિ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફળે.

આ પરથી જાણાશે કે:

અસત્યાચરણ કરનારાનો સંકલ્પ આમાં પ્રસ્તુત નથી. એ તો પોતાના અસત્યાચરણમાંથી લાભની અને સુખની ઇચ્છા જ કરતો હોય, પણ તેથી કકળી ઊઠનારાનો સંકલ્પ પ્રસ્તુત થાય છે.

ગાય નાથવી એમાં દોષ ન હોય અને અસ્પૃશ્યતા ટાળવી એ યોગ્ય સત્કર્મ પણ હોય, છતાં જો કોઈ સજ્જન પોતે માનેલી ધર્મદૃષ્ટિથી, તેથી કકળી ઊઠે અને અશુભ સંકલ્પ કરે તો તેનું પરિણામ ન ઊપજે એમ ન કહેવાય. આમ, સજ્જનતાની અવિવેકી અને મૂઢ અશુભ ઇચ્છા પણ ઘાતક છે. જેમ ઉપર 'સત્યાનાશ જજો'ના દાખલામાં કહ્યું તેમ.

મતર-જંતર, બલિદાન વગેરેના પાખંડો આવી વિચારસરણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સાચું છે, પણ જેમ વિજ્ઞાનને પરિણામે ઉપકારક શોધો પણ થઈ છે અને વિનાશક શોધો પણ થઈ છે તેમ સમજો ધર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય બધાનો ડોળ કરી શકાય છે, દુરુપયોગ કરી શકાય છે, સદુપયોગ પણ થઈ શકે છે પણ અણુશક્તિ જેમ પ્રાકૃતિક શક્તિ છે, તેમ સંકલ્પશક્તિ પણ આધ્યાત્મિક શક્તિ છે એટમબૉંબ એનું ભયંકર રૂપ છે, એના ઉપકારક સ્વરૂપોની શોધખોળો પણ થાય છે જ સૂર્યના ગોળાને આઠ કરોડ માઈલ દૂર રાખવાને બદલે હજાર માઈલ પર ખસેડી લાવવાની મૂર્ખતા કરીએ તો જે પરિણામ આવે તે એટમબૉંબનો પ્રયોગ છે જે સૂર્ય આઠ કરોડ માઈલ દૂર હોવાથી આપણો જીવનદાતા બન્યો છે, તે આપણો પ્રલય લાવનાર બને

'જીવનશોધન'ના 'કર્મવાદ'ના પ્રકરણના વિચારો જેટલે અંશે આ વિચારોને અસંગત હોય તેટલે અંશે મારા વિચારમાં ફેર પડ્યો છે, અથવા બરાબર રજૂ કરી શક્યો નથી એમ માનવાને હરકત નથી

પણ આમાં કોઈએ કોઈના ન્યાયાધીશ બનવાપણું છે જ નહીં, એ તો દેખીતું છે

હું આશા રાખું છું કે 'હરિજન બંધુ'નો લેખ આ વિચારો સાથે વાંચવાથી મારું કહેવું વધારે સ્પષ્ટ થશે

એમ કહી શકાય કે અદ્વૈત મત સાથે સંકળાયેલા માયાવાદ, વિવર્તવાદ અને લીલાવાદના અધિતર્કોથી તથા સાંખ્યના પ્રકૃતિ-પુરુષ એવા બે સંપૂર્ણપણે ભિન્ન તત્ત્વોના અધિતર્કથી આ જુદો અધિતર્ક છે અદ્વિતીય એકમાત્ર બ્રહ્મ જ મૂળ સત્ય વસ્તુ છે એ સિદ્ધાંત એમાં સ્વીકારાયેલો છે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તેમાં જ છે એ પણ એમાં સ્વીકારાયેલું છે એ બેને જોડનારી સાંકળ આત્માની સંકલ્પશક્તિ છે એ અધિતર્ક-અ હાઈપોથિસીસ-છે

આટલું જ મને હજુ એનું દર્શન છે એ કેવા નિયમો પ્રમાણે કામ કરે છે તે હજુ સ્પષ્ટ નથી, પણ સંભવ છે કે કોઈ ગણિતશાસ્ત્રપારગત તેના ચોખ્ખા નિયમો પણ તારવી શકે

'અખંડ આનંદ', ઑક્ટોબર, ૧૯૫૨

વર્ધા, ૭-૯-'૫૨

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનતી છે

સંપર્ક

વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય

જી પી ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

વિલક્ષણ શિષ્ય

સ્વામી અદ્‌ભુતાનંદ

દુષ્યંત પંડ્યા

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે (૧૮૩૬-૧૮૮૬) કોઈને વિધિપૂર્વક સંન્યાસદીક્ષા આપી ન હતી. એમનાથીયે મોટી વયના એમના શિષ્ય ગોપાલ - પછીના સ્વામી અદ્વૈતાનંદ - યાત્રાએ ગયા હતા. સાધુઓને આપવા માટે ભગવું વસ્ત્ર તથા રુદ્રાક્ષની માળાઓ તેઓ લાવ્યા હતા. 'આમના કરતાં બીજા વધારે સારા સાધુઓ તને ક્યાં મળશે?' - તેમ ગોપાલને કહી, તે ભગવા વસ્ત્રના ટુકડાઓની તથા રુદ્રાક્ષની માળાઓની લહાણી પોતાના શિષ્યોને શ્રીરામકૃષ્ણે કરી હતી. ૧૮૮૬ના ૧૬મી ઑગસ્ટની વહેલી સવારે શ્રીરામકૃષ્ણ બ્રહ્મલીન થયા ત્યાં સુધી અને, ત્યાર પછી પણ થોડા સમય સુધી કોઈએ વિધિવત્ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો ન હતો. પછીથી વિરતિહોમ કરીને સંન્યાસ અંગીકાર કરનાર શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્યોની સંખ્યા સોળની હતી.

આ સોળ શિષ્યો 'ભાતભાત કે લોગ' હતા. ઉપર જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ગોપાલ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવ્યા ત્યાર પહેલાં કલકત્તાની ચીનાબજારમાં કોઈ વેપારીની દુકાનમાં કામ કરતા એ નામુંઠામું લખતા હશે, માલની લેવડદેવડ કરતા હશે અને દુકાનને કામે બહારના આંટાફેરા પણ કરતા હશે. સ્વામી વિવેકાનંદ-પૂર્વાશ્રમના નરેન્દ્રનાથની તેજસ્વી મેધા, તીવ્ર સ્મૃતિ, ધારદાર બુદ્ધિ અને અદ્‌ભુત સુરીલા કંઠ વિશે કંઈ જ કહેવાની જરૂર નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ બીજા એક શિષ્ય પછીના સ્વામી શારદાનંદ મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. પોતાના પ્રિય માનસપુત્ર રાખાલ - શ્રીરામકૃષ્ણ મઠ મિશનના પ્રથમ અધ્યક્ષ બનનાર સ્વામી બ્રહ્માનંદ-માં ગુરુને આધિપત્યની શક્તિ દેખાઈ હતી. નરેન, શરત, શશી, કાલી વગેરે શિક્ષિત અને સંસ્કારી શિષ્યોની તુલનાએ સ્વામી અદ્‌ભુતાનંદનું નામ ધારણ કરનાર શ્રીરામકૃષ્ણના શિષ્ય ન તો ઉચ્ચ જાતિના હતા કે ન કશું જ અક્ષરજ્ઞાન એમણે લીધું હતું. તે છતાંય એમણે જે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે અદ્‌ભુત હતી; માટે એનું નામ અદ્‌ભુતાનંદ.

નદીનું મૂળ અને ઋષિનું કુળ નહીં પૂછવાની આપણી પરંપરા છે તે સાથે આપણી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પણ અમર્યાદ છે. પોતાના ભૂતકાળ વિશે કોઈ સવાલ પૂછનારને સ્વામી અદ્‌ભુતાનંદ રોકડું પરખાવતા: 'એ બધી પંચાતને બદલે ભગવાનનું નામ લો.' આમ છતાં, એમના પૂર્વજીવન વિશે મળેલી માહિતી પરથી, પૂર્વજન્મના સંસ્કારનો સ્વીકાર કરવો પડે તેમ જ 'ચમત્કારો આજે પણ બને છે' એવો સ્વીકાર પણ કરવો પડે. 'ચમત્કાર' એકસો વીસેક વર્ષ પહેલાં, ૧૮૮૦-'૮૨માં થયો હતો.

ઐહિક, બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક બિહારની બધી સમૃદ્ધિ, બુદ્ધ, મહાવીર, મૌર્યો અને ગુપ્તો પોતાની સાથે લઈ ગયા હોય તેમ, સર્વ રીતે પછાત બિહારના છપરા જિલ્લાના એક ગામડામાં એક ભરવાડને ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો. એની જન્મ તારીખ અને એનો જન્મસમય કોણ નોંધે? એની કુંડળી કોઈએ પાડી નહીં. પણ એ

પાડી હોત તો એમા નીકળત કે, 'જાતકને માતાપિતાનુ સુખ નથી '

ઊગીને ઊભો થાય તે પહેલા એ શીતળાનો ભોગ બન્યો ભોળી ભરવાડણ માતાએ રામની માનતા માની શ્રીરામે માતાની પ્રાર્થના સાભળી અને એના દીકરાને જીવતો રાખ્યો પોતાના પુત્રને આમ રામે રાખ્યો એટલે માતાએ એનુ નામ પડી, દીધુ 'રખતૂરામ' - શ્રીરામ નિર્યતિની જ એ યોજના હતી રખતૂરામના માતાપિતા ખૂબ ગરીબ હતા જમીનદારોના એ જમાનામા એમની કગાલિયત તરફ કોણ નજર કરે? કાળી મજૂરી કરવા છતાયે એમને કપાળે ભૂખમરો જ લખાયેલો હતો.

જે રાત્રે એ ભરવાડ દપતીના પુત્રને શીતળામાથી જીવતો રાખ્યો તે રામે એ દપતીને કાયમને માટે ભૂખમરામાથી મુક્તિ અપાવી દીધી, રખતૂરામ પાચ વરસના થાય તે પહેલા માતાપિતા કાળનો કોળિયો બની ગયા પાચ વરસનો અણસમજુ રખતૂ જીવન કે મૃત્યુને શુ સમજી શકે? પણ એના ભાગ્ય આડેનુ પાદડુ ર્ખુ હતુ, પૂરેપુરુ

એના કાકાકાકીએ એને પોતાની પાખમા રાખ્યો એક તો એ કાકાકાકી નિ નતાન હતા અને એમની આર્થિક હાલત રખતૂના માતાપિતા કરતા સારી હતી એમની પાસે જે બેચાર ઢોર હશે તેને પહર ચરાવવા લઈ જવાનુ કામ રખતૂરામ કરવા લાગ્યા એ પ્રકૃતિપ્રેમી જીવ ગામના ગોદરાની ખુલ્લી હવા, વૃક્ષોની મહોબત, નદીતટનો નગ, મુક્ત આકાશ, રગબેરગી અને વિવિધ આકારધારી વાદળોનો છાયો, અને પશુઓ સાથેનો પ્રેમ માણવા લાગ્યો સત્યકામ જાબાલની માફક આ રખતૂરામે ગાયો પાસેથી દર્શન સાપડ્યુ હશે? પ્રકૃતિએ એનાં જ્ઞાનના દ્વાર ખોલ્યા હશે? કાકાકાકીના વાત્સલ્યે એના હૃદયને દૈવી પ્રેમથી ભરી દીધુ હશે?

પણ નિયતિ રખતૂરામને ત્યા રહેવા દેવા માગતી ન હતી રખતૂરામને આકર્ષતુ લોહચુબક, પટણાની ઉત્તરે આવેલા છપરાથી અગ્નિખૂણે આવેલા દૂરના કલકત્તા શહેરે લઈ ગયુ આ નિષ્ક્રમણનુ કારણ? 'ઉચ્ચ' વર્ણના મહાજનોનો ત્રાસ રખતૂરામને વતનનો ત્યાગ કરવો પડ્યો પણ એના મનહૃદયમા એ વતન નિત્યને માટે જડાયેલુ રહ્યુ હતુ ઘર છોડતી વખતે રખતૂનુ મન ભરાઈ આવ્યુ હતુ અને આખો ગગાજમનાથી છલકાઈ ઊઠી હતી

પદરસત્તર વર્ષની વયનો એ રખતૂરામ કલકત્તે 'ઉચ્ચ અભ્યાસ' માટે આવ્યો ન હતો એના કાકા એને માટે કામ શોધતા હતા કાકાના ઓળખીતા કોઈની મદદથી રખતૂને જે કામ મળ્યુ તેમા પણ જાણે નિયતિનો સકેત હતો કલકત્તા મેડિકલ કૉલેજમા નોકરી કરતા ડૉક્ટર રામચદ્ર દત્તને ત્યા ઘરના હાથવાટકા તરીકે ફૂલચદે રખતૂને રખાવી દીધો જે કઈ કામ એને ચીધવામા આવે તે એણે કરવાનુ આવુ કામ કરનારને અગ્રેજીમા 'ઑર્ડલી' કહેવામા આવે છે એ સમય હશે ૧૮૭૯-૧૮૮૦ની આસપાસનો

શ્રીરામકૃષ્ણના વચનામૃતો કહેતી વખતે ડૉ રામચદ્રનો ઉત્સાહ છાનો ન રહે ડૉ રામચદ્રના ઉત્સાહથી કઈક અને વિશેષે તો અતરના વલાગથી આકર્ષાઈ જુવાનીમા પગ માડતા રખતૂરામ રસથી અને ધ્યાનથી આ વચનામૃતો સાભળવા લાગ્યો સરળ સ્વભાવનો અને ભોળા દિલનો એ ભરવાડ યુવક એક બપોરે ધાબળો ઓઢી સૂતો હતો અને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતો

જોવામાં આવ્યો. 'બિચારાને ઘર સાંભળતું હશે', એમ શેઠાણીએ અને શેઠે માન્યું. પણ રખતૂને ઘર સંભારી રુદન આવતું ન હતું. એના પિતા-અખિલ બ્રહ્માંડના પિતા-ને સંભારી રખતૂરામ રુદન કરતા હતા. કારણ, દક્ષિણેશ્વરથી પાછા આવી ડૉ. રામચંદ્રે, શ્રીરામકૃષ્ણે કહેલું એક સરળ પણ અદ્દભુત વચન, પોતાનાં પત્નીને કહ્યું હતું; 'પ્રભુને પામવો હોય તો એકાંતમાં બેસી એને માટે આંસુ સારવાં જોઈએ'. નખશિખ ધાબળી ઓઢી એ અભણ ભરવાડ યુવાને પોતાનું એકાંત ઊભું કરી લીધું હતું. શેઠ જેમનું નામ લેતાં થાકતાં ન હતા તે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે જવાને પણ એના હૃદયમાં ઝંખના જાગી હતી.

ચોકસાઈ, સમયસર કામ આટોપવાનું વલણ, પ્રામાણિકતા, જરૂર પૂરતું જ બોલવાનું અને વિવેક: આ ગુણોને લઈને રખતૂરામે રામચંદ્ર અને એમનાં પત્નીનાં દિલ એવાં તો જીતી લીધાં હતાં કે, એક વાર બજારેથી શાકભાજી લઈ રખતૂરામ ઘેર આવ્યા ત્યારે ઘેર આવેલા રામચંદ્રના મિત્રે એમને જોઈ કહ્યું: 'ખરીદી કરવા જતો હશે ત્યારે પૈસા મારી ખાતો હશે,' ત્યારે, જરા જોરથી ઝોળી નીચે પછાડી, સાદ ઊંચો કરી રખતૂરામ બોલી ઊઠ્યા હતા: 'મો'શાય, અમે નોકર છીએ, ચોર નહીં'. એના આ છણકાથી અને ઊંચા અવાજથી એ આગંતુકને ખોટું લાગ્યું જ અને નોકરની આ 'ઉદ્ધતાઈ' તરફ એમણે રામચંદ્રનું તથા એમનાં પત્નીનું ધ્યાન પણ દોર્યું. પરંતુ એ દંપતીએ એની નોંધ પણ ન લીધી અને રખતૂને એક શબ્દ પણ કહ્યો નહીં.

'ભગવાન મન જુએ છે, કોણ શું કામ કરે છે, અને તે ક્યાં પડ્યો છે તે નથી જોતો - આ શ્રીરામકૃષ્ણનું વચન રામચંદ્રે પોતાનાં પત્નીને કહી સંભળાવ્યું તે એમના પોતાના અંતરમાં કેટલું ઊતર્યું હશે તે આપણે નથી જાણતા પણ રખતૂરામના હૃદય સોંસરું એ પ્રવેશી ચૂક્યું હતું. એ નિરક્ષર ભરવાડની ભગવાન માટેની રટણા વધી હતી અને જે મહાત્મા આવાં વચન ઉચ્ચારતા તેમના દર્શનની તાલાવેલી પણ વધી હતી. એકલવ્યે તો દ્રોણાચાર્યને મળ્યા પછી તેમને પોતાને ગુરુપદે સ્થાપ્યા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણને જોયા-સાંભળ્યા વિના, કેવળ એમને વિશેની વાતોથી જ રખતૂરામ પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા અને શ્રીરામકૃષ્ણને પોતાના હૃદયાસને તેણે બેસાડી દીધા જડબેસલાક. શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જવાને, એમનું દર્શન કરવાને, એમના શ્રીમુખેથી ઝરતાં અમૃત વચનોને સાંભળવા માટેનો તીવ્ર તલસાટ એ અનુભવવા લાગ્યો. પણ એમની પાસે જવાનો માર્ગ એ જાણતો ન હતો.

એક રવિવારે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે દક્ષિણેશ્વર જવા માટે એમના શેઠ રામચંદ્ર દત્ત તૈયારી કરવા લાગ્યા ત્યારે રખતૂરામની ભીતરની ઝંખના કાબૂમાં ન રહી. આર્જવભરી વાણીમાં એણે રામચંદ્રને કહ્યું:

'આપ જ્યાં જાઓ છો તો મને પણ લઈ જાઓ ને?'

પોતાના ઑર્ડર્લી છોકરાની દર્દભરી માગણીથી ડૉ. રામચંદ્રન ચલિત થઈ ગયા. વળી, એમાં એક પૈસાનો પણ ખર્ચ ન હતો અને રવિવારે બપોર પછી રખતૂરામને સોંપવા જેવું કંઈ કામ પણ ઘરમાં ન હતું. ગૃહિણીએ પણ ખુશીથી રજા આપી. રામચંદ્ર, રખતૂરામને પોતાની સાથે ઘોડાગાડીમાં દક્ષિણેશ્વર લઈ ગયા. આ સુભગ ઘટના ૧૮૭૯ના અંતમાં કે

૧૮૮૦ના આરંભમાં બની હશે.

દક્ષિણેશ્વરના કાલીમંદિરના, ગંગાતટના ઉત્તરને ઓરડે એ બંને ગયા ત્યારે, શ્રીરામકૃષ્ણ ત્યાં ન હતા. પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું ભજન ગાતા આવતા, ઓરડામાં પ્રવેશતા શ્રીરામકૃષ્ણે ઓરડાની બહાર વિનમ્રભાવે, અપૂર્વ ઝંખનાથી અંકિત ચહેરા સાથે ઊભેલા રખતૂને જોતાવેંત, શ્રીરામકૃષ્ણે એને ઓળખી લીધો. કાચના દરવાજાવાળા કબાટની વસ્તુઓ આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે ઢબે બધાના અંતરને જોઈ શકતા શ્રીરામકૃષ્ણે તરત જ કહ્યું 'આ છોકરામાં હું સાધુનાં લક્ષણ જોઉં છું. રામ, એ તમારી સાથે આવ્યો છે? તમને એ ક્યાંથી મળ્યો?' રત્નપારખુને રત્ન રામચંદ્રે આ રત્ન ક્યાંથી ખોળી કાઢ્યું એ જિજ્ઞાસા સહજ હતી.

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ભગવાં પહેરતા ન હતા છતાં એમની મુખમુદ્રા જોઈ રખતૂરામે પણ પોતાના ગુરુને ઓળખી લીધા અને, તેમને ચરણે પડી પ્રણામ કરી, શ્રીરામના સેવક હનુમાનની જેમ એ ઊભા જ રહ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણની પાસે ભગવાન, ભક્તિ અને ભક્ત સિવાયની બીજી વાત જ ન હતી. રામચંદ્ર દત્ત સાથે વાતો કરતા એ બોલ્યા.

'જે નિત્યસિદ્ધ હોય તેને પ્રત્યેક જન્મમાં જ્ઞાન હોય છે. તેઓ જાણે પથ્થરથી રૂંધાયેલા ફુવારા. આમતેમ ખોદતો કડિયા જેવો કોઈ એક, જગ્યાનો પથ્થર હટાવે કે તરત જ ફરરર ફરરર પાણી ઊછળતા ફુવારા ફૂટી નીકળે.'

આ દૃષ્ટાંત કહીને શ્રીરામકૃષ્ણ બેસી ન રહ્યા. એ દૃષ્ટાંતમાંના કડિયાનું કાર્ય એમણે કર્યું. એમણે રખતૂરામને સ્પર્શ કર્યો. 'પથ્થર' હટી જતાં, રખતૂને રોમાંચ થઈ ગયો, એના હોઠ કંપવા લાગ્યા, જાણે એ કશુંક કહેવા માગતા હોય અને એમના નયનમાંથી 'અસુરતન'નું સિંચન થવા લાગ્યું. એ રખતૂ ડૉ. રામચંદ્ર દત્તના વ્યવહારુ જગતના મટી શ્રીરામકૃષ્ણના વિરાટ ભાવજગતના થઈ ગયા. પોતાના ભાવિ શિષ્યને આમ જાણી લીધા પછી શ્રીરામકૃષ્ણે ફરી રખતૂરામને સ્પર્શ કરતાં એ પાછા બાહ્ય ભાનમાં અને વ્યવહારુ જગતમાં આવી ગયા.

શ્રીરામચંદ્રની વિદાય વેળા આવી ત્યારે, શ્રીરામકૃષ્ણે રામચંદ્રને કહ્યું 'આને વચ્ચે વચ્ચે અહીં મોકલતા રહેજો.' અને રખતૂરામને તેમણે કહ્યું, 'તું અહીં વચ્ચે વચ્ચે આવતો રહેજે હો.' એમણે રખતૂનું નવું નામ પાડી દીધું 'લાટુ'. લાડમાં એને કોઈ વાર 'લેટો' પણ કહેતા.

ત્યાર પછી થોડા દિવસ વીત્યે, કદાચ શ્રીરામકૃષ્ણના જન્મદિવસ નિમિત્તે, ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૦માં શ્રીરામચંદ્ર, શ્રીરામકૃષ્ણને કંઈ મીઠાઈ, ફળ વગેરે મોકલવા માગતા હતા. લાટુએ સામેથી એ કામ માગી લીધું 'લાવો, હું આપી આવું.' એનું હૃદય ક્યારનુંયે પહોંચી ગયું હતું ત્યાં, દક્ષિણેશ્વરમાં પહોંચતાં સવારના અગિયાર આસપાસનો સમય થઈ ગયો. કાલીમંદિરના વિશાળ ઉદ્યાનમાં જ લાટુને ગુરુદર્શન થયાં.

શ્રીરામકૃષ્ણનો એ પ્રસાદનો - ભોજનનો - સમય હતો. એટલે, લાટુને લઈ એ તરત પોતાને ઓરડે આવ્યા. જગન્માતા કાલીને ધરાવાતા ભોગમાં માંસની વાનગી હોવાનો સંભવ અને તે આ બિહારીબાબુને બિલકુલ વર્જ્ય, એ જાણતા શ્રીરામકૃષ્ણે લાટુને કહ્યું 'ગંગાજળથી રાંધેલો વિષ્ણુમંદિરનો આ સાત્ત્વિક પ્રસાદ છે. તે તારે ખાવામાં વાંધો નથી.' ભોળા ભરવાડે જવાબમાં કહ્યું, 'હું એ કંઈ ન સમજું. હું તો આપનો પ્રસાદ લઈશ. આપ જે ખાશો તે જ હું ખાઈશ.' એણે

પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દીધી હતી.

લાટુના બોલ પાછળનો આ ભાવ સમજી પ્રસન્ન થયેલા શ્રીરામકૃષ્ણે ત્યાં ઊભેલા પોતાના ભત્રીજા રામલાલને કહ્યું: 'કેવો તો ચાલાક છે આ છોકરો! હું જે લઈશ તેમાં આ દીકરો ભાગ પડાવવા માગે છે? ઠાકુરે એને પોતાના પુત્રને સ્થાને પણ સ્થાપી દીધો? જમ્યા પછી એ તરત પાછો ન ગયો, ત્યાં જ ચીટકી રહ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણ પાસેથી દૂર જવું એને ગમતું જ ન હતું. આખરે સાંજ પડતાં ઠાકુરે એને તે યાદ અપાવ્યું અને તેને પૂછ્યું: 'ઘેર જવા માટે પૈસાબૈસા છે?' 'હા, છે', એમ મોઢેથી નહીં કહેતાં, લાટુએ ખિસ્સું ખખડાવ્યું ત્યાં પૈસા ખણખણતા સંભળાયા. એના આવા ઉત્તરથી શ્રીરામકૃષ્ણ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

લાટુને પારસમણિનો સ્પર્શ થઈ ચૂક્યો હતો અને હવે એનાથી દૂર જવાની એની ઇચ્છા જ ન હતી. એનો જે કંઈ સંસાર હતો તેમાંથી એનું મન ઊઠી ગયું. ઠાકુર પાસે જ રહેવાની એની રઢની ખબર પડતાં ઠાકુર રાજી થયા જ, પણ હજી એ માટેનો સમય પાક્યો ન હતો. તત્કાળ તો શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાને વતન કામારપુકુર જતા હતા. 'અરે, હું પણ અહીં નથી રહેવાનો તો તું અહીં ક્યાં તે કોની પાસે રહીશ?' આમ કહી તત્કાળ તો તે વાતને તેમણે ઠેલી. અનાસક્તભાવે માલિકને ઘેર રહેવાનો બોધ શ્રીરામકૃષ્ણે લાટુને આપ્યો હતો. પણ એના ચિત્તનો કબજો શ્રીરામકૃષ્ણે એવો તો લઈ લીધો હતો કે, શ્રીરામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરમાં ન હતા ત્યારે પણ, લાટુ અવારનવાર ત્યાં જતા. એનું હૃદય શ્રીરામકૃષ્ણના પ્રત્યક્ષ દર્શન માટે વ્યાકુળ રહેતું અને એ વ્યાકુળતા, આંસુરૂપે પ્રગટતી. એમની (લાટુની) આ વિહ્વળ દશામાં ગંગાતટે પ્રણામ કરી રહેલા હોય તેવી દશામાં રામલાલે લાટુને જોયા. રામલાલ લાટુને માટે પ્રસાદ લઈ તેની પાસે ગયા અને તેને પ્રસાદ લેવા માટે કહ્યું. બીજો કશો ઉત્તર આપવાને બદલે લાટુએ રામલાલને પ્રશ્ન કર્યો: 'પરમહંસદેવ ક્યાં જતા રહ્યા છે?' લાટુના આ પ્રશ્નથી અને એની આંખોમાંના ભાવથી સંસારરત રામલાલને લાગ્યું કે લાટુનું ચસકી ગયું છે.

પણ લાટુને સદ્ભાગ્યે એના શેઠ રામચંદ્ર લાટુમાં આવેલું આ પરિવર્તન સમજી ગયા અને તેમણે ઘરકામ માટે બીજો નોકર રાખી લીધો અને દક્ષિણેશ્વર ચીજવસ્તુઓ મોકલવા માટેના આંટાફેરાનું, ઘરઆંગણે ઉત્સવ પ્રસંગે સ્વજનોને નિમંત્રણ આપવા જવાનું અને એવાં કામ લાટુને સોંપવાનું રાખ્યું. શ્રીરામકૃષ્ણ આઠ મહિના દક્ષિણેશ્વરથી દૂર રહ્યા તે દરમિયાન, રામબાબુને ત્યાં રહેતા જ્ઞાનાનંદ અવધૂત ટાઇફૉઈડનો ભોગ બન્યા ત્યારે, તેમની શુશ્રૂષાનો સઘળો ભાર લાટુએ ઉપાડી લીધો. એમનો માર્ગ દાસ્યભક્તિનો હતો અને એના આરાધ્ય હતા શ્રીરામકૃષ્ણ.

પોતાના એ ગુરુદેવની સેવાની તક પણ સામે ચાલીને આવી. કામારપુકુરમાં આઠ મહિના ગાળી શ્રીરામકૃષ્ણ ૧૮૮૧ની સાલ અર્ધી ઉપર વીતી હશે ત્યારે પાછા દક્ષિણેશ્વર આવ્યા. તે સાથે અંગત સહાયકની શ્રીરામકૃષ્ણને જરૂર ઊભી થતાં, તેમણે રામબાબુ પાસે લાટુની માગણી કરી. લાટુને તો 'ભાવતું'તું ને વૈદે બતાવ્યા' જેવું થયું. ઠાકુરની સગવડ સાચવવી તેને પોતાનો ધર્મ માનનાર રામચંદ્રે તે વાત ખુશીથી સ્વીકારી લીધી. રામચંદ્રનો સેવક શ્રીરામકૃષ્ણનો સેવક બની ગયો. પેલી સેવામાં નિષ્ઠા હતી તો આ સેવામાં ભક્તિ હતી. લોઢાનો

ટુકડો સદા પારસમણિની પાસે જ રહેવાનો હતો

શ્રીરામકૃષ્ણની શિષ્યોને કેળવણી આપવાની રીત અનોખી હતી દરેક શિષ્યની બૌદ્ધિક કક્ષા, માનસિક ભૂમિકા અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ અનુસાર શ્રીરામકૃષ્ણ સૌનુ ઘડતર કરતા સાવ નિરક્ષર લાટુને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન શ્રીરામકૃષ્ણે કર્યો હતો, ભોજપુરી બોલીથી ટેવાયેલા લાટુ વર્ણમાળાના અક્ષરોનુ બગાળી ઢબે ઉચ્ચારણ જ ન કરી શક્યા લાટુનુ ભણતર શ્રીરામકૃષ્ણે ત્યા જ અટકાવી દીધુ સાચા અક્ષરની લાટુની આરાધનાને તેથી બાધ ન આવ્યો એ કુસ્તીબાજ હતા એમના આહારનુ પ્રમાણ પણ ઘણુ સારુ હતુ પોતાનો આહાર ઘટાડતા એ ભૂખથી અને નિર્બળતાથી પીડાવા લાગ્યા આ તરફ ઠાકુરનુ ધ્યાન જતા, લાટુને પોતાની પાસે બેસાડી પ્રેમાગ્રહપૂર્વક એ લાટુને જમાડવા લાગ્યા

એક વાર ઠાકુરે રાખાલને પોતાને માટે પાન બનાવવા કહ્યુ એમના લાડકા પુત્ર જેવા રાખાલે લાડમા કહ્યુ, 'નહીં બનાવી દઉ ' ગુરુની આજ્ઞા શિરોધાર્ય જ ગણવી જોઈએ એમ માનનાર લાટુ ઉશ્કેરાઈ ગયા પહેલા રાખાલ સાથે ટૂકુ વાગ્યુદ્ધ થયુ અને પછી સાચુ મલ્લયુદ્ધ સાણસીજા થઈ ગયેલા અને આખલાની જેમ નસકોરા બોલાવતા લાટુને શ્રીરામકૃષ્ણે જ શાંત પાડી કહ્યુ, 'પાનની ઇચ્છા આ શરીરને થઈ હતી એટલે રાખાલ ના પાડી શક્યો એ શરીરની અદર વસનારને ઇચ્છા થઈ હોત તો, ના પાડવાની રાખાલની મજાલ નથી ' પછી, લાટુએ બનાવેલુ પાન ઠાકુરે પ્રેમથી આરોગ્યુ દક્ષિણેશ્વર આવેલા કોઈ માણસે ઠાકુર સાથે જરા અસભ્ય વર્તન કર્યું તો, લાટુએ એની બરાબર ખબર લઈ નાખી

પેલા માણસના ગયા પછી તરત જ ઠાકુરે લાટુને કહ્યુ કે, 'અહીં જે કોઈ આવે તેની પ્રત્યે કઠોર ન જ થવુ જોઈએ એ લોકો સસારની આગમા બળતા જ હોય અને અહીં આવે ત્યારે એમને વધુ બાળીએ તો, એ બિચારા જશે ક્યા?'

આટલેથી જ ન અટકતા બીજે દિવસે ઠાકુરે લાટુને એ માણસને ઘેર મોકલ્યા જેથી, એનુ દુ ખ દૂર થાય ઠાકુરના આદેશાનુસાર ત્યા જઈ લાટુ પાછા આવ્યા ત્યારે, ઠાકુરે એમને પૂછ્યુ, 'કેમ રે, લાટુ' અહીંના (મારા) પ્રણામ કહી આવ્યો કે નહીં?' ઠાકુર જેવી વદનીય વ્યક્તિના પ્રણામ ને તે પણ પાછા આવા અભદ્ર વર્ણ ઉચ્ચારનાર ને? એ 'પ્રણામ' કહેવા માટે લાટુએ પેલા માણસને ત્યા બીજો ધક્કો ખાધો અને, લાટુને મુખેથી ઠાકુરના પ્રણામ સાભળી, પેલા માણસમા તરત પરિવર્તન આવ્યુ અને, આગલે દહાડે પોતે કરેલા ગેરવર્તન બદલ તેને પસ્તાવો થતા તે અશ્રુપાન કરવા લાગ્યો આમ એનુ ભક્તિઝરણુ પ્રગટ થતા લાટુનો ભ્રમ ભાગી ગયો આ રીતે લાટુના ઈર્ષા, અભિમાન, ક્રોધ વગેરે દુર્ગુણોને ઠાકુર દૂર કરવા લાગ્યા ગુરુને શાની જરૂર છે એ પણ શિષ્યે અગાઉથી સમજી જવુ જોઈએ એ પણ શ્રીરામકૃષ્ણે લાટુને સમજાવી દીધુ

શ્રીરામકૃષ્ણની પ્રાર્થનાથી જે શિષ્યોને ભાવાવેશ થયો એમાના એક લાટુ પણ હતા પણ ભાવાવેશની અવસ્થામા એમના જોરદાર હુકારથી અને એમના જોરદાર વર્તનથી મંદિર ધણધણી ઊઠ્યુ હતુ પછીથી ઠાકુરે લાટુને સયમમા રહેતા શીખવ્યુ હતુ એક વાર ઠાકુર 'જાગો મા, કુલકુડલિની' ગાવા લાગતા લાટુની કુડલિની શક્તિ જાગી હશે કે શુ, એ નટરાજ કરતા ઊભા થવા લાગ્યા શ્રીરામકૃષ્ણે જોર કરી તેમને

બેસાડી રાખ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણનું મધુર ગાન તો ચાલુ જ રહ્યું. બીજી એક વાર ઠાકુરે લાટુને શિવમંદિરમાં જઈ ધ્યાન કરવા કહ્યું. ત્રણ પહોર વીતી ગયા; સંધ્યાકાળ થયો પણ લાટુને બાહ્ય ભાન ન આવતાં, શ્રીરામકૃષ્ણ ત્યાં જઈ શિષ્યને પંખો નાખવા લાગ્યા. ભાનનો જરા જેટલો સંચાર થતાં ઠાકુર તેને સ્નેહપૂર્વક કહેવા લાગ્યા: 'અરે! સાંજ પડવા આવી. સંધ્યાની તૈયારી ક્યારે કરીશું?' પૂરા ભાનમાં આવતાં ગુરુને પોતાને પંખો નાખતાં જોઈ લાટુને ખૂબ શરમ લાગી. પોતે અપરાધનો ભાવ અનુભવવા લાગ્યા. ધ્યાનમાં એમને જ્યોતિનું દર્શન થયું હતું. શ્રીરામકૃષ્ણે એમને કહ્યું: 'ઘણું સરસ. એવું તો બીજું તું ઘણું જોશે.' પછી લાટુને એક વાર મા કાલીનું દર્શન થયું હતું અને, ગુરુ આજ્ઞાથી એ બેલતલામાં ધ્યાન માટે જઈ પાછા આવ્યા ત્યારે ઠાકુર બોલ્યા હતા, 'આજે લાટુનો પુનર્જન્મ થયો છે.' આમ, નિરક્ષર લાટુ અક્ષરની આરાધનામાં પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા.

માંદગીની સ્થિતિમાં પણ તેઓ નામસ્મરણમાં રત રહેતા. 'ઠાકુરનો આદેશ.' ભૂતકાળમાં વહેલી રાતે સૂઈ ગયેલા લાટુને ઠાકુરે જગાડ્યા હતા અને ઊંઘને વશ નહીં થવા જણાવ્યું હતું. એ તપસ્વીએ ગુરુઆદેશને માથે ચડાવી રાતે સૂવાનું લગભગ બંધ કરી દીધું હતું. રાતની નીરવ શાંતિ ધ્યાન-સાધનામાં એ વીતાવતા અને બપોરે થોડું ઊંઘી લેતા. 'નિશા જે સર્વ ભૂતોની તેમાં જાગ્રત સંયમી' એ ગીતાવાક્ય અનુસાર બધા સાથીઓ સૂતા હોય ત્યારે એ માળા ફેરવતા અને નામરટણ કરતા.

શિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદમાં દિગ્વિજયી થઈ, વિદેશોના સાડાત્રણ વર્ષના વસવાટ પછી અને વિદેશી શિષ્યો સાથે ૧૮૯૭ના ફેબ્રુઆરીમાં સ્વામી વિવેકાનંદ કલકત્તા પાછા આવ્યા ત્યારે અદ્ભુતાનંદને મૂંઝવણ થઈ. પણ વિવેકાનંદને મઠમાં પૂર્વવત્ રહેતા જોઈ તથા, 'તું મારો લાટુભાઈ છો અને હું તારો નરેનભાઈ છું.' એમ વિવેકાનંદે ખાતરી આપતાં અદ્ભુતાનંદને શાંતિ થઈ. પણ સ્વામી વિવેકાનંદે શ્રીરામકૃષ્ણ મઠ અને મિશનનાં બંધારણો તૈયાર કર્યાં અને મઠવાસીઓ માટે નિયમો ઘડ્યા તે આ ધૂમકેતુ સમા અવધૂત અદ્ભુતાનંદને ન રુચ્યું, 'ઘંટને ટકોરે જ ધ્યાન કરવા બેસવું અને ઘંટને ટકોરે જ ધ્યાન પૂરું કરવું એ કેમ બને?' આ તાત્ત્વિક મુદ્દો અદ્ભુતાનંદે ઊભો કરી મઠ છોડ્યો. એમને દરવાજા સુધી જવા દઈ સ્વામી વિવેકાનંદ પાછળ દોડ્યા અને, 'તારે માટે આ નિયમો નથી', કહી તેમને મઠમાં પાછા આણ્યા.

સ્વામી વિવેકાનંદના દેહત્યાગ પછી એ પાછા મઠમાંથી છટક્યા. એ સાચા અર્થમાં અનિકેત બની ગયા અને, ગંગાઘાટ પર કે પુલ નીચે એકલવિહારીની માફક રહેવા લાગ્યા. એક વાર સ્ટેશન પાસે ઊભેલા ભારખાનાના એક ખાલી ડબ્બામાં રાતે ધ્યાન કરવા બેસી ગયા. પછી તો ભારખાનું ચાલ્યું અને વહેલી સવારે ચિતપુર પહોંચ્યું ત્યારે એમને બાહ્ય ભાન આવતાં એ ત્યાં ઊતરી પાછા કલકત્તા આવ્યા. ધ્યાનમાં એ આટલા એકાગ્ર બની જતા. ઈ. સ. ૧૮૮૬ના આરંભથી શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની માંદગી અંગે કાશીપુરમાં હતા ત્યારે, એક વાર ઠાકુરનું માથું દબાવતાં તેમનું શરીર સ્થિર થઈ ગયું અને નયન અપલક બની ગયાં. બૂમ મારીને એમને બોલાવવા છતાં અને એમને શરીરે અહીંતહીં હાથ મૂકવા છતાં એમને બાહ્ય ચેતના ન આવી. 'એ વખતે મારી સામે પ્રગટ થયેલ જગતમાં જે કંઈ દેખાયું તેને આંખ ધારણ ન કરી શકી અને એનો જે આસ્વાદ મળ્યો તે જીભ ચાખી ન શકી.' આમ એ અલૌકિક અનુભૂતિને

અદ્ભુતાનંદે જાતે વર્ણવી છે

સને ૧૮૯૭ના ઉનાળામા અલમોડા થઈને સ્વામી વિવેકાનદ કાશ્મીર ગયા ત્યારે ખૂબ આગ્રહપૂર્વક સ્વામી અદ્ભુતાનદને એ પોતાની જોડે લઈ ગયા હતા ત્યા કોઈ પ્રાચીન મદિરનુ ખંડેર જોઈ સ્વામી વિવેકાનદ બોલ્યા 'આ મદિર બે હજાર વર્ષ પુરાણુ હશે ' 'તમને કેવી રીતે ખબર પડી? મને એ સમજાવો', આમ અદ્ભુતાનંદે સ્વામીજીને કહ્યુ સ્વામીજી કહે, 'તને એ નહીં સમજાય?' 'મારા જેવા બુદ્ધુને નથી સમજાવી શકતા તો બીજાઓને તમે શુ સમજાવવાના?' અદ્ભુતાનંદે માર્મિક પ્રશ્ન કર્યા એ ટોણાએ સ્વામીજીને અને સૌને હસાવ્યા

એ સમયે બેલુડમા નીલાબર બાબુના ઉદ્યાનગૃહમા મઠ હતો ૧૮૯૫મા વિવકાનદ ઈંગ્લૅંડ હતા ત્યારે, તેમણે શારદાનદને બોલાવી લીધા હતા અને તેમને પોતાની સાથે અમેરિકા લઈ ગયા હતા ૧૮૯૮મા એ પાછા આવી ગયા હતા પાછા આવ્યા પછી શારદાનદ પોતાની ચીજવસ્તુઓને ખૂબ વ્યવસ્થિત અને પોતાના બિછાનાને ખૂબ સુઘડ અને સ્વચ્છ રાખતા અદ્ભુતાનદ અચાનક બેલુડ આવી ચડી બધુ અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યા 'એ દેશમાથી આવ્યા પછી તમે કેવા સાહેબ બની ગયા છો તે હુ જોઈ રહ્યો છુ!' શ્રી શારદાનદ આ સાભળી હસતા

સને ૧૯૦૦ના ડિસેમ્બરની ૯મીએ સ્વામી વિવેકાનદ ખૂબ નાદુરસ્ત તબિયત સાથે બેલુડ પાછા ફર્યા ત્યારે, અદ્ભુતાનદ મઠમા જ હતા પણ એ સ્વામીજીને મળવા ન ગયા સ્વામીજી એમને મઠના ટ્રસ્ટી બનાવવા ચાહતા હતા પણ, અદ્ભુતાનદ એ ઝઝટથી દૂર જ રહ્યા એમને ઢૂઢવા વિવેકાનદને ગગાકિનારો ખૂદવા પડ્યો હતો

નિરક્ષર અદ્ભુતાનદ માટે શાસ્ત્રવાચન શક્ય જ ન હતુ, એ એમને માટે અનુભૂતિનો વિષય હતો

સ્વામી વિવેકાનદના દેહત્યાગ પછીથી, ૧૯૦૨થી ૧૯૧૨ સુધીનો દાયકો અદ્ભુતાનંદે બલરામ મદિરમા વીતાવ્યો ત્યા એક વાર એક દારૂડિયો તેમને ગાળો દેવા લાગ્યો ત્યારે, બીજા લોકો ઉશ્કેરાઈ ગયા પણ અદ્ભુતાનંદે અદ્ભુત શાતિ જાળવી એટલુ જ નહીં પણ, દારૂડિયાને આકરા વેણ સભળાવતા લોકોને તેમણે કહ્યુ, 'નશામા એ ભાન ભૂલી ગયો છે ને બબડે છે ત્યારે, તમે તો વગર નશે ગમેતેમ બોલો છો ' આમ કહી એ લોકોને પોતાની કક્ષાનુ ભાન તેમણે કરાવ્યુ હતુ

આ ભરવાડનો બાળ, નાની વયે જ માબાપ ગુમાવેલા, પરન્ન પર જ ઊછરેલો, યુવાનીમા પ્રવેશતાની સાથે જ સાધુ માર્ગે વળી ગયેલો, શ્રીરામકૃષ્ણ, શ્રી શારદામા, સ્વામી વિવેકાનદ, બલરામબાબુ, ગિરીશ, માસ્ટર મહાશય વગેરે ગુરુભાઈઓ અને શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો વગેરે સાથે આ અભણ બિહારી કેવો તો નિકટનો નાતો બાધી બેઠો હતો! પૂજ્ય શારદામાનો તો એ લાડકો દીકરો જ હતો, 'લૌરેનભાઈ'ને - નરેનને બદલે એ લોરેન બોલતા - નો એ પ્રિય 'લેટો' હતો શ્રીરામકૃષ્ણનો હનુમાન હતો પોતાના અતરની લાગણીઓને વ્યક્ત કરવાની એમની રીત નિરાળી હતી

તા ૨૫-૪-૧૯૨૦ના રોજ તિતિક્ષાપૂર્વક એમણે કાશીમા મહાપ્રયાણ કર્યું એમના ઉપદેશવચનો બગાળીમા પ્રદર્શિત કરવામા આવ્યા છે નિરક્ષર, અનાથ ભરવાડ બાળનુ અદ્ભુતાનદ સન્યાસીમા થયેલા આધ્યાત્મિક વિકાસના સાક્ષી સમા વિવેકાનંદે આ ઘટનાને શ્રીરામકૃષ્ણના મહાન ચમત્કાર કહેલ છે તે સર્વથા યોગ્ય છે

પ્રવાસ

નાયગરા

ભોળાભાઈ પટેલ

આં ક્યાંથી ગગડાટ? અંબર મહીં ના મેઘખંડેય કો કે માઝા મૂકી સિંધુરાજ ધસતો આવી ચઢ્યો આ દિસે કે વિંધ્યાચળને વને ગરજતા સો કેસરી સામટા? પ્હાડોયે ધડકે ભરાય, ફડકે ફાટી પડે દિગ્ગજો... ના, આ તો સુરપાણની નિકટના પહાડો થકી ધોધવો વેગી વારિ પ્રવાહ સાથ ભૂસકો મારી ધસી આવતો. .

કવિ પૂજાલાલની 'સુરપાણનો ધોધ' કવિતા ભણાવનાર શિક્ષકે આ શાર્દૂલવિક્રીડિતની પંક્તિઓને જાણે કે શ્રાવ્યદશ્ય બનાવી દીધી હતી. અમે જાણે કોઈ પ્રચંડ ધોધની ગર્જનાઓ સાંભળી રહ્યા છીએ અને પછી એને ધસી આવતો જોઈ રહ્યા છીએ એવો અનુભવ થયો હતો. વર્ષો વહી ગયાં...

વિશ્વવિખ્યાત નાયગરા ધોધની દિશામાં અમારી મોટરગાડી દોડી રહી હતી. ત્યારે જાણે કે ચેતનાના અતલાન્તમાંથી જોર કરીને આ શાર્દૂલવિક્રીડિત ધસી આવ્યો. મને થયું: આ ક્યાંથી? ક્યાં તો સુરપાણનો ઘરેલું ધોધ અને ક્યાં નાયગરા?

પરંતુ ધોધનું કલ્પનાચિત્ર પૂજાલાલની આ પંક્તિઓથી કોણ જાણે કેવી રીતે ચિત્ત પર રચાઈ ગયેલું કે એથી અલગ પાડીને આ ધોધ પણ જાણે જોઈ શકાશે નહીં કે શું? એક પ્રચંડ કૌતુક મનમાં હતું. પ્રથમ વાર તાજમહાલ જોયાની પૂર્વક્ષણો યાદ આવી ગઈ. તાજમહાલમાં ચિત્રો જોઈ કાકાસાહેબનો નિબંધ વાંચી તાજની માનસછવિ એવી અંકિત થયેલી કે તાજનિકટ જતાં સમગ્ર ચેતના તાજોન્મુખ બની ગયેલી, પછી જ્યારે સંગેમરમરની એ આકૃતિ નજર સામે ખૂલી કે થયું: શું આ જોઈ નહોતી?

નાયગરાની તસવીરો જોઈ હતી, પણ ધોધ વિશે કવિતા તો પૂજાલાલની વાંચી હતી. નાયગરાની નિકટ જતાં હતાં તેમ તેમ એ કેવી રીતે ખૂલશે એની ઉત્કટ પ્રતીક્ષાનો ઉદ્વેગ આજુબાજુની દશ્યાવલી ભણી પણ અને સહપ્રવાસીઓની હળુહળુ વાતો ભણી પણ વિમનસ્ક કરી દેતો હતો.

આવું થતું હોય છે. સમગ્ર ચેતના જ્યારે આમ કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ વિશે સૂચ્યગ્ર બની જતી હોય છે ત્યારે અસ્વસ્થ કરતી વ્યાકુળતા વિસ્મય સાથે ભળેલી હોય છે. એક શનિવારે જ્યારે વેસ્તાલથી નાયગરા જવાનો કાર્યક્રમ ઘડ્યો તે પછી જાણે ચિંતા રહેવા લાગી હતી કે, ત્યાં જઈશું ત્યારે હવામાન કેવું હશે? વરસાદ તો નહીં પડે ને? પછી તો ટી.વી.ની વેધર ચેનલ પર શુક્રવારે હવામાનની આગાહી સાંભળી કે, રાતે આકાશ ખુલ્લું થશે અને ન્યૂ યૉર્ક રાજ્યના બફેલો નગર વિસ્તારમાં દિવસ mostly sunny (મોટે ભાગે સૂર્યપ્રકાશિત) રહેશે. એ નાયગરાનો વિસ્તાર.

તાજમહાલની જેમ નાયગરા ધોધને પણ વિશ્વની એક અજાયબી ગણવામાં આવે છે - એક માનવસર્જિત છે, બીજી પ્રકૃતિસર્જિત. નાયગરા મૂળે તો નદીનું નામ છે. લેક એરીમાંથી એ નીકળે છે અને ૫૩ કિલોમિટર દોડી એ લેક ઑન્ટારિયોમાં ભળી જાય છે. એ રીતે તો ૧૩૦૦ કિલોમિટર દોડતી ક્યાં આપણી નર્મદા

ને ક્યા આ નાયગરા? નર્મદાનો એક પ્રચંડ ભૂસકો તો જબલપુર પાસે ધુવાધારનો, બીજો તે સુરપાણનો પણ નર્મદાને તો ૧૩૦૦ કિલોમિટરમા પોતાના વિવિધ રૂપ બતાવવાનો ભરપૂર અવકાશ મળ્યો છે કેટલેક સ્થળે નાગર જેવા વારિઓધ તો અનેક સ્થળે રૅપિડ્ઝ નાયગરામા પણ રૅપિડ્ઝ ઘણા, પણ જે કારણે આ નદી વિખ્યાત છે તે તો આ ટૂંકી દોડમા એણે જે ભૂસકો માર્યો છે તેથી એ ભૂસકો એ જ નાયગરા ધોધ

નદી તરીકે નાયગરા અમેરિકાના ન્યૂ યૉર્ક રાજ્ય અને કૅનેડા ઑન્ટારિયો વચ્ચે પ્રાકૃતિક સરહદ પણ રચે છે અમેરિકાની સરહદમા પણ નાયગરાનો એક ભૂસકો છે, કૅનેડાની સરહદમા બીજો ભૂસકો એટલે સમ્યક્ રૂપે જોવા કૅનેડામા જવાનુ પ્રવેશપત્ર પણ અમે મેળવી લીધુ હતુ

નાયગરા ધોધ કેવી રીતે અસ્તિત્વમા આવ્યો હશે એની ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ - ભૂગોળવિદોએ વૈજ્ઞાનિક કલ્પના કરી છે એમનુ એમ કહેવુ છે કે, ભૂપૃષ્ઠની રચના વગેરે જોતા આ ધોધની વય ૧૨૦૦૦ વર્ષની તો ઓછામા ઓછી છે એ જ્યારે પ્રથમ અસ્તિત્વમા આવ્યો હશે ત્યારે કોણ જોનાર હશે? અથવા એને પહેલો જોનાર કોણ હશે? એ જ પેલો એકાકી ન રમી શકતો વિભુ હશે, જે એનો રચયિતા છે? ન ઉકેલી શકાતા પરમ વિસ્મયોને માનવમન આવી કોઈક દાર્શનિક કવિતામા રૂપાતરિત કરતુ હશે શુ?

અમારે નાયગરા કૅનેડાની હદમાથી જવો હતો, એટલે સીમા પર ચાલુ ગાડીએ જ પાસપોર્ટ બતાવ્યો કે ધસી ગયા જાણે ત્યા એકાએક ગાડીમાથી નજર પડી નાયગરા ધોધ પુલિને ગાડી ધીરી કરી હતી અમે જોઈ રહ્યા, સૌ જાણે પોતપોતાની રીતે મારી કલ્પનામા આ ધોધ સાથે એક રહસ્યનુ તત્ત્વ ભળી ગયેલુ, મને થયુ એની સાથે આ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ દર્શનનો સવાદ રચાતો નથી શુ?

હજુ અમે ગાડીમા હતા પહેલા અસખ્ય પ્રવાસીઓથી ઊભરાતા આ નગરમા યોગ્ય પાર્કિંગ શોધી લેવાનુ હતુ જોઈએ પછી તો અમે છીએ અને નાયગરા છે અમે જરા આગળ ગયા કે અહો, આ જ તો પેલો બીજો નાયગરાનો હૉર્સ શૂ ધોધ!

હવે તો ગાડી જલદી પાર્ક કરી આ ધોધની નિકટ પહોચી જવા વ્યગ્ર બની જવાયુ પુલિને અમને ઉતારી દીધા કહ્યુ અમે આવીએ છીએ તમે જાઓ

બરાબર હૉર્સ શૂની સામે જઈ ઊભા રહી ગયા સ્તભિત! જળની આ તે કવી લીલા નાયગરા નદીના વિપુલ વારિ વેગથી ધસતા આવે છે અને એક વિશાળ અશ્વનાળના આકારમા એકદમ પડતુ મુકે છે અને માત્ર શ્વેત ફીણ બની જાય છે વારિનુ માત્ર શ્વેત રૂપ ને ઘેઘૂર ગર્જન હજારો વિસ્મિત નેત્રોથી અ પિવાઈ રહ્યુ છે છેક નિકટ જઈ પહોચીએ છીએ એના સીકરોની કરકર ચહેરા પર છટાવા દઈએ છીએ

પછી તો માત્ર નાયગરાનો ધોધ અને હુ જાણે હુ એને પહેલી વાર જોઉ છુ હુ નદીને પણ જોઉ છુ નદી ધોધ બની જાય છે તે જોઉ છુ ધોધ જલસીકરોનુ વાદળ બની જાય છે તે જોઉ છુ જોઉ છુ જોઉં છુ નમુ છુ

દિવસ સુદર છે આજે વધારે સુદર છે સૌ પ્રવાસીઓ પણ સુદર લાગે છે

કદાચ આવો અનુભવ સૌ જોનારાઓનો હશે, એટલે તો કદાચ નાયગરા 'હનિમૂન સિટી' બની ગયુ છે નાયગરાની ઉપસ્થિતિમા મધુર

જનીઓનો અનુભવ મધુરતમ બની જતો હશે.

ઈન્દ્રધનુ રચાઈ ગયું છે. ગોળાકાર ખીણનો સેતુ જાણે! એ નામનો અહીં એક માનવસર્જિત સેતુ પણ છે - રેઈનબો બ્રિજ. આ જળપ્રપાત અને આ ઈન્દ્રધનુ - દુઃસહ સુંદર, ભવ્ય અને રમ્યનો કેવો સંયોગ! એને જોઉં છું ત્યાં તો કેટલાં વારિ વહી ગયાં અને બાર હજાર વરસથી દિવસરાત આમ વહી રહ્યાં છે...

પછી તો જુદે જુદે સ્થળેથી નાયગરા સાથે ત્રાટક રચ્યાં.

અમેરિકન પ્રપાત ભણી ગયાં. હવે એ પણ બરાબર. પ્રથમ નજરની નિરાશા ક્યાં જતી રહી? એ સીધો પડી રહ્યો છે, છેડે જરા પ્રચંડ ધાર ખંડિત થઈ શોભા વધારે છે.

આ ધોધ કોઈ ઝીલી શકે? શિવજી?

જરા હસવું આવી ગયું.

આ અદ્ભુતનું દર્શન અભિભૂત કરતું જાય છે. અહીંની આદિમ પ્રજાઓને અમસ્તું જ નહોતું થયું કે, આ પ્રચંડ વારિ જ્યાં પડે છે તે કોઈ દેવતાનું નિવાસસ્થાન હોવું જોઈએ. એટલે તો વસંતઋતુની શરૂઆત થાય કે એ દેવતા માટે એક સુંદર કુમારિકા પસંદ કરવામાં આવતી, એને નવવધૂની જેમ મૃગચર્મ અને ફરમાં સજાવી એક નાનકડી હોડીમાં બેસાડવામાં આવતી. ધોધને ઉપલાણેથી એ હોડીને વહાવી દેવામાં આવતી!

અશ્વનાળ ધોધમાંથી જે જલસીકરોનું વાદળ રચાય છે એને 'મેડ ઑફ ધ મિસ્ટ' - ધુમ્મસ કુમારિકા - કહેવામાં આવે છે. એવું નામ પેલા આદિવાસીઓએ આપ્યું છે કે સભ્ય અમેરિકનોએ? સંભવ છે પેલી દેવતાને ધરવામાં આવેલી કુમારિકા પછી આ 'મેડ ઑફ ધ મિસ્ટ' બની ગઈ હોય - લોક-કલ્પનામાં.

પરંતુ અહીં 'મેડ ઑફ ધ મિસ્ટ' માત્ર કલ્પના નથી. એ નામની બોટમાં પ્રવાસીઓને બેસાડી સામા પ્રવાહમાં છેક ધોધની નિકટ લઈ જવામાં આવે છે. આવો રોમાંચક અનુભવ કોણ જવા દે? અમે ચાલતાં ચાલતાં આ રાઈડ લેવા ગયાં, તો ત્યાં તો લાંબી લાઈન. અમને થયું: ઘણી વાર લાગશે. આરતી-પુલિને તો ઘણી વાર આ સવારી માણેલી. અનિલાબહેન માટે ધોધની બીજી વારની યાત્રા હતી. પણ 'મેડ ઑફ ધ મિસ્ટ' કદાચ પ્રથમ વાર. અમારે બહુ ઊભાં રહેવું પડ્યું નહીં. ટિકિટો લઈ એક લિફ્ટ દ્વારા નીચે ઊતર્યાં. થોડું ચાલ્યાં. બોટ આવી. બોટમાં પ્રવેશતાં દરેકને એક એક વાદળી જૅકેટ આપી દેવામાં આવ્યું. બોટમાં બધાં સરખાં લાગે. બોટ ઊપડી અશ્વનાળ ધોધ ભણી.

અદ્ભુત અનુભવ. જેમ જેમ ધોધની નિકટ જતાં ગયાં તેમ તેમ રોમાંચની માત્રા વધતી ગઈ. બધાં પ્રવાસીઓ આનંદની ચિચિયારીઓ પાડી ઊઠતાં. નજીક, હજી નજીક - હવે બોટ ખસી શકતી નથી - પણ જલસીકરોએ સૌને ભીંજવી દીધાં છે. બોટમાંથી ધોધ ભણી નજર શી રીતે કરવી?

એક ચક્કર લઈ બોટ પાછી ફરી, ધીરે ધીરે.

જૅકેટ ઉતારી જેવાં અમે લિફ્ટ ભણી જતાં રહ્યાં કે 'મેડ ઑફ ધ મિસ્ટ'નાં બીજાં પ્રવાસીઓ આવી રહ્યાં હતાં, અનિલાબહેન કહે: ત્યાં જુઓ, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ છે. અમે મળ્યા. પરસ્પર અભિવાદન કર્યું. સ્વામીજી અરૂઢ સંન્યાસી છે, એટલે આ અનુભવ એ જરૂર લે જ. નીચલાણે અમે નદીકિનારેના ખડકો ઉપર બેસી પાણીમાં પગ બોળી પ્રપાત જોતાં જ રહીએ છીએ. સાંજ પડતી હતી. અમે વળી પાછાં અશ્વનાળ પ્રપાતની નજીક જઈ બેઠાં. આવેશ શમી ગયો હતો. પણ અહીં બેસીને

આંખ અને કાન દ્વારા - રૂપ અને શબ્દમાં - સર્વેન્દ્રિયોથી પ્રપાતને પામું છું. વળી ત્યાં રચાયાં છે ઇન્દ્રધનુ. અશ્વનાળના બે છેડા વચ્ચે એ સેતુ રચી રહ્યાં છે - -

સાંજે મોડે સુધી તડકો હતો. અમે નાયગરા ગામમાં જવાનો વિચાર કર્યો. આ ગામમાં ઊંચાં ઊંચાં ટાવર્સ છે. સ્કાયલોન ટાવર, પલો બગ વગેર. પરંતુ જેમ હરકી પૌડી આગળ બિરલા ટાવર વરવું લાગે છે તેમ આ નાયગરા ધોધની નિકટ આ ટાવર્સ વરવા લાગે છે, છતાં એ છે.

અંધારું થતાં ધોધનાં પાણી પર રંગબેરંગી પ્રકાશ ફેંકાવા શરૂ થયા. મને થયું. પણ આ શા માટે? પ્રકૃતિને પ્રકૃત કેમ રહેવા દેવામાં નથી આવતી? આ સમયે પણ અસંખ્ય પ્રવાસીઓ છે. આંકડા છે કે વર્ષેક દહાડે અગિયાર કરોડ કરતાંય વધારે પ્રવાસીઓ નાયગરા જોવા આવે છે!

રાત તો પડી છે, ને તોય અવિરામ પડ્યે જાય છે ધોધ, પડ્યે જાય છે. જ્યારે સૌ પ્રવાસીઓ પોતપોતાનાં સ્થળે પહોંચી જશે, જ્યારે મધુરજની ઊજવતાં યુગલો એકબીજાની સોડમાં લપાઈ જશે, ત્યારેય આ ધોધ અવિરામ પડ્યે જશે.

(નવા પુસ્તક 'દૃશ્યાવલિ'માંથી)

ભૂજ-ભૂકંપ (૨૬-૧-૨૦૦૧)

ન રડતો શ્વાન કો કાને પડ્યો'તો ક્યાંય પણ કોઈ
ન ઘુવડ બોલતું દીઠું, ન સૂણ્યું ક્યાંય કો ડાળે,
ન વરતારા હતા અખબાર/ટીવીમાંય કે એના,
અચાનક એક-બે પળમાં નગર ખંડેર થઈ બેઠાં

થયું મન ડોલવાનું શેષને, કાં તો ધરાને મન
થયું થોડું ફરકું, કાં લડ્યા પાતાળવાસીઓ-
ખબર શી, પણ હૃદય ચૂકી ગયું ધબકારવું નક્કી
નયન માને નહીં લીલા રમાઈ જે નજર સામે

બધુંય હોય પત્તાનું જ જાણે, કડડડડ કરતું
ખડકલા કાટમાળોના ઘડીભરમાં, તળે એની
પિતામાતાસખા સંતાન બ્હેનીભાઈ સૌ મારાં
દટાયાં જીવતાં કિલ્લોલ, ઘર, સપનાં, મધુવ્હેણો

કરમ કોનાં, સજા કોને સવાલો વ્યર્થ છે 'કાસમ',
ગમત આવી જ જોયા કર નિરંતર અવનવા રૂપે!
('નિરીક્ષક') — કાસમ જાફરી

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેની કૃતિઓના અંશો]

સં. રતિલાલ બોરીસાગર

માંદગી

'માંદા ન પડવું એ માણસની મુખ્ય ફરજ છે,' 'માંદો માણસ પોતાને તેમ જ આસપાસના સર્વને હેરાન કરે છે,' 'માંદા પડવું એ પાપ કરવા જેવું છે,' 'માંદો માણસ સમાજમાં રોગનાં જંતુ ફેલાવી ઈશ્વરનો ને સમાજનો ગુનેગાર થાય છે,' ઇત્યાદિ વાક્યો મેં ઘણી વાર સાંભળ્યાં છે અને વાંચ્યાં પણ છે. એમાં કંઈક સત્ય હશે એમ માનવાનું કોઈક વાર મને મન પણ થાય છે પરંતુ માંદગીમાંથી બચવાની કોઈ ચાવી હોય તો તે હજી મારે હાથ આવી નથી. ભક્ત ભગવાનને માટે કરે એટલું તપ મેં એ ચાવીની પ્રાપ્તિ માટે કર્યું છે. આરોગ્ય અખંડ રાખવાની પુણ્યકથાઓનું પારાયણ કર્યું છે. અને જાતજાતની કસરતો કરી અદ્ભુત દેહદમન કર્યું છે; છાશ પીને અથવા ફળાહાર કરીને ઉપવાસો આદર્યા છે ને દવાના પારણાં કર્યાં છે. એન્ટિસેપ્ટિક(જંતુઘ્ન દવા)નાં ચરણામૃતો ચાખ્યાં છે અને ઈંજેક્ષનના છૂંદણાં છુંદાવ્યાં છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ સમા વૈદ્ય, ડૉક્ટરને હકીમને મંદિરે ભટક્યો છું, અને કેમિસ્ટ તથા ગાંધીની દુકાનની તીર્થયાત્રાઓ કરી છે. મનન ને ચિંતનમાં પ્રજાગરણે રાતો વિતાવી છે. અને સમાધિસ્થિતિમાં દિવસો પસાર કર્યા છે. શરીરે મલમના ચંદનલેપ લગાવ્યા છે અને પાઉડરની ભસ્મ ચોળી છે. જન્તુહર ધૂપસળીઓના ધૂપ કર્યા છે અને પૈસાના પ્રસાદ ધરાવ્યા છે. છતાં એ ચાવીદેવી પ્રસન્ન નથી થતાં તે નથી જ થતાં!

છતાં હવે મને એનો શોક થતો નથી. અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે બધા જ માંદા પડે છે. 'માંદા પડવું એ ગુનો છે' એમ કહેનાર માંદગીના પંજામાંથી તદ્દન બચી શકતો નથી. પહેલાંની પેઠે હવે કોઈ તંદુરસ્ત કે હૃષ્ટપુષ્ટ મનુષ્યને જોઈને મને તેની ઈર્ષ્યા આવતી નથી. હવે હું એવા મનુષ્યને જોઈને બોલી ઊઠું છું (અલબત્ત મનમાં) કે: કંઈ નહીં. તું ગમે તેવો અલમસ્ત અત્યારે હશે, પણ હંમેશ એવો રહેવાનો નથી. છેક મારા જેવો નહીં, તો છે તેનાથી અડધો તું જરૂર થશે જ. ટાઈફૉઈડ નહીં તો મલેરિયા તો તને ખચીત થશે જ.

આનો અર્થ એમ નથી કે હું સ્વભાવથી ઈર્ષ્યાળુ છું. પણ પહેલાં મને થતું કે માંદા પડવાનો મેં તે એકહથ્થુ ઈજારો રાખ્યો છે કે શું? હંમેશ માંદલો રહીને હું ઈશ્વરનો ને સમાજનો ગુનેગાર થાઉં છું. હું મને ને મારાંઓને હેરાન કરી રહ્યો છું. સમાજમાં પ્રતિક્ષણ હું રોગનાં જંતુઓ ફેલાવી રહ્યો છું. આમ માનવાથી મને દુ:ખ થતું. તેને બદલે હવે હું જાણું છું, કે બધાં જ મારા જેટલા નહીં તો મારા જેવા ગુનેગાર તો છે જ. હું જ એકલો માંદો નથી પડતો અને તેથી મને કંઈક સંતોષ થાય છે. હવે મને સમજાય છે કે માંદગી જેવી સર્વવ્યાપી બીજી એકે વસ્તુ નથી. માશુકને નહીં પણ માંદગીને સંબોધીને જ

કવિઓએ ગાયું હશે કે 'જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની.'

મોઢાંથી ભલે ગમે તે કહે, પણ ગુનેગાર ગુનો કરી પકડાઈ જવાની ભૂલ કરનાર તરફ સમાજની જેવી વૃત્તિ હોય છે તેવી વૃત્તિ માંદા માણસ તરફ કદી પણ હોતી નથી. દાખલા તરીકે, ચોર પકડાયો છે એમ જાણતાં લોકોનાં ટોળાં એના તરફ ધસી જાય છે. એને દરેક યથાશક્તિ બને તેટલો મેથીપાક જમાડે છે. સર્વ પ્રકારે એનું અપમાન કરે છે, અને ન્યાયાધીશ એને સજા કરે નહીં ત્યાં સુધી કોઈ જંપીને બેસતું નથી. પરંતુ માંદા માણસ સાથે સમાજ એથી કેવળ ભિન્ન રીતે જ વર્તે છે. માણસ માંદો છે એમ જાણતાં જ આપણે તેની સાથે મમતાથી, દયાથી, કંઈક માનથી વર્તવા માંડીએ છીએ. કોઈકને સમજાવીને, કોઈકને ધમકાવીને, કોઈકને 'હું રેલવેનો ઑફિસર છું,' એમ કહી છેતરીને મહામહેનતે આપણે ટ્રેનમાં મેળવેલી જગા માંદો માણસ આવતાં છોડી દઈ તેને આપીએ છીએ. માંદગીનું મહત્ત્વ આમ સર્વ મનુષ્ય જાણેઅજાણ્યે પણ સ્વીકારે છે. માંદો માણસ કંઈ પણ મહાન કાર્ય કર્યા સિવાય મહાન મનુષ્ય બની જાય છે.

મનુષ્યના ખરેખરા સ્વભાવને અને લાગણીને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય પણ માંદગી જ કરે છે. માંદગી આવતાં મનુષ્યને જેમ લૂગડાંલત્તાનું બહુ ભાન રહેતું નથી, તેમ જ વર્તન-વાર્તાલાપ વગેરેમાં કૃત્રિમ પ્રામાણિકતા જાળવવાનું પણ એને ભાન રહેતું નથી. માંદા માણસને ઊંઘવાનું મન થતું હોય તો ગવર્નર જાતે એને મળવા આવે તોય શું? એના તરફ પીઠ કરવી એ નિરાંતે ઊંઘવાનો જ. ડોળઘાલુઓના ડોળ માંદગી આવતાં એક ક્ષણમાં નષ્ટ થાય છે. બહારથી બહાદુરીનો દેખાવ કરનારા માંદગીને વખતે કેવા કાયર બની જાય છે એ આપણા અનુભવની વાત છે. અરે! 'એક વખત ગાડા જોધાને મેં ડોળા કાઢી ગભરાવી મૂક્યો હતો, અને પાંચસો માણસના ટોળાને એક બૂમ પાડી ગભરાવી નાખ્યું હતું. મેં એક હાથે વગર હથિયારે ચાર ચોરને મારી મારીને દમ કાઢી નાખ્યો હતો!' એવી પોતાની શૌર્યની બડાઈ હાંકનારાઓ, સાધારણ શરદી થતાં 'ઓ ડૉક્ટરસાહેબ, શું કરું? માથું દુખે છે. ઓ બચુની બા! કંઈ માથું ચાંપ-ની!' ઓ ભાઈ! મને મગડાની, આ તો નથી ખમાતું.' એવી બૂમ પાડવા માંડે, ત્યારે એમનું વીરત્વ ક્યાં વિનષ્ટ થઈ ગયું અને આ દૌર્બલ્ય ક્યાંથી આવી ચડ્યું તે આપણાથી પ્રથમ તો સમજાતું નથી, પરંતુ પાછળથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કાયરતા એમનામાં પણ પ્રચ્છન્ન રૂપે હતી જ અને માંદગી આવતાં તે પ્રગટ થઈ છે. આથી ઊલટું, સામાન્ય રીતે નિર્બળ ને નિસ્તેજ જણાતા મનુષ્યમાં ગુપ્ત રહેલી સહનશક્તિ અને ધીરતા એની માંદગીને પ્રસંગે આપણે જાણી શકીએ છીએ.

માંદગીમાં ઘણી વાર મનુષ્યના ચિત્તની અભિવૃત્તિ પણ બદલાઈ જાય છે.

જેને સ્થૂળ વિષય સિવાય બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિ ગમતી ન હોય, તેનું વલણ એકદમ આધ્યાત્મિક થઈ જાય છે. બેન્કની ચોપડી સિવાય બીજી ચોપડી નામું જાણે કદી જોયું ન હોય, તે 'સ્વામી વિવેકાનંદનાં વચનામૃતો', 'ચન્દ્રકાન્ત'ને એવાં એવાં પુસ્તકો વાંચવા મંડી પડે છે. ભોજન સિવાય બીજી વાતમાં જેણે રસ ન લીધો હોય તે યોગની પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવા માંડે છે. મને આથી ઊલટું થાય છે.

હું જ્યારે જ્યારે માંદો પડું છું ત્યારે ત્યારે હમેશાં મારી વૃત્તિ કેવળ સ્થૂળ થઈ જાય છે. હું

સારો થઈશ ત્યાં સુધી કેરી મળતી હશે કે નહીં, ખીર જોડે કેળાનું ઢીલું શાક, વેઢમી જોડે પાતરાં ને શીખંડ જોડે ઢોકળાંની પ્રથા દાખલ કરનાર મહાપુરુષ કોણ હશે? - આવા આવા વિચારોમાં મારું મન ગૂંથાઈ જાય છે; એટલું જ નહીં, પણ જેમ કેટલાક પ્રાચીનતાના પક્ષપાતી ઉપદેશકો ને લેખકો સ્થૂળ વિષયમાં પણ આધ્યાત્મિક અર્થ ઘટાવે છે; તેમ આધ્યાત્મિક વિષયને પણ હું સ્થૂળરૂપ બનાવું છું. ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે 'રુદ્રોમાં હું શંકર છું, ઋતુમાં વસંત છું, સમાસમાં દ્વન્દ્વ છું' વગેરે વગેરે કહ્યું છે, ત્યારે 'સિક્કાઓમાં હું ગીની છું, બૅન્કોમાં હું બૅન્ક ઑફ ઈંગ્લૅંડ છું, વેપારીઓમાં હું મારવાડી છું, ખાનારાઓમાં હું ચોબો છું, દેશી રાજાઓમાં હું નિઝામ છું, પ્રેસિડન્ટોમાં હું અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ છું, બજારોમાં હું શૅરબજાર છું, ચોપડીઓમાં હું બૅન્કની ચોપડી છું, અથાણામાં હું મેથીઆ કેરી છું, જમણમાં હું વેઢમી છું, ભજિયામાં રતાળુનું ભજિયું છું,' એમ કહ્યું હોત તો યાદી કેવી સંપૂર્ણ થાત એમ હું માંદો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મને થાય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં બીજા મનુષ્યને સલાહ આપવાની જન્મથી જ કોઈક અગમ્ય વૃત્તિ હોય છે, અને જ્યારે બીજો મનુષ્ય માંદો હોય ત્યારે તો એ વૃત્તિ સહસ્રગણી વધી જાય છે. માંદગીને વખતે પૈસા આપીને આપણે કુશળ વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની સલાહ લઈએ છીએ પરંતુ એવે પ્રસંગે વગર પૈસે સલાહ આપનારા કેટલા બધા નીકળી આવે છે! અને આમાં કંઈ ખોટું નથી. માંદગી એટલી સર્વવ્યાપી છે કે પ્રત્યેકને તેનો અનુભવ થયો હોય છે અને તેથી દરેક પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે સલાહ આપે છે. દરેક મનુષ્ય એકેએક રોગના કંઈ નહીં તો સત્તર-અઢાર ઉપાય તો જાણતો જ હોય છે, 'શરદી થઈ છે? તો એક કામ કરો. જરા મધમાં આદુંનો રસ ભેળવી લો. તે ન ફાવે તો દૂધ વિનાની ચાહમાં તુળસીનાં પાંદડાં નાખીને પીઓ. તે નહીં તો પછી સૂંઠ ઘસીને કપાળે ચોપડો, અથવા ગરમ દૂધમાં હળદર ને ઘી નાંખીને તે પી જાઓ. કંઈ ન કરવું હોય તો સુદર્શન ચૂર્ણ ફાકી જાઓ. કશી દવા ઠીક ન લાગે તો ક્વિનાઈન લો કે એસ્પિરિનની બે ટીકડી પાણી સાથે ગળી જાઓ. અથવા યુકેલિપ્ટસ ઑઈલનાં બે ટીપાં નાંખી તે ખાઈ જાઓ.' આમ, એક રોગ પર એક જ મનુષ્ય આપણને અનેક ઉપચારો બતાવે છે.

સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈ સલાહ આપે તો તે આપણને જરા ગમતું નથી.

પરંતુ માંદગીને વખતે મારો આ સ્વભાવ તદ્દન ફેરવાઈ જાય છે. મને આપવામાં આવતી સલાહ હું શાંત ચિત્તે સાંભળું છું એટલું જ નહીં, પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરું છું! કબજિયાત એ મારો જૂનો, જાણીતો અને વફાદાર રોગ છે. એ મને છોડતો નથી, હું એને છોડતો નથી. અમને એકબીજાથી વિમુક્ત કરવા મને જાતજાતની સલાહ આપવામાં આવે છે. એક જણ આવીને મને સોનામકાઈ લેવાની સલાહ આપે છે ને હું તે લઉં છું. બીજો દિવેલનો આગ્રહ કરે છે, હું દિવેલ પીઉં છું. ત્રીજો પેરેફિનની સૂચના કરે છે ને હું પેરેફિનનો પ્રયોગ કરું છું. ચોથો હરડેનાં યશોગાન ગાય છે, હું હરડે ફાકું છું. પાંચમો એનિમાનો નિર્દેશ કરે છે ને હું એનિમાનો ઉપાસક બનું છું. છઠ્ઠો એપ્સમ સૉલ્ટની ભલામણ કરે છે, હું એપ્સમ સૉલ્ટ અજમાવું છું. સાતમો અંગેરોલની શક્તિ માટે

ગાતરી આપે છે, ને હુ એનેરો તનુ સેવન કરુ છુ કેટલાક મને ખોરાકમા ફેરફાર કરવાની શિખામણ આપે છે, ને તે પ્રમાણે હુ કોઈ વખત એકના દૂધ પર તો કોઈ વખત એકની છાશ પર, કોઈ વખત એકના કેળા પર, તો કોઈ વખત એકની થૂલી પર રહુ છુ આ બધાનુ ફળ કોઈ આવતુ નથી અથવા કબજિયાતની સાથે બીજી કોઈ વિક્રિયા થવા પૂરતુ જ એનુ ફળ આવે છે આ જાણવા અનુભવવા છતા હુ હજી નવાહ લેતો જ જાઉ છુ, ને તે નવાહ પ્રમાણે વર્તતો જ જાઉ છુ મારી પેઠે જ બીજા સર્વ પણ માદગી વખતે નવાહ લવા આતુર થઈ જાય છે આમ, માદગી અશ્રદ્ધાળુઓમા પણ શ્રદ્ધા પ્રેરે છે

મનુષ્ય એ કેવા નિર્બળ, અશક્ત, તુચ્છ, પામર જતુ છે એ માદગી બહુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે માદગીમાથી બચવા મનુષ્ય નિયમો ઘડે છે, તદુરસ્તી જાળવવાના સાધનોની શોધ કરે છે અને માદગી એકઝપાટે બધા પર પાણી ફેરવે છે તદુરસ્તીના ઘણાખરા નિયમો પાળવા છતા હુ માદો જ રહુ છુ અને મારા એક મિત્ર છે તે તદુરસ્તીના ઘણાખરા નિયમોનુ ઉલ્લઘન કરવા છતા ઘણુખરુ તદુરસ્ત રહે છે હુ જ્યારે કંટાળીને તદુરસ્તીના નિયમોને તિલાજલિ આપુ છુ, ત્યારે સારો થાઉ છુ મારા એ મિત્ર ક્વચિત તદુરસ્તીનો નિયમ પાળવા જાય છે ત્યારે માદા થઈને પટકાઈ પડે છે! આમ, નિયમિત રીતે થતુ હોય તો,હુ હમેશ તદુરસ્તીના નિયમોનો ભગ કરી તદુરસ્તી જાળવી શકુ પણ એમાય એક જાતનો નિયમ રહેતો નથી હુ કેટલાય એવા લોકોને ઓળખુ છુ કે જેઓ તદુરસ્તીના નિયમો પ્રમાણે જોતા, પા કલાકથી વધારે જીવવા જોઈતા નથી પરતુ તેઓ ગ્રામ્ય ભાષામા કહુ તો 'ધામડધિંગા' થઈને નિરાતે ફર્યા કરે છે ને મારા એક ઓળખીતા, તદુરસ્તીના નિયમોના અનન્ય ઉપાસક, જેઓ માત્ર ભાજી, ટામેટા ને એવા ત્રણે વિટામિનવાળા અન્ય પદાર્થો સિવાય બીજુ કશુ ખાતા નથી તેઓ ઘણુખરુ હમેશ મારા કરતાય વધારે માદા રહે છે

સાહિત્યમા કેટલાક રસને સ્થાને જેમ રસાભાસ હોય છે, તેમ માદગીની બાબતમા પણ કેટલાક દાખલાઓમા માદગીને બદલે માદગીનો આભાસ હોય છે ઘણા મનુષ્યો એવા હોય છે કે પોતાને કઈ પણ ન થયુ હોય તોય પોતે ઘણા જ માદા છે એમ ધાર્યા કરે મારા એક ઓળખીતા ગૃહસ્થ પોતાને હમેશ એટલા માદા ધારે છે કે, 'હુ છ મહિનાથી હવે વધારે નહીં જીવુ' એમ છ વર્ષથી એઓ કહે છે! જે જે રોગના વર્ણન આપણે વાચીએ છીએ તે તે સર્વરોગ આપણને જ થયા છે એમ તો આપણને કેટલીયે વાર લાગે છે!

ખરેખરી માદગી ન હોય ત્યારે તેનો ઢોળ પણ કેટલો મદદગાર થઈ પડે છે એ સર્વના અનુભવની વાત છે રજા જોઈતી હોય, કામમા ભૂલ થઈ ગઈ હોય અને અમલદારને એકાએક નિવૃત્ત થવાની ફરજ પડે, સામાન્ય નોકરી કરનારાઓને મૅચ વગેરે જોવા જવુ હોય ત્યારે માદગીનો જ આશ્રય લવો પડે છે માદગી ન હોય તો અનન્ત પર બધાયેલા આપણો ઘણોખરો વ્યવહાર કેમ ચલાવાય તની કલ્પના થઈ શકતી નથી અને જેનો દભ પણ આટલો કાર્યસાધક નીવડે છે તેની પોતાની અતુલ શક્તિ વિશે શુ કહેવુ? મૌન જ ઉચિત છે

'રગતરગ ભા-૧'માથી

○ ○ ○

હાસ્ય

મહાશિવરાત્રી

પલ્લવી મિસ્ત્રી

- પલ્લવીબહેન, આ વઘારનો અવાજ ક્યાંથી આવ્યો?

- મારા ઘરમાંથી, વીણાબહેન.

- અને હિંગની સુગંધ?

- એય મારા ઘરમાંથી.

- હિંગનો વઘાર? શેમાં કર્યો?

- તુવેરની દાળમાં. હું રોજ તુવેરની દાળમાં હિંગનો વઘાર કરું છું.

- પણ, આજે.... આજના પવિત્ર દિવસે....

- સમજી ગઈ. તમે મહાશિવરાત્રીના ઉપવાસની વાત કરો છો ને?

- હા, પણ તમે ક્યાં ધર્મ, ભગવાન કે ઉપવાસમાં માનો જ છો?

- અરે, એવું તમને કોણે કહ્યું વળી? હું તો એ બધાંમાં માનું જ છું.

- તો પછી એકેય ઉપવાસ કરતાં કેમ નથી?

- ઘણીય વાર કરી જોયા. પણ મને ઉપવાસ માફક નથી આવતા. સાબુદાણા, બટાકા મને વાયડા પડે છે. રાજગરો, શિંગોડાં મને ભાવતાં નથી. આમ તો મને સ્વીટ બહુ ભાવે છે પણ ઉપવાસને દિવસે મીઠાઈ જેવી ગમતી નથી ને મીઠા (નમક) વગર મજા આવતી નથી.

- ઉપવાસ કંઈ મજા માટે થોડા જ કરાય? એમાં તો જેટલું કષ્ટ ભોગવો એટલું પુણ્ય મળે.

- કષ્ટ ભોગવવાથી પુણ્ય મળે?

- સોએ સો ટકા.

- તો પછી તમારાં માંદાં સાસુજીની સેવાનું કષ્ટ ભોગવવાને બદલે તમે એમને તમારા જેઠના ઘરે કેમ મોકલી આપ્યાં?

- તમે તો કંઈ સમજતાં જ નથી, પલ્લવીબહેન. સાસુનું કષ્ટ ભોગવવાથી કંઈ પુણ્ય થોડું જ મળે?

- કષ્ટ એટલે કષ્ટ. ઉપવાસનું હોય કે સાસુનું.

- જવા દો ને. તમે નાસ્તિક છો એટલે તમારી સાથે એવી ચર્ચા કરવી નકામી છે.

- હા, તમે ઠીક યાદ કરાવ્યું, આજે મારે 'ચર્ચા' કરવાની નથી.

- કેમ, આજે વળી શું છે?

- આજે શિવરાત્રી છે ને? એટલે મેં વાણીનો 'અલ્પાહાર' કરવાનું વિચાર્યું છે.

- વાણીનો અલ્પાહાર? કંઈ સમજાય તેવું બોલો ને.

- જુઓ, આપણે બોલવામાં કોઈ જાતની લિમિટ રાખતાં નથી. અને અનલિમિટેડ બોલવામાં કોઈની નિંદા થઈ જાય તેની આપણને ખબર રહેતી નથી.

- તો શું થઈ ગયું. બીજા લોક આપણી નિંદા નથી કરતાં શું?

- હવે તમે સમજતાં નથી વીણાબહેન. શિવરાત્રીના દિવસે કોઈની નિંદા કરીએ તો ડબલ પાપ લાગે. તેથી મેં આજે ઓછું બોલવાનું નક્કી કર્યું છે.

- તમે તો આમ પણ ઓછું જ બોલો છો પલ્લવીબહેન.

- હા, પણ તોય ટેલિફોનનું બિલ બહુ

આવે છે

આમા ટેલિફોનનુ બિલ વચ્ચે ક્યાથી આવી ગયુ?

અમારા ''એ'' કહે છે કે ટેલિફોન પર વાતચીત કરવાની રીત આપણે શીખવી જોઈએ ટેલિફોન જોડતા પહેલા જે વાત કરવાની હોય તેના પોઈન્ટ્સ લખી લેવા જોઈએ જેથી ટૂકમા મુદ્દાસર વાત થઈ શકે આપણે તો બ્લ્પષ્ટ કરતા હોઈએ તોય લોકલ કોલની જેમ આરામથી વાતો કરીએ છીએ અને લોકલ કોલ કરતી વખતે ? એ તો ટેલિફોનનુ બિલ આવે ત્યારે જ ખબર પડે તો ને તોય ઘણી વાર તો એમ જ થાય કે અરે! ફોન પર અર્ધો કલાક વાત કરી પણ ફલાણા મુદ્દાની વાત તો કરવાની જ રહી ગઈ એટલે મે નક્કી કર્યુ છે કે હવે ઓવરઓલ વાતચીત કરવાની જ ઓછી કરી નાખુ

અરે! એવુ ન કરશો જુઓને આ બાજુવાળા મીનાબહેન તો નર્વિસ જાય એટલે બાકીના સમયમા અને રવિવારે ખૂબ બિઝી હોય, પછી મારે વાતચીત કરવા ક્યા જવુ?

તમારી વાત તો સાચી છે, વીણાબહેન પડોશી તરીકે મારે તમારી એટલી તો મદદ કરવી જ જોઈએ પણ હવે હુ જાઉ? મારે છાપા વાચવાના બાકી છે

- બળ્યુ છાપામા હોય છે પણ શુ? લ્યો ને આજના જ સમાચાર તમને કહુ? નવનારીમા મહાશિવરાત્રીના આજના પર્વે પથ્થરના નદીએ દૂધ પીધુ

હબગ ફેકાફેક ગપગોળા

મને હતુ જ કે તમે માનશો નહી પણ મારી ફ્રેન્ડ જ ત્રિપથી સોસાયટીમા રહે છે એણે જાતે જઈને જાયુ અરે જાયુ જ નહી એણે તો જાતે દૂધ પીવડાવ્યુ ને મને ખાસ ફોનથી ખબર આપી તમને યાદ છે વર્ષો પૂર્વે ગણેશજીએ આ રીતે દૂધ પીધુ'તુ?

હા છાપામા વાચ્યુ'તુ ખરુ પણ એ તો બધી અંધશ્રદ્ધા

તમે ભલે નહી માનો બાકી જેને શ્રદ્ધા છે તેને તો છે જ જુઓને મારા મમ્મી ઉપવાસ કરે છે ત્યારે કાયમ લો બ્લડ પ્રેશર થઈ જાય છે ને ડાક્ટરને ત્યા જઈ દવા લવી પડે છે છતાય ઉપવાસ કરે જ છે ને?

અરે હા રે હા ઉપવાસ કરનારા ઉપવાસ પણ કરે છે અને ભાગ પીનારા ભાગ પણ પીએ જ છે ભગવાન શિવજીએ તો ઝેર પીધુ'તુ એટલે એમને ભાગ બાગ તો કઈ વિસાતમા નહી પણ અમારા એક મિત્ર શિવરાત્રીના દિવસે હાઈ વ પરના કોઈ મદિરમા ગયેલા ત્યા મિલિટરી કમ્પવાળાની સ્ટ્રોંગ ભાગ પીધી ને પછી સ્વર્ગમા વિહરતા હોય તમ કાર ડ્રાઈવિંગ કર્યુ તો અકિસડન્ટ થયો ને કારમા બરાબર ગાબડુ પડ્યુ એમના પુણ્ય થોડા ઓછા પડ્યા તે સ્વર્ગમા જવાનો ચાન્સ સહેજ માટે રહી ગયો ને હાસ્પિટલમા મહિનોમાસ ગાળી આવ્યા

અરરરર!

હા અને આપણા અમરાઈવાડીમા એક જણ પુણ્યશાળી તે ઘરમા બનાવેલી ભાગ પીને સ્વર્ગે સિધાવ્યો બીજો એક જણ મિત્રવર્તુળમા દેખાદેખીથી ભાગનો ઓવર ડાઝ લેવા ગયો તેને હાસ્પિટલમા દાખલ કરવો પડ્યો સાજો તો થઈ ગયો પણ હજીય કોઈક વાર એને શિવરાત્રી આવે ત્યારે ગાડપણનો હુમલો આવી જાય છે

અરરર! આપણા જવાને ભાગ બાગ પીવાની પોસાય નહી, ખરુ ને?

હા, આપણા માટે તો દાળ જ પીવી ઠીક અરે! વીણાબહેન, મારી દાળ? ઊકળીને અડધી થઈ ગઈ હશે હુ રસો ડામા જાઉ છુ આવજો

'પુસ્તક પ્રાણ હમારો રે'

અરુણા બિલ્ગી-જાડેજા

''કુસુમ, સોજા તો ઘણા છે, મીઠું ઓછું ખાજે.''

ડૉ. શાંતાબાઈએ એના વખતે, એની આઈને એક સૂચના આપેલ. ઘરે આવીને બાબાએ આ વાત જાણી તો એમણે બીજી સૂચના આપી, ''મીઠું ભલે ઓછું ખાજો, પણ પુસ્તકો વધારે વાંચજો''. આઈએ જેટલાં હાલરડાં ગાયાં હશે તેથી વિશેષ તો બાબાએ પુસ્તકો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં જે દીકરીની નસેનસમાં ફરી વળેલાં.

સૌથી પહેલું અને વહાલું પુસ્તક 'ચાલણગાડી'. 'બા, ફૂલ વીણે છે, સુધા ચોપડી વાંચે છે'. આખી ને આખી ગાડી મોંએ થઈ ગયેલ. તે નાના ભાઈબહેનોને ભણાવતા સુધી છુકછુક કરતી ચાલતી રહી: પછી તો હાર લાગી ગયેલી. 'ચાંદામામા' અને 'રમકડું', 'ઝગમગ' અને 'બાલસંદેશ', 'ફૂલવાડી' અને ભૂપત બહારવટિયાની વાતો પણ હોય. આ બધુંયે રેશમી ફ્રૉક અને રિબનથીયે વહાલું. છકો-મકો, છેલ-છબો, સોટી-પોઠી, મિયાંફૂસકી-તભાભટ્ટ, વિક્રમ-વેતાળ એ બધાં તો એના ખાસમખાસ બાળમિત્રો. મોટા 'ટાઈપ'વાળા બાલરામાયણ અને બાલમહાભારત અને એનાં રંગબેરંગી ચિત્રો એ મનમાં ભરી લેતી. સીતા, ઊર્મિલા, કૌશલ્યા, રાધા-રુકિમણી એ બધાં માટે તો શિક્ષિકાબહેનથીયે અદકેરો આદરભાવ. એક વાર આઈ અને આજી સાથે શ્રી ડોંગરેજી મહારાજની કથા સાંભળવા ગયેલ! ''પછી શુકદેવજી પરીક્ષિતને કહે છે - હે રાજન...'' ભાવવિભોર થઈને, ગદ્ગદ્ કંઠે લાલાની વાતો એમણે જે માંડી તે સાંભળીને ઘરે આવીને તુરતાતુરત આ ગ્રંથની માંગણી કરેલ પણ પુસ્તકભંડારમાં બાલભાગવત કે એવું કાંઈ મળેલ નહીં. પછી તો રિસાયેલ, પગ પટકેલને ભૂખે રહેલ એટલે ઘરમાંનો લાલ કપડાંમાં વીંટાયેલ, દળદારને મસમોટો ભાગવતગ્રંથ એના નાનકડાં હાથમાં મુકાયેલ ત્યારે માંડમાંડ એ સાચવી રહેલ. બસ, ત્યારથી લાલજી એને વહાલા તે ઠેઠ યોગેશ્વર સુધીના.

'ભોજન પહેલાં બ્રહ્મજ્ઞાન નકામું' એ ન્યાય અહીં ખોટો ઠરતો. ભોજન કરતાં વાચન વધારે પ્રિય. રજાઓમાં બધાં બાળકો ભેગાં થયાં હોય, ભૂસું-ચવાણું -ભજિયાંનાં પડીકાં ખોલાયાં હોય. બધાં તૂટી પડે નાસ્તા પર. આ પુસ્તકખાઉ કન્યા પેલો તેલથી લચપચતો પડીકાનો કાગળ વાંચવામાં પડી હોય. બધાં ક્યારે ઝાપટીને છૂ થઈ જાય એની આને ખબરેય ન રહે. જોકે એનો એને વસવસો પણ ન રહે. વાંચવા મળ્યું ને! એવી પુસ્તકભૂખી. જમતાં જમતાં વાંચવું અને વાંચતાં વાંચતાં જમવું એ એનો ક્રમ બની ગયો હતો. જમણ અને વાંચન એકરસ થઈને એની ભૂખ ઠારતા.

કોઈના ઘરે બેસવા કે મળવા જવાનું હોય તોયે એની ચકળવકળ નજર તો ચોપડે જ ચોંટી હોય. સ્વમાન કોરાણે મૂકીને, વડીલોની ઑજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ એ પુસ્તક માગી

બેનની આ ચોપડીચુંબક ખાવા-પીવાની સુધબુધ વિના એકી બેઠકે પુસ્તક વાંચીને તાબડતોબ પરત કરી આવતી. આ ક્ષણે તે પુસ્તક આપનારની ઓશિંગણ થઈ રહેતી. પોતે ભર્યો ભર્યો થઈ જતી.

ઘરમાં કોઈ એક લગ્નપ્રસંગ ફોટોગ્રાફર આવેલો. કોઈએ બગીચામાં તો કોઈએ હિંડોળા પર તો કોઈએ ખુરશી પર બેસીને ફોટા પડાવેલ. આણે ચોપડીના કબાટ પાસે ઊભા રહીને પોરનાઈને ફોટો પડાવેલ અને તે ફોટો મઢાવીને 'કૉન્વૉકેશન'ના ફોટાની અદાથી, ચોપડીના કબાટની ઉપરની ભીંતે ટિંગાડેલ.

નાની હતી ત્યારે કોઈના સંગાથે કાકાને ગામ રેલગાડીમાં જઈ રહેલ. રસ્તામાં વાપરવા, ખાવા પીવા એક રૂપિયો મળેલ, જેમાંથી આગે ગોળીબારનું ચકમ અને ચપક ખરીદતા. વળતા કાકીએ આપેલ પૈસામાંથી ચાર બેચાર ચોપડીઓ જ લઈ લીધેલ. ઘરે જઈને આઈ ખૂબ વઢેલ પણ બાબા મરક મરક હસી રહેલ.

બાળક હતી એટલે 'ઘરઘર' રમવું ગમતું, 'ખાના કુદાવવા' પણ ગમતા, લખોટી કે ગિલ્લી-દંડા રમવા પણ જતી, પરંતુ એ બધામાંયે શિરમોર સમું તો એકમાત્ર વાચન જ. વાચન સિવાય એને ઘરપત નહીં. રસપુરી જમ્યા પછી પણ મીઠી વામકુક્ષિ એના નસીબમાં નહીં. જીવ તો નવી આવેલી ચોપડીમાં જ ચોંટ્યો હોય. પુસ્તક રસથી જ એની આંખો ઘેનાઈ રહેતી. થોડીક મોટી થતાં શાળાએ જવા આવવાનું બસમાં થતું. એક વાર 'નરફયુવર-રૂટ'ની બસમાં બેઠી હતી. હાથમાં હતી 'પીળા રૂમાલની ગાંઠ'. ગાંઠ ખોલવામાં આ પુસ્તકખોર એવી તો તલ્લીન કે શાળાનું બસ સ્ટૉપ જતું રહ્યું. બસ આખુંયે ચક્કર કરીને પાછી મૂળ જગ્યાએ ઊભી રહી. કંડક્ટર 'પાસ' માટે પંથ ખખડાવ્યું ત્યારે તો બેનબા સફાળા જાગીને જુએ છે તો પોતે હતા ત્યાંને ત્યાં જ. પુસ્તક એનો પ્રાણ થઈ રહેતો.

આ શોખ સંસ્કારમાં મળેલો એટલે સ્તો ખૂબ જતનથી, કાળજીથી, ચીવટથી કેળવાઈ રહેલો. પુસ્તક વાચન માટે જાગ્રતપણે પ્રયત્નો થતા. દસેક વર્ષની ઉંમરે બાબાએ છ આનાવાળો, ચાણીસની નાલનો ખિસ્સા જોડણીકોશ જન્મદિવસની ભેટરૂપે આપ્યા હતા. ઊઘડતા પાને શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો નાનકડો ફોટો ચોંટાડેલ. નીચે નરસિંહરાવની પંક્તિ સાથે "પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી "

મિસેસ પચોતેરની ઉંમરે પણ, બહારગામથી મોડી રાતે થાકીપાકીને ઘરે આવ્યા બાદ પણ સૂતા સૂતા બાબાને પુસ્તક ચાળતા (નજર નાખતા) જોયા છે. જુદી જુદી લાઇબ્રેરીના સભ્ય થવાનું, માસિકોના લવાજમો ભરવાના, નાગર અને ચૂંટેલા પુસ્તકોની લેવડદેવડ થવી. એ બધું સહજપણે થતું રહેતું. અંગ્રેજી અને બંગાળી ભાષાના ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો પરિચય ઘરમાંથી અને સંબંધીઓ તરફથી મળતો.

'મૃત્યુંજય' નવું નવું બહાર પડેલું. એક સંબંધી પાસેથી એક કૉપી વાંચવા મળેલી. તરત જ પાછી આપવાની હતી. ઘરમાં બધાને જ તાલાવેલી. આઈનો પણ જીવ રસોડામાં નહીં. મોડી રાત સુધી કોઈ વાંચે તો બાબા વઢીને સુવડાવી દે. મધરાતે હું પાણી પીવા ઊઠી તો આશ્ચર્ય! બાબા ઓરડામાં આરામખુરશી નાખી 'મૃત્યુંજય'નો જાપ જપી રહ્યા હતા (પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા)! તેમાગે હાઉ કરીને ડરાવી દીધેલી. બાબા પકડાઈ ગયા. બને મોટેથી ખડખડાટ હસી પડતા, ઘરમાં બધા જાગી ગયા.

તે રાત્રે તેમણે પુસ્તક વાંચ્યું અને અમે બધાંએ રસપાન કર્યું. પછી તો સમય, ક-સમયે એને વાંચવા માટે બાબા ક્યારે પણ ટોકતા નહીં.

શાળામાં શિક્ષકો પણ એટલી જ સભાનતાથી આ ટેવ વિકસાવતા, તે માટે પ્રોત્સાહન આપતા. ધોરણ આઠમામાં અંગ્રેજી સાવ જ નવોસવો વિષય છતાંયે અંગ્રેજી વિષયના શિક્ષક 'પ્રાઈડ એન્ડ પ્રેજ્યુડિસ'ની વાતોથી વાકેફ કરતા.

રજા પડે એટલે વડોદરે કાકાને ત્યાં જવાનું. કાકા હિંદી સાહિત્યના પિપાસુ અને કાકુ (કાકી) મરાઠીનાં. અણસ્પર્શ્યા આ પુસ્તકો મન ભરીને માગી લેવાના, મસકા મારીને માગી-ભીખી લેવાના. એમાં શરમ શાની?

ઉનાળાની રજામાં ભોપાલથી ફોઈબા આવે એટલે વરસ આખાયેનાં પુસ્તકો બૅગ ભરીને લઈ આવે. એમાંથી પ્રેમચંદ પણ નીકળે અને શિવાની પણ. આ પુસ્તકઘેલી તો અડધી અડધી થઈ જાય. ગુજરાતી સાહિત્યનું વાંચન તો ભણવા-ભણાવવામાં એની સાથે તાણા-વાણાની જેમ વણાતું જ રહેતું. મુંબઈ જવાનું થાય એટલે પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ અને દાદર તો અચૂક જવાનું જ. દાદરમાં તો પુસ્તકભંડારમાં જતાં જ આજુબાજુ ફૂલવાળી બેઠી હોય. જાઈ, ગુલાબ, મોગરાના સુગંધિત ફુલ ગજરા. પુસ્તકો પણ મઘમઘી ઊઠતાં. ખાંડેકરથી માંડી દેશપાંડે-દળવી સુધીનાં બધાં જ નવાંજૂનાં લેખકોના નવાંજૂનાં (ઓછી કિંમતનાં) જે પોસાય તે બધાંનું પોટલું ભરીને ઉપાડી લાવતી. મુંબઈવાળાં માસી આવે એટલે એમની પણ આગળપાછળ ફર્યા કરે: કેમ? 'સેલ'માંથી દિવાળી અંકો મોકલાવે ને? (દિવાળીના મહિના પછી મરાઠી 'દિવાળી અંકો' ઓછી કિંમતે મળી રહે.) પારસલમાં આવતી સામયિકોની થપ્પી એટલે જાણે સો સોની નોટોની થપ્પી. એ રાજીરેડ થઈ રહેતી. ન આઈસ હલવો કે ન નારાયણપેઠી સાડી. પુસ્તક માત્ર જ એની જરૂરિયાત રહેતી.

એનું ઠામઠેકાણું એટલે આંગળી ચીંધાય લાઈબ્રેરી ભણી. શાળાથી માંડી કૉલેજની લાઈબ્રેરી સુધીના દરેકેદરેક કબાટ એના અંતરંગ મિત્રો. પુસ્તકોના સ્થાન વિશે ક્યારેક તો લાઈબ્રેરિયન પણ એને પૂછે. લાગલો જ હરખપદૂડો જવાબ મળી રહે: 'ડાબી બાજુથી ત્રીજા કબાટમાં, ઉપરથી બીજા ખાનામાં જમણી બાજુએ પાછલી હરોળમાં, ચોથું-પાંચમું હશે.' લાઈબ્રેરી તો એની ગમતી ગુફા. એ પુસ્તકોમાં અંતર્લીન થઈ જતી. એનું હૈયું ઝળાંહળાં થઈ રહેતું.

એને મળતાં ઇનામ-અકરામમાં પુસ્તકો ખૂબ જ વહાલાં. મૅડલ કે કપના બદલે પુસ્તક મળે તો એ પુસ્તક વિભોર થઈ જતી. આને ભેટ આપવા માટે લાગતાવળગતાઓએ કોઈ વિચાર જ કરવાનો નહીં. પકડાવી દો એકાદ ચોપડી, ભરી આપો એકાદ લવાજમ. એ તો ન્યાલ થઈ જતી. પુસ્તક થકી એ ઓળખાઈ રહેતી.

પહેલાં તો પુસ્તકોમાં ધુબાકે ધુબાકા મારતી, પણ લગ્ન પછી અચાનક આ વિદ્યાવ્યસન ઢીલું પડ્યું. સંસારનું વળગણ વધ્યું હતું. હવે તો પુસ્તકોમાં માંડ ખંખોળિયું ખાઈ લેવાનો વારો આવતો. સાવ ઉપરઉપર નજર નાખવાની રહેતી. ઊંડા નિસાસા સાથે વળી પાછી કામે જોડાતી. ક્યારેક સમય મળ્યે ક્ષુધિતની જેમ વાંચવા મંડી પડતી. મોડી રાત સુધી જામતી આ વાંચનમહેફિલમાં દિવસ આખાનો થાકોડો ક્યાંયે અદૃશ્ય થઈ જતો. બીજા દિવસે નવા જ ઉત્સાહથી, બમણાં જોમથી કામે લાગતી. જોકે

એવી નિરાંત ઉત્તરોત્તર ઓછી મળતી રહી. પુસ્તકો પૂરાં કરવા જેટલો સમય હાથમાં કેમેય કર્યો આવતો જ નહીં. એ તો હાથતાળી દઈને છટકી જતો. ગમતાં સામયિકો વાંચી ચગાવી લેતી. હરખાતી પુસ્તકોનો 'રસાસ્વાદ' વાંચી આખુંયે પુસ્તક વાંચી લીધાનો સંતોષ લઈ લેતી.

સાસરીમાં, વતનના ગામડે, વરસમાં બેએક વાર તો જવાનું થતું જ. મુકામ મહિનો માસ તો ખરો જ. ત્યાં થોડીક નવરાશ ખરી. દિવાળી વખતે દીપોત્સવી અંકોનો ઢગ તો સાથે જ હોય. એક હાથમાં ચોપડી ને બીજા હાથમાં ચાનો પ્યાલો. સાથમાં હોય કર્ણપ્રિય સંગીત. પુસ્તક વાંચવામાં એવી તો એકાકાર થઈ જતી કે હાથમાંનો ચાનો પ્યાલો દ્રૌપદીના અક્ષયપાત્રની જેમ ખૂટે જ નહીં. ખાલી પ્યાલે પણ ઘૂંટડે ઘૂંટડે ચા લિજ્જતથી પિવાતી જ રહે. કેસેટ બંધ થવાનો ખટાક અવાજ પણ સંભળાયા વગર પ્રભા અત્રેનો પૂરિયા ધનશ્રી જાણે લંબાતો જ રહ્યો હોય તેમ અંતર્ધ્યાન થઈ જતી. ઉનાળાની સીઝનમાં અથાણાં કરી લેવાનાં, ઘઉં ભરી લેવાના તેમ વરસભરનાં પુસ્તકોય ભરી લેવાનાં. જ ગામડે જઈને પાછાં નિરાંતવે જીવે વાંચવાનાં. પતિને તે કહેતી, તમે મને ગાડું ભરીને પુસ્તકો લાવી દ્યો, હું મહિનો શું છ છ મહિના પણ ગામડે રહી જાઉં. જોકે પતિદેવે તેનો આ શોખ હોંશે હોંશે પૂરો કર્યો હતો. ઘરમાં જ નાનકડી લાઈબ્રેરી વસાવી દીધી હતી. છતાંયે હવે તો તેનો મોટા ભાગનો સમય તો રસોડામાં જ જતો. રસોડું તેને ધીમે ધીમે ગમવા પણ માંડેલું. છતાંયે પુસ્તકોનો સ્પર્શ તો ચાલુ જ રહેતો. ગુજરાતી સામયિકો ઉપરાંત મુંબઈ પુણેથી માસિકો નિયમિત આવતાં. વર્ષાન્તે કેટકેટલાંયે લવાજમ ભરાતાં. સ્થાનિક દૈનિકો ઉપરાંત મુંબઈનાં માતબર દૈનિકો પણ હોય. હરિયાળું આંગણું, કીટલી ભરીને ચા અને હિંડોળો. ડોલન સાથેનું વાચન. રવિવાર તો તેને માટે ઉજાણી બની રહેતો.

વળી, ક્યારેક એવો ગાળો પણ આવી જાય કે જાણે કોઈ ગુનો કર્યો હોય તેમ પુસ્તકોના કબાટ પાસેથી ગુપચુપ, ધીમા પગલે પસાર થઈ જતી, રખેને પેલાં પુસ્તકો એનો પાલવ પકડી એને રોકી લે. ત્યારે એ પોતાની જાતને માફ કરી શકતી નહીં.

છતાંયે આ પુસ્તકો માટે તેને ખાસ્સો એવો માલિકી ભાવ. જેના લીધે તેના કોઈ કોઈ સાથેના તો સબંધો પણ વણસ્યા હશે. 'મારી બઈ, ચોપડીમાં તે એવડો શાનો જીવ? હીરા-મોતી થોડાં છે કે વારતહેવારે પહેરી શકાય! આમેય ચોપડી એક વાર વાંચી. એટલે નાખો, પસ્તીમાં.' એમને ક્યાં ખબર છે કે કેટલાંક ગમતાં પુસ્તકો તો એક વાર નહીં, અનેક વાર, વારંવાર વાંચી શકાય, સદીઓ સુધી ધારણ કરી શકાય. પુસ્તક માટેનો હઠાગ્રહ ક્યારેક દુરાગ્રહ સુધી પહોંચતો. નાનપણથી જ ટેવ-કુટેવ જે કહો તે - એવી કે વર્તમાનપત્ર હોય કે પુસ્તક, સૌથી પહેલું કોરેકોરું એના જ હાથમાં આવવું જોઈએ. દૈનિકની ગડી એના સિવાય કોઈએ ઉકેલવી નહીં, ભલે નવી સાડીની ગડી કોઈ બીજા થકી ઉકેલાતી. બાબા પોતે 'ટાઈમ્સ' વાંચી લેતા, બીજાં દૈનિકો એના માટે કોરેકોરાં રાખતા. આ હઠાગ્રહ પતિએ પણ પોષ્યો છે. પોતે 'ઇકોનોમિક ટાઈમ્સ' પહેલાં વાંચે, એના માટે બીજાં બધાં દૈનિકો બાજુ પર રાખે, અકબંધ અને કોરાં.

કોરા શબ્દ સાથે સંકળાયેલ એક બીજી વાત. નવાનકોર પુસ્તકની સુગંધ એને ખૂબ જ ગમે.

વારંવાર સૂંઘી લે. ઊઘડતી શાળાનું આ પણ એક આકર્ષણ રહેતું. આજે પણ દૌહિત્રીનું 'રેન એન્ડ માર્ટિન'નું અંગ્રેજી વ્યાકરણ ખરીદ્યાં ભેગું જ એ જ જૂની ઘેલછાથી સૂંઘી લે. વહાલસોયી મોટીબહેનની જેમ નાના ભાંડું જેવાં પુસ્તકોને લાડ લડાવવા તેને ખૂબ જ ગમે. પુસ્તકોની બાબતમાં આજી સાથે જીભાજોડી થયા જ કરતી. તે આજીને જવાબમાં કહેતી: 'તમે તમારા ઠાકોરજીને કેવાં સુંદર વાઘા પહેરાવો છો તેવાં મારા પણ આ ઠાકોરજી છે. પુસ્તકોને આકર્ષક, સુંદર, નિતનવાં પૂંઠા ચઢાવવાં, બદલતાં રહેવું. જૂની ચોપડીને ફરીથી બંધાવવી એવું બધું એ માની મમતાથી કર્યે રાખતી. પુરણપોળી જેવાં પુસ્તકોને તે આસ્તેથી સાચવતી. તેમનું જીવની [illegible]તન કરતી: તેનો માયાળુ હાથ પુસ્તકો પર [illegible]તી. પુસ્તકમાં પીપળાનું પાન દબાવવું સમય જતાં એની વણાઈ રહેલી કલાત્મક [illegible]ી હૈયામાં હંમેશ માટે કોતરાઈ રહેતી. નિત-[illegible]વીન કેટલાંયે 'બુક-માર્ક' નીકળ્યાં, પણ મોરપીંછની તોલે એકેય નહીં. પુસ્તક જેવું જ મુલાયમ, રેશમી ને વિવિધ રંગી. પુસ્તક માત્ર જ ગમે. સામયિકના મુખપૃષ્ઠથી માંડીને અંતિમ પૃષ્ઠની જાહેરાત સુધી સાદ્યંત રસસહ વાંચી રહેતી. તેના અક્ષરોક્ષર પોતાના મનની પાટીમાં ઉતારી લેતી. કંઈજ હાથમાં ન આવે તો ગમતું પુસ્તક સાર્થ જોડણીકોશ: દળદાર. તે ખોળ્યા કરતી. કોશ લઈને કોશ ખોદ્યાં કરતી. ખજાનો મળી જતો. તે ખુશખુશાલ થઈ જતી.

ઘરે આવનાર મહેમાનની આ ગૃહિણી પ્રેમથી આવ ભગત કહે, ખાતર બરદાસ્ત કરે, શી વાતે અછોવાનાં કરે, પણ જેવી પુસ્તકની વાત આવે, ઘરની લાઇબ્રેરીનાં વખાણ થાય તો આને ખુશીની સાથોસાથ છાતીમાં ધડધડ પણ થવા લાગે. રખેને કોઈ પુસ્તક માંગી બેસે તો! એ તો સનાતન સત્ય જ થઈ રહ્યું છે કે ગયેલા વખતની જેમ ગયેલાં પુસ્તકો પણ પાછાં આવતાં નથી. હા, પણ એવું ખરું કે પાણી કળાની જેમ આ પુસ્તકકળી પણ કળી જતી તો સામેના પુસ્તકપ્રેમીના હાથમાં પરાણે પુસ્તક પકડાવી દેતી, પાછા ન લેવાની શરતે. જાણે દીકરી ખાનદાન ખોરડે દીધાંની હાશ થઈ રહેતી.

સારું પુસ્તક હાથમાં આવે એટલે એનો જીવ તો તલપાપડ થઈ રહેતો. હૈયે ધીરજ ધરીને ઘરનાં બધાં જ કામ ઝપાટાબંધ પરવારી લેતી ને શાંતિથી વાંચવા બેસતી. ઘરના સભ્યો પણ એના આ પુસ્તકપ્રેમથી ટેવાઈ ગયા હતા. એ વાંચતી હોય ત્યારે ન તો કોઈ ખાસ કામ એને સોંપાય કે ન કોઈ મહત્ત્વનો મુદ્દો ઉખેળાય, કશામાંયે ભલીવાર ન રહે. જો ક્યારેક વાંચન એના માટે 'ફર્સ્ટ પ્રાયોરિટી' બની રહેવા થનગનતું હોય તો ત્યારે ઘર આખુંયે રફે-દફે, વેર-વિખેર થઈ જાય. બધાં ચિડાઈ ઊઠે, પસ્તાળ પડે. વાચન માટે તો આવું બધું સહન કરવું જ રહ્યું. એના ગમતાં લેખકોની વાતો એ વારંવાર ઘરના સભ્યોની સામે કર્યા કરતી તો સ્વાભાવિક જ આ બધાંને એ લેખકો માટે સહજ એવો અણગમો થઈ આવતો. પણ કૌતુક તો જુઓ. આ જ બાળકો મોટાં થઈને આ જ લેખકોનાં પુસ્તકો વરસોવરસ એને ભેટમાં આપતાં રહે. સાથે ટીખળી ટિપ્પણ પણ હોય: અમારાં અણગમતાં અને તમારા ગમતાં પુસ્તકોનો કરો ગુલાલ! વહાલી દીકરીનું વહાલભર્યું પીંછું એના પુસ્તકપ્રેમ પર સુંવાળપથી ફરી વળતું. દીકરી અમેરિકાથી આવે એટલે મમ્મીના હાથમાં ડૉલર્સ મૂકી દે: મમ્મી, પેટ ભરીને પુસ્તકો આરોગજો. મમ્મીનાં હર્ષાશ્રુ એમની હથેળીમાંનાં પુસ્તકો

ઘળવકથી ગ્રી રી લેતા

દશેરાના દિવસે પિયરમા સરસ્વતીદેવીની પૂજા થતી જેમા કયારેક 'ચાદામામા' પાગ મ્હાા છે અને કયારેક 'સરસ્વતી ચંદ્ર' પાગ ગીતાજી તો અવશ્ય હોય જ ગણિત જેવુ કઠિન પુસ્તક તો ખાસ હોય તેની આ ધાર્મિક પરપરા તેની દીકરી તરીકે, ગેરહાજરીમા પાગ જાળવતી આવી છે, જોકે તેમા એના 'સાહિત્ય'ના 'ધ્યાન' પાગ ભક્તિભાવે સામેલ હોય ત્યા પિયરમા સરસ્વતીપૂજા થતી તો અહીં સાસરવાસમા શસ્ત્રપૂજા થાય શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર 'જાનેમારી'ની સાથે જ કનાર હોય પીળાધમક ગલગોટાના ફૂલથી છાટેલી, શમીપત્રથી વધાવેલી, ઓળખાગાની પ્રસાદીવાળી શસ્ત્ર સાહિત્યની આ પૂજા મનમા વસ્તાઈ રહેતી

વર્ષો જતા હવે જ્યારે ઘરમા પગ વાળીને બેસવાની નિરાત મળી છે ત્યારે એનો જૂનો જાગીતા પુસ્તકપ્રેમ પડછાયો બની ફરી તીવ્રપાગે ઊપસી રહ્યો, પાગ હવે તો પુસ્તક લેવા જઈએ તો ભાવુ ભગીને ના શુ જોગી ભગીને મારે મળ આવ્યો, એક મિત્રની સલાહથી શહેરના જાણીતા પુસ્તકાલયના સભ્ય બનવાનુ વિચાર્યું આ જ શહેરમા આ જ લાઈબ્રેરી પાસેથી છેલ્લા વીસપચ્ચીસ વર્ષોમા કેટલીય વાર પસાર થઈ હશે પાગ એકેય વાર ડૂકીનેય જોયુ નહોતુ હવે એક મગળ ચોઘડિયે પ્રવેશની બધી વિધિ પૂરી કરી, આજીવન સભ્ય બની ગઈ વળી પાછી હરખાઈ ગઈ એકનામસ ચાર ચાર પુસ્તકો! અ ૫ ૫ ૫ થઈ રહ્યું પુસ્તકો સભાળથી હાથમા સાહીને (પર્સમા મૂકીને નહીં) કૉલેજની યુવતીના થનગનાટથી વનપ્રવેશ કરી ચૂકેલી એક પ્રૌઢા પુસ્તકાલયમાથી બહાર નીકળી જાગે આજે જ કૉલેજમા પહેલવહેલા પ્રવેશ મળ્યો હોય તેવો જરૂર હતો પેલા નિદનાદનો ભજનો પાછો મળી ગયો હતો

ઘરે આવીને પોતાના વહાલસોયા પુસ્તકો પાસે તે ગઈ, તેમને હેતથી પપાળ્યા, પસવાર્યા, ચોરવાતા પુસ્તકોને પાસમા લીધા

ભૂકંપ

કશા અજવાળા ને કટ્ટજૂસ સમુદ્ર જે
સ્થ્યુ મનુષ્યપ્રાણીએ, ટપક લોહીપ્રસ્વેદથી!
રૂડા ગગનચુમ્બી સ્વપ્ન, ઘરબાર ઠિમ્ભાભર્યાં,
ક્ષણેક તરખાટમા – સઘળુ ધ્વસ્ત ભૂમિતલે !

હજી જનઉર ધાગા, અગણ્યા છુપા ઓરતા,
હશે નિગહિગત પે, નજર દૂરનુ તાગતી,
અને ઊજતી નેનમા, શિશુઉધાડના અજના
બધુય અહીં ભસ્મસાથ, અવ એક ફુતકારમા!

અનેક મધુકલ્પનો, શક્તિક ગૌરવ ઉચ્ચ ધામમા
ગયા, વહી ગયા, મૂકી સ્મરણશેષ દૂમા ઉર,
રહી બસ, ચીસોચીસો, કણસતી નર્યા ભારથી
ફિકર ભવિષ્યની, અતીતના પરિતાપની !

હવે નિબિડ રાત્રિમા, ઘૂમતી જાગતા રાસડે,
અને દિવસમા ઊગે, સૂરજ લાલી લીપી મુખે
૨૮ જાન્યુ ૨૦૦૧ — જયન્ત પઢ્યા
('નિરીક્ષક')

પ્રાસંગિક

કાલુરામની કહાની

એસ. ગુરુમૂર્તિ

નાયલા ગામડાના રહેવાસી કાલુરામ મીના અનુસૂચિત જાતિના છે. ગ્રામપંચાયતના તેઓ સરપંચ છે. રાજસ્થાનમાં આ ગામડું આવેલું છે. માર્ચ, ૨૦૦૦માં અમેરિકાના તત્કાલીન રાષ્ટ્રપતિ ક્લિન્ટન ભારત વિશે ઊંડી સમજણ મેળવવા આ ગામે ગયા હતા.

અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખને એક પ્રશ્ન પૂછીને આ ગામડિયા દેખાતા કાલુરામે ચમકાવી દીધા હતા. એમણે સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો : ''પ્રમુખસાહેબ, મોટા ભાગના અમેરિકનો એમ વિચારે છે કે, અમારો દેશ પછાત છે અને ગરીબીથી પટકાયેલો છે. અમારા દેશમાં લોકો ભૂખમરાથી મૃત્યુ પામે છે અને વળી સર્પને રમાડનારા મદારીઓથી અમારો દેશ ભરેલો છે. આપ પણ એમ જ વિચારો છો?''

દુનિયાના સૌથી તાકાતવાન અને સૌથી સમૃદ્ધ દેશના વડા આ પ્રશ્નથી આંચકો ખાઈ ગયા. તેમણે આવા પ્રશ્નની, ખાસ કરીને નાયલા જેવા ગામડામાં ધારણા રાખી ન હતી અને તેમાં પણ કાલુરામ આવું પૂછશે એવી કલ્પના એમણે કરી ન હતી. ભારતીયોએ અને અમરિકનોએ કાલુરામ જેવા માણસના ભારત દેશ વિશે રાષ્ટ્રપ્રમુખ ક્લિન્ટન સમક્ષ જે ભૂમિકા બાંધી હતી એમાં તો એવું આવતું હતું કે, આવો ગ્રામજન પોતાના તેમ જ પોતાના ગામડા માટે 'દુનિયાના સૌથી શ્રીમંત રાજા' પાસે કોઈ બક્ષિસની માગણી કરશે. નાયલાના ગ્રામજનો અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટનને દુનિયાના 'સૌથી શ્રીમંત રાજા' તરીકે ઓળખતા હતા, પરંતુ કાલુરામને કોઈ બક્ષિસ જોઈતી નહોતી. કાલુરામનો ઊંડાણભર્યો પ્રશ્ન ભારત વિશે બિલ ક્લિન્ટનની સમજણ બહારનો હતો. ભારતના ઉત્તમ બુદ્ધિશાળીઓએ - જેમાં પ્રધાનો અને પ્રથમ વડા પ્રધાન સ્વ. નેહરુથી માંડીને વર્તમાન વડા પ્રધાન વાજપેયીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ભારતની બિનસરકારી સંસ્થાઓએ અને આપણા બુદ્ધિજીવીઓએ અમેરિકનો સમક્ષ, પશ્ચિમના દેશો સમક્ષ અને ખુદ આપણા ભારતીયો સમક્ષ ભારતનું જે ચિત્ર દોર્યું હતું તેને કાલુરામ પડકારી રહ્યા હતા.

કાલુરામના પ્રશ્નથી પ્રેરાયેલો આઘાત શમી ગયા બાદ ક્લિન્ટને જવાબ વાળ્યો : ''ના. ભારત ગરીબીથી કચડાઈ રહેલો દેશ નથી. મારા સાથી અમેરિકનોની 'ભારત ગરીબ દેશ છે' એવી ખોટી છાપને સુધારવામાં મારી આ મુલાકાત મદદરૂપ થશે.'' કાલુરામના પ્રશ્નમાં જ ઉત્તર પણ છુપાયો હતો તે બિલ ક્લિન્ટન સમજી ગયા હતા. આખી દુનિયાને જેમ સમજાવવામાં આવે છે તેમ ભારત દેશ 'ગરીબ નથી' એવો ઉત્તર કાલુરામના પ્રશ્નમાં સમાયો હતો.

બિલ ક્લિન્ટનને આ પ્રશ્નથી આંચકો ન લાગ્યો હોત તો તે આંચકો લાગવા જેવી બાબત હોત. એક સદી ઉપરાંતથી પશ્ચિમના દેશો સમક્ષ ભારતનું કયું ચિત્ર સતત રજૂ થયા કરતું હતું? - કે 'ભારત એટલે ભૂખમરો અને ગરીબી, વહેમ અને નિરક્ષરતા, મદારીના ખેલ અને

નવવધૂની અગ્નિશૈયા, બાળલગ્નો અને વેશ્યાવૃત્તિ તરફ વળેલી વિધવાઓ' આનુ નામ ભારત ' વિદેશીઓ જ ભારતનુ આવુ ચિત્ર દોરે છે એમ નથી, પરંતુ આઝાદી પછી ખુદ ભારતવાસીઓ ભારતનુ આવુ રેખાંકન કરી ગયા છે આ નવા 'કૅથેરાઈન મૅયો' ભારતની ગટરો આજુબાજુ ઘૂમી રહ્યા છે અને એની ફિલ્મો ઉતારી રહ્યા છે અને પુસ્તકો લખી રહ્યા છે અને પશ્ચિમને તેમ જ ભારતને તેઓ કહી ગયા છે કે

'ભારતનુ બીજુ નામ એટલે ગટર '

હવે ખુદ બિલ ક્લિન્ટનના દેશ સાથે ઉપરના ચિત્રને સરખાવો અમેરિકાની સગર્ભા યુવતીઓના એકતૃતીયાંશ સખ્યા શાળાએ જતી છોકરીઓની છે, પરંતુ કોઈ અમેરિકન અમેરિકાની ઓળખ આપતી વખતે એમ નહીં કહે કે 'અમેરિકા એટલે સગર્ભા બનેલી અપરિણીત છોકરીઓનો દેશ '

ભારતને સ્વતંત્રતા મળી તે પૂર્વે, અંગ્રેજોના રાજ્યઅમલમા, વિદેશોમા ભારતની ગરીબીની જાહેરાત નાણાભંડોળ એકત્રિત કરવાના હેતુથી મિશનરીઓ કરતા હતા સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતની ઘણી સ્વૈચ્છિક સસ્થાઓએ જાયુ કે, મિશનરીઓ આ રીતે સારુ એવુ નાણાભંડોળ એકત્ર કરી શકતા હતા તેનાથી પ્રેરાઈને ઘણી સ્વૈચ્છિક સસ્થાઓ પોતાના કાર્ય માટે આ રીતે નાણાભંડોળ એકઠુ કરવાની નકલ કરવા લાગી ભારતની ગરીબી અને ભૂખમરા અંગે જાહેરાત કરવાનુ આ સસ્થાઓને જાણે વળગણ થઈ ગયુ હતુ

ભારત સરકારે પણ 'ભારત એટલે ગરીબી અને ભૂખમરાથી ઘેરાયેલો દેશ' એવુ વિદેશો સમક્ષ ચિત્ર દોરવામા પાછી પાની કરી નથી હેતુ હતો વિદેશમાથી થોડા લાખોનુ દાન મેળવવાનો પરિણામ એ આવ્યુ કે ગરીબી અને ભૂખમરો ભારતની સમસ્યારૂપ રહ્યા નહીં, પરંતુ ભારતની તે ઓળખ જેવા બની ગયા પરંતુ કાનુગામે આવી ઓળખને પડકારી જોકે ઘણા થોડા જાણે છે કે ભારતના જનમતને ઘડનારા સમગ્ર બુદ્ધિજીવીઓ કરતા કાનુગામ વધુ સાચા છે ભારત દેશ ગરીબ નહોતો અને આજે તે ગરીબ નથી ભારત જો ગરીબ હોય તો તે એના નેતૃત્વમા ગરીબ છે માત્ર રાજકીય નેતૃત્વમા નહીં, બૌદ્ધિક નેતૃત્વમા પણ તે નબળો દેશ છે ભારત એના માનવીય ને ભૌતિક સસાધનોમા ગરીબ નથી એ ગરીબ છે એ સસાધનોનો ઉચિત ઉપયોગ કરવામા તેમ જ એ સસાધનોની વૃદ્ધિ કરવામા

ભારતનો જનસમૂહ અને ખાસ કરીને ભારતની સ્ત્રીઓ જેમા વિશ્વાસ ધરાવે છે તે સોનાની મિલકતનો દાખલો લઈએ દરેક અર્થશાસ્ત્રી કહેશે કે સોનામા થતુ રોકાણ એટલે એક નિષ્ક્રિય મિલકતમા વેડફાઈ જતુ ધનરાશિ તેથી, આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે કોઈએ સોનામા રોકાણ કરવુ નહીં, પરંતુ ભારતીય જનમાનસે આ સલાહની અવગણના કરી સોનુ ખરીદ્યા કર્યું છે સરકારે સોનાને લગભગ ગેરકાયદે મિલકત જાહેર કરીને સોનાનો બધો વેપાર દાણચોરોને સોપી દીધા હતો આ દાણચોરો સોનુ પૂરુ પાડવાના જાણે ઈજારદારો બની ગયા આમ છતા, ભારતવાસીઓએ સોનુ ખરીદવાનુ ચાલુ રાખ્યુ બાલાજી ભગવાન પોતાના સોનાના સિક્કાઓ ભક્તોને આપવા માગતા હતા તે માટે બાલાજી ભગવાનને પણ દાણચોરીથી આયાત થયેલુ સોનુ ખરીદવાની ફરજ પડી

ભારતવાસીઓ પાસે લગભગ ત્રણ લાખ ટન

સોનાનો જથ્થો એકઠો થયો છે એની આપણા દેશમાં બહુ ઓછાને ખબર હશે. આટલા સોનાની કિંમત ત્રણ હજાર બિલિયન અમેરિકન ડૉલર થાય (બિલિયન બરાબર એકસો કરોડ). આટલા સોનાનું મૂલ્ય કૉર્પોરેટ અમેરિકાની મૂડીના એક તૃતીયાંશ જેટલું થાય. જેનાં ઘરેણાં બનાવવામાં ન આવ્યાં હોય તે સોનાની અંદાજી વીસ હજાર ટન લગડીની કિંમત અમેરિકાના બસો બિલિયન ડૉલર જેટલી થાય એટલે કે રૂ. ૯.૫ લાખ કરોડ જેટલી થાય. આવું સોનું કાળા નાણાંનાં સ્વરૂપમાં છે. કારણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં દાણચોરો સોનું પૂરું પાડતા હતા.

આવું કાળું સોનું જ્યાં સુધી ચલણી ન બને ત્યાં સુધી આ મહત્ત્વની મિલકત આપણા માટે આર્થિક જવાબદારીરૂપ બની રહે છે. ધારો કે, સરકાર બૅન્કમાં ડિપૉઝિટ (અનામત) તરીકે મુકાયેલા સોના પરત્વે કરમુક્તિ આપે તો પાંચ હજારથી દસ હજાર ટન સોનાની મિલકત ઊભી થાય એવો અંદાજ છે. એ અનામતની કિંમત પચાસથી એકસો બિલિયન ડૉલર જેટલી ગણાય. આપણા વિદેશી હૂંડિયામણને સ્થિરતા આપવામાં અને દુનિયાના સોનાબજારનું અને એની કિંમતોનું નિયમન કરવામાં ભારતને તે ઘટના મદદરૂપ બને. વ્યાજના દરને ઘટાડવામાં પણ તે સહાયરૂપ થાય. પરિણામે, સોના રૂપે સ્થગિત થઈ ગયેલી (જાણે કે ચોરીનો તે માલ ન હોય) વિરાટ મિલકતને ચલણી બનાવી શકાશે. આજે તો આપણે આપણી સૌથી વધુ મૂલ્યવાન સોનારૂપી મિલકતને આપણા ગળે બંધાયેલા ઘંટીના પડ જેવી બનાવી દીધી છે.

આપણા કાલુરામને તો આની કંઈ ખબર નથી, પણ એક વાતની ખાતરી છે કે આપણે ગરીબ દેશ નથી. બિલ ક્લિન્ટનની આંખ આ હકીકત તરફ ઊઘડી એમ ભારતવાસીઓની આંખ ઊઘડશે ખરી? અમેરિકનોના દયાદાનની ભારતને જરૂર નથી. ભારત સાથે અમેરિકા વેપારધંધો ખુશીથી કરી શકે છે અને અમેરિકા ભારતમાં મૂડીરોકાણ કરી શકે છે. જે લોકો ભારતને ગરીબ દેશ તરીકે ચીતરે છે તેઓ અમેરિકા પાસેથી મદદની આશા રાખે છે. આપણા કાલુરામ ભારતની વેપારધંધા અંગેની વિશ્વસનીયતા તરફ જાણે નિર્દેશ કરે છે!

આશ્ચર્યજનક રીતે આપણાં બહુ ઓછાં દૈનિકોએ કાલુરામ-ક્લિન્ટન વચ્ચેના સંવાદનો હેવાલ છાપ્યો છે. ભારતીય વિધવાઓને વેશ્યાઓ તરીકે પ્રોજેક્ટ કરનાર આપણી બે કલાકાર સન્નારીઓના બંધારણીય અધિકાર અંગે સેંકડો ટન ન્યૂઝપ્રિન્ટ દેશનાં દૈનિકોએ જરૂર ખર્ચી નાખ્યો છે, પરંતુ કાલુરામ-ક્લિન્ટનના સંવાદનો એમણે ઉલ્લેખ સરખો કર્યો નથી. દુનિયાના સૌથી વધુ અગત્યના માણસને સાચી વાત કહેવા બદલ શું કાલુરામ મીના ભારતરત્ન ઍવૉર્ડના અધિકારી નથી?

અનુવાદ : રાજેશ્વરી

('ધ ન્યૂ ઇન્ડિયન ઍક્સ્પ્રેસ', તા. ૨૫-૩-૨૦૦૦)

(નોંધ : અમેરિકાના તે સમયના રાષ્ટ્રપ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટનની યાદગાર બનેલી ભારતની મુલાકાત ગત માર્ચ ૨૦૦૦માં યોજાઈ હતી. ઉપરના પ્રસંગને આજે એક વર્ષ બાદ તાજો કરતી વખતે ભારતના ઍટમિક એનર્જી કમિશનના પૂર્વ અધ્યક્ષ ડૉ. રાજ રામન્નાનું આ કથન - 'ભારતીયો ગરીબ હોઈ શકે, પરંતુ ભારત ગરીબ નથી' - યાદ આવશે.)

બ્રિટનના બારણેથી

દૃષ્ટિબિંદુ

ડૉ. આદમ ઘોડીવાળા

રીઝવાના ઉમરજી મારી શાળાની વિદ્યાર્થિની છે. ઉંમર સોળેક વર્ષની. ગયે મહિને મારી પાસે રજા મંજૂર કરાવવા આવી. કહે, છ વીક માટે ઇન્ડિયા જવું છે. વિદ્યાર્થિની આવા પ્રવાસે જાય ત્યારે જે તે સ્થળ/પ્રજા વિશે પ્રોજેક્ટ લખે એવી પ્રણાલી છે. રીઝવાનાને એની હ્યુમેનિટી ટીચર મિસિસ અન્સવર્થે આવો પ્રોજેક્ટ સોંપેલો. એ માટે ભૂગોળની શિક્ષિકાએ પૂર્વતૈયારીરૂપે આયોજન કરાવેલું. રીઝવાના મૂળે ભારતીય, ગુજરાતી કુટુંબની પણ અહીં ઇંગ્લૅન્ડમાં જન્મી અને મોટી થયેલી. જીવન/જગત વિશેની એની સમજ અહીંના સંદર્ભે જ વિકસેલી. એટલે ઇન્ડિયાને એણે સાવ બ્રિટિશ આંખે જ જોયું. પ્રવાસમાંથી પાછી ફરી આણે જે પ્રોજેક્ટ રિપોર્ટ રજૂ કર્યો એમાં મને ખાસ રસ એટલા માટે પડ્યો કે એમાં એણે સો ટકા પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રગટ કરેલું. નિરીક્ષણ, વિશ્લેષણ, તુલના, અર્થઘટન, મૂલ્યાંકન ભારોભાર. એણે જે જોયું એ સંદર્ભે પોતાની રીતે જ રિએક્ટ થઈ. મેં આપણા સાહિત્યસ્વામીઓના પ્રવાસ વર્ણનો વાંચ્યા છે. તે ઉપરછલ્લા એટલા માટે લાગતા કે તેમાં સ્થળ/પ્રજાના ઈથોસને બદલે આસપાસના વર્ણનો જ વાંચવા મળેલા. લેખક આંખ ખોલી ઝીણું જુએ ન જુએ ત્યાં જ એને ઉમાશંકરની પંક્તિ યાદ આવે. આની સરખામણીએ સોળ વર્ષની આ વિદ્યાર્થિનીએ કરેલું વર્ણન મને વ્યક્તિગત રીતે સાચુકલું લાગ્યું છે. તમારી સાથે 'શૅર' કરવાના હેતુથી મૂળ અંગ્રેજી લખાણનો ગુજરાતી સારાનુવાદ રીઝવાનાના શબ્દોમાં અહીં ઉતારું છું.

'ભારત જવાનું નક્કી થયું ત્યારથી મારા મનમાં ત્યાં વસતા મારા સંબંધીઓ વિશે અને મારા 'રૂટ્સ' — મૂળ વિશે જિજ્ઞાસા હતી. એ દેશ ઇંગ્લૅન્ડ કરતાં ઘણો જુદો હશે એટલો ખ્યાલ હતો. મેં ગરીબી વિશે સાંભળેલું/વાંચેલું પણ નજરોનજર ગરીબી જોઈ નહોતી. સાચું પૂછો તો મને એક જ 'લાઇફ સ્ટાઇલ'નો અનુભવ હતો.

મુંબઈ ઍરપૉર્ટ ઉપર ઊતરી ત્યારે બપોર થયેલી. મને તાપનો અનુભવ થયો. પ્રવાસના થાકેલાં તો હતાં જ. એટલે ચારપાંચ જણે મારો સામાન ઉપાડવાની તૈયારી બતાવી ત્યારે રાહત થઈ. મને એમાં એમનું સૌજન્ય જણાયું. પણ પછી સમજાયું કે, આ મજૂરી મેળવવાની પડાપડી હતી. જે મજૂરે સામાન ઉપાડ્યો તેને ઘેર પત્ની ને પાંચ બાળકો હતાં અને તેણે રોજ આવું કંઈ ને કંઈ કામ શોધીને તેમને નિભાવવાના હતા. આ મજૂર અને તેના કુટુંબીજનો પ્રત્યે મને દયા આવી. 'આઈ કુડ નૉટ હેલ્પ ફિલિંગ સૉરી ફૉર ધેમ.' તે વખતે મને ખ્યાલ ન હતો કે આવા અસંખ્ય લોકો મારે જોવાના છે. ઍરપૉર્ટથી ઘેર જતાં આખે રસ્તે મેં લોકોનાં ટોળટોળાં જોયાં. મને એમ કે, આ બધી અવરજવર — કામે ચઢવાનો સમય હશે. પછી સમજાયું કે ભારતના રસ્તાઓ પર મોટે ભાગે ભીડ રહે છે.

આખે રસ્તે મારી નાનીને કાબૂમાં રાખવાનું મુશ્કેલ હતું. ટૅક્સી ધીમી પડે કે કેટલાય

માગનારાં રૂપિયાની આશાએ અમને વીંટળાઈ વળતાં. સ્ત્રીઓની પીઠ પર બાળકો ટીંગાડેલાં. આ બાળકો કદાચ ભૂખથી રડતાં હતાં. માતાઓ સાવ નિરાધારપણે મારી સામે તાકતી હતી. તેમની નિઃસહાય આંખો સાથે આંખ મિલાવવાની શક્તિ મારામાં ન હતી. ધ હોલ સીન વૉઝ ટુ મચ ફૉર મી - આ દશ્ય મારા માટે હૃદયદ્રાવક હતું. જાણે પરદેશી મુસાફર પૈસા આપે તેના પર જ તેમના જીવવાનો આધાર હતો. મેં થોડા પૈસા દીધા એટલે તેમણે આશીર્વાદ દીધા. આ બધું જોઈ મને ગુનેગાર હોઉં એવો ભાવ થયો. ભૂખ્યાં લોકો વચ્ચે થઈ હું મજાથી ટૅક્સીમાં બેસી હૉટેલ તરફ જતી હતી! 'આઈ વૉન્ટેડ ટુ હેલ્પ ધૉઝ પીપલ, ઍન્ડ યટ્ ધેટ વૉઝ નથિંગ. આઈ કુડ ડૂ.' — મારે એ બધાંને મદદ કરવી હતી, પણ હું લાચાર હતી. આ અસહાયતાની લાગણી વધતી ગઈ. આપણાથી કમભાગી લોકોની નજીક જવાથી આવી પ્રબળ લાગણી થતી હશે એની મને કલ્પના ન હતી. મારા થાકેલા ચહેરા પર વેદના તરી આવી. મને અસ્વસ્થ જોઈ ટૅક્સીવાળાએ શિખામણ આપી. એનો કહેવાનો મતલબ એવો હતો કે, ડૉન્ટ્ બી ટૂ અપ્સેટ અબાઉટ્ ઑલ ધીસ્ - આ બધું જોઈ બહુ દુઃખી ન થા. હું કશું બોલી શકી નહીં. અન્યોની દુઃખી હાલત પ્રત્યે તે કેટલો 'ઇન્સેન્સિટિવ' - સંવેદનહીન હતો તે વાતે મને વધારે દુઃખ થયું. પણ પાછળથી હું ઇન્ડિયામાં રહી તે દરમિયાન મને સમજાયું કે, ત્યાં મોટા ભાગના લોકોને ભૂખ્યું માણસ જોઈ કંઈ થતું નથી. મોસ્ટ પીપલ ગો અબાઉટ્ ધ બિઝનેસ ઑવ્ લાઈફ એઝ યૂઝવલ બ્રશિંગ અસાઇડ્ અ બેગિંગ હૅન્ડ — મોટા ભાગના લોકો ભિખારીને તરછોડી પોતાની રીતે જીવે જાય છે. ખરું પૂછો તો ચોતરફ આટલી ગરીબી જોઈ તમને ગભરામણ જ થાય. યૂ કૅન નૉટ હેલ્પ ફીલિંગ ટેરિબલ્. ભારતના ધનવાનો ગરીબોનો વિચાર સુધ્ધાં કરતા હશે કે નહીં? ભૂખ્યાં જનો માટે સરકારની કોઈ સહાય યોજના ખરી? દોઢ મહિનો રહી તે દરમિયાન મારા આ પ્રશ્નનો જવાબ મને ન મળ્યો. બલકે, આ ગાળામાં કોઈએ ગંભીર રીતે મારી સાથે ગરીબી વિશે ચર્ચા પણ ન કરી. ધ પુઅર્ હૅવ ઑલ્વેઝ બીન ધેર, ઍન્ડ ઇટ્ સીમ્ડ પીપલ હેડ ઍક્સૅપ્ટેડ ધેટ ધે વેર ગોઈંગ ટુ બી ધેર — ગરીબો હંમેશથી છે અને રહેશે. મારે ગામ રહી ત્યાં પણ મેં લોકોનું આ જ વલણ જોયું. ઈંગ્લૅંડમાં હતી ત્યારે મને ખ્યાલ પણ ન હતો કે કોઈ માણસ ભૂખ્યું હોય અને તેની પાસે ખાવાનું ખરીદવાના પૈસાય ન હોય. ભારતમાં રહી તે દરમિયાન હું જ્યાં જ્યાં ગઈ ત્યાં મેં ગરીબી જોઈ. આઈ બીકેમ યૂઝડ્ ટુ સીઈંગ ધ પુઅર. બીફોર માય વિઝિટ ટુ ઇન્ડિયા આઈ વૉઝ ટેકિંગ થિંગ્ઝ ફૉર ગ્રાન્ટેડ ઇન ઈંગ્લૅંડ. નાવ આઈ નો, આઈ ઍમ ઇન અ મોર ફૉર્ચ્યુનેટ સિચ્યુએશન — હું ગરીબોને જોતાં ટેવાઈ ગઈ. ભારત પ્રવાસ અગાઉ ઈંગ્લૅંડમાં આ ચીજો તો આપણને મળે જ એમ હું માનતી. હવે આને મારું સદ્ભાગ્ય ગણું છું. હું જ્યાં ગઈ ત્યાં લોકોએ પ્રેમથી આવકાર ઘણો આપ્યો. ધે મેઇડ મી ફીલ વેરી વેલકમ્. સરસ વાનગીઓ પીરસી. અને છતાં ક્ષમા યાચતાં કહ્યું કે, તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નથી એટલે આથી વિશેષ સત્કાર કરી શકાયો નહીં. ધે વૉન્ટેડ ટુ બી ઇવન મોર હૉસ્પિટેબલ. તેઓ હજુ વધુ અતિથિસત્કાર કરવા ઇચ્છતા હતા. એક તકલીફ એ હતી કે, રસોઈ ગંદી જગ્યાઓમાં તૈયાર થતી. પાણી પણ ગંદું. એકને એક પાણીથી તેઓ અનેક વાસણો

ધોતા. નળમાં પાણી અમુક સમયે જ આવતું. હું કંઈપણ ખાતાંપીતાં ડરતી. એવી ચીજો જ ખાતી જે આરોગ્યને હાનિકારક ન હોય.

ભરૂચ જિલ્લાનાં જે ગામોમાં હું ફરી ત્યાં 'પ્રાઈવસી' જેવું કશું જ નહીં. બધાં બારણાં ખુલ્લાં. કોઈને ઘેર જાઓ તો ટકોરા મારવાની જરૂર નહીં. મને આ ન ગમ્યું. પણ ત્યાં કોઈને આની પડી નથી. નો બડી મેઈડ એની રિમાર્ક અબાઉટ ઈટ. સો આઈ સપોઝ ધીસ વૉઝ ધેર વે ઑફ લાઈફ. મારે મન 'પ્રાઈવસી'નું ઘણું મૂલ્ય છે. બટ આઈ ફીલ ધૅટ ઇફ આઈ હૅડ બીન બ્રોટ અપ ઈન ઈન્ડિયા, ધીઝ થિંગ્ઝ વુડ નૉટ હૅવ બોધર્ડ મી — જો હું ભારતમાં જન્મી હોત તો મને આમ લાગત નહીં.

ગામમાં પાંચ સ્ત્રીઓ ભેગી થાય એટલે 'ગૉસીપિંગ' — ગપસપ શરૂ થઈ જાય. ધે વુડ ડિસ્કસ ધ લેટેસ્ટ ઈન ધેર વિલેજ — ગામની નવાજૂનીની વાતો થાય. તેથી આગળની દુનિયા વિશે તેઓ તદ્દન બેખબર. તેમની વાત પરથી જ ખ્યાલ આવે કે તેઓ અભણ અને બેરોજગાર છે. ધે હૅડ નોટ ધ રિમોટેસ્ટ આઈડિયા ઍબાઉટ ઍનિથિંગ ધૅટ વેન્ટ ઑન. તેમના દેશમાં કોની સત્તા છે તેની તેમને જાણ નથી. તેમના સમાજની સ્થિતિ કઈ રીતે સુધારી શકાય તેનું તેમને ભાન નથી. આઈ થિંક ધે ઈવન ડૉન્ટ નો વૉટ ઈઝ રૉંગ વિથ ધેર વે ઑવ્ લાઈફ — તેમને પોતાની અવદશાનું જ ભાન નથી. ઈંગ્લૅંડમાં લોકશાહી છે, એટલે તમારી અગવડો વિશે તમે ફરિયાદ કરી શકો છો. છ વીક રહી તે દરમિયાન ગામોમાં હું મારી સરખી ઉંમરની છોકરીઓને મળી. મને તેમની વિચારસરણી, રસનાં ક્ષેત્રો અને ભાવિ કારકિર્દી વિશે જાણવામાં રસ હતો. પણ હું ખરેખર નિરાશ થઈ. હું જે છોકરીઓને મળી તે બધી દરેક બાબતે એકસરખો જ અભિપ્રાય ધરાવતી હતી. ઈચ વન ગર્લ/એક્સપ્રેસ્ડ હર ઓપિનિયન ઑન અ સર્ટન મૅટર, આઈ નોટિસ્ડ ધે ઑલ અગ્રીડ. ધે કુડન્ટ મેઈક ધેર ઑન પાઈન્ટસ્ — તેમને પોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુ ન હતાં.

ઘરકામ અને રસોઈ છોકરીઓને માથે છે એટલે 'હૉબીઝ' માટે સમય નથી. મેં જ્યારે આ છોકરીઓને તેમની શોખની પ્રવૃત્તિ વિશે પૂછ્યું ત્યારે તેઓ ચૂપ રહી. આ છોકરીઓનું કોઈ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ નથી. ધેર પરસ્પેક્ટિવ ઑવ ધ કૉમ્યુનિટી ઈઝ વેરી નૅરો. સમાજને જોવાની તેમની દૃષ્ટિ ટૂંકી, મર્યાદિત છે. છોકરીઓ આ બધું પ્રશ્ન કર્યા વગર સ્વીકારે છે. ધે હૅવ નો ઍમ્બિશન. ઈન લાઈફ ધેર પેરન્ટસ ડિસાઈડ ધેર ફ્યુચર. ફર્ધર એજ્યુકેશન વૉઝ આઉટ ઑવ્ ધ ક્વેશ્ચન — એમને જીવનમાં કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. આગળ ભણવાની તો વાત જ કેવી? માબાપને સતત પોતાની આબરૂનો ભય. ફૅમિલી પ્રેસ્ટિજ ઍન્ડ અ લૉટ. આ છોકરીઓના જીવનનું સ્પષ્ટ ધ્યેય નથી. મેં એમને જીવનની કોઈ એક જ ઈચ્છા વિશે પૂછ્યું તો, વિધાઉટ હઝિટેશન ધે આન્સર્ડ: ટુ કમ ટુ ઈંગ્લૅંડ. ધે વૉન્ટ ટુ બ્રેક અવે ફ્રૉમ ધેર સ્મૉલ, આઈસોલેટેડ, લિમિટેડ વર્લ્ડ — તેઓ તેમની નાની, એકલવાયી, સાંકડી દુનિયાથી છૂટવા માગે છે. તેઓ ઈંગ્લૅંડ આવવા ઈચ્છે છે.

હું માનું છું કે, ઈંગ્લૅંડ ઘણીબધી રીતે સારો દેશ છે એ ખરું પણ ભારતના લોકોને અહીંની સુખસગવડ વિશે ઘણા ભ્રામક ખ્યાલો છે. તેઓ એવું માને છે કે, અહીં દરેકનું જીવન સરળ, આરામભર્યું છે. અહીં બેકારીભથ્થું મેળવતા અગાઉ સખત મહેનત કરવી પડે છે. ગામમાં હું

જે લોકોને મળી તે તો એમ માને છે કે, ઈંગ્લૅંડમાં બધાંને કામ કર્યા વગર પૈસા મળી જાય છે. ઇન્ડિયાના ગામોમાં લોકો કામધંધા વગર નવરા બેસી રહે છે. એમાં એમનો દોષ નથી. પેઢીઓથી આમ જ ચાલતું હતું. નો બડી કૅન બી બ્લેઇમ્ડ ફૉર ધિસ, ઇટ્ હૅઝ બીન લાઇક્ ધિસ ફૉર જનરેશન્સ્. મૅની જસ્ટ ઍક્સૅપ્ટ્ ઇટ્. જેમનાં સગાં ઈંગ્લૅંડમાં છે, તેઓ નસીબદાર ગણાય કેમ કે, તેમને ટેકો રહે છે. ધે જસ્ટ હૅવ ટુ રાઇટ ઍન્ડ રિક્વેસ્ટ ફૉર મની — પૈસા માટે કાગળ લખો એટલે પૈસા મળી જાય.

ટ્રાફિક વિચિત્ર છે. વાહનો માટે જાણે કોઈ રૂલ્સ નથી. જ્યાં ફાવે ત્યાં હાંકે છે. આ જોખમી છે. મનફાવે તેમ ડ્રાઈવરો ગાડી ચલાવે. ટ્રાફિક લાઇટો પણ ઓછી. ડ્રાઇવર્સ ડ્રૉવ ઍઝ ધે પ્લીઝ્ડ્. ધૅર વૉઝ નો કન્સિડરેશન ફૉર વનઅનધર. નો બડી ગૅવ વે ટુ ઍનીબડી. ઇટ્ વૉઝ વૅરી ડૅન્જરસ. ઈંગ્લૅંડનો ડ્રાઇવર ઇન્ડિયામાં મોટર ન ચલાવી શકે.

તે છતાં, મને ફરી ચાન્સ મળે તો હું ઇન્ડિયા અચૂક જાઉં. અલબત્ત, માનસિક રીતે મારી જાતને વધુ તૈયાર કરું. આ પ્રવાસમાં મને જુદા જ પ્રકારના જીવનનો અનુભવ થયો. હું ઈંગ્લૅંડના મારા જીવનને નવી રીતે જોતી થઈ. અનટીલ ધિસ ટાઇમ્, આઈ હૅડ ટેઇકન મૅની થિંગ્ઝ ફૉર ગ્રાન્ટેડ. હવે મને સમજાયું કે અસંખ્ય લોકો જીવનની જરૂરી ચીજોથી વંચિત છે.

ક્ષમા ધરિત્રિ !

ક્ષમા ધરિત્રિ !
કંપાવી ખેંચી ઉદરત્વચાને
ઉડાડતી જે રીત માખીઓને
કો' ગાય, તે રીત ઉડાડી મેલ્યાં.
ઊંચાં મકાનો ઘર ને હવેલીઓ
રસ્તા પુલો ચોગમ કાટમાળ
મનુષ્યનાં ઢેર તું રોષ ખાળ
ક્ષમા ધરિત્રિ !
મોંમાં લઈને સુકુમાર લાડથી
હળુક બચ્ચાં હરખે રમાડતી
ઓચિંતી તેં મારી છલંગ, બચ્ચાં
ગ્રસી ગળેથી કરતી શિકાર
ઓ બિલ્લી, એ રીત કરાળ દંષ્ટ્રે
જીવંત ગામો ગતિવંત પાદરો
ને સ્ફુર્તિવંતાં નગરો બજારો
તેં સર્વને ઝાલી ગળેથી ચીંખ્યાં
વીંઝયાં ચહુઓર ન કાપ નાળ !
ક્ષમા ધરિત્રિ !

('શબ્દસૃષ્ટિ') — ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા

ધરતીનું હીર

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ પ્રફુલ્લ શાહ

અણમોલ ભેટ આંસુઓની

એક બીમાર માવડીને લઈને તેની યુવાન દીકરી મારે દવાખાને આવી છેલ્લા બે માસથી માને સતત તાવ અને ઉધરસની તકલીફ હતી અને શરીર ઘસાતુ જતુ હતુ માની દુઃખની વાત કહેતા તો દીકરીની આંખમા આંસુ છલકાયા થોડા શબ્દો આંસુઓ વચ્ચે માંડ માંડ બોલી શકી, એ હતા, ''સાહેબ, મારી માને સારી કરો નહી તો હુ 'નોધારી' થઈ જઈશ ''

માની ઉંમર આમ તો બહુ નહી હોય પરતુ જિંદગીમા એટલા ઉઝરડા પડ્યા હશે કે ઘડપણે જલદી ઘર ઘાલ્યુ મારી તપાસનુ પરિણામ હતુ કે ફેફસાનો ટી બી

મા વિધવા હતી દીકરી વિધવા થઈ બે બાળકો સાથે સતત આશરાની શોધમા માને આશરે દીકરી આવી છતે ત્રણ ત્રણ દીકરે મા નિ સહાય હતી દીકરાઓને મોટા કરતા માના આંખના રતન ઝાંખા પડી ગયા જેમ જેમ દીકરાઓ મોટા થતા ગયા તેમ એમને પરણાવતા ગયા અને પક્ષીઓ જેમ પાંખો આવતા ઊડી જાય તેમ દીકરાઓ પરણીને જુદા થતા ગયા ત્રણ ત્રણ દીકરે માને માટે જીવનના ઢમરડા એના એ જ રહ્યા

મા-દીકરીને પાસે બેસાડી સાંત્વન આપતા કહ્યુ કે જો નિયમિત સારવાર કરશે તો માને જરૂર સારુ થઈ જશે અને ધરપત આપી કે તેમણે સારવારનો કોઈ ખર્ચ કરવાનો નથી દીકરી વડીક છોકરાને બહાર જોવા ગઈ કે, માજીએ કહ્યુ, ''સાહેબ, તમારે મને જિવાડવી પડશે હુ મરીશ તો આના નાના છોકરાઓ નોધારા થઈ જશે થોડા વર્ષ જીવવાનુ મળે તો દીકરીના બાળકો મોટા થાય, કેડાણે પડે, અને હુ સુખેથી ઓઢ તાણુ ''

માને દીકરી માટે જીવવુ હતુ ને! એટલે નિયમિત ગામડેથી દવા લેવા આવે તેમના મો પરનો મલકાટ હુ જોયા કરુ છ માસમા તો માજી સાજા થઈ ગયા એમના જીવનમા સ્ફૂર્તિનો સંચાર થયો

છેલ્લે જ્યારે મા-દીકરી મને મળવા આવ્યા ત્યારે આ રંક મા-દીકરી થોડાક શબ્દો ભેટમા આપવા માગતા હતા, પરતુ મોની દાબડીમાથી એય ન નીકળી શક્યા બન્નેની આંખમાથી હર્ષના આંસુ સરતા હતા બેઉ મારી સામે ઢળ્યા, ઘડીક અનિમેષ નેત્રે મને જોઈ રહ્યા અને ધીરા પગલે ચાલવા માડ્યુ આજે પણ આ રૂડુ દશ્ય મારી આંખોમા સતત રમે છે '

દિલની દિલાવરી

સાવરકુડલા તાલુકામા કેન્સરના કેસો ઠીક ઠીક પ્રમાણમા જોવા મળતા તે વખતે સાવરકુડલામા લાયન્સ ક્લબનુ અસ્તિત્વ અમે લાયન મિત્રોએ કેન્સર નિદાન કેન્દ્ર શરૂ કરવાનુ નક્કી કર્યું

તે માટે નાણા જોઈએ અમે ગામમાથી ફાળો એકઠો કરવો શરૂ કર્યો, ડૉ વડેરા, ડૉ દિલીપભાઈ અને હુ એમ અમારી ત્રણની ત્રિપુટી ફાળો ઉઘરાવવા નીકળી પડતી

ફાળો ઉઘરાવવામા નિતનવા અનુભવો થતા હોય છે જ્યાથી મોટી રકમની આશા હોય ત્યાથી નાની રકમ છૂટતા પાણ પરસેવો વળી જાય અને સામાન્ય માણસ પાસે નાની રકમની આશા હોય ત્યા દિલની દિલાવરી જોવા મળે

બે દિવસમાં સારી એવી રકમ અમે એકઠી કરી શક્યાં. છેલ્લો દેવળાનો ઝાંપો બાકી. મોહનભાઈ બકાલી રસ્તા પર શાકભાજી પાથરી શાક વેચે. તેઓ મારા ખાસ દર્દી એટલે રૂ. ૨૫/-ની માગણી કરી. પહેલા તો તેટલી રકમ આપી દીધી. પછી વિચાર આવ્યો અને ગજવામાંથી રૂ. ૧૦૦/-ની નોટ કાઢીને આપી કહેવા લાગ્યા કે, ''આપ ત્રણે ડૉક્ટર સાહેબો અહીં પગલાં કરો અને આવાં પરમાર્થના કામમાં હું તો કાંઈ જ આપતો નથી. એમ કહીને હાથ જોડ્યા. અમે રકમનો સ્વીકાર કર્યો.

લાયન્સ ક્લબની મિટિંગમાં અમે નિર્ણય કર્યો કે, મોહનભાઈના હસ્તે કૅન્સર નિદાન કૅમ્પનું ઉદ્‌ઘાટન કરાવું: અને તે જ પ્રમાણે કર્યું.

મોહનભાઈએ રૂ. ૧૦૦/- નહોતા આપ્યા પણ એક લાખથી પણ વધારે રકમ આપી હતી તેમ અમે માન્યું. નાના માનવીના મોટા મને અમને પ્રભાવિત કર્યા.

વાઘરી કોમના માજીનો વિશાળ જીવ

રવિવારનો દિવસ હતો. અમારે રક્તપિત્તના દર્દીઓના ફોટા પાડવાના હતા એટલે મોલડી ગામમાં વધારે દર્દીઓ હોઈ અમે ત્યાં ગયા.

સવારના નવ વાગે અમે મોલડી પહોંચ્યાં. જે ભાઈનો ફોટો લેવાનો હતો તે વાડીએ ગયા હતા એટલે અમે વાડીએ ગયા. તેમના બેત્રણ જુદી જુદી રીતે ફોટા લીધા.

અમારી સાથે ડ્રાઈવર અને એક કમ્પાઉન્ડર પણ હતા. નજીકમાં જાંબુના બેત્રણ ઝાડ જાંબુથી ભરેલાં તેમણે જોયાં. તેમનું મન લલચાયું ને જાંબુ તોડી ખાવાની શરૂઆત કરી. અમારો જરાપણ ખ્યાલ નહીં કારણ કે અમે ફોટા પાડવામાં મશગૂલ હતા.

ત્યાં દૂરથી એક માજી દોડતાં દોડતાં બૂમો પાડતાં આવે. રક્તપિત્તવાળા ભાઈએ વાત કરી કે તે માજીએ આ જાંબુના ઝાડ ઉધડા રાખ્યા છે. મને તો ઘણી શરમ આવી કે માડી આવીને શું કહેશે?

મેં પહેલાં તો માજીની માફી માંગી અને કહ્યું કે અમારા ભાઈઓની ભૂલ થઈ ગઈ છે. ગજવામાંથી કાઢીને પૈસા લેવા માજીને વિનંતી કરી.

માજી ૭૦થી વધારે ઉંમરનાં, મોઢું કરચલીઓથી ભરેલું અને નિર્દોષ ચહેરો. ચમક પણ તેટલી જ. જુવાનને પણ શરમાવે તેવી ટટ્ટાર ચાલ.

માડીના શબ્દો, ''ભાઈ, તમે શું બોલ્યા! હું તો એમ કહેવા આવી છું કે બાપલિયા હું તો ઉપર ચઢી શકતી નથી પરંતુ તમે ઉપર ચઢીને જેટલાં જાંબુ ખાવાં હોય તેટલાં ખાવ અને સાથે પણ લઈ જાવ. માજીને મેં કહ્યું કે, ''તમે પૈસા લ્યો તો જ અમે જાંબુ લઈએ.'' માજીએ તો મારા પગ પકડી લીધા અને ખૂબ લાગણીશીલ થઈને વિનંતી કરવા લાગ્યાં કે, ''ભાઈ, આજે તમે અમારે ત્યાં પધાર્યા છો તો અમને તમારું સ્વાગત કરવા દ્યો.''

માડીનો અતિ પ્રેમ જોઈને અમે બેચાર જાંબુ મોઢામાં મૂક્યાં. તેમણે પૈસા ન લીધા તે ન જ લીધા. મારે મારી હાર કબૂલ કરવી પડી. એક વિશાળ દિલનાં દર્શન થયાં તેનો આનંદ થયો.

અમુક કોમ ઊતરતી ગણાતી હોય છે. પરંતુ જ્યારે આપણે તેમને નજીકથી જોઈએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે કેવાં વિશાળ હૃદયનાં આ માનવીઓ હોય છે! આવા નાના માણસોમાં પણ વિશાળતા અને માનવતા જોવા મળે છે. વર્ષોથી આ વાઘરી કુટુંબો મારી પાસે દવા લેવા આવે છે. તેમનું કોઈ કામ મારાથી થતું હશે તો તેઓ તે કદી ભૂલ્યાં નથી. આ લોકો કોઈ કોઈ વાર મારા ટેબલ પર કાકડી, કેરી કે શાકભાજી મૂકીને છાનાંમાનાં જતાં રહેતાં હોય છે. વિશાળ દિલ મને નાનાં લોકોમાં વધારે જોવા મળ્યાં છે.

ડૉક્ટર અને રિઍક્શન

એવા એક પણ ડાક્ટર નહીં હોય જેને પોતાની પ્રૅક્ટિસ દરમિયાન રિઍક્શનનો સામનો ન કરવો પડ્યો હોય ડૉક્ટરોમાં હાર્ટઍટૅકનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે તેનું એક કારણ દર્દીઓનું રિઍક્શન પણ હોઈ શકે!

રિઍક્શન કોઈ પણ દવાથી આવી શકે છે મારા અનુભવોમાં પેનેસિલિન, નવ્કા, સુફ્રોલ, ઈમ્ફેરોન, સિપ્રાફ્લોક્સાસીન, કીનીલગ્યુટાઝોન વગેરે દવાઓથી રિઍક્શન આવેલા છે

દર્દીને રિઍક્શન આવતું જાણી ડૉક્ટરની પરિસ્થિતિ ઘણી નાજુક બની જાય છે અને તે પણ પ્રાઈવેટ ડૉક્ટરોની એક તો દર્દીઓના સગાઓનો વાક્પ્રવાહ ચાલુ થઈ જાય, બીજી બાજુ દર્દી બચશે કે કેમ તેની ચિંતા આ સ્થિતિમાં મન સ્વસ્થ રાખીને ડૉક્ટરે કામ કરવાનું હોય છે

મારા ડાક્ટરી વ્યવસાય દરમિયાન ઘણા રિઍક્શનોનો સામનો કરવો પડ્યો છે પરંતુ ઈશ્વર કૃપાએ બધા દર્દી સારા થઈ ગયા છે

બેત્રણ નમૂના લખું છું જેથી ખ્યાલ આવે —

(૧) મારા મિત્ર અને કુંડલાના દવાના મોટા વેપારી લાલજીભાઈ પેનિડ્યોર ૬ ૧૨ લાખનું ઈન્જેક્શન લઈને આવ્યા મારે ગામડે હાથમાંગી વિઝિટે જવાનું થોડી વાર ખોટી થઈ ટેસ્ટ ડોઝ આપ્યો પછી ઈન્જેક્શન આપ્યું હજુ તો હું ગાડીમાં બેસું ત્યાં કહે, "ડૉક્ટર, મને કાંઈક થાય છે" બે કમ્પાઉન્ડરો અને હું કામે લાગી ગયા દવાખાને ચાર કલાક ધડાધડી બોલાવી ત્યારે માંડ કાબૂમાં આવ્યું પેનિડ્યોર ઈન્જેક્શનનો કાંઈ ભરોસો નહીં એટલે ચોવીસ કલાક મારી નજર સમક્ષ રાખવા પડ્યા, ત્યારે ગાડી પાટે ચડી કોઈ મોટા માણસને તકલીફ થાય તો ગામ છોડવાનો વારો પણ આવે!

(૨) મારા પરમ મિત્ર અને કુંડલાના માજી નાનદ શ્રી નવીનચંદ્રભાઈ રવાણીના મોટાભાઈની સારવાર કરું તેમને લોહીના ટકા ઓછા એટલે ઈમ્ફેરોન ઈન્જેક્શન આપવાનું વિચાર્યું પહેલો ટેસ્ટ ડોઝ આપ્યો પછી ૧/૨ સી સી ઈન્જેક્શન આપ્યું થોડી વાર બેસી બહાર નીકળવા જાઉં છું ત્યાં ભાઈ કહે, "ડૉક્ટર, મોટાભાઈને વસમું લાગે છે" લેરીન્જીઅલ ઈડીમા એકદમ વધતો હતો ઈન્જેક્શન પર ઈન્જેક્શન આપવા શરૂ કર્યા રિઍક્શન કાબૂમાં લાવતા દમ નીકળી ગયો બીજી વખત તેમને જ (તેમને મગજમાં ગાંઠ હતી) સુફ્રોલનું નસમાં ઈન્જેક્શન આપેલું પહેલા જેવી જ સ્થિતિ સર્જાઈ આ વખતે તો અમારા મિત્રને લોકસભાની ચૂંટણીને ફક્ત ત્રણ દિવસ જ બાકી તેઓ ચૂંટણીમાં ઊભા હતા સૌ કલ્પી શકે કે જો કોઈ તકલીફ થાય તો ડૉક્ટરની શું સ્થિતિ સર્જાય? બન્ને વખતે રિઍક્શન કાબૂમાં આવી ગયા તે ઈશ્વરનો મોટો પાડ ગણાય

છ માસ પહેલાં સિપ્રોફ્લોક્સાસીન નસમાં આપતા રિઍક્શન આવ્યું દર્દીને ત્રણ દિવસ પહેલા જ રિઍક્શન આવેલું પણ અમને કોઈ વાત ન કરી પહેલી વખત સસ્તા તે બચેલો બીજી વખતે શું સ્થિતિ થાય તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ મને બોલાવવા આવ્યા અને જાઉં છું તો નાડી ગુમ દવાખાનામાં જ બનેલું એટલે કમ્પાઉન્ડર ભાઈઓને ઈન્જેક્શનો તૈયાર કરવા કહ્યું કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ આપવા શરૂ કર્યા હૃદય ચાલતું થયું એક પછી એક ઈન્જેક્શનો આપતા ગયા છ કલાક બરાબર ફિરકિંગ ભરી ત્યારે દર્દી સારો થયા અમને પગે પાણી આવી ગયા

આમ તેટલી તકેદારી ડૉક્ટર રાખે છતાં દર્દીની તાસીરનો કદી ખ્યાલ ન આવે હવે તો ડૉક્ટરો સામે દર્દીઓ કેસ પણ કરે છે એટલે આવા પ્રસંગોથી ભગવાન બચાવે!

ગૃહગંગાને તીરે

બાહ્ય જીવનમાં આપણે ખોવાઈ ગયાં છીએ ?

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી સોનલને તાવ આવતો હતો. ચડઊતરનો તાવ હતો. સવારે ઊઠે ત્યારે તાવ ના હોય, દિવસ ચડે એમ તાવ ચડે. કંઈ ખવાય-પિવાય નહીં. તેથી અશક્તિ આવી ગઈ હતી. આખો દિવસ પથારીમાં પડી રહે.

પથારીમાં પડી પડી એ એની જિંદગી સમસ્તનું સરવૈયું કાઢી રહી હતી. વિચારતી, જીવનની શરૂઆતમાં તો અમારી પાસે કંઈ ન હતું. પણ મહેન્દ્રની મહેનત સાર્થક થઈ, નહીં ધારેલી સફળતા મળી.

રહેવા અદ્યતન સુખસગવડવાળો બંગલો છે, કાર છે, નોકર છે. અત્યારે તાવ આવે છે તો પથારીમાંથી મારે નીચે પગ નથી મૂકવો પડતો. જે જોઈએ એ કહું ને હાજર. રોજ ડૉક્ટર વિઝિટે આવે છે. એ કહે છે, આ તો સામાન્ય તાવ છે. ચિંતાનું કોઈ કારણ નથી. હું પથારીમાં છું તોય ઘરનાં કામો વ્યવસ્થિત થાય છે, મારે કોઈ ચિંતા નથી. છતાં મને ચેન કેમ નથી? કંઈ ગમતું નથી, ગમતું નથી એમ કેમ થયા કરે છે? મન ગમગીન થઈ ગયું છે.

સોનલે મહેન્દ્રને કહ્યું તો કહે "સંગીત સાંભળ. તું કહે એ કેસેટ લાવું. ટી.વી. જો." "પણ મને કંઈ સાંભળવું, જોવું નથી ગમતું. ઇચ્છા જ નથી થતી". સોનલ કંટાળાથી બોલી. સોનલને ઉદાસ જોઈને મહેન્દ્ર પૂછે છે, "તારે શું જોઈએ છે, શું કરવું છે એ કહે."

"મને ખબર જ પડતી નથી કે મારે શું જોઈએ છે, પણ હું ચિડાયા કરું છું, કેમ ચિડાઉં છું, કોની પર ચિડાઉં છું એય સમજાતું નથી."

આ સાંભળીને મહેન્દ્ર ગંભીર થઈ ગયો. સોનલનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને આર્દ્ર હેતથી બોલ્યો, "સોનલ આજ સુધી આપણે એકબીજા સમક્ષ કદી જૂઠું નથી બોલ્યાં, કશું છુપાવ્યું નથી. હૃદય મનમાં જે ઊગ્યું તે કહ્યું છે, તો આજે તું કેમ મૂંઝવાય છે? મનમાં જે આવે એ કહે. સોનું, તું બેચેન છું, ને હું તારી બેચેની દૂર ન કરી શકું એની મને ખૂબ લાચારી લાગે છે.

પતિનો પ્રેમ જોઈ સોનલ ગળગળી થઈ ગઈ. એ બોલી, 'મહેન્દ્ર આપણને નહીં ધારેલાં સુખ મળ્યાં છે છતાંય અંદરથી જાણે ખાલીપો લાગે છે. હું સભરતાનો અનુભવ નથી કરતી. આમાં તમારી કોઈ ઊણપ નથી. મને લાગે છે, સભરતા અનુભવવાની, સંતોષ માનવાની મારામાં ક્ષમતા જ નથી. હું અધૂરી છું."

"ના, સોનલ તું અધૂરી નથી. પણ આપણી જીવનદૃષ્ટિમાં કંઈ ખામી છે. આટલી સફળતા મળ્યા પછી મનેય ક્યારેક બધું ખાલી ખાલી લાગે છે. થાય છે આટલું બધું મળ્યું છે તોય જાણે મેળવવા જેવું મળ્યું નથી.

જીવનની શરૂઆતથી જ આપણે ગણતરીમાં ભૂલ કરી બેઠાં છીએ. સામાન્ય સ્થિતિમાં આપણો જન્મ થયો હતો. ખૂબ કરકસરભર્યા ઘરમાં આપણે ઊછર્યા, મોટાં થયાં, ચારેબાજુ ધનવૈભવ, મોજમજા જોતાં ને ઊંડાણમાં એક

નિનાનો નખાઈ જતી થતુ આ મોજમજા, સુખનનવડા અમ ક્યારે ભાગવીશુ? આના માટે પૈના જોઈએ, હ્વ ના પૈના

તથી ભાની રહ્યા પછી કમાવાના નમય આવ્યો ત્યારે ધનનપત્તિ મળવવા દાટ મૂકી ધન મળતુ ગયુ એમ એનાથી જીવનને શા ાગારતા ગયા, નરન ઘર બનાવ્યુ માઘુ ફર્નિચર વ ાવ્યુ, નુખાકારીના અદ્યતન સાધનો વનાવ્યા લટેન્ટ ફ્રાનના કપડા પહેરવા માડ્યા, પિકનિક પ્રવાસે જવા માડ્યા

માત્ર દશમા નહી, પરદેશના પ્રવાસે જઈ આવ્યા, પરદશની વસ્તુઓ ખરીદી લાવ્યા ન થયુ જીવનમા મળવવા જવુ આપણ બધુ મળવી લીધુ છે, આપા। અપરપાર નુખી છીએ સમાજમા આપાગા માન, પાન, પ્રતિષ્ઠા છે બધુ નુરક્ષિત છે, નુનિયોજિત છે, પાા હવ એ નુખમા છિદ્રા દેખાવા માડ્યા છે બધુ રસહીન લાગ છે, આપાગ ઊભા ગ્રેલા ક્ષત્રામા આપાગે બનાઈ ગયા છીએ હવે વનસ્પત્તિની કોઈ મહત્ત્વાકાક્ષા નથી રહી હવ આપાગી ધનનપત્તિના નરવાળો માડતા આપાગ વિસ્મિત નથી થઈ જતા, ઉત્સાહથી નાચી નથી ઊઠતા

આપાો પહેલી કાર ખરીદી ત્યાર કેટલો આનદ હતો! તન લઈન હુ ફરવા નીકળ્યા ત્યાર મન ગરનો ગર્વ થયા હતો કે મારા બાવડાના બળ, મારી બુદ્ધિના જોરે મ મારુ નામ્રાજ્ય ખડુ કયુ છ ઈશ્વરની અપાર કૃપા કે આપાગા દીકરા-દીકરીય હોશિયાર ન મ્હાજનગ છે, ભવિષ્યની કોઈ ચિતા નથી નતાનો એમની મનગમતી લાઇનમા વિશેષ અભ્યાસ કરી રહ્યા છ હવ કોઈ ઝખના નથી હવ કાઈ નપના નાકાર કરવાના બાકી રહ્યા નથી

હવ નિરાતનો નમય આવ્યા છ ન પાછળ નજર કરુ છુ, જીવન નમગ્રને જોઉ છુ તો લાગે છે, આપાગી જિદગી એકાગી બની ગઈ છે ભૌતિક નપત્તિ મળવવાની દોટમા આપાગે ઘાગુબધુ ચૂકી ગયા, ઘાગુબધુ છૂટી ગયુ, ઘાગુબધુ ખોવાઈ ગયુ' ગીનન બાલી, 'અક વાત કહુ વીતેલા વરનામા આ પહેલા ક્યારેય એવુ નહોતુ લાગતુ કે આપાગે કઈ ગુમાવી રહ્યા છીએ, અથવા તા જ મળવીએ છીએ અના બદલામા કશાના ભાગ આપીએ છીએ

આપાગા ભાડાના નાનકડા બે રૂમના ઘરમા આપાગે વા ાનો નોફા લાવ્યા ત્યારે કેવા ઝૂમી ઊઠ્યા હતા • લારીવાળો સોફા લઈને આવ્યો, એ ઉતારીને આપાા ઘરમા મૂકતા હતો પાગ આપાો એવા તો ઉમગમા આવી ગયેલા કે હુ ને તમ નોફા ઊચકીન અદર મૂકવા માડ્યા નોફા મૂક્યા પછી તરત તમ લૂછવા માડ્યા

'આપણ ક્યારે ફ્રિજ લીધુ, નાખનુ કબાટ લીધુ પલગ કરાવ્યા અ બધા દિવસો હજી યાદ છે, કોઈ ખાન પ્રનગના હાથ તમ હજી અ દિવનો સ્મૃતિમા તાજા છ, ફ્રિજ લીધુ ત્યારે તુ બાલલી હવ દૂધ બગડવાની ચિતા નહીં, શાક અઠવાડિયાનુ નામટુ લવાશ અન ડ્રેસિંગ ટબલ લીધુ ત્યારે કેટલી ખુશ હતી દિવ સમા દસ વા તો આયનો લૂછીને સાફ કરતી' પૂરા કદના દપણની નામ ઊભી રહીન નાહી પહરતા હરખુ મલકાતી'' 'આખુ બધુ વનાથુ તાય બધુ કામ હુ જાતે કરતી હતી મનમા અક ધૂન હતી હજી મકાન નધાવવુ છે, માટ બચત કરો એક પાઈએ ખાટી ખરચાવી ન જાઈએ'

'હા, એ વખત તા કમાવાની કરતી વગશ હતી! કમાઓ, વધાર કમાઓ, હજી વધારે કમાઓનો ધૂન હતી' 'આન પૂરી ગ્મ ભેગી થઈ અ પા ના તો પ્લાન જવા માડિના ત્યેવા

પ્લાન કરીશું, ક્યાં કરીશું એની કેટલી યોજનાઓ ઘડતા હતાં. કોઈ પ્લાટ લે ત્યારે આપણને થતું એ કેટલો નસીબદાર છે, આપણું ભાગ્ય ક્યારે ઊઘડશે.'

'અને આપણે પ્લાટ લીધો ત્યારે ઈશ્વરનો કેટલો આભાર માનેલો! એ જમીન પર જઈને જમીનની મનોમન પૂજા કરી હતી, કહ્યું હતું ધરતીમાતા, આજથી અમે તારા શરણે, અમારા, શ્રીકૃષ્ણ જેવા. આપણે કેવો ભરપૂરતાનો અનુભવ કર્યો હતો.'

'અને આ જમીન લીધા પછી ખરેખર આપણી ચડતી જ થતી ગઈ, બે વરસમાં આ મકાન બંધાવી શક્યાં.' 'આપણને તો ખ્યાલ ન હતો કે આવડું મોટું ને કલાત્મક મકાન બાંધી શકીશું. પ્લાન બનાવતાં પહેલાં કેટલી ચર્ચા કરી હતી, ક્યાં બારીઓ મૂકવી ને ક્યાં બારણાં, ને ક્યાં ફ્યાર કરાવીશું, કેટકેટલાં મેગેઝીનો આપણે ઊથલાવી નાખ્યાં હતાં!

'ન મકાનમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તો દુનિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ મહાલમાં પ્રવેશતાં હોઈએ એટલો આનંદ થયા હતો. 'પણ હવે જાણે એ આનંદ નથી રહ્યો, થાય છે, બસ આ જ જીવન? આનાથી વધારે કશું નહીં? મેળવવા જેવું બધું મેળવી લીધું! અને હવે શું? આવા આવા વિચારો સાથે મન ઉદાસ થઈ જાય છે.

'ઓનર', આ ઉદાસીનતાને ઈશ્વરની કૃપા માન. આ બેચેની, મનોમંથન આપીને ઈશ્વર આપણને કહે છે, બાહ્ય વસ્તુઓ પાછળ બહુ દોડ્યાં, પણ હવે અટકો, તમારા જીવનને શુદ્ર વસ્તુઓમાં ભરી દેવાનું નથી. જીવન ખાબોચિયું નથી કે બહારથી વસ્તુઓ લાવીને ભરી દો, આપણા જીવન બીજાનું અનુકરણ નથી, બીજા જેવા બનવાની પ્રક્રિયા નથી. નિજની સ્વયંનું ઉદ્ઘાટન છે. બાહ્ય જીવનમાં ખોવાઈ નથી જવાનું, હવે ભીતરથી દૃષ્ટિ અંદર વાળો. બાહ્ય સુખવૈભવ એ જીવનધ્યેય ન હોઈ શકે. ધનસંપત્તિ જીવનનો એક ભાગ છે. જીવન સમગ્ર નહીં. પોતાની બહાર કેટલી સમૃદ્ધિ પડી છે એનાથી આપણે સમૃદ્ધ નથી થતાં. પરંતુ ભીતર કેટલી સમૃદ્ધિ છે એનાથી આપણે સમૃદ્ધ થઈએ છીએ.

પશ્ચિમના લોકો પાસે સગવડો, સુખ-સુવિધાની ક્યાં ખામી છે, છતાં તેઓના મનમાં પીડા કેમ છે? ખાલીપો કેમ છે, કારણ કે એમના જીવનમાં બહાર બધું છે, અંદર કશું નથી, ને તેઓ ડ્રગ અને દારૂના રવાડે ચડે છે. 'પાયમાલ થઈ જાય છે, કશુંય પામતા નથી.'

'તો આપણે શું કરવાનું?'

'આપણે શું કરવાનું? આપણી પાસે તો આપણી આધ્યાત્મિક, સાંસ્કૃતિક પરંપરા છે. એના શરણે જવાનું. એ સંસ્કાર આપણા લોહીમાં છે. એને કેળવવાના આજ સુધીની આ બાહ્ય દોડમાં ઘણુંબધું ચગદાઈ ગયું છે, આપણું નાજુક ઊર્મિતંત્ર સુકાઈ ગયું છે, એને પ્રફુલ્લિત કરવાનું છે. આપણે હવે સભાનપણે ઘણું નવું શીખવાનું છે. એ માટે બાહ્ય પકડ ઢીલી કરવાની છે. લોકોના આજવે તાળાઈને પ્રમાણપત્ર મેળવવાનો મોહ જતો કરવાનો છે.

આ પણ આપણો કસોટી કાળ છે. જીવનમાં સંઘર્ષ જેટલાં કપરાં છે, એટલું જ બહારનું જીવન સમેટી અંદર ઊંડા ઊતરવાનું કપરું છે. 'મારું મન તો જાણે ઉદ્વગ્નમય જ થઈ ગયું છે. અંદરનું બધું શી રીતે પમાય?' એ મેળવવું સંભવિત છે?' 'કશું જ અસંભવિત નથી, નવા દૃષ્ટાના પથ પર ઉત્સાહથી આગળ વધવાનું છે. એક વાત કાયમ યાદ રાખવાની, જે વ્યક્તિ ઉત્સાહશૂન્ય, દીન અને મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરે છે, શોકમગ્ન રહે છે, એનાં બધાં કામ વણસી જાય છે, માટે ઉત્સાહ ન ગુમાવ.

આપણ તો ખુશ થવાનુ છે, આપણને બેઉને સાથે બાહ્ય જીવનનો થાક ચડ્યો છે, અંદર કંઈક જાગ્યુ છે, હવે નવતર મૈત્રે પ્રયાણ કરવાનુ છે 'તમે કહો છો તેથી ઉત્સાહ જાગે છે, બોલો ક્યા કેવી રીતે આરભ કરવાનો? કેવી રીતે આપણુ ઘડતર કરવાનુ?'

'અંતર્મુખતા, સત્સગ, સારુ વાચન, ચિંતન ને મનન દ્વારા આપણે આપણા 'હુ'ને ઓળખવાનો છે આપણી શારીરિક, માનસિક, ચેતનિક શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો છે ને આપણી નિજતાનુ ફૂલ પૂર્ણરૂપે ખીલશે ત્યારે જીવન આનદથી ભરાઈ જશે આપણને પૂર્ણતાનો અનુભવ થશે આપણી અન્દરથી જ આપણને સૂચનો મળતા રહેશે ને વિકાસ સધાતો જશે

— અવનિકા ગુણવત

O

નવજન્મ

પુત્ર પરણે પરણેતર કુકુ પગલે પધારે ઘરમા આનદમગ્ન થાય વૃદ્ધિ કુદરતનો નિયમ નિયમાનુસાર ક્રમ ચાલે કુદરત પણ વંશવેલો વધારવાનુ કહે છે સામાજિક નિયમન અનુસરી પસદગીની કન્યા કોડભરી એના મનના માણીગરના ઘરે પધારે, ઘર પોતાનુ કરી લે, અપનાવી લે, સપૂર્ણ સ્વાર્પણ ભાવથી દૂધમા સાકરની જેમ ભળી જાય કુટુબનુ એક ઘટક થઈ જાય

નવ દહાડામા જ ક્યારેક કેમ અવનવુ બનતુ હશે? બધી પસદગી ખોટી ઠરી જાય, હર્ષ, ઉત્સાહ ઓસરી જાય, નવોઢા આગતુક બની જાય, કુટુબના સભ્યો અતર રાખતા થાય, આત્મીયતાની ઓટ ભાસ અરે, સનો નાવલિયો પણ નાવની દિશા બદલી નાખે!

કલ્પના સીધી, સાદી, સરળ સામાન્ય સ્થિતિના માબાપની એકની એક દીકરી ઓછુ ભણેલી ઘરકામમા હોશિયાર આળસ એનાથી જોજનો દૂર કલ્પનાની માતાએ અને ગળથૂથીમા જ વિનય, વિવેક, આમન્યા જેવા સસ્કાર પાઈ દીધા હતા એ સસ્કાર એની રગેરગમા વણાઈ ગયેલા હતા કે પના ઓછુ બોલે બોલે એનુ કામ ઘરરખ્ખુ ગૃહિણી બનવાના બધા સસ્કાર માતૃહૃદયે એનામા રોપી દીધા હતા એનુ સાસરુ સામાન્ય ધધેધાપે, ખાધેપીધે સુખી ભણતર લખવા વાચવા પૂરતુ સસ્કારને નામે મીંડુ એનો પતિ અંગ્રેજી મીડિયમમા ભણી એસ એસ સી કેઈન ઉજ્જ્વળ ગામમા એરડો સાસુની વાત ન્યારી મહારાણી સનરાણી એમનો પડ્યો બોલ ન ઝીલે તો ભાગવુ ભારે પડે નાનુ વહુ બને સ્ત્રીઓ સર્વેક્ષણ કરીએ તો સનેનુ બનતુ હોય એવી ટકાવારી ઓછી નીકળે આમ કેમ? મનોવિજ્ઞાન કહે છે કે માલિકીભાવ અળગો કરવો, અન્યને પોતાનુ કરવુ બહુ દુષ્કર છે દીકરાને પાળીપોષી મોટો કરનાર જનેતા પાસેથી દીકરો પરણે ત્યારે કુદરત ભોગ માગે છે કુદરતનો સનાતન નિયમ માલિકીભાવ છોડો માતાને, પોતાના સગા દીકરાને કોઈનો થતો જોઈ દુઃખ આવે છે, ક્યારેક માલિકીભાવ પણ અડીખમ ઊભો રહી જાય છે સૌ પોતપોતાનો ખીલો છોડી સને ખીલે બધાય, સસારચક્ર ચાલે નવસર્જન થાય સૃષ્ટિમા સમુલ્લાસ વર્તાય

સાસુનો માલિકીભાવ અડીખમ ઊભો રહ્યો છોકરો વહુનો થઈ જાય તે પહેલા પાળ બાધવી શરૂ કરી દીધી જનેતા જાગ જાગ્યાને મોટો કર્યો હોય, એકાએક કેમ ભૂલી શકે? મા પ્રત્યેની મમતા હોય જ મા એનો ગેરલાભ ઉઠાવે તો?

માતાનું સાંભળે જ. જનેતાએ કાનભંભેરણી શરૂ કરી દીધી. દીકરો કાચા કાનનો નીકળ્યો. પત્ની નકામી બની ગઈ. પતિપત્નીના સંબંધ વચ્ચે ઊંડી ખીણ ખડી થઈ ગઈ. પતિ હડધૂત કરે એવી પરણેતરનું સાસરિયામાં સ્થાન ક્યાં? રસોડામાં, ઘરકામમાં, નોકરાણી! કલ્પના પરણ્યાના મેંદી રંગ્યા હાથે જ નોકરાણી બની ગઈ. મેંદીનો રંગ વાસણ ઉજાળતાં ઊડ્યો.

સાસુ જબરી. કલ્પનાની માનહાનિ સૌની હાજરીમાં કરે. ન કહેવાનાં વેણ વદે. બધાં જમી રહે, વધ્યુંઘટ્યું કલ્પનાને ભાગે આવે. કલ્પનાનો પતિ મા-ઘેલો. જેનો ખીલો જ ઢીલો હોય, પાયો જ નબળો હોય એ ઈમારત કેમ ઊભી રહી શકે? પતિ વહુને હડધૂત કરે, ગમેતેમ બોલે, ક્યારેક ઢોર માર મારે. પોતાની પરણેતરને માર મારનાર પતિ બહુધા માવડિયો, લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતો, માનસિક રોગી હોય છે. કલ્પના ઘરની વગર પગારની નોકરાણી બની ગઈ. કલ્પનાએ પોતાનો નવો રોલ મૂંગે મોઢે સ્વીકારી લીધો. ઢોરમાર ચૂપચાપ સહન કરે, સિસકારો ન ભણે, ઢસરડો પ્રેમથી કરે, સાસુનાં કટાક્ષબાણ નજરઅંદાજ કરે. સૌથી મોટો દીકરો. દેરાણી-જેઠાણી નહીં. નણંદ સાસુથી પણ જબરી. કલ્પનાને ઉપર આકાશ નીચે ધરતી. બીજાનાં ઉતારેલ કપડાં પહેરવા મળે. અડધી ભૂખી રહે. એક શબ્દ બોલે નહીં. મહેમાનને સહેજ ગ્લાનિમિશ્રિત સ્મિતે આવકારે. વર્ષોનાં વહાણાં વહી ગયાં.

અવારનવાર કોઈ માંદું હોય તો એમના ઘર જવાનું થાય. ઘરનો માહોલ સમજાય. બહુધા ઘરની બહાર નીકળતાં જ બધું ભૂલી જવાય. કલ્પના ક્યારેક માંદી પડે; એની દવા ન થાય. શરીર તાવથી ધગધગતું હોય, સાસુજી જાહેર કરી દે, 'ઢોંગ કરે છે. કામ કરવું નથી. બડી કામચોર છે.' મનને ઠેસ વાગે. એકાદ વાર એના પતિને દવાખાનામાં કહ્યું. ભુરાયો થયો. કહે, એની વાત ન ઉખેડતા. નકામી છે. ન કહેવાનાં વેણ ઉચ્ચાર્યાં. સારી રીતભાત ધરાવનાર છોકરો આટલો ઉદ્ધત કેમ થયો, પોતાની ગુણિયલ, ઘરરખ્ખુ પત્નીને ધિક્કારતો કેમ થયો. એ કોયડો મગજ પર ચડી બેઠો.

કામ કરી કલ્પનાની કાયા નિસ્તેજ થતી ચાલી. બહુધા એની દવા ન થાય. સાસુને મન વહેલી મરે તો બીજી લાવું. સસરો બધું સમજે. એનું કંઈ ન ચાલે. જરા બોલવા જાય તો જોડા પહેર્યા વગર ઘર બહાર ભાગવું પડે.

એક સાંજે મને બોલાવ્યો. કલ્પનાને ઠીક નો'તું. તપાસી. કલ્પના જીવનમરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાઈ રહી હતી. ત્રણેક દિવસથી એને પેટમાં સખત દુખાવો, ઊલટી, તાવ હતાં. કોને કહે, કોણ ગણકારે! કામ થયું ત્યાં સુધી આવી હાલતમાં પણ કર્યું. છેવટે અસહાય થઈ સૂઈ ગઈ. એનું પેટ પથ્થર જેવું કઠણ. તારણ એવું નીકળ્યું કે કદાચ આંતરડું ફૂટી ગયું હોય, યા અન્ય કોઈ ગંભીર બીમારી હોય. બીમારીનું ઝેર આખા શરીરમાં ફેલાઈ ગયું હતું. હૉસ્પિટલની વાત સૌએ નકારી. સ્થિતિ ગંભીર હતી. ઘણો સમય નીકળી ગયો હતો. હૉસ્પિટલમાં ન જવું હોય તો એ દર્દીની ઘરમાં સારવાર નહીં થઈ શકે. રીતસર હાથ ઊંચા કરી દીધા.

હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરી. ઝેર એટલું ફેલાઈ ગયું હતું કે રાત્રે નવ વાગ્યે ફરી જોઈ ત્યારે અર્ધ ભાનમાં લવારો કરે. નર્સિંગ હોમના સર્જન અનુભવી, ખ્યાતનામ, ચર્ચા કરી. કહે, હમણાં સપોર્ટિંગ ટ્રીટમેન્ટ શરૂ કરી દીધી છે. આવતી કાલે સવારે જોશું. મનમાં સમસમી ઊઠ્યો. સવાર સુધી આ દર્દી રહેશે? સર્જન જે હૉસ્પિટલમાં માન હોદ્દો ધરાવતા હતા ત્યાંના

એમના રજિસ્ટ્રારને બોલાવેલા. રજિસ્ટ્રાર જુવાન, તરવરિયા અને દર્દી વિશે વાત કરી. સાહેબે પણ એ દર્દીને તપાસવાનું રજિસ્ટ્રારને કહ્યું. તપાસની એંગે પોતાના ગુરુને કહ્યું : 'સર, નર્સરીનો નોકરી નિયમ એ છે કે જ્યારે શંકામાં હો ત્યારે ખાવો ને જોઈ ના.' શિષ્ય ગુરુને સલાહ આપી દીધી. ગુરુ સમજ્યા. ફટાફટ આપરેશનની તૈયારી થઈ. આંતરડું ફૂલેલું. બધા વિચારવા લાગ્યા, આ બાઈએ ત્રણ દિવસ કઈ રીતે પીડા સહન કરી હશે? કેમ દિવસ વિતાવ્યા હશે? આપરેશન પૂરું થયું.

બહાર આવ્યા. સામે જ કલ્પનાના વર વિન મોંને ઊભા હતો. તેને ખબર મને ગુસ્સો આવી ગયો. ગુસ્સામાં જ એને પૂછ્યું : 'બૈરીને પેટમાં લાત ક્યારે મારેલી?' એનું આનંદ ફૂટી ગયું છે. આપરેશન થઈ ગયું છે. હવે વધુ ઇચ્છા હોય તો જા, જા નાજુક છે. વર જાણે જ રહ્યો. એક અક્ષર બોલ્યા નહીં.

બીજે દિવસે સવારે આશ્ચર્ય પામવાનો વારો મારો હતો. વર વહુની દિન દર્દીન સેવાસુશ્રૂષા કરતો હતો. સપૂર્ણ બદલાઈ ગયેલો. મેં જ ઇલાજ કરવા હાય તે કરો. ખર્ચની પરવા નથી. કલ્પના બચી જવી જોઈએ. ઇલાજ ચાલુ રહ્યા. કલ્પના ચાર દિવસ બેભાન રહી. ક્યારેક તંદ્રામાં કંઈક બોલે. છેવટે એ ભાનમાં આવી. પોતાના નાવલિયાને એની જીવનનૌકાનું સુકાન હાથમાં પકડેલું જોઈ એ સહેજ મરકી. એના સૂકાભઠ જીવનમાં એકાએક એક વીરડી ફૂટી નીકળી. નાવલિયા નૌકાને પૂરી કાબેલિયતથી ખડકાળ માર્ગ વચ્ચેથી હંકારતો રહ્યા. દસ દિવસ સુધી કલ્પનાના ખાવાપીવાનો પાણી ન લાગ્યો. એનું ખાવાપીવાનું બધું ત્યાં જ. કલ્પનાને હૈયે હિંમત આવી. જિંદગી જીવવાલાયક લાગી. માંદગીમાંથી બહાર આવવાના આગ મગજિયા પ્રયત્ન કર્યા. પંદર દિવસે સાજી થઈ ઘરે આવી.

નાવલિયાને છેવટે બધું સમજાયું. પોતાની ભૂલ પણ હતી. માતાની ચડામણીએ પોતાને કેવો ગેરમાર્ગે દોર્યો હતો તેનો ખ્યાલ આવ્યો. એને નવી જીવનયાત્રા શરૂ કરવી હતી. છ મહિનામાં જ અલગ રહેવા લાગ્યો. જિંદગીની એક નવી ઇનિંગ શરૂ થઈ.

એમનાં ઘરનનાર સારો ગીત ગાવા લાગ્યા. નૌકા ખડકાળ માર્ગ પસાર કરી ગઈ હતી. સઢમાં પવન ભરી મધદરિયે સડસડાટ ગતિમાન હતી. જિંદગીની રફતારમાં કાળક્રમે અવતર્યાં ત્રણ બાળ. ઘર ભર્યું ભર્યું થયું. કલ્પનાએ પોતાના ઘરને નંદનવન બનાવી દીધું. સનરાજીની માંદગી વખતે એ ખડે પગે ઊભી રહી. દિયરે પરણાવ્યા. દેરાણીઓ આવી. દેરાણીઓના દિદાર જોઈ સાસુજીને ભાન થયું. કલ્પનાની કદર થઈ. કલ્પના લક્ષ્મણપત્ની ઊર્મિલા બની.

મોટી દીકરીના લગ્નની કંકોતરી આપવા બંને આવ્યા. બાર વર્ષોમાં એ વાતનો ક્યારેય ઉલ્લેખ ના'તો થયો. કંકોતરી કલ્પનાએ આપી. વર ચૂપ બેસી રહ્યો. જરાક નજર કરી. બંનેની આંખમાં ઝળઝળિયાં હતાં. આનંદના પ્રસંગ આંસુ? પાંચેક મિનિટ વીતી ગઈ. સ્વસ્થ થયા. કહે, બધો સમયની બલિહારી છે. આપરેશન થિયેટરમાંથી બહાર આવી ગુસ્સામાં કહેલ ફક્ત એક વાક્યે મારી આંખો ઉઘાડી દીધી. થયું, હું બેટા અવળ છું. મારા ડાક્ટર મને એટલા નીચ સમજે છે? ભાગ્યચક્ર ગુરુ દૃષ્ટિ આગળથી પડદા ખસી ગયા. મારું જીવતર સુધરી ગયું. વાતાવરણને હળવું બનાવતાં મેં આપણ નિમિત્ત માત્ર હમેશાં બહાર નથી રહેતા ઉંજન ઉત્પ પામે છે.

– ડા. ગિરીશ વાછીવાલા

○ ○ ○

જોયેલું ને જાણેલું

હૃદયસ્પર્શી અનુભવો

મારા આદરણીય મિત્ર ડૉ. પ્રફુલ્લભાઈ શાહના સ્વાનુભવ 'ડૉક્ટરની નોંધપોથી' શીર્ષક હેઠળ 'અખંડ આનંદ' જેવાં 'ક્લાસિક' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જાણ્યું ત્યારથી હૃદયમાં એ વાંચવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. ઑગસ્ટ ૨૦૦૦ના અંકમાં એ અનુભવો પ્રકાશિત થયા છે તે જાણી એ અંક મેળવવા તૈયાર થઈ ગયો. 'ઇન્વેલિડ સ્ટિક' હાથમાં લઈ બાળકની જેમ પગલાં માંડતો માંડતો રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજના મુખ્ય દરવાજે પહોંચ્યો. એક રિક્ષા રોકી. રિક્ષાવાળાભાઈએ મને પૂછ્યું : "દાદા, ક્યાં જવું છે?" "ભાઈ, મારે એક છાપું 'અખંડ આનંદ' ખરીદવું છે. તમને ખબર છે તે ક્યાંથી મળશે?" "દાદા, હું તો અભણ માણસ છું. મને તેની ખબર ક્યાંથી હોય?" એટલામાં એક રાહદારી વ્યક્તિ અમારી પાસે આવી. અમારો સંવાદ એમણે સાંભળ્યો. મને કહે : "દાદા, હું રિક્ષાવાળાને બરાબર સ્થાન બતાવી દઉં છું. ત્યાં તમને 'અખંડ આનંદ' જરૂર મળી રહેશે." રાહદારીએ રિક્ષાવાળા ભાઈને બરાબર સરનામું બતાવ્યું. પછી રાહદારીભાઈ ચાલતા થયા.

અમારામાં એક માન્યતા છે કે ખીઝર નામે અલ્લાહના કોઈ ઓલિયા થઈ ગયા, જે અમર છે અને તેમને અલ્લાહ તરફથી કોઈ ભૂલ્યાભટક્યા કે અજાણ વ્યક્તિને સાચી રાહ દેખાડવાનું કામ સોંપાયેલ છે. માણસની વ્યાધિની ચિંતા દૂર કરવા, સાચી રાહ બતાવવા મનુષ્ય રૂપે આવીને ખીઝર મદદ કરે છે. તો આજે મારી કાંઈક હાંસલ કરવાની ઇચ્છા હતી. અને રસ્તો શોધતો હતો તેમાં મદદગાર થનાર પેલા રાહદારી મને 'ખીઝર' જેવા જણાયા.

હું સાંગણવા ચોક ગયો. ત્યાંથી 'અખંડ આનંદ' મેળવવાનો આનંદ અને ખુશી પ્રાપ્ત કરી ઘરે આવ્યો. ડૉક્ટર પ્રફુલ્લભાઈ શાહ તન-મન-ધનથી માનવસેવા દ્વારા પ્રભુસેવા કરે છે અને તે પણ કોઈ ડોળ કે દમામ વગર. તેમનું લખાણ ઉત્સાહપૂર્વક વાંચી ગયો. 'મારાં માવતરને ક્યાં મૂકવા જાઉં?' 'મારો ખુદા મને માફ ન કરે' અને 'પરાણું તો એને જ' - આ ત્રણેય સત્ય ઘટનાઓ આપણી રાતદિવસ બોલાતી સરળ ભાષામાં લખાઈ છે. તે વાંચી ખૂબ ખુશી થઈ ને લેખક પ્રત્યે મારા મનમાં જે આદરભાવ હતો તેમાં અનેકગણો વધારો થયો.

'માનવી મળી જો જાય તો બીજું શું જોઈએ?
દાતાર હો કે દાસ, મને સહુ પસંદ છે.'

રુસ્વા મઝલૂમીના ધન્યવાદ સાથે દુઆ.

(પાજોદ દરબાર ઈમામુદ્દીનખાન બાબી - રુસ્વા મઝલૂમી - ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ શાયર છે. પંચાશી વર્ષના ઝિંદાદિલ રુસ્વા મઝલૂમીના પત્રનો સારાંશ અહીં છાપ્યો છે. - **સંપાદક**)

O

આ બધાનું રક્ષણ કોણે કર્યું ?

આપણામાંના ઘણા અધિકારીઓ એ કહેતા ક્યારેય થાકતા નથી કે જો હું ન હોત તો અમુક પરિસ્થિતિ વણસી જાત તથા જાનમાલની ભયંકર ખુવારી થાત. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મેં

લીધેલી તકેદારી તથા મેં અપનાવેલા કડક અને મક્કમ કાયદાના પાલનને પરિણામે જ પ્રજાના જાન તથા મિલકતનું રક્ષણ થઈ શક્યું વ્યક્તિના અહમને પોષનારી આ વાણી નમ્ર પરિસ્થિતિને યથાર્થ રીતે દર્શાવતી નથી આ નોંધમાં થોડા સાચા ઉદાહરણો ટાંકી હું એ પ્રશ્ન પૂછવા ચાહું છું કે આ બધા કિસ્સાઓમાં જ તે સ્થાનોનું રક્ષણ કોણે કર્યું? કોઈ અધિકારી કે માનવીએ આ બચાવનું કાર્ય કર્યું હતું તે હકીકત છે

આજથી લગભગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાં એટલે કે સને ૧૯૬૦ની સાલમાં જુલાઈ મહિનામાં તે વખતના સોરઠ જિલ્લામાં (અત્યારના જૂનાગઢ જિલ્લામાં) આવેલ વિસાવદર, ભેંસાણ, જૂનાગઢ તથા વંથળી તાલુકાઓમાં થઈને વહેતી નદીઓ ઉબેણ તથા ઓઝતમાં ભયંકર વિનાશક પૂર ઊમટ્યાં હતાં નજરે જોનાર માણસો કહેતા હતા કે, જાણે દસથી બાર ફૂટ ઊંચી પાણીની દીવાલ ધસી આવી હતી અને જે ઝપટમાં આવ્યું તે તમામ ધરાશાયી થઈ ગયું હતું ઉબેણ નદીના કિનારે આવેલા અનેક ગામોમાં ધસમસતાં પાણી ઘૂસી ગયાં હતાં અને પરિણામે જાનમાલની ભયંકર ખાનાખરાબી થઈ હતી તોતિંગ ઊંચા વૃક્ષો મૂળમાંથી ઊખડી પડ્યાં હતાં અસંખ્ય ઇમારતો ધરાશાયી થઈ ગઈ હતી રેલવે પુલના મજબૂત અને પાકા સ્તંભો ટનના ઊંચા થાંભલા ઊંચકાઈને દૂર ફેંકાઈ ગયા હતા લોખંડના ગર્ડર અને પાટા એવી રીતે વળી ગયા હતા કે જાણે બાળકના રમકડાંનો કોઈએ ભૂક્કો કરી નાખ્યો હોય ચારે તરફ વરસેલા આ ભયંકર વિનાશની બરાબર મધ્યમાં આવેલાં, જેને આપણે તકવાદી કહી શકીએ એવા ભાવકામવાળાં સ્થળો તદ્દન અકબંધ અને સલામત રહ્યાં હતાં

ઉબેણ નદીના કિનારે આવેલા એક ગામમાં ભયંકર વિનાશ વરસ્યો હતો પણ આ ગામના ઝાંપે એટલે કે પ્રવેશદ્વાર પાસે જ નદીના કાંઠા પાસે જ હતું, ત્યાં સાવ સાદા નીચા ઓટલાવાળી અને સાદા પતરાંની બનાવેલી નાની દેરી હતી, જ્યાં શ્રી હનુમાનજીની મૂર્તિ હતી તે બધું જ તદ્દન અકબંધ રહ્યું હતું

આ દેરીની ચોતરફ પાણીના પૂરથી ભયંકર વિનાશ પથરાયો હતો, અને વચમાં આ સ્થળ તદ્દન સલામત ઊભું હતું સહેજે પ્રશ્ન થાય કે આ દેરીની રક્ષા કોણે કરી? આ જ નદીના કિનારે આવેલા અન્ય એક ગામના પ્રવેશદ્વારની નજીકમાં જ એક દરગાહ હતી સાધારણ કદની અને સાધારણ ઊંચાઈની આ દરગાહ તેની ઉપરની ચાદર સહિત તદ્દન સલામત રહી હતી દરગાહની ચોતરફ ઊંચા વૃક્ષો તથા મોટા પાકા મકાનો ધરાશાયી થયા હતા એ જોઈ સહેજે પ્રશ્ન થાય કે આ દરગાહની રક્ષા કોણે કરી? આ દરગાહથી ગામમાં જતા થોડેક જ દૂર શ્રી માતાજીની તદ્દન નાનકડી દેરી હતી જમીનથી ભાગ્યે જ દોઢથી બે ફૂટ ઊંચી આ દેરી તથા દેરીમાં સ્થાપેલી શ્રી માતાજીની મૂર્તિ તેના પૂરા શણગાર સાથે તદ્દન અકબંધ રહી હતી આ દેરીની આસપાસ પણ ઊંચા વૃક્ષો તથા ઇમારતો ધરાશાયી થયા હતા અહીં પણ સહેજે પ્રશ્ન થાય કે દેરીની રક્ષા કોણે કરી?

જૂનાગઢ જિલ્લાના એક શહેરમાં માનવસર્જિત એક હોનારતમાં પણ આવું દશ્ય જોવા મળેલું કોમી તુલ્લાને અનેક માનવીનો તથા વિશાળ પાયા પર મિલકતોનો ભોગ લીધો હતો આ કોમી રમખાણમાં અનેક રહેણાંક તથા વ્યાપારના મકાનો આગમાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયા હતા એક મહોલ્લામાં આવેલા તમામ મકાનો આગમાં ખાખ થઈ ગયા હતા પરંતુ આ મકાનોની વચ્ચે નાના કબ્રિસ્તાનમાં આવેલી દરગાહ, તેની ઉપરની ચાદર તથા તાજેતરમાં જ

ઊજવાયેલાં ઉર્સને કારણે કરવામાં આવેલી કાગળ તથા પ્લાસ્ટિકની ધ્વજા-પતાકાની શોભા જેમના તેમ અકબંધ જળવાઈ રહી હતી. સહેજે પ્રશ્ન થાય કે ભયંકર વિનાશની વચ્ચે આ દરગાહની કોણે રક્ષા કરી? આ બધા બનાવો વીજળીની ઝડપે અચાનક બન્યા હતા. તેથી, આ સ્થળોનાં રક્ષણ માટે કોઈ પૂર્વયોજન થયેલું ન હતું કે તેના બચાવ માટે ખાસ કોઈ વ્યવસ્થાનો પ્રબંધ પણ શક્ય ન હતો. આમ, છતાં ચોતરફ વેરાયેલા ભયંકર વિનાશની વચ્ચે આ સ્થળો તદ્દન સલામત અને અકબંધ સ્થિતિમાં ટકી રહ્યાં હતાં. ફરી ફરીને એક જ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આ બધાંનું રક્ષણ કોણે કર્યું?

— મજબૂતસિંહજી જાડેજા*

----

* નિવૃત્ત (સ્પેશિયલ) આઈ. જી. પી.

O

સાધકની ત્રણ ભૂમિકા

ગાંધીધામ શહેરથી લગભગ ૭૦ કિલોમિટર દૂરના એક ગામડે મારાં પત્ની સાકરબહેન સાથે હું પ્રેમજ્યોતિને ઘરે આવી પહોંચ્યો છું. તા. ૧૨-૫-૨૦૦૦ શુક્રવારનો દિવસ છે. સવારના નવ વાગ્યા છે. પ્રેમજ્યોતિ ૩-૪ દિવસથી અમારાં આવવાની વાટ ઉત્કટતાપૂર્વક જોઈ રહ્યાં હતાં. એમના આવકારમાં જે ઉમળકો હતો, ભાવનાનું જે પૂર હતું એ આ ઉત્કટતાની હકીકતની સાક્ષીરૂપ હતું.

પ્રેમજ્યોતિએ એક જીર્ણ નોટબુક મારા હાથમાં આપતાં કહ્યું : 'તમે આ વાંચો. ત્યાં સુધીમાં હું રસોડાનું કામ થોડું આટોપું. એ નોટબુકમાં ચાળીસેક પાનાં લખેલાં હતાં સુંદર હસ્તાક્ષરે. પ્રેમજ્યોતિએ યુવાનીના આરંભ-કાળથી જ જે ગુરુના શરણમાં બેસીને સાધના કરી હતી, અધ્યાત્મના એક એક પાઠ પ્રવચન કે ઉપદેશરૂપે નહીં પણ પ્રત્યક્ષ નક્કર જીવાતા જીવન વડે શીખ્યાં હતાં. એ ગુરુએ વખતોવખત કહેલ સાધનાની જુદી જુદી ભૂમિકાઓની વાતો એમણે એ નોટબુકમાં આજથી ચાર દાયકા પહેલાં લખી રાખેલ.

નોટબુક તો હું એકીબેઠકે વાંચી ગયો. મારા જેવાને તો સહેજે એ નોટબુકની ઝેરોક્સ નકલ કરાવી લેવાના હેતુથી માગી લેવાની લાલચ થાય; પણ એવી માગણી કરવાની મારી હિંમત થઈ નહીં; કારણ કે હું જાણતો હતો કે સાધનાની ગળથૂથીમાં જ પ્રસિદ્ધિથી બચવાની, પોતાની સાધના અને ઉપલબ્ધિઓને ગુપ્ત રાખવાની બાબતોના પાઠ એમને મળ્યા હતા. એ પાઠ બરાબર ગંભીરતાથી અને સહજપણે એમણે પચાવ્યા હતા. એટલે મેં ચાળીસ પાનાંની એ નોટબુકમાં સાધકની ભૂમિકાઓની જે વિસ્તારથી સમજણ અપાઈ હતી એમાંથી તારવીને ઝડપથી ત્રણ ભૂમિકાઓના મુખ્ય ત્રણ મુદ્દા અત્યંત સંક્ષેપમાં નોંધી લીધા. મારા કશા જ ઉમેરણ વગર અહીં સંક્ષેપમાં મારી એ નોંધ પ્રસ્તુત છે - અલબત્ત, પ્રેમજ્યોતિની હૃદયપૂર્વકની ક્ષમાયાચના સાથે. પ્રથમ ભૂમિકા છે આત્મજાગૃતિની. વિવેકજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાજ્ઞાનના ઉદયનો આ કાળ છે. દિવ્ય ચેતનાની જાગૃતિનો આ પ્રથમ તબક્કો છે. પ્રેમજ્યોતિના ગુરુએ આ ભૂમિકાને 'ઇલ્યુમીનેટિવ' સંજ્ઞા આપી છે.

બીજી ભૂમિકા છે : ચિત્તશુદ્ધિની. જીવભાવના મરણની ભૂમિકા એને કહી છે. આ ભૂમિકાને ઈશુના ક્રૉસ સાથે પણ સરખાવવામાં આવી છે. ભક્તિમાર્ગમાં જે 'પૂર્વરાગ' તરીકે ઓળખાય છે એવી 'પ્રભુપ્રેમની ઝંખનાની' સ્થિતિ આમાં હોય છે. પ્રેમજ્યોતિના ગુરુએ આ બીજી ભૂમિકાને 'આત્માની અંધકારપૂર્ણ રાત્રી'ની ઉપમા પણ આપી છે.

ત્રીજી ભૂમિકાને 'શુભેચ્છા' એવી નામ આપી છે. આ ભૂમિકાના મુખ્ય લક્ષણો છે : ઐશ્વર્યભાવ, વિરક્તિભાવ, ચારિત્ર્યભાવ, અપ્રમાદ, દોષોની ઉપશાંતિ – નમ્રતા, સમાધિ. આ જીવનમુક્તિની ભૂમિકા છે – નવજન્મની, અર્થાત્ આધ્યાત્મિક દેહના જન્મની આ ભૂમિકા છે. આ ભૂમિકામાં 'પ્રેમતનુ સાથે પ્રભુ દિવ્ય સાયુજ્ય' રહે છે, અર્થાત મિલનની આ ભૂમિકા છે.

આ પ્રેમજ્યોતિ કોણ છે, એમના ગુરુ કોણ હતા, કેવા હતા – એવી જિજ્ઞાસા થોડાક વાચકોને અવશ્ય થાય ત્યારે 'મૂકં કરોતિ વાચાલં' સૂત્રને ઊલટાવીને કહેવાનુ મન થાય : 'હે પ્રભુ, તુ મને મૌનની ભેટ આપ.'

— માવજી સાવલા

O

વત્સલ વિદ્વાન

ઘણા વર્ષો પહેલાં – લગભગ અરધી સદી જેટલા – કૉલેજકાળ દરમિયાન બનેલો એક પ્રસંગ યાદ રહી ગયો છે. આચાર્ય કાલિદાસ લ. દેસાઈ સુરતની એમ. ટી. બી. કૉલેજના આચાર્ય હતા. ઉપઆચાર્ય તરીકે ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના વિદ્વાન પ્રોફેસર વિપુલપ્રસાદ રણછોડજી ત્રિવેદી (વી. આર. ત્રિવેદી) હતા. આચાર્ય કે. એલ. દેસાઈ કોઈ કારણસર તે દિવસે કૉલેજમાં હાજર ન હતા. શ્રી વી. આર. ત્રિવેદી ઈનચાર્જ હતા.

હુ પહેલા કે બીજા વર્ગમાં હતો. લોબીમાં ઊભો હતો. કદાચ પિરિયડ પૂરો થવાની રાહ જોતો ઊભો હતો. એટલામાં જ પાછળથી વીસ છોકરાઓનું ટોળું એક જુવાનને બાવડેથી પકડી સેકન્ડ ફ્લોર પર અધ્યાપક ખંડ આગળ લઈ આવ્યુ, અને એકમે વિદ્યાર્થીઓ અંદર જઈ પ્રોફેસર વી. આર. ત્રિવેદીને બોલાવી લાવ્યા. ધોતિયુ, લૉંગ કોટ અને માથે ફેંટાવાળી, સૌમ્ય દેખાતા અધ્યાપક ત્રિવેદી સાહેબ બહાર આવ્યા.

જે યુવાનને પકડી લાવવામાં આવ્યો હતો તેણે કૉલેજ કેમ્પસ પરથી સાઇકલની ચોરી કરી હતી અને સાઇકલ લઈ ભાગવાની કોશિશ કરતા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓના હાથે પકડાઈ ગયો હતો. (એ દિવસોમાં મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ સાઇકલ પર જ આવતા, અને કેટલાક તો રાંદેર, અડાજણ ગામથી ચાલતા આવતા.)

વિદ્યાર્થીઓની ફરિયાદ હતી કે ચોરી કરનાર યુવાન કૉલેજનો વિદ્યાર્થી ન હતો અને તેને પોલીસને હવાલે કરી દેવો જોઈએ. પ્રોફેસર વી. આર. ત્રિવેદીએ વિદ્યાર્થીઓની વાત શાંતિથી સાંભળી. પછી પેલા ગુનેગાર યુવાન તરફ થોડી સમય જોઈ રહ્યા અને પછી બોલ્યા : 'જુઓ, એણે ચોરી કરી છે એ વાત સાચી. એણે ગુનો કર્યો છે, ભૂલ કરી છે. ચોરી કરનાર યુવાન પણ વિદ્યાર્થી જેવો જ લાગતો હતો. એટલે તેના તરફ ફરી જોઈ બોલ્યા : 'આને પોલીસને સોંપવાથી પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જશે? એણે ભૂલ તો કરી જ છે. પણ પોલીસને સોંપવાથી એના જીવન પર ડાઘ લાગી જશે. એ પછી કેમ દૂર થશે?' પછી પેલા યુવાનને કહે : 'જુઓ ભાઈ, તુ જુવાન છે. તારે હજી જિંદગી જીવવાની છે. આવું ફરી ન કરતો.' પછી ફરિયાદી વિદ્યાર્થીઓને કહે : 'બોલો, શુ કરવુ છે? એને પોલીસને સોંપવો છે કે પસ્તાવો કરવાની તક આપવી છે?' આ મતલબનુ તેઓ અંગ્રેજીમાં બોલતા હતા.

ચૂપચાપ વિદ્યાર્થીઓ ઘડીભર વિચારતા વીખરાઈ ગયા. પેલા સાઇકલચોરના ખભે પ્રોફેસર ત્રિવેદીએ હાથ મૂક્યો અને તેને જવા કહ્યુ. જે દયાભાવથી ત્રિવેદી સાહેબે પ્રશ્ન ઉકેલ્યા તે સ્મૃતિપટ પર કાયમ અંકિત થઈ ગયો છે.

— નરેશ ઉમરીગર

વિકટ ઘડીએ

સંકટનો સામનો

એચ. એમ. પટેલ

[આજકાલ 'ડિઝાસ્ટર મૅનેજમેન્ટ'ની ઘણી ચર્ચા થાય છે. ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટ માસમાં આપણો દેશ આઝાદ થયો. દેશના ભાગલા પડવાને કારણે લાખો નાગરિકોની હિજરતો શરૂ થઈ હતી. ભારતના પાટનગર દિલ્હીમાં અને એની આજુબાજુ મોટાં રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં હતાં. દેશની નવી ઊગેલી આઝાદી ઉપર મોટું જોખમ (ડિઝાસ્ટર) ઊભું થયું હતું. ભારતના તે સમયના નાયબ વડા પ્રધાન અને ગૃહપ્રધાન સરદાર પટેલના નેતૃત્વ નીચે સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ હિંદી કૅબિનેટ સૅક્રેટરી શ્રી એચ. એમ. પટેલ અને તેમની સાથેની દેશભક્ત વિશાળ ટીમે ખતરાથી ભરેલી સ્ફોટક પરિસ્થિતિને કેવી રીતે થાળે પાડી, લૉર્ડ માઉન્ટબેટનના માર્ગદર્શનનો લાભ લીધો, આફતને અવસરમાં પલટી નાખી તેનું વર્ણન નીચે થયું છે. આપત્તિ પ્રબંધનના આ 'કેસ-સ્ટડી'માંથી આપણા નેતાઓ, અધિકારીઓ અને નાગરિકોએ આજે પણ ધડો લેવા જેવું છે. — **સંપાદક**]

૧૯૪૭નાં રમખાણો

૧૯૪૭માં રૅડક્લિફ ચુકાદા દ્વારા ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેની પંજાબ રાજ્યમાંથી પસાર થતી સરહદો નક્કી કરવામાં આવી હતી. રૅડક્લિફ ઍવૉર્ડનો શાંતિપૂર્વક સ્વીકાર થશે એવી આશા સેવવાની સાથે જ જો હિંસા ફાટી નીકળે તો તેને ખાળવા માટે તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી. કમનસીબે જે રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં તેને કાબૂમાં રાખવા માટે આ તૈયારીઓ અપૂરતી જણાઈ. મોટા વિસ્તારમાં ભયંકર રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. હકીકતમાં વસ્તીનું સ્થળાંતર જ થઈ રહ્યું હતું તે વાત તરત સ્પષ્ટ બની. દિલ્હીમાં મોટી સંખ્યામાં હિજરતીઓ આવ્યા હતા. દિલ્હીની પરિસ્થિતિ ઊકળતા ચરુ જેવી હતી. એમાં હિજરતીઓના ધસારાના તણખાએ ભડકો પેટાવવાનું કામ કર્યું.

કમનસીબે આ સમયે દિલ્હીનું પોલીસતંત્ર વેરવિખેર થઈ ગયું હતું. કારણ કે પોલીસોએ મોટી સંખ્યામાં દેશના ભાગલાને કારણે સ્થળાંતરો માગ્યાં હતાં. કસોટીની આ પળે દિલ્હીના વહીવટના ટોચના બે અધિકારીઓમાંના એક આઈ.સી.એસ. ચીફ કમિશનર મુસ્લિમ હતા અને બીજા દિલ્હીના આઈ.સી.એસ. કલેક્ટર શીખ હતા. બંને બાહોશ અધિકારીઓ હતા અને તેમના બિનકોમવાદી તેમ જ નિષ્પક્ષ વલણ માટે જાણીતા હતા. પરંતુ એ દિવસોનું વાતાવરણ લાગણીઓના તનાવને લીધે ઉત્તેજક બની ગયું હતું. આવા વાતાવરણ વચ્ચે બંને અધિકારીઓએ લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો હોય એવું લાગતું હતું. આથી, વહીવટની કાર્યક્ષમતાને ભારે હાનિ પહોંચી હતી.

સરદાર પટેલની ત્વરા અને કાળજી

આ તબક્કે હવે પછીના બયાનમાં મારા વિશેનો ઉલ્લેખ આવે તો વાચકો એને ક્ષમ્ય ગણે. કાંઈક વિગતે મેં આ વાત કહી છે, કારણ કે લોકો એ હકીકતથી પૂરતા વાકેફગાર નથી. ભારત સરકારનો હું એ સમયે કૅબિનેટ સૅક્રેટરી

હતો કૅબિનેટ સેક્રેટરીનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય સરકારના બધા જ વિભાગો સાથે તેમ જ દેશમાં ઉદ્‌ભવતી મુખ્ય ઘટનાઓ સાથ નિકટનો સંપર્ક જાળવવાનું હોય છે મારી પાસે જે માહિતી ધીમે ધીમે એકઠી થતી જતી હતી તેને મૂલવતાં મને સહજ રીતે લાગ્યું કે વહીવટી તંત્રને મજબૂત કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે ખૂન ઝડપથી ઘટનાઓ બની રહી હતી, અને જો ત્વરિત પગલાં લેવામાં આવે તો જ વહીવટી તંત્રને ભાંગી પડતું અટકાવી શકાય એમ હતું એ વખતની પરિસ્થિતિનાં બધાં પાસાંની વિચારણા કરી નિર્ણય લેવા દેશના ગૃહપ્રધાન જ યોગ્ય ગણાય તેથી શ્રી વી પી મેનનને સાથે લઈ સરદાર પટેલને મળવા હું દોડી ગયો

સરદાર અમને તરત જ મળ્યા સમગ્ર પરિસ્થિતિનો એમને ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો પરિસ્થિતિની ગંભીરતા તેઓ પામી ગયા વહીવટી તંત્રને મજબૂત કરવા માટે નવી વ્યવસ્થા કરવાનું સરદારને જરૂરી લાગ્યું, પરંતુ એ સાથે જ દિલ્હીના ચીફ કમિશનર અને કર્નલની માનહાનિ ન થવી જોઈએ એવું પણ સરદારને જણાયું આ મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખી ચર્ચાવિચારણાના એક કલાકની અંદર જ વહીવટી તંત્રનું નવું માળખું ગોઠવવાનો નિર્ણય લેવાયો હતો આ કલાક દરમિયાન કેટલાક બીજા અધિકારીઓને પણ વિચારણા માટે બોલાવવામાં આવ્યા હતા દિલ્હીના તે વખતના વહીવટી માળખા ઉપર એક નવું વહીવટી માળખું ગોઠવવાની સહમતી વિચારણા દરમિયાન થઈ હતી દેશની સલામતીને સ્પર્શતા પ્રશ્નમાં સરદાર કેટલી ત્વરાથી અને છતાં બધી બાજુનો વિચાર કરીને નિર્ણય લેતા હતા, તેનો આથી ખ્યાલ આવશે વળી, ઉચ્ચ અધિકારીઓનો, ફરજ બજાવતી વખતે જુસ્સો અને મનોબળ ટકી રહે તેની કેવી કાળજી સરદાર લેતા હતા તેની પણ પ્રતીતિ થશે

સંકટકાલીન સમિતિની રચના

દિલ્હીના વહીવટ માટે એક સંકટકાલીન સમિતિ રચવાનો સરદારે નિર્ણય કર્યો સંકટકાલીન સમિતિના અધ્યક્ષ વાણિજ્ય પ્રધાન શ્રી સી એચ ભાભા અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે હું કામ કરું એવું વિચારાયું હતું બીજી સવારે સરદારે આવી દરખાસ્ત પ્રધાનમંડળની સંકટકાલીન સમિતિ (ઇમરજન્સી કમિટી) સમક્ષ મૂકી અહીં હું સ્પષ્ટતા કરું પ્રધાનમંડળની સંકટકાલીન સમિતિમાં સમગ્ર પ્રધાનમંડળ ઉપરાંત તે વખતના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ માઉન્ટબેટનનો સમાવેશ થતો હતો ભારત સરકારના બધા સચિવો અને જુદા જુદા વિભાગોના પસંદ કરેલા કેટલાક વડાઓ માટે આ સમિતિમાં હાજર રહેવું આવશ્યક હતું તેમનું કાર્ય મીટિંગ દરમિયાન લેવાયેલા નિર્ણયોનો અમલ કરવાનું હતું આવા અમલ માટે કાર્યનોંધની રાહ જોવાની ન હતી વળી, નિર્ણય લેવાયાના બીજે જ દિવસે તેમ જ જરૂરત મુજબ પછીના દિવસોએ નિર્ણયના થયેલા અમલ અંગે આ અધિકારીઓને સંકટકાલીન સમિતિ સમક્ષ હેવાલ આપવાનો રહેતો

સરદારશ્રીની દરખાસ્ત તરત સ્વીકારાઈ અને નવી રચાયેલી સંકટકાલીન સમિતિએ જૂની દિલ્હીમાં આવેલા ટાઉનહૉલમાં ત્વરિત કામગીરી શરૂ કરી ચીફ કમિશનરે ટાઉનહૉલમાં એક આછાપાંખા કંટ્રોલ રૂમની રચના કરી દીધેલી હતી જ પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિનો છેલ્લામાં છેલ્લો ખ્યાલ એ કંટ્રોલ રૂમમાં મળતો હતો એ ખ્યાલ અત્યંત ચિંતાપ્રેરક હતો

મુસ્લિમ વિસ્તારો સંપૂર્ણપણે ખાલી થઈ ગયા હતા; અને ત્યાંના રહેવાસીઓને પુરાણા કિલ્લા, હુમાયુની કબર, ઈદગાહ અને જુમ્મા મસ્જિદમાં ઊભી કરવામાં આવેલી કામચલાઉ છાવણીઓમાં ખસેડવામાં આવ્યા હતા. હિજરતીઓની સંખ્યા લાખોની હતી. એ દિવસોમાં રૅશનિંગ ચાલતું હતું. તેથી રૅશનમાં મળતી ચીજવસ્તુઓ હિજરતીઓને મળે તે જોવાની જવાબદારી વહીવટની હતી.

સમગ્ર દિલ્હીમાં મડદાં મળી આવતાં હતાં. કેટલાંક મડદાં તો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં કહોવાઈ પણ ગયાં હતાં. મડદાંઓને ખસેડવાનું અને તેમના નિકાલનું કાર્ય તરત જ હાથ ધરવાનું હતું. કોઈ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા આવી કામગીરી હાથ ઉપર લેવા તત્પર નહોતી. એ સંજોગોમાં આઈ.એ.એસ. તાલીમાર્થીઓને આ કામ તરત સોંપાયું હતું. દિલ્હીની સંકટકાલીન સમિતિને વિશાળ સત્તા આપવામાં આવી હતી. દિલ્હીના ગમે તે વહીવટી વિભાગના અધિકારીની સેવાઓ લેવાની પણ સત્તા અપાઈ હતી. આ સત્તા અનુસાર આઈ.એ.એસ. તાલીમાર્થીઓની સેવાઓ લેવામાં આવી હતી.

એલ. કે. ઝા અને કે. બી. લાલ જેવા અધિકારીઓની સેવાઓ પણ પ્રાપ્ત કરાઈ હતી. એ વખતની ગંભીર પરિસ્થિતિમાં વિવિધ પ્રકારની કામગીરીનું સંકલન કરવાનું હતું અને એ માટે કંટ્રોલ રૂમની નવેસરથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સંકટકાલીન સમિતિના સભાસદ હોય એવા પ્રધાનોએ સમિતિના કાર્ય અંગે આ પ્રમાણે નિર્ણય લેવાયા બાદ બેઠકમાંથી વિદાય લીધી. આગળનાં જરૂરી પગલાં લેવાનું મારા ઉપર છોડવામાં આવ્યું હતું. સમગ્ર કામગીરી બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવી હતી. એક વિભાગનો હવાલો એલ. કે. ઝા પાસે અને બીજાનો કે. બી. લાલ પાસે હતો. બંને નિર્ણયશક્તિ ધરાવતા બાહોશ અધિકારીઓ હતા. લશ્કરના બ્રિગેડિયરનો હોદ્દો ધરાવતા એક સિનિયર અધિકારીને પણ સાથે જ કામગીરી સોંપવામાં આવી.

આઈ.એ.એસ.ના તાલીમાર્થીઓમાં મોટા ભાગના ભૂમિદળ, નૌકાદળ અને હવાઈ દળના નિવૃત્ત અધિકારીઓ હતા અને એ રીતે તેઓ વહીવટી અનુભવ ધરાવતા હતા. એ એક અનુકૂળ યોગાનુયોગ હતો. ઘણી નવી જવાબદારીઓનું વહન સંકટકાલીન (ઇમરજન્સી) સમિતિએ કરવાનું હતું. એવી જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે ભારત સરકારનાં વિવિધ ખાતાંઓમાંથી બીજા અધિકારીઓની પણ સેવાઓ લેવામાં આવી હતી. જુદી જુદી છાવણીઓમાં રહેતા અનેક હિજરતીઓની સુખાકારી જાળવવાનું કાર્ય કેટલાક અધિકારીઓને સોંપાયું.

દિલ્હી શહેરમાં રહેતા નાગરિકોના પ્રશ્નોના નિરાકરણની જવાબદારી અન્ય અધિકારીઓ તેમ જ તાલીમાર્થીઓને સોંપાઈ હતી. રૅશનિંગની ચીજવસ્તુઓની વહેંચણી કુશળતાપૂર્વક કરવામાં આવે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવવાની હતી. શહેરના કોઈ પણ ભાગમાં બનતા બનાવો અથવા અસાધારણ ઘટનાઓને પહોંચી વળવા સારુ કંટ્રોલ રૂમનું નિયમન કરતા અધિકારીઓને કેટલાક અન્ય અફસરોની સેવાઓ ફાળવવામાં આવી હતી.

લશ્કર અને પોલીસની કામગીરી વચ્ચે સંકલન જાળવવાનું કાર્ય પણ કંટ્રોલ રૂમ આ સાથે જ બજાવતો હતો. આપવામાં આવેલા વિકલ્પનો ઉપયોગ કરી મોટી સંખ્યામાં પોલીસો

પાકિસ્તાનમા ગયા હતા અથવા જઈ રહ્યા હતા એને લીધે કેટલીક ગૂચવાડો અને અવ્યવસ્થા પેદા થયા હતા કાયદાના અમલ માટ સમગ્ર વહીવટી તત્રમા વિશ્વાસની લાગણી જન્માવવા પગલા લવાના હતા

દિલ્હીના વહીવટી તત્રની પુનર્રચના કરવામા આવી એના થોડા કલાકોમા જ વિશ્વાસ, નિર્ણયાત્મકતા અને ધ્યેયપૂર્ણતાવાળુ નવુ વાતાવરણ ઉદ્‌ભવ્યુ દિલ્હીના વહીવટી તત્રમા કોઈ ફેરફાર કરવામા આવ્યા નહોતા, એની રોજિંદી ફરજો બજાવવાનુ ચાલુ રહ્યુ વિશાળ સખ્યામા હિજરતીઓ દિલ્હીમા પ્રવેશ્યા હતા એમાથી ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિનો મુકાબલો કરવાનુ કામ સકટકાલીન સમિતિનુ હતુ

એક વાર નસીબ અવળું ઊતર્યું

પરિસ્થિતિ કાબૂ હેઠળ છે એવો હવાલ હુ પ્રધાનમડળની સકટકાલીન સમિતિ સમક્ષ, ત્યાર પછી થોડા જ દિવસોમા આપી શક્યો હતો જોકે, એક પ્રસગ પૂરતુ નસીબ અવળુ ઊતર્યુ પરિસ્થિતિ સતોષજનક હોવાનો હેવાલ મે જે દિવસે આપ્યો તે જ રાત્રિએ સફદરગજ હૉસ્પિટલ ઉપર ગ્રામજનોના એક જૂથે હુમલો કર્યો ખૂની હુમલાઓના ભોગ બનેલાઓએ હૉસ્પિટલમા સારવાર લઈ રહ્યા હતા અને સાજા થઈ રહ્યા હતા એ વિસ્તારના માણસોએ જ ખૂની હુમલા કર્યા હતા આ એક ગભીર પીછેહઠ હતી પ્રધાનમડળની સકટકાલીન સમિતિ સમક્ષ લૉર્ડ માઉન્ટબટનના અતિશય ગુસ્સાનો મારે સામનો કરવો પડ્યો

દિલ્હી સકટકાલીન સમિતિને પાછા પડવાનો, સદ્‌નસીબે, આ એકમાત્ર પ્રસગ હતો અને સોપવામા આવેલી કામગીરી સતોષકારક રીતે અદા કરવામા આવી હતી પરિસ્થિતિ અક-વાયત થાળે પડી ત્યાર બાદ આ સમિતિને ચાલુ રહેવાનુ કારણ નહોતુ ફરજ બજાવતા બજાવતા એક આઈ સી એસ અધિકારીએ અને બીજા આઈ એ એસ તાલીમાર્થીએ પોતાના જાન ગુમાવ્યા, એના ઉપરથી એ વખત પરિસ્થિતિ કેવી ગભીર હતી તેનો ખ્યાલ આવશે

પરિસ્થિતિ અંકુશમા લાવી શકાઈ

દિલ્હીમા ખૂબ જ જોખમી સ્થિતિ ઊભી થઈ હતી એ પરિસ્થિતિ બેકાબૂ બની જાય તેવો સભવ હતો દિલ્હી અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારોમા કોમી રમખાણોને કારણે ઊભી થયેલી ખતરનાક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરવાનુ આજ મુશ્કેલ છે કારણ કે એ પરિસ્થિતિને વકરતી તરત અટકાવી દેવામા આવી હતી જો પરિસ્થિતિ કાબૂ બહાર ગઈ હોત તો સમોષ્ટિ ભારત રાષ્ટ્ર માટે એના પરિણામો ખરેખર ગભીર પ્રકારના આવત

વળાસર લેવાયેલા નિર્ણયાત્મક પગલાને કારણે, સદ્‌નસીબે, પરિસ્થિતિને નિયત્રણ હેઠળ લાવવાનુ શક્ય બન્યુ આ સમયગાળામા પૂર્વ પજાબ અને દિલ્હીમા પરિસ્થિતિને વણસતી અટકાવવામા અને નિયત્રિત રાખવામા સરદાર પટેલનો મુખ્ય હિસ્સો હતા પરતુ સામાન્ય રીતે બન્યુ છે એમ, સરદારને આ સિદ્ધિનો યશ ન મળે તેવા પ્રયત્નો થયા છે હકીકતો જોકે સ્પષ્ટ જ છે સરદાર એ સમયે ગૃહપ્રધાન હતા રમખાણો ફાટી નીકળવાની શક્યતાને પહેલેથી માપી લીધી હતી અને સાવચેતીના બધા જ પગલા લીધા હતા એથીય વધુ અસરકારક તો સરદારનો વ્યક્તિગત પ્રભાવ હતો જ્યા જ્યા તેઓ ગયા ત્યા ત્યા એમણે વિશ્વાસ પ્રેર્યો વળી, યોગ્ય વાતને યોગ્ય જુસ્સા સાથ કહેવાની સરદાર પટેલ પાસે કોઠાસૂઝ હતી એવુ પણ જાણવા મળ્યુ

(સદભ 'સરદાર પટેલની સિદ્ધિઓ')

સંકલન

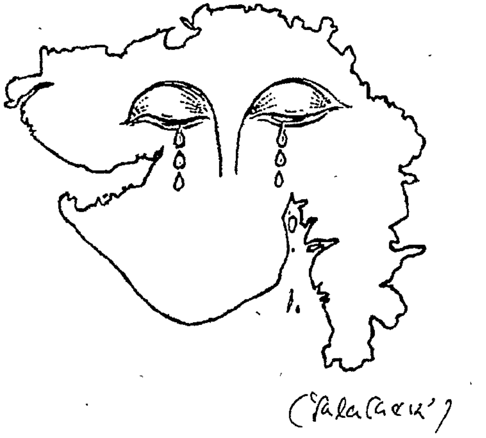

ધરતીકંપ-ક્યાં ? કેમ ? કેવડો ?

ધરતીકંપથી સ્થળોની ભૂગોળ બદલાઈ ગઈ હોય તેવું ઇતિહાસમાં કેટલીક વાર બન્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૧૯માં કચ્છની વાયવ્યમાં જમીન ઊંચકાઈ જવાથી સિંધુ નદીના જે મુખો કચ્છને પશ્ચિમ છેડે પડતાં હતાં તે કરાંચી તરફ દૂર ધકેલાઈ ગયાં. સમૃદ્ધ શહેર લખપત સૂકું થઈ ગયું અને આજે અમુક ખોરડાવાળું અજાણ્યું નામ બની ગયું છે. ૧૯૫૬માં અંજાર અને '૯૩માં કિલ્લારી ગામો સપાટ થઈ જતાં નવાં ગામોનો જન્મ થયો.

આ યાદીમાં કચ્છનું નામ વારંવાર આવ્યું તે એક યોગાનુયોગ નથી. કચ્છ તથા ઉત્તર-પૂર્વ હિમાલય ભારતમાં અને બીજે તુર્કી, જાપાન, ચીન, ચીલી, કેલિફોર્નિયા વગેરે નામો પરંપરાગત રીતે ધરતીકંપ જોડે જોડાયેલાં છે. તેને ભૂકંપ-પાત્રતા કહે છે. આ પાત્રતા કેમ નક્કી થાય છે? નુકસાનનો આધાર ભૂકંપની તીવ્રતા

ઉપર છે તો આ તીવ્રતા કેમ મપાય? તેનો ભૂકંપના ઉદ્ગમસ્થળ સાથે સંબંધ ખરો? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવા તો પહેલાં પૃથ્વીના બંધારણ વિશે જાણવું જોઈએ.

પૃથ્વીના ગોળાની રચના પૃથ્વી એ આશરે બાર હજાર કિલોમિટર વ્યાસનો નક્કર ગોળો છે. એ ગોળાની બહારની સપાટી ઉપર માનવવસતિ છે. આ ગોળામાંથી એક ચીર કાપીએ તો તે આપણા પગ નીચેની જમીન, ખાઈ અને પર્વત તે બધું પૃથ્વીના ઉપલા પોપડાનો એક ભાગ છે. પોપડું સરેરાશ ૨૫થી ૪૦ કિ.મિ. જાડું છે. સામાન્ય રીતે મહાસાગરો નીચે પોપડું પાતળું છે. પૃથ્વી પરના જીવનની અનેક ઊથલપાથલ આ પોપડાએ જોઈ છે. આપણા માટેના તેલ અને પાણી પણ એમાં જ સમાયાં છે. તેની નીચેની ૭૦૦ કિ.મિ.ની ઊંડાઈ સુધીના ભાગને 'મેન્ટલ' કહે છે. તેની અંદર ગોળાકાર ગર્ભ છે જે પ્રવાહી છે. તેનીયે અંદર એક નક્કર ગોળો છે જેને 'અંદરનો ગર્ભ' કહે છે.

ભૂકંપની વાત સમજવા માટે ફરી મેન્ટલ સુધી બહાર આવીએ. મેન્ટલને પણ ઉપરનો અને નીચેનો એમ બે ભાગ છે. તેમાં ઉપરનો એટલે કે આપણાથી નજીકનો જે ભાગ છે તેમાં બે જાતના ખડકના થર છે. ઈ.સ. ૧૯૧૨માં જર્મન વૈજ્ઞાનિક વેગનરે દર્શાવ્યું કે ઉપલા ૧૦૦ કિ.મિ.ના ખડક કઠિન, કડક અને બરડ છે. અંગ્રેજીમાં તેને લિથોસ્ફીયર કહે છે. આપણે તેને 'શિલાવરણ' કહીશું. એની નીચે બીજા ૮૦૦ કિ.મિ.નો થર નરમ પથ્થરોનો છે જેને 'એસ્થેનોસ્ફીયર' અથવા 'અશોવરણ' નામે ઓળખાય છે. એ નરમ છે અને હલકા છે તેથી શિલાવરણના ખડકો તેના ઉપર સરકી શકે છે.

પ્લેટોની રચના વેગનરના કહેવા મુજબ શિલાવરણ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર એક અખંડ આવરણ તરીકે બંધાયલું નથી પરંતુ તેના ૮-૧૦ મોટા ટુકડા થઈ ગયા છે જે જાણે અશોવરણ ઉપર તરતા હોય તેમ વિવિધ દિશામાં ગતિ કર્યા કરે છે. સરકતા આ ટુકડાઓને 'પ્લેટ્સ' કહે છે અને આ સિદ્ધાંતને પ્લેટોનું 'ટૅક્ટોનિક્સ' કહે છે. આ પ્લેટોને વિશ્વના નકશા ઉપર દોરી બતાવી છે. નકશો જોતાં જણાશે કે પ્લેટોને આપણા ખંડો જોડે સંબંધ નથી. દા.ત. આફ્રિકા ખંડ કરતાં આફ્રિકન પ્લેટ ઘણી મોટી છે અને આખો ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડ ભારતીય પ્લેટ ઉપર ઊંચકાતો ભાગ છે. સમુદ્રના તળિયે પણ જમીન તો છે જ જે કોઈ પ્લેટનો ભાગ છે. પ્લેટો પર જે સપાટી નીચી છે તેમાં પાણી ભરાઈ સમુદ્ર બન્યા છે.

ભૂકંપની વાત હવે એ જ ચિત્રમાં એવા વિસ્તારો પર નજર કરો જ્યાં આ પ્લેટો એકબીજાને અડે છે. પ્લેટોની સરહદોને તૂટક લાઈનોથી બતાવી છે. જાડા તીરોથી બતાવેલ દિશામાં આ પ્લેટો પ્રવાસ કરવા માગે છે. એ હિસાબે ભારતીય પ્લેટને ઉત્તર કે ઈશાન તરફ જવું છે પણ પ્રશાંત સાગર પ્લેટ વાયવ્યમાં જવા માગતી હોવાથી ઑસ્ટ્રેલિયાની પૂર્વમાં આ પ્લેટો એકબીજા જોડે યુદ્ધમાં છે. તે જ રીતે ઉત્તરમાં યુરેશિયા પ્લેટ જોડે ભારતીય પ્લેટનો ચાર કરોડ વર્ષથી સંઘર્ષ ચાલે છે, પણ સંઘર્ષ નાનો જ છે. વરસદહાડે ૪થી ૫ સેન્ટિમિટર માત્ર આ પ્લેટો ખસે છે પરંતુ પ્લેટોનો લાખ્ખો ચોરસ કિ.મિ.નો વિસ્તાર ધ્યાનમાં રાખો તો આ ૪-૫ સે.મિ.નું અંતર કાપવા માટે વપરાતું બળ પ્રચંડ છે. આ બળથી કેટલાક ખડકો દબાણ હેઠળ આવેલા હોય છે. દબાણ ઘટે તે રીતે આ ખડકો થોડા આમતેમ ખસે તે સ્વાભાવિક છે. જે રીતે બધી પ્લેટો જકડાઈને પડી છે તે જોતાં તેની તુલના એક ભરચક સભાગૃહ સાથે કરી શકો કે જેમાં પલાંઠી વાળીને શ્રોતાઓ બેઠા હોય. આવી કોઈ સભામાં બેઠેલાઓમાંથી કેટલાક

થાકી થોડી વાર ફુગ્ગાને આકુંચિત કરી તેના ઘણ છે ને? આ થાક (fatigue) ઘટાડવાની કે દબાણ હળવું કરવાની જ પ્રક્રિયા છે પણ એક જમીનના દબાવાથી ક્રમશઃ ખડકોમાં ઓછાંશો નાની મોટી ઉથલપાથલ કરી લેતા હોય છે. જાણે કે ઉથલપાથલનું એક નાનું શું મોટું પસાર થઈ ગયું.

પૃથ્વીના ઉપલા થરોમાં ખડકો જ્યારે આ મુજબ દબાણ હળવું કરવા એક બાજુ આગળપાછળ ખસે છે ત્યારે ભૂકંપનું પણ એક મોજું ઉત્પન્ન થઈ પ્રસરવા લાગે છે. ઓછાંશોની જેમ જ આ મોજું પણ તેની શક્તિ પૂરી થઈ જાય ત્યાં સુધી જતું જતું ક્ષીણ થતું જાય છે. આથી જ ખડક ખૂબ નજીક ખસે (કે તૂટે) તેમ કરતાં ભૂકંપ મુંબઈમાં પણ અનુભવાય છે.

ભૂકંપનાં મોજાં : કોઈ સ્થળે ભૂકંપ આવતાં આસપાસથી જમીનમાં એક મોજું પસાર થઈ જાય. આ મોજાંના પણ અવાજનાં મોજાં જેવાં જ છે. લોખંડના કોઈ પાટિયાને એક છેડે કાન માંડી બીજે છેડે ખખડાવતાં તો કાન પાસે કંપન અનુભવાશે. મોટા આંદોલન પાટિયા પર હાથ રાખવાથી આપણે પણ અનુભવાશે. એ અવાજનું મોજું છે. તેમાં પાટિયાના પદાર્થના કણો આગળપાછળ આંદોલન કરે છે. તેમ ધરતીકંપમાં ધરતીના ખડકોના કણો આંદોલન કરે છે. આંદોલન કરીને જમીન પાછી મૂળ જગ્યાએ આવી જાય પરંતુ એ જમીન પરનાં મકાનોમાં ક્યારેક એટલી સ્થિતિસ્થાપકતા નથી હોતી કે તે મૂળ પાછાં મૂળ જગ્યાએ આવી જાય. આથી, તેમાં તિરાડ પડી જાય છે. બહુ 'આકરું' હોય તો પડી જ જાય છે. આમ, આ રીતે મકાનનું તૂટી જવું તે તેની કંપન સહન કરવાની અશક્તિને કારણે છે. જમીન ખસી જવાથી મકાન તૂટવાના પ્રકાર ભૂકંપનાં મોજાંના માર્ગમાં આવેલ હોય, અને ભૂકંપના ઉદ્‌ગમસ્થાનની નજીકનાં સ્થાનોને વધુ ભારે. બીજી રીતે કહીએ તો ધરતીકંપથી કોઈ મરતું નથી પરંતુ ધરતીકંપના કારણે મકાન પડવાથી જ મરે છે.

ભૂકંપ દરમિયાન પેદા થતાં મોજાંઓની કંપન આવૃત્તિ (Frequency) જુદી જુદી હોય છે. ક્યારેક જ તે અવાજની આવૃત્તિ (સેકંડના ૨૦ આંદોલન) કરતાં વધારે થઈ જાય છે. તે વેળા જમીનમાંથી ધરધરાટી સંભળાય છે. એ એક ભયજનક અનુભવ છે. મોજાંના મુખ્યત્વે ચાર પ્રકાર છે. તેની વિગતમાં અહીં ઊતરવાપણું નથી પરંતુ તેમાંનાં બે, P-તરંગ અને S-તરંગ મુખ્ય છે. તેઓના વેગ જુદા જુદા છે. આથી, અમુક સ્થળે S-તરંગ અને P-તરંગ જુદા જુદા આવે છે. ભૂજના ધરતીકંપ વેળા મુંબઈમાં બે જુદા ઝટકા થોડી સેકંડના અંતરે અનુભવાયા તે આના કારણે. બંને વચ્ચેના સમયગાળા દ્વારા ભૂકંપના ઉદ્‌ગમસ્થળનું તમારાથી અંતર જાણી શકાય છે.

પ્રખ્યાત ભૂકંપ પટ્ટાઓ : ભૂકંપ બાબત તરતી પ્લેટોનો સિદ્ધાંત જાણ્યા પછી હવે ચિત્ર નં. ૩ તરફ નજર નાખો. તેમાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષમાં થયેલા ધરતીકંપનાં ઉગમકેન્દ્રો બતાવ્યાં છે. ચિત્ર-૨માં પ્લેટોની સરહદો બતાવી હતી તેની જોડે આ ચિત્રને સરખાવો. મોટા ભાગના ભૂકંપો પ્લેટોની સીમારેખાઓ પર જ થયા છે તેવું સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. પ્લેટ-ટૅક્ટોનિક્સના સિદ્ધાંતની આ પુષ્ટિ છે. નકશામાં જોતાં જણાય છે કે સીમારેખાઓનો મોટો ભાગ તો સમુદ્રતળમાં છે પરંતુ જ્યાં એ જમીન પર છે તેનાં સ્થળ શોધો તો જાપાન, આસામ, હિમાલય, ચીલી વગેરે ભૂકંપને માટે પ્રખ્યાત સ્થળો જ મળી આવશે. આથી, ઊલટું ઑસ્ટ્રેલિયા, પૂર્વ કૅનેડા, મોટા ભાગનું આફ્રિકા વગેરેનું નામ ભૂકંપના ઇતિહાસમાં નથી કારણ કે પ્લેટોની સીમારેખાઓથી દૂર રહેલા છે. પશાંત મહાસાગરની આજુબાજુ માળાની જેમ પથરાયેલ ... તેમાં જ જગતના ૮૦ ટકા

ધરતીકપો થાય છે બીજા ૧૫ ટકા હિમાલય-આલ્પ પટ્ટા તરીકે ઓળખાતા ઝોનમા થાય છે તે યુરોપથી ભારત થઈ ઈન્ડોનેશિયા સુધી જતો પટ્ટો છે તુર્કસ્તાન પણ એમા આવે છે જ્યા ગયે વર્ષે તેમ જ ૧૯૯૩મા મોટો ભૂકપ થયેલો

ભારતની ભૂકપપાત્રતા વિશ્વ પછી હવે આપણા દેશના જ વિવિધ વિસ્તારોની ભૂકપપાત્રતા જોઈએ ચિત્ર ન મા આપેલો નકશો ગયા અઠવાડિયામા વાચકોએ છાપા તથા ટેલિવિઝન પર જોયો હશે દશને તેમા પાચ ઝોનમા વહેચ્યો છે ઝોન ક્રમ ૧ ગૌથી ઓછા ભૂકપની શક્યતાવાળા વિસ્તારો બતાવ છે અને ક્રમ ૫ નોથી વધુ પ્લેટોના નકશામા આપણે જોયુ હતુ કે દેશની વાયવ્ય તેમ જ ઈશાન દિશાઓએ ભારતીય પ્લેટની બે સરહદો આવેલી છે

આ ઉપરાત કચ્છની પશ્ચિમે એક નાની પ્લેટ આવેલી આમ, કચ્છની નજીકમા જ બ નહી પણ ત્રણ પ્લેટોના સઘર્ષ ચાલુ છે આથી જ તેને પાચ નબરના ઝોનમા મૂકવામા આવ્યુ છે ઝોન ૪ પણ ભૂકપને પાત્ર જ છે ઝોન ૪ અને ૫ને સાથે ગણીએ તો ઈશાનમા બે હજાર કિલોમિટરનો લાબો પટ્ટો તેમા આવી જાય છે એ પટ્ટામા ૧૯૩૪મા બિહાર નેપાળ સરહદે, ૧૯૯૧મા ઉત્તર કાશી અને ૧૯૯૯મા ચમોલી(ઉ પ્ર)મા મોટા ધરતીકપો થયા છે એ જગ્યાએ બે પ્લેટોની ચાલતી લડાઈના કારણે ભારતીય પ્લેટ તિબેટ પાસે યુરેપિયન પ્લેટની નીચે જઈ રહી છે એ પ્રક્રિયાને પરિણામે જ હિમાલય ઉત્પન્ન થયો હતો અને હજુ પણ દર વર્ષે તેની ઊચાઈ ૧ સે મિ જેટલી વધી રહી છે આથી, ઊલટુ દક્ષિણ ભારતના પઠાર અને વિધ્ય-અરવલ્લી વચ્ચેનો પ્રદેશ ઝોન ૧ની શાતિમા રાચે છે તેમ છતા સ્થાનિક ખડક રચનાને કારણ અમુક વિસ્તારો ઝોન ૩મા પડે છે ગુજરાતમા કચ્છને અડીને અમુક પ્રદેશ ઝોન ૫મા છે તે ધ્યાન રાખવા જેવુ છે

આ ભૂકપપાત્રતાની જાણ માત્ર નિષ્ણાતોને જ હોય તે પૂરતુ નથી જે તે ક્ષેત્રના રહેવાસીઓને જે તે બાબત ખબર હોય તો બાધકામની રચના અને બચાવની બીજી વ્યવસ્થા વિશે નાગરિકો જાગ્રત રહે ઉદાહરણ તરીકે કચ્છની ભૂકપપાત્રતા લો ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ તે બાબત જાણતા હતા તેથી શો ફરક પડ્યો? આર્કિટેક્ટો, બિલ્ડરો અને મ્યુનિસિપાલિટીના અધિકારીઓ તે બાબત અજાણ હતા અથવા જાણતા હોય તોપણ આર્થિક પરિબળોને મહત્ત્વ આપતી વેળા આ ભૂકપપાત્રતા ભૂલી ગયા હશે ભારતીય માપકસસ્થા(બ્યૂરો ઑફ ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ)ના દસ્તાવેજ IS 1893મા ભૂકપપાત્રતા બાબત અને IS 4325મા ભૂકપપાત્ર વિસ્તારમા ઘરો બનાવતી વળા શુ કાળજી લેવી તે બાબત પૂરી વિગતો છે હેલ્મેટ કે પ્રેશર કૂકરમા IS માર્કો જોવાની ટેવવાળા લોકોએ બિલ્ડરો પાસે પણ IS માર્કો માગવો જોઈએ એક પણ બિલ્ડર આ દસ્તાવેજો વાચ્યા હોય તેવુ આ લેખકને શક્ય લાગતુ નથી! તો અને સતોષતા મકાનની આશા તેઓ પાસે ક્યાથી રહે?

ભૂકપમાપન ભૂકપને વિવિધ રીતે માપવાના પ્રયત્નો દોઢસો બસો વર્ષથી આધુનિક વિજ્ઞાનના દષ્ટિબિદુથી થયા છે પરતુ સૌથી પ્રચલિત પ્રણાલી રિક્ટર (Richter) સ્કેલની છે પૃથ્વીના ગોળા ઉપર જે સ્થાન ભૂકપના ભૂગર્ભમા આવેલા ઉદ્ગમસ્થાનની બરાબર ઉપર પડતુ હોય તેને Epicentre કહે છે ગુજરાતીમા તેને પૃષ્ઠકેન્દ્ર કહી શકીએ આવા પૃષ્ઠકેન્દ્રની ૧૦૦ કિ મિ ના અતરે જમીનમા ૦ ૦૦૧ મિલિમીટર જેટલુ હલનચલન થાય તો તેવડા ભૂકપને સદભ માની રિક્ટર આક શૂન્ય આપ્યો છે તેનાથી દસ ગણુ હલનચલન થાય તો રિક્ટર

૧, એ રીતે આખો સ્કેલ નક્કી કરાયો છે. રિક્ટર સ્કેલ પના ધરતીકંપ કરતાં સ્કેલ ૬નો ધરતીકંપ આ રીતે ૧૦ ગણો તીવ્ર છે. સ્કેલ તો ૧૦ સુધી જાય છે પરંતુ ઇતિહાસમાં ૮.૬થી વધુ તીવ્ર ભૂકંપ નોંધાયા નથી. ભારતમાં આ અગાઉ ૮ કે તે કરતાં વધુ એમ પાંચ ધરતીકંપ થયા છે. એક કચ્છમાં અને બાકીના હિમાલયમાં. આ વખતના કંપનની તીવ્રતા બાબત નિષ્ણાતો એકમત થાય તેની રાહ જોઈએ.

ધરતીનું હલનચલન માપવા માટે જે સાધન વપરાય તેને સિસ્મોગ્રાફ અથવા સિસ્મોમીટર કહે છે. એમાં ઘણા સુધારા થતા આવ્યા છે. તેમાં અગાઉ જણાવ્યા તે P તરંગો અને S તરંગોને ઓળખવાની પણ વ્યવસ્થા છે. અનુભવી ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ સિસ્મોગ્રાફના આ લેખ પરથી ભૂમિના સ્થળનાં અંતર અને માપ ઉપરાંત બીજી ઘણી માહિતી એકઠી કરી શકે છે. દાખલા તરીકે ભૂગર્ભમાંનો ખડક કઈ રીતે કઈ દિશામાં ખસ્યો હશે તેનું પણ અનુમાન લગાવવું. હવે ગણિત અને કૉમ્પ્યુટરોની મદદથી શક્ય બને છે.

એક ભૂકંપમાપક કેન્દ્ર માત્ર ભૂકંપનું અંતર જ જાણી શકે, જેમ કે ભૂકંપ ૫૦૦ કિ.મિ. દૂર ગયો પરંતુ ૫૦૦ કિ.મિ. અંતરે પૃથ્વીના ગોળા ઉપર અનેક બિંદુઓ હોય. આથી, ખરેખર ક્યાં આગળ ખડક ખસ્યો છે તે જાણવા માટે ત્રણ ભૂકંપમાપક કેન્દ્રોની જરૂર પડે. પ્રત્યેકને પોતાથી ઉદ્‌ગમસ્થળનું અંતર ખબર હોય તેથી ત્રણ વર્તુળો દોરી તેના છેદનબિંદુથી ચોક્કસપણે સ્થાન નક્કી થઈ શકે છે. આથી, વિશ્વભરમાં ૧,૫૦૦ ભૂકંપમાપકોની જાળ રાતદિવસ પોતાનાં યંત્રો ચાલુ રાખે છે અને પરસ્પર સંપર્કમાં રહે છે.

ભૂકંપની આગાહી : ભૂકંપ માનવીને જે રીતે અસહાય બનાવી દે છે તે જોતાં માનવી આગાહી કરી શકવાની ક્ષમતા મેળવવા માગે છે પરંતુ પૂરતી સફળતા હજુ નથી મળી. ચીન અને રશિયાએ આ ક્ષેત્રે ખૂબ કાર્ય કર્યું છે. તેમાં આધુનિક ઉપરાંત પરંપરાગત રીતો અપનાવી છે પરંતુ આગાહી સચોટ ન હોય તો 'વાઘ આવ્યો રે વાઘ' જેવું થયા કરે અને પછી આગાહી પરનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય. આથી, મોટા ભાગની રીતોને વૈજ્ઞાનિકો વજન આપતા નથી. આમ છતાં ત્રણચાર સૂચકો આશાસ્પદ છે, જે પર કાર્ય કરવું જોઈએ. મોટા ભૂકંપથી અગાઉ આવતા નાના નાના આંચકાઓનો અભ્યાસ તેમાંની એક રીત છે.

જમીનની વીજવાહકતામાં ફેરફાર થાય તે પછી ભૂકંપ આવે તેવું પણ નોંધાયું છે. એક બીજો સૂચક છે રેગૅન વાયુ એ રેડિયમમાંથી ઉદ્‌ભવતો કિરણોત્સર્ગી વાયુ છે. ભૂકંપથી અગાઉ ખાણો અને ઊંડા કૂવાઓમાં આ વાયુની હાજરી વર્તાવા લાગે છે. આ રીત વધારે સફળતા આપે છે. આગાહી પર વધારે વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો થાય તે જરૂરી છે પરંતુ આગાહીનું વિજ્ઞાન જ્યાં સુધી અપૂર્ણ છે ત્યાં સુધી તો ભૂકંપની અસર ઘટાડવી એ જ એક ઉપાય છે. આ માટે 'અચાનક વિપત્તિની યોજના' (Disaster Management) પહેલું પગલું છે. સદ્‌ભાગ્યે સામાજિક સેવાની વૃત્તિની આપણી સંસ્કૃતિ હોવાને કારણે આવી કોઈ સરકારી યોજનાની ગેરહાજરીમાં પણ લોકો મદદે દોડી જાય છે અને વિપત્તિ વેળા કોઈ તમારી પડખે ઊભું છે તે વિચાર જ સૌથી મોટો દિલાસો છે પરંતુ આ સંસ્કૃતિના આ પાસાથી અગાઉ એક પગલું ભરવાનું બાકી છે તે છે મકાનની ભૂકંપપાત્રતા જેટલો આર્થિક, માનસિક અને સામાજિક ભાગ જાનહાનિ માલમત્તા અને બચાવકાર્યમાં આપવો પડે છે તેનો એક અંશ પણ મકાનોને અમુક કક્ષાની ભૂકંપપાત્રતા અપાવવા માટે કરીએ તેનાં નકશા, ડિઝાઇન

અને બાંધકામની ગુણવત્તા પર આપવામાં આવે તો સરવાળે સસ્તુ પડે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીએ

('જન્મભૂમિ પ્રવાસી') — પરેશ વૈદ્ય

○

૨૦૦૧ : ગુજરાતનો ભીષણ ભૂકંપ

આગસ્ટ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦માં ભાવનગરમાં એક પછી એક થયા કરેલા ભૂકંપોના સમાચારની શાહી હજી પૂરી સુકાઈ નથી અને ત્યાંના નિવાસીઓ તેના આઘાતમાંથી ઠરીઠામ થવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા ત્યાં તો ૨૬ જાન્યુઆરી ૨૦૦૧ના રોજ સવારે ૮ ૪૬ કલાકે રિક્ટર માપ મુજબ આવેલા ૭ ૯ની તીવ્રતાના અતિભીષણ ભૂકંપે લગભગ આખાય ગુજરાતને હચમચાવી નાખ્યુ કાળો કેર વર્તાઈ ગયો સમગ્ર ભૂજ, અંજાર અને ભચાઉ શહેરો કબ્રસ્તાનમાં ફેરવાઈ ગયા આ ઉપરાંત ગાંધીધામ, વોંધ, ખિરાઈ, રાપર, ધોળાવીરા, કનવેલ અને જાખર જેવા નગરો અને ગામો ૯૦% કે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં નાશ થઈ ગયા અધોરી, માનપટા, પગોડિયા, અબાગી, આદિપુર, કુકમા અને રત્નાલ પણ લગભગ નાશ પામ્યા છે અમદાવાદ પણ ઝાપટમાં આવી ગયુ, તેમાં નવી બંધાયેલી ઘણી ચાર માળવાળી તેમ જ અમુક બહુમાળી આવાસી ઈમારતો ભૂકંપના ઝટકા સાથે જ ધરાશાયી થઈ ગઈ કચ્છ અને અમદાવાદમાં ભયંકર ખુવારી થઈ જામનગર, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર, ભાવનગર, અમરેલી, જૂનાગઢ, પોરબંદર, પાટણ, બનાસકાંઠા સાબરકાંઠા, વડોદરા, ગોધરા, ખેડા, સુરત, ભરૂચ જિલ્લાઓમાં પણ નુકસાન થયુ આ ભૂકંપ એટલો તો ભીષણ હતો કે ઉત્તર તરફ દિલ્હી, નેપાળ, પૂર્વ તરફ મધ્ય પ્રદેશના કેટલાક ભાગોમાં, દક્ષિણ તરફ મુંબઈ, પોંડિચેરી, ચેન્નાઈ અને બેંગલોરમાં તથા પાકિસ્તાનના કરાચી, હૈદરાબાદ (સિંધ), ઈસ્લામાબાદ અને પેશાવર સુધી પણ તેની અસર થઈ દિલ્હીની ઑલ ઈન્ડિયા મેડિકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં તિરાડો પડી આ લખાય છે ત્યાં સુધી, ચાર દિવસ બાદ પણ ભૂજ, અમદાવાદ, મુંબઈ, દિલ્હી અને બેંગલોરમાં ભૂકંપના ઓછી તીવ્રતાવાળા (૩થી ૬ વચ્ચેના) ઝટકા ચાલુ રહ્યા છે બાલંભા (જામનગર) અને ખાવડા નજીક ચીકણા લાવા નીકળવાથી છિદ્રો પડી ગયા છે

૧૮૧૯ના તેમ જ ૧૯૫૬ના કચ્છના ભૂકંપ પછી ગુજરાતમાં, છેલ્લા ૫૦ વર્ષના ભારતના ભૂકંપ ઇતિહાસમાં અને દુનિયાભરના અતિભીષણ ભૂકંપો પૈકી ભયંકર તબાહી મચાવનાર આ એક અભૂતપૂર્વ દુ ખદ ઘટના હતી રાજ્ય, દેશ અને દુનિયાભરના લોકોને આ ભૂકંપે સ્તબ્ધ બનાવી દીધા છે મુખ્ય ભૂકંપ થયાના ૪૮ કલાક દરમિયાન ૨૫૭ જેટલા પશ્ચાતકંપ (જે પૈકીના સાત પાંચથી ૬ તીવ્રતાના અને ૭૧ કંપ ૪ સુધીની તીવ્રતાના) અને છેલ્લા ૯૬ કલાક દરમિયાન કુલ ૩૪૦ કંપ આવી ગયા જાનહાનિ ૭૨ કલાક સુધીમાં સત્તાવાર ૨૫,૦૦૦ના આંકને અને ઈજાગ્રસ્તોનો આંક ૩૦,૦૦૦ને વટાવી ગયેલ છે હજારો હજી કાટમાળ હેઠળ દટાયેલા પડ્યા હશે લાખો લોકો બેઘર બની ગયા છે રાજ્યભરમાં સંપત્તિના નુકસાનનો આંક આશરે રૂ ૨૫,૦૦૦ કરોડને આંબી ગયો છે દિનપ્રતિદિન આ આંકડો વધતો જાય છે ગુજરાતમાં એક લાખ કરતા વધુ મોતની આશંકા સેવાય છે મૃતકો અને ઘાયલોના પરિવારોની વેદના પારાવાર છે

ગુજરાતનો $^1/_3$ ભૂમિભાગ ધરાવતો કચ્છ જિલ્લો ભૂકંપને પાત્ર છે છેલ્લી બે સદી દરમિયાન અહીં ભૂકંપની ઘટનાઓ અવારનવાર બનતી રહી છે ૧૮૧૯માં કચ્છ સિંધ સરહદ

થયેલા ૮ની તીવ્રતાવાળ ભૂકંપથી અલ્લાએ બાંધેલો - અલ્લાહ બંધ - જેવો લાંબો ટેકરો સમતળ ભૂમિ પર આપોઆપ રચાઈ ગયેલો, તે હજી આજે પણ જોવા મળે છે,. ત્યારે ધક્કો એટલો તો પ્રચંડ હતો કે સિંધુ નદીનો એક ફાંટો (કોરી શાખા) જે કચ્છ તરફ વહેતો હતો તે ભૂમિ ઊંચકાઈ જવાથી પશ્ચિમ તરફ ફંટાઈ ગયેલો. તે પછી ૧૯૫૬માં આવેલા ૭ની તીવ્રતાવાળા ભૂકંપથી આખું ને આખું અંજાર જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલું, જે ફરીથી વસેલું, પણ આ ભૂકંપથી ફરી પાછું તારાજ થઈ ગયું છે. કચ્છમાં ૧૮૧૯, ૧૮૪૪, ૧૮૬૪, ૧૮૯૮, ૧૯૦૩, ૧૯૪૬, ૧૯૪૯, ૧૯૫૬ અને ૨૦૦૧ના ભૂકંપોએ કારમા ઘા ઝીંક્યા કર્યા છે.

ભૂજ, અંજાર અને ભચાઉ સંપૂર્ણપણે તારાજ થઈ ગયાં છે. ગુજરાતના નકશા પરથી હાલ પૂરતાં તો ભૂંસાઈ ગયાં છે. લગભગ બધા જ આવાસો ધરાશાયી થયા છે, આશરે ૬,૫૦૦થી વધુ લાશો મળી છે, અસંખ્ય પશુઓ મરેલાં પડ્યાં છે. બીજા ઘણા કાટમાળ નીચે દટાયેલાં પણ હશે. કહે છે કે અહીં આશરે ૭૫,૦૦૦ મોત થયાં હશે. થોડા વખત પહેલાં થયેલા ભયંકર વાવાઝોડાની હજી કળ વળી નથી તે કંડલા બંદરને પણ પુષ્કળ નુકસાન પહોંચ્યું છે. મકાનો અને કાર્યાલયો તૂટી કે બેસી ગયાં છે, માર્ગો પર ફાટો પડી છે, ભૂમિખસેડ થયા છે, ફાટોમાં સમુદ્રજળ પ્રવેશવાથી અને પાછું નીકળવાથી ચીકાશવાળું પાણી પ્રસર્યું છે. ભૂજ-ભચાઉના માર્ગો પર પણ ફાટો પડી છે. ભચાઉના ઘણા ભાગ બેસી ગયા છે. ભૂજનાં સ્વામિનારાયણ મંદિર, સિવિલ હૉસ્પિટલ, ૧૮૮૭નું ૧૧૪ વર્ષ જૂનું વિવિધ સાંસ્કૃતિક-ઐતિહાસિક અજાયબીઓ ધરાવતું સંગ્રહાલય અને ૪૭૫ વર્ષ જૂનો કોટ તથા અંજારની જેસલ-તોરલની સમાધિ તૂટી ગયેલ છે. કચ્છને ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડતો સમખિયાણી પાસેનો સૂરજબારી પુલ નુકસાન પામ્યો છે, તેનું જરૂરી સમારકામ કરીને હળવાં વાહનો માટે ચાલુ કરાયો છે. ભુજ, અંજાર અને ભચાઉ તથા આજુબાજુનાં ગામો ભેંકાર બની ગયાં છે. ત્યાં આર્મી હૉસ્પિટલ દ્વારા તથા તેના સેના દ્વારા સારવાર અને બચાવની કાર્યવાહી ચાલુ કરી છે. ગૃહરક્ષક દળ અને એન.સી.સી. પણ બચાવકાર્યમાં જોડાયાં છે. આ સિવાય ધાર્મિક અને સામાજિક સંસ્થાઓ પણ સેવાકાર્યમાં ફાળો આપી રહી છે. સડતાં શબો અને પશુઓને કારણે રોગચાળો ફેલાવાની શક્યતા છે. આથી, બચેલા લગભગ બધા જ લોકો શક્ય હોય તે રીતે હિજરત કરી રહ્યા છે.

અમદાવાદ (૨૩ ૨ ઉ.અ. - ભૂજથી પૂર્વે રેખીય દિશામાં) માટે તો આ ભૂકંપ કલ્પના બહારની ઘટના હતી. મેઘગર્જનાની જેમ ગડગડાટી સાથે ધરતી ધ્રૂજી ઊઠેલી. લોકો બેબાકળા, ભયભીત અને સ્તબ્ધ બની ગયેલા. ડોલતાં મકાનોમાંથી દાદરાઓ ઊતરવામાં, ઘર બહાર દોડી જવામાં અને ઊભા રહેવામાં સમતોલપણું જળવાતું ન હતું. ક્ષણોમાં તો ચાર મજલાની અને થાંભલાઓ પરની નવી બહુમાળી કેટલીક ઇમારતો પત્તાંના મહેલની જેમ કડડભૂસ તૂટી પડી, નીચેનાં વાહનો ચગદાઈ ગયાં. કેટલાક લોકો અંદર ફસાયા, કેટલાક દટાઈ ગયા તો કેટલાક તેનાં પોલાણોમાં જીવતા પણ રહ્યા. વિશેષે કરીને વસ્ત્રાપુર, સેટેલાઇટ અને મણિનગરમાં વધુ તારાજી થઈ. ભદ્રના કિલ્લાનો ભાગ, રાયપુર દરવાજાનો ઉપલો ભાગ અને ગોમતીપુરના હાલતા મિનારા તૂટી પડ્યા. નેહરુ પુલના માર્ગમાં ૩૦ સે.મિ. જેટલી પહોળી, આડી ફાટ પડી. કાંકરિયા હિલપાર્કમાં પ્રસંગ નિમિત્તે ભેગા થયેલા બસો જેટલા લોકો તથા ઘોડાસરની એક શાળામાં

આશરે ૧૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ દટાઈ ગયા

શુક્રવાર પછીની નવી ગતો લોકોએ આવતી રહેતી ધ્રુજારીઓની બીકથી કડકડતી ઠંડીમા ઘર બહાર ઓટલા પર, આંગણામા, માર્ગો પર કે ગાડીઓમા વિતાવી ઈજાગ્રસ્તોના ધસારાથી હૉસ્પિટલો ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ છે સેનાએ તેમ જ સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડની ટુકડીએ બચાવકાર્ય શરૂ કરી દીધુ છે બધે પહોચી વળવામા સાધનોની કમી વરતાય છે શબોને અગ્નિદાહ દેવા સ્મશાનોમા કતારો લાગેલી ભૂજમા તો અંતિમવિધિમા ટાયર, પેટ્રોલ, ડીઝલ વગેરેનો પણ ઉપયોગ કરવા પડેલો અમદાવાદમા આવતા રહેતા આચકાઓથી લોકોની હિજરત શરૂ થઈ ગઈ છે

રાજ્યભરમા થયેલા હજારો કરોડના નુકસાન સામે કેન્દ્ર સરકાર તરફથી ૫૦૦ કરોડની તેમ જ ગુજરાત રાજ્ય તથા અન્ય રાજ્યો તરફથી પણ સહાય જાહેર થઈ છે દૂધ, ખાદ્યસામગ્રી તથા અન્ય રાજ્યો તરફથી પણ સહાય જાહેર થઈ છે દૂધ, ખાદ્યસામગ્રી તથા અન્ય જરૂરિયાતો, દવાઓ તાત્કાલિક મોકલાયા છે વિશ્વબૅંક, સયુક્ત રાષ્ટ્ર, બ્રિટન, નૉર્વે, યુ એસ , આયર્લૅન્ડ, કૅનેડા, હૉલૅન્ડ, જાપાન, ચીન, ઇઝરાયલ, ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ, પાકિસ્તાન વગેરે દેશોએ રોકડ સહાય, ઔષધો અને તબીબી સહાય, જનરેટર અને અન્ય સાધનો, ધાબળા જેવી સહાયની જાહેરાત કરી છે

ભૂકપનુ ભૂકપનિર્ગમનકેન્દ્ર (epicentre) ૨૩ ૧૬ ઉત્તર અક્ષાશ અને ૭૦ ૩૨ પૂર્વ રેખાશ પર ભૂજથી ૨૦ કિ મિ અતરે ઈશાનમા (જામનગરથી ૧૧૦ કિ મિ ઈશાનમા, સિંધના હૈદરાબાદથી ૨૯૦ કિ મિ અગ્નિકોણમા) સ્થિત હતુ તેની નીચે રહેલુ ભૂકપકેન્દ્ર (focus) ૨૩ ૬ કિ મિ ઊડાઈએ હતુ આ ભૂકપ અગેના વિશેષજ્ઞ હૈદરાબાદ (આ પ્ર) ખાતેના NGRI ના ડાયરેક્ટર ડૉ વિનોદ ગૌરે પ્રાથમિક અહેવાલમા જણાવ્યુ છે કે ૧૮૧૯ના કચ્છના ૮ની તીવ્રતાવાળા ભૂકપ પછી એટલી જ માત્રાનો આ બીજો મોટો ભૂકપ હતો તેની તાકાત ૫ ૩ મૅગાટનના હાઈડ્રોજન બૉંબને સમકક્ષ હતી આ ભૂકપ થવાનુ સભવિત કારણ અહીંથી પસાર થતા NNW SSE (વાયવ્ય-અગ્નિ) રેખીય દિશાવાળા ધસારા સ્તરભગ (thrust fault)ની આતરિક સપાટી પર થયેલા ખસેડને ગણાવ્યુ છે ભારતીય ભૂતકતીનો (પ્લેટ્સ) અહીંનો ૮૦ x ૧૦ કિ મિ જેટલો ભાગ લગભગ ૮૦ સે મિ ખસ્યો હોવો જોઈએ સામાન્ય રીતે (૧) દરેક ભૂકપ માટે સ્તરભગ ખસેડ, ભૂતકતીઓ (પ્લેઇટ્સ) પરના ખસેડ જ જવાબદાર હોય છે (૨) કેટલાક ભૂકપ જ્વાળામુખી વિસ્ફોટથી પણ થતા હોય છે છ માસ અગાઉના મહત્તમ ૪ ૮ તીવ્રતાવાળા ભાવનગરના ભૂકપો(તેમ જ હળવા પશ્ચાત્કપો)ને આ મહાભૂકપ માટેના પૂર્વ આચકાઓ (preshocks) રૂપે ઘટાવાયા હોત અને તે સદર્ભમા અભ્યાસ કરીને તેમનુ અર્થઘટન કરાયુ હોત તો કદાચ આ ભૂકપ માટે સલામતીના આગોતરા પગલા લઈ શકાયા હોત અને આટલી ભયકર હાનારતને કઈક અશે તો ઘટાડી શકાઈ હોત' સી પી રાજેન્દ્રન કહે છે કે ભૂકપને પાત્ર ગણાતો આ વિભાગ ભારત માટે વર્ગીકૃત કરેલા પાચમા ઝોનમા આવે છે, તેઓ પણ સ્તરભગ ખસેડને જ જવાબદાર લખે છે વળી, ૧૮૧૯નો ભૂકપ પણ આ વિભાગમા જ થયો ભૂકપીય નિષ્ણાતોમા ભીષણ ભૂકપોના આવર્તનો થવા માટેનો સમયગાળો સામાન્યપણે ૧,૦૦૦ વર્ષનો મુકાયેલો છે જ્યારે અહીંનો ભૂકપ માત્ર ૧૮૨ વર્ષના ગાળામા આવી ગયો આ બાબત સભવિતપણે એવા અનુમાન તરફ દોરી જાય છે કે મુખ્ય સ્તરભગ સાથેના શાખા સ્તરભગો ક્રિયાશીલ બની ગયા હોય અથવા નવા

પણ ઉદ્‌ભવ્યા હોય! આવી શક્યતાને નકારી શકાય નહીં.

દહેરાદૂન-સ્થિત વાડિયા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ્ હિમાલયન જિયૉલૉજીના ડાયરેક્ટર અને નૅશનલ ડિઝાસ્ટર મૅનેજમેન્ટના એક સભ્યના જણાવ્યા મુજબ આ ભૂકંપની તાકાત ઉત્તરાંચલના ચમોલીના ભૂકંપ કરતાં દસગણી હતી. તેમણે નોંધ્યું હતું કે ૨૫મી જાન્યુઆરીએ રેડોન ગૅસનું પ્રમાણ તેની મહત્તમ કક્ષાએ આવી પહોંચ્યું હતું. તે આ હોનારતની પૂર્વચેતવણીરૂપ ગણાય. પરંતુ ભૂકંપની આગોતરી હિલચાલ નોંધવા માટેનાં પૂરતાં સાધનો ન હોવાથી આ માટેની આધારસામગ્રી (data) તેઓ ભેગી કરી શક્યા ન હતા. બેંગલોરના જે. એન. સેન્ટર ફૉર ઍડવાન્સ્ડ સાયન્ટિફિક રિસર્ચના પ્રો. વાલ્દિયા કહે છે કે આવો મોટો ભૂકંપ ઓછામાં ઓછો મહિનો, બે મહિના (કદાચ ચાર મહિના) સુધી તેની પાછળ ક્રમશઃ ઓછી તીવ્રતાવાળા પશ્ચાત્‌કંપો લાવ્યા કરશે. (ભૂકંપ પછીના ચાર દિવસ સુધીમાં ૫થી ૬ વચ્ચેના થોડાક, ૪થી ૫ વચ્ચેના થોડાક વધુ અને ૧થી ૩ વચ્ચેના ઘણા આંચકાઓ અવારનવાર આવ્યા કર્યા છે.) તેઓ વધુમાં ઉમેરે છે કે આ મોટા ભૂકંપે તે વખતે તેની ઘણીખરી ઊર્જા તો મુક્ત કરી દીધી હશે જ, તેમ છતાં બાકી રહેલી ઊર્જા પશ્ચાત્ આંચકાઓ રૂપે નીકળ્યા કરશે. ડૉ. ગૌરે ભૂકંપ-નિષ્ણાતોને અન્વેષણો કરીને તલસ્પર્શી માહિતી એકત્ર કરવાનો અને તેનાં અર્થઘટનો કરવાનો અનુરોધ કર્યો છે.

ગુજરાતની જનતાએ હવે પૂરેપૂરી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. અહીં એ પણ કહેવાની જરૂર છે કે જ્યારે આપણે મોટા આંચકામાંથી હેમખેમ બહાર નીકળી શક્યા છીએ ત્યારે હવે નાના આંચકાઓ આવે તો બેબાકળા બનવાની કે અફવાઓ ફેલાવવાની કે બૂમો પાડીને બીજાઓને ભયભીત કરવાની જરૂર ન ગણાય.

ભૂકંપ થવાના ૪૮ કલાક પૂર્વે સ્તરભંગસપાટી પરનું ચુંબકીય ક્ષેત્ર તીવ્ર બનતું હોય છે. એટલે જો તે ચુંબકીય ક્ષેત્રની તીવ્રતા માપી શકાય એવાં સાધનો મોટાં શહેરોમાં રાખી શકાય તો આવતી હોનારતોથી થતા નુકસાનમાં ઘટાડો કરી શકાય.

રિક્ટર માપના ૧થી ૯ના અંકોની સમજ આ પ્રમાણે છે: એક પછી એક આવતા અંકો સરખા તફાવતવાળા હોતા નથી. દરેક બે અંક વચ્ચે ૧૦ ગણો તફાવત અને ૩૦ ગણી ઊર્જા સમજવાનાં હોય છે. આ ઉપરાંત સામાન્ય માનવી માટે નીચેની સ્પષ્ટતા જરૂરી છે.

માત્રાંક ૨ = સામાન્ય અસર અનુભવાય (૨થી ૩)

માત્રાંક ૪.૫ = થોડુંક નુકસાન કરી શકે (૩થી ૫)

માત્રાંક ૬ = મધ્યમસરની ખુવારી થાય (૫થી ૬)

માત્રાંક ૮.૫ = અતિવિનાશકારી ભૂકંપ (૬.૫થી ૮.૫)

('વિશ્વવિહાર', તા. ૧-૨-૨૦૦૧)

○

સ્મિત અને સ્મિત

અનેક દૃશ્યો જોવાં મળ્યાં ભૂકંપના આ દિવસોમાં.

પણ અત્યારે આ લખી રહ્યો છું ત્યારે ચિત્તનો કબજો સામસામા છેડાનાં બે દૃશ્યોએ લીધેલો છે. એક દૃશ્ય તો અમદાવાદમાં 'માનસી'ના કાટમાળ ને ભંગાર તળેથી જે રીતે એક તરુણીને અને એક કિશોરને આબાદ બહાર કાઢી લેવાયાં એ બચાવ કામગીરીનું છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની નાગરિક પહેલથી (અમદાવાદમાં) ઊતરી આવેલી સ્વિસ ટુકડીએ કલાકોના

કલાકોથી દટતર પડેલી પેની તરુણીને બહાર કાઢી તે વેળાનું એનું જ મુક્તિસ્મિત જોવા મળ્યું એ લાખો નમય ભૂલ્યું ભુલાશે નહીં તપ્ત ધરતી પર વરસાદના પહેલા પહેલા ફોરા સાથે માટીની જે મહમી સુગંધનો અનુભવ થાય છે, કંઈક એવો જ અવર્ણ્ય અનુભવ એ હતો

અને બીજું દૃશ્ય' 'ફેમિના'એ એની સૌંદર્યરાણીઓને પ્રેમ અને ધ્યાન તો ટીવી સમક્ષ રજૂ કરવાના પૂર્વઘોષિત કાર્યક્રમને ધરાર વળગી રહેવું પસંદ કર્યું ભારત સરકારે પ્રજાસત્તાક પર્વના સંદર્ભમાં પહેલી જ વાર 'બિટિંગ રિટ્રીટ'નો ઐશ્વર્યમંડિત ને મહિમાવંત કાર્યક્રમ રદ કરવાપણું જોયું, પણ દેશજનતાનું દુ:ખ અને દિલ્હી દરબારનો વિવેક, બની નામે 'ફેમિના'નો સૌંદર્યબજારુ પ્રચારવ્યૂહ એ જ મોના ગણાય ને

અધૂરામાં પૂરું, દાઝ્યા પર ડામ નાખી નફટાઈ તો 'ફેમિના'ના તંત્રીનાઓબેનની એ ચાપની ચબરાકીમાંથી ઢેકો કાઢતી મા'લૂમ પડી હતી જ્યારે એમણે કહ્યું કે મૂવા ભૂકંપને પણ ખરે ટાણે થવાનું સૂઝ્યું, મજા બધી કિરકિરી થઈ ગઈ

પણ વીરવ્રતી 'ફેમિના' મંડળ એન તેથી અટકે શાનું દબદબો જરી ઓછો કરીને પણ એણે સૌંદર્યબજારની શાહબાનુઓને રજૂ કરી તે કરી જ

અને એમાંના એક બાનુ, એમણે તો કહ્યું કે એક ભૂકંપગ્રસ્ત ધાય ત ધવાય ત જાણે મને પૂછ્યું પણ છે કે ધરતીકંપની વિભીષિકા વચ્ચે અમારા દુ:ખદર્દને હળવું કરવા તું કરીશ શું અને વળી પેલું ગોઠવી રાખેલું, સ્ક્રિપ્ટ મુજબનું સ્મિત

આ બે સ્મિત નામનામાં અફળાતા હતા ત્યારે ચિત્ત થોડા વરસ પાછળ ચાલી ગયું તું અને એક જ અરસામાં દશ નમગ આવતા બે નારીચિત્રો ઊભરી આવ્યા હતા એક તો ઐશ્વર્યા હતી જે સૌંદર્યરાણી જાહેર થઈ ત્યારે પ્રચારબજારે એની પધરામણી તાજપોશીમાં ભારતવર્ષની પ્રભુનતાનો જાણે કે જગતડંકો બજ્યો હોય એવો શોર મચાવ્યો હતો અને બીજી હતી રાજસ્થાનની સાથિન ભવરી જ એના જાગૃતિકાર્યથી સામૂહિક બળાત્કારનો ભોગ બન્યા પછી પણ મોરચે ઝૂઝતી હતી બહુલ ટેલરે એ દિવસોમાં બનેને બરાબર સામસામે મૂકી આપ્યા હતા

પણ અત્યારે તો સ્વિન ભેરુબધોને સલામ સાથે સુમિરન મુક્તિસ્મિતનું

('નિરીક્ષક') — પ્રકાશ ન. શાહ

○

ધોળાવીરા અડીખમ છે

પ્રચંડ ભૂકંપમાં કચ્છ સહિત સમગ્ર ગુજરાત ખળભળી ઊઠ્યું છે ભૂજ, અંજાર, રાપર, ભચાઉ ધરાશાયી થયા છે ગુજરાતના અનેક વિસ્તારોમાં મોટી જાનહાનિ થઈ છે મહાનગરોની વિશાળ ઇમારતો, નાનામોટા મકાનો પત્તાના મહેલની જેમ તૂટી પડ્યા છે તો ધોળાવીરા શા માટે અડીખમ ઊભું છે? આનું રહસ્ય શું છે?

કચ્છની ધરતી પર આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે હડપ્પન સંસ્કૃતિના અવશેષરૂપે શોધાયેલા ધોળાવીરાના અવશેષો ભૂકંપ પછી પણ સલામત ઊભા છે, તેના રહસ્યોને ઉકેલવાના પ્રયાસ દેશવિદેશના નિષ્ણાતો કરી રહ્યા છે ત્યારે મુંબઈના કન્ઝર્વેશન આર્કિટેક્ટ ડેવિડ કાર્ડોને જણાવ્યું હતું કે કોઈ પણ ઇમારત કે સ્ટ્રક્ચર ભૂકંપ નામે ઝીંક ઝીલીને પણ સાબૂત ઊભું રહી શકે એ માટે બે મહત્ત્વની બાબતો કારણભૂત છે કોઈ પણ ઇમારત કે સ્ટ્રક્ચરના જોઈન્ટ્સ (સાંધા) ફ્લેક્સિબલ (સ્થિતિસ્થાપક) હોય અથવા રિજિડ (સખત) હોય આ બે કારણોમાંય જો જોઈન્ટ્સ ફ્લેક્સિબલ હોય એ કારણ વધુ મહત્ત્વનું છે એટલે કે કોઈ પણ ઇમારતના સાંધા સ્થિતિસ્થાપક હોય તો તે ભૂકંપ નામે ઝીંક

ઝીલીને પાછું તેની મૂળ સ્થિતિમાં આવી ટકી શકે છે. ધોળાવીરાના સ્થાપત્યોના સાંધા સ્થિતિસ્થાપક હોવાની શક્યતા વધુ છે.

આ ઉપરાંત ધોળાવીરાના બાંધકામ જે પથ્થરની ઈંટો વાપરવામાં આવી છે તેની સ્ટાન્ડર્ડ સાઈઝ છે, આટલું જ નહીં ધોળાવીરાની મોટા ભાગની દીવાલોને આજુબાજુથી બે ત્રાંસા ટેકારૂપ સ્ટ્રક્ચર ઊભા કરાયા છે, જેને કારણે દીવાલો તૂટી પડતી નથી. આ ઉપરાંત આખું ધોળાવીરા નગર એક વિરાટ પ્લિન્થ પર ઊભું કરાયું છે. તથા દરેક ઇમારતની કોલમ 'સ્ટોન-બેઝ' છે. આથી, તે ભૂકંપના આંચકા સામે ઝીંક ઝીલી શકે છે. ધોળાવીરાના મોટા ભાગના બાંધકામમાં લાઈમ મોર્ટારનો વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરાયો છે. દરેક નગર વચ્ચે વિશાળ ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવી છે. આ અને આવાં બીજાં અનેક કારણો છે, જેને કારણે ધોળાવીરા આજે અડીખમ ઊભું છે.

ઈ. સ. ૧૯૯૦ દશ વર્ષ પહેલાં આર્કિયોલૉજી સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા (ASI)ને કચ્છના શંભુદાન ગઢવી જે અત્યારે ધોળાવીરા નામના ગામમાં રહે છે તેમને વીસ વર્ષ પહેલાં હડપ્પન મુદ્રા મળી આવી હતી. વાગડમાંથી મળી આવેલી આ મુદ્રા પુરાતત્ત્વવિદ્ જગતપતિ જોશીને તેમણે બતાવી હતી. આ પછી ૧૯૭૦-'૭૨ પ્રારંભિક ઉત્ખનન કાર્ય હાથ ધરાયું હતું. અહીં સિંધુકાળની વિશાળ વસાહત હોવાના પુરાવા મળ્યા છે.

કચ્છ ભૂજથી ૨૫૦ કિ.મિ. દૂર રાપરની નજીકમાં પાંચ હેક્ટર જમીનને ધોળાવીરા નામ અપાયું છે.

૧૯૯૦થી '૯૩ દરમિયાન (ASI)ના વડા આર. એચ. બિસ્ટએ ૬૦૦ જેટલા મજૂરો સાથે અહીં મોટે પાયે ખોદકામ શરૂ કર્યું તો જમીન નીચેથી આખું મહાનગર મળ્યું. જે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. આ નગર સિંધુ સ્થાપત્યનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. અહીં ખૂબ જ વ્યવસ્થિત અને કાટખૂણે કાપતા રસ્તા, સુંદર ગટરવ્યવસ્થા, મધ્યમાં રાજાનો ચાર દરવાજાવાળો મહેલ મળ્યો જે મજબૂત કિલ્લાથી સુરક્ષિત છે. ઉત્તમ સુશોભિત કોતરણીવાળા પથ્થરના સ્તંભો પણ મળ્યા. મહેલના દરવાજા પર સિંધુ લિપિમાં લખેલું બોર્ડ મળ્યું છે. સુંદર સ્વિમિંગ પુલ, રમતગમતનાં વિશાળ મેદાન, પ્રજાજનોને બેસવા માટે સ્ટેડિયમ, ધનાઢ્યો અને વેપારીઓનાં મકાન, બજાર, શ્રમિક વર્ગનાં રહેઠાણ, ગંદા અને વરસાદનાં પાણીની નિકાલની યોજના વગેરે મળી આવ્યાં.

અહીંથી હડપ્પન મુદ્રા તોલમાપ, હથિયારો, મણકા, સોનાનાં આભૂષણો, શંખ, છીપ, માટીનાં આભૂષણો, છીપની ગોળાકાર રિંગ કબરમાંથી વાસણો, બીજી વસ્તુઓ મળી આવ્યાં, પણ માનવી હાડકાં ન મળવાથી અહીં અગ્નિદાહ થતો હશે એવું માની શકાય. શ્રી બિસ્ટે હડપ્પન માનવીનાં પગલાંનાં નિશાન શોધી કાઢ્યાં છે. ભેંસનાં પગલાં, ઘોડાના અવશેષો, પગરખાં, નૃત્ય મુદ્રામાં સ્ત્રીનું હાડપિંજર, શંખની બંગડી, તાંબાના અરીસા, સોનું, અકીક, અર્ધકીમતી પથ્થરો વગેરે ભારતની પ્રાચીનતમ, ગૌરવપદ સંસ્કૃતિની રહસ્યમય સ્થિતિમાં મળ્યાં છે. અંદાજે ૧૨૦ ટન જેટલાં આ સંસ્કૃતિના અવશેષો છેલ્લાં દશ વર્ષથી દિલ્હી આર્કિયોલૉજી ડિપાર્ટમેન્ટમાં છે. ધોળાવીરામાં અત્યંત ધીમી ગતિએ ખોદકામ ચાલે છે. આ અંગે ગુજરાત સરકાર સમક્ષ કચ્છ-માંડવીના ડૉ. પુલિન નાનાલાલ વસાએ એક વાર રજૂઆત કરી હતી છતાં કશાં નક્કર પગલાં લેવાયાં નથી. કચ્છમાં

ધોળાવીરા, દેશલપુર, સુતબી, શિકારપુર, પાબુમઢ, નાની રાયણ વગરે સ્થળોએ સિધુ સસ્કૃતિના જે પુરાવા પુરાતત્ત્વવિદોએ શોધી કાઢ્યા છે તે આજે અણનમ ઊભા છે

('જન્મભૂમિ પ્રવાસી') — જ્યોતિ સોની

○

ભૂકંપ અને ધર્મસ્થળો

ગુજરાતમા ગત જાન્યુઆરીના પ્રજાસત્તાક દિવસે થયેલા મહાભયાનક ભૂકપમા કેટલાક ધર્મસ્થળો નાશ પામ્યા જોકે, અહેવાલો પ્રમાણે, મદિરો અને દેરાસરોના મકાનો તૂટી પડ્યા છે પરતુ ગર્ભગૃહમા રહેલી મૂર્તિઓ મોટા ભાગે સુરક્ષિત રહી છે કચ્છના કુળદેવી આશાપુરાના માતાના મઢ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા મદિરનુ બાધકામ ભારે ક્ષતિગ્રસ્ત થયુ છે, પરતુ મૂર્તિ, એની સમક્ષના અખડ દીવા સહિત, અક્ષત રહેલ છે કચ્છની હાજીપીર મુખ્ય દરગાહ ખડિત થઈ નથી, પણ એની પરસાળ (ગગવે) ઉપરના નાના મિનારાઓ તૂટી ગયા છે

કચ્છના અજાર નગરમા જેસલ તોરલનુ મદિર છે જેસલ તોરલની સમાધિઓ જ્યારે ભેગી થશે ત્યારે પ્રલય આવે, ધરતીકપ થાય એવી કચ્છી દતકથા છે જેસલ તોરલનુ સદીઓ જૂનુ સમાધિસ્થળ અગાઉના ધરતીકપમા ટકી ગયેલુ આ ભૂકપમા શિખર અને ઘુમ્મટ સહિત તે તૂટી પડ્યુ પરતુ બને સમાધિઓ સલામત રહી છે બને સમાધિઓ હજુ નિકટ આવી નથી અતર જળવાયુ છે કચ્છી કહેવત છે તોરલ વધે તલભાર, જેસલ વધે જુવારભાર

કચ્છના રાપર તાલુકાના અડાસર ગામે બસો વર્ષ જૂનુ જૈન દરાસર નષ્ટ થયુ પરતુ મોટા ભાગની મૂર્તિઓ સલામત રહી છે શ્રીજી મહારાજના સમયમા ભૂજમા બધાયેલુ સ્વામીનારાયણનુ જૂનુ મદિર તૂટી પડ્યુ પરતુ મૂર્તિઓ યથાવત્ રહી છે અને હાલપૂરતી બાજુના છાત્રાલયમા ખસડાઈ છે સૌરાષ્ટ્રના મોરબી તાલુકામા આવેલુ શ્રીમદ્ રાજચદ્રનુ વવાણિયા સ્મારક મદિર તૂની ગયુ છે

અજાર તાલુકાના વરસામેડી ગામના બધા મકાનો આ ભૂકપમા નાશ પામી ગયા છે પરતુ એ ગામનુ એકમાત્ર મદિર અને અદરની મૂર્તિને કોઈ નુકસાન થયુ નથી બધા ઘરો નાશ પામ્યા હોવા છતા એ ગામડાના પાયઓ જેટલા કુટુબો ત્યાથી ખસવાનો ઈનકાર કરે છે? કારણ? 'આ રહ્યુ મદિર, આ રહી એમાની અખડ મૂર્તિ ભગવાન ઈચ્છે છે કે અમારે આ ગામમા વસવાટ ચાલુ રાખવો' એવી ગ્રામજનોની સાર્વત્રિક લાગણી છે, શિરનાટેની ભક્તિ છે

(આ અકના 'જાયેલુ ને જાણેલુ' વિભાગમા 'આ બવાનુ રક્ષણ કોણે કર્યું?' લખાણ છપાયુ છે ધર્મસ્થળોને આ ભૂકપ સમય થયેલા નુકસાનની સાથે તે વાચવાનુ રસપ્રદ બનશે — સપાદક)

○

પ્રશંસનીય કામગીરી

અમદાવાદના માનસી કૉમ્પ્લેક્સનો આગળનો અડધો ભાગ ભૂકપના તીવ્ર આચકાઓને લીધે ધરાશાયી થયો હતો પરિણામે કૉમ્પ્લેક્સના પાછળના ભાગેથી દોરડા દ્વારા પોતાના જાનને જોખમમા મૂકીને આર એસ એસ ના સ્વયસેવકોએ નવમે માળ સુધી ચડીને દોરડા વાટે સોળ લોકોને જીવતા બચાવ્યા હતા તેમ જ રાહત અને કાટમાળ ખસેડવાની કામગીરી તાત્કાલિક શરૂ કરી હતી

અમદાવાદમા મુસ્લિમોએ ભોજન, ચા નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરી હતી તથા રાહતકાર્યમા જોડાયા હતા (દૈનિકપત્રો)

○

ઝીલીને પાછું તેની મૂળ સ્થિતિમાં આવી રહી શકે છે. ધોળાવીરાના સ્થાપત્યોના સાંધા સ્થિતિસ્થાપક હોવાની શક્યતા વધુ છે.

આ ઉપરાંત ધોળાવીરાના બાંધકામ જે પથ્થરની ઈંટો વાપરવામાં આવી છે તેની સ્ટાન્ડર્ડ સાઈઝ છે, આટલું જ નહીં ધોળાવીરાની મોટા ભાગની દીવાલોને આજુબાજુથી બે ત્રાંસા ટેકારૂપ સ્ટ્રક્ચર ઊભા કરાયા છે, જેને કારણે દીવાલો તૂટી પડતી નથી. આ ઉપરાંત આખું ધોળાવીરા નગર એક વિરાટ પ્લિન્થ પર ઊભું કરાયું છે. તથા દરેક ઈમારતની કોલમ 'સ્ટોન-બેઝ' છે. આથી, તે ભૂકંપના આંચકા સામે ઝીંક ઝીલી શકે છે. ધોળાવીરાના મોટા ભાગના બાંધકામમાં લાઈમ મોર્ટારનો વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરાયો છે. દરેક નગર વચ્ચે વિશાળ ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવી છે. આ અને આવાં બીજાં અનેક કારણો છે, જેને કારણે ધોળાવીરા આજે અડીખમ ઊભું છે.

ઈ. સ. ૧૯૯૦ દશ વર્ષ પહેલાં આર્કિયોલૉજી સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા (ASI)ને કચ્છના શંભુદાન ગઢવી જે અત્યારે ધોળાવીરા નામના ગામમાં રહે છે તેમને વીસ વર્ષ પહેલાં હડપ્પન મુદ્રા મળી આવી હતી. વાગડમાંથી મળી આવેલી આ મુદ્રા પુરાતત્ત્વવિદ જગતપતિ જોશીને તેમણે બતાવી હતી. આ પછી ૧૯૭૦-'૭૨ પ્રારંભિક ઉત્ખનન કાર્ય હાથ ધરાયું હતું. અહીં સિંધુકાળની વિશાળ વસાહત હોવાના પુરાવા મળ્યા છે.

કચ્છ ભુજથી ૨૫૦ કિ.મિ. દૂર રાપરની નજીકમાં પાંચ હેક્ટર જમીનને ધોળાવીરા નામ અપાયું છે.

૧૯૯૦થી '૯૩ દરમિયાન (ASI)ના વડા આર. એચ. બિસ્ટએ ૬૦૦ જેટલા મજૂરો સાથે અહીં મોટે પાયે ખોદકામ શરૂ કર્યું તો જમીન નીચેથી આખું મહાનગર મળ્યું. જે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. આ નગર સિંધુ સ્થાપત્યનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. અહીં ખૂબ જ વ્યવસ્થિત અને કાટખૂણે કાપેલા રસ્તા, સુંદર ગટરવ્યવસ્થા, મધ્યમાં રાજાનો ચાર દરવાજાવાળો મહેલ મળ્યો જે મજબૂત કિલ્લાથી સુરક્ષિત છે. ઉત્તમ નકશીશિલ્પ કોતરણીવાળા પથ્થરના સ્તંભો પણ મળ્યા. મહેલના દરવાજા પર સિંધુ લિપિમાં લખેલું બોર્ડ મળ્યું છે. સુંદર સ્વિમિંગ પૂલ, રમતગમતનાં વિશાળ મેદાન, પ્રજાજનોને બેસવા માટે સ્ટેડિયમ, ધનાઢ્યો અને વેપારીઓનાં મકાન, બજાર, શ્રમિક વર્ગનાં રહેઠાણ, ગંદા અને વરસાદના પાણીની નિકાલની યોજના વગેરે મળી આવ્યાં.

અહીંથી હડપ્પન મુદ્રા તોલમાપ, હથિયારો, મણકા, સોનાનાં આભૂષણો, શંખ, છીપ, માટીનાં આભૂષણો, છીપની ગોળાકાર રિંગ કબરમાંથી વાસણો, બીજી વસ્તુઓ મળી આવ્યાં, પણ માનવી હાડકાં ન મળવાથી અહીં અગ્નિદાહ થતો હશે એવું માની શકાય. શ્રી બિસ્ટે હડપ્પન માનવીનાં પગલાંનાં નિશાન શોધી કાઢ્યાં છે. ભેંસનાં પગલાં, ઘોડાના અવશેષો, પજરણાં, નૃત્ય મુદ્રામાં સ્ત્રીનું હાડપિંજર, શંખની બંગડી, તાંબાના અરીસા, સોનું, અકીક, અર્ધકીમતી પથ્થરો વગેરે ભારતની પ્રાચીનતમ, ગૌરવપ્રદ સંસ્કૃતિની રહસ્યમય સ્થિતિમાં મળ્યાં છે. અંદાજે ૧૨૦ ટન જેટલાં આ સંસ્કૃતિના અવશેષો છેલ્લાં દશ વર્ષથી દિલ્હી આર્કિયોલૉજી ડિપાર્ટમેન્ટમાં છે. ધોળાવીરામાં અત્યંત ધીમી ગતિએ ખોદકામ ચાલે છે. આ અંગે ગુજરાત સરકારે સમગ્ર કચ્છ-માંડવીના ડૉ. પુલિન નાનાલાલ વસાએ એક વાર રજૂઆત કરી હતી છતાં કશાં નક્કર પગલાં લેવાયાં નથી. કચ્છમાં

તંત્રીની વાત

તાજેતરમા ગુજરાતમા થયેલા કારમા ભૂકપને કારણે જેઓને અપાર અને અવર્ણનીય વેદના વેઠવી પડી છે, સ્વજનો ગુમાવવાના થયા છે, ઘરબાર, માલમિલકતનો નાશ થયો છે, તે સહુ પ્રત્યે 'અખડ આનદ' પરિવાર હૃદયની ઊડી સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે તથા ગત થયેલા આત્માઓને પરમ શાતિ થાય એવુ પ્રાર્થે છે સ્વજનોના ઊડા ઘા રુઝાય અને પરમના કૃપાછત્ર નીચે સૌ સુરક્ષિત રહીએ, પ્રભુનુ કૃપાકવચ પામવા માટે સજાગ રહીએ અને વિકનતા રહીએ તે પ્રાર્થના છે આ વસમી વેળાએ આપણા માનવબધવોને મદદરૂપ થવા શક્ય તે બધો પુરુષાર્થ કરીએ

* * *

ગુજરાત પ્રદેશમા આવેલા અપૂર્વ ભૂકપ પછી એવો વિચાર થાય કે આવી કારમી ઘટના આટલા વ્યાપક ક્ષેત્રમા, હજારો મનુષ્યોના જીવનને છિન્નભિન્ન કરતી, શાથી બની? પ્રાકૃતિક અને ભૌતિક બળોની અસમતુલાને કારણે આવુ બનતુ હોય છે અને એના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય કારણો હોય છે એની થોડી માહિતી સકલન વિભાગમા આપી છે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિચારક સ્વ શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાનો ઑક્ટોબર ૧૯૫૨ના 'અખડ આનદ'ના અકમા પ્રકાશિત થયેલો લેખ આ અકમા પુનર્મુદ્રિત કર્યો છે તે સુજ્ઞ વાચકોના ધ્યાનમા આવ્યો હશે લેખનુ શીર્ષક છે 'સકલ્પશક્તિ અને કુદરતી ઘટનાઓ' શ્રી મશરૂવાળા કહે છે કે માત્ર કુદરતના બાહ્ય પરિબળોથી જ પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ બને છે એવુ નથી ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, હવામાન વિજ્ઞાન, ભૌગોલિક પરિબળો ઇત્યાદિનો શ્રી મશરૂવાળા અસ્વીકાર કરતા નથી, સાથે જ તેઓ ઉમેરે છે 'આપણા શુદ્ધ-અશુદ્ધ સકલ્પો અને વ્યવહારો પણ એક જબરદસ્ત બળ છે તે પણ સુધારવા જોઈએ ' બીજા શબ્દોમા કહીએ તો બહિર્ગત આફતના પ્રતિકારમા શુભ સકલ્પોના બળને સ્થાન છે સક્રિય બનવા મથતા વ્યક્તિગત અને સામૂહિક શુભ સકલ્પોનુ બળ માનવસમાજમા વધતુ રહે તે ઘણુ ઇષ્ટ છે મનુષ્યની સકલ્પ શક્તિ પણ આધ્યાત્મિક શક્તિ બની શકે છે સાથે જ આવી વિચારસરણીમાથી બનાવટી મતર જતર જેવા પાખડો ઉત્પન્ન થઈ શકે એ ભયસ્થાનથી સચેત રહીએ

કુદરતી તેમ જ માનવસર્જિત આફતાનો આપણે પ્રતિકાર કરવાનો છે એ માટે વહીવટ, જ્ઞાનવિજ્ઞાન, તકનીકી, કાયદાકીય ક્ષેત્રોએ જે કાઈ પ્રબધ કરવાના હોય તે બધુ જરૂર કરીએ આપત્તિ પ્રબધન (ડિઝાસ્ટર મૅનેજમેન્ટ) ઉત્તમ રીતે કરીએ એવુ પ્રબધન કરવામા નિષ્ફળ જનાર શાસકોને પ્રજા તરીકે આકરી શિક્ષા કરીએ આ બધાનુ ઘણુ મહત્ત્વ છે શ્રી મશરૂવાળાએ મનુષ્યના શુદ્ધ સકલ્પો અને વ્યવહારો વિશે ભાર મૂક્યો છે આ અગે, નવા માનવસમાજના ઘડતર અગે, આડી તત્રીની વાતમા યથાશક્તિમતિ નિર્દેશ કર્યો છે એમા ભૌતિક ક્ષેત્રોની બાબતોની ઉપેક્ષા કરવાનો કોઈ ઇરાદો નથી આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બને ક્ષેત્રો પરસ્પર પૂરક છે

* * *

કચ્છના કસબીઓ વચ્ચે

કચ્છમાં તો આખો મુલક મોત સામે ઝઝૂમી રહ્યો હતો... એમાં પારકું કોણ ને પોતીકું કોણ ?... તમામને માથે સંકટ આવ્યું હતું. બધાયની કુંડળીના બધા જ ગ્રહો વક્રી થઈ ગયા હતા. જેસલપીર અને મેકરાણદાદાની ભોમકાનું પેટ ફાટ્યું હતું. આખેઆખાં મહાલય એમાં ગરક થઈ ગયાં હતાં. એકસામટી હજારો ચિતાઓ અને કબરો પ્રગટી હતી... કચ્છની મુલાકાતે આગળ જતાં રસ્તામાં નાનું રણ આવ્યું. તારાજી તો ત્યાં પણ ક્યાં ઓછી થઈ છે ? રણકાંઠાનાં ગામનાં ગામ ગારદ થઈ ગયાં છે. વસતિ વધુ હોય - ઊંચાં મકાન હોય ત્યાં જાનહાનિનું પ્રમાણ પણ વધારે હોવાનું. ભચાઉનો વિનાશ જોયો ન જાય એટલો મોટો છે. જૂનું ગામ કાટમાળ બની ગયું છે. અંજારની જેમ અહીંની કન્યાઓને પણ ધરતી ગળી ગઈ છે. આજુબાજુ દુનિયાભરમાંથી દોડી આવેલા મદદગારોનો ઝમેલો છે.

...આધોઈના વણકરોની વસાહતમાં નવી જિંદગી સાથે ગોઠવાઈ જવાની મથામણ નરી આંખે જોઈ શકાતી હતી. કચ્છના લોકો જાણે વિચારે છે, એકનું એક ગાણું ફરીફરીને ગાવાનો શો અર્થ ? જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું. નવી ગિલ્લી, નવો દાવ. મૂઆં, એ વળીને પાછાં નથી આવવાનાં. આધોઈ ગામના વાસનાં બધાં મકાન પડી ગયાં છે.... આફત એકાદ જણના માથે ઊતરે તો એનો આઘાત આકરો લાગે. ગામ ભેગું ઘર બળ્યું એમાં શાનું રોવાનું ? જેમનાં અંજળ ખૂટ્યાં એ ધરતીમાતાના ખોળે ધરબાઈ ગયાં. આપણે હજી ઢસરડા કરવાના બાકી હશે, એટલે જીવતા રહ્યા ! બધી એની લીલા છે. આપણું થોડું હાલે છે ? - ફિલસૂફીનો કેફ માણસને ગમે તેવા કારમા આઘાત સામે ઝઝૂમવાનું બળ આપે છે. આધોઈના વણકરો નવી વસાહતમાં જવા રાજી છે, પણ ભુજોડીવાળાઓને માટીની માયા છૂટતી નથી.... ભુજોડી તો ગામ જ વણકરોનું. થોડાંક રબારી કુટુંબ પણ ધંધાકીય રીતે વણકર કારીગરોના કસબ સાથે જોતરાયેલાં છે. સો કુટુંબના ગામમાં આઠ તો રાષ્ટ્રપતિ પારિતોષિક વિજેતા કલાકાર છે.... કારીગરોને ઝટ કામે વળગવું છે. સાળો તૂટી ગઈ છે. બ્લૉક ભાંગી ગયા છે. ભારત સરકારનું વસ્ત્ર મંત્રાલય દરેક કારીગરને વર્કશેડ સાથે રહેણાક બાંધી આપવા કૃતસંકલ્પ છે. એ લોકો પોતાની મૂળ જગા પર જ ફરી વસવા માગે છે....

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે : ઢોળાઈ ગયેલા દૂધ પર તે શાં રડવાં ? કચ્છના કમંડળમાં તો દૂધ નહીં, અમૃત છલકાતું રહ્યું છે. પણ ગઈ છવ્વીસમી જાન્યુઆરીએ એ કમંડળ જાણે ઊંધું વળી ગયું. હવે એનો અફસોસ ક્યાં લગી ? કચ્છી પ્રજાનું કૌવત જગતભરમાં જાણીતું છે. ત્રણ અઠવાડિયાં પછી એણે નવું કમંડળ ઘડવાનું શરૂ કરી દીધું છે.... એણે જાણે વિષાદ ખંખેરી નાખ્યો છે. કોઈ હરિનો લાલ એના રુદિયાનો સાદ ઓળખીને વહારે ધાયો હશે, તો એને એ જાકારો નહીં ભાણે. પણ કશું નહીં મળે તોપણ તે ભીખ તો નહીં જ માગે. પન્નાલાલ પટેલનો કાળુ 'માનવીની ભવાઈ'માં જે વાત કરે છે તે જયંત ખત્રી કે વનુ પાંધીના કચ્છનો કસબી વગર બોલ્યે, એની નજર ઢાળીને કહી દે છે : ભીખ તો એને સપનેય ન ખપે. ભૂખ જરૂર ભૂંડી છે; પણ ભૂખથીય ભૂંડી તો ભીખ છે. અત્યારે નાછૂટકે એને મહાજનોના માંડવે રંધાતાં ધાન ગળે ઉતારવાં પડે છે. પરંતુ એ વહેલી તકે એના કામ પર ચડી જવા માગે છે. આટઆટલી વસમી વેળામાં પણ હજી એણે કાંડાના કસબનો ભરોસો નથી ગુમાવ્યો.

(સંકલિત) — ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ

તંત્રીની વાત

તાજેતરમા ગુજરાતમા થયેલા કારમા ભૂકંપને કારણે જેઓને અપાર અને અવર્ણનીય વેદના વેઠવી પડી છે, સ્વજનો ગુમાવવાના થયા છે, ઘરબાર, માલમિલકતનો નાશ થયો છે, તે સહુ પ્રત્યે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર હૃદયની ઊંડી સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે તથા ગત થયેલા આત્માઓને પરમ શાંતિ થાય એવુ પ્રાર્થે છે સ્વજનોના ઊંડા ઘા રુઝાય અને પરમના કૃપાછત્ર નીચે સૌ સુરક્ષિત રહીએ, પ્રભુનુ કૃપાકવચ પામવા માટે સજાગ રહીએ અને વિકસતા રહીએ તે પ્રાર્થના છે આ વસમી વેળાએ આપણા માનવબંધવોને મદદરૂપ થવા શક્ય તે બધો પુરુષાર્થ કરીએ

* * *

ગુજરાત પ્રદેશમા આવેલા અપૂર્વ ભૂકંપ પછી એવો વિચાર થાય કે આવી કારમી ઘટના આટલા વ્યાપક ક્ષેત્રમા, હજારો મનુષ્યોના જીવનને છિન્નભિન્ન કરતી, શાથી બની? પ્રાકૃતિક અને ભૌતિક બળોની અસમતુલાને કારણે આવુ બનતુ હોય છે અને એના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય કારણો હોય છે એની થોડી માહિતી સંકલન વિભાગમા આપી છે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિચારક સ્વ શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળાનો ઑક્ટોબર ૧૯૫૨ના 'અખંડ આનંદ'ના અંકમા પ્રકાશિત થયેલો લેખ આ અંકમા પુનર્મુદ્રિત કર્યો છે તે સુજ્ઞ વાચકોના ધ્યાનમા આવ્યો હશે લેખનુ શીર્ષક છે 'સંકલ્પશક્તિ અને કુદરતી ઘટનાઓ' શ્રી મશરૂવાળા કહે છે કે માત્ર કુદરતના બાહ્ય પરિબળોથી જ પ્રાકૃતિક ઘટનાઓ બને છે એવુ નથી ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, હવામાન વિજ્ઞાન, ભૌગોલિક પરિબળો ઇત્યાદિના શ્રી મશરૂવાળા અસ્વીકાર કરતા નથી, સાથે જ તેઓ ઉમેરે છે 'આપણા શુદ્ધ અશુદ્ધ સંકલ્પો અને વ્યવહારો પણ એક જબરદસ્ત બળ છે તે પણ સુધારવા જોઈએ ' બીજા શબ્દોમા કહીએ તો બહિર્ગત આફતના પ્રતિકારમા શુભ સંકલ્પોના બળને સ્થાન છે સક્રિય બનવા મથતા વ્યક્તિગત અને સામૂહિક શુભ સંકલ્પોનુ બળ માનવસમાજમા વધતુ રહે તે ઘણુ ઇષ્ટ છે મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ પણ આધ્યાત્મિક શક્તિ બની શકે છે સાથે જ આવી વિચારસરણીમાથી બનાવટી મતમતાંતર જેવા પાખંડો ઉત્પન્ન થઈ શકે એ ભયસ્થાનથી સચેત રહીએ

કુદરતી તેમ જ માનવસર્જિત આફતોના આપણે પ્રતિકાર કરવાનો છે એ માટે વહીવટ, જ્ઞાનવિજ્ઞાન, તકનીકી, કાયદાકીય ક્ષેત્રોએ જે કાંઈ પ્રબંધ કરવાના હોય તે બધુ જરૂર કરીએ આપત્તિ પ્રબંધન (ડિઝાસ્ટર મૅનેજમેન્ટ) ઉત્તમ રીતે કરીએ એવુ પ્રબંધન કરવામા નિષ્ફળ જનાર શાસકોને પ્રજા તરીકે આકરી શિક્ષા કરીએ આ બધાનુ ઘણુ મહત્ત્વ છે શ્રી મશરૂવાળાએ મનુષ્યના શુદ્ધ સંકલ્પો અને વ્યવહારો વિશે ભાર મૂક્યો છે આ અંગે, નવા માનવસમાજના ઘડતર અંગે, અહીં તંત્રીની વાતમા યથાશક્તિમતિ નિર્દેશ કર્યો છે એમા ભૌતિક ક્ષેત્રોની બાબતોની ઉપેક્ષા કરવાનો કોઈ ઇરાદો નથી આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક બંને ક્ષેત્રો પરસ્પર પૂરક છે

* * *

૨૬મી જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ પ્રજાસત્તાક દિનના સવારનો પોણા નવ કલાકનો સમય. દોઢેક મિનિટનો ભૂકંપનો ભારે આંચકો ગુજરાતને, વિશેષે કચ્છને, મૃત્યુકંપનો આંચકો આપી ગયો. જેનું સર્જન કરતાં સદીઓ થઈ તે ભૂજ જેવાં નગરોનું દોઢેક પળમાં વિસર્જન થઈ ગયું. શ્રી અરવિંદની એક કાવ્યપંક્તિ અહીં યાદ આવે છે : An idiot hour destroys what centuries made. જડમતિ એવા એક કલાકમાં નહીં, પરંતુ મહામૂર્ખતા ભરેલી દોઢબે મિનિટમાં જ નગરોનું અને મહાલયોનું વિસર્જન થઈ ગયું.

સ્તબ્ધ બનાવી દે તેવા ભીષણ પ્રસંગે પ્રશ્ન થાય કે શું ક્રુદ્ધ કુદરતના પ્રહારો સામે પ્રભુ પોતાનાં બાળકોનું રક્ષણ કરી શકે એટલો સમર્થ નથી?... પ્રકાશ અને અંધકારનાં પરિબળો વચ્ચે તથા દૈવી તથા આસુરી શક્તિ વચ્ચેના સંઘર્ષ સમયે દૈવી પરિબળોના વિજયમાં, પ્રકાશનાં પરિબળોના વિજયમાં ભારતીયોને ઊંડી શ્રદ્ધા છે. ભૂતકાળમાં ભારતે ચડતીપડતીના તેમ જ તેજ અને અંધકારના સમયગાળાઓના અનુભવો કર્યા છે. એની વચ્ચે પણ ભારતના ઉત્થાનમાં ભારતવાસીઓની શ્રદ્ધા જળવાઈ રહી છે. વાવાઝોડાં, ધરતીકંપ જેવી પ્રાકૃતિક આફતોના સમયે ભારતીય દ્રષ્ટાઓએ દુ:ખ અને યાતનાને પ્રભુના હાથમાં રહેલા પ્રચંડ હથોડા તરીકે જોયેલ છે. મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી જડતા અને પ્રકાશ પ્રત્યેની વિમુખતાને તોડવાના માધ્યમ તરીકે પ્રચંડ હથોડાના ક્રૂર પ્રહારને તેઓએ નિહાળેલ છે. મનુષ્યની મહાનતાને કોતરવા માટે પ્રકૃતિમાતાના હાથમાં પીડારૂપી ટાંકણું રહેલું છે. પ્રથમ આવે છે દુ:ખ. દુ:ખના આસન ઉપર પછી આનંદ સ્થાન પામે છે : Pain came first, then only joy could be .

* * *

વ્યક્તિનું જેમ વ્યક્તિગત કર્મ હોય તેમ માનવસમૂહ(કલેક્ટિવિટી)નું સમષ્ટિગત કર્મ પણ હોય છે. સામૂહિક કર્મોને કારણે, આપણી આસપાસની વ્યક્તિઓ તેમ જ અન્યોનાં કર્મોને લીધે વ્યક્તિગત રીતે સહન કરવાનું આવે છે. આપણે અવારનવાર પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે સારા માણસો દુ:ખી શાથી થાય છે અને દુષ્ટો કેમ સુખસમૃદ્ધિ પામે છે? કવિ કરસનદાસ માણેકના શબ્દોમાં કહીએ તો ફૂલડાં શા માટે ડૂબી જાય છે અને પથ્થરો કેમ તરી જાય છે? સામૂહિક કર્મો પણ વ્યક્તિગત રીતે ભોગવવાં પડે છે. તેમાં આ પ્રશ્નનો કંઈક ઉત્તર મળી શકે. સુપાત્ર વ્યક્તિને સામૂહિક કર્મોને લીધે વિપત્તિ ભોગવવાની આવે છે. ક્યારેક તો વ્યક્તિનો આત્મા દુ:ખના માધ્યમ્ દ્વારા અધ્યાત્મ લાભ અર્થે તથા પ્રભુના ચરમ ધ્યેય સુધી ઝડપથી પહોંચવા અર્થે દુ:ખની અગનકસોટીને આવકારતો હોય છે.

સામૂહિક કર્મોને લીધે ગુણશીલ અને ધર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિને દુ:ખ ભોગવવાનું આવે છે. સમષ્ટિનું કર્મ અહીં દયાહીન જણાય છે. સદ્‌ગુણી અને દુર્ગુણી વચ્ચે તે ભેદરેખા દોરતું નથી. એનું એક ઉદાહરણ લઈએ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ વખતે જર્મન સેનાએ બેલ્જિયમના હજારો સૈનિકો અને નાગરિકોને મોતને દ્વાર પહોંચાડી દીધા હતા. આ ઘટના બની એના ઘણા સમય પહેલાં બેલ્જિયમના સૈનિકોએ આફ્રિકાનાં એમનાં સંસ્થાનોમાં આફ્રિકનો ઉપર ત્રાસ અને અત્યાચાર ગુજાર્યો હતો. એ દુષ્કર્મની સજા બેલ્જિયમ લોકોને પાછળથી જર્મન સૈનિકોને હાથે શું ભોગવવી પડી હશે? - એવો પ્રશ્ન અહીં પૂછી શકાય. આવા પ્રસંગે નિર્દોષ અને દોષિતના ભાગ રહેતા નથી. સામૂહિક કર્મને કારણે નિર્દોષને પણ યાતના ભોગવવાની આવે છે. વ્યક્તિગત અને સામૂહિક કર્મ આમ

અરસપરસ વણાયેલા છે

* * *

વારંવાર પુછાતો પેલો પ્રશ્ન ફરીથી તાજો કરીએ. સારાં કર્મો કરતો હોવા છતાં ગુણવાન મનુષ્ય શા માટે આપત્તિથી પીડાય છે? નિર્દોષને કેમ સજા થાય છે અને દુષ્ટો શાથી સમૃદ્ધ બને છે? હાલના કાળબળમાં એનો ઉત્તર એવો હોઈ શકે કે આજે જગતમાં અહંકાર, અજ્ઞાન, અંધકાર, અસત્ય જેવાં પરિબળોનો હાથ ઊંચો રહેલો છે. જોકે, આ કાયમની પરિસ્થિતિ હોઈ શકે નહીં. અત્યારે સાચાને મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવાનું બને છે. સત્યનો સંગાથ કરનારને સહન કરવાની વેળા આવે છે. અનિષ્ટનો આશરો લેનારા ફાવી જતા દેખાય છે, ભલે ટૂંકા ગાળા માટે. એ પરિસ્થિતિમાંયે સત્યના સાથીદારોએ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો રહ્યો. સત્યના સાથ માટે કિંમત ચૂકવવી રહી. એનું ઇનામ મળે છે. પરંતુ જીવનની બાહ્ય ભૌતિક સપાટી ઉપર મળતું તે પારિતોષિક નથી. આત્મિક સમૃદ્ધિની કક્ષાએ તેનું વળતર પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ પરાત્પર પ્રત્યે આવી સાત્ત્વિક વ્યક્તિનો આત્મા ઝડપથી ઉત્ક્રાંત થાય છે, વિકસે છે ને ગતિ કરે છે.

અત્યારે દેશ અને દુનિયામાં એકંદરે દુરિત અને અસત્ય આધારિત સત્તામંડળોનું જોર ચાલી રહ્યું છે. એવું સત્તામંડળ જૂઠના માર્ગે ચાલનારા પોતાના મળતિયાઓને જ મદદ કરે ને! દેવતાઓ (હાયર એન્ટિટિઝ) પોતાને અનુકૂળ એવા સમયની હાલ રાહ જોઈ રહ્યા છે તથા સત્યના કંટકમાર્ગે ચાલનારાઓનો સહયોગ વાચ્છી રહ્યા છે. એનો પ્રતિસાદ તિતિક્ષાપૂર્વક આપણે આપતા રહેવાનો છે. સત્યને પડખે રહેનાર વ્યક્તિ માટે યાતના, મુશ્કેલી, ક્યારેક નિષ્ફળતા નિર્માયેલી હોય છે. પરંતુ આવી તાવણી સત્યાભિમુખ વ્યક્તિના ચૈતન્યને વિશાળ બનાવી શકે છે.

આજે વ્યક્તિના સદ્દનસીબને કે એના સુખને એની પાસે રહેલી સંપત્તિ તથા સત્તા દ્વારા માપીએ છીએ. સત્તા અને સંપત્તિ એટલે સુખ, એનો અભાવ કે એનું ઓછાપણું એટલે દુઃખ - એવું ગૃહીત કરીએ છીએ. સંપત્તિ અને સત્તાના માપદંડ દ્વારા વ્યક્તિના સુખ અગર દુઃખનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય નહીં. બહારની સમૃદ્ધિ મનુષ્યની આંતરિક તંદુરસ્તીનો નિર્દેશ કરી શકતી નથી. મનુષ્યની આંતરિક અવસ્થા ઉપર બાહ્યજગતનું સુખ અગર દુઃખ આધાર રાખે છે. મનુષ્યનો અંતરાત્મા મનુષ્યની નિયતિનો ઘડવૈયો છે. મનુષ્યની નિયતિને પરિવર્તિત કરવા માટે પોતાની ચેતનાની કક્ષા મનુષ્યે બદલવાની રહે. મનુષ્યની આંતરિક ચેતનાની કક્ષા તથા એનો બાહ્યવ્યવહાર નિમ્ન કોટિનો હોય તો એને અંતરાત્માનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

મનુષ્યે પોતાના કર્તવ્યો દ્વારા ઈશની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાની છે. કૃપા (Grace) અને વ્યક્તિ કે સમૂહનાં કર્મો માનવજીવનને પ્રભાવિત કરતી હકીકત છે. ઈશની કૃપાને કાર્યાન્વિત કરવા સત્યનિષ્ઠ વ્યક્તિ મહત્ત્વનું માધ્યમ છે. 'ઇલમકી લકડી'ની જેમ મનુષ્યજીવનમાં કૃપા કાર્યાન્વિત થતી નથી. મનુષ્યનો શુભ સંકલ્પ કૃપાને જીવનમાં કાર્યાન્વિત કરવા માટે આધારબિંદુ રૂપ છે. ભગવાનના સંકલ્પ સાથે મનુષ્ય તરીકે આપણે આપણા સંકલ્પોને જોડવાના છે. આપણા વર્તમાન તેમ જ પહેલાંના સંચિત કર્મોની કિંમત ચૂકવવાની પણ તૈયારી રાખવાની છે. વ્યક્તિના સત્કર્માના માધ્યમ દ્વારા કૃપાની સંપ્રાપ્તિ થતી રહે છે. આ શી રીતે થઈ શકે? ભગવાને મનુષ્યને સંકલ્પશક્તિ આપી છે. એ સંકલ્પશક્તિ દ્વારા આપણી જૂની, સંકુચિત, અહંકારમાં રોપાયેલી પ્રકૃતિને બદલવાની છે. આપણી નાનકડી જાતને ઉદાર અને વિશાળ

ભૂકંપ : રાજ્ય સરકારે લીધેલાં પગલાં

સમગ્ર રાષ્ટ્ર પ્રજાસત્તાક દિનની ઉજવણીનો આનંદ માણી રહ્યું હતું ત્યારે સવારે બરાબર ૮.૫૦ના ટકોરે ગુજરાત ઉપર ત્રાટકેલા પ્રચંડ ભૂકંપના તીવ્ર આંચકાએ કચ્છ-ભૂજથી માંડીને સુરત સુધીના વિસ્તારોમાં જાણે ભૂલી ન શકાય તેવી તારાજી સર્જી. ભૂજની ઉત્તરે ૨૦ કિ.મિ. દૂર, ભૂકંપ મધ્ય બિંદુમાંથી ૬.૯ રીચર સ્કેલમાં નોંધાયેલ. આ આંચકાએ કચ્છ-ભૂજ, અમદાવાદ, રાજકોટ, પાટણ, બનાસકાંઠા, સુરેન્દ્રનગર, જામનગર, સુરત સહિતના ૧૨ જિલ્લાઓમાં મોટી સંખ્યામાં જાન અને મિલકતને હાનિ પહોંચાડી છે. મકાનો અને બહુમાળી આવાસો ધરાશાયી થવાથી વ્યાપક નુકસાન થયું છે તેમ જ સેંકડો પરિવારો ઘરવિહોણા બની ગયા છે. પ્રજાસત્તાક પર્વના આનંદને કરુણ દુર્ઘટનામાં ફેરવી દેનારા આ ભૂકંપથી પળવારમાં જ સંદેશાવ્યવહાર, વીજપુરવઠાનાં સાધનો ખોરવાઈ ગયાં હતાં તેમ જ તમામ સંપર્કો તૂટી જવા પામ્યા હતા. બીજી તરફ સૂરજબારીનો પુલ તૂટી જવાથી ભૂજ સાથેનો ટ્રાફિક ખોરવાઈ ગયો હતો. તે જ પ્રમાણે ભરૂચના ગોલ્ડન ગેટ બ્રિજને નુકસાન થતાં ભરૂચ તેમ જ દક્ષિણ ગુજરાતનો સંપર્ક તૂટી ગયો હતો.

આ દારુણ આપત્તિમાં સપડાયેલા લોકો માટે પળભરનો પણ વિચાર કર્યા વગર બચાવ-રાહતનાં પગલાં યુદ્ધના ધોરણે લેવા માટે સરકારી તંત્રને કામે લગાડી દીધું છે. ઉપરાંત સી.આર.પી., પોલીસ દળ, સ્વૈચ્છિક સંગઠનો તેમ જ વિદેશી સંસ્થાઓના સહયોગથી રાજ્ય સરકારે વ્યાપક પ્રમાણમાં કામગીરી હાથ ધરી છે.

બચાવ-રાહતનાં અન્ય પગલાં

* દસ હજાર ટન વધારાનો અન્ન પુરવઠો કેન્દ્ર સરકાર તરફથી ફાળવાયો.

* આધુનિક ઇક્વિપમેન્ટ તથા ત્રીસ ખાસ તબીબી ટુકડીઓ સાથે ભૂમિ દળની બે બટાલિયનોનું ભૂજ અને અમદાવાદ ખાતે આગમન.

* ઈજાગ્રસ્તોને સારવાર માટે અમદાવાદ તથા ગાંધીનગરની સરકારી હૉસ્પિટલોમાં વધારાની ૨૦૦થી ૩૦૦ પથારીઓની સુવિધા ઊભી કરાઈ.

* અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોના લોકો માટે જીવનાવશ્યક ચીજવસ્તુઓ, દવા, ખોરાક, ધાબળા વગેરે તરત ફાળવવા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, દાતાઓ, વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓને અપીલ. પ્રતિભાવ રૂપે દાનનો અવિરત પ્રવાહ શરૂ થયો.

* ભૂકંપમાં પોતાનું મકાન ધ્વસ્ત થવાના કારણે ઘરવિહોણા બનેલા અમદાવાદના ભૂકંપ પીડિતોને ગાંધીનગરના ખાલી આવાસો રહેવા માટે આપવાની જાહેરાત.

* ભૂકંપમાં બેઘર બનેલા લોકોને લોટ, ખાંડ, તેલ, ચોખા, તુવેરદાળ સહિતની ખાદ્ય સામગ્રીઓનું પુરવઠા નિગમ દ્વારા વિતરણ.

* ભૂકંપગ્રસ્ત લોકોને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ઘઉં, લોટ, ચોખા અને કેરોસીનનું વિનામૂલ્યે વિતરણ.

* ભૂકંપગ્રસ્ત કચ્છ જિલ્લાના વિવિધ વિસ્તારોમાં અસરગ્રસ્તોને પાંચ કિ.ગ્રા. ઘઉંનો લોટ, ત્રણ કિ.ગ્રા. ચોખા, સિંગતેલ (૧ લિટર પાઉચ), ૬૦૦ ગ્રામના મસાલા પૅકેટ, ૨ કિ.ગ્રા. બટાકા, ૧ કિ.ગ્રા. ડુંગળી જેવી જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની કિટ પ્રત્યેક કુટુંબને વિનામૂલ્યે.

* રાજ્ય સરકાર દ્વારા ધરતીકંપમાં બચાવની કામગીરી માટે ઉપયોગી થાય તેવાં બુલડોઝર, ડમ્પર્સ, ગૅસકટર્સ, સ્લેબ કટર્સ, ક્રેઇન, જેસીબી, એસ્કેવેટર, જનરેટર સેટ તથા પુનઃવસવાટની કામગીરી માટે જરૂરી ટેન્ટ, તાડપત્રીઓ, એસ.ટી. બસ, પી.વી.સી. ટાંકીઓ, વૉટર ટૅન્કરો, પેટ્રોલ-ડીઝલનો જથ્થો, જીવનજરૂરી અનાજ, ચીજવસ્તુઓ, દૂધનો પાઉડર, પેટ્રોમેક્સ ટૉર્ચ તેમ જ ધાબળા, ફૂડ પૅકેટ, લોટ,

દવાઓ તથા અન્ય જરૂરી તમામ ચીજવસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમા મોકલવા માટેનુ આયોજન કરવામા આવ્યુ

જનસુખાકારીની ફરજો માટે નગરપાલિકાઓને પુન કાર્યરત કરવા માટે ખાસ પૅકેજ યોજના

* ભૂકપ દુર્ઘટનામા ગભીર ભોગ બનેલી ભૂજ, અજાર, ભચાઉ, ગાધીધામ આદિપુર અને મોરબી નગરપાલિકાઓ માટે પૅકેજ યોજના અમલમા મુકાઈ તદનુસાર ભૂજ નગરપાલિકાને રૂ ૧ કરોડ અને બાકીની પાચ નગરપાલિકાઓ પ્રત્યેકને રૂ ૫૦ લાખની ખાસ ગ્રાન્ટની ફાળવણી વાકાનેર, હળવદ, લીમડી નગરપાલિકાઓને બીજી ભૂકપગ્રસ્ત નગરપાલિકાની જેમ રૂ ૫૦ લાખની વિશેષ સહાય આ ઉપરાત આ છ નગરપાલિકાના કર્મચારીઓને ત્રણ મહિના માટે પગારની ચુકવણી રાજ્ય સરકાર કરશે અને અમદાવાદ નગરપાલિકા દ્વારા ભૂકપ હોનારતમા ક્ષતિ પામેલા મકાનોના બેઘર બનેલા કુટુબોની પુન સ્થાપનની કામગીરી માટે રૂ ૫ કરોડની ગ્રાન્ટ મ્યુનિ કમિશનર હસ્તક ફાળવાઈ

ભૂકપથી ઈજાગ્રસ્ત અને સારવાર-શસ્ત્રક્રિયા કરાવનારા આપત્તિગ્રસ્તો માટે રોકડ સહાય પૅકેજની જાહેરાત

- બાહ્ય સામાન્ય ઈજા રૂ ૨,૦૦૦
- નાની માઈનોર ઈજા રૂ ૫,૦૦૦
- મોટી મેજર ઈજા રૂ ૧૦,૦૦૦
- ૪૦ ટકાથી ઓછી કાયમી અપગ અવસ્થા રૂ ૨૫,૦૦૦
- ૪૦ ટકાથી વધુ કાયમી અપગ અવસ્થા રૂ ૫૦,૦૦૦

અન્ય મહત્ત્વના નિર્ણયો

* વિનાશક ભૂકપગ્રસ્ત વિસ્તારોમા પુન સ્થાપન અને પુન નિર્માણ માટેની સવગ્રાહી કામગીરીના સચાલન માટે મુખ્ય મત્રીશ્રીના અધ્યક્ષસ્થાને ગુજરાત અર્થક્વેક મૅનેજમેન્ટ ઑથૉરિટીની રચના ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ તરીકે સચિવ કક્ષાના અધિકારી

* આધ્ર પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યોના ધોરણે સામાન્ય વહીવટ વિભાગમા ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ અર્થક્વેક રિલીફ (ભૂકપ રાહત પ્રભાગ), અલગ સેક્રેટરીની નિમણૂક

* તીવ્ર ભૂકપગ્રસ્ત તાલુકાને 'જિલ્લા કક્ષાના વહીવટી તત્ર યુનિટ' તરીકે ગણાશે

* આવા દરેક તાલુકામા (૧) અધિક કલેક્ટર અને (૨) અધિક જિલ્લા વિકાસ અધિકારીની નિમણૂક તાત્કાલિક કરાશે, જે અનુક્રમે મહેસૂલી અને પચાયત દ્વારા થનારા રાહતકાર્યો, પુન વસનની જવાબદારી સભાળશે

* ભૂકપગ્રસ્ત વિસ્તારોના તાલુકાઓમા સહુઓ માટે 'અત્યોદયના ધોરણો મુજબ' એક મહિના માટે ધાન્યચારાનુ વિતરણ વિનામૂલ્યે કરાશે

* ટેન્ટ, તાડપત્રીઓ વગેરેનુ લાખોની સખ્યામા વિતરણ થયુ છે તે જથ્થો વધારવા માટે મા મત્રી શ્રી જશપાલસિહજી તાડપત્રીઓ મોટા પાયે ખરીદવા દિલ્હી જશે

* સમગ્ર ગુજરાતમા દુષ્કાળના રાહત કામો ચાલુ કરવાના આદેશો આપી દેવામા આવ્યા છે, પરતુ ભૂકપગ્રસ્ત વિસ્તારોમા ઓછી સખ્યામા શ્રમિકો હોય તોપણ સ્થળ સજોગ પ્રમાણે રાહતના કામો તાત્કાલિક ચાલુ કરી રોજગારી અપાશે

* લગ્ન સમારભો સહિત તમામ સામાજિક સમારભો તદ્દન સાદગીપૂર્વક ઉજવવા પ્રજાને મુખ્ય મત્રીશ્રીની અપીલ આતશબાજી, ફટાકડા વગેરેનો ઉપયોગ નહીં કરવા તેમ જ ગીત સગીત નૃત્ય જેવા કાર્યક્રમોથી દૂર રહેવુ

'અખંડ આનંદ'ની માલિકી તથા માહિતી અંગેનું નિવેદન

ફૉર્મ ૪

(જુઓ નિયમ ૮)

'અખંડ આનંદ'

૧.	પ્રસિદ્ધિસ્થાન	: ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ, આનંદ ભવન, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૨.	પ્રસિદ્ધિનો ગાળો	: માસિક
૩.	મુદ્રકનું નામ	: આનંદભાઈ ન અમીન
	રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
	સરનામું	: 'પામીન', ૧૧, ફ્રેન્ડ્ઝ કૉલોની, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩
૪.	મુદ્રણસ્થાન	: નવજીવન મુદ્રણાલય, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪
૫.	તંત્રીનું નામ	: દિલાવરસિંહ જાડેજા
	રાષ્ટ્રીયતા	: ભારતીય
	સરનામું	: આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

૬. માસિકની માલિકી ધરાવનાર વ્યક્તિઓનાં તથા કુલ મૂડીના એક ટકાથી વધુ શૅર ધરાવનાર ભાગીદારો અથવા શૅર ધરાવનારોનાં નામ તથા સરનામાં :

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનું બોર્ડ

૧. શ્રી આનંદ ન. અમીન
'પામીન', ૧૧, ફ્રેન્ડ્ઝ કૉલોની,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

૨. શ્રી હર્ષદ જે. શાહ
જિતેન્દ્ર ચેમ્બર્સ, રિઝર્વ બૅંકની બાજુમાં,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

૩. શ્રી જિતેન્દ્ર દેસાઈ
નવજીવન બ્લૉક્સ,
સ્પૉર્ટ્સ ક્લબની સામે,
પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

૪. શ્રી સેવંતીલાલ શાહ
શિવમ્ ચેમ્બર્સ
ખાંડ બજાર, વરાછા રોડ,
સુરત-૩૯૫ ૦૦૬

હું, આનંદ અમીન, આથી જાણ કરું છું કે ઉપર જણાવવામાં આવેલી હકીકતો મારી સમજ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે.

આનંદ ન. અમીન
(પ્રકાશકની સહી)

તસવીર દિનેશ શુક્લ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

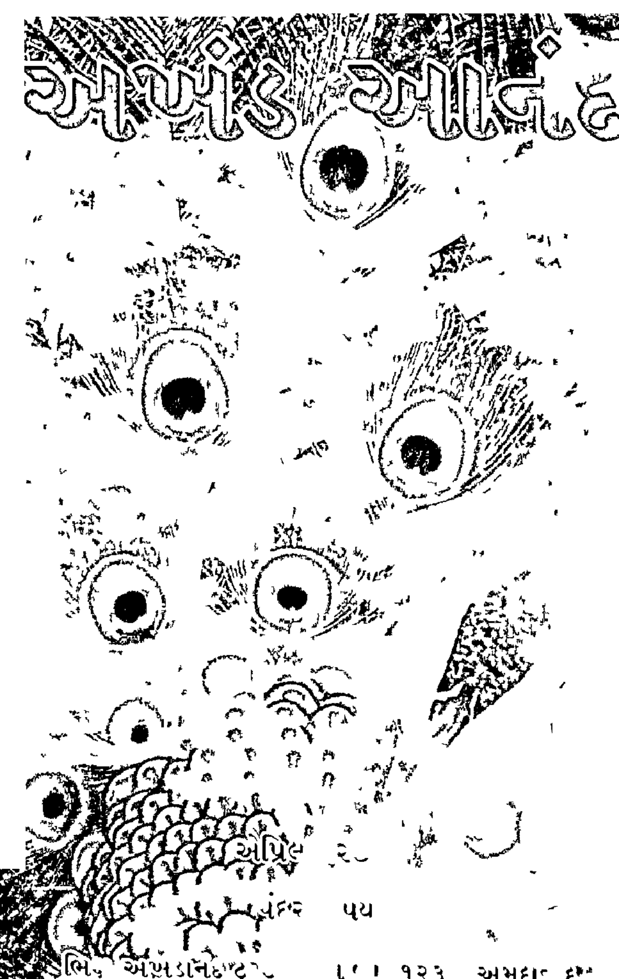
અખંડ આનંદ
એપ્રિલ
૧૨૩

તસવીર : સોમાભાઈ મિસ્ત્રી

१००० ००० ००० ભારતીયો ૨૫રાજ્યો ૧૭ભાષાઓ

૧ સ્વાદ

Amul
The Taste of India
www amul com

ગુજરાત કો-ઑપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ આણંદ ૩૮૮૦૦૧

FCB ULKA 12913 GU

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. **કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળુ તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોડેલું પરબીડિયું મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બંને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતા, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટ મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવુ નહી.

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યા હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનુ અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયાંમાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ –૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ. થી લવાજમ મોકલનારને મ. ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪· ૫૩૫૭૪૮૦

અખંડ આનંદ

એપ્રિલ, ૨૦૦૧

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

ચૈત્ર-વૈશાખ ૨૦૫૭ — એપ્રિલ, ૨૦૦૧

૧	**પતંગિયાની અમૃતયાત્રા** अविज्ञात विजानता विज्ञातम् अविजानताम् । ગુણવંત શાહ	૫
૨	**પ્રેમભક્તિ** જીવ કરતા જીવણ વહાલા	૯
૩	**આપણો કવિતાવારસો** નોળવેલ /પ્રજારામ રાવળ ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૧૧
૪	**આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ** કિયે તે મધારે/પ્રિયકાન્ત મણિયાર, શિશિર વસંત/પ્રજારામ	૧૪
૫	**નવાં કાવ્યો** (સં હરિકૃષ્ણ પાઠક) - ને અહીં થઈને જે નીકળશે/ધીરેન્દ્ર મહેતા, ગઝલ/પ્રવીણ ગઢવી 'નવનવા' એક વ્યથા/ફિલિપ ક્લાર્ક, વરતીકપ પછીથી/નલિન પંડ્યા ખૂબ અઘરું છે/અઝીઝ ટંકારવી, નમાવાન (ગઝલ)/ડૉ કિશોર વાઘેલા	૧૫
૬	**વાર્તાજગત** 'ફરી કોઈ વખત !'/ઈવા ડેવ, ખબરદાર !/પ્રવીણસિંહ ચાવડા, આસ્વાદ/મણિલાલ હ પટેલ, મનુવનના મેયર/મનોજ દાસ	૧૭
૭	**ગઈ કાલ** આનું નામ પ્રજા/દરબાર શ્રી પુંજા વાળા	૩૮
૮	**ચિંતન** આપત્તિઓ કે હૃદયના ગુણવિકાસ માટેનું ટાણું/વિનોબા ભાવે, વૈશ્વિક સમગ્રતાનું રહસ્ય/ચ ઉ મહેતા	૪૨
૯	**શિક્ષણ** કેળવણી સાચી શાળા/જે કૃષ્ણમૂર્તિ, હરીફાઈ અંગે/અહલ્યા ચારી, અનુ ગિજુભાઈ દવે, શિખરો સર કરવાની તાલાવેલી/ભૂપત વડોદરિયા	૪૯
૧૦	**આચમન** ભગવાન મહાવીરની અહિંસા - અર્વાચીનના સંદર્ભમાં ડૉ ભોગીલાલ સાંડેસરા	૫૧

૧૧. શતાબ્દી-વંદના : જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર ૫૬

૧૨. કૃતજ્ઞતા : પ્રકાશનો ઝબકારો/જયવતી શાહ ૬૧

૧૩. લાગણીની ગંગા : સ્વજન/નલિન ઉપાધ્યાય ૬૬

૧૪. ધરતીનું હીર : ડૉક્ટરની નોંધપોથી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ ૬૮

૧૫. સંવેદના : આજકાલ : ધરતીકંપની : આજકાલ/ડૉ. સુસ્મિતા દવે, ૭૧
આટલો સંદેશો મારા વહાલાને કહેજો...!/વસુધા ઇનામદાર

૧૬. ગુહગંગાને તીરે : સાસુજી/બાદરાયણ ૭૪

૧૭. જોયેલું ને જાણેલું : સુખદ અનુભવ/સુમન ગુલાબદાસ ઠાકર, ૭૯
ગુફતગો એક માણસ સાથે/પ્રીતમ લખલાણી
રાજવી અને મહાજન અડધે રસ્તે સામાં મળ્યાં/નરેન્દ્રસિંહ ઝાલા

૧૮. સંકલન : રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોરની દુર્દશા/મંજુ રાવલ, આંબાનું તોરણ/ઇન્દુમતિ કાટદરે, ૮૫
જીવનની ધ્વજ ફરકતી રહેશે/વીનેશ અંતાણી, બચાઉથી પત્ર/ભરત મહેતા,
સાહસ અને ઇન્સાનિયતનો પર્યાય : 'કચ્છીયત'/હિંમત ઓઝા,
અગ્નિપરીક્ષાનો સમય/'વિશ્વવિહાર', પત્ર/ધીરેન્દ્ર મહેતા

૧૯. તંત્રીની વાત : કચ્છના થોડા સ્નૅપશૉટ : ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૯૭
વાચકો લખે છે
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : હેમેન્દ્ર શાહ

આનંદનો અવસર

ભિક્ષુ અખંડાનંદજીની પ્રેરણાથી શબ્દ દ્વારા ગુજરાતના સંસ્કારવિશ્વની અડધા સૈકા ઉપરાંતથી સેવા કરી રહેલા આપણા સામયિક 'અખંડ આનંદ'ને ગુજરાત સરકાર તરફથી ગુજરાતી અખબારોમાં શ્રેષ્ઠ આલેખન માટેની યોજના હેઠળ શ્રેષ્ઠ માસિક તરીકેનો ૧૯૯૯-૨૦૦૦ના વર્ષનો રૂ. ૨૫,૦૦૦/-નો પુરસ્કાર જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. 'અખંડ આનંદ' પરિવારને આ સમાચાર પહોંચાડતાં આનંદની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

— તંત્રીમંડળ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૨૩] ચૈત્ર-વૈશાખ ૨૦૫૭ [એપ્રિલ ૨૦૦૧

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातम् अविजानताम् ।

(કેનોપનિષદ, ખંડ બીજો, મંત્ર ૩)

જે માનતો કે જાણી લીધું બધુંય,
અભિમાની તે, નથી જાણતો કશુંય
જે માનતો કે નથી જાણતો કશુંય
નમ્ર તે, બ્રહ્મને જાણતો હશેય !

એક માણસે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી
'હે પ્રભુ ! તું મારી સાથે વાત કર'
અને ત્યારે કોયલે મધુર ટહુકો કર્યો
માણસે આર્દ્ર સ્વરમાં કહ્યું
'પ્રભુ ! તું મને કંઈ કહે તો ખરો ?'
અને આકાશમાં જોરથી મેઘગર્જના થઈ
પરંતુ માણસે કશુંય ન સાંભળ્યું

*

માણસે આમતેમ નજર કરી
એણે કહ્યું : 'પ્રભુ !' મારે તને જોવો છે '
અને ત્યાં તો પૂર્વાકાશમાં સૂર્યોદય થયો
પરંતુ માણસે તેની નોંધ ન લીધી

માણસે ઘાંટો પાડીને કહ્યું :
'પ્રભુ ! તું મને કોઈ ચમત્કાર બતાવ.'
અને નજીકમાં ઊભેલી ગાયે વાછરડાને જન્મ આપ્યો.
પરંતુ માણસે એની પરવા ન કરી.

*

પછી તો માણસે રડતા સ્વરે કહ્યું :
'હે કરુણાસાગર ! તું મારો સ્પર્શ કર,
જેથી મને ખબર પડે કે
તું અત્યારે અહીં હાજર છે.'
તરત જ પ્રભુએ ત્યાં પહોંચી જઈને
માણસનો સ્પર્શ કર્યો.
પરંતુ માણસે તો શરીર પર વળગેલા
પતંગિયાને ખંખેરી નાખ્યું અને ચાલવા માંડ્યું.

*

છેવટે માણસે થાકીને કહ્યું :
'હે સર્જનહાર ! મને આ સૃષ્ટિનું રહસ્ય સમજાવ.'
પ્રભુએ મૌન સેવ્યું.
અને માતાએ આવીને વહાલથી પોતાના એ
દીકરાને છાતીસરસો ચાંપ્યો !

*

એક અજ્ઞાત કવિની પંક્તિને આધારે મનમાં ઊગેલી આ પ્રાર્થના એટલું કહી જાય છે કે માણસને ચૂકી જવાની કુટેવ નડે છે. જીવન ભલે સાવ નાની નાની ઘટનાઓનું બનેલું હોય, પણ જીવન સ્વયં એક બહુ મોટી ઘટના છે. સતત કશુંક ચૂકી જવાય તેથી જીવવાનું ચૂકી જવાય છે. મૃત્યુ સામે ઊભું હોય ત્યારે માણસને સમજાય છે કે પોતે જીવવાનું ચૂકી ગયો!

આ વિશ્વ રહસ્યના મહાસાગર જેવું છે. એની રચના કોણે કરી? શા માટે કરી? ક્યારે કરી? કયા દ્રવ્યમાંથી કરી? એ વિશ્વમાં આપણું સ્થાન ક્યાં? જવાબ જડતો નથી. રહસ્ય વિસ્મયને જન્મ આપે છે. જે કંઈ નજરે પડે છે, તેની સરખામણીમાં, જે નજરે નથી પડતું તેનો વિસ્તાર ઘણો છે. મહર્ષિ ચરક સાચું કહે છે: 'પ્રત્યક્ષં હિ અલ્પં અનલ્પં અપ્રત્યક્ષમ્.' જે પ્રત્યક્ષ છે તે અલ્પ છે અને જે અપ્રત્યક્ષ છે, તે અતિ વ્યાપક છે. જે અતિ વ્યાપક છે, તે બૃહત્ છે અને બૃહત્ છે, તે બ્રહ્મ છે.

કેનોપનિષદના પ્રથમ મંત્રનો પ્રથમ શબ્દ છે: केन. બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને પ્રગટ કરનારો પ્રશ્ન

શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે 'કેન' એટલે 'કોના દ્વારા ' ભારતીય સંસ્કૃતિમા જે જ્ઞાનસાધના થઈ તેમા ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેની સવાદ-પરપરાનો ફાળો ઘણો મોટો છે માણસ સૃષ્ટિના રહસ્યને જાણવા મથે છે જાણવાનો કોઈ અત નથી જણાતો સમે તેટલુ જાણીએ તોય ઘણુબધુ જાણ્યા વિનાનુ રહી જાય છે ગીતાના સાતમા અધ્યાયમા કૃષ્ણ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની સમજણ આપતી વખતે અર્જુનને જાણવાની એવી અવસ્થાની વાત કરે છે જે જાણ્યા પછી બીજુ જાણવાની જરૂર ન રહે 'यज ज्ञात्वा नेह भूयो' न्यज ज्ञातव्यम, अवशिष्यते (જે જાણવાથી પછી બીજુ જગે ના જાણવુ રહે અધ્યાય-૭, શ્લોક બીજો) કેનોપનિષદ સામવેદના 'તલવકાર બ્રાહ્મણ'નો જ એક વિભાગ છે

ઉપરોક્ત ઉપનિષદ મત્રમા એક મૌલિક વાત ઋષિએ કરી છે પડિતોને પોતાના જ્ઞાનનો અહકાર રહેતો હોય છે એમને લાગે છે કે બ્રહ્મનુ રહસ્ય સમજાઈ ગયુ છે આવા જ્ઞાનાભિમાન માટે મેઘાણીએ, 'જ્ઞાન-ગુમાનની ગાસડી' જેવા શબ્દો કાવ્યમાં પ્રયોજેલા ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથે જરા જુદા મિજાજમા જાણવાના મિથ્યાભિમાનની મશ્કરી કરેલી

'રથયાત્રા, લોકસમૂહ, મહા ધૂમધામ,
ભક્તો આળોટી પથે કરે છે પ્રણામ,
પથ માને હુ છુ દેવ, રથ માને સ્વામી,
મૂર્તિ માને હુ છુ દેવ, હસે અતર્યામી !'

ઋષિ સ્પષ્ટ વાત કરે છે જેઓને એવો વહેમ છે કે પોતે બ્રહ્મને જાણે છે, તેઓ બ્રહ્મને જાણતા નથી જેઓ નમ્રપણે માને છે કે પોતે બ્રહ્મને જાણતા નથી, તેઓ જ ખરેખર જાણે છે ઋષિએ કરેલી આવી ક્રાતિકારી વાતનો પ્રતિઘોષ આપણને સોક્રેટિસના વિધાનમા સાભળવા મળે છે તે કહેતો 'જે જાણે છે કે પોતે નથી જાણતો, તે જ ખરેખર જાણે છે ' ક્યારેક પડિતો આ વાતે માર ખાઈ જાય છે શાસ્ત્રાર્થ વખતે મળેલો વિજય અહકારજન્ય હોઈ શકે છે પડિત અને સાધુ આ વાતે જુદા પડે છે સૉક્રેટિસ વારવાર સૌને કહેતો તમારા 'સ્વ'ને ઓળખો એક જણે એને રોકડુ પૂછી માર્યું તમે તમારા 'સ્વ'ને ઓળખો છો ખરા? સૉક્રેટિસે કહ્યુ 'હુય નથી ઓળખતો, પરતુ હુ નથી ઓળખતો, તેની મને ખબર છે '

બ્રહ્મની શોધમા નમ્રતા જરૂરી છે સત્યશોધક નમ્ર હોવો જોઈએ પોતે નથી જાણતો, એવો ખ્યાલ હોય તેવો સત્યશોધક ખુલ્લા મનનો હોય છે આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક, સત્યશોધક અભિમાની ન હોવો જોઈએ કચ્છમા વિનાશક ભૂકપ આવ્યો તેથી કેટલાક નાસ્તિકોને આસ્તિકતા પ્રત્યે આકર્ષણ જાગ્યુ અને કેટલાક આસ્તિકો અડધાપડધા નાસ્તિક બની ગયા જેમની વિચારવાની ટેવ લગભગ છૂટી ગયેલી, તેવા લોકો પણ વિચાર ચડી ગયા!

અધ્યાત્મ-રામાયણમાં રામ-લક્ષ્મણ વચ્ચે થયેલા મધુર સંવાદ દરમિયાન રામને મુખેથી કેટલીક મૌલિક વાતો થઈ છે. લક્ષ્મણ રામને મોક્ષપ્રાપ્તિની સાધના અંગે પ્રશ્ન પૂછે છે. રામ લંબાણથી જે જવાબ આપે છે તેમાંની માત્ર બે જ બાબતો અહીં પ્રસ્તુત છે:

(૧) રામ લક્ષ્મણને કહે છે : શરીર જ આ સંસારવૃક્ષનું દૃઢ મૂળ છે.

(દેહ એવ હિ સંસારવૃક્ષમૂલં દૃઢં સ્મૃતમ્).

(૨) રામ લક્ષ્મણને કહે છે : સૃષ્ટિની મૂળભૂત એકતાનું જ્ઞાન થાય ત્યારે શરીરકેન્દ્રી બધી અવિદ્યા પરમાત્મામાં લીન થઈ જાય છે. અવિદ્યાની એ લયાવસ્થાને જ મોક્ષ કહે છે (સા અવસ્થા મુક્તિ: ઇતિ ઉક્તા).

જીવનના લયને અને લયસાધનાને અંતે પ્રાપ્ત થતી લયલીનતાને મોક્ષ ગણવાની વાત સંસારીઓ માટે અગત્યની છે. એમાં ક્યાંય દેહનો અનાદર નથી. રામ તો દેહને સંસારવૃક્ષના મૂળ તરીકે પ્રસ્થાપે છે.

સૃષ્ટિને સમજવાના બે માર્ગો છે: જ્ઞાનમાર્ગ અને વિજ્ઞાનમાર્ગ. બંને અન્યોન્ય-પૂરક છે. બંને વચ્ચે કોઈ આંતરવિરોધ નથી. આપણા અસ્તિત્વનું સંગોપન બે વિશ્વો દ્વારા થતું રહે છે: અંત:વિશ્વ અને બાહ્યવિશ્વ. અંત:વિશ્વની સમજણને અધ્યાત્મ કહે છે. બાહ્યવિશ્વની સમજણને વિજ્ઞાન કહે છે. અંત:વિશ્વને સમજવામાં આત્મલક્ષિતા (સબ્જેક્ટિવિટી) મદદરૂપ થાય છે, જ્યારે બાહ્યવિશ્વને સમજવામાં વસ્તુલક્ષિતા (ઑબ્જેક્ટિવિટી) ઉપકારક બને છે. અધ્યાત્મનો પાયો સત્ય છે, બાહ્યવિશ્વના પાયામાં ઋત છે. અધ્યાત્મની આરાધના વિદ્યા (આત્મવિદ્યા) દ્વારા થાય છે, જ્યારે વિજ્ઞાનના આવિષ્કારોની સાધના અવિદ્યા ગણાય છે.

આજનો માણસ કેવળ બાહ્યવિશ્વમાં રાચતો થયો છે. એની પાસે પોતાની અંદર ડોકિયું કરવાની ફુરસદ નથી. એને ખબર પણ ન પડે તેમ એ ટેક્નોલૉજીએ સામે ધરેલાં ઉપકરણોને વિસ્મયથી જોતો થયો છે. હવે સૂર્યોદય કે વરસાદ કે ટહુકો કે પતંગિયું એના વિસ્મયને જગાડી ન શકે એવી પરિસ્થિતિ છે. ઉપકરણનો વિનિયોગ કરનારો એ 'ટેક્નોપુરુષ' પોતે યંત્ર બની રહ્યો છે. એની ઘણીબધી ક્રિયાઓ યંત્રવત્ થતી રહે છે. એ કોઈનો આભાર માનતી વખતે 'થેંક-યૂ' કહે ત્યારે ભીનો નથી હોતો. એ કોઈને 'સૉરી' કહે ત્યારે એના અંતરમાં, ભૂલ થઈ તેનું દુ:ખ નથી હોતું. એ પ્રિયજનને 'આઈ લવ યૂ' કહે ત્યારે પણ પ્રેમની ઝંકૃતિ ગેરહાજર હોય છે. અંત:વિશ્વ સતત સંકોડાતું જાય છે. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથે પ્રાર્થના કરી: 'અંતર મમ વિકસિત કરો.' બ્રહ્મ બૃહત્ છે. એની વ્યાપકતાને પામવા માટે સાંકડું હૃદય ચાલે ખરું? અંત:વિશ્વ જેટલું 'વિકસિત' હોય તેટલું એ બાહ્યવિશ્વની વ્યાપકતાનો પરચો પામી શકે. અંદરની વિશાળતા વગર બહારની વ્યાપકતાને પામવાનું શક્ય નથી. પોતાની જાતને જાણ્યા વગર બ્રહ્મને જાણવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે.

○ ○ ○

જીવ કરતાં જીવણ વહાલા

"પળવાર પણ તું અમને મૂકીને ના જઈશ, વહાલા"

- કૃષ્ણને ગોપીઓ કરગરી રહી હતી

"કાલે સવારે પિતાજીની આજ્ઞાથી મથુરા જવું પડે તેમ છે એક રાત પૂરતો જ જાઉં છું" કૃષ્ણે હસીને કહ્યું

પણ ગોપીઓનું મન માન્યું નહીં રાધા, લલિતા, લવંગિકા, ચન્દ્રભાગા સૌ ગોપીઓએ જમુનાકિનારે એકઠી મળીને નક્કી કર્યું કે કૃષ્ણને જતો રોકવો પછી ઘેર જઈને સૂતી ખરી, પણ દરેકના મનમાં ચટપટી હતી કે કૃષ્ણ સવારે પડતા મળ્યા વિના જતો રહેશે તો? કૃષ્ણ વિના કેમ જિવાશે?

મધરાતે રાધા "અરે કૃષ્ણ! ઓ કૃષ્ણ!" કરતી બેબાકળી જાગી ગઈ જાગી ચન્દ્રભાગાને જગાડીને કહ્યું, "અલી ઊઠ, ઊઠ! કૃષ્ણ તો ચાલ્યો!" ચન્દ્રભાગાએ લલિતાને જગાડી, લલિતાએ લવંગિકાને જગાડી એમ બધી ગોપીઓ જાગી ગઈ ને પ્રાતઃકર્મે લાગી ગઈ તેમના કોલાહલથી તો ઠીક, પણ રાધા કૃષ્ણચરિત્રના પ્રભાતિયા ગાવા લાગી ત્યારે વૃંદાવનના પંખી રોજના નિયમ પ્રમાણે જાગીને મધુર કલરવ કરવા લાગ્યા સ્વામિની રાધાના ગીત સાંભળીને વાછરુ ભાંભરવા લાગ્યા, જમુના ડોલવા લાગી અને જળચર પણ જાગી ગયા રાધાના સ્વરનો જાદુ સમગ્ર સૃષ્ટિ પર થયો આખી સૃષ્ટિ સચેત થઈ ગઈ એટલે ખુદ સૂરજદેવતાને એમ થયું કે મારા કર્તવ્યમાં પ્રમાદ થયો કે શું? રાધાના પ્રભાતિયાએ મધરાતે સૂર્યનો ઉદય કરાવ્યો! પ્રકાશ ફેલાતા કમળ ખીલી ઊઠ્યા ને ઘુવડ નાસી ગયા વિરહવ્યાકુળ ગોપીઓના કૃષ્ણપ્રેમે કુદરતના ક્રમને આમ પલટાવી નાખ્યો

ગોકુળની ગાયોને દીનારવ કરતી, રડતી મૂકીને કૃષ્ણ રથમાં બેઠા અક્રૂરજી રથ હાંકે છે દૂર નજર નાખી તો ચીલામાં વ્યૂહ રચીને ઊભેલું ગોપીઓનું ઝુંડ દેખાયું અક્રૂરે રાશ ખેંચીને ચાબુક મારી ઘોડાને મારી મૂક્યા ગોપીઓ માર્ગ રૂંધીને ઊભી હતી તેમની સાથે અથડાયા વિના આગળ જવું અશક્ય હતું અક્રૂરે રથને ગોળગોળ ફેરવવા માંડ્યો, જેથી આગળ તેને મારગ આપે એટલામાં દનવીન ગોપીઓએ એકાએક અટકી જઈને પોશે પોશે રેતી ઉડાડવા માંડી પવનવેગી અશ્વો તે રેતીના ખાબડા ખળાય? પળવારમાં રથ આગળ નીકળી ગયો કૃષ્ણે હાશકારો કર્યો અક્રૂર હરખમાં આવ્યા

પણ બીજી જ પળે પાછું વાળીને જુએ છે તો ગોપીઓ પાછળ દોડી રહી છે સૌથી આગળ રાધા છે ભાન સાનો નથી ને શરીર પરસેવાથી રેબઝેબ! જોતજોતામાં રથને પકડી પાડ્યો સખીઓ પણ આવી પહોંચી કોઈએ રાશ ઝીલી તો કોઈએ પરોણો બધીય રથની સાથે ઘસડાવા લાગી કૃષ્ણે અક્રૂરને કહ્યું, "એમને સાથે હાંકી લો" તાણાતા તાણાતા રાધાએ રથના પૈડાની ખીલો કાઢી નાખી પૈડું રથથી જુદું થઈ ગયું ને રથ એના સારથિ અને બેસનાર સાથે કડકડભૂસ કરતો નીચે પડ્યા

ગોપીઓ મુક્ત હાસ્ય કરતી, તાળીઓ પાડતી રથને ઘેરી વળી. સૌપ્રથમ બધીએ ભેગી થઈને અક્રૂરને પકડીને રથના પૈડા સાથે બાંધ્યા. પછી મધપૂડાને મધમાખીઓ ચોંટી પડે તેમ ગોપીઓ કૃષ્ણને વીંટળાઈ વળી.

"અરેરે, તમારા જેવું કોઈ કઠણ કાળજાનું હશે? અમારા પર રથ દોડાવીને જવું હોય તો જાઓ, અમારા પ્રાણ લઈ લો, પણ અમને શા સારુ રિબાવો છો?" રાધાએ વલોપાત માંડ્યો.

"તમે મને પજવો નહીં, મોડું થશે તો પિતાજી ખિજાશે."

"જીવ જાય તો ભલે, પણ કાનકુંવર, અમે તમને કુંજમાં લઈ ગયા વિના છોડવાનાં નથી."

"પણ તમે મને પછાડ્યો છે. મારા પગે વગાડ્યું છે, તે હું શી રીતે કુંજગલીમાં આવું?"

"તમે કહો તે વાહનમાં લઈ જઈએ."

"મારે તો હાથી જોઈએ." કૃષ્ણ લુચ્ચું હસ્યા.

"ઓહો, હાથી જોઈએ ને? અબઘડી હાથી લાવું." રાધાએ ચપટી વગાડતાં જવાબ આપ્યો.

પછી રાધાએ હાથીની સુંદર રચના કરી. ચાર સખીઓ હાથીના ચાર પગને સ્થાને ગોઠવાઈ ગઈ. પૃષ્ઠભાગે પૂંછડા તરીકે ચંદ્રભાગા ગોઠવાઈ. રાધાનો ચોટલો સૂંઢનો ને લટકતો રાખેલો ચૂડાવાળો હાથ દંતૂશળ!

"હવે બિરાજિયે, હસ્તી સજ્જ થઈ ઊભો છે." રાધા બોલી.

"પણ અંકુશ ક્યાં છે? અંકુશ ન હોય તો આ નારીકુંજર વશ શી રીતે રહે?" કૃષ્ણે કહ્યું.

સર્વ ગોપીઓના હૃદયની અમૃત-કૂપીમાં છલોછલ ભરેલો પ્રેમ એકઠો કરીને તેનો કઠિનમાં કઠિન અને મૃદુમાં મૃદુ અંકુશ બનાવીને-રાધાએ કૃષ્ણને આપ્યો.

આ અદ્દ્ભુત હાથીએ બીજી જ ક્ષણે કૃષ્ણને વૃન્દાવનની કુંજગલીમાં લાવી મૂક્યા. હાથી અદશ્ય થયો. કૃષ્ણ ગોપીઓમાં અધ્ધર ઝિલાયા.

"જુઓ નાથજી, એક વાર અમારી સાથે રાસ રમો. પછી બાપના સમ ખાઓ કે કાલે આવીશ ને મથુરામાં કાંઈ તોફાન નહીં કરું. પછી સિધાવો."

કૃષ્ણ વૃન્દાવનની કુંજગલીમાં પ્રેમઘેલી ગોપીઓ સાથે રાસ રમ્યા. અક્રૂરને બંધનમાંથી છોડ્યા ને પોતે રથારૂઢ થઈ પવનવેગે મથુરા ભણી ઊપડ્યા.

નયન નયનની કીકીને અનિમેષ નિહાળી રહે એમ ગોપીઓ ઝડપથી જતા જગજીવનને એકીટશે જોઈ રહી. હરિદર્શનની તરસ છીપતી નથી એટલે બધી સુંદરીઓ તાડના ઝાડ પર ચડે છે. કૃષ્ણનો રથ જેમ જેમ દૂર જતો જાય છે, તેમ તેમ ગોપીઓ ઉપર ને ઉપર ચડતી જાય છે. કૃષ્ણ દેખાતા બંધ થયા એટલે તેમનો રથ જોવા લાગી, રથ દેખાતો બંધ થયો એટલે ધજા જોવા લાગી અને ધજા પણ અદશ્ય થઈ ત્યારે રથની ગતિથી ઊડતી રજને જોવા લાગી અને રજ પણ દેખાતી બંધ થઈ ત્યારે એ ભગ્નહૃદયા ગોપાંગનાઓએ તાડની ટોચ પરથી પડતું મૂક્યું અને બધીયે વૃન્દાવનની પુણ્યભૂમિ પર પડી! જેને માયા સ્પર્શતી નથી, તે તો ચાલ્યો ગયો; પરંતુ તેની જ માયાથી તેને વળગેલા જીવની કરુણ હાલત પણ તેને સ્પર્શતી નહીં હોય? ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી.

('વિશ્વવિહાર')

ooo

આપણો કવિતાવારસો

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

નોળવેલ

તું તો મારી અમૃતમય કે વલ્લિ છે નોળવેલ,
છુપાયેલી મુજ હૃદયની ગુપ્ત ઊંડી ગુફામાં,
ના, ના, તારી સમય વધતાં શક્તિ કે ક્ષીણ થાય
નિત્યે તાજી, દિવસ દિવસે વર્ધતી શક્તિ, ન્યારી!
આવી મારે સતત લડવો ક્રુદ્ધ રાગાગ્નિસર્પ
કેવી એની તરલ ગતિ, કેવો વળી ઉગ્ર દર્પ!
એની આંખો ચપલ ચૂકવાયે ન, ડોલે ફણા શી!
ડંખાઈને પુનરપિ પુનઃ, સૂંઘીવી નોળવેલ!
જેણે સર્જ્યો પ્રબળ, લડવા ઘોર સંસારસર્પ,
તેણે સર્જી અમૃતમય આ અંતરે નોળવેલ!
ડંખાઈને પુનરપિ પુનઃ, સૂંઘીને નોળવેલ,
પાછું યુદ્ધે સતત મચવું, જીતવું ના જ સ્હેલ!
ઢીલી થાતી સરપ તણી આ શક્તિ, એ ના અખૂટ!
પૂરી થાશે લડત હમણાં, - પીઉં પીયૂષઘૂંટ!

(પદ્મા, પ્ર આ, ૧૯૫૯, પૃ ૧૩૨) — પ્રજારામ રાવળ

આપણા પ્રશિષ્ટ કવિ શ્રી સુન્દરમે પ્રસ્તુત કાવ્યરચનાને આધારે કવિ શ્રી પ્રજારામ રાવળને 'નોળવેલના કવિ' તરીકે ઓળખાવેલા આ કાવ્યરચના શેક્સપિયરશાઈ સૉનેટ છે અને મંદાક્રાંતા છંદમાં રચાઈ છે તેના ચાર ખંડકોમાંથી પહેલા ત્રણ ખંડકો ચાર ચાર પંક્તિઓના તથા છેલ્લો ખંડક બે પંક્તિઓની કડીરૂપ છે

આ સૉનેટ કવિ પ્રજારામની પ્રશિષ્ટ અભિરુચિ તેમ જ અધ્યાત્મરસિકતાનું દ્યોતક છે આ કવિ પથ્ય જીવનરસ અને કાવ્યરસના પુરસ્કર્તા છે શ્રી અરવિંદદર્શન પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા પણ સુદૃઢ છે તેનો પ્રભાવ-પાસ પ્રસ્તુત કાવ્યરચનામાં વરતી શકાય છે કવિએ આ કાવ્યમાં અધ્યાત્મલક્ષી જીવનસાધનાના સંદર્ભમાં નોળવેલના પ્રતીકનો અસરકારક રીતે વિનિયોગ કર્યો છે

આ કાવ્યમાં નિર્દિષ્ટ નોળવેલ એક પ્રકારની વનસ્પતિ છે સાપની સામે નોળિયાની લડાઈ થતાં સાપ નોળિયાને ઝેરી ડંખ દે છે એ ડંખનું ઝેર ઉતારવા નોળિયો નોળવેલ પાસે દોડી જાય છે, તેને સૂંઘે છે અને તેથી તેનું ઝેર ઊતરી જાય છે એ રીતે ઝેર ઊતરી જતાં વળી પાછો નોળિયો સાપની સાથે લડાઈમાં ઊતરે છે અને છેવટ તેનો નાશ કરીને રહે છે કવિએ આ સંદર્ભનો વિનિયોગ અહીં

માનવજીવનની બાબતમાં કર્યો છે.

કવિ નોળવેલનો જ 'અમૃતમય વલ્લિ' - અમૃતવેલ તરીકે નિર્દેશે છે. આ વેલ ઝેર ઉતારીને મૃત્યુને ટાળનારી છે. આ વેલનું સેવન કરનાર મૃત્યુમાંથી - તેના ભયમાંથી ઊગરી શકે છે. આ અમૃતવેલ મનુષ્યની આંતર ગુહામાં રહેલી છે. આ વેલની શક્તિ સમયના વહેવા સાથે ક્ષીણ થતી નથી, બલકે સતત વિકસતી રહે છે. એ અમૃતમય વેલ હોઈ એને કરમાવાપણું છે જ નહીં. એ સતત તાજી રહે છે અને એનું સેવન કરનારનેય સતત તાજગી બક્ષે છે.

પરમાત્માએ આ સૃષ્ટિમાં જો સાપનું સર્જન કર્યું છે તો નાળિયાનું ને નોળવેલનુંયે સર્જન કર્યું છે. એમણે જો સંસારના ઝેરી ડંખ વેઠવા પડે એવી પરિસ્થિતિ સર્જી છે તો એ પરિસ્થિતિમાંથી ઊગરવા માટે નોળવેલની અમૃતમય શક્તિનો ઇલાજ થઈ શકે એવી સુવિધા પણ સર્જી છે. સંસારરૂપી સર્પ વંકરીને સતત મનુષ્યને ઝેરી ડંખ દે છે. એની સામે ઝૂઝતો ઝિંદાદિલ મનુષ્ય નોળવેલ - અમૃતવેલ હોવાના કારણે જ હારીથાકી ન જતાં પેલા સાપના ઝેરીલા આક્રમણનો બરોબર અડીને મુકાબલો કરે છે. પેલો સાપ આમ તો ઘણો ચપળ હોય છે. કોઈક રીતે દાવો દઈને મનુષ્યને ડંખો દેતો રહે છે; પરંતુ નોળવેલનું વરદાન મળ્યું હોઈને મનુષ્ય તેની સામે શ્રદ્ધાપૂત ધીરજ ને હિંમતથી લડી, નોળવેલના સેવનથી પોતાનું ઝેર ઉતારી સાપ સામેના સંઘર્ષમાં અડીખમ ટકી રહે છે. એનું એ રીતે ટકવું એમાં જ અમૃતમયતા છે. પેલા સામાન્ય નોળિયાને તો સાપનું ઝેર ચડતાં ક્યાંક બહાર - બીજે નોળવેલ પાસે જવું પડે છે જ્યારે આ સંસારરૂપી સર્પની સાથે જીવનસંઘર્ષમાં ઝૂઝનાર મનુષ્યરૂપી નકુલને - નોળિયાને તો પોતાની જ અંદર રહેલી નોળવેલનો આશ્રય લેવાનો રહે છે. આ નોળિયાની નોળવેલ ક્યાંય બહાર નહીં, એની પોતાની અંદર જ હોય છે!

પરમાત્માની કૃપા, તેમણે મનુષ્યને અમૃતમય નોળવેલ આપી તેમાં તો અનુભવાય જ પણ એ કૃપા એ નોળવેલ મનુષ્યના અંતરના ઊંડાણમાં આપી હોવાથી સવિશેષ અનુભવાય છે. મનુષ્ય એ અમૃતવેલના વરદાનને જ 'અમૃતસંતાન' સંજ્ઞાને પાત્ર થયો છે. જે પરમાત્માએ સર્પ સર્જ્યો એમણે જ નોળવેલ પણ આપી તેનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ. સાપનો - તેના ઝેરનો મુકાબલો કરવામાં જ અમૃતમયતાની કસોટી છે. અમૃતમયતાની પ્રબળ પ્રતીતિ તો સાપના ઝેરી ડંખોનો પ્રતિકાર કરતાં જ થાય છે. આમ, અમૃતમયતાની પ્રતીતિમાં - તેના અનુભવમાં ઝેરી સર્પ સામેનો સંઘર્ષ ઇષ્ટાપત્તિરૂપ બની રહે છે. ઝેરી સર્પ સામે શિવસંકલ્પપૂર્વક, સાવધાનીથી - ખબરદારીથી, ખમીર અને ખુમારીથી ઝૂઝતાં રહેતાં જ અમૃતાનુભવ થાય છે. સંસારરૂપી સર્પ તો વળી વળીને મનુષ્યને ડંખવા મથતો રહે છે; એ સામે પૂર્ણ જાગૃતિ, પૂરી સચેતતા રાખવાની રહે છે. સામે ઝેરી સર્પ હોય ત્યારે ગાફેલગીરી કે પ્રમાદ પોસાય જ નહીં; એની સામે પૂરી મુમુત્સાવૃત્તિથી મુકાબલો કરવાનો હોય. એવો મુકાબલો નિષ્ફળ જવાનો નથી. સંસારસર્પની સામે લડવામાં મનુષ્યને કશું ખોવાપણું છે જ નહીં. એની પાસે તો એના અંતરતમમાં અમૃતવલ્લિ છે જ છે. એ અમૃતવલ્લિ હોવાનું ભાન એને શ્રદ્ધા અને હિંમત આપે છે, નિર્ભયતા બક્ષે છે અને સાહસ માટે પ્રેરણા-ઉત્તેજના આપે છે. પરમાત્માની સદ્ભાવના નોળવેલના સર્જનમાં તો દેખાય જ, સૂક્ષ્મતયા એ સર્પના સર્જનમાંયે દેખાવી જોઈએ. ઝેરીલા સાપ સામે નોળવેલવાળાં નોળિયો ખડા કરીને જ પરમાત્માએ ઝિંદાદિલીના ઉઘાડ અને વિકાસ માટેની રસમય જુદ્ધલીલાનું-

સંસાર સીતાનું નિર્માણ કર્યું છે. આ જગદ્વીણામાં છેવટનો સ્વર તો 'નોળિયાનો'-નોળવેલનો જ છે. સંસારસર્પ નામના સંઘર્ષમાં અવારનવાર ભલે ઝેરીલા દંશ વેઠવાના થાય, છેવટે તો તેથી અમૃતાસ્વાદ જ પ્રાપ્ત થવાનો છે. જે અનિષ્ટ છે તેની શક્તિ સીમિત હોય છે, દુરિત દુઃખ દે, પણ છેવટે તો તેનાથીયે સતને જ અને સત્ત્વને જ સમર્થન મળે છે. સંસારસર્પની સામે ઝૂઝતા જ મનુષ્યને પોતાનામાંની પોતાનામાં રહેલા નોળવેલનો - પોતાનામાં રહેલી અમૃતમય શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરમાત્મબળ જ આત્મબળરૂપે, અમૃતબળરૂપે પોતાનામાં હોવાનું પ્રતીત થતાં - અનુભવાતાં જ, એનો ગર્જનનો ને અર્જનનો સધિયારો મનુષ્યને મળી રહે છે. સંસારસર્પ સામે ઝૂઝતાંયે મનુષ્ય એ જ સધિયારાનો અનુભવ કરી, દૃઢશ્રદ્ધ, દૃઢબલ બને છે, એ પોતાની દૃઢમૂલતા પ્રતીત કરી પોતાની નૈકટ્યતા ને સાર્થકતાનો પરિતોષ ને પરમાનંદ પામી રહે છે.

આમ, નોળવેલનું ઓઠું લઈને રચાયેલા આ કાવ્યમાં સંસારજીવન તેમ જ અધ્યાત્મજીવનનો મર્માનુભવ કવિએ મહાકાન્તાના ધીરગંભીર લયમાં પ્રાસયુક્ત બાનીમાં પ્રાસાદિક રીતે પ્રગટ કર્યો છે. કવિનો વાક્પ્રસાદ કવિની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની પ્રસન્નતાનો અભિવ્યંજક બની રહે છે.

આમ, તો પ્રત્યેક 'કવિ એક અર્થમાં 'નોળવેલનો કવિ' હોય છે. એ પરાવાણીનો નાદક-ઉપાસક પોતાના અંતરતમમાં અધિષ્ઠિત અમૃતશક્તિનો સાક્ષાત્કાર ન કરે ત્યાં સુધી એ 'અમૃતા વાચા'નો ઉદ્ગાયક બની શકતો નથી. એની કાવ્યવાણી સનાતન સામર્થ્યની અમૃતશક્તિરૂપે વિકસે ત્યારે જ ખરેખરી પોતાની સર્વથા સાર્થકતા પ્રતીત કરી શકે છે. આમ, નોળવેલની શક્તિથી કવિ માત્ર એના આંતર જીવનમાં અને કલાજીવનમાં સક્રિય થાય એ સર્વથા ને સર્વદા ઇષ્ટ લાગે છે.

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે સેવ ખ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે. જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ. ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે.

સંપર્ક
વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય
જી પી ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

(૧)
કિયે તે સંઘાડે

કિયે તે સંઘાડે ઘડ્યો આકાશનો
વિરાટ આ ગોળ ?
એની એ જ આર પર હશે ઘડ્યો રૂમઝૂમ
તારકનો ચગડોળ !
એટલા તે પ્રવેગથી આદિત્યને ઘડ્યો તહીં ફૂટી
ઊઠી જ્વાળા,
હળવા શા હાથે ઘડ્યો એવો ધીરે ધીરે શશી
વહી રહી અમૃતની ધારા.
ઘડી ધૂળ હગભરી ભોમ
એને રોમેરોમ
વળી ઘડ્યાં ઝૂલતાં આ ઝાડ
વેલની આ ઝૂલ
ફૂટ્યાં ફૂલ, લચ્યાં ફળ, સરોવર-જળ
લીલપથી લચ્યું તૃણ
ફાળભર્યું મૃગ
વિસ્તરંત વન
જાણે મન
જેનો પલેપલ ઘડાતો છે ઘાટ એવું સમુદ્રનું શિલ્પ
મહીં મોતીભરી છીપ
અભ્રભર્યા ગગનમાં ઊડી રહ્યાં પંખીઓની પાંખ
ટહુકાતાં ગુલમોરી ગાન,
અમિયલ જનનીનાં થાન,
સકલ આ જોનારને ઘડી માનવની આંખ !
એની એ જ આર પરે ઘડી ઝીણી ઝીણી કીકી
જોઈ રહે જગતને ટીકી ટીકી
તહીં નયનમાં શીદ બુંદ બુંદ આંસુ ઘડ્યાં ?
રહે કદી ન અખંડ - સતત જે તૂટી પડ્યાં.

— પ્રિયકાન્ત મણિયાર

(૨)
શિશિર-વસંત

શિશિર તણે પગલે વૈરાગી,
વસંત આ વરણાગી !
  એક ગેરવે વસ્ત્ર પુરાતન,
    બીજો મખમલ ઓઢે;
  એક ઊભો અવધૂત દિગંબર,
    અન્ય પુષ્પમાં પોઢે !
શીતલ એક હિમાલય-સેવી,
અન્ય જગત-અનુરાગી !
  એક મુનિવ્રત ભજે, અવર તો
    પંચમ સ્વરથી બોલે;
  અરપે એક સમાધિ જગતને,
    અન્ય હૃદયદલ ખોલે !
સ્પંદે પૃથિવીહૃદય વળી વળી રાગી ને વૈરાગી !

— પ્રજારામ

નવાં કાવ્યો

સં હરિકૃષ્ણ પાઠક

– ને અહીં થઈને જે નીકળશે

ધીરેન્દ્ર મહેતા

(ભૂચાલ પછી)

કિલ્લે કિલ્લે કોટકાંગરે
અડીખમ ઊભી તોપુ
રાજમહેલને ઝરૂખડે ઝૂકીને જોતી
અમવારીનો ઠાઠ,
આયનાઓના મોલમા ચારેકોર જુઓને
રોશનદાનો ઝળાહળા
પ્રતિબિમ્બ ઝુલાવે,
હિંડોળાખાટે હીંચે,
રંગબેરંગી ઊડે ફુવારા
કલા વિરાજે
દરબાર ભરીને
કેવા કેવા રૂપ ધરીને !
આખેઆખા ભૂતકાળને
ભવા નદીથી કેવો મ્યુઝિયમમા !
તળાવ કાંઠે
શૂરા ગજવી પાઢે તો પોઢે,
કુદરતાની છત્રછાયાને ઓઢે

* * *

અરધ ઘડીમા
અધવધગ આ કરાળ કાળનુ કેવુ જડબુ હાલ્યુ,
નદા નવદા
વર્તમાનનો ભક્ષ કરતા
આજ અચાનક
ભૂતકાળની ક્ષણો ઉખેડી
વર્તમાનના દષ્ટ્ર વચાળે
ઓરી દીધી

* * *

હવે તો ઇતિહાસ ફેરવશે પૃષ્ઠો
કેવળ દંતકથાનુ રૂપ લઈને,
શૌર્યકથા ને ગાથાઓ પાગ
વાયકા થઈને વહેશે
ને
અહીં થઈને જે નીકળશે,
અફવા થઈ ફેલાઈ જશે
આ નગરમા

O

ગઝલ / પ્રવીણ ગરવા 'સજનવા'

ઝખનાઓ ઝગમગે છે
કોણ મારામા ફરે છે

આ જળાશયમા હવે કઈ
માછલીઓ તરવરે છે

કોણ આવ્યુ બારણે કે
એક દીવો થરથરે છે

દર્પણોની ઓથ વચ્ચે
તુ મને કા છેતરે છે

છમ્મલીલા ઘાસ ઉપર
એક પીછુ ફરફરે છે

કેમ હુ ભૂલી શકુ કે?
હર ક્ષણે તુ સાંભરે છે

O

એક વ્યથા / ફિલિપ ક્લાર્ક

ઝરતી હૈયા ખોટ
ને કરવી રઝળપાટ
દાઝી જવુ
ચહેરા પરની
રેખાઓના સ્પર્શથી
વ્યથાનુ

'લૂ'ની જેમ ચોંટી જવું,
'હા' અને 'ના'
વચ્ચે મારવાં તરફડિયાં
લાચારી ચગળવી
ચ્વિંગમની જેમ
કાલની શંકા આશંકામાં
રગદોળી દેવો
આજના સૂર્યને,
પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નની જેમ,
ખોડાઈ જવું
ને બળવું અંતરિયાળ.

○

ધરતીકંપ પછીથી/નલિન પંડ્યા

તોતિંગ ઇમારતે ઇમારતે
ઈશ્વરે પોતાના હસ્તાક્ષર કરી દીધા;
ને તેના અવસરની કંકોતરી
સઘળે વહેંચી દીધી;
એના અગોચર યમનિયમની આગગાડી
અવિરત ભભકતી ભભકતી
દોડ્યે જાય છે
શાંત પડે તોય ને ઉગ્ર થાય તોય
તે આ ધરાનું સમતોલન જાળવે!
બચે જ તિરાડો...તિરાડો...
તતડતા ચિત્તની તિરાડો...
ગંજીફા જેવા ગોઠવેલા
ગગનચુંબી ઍપાર્ટમેન્ટ્સને
સમાવી દીધા એણે
એના પેટાળના પટારામાં
ને દીવા કર્યા સઘળે...
તારો ઉપકાર છે કે –
બે પગ દઈને તેં અમને ઊભા રાખ્યા છે.
અમે ખાલી ખાલી છકી ગયા ઊર્ધ્વ મસ્તકે...!

○

ખૂબ અઘરું છે/અઝીઝ ટંકારવી

ખુદને મળવું જ ખૂબ અઘરું છે
નિજને છળવું જ ખૂબ અઘરું છે
સંતના દરવાજે ટકોરા દઈને
પાછા વળવું જ ખૂબ અઘરું છે
જગની માયામાં ગળાડૂબ બની
હકમાં ભળવું જ ખૂબ અઘરું છે
મહેફિલોમાં તો બધું ક્ષેમકુશળ
પંડે બળવું જ ખૂબ અઘરું છે
ઝૂઝીએ જિંદગી પર્યંત છતાં
મનને કળવું જ ખૂબ અઘરું છે
શીશ સજદામાં ઢળી જાય સહજ
દિલનું ઢળવું જ ખૂબ અઘરું છે.

○

સમાધાન (ગઝલ)/ડૉ. કિશોર વાઘેલા

શરતો બધી જતી કરવી પડે અહીં,
સપનાની ધાબળી વાળવી પડે અહીં.

અધરો બનાવ છે પડઘો બની જવું,
નગરી અવાજની રચવી પડે અહીં.

ભડકો થશે અને સળગી શકે બધું,
ભય છે છતાં સળી ઘસવી પડે અહીં.

સમજી નહીં શકો, સૌ બાબતો તમે,
મનની અકળ નદી તરવી પડે અહીં.

ટપકી રહ્યું રુધિર થઈ સત્યનું ભલે,
ઈશુની જબાનને જડવી પડે અહીં.

○

'ફરી કોઈ વખત !'

ઇવા ડેવ

'આ શું જંગલ બનાવી નાખ્યું છે? લૉન ઉગાડવી છે કે બીડ બનવા દેવું છે?' અચાનક કોઈએ મધુર સ્વરે ટકોર કરી. એ એટલી અણધારી હતી કે હું થોડો ભડકી ઊઠ્યો. પીઠ ફેરવીને મેં અવાજની દિશામાં નજર કરી ત્યારે મેં એક આધેડ ઉંમરનાં બહેનને મારા બાગની પાળી આગળ ઊભેલાં જોયાં. એમનાં વદન પર સ્મિત હતું અને આંખોમાં મરકતું હતું જાણે તોફાન. એક બાજુ ગુસ્સો ચડી રહ્યો હતો એમની બિનજરૂરી દરમિયાનગીરી માટે, અને તે માટે એવું કહી દેવાની ઇચ્છા થઈ રહી હતી કે રસ્તે પડો, બીજા લોકોની વાતોમાં માથું મારવાની તમને કુટેવ પડી ગઈ લાગે છે; તો બીજી બાજુ એમના નિર્મળ નિખાલસ મુખને અને વશીકરણ કરે એવી મલકતી આંખોને નિહાળીને, ઝઘડાને બદલે દોસ્તીનો હાથ લંબાવવાની ઇચ્છા થતી હતી. એમની ટકોરને હળવી મજાક માનીને મેં પણ મજાક કરી, 'વાત એમ છે કે મારા દૂધવાળાએ ઑફર કરી છે કે જો હું અહીં ચરો બનાવું તો એ એની ગાયો ચરાવે અને બદલામાં એ મને દૂધ થોડા સસ્તા ભાવે આપે.'

એ સાંભળીને એ એવા ખિલખિલાટ હસી પડ્યાં કે હું આભો બની ગયો. રસ્તેથી પસાર થતા બેચાર લોકો પણ થોડા ચકિત બન્યા. કદાચિત આશંકિત પણ એમનું ગૌર મુખ લાલ બની ગયું. મને એમની સામું તાકતો ભાળીને ઓચિંતી લજ્જા અનુભવતાં એમણે સાડલાને વક્ષ સ્થળ પર [illegible] કર્યો.

'બહુ વર્ષો પછી પાછા આવ્યા લાગો છો?' એક સળંગ નજર મારા સમગ્ર બદન પર ફેરવીને એમણે પૂછ્યું.

'એવું અનુમાન તમે શેના પરથી કર્યું બહેન?' મને એમનું ઇંગિત ના સમજાયું એટલે મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો.

'તમારાં આ પહેરવેશ ઉપરથી સ્તો! હવે તમે જ કહો, આ અડધું સૂથણું, બ્લાઉઝના જેવું બાંડિયું, પેલા ક્રિકેટરો પહેરે છે એવી ઊંચી ટોપી અને રબરના બૂટો! ફરવા જાવ છો ત્યારે તમે તમારી ઉંમરના કેટલા ગોઠિયાઓને આવા પહેરવેશમાં ફરવા નીકળેલા જુઓ છો?'

હું અવાક્ બની ગયો. સ્વપ્નમાં પણ વિચાર્યું નહોતું કે ઇન્ટરનેશનલ ફૅશનના પાટલૂન, ટીશર્ટ, હૅટ અને બૂટની કોઈ આવી હાંસી ઉડાવશે. સાથે સાથે એકાએક ફ્લૅશબૅક પણ મગજમાં ઊપસી આવ્યા. ફરવા જતી વખતે કોઈ કોઈ લોકોને મારી સામેથી પસાર થઈ ગયા પછી દબાતું ખીખી હાસ્ય કરતા સાંભળ્યા હતા, ખાસ કરીને શાળામાં જતા બાળવૃંદને. એક દુકાનમાં કશીક ખરીદી કરતો હતો ત્યારે કોઈ એક મસ્કરો મને 'જૉની વૉકર' 'જૉની વૉકર' ખીજવીને ભાગી ગયો હતો. પરંતુ આમ કોઈ વ્યક્તિ, આવી સોનેરી ને કડવી ટીકા મારા મોં પર ફટકારશે એને માટેની મારી માનસિક તૈયારી નહોતી. હું જબરી દ્વિધા અનુભવી રહ્યો. મને ચૂપ થઈ ગયેલો ભાળીને, કદાચ મારો ખિન્ન ચહેરો નિહાળીને, તેઓ થોડાં અસ્વસ્થ બન્યાં હોય એમ મને લાગ્યું.

એમણે ઋજુ સ્વરે પૃચ્છા કરી, 'તમને માઠું લાગ્યું; નહીં?'

મીઠા સૂરે પુછાયેલા તે પ્રશ્ને મને થોડી શાંતિ અર્પી. મેં કબૂલ કર્યું, 'જો હું ના પાડું તો મારી પોતાની સાથે જ છેતરામણી કરવા જેવું થશે. અમેરિકામાં ખાસ્સા પૈસા ખર્ચીને લોકો અમુક જ બ્રાંડના કપડાં, શૂઝ, કૉસ્મેટિક સાધનો, જેવાં કે લિપ્સ્ટિક, પાઉડર, અત્તરો, વગેરે ખરીદે છે. હવે અહીંના લોકોને હું જોકર જેવો લાગું....'

'ના, ના' મને અધવચ્ચે અટકાવતાં, અત્યંત ક્ષોભ અનુભવતાં એમણે ચંદનશો લેપ ચોપડવાનો પ્રયાસ કર્યો, 'સાચું કહું છું, તમારા સમ....'

હવે મારે એમને અટકાવવાં પડ્યાં, 'પ્લીઝ, તમે સમ ના ખાશો. તમે જે કહેશો તે હું માની લઈશ. તમે વાતો બનાવો એવાં માણસ લાગતાં નથી.'

મારા ખેલદિલ બોલથી એમની પર અનુકૂળ અસર થઈ. એમણે એમનું વાક્ય પૂરું કર્યું, 'મારા કહેવાની પાછળ એવી કોઈ હાંસીજનક મતલબ નહોતી. ટેવ પડી છે ને એટલે વળી પાછી સમ ખાવા જતી'તી કે તમે 'જૉની વૉકર' જેવા તો બિલકુલ નથી દેખાતા. ઊલટાનાં તમને એ બધાંય શોભે છે.' ફરી પાછી કશીક અવઢવને કારણે થોડાં થોથવાઈને એ ઝડપથી બોલી ગયાં, 'તમે આમ ફાંકડા લાગો છો!?'

અને અમારી આંખો મળી અને સ્થિર નેત્રોએ અમે એકમેકને નીરખી રહ્યાં; જાણે એકબીજાના ઇરાદાઓ ઉકેલવા અને એકબીજાને સમગ્ર રીતે માપવાના, પામવાના પ્રયાસો ના કરી રહ્યાં હોઈએ? એકસંગાથે, ક્વચિત્ જ અનુભવાય છે એવી, અંતઃ ચક્ષુ ખોલીને ભાળી શકાય એવી, માત્ર અગમપંથીઓને જ અનુભૂતિ થાય એવી, સમાંતર લાગણીની છોળોથી અમે ભીંજાઈ રહ્યાં. સમયે જાણે એક નાનું ઝોકું ખાઈ લીધું.

'થેંક યૂ ફૉર ધ કૉમ્પ્લિમેન્ટ્સ! તમારી વાત એક રીતે સાચી છે. જે અમેરિકામાં સાવ સામાન્ય લાગે તે અહીં ઇન્ડિયામાં થોડું અજુગતું લાગે. એટલે જ કહેવાય છે ને, 'રોમમાં હો તો રોમનોની જેમ વર્તો.'

'હાશ, આ સાંભળીને મારો જીવ હેઠો બેઠો. થોડું હસવામાં બોલતાં બોલી તો નાખ્યું પણ તમારા પર એની માઠી અસર થઈ એમ સમજાતાં હું સાચે જ ખૂબ ગભરાઈ ગઈ. થયું, પ્રથમ ગ્રાસે જ આ શું થઈ ગયું?'

'કોઈ પણ ચીજ કે વસ્તુ: પાણી, માણસ, રસ્તો, પ્રાણી વગેરે, જે અજાણી હોય તો એના સંબંધમાં ભૂલ થવાની કે ઠોકર લાગવાની શક્યતા રહેવાની જ. એથી કંઈ ઓછું ડરીને ખૂણામાં બેસી રહેવાય છે?'

'ના, ના જ બેસી રહેવાય! એ જાણીને તમને નવાઈ લાગશે કે જ્યારથી તમારા આ ઘરની મરામત શરૂ થઈ હતી, અને એનાં રંગરોગાન થતાં હતાં ત્યારથી કોણ જાણે કેમ મનમાં એક પ્રકારનું કુતૂહલ થયા કરતું હતું - કોણ આવવાનું છે આ બંગલામાં? કેવાં હશે આ લોકો....'

'કેવો હશે એ માનવી? એકલો માણસ, હું!' મેં હસીને એમના ખ્યાલને સુધાર્યો.

'ઓહ! તો તમે એકલા આ બંગલામાં રહો છો?!' પછી અચાનક કશુંક યાદ આવતાં, આજીજી કરતાં એમણે મને કહ્યું, 'માફ કરજો, મારે મોડું થઈ રહ્યું છે. જોડેની સોસાયટીમાં એક સ્વામીજીનાં ગીતા પર પ્રવચનો ચાલે છે. તે સાંભળવા જઈ રહી હતી અને જુઓને મંડી પડી તમારી સાથે વાતો કરવા આવજો!'

એ ઝડપથી ત્યાંથી સરકવા લાગ્યાં. અસ્વસ્થ

બની જઈ ઊંચા સાદે મે પૂછ્યુ, 'પણ નામળો તમે તમારી વાત તો કરી નહીં, તમારું ઓળખાણ તો આપ્યુ નહીં'

હસતા હસતા હાથ હલાવતા એમણે મીઠા સ્વરે મને આશ્વાસન આપ્યુ, 'ફરી વળી કોઈ વખત!'

* * *

મંત્રની જેમ ગુંજન થઈ ઊઠ્યુ, 'ફરી વળી કોઈ વખત!' ફરી વળી કોઈ વખત!', જેમ કોઈ ધૂન, કોઈ ભજન, ગીતની પદપક્તિ, કોઈ ફિલ્મી ગાયનની સૂરાવલિ મગજમા સ્વયંસચાલના કરતી ઘૂમે તેમ, બીજા બધા કાર્યોમા રત હોઈએ તો પણ, આપણુ ધ્યાન બીજા કશાક બિંદુઓ પર કેન્દ્રિત હોય તો પણ આકદન ઈંચ ઊંચા ઊગી નીકળેલા ઘાસ પર નજર ફેરવી, અવારનવાર જોરથી ફૂકાયેલ પવનથી ઝૂકી પડેલી ઉન્નત અશોકની ડાળીઓ જોઈ, નવા રોપાઓની નાખત થયેલ જમીન પર દૃષ્ટિ નાખી અને કોઈ કોઈ જગાએએ ગૂમડાની જેમ ઊપસી ઊઠેલા ઊધઈના નાના રાફડાઓને જોયા મનોમન મે કબૂલ કર્યું કે એમની ટીકામા ભારોભાર વજૂદ હતુ સમારકામ કરાવી રંગરોગાન થયેલા બગલાને બાગની હાલત શોભા નથી દતી

એના નિરાકરણનો વિચાર કરતા કરતા મે ઘરમા પ્રવેશ કર્યો અને ઓરડામા બેઠો કે તરત અચાનક લાગણી થઈ આવી, 'એકલો પડી ગયો!' બેએક માસથી, ન્યૂ યોર્કથી અમદાવાદના નવરંગપુરાની આ સોસાયટીમા સ્થિર થયો ત્યારથી અબઘડી સુધી એમ જ લાગતુ હતુ કે બધુ મે બનાવેલી યોજના મુજબ ચાલતુ હતુ ને હવે, પળોમા, એમને મળવાનુ થતાક, જાણે પરિસ્થિતિએ કટ્ટ પડખુ ફેરવી લીધુ, આગધાર્યો એક નવા વળાક પર આવીને હુ ખડો થઈ રહ્યો શરીરમા અચાનક એક પ્રકારની નિષ્ક્રિયતા આવવા લાગી અને મનમા દ્વદ્વ શરૂ થયુ-

'એકલતા લાગે છે? પરતુ કેમ લાગે છે? 'પાછલી વયમા મારે જે કરવુ છે, મારે જેમ જીવવુ છે એમ જ જીવીશ' એવી એક ઝિંદનૂરીના તાણાને વળ ચડાવી તુ ત્યાના લાબા વસવાટને ટૂંકાવીને, ઝઘડીને, કુટુબથી અલગ થઈ જઈને એકલો ઈન્ડિયામા-અમદાવાદમા, ગુજરાતમા રહેવા આવ્યો, ખરુ? સુધા (પત્ની)એ અમેરિકન નાગરિક બનવાનુ પસંદ કર્યું તે એને નાપસંદ કર્યું શુ કારણ? સસાર ઠીક નહોતો ચાલ્યો અમેરિકામા એટલે? હા અને ના, સસાર તો સાધારણ માણસોનો જેમ ચાલે છે તેમ ચાલ્યો પણ છેવટે બહુ કુટુબીજનોએ વિશ્વાસઘાત કર્યો મારી સાથે તે ખોફનાક પ્રસગની યાદદાસ્ત કેમ ભૂલાતી નથી? નહીં ભૂલાય, કારણ કે તે તારા જીવનનો મોટી મોટો ઘાવ છે મન હજુય માનવા તૈયાર નથી કે પોતાના જ પિંડના હિસ્સાઓ, ના, એમ કહોને કે મારા અસ્તિત્વના અવિભાજ્ય અગો, સ્વાર્થને કારણે આગી વખતે, જ્યારે મને એમની ખાસ જરૂરત હતી ત્યારે જ, ભેળા થઈ જઈને ચાલ રમી ગયા! તે સ્વાર્થની જ લગાઈ હતી, બેશક એમને એમ લાગ્યુ કે મારી છેલ્લી ઘડીઓ ગણાઈ રહી હતી એકબે દિવસ પણ ગલ્ફ ના જોઈ શક્યા કોમામાથી થોડી ક્ષણો માટે બહાર આવ્યો અને એમણે સહી કરાવી લીધી કોરા કાગળ પર અને જુઓ નિયતિનો ખેલ! જીવી ગયો હુ, માદગીમાથી સાજો થઈ ગયો એમનુ પોકળ ખૂલી ગયુ, કેમેય જેનો વિશ્વાસ ના પડે એવો શકુની દાવપેચ છતો થઈ ગયો ખેર, અમેરિકાના ઈન્કમટેક્સ ડિપાર્ટમેન્ટનો મારે મોટો ઉપકાર માનવો રહ્યો કે મારા બૅન્ક એકાઉન્ટો સહીસલામત રહ્યા અને આ ઘરબારનો માલિક બનવા માટે હુ નસીબદાર બન્યો પેલા બહેન-

(જેને નામ દીધા વિના ભાગી ગયાં!) - આ વાત કદીય નહીં માને! કોઈ નહીં માને. કેવું વિષમ આ વિશ્વ છે, અને કેવી વિચિત્ર વિડંબના બની ગઈ છે મારી આ જિંદગી!

'ગોળ ગોળ વાતોનાં વર્તુળોમાં ચક્કર મારવાથી શું દળદર ફીટવાનું છે? સ્વીકારી લે એ વાત કે થોડી વાર પહેલાં પેલાં બહેનની સાથે જે ઓચિંતી મુલાકાત થઈ છે તેણે તારી આ તદ્દન નવીન મન: સ્થિતિ પેદા કરી છે. ચક્ષુઓ સમક્ષ હમણાં શું તર્યા કરે છે? એમનો ગૌરવર્ણ ચહેરો, એના પર પથરાયેલ નિખાલસતા, નયનોમાં છુપાયેલું અને છતાંય છતું થઈ જતું મસ્તીભર્યું સ્મિત અને નૈસર્ગિક છૂટી નીકળેલું નિર્મળ ખડખડાટ હાસ્ય! બોલ કાનમાં શું ગુંજી રહ્યું છે? રુંવે રુંવે આહ્‌લાદક પ્રસરાવે એવો પેલો કૉમ્પ્લિમેન્ટ, 'આમ તો તમે ફાંકડા લાગો છો!....' તો એ વાત છે, ભાઈસાહેબ! વાત એમ છે કે ખુશામત તો ખુદાનેય પ્યારી લાગે છે તો નાચીજ માનવીની શું વિસાત!'

સ્વયંસ્ફુરણાથી હું ઊભો થઈ અને મારા બેડરૂમમાં ગયો; ડ્રેસિંગ ટેબલ સામે ઊભો રહ્યો અને સારા બદનને સળંગ નજરોથી નીરખી રહ્યો. સ્વગત બોલાઈ ગયું, 'નૉટ બૅડ! એમની વાતમાં વજૂદ છે; આ પહેરવેશ મને સ્યૂટ થાય છે.' મારી પોતાની આંખોમાં આંખો પરોવી, દાઢી પર હાથ ફેરવ્યો, વાળમાં આંગળીઓ સેરવીને એના જાડાં ઝૂમખાંઓને સરખાં કર્યાં, 'જવાનીમાં હતાં એવાં જ મારાં આ લટકતાં લાગે છે, જો કે થોડાં ઓછાં સફેદ દેખાય છે, મોંની અંદરની બેત્રણ દાઢો સિવાયના બધા દાંત અકબંધ છે; એક આંખે થોડી ઝાંખપ વળે છે પણ ચશ્મા સાથે સારું દેખે છે. વંચાય છે. એકંદરે બધું જ સલામત છે,' મેં શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અનુભવી, ચેતનાનો સંચાર થયો, અને હતાશા ખંખેરાઈ ગઈ. 'ના, એકલો ક્યાં પડ્યો છું? એકલો હતો! હવે બીજું કોઈ છે, એમની હસ્તી છે, એ દોસ્તીનો હાથ લંબાવી રહ્યું છે. ચોક્કસ જીવનનું પાસું ફર્યું છે, કોઈ પણ સ્વપ્રયાસ કર્યા વિના. વિધિએ એને ફેરવ્યું છે.'

* * *

એવા તરેહ તરેહના વિચારો, મુખ્યત્વે વિરોધાભાસી તર્કો કરતો હતો તે રાતે હું પથારીમાં બગાસાં ખાતો ખાતો ઊંઘવાનો પ્રયાસ કરતો હતો. ફલત: ક્યારે નીંદર આવી ગઈ તેની ખબર પણ મને ના પડી. 'મળસ્કે જોરથી ગાજવીજ સાથે આવેલા તોફાની વરસાદે અચાનક મને ઢંઢોળીને સફાળો બેઠો કરી દીધો. બારીથી પલંગ દૂર હોવા છતાંય શીતળ જળનો શરીર પર છંટકાવ થયો. હાંફળાફાંફળા ઊઠીને મેં બારી બંધ કરી અને તરત મને ફાળ પડી, એ વિચારે કે નોકરે બધા રૂમની બારીઓ રાબેતા મુજબ બંધ કરી હશે કે નહીં? અંધારામાં લાઈટની સ્વિચ ફંફોળીને દબાવી તો ખબર પડી કે વીજળી બંધ થઈ ગઈ હતી; નવા ઘરથી ટેવાયો હતો છતાંય અંધારામાં દિશા-મારગ સૂઝતા નહોતાં અને પાસે જ ટેબલ પર સાચવીને મૂકેલો ઇલેક્ટ્રૉનિક લૅમ્પ હાથ લાગતો નહોતો. ફંફોળતાં અડકટમાં પડી ગયેલો લૅમ્પ હાથ આવ્યો; એને ચાલુ કરીને બીજા રૂમોની બારીઓ જોઈ લીધી; બધું સહીસલામત ભાળીને મેં એક શાંતિ અનુભવી. પરંતુ તરત જ વાદળના ગડગડાટ અને અવારનવાર કડાકા કરતી, પ્રકાશિત થતી ને બુઝાતી વીજળીના ચમકારાથી મેં અસ્વસ્થતા અનુભવી. વિચાર આવ્યો, 'ગૌચર બનેલા બાગની શી દશા હશે?' બારણું ખોલીને બહાર લૉબીમાં આવ્યો. લૅમ્પના અજવાળાથી આછું આછું દેખાણું - મુશળધાર વર્ષા થઈ રહી હતી, આખાય કમ્પાઉન્ડમાં

પાણી ભરાઈ ગયું હતું અને એના ઝડપથી વહેવાનો અવાજ કાને પડતો હતો. ભરાઈ ગયેલા પાણીમાં લૉનનું ઘાસ આછું પડતું જણાયું. વર્ષો વીતી ગયાં એવા વરસાદને જોઈ વિચાર્યું 'જો આમ આ વરસાદ ટીકાતો રહ્યો તો 'ફરી કોઈ વખત' બહેનને મળવાનું અસંભવિત બનશે. પવનથી ટકરાઈને શરીરને ભીંજવતી છાલકોથી બચવા હું ઝટપટ ઘરની અંદર ધસી ગયો.

અને વરસાદ વરસતો જ રહ્યો, દિવસરાત, વધારે સમય ઝરમર ઝરમર, થોડો વખત સાધારણ-સાધારણ, તો કોઈ કોઈ વખત કડાકાની ગાજવીજ સાથે, સાથે આવેલા ઝીંકતો. એકબે કરતાં પૂરા પાંચ દિવસ વીતી ગયા. શહેર જળબંબાકાર થઈ ગયું. પાણીના વહી નીકળવાના નૈસર્ગિક રસ્તા બંધ થઈ જવાને કારણે, ગટરો ઊભરાઈ ગઈ અને બાગમાંથી પાણી બહાર નીકળી જવાને બદલે સડક પરથી પાછું હડસેલાતું ફરી બાગમાં પ્રવેશવા માંડ્યું. વાહનવ્યવહાર, ટેલિફોન, વીજળી, વગેરે ઠપ્પ થઈ ગયાં. રોજની જરૂરિયાતો-દૂધ, શાક, ફળનું વિતરણ. એવું પુરવાર થયું કે આ પહેલી વખત મને અમેરિકામાં સહેલાઈથી મળી રહેતી સુવિધા અને સેવાઓની ઊણપ સાલવા લાગી. ત્યાં ૧૫ વર્ષોના રહેવાસ દરમિયાન એક પણ શિયાળો એવો સહાતો ગયો જ્યારે બરફ ના પડ્યો હોય અને હિમતોફાન-વર્ષા ના થયાં હોય, પરંતુ તેમ છતાંય કદીય ક્યારેય બંધ ના પડ્યું હોય, દિવસરાત, ચોવીસ કલાક સખત જ સેવાઓ, બધા પ્રકારના વ્યવહારો ચાલુ રહે તે માટે બધા જ - સરકાર, અમલદારો, અને ખાસ તો સામાન્ય નાગરિકો તત્પર જ નહીં પણ કટિબદ્ધ બને. પણ અહીં બધું જ ઠપ્પ-ઠપ્પ માત્ર પહેલા વરસાદથી જ. સદ્ભાગ્યે મને અનંત સેવા આપનારા, મારા ઘરની અને મારી સારસંભાળ લેનારા-રસોઈ, કપડાં, વાસણ-કચરાપોતું, ટૂંકમાં ઘરનાં બધાં જ નાનાં-મોટાં કામ કરનારા પતિપત્ની-લાલજીભાઈ ને દિવાળીબહેન - મારા પડખે એવાં અડીખમ ઊભાં રહ્યાં કે ઇન્ડિયા પરત થવાનો અફસોસ મનમાં ક્યારેય નહીં. એ બેઉ જણે મારી સુશ્રૂષા કરી, એટલું જ નહીં મને અવિસ્મરણીય એવી હૂંફ આપી, જેની મારા જીવનના આ તબક્કે મને અત્યંત જરૂર હતી. ખરે પણ લાલજીભાઈએ ઘર, બાગ અને બજારનાં કામ પતાવ્યાં એટલું જ નહીં પણ પાંચેય રાતો, મારા સલાહસૂચનોને અવગણીને એઓ મારી સાથ બંગલામાં સૂઈ રહ્યા, એમ આગ્રહ કરીને, 'ના, તમને આવી ઋતુમાં હું એકલા નહીં છોડું. મને મારા ઘરે ઊંઘ જ ના આવે. માનો કે અહીં કશું ના બનવાનું થયું અને તમને મદદની અચાનક જરૂર પડી તો? વીજળીના દીવા થાય નહીં, ટેલિફોન ચાલે નહીં, બહાર ધોધમાર પાણી પડતું હોય, કોણ તમારી બૂમ સાંભળે ને તમારી વારે થાય? મારા દિવસોમાંય બૂમો પાડીને મરી જાવ તો આ શે'રમાં કોઈ રાતે ઘરની બહાર નીકળીને વારે ના થાય તો આવી વરસાદની અંધારી રાતે કોણ આવે? ના, ભાઈ ના, હું તો અહીં જ સૂઈ રહીશ, જ્યાં સુધી મેહ બંધ ના થાય ત્યાં સુધી.' હું તે સાંભળીને અવાક્ બની ગયો અને એક વિચાર ઝબકી ગયો મનમાં કે જેમની જોડે આજ સુધી જિંદગી ગાળી તેમણે મારો સાથ છોડી દીધો અથવા એમનો સાથ છોડવો જ પડે એવા વિપરીત સંજોગો પેદા કર્યા, જ્યારે જીવનમાં જેમને પહેલી વાર મળ્યો છું એવા તેઓ મારે પડખેથી ખસવા તૈયાર નથી. હૃદયમાં મેં લાલજીનો ઉપકાર માન્યો કારણ કે ખરેખર મારે એવા સમયે ઘરમાં કોઈની હાજરી જોઈતી હતી.

જેવું બધું ઠપ થઈ ગયું એટલે મનમાં ધ્રાસકો પડ્યો કે પેલાં આગંતુકાને હવે મળવાનું કેમ શક્ય બનશે? કેવી વિડંબના છે કે હું પણ એમને કેમેય મળી શકું એમ નથી કારણ કે ખરતા તારલાની જેમ તે આવ્યાં અને વહી ગયાં, કોઈ પણ પ્રકારની જાણપિછાણ આપ્યા વગર. વિચારતો ગયો, ના વિચારો સ્વયંસંચાલિત બની ગયા અને એના પ્રવાહમાં હું તણાતો રહ્યો. ડૂબકાં ખાતો રહ્યો. એક પળભર માટે પણ હું મારું ધ્યાન એમની યાદથી વિકેન્દ્રિત કરી શકતો નહોતો; એક તરંગમાંથી બીજે, બીજામાંથી ત્રીજે... એમ અગણિત કલ્પનાઓની સેરો, અગરબત્તીની સેરની જેમ, તૂટતી, સંધાતી, વળી પાછી બંધાતી એમ સતત ચાલતી રહી, આશા-હતાશાના મારા મનલોલકને એક બાજુથી બીજી બાજુ જોરથી, ઝડપથી હીંચકાવતી.

* * *

છઠ્ઠા દિવસે સવારે હું ઊઠ્યો. લૉબીમાં ગયો જોયું તો આકાશ સંપૂર્ણપણે ખૂલી ગયું હતું; આછા લાલ રંગનો સૂરજનો ગોળો પૂર્વાકાશમાં ઊર્ધ્વગમન કરી રહ્યો હતો. વૃક્ષોએ નવાં લીલાંછમ્મ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા હતાં. લૉનનું ભીનું ઘાસ નતમસ્તક હતું પણ કંપાઉન્ડમાંથી બધું જ પાણી નીકળી ગયું હતું. અલબત્ત કીચડ ને ગંદકી - ખાસ રંગબેરંગી પ્લાસ્ટિકની બૅગોને પાછળ છોડી દઈને. ખુશનુમા વાતાવરણથી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ઊઠ્યું. ચોમેર ફરતી નજર ફેન્સની પાળી પર જઈને સ્થિર થઈ. જ્યાં પેલાં બહેન ઊભાં હતાં અને અમારી વચ્ચે હળવો વિનોદ થયો હતો. અદૃષ્ટ વિડિયોમાં ઘડીમાં એ આખો પ્રસંગ ફરી ઝડપથી પસાર થઈ ગયો. 'આજે એ આવશે? એમને મળી શકાશે? પણ દોસ્ત, 'ફરી કોઈ વખત'નો અર્થ તો એમ થયો ને કે 'ભવિષ્યમાં ક્યારેક!' તું તારી મેળે એનો અર્થ એમ ઘટાવે છે 'બીજે દિવસે કે દરરોજ'. ખબર નહીં એમના મનમાં શું હશે. કદાચ એક ઠોળ ટપ્પો પણ કર્યો હોય! કેટલાક એવા રમુજી, આનંદી માણસો પણ હોય છે જે કશાય હેતુ વિના વાતચીત શરૂ કરી દે છે. એવા લોકોને વાતો કર્યા વિના કંઈ ચેન નથી પડતું. શું તેં એવાં માણસો નથી જોયાં જેઓ કોઈ પણ જગાએ - ટ્રેનમાં, બસમાં, જાહેર જગાઓમાં મૂંગા લોકોની જીભ ખેંચીને એમને વાતોમાં ઘસેડે નહીં ત્યાં સુધી તેમને ચેન પડે નહીં. પરંતુ તે એવાં નહોતાં લાગતાં; તેમનાં નયનોમાં એવું કશુંક તત્ત્વ હતું જેમાંથી અભિવ્યક્ત થતાં હતાં - વિશ્વાસ, નિખાલસતા, પ્રામાણિકતા. શું તે લલાટની રેખાઓમાંથી પર્સનાલિટી પારખવાની અને ભવિષ્ય ભાખવાની શક્તિ કેળવી છે? જો સાચે જ તારામાં એવી હોશિયારી હોત તો આજે તારે આમ અહીં એકલા આવીને રહેવાની નોબત જ ના આવી હોત. તું, સુધા અને તારા દીકરાઓ-રાજુ અને તિમિર સાથે ન્યૂ યૉર્કના એ ઍપાર્ટમેન્ટમાં આરામ અને ચેનની જિંદગી વિતાવી રહ્યો હોત. ત્રીસેક વર્ષના ગાળામાં તું તારી પત્ની અને બાળકોની પર્સનાલિટી ના સમજી શક્યો અને છેવટે એમનાથી સદાયને માટે અલગ થઈ જઈને અહીં આવીને વસ્યો છે, અને હવે તે અપરિચિતાની પર્સનાલિટીને ચપટીમાં સમજી શકવાનો દાવો કરતો, એમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવા તૈયાર થઈ ગયો છે. અલબત્ત સરખામણીમાં સઘળું સાવ ઍબ્સર્ડ લાગે છે, બિલકુલ અસંગત લાગે છે. તેમ છતાં આ તબક્કે કોણ જાણે કેમ એમના વિચારો, એમનું મુખારવિંદ, એમના મિલનની ઇચ્છા, એમની સાથે બેસીને સુખદુઃખની વાતો કરવાની તાલાવેલી હું કેમેય દૂર ઠેલી શકતો નથી. ખબર

નથી પડતી શાને કારણે હું આટલો બધો વિવશ બની ગયો છું. એમના સંપૂર્ણ અંકુશમાં આવી ગયો છું.'

'સાહેબ, નાસ્તો કર્યા વિના નાહવા જશો?' લાવજીએ ટકોર કરી

એ સાંભળીને હું ચોંકી ઊઠયો. ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે હું એમના વિચારોમાં એટલો બધો મગ્ન થઈ ગયો હતો કે એક પછી એક ક્યા પ્રાતઃકર્મો પરવારી ગયો હતો તેની જાગૃતિ મને રહી નહોતી

'પેપરો આવ્યા છે નાસ્તાના ટેબલ પર મૂક્યા છે '

કંઈક ભરોસો પડે એવા બહાનાની શોધમાં મારા મોંમાથી સરી પડ્યા બોલ, 'આ વરસાદે એવી ગરબડ કરી મૂકી છે' કશી સૂઝ નથી પડતી જોને, કંપાઉન્ડ અને બાજુમાં કેટલી ગંદકી ભેગી કરી ગયો છે?'

'એની ચિંતા તમે શું કામ કરો છો! મ્યુનિસિપાલિટીના ઝાડુવાળા પાસે પૈસા આપીને ચોખ્ખું કરાવી લઈશું તમે મને માળીનું કહ્યું'તું તારનો માળીને હોયું છું પૈસા તો મળી રે'તા'તા, પણ હમણાંના કોઈ દેખાતા નથી સાંભળ્યું છે કે હવે ઉચ્ચક કામ કરનારા સોસાયટીઓમાં ફરે છે પકડું છું કોઈને તમતમારે નિરાંતે રો'

રૂમાલને બાથરૂમમાં મૂકી આવીને હું ડાઇનિંગ ટેબલ પર નાસ્તો કરવા બેઠો ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે મને ભૂખ તો લાગી હતી પરંતુ વિચારોના ચક્કરમાં તે પણ ભુલાઈ ગઈ હતી

* * *

બપોરના દોઢેક વાગે લંચ લીધા પછી, રાબેતા મુજબ વામકુક્ષિ કરવા હું બેડરૂમમાં આવીને લંબાવવાનું કરતો હતો તેવામાં ફોનની ઘંટડી રણકી મેં રિસીવર કાને ધર્યું

સામેથી મધુર સૂર આવ્યો, 'આ ધીરજભાઈ દેસાઈનો ફોન છે ?'

'તમે તમે પેલા ફરી કોઈ વખત મળવાના હતા તે જ બહેન છો ને?' મારા સમસ્ત શરીર પર રોમેરોમ ખડાં થઈ ગયા એમનો એ અવાજ સાંભળીને જવલ્લે અનુભવેલા હતા એવા રોમાંચ, હર્ષ અને ઉલ્લાસની લહેરો મારા હૃદયમાં ઊભરાવા માંડી, બદન ચેતનમય બની ગયું

'અરે વાહ! પારખી ગયા મારા અવાજને!'

'અત્યારે તમે પ્રત્યક્ષ નથી એટલે તમારા કોકિલ કંઠ સિવાયની બીજી કોઈ એંધાણી સ્મરણમાં ઊભરાઈ આવે ભલા? તમે તે દિવસે એટલા ઝડપથી નીકળી ગયા, ના નામની ખબર, ના બીજી કોઈ ઓળખાણપિછાણ, ના કોઈ નિશાની! અને લો, વરસાદે પાંચ દિવસમાં એવો અંધારપટ ખેંચી રાખ્યો કે તમારી મુખાકૃતિ પણ ધૂંધળી ધૂંધળી થવા લાગી હતી એથી કરીને આમેય તમારા સ્વરોનું ગુંજન બંધ ચાલ્યા કરે છે, એટલે તો ફોરન પારખી ગયો તમારો અવાજ '

'મને પણ એવો જ અનુભવ થયો નૂતન તમારા વિચારોમાં ડૂબતી રહી તમારા તે પહેરવેશમાં '

'જોકરનો વેશ '

'એવું શું બોલો છો? એવું બેહૂદું ફરી ના બોલશો મારી એ ભૂલ થઈ ગઈ હતી જેમ ત્યારે કહ્યું'તું તેમ, વેશમાં તમે ફાક્કડ દેખાતા રહ્યા વિચારેલું કે બીજે દિવસે તમને 'કેમ છો' કરતી જઈશ પણ મૂઓ મેહ, '

એમને વચ્ચે અટકાવીને મેં પૂછ્યું, 'થોભો, તમે મારું નામ, મારી અટક, મારો ફોન નંબર - બધું ક્યાંથી મેળવ્યું?' જાદુગરી જાણી લીધી છે ભાઈ! બીજી બાજુ, તમારા

વિશે મને કશી જ ખબર નથી.'

'એમાં શું મોટી વાત છે? બંગલાની તખતીમાં લાલચટક અક્ષરે તમારું નામ અને પ્લૉટ નંબર લખેલાં છે. તમારી સોસાયટીની ભોમિયાણ છું જ અને આ બધી વિગતો હોય તો ફોન નંબર મેળવવામાં કેટલી વાર? ફેરવો ટેલિફોનનો ૧૯૭ નંબર...' હું કંઈ બોલવા જતો હતો પણ એમનો અવાજ ચાલુ હતો એટલે રોકાઈને એમને સાંભળતો રહ્યો, 'એક અગત્યની વાત પહેલી કરી લઉં; હું પાડોશના બજારના એક પી.સી.ઓ. ઉપરથી વાત કરી રહી છું એટલે કોઈ બીજું ફોન કરવા આવી ચડશે તો ફોન મૂકી દેવો પડશે. જોકે મોટા ભાગના લોકો આ પૈસો નાખવાનો ફોન વાપરતા નથી, એટલે એમ થાય એવું લાગતું નથી; પણ કદાચ એમ થાય અને ફોન એકદમ બંધ કરી દેવો પડે ને તમે નારાજ થઈ જાવ એટલા સારુ તમને પહેલેથી જ ચેતવી દઉં.'

મેં મનોમન વિચાર્યું, 'સાધારણ કુટુંબનાં લાગે છે.' પછી બોલ્યો, 'સારું થયું તમે મને ચેતવ્યો. જોકે એમાં નારાજ થવાનું કોઈ કારણ નથી. હા, ફોન એકદમ કપાઈ જાય તો ધરપત ના રહે.'

'તો હું એમ કહેતી હતી કે બીજે દિવસે તમારા બંગલા આગળથી પસાર થતાં થોડી મારી વાતો કરવાનો મારો પાકો ઈરાદો હતો પણ મૂઆ વરસાદે છાલ ના છોડ્યો. આવો વરસાદ વર્ષો પછી જોયો.'

'મને તો આવા મુશળધાર વરસાદની યાદ પણ નથી રહી. જેવો એ ગાજવીજ અને કડાકા સાથે તે સવારે ત્રાટક્યો ત્યારે તો એમ જ થયું કે આભ તૂટી પડશે, શહેર જળબંબાકાર થઈ જશે અને સાબરમતી છલકાતી છલકાતી મારા બંગલામાં ઘૂસી આવશે.'

પ્રત્યુત્તરમાં પડઘો પડ્યો- એમના દિલોજાન હાસ્યનો. પછી એ બોલ્યાં, 'સાબરમતી તો આવતાં આવશે. નીકો, ગટરોમાંથી ઊભરાઈને એ દુર્ગંધમતી બનીને તમારા બંગલામાં ઘૂસી નથી આવી અને તમારા ગોચર પર નથી ફરી વળી શું? જોકે તેમાં તો તમને ફાયદો જ થશે; ઘાસને પોષણ મળશે એટલે એ વધારે ઊગશે. એથી દૂધવાળાનેય ફાયદો અને તમનેય!' એમણે મજાક કરી.

હવે મારો હસવાનો વારો આવ્યો. મનોમન મેં કબૂલ કર્યું કે વાક્પટુ લાગે છે.

'દુર્ગંધમતી! બહુ ઉચિત શબ્દ વાપર્યો તમે. કેમ ચૂકે એવીએ? ઉકરડો કરી મૂક્યો છે મારા બાગનો!'

'અરે વાત જ ના કરશો. લંગડીઘોડી રમતી રમતી આ બજારમાં આવી પહોંચી છું. ભૂલેચૂકેય હમણાં થોડા દિવસ ઘરની બહાર ના નીકળશો; બાગકામ તો બિલકુલ નહીં. અહીંની ઋતુઓથી તમે ટેવાયેલા નથી અને માંદા પડી જશો ક્યાંક.'

'તમારી વાત સાચી છે. પણ એમ થશે તો તમને ખબર આપી દઈશ, હવે તમે છોને. લાવો તમારું નામ સરનામું વગેરે લખી લઉં,' હું પૅડ-પેન્સિલ ખોળવા લાગ્યો. અને લાગ્યું કે સામો ટેલિફોન એકાએક ડેડ થઈ ગયો. મને થયું કે એમની ચેતવણી પ્રમાણે કદાચ કોઈ ગ્રાહકના આગમનથી એમણે ફોન પાછો લટકાવી દીધો. તેમ છતાંય હું થોડો ચિંતિત બન્યો ને જોરથી પોકારી ઊઠ્યો, 'હૅલો, હૅલો!'

એમનો મંદ, નિરુત્સાહ સ્વર કાને પડ્યો, 'હું અહીં જ છું.'

'મને થયું કે....'

'ના, એવું કશું નથી બન્યું. તમે મારું સરનામું માગ્યું, જેથી તમે મને મળી શકો, અગવડ, માંદગીમાં બોલાવી શકો. આ સંબંધમાં જ મારે તમારી સાથે વાત કરવી હતી, થોડો ફોડ પાડવો

હતો ' પળ વાર માટે શ્વાસ લેવા કે ક્ષોભ દૂર કરવા એ થોભ્યા મારા મનમા આશંકાનો વંટોળ ઊઠે તે પહેલા એમની વાત એમણે આગળ ચલાવી, 'આ પાંચ દિવસો મે મારા મનમા જબરી ખેંચતાણ અનુભવી છે, દિવસ અને રાત કેટલીય વાર ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠી છુ '

હુ કાષ્ઠવત્ બની ગયો એવી ભીતિ થઈ આવી કે જાણે એ મારાથી વેગળા થઈ ગયા જેમની સ્મૃતિના તાણાવાણામાં હુ બંધાતો જતો હતો તે જાણે અદૃષ્ટ બનવા માડી, કાપડની મિલમા એકાએક વીજળી બંધ પડી જતા સાળોના કોકડા બંધ થઈ જાય અને એના પર અધૂરો વણાટ દેખાય તેમ એમના કોકિલ કંઠમાથી ઉન્માદ જાણે ઓસરી ગયો

હતાશાની પકડમા આવુ તે પહેલા વળી પાછો એમનો અવાજ ફોનમા ગાજ્યો, 'મને લાગે છે કે મારી વાત સાભળીને તમે તમ, નિરાશ થઈ ગયા છો'

'હા, એવી જ કોઈ લાગણી થઈ રહી છે ' સ્વસ્થ બનવાની કોશિશ કરતા મે એકરાર કર્યો

'એ ઠીક ના કહેવાય મારી પૂરી વાત સાભળી લો, મારી મૂંઝવણ જાણો અને સમજો પછી છતાય તમને ઠીક ના લાગે તો તમારો જે કઈ નિર્ણય હશે તે હુ સ્વીકારી લઈશ પરતુ મહેરબાની કરીને આમ જલદી નાસીપાસ ના થઈ જશો થોડી વારના સાવ ટૂકા મિલન પછી આપણે બેઉ આમ આનદ અને ખુલ્લા દિલથી વાત કરી શકીએ છીએ એ કાઈ ઓછા સુખની વાત છે? આપણે નૈસર્ગિક નિકટતાની લાગણી અનુભવી છે, જે આનદ અનુભવ્યો છે તે તમને અપૂર્વ નથી લાગતો શુ?'

'નિ શક લાગે છે પણ તમે વચ્ચે લગાવેલી આ બ્રેક આઘાત આપે છે જેને હુ છુપાવી નથી શકતો '

'તમે આ અચાનક ફાટી ઊઠેલા સબધને જરા ઊંડાણથી જુઓ, આપણી પરિસ્થિતિને ઝીણવટથી તપાસો તમે પુરુષ છો અને એકલા રહો છો, જેની મને માત્ર તે દિવસની વાતમા ખબર પડી પરતુ હુ અબળા છુ અને એકલી નથી ઘણા વર્ષોથી વિધવા છુ મારા પતિના અકાળ અવસાન પછી કાળજુ કઠણ કરી મે ઘર ચલાવવા કમ્મર કસી, ખાસ તો મારી બે નાની બાળકીઓને ઠેકાણે પાડવા શિક્ષિકાની નોકરી શરૂ કરવી પડી ભગવાનની કૃપાએ આજ સુધી બધુય સારી રીતે પાર પડી ગયુ અત્યારે એક નાની હાઉસિંગ સોસાયટીમા મારી નાની દીકરી જમાઈ સાથે રહુ છુ બેઉ જણા મારી સારી ખબર રાખે છે વર્ષોની એકલતા કોઠે પડી ગઈ હતી પણ અચાનક તમને મળવાનુ થયુ અને જાણે અનુભવ થયો કે હુ એકલી નથી આ મારે માટે તદ્દન નવો અનુભવ છે પણ મારી મોટી લાચારી છે કે ઉઘાડેછોગ ના તો હુ તમારી સાથ છૂટથી હરીફરી શકુ એમ છુ કે ના તમારે ઘેર આવજા કરી શકુ એમ છુ આપણો આ સમાજ હરગિજ એને સાખી શકે એમ નથી '

'સમજાય છે તમારી વાત અને તમારી વિવશતા પણ જે પ્રશ્ન મને મૂઝવે છે તે '

એમણે ઉત્તર આપવા મારા પ્રશ્નને ઉપાડી લીધો, 'તો પછી જાતે કરીને મે તમારી સાથ વાતની શરૂઆત શાને કરી? તમારાથી પરિચિત બનવાના પ્રયત્ન કેમ કર્યો? એનો જવાબ આપતા પહેલા હુ એક સવાલ તમને પૂછી લઉ કહો તો, સ્નેહમા શુ દૈહિક સબધ, પ્રત્યક્ષ મિલન, પરસ્પરની સતત હાજરી અનિવાર્ય છે?'

આ પ્રશ્ન સાભળીને પળ વાર હુ અવાચક બની ગયો તાત્કાલિક કાઈ જવાબ સૂઝતો નહોતો મે એનો સાચો ઉત્તર આપી દીધો, 'તમે તો બહુ ગહન પ્રશ્ન પૂછી લીધો! હુ એકદમ એનો સ્પષ્ટ જવાબ આપી શકુ એમ

નથી. 'ફરી વળી કોઈ વખત' તક....'

વાક્ય પૂરું થયું નથી ને અમે બેઉ પરોક્ષ હતાં છતાં દૂર દૂર હતાં છતાં એકસાથે હસી પડ્યાં.

'જે હૈયે તે હોઠે-'ફરી કોઈ વખત' બોલ્યા ને? આ જવાબ ભવિષ્યનું બારું ખુલ્લું રાખે છે. તમે આંતરદર્શનમાં માનો છો?'

એમની હાજરજવાબીથી વચ્ચે નડી ઊઠેલી હરકત થોડી ટળી ગઈ; ઑફ મૂડે પડખું ફેરવ્યું. મેં પૂછ્યું, 'શું તમે આજે જટિલ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનો નિશ્ચય કરીને આવ્યાં છો? તમે ઈન્ટ્યુશનની વાત કરો છો ને?'

'હા એ જ. તમને નવાઈ પમાડે એવા મારા અનુભવની વાત કરું. પહેલાં કહ્યું હતું તેમ, તમારા બંગલાનાં સમારકામ અને રંગરોગાન થતાં હતાં ત્યારથી ત્યાંથી જ્યારેય પસાર થતી હતી ત્યારે મને મનમાં સવાલો ઊઠતા, - 'કોણ રહેવા આવશે આ મકાનમાં? કેવાં હશે એ લોકો? કેવા સ્વભાવનાં હશે? વગેરે, વગેરે.' મને એનું એટલું બધું કુતૂહલ જાગ્યું કે તે મારા આંતરમનમાં ઘર કરી બેઠું. અને મને સમાણાં આવવા માંડ્યાં. 'આ ઘરમાં આવનારાં માણસો સાથે મારે જન્મોજન્મ સંબંધ છે. આપણે અહીં મળ્યાં તે પહેલાં ઘણી વાર મળેલાં છીએ, જુદાં જુદાં રૂપોમાં, જુદાં જુદાં કર્મોના ફળરૂપે. આપણે અનંત યાત્રાનાં સંગાથીઓ છીએ.' સૌથી મોટું આશ્ચર્ય મેં ત્યારે અનુભવ્યું જ્યારે મેં તમને પહેલી વખત તમારા બહારના દરવાજા આગળ ઊભેલા જોયા ત્યારે થયું કે મેં તમને પહેલાં જોયાં છે, તમને ક્યાંક કોઈ જગાએ મળી છું ને હું તમને ઓળખું છું. ત્યારથી તમારી સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા થયા કરતી હતી. પણ કાંઈ જોગ નહોતો લાગતો; જ્યારે જોગ બનતો ત્યારે હિંમત ઓસરી જતી, મોટે ભાગે બતાવેલાં સામાજિક કારણોને લીધે, કેટલીક અંગત પરવશતાને કારણે, નહીં તો દુન્યવી હરકતો, પરેશાનીઓને કારણે. છેવટે તે સાંજે હામ આવી ગઈ અને મેં ઝંપલાવી દીધું.'

એકશ્વાસે એમણે સડસડાટ કહી નાખ્યું અને એકચિત્તે, ધ્યાનસ્થ હું સાંભળી રહ્યો, જાણે કોઈ ગેબી, ભેદી અવાજથી હું મૅસ્મેરાઈઝ ના થઈ ગયો હોઉં, કોઈ અલૌકિક સૃષ્ટિમાં ના તણાઈ ગયો હોઉં, કોઈ અગમ પંથીઓના સંઘમાં ના જોડાઈ ગયો હોઉં!

એમના ક્ષીણ અવાજે મારી તંદ્રા તોડી, 'તમને મારી વાત ગપગોળો લાગે છે, ખરું ને?'

'હા અને ના; હા, કારણ કે એવો અનુભવ એકાદેક સદ્‌ભાગી મનુષ્યને થાય છે, જેને બીજા સમજી નથી શકતા; ના, કારણ કે મારો માંહ્યલો અંતરાત્મા કહે છે કે તમે જે વર્ણવ્યું તે અક્ષરશઃ તથ્ય છે; એમાં સો ટચના સોનાની ઘંટડીનો રણકાર છે. માન્યામાં ના આવે એવી વાત લાગે છે છતાંય એનો છેદ ઉડાડી દઉં એટલો અજ્ઞાની હું નથી. તે દિવસની બીના અલપઝલપ હતી. એમ છતાંય ત્યારથી લઈને હમણાં સુધી જે અગમ, રોમાંચક લાગણીઓનો મને અનુભવ થઈ રહ્યો છે તે મારે માટે નવો જ નહીં પણ અદ્‌ભુત પ્રકારનો સાબિત થઈ રહ્યો છે. મને એવું લાગે છે કે આપણો ભેટો કરાવવા પાછળ કિરતારનો જરૂર કોઈ અગમ્ય હેતુ છુપાયેલો છે.'

એમના કોમળ સ્વરમાંથી જાણે શરણાઈના શૂર ના લહેરાઈ રહ્યા હોય! એમના હર્ષોલ્લાસના તરંગો એમની પુલકિતાવસ્થાનું મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રેખાંકન કરી રહ્યા. એ વધ્યાં, 'મારા માંહ્યલા આતમને પણ વિશ્વાસ હતો કે તમે મારી વાત જરૂર સમજશો; મને સથવારો આપશો. આખરે... આખરે કોઈએ મને મારી રીતે સમજવાનો યત્ન કર્યો! તમારો કેવો અને કેટલો પાડ માનું! મળશું ફરી વાર વળી પાછાં કોઈક વખત આવજો!

ખબરદાર !

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

સાંજના અંધારામાં છાપરા ઉપરથી ભૂસકો મારીને આવ્યો હોય એવો એક આકાર એનાથી થોડે જ છેટે રસ્તા વચ્ચે પ્રગટ થયો અને ઠીક વાર સુધી ખસ્યો નહીં એટલે એણે ઊંચે જોયું આંગણામાં ખાટલા ઉપર પલાંઠી મારી એ વાંચતો હતો વૅકેશનમાં સવાર-સાંજ એનો આ ક્રમ હતો અને શેરીમાં આવતુ-જતું કોઈ એને બોલાવતું નહીં નાનો હતો ત્યારથી વાંચ વાંચ કરતો અને હવે તો કૉલેજમાં આવ્યો હતો એટલે ઊંપડે નહીં એવડી મોટી ચોપડીઓ ફેરવતો હતો

ચાલતા ચાલતા અડધા ઊપડેલા પગે સ્થિર થઈ ગયા હોય એમ અલીમિયાં ઊભા હતા – નાનપણથી જોતો હતો એ જ ધોળી મૂછ, પાંચસાત દિવસની વધેલી દાઢી, દોરીથી કાન સાથે બાંધેલા ચશ્માં, ટૂંકું પહેરણ, ઊંચું સૂંથણું અને માથે ખેન જેવો નાનો કકડો એમનો એક હાથ ઊંચો થયો હતો અને આંગળી આકાશ સામે તકાયેલી હતી ચશ્મામાંથી ત્રાંસી નજરે એની સામે જોઈ રહ્યા હતા

આમ, સાંજના ઝાંખી અજવાળામાં બંને થોડી વાર એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યા પછી એક કૂદકે આવીને એની પાસે બેસી ગયા આંગળી એમ જ ઊંચે તકાયેલી હતી, 'મારો દીકરાનો એક છોકરો હતો, રઝાક કરીને ખેંગાળુમાં '

એણે ચોપડી બંધ કરી કંઈક વિચિત્ર બનતું હતું સમજાતું નહોતું પણ રસ પડે એવું હતું

'રાત્રે આઠ વાગે આવ્યો અને કોઠી પાછળ પેસી ગયો અલ્યા રઝાકિયા, આમ શમ કરે છે, થયું શું ?' વાતમાં સાર નહીં કોઈને ધોલધપાટ કરી હશે એમાંથી વાત વકરી અને ખેતરોના રસ્તે નાસી તે જઈને વડનગરથી લોકલ પકડી આ તો બધી પાકિસ્તાન-ચાળીસ વરસ પહેલાની વાત ત્યારે તો તમારો જનમ નહીં '

રમૂજથી એ જાડા કાચ પાછળની આંખો સામે તાકી રહ્યો, 'પાકિસ્તાન-ચાળીસ વરસ પહેલાની વાત' – એ શબ્દોએ મગજના એક ખૂણાને મુક્ત કરી દીધો હતો

'આંખો બાવીસ વરસનો અને આખલા જેવું શરીર પણ પાંદડાની જેમ ધ્રુજે એની ભાભીએ જેમતેમ કરી બે કોળિયા ખીચડી ખવડાવી મેં કીધું 'સૂઈ જા અહીં કોનો ભો ?' પણ ભઈ, એની વાત સાચી બીજા દાડે બપોર દસ આદમી આયા હાથમાં તલવારો અને બંદૂકો, ગામતળાવે વડલા હેઠે બેઠા મુખીને બોલાવ્યા આપણને ઘેરબેઠે બધી બાતમી મળે જાય, પણ વિશ્વાસ વિશ્વાસ કેવો, ભઈ, કે આપણા ગામમાં જ્યાં વચ્ચે બેઠા છીએ ગામ તો માના પેટ જેવું કહેવાય રઝાકને કીધું 'તું લહેર કર ' સાંજના પરભુ મૂળચંદ અને ગોકળ અબાગમ આયા મેં કીધું 'આવો ' ખાટલો ઢાળ્યો બેઠા આમની વાત આમ છે મેં કીધું 'હશે, ગોકળ આમ ભોળિયો, પણ એની જબાન સારી નહીં, ભઈ ' મને કહે 'મિયાં, એમનું માણસ સોંપી દેવું પડશે કહેવાનું મન તો થયું કે અલ્યા ગોકળ, તારા મુખે આવું ના બોલાય હું તો તારો કાકો થઉં પણ આપણે નમો વરતો ગયા હાથ જોડીને કીધું 'ગામ માબાપ છે, પણ બે ઘડીનો ટાઇમ આલો ભઈ, એ ગયા આમ અને આપણે વળ્યા આમ ' રઝાકિયાને કીધું 'હેંડજે ' તમારા કાકી કુવે

''મારી વાત સમજવી એટલી સહેલી નથી. દિવ્યસિંહ! હવે વધારે દલીલ કરશો નહીં. મને દુઃખ સાથે જીવવા દો! મને મારા દુઃખ સાથે જીવવા દો!''. આમ કહી તેઓ ચાલી ગયા હતા.

દિવ્યસિંહબાબુ આગળ દલીલ કરવા થનગની રહ્યાં હતા, પણ તેમને મોકો મળ્યો નહીં. સુદર્શનબાબુને વધારે ચીડવવા તેઓ જોરથી હસવા લાગ્યા.

પણ આ કમનસીબ કહેવાતા બનાવના કારણે વૃદ્ધ અધ્યાપકનું હૃદય બળતું હતું. બાર કલાક પહેલાં દિવ્યસિંહને સુદર્શનબાબુની વાત ગળે ઊતરી ન હતી. તેમને તેમના કામમાં હંમેશાં બુદ્ધિ અને કૌશલ્યથી સફળતા મળી હતી. ઘણી વાર તેમણે ભૂલો પણ કરી હતી. પણ જીવનયાત્રામાં પરાજયને જયમાં ફેરવી તે ભૂલો તેમણે સુધારી લીધી હતી. પામર? ના, તેમણે જિંદગીમાં કદી પણ પામરતા કે નિઃસહાયતા અનુભવી નથી. તેમને કદી ધન, જન કે મનોબળની ખોટ પડી નથી.

પરોઢ થવા આવ્યું છે. સૂર્યોદય થવાની વેળાની આવી શીતલ પળો કેટલી મધુર લાગે છે! દિવ્યસિંહે નૌકા પર વ્યવસ્થિત રીતે બેસી ઊંડો શ્વાસ લીધો.

કાલે ગોધૂલિ વેળાએ આવા ઊંડા શ્વાસ લેવા તો તેઓ નદીકિનારે આવ્યા હતા. નગરસભાની બેઠક પછી તેમનો જીવ બળતો હતો. મનમાં કોઈ અકળ પીડા તેઓ અનુભવતા હતા.

નદીકિનારો નિર્જન હતો. કારમાંથી ઊતરી તેઓ પ્રવાહની નજીક આવ્યા. કોણ જાણે કેમ અચાનક નદીના સ્વચ્છ પાણીનો, જળના ધીમા પ્રવાહનો સ્પર્શ પામવા તેમનું બાથરૂમમાં નહાવા ટેવાયેલું શરીર ચંચળ બની ગયું.

શહેરવાસીઓને ફરવા માટે નદી પર બીજા ઘણાં સ્થળ છે. પણ દિવ્યસિંહબાબુ જ્યાં આવ્યા છે તે સ્થળ નિર્જન છે. કોઈ માણસ અહીં નથી. દિવ્યસિંહે ઘડિયાળ, પેન્ટ અને બંડી ઉતારી એક પથ્થર પર મૂક્યાં અને પછી એ પાણીમાં ઊતર્યા.

તેમણે ઘણી વાર આ નદીમાં સ્નાન કર્યું છે; ઘણાં વર્ષો પહેલાં કૉલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે, પણ આવા નિર્જન ઘાટ પર નહીં. એ લોકો નદીના જે ઘાટ પર નહાતા ત્યાંથી થોડે દૂર એક મહિલા કૉલેજ હતી. તેઓ અને તેમના મિત્રો નદીમાં તરતાં તરતાં તોફાનમસ્તી કરતા અને છોકરીઓને હૉસ્ટેલ પર સંભળાય તેવી જોરજોરથી બૂમો પાડતા. પણ તેમની બૂમો કોઈના પણ હૃદયને સ્પર્શ કર્યા વગર દીવાલને સ્પર્શીને પાછી આવતી. આજે તે વાત યાદ કરી દિવ્યસિંહબાબુ હસ્યા.

બીજાને આકર્ષવાની તેમની અભિલાષા ઘણા વખતે પૂરી થઈ હતી. વર્ષો પહેલાં જ્યારે તેમણે પહેલુંવહેલું સભાઓમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે તેમની પરલોકવાસી માતાએ તેમને કહ્યું હતું: ''દીકરા હવે પછી તું સભામાં ભાષણ કરતો નહીં! જવાબમાં નવાસવા વક્તાએ સવાલ કર્યો હતો: ''કેમ?'' માએ કહ્યું: ''તને લોકોની નજર લાગી જશે - તું સુકાઈ જઈશ!''

પણ સુકાવાને બદલે છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી તેઓ ધીમે ધીમે જાડા થતા ગયા છે. ગયા વર્ષે મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણી થઈ ત્યારે તેમના વિરોધીઓ તેમને દિવ્યસિંહના બદલે દિવ્યહાથી કહેતા હતા.

અચાનક તેઓ ચમક્યા. અન્ડરવેરમાં કંઈક પેસી ગયું હોય તેવું તેમને લાગ્યું. તેમણે ઝટઝટ પાણીમાં અન્ડરવેર કાઢી નાખ્યું અને બીજી ક્ષણે તો તે અન્ડરવેર તેમના હાથમાંથી છટકી નદીના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યું. જરીક ચપળતા બતાવી શક્યા હોત તો તેઓ તેને તણાઈ જતું અટકાવી શક્યા હોત. પણ થાય શું? અન્ડરવેર વગર ચાલી જશે એવું તેમણે વિચાર્યું.

હવે પાણીમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ એવું લાગતા તેમણે કિનારા તરફ નજર કરી.

જોયું તો કિનારા પર કોઈ વછેદ પ્રાણી તેમને ફરતું દેખાયું. તરત જ તેમણે તે ઓળખ્યું. તે ગાય હતી. તેમને બીક લાગી કે પ્રોટેનરને રડાગ્યા હતા એ ચોર ગાય તો આ નહીં?

તેઓ ઝટઝટ બહાર નીકળી આવ્યા. જોયું તો તેમના બુશ-શર્ટ અને બંડી ચાવી નાખી હવે ગાય આગમથી તેમનું પેન્ટ ચાવતી હતી. "હટ હટની બૂમ પાડી દિવ્યસિંહબાબુએ ગાય તરફ પાણી ઉડાડ્યું. ગાય ભાગી – મોમાં અડધું ચાવી ખાધેલું પેન્ટ લઈને!"

દિવ્યસિંહે ચારે તરફ નજર નાખી. જોયું તો કિનારા પર કોઈ નથી. ઉઘાડા શરીરે મેયર સાહેબ આ ચોર ગાયનો મુકાબલો કરવા દોડ્યા. ગાય ખૂબ ઝડપથી ભાગી. તે જ ક્ષણે દૂરથી એક જીપ આવતી દેખાઈ. તેની બત્તીના પ્રકાશમાં એક ક્ષણભર તેમનું ભીનું શરીર ઝબૂકી ઊઠ્યું. તરત જ નીચે બેસી જઈ દેડકાંની જેમ કૂદતા કૂદતા તેઓ ફરી પાણીમાં ઊતરી પડ્યા. જીપ એક ચીન સાથે બ્રેક મારી ઊભી રહી. જીપમાંથી ત્રણ જણ ઊતર્યા. પાણીમાં છુપાઈ બેઠેલા દિવ્યસિંહને આશ્ચર્ય પામેલા લોકોની થોડીઘણી વાતચીત કંઈક સંભળાતી હતી. તેમાં એકે સુદર્શનબાબુને ઓળખી લીધા. બીજા હતા તેમની મ્યુનિસિપાલિટીના એક્ઝિક્યુટિવ એન્જિનિયર અને તેમના બે સહકર્મચારીઓ.

"અરે, હમણાં કોઈ જનવર નદીમાં કૂદી પડ્યું." એક જણે કહ્યું.

"ભગવાન જાણે શું હશે! ઓરિયા જેવું લાગતું હતું." બીજાએ કહ્યું.

ત્રીજાએ કહ્યું, "મધુવનમાં ઓરિયા વળી ક્યાંથી આવી વચ્યા?"

"ભગવાન જાણે! પણ તેનું માથું અને શરીર માણસ જેવું લાગતું હતું."

"ગમે તેમ, પણ કોઈ જનવર હતું એ નક્કી."

"હે, હિમમાનવ કે એવું કોઈ તો નહીં હોય!"

થોડી વાર કોઈ કંઈ બોલ્યું નહીં. પણ એક જણ બોલ્યો, "પેલી કાર કોની છે?"

"ભગવાન જાણે! અરે! હા, ઓળખી! આ તો, આ તો આપણા મેયર સાહેબની છે!"

"કાર તો ખાલી છે! સાહેબ ક્યાં?"

ફરી બધા ચૂપ! સાહેબને બોલાવવા એક જણે બૂમ મારી, "સાહેબ! સાહેબ!"

બધા થોડી વાર ચૂપ રહી એકબીજાનાં મો સામે જોઈ રહ્યા. ને પછી એક જણ ગંભીર બની બોલ્યો, "સાહેબ આવી રીતે ગાડી સૂની મૂકી ક્યાંય જાય નહીં. શી ખબર શું હશે? મને કંઈક ગડબડ લાગે છે. ચાલો, સાહેબના ઘેર જઈ તપાસ કરીએ!"

એ લોકો જીપમાં બેસી જતા રહ્યા.

દિવ્યસિંહ શરમથી ધ્રૂજી રહ્યા હતા. હવે શું કરવું? કાર દોડાવીને ઘેર પહોંચી જઉં? પણ ત્યાં તો અત્યારે એન્જિનિયર વગેરે તેમને શોધતા હશે. વિસ્મય અને ચિંતાગ્રસ્ત કુટુંબીઓ આંગણામાં ભેગા થયા હશે. હું કાર પાર્ક કરવા જઈશ કે દરવાન આવી કારનો દરવાજો ખોલવા ઊભો રહેશે. હું શું મો લઈને કારમાંથી નીચે ઊતરીશ?

વિચારમાં પંદર મિનિટ પસાર થઈ ગઈ. આ પંદર મિનિટ શાંતિની હતી.

તેમને થયું, આહ! અત્યારે મારો કોઈ ખાસ દોસ્ત નદીકિનારે ફરવા આવી ચડે તો સારું! તો હું એને ધીમેથી બધું સમજાવું. અને એ મારા ઘેર જઈ મારાં કપડાં લઈ આવે. આહ! કોઈ ચમત્કાર થાય અને નદીમાં કોઈનું ધોતિયું તણાઈ આવે અને મારા હાથમાં આવી જાય!

આ સિવાય કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી. હવે જો

એક્ઝિક્યુટિવ એન્જિનિયર પાછો અહીં આવે તો પાણીમાં ઊભો થઈને એને હું બધી વાત કહું. પછી એન્જિનિયર મારે ઘેર જઈ મારાં કપડાં લાવી આપશે. એ વિના અહીંથી બહાર નીકળાશે નહીં.

ફરી દૂરથી ગાડીનું અજવાળું દેખાયું. એક નહીં કેટલી ગાડીઓ તેમની કારની બાજુમાં આવી ઊભી રહી. સૌથી પહેલી એન્જિનિયરની ગાડી હતી. તે પછીની ગાડીમાં દિવ્યસિંહના નાના ભાઈ તેમની યુરોપિયન પત્ની સાથે ઊતર્યા. આ શું? તેની પાછળની ગાડીમાંથી આ કોણ ઊતર્યું! અરે, આ તો પોલીસ? તેની પાછળ વળી એક ગાડી આવી. શહેરની આ જૂનામાં જૂની ગાડી હતી. અરે, એમાંથી ઊતર્યા વૃદ્ધ અધ્યાપક સુદર્શનરાય! બાપ રે!

અચાનક દિવ્યસિંહની છાતીમાંથી એક ડૂસકું બહાર આવ્યું. તેમને થયું કે નાનાભાઈની યુરોપિયન પત્નીના દેખતાં મારી દયનીય સ્થિતિ જાહેર કરવાની હિંમત હું કદાચ કરી શકું, પણ પ્રોફેસર સુદર્શનરાયની આગળ એવી રીતે કેમ પ્રગટ થવાય? હજુ ત્રણ કલાક પહેલાં જ ચોટ્ટી ગાયના પ્રસંગ પર વૃદ્ધ સુદર્શનબાબુ રડતા હતા ત્યારે હું તેમને હસતો હતો.

દિવ્યસિંહબાબુ નદીમાં કિનારાથી વધારે દૂર જતા રહ્યા. આવેલા લોકો નદીના પાણીમાં ટોર્ચનો પ્રકાશ ફેંકી રહ્યા હતા, આસિસ્ટન્ટ એન્જિનિયર ચારે બાજુ 'સાહેબ! સાહેબ!'ની બૂમો પાડી તેમને શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

એટલામાં એક મોટી પોલીસવાન ત્યાં આવી પહોંચી.

દિવ્યસિંહબાબુનો ડૂમો વધતો જતો હતો. હાય! માણસ શું આટલો નિઃસહાય? આટલો પામર! એની આવી હાલત પણ થતી હશે શું? કોઈ અદશ્ય શક્તિના ચક્રવ્યૂહનો હું ભોગ બન્યો છું શું? શા માટે? શા માટે?

ઘવાયેલા અહંકારે અને ડૂમાના આવેગમાં તેઓ પાણીમાં ક્યારેક ચાલીને તો ક્યારેક તરીને આગળને આગળ વધી ગયા. તેઓ ખૂબ દૂર નીકળી ગયા.

આગળ એક હોડી બાંધેલી હતી. દિવ્યસિંહબાબુએ હતું એટલું જોર કરી હોડી છૂટી કરી તેમાં પોતે ચઢી ગયા. હોડી નદીના પ્રવાહમાં તરવા લાગી.

જ્યારે ઊભેલી ગાડીઓથી તેઓ ખૂબ જ દૂર નીકળી ગયા ત્યારે તેમનો જીવ હેઠો બેઠો. તેમની છાતીનો ડૂમો ઊતર્યો. તેઓ ખૂબ જોરથી રડી પડ્યા.

ઘણાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં તેઓ નગ્નાવસ્થામાં માના ખોળામાં કે પછી પિતાની છાતીમાં માથું સંતાડી રડ્યા હશે. પણ પછી ઘણાં વર્ષો લગી તેઓ ક્યાં કદી રડ્યા છે? રડે પણ કોની પાસે? મોટા થયા પછી તો બધા તેમને સન્માનની ભાવનાથી જુએ છે – પિતા, માતા, પત્ની, ભાઈ, બહેન બધાં જ! પણ એક ક્ષણમાં એવી ઊથલપાથલ થઈ ગઈ કે તેમને ભાન થઈ ગયું કે હું સાવ એકલો છું!

હોડી વહી રહી છે. સાંકડા પટવાળી નદીમાં કોઈ વાર કિનારે અથડાય છે તો કોઈ વાર વળી મધપ્રવાહમાં તરે છે. નદીની બંને બાજુ સૂનાં ખેતરો છે, ઉપર આકાશ છે. પેલી જૂની સ્મૃતિની મધુર ક્ષણોવાળી માના ખોળા જેવી આ નદી છે અને પિતાની છાતી જેવું વિશાળ આ આકાશ છે! આજે આવી આ મધુર ક્ષણોમાં તેઓ જો નહીં રડે તો ક્યારે રડશે?

ઘણા વખત પછી તેમને ક્યારે ઊંઘ આવી ગઈ તેની ખબર ન પડી. ઊંઘમાં તેમણે સપનું જોયું. એક નાનું પક્ષી પાંખો ફફડાવી ઘટાટોપ વાદળને વીંધી આગળ ધપી રહ્યું હતું!

રાત્રીના છેલ્લા પહોરે તેમની ઊંઘ ઊડી ત્યારે હોડી એક જગ્યાએ જઈ અટકી હતી. તેઓ

નીચે ઊતર્યા અને હાથ વડે હોડીને ધક્કો મારી, કરી હોડી પર ચડી બેઠા હવે તેમનું મન ધીમે ધીમે હળવું થવા લાગ્યું હતું

હોડી ફરી એક જગ્યાએ જઈ અટકી પરોઢ થઈ ચૂક્યું હતું કિનારા પર એક નાની છોકરી ઝાડી પાસે ઊભી હતી શરીરને બને તેટલું હોડીની અંદર છુપાવી માથું ઊંચું કરી દિવ્યનિહબાબુએ છોકરીને કહ્યું "દીકરી, મારી પાસે કપડાં નથી મને પહેરવા માટે કંઈક આપશે "

છોકરીના મોં પર નવાઈ અને દયાનો ભાવ પ્રગટ્યો "લે ને!" તેણે કહ્યું અને તરત જ પોતાના નાના શરીર પરથી મેલું ફ્રૉક ઉતારી તેણે તો હોડીમાં ફેંક્યું "લે પહેર!"

દિવ્યનિહબાબુએ ફ્રૉકને ચૂમ્યું તેમને મનમાં થયું કાશ હું આ ફ્રૉક પહેરી શકતો હોત! પછી તેમણે કહ્યું "દીકરી, મને આ થશે નહીં હું મોટો માણસ છું "

ઓહ! તું મોટો માણસ છે? મારા બાપા જેવડો? તો ઊભો રહે! કહી છોકરી દોડતી ગઈ, બે મિનિટ પછી તે એક ટુવાલ લઈને આવી પહોંચી બોલી, "એ ઈ મોટા માણસ! લે આ પહેર!"

ખૂબ સંતોષ સાથે દિવ્યનિહબાબુએ ટુવાલ પહેર્યો અને હોડીમાંથી ઊતરી ઝાડી પકડી ધીમે ધીમે કિનારે આવ્યા છોકરીની પાછળ તેના માછીમાર બાપા પણ નવાઈ પામતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા હવે દિવ્યનિહબાબુએ જરાય શરમાયા વગર પોતાનો પરિચય આપ્યો પછી તેઓ માછીમારની સાથે તેની ઝૂંપડીએ ગયા ત્યાં બીડીનો કશ ખેંચતા ખેંચતા તેમણે બનેલી આખી ઘટના કહી સંભળાવી સાથે કપડાં ચાવી ખાધાની વાત સાંભળી માછીમારને નવાઈ લાગી તે સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળી રહ્યો

તે રસ્તે થઈને શહેર તરફ બસ જતી હતી એકાદ કલાક પછી માછીમારે આપેલું ધોયેલું ધોતિયું પહેરી દિવ્યનિહબાબુ પાછા પોતાના શહેરમાં આવ્યા

તે વખતે આખા શહેરના લોકો નાના નાના ટોળામાં ભેગા થઈ નગરનું 'મધુવન સમાચાર' છાપું વાંચતા હતા તેમાં લખ્યું હતું 'મેયર રહસ્યમય રીતે અદૃશ્ય' છાપાના પહેલા જ પાને મોટા અક્ષરે તેમના અદૃશ્ય થવાના સંભવિત કારણો આપવામાં આવ્યા હતા - અપહરણ/ હત્યા/ આત્મહત્યા? આવી કંઈ કંઈ સાચી ખોટી કલ્પનાઓ હતી ત્યાં કોઈ એક વિચિત્ર જાનવર નદીમાં કૂદી પડ્યાનું પણ લખેલું હતું બીજી તરફ તેમના પેન્ટનો પટ્ટો અને ચાવેલા પેન્ટનો એક ટુકડો મળી આવ્યાનું લખેલું હતું અને તેનાથી કોકડું વધારે ગૂંચવાયું હતું છાપાના વિશેષ સંવાદદાતાને પ્રોફેસર કાઉન્સિલના વડા સુદર્શનરાયે કહ્યું હતું કે મને ખાતરી છે કે ગઈકાલે નગરસભાની બેઠકમાં ગુસ્સે થઈ મેયરે કુખ્યાત ચોંટી ગાયને ચેલેન્જ કરી હતી, તેના જવાબમાં એ ગાય મેયરને આખા ને આખા ચાવી ખાઈ ગઈ છે! અને છેલ્લે વૃદ્ધ પ્રોફેસરે રડતા રડતા ગાયને પકડી પાડવાની માગણી કરી હતી સંવાદદાતાએ જણાવ્યું હતું કે પોલીસ અને કૉર્પોરેશનના કર્મચારીઓ ગાયની સઘન તપાસ કરી રહ્યા છે

પણ દિવ્યનિહબાબુ પોતાનામાં એક નવાઈભર્યું પરિવર્તન અનુભવી રહ્યા હતા કોઈ ને કોઈ પણ જાતનું નિવેદન આપવાની તેમને ઇચ્છા થતી ન હતી માત્ર એક વાર સુદર્શનરાયની પાસે જઈને કહેવાનું તેમને મન થતું હતું કે "સાહેબ, મનુષ્ય પામર છે! નિ સહાય છે! અને નિ સહાયતા શી છે તેનો મને અનુભવ થયો છે હવે હું પુખ્ત બન્યો છું "

('મનોજ દાસની વાર્તાઓ')

અનુવાદ . રેણુકા સોની

આનું નામ પ્રજા

દરબાર શ્રી પુંજા વાળા

આજથી આશરે ૯૨ વર્ષ પહેલાંની એક હૂંફાળી પ્રભાતના પહેલા પોરે શેડુભારને ચોરે દરબાર વાજસુરવાળા પોતાના આઠ સાથીદારો સાથે ઊતર્યા. દરબારી ઉતારામાં ઘોડા બાંધી ડાયરો ચોરે આવ્યો. દરબાર ઘોડાનો ધાંસિયો પાથરી બેસી રહેલા. ગામનું કોઈ બાપુ પાસે ફરકતું નથી. સૌ કાઠી ડાયરો વિચાર કરે છે, બાપુ વાજસુરવાળાને જોઈને હરખને હિલોળે ચડતું ગામ આજ સૂનમૂન કેમ છે?

થોડીક રાહ જોઈ ત્યાં વાળંદ નીકળ્યો. ચકળવકળ જોતાકને ઉતાવળા પગે એ તો ઊપડ્યો. રોજની ટેવ મુજબ એક કાઠીએ તેને ટપાર્યો: "એલા એય! નાનજી! બોલાવું છું તોય તે કેમ ઊભો નથી રહેતો? કાંઈ પાથરવાનું લાવ! ઘોડાના લીલાનું કરી દે! આમ ભાગ્ય ભાગ્ય ક્યાં કર છ?"

'એ આવ્યો બાપુ!' કહેતોકને પાણીનો રેલો જાય તેમ તે સરકી ગયો.

વળી એક ખેડુનો ટાબરિયો નીકળ્યો. દરબારના ડાયરા સામે જોતાં જોતાં જરા થોથરાયો. ત્યાં તો એક કાઠીએ ટહુકો કર્યો: 'કોનો છોકરો છો બેટા?'

'હું! હું તો ખીમા પટેલનો દીકરો છું, કાં?'

જવાબ સાંભળી સૌને લાગ્યું કે પટેલના ઘરે કાયમ મહેમાન આવતાજતા હશે, નહીં તો આટલો બેધડક જવાબ છોકરું ક્યાંથી આપે?

'લે ભારે કામ થયું, બોલાવી લે તારા ભાઈને! કહેજે વાજસુર બાપુ પધાર્યા છે.'

'એ હો!' કહેતાંકને છોકરે મૂઠિયું વાળી, એ ગયો તે ગયો જ, ફરી કોઈ આવ્યું જ નહીં.

સૌ કાઠી ઊંચાનીચા થવા માંડ્યા. દરબાર બધું શાંતિથી જોયા કરે છે.

એક કાઠી ઉતાવળો થયો: 'માળા ગામના કોઈ સામું જોતા નથી. આ તે શું થયું ગામને? કોઈનું મરાણબરાણ થયું હશે?'

બીજા એક વૃદ્ધ માણસે બોલનાર યુવાનને જ કહ્યું: 'ભાઈ તું આઘેરેક હાલીને તપાસ તો કરી જો! કેમ કોઈ કળાતા નથી?'

જુવાન કાઠી ચોરાની પડથાર ઊતરી આમતેમ આડોઅવળો શેરિયુંમાં સોંવાતો સોંવાતો કોઈ કોઈની ખડકી કે ડેલી સુધી પહોંચી ગયો. પણ કોઈ ન મળે. છોકરાં પાસેથી ખબર મેળવી પટેલની ડેલી ગોતી લીધી. જઈને સાદ કર્યો. 'એ પટેલ!' પટેલ તો આવ્યા નહીં. એક વૃદ્ધ ડોશીમા બહાર આવ્યાં અને બોલ્યાં:

'શું માડી? કોનું કામ હતું?'

'પટેલ ક્યાં ગયા? બાપુ વાજસુરવાળા આવ્યા છે. કોઈ હોંકારોય દેતું નથી. આમ તો ચુડાથી વહીવટદારે ખબરેય રવાના કર્યા હતા કે બાપુ અડતાળા અને દેવળિયા બાજુ જતાં રસ્તામાં શેડુભાર બપોરા કરવા રોકાશે. આંયાં તો કોઈ તૈયારી જ નથી!'

'માડી, પટેલ તો વાડીએ ગયો છે, લ્યો કો'કને મોકલું, અને ઈમ કરોને બાપા! વાળંદને જ બોલાવી લ્યોને ભાઈ!'

'પણ તે નથી જડતો!'

'લે વળી, ક્યાં ગયો ટાંકણે?' કહીને ડોશીમાએ મોં મલકાવ્યું.

કાઠી મનમાં સમસમી ઊઠ્યો. 'આંત તારી! આમાં કાંઈ ભેદ છે. બાપુ વાજસુરવાળા જેવા

મહેમાન પધારે અને આવા નઠ્ઠાબોળ ઉત્તર ન દિયે બધા !"

'પગ ઉપાડતાંને એ તો નીધા, ચોન ભાગી પાછો વળી ગયો દરબારના નજધી અને નમજુ લેખાતા ભગવાન વીંછિયા સાથે હતા જઈને કાઠી જુવાન તેમની પાસે બેસી ગયો માડીને બધી વાત કરી અને કહ્યુ 'કહો ન કહો પણ આપા ભગવાન! આમા કઈક કાનતર છે મોટેરે પટેલિયાવ કોઈ ઘરે નથી દરમાગ ડોકુ કાઢીય તો વધુ દીકરિયુ જ છે બાઈ માણસ સાથે ઝાઝી લપ કેમ કરવી? માળાના છાબડા જેવડા છોકરા પણ ઉત્તર વાળવામા 'વગચા કરે છે' નથી આવતું ઘોડાનુ લીધુ કે નથી કોઈ આપણા માટે રોટલા પાણીની તાવડી ચૂલે મુકતુ એક પટેલની મા ઘરે છ એનેય મને આવકાર દીધો નહી ડોશી પણ મનમા મરકી ગયા '

દરબાર વાત સાભળી ટગર ટગર તાસીરો જોઈ રહ્યા હતા

"ભગવાનભાઈ બોલ્યા 'બાપુ! ગામના મનમાથી ભાવના ઓછી થઈ ગઈ છે આપ તો વૈદુ છો સો સો વાતુ જાણો છો વધારે શુ કહુ? હાલો આપણે હાલી નીકળીએ! અડતાળા ક્યા છેટુ છે? છાશુ (ભોજને) ત્યા જઈને પી લેશુ '

'ના! ના, ભગવાનમામા' એમ વાત પૂરી સમજ્યા વગર ઉતાવળુ ન થવાય 'હવે તો અધી રાત રોકાવુ પડશે '

'પણ બા' કાઈ ભૂખ્યા દુખ્યા ગામને ચોરે પડ્યુ રહેવાય? આપણે થોડા બાવા સાધુ છઈ?' એક ઉતાવળા જાણે દરબારને કહી દીધુ

દરબાર કહે 'એ તો ભાઈ, ઉપરનની મરજી '

'હા, ઈ તો હુકમ હાકે બધુ પાધરુ થાય, બાપુ! આપણે તો ઠીક, પણ બિચાડા વીશ ગાવથી આવતા ઘોડાનો શુ વાકગનો?'

વાજસુરવાળા ઠડા રહ્યા અને બોલ્યા 'તેલ અને તેલની ધાર જોવી જોસે,' કાઠીભાઈ! એમ અધીરું ન થવાય, 'રાજના કામ છે '

બીજા કાઠીથી ન રહેવાયુ એ બનિયાભાઈ તો વળ જ ખાઈ ગયા અને કહેવા માડ્યુ

'ઘો જઈ મને નત્તા કરુ હુ ને બવાયને વઢિયુ અને સીમમાથી બકુડાવીને મોઢા આગળ!'

'ના, ભાઈ ના એવુ અમારે કાઈ નથી કરવુ વહીવટ હાકવામા બા' બધેય જો બહુકા લશોને તો સૂરજ નહીં નાખે '

ડાયરો જરાક ટાઢો પડ્યો

ગામમા આટો મારી આવ્યો હતો એ જુવાન બોલ્યો 'બાપુ' એક પટેલના મા ઘરે છે!'

આપા ભગવાન વીંછિયા ઊભા થયા માથે પાઘડી મૂકી બોલ્યા 'લ્યો હુ જઈને બાપુ માટે ઢોલિયો લઈ આવુ કોઈ કાઈ બોલ્યુ નહી

ભગવાન વીંછિયા સીધા પટેલને ત્યા ગયા ડેલીએ ઊભા રહી ડોશીને સાદ કરી બોલાવ્યા

'એ આવી બાપુ' કહીને ડોશી હાજર થયા આપાએ ઢોલિયો અને રજાઈ માગ્યા

'મારા બાપ' છોકરાની વહુ અબ ઘડીએ વાડીએ ગઈ, કૂંચી એની પાસે રઈ ગઈ નહી તો બાપુથી રાખી વાત કરુ?' કહીને ડોશીમાએ ગલ્લાતલ્લા આદર્યા

ભગવાનભાઈ હોશિયાર માણસ હતા એ બોલ્યા 'હુ ડોશીમા' તમારા ગામની જ વહીવટ કરુ છુ ગામની બધી વાત જાણુ છું સાચ કામ વગરની એકે વાત બાપુને કાને કોઈ દી નાખી છે?'

'ના માડી?'

"તઈ માડી તમે તો જુનવાણી માણસ છો આમ ગામે શુ માડ્યુ છે એ તો કહો?'

ડોશીમા પોરહાણા જરાક એ પીગળ્યા

'માડી! ભગવાન બાપુ' બાઈ માણસ ઝાઝુ થોડી સમજુ! પણ આ બધાય રોયા ગામના મોટેરાવે એવો મત કરી વાળ્યા છે કે આપણો ધણી વાજસુરવાળો આવે તઈ તેને કાઈ'ના

કાંઈ સગવડ આપી નહીં, અને મનમોઢું પણ દેવું નહીં.'

'પણ શું કામ?' આપાએ પ્રશ્ન કર્યો.

'ઈ બધાય સંખ્યા છે, કે આપણે દરબારને દેખાડી દેવું અને સાચુકલાં વેણ પણ સંભળાવી દેવાં.'

'પણ બાબત શું એ તો બોલો?' ભગવાન ભાઈ અધર્યા થયા.

'માડી, મને શી ખબર? તમારા રાજના રૈયત હાર્યે વાંધા હશે બાપા!'

'તે આ બધા ગયા ક્યાં?' આપાએ છેલ્લો પ્રશ્ન કર્યો. 'એ બધા પાદરડીએ બેઠા, ભેગા થઈને વાટ જોવે છ, કે જોઈ બાપુએ શું કરવા ધાર્યું છે?'

'હવે પોગી જઈશ.' કહીને આપા ભગવાન પરવાડે ઊપડ્યા.

ત્યાં જઈને જુએ છે તો ટીમેઠીમ પટેલિયાંવનું મંડળ જામેલું. ગામનો મોટિયાર શેઠિયો પણ વચ્ચોવચ્ચ બેઠો છે.

'એ રામ રામ!' આપાએ કોઈ દી નહીં અને આજ સામેથી ગામના ડાયરાને રામ રામ કર્યા.

'રામ રામ, આવો, આવો, ભગવાન બાપુ! કંઈ આવ્યા?' બધા એકસાથે બોલી ઊઠ્યા. મોં સૌનાં મલકી ગયાં.

'કંઈ આવ્યા શું! બાપુ પણ હાર્યે છે, અને તમે બધા મોંસંતા થઈને બેઠા છો તે શરમ નથી આવતી?'

'તંઈ ન બેસે! કોણ બાપુ?'

'તમારો ધણી વાજસુરવાળો!' આપાએ ઉત્તર વાળ્યો.

'હા! હોયો! અમારા ધણી તો ઓલો ચિત્તળવાળો વાઘેર કે દરબાર વાજસુરવાળો?' સામો સાગસાગતો જવાબ આવ્યો. જેમ જંતરડામાંથી પાણકો છૂટે તેમ.

વેધ ભગવાન વીંછિયા વાતને કળી ગયા. બધા સામે નજર નોંધીને એ બોલ્યા: 'ભાઈ પટેલિયાંવ! જો તમારામાં ત્રેવડ હોય તો આમ ને આમ દરબારને જઈને કહી દેજો, હાલો મારી હાર્યે!'

'ભલે, આજ તો તમારું ઈ જ પરિયાણ છે.'

ભગવાન વીંછિયાને પણ ધોડવું'તું અને ઢાળ જડી ગયો. ડાયરો આવ્યો સૌ ચોરે. આપા ભગવાન ઝટ ઝટ ચોરાનાં પગથિયાં ચડી ગયા, અને કહ્યું: 'બાપુ! આ બધા તમને કંઈક કહેવા માગે છે.'

દરબાર તો ક્યારના વાત કળી ગયા હતા. એ બોલ્યા: 'ભલે ભલે ખુશીથી, મારા દીકરા મને નહીં કે' તંઈ બીજું કોણ કે'શે? બોલો બા, શી વાત છે?'

'કોણ તમારા દીકરા!' બેસતાં જ એક બટકબોલા પટેલિયાએ તીર ફેંક્યું.

'તમે!' દરબારે કહ્યું.

'ના હો! અમારો બાપ તો ચિત્તળવાળા વાઘેર છે. તમારે અને અમારે હવે શું? ઈતો ઠીક પણ આ તમારી ચિત્તળ-પાટી પણ તમે અમારી હાર્યે વાઘેરના ઘરે અડાણે મૂકી ને?'

કાઠી ડાયરો કહે: 'એ પટેલિયાંવ મોં સાંભાળજો! હો! વાત વણસી જાશે!'

'વણસ્યાં! વણસ્યાં! વાજસુરવાળા જેવો ધણી ઊઠી શેતુંભારની રૈયતને ચિત્તળના વાઘેરને ત્યાં ગીરો મૂકતાં શરમાણો નહીં. તો હવે વાત વણસાવવાની વાતું કરો છો? વાત તંઈ કેમ વણસી નહીં?

ગામ ઊખળી ગયું. દરબાર શાંત હતા.

ખીમો પટેલ ગામનું ઢીંગલું, પાંચ માણસને પૂછવાનું ઠેકાણું. દરબાર પણ જેની સલાહ લે એવો માણસ પણ આજ ઊથડકીને બોલી ગયો:

'બાપુ! બાપુ! બિચારી રૈયતનો ભવ બગાડ્યો. એક ભવમાં બે ભવ કરાવ્યા. ધણી તે કોઈ દી બે હતા હશે? મારા અન્નદાતા!' કહીને

પટેલ નાનું છોકરું રોવે, તેમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડયા

સૂનમૂન બની ગયેલા દરબારની આંખમાં પાણી ટપક્યાં એ બોલ્યા

'શું કરું? પૈસા જોતા હતા '

'તે અમે મરી ગયા હતા? અમને કહેવું હતું!' વાણિયાએ કહ્યું 'અરે દરબાર, અમારી પાસે નગવડ ન થાત તો કાળા ચોગ્ના લઈને તમને દઈ દેત' પટેલિયાવ બોલ્યા 'બાપુ! તમારા પરતાપે પટારા હાકે છે પણ હવે તો કાલ નવારે ઊઠીને અમારે ચિત્તળના વાઘેર પાને ખળા ભરવા જવું ને?'

'શું જેતાણનાથ વાજસુરવાળો ગોદડ વાળાની રૈયત વાઘેરની હુબડકી સહન કરે? અન્નદાતા નહીં બને '

સૌ કાઠી ગયગના મોઢા ઝાખાઝપટ થઈ ગયા દરબારે નક્કી કર્યું ચિત્તળના વાઘેરનું કરજ ચૂકવીને જ આજ રોટલો ખાવો

પબોરો ચડે ન ચડે ત્યાં તો લોંઠકા ખાતેદારોના પટારામાથી પાણકોરાની કોથળિયુનોં મોઢા માટ્યા છૂટવા દરબાર જોઈ રહ્યા

સૌને ભેટી પડી દરબાર બોલ્યા 'ના બા ના, રાજ ગમે તે નગવડ કરશે તમે આવો દાખડો કા કરો?'

આજ તો બાપુ લ્હાવો લેવા દો રોજ તમે અમારા દુ ખમા ભાગ લ્યો છો, આજ અમને આટલો લાભ નહીં લેવા દો?'

પ્રેમ આગળ બધી વાત પ'તી મૂકવી પડે છે

ચિત્તળથી વાઘેર શેઠિયાવને બોલાવ્યા એ યુગમા દરબાર વાજસુરવાળાએ આટનો રૂપિયામા શેઠુભાસની પાટી વાઘેરને ત્યા ગીરો મૂકી હતી નાણા ભરપાઈ કરી જમીન છોડાવી લીધી

દરબાર અને પટેલો પાગતે બેસી રોટલો કરવા બેઠા ત્યા સુધી કોઈએ મોઢામા પાણી પાણ મૂક્યું નહીં

(આ ઘટનાના લેખક શ્રી પૂજાવાળાના સ્વ પિતા એભલવાળા પાતાના જ પિતાશ્રી વાજસુરવાળાના રાજ્યવહીવટ દરમિયાનનો આ પ્રસગ ભાવથી કહેતા હતા નગાધીશ રાજ્યવહીવટ અને પ્રજાના સબંધોની વાત નીકળ ત્યારે સ્વ એભલવાળાની વાત યાદ કરી પ્રજા અને રાજકર્તાના સબધો કેવા હોય એની મીમાસા કરી આપતા)

— જયમલ્લ પરમાર સંપાદક

('નર પગાધર નીપજે' ભાગ ૧)

સંજઓન્ના શિષ્ટ રચયિતાઓને કુલ્લડીઓની પ્રેચ્ચ ધીતબ્બોને અને સામસામી શત્રુતાની કાપાકાપીઓને વેગળી રાખી દઈ માનવીઓ પાતાના જ સ્વબદ ખાની છણાવટ કરતા ઉખાણા કહેવતો, ટુચકા, ગીતા, વારતાઓ નર્જાવવામા મસ્ત રહ્યા, એવું એક ઉજ્જ્વળ સત્ય જગતસમસ્તના લોકસાહિત્યમાથી નિષ્પન્ન થાય છે સતત આત્મમથનો અનુભવવા આત્મનિરીક્ષણમા ઊતરવુ, આત્મનવેદનને પામવુ એ નાનીસૂની વાત નથી એ વાતની પરમ મહત્તા તો લાકોના આ નિરાધાર પ્રયત્નમા રહેલી છે તેમણે કોઈ પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકારની કૃપા ઊતરવાની વાટ જોઈ નહી તેમણે વિરલ બુદ્ધિવતોના અવતરણની અપેક્ષા ન રાખી પોતાનુ સાહિત્યસર્જન તેમણે પોતે જ કરી લીધુ શિષ્ટ વ્યક્તિસરજ્યુ સાહિત્ય આપણને જે મુકામ લઈ જાય છે તે જ મુકામ પર લોકસાહિત્યનુ પણ મહાપ્રયાણ છે શિષ્ટ સાહિત્યનુ ઉત્પાદક બળ જો સસ્કારિતા છે, તો લોકસાહિત્યની રોપણ ક્યારી પણ તળપદી રૂપાળી નિરાળી લોકસસ્કારિતા જ છે

(લોકસાહિત્ય અને ધારાગી સાહિત્ય) — ઝવેરચદ મેઘાણી

ચિંતન

આપત્તિઓ છે હૃદયના ગુણવિકાસ માટેનું ટાણું

બાઈબલમાં સોદમ અને ગોમોરા નામનાં બે શહેરોની વાત આવે છે. આ બંને શહેર લગભગ આઠ હજાર વરસ પહેલાં જે હિમપ્રલય થયો હતો, તેમાં નાશ થઈ ગયાં હતાં. બાઈબલમાં ઈશુનું એવું કથન છે કે ભાઈ, તમે પાપ કરો તો સોદમ અને ગોમારાની જેમ નાશ પામશો. આના પરથી એમ લાગે છે કે એ વખતે પણ એવી શ્રદ્ધા હતી કે પાપને કારણે આવો નાશ થાય છે. આ ધાર્મિક શ્રદ્ધા મનાય છે.

કવિઓનીયે આવી કલ્પનાઓ હોય છે. કાલિદાસે વર્ણન કર્યું છે કે, જ્યારે રામે સીતાનો ત્યાગ કરીને એમને વનમાં મોકલી દીધાં, ત્યારે ગંગા નદીની લહેરો ઊંચે ઊઠીને પોતાનું દુઃખ, પોતાનો નિષેધ પ્રગટ કરવા લાગી. મનુષ્યનાં પાપ-પુણ્ય કે માનસિક ભાવો સાથે બાહ્ય સૃષ્ટિમાં ફરક થાય છે, બાહ્ય સૃષ્ટિ પર તેની અસર થાય છે, એવી શ્રદ્ધા કવિઓમાંયે જોવા મળે છે.

આમ, એવી શ્રદ્ધા ને ભાવના ચાલી આવે છે કે બાહ્ય સૃષ્ટિનો આપણી સાથે સંબંધ છે, બાહ્ય સૃષ્ટિની અસર આપણા ઉપર થાય છે. તો તેનાથી ઊલટું, આપણી પણ અસર બાહ્ય સૃષ્ટિ પર થાય છે. આને અન્યોન્યવાદનો સિદ્ધાંત કહે છે, કરોલરી એટલે કે પ્રતિયોગી સિદ્ધાંત કહે છે. ચૂનાની અસર હળદર પર થાય છે, તો હળદરની અસર પણ જરૂર ચૂના પર થાય છે. હાઈડ્રોજનની અસર ઑક્સિજન પર થાય છે, તો ઑક્સિજનની અસર પણ જરૂર હાઈડ્રોજન પર થાય છે. પાણીની અસર અગ્નિ ઉપર અને અગ્નિની અસર પાણી ઉપર, એમ માનવું પડે.

મતલબ કે, સૃષ્ટિનો અને આપણો પરસ્પર સંબંધ છે તથા બંનેની એકબીજા ઉપર અસર થાય છે. એટલે કે સૃષ્ટિની ઘટનાઓની આપણાં પાપ-પુણ્ય ઉપર અને આપણાં પાપ-પુણ્યની સૃષ્ટિની ઘટનાઓ ઉપર અસર થાય છે.

વેદોમાં એક સૂક્ત આવે છે, જેનું નામ છે અઘમર્ષણ સૂક્ત. એટલે કે પાપમોચન, પાપનો નાશ કરનારું સૂક્ત. તેના વિશે મનુએ કહ્યું છે કે જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞ બધા યજ્ઞોનો રાજા છે, તેમ બધાં પાપનાશક સાધનોનો રાજા છે આ અઘમર્ષણ સૂક્ત. તેનો જપ સમસ્ત પાપોનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે.

આ અઘમર્ષણ સૂક્ત માત્ર ત્રણ મંત્રોનું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, અનાદિ કાળમાં ઋત અને સત હતું. તેમાંથી સૂર્ય ને ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા, બાદમાં બધા જીવ પેદા થયા, સંવત્સર બન્યો, રાત્રિ બની અને માનવ વગેરે બન્યાં. બસ, અહીં જ સૂક્ત સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ સૂક્તમાં કેવળ એટલું જ બતાવ્યું છે કે આ સૃષ્ટિ કેવી છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, તારા આદિ સૃષ્ટિની વ્યાપકતા તમારી સામે મૂકતાં આ સૂક્તના ઋષિનું કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ જણાય છે કે જો માણસની દૃષ્ટિ વ્યાપક થઈ, તો એ બધાં પાપોથી મુક્ત થઈ જશે.

આજે તો હવે રેડિયો એસ્ટ્રોનોમીને કારણે આ વ્યાપકતા વધુ સ્પષ્ટ થતી જાય છે. કહે છે કે કેટલાયે તારા તો કેટલાયે લાખ પ્રકાશ-વર્ષ દૂર છે અને તે પણ કરોડોની સંખ્યામાં છે. આવી અનંત સૃષ્ટિની કલ્પના એક બાજુ છે, અને બીજી બાજુ આપણે કેટલા અલ્પ છીએ! આ

શરીરની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ, તો આપણે કેટલા ક્ષુદ્ર છીએ! આપણું આયુષ્ય કેટલું, તેનો વિચાર કરીએ તો તેની ક્ષુદ્રતાનું ભાન થાય છે પરંતુ જ્યારે આપણને અઘમર્ષણ સૂક્ત દ્વારા એ વાતનું ભાન થાય છે કે આત્મિક દૃષ્ટિએ આપણે આટલા વ્યાપક ને વિશાળ છીએ, આપણું સ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે, તો પછી કોઈ પાપ બચતું જ નથી ભૂકંપ વગેરે ઘટનાઓનેય આવા વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી જોઈએ

રવીન્દ્રનાથે આને 'રુદ્ર આલોક' કહ્યો છે ભગવાન જ્યારે આવી આપત્તિ લાવે છે, ત્યારે માણસને થાય છે કે ભગવાને મને બહુ તકલીફ આપી પણ ભગવાનની દૃષ્ટિમાં તે રુદ્ર આલોક હોય છે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો આવે છે અને તપાવે છે, પણ તેનાથી જ તો જીવન ખીલે છે, ફૂલેફાલે છે અને નિદ્રા તૂટે છે, માણસની ઊંઘ ઊડે છે ચિત્તમાં અનેક વિકાર, વાસના ભરાઈ ગયા હોય છે, તને કાઢવા માટે રુદ્ર આલોક જોઈએ બીજા એક કાવ્યમાં એમણે કહ્યું છે કે, મનના વ્યર્થ નિષેધોને રાખ કરી દેનારી આગ ભડકાવો! વાસ્તવમાં, આ તો આગ નહીં, કરુણાધારા છે 'જીવન જ્યારે સુકાઈ જાય, કરુણા વર્ષન્તા આવો!'

કુંતી ભગવાન કૃષ્ણની પરમ ભક્ત હતી ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું, 'વર માગ જે માગશે તે મળશે' પણ ત્યારે કુંતીએ શું માગ્યું તે બોલી, 'વિપદ સંતુ નઃ શાશ્વત' – મને સદા આપત્તિ આપજો અદ્‌ભુત વરદાન તેણે માગ્યું મને આપત્તિ જોઈએ કુંતીએ કહ્યું કે, 'સંપત્તિ હશે તો તમારું સ્મરણ નહીં થાય, પણ મારા માથે જો આપત્તિ રહેશે, તો વારંવાર તમારું સ્મરણ થતું રહેશે તેથી મને વિપત્તિ જ જોઈએ '

શંકરાચાર્યે જીવનભર અદ્વૈત મંત્રનો જાપ કર્યો, ઉપાસના કરી પરંતુ તેઓ પણ ભગવાન નિર્ગુણ કહે છે, 'નાગયાગ કરુણામય', અને પ્રાર્થના કરે છે કે અમે તે કરુણામયનું દર્શન કરવા માગીએ છીએ હવે, શંકરાચાર્ય તો અભેદ ન અદ્વૈતથી ઓછું કાંઈ બોલતા જ નહોતા ત્યારે આ દ્વૈત શા માટે? તો કહે છે, 'ભૂતદયા વિસ્તારય' એટલે કે ભૂતદયાનો વિસ્તાર કરતા રહીએ તો અદ્વૈત વધારો આ રીતે શંકરાચાર્યનો વિચાર પણ કરુણામૂલક છે પ્રેમ ને કરુણા એક જ છે બીજાઓને સુખી જોઈને સુખી થવું એ પ્રેમ છે તો બીજાઓનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થવું એ કરુણા છે પરંતુ કરુણા આવવાથી જ સંતુષ્ટ નથી થતી જે બીજાઓનું દુઃખ જાણીને તેને દૂર કરવાનું કામ કરે છે, એ જ સાચી કરુણા છે એટલે તમે એમ કહી શકો કે કરુણાનો અર્થ છે, કર્મ પ્રેરણા – જેનાથી ભલું કામ કરવાની પ્રેરણા થાય

હું બિહારમાં ગ્રામદાનની તૂફાનયાત્રા માટે ફરતો હતો, ત્યારે ત્યાં અભૂતપૂર્વ દુકાળ આવ્યો (૧૯૬૬) ત્યારે હું ગામેગામ કહેતો કે, ભગવાન આવી આપત્તિઓ મોકલે છે તે આપણા હૃદયના ગુણવિકાસ માટે મોકલે છે અને આ નિમિત્તે દિલથી દિલ જોડવાનું કામ સહજ થઈ શકે છે, જે બીજા વખતે મુશ્કેલ હોય છે માટે ગામની સમ્મિલિત શક્તિ જાગ્રત કરીને આ આપત્તિનો મુકાબલો કરીએ લોકોમાં ગ્રામ ભાવના પેદા થાય છે, તો તેના આધારે બધાં કામ થશે આ ભયાનક વિપત્તિના પડકારનો જવાબ ગામેગામની સામૂહિક શક્તિથી જ આપી શકાય

તે વખતે એક વાર સમાચાર આવ્યા કે અમુક જગ્યાએ કેટલાક લોકો અન્ન ન મળવાને કારણે મરી ગયા ત્યારે મેં કહ્યું કે, ક્યારેય એમ સાંભળવા નથી મળતું કે અમુક ગામમાં બધા લોકો અન્ન ન મળવાથી મરી ગયા પાંચસોની વસ્તીના ગામમાં પાંચ લોકો અન્ન વિના મરી જાય છે, તો બાકીના ચારસો પંચાણુંનું કામ હતું

કે પોતાની પાસે જે કાંઈ ખાવાનું હતું, ભલે સાવ ઓછું જ કેમ ન હોય, પણ તેમાંથી થોડુંક એમનેય આપત અને બધા સાથે જીવત કે સાથે મરત. અમુક લોકો અન્ન ન મળવાથી મરી ગયા, તે દુઃખની વાત નથી; પરંતુ બીજાઓએ એમને મરવા દીધા એ દુઃખની વાત છે. હા, આ માટેની જવાબદારી સરકારનીયે છે, પરંતુ સૌથી વધુ જવાબદારી જો કોઈની હોય તો તે ગામની છે, એમની નજીકમાં નજીકના સમાજની છે. બધાં મળીને વહેંચીને ખાય, અને પછી અન્ન ન હોય તો બધાં સાથે ઉપવાસ કરે.

આવી આપત્તિઓ વખતે રાહતકામો શરૂ થઈ જાય છે અને દેશમાંથી ને દુનિયામાંથી ઘણા લોકો આપત્તિગ્રસ્તોને મદદ કરવા દોડી જાય છે. આ સારું જ છે. તેનાથી દેશ અને દુનિયાની એકાત્મતાનું દર્શન થાય છે. પરંતુ આ એકાત્મતા ગામમાં પણ દેખાવી જોઈએ, સ્થાનિક સમાજમાં પણ દેખાવી જોઈએ. બહારથી લોકો દોડી આવે અને સ્થાનિક લોકો જોતા રહે, એ ખોટું છે. આવે વખતે ગામમાં સામૂહિક શક્તિનું દર્શન થવું જોઈએ. જનતા પોતે પોતાની તાકાત અનુભવે. તેને એમ થાય કે પોતે પણ કાંઈક કરી શકે છે. આવે વખતે મુખ્ય કામ જે કરવાનું છે તે સમાજ-ભાવના નિર્માણ કરવાનું છે. ગામમાં સાથે રહેવા છતાં એક ગ્રામ-સમાજની ભાવના સંગીન બની નથી હોતી. ગ્રામ-સમાજમાં એકાત્મતાની ભાવના સંગીન બને, તે સૌથી વધારે મહત્ત્વનું કામ છે. ગ્રામ-ભાવના ઊભી થાય, એ જ અસલ નિર્માણનું કામ છે.

ટૂંકમાં, આવી આપત્તિઓ વખતે સમાજના ગુણોનો વિકાસ કેમ થાય, એ તરફ આપણું ધ્યાન જવું જોઈએ. ગુણવિકાસ એ જ અસલ વિકાસ છે અને તેનાથી જ સમાજ સમૃદ્ધ થાય છે. લોકોનો ગુણવિકાસ નહીં થાય, તો લોકજીવન મૂરઝાતું જશે. માટે લોકોનાં હૃદયનો વિકાસ થાય, માનવીય ગુણોનો વિકાસ થાય, એ સૌથી મોટું કામ છે.

('ભૂમિપુત્ર'માંથી સંકલિત) — વિનોબા ભાવે

વૈશ્વિક સમગ્રતાનું રહસ્ય

પાયાનો પ્રશ્ન જે ઊભો થાય છે તે એ છે કે સાત્ત્વિક અને હૃદયપૂર્વકની શ્રદ્ધાથી કરેલ કાર્યનાં પરિબળો આ વિશ્વની હરેક ચીજો ઉપર ધારી અસર કરી શકે છે કે કેમ? જો હા, તો આવી વાતોને 'કુચેષ્ટા' કે 'વાહિયાત' કહેવી તે યોગ્ય છે?

આજે વિજ્ઞાન એટલું આગળ વધ્યું છે કે આ પ્રશ્ન ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનો જ નથી રહ્યો. પદાર્થ વિજ્ઞાન પણ આ બાબતમાં ઘણું આગળ વધ્યું છે. મહાન વૈજ્ઞાનિક આઇનસ્ટાઈને સાપેક્ષવાદનું પ્રતિપાદન કરીને વિશ્વને $E=Mc^2$ એક ફૉર્મ્યુલા આપી સાબિત કર્યું કે જેને આપણે 'જડ' પદાર્થ ગણીએ છીએ તેનું સ્વયંસંચાલિત શક્તિપ્રવાહ(Energy)માં રૂપાંતર થઈ શકે છે. તેમાં E એટલે એનર્જી, M એટલે વસ્તુની ઘનતા અને C^2 એટલે પ્રકાશની ગતિનો વર્ગ. આથી સમસ્ત વિશ્વના 'જડ' અને 'ચેતન' પદાર્થો, તેમ જ તે અંગેની માનસિક પ્રક્રિયાઓ જે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જણાય છે કે અનુભવાય છે તે સાપેક્ષ (Relative) છે. આઇનસ્ટાઈનની આ શોધ બાદનાં હીસેનબર્ગ અને બીજા વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આગળ વધીને ઊર્જાની પ્રમાત્રાઓ (Quantums Energy)ની શોધ કરી જણાવ્યું કે દરેક અણુ-પરમાણુ (Particles) એકબીજા ઉપર અસર કરે છે અને કોઈ પણ બનાવની પરિણાત્મક અસર શું છે તે નિર્ણયાત્મક રીતે કહી શકાય તેમ નથી. પદાર્થ વિજ્ઞાનીઓ આને Principle of uncertainity કહે છે, કેમ કે દરેક બે પરમાણુઓ એકબીજા ઉપર એકસરખો પ્રભાવ પાડતા નથી.

આ પ્રકારની વૈજ્ઞાનિક શોધનો અર્થ એ થયો કે જગતના તમામ પદાર્થો – માનવ, પશુ, પંખી, વનસ્પતિ તથા જેને આપણે જડ ગણીએ છીએ ત તમામ વૈશ્વિક સમગ્રતામા એકબીજાને અસર કરી શકે છે આવી અસરની વાતો ઉપજાવી કાઢેલ હોઈ શકે છે પરંતુ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વાહિયાત નથી – વૈજ્ઞાનિક છે આપણી બુદ્ધિ તેને પામી ન શકે તો આપણે તેમ કહી શકીએ, પરંતુ તે કુચેષ્ટા છે અગર વાહિયાત છે તેવો આખરી અને અંતિમ નિર્ણય આપી શકીએ નહીં

ગમે તેટલા બુદ્ધિશાળી માનવીની બુદ્ધિ મર્યાદિત છે હવે તો Biology (શરીરશાસ્ત્ર) પણ સ્વીકારે છે કે વિદ્વાનમા વિદ્વાન મનુષ્ય પણ તેની નિહિત બુદ્ધિશક્તિનો ફક્ત ઘણા નાના અંશમા જ ઉપયોગ કરે છે આનો અર્થ એ થયો કે માનવની વ્યક્ત સમજશક્તિ જે અત્યંત મર્યાદિત છે તેના ઉપર જ આધાર રાખીને વાહિયાત જેવા અંતિમ નિર્ણયો જાહેર કરવામા જ ખરી સમજશક્તિનો અભાવ છે વિદ્વાનોએ તો ત્યા સુધી વિધાનો કર્યા છે કે આ વ્યક્ત સૃષ્ટિ અવ્યક્ત સૃષ્ટિની છાયા જ માત્ર છે અને આ જ વિવિધ પ્રકારના પદાર્થ છે, વૃક્ષ છે, વેલ છે, પાનફૂલ છે, પથ્થરો છે, નદીઓ છે, પહાડો છે, પશુ છે, પક્ષી છે – આ બધુ જ છે એ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારમા વહેતા કેવળ સ્પંદનોનો પુંજ માત્ર છે અને આ સ્પંદનો એકબીજા ઉપર પ્રભાવ પાડી શકતા હોય છે

આ વિષયમા પૂ વિમલાજી ઠકાર કહે છે કે, આપ જેને ભૌતિક જીવન કહો છો, તે ભૌતિક જીવન જેવા કોઈ પદાર્થ જ નથી જેને જડ કહો છો તેવો જડ પદાર્થ જ નથી જે કાંઈ છે તે એક સ્પંદન છે જેને આપ સ્પંદન કહો છો, એની ગતિ છે એમા જે ફરક હશે તે તેની ઘનતામા હશે, ઊંડાણમા હશે, સ્પંદનોની ગતિવિધિમા હશે, પરંતુ આખુ વિશ્વ એક સ્પંદન માત્ર છે આધુનિક પદાર્થ વિજ્ઞાનીઓનો પણ આ જ મત છે અને અઢી હજાર વર્ષો પૂર્વે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પણ આ જ મત છે અને અઢી હજાર વર્ષો પૂર્વે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ આ જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા અને પથ્થર, પાણી, અગ્નિ અને વાયુમા નિગોદના જીવો છે તેમ જણાવ્યુ

આથી, વનસ્પતિમા પણ આ સ્પંદનજન્ય સંવેદના છે અને ખરા પ્રેમથી મનુષ્ય તરફથી અપાયેલ સંવેદના તે ઝીલી શકે છે તેમ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે સાબિત કર્યું નહીં ત્યા સુધી કહેવાતા બૌદ્ધિકો વનસ્પતિની સંવેદનાને પણ એક વાહિયાત વાત તરીકે તિરસ્કારી દેતા હતા હવે તો વનસ્પતિની સંવેદનાઓ હૃદયના ધબકારાઓની પેઠે નાધી પણ શકાય છે અમેરિકાની શાળામા ભણતી મારી એક પૌત્રીને તેમના શિક્ષકે આવી સંવેદનાની સાબિતી માટે એક પ્રોજેક્ટ આપેલ તેનો હુ સાક્ષી છુ એક જ જાતના બે છોડને એક જ પ્રકારના ખાતરવાળા બે કુંડામા રોપી એકસરખી રીતે બનેને પાણી આપી માવજત કરી પરંતુ તેમાના ફક્ત એક છોડને જ હાથ ફેરવી પ્રેમ કર્યો, બીજાને નહીં તો પરિણામ એ આવ્યુ કે પ્રેમ કરાયેલ છોડની વૃદ્ધિ બીજા છોડ કરતા સ્પષ્ટ રીતે વધુ સારી થઈ મારી નજરે જોયેલ આ વાત છે જને અમેરિકામા પ્રાથમિક શાળામા શીખવવામા આવે છે

માનવ અને વનસ્પતિ વચ્ચેની સંવેદનાઓની શક્યતા છે તેને વાહિયાત ગણીએ તો આપણે બૌદ્ધિક એકાન્તવાદની Intellactual fundamentalismની અંતિમ કક્ષામા ફસાઈ પડીએ છીએ હરેક પ્રકારનો અંતિમવાદ તદ્દન એકાંતિક હોઈને સામાજિક દૃષ્ટિએ ખતરનાક છે

(‘વિશ્વવાત્સલ્ય’)— — – ત્ર્ય ઉ મહેતા

કેળવણી

સાચી શાળા

હું માનું છું કે શાળા છોડ્યા પછી તમે તમારી પાછળની જિંદગીમાં સુખ પ્રાપ્ત કરો એ બહુ વિરલ બાબત છે. જ્યારે તમે અહીંથી જશો ત્યારે તમારે અસાધારણ પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડશે. નાગરિક તરીકેના પ્રશ્નો, ધર્મનો પ્રશ્ન અને સમાજમાં અનુભવવો પડતો સતત સંઘર્ષ. અને મને તો લાગે છે કે આ પ્રશ્નોનો સામનો કરવા અને એક સાચી અને સુખી દુનિયા રચવા માટે તમને તૈયાર ન કરે તો એ શિક્ષણ ભ્રામક હશે. ખાસ કરીને શાળામાં કે જ્યાં તમને સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ માટે તક મળે છે ત્યાં ખરેખર શિક્ષણનું ધ્યેય આ છે કે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવી કે જેથી તેઓ સામાજિક અને વાતાવરણની અસરમાં ન આવી જાય કે જે તેમના મનને સાંકડાં બનાવે અને તેથી તેમની દૃષ્ટિમર્યાદાને અને સુખને સીમિત કરે અને મને તો લાગે છે કે જેઓ કૉલેજમાં દાખલ થવાની તૈયારીમાં છે તેઓ પોતે, આપણે જેમનો સામનો કરવો પડે છે તેવા અનેક પ્રશ્નો વિશે જાગે. જે દુનિયાનો તમે સામનો કરવાના છો એ દુનિયામાં ખાસ કરીને આ ઘણું મહત્ત્વનું છે કે તમારી પાસે અસાધારણ ને સ્પષ્ટ બુદ્ધિ હોય. પણ આ બુદ્ધિ કાંઈ બહારની અસરથી કે પુસ્તકોથી ઉત્પન્ન થતી નથી. હું માનું છું કે જ્યારે તમે આ પ્રશ્નો અંગે જાગ્રત બનો અને તેમનો સામનો કરવા શક્તિમાન બનો - નહીં કે કોઈ વ્યક્તિગત કે સીમિત રીતે; નહીં કે અમેરિકન, હિંદુ કે સામ્યવાદીની રીતે; પરંતુ એક માનવહસ્તીની રીતે આ પ્રશ્નોનો સામનો કરવા શક્તિમાન બનો. અને વસ્તુઓનું અર્થઘટન કોઈ ખાસ વિચારધારા કે વિચારની તરાહ પ્રમાણે ન કરો, પણ વસ્તુની જેવી છે તેવી, તેની સાચી યથાર્થતા જોવાની જવાબદારીની શક્તિ ધરાવો ત્યારે તે બુદ્ધિ આવે છે.

શું આ મહત્ત્વનું નથી કે શિક્ષણથી આપણામાંનો દરેક માનવ-પ્રશ્નોનો સામનો કરવા, તેમને સમજવા તૈયાર થવો જોઈએ અને માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર યાંત્રિક તાલીમ ન પામવો જોઈએ? કારણ કે તમે જાણો છો કે જીવન એટલું બધું સરળ નથી. તમોએ અહીં સુખી સમય ગાળ્યો હોય, સર્જનાત્મક સમય ગાળ્યો હોય, એવો સમય ગાળ્યો હોય કે જેમાં તમે પરિપક્વ થયા હો. પણ જ્યારે તમે શાળા છોડીને જશો ત્યારે ઘણી ઘણી એવી વસ્તુઓ બનશે કે તમને ઘેરી લેશે. અને વ્યક્તિગત સંબંધ માત્રથી નહીં, પરંતુ સામાજિક અસરોથી, તમારી પોતાની બીકથી અને સફળ થવાની અનિવાર્ય મહત્ત્વાકાંક્ષાથી તમે સીમિત બની જશો.

મને લાગે છે કે મહત્ત્વાકાંક્ષી થવું તે શાપ છે. મહત્ત્વાકાંક્ષા એ સ્વાર્થની આકૃતિ છે, સ્વ-વંદી છે અને તેથી તે મનની કક્ષા ઊતરતી બનાવે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષી થયા વગર મહત્ત્વાકાંક્ષાથી ભરપૂર દુનિયામાં જીવવું એટલે વસ્તુને તેને ખાતર જ ચાહવી, બદલા કે પરિણામની ઝંખના કરવી નહીં; અને આ તો બહુ મુશ્કેલ છે કારણ કે આખી દુનિયા, તમારા બધા મિત્રો, તમારા સંબંધીઓ, દરેક સફળ થવા, સિદ્ધિ મેળવવા, કંઈક થવા સંઘર્ષ કરતું હોય છે. પરંતુ આ બધું સમજવું અને આ બધાથી મુક્ત થવું અને તમે

જેને ખરેખર ચાહો છો તે કરવુ ભલે ને તે ગમે તે હોય, ગમે તેટલુ હલકુ અને નગણ્ય હોય - 'આ', હુ માનુ છુ કે મહાનતાનો ઉન્મેષ જગાડે છે કે જે કદી સમતિ કે બદલો માગતો નથી તે કામ કામને ખાતર જ કરે છે અને તેથી તેનામા એવા બળ અને શક્તિ હોય છે કે તે સાધારણતાની અસરમા આવી ન જાય.

તમે યુવાન છો ત્યા સુધીમા હુ માનુ છુ કે આ સમજવુ ઘણુ મહત્ત્વનુ છે કારણ કે સામયિકો, સમાચારપત્રો, ટેલિવિઝન અને રેડિયો સાતત્યપૂર્ણ રીતે સફળતાની કામના પર ભાર મૂકે છે અને એ રીતે મહત્ત્વાકાક્ષાને, હરીફાઈને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમાંથી મનની મધ્યમ કક્ષા સર્જાય છે જ્યારે તમે મહત્ત્વાકાક્ષી હો છો ત્યારે તમે સમાજની વિશિષ્ટ તરાહમા પોતાની જાતને માત્ર અનુકૂલિત કરો છો, ભલેને અમેરિકામા, રશિયામા કે ભારતમા અનુકૂલન સાધો અને તેથી તમે ઘણી છીછરી કક્ષા ઉપર જીવી રહ્યા છો.

જ્યારે તમે શાળા છોડીને કોલેજમા દાખલ થાઓ અને પછી દુનિયાનો સામનો કરો ત્યારે મને લાગે છે કે, આ મહત્ત્વનુ છે કે તમે વશ ન થાઓ, જુદી જુદી અસરોને તમારુ મસ્તક ન નમાવો, પરતુ આ બધુ જેવુ છે તેવુ-નો સામનો કરો અને તેને સમજો, અને નમ્ર ભાવનાથી, મહાન આતરિક બળથી તેમની સાચી યથાર્થતા અને તેમની કિંમત સમજો આમ કરવાથી દુનિયામા વધારે વિનવાદનુ સર્જન નહીં થાય

તેથી મને લાગે છે કે એક સાચી શાળા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ મારફત વિશ્વમા આશીર્વાદ લઈ આવે છે. કેમ કે વિશ્વને આશીર્વાદની જરૂર છે. કેમ કે વિશ્વ અત્યારે ત્રાસદાયક સ્થિતિમા છે અને આશીર્વાદ ત્યારે જ આવી શકે જ્યારે આપણે વ્યક્તિ તરીકે સત્તા ન શોધીએ, જ્યારે આપણે આપણી વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાક્ષાઓને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન ન કરીએ, પરતુ આપણે જેમનો સામનો કરવાનો છે એવા અતિ વિશાળ પ્રશ્નોની આપણી પાસે ચોખ્ખી સમજ હોય આમા તો મહાન બુદ્ધિની જરૂર પડે એનો અર્થ એવો થાય કે ખરેખર એવા મનની જરૂર પડે છે કે જે ખાસ તરાહ પ્રમાણે ન વિચારે પરતુ પોતે પોતામા જ સ્વતત્ર હોય અને તેથી સત્ય શુ છે તે જોવા શક્તિમાન હોય - અને જે અસત્ય છે તેને એક બાજુ મૂકી દેવા શક્તિમાન હોય.

— જે. કૃષ્ણમૂર્તિ

O

હરીફાઈ અગે

એક પ્રખ્યાત શાળાના અનુભવી શિક્ષિકા શ્રીમતી ઉમા ઠાકરને તેમના ઉત્તમ સખી ઝુબેદા તરફથી એક પત્ર મળ્યો તેમા ગભિર પ્રશ્નો ઊભા કરેલા હોઈ તેમણે પોતાના વર્ગને તે વાચી સભળાવ્યો તેમા લખ્યુ હતુ કે - "વહાલી ઉમા, હુ તારી સાથે મળી એક એવા પ્રસગની અનુભૂતિ કરવા માગુ છુ કે જેણે મને દુઃખી કરી નાખી છે મારે તેના વિશે તારો અભિપ્રાય જોઈએ તુ જાણે છે કે મારી છ વર્ષની દીકરી હમીદા હાલમા શાળાએ જાય છે એક દિવસે તેની શાળામા કલા-હરીફાઈ હતી કદાચ માતાઓએ ઘેર પોતપોતાના બાળકોને તૈયાર કરવાના હતા મે તેને તૈયાર કરી ન હતી પરતુ હરીફાઈની સવારે મે તેને થોડા કાગળ અને રગીન પેન્સિલ સાથે શાળાએ મોકલી. હમીદા આનદ અને ખુશી સાથે ઘરેથી નીકળી હતી પણ પાછી ફરી ત્યારે રડતી હતી. તેનુ દિલ સાવ ભાગી ગયુ હતુ અને તેના ડૂસકા બધ જ થતા ન હતા તે સપૂર્ણત નિરાશ થઈ ગઈ હતી કે તેણીને પોતાના અન્ય મિત્રોની જેમ કોઈ ઇનામ મળેલ ન હતા દરેકે કાગળ ઉપર ચિત્ર દોરવાનુ એકસરખુ જ કામ કર્યુ હતુ છતા આમ કેમ બન્યુ તે તેણી સમજી શકતી ન હતી. મે તેને શાત

પાડી. એને માટે નાની એવી ભેટ લાવી આપી અને તેને ફરી ફરી ખાતરી આપી કે તેનું ચિત્ર સુંદર હતું ત્યારે તે જરા સ્વસ્થ થઈ. એક છ વર્ષની નાની છોકરી પોતાનાં વાંક ગુના વગર આટલી બધી દુઃખી થાય એ જોઈ મને આઘાત લાગ્યો. હું તેને થાબડી થાબડીને રાત્રે સુવાડતી હતી ત્યારે મારી નાનકડી હમીદાએ પૂછ્યું, "મમ્મી, આજે મેં જરા ઓછું સારું ચિત્ર દોર્યું નહીં? ધ્રુવે મારા કરતાં સારું દોર્યું, કેમ ખરું ને?" છ વર્ષની નાનકડી બાળા તરફથી આ આઘાતજનક પ્રશ્ન આવ્યો!

આ સમગ્ર પ્રસંગને લીધે હું ખિજાઈ અને ગૂંચવાઈ. મારી પુત્રીના દુઃખથી સ્વાભાવિક રીતે જ હું દુઃખી થઈ અને તેની આત્મશ્રદ્ધા ગુમાવવા અંગે ચિંતાતુર થઈ. મને ભય લાગ્યો કે લઘુતાની અને નિષ્ફળતાની લાગણી તેની આ નાજુક ઉંમરથી જ તેના મનમાં હંમેશને માટે સ્થાપિત થશે તો? બીજે દિવસે મેં તેનાં શિક્ષિકાને નમ્રતાથી કહ્યું કે, "તમે જો હરીફાઈને બદલે બાળકોને માત્ર દોરવાનું કે રંગકામ કરવાનું જ કહ્યું હોત - આ કેવી સુંદર ને કરવા જેવી વસ્તુ છે? - તો તમારાં બાળકો આ બધી પીડા અને હતાશામાંથી બચી શક્યાં હોત." - જવાબ મળ્યો, "પણ ખરી રીતે સારા વિદ્યાર્થીઓને કંઈક પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ."

ઉમા મને કહે, હરીફાઈ એ અભ્યાસને માટે કેટલી મહત્ત્વની ને અગત્યની છે? શું બાળકોને ભણતા કરવા માટે આપણે ઉત્તમતાની પ્રશંસા કરવી જોઈએ અને મધ્યમતાને સજા? આપણી શાળાઓમાં જે બધા વર્ગોને નંબરો ને ઇનામો આપવાની પ્રથા છે તે શું જરૂરી છે? શું બાળકો બીજાની સાથે પોતાની જાતને સરખાવ્યા વગર સહેલાઈથી આનંદથી શીખી ન શકે? દરેકેદરેકની સાથે સખત હરીફાઈ કરવી જ જોઈએ? જાણે કે ગમે તેમ પણ તેમની સફળતા બીજાની નિષ્ફળતા પર આધારિત ન હોય! શીખવું એ શું આટલું ક્રૂર હોવું જોઈએ? મને તરત લખજે.

તારી સ્નેહાળ,
ઝુબેદા"

વખાણ થવાથી કે ઇનામ મળવાથી ખૂબ જ મગરૂર અને રોમાંચિત થવું અને સફળ ન થવાથી કે નીચો નંબર આવવાથી હતાશાની ગર્તામાં ગબડવું એવા અનુભવો આપણામાંના મોટા ભાગનાને થયેલાં છે. નથી થયા શું?

અમુક લોકો માને છે કે, "વિવિધ પ્રકારની હરીફાઈઓ ગોઠવવી એ બાળકોને દરેક સમયે વધારે સારું કામ કરવા પ્રેરણા આપ્યા જેવું છે, દરેકની સાથે હરીફાઈ કરવી એ સારું છે, કેમ કે એ બાળકોને ખડતલ બનાવે છે અને તેઓ જ્યારે મોટા થાય ત્યારે વિશ્વના મોટા ભાગના સફળ લોકોની જેમ તેઓ પણ એ જ રીતે હરીફાઈ કરી શકે અને સર્વોત્તમ શિખર સર કરી શકે." જ્યારે અન્ય લોકો એટલા જ ભારપૂર્વક માને છે કે, "શાળામાં હરીફાઈને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ગુણ, વર્ગ, નંબર આપવાથી અને વિધવિધ હરીફાઈભરી પરિસ્થિતિઓ નિર્માણ કરવાથી બાળકોમાં જે કાંઈક સુંદર છે તેનો નાશ થાય છે." એક બાળકની શક્તિને બીજાની શક્તિ સાથે સરખાવવી અને સતતપણે એકને અન્યને હરાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યે રાખવો એનો અર્થ એ જ થાય કે બાળકમાં ઈર્ષા અને અન્યાયનાં બી વાવીને તેના અંતઃકરણ પ્રત્યે તમે હિંસક બનો છો. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ મોટાં થાય ત્યારે તેમને જબરાં અને પ્રતિસ્પર્ધી બનવા તાલીમ આપવાને બદલે આપણે તેમને એટલા બુદ્ધિમાન બનવા મદદ કરીએ કે તેઓ સ્પર્ધા કરવાની જ ના પાડે અને આ વિશ્વમાં વધારે વિસંવાદિતા લાવવાની ના પાડે તો એ સારું નહીં કહેવાય? કેમ કે તેમનામાં રહેલું ઉત્તમ કેળવાયું છે અને તેઓ પોતે ખીલશે અને અન્યને તેવું

કરવા મદદ કરશે તો શું તેમને નંબરાબરી અને સ્પર્ધાના દબાણ વગર એક જાતની સ્વતંત્રતાની ભાવનાથી શાળાએ ભણવા દેવા ન જોઈએ? આ જ પ્રકારે ઝુબેદા ઉમાના પત્રમાં આ પ્રશ્ન પૂછે છે

"શું બાળકોને ભણતા કરવા માટે આપણે ઉત્તમતાની પ્રશંસા કરવી જોઈએ અને મધ્યમતાને નહિ?"

આને લીધે એક દિવસે ઉમાએ વર્ગમાં ગરમાગરમ ચર્ચાને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને મોટા ભાગના બાળકોએ કબૂલ કર્યું કે નંબરાબરી તેમને આઘાત પહોંચાડે છે અને તે જરૂરી નથી કે નથી ઇચ્છવાયોગ્ય

આ સમસ્યાને ગંભીર રીતે વિચારવી તમે પણ પસંદ કરશો કે? તમારા વર્ગમાં કે તમારા મિત્રો સાથે તેની ચર્ચા કરો

તમને એવી કોઈ પરિસ્થિતિ યાદ છે કે તમને તે યોગ્ય કર્યાની ખાતરીની જરૂર પડી હોય અને હૃદયપૂર્વકના વખાણની જરૂર પડી હોય?

તમને એમ લાગે છે ખરું કે સ્પર્ધા નાહિંમતમાં અને દોષદર્શનમાં પરિણમે છે?

— અહલ્યા ચારી

અનુવાદ હિંજુભાઈ દવે

('નવચિંતન')

O

શિખરો સર કરવાની તાલાવેલી

પરીક્ષામાં પહેલો-બીજો નંબર નહીં આવતા ભાવનગરના એક કિશોર અને કિશોરીએ ઝેર ગટગટાવી લીધું આત્મહત્યાનો એ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો, તે સારી વાત છે પણ પરીક્ષામાં પહેલો નંબર ના આવે તેની નિરાશાનું ઝેર બેનક્કદની જિંદગીને આટલી હદે ઘેરી વળે છે, તે બીના મા-બાપોએ અને શિક્ષકોએ વિચારવા જેવી તો ખરી અભ્યાસ કરવાની ઉંમરે બાળકો અભ્યાસમાં પોતાનું ચિત્ત જોડે, તે બરાબર છે પણ શાળા-કૉલેજની કિતાબી મજૂરી અને પરીક્ષાખંડનો એકદિવસો જ સમગ્ર જિંદગીની પરમ સાર્થકતા, તેવું બાળકોના મનમાં આપણે ઠસાવી તો નથી રહ્યા ને? વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ મોટી વસ્તુ છે, પણ માહિતીનો સંગ્રહ અને પરીક્ષાના અભિમન્યુચક્રને પાર પાડવાનું કૌશલ, એ બહુ મોટી વસ્તુ નથી

બાળકો, કિશોરો અને જુવાનોને આપણે જીવનના સાચા મૂલ્યોનું થોડુંક ભાન કરાવીએ તે જરૂરી છે આપણે બાળકોને સમજાવવાની જરૂર છે કે શાળા અગર કૉલેજમાં નિયમિત હાજરી, અંધાધૂંધ ગોખણપટ્ટી અને પરીક્ષામાં ઊંચી પાયરીની પ્રાપ્તિ એ વિદ્યાનો મર્મ નથી અને એ જીવનની સાર્થકતા પણ નથી શાળા કે કૉલેજ છોડતાની સાથે અભ્યાસ પૂરો કર્યાની લાગણી જો પેદા કરે તે કેળવણી ખોટી છે શાળા-કૉલેજની તાલીમ જો વિદ્યાના ગિરિશૃંગો સર કરવાની આકાંક્ષા અને તાલાવેલી જગાડે, તો સાચી કેળવણી.

આપણા બાળકો પરીક્ષામાં આગળનો નંબર સિદ્ધ કરે તેનાથી આપણે પોરસ અનુભવીએ છીએ અને તેની આગળ ઉપરની જિંદગીની સફળતાની આ ગૅરંટી હોય તેવા ભ્રમમાં રાચીએ છીએ સાચી વાત એ છે કે શાળા-કૉલેજની તેજસ્વિતાને પુખ્ત જીવનની સફળતા-નિષ્ફળતાઓ સાથે ઝાઝી લેવા-દેવા હોતી નથી આંકડા ને માહિતીના ભૂંગળાના ભૂંગળા જાદુગરની અદાથી જળામાં ઉતારી ગયેલો વિદ્યાર્થી જીવનના ખરેખરા જંગ વખતે આમાંથી કશું ઉપયોગમાં લઈ ના શકે, તેવું બને છે યુદ્ધનું વિજ્ઞાન કોઈ કિતાબમાંથી ગમે તેટલું કાગળ ઉપર ઉતારે પણ ખરેખર લડવાનું આવે ત્યારે તેમાંથી કેટલું ખપમાં આવવાનું? લડાઈ

જીતવા માટે તો હિંમત, ધૈર્ય, શૌર્ય અને ઠંડી તાકાત જોઈએ. જે લોકો મોટાં યુદ્ધો જીત્યા છે, તે બધા યુદ્ધશાસ્ત્રના પોથીપંડિતો નહોતા. પોથીપંડિતો જ બધું કરતા હોત, તો અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપકો જ મોટા ઉદ્યોગપતિ બની જતા હોત અને કૉલેજમાં કાલિદાસનું 'શાકુંતલ' ભણાવનારાઓ પોતે જ મહાકાવ્યો રચતા હોત. અધ્યાપકનું કાર્ય કરનારાઓની આ ટીકા નથી, પાઠ્યપુસ્તકો પર આધારિત શિક્ષણની મર્યાદા અને જીવનના ઘૂઘવતા મહાસાગરોની અસીમતા સમજવાની વાત છે.

નોબેલ ઇનામ જીતી શકવા જેટલું પ્રાણવાન અંગ્રેજી ગદ્ય લખનારા અને યુદ્ધ જીતવા જેટલા સમર્થ બનનારા બ્રિટિશ વડા પ્રધાન ચર્ચિલ ભણવામાં 'ઢ' હતા. વર્ગમાં એ છેલ્લી પાટલી પર બેસતા. વડા પ્રધાન થયા પછી પોતાની બાળપણની શાળાની મુલાકાતે એ ગયા, ત્યારે શિક્ષકે હોંશે હોંશે પહેલી પાટલી પર બેઠેલા હોશિયાર વિદ્યાર્થીને ઊભો કર્યો. પણ ચર્ચિલની નજર તો છેલ્લી પાટલી પર હતી. ત્યાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીને ઊભો કરીને ચર્ચિલે કહ્યું કે, હિંમત હારીશ નહીં, હું પણ એક વાર તારી જગ્યાએ જ બેસતો હતો!

બધા ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ મહાન બનતા નથી, તેમ બધા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ફળ પણ જતા નથી. મુદ્દો એટલો જ છે કે શાળા-કૉલેજની સફળતાની મર્યાદા સમજી લઈએ.

મહાત્મા ગાંધી ભણવામાં હોશિયાર નહોતા, પણ પોતાનું ઘડતર જાતે કરવાની ત્રેવડ એમણે મેળવી લીધેલી હતી. શાળા કે કૉલેજમાં તમે શું કરો છો તેના કરતાં પણ આ વાત વધુ મહત્ત્વની છે. તમારી અંદર પડેલી શક્તિઓને જગાડવી, તેના ભંડાર ખોલવા અને તેમાં ખૂટતાં તત્ત્વ પૂરવાં.

બૌદ્ધિક વિકાસ, કમાણીનું સાધન, સામાજિક દરજ્જાની પ્રાપ્તિ એ બધાંની ભેળસેળ આપણે કરી નાખી છે. ભણતર અને ડિગ્રીની પ્રાપ્તિ, એ જાણે તમામ સુખોનો આરંભ હોય તેવું સમજી બેઠા છીએ. આથી વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શિક્ષકો બધા એકીસાથે નિરાશ થાય છે.

જેમણે સાહિત્યમાં નામ મેળવ્યું, વિજ્ઞાનની નવી શોધો કરી, ઉદ્યોગ સ્થાપ્યા, એ બધા લોકો ભણવામાં અચૂક હોશિયાર નહોતા. કેટલાક જરૂર ભણવામાં પણ હોશિયાર હશે, પરંતુ તેમની સિદ્ધિની સગાઈ તેમના ભણતર સાથે નહોતી. તેમની સફળતાના પાયામાં તેમની હૈયાઉકલત, તેમનો ઉદ્યમ, તેમની લગન અને તેમનું ધૈર્ય હતું.

શાળામાં કે કૉલેજમાં તમે કેટલી માહિતી કંઠસ્થ કરી તેનું ખાસ મૂલ્ય નથી. તમારી ગ્રહણશક્તિ, સમજણશક્તિ અને જ્ઞાનની પિપાસાને કેટલી તીવ્ર બનાવી, તે મહત્ત્વની વાત છે. જીવનને સમજવાની અને માણવાની સંવેદનશક્તિ આપે તે શિક્ષણ. તમારી અંદર જે પડેલું છે તેને બહેલાવે એ શિક્ષણ.

— ભૂપત વડોદરિયા

શિક્ષકનું કામ મિત્ર અને માર્ગદર્શક બનવાનું છે, નહીં કે માત્ર ભણાવવાનું. બાળકની અંદર રહેલું 'ઉત્તમ' બહાર લાવીને તેને વિકાસના પંથે આગળ વધારવાનું કાર્ય જ શિક્ષકનું છે.

— શ્રી અરવિંદ

ભગવાન મહાવીરની અહિંસા : અર્વાચીનના સંદર્ભમાં*

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા

જૈન પંથના ચોવીસમા અને છેલ્લા તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો જન્મ આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૯માં, કાર્તિકાદિ વર્ષ પ્રમાણે ચૈત્ર સુદ તેરસની મધ્યરાત્રિએ, ઉત્તર બિહારમાં, વૈશાલી પાસેના ક્ષત્રિયકુંડનગરમાં, જ્ઞાતવંશીય ક્ષત્રિયોના ગણરાજ્યના નાયક સિદ્ધાર્થ રાજાની રાણી ત્રિશલાદેવીની કૂખે થયો હતો. આ પવિત્ર આત્માના પ્રાદુર્ભાવથી કેવળ ક્ષત્રિયકુંડ નહીં, ક્ષણભર માટે સમસ્ત જગત લોકોત્તર દીપ્તિથી પ્રકાશિત થઈ ગયો તથા રાજા સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાદેવીને જ નહીં, પણ જગતના પ્રાણીમાત્રને અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ થયો. આખા નગરમાં દસ દિવસ સુધી ઉત્સવ મનાવાયો અને નગરજનોના આનંદની સીમા ન રહી.

બારમા દિવસે બાળકનો નામકરણસંસ્કાર થયો. રાજારાણીના ચિરસંચિત મનોરથ પૂર્ણ થયા અને ધન ધાન્ય વૃદ્ધિ પામ્યું, એથી કુમારનું નામ 'વર્ધમાન' પાડવામાં આવ્યું. રાજા સિદ્ધાર્થના ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ એમના મોટા ભાઈ નંદિવર્ધન હતા, પણ સમસ્ત ગણરાજ્યમાં વર્ધમાનનું સ્થાન યુવરાજથીયે અધિક હતું. વર્ધમાન બાલ્યાવસ્થાથી જ એવા સમર્થ, ઘોર પરાક્રમી તથા આતતાયીઓનો નાશ કરનાર હતા કે એ કારણે જ તેઓ 'મહાવીર' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. એમનું કુટુંબ ત્રેવીસમા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથ, જેમનું નિર્વાણ મહાવીરના નિર્વાણથી ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે થયું હતું, એમનું અનુયાયી હતું.

વર્ધમાનનો સ્વભાવ વૈરાગ્યશીલ અને એકાંતપ્રિય હતો. યુવાવસ્થામાં પ્રવેશતાં મહાસામંત સમરવીરની પુત્રી યશોદા સાથે તેમનું લગ્ન થયું. આ દંપતીને પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઈ, પણ મહાવીરનું ચિત્ત પ્રવ્રજ્યામાં હતું. પિતાની લાગણીને માન આપી તેમણે લગ્ન કર્યું અને આનંદપૂર્વક ગૃહવાસ સ્વીકાર્યો. પિતાનું અવસાન થયું ત્યારે મહાવીરની વય અઠ્ઠાવીસ વર્ષની હતી. તેઓ પ્રવ્રજ્યા માટે ઉત્સુક થયા. મોટા ભાઈ નંદિવર્ધન તથા અન્ય સ્વજનોએ કહ્યું કે, 'ભાઈ! ઘા ઉપર નિમક ન છાંટો. માતાપિતાનો વિયોગ તો અમે હજી ભૂલ્યા નથી અને તમે અમને છોડી જવાની વાત કરો છો! હજી થોડો વખત રોકાઓ!' મહાવીરે પૂછ્યું 'ક્યાં સુધી?' સ્વજનોએ ઉત્તર આપ્યો 'બે વર્ષ સુધી.' ભગવાન મહાવીરે એમની સ્નેહભાવનાનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ ગૃહસ્થવેશમાં પણ તેઓ ત્યાગી જીવન ગાળવા લાગ્યા. તેમનાં પત્ની યશોદાનું અવસાન આ પહેલાં જ થયું જણાય છે, કેમ કે મહાવીર ક્વચિત્ 'કુમાર પ્રવ્રજિત' તરીકે ઓળખાયા. (ગમે તેમ હોય, મહાવીર અવિવાહિત હતા એવી દિગમ્બર પરંપરાની માન્યતા સાવ નિરાધાર નથી.)

ગૃહવાસના છેલ્લા વર્ષમાં વર્ધમાને બધો

* છવ્વીસોમી જન્મજયંતી પ્રસંગે

સમય દીનદુ:ખીઓની સેવામાં ગાળ્યો. વર્ષભર પ્રાત:કાળમાં સુવર્ણદાન કરીને તેમણે મહાભિનિષ્ક્રમણનો નિશ્ચય કર્યો. ક્ષત્રિયકુંડ નગરના ઈશાન ખૂણે જ્ઞાતખંડ નામે ઉદ્યાન હતું. (જ્ઞાતવંશીઓનું તે સામાજિક ઉદ્યાન હશે); વર્ધમાનના દીક્ષામહોત્સવનું જુલૂસ રાજમહેલથી ઉદ્યાનમાં જઈ ત્યાં અશોકવૃક્ષ આગળ રોકાયું. વર્ધમાન પાલખીમાંથી ઊતર્યા, અશોકવૃક્ષ નીચે વસ્ત્રાભૂષણ છોડી દઈ પંચમુષ્ટિક કેશલોચ કર્યો. એક દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર ડાબા ખભા ઉપર રાખી ભાવી જીવનચર્યા માટે કઠિન પ્રતિજ્ઞા કરવા તેઓ તૈયાર થયા. (એમાંના અર્ધા દેવદૂષ્યનો પણ કાળાંતરે ત્યાગ કરી દિગંબર અવસ્થામાં તેઓ વિહર્યા હતા.) એ સમયે ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર હતું; વિજય મુહૂર્ત હતું. એ મંગલ દિનના ચોથા પહોરે વૈરાગી વર્ધમાને સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી:

'સમભાવનો સ્વીકાર કરી સર્વ સાવદ્ય યોગનો હું ત્યાગ કરું છું. આજથી જીવનપર્યંત માનસિક, વાચિક તથા કાયિક સાવદ્ય યોગમય આચરણ સ્વયં નહીં કરું, નહીં કરાવું, નહીં એને અનુમોદન આપું. અગાઉ જે કંઈ સાવદ્ય આચરણ થયું હોય એની ઘૃણા કરું છું અને એનો ત્યાગ કરું છું.' આ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વવિરતિ-ચરિત્રનો સ્વીકાર કરતાં જ ભગવાન મહાવીરને 'મન:પર્યવ જ્ઞાન'(અં. 'થૉટ-રીડિંગ')નું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું. કેશલોચ સમયે એક ગરીબ બ્રાહ્મણે કુમાર વર્ધમાનને આશીર્વાદ આપી ભિક્ષા માગી તેને કુમારે અર્ધું દેવદૂષ્ય દાનમાં આપી દીધું.

દીક્ષાપર્યાયના તેરમા વર્ષમાં, વિ. સં. પૂર્વે ૫૦૦-૪૯૯માં, ભગવાન મધ્યમા નામે નગરમાં પધાર્યા. મધ્યમાના ઉદ્યાનમાંથી જંભિયગ્રામની પાસે ઋજુવાલુકા નદીના ઉત્તર તટે આવેલા દેવાલય પાસે સાલવૃક્ષ ઉદ્યાનમાં બેઠા. પ્રોતે શુક્લ ધ્યાનનો આરંભ કર્યો અને ધ્યાનની પ્રથમ બે શ્રેણીઓ પસાર કરીને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતિકર્મોનો તેમણે ક્ષય કર્યો અને તે જ સમયે-પળે-વૈશાખ શુક્લ દશમીના દિવસે ચોથા પહોરે કેવલ જ્ઞાન અને કેવલ દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થયા. સંપૂર્ણ લોકલોકાંતર્ગત, ભૂત, ભવિષ્ય, સૂક્ષ્મ વ્યવહિત, મૂર્તામૂર્ત સમસ્ત પદાર્થ તેમના જ્ઞાનમાં આલોકિત થયા.

વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૪૭૧-૭૦માં ભગવાન મહાવીરની દીક્ષાનું બેતાળીસમું વર્ષ ચાલતું હતું અને તેમનો ચાતુર્માસ રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં થયો હતો. એ ચાતુર્માસનો ચોથો મહિનો અર્ધો વીતવા આવ્યો હતો. અમાંત માસ પ્રમાણે આસો મહિનાની (અને પૂર્ણિમાંત માસ પ્રમાણે કારતક મહિનાની) અમાવાસ્યાનો પ્રાત:કાલ થયો હતો. એ સમયે રાજા હસ્તિપાલના રજ્જુગ સભાભવનમાં ભગવાન મહાવીરની અંતિમ ઉપદેશસભા થઈ. જેમાં સર્વસામાન્ય જનસમુદાય ઉપરાંત કાશી કોસલના નવ મલ્લ અને નવ લિચ્છવી એ પ્રમાણે અઢાર ગણરાજ્યના નાયકો ઉપસ્થિત હતા. ભગવાનના ઉપદેશની અખંડ ધારા અમાસની પાછલી રાત સુધી ચાલુ રહી; એ દીર્ઘકાલીન દેશનામાં ભગવાને આપેલો અંતિમ ઉપદેશ જૈનપરંપરામાં 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર' તરીકે ઓળખાય છે,' જેનાં ૩૬ અધ્યયન મળે છે. છેલ્લે 'પ્રધાન' નામે અધ્યયનનું નિરૂપણ કરતાં, અમાવાસ્યાના પરોઢમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર બોતેર વર્ષની વયે આ સંસારમાંથી ઊર્ધ્વગમન કરી સર્વ કર્મોથી મુક્ત થયા-નિર્વાણ

પામ્યા ભગવાનનું નિર્વાણ થતા સર્વ ગણરાજાઓ બોલ્યા 'સંસારમાં ભાવદીપ બુઝાયો છે, તો હવે દ્રવ્યદીપ પ્રગટાવીએ ' એ રાત્રિથી દીપાવલિનો ઉત્સવ શરૂ થયો ભગવાનના પટ્ટશિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ, જેઓ ગૌતમસ્વામી તરીકે જૈનપરંપરામાં વિખ્યાત છે તેઓ, ભગવાનની આજ્ઞાથી પાસે એક ગામમા દેશવર્મા બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપવા ગયા હતા. તેમણે નિર્વાણના સમાચાર સાંભળી ઉદ્ગાર કાઢ્યો 'આજે ભારતવર્ષ પ્રભાવહીન થયુ છે '

ભગવાન મહાવીર પ્રાચીન ભારતમા અહિંસાના સર્વોત્તમ ચિન્તક, વિચારક, આચાર્ય એટલે આચારમા મૂકનાર તેમ જ ઉપદેશક હતા એમના જીવનમા અપરિગ્રહની પરાકાષ્ઠા હતી એમની અહિંસા અને તદ્દુત્ય ક્ષમા નિર્બળ મનુષ્યની નહીં, મહાવીરની-સમર્થ પુરુષની હતી

શય્યંભવસૂરિએ પોતાના પુત્ર અને શિષ્ય મનક માટે રચેલા 'દશવૈકાલિક સૂત્ર'ના પ્રથમ સૂત્રમા કહ્યુ છે

धम्मो मगलमुक्किट्ठ अहिसा सजमा तवो।
देव वि त नमसति जस्स धम्मे सया मणो॥

'અહિંસા, સયમ અને તપ એ ઉત્કૃષ્ટ મગલ અને ધર્મ છે જેનુ ચિત્ત સદા ધર્મમા ચોંટેલુ છે એને દેવો પણ નમે છે અહીં 'ધમ' એટલે સમાજને ધારણ કરનાર, સત્ય-અહિંસાપ્રધાન ધર્મ (धारणात् धर्मपित्याहु । अने धर्म धारयति प्रजा ।), કીડિયારા પૂરવામા, માકડને નહીં મારવામા, પૈસા આપી જીવ છોડાવવામા રહેલ અહિંસાના ગૌણાંગને પૂજનારો, પોતાથી ધન કે બળમા ચડિયાતાને જોઈ મૂછ નીચી કરનારો, દેવદ્રવ્ય ચરી ખાનારો, કાળા બજારને અંતે સામાજિક, દેશદર્શન, ઉત્સવમાં અને લાખોને ખર્ચ મંદિર બાંધી મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરી ધર્મગુરુઓની લોકૈષણા તૃપ્ત કરનારો નિર્જીવ પથ નથી, પણ પરાક્રમી વીરનો સપ્રદાય છે પરમ શ્રાવક રાજા કુમારપાલે અને મહામાત્ય વસ્તુપાળે રાજ્ય કર્યું હતુ અને વાણિયાઓએ આતરિક દેવાસુરસગ્રામમા વિજય મેળવવા પુરુષાર્થ ઉપરાત દ્રવ્યયુદ્ધ પણ ખેડ્યા હતા શત્રુ રાજાના દૂતને ઉદ્દેશીને મહામાત્ય વસ્તુપાળે કહેલી ઉક્તિ જુઓ

'હે દૂત! હુ વણિક છુ સગ્રામરૂપી હાટમા જાણીતો છુ તલવારના ત્રાજવા ઉપર શત્રુઓના મસ્તકરૂપી માલ તોળુ છુ અને બદલામા તેમને સ્વર્ગરૂપી વતન આપુ છુ '

ભગવાન મહાવીરે 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'ના 'ચતુરંગીય' અધ્યયનમા કહ્યુ છે

'આ જગતમા પ્રાણી માટે ચાર પરમ અંગો - ધર્મના પ્રધાન કારણો દુર્લભ છે મનુષ્યત્વ, શ્રુતિ જ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા સયમને વિશે પરાક્રમ' શ્રુતિ, શ્રદ્ધા, સયમ અથવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય એ ત્રણ વાના માનવતાને સાર્થક કરવા માટે અનિવાર્ય છ

'મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ધર્મનુ શ્રવણ દુર્લભ છે કે જે સાભળીને પ્રાણીઓ તપ ક્ષમા અને અહિંસાનો સ્વીકાર કરે છે '

ચોથા 'અસસ્કૃત અધ્યયન'મા ભગવાન ઉપદેશે છે

'જીવન સધાય એવુ નથી માટે પ્રમાદ કરશો નહીં જરાગ્રસ્ત થયેલાને માટે કોઈ શરણ નથી પ્રમાદી હિંસક, અસયમી જીવો કોને શરણ જશે એ વિચારો '

'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નુ આઠમુ અધ્યયન 'કાપિલીય' નામે છે કપિલ નામે જુવાન બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી એક દાસીના પ્રેમમા પડ્યા અન્ન અને માન ગયા ચોરી કરવા ગયા

નગરરક્ષકોએ એને પકડીને રાજા સમક્ષ રજૂ કરતાં એણે સરળતાથી સાચી વાત કરી દીધી. પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ એને ઇચ્છિત વસ્તુ માગવાનું કહ્યું, પણ લોભને કારણે એક કરોડ માગવાના વિચારથી પણ તેને સંતોષ થયો નહીં એટલે પોતે જ આ વિશે ચિંતન કરી શુક્લ ધ્યાનમાં આરૂઢ થઈ સ્વયંબુદ્ધ થયો. ષડ્દર્શનોમાંના એક સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા કપિલમુનિથી આ કપિલ બ્રાહ્મણ ભિન્ન હશે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ કપિલમુનિ અહિંસાનો મહિમા ગાય છે:

'ત્રાયી-અહિંસક એવો જે મનુષ્ય પ્રાણાતિપાત હિંસા કરતો નથી તે સમિતિવાળો (સમિતિ એટલે સમુચિત આચરણ) કહેવાય છે અને પછી ઊંચા સ્થાનેથી પાણી ઢાળ નીચે ચાલ્યું જાય તેમ એનામાંથી અશુભ કર્મ ચાલ્યું જાય છે.'

'દસ લાખ યોદ્ધાઓને દુર્જય સંગ્રામમાં કોઈ જીતે એના કરતાં પોતાની જાતને જીતે એ ઉત્તમ જય છે. તારી જાતની સાથે જ યુદ્ધ કર; બહારના શત્રુ સાથે લડીને શું કામ છે? જાતે જ પોતાની જાત ઉપર વિજય મેળવનાર મનુષ્ય સુખ પામે છે. પાંચ ઇંદ્રિયો, ક્રોધ, માન, માયા તેમ જ લોભ તથા દુર્જય એવી પોતાની જાત એ સર્વ, આપોપું જીતતાં જિતાઈ ગયું.'

વળી, અહિંસા વિશે જૈન આગમ સૂત્રોમાં અન્યત્ર કહ્યું છે:

'જ્ઞાની હોવાનો સાર એ જ છે કે જ્ઞાની કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરે. અહિંસામૂલક સમતા એ જ ધર્મ છે અથવા એ જ અહિંસાનું વિજ્ઞાન છે.'

'સર્વ જીવો જીવવા ઇચ્છે છે, મરવા નહીં માટે પ્રાણવધને ભયાનક જાણી નિર્ગ્રંથો એને વર્જે છે.'

'જગતમાં જેટલા ત્રસ (જંગમ) અને સ્થાવર જીવો છે તેને નિર્ગંથો જાણે કે અજાણે ન હણે અથવા હણાવે.

'જેવી રીતે તમને પોતાનું દુ:ખ ગમતું નથી એવી રીતે બીજા જીવોને પણ ગમતું નથી. આવું જાણી પૂરા આદર અને સાવધાનીથી, આત્મૌપમ્યથી દયા રાખો.'

(આ સાથે સરખાવો જાણીતું સંસ્કૃત સુભાષિત:

'ધર્મનું સર્વસ્વ સાંભળો, સાંભળીને તેનું અવધારણ કરો: પોતાને પ્રતિકૂળ હોય એવા આચરણ બીજા પ્રત્યે ન કરવાં.')

'જીવવધ એ આત્મવધ છે, જીવદયા એ આપણી જાત પ્રત્યે દયા જ છે. એટલા માટે આપ્તકામ અથવા આત્મહિતૈષી મનુષ્યોએ સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાનો ત્યાગ કર્યો છે.'

'મેરુ પર્વતથી ઊંચું અને આકાશથી વિશાળ આ વિશ્વમાં કંઈ નથી. એ પ્રમાણે જાણો કે જગતમાં અહિંસા સમાન ધર્મ નથી.'

પ્રાચીન જગતમાં અહિંસા ધર્મના મહત્તમ પ્રવર્તકો ત્રણ થઈ ગયા: પૂર્વમાં ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ તથા પશ્ચિમમાં ઈસુ ખ્રિસ્ત. એમાંયે અહિંસાનું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આચરણ મહાવીરે કર્યું અને કરાવ્યું. તેમણે અને તેમની અગાઉ અગણિત કાળ પૂર્વે થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથ, નેમિનાથ આદિ તીર્થંકરોએ સ્થાવર પદાર્થોમાં પણ સૂક્ષ્મ જીવો હોવાનું વિધાન કર્યું છે અને આપણી વાણી વડે પણ સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા થાય છે એમ કહ્યું છે. પોતાને જ્ઞાનપ્રિય ગણતા-ગણાવતા માણસો આવી વાતોને હસી કાઢતા હતા, પણ આશરે અર્ધી સદી પહેલાં સૂક્ષ્મ જીવવિજ્ઞાન (અં. માઈક્રોબાયોલૉજી)

દ્વારા આ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવસૃષ્ટિનું નરી આંખે અવલોકન થઈ શક્યું છે, જે વસ્તુ પ્રાચીન મહર્ષિઓની આર્ષદૃષ્ટિની દ્યોતક છે.

આ રીતે લોકોત્તર-પુરુષોની અહિંસા પ્રાયઃ વ્યક્તિગત હતી અને વ્યક્તિનો મોક્ષ તેનો હેતુ હતો, પણ સામુદાયિક અહિંસા આચરવાનું અથવા અહિંસક સૈન્યો સંગઠિત કરવાનું માન તો આધુનિક સમયમાં ગાંધીજીને ફાળે જાય છે. 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' (પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૧૫૩)માં સંગઠિત અહિંસાના લગભગ પહેલા પ્રયોગ વિશે ગાંધીજી લખે છે કે 'શસ્ત્રબળના બીજા અખતરાઓ તો હજારો વર્ષોથી થતા જ આવ્યા છે, તેનાં કડવાં પરિણામો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ભવિષ્યમાં તેમાંથી મીઠાં પરિણામો ઊપજવાની આશા થોડી જ બાંધી શકાય. અંધારામાંથી જો અજવાળું ઉત્પન્ન કરી શકાતું હોય તો વૈરભાવમાંથી પ્રેમભાવ પ્રગટાવી શકાય.'

'અહિંસા પરમો ધર્મઃ' એ આર્યાવર્તનું પ્રાચીન સૂત્ર છે, પણ માનવજાતના કેવળ વ્યવહારુ સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ અહિંસાની ઉપયોગિતા પ્રાચીનકાળ કરતાં આજે અનેકગણી વધારે છે, કેમ કે માનવીનો એકસાથે સર્વનાશ કરે એવાં શસ્ત્રો આધુનિક સમયમાં વિકસ્યાં છે. એ માટે જુઓ ગાંધીજીના યાદગાર શબ્દો: 'આજના અણુબૉમ્બના જમાનામાં અહિંસક પ્રતિકાર અથવા સત્યાગ્રહના જેવું અન્યાયનિવારણને માટે બીજું એકે શસ્ત્ર નથી. અહિંસાનો, શાંતિનો અર્થ નામર્દી નથી, તેનો અર્થ શુદ્ધ મર્દાનગી છે. તલવારત્યાગ કહો, દયાધર્મ કહો, શાંતિ કહો, અમન કહો કે અહિંસા, એ બધાનો અર્થ એક જ છે. શૌર્ય ત્યાં જ ક્ષમા હોઈ શકે. શસ્ત્ર વાપરનાર પણ બળવાનની સામે ઝૂઝે ત્યારે જ શૂરો કહેવાય. અહિંસાવાદી તો વગર શસ્ત્રે ઝૂઝે એટલે તેના બળની તો હદ જ ન રહી. અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનાર ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. જ્યારે તેમણે આયુધબળની તુચ્છતા જોઈ લીધી, મનુષ્ય-સ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ આ હિંસામય જગતમાં અહિંસાનો નિયમ જોઈ શક્યા. અહિંસાનું ચીવટ રાખી પાલન કરવાથી જ આપણે સત્યને પહોંચીએ છીએ. આ જ કારણે હું અહિંસાને વળગ્યો છું. સત્ય તો મારા સ્વભાવમાં જ હતું, પણ અહિંસા મેં મહામહેનતે અને કઠણ સાધનાથી મેળવી છે. અહિંસા સાધન છે તેથી રોજબરોજના જીવન-વહેવારમાં તેની સાથે જ આપણને કામ પડે છે. એટલે જનતાને આપણે અહિંસાની જ કેળવણી આપવાની છે. સત્યની કેળવણી, તેથી, તેનાથી આપમેળે થાય છે, કેમ કે એ અહિંસાની કેળવણીનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ઍટમબૉમ્બના આજના યુગમાં હિંસાની એકેએક તરકીબ અને કામગીરી ભેગી કરો તે બધીનેય નકામી કે વ્યર્થ બનાવવાની શક્તિ એકમાત્ર અહિંસાની છે.'

આથી, અહિંસાને ચરિતાર્થ કરનાર પુરુષો મહાવીર ગણાય છે. એમનો ઉપદેશ જેમ સનાતન અને પુરાતન છે તેમ ચિરંતન અને અદ્યતન પણ છે. જુઓ જૈન આગમ 'નંદિસૂત્ર'ના મંગલાચરણની મહાવીરસ્તુતિ:

'જગતના જીવોની વિવિધ યોનિઓના જાણનાર જગદ્ગુરુ, જગાનંદ, જગદ્બંધુ, જગન્નાથ, જગત્પિતામહ ભગવાન જય પામે છે. શ્રુત જ્ઞાનના પ્રભવસ્થાન અને તીર્થંકરોમાં છેલ્લા, સમસ્ત લોકોના ગુરુ મહાત્મા મહાવીર જય પામે છે.'

('અખંડ આનંદ', માર્ચ, ૧૯૪૯)

શતાબ્દી-વંદના

જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેની કૃતિઓના અંશો]

સં. રતિલાલ બોરીસાગર

શિખામણ

શિખામણ એ એવી વસ્તુ છે કે આપણે અજાણ્યે પણ એ સામા મનુષ્યને આપવા મંડી પડીએ છીએ. મેં પોતે જાણ્યેઅજાણ્યે અન્ય મનુષ્યને આપેલી શિખામણો ભેગી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરું ને પછી હું એ વાંચી જાઉં તો મારી સર્વદેશીય વિદ્વત્તાથી હું ચકિત થઈ જાઉં. થોડાક વિષયો વિશે હું થોડુંક જાણું છું. ઘણા વિષયો પરત્વે હું કેવળ અજ્ઞ છું. છતાં કોઈ પણ બાબતમાં મેં કોઈકને પણ શિખામણ નહીં આપી હોય એમ સોગંદપૂર્વક કહેવા હું તૈયાર નથી.

થોડા દિવસ પર મારી પાસે સ્થાનિક પાંજરાપોળ માટેના ફંડમાં પૈસા ભરાવવા બે ગૃહસ્થો આવ્યા હતા. એમના ફંડમાં મેં એક પણ પૈસો ભર્યો નહીં, પણ ફંડ શી રીતે ઉઘરાવવું, એની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી, એનો હિસાબ શી રીતે રાખવો એ વિશે મેં દોઢ કલાક સુધી એમને શિખામણ આપી. એ બે ગૃહસ્થોએ પણ પરોપકારવૃત્તિથી પ્રેરાઈ મારી તબિયત સુધારવા માટે, તેમ જ 'મૅનિંજાઇટિસ' શહેરમાંથી શી રીતે દૂર થઈ શકે તે વિશે કલાકેક પ્રવચન કર્યું. ફંડો ઉઘરાવવાનો અથવા ઊઘરાવેલાં ફંડો (હિસાબ સહિત કે હિસાબ વિના) રાખવાનો મને જરા પણ અનુભવ નથી, અને 'મૅનિંજાઇટિસ'નું નામ પણ હમણાં જ વર્તમાનપત્રમાં પેલા બે ગૃહસ્થોએ વાંચ્યું હતું. શિખામણ આપવા માટે અનુભવની જરૂર નથી – જરૂર માત્ર એકાદ સાંભળનારની છે.

કોણે કોને ને ક્યારે શિખામણ આપવી એના કંઈ નિયમો નથી. સામાન્ય રીતે વૃદ્ધ, અનુભવી અને વિદ્વાન પોતાથી નાનાં, બિનઅનુભવી કે અજ્ઞોને શિખામણ આપે એમ આપણે માનીએ છીએ. પરંતુ વસ્તુત: એમ નથી. મેં ઉપર કહ્યું તેમ, મેં લગભગ દરેક બાબતમાં ઘણાંને શિખામણ આપી છે. મેં ઘણી વેળા ડૉક્ટરને – ને તે પણ હોશિયાર ગણાતા ડૉક્ટરને – મને કંઈ દવા ઓણે આપવી તે વિશે વણમાગી શિખામણ આપી છે. મારે કયા વિષય પર ને કેવી રીતે લેખ લખવા તે વિશે સાહિત્યથી અનભિજ્ઞ એવાં અનેક મનુષ્યોએ મને અનેક વાર શિખામણ આપી છે. કન્યા ન મળવાને કારણે આજીવન નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય સેવનારાઓ કઈ કન્યાની પસંદગી કરવી ને લગ્ન ક્યારે કરવાં તે વિશે શિખામણ આપવા ઉત્સુક બનતા મેં જોયા છે. 'વિટામિન'નું નામ પણ જેણે સાંભળ્યું નથી, દૂધ, વાલ, બટાકા, કોળું, કેળાં, દહીં વગેરેના શા ગુણ છે તેની વૈદકીય દષ્ટિએ ચર્ચા, કરી તો શું પણ, શ્રુતીયે જેણે સાંભળી નથી એવો મારો ઘાટી મારે શું ખાવું ને શું ન ખાવું તેની વારંવાર શિખામણ આપે છે. વહુના પર કેમ દાબ રાખવો તે વિશે વાંઢાઓને, છોકરાં કેમ ઉછેરવાં તે વિશે સંતતિ વગરનાંઓ સૌથી વધારે સલાહ આપે છે એ સામાન્ય અનુભવની વાત છે. આમ, શિખામણ આપવામાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવાનો હોતો નથી, તેમ જ સ્થળકાળનો વિચાર પણ એ વિષયમાં કરવાની જરૂર નથી.

મારા એક પરણેલા મિત્ર છે. તેમને ને તેમની પત્ની બંનેને શિખામણ આપવાનો ભારે શોખ છે. એક જ સમયે ને એક જ વિષય પર તેઓ

બંને એકસાથ મને સલાહ આપવા મંડી પડે છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે બંનેની સલાહ એકબીજાથી કેવળ વિરુદ્ધ પ્રકારની હોય છે આથી, હું ગૂંચવણમાં પડી જાઉં છું અને મિત્રની સલાહ માની મિત્રપત્નીને ગુસ્સે કરવા કે મિત્રપત્નીની સલાહ માની મિત્રના રોષ વહોરી લેવો તે મારાથી સમજાતું નથી આખરે હું કોઈની પણ સલાહ માનતો નથી, ને 'આ તો એમને આમ કહ્યું માટે જ મારી સલાહ ન માની' એમ મિત્ર પોતાની પત્નીને, ને એમના પત્ની 'તમે મારી વાત કબૂલ ન કરી તેમાં જ એમણે મારું કહ્યું ન માન્યું' એમ પોતાના પતિને ફરિયાદ કરતા કહે છે અને પછી એવા વાગ્યુદ્ધ પર ઊતરી પડે છે કે વહુએ સલાહસૂચનથી શી રીતે રહેવું એ વિશે મારે એ બંનેને સલાહ આપવી પડે છે!

પરંતુ અનેક શિખામણો લઈને ને આપીને મને હવે એમ લાગે છે, કે સૌથી આપી શકાય ને સૌથી લઈ શકાય એવી શિખામણ એક જ છે 'કોઈને શિખામણ આપવી નહીં ને કોઈની શિખામણ લેવી નહીં'

('રંગતરંગ' ભાગ ૨માંથી સાભાર)

અજ્ઞાન

અજ્ઞાન જ્યારે જ્ઞાનનો ડોળ કરે છે, ત્યારે એના જેવું હાસ્યપ્રદ બીજું કંઈ જ લાગતું નથી જ્ઞાન એ પારદર્શક વસ્તુ છે કે ઘણી વાર એ પોતે અદૃશ્ય રહીને પોતાની પાછળ રહેલા અજ્ઞાનનું દર્શન કરાવી દે છે જ્યારે જ્ઞાનીઓ અજ્ઞાની ગણાવવામાં ગૌરવ ને મહત્તા માને છે, ત્યારે અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાની ગણાવાના કોડ થાય છે 'હું કંઈ જાણતો નથી' એમ કહેનાર માણસને કેવી નિર્ગત નવ વાત રહી શકે છે એમ જાણવા અનુભવવા છતાં 'હું જ જાણું છું' એમ કહેવાની ને બીજા પાસે તે કથન સ્વીકારાવવાની કેટલાકને ટેવ જ પડી ગઈ હોય છે

કેટલાકને 'મેં બધાં જ પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં છે' એમ જતાવવાનો શોખ હોય છે કેટલાકને 'હું સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત છું' એમ સિદ્ધ કરવાનો અભરખો હોય છે કેટલાક હું વિદ્વાન છું, ને વ્યવહારબુદ્ધિવાળો પણ એટલો જ છું, એમ દર્શાવવા મથે છે બીજા કેટલાક 'અમે સંગીત, કાવ્ય, ચિત્ર, શિલ્પ આદિ સર્વ લલિતકળામાં તેમ જ રસોઈ, પિરસણ, શાકભાજી લાવવાનું, ગાડીવાળા જોડે ભાવતાલ નક્કી કરવાનું એ બધા વિષયોમાં નિષ્ણાત છીએ' એ પુરવાર કરવા ઉત્સુક હોય છે કોઈ ને વળી 'બધા જ મોટા માણસોનો સાથ મારે લાગુ પડે છે' એમ વાતવાતમાં કહેવાની ટેવ હોય છે

અમારા એક સાહિત્યરસિક મિત્રને પાતે બધી જ ભાષાનાં બધાં જ પુસ્તકો વાંચ્યાં છે એમ જુદી જુદી રીતે સૂચવવાની ટેવ હતી તેમને કોઈકે પૂછ્યું 'તમે સ્કોટનું 'ટેનિસન' વાંચ્યું છે?'

'વાહ! નહીં?' 'કયું છે?' બહુ જ સુંદર'

'આઈવનહો?' 'આઈવનહો તો અદ્ભુત છે'

'કેનિલવર્થ કેવું લાગ્યું?' 'કેનિલવર્થ પણ ઘણું ઉત્તમ છે'

'રોબરોય?' એ પણ સરસ છે

અમારામાંથી એક પણ પુસ્તક વાંચ્યું નથી એમ જાણનારા બીજા એક જણે ધીરે રહીને પૂછ્યું સ્કોટનું 'ઇમર્સન' એ તમને કેવું લાગ્યું?'

'ઇમર્સન? ઇમર્સન તો મેં સાત સાત વાર વાંચ્યું છે જેટલી વાર વાંચું તેટલી વાર હું રસ પામ્યો છું' અમારા જવાબ ઉપરથી અમે બધા કેમ એને બગડી હસી પડ્યા તે ન સમજાયાથી ઘવાયેલા ગૌરવનો ભાર મુખ પર લાવી મૂંગા થઈ ગયા

('રંગતરંગ' ભાગ ૨માંથી સાભાર)

હિસાબ

દિવાળી એટલે દિવાળી; એ દિવસો ઉત્સાહના, ખરચના, ખાવાના, ફટાકડા ફોડવાના ને લેખો લખવાના, મળવામૂકવાના ને સારાં કપડાંલત્તાં પહેરવાનાં, એ બધું ખરું; પરંતુ દિવાળીના દિવસોમાં મનુષ્યમાં કોઈ અદ્ભુત શક્તિ – સર્વદેશીય શક્તિ – આવતી હોય તેમ એને ચારે બાજુએથી હેરાન કરવાના રીતરિવાજો શાથી ઘડાયા હશે તે હું સમજી શકતો નથી.

હું ભોજનવીર નથી, છતાં સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં ઓછું પણ કંઈક ખાઈ શકું છું ખરો અને ઘણુંખરું હમેશ, કોઈક વેળા દિવસમાં બે વાર તો કોઈક વખત એક વાર પણ ભોજન કરવાની ટેવ છે. મારો જઠરાગ્નિ દાવાગ્નિ શો પ્રબળ નથી, પણ બેચાર અંગારા જેટલું બળ એનામાં છે ખરું. મહિનામાં એકાદ વાર મિષ્ટાન્ન પણ હું જરા મહેનતે ને ઘણી દવાએ પચાવી શકું છું. પરંતુ દિવાળીના દિવસમાં હું જાણે ખવીસ હોઉં, દુકાળમાંથી આવ્યો હોઉં, ને થોડા દિવસ રહીને પાછો દુકાળિયા દેશમાં ચાલ્યો જવાનો હોઉં, એમ ઘરનાં મનુષ્યો પણ ધારી લે છે. દરરોજ મને મિષ્ટાન્ન જમાડે છે, અને તે પણ એક વાર નહીં, પણ સવારસાંજ અને બને તો બપોરે સુધ્ધાં. 'દિવાળી આવી પહોંચી' એમ સાંભળીને મારી હોજરી એકાએક બળવાન બની નથી જતી, એમ હું કોને ને કેમ કરી સમજાવું?

*

આ દુઃખમય દુનિયામાં દિવાળીનાં આ આનુષંગિક દુઃખો હું ખમી લઉં છું. પણ સૌથી મોટું, ન ખમાય એવું દુઃખ દિવાળી વીત્યા પછી મારે માથે આવે છે. 'હાશ, હવે પત્યા' એમ કહી હું જરા આરામ લેવા લંબાવું છું, એટલામાં તો ઘરમાંથી અવાજ આવે છે: 'સાંભળો છો કે?'

'હા, તું બોલે છે કે?'

'હા, હું એમ પૂછું કે હવે કંઈ વધ્યું છે?'

'વધ્યું છે કે નહીં તે હું શી રીતે જાણું? પણ વધ્યું હોય તો કૂતરાને – ના, ના, કૂતરાને નહીં, સાળાઓ રાતે ભસીભસીને હેરાન કરે છે – પણ બિલાડાંને કે ગાયને ખવડાવી દેજે. હું નથી ખાવાનો.'

'અરે, પણ હું ખાવાની ક્યાં વાત કરું છું?'

'ત્યારે?'

'હું તો એમ કહું છું કે પૈસા કંઈ બાકી રહ્યા છે કે નહીં? પાકીટમાં કંઈ વધ્યું છે કે નહીં?'

'પાકીટમાં હવે કંઈ રહ્યું નથી. એકલું પાકીટ પોતે બાકી રહ્યું છે. અને હવે કોઈ માગનાર આવશે તો એ પણ બાકી નહીં રહે એમ લાગે છે.'

'અરે! એમ તે હોય?' કહેતો એ પ્રિય પરિચિત અવાજ પાસે આવે છે: 'તે આટઆટલો ખરચ શેમાં થયો?'

'ઘણી વસ્તુમાં થયો. એક જ ઠેકાણે બધો પૈસો ખરચી નાખ્યો નથી.'

'હા, પણ હિસાબ હશે ને?'

'હિસાબ?' હું ગભરાઈને પૂછું છું.

'હા, તમે હિસાબ લખ્યો હશે ને?'

'ના, મેં હિસાબ નથી લખ્યો.'

'ત્યારે લખી કાઢોની. શેમાં શેમાં ખર્ચ થયો તે સમજાય તો ખરું.'

'હવે જવા દેની.' હું કંટાળીને કહું છું: 'હિસાબ લખ્યેથી કંઈ ખરચાઈ ગયેલા પૈસા પાછા આવવાના છે? ઊલટું, ખરચની રકમ જોઈ જોઈને જીવ બળશે.'

'પણ હિસાબ રાખ્યા વગર તે કંઈ ચાલે?'

'આટલો વખત ચાલ્યું ને હવે કેમ નહીં ચાલે?'

'ના, એમ તો દેવાળું નીકળે.'

'તે હિસાબ રાખનારાઓ દેવાળું નહીં કાઢતા હોય, એમ? ઊલટું, હિસાબ રાખનારાઓ જ દેવાળું કાઢે છે. દેવાળું કાઢવા માટે તો ખાસ

હિસાબ રાખવા પડે છે '

'તમને જેમાં ને તમા મજાક સૂઝે છે, પાગ હવેથી દરરોજ હિસાબ રાખવા પડશે અત્યારે ન અત્યારે નભાગીને લખી કાઢો પછી ભૂલી જવાશ '

આખરે હિસાબ રાખવા જેવી નજીવી બાબતમા ઘરમા તકરાર કરવી ઠીક નહી એમ ધારી હુ કબૂલ થાઉ છુ અને હિસાબ લખવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ પાગ 'પુરુષપ્રયત્ન ન ઈશ્વરકૃપા' એ લોકોક્તિને ખાત્રી પાડતો મારા હિસાબ મળતો જ નથી અત ે વ આ વખત તો હિસાબ મળતો જ નથી, આવત મહિનેથી ચોક્કસ એકેએક બાબતનો હિસાબ રાખીશુ' એવો સમાધાનના માગ સૂચવુ છુ, ને બીજા મહિના સુધી સ્વસ્થ થાઉ છુ બીજ મહિને પા છી આવી જ પીડા ઊભી થાય છે ત્રીજે મહિને તો હિસાબમા જરા ગોટાળા ન થાય તેની પૂરતી કાળજી રાખવાનો નિશ્ચય પાચમા મહિના સુધી અમલમા મૂકી શકાતો નથી અને છઠ્ઠા મહિના પછીથી તો હિસાબ રાખવાની વાત જ છોડી દવી પડે છે!

હિસાબ રાખના મને આનંદ નથી ખર્ચ ને આવક એટલે શુ? એ હુ સારી રીતે સમજુ છુ, પાગ લખ્યાથી શુ વધારે? ખર્ચ ન આવ એ લખીને જાહેર કરવા જેવી નહી, પાગ મનમા સમજીને સેવી રહેવા જેવી વાત છ, એમ હુ માનુ છુ ખર્ચની વાત તો ઘરના માગસોથી પાગ છાની રહ એ જ ઈષ્ટ છે હુ જ્યારે જ્યાર હિસાબ લખતો હતો, ત્યાર ત્યાર મા ખર્ચ બતાવ્યો ન હોત તો સાર એમ હમેશ મને થત અમુક વસ્તુ હુ ખરીદ કરી લાવ્યા હોઉ તો હિસાબની ચોપડીમાથી રકમ વાચી 'તમ છેતરાઈ આવ્યા છો આ તો બહુ મોઘુ કહવાય' એમ ટક અભિપ્રાય આપત તમ જ ચાના દસ્તાનના પાચ આના વાચી 'તમે કટલી ચા પીઓ છો!' કહી મને વગોવવામા આવતો

ઉનાળામા કાઈ કોઈ વાર 'વીમ્ટો' હુ પીતો દર ત્રાગ દિવસ 'વીમ્ટો'ના ચાર આના વાચી મને પૂછવામા આવતુ 'આ શુ?'

'વીમ્ટો'

'પાગ તે શુ?'

'એ પીણુ છે '

'પીણુ? એના પીણાબીણા તમે પીઓ તે કેમ ચાલ? પાગી નથી કે વીમ્ટો પીવુ પડે છે?'

ત્યાર પછી મ પાગીના ચાર આના ખરચ ખાતે મૂકવા માડ્યા

'આ પાગીના ચાર આના?'

'હા, કેમ?'

'પાગ પાગીના તે કોઈ પૈસા લે?'

'તને વીમ્ટોનો વાધો હતો, ચાર આનાનો નહીં એટલે વીમ્ટોને બદલે મ પાગી ખાતે ચાર આના ઉધાર્યા

'એટલે હજી પાગ તમે વીમ્ટો પીઓ છો, એમ જ ને? હવથી જો વીમ્ટો પીઆ તો—'

'બસ બસ ત આગળ કઈ ન બોલતી હવે વીમ્ટો ખાતે કે પાગી ખાતે કઈ પાગ ખરચની રકમ આમા નહી લખાય, પછી કઈ છે?' અને ત્યાર પછીથી પરચૂરાગ ખાતે ચાર આનાની રકમ વધવા માડી

મારા જેવા, ખાસ સ્વાર્થ સાધવાનો ન હાય ત્યાર પ્રામાણિકપણે ચાલનાર માગસને હિસાબ જેવી નજીવી બાબતમા આમ છેતરપિંડી વી પડે તે બહુ લાગી આવે છે તેને લીધે જૂ ાગુ કહવુ પડે એવી વસ્તુનો તો પરિત્યાગ કરવો જ સારો દુનિયામા હિસાબી કામને અગ જૂઠાગુ ચાલ છે તેટલ બીજા કશા કામને અગ ચાલતુ નહી હોય એમ અવુ નક્કર ને ઘન સત્ય પાગ હિસાબના ચોપડા આગળ પીગળીને પ્રવાહી નહી, પાગ વરાળ થઈને ઊડી જાય છે

'ખાતાવહી', ગજમેળ, 'જમે' 'ઉધાર

'પુરાંત', 'સિલક' ઇત્યાદિ ભયંકર શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના છે એમ હું માનતો જ નથી. એ માનવભાષાના શબ્દો હોય એમ પણ મારું હૃદય કબૂલ કરતું નથી. કોઈક આસુરી ભાષાના એવા એ શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ માત્રથી હું ગભરાઈ જાઉં છું. હિસાબના એ સર્વ પારિભાષિક શબ્દોમાંથી અપવાદ તરીકે ફક્ત 'પરચૂરણ' શબ્દ મને પ્રિય છે. આણીને વખતે એણે જ મને હંમેશ મદદ કરી છે. અનાથ વિધવા સમી જે રકમને કોઈ સંઘરતું ન હોય, અથવા ગરીબના ઘરની કે કુરૂપ કન્યા જેવી જે રકમનું પાણિગ્રહણ કરનાર કોઈ ન જ મળતું હોય એવી રકમોને એ સંઘરે છે. જ્યારે મહિનાઓ વીતી ગયા પછી હું હિસાબ લખવા બેસતો ને સૂઝતું નહીં, ત્યારે એ જ શબ્દે મને નિરવધિ ચિંતામાંથી મુક્ત કર્યો છે.

જ	ઉ
૧૦૦ પગાર આવ્યા	૧૦૦ પરચૂરણ ખર્ચ
૧૦૦	૧૦૦

આમ મેં ઘણી વાર હિસાબ લખી નાખ્યો છે. પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એ હિસાબ કહેવાય નહીં. જો આવો સુવાચ્ય, સરળ ને પ્રાસાદિક હિસાબ એ હિસાબ જ ન કહેવાય તો મારે બીજો હિસાબ રાખવો પણ નથી.

('રંગતરંગ' ભાગ-૨માંથી સાભાર)

એકવીસમી કે બાવીસમી સદીમાં પોતાના ખોવાઈ ગયેલા કે ચાલ્યા ગયેલા કૂતરા માટે તેના માલિકો નીચેના જેવી જાહેરખબર અખબારોમાં આપશે તો મને લેશમાત્ર નવાઈ નહીં લાગે.

ચાર્લ્સ ખોવાયો છે

જેણે હૉલિવુડની ફિલ્મોમાં 'હીરો' તરીકે કામ કર્યું હતું તે જી. એસ. ડી. આલ્સેશિયન કૂતરો નામે ચાર્લ્સ ધી સેકન્ડ, રંગે બ્લૅક અને ટેન, વય આજની તારીખે ૩૧ માસ, ૪ કલાક ને ૩૭ મિનિટ, ઊંચાઈ બે ફૂટ છે. કાને ઓછું સાંભળે છે, કોઈની સામે ભસતો નથી, પૂંછડી પટપટાવવાની ટેવ છે... તે અમારા બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાંથી સવારે અગિયારમાં પાંચ કમે કોઈને કહ્યા વગર ચાલ્યો ગયો છે. પત્તો આપનારની યોગ્ય કદર કરવામાં આવશે. દલાલોએ તસ્દી લેવી નહીં.

બેટા ચાર્લ્સ,

તારા ચાલ્યા જવાથી બા-બાપુ, કાકી, ફોઈ, માસીબા બધાંની તબિયત બગડી ગઈ છે. તાઉનું બી.પી. ડાઉન થઈ ગયું છે. બેચેનીમાં બધાં આમતેમ દોડ્યા કરે છે, એકબીજા સામે ઘૂરક્યા કરે છે. તું સાજોસમો પાછો આવે તે માટે મોટીબાએ ચાલતાં ડાકોર જવાની બાધા રાખી છે. ગઈકાલે સાંજે 'હવે માણસવેડા મૂક' એવું તને મજાકમાં કહ્યું એથી તને માઠું લાગ્યું હોય તો અમે બધાં તારી લેખિત માફી માગવા તૈયાર છીએ. 'હેલ્થ ક્લબ'માં તારા ઍડમિશનનો સવાલ પતી ગયો છે. બંગલામાં તારા બેડરૂમમાં એ.સી. ફિટ કરાવી દીધું છે. તારો કલર ટીવી પણ તારા વગર હિજરાય છે માટે તું જ્યાં હોય ત્યાંથી જલદી પાછો આવ કે અમોને ખબર આપ તો અમો આવીને તને લઈ જઈશું.

અમો ઉચાટમાં છીએ, પ્લીઝ અમારી ધીરજની કસોટી ન કર.

('વગેરે, વગેરે, વગેરે ..') — વિનોદ ભટ્ટ

કૃતજ્ઞતા

પ્રકાશનો ઝબકારો

જયવતી કાજી

જોનેકીનને દસ વર્ષ પહેલા ડૉક્ટરોએ નિદાન કરીને કહ્યુ હતુ કે એને બ્રેઈન કેન્સર છે, અને જલદીથી સર્જરી કરવી પડશે ઑપરેશનનો દિવસ નક્કી થયો એ દરમિયાન એક સવારે એ પોતાના ઘરના વરંડાના હીંચકા પર બેઠી હતી

વસંત ઋતુનુ આહલાદક વાતાવરણ હતુ, પરંતુ જોનેકીનના મનમા તો કેન્સરના અને ઑપરેશનના વિચાર ચાલતા હતા ત્યા એને થયુ હા, કેન્સર થયુ છે, મુશ્કેલી છે, પરંતુ જીવનના આ સાઠ વર્ષમા કેટલુ બધુ સુંદર અને આનંદજનક પણ બન્યુ છે! મનમા આ વિચાર આવતા એણે કૃતજ્ઞતા અનુભવી એને પોતાને સારુ લાગ્યુ ! એ ઘરમા ગઈ અને કાગળ અને પેન લઈ કુટુંબના બધા સભ્યોને સ્નેહસભર પત્રો લખ્યા એમના પ્રેમ અને લાગણી માટે આભાર માન્યો, અને પોતાને ઘેર આવવા માટે ખાસ આમંત્રણ આપ્યુ નિશ્ચિત દિવસે બધા આવ્યા એણે પ્રેમપૂર્વક બધાને જમાડ્યા વાતચીત કરી અને ત્રણ દિવસ પછી હૉસ્પિટલમા દાખલ થઈ ગઈ સર્જરીની આગલી રાતે જોનેકીનને અચાનક કંઈક દેખાયુ લાંબા સુંવાળા કેશ અને ચમકતી આંખોવાળી એક સુંદર સ્ત્રી એના તરફ જોઈ રહી હતી એણે કહ્યુ, ‘હુ એન્જલ છુ મને તારા પ્રેમની અને આભારવશતાની પ્રતીતિ થઈ છે હુ તને કહેવા આવી છુ કે તારે માટે જિંદગીના વધુ વર્ષો છે બધુ બરાબર થઈ જશે પણ તુ હમેશ યાદ રાખજે કે તારા અંતરના પ્રેમે અને કૃતજ્ઞતાએ તને સાજી કરી છે!' બધા ટેસ્ટ ફરી કર્યા ત્યારે ખબર પડી કે એની ટ્યૂમર ઓગળી ગઈ છે! જોનેકીનને સર્જરીની જરૂર નથી એમ ડૉક્ટરોએ કહ્યુ એ વાતને દસ વર્ષ વીતી ગયા છે જોનેકીનની વય સિત્તેરની થઈ છે એ હમેશ કહે છે કે મારા જીવનના પ્રત્યેક દિનને હુ ઈશ્વરની કૃપા સમજી વધાવુ છુ

* * *

એક વિયેટનામી બૌદ્ધ સાધુ યુદ્ધનો એ સમય એને પોતાના વતનમાથી ભાગવુ પડેલુ કઈ કેટકેટલી યાતનાઓ ભોગવી, સેંકડો માઈલનો પ્રવાસ કરી એ એક સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચ્યો એક માણસે એને એના જીવન વિશે - એના પર આવી પડેલી વિપત્તિઓ વિશે પૂછ્યુ ત્યારે એ બૌદ્ધ સાધુએ હસીને કહ્યુ, ‘ભાઈ, હુ તો કેટલો ભાગ્યશાળી છુ! કેટલો મોટો ચમત્કાર હતો કે હુ આજે આ સુંદર ધરતી પર જીવતો રહ્યો છુ! આ કેવી અદ્‌ભુત ક્ષણ છે! મને આનંદ અને આશ્ચર્ય થાય છે કે હુ જીવિત છુ! વિકટ સંજોગોમા પણ હુ જીવતો રહ્યો! ઈશ્વરની આ અસીમ કૃપા જ ને?'

* * *

બીજા વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભકાળ નાઝીઓની કૉન્સન્ટ્રેશન કૅમ્પમા કેટલાયે નિર્દોષ માનવીઓ પર અકલ્પ્ય એવો અમાનુષી સિતમ થઈ રહ્યો હતો એમને માટે જીવન અત્યંત વિષમ અને દુઃખદાયક બની ગયુ હતુ એવા કૉન્સન્ટ્રેશન કૅમ્પમા એવા વિરલ માણસો હતા જે પોતાની બૅરેકમાથી બહાર નીકળી અન્ય લોકોને આશ્વાસન આપતા હતા પોતાનો છેલ્લો પાઉ પોતે ભૂખ્યા રહી બીજાને ખવડાવતા હતા! હા! આવી વ્યક્તિઓ ઘણી ઓછી હતી પરંતુ તેઓ પ્રતીતિ કરાવતા હતા કે માણસ પાસેથી તમે બધુ

ખૂંચવી શકો છો - ઝૂંટવી શકો છો, પણ એક વસ્તુ કોઈ નથી ખૂંચવી શકતું અને એ છે માણસનું અંતિમ સ્વાતંત્ર્ય, કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પોતાનો અભિગમ, પોતાનું મનોવલણ(ઍટિટ્યૂડ) પસંદ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય.

આ દૃષ્ટાંતો છે માનવીના જીવન પ્રત્યેના અભિગમનાં. જેસેફીનના જીવનમાં જાણે ચમત્કાર બન્યો, કૅન્સરની ગાંઠ ઓગળી ગઈ; તેવા ચમત્કાર હંમેશ બનતા નથી, પરંતુ હવે તો વિજ્ઞાનીઓ અને મનોચિકિત્સકોનું કહેવું છે કે વિધેયક વિચારો અને લાગણીઓ - અહેસાનમંદી, ઉપકારવશતા, પ્રેમ, આનંદ, એની ઘણી અસર માણસના સ્વાસ્થ્ય પર થાય છે. એનાથી શરીરની પ્રતિકારશક્તિ વધે છે. તેવી જ રીતે નકારાત્મક, નિરાશાભર્યા વિચારો - ચિંતા ક્રોધ અદેખાઈ, ભય જેવા ભાવથી સ્વાસ્થ્યને હાનિ પહોંચે છે.

આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ કેવો રાખવો એ સ્વાતંત્ર્ય આપણી પાસે છે. તેમાં પણ કૃતજ્ઞતાભર્યો - આભારવશતાનો અભિગમ જીવનને કેટલું પ્રસન્ન, સાર્થક અને પરિપૂર્ણ કરે છે તે વિશેનું એક પ્રેરક મનનીય સુંદર પુસ્તક છે 'Attitudes of Gratitude' એના લેખિકા છે શ્રીમતી એમ. જે. રાયન. જીવનના પ્રત્યેક દિને કેવી રીતે આનંદ માણવો અને આપવો એની સુવર્ણ ચાવી આ પુસ્તકમાં છે.

આ પુસ્તકનાં લેખિકા શ્રીમતી રાયન કહે છે કે તમારા સુખનો આધાર ધન અને સંપત્તિ હશે તો તમે તમારી જાત સાથે સુખ અનુભવી નહીં શકો. તમારા સુખની બીજા પાસે આશા ન રાખો, કારણ કે તમે જે સુખની શોધમાં છો તે તો ખરેખર તમારી અંદર જ છે. સુખ, આનંદ, પ્રસન્નતા જેને આપણે આપણા અસ્તિત્વનો ઉત્સવ કહી શકીએ એ પ્રાપ્ત કરવું કદાચ સહેલું નહીં હોય, પણ અશક્ય તો નથી જ. શ્રીમતી રાયન ભારપૂર્વક કહે છે કે એ માટે જરૂરી છે જીવન પ્રત્યેની યોગ્ય દૃષ્ટિ. આ જીવનદૃષ્ટિ એટલે કૃતજ્ઞતા, અનુગ્રહ કૃપા(ગ્રેસ), ઋણસ્વીકારનો અભિગમ. આભારવશતા અને શુક્રિયાની ઊંડી લાગણી. લેખિકા કહે છે, ''કૃતજ્ઞતા એક ચમત્કારી ચાવી છે. તમે એનો ઉપયોગ કરો અને તમે અચાનક એક સુંદર અદ્‌ભુત જગતમાં પહોંચી જશો. કૃતજ્ઞતામાંથી જન્મે છે પ્રસન્નતા. કૃતજ્ઞતા-ઋણસ્વીકાર-આભારવશતા આપણને સમગ્ર જીવન સાથે જોડી દે છે''. સચ્ચાઈ અને વ્યવહારુ શાણપણ આ પુસ્તકના પાને પાને સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે.

પુસ્તકમાંના કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપણે આગળ જોઈ ગયા તે બતાવી આપે છે કે આપણી ગમે તેવી આર્થિક, સાંસ્કૃતિક કે ધાર્મિક પશ્ચાદ્‌ભૂમિકા હોય, પરંતુ આપણે હંમેશ ખ્યાલમાં રાખીએ કે અન્યનો ઉપકાર લેવાનો હોય પણ એને આપણો હકદાવો કે અધિકાર સમજવાનો નથી. એ ઉપકારને ભૂલી જવાનો નથી.

આભાર, શુક્રિયા, 'થૅંક્સ' આમ જુઓ તો સાવ સહેલા શબ્દ છે, પરંતુ એમાં માનવસંબંધોને રળિયામણા, સુકોમળ અને સ્નિગ્ધ બનાવવાની કેટલી બધી તાકાત છે! માનવહૈયાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરતો આ નાનકડો શબ્દ - જેનો સચ્ચાઈથી આભાર માનવામાં આવે છે તેના અને આભાર માનનારના - બંનેના હૈયાને ઝંકૃત કરે છે. લેખિકા કેવળ શિષ્ટાચાર અથવા બોલવા ખાતર બોલાયેલા ઉપરછલ્લા 'આભાર' શબ્દની વાત નથી કરતાં. તેઓ તો હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રગટતી સ્વાભાવિક કૃતજ્ઞતાની વાત કરે છે.

સમર્થ સાહિત્યકાર સ્વ. રામનારાયણ પાઠકે એમના એક સુંદર કાવ્ય 'પ્રણામ'માં

ઋણસ્વીકાર કરતા એમણે એમના માતાપિતા, શિક્ષક, કુટુબીજનો, પત્ની - અને આપણને અનેકવિધ સુવિધાઓ આપવા માટે સમાજને પ્રણામ કર્યાં છે પોતાને માણસ બનાવવા માટે મહાત્મા ગાધીજીને પ્રણામ કર્યાં છે અતમા ગર્ભથી માડી જીવનના અતિમ શ્વાસ સુધી આપણુ જેણે રક્ષણ કર્યું છે એવા પરમકૃપાળુ પરમાત્માને પ્રણામ કર્યાં છે

જરા વિચાર કરો આપણા પર કેટકેટલાના ઋણ છે! આપણે જે કઈ છીએ, જે કઈ આપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે - નાનુ કે મોટુ - તેની પાછળ કેટલાનુ યોગદાન રહેલું છે! પરતુ મોટે ભાગે આપણા મનમા બીજાનો ઉપકાર-ગુણ વસતો નથી આપણા સ્વજનો અને મિત્રોને લીધે આપણને જીવનમા કેટલી સગવડ મળી, સુખ મળ્યુ, મદદ મળી, એ બધુ જાણે આપણો હક કેમ ન હોય, એમ માની, 'સ્વજનોએ તે બધુ કર્યું તેમા શુ થઈ ગયુ?' એવો અહકારભર્યો ભાવ રાખતા હોઈએ છીએ લેખિકા શ્રીમતી એમ જે ગયન આવા ખોટા મનોભાવ પ્રત્યે લાલબત્તી ધરે છે

'Attitude of Gratitude' પુસ્તક છે તો ૧૭૭ પાનાનુ એમા નાના નાના, એક એક, બબ્બે પાનાના ૯૦ પ્રકરણો છે પરતુ જલદી જલદી વાચી એના પાના ઊથલાવી જવાના નથી એના પર વિચાર કરવાનો છે, અને મનન કરવાનુ છે, જેથી ધીમે ધીમે જીવનની સ્વસ્થતા અને સુદરતાનો આપણને અનુભવ થાય મનમા પ્રસન્નતા લહેરાવા લાગે

શ્રીમતી રાયન કહે છે કે આપણને હમેશા બાળપણથી શુ સારુ અને શુ અપૂરતુ છે તે જ શીખવવામા આવ છે આપણી કઈ ભૂલ થાય છે ત્યારે આપણી ટીકા થાય છે આપણો વાક કાઢવામા આવે છે અનાથી જ જીવનમા સફળતા મળે છે એમ તમે કદાચ દલીલ કરશો પરતુ એનાથી આપણે દોષદેખા બની જઈએ છીએ આપણે શુ ખોટુ કર્યું તે જોવાની-વિચારવાની ટેવ પડી જાય છે આપણે શુ કરીએ? સજોગો જ ખરાબ છે એમ કહીએ છીએ આ ઉપરાત મોટે ભાગે આપણે આપણને થયેલા અન્યાયનો, અપમાનનો અને આપણા પ્રત્યે થયેલા દુર્વ્યવહારનો વિચાર કરતા હોઈએ છીએ આપણે જીવનની નબળી બાજુ જ જોતા હોઈએ છીએ

કૃતજ્ઞતા આપણને સારુ અને શુભ જોતા શીખવે છે એ આપણને વૃક્ષની માફક પ્રકાશ તરફ જોવાનુ કહે છે કૃતજ્ઞતા આપણને અદરથી સારુ લગાડે છે It makes us feel good એ આપણને આપણી પાસે શુ છે તે જોતા અને એને માણતા શીખવે છે એટલે તો જીવનમા અહેસાનમદીનો સુદર રગ ઉમેરવાની જરૂર છે

કૃતજ્ઞતા આપણી પાસે જ છે એને પર્યાપ્ત બનાવે છે એટલુ જ નહીં પણ એને અધિક બનાવે છે નકારને એ સ્વીકારમા બદલી નાખે છે લેખિકા શ્રીમતી રાયન કહે છે કે કૃતજ્ઞતા આપણા અતીતને એક અર્થ આપે છે, વર્તમાનને શક્તિ આપે છે અને ભવિષ્ય માટે સ્વપ્ન નિર્માણ કરે છે કૃતજ્ઞતા મનને ઉદાર અને વિશાળ બનાવે છે અન્ય માટે કઈક કરવાની અને એ રીતે ઋણ ચૂકવવાની વૃત્તિને પ્રબળ બનાવે છે

લેખિકાએ કૃતજ્ઞતાની સરખામણી ફ્લૅશલાઇટ સાથે કરી છે રાત પડી છે તમે તમારા ઘરના પાછળના વાડામા જાવ છો અધારુ છે તમને કશુએ દેખાતુ નથી ત્યા અચાનક તમે ટૉર્ચની સ્વિચ દાબો છો પ્રકાશનો ઝબકારો થાય છે અને વાડામા અત્યાર સુધી તમને જે નહોતુ દેખાતુ તે સ્પષ્ટ દેખાવા માડે છે! હવે તમે વાડામા જે જુઓ છો તે બધુ ત્યા હતુ જ પણ અધકારમા દેખાતુ નહોતુ પ્રકાશનો

ઝબકાર થતાં હવે તમને વાડામાં ઊઘડી રહેલું ગુલાબનું ફૂલ દેખાય છે. લાલચટક કેનાના ફૂલ દેખાય છે અને જે રમકડાંથી તમારી લાડલી દીકરી રમતી હતી તે પણ ત્યાં પડેલું દેખાય છે! પ્રકાશમાં આ બધું દેખાતાં તમારું હૈયું પુલકિત થઈ ઊઠે છે; અને હૈયામાં આ બધાં માટે આભારની લાગણીનું ઝરણું વહેવા માંડે છે. આ ટૉર્ચનો પ્રકાશ તે કૃતજ્ઞતાનો પ્રકાશ! તમે જો કૃતજ્ઞતાની આ ટૉર્ચ - ફ્લેશ લાઈટ સાથે લઈને ફરશો તો તમારા ગમે તે સંજોગો હશે - તમે ગમે તે સ્થળે હશો તમને તે ઉપકારક બનશે. કૃતજ્ઞતાની આ જ્યોત આપણે અંતરમાં જલતી રાખવાની છે.

સૃષ્ટિના સર્જનહારે આપણને કેટકેટલું આપ્યું છે. આપણે એને માટે કશું જ આપવું પડતું નથી છતાં એ બધું આપણા આનંદ અને ઉપભોગ માટે છે. આપણે એનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આવી લાગણીની અનુભૂતિની ક્ષણોમાં આપણે મહાન જીવનચક્રના એક અંશરૂપ બની જઈએ છીએ. આપણને સર્જનહારનું અને આપણા સાચા ધામનું સ્મરણ થાય છે. સ્વ. કવિ શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરીએ એમના એક કાવ્યમાં આવો ધન્યતાનો ભાવ અનુભવતાં કહ્યું છે, 'ભલે, મારે આવ્યે વસુંધરા તું ધન્ય ન થઈ હોય પરંતુ હું તો અહીં આવી ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો છું.'

કૃતજ્ઞતા આપણને અહેસાસ કરાવે છે કે આપણી પાસે જે છે, જે મળ્યું છે તે પૂરતું છે. જરૂરી છે એ બધું આપણી પાસે છે અને પર્યાપ્ત છે. It is enough... કૃતઘ્નતા એટલે અપરાધ. કોઈએ કરેલા ઉપકારને ભૂલી જવાની નરી સ્વાર્થમયતા.

આ સંસારમાં તો જાતજાતના લોકો છે. ઉપર દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે તેવા કૃતજ્ઞતાથી છલકાતાં માનવીઓ છે તો એવા ઘણાંયે છે જેમને સતત અસંતોષ અને અજંપો રહેતો હોય! એક પ્રૌઢ વયનાં બહેન છે. એમને રહેવા માટે સારું ઘર છે. મોટર છે. સારું કમાતો પતિ છે. બે દીકરાઓ છે. પુત્રવધૂ છે. આમ, બહારથી જુઓ તો બધું જ છે. પરંતુ એમના મનને સુખ નથી લાગતું. સતત તેઓ ફરિયાદ કરતાં હોય છે, "હા, આમ તો કમાણી સારી છે, પણ જુઓને મોંઘવારી કેટલી છે! મોટર છે પણ આજકાલ તો લોકો પાસે મર્સિડીઝ હોય છે. ઘરકામ માટે માણસચાકર છે, પણ એ કામ બરાબર કરતા નથી. પુત્રવધૂ! શું એનો મિજાજ છે! અને બીજો દીકરો તો પરદેશમાં જ સ્થિર થઈ જવાનો છે. ઘરમાં કોઈને મારી પડી નથી!" બસ! એમને ફરિયાદો જ છે! જિંદગી એમને જેવી જોઈતી હતી, જેવી એમની કલ્પના હતી, એમની અપેક્ષાઓ હતી તેવી જિંદગી એમને મળી નથી. એમની પાસે બધું જ છે, જે માટે ખરી રીતે એમણે ઈશ્વરનો પાડ માનવો જોઈએ, પરંતુ એમની કામનાઓ - અપેક્ષાઓ - અતૃપ્તિઓ એમના વાસ્તવિક જીવનમાં તૃપ્ત થઈ નથી એમ એમને સતત લાગે છે અને એટલે તેઓ દુઃખી રહે છે.

આપણો અભિગમ - આપણું દૃષ્ટિબિંદુ - આપણું 'એટિટ્યૂડ' એટલે આપણું મનોવલણ. આપણે આપણી વાસ્તવિકતા અને આપણા સંજોગો ધાર્યા મુજબ બદલી નથી શકતા, પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ - આપણું એ પ્રત્યેનું મનોવલણ બદલવાનું આપણા હાથમાં છે. આપણે એ નક્કી કરવાનું છે કે અર્ધા ભરેલા ગ્લાસને અર્ધો ખાલી જોવા કે અર્ધો ભરેલો?

એ પણ કેવી વિચિત્રતા છે કે આપણી પાસે પ્રિય વ્યક્તિ છે ત્યારે આપણને આપણા જીવનમાં કેટલું મૂલ્ય છે તે સમજાતું નથી? માતાપિતા - ભાઈ-બહેન - પત્ની - સંતાનો - મિત્રો ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે જ આપણને એમની કિંમત થાય છે! સખત બીમારી આવે છે ત્યારે જ

સ્વાસ્થ્યનું મૂલ્ય સમજાય છે. નોકરી જાય છે, ત્યારે જ એની અગત્ય સમજાય છે. આપણે જો આપણી પ્રિય વ્યક્તિઓનું મૂલ્ય સમજ્યા હોત, એમના પ્રત્યે આભારની લાગણી રાખી હોત અને પ્રસંગોપાત્ત આપણા વ્યવહારથી દર્શાવતા રહ્યા હોત તો જિંદગીમાં ઓછા ખેદ રહેત! Life would have been better is we had taken less for granted. જીવન વધુ સુંદર બન્યું હોત. ક્યારેય આપ્તજનોના ઉષ્માભર્યા હૃદય પર ઉપેક્ષાની હિમવર્ષા કરવાની ભૂલ ન થાય એ લક્ષમાં રાખીએ. આપણે ઘણીય વાર બહારના લોકોને ચલાવી લઈએ છીએ. એમની સાથે સારી રીતે પ્રેમથી વર્તીએ છીએ અને સ્વજનો સાથે ગેરવર્તાવ કરતા હોઈએ છીએ. બસ! એક જ વાત સદા લક્ષમાં રાખીએ, જે બધું મળવું એને માત્ર આપણો અધિકાર ન માનીએ. એની કદર કરીએ. આંગ્લ કવિ શેલીએ સરસ કહ્યું છે, 'Appreciation exalts the beauty of that which is beautiful.' ગુણગ્રાહિતા અને કદરદાની જે સુંદર છે તેને વધુ સુંદર બનાવે છે.

... આપણને સહેજે પ્રશ્ન થવાનો કે કૃતજ્ઞતા હૃદયનો એક સુંદર ભાવ છે. પરંતુ એ આપણામાં કેવી રીતે આવે? લેખિકા શ્રીમતી સાયન કહે છે કે કૃતજ્ઞતાને આપણે કેળવી શકીએ. એને એક અંતરની સ્વાભાવિક લાગણી બનાવી શકીએ. એ માટે આપણે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી આપણી લાગણીઓથી જીવનને પ્રતિસાદ નથી આપવાનો. એને બદલે એક નિશ્ચિત વિધેયક કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી જીવનને પ્રતિસાદ આપવાની આદત પાડવી પડે. કારણ કે આપણા વૈયક્તિક અભિગમથી જ આપણે દુનિયાને જોઈએ છીએ. આપણા અભિગમથી અને મનોવલણો થકી દુનિયા સુંદર છે કે કુરૂપ તે નક્કી થતું હોય છે!

નવી સદીમાં આપણે કચકચાવીને રૂક્ષતાથી, સંવેદનહીનતાથી જીવવાને બદલે વધુ કૃતજ્ઞતાથી, નમ્રતાથી અને લાગણીપૂર્ણ રીતે જીવતા શીખીશું તો સુખસગવડોની સાથે ચિત્તની આપણે પ્રસન્નતા પામીશું.

કૃતજ્ઞતા આત્મિક ગુણ છે. એ ગુણને આપણે કેળવતા રહીએ.

ભારતની વૈશ્વિક ભૂમિકા

સહનશીલતા,
પરિષ્કૃતતા, મનની ભદ્રતા,
કોઈનું પડાવી લેવાની વૃત્તિ વગરનો
પ્રશાંત આત્મભાવ,
નમ્રતાથી છલોછલ એવા હૃદયની શાંતિ
અને બધા જ જીવો પ્રત્યેની
એકતા અને કરુણાથી લથપથ એવો પ્રેમ
આ બધી જ બાબતો ભારત ભવિષ્યમાં
સમગ્ર વિશ્વને શીખવશે.

— વિલ ડ્યુરાં

સ્વજન

નલિન ઉપાધ્યાય

શહેર જુનવાણી હતું. રસ્તાઓ સાંકડા અને અસંખ્ય ખાડાટેકરાથી છવાયેલા જેથી થોડી થોડી વારે રિક્ષાની ગતિ ધીમી પડી જતી. પસાર થતાં સ્કૂટરો, સાઈકલો, હાથલારીઓ, રખડતી ગાયો વચ્ચેથી અબ્દુલ્લ ઝડપથી રિક્ષા તારવતો હતો.

ધીમે ધીમે શહેરનો સંપન્ન વિસ્તાર પાછળ છૂટતો જતો હતો. અમે રેલવે સ્ટેશન પાસેની ગરીબ વસાહતમાં આવી પહોંચ્યા હતાં. ખુલ્લી ગટરમાંથી ઊભરાયેલ ગંદા પાણીથી રસ્તામાં ખાબોચિયાં ભરાયાં હતાં, જેમાં ભૂંડ આળોટતાં હતાં. વસાહતના નાગાંપૂગાં, મેલાંદાટ બાળકો જાતજાતની રમતોમાં લીન હતાં.

એક જગાએ રિક્ષા રોકી અબ્દુલ્લે પૂછી લીધું.

"રંભામાસીનું ઘર ક્યાં આવ્યું ભાઈ?"

રાહદારીએ અંગુલીનિર્દેશ કરી ઘર ચીંધ્યું. વસાહત ત્યાં જાણે પૂરી થઈને અટકી જતી હતી. એ ડેડ એન્ડના અંતિમ છોર પર, હીજમાંથી ઊખડી ગયેલા કમાડવાળી એક ડેલી હતી. અમે તેમાં દાખલ થયાં. ફળિયામાં પીપળો ફરફરતો હતો અને તેના ખરી પડેલાં પાંદડાંઓથી આખું ફળિયું જાણે ઢંકાઈ ગયું હતું. બધે જ અવાવરુ વાતાવરણની ધૂળ જામેલી હતી. ઓસરી અને બે કમરાવાળા એ પુરાતન મકાનમાં અમે દાખલ થયાં.

ઓસરીમાં સરસામાન વીખરાયેલો હતો. ત્યાં ખાટલા પર એક વૃદ્ધ સ્ત્રી, બીમાર હાલતમાં ઊંધમૂંધ સૂતી હતી. એની પાસે કોઈ નહોતું. એ નિતાન્ત એકાકી હતી.

મારી સાથે રિક્ષામાં હતી એ સ્ત્રીએ સાડીનો છેડો ખોસ્યો. તેણે આજુબાજુ નજર કરી. ત્યાં પડેલી સાવરણી ઉઠાવી. ચોક્કસ લયથી ઓણે ઓસરી સાફ કરવાનું શરૂ કર્યું. સાથેના ભાઈએ બાજુ પર પડેલ ખાલી ડ્રમ ઊંધો વાળી એના પર જૂનું અખબાર ગોઠવ્યું. પછી રસોડામાં જઈ માટલું લાવ્યા અને પાણી ભરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. અબ્દુલ્લે રંભામાસીનું કાંડું હાથમાં લીધું.

"તાવ સારો એવો ચડ્યો છે ભાઈ!" એ બોલ્યો.

"તું એમ કરને અબ્દુલ્લ, ડૉક્ટર સાહેબને તેડી લાવ. ત્યાં સુધી અમે ઘર ગોઠવી કાઢીશું."

તેમના માટે હું જાણે નહોતો. મને છોડીને અબ્દુલ્લ રિક્ષા લઈને ગયો. એ અરધા કલાકે પાછો ફર્યો ત્યારે ઘરમાંથી અવાવરુ વાતાવરણ અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. ફળિયામાં એક બાજુ ખરેલા, સુક્કા પીપળાનાં પાનનો ઢગલો એકઠો થયો હતો. ઓસરી અને ઓરડા ચોખ્ખાચણાક બની ગયા હતા. રંભામાસીની પથારી ઠીકઠાક ગોઠવાઈ હતી.

ડૉક્ટરે અભાન રંભાની નાડી હાથમાં લઈ તાવ માપ્યો હતો. ત્યાર બાદ દવા લખી આપી તે લેવા અબ્દુલ્લ ગયો. મારી સાથેનાં બહેન ડૉક્ટરની સલાહ મુજબ મીઠાવાળા પાણીનાં પોતાં મૂકવા લાગ્યાં. સાથેના ભાઈ કાગળમાં કાંઈક નોંધ ટપકાવવા લાગ્યા, અતિ જરૂરિયાતવાળા સામાનની.

અબ્દુલ્લ આવતાં ડૉક્ટરે રંભાને ઈંજેક્શન આપ્યું. થોડી ગોળીઓ પણ ગળાવી. રંભાએ થોડા સમયે આંખ ખોલી. એની આંખમાં કદાચ મેં આશ્ચર્ય વાંચ્યું.

"એ તો સાવ એકલી હતી. તાવ ખૂબ ચડ્યો હતો એટલું યાદ આવે છે છેલ્લે. કોણ હશે આ અજાણ્યા લોકો? એ તો આ કોઈને ઓળખતી

નહોતી ''

એની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં ડૉક્ટરે તેની નાડ હાથમાં લઈને કહ્યું

''હવે ઠીક લાગે છે ને મા?''

લગભગ બે કલાક બાદ અમે 'સ્વજન'ની ઑફિસે પહોંચ્યા ત્યારે મને ખબર પડી પેલા સ્ત્રી પુરુષ, અબ્દુલ, ડૉક્ટર કોઈનીય કંઈ ફી નહોતી બધા જ પોતાને માત્ર 'સ્વજન' તરીકે ઓળખાવતા હતા પેલા સજ્જને ટેલિફોનનું ડાયલ ઘુમાવ્યું ટેલિફોન પરની વાત સાંભળતા મને કળાયું કે રહેવાની વ્યવસ્થાનું સરનામું અપાતું હતું અને જરૂરી સૂચનાઓ અને ભલામણો અપાતી હતી

અબ્દુલે મને કહ્યું

''હવે મારા ધંધાનો સમય થયો ભાઈ! તમને મૂકી આવું? આજે 'સ્વજન' બનવા ત્રણ કલાક આપ્યા હતા હવે ધંધો કરવો પડશેને ભાઈ! નહીંતર રોટલા કેમ ખાઈશ?''

મેં અબ્દુલને જવાની રજા આપી હું રોકાઈ ગયો હતો આનો પરિચય મેળવવો પડશે શું છે આ 'સ્વજન'? આને લોકો સુધી પહોંચાડવું પડશે

મેં પેલા સજ્જનને ફરી એક વખત 'સ્વજન' વિશે પૂછ્યું તેઓ જવાબ ટાળતા હતા જવાબને બદલે એમણે ફરી મને નવી દિશામાં, નવે સ્થળે મોકલ્યો અહીં ગરીબી નહોતી, પરંતુ એક લાખોપતિ પણ એકાકી જૈન સદ્‌ગૃહસ્થનું ઘર હતું એમનાં બધાં જ સંતાનો અમેરિકા સેટલ થયાં હતાં દેશમાં તેઓ એકલા જ અત્યાર સુધી પત્ની સાથે રહેતા હતા પત્ની તાજેતરમાં જ લાંબા ગામતરે ચાલી નીકળી હતી

બપોરના બે વાગે મેં એક વિરલ દૃશ્ય જોયું બે સ્વજન પોતાને ઘેર બનાવેલી રસોઈ, તેમને અને મને, ટિફિનમાંથી કાઢી અને હોંશે હોંશે જમાડતા હતા બપોરના જમવાના સમય એક કલાક માટે તેઓ સ્વજન બન્યા હતા અને પૈસાપાત્ર પરંતુ એકાકી વૃદ્ધ સાથે બદલાની કોઈ પણ અપેક્ષા વિના, પોતાના ઘેર બનાવેલી રસોઈ હોંશે હોંશે તેમને અને મને જમાડતા હતા! મને થયું આ કઈ દુનિયા છે? મેં મને ચૂંટી ખણી જોઈ હું સ્વપ્ન તો નહોતો જોતો ને?

પછી તો જુદી જુદી દિશાઓમાં, સમાજના જુદા જુદા સ્તરના લોકો સાથે, રાત્રિના આઠ વાગ્યા સુધી, હું જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓનો સાક્ષી બનતો રહ્યો ક્યાંક કોઈક દર્દી, મૂંઝાયેલ ગામડાનો કોઈ વિદ્યાર્થી, ક્યાંક કોર્ટ કચેરીમાં અથડાતો અભણ ગરીબ માણસ બધાના પ્રશ્નો સાથે જાણે આ સ્વજનો પોતાનો સંબંધ બાંધતા હતા સમાજના પ્રશ્નો જાણે એક ફાટેલું વસ્ત્ર હતું અને સ્વજનો તેને લાગણીના ટેભાથી સીવવા મથતા દરજીઓ બધા જ સામાન્ય માણસો હતા કોઈ પણ જાતની વિશિષ્ટતા વિનાના પરંતુ બધા જ થોડા સમય માટે સમાજ માટે કાંઈક કરી છૂટવા મથી રહ્યા હતા આ કામ એક જ હતું સમાજના તૂટતા માળખાને મક્કમતા આપવી, લાગણીથી મજબૂત કરવું, પ્રેમ દ્વારા વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે ભાવસંબંધ રચવો કોઈ પણ પરિસ્થિતિના ભેદભાવ વિના સેતુબંધ રચવા

'સ્વજન'ની કચેરીએ રાત્રે આઠ વાગે એ સજ્જન પાસે હું પહોંચ્યો ત્યારે એ સજ્જન ટેલિફોન પર કોઈક સાથે વાત કરી રહ્યા હતા

મેં એમને થાક્યા વિના ફરી એક વાર વિનંતી કરી

''સ્વજન તો લાગણીની ગંગા છે ભાઈ! મને એનો ઇતિહાસ નહીં કહો?''

એમણે સ્થિર આંખે મારી સામે જોઈ કહ્યું

''ભગીરથ તો મહાપુણ્યશાળી અને તપસ્વી હતા, મારા ભાઈ! હું તો સાવ સામાન્ય જીવ છું મેં કરેલ ભૂલોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છું ભગતબાપા અને જશોદામાનું ઋણ ઉતારવા કોશિશ કરી રહ્યો છું મારા ભાઈ! મને ખબર છે તે છતાંયે કે એ પાર પાડવાનું મારું ગજું નથી ''

('સ્વજન'માંથી)

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ

પાણીની પરબમાં બાળકનો જન્મ

ચાળીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. તે વખતે વાહનમાં ઘોડાગાડી, બળદગાડી કે ઘોડા પર જવાનું અથવા ટ્રેનમાં જઈ શકાય. મોટર તો જોવા જ ન મળતી. કુંડલામાં એક મોટર જે ભાડે ચલાવે અને અડિયલ ટટ્ટુ જેવી, ચાલે તેના કરતા ઊભી વધારે રહી જાય. મોટરમાં પાટિયા, ગાદીની તો વાત જ ન હતી. તે વખતે રસ્તાઓ ખાડાટેકરાવાળા, ડામરના રસ્તા ભાગ્યે જ જોવા મળે. ગાડીમાં બેઠા હોઈએ અને રોડાં આવે તો ચીપટી પણ આવે અને બીજા રોડે ચીપટી નીકળી પણ જાય!

એક દર્દીની હાલત ખરાબ એટલે મારે બોરાળા જવાનું. કુંડલાથી ૧૦-૧૨ કિલોમિટર દૂરનું ગામડું. દવાખાનાનું કામ પૂરું કરી બપોરે એક વાગ્યાની ગાડીમાં (ટ્રેનમાં) અમે નીકળ્યા. બોરાળા પહોંચ્યા. ઘરમાં પગ મૂકતાં રોકકળ સંભળાઈ. સમજી ગયા કે દર્દીનું અવસાન થઈ ગયું છે. દર્દીના સગા સ્ટેશને મૂકવા આવ્યા. સ્ટેશનમાસ્તર ઓળખીતા એટલે અમે તેમની ઑફિસમાં વાતે વળગ્યા.

પાંચના સુમારે ગાડી આવે. ચારેક વાગ્યા હશે અને એક ગાડું સ્ટેશન તરફ આવે. સ્ટેશન પાસે ગાડું ઊભું રહ્યું. બારીમાંથી નજર કરી તો એક બહેનને ગાડામાં સુવડાવેલી. કોઈએ વાત કરી કે ડૉક્ટર સાહેબ સ્ટેશનમાસ્તરની ઑફિસમાં બેઠા છે. અંદર આવી મને વાત કરી.

બહેનને સુવાવડનો સમય. આ આઠમી સુવાવડ હતી! બે દિવસથી દર્દ હોવા છતાં છૂટાછેડા (સુવાવડ) થતા ન હતા. કુંડલા હૉસ્પિટલમાં તેમને દાખલ કરવા લઈ જતાં હતાં. ગાડામાં જ બહેનની તપાસ કરી.

જો કોઈ જગ્યા મળે તો બહેનની સુવાવડ થઈ શકે તેમ વાત કરી. નજીકમાં એક ઘાસની બનાવેલી પાણીની પરબ હતી. તેમાંથી માટલાં વગેરે બહાર કાઢી બહેનને કપડું નીચે પાથરી સુવડાવી, ઇન્જેક્શનો વગેરે આપી, અડધોએક કલાકમાં બાળકનો જન્મ થઈ ગયો, તે પણ પુત્રજન્મ અને બારસો સાત કિલાનો હશે.

નાડ કાપવા મારી પાસે તો કોઈ સાધન હતું નહીં. ડિલિવરી માટે અમારે જવાનું થાય તો તેની પેટી સાથે હોય. સ્ટેશનમાસ્તર ઝૂંપડી બહાર ઊભા હતા. તેમને સૂચના કરી કે પત્તી (બ્લેડ) અને દોરો લેતાં આવો. દોડતાંક તેઓ બંને વસ્તુ લઈને આવી ગયા. તે જ સમયે ટ્રેનની વ્હીસલ વાગી. સ્ટેશનમાસ્તરે કહ્યું કે, "સાહેબ ચિંતા કરશો નહીં. હું ત્યાં જઈને ગાડી ઊભી રખાવું છું. તમારું કામ પૂરું થાય પછી જ ગાડી ઊપડશે. સમરાજ તે વખતે હતું એટલે તેમ થઈ શકતું."

મેં મારું કામ પૂરું કર્યું. સાથે આવેલા પુરુષોના ચહેરા હસું હસું થઈ રહ્યા હતા. અમે ગાડીમાં બેસી, કુંડલા આવી ગયા.

આવા અધવચ્ચે સારવાર કરવાના ઘણા પ્રસંગો પહેલાં બનતા.

એક ડાળનાં પંખી

હિન્દુ-મુસલમાન વચ્ચે આજે ક્યાંક ક્યાંક અને ક્યારેક ક્યારેક દેખાઈ જતી તિરાડ એ જમાનામાં ન હતી. બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત રહેતા પરંતુ હિન્દુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના એમ ભાગલા પડ્યા ને સાથે ભારતના હિન્દુ-મુસલમાનોના હૃદયના પણ એ વખતે ભાગલા પડ્યા. કોમી ઝનૂનનું ઝેર આખા દેશમાં વ્યાપી

ગયું. નાવરકુંડલા જેવા સૌરાષ્ટ્રના શાંત નાના નગરને પણ એ કોમી ભોરિંગ અભડાવી ગયો.

નાવરકુંડલાના કાજીવાડામાં મુસ્લિમ ભાઈઓની વસ્તી વધારે. તેમની વચ્ચે બચારા હિન્દુ કુટુંબો પણ રહેતા. તેમાના એક નાનતભાઈ નામે ભલા, ભોળા અને પ્રેમાળ જણ રહે. તેમને આ કોમી ઝનૂનનો ડર સતાવવા લાગ્યો. તેમણે તેમનું મકાન પાણીને મૂલે વેચી, તેમને સલામત લાગતી જગ્યાએ તેઓ રહેવા જતા રહ્યા.

એ કાજીવાડામાં ખુદાના જેને માથે હાથ કર્યા હોય એવો ઓલિયા જેવો એક માણસ રહે. એનું નામ ગુલામ રસૂલ કાજી. વ્યવસાયે મદ્રેસા, દરિયાદિલના નેક ઇનસાન. તેને દોલતભાઈ માટે અપાર પ્રેમ. તેમને તરછોડીને કારણે લત્તો છોડવો પડ્યો ત વાતથી કાજી સાહેબનું દિલ કોરાઈ જતું હતું.

ગામમાં એક દિવસ હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટે સભા થઈ. કન્યાશાળાની એ સભામાં કાજીસાહેબ બોલવા ઊભા થયા. એ ઊભા તો થયા પણ મોમાંથી વેણ નીકળે નહીં અને પ્રયત્ન કરતા વેણ નીકળે એ પહેલા નાગમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી અને પછી તો ધ્રુસકે ધ્રુસક રડવા લાગ્યા. જરાક જંપીને બોલ્યા: "અમારા ફળિયામાંથી અમારો એક ભાઈ ચાલ્યો ગયો, કારણ કે અમારામાં વિશ્વાસ ન રહ્યો. માનવી માનવીનો વિશ્વાસ ન કરે ત્યારે ધરતી જીવવાલાયક ન રહે." તેમની વાણીમાં આક્રોશ હતો અને વ્યથા પણ હતી અને આ સાથે ચાલતા બે પ્રવાહમાં પડેલા ગુલામ રસૂલ કાજી તણાવા લાગ્યા અને પછી તો હાજર રહેલા બધા જ તણાવા લાગ્યા. સભાનો આખો માહોલ જ બદલાઈ ગયો.

કાજી સાથ નિજરંજન દોસ્ત બની ગયા. જ્યારે અમને નજીકથી જોયા ત્યારે આ માણસ એક વેંત ઊંચને દેખાયો. આવા દિલદાર ઇનસાનોથી જ માનવીને જીવવાનું બહાનું મળી રહે છે. કરમચંદભાઈ મારક લખ્યું છે:

"નથી ગમતું ઘણું, પણ કેક તો એવું ગમે છે
બસ, એને કારણે આ વસ્તીમાં રહેવું ગમે
છે."

અમે જ્યારે મળીએ ત્યારે તેઓ અચૂક મારા હાથ ચૂમી લે અને ભાવવિભોર થઈ જાય. કાજીસાહેબે હિન્દુ મુસ્લિમ એકતા વિશે એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે. આવા ગુલામ રસૂલ કાજી મારી સ્મરણની મોંઘી મિરાત છે.

ઈશ્વરના શરણે છોડી જાઉં છું

વલ્લભભાઈ એક આદર્શ શિક્ષક. નાવરકુંડલામાં પગ મૂક્યો ત્યારની એમની સાથે ઓળખાણ. ચાલતા જાય અને કોઈને મદદ કરતા જાય તેવો તેમનો સ્વભાવ. હસમુખા અને આનંદી. તેઓ જ્ઞાતિએ પટેલ. તેમની પટેલવાડીનું કામ નિઃસ્વાર્થ ભાવે કરે. આગળ આગળ નાચા. તેમની ઉમર ૩૫ વર્ષની. પટેલવાડી એ ગામડામાંથી આવતા પટેલ દર્દીઓને રહેવાનું સ્થળ. રહેવા-જમવાની બધી સગવડ. મારે દિવસમાં બેત્રણ વાર ત્યાં વિઝિટે જવાનું થાય. વલ્લભભાઈ મને દરરોજ ત્યાં મળે. તેના કારણ એકબીજા વચ્ચે સ્નેહની ગાંઠ બંધાઈ. એક દિવસ તેમણે ફરિયાદ કરી કે ડૉક્ટર મને ગળામાં દુખાવો થાય છે અને ગાંઠ જેવું લાગે છે. રાત્રે ઊંઘ ઓછી આવે અને કળતર થયા કરે છે. મે તપાસ કરી તેમને વધારે તપાસની જરૂર હોઈ રાજકોટ મોકલ્યા. તેમનું નિદાન કેન્સર (Lympho Sarcoma) થયું.

પત્ની અને બે બાળકો સાથે આનંદથી રહેતા હતા. બાળકોને જોઈને હેત ઊભરાય તેવા. ત્યાં આ સમાચારે તેમનું જીવન બદલી નાખ્યું. પરહિત જનાર માનવી. પોતાની પાસે મૂડી કોઈ મૂડી નહીં. સારવારમાં બધું ખર્ચાવા લાગ્યું અને ઘર ખાલી થતું ગયું. ઘર નાનું હતું. તમને અનુકૂળતા રહે તે માટે પંચાયતના રેસ્ટ હાઉસમાં અમે તેમને રાખેલા. તેમના પત્ની ખડે પગ દિવસરાત તેમની ચાકરી કરે. મિત્રો પણ

તેમના પ્રત્યે લાગણી એટલે મિત્રો પણ તેમનું ધ્યાન રાખે. એક મિત્રને નાતે મારે દરરોજ તેમની પાસે બે વાર જવાનું. મિત્રો તેમનું જે કામ હોય તે કરી આપે, આશ્વાસન આપી સૌ વિદાય થાય.

દિવસો પસાર થતા ગયા, તેમ ઈશ્વર પાસે જવાનો સમય નજીક આવતો ગયો. એક સવારે તેમને તપાસવા ગયો. શિક્ષકમિત્રો હાજર હતા. સૌને કહે, "તમે સૌ થોડો સમય બહાર જાઓ. મારે ડૉક્ટરસાહેબને વાત કરવી છે."

માનવી દરેકની પાસે પોતાનું મન ખોલતો નથી. જેની પાસે હળવો થઈ શકે તેને દિલની વાત કહેતો હોય છે. 'નાઝિર' લખ્યું છે:

"મળે જો કોઈ મન માન્યું, તો મન હળવું કરી લઈએ,

જગતમાં સર્વની સાથે અમે યારી નથી કરતા."

મને કહ્યું: "બારણું બંધ કરી સાંકળ લગાવી દો." મને પલંગ પર બેસવા કહ્યું. મારા ખોળામાં મસ્તક મૂકી ખૂબ રડ્યા. એક ઝરણું થઈ જાય તેટલું રડ્યા હશે. આંસુનો પ્રવાહ કેટલો સમય ચાલ્યો તેની મને પણ ખબર ન રહી. હું તેમના વાળમાં આંગળીઓ ફેરવતો રહ્યો અને સાંત્વન આપતો રહ્યો. સ્વસ્થ થઈને મને કહે: "બસ ડૉક્ટર, હવે ગમે ત્યારે મૃત્યુ આવે. હું તૈયાર છું. મારા મનમાં પત્નીનાં, બાળકોના વિચારો આવ્યા કરતા અને અસ્વસ્થ થઈ જતો. બસ, આજ તમારી પાસે ખૂબ રડી લીધું, હળવો થઈ ગયો. બાળકોને ઈશ્વર શરણે છોડી જાઉં છું. સાહેબ, ધ્યાન રાખતા રહેજો."

બસ, અમે એકબીજા સામે જોતા રહ્યા. થોડા દિવસો પછી શાંત મન સાથે દેહ છોડ્યો.

"ડૉક્ટર, તમારા દેખતાં છેલ્લી બીડી પીવી છે"

બચુભાઈ લેથનું કામ કરે. મરદ માણસ. કોઈ વાતનો ડર નહીં. બીડી ફૂંકીબંધ પીવે. બીડી પીવાની સ્ટાઈલ પણ મજાની. પચાસ વર્ષની ઉંમરે હોજરીના કૅન્સરનું નિદાન થયું. કોઈ વસ્તુ પેટમાં ટકે નહીં. તરત ઊલટી જ થઈ જાય અને નબળાઈ લાગે.

બચુભાઈ મજાના માણસ એટલે અમારે દોસ્તી થઈ ગઈ. અમે નક્કી કર્યું કે જ્યારે મોઢા વાટે કશું લેવાતું નથી એટલે દરરોજ શક્તિનો બાટલો ચડાવવો અને તેમાં શક્તિનાં ઈંજેક્શનો ઉમેરવાં. હસમુખા એટલા કે વારંવાર મને કહે: "ડૉક્ટર સોય મારા હાથમાં આપોને, હું ચડાવી દઉં! લેથનો કારીગર છું એટલે સોય નસમાં જ જવાની!" પેટમાં પીડા હોય છતાં બાટલો ચડતો હોય તે દરમિયાન અનેક રમૂજી વાતો કરે. અલકમલકની વાતો લઈ આવે. ઘણી વાર વાતો કરતાં એમ કહે કે મૃત્યુ તો એક વાર આવવાનું જ છે. જલસા કરવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખ્યું એટલે તે વહેલું આવી રહ્યું છે.

દિવસે દિવસે નબળાઈ વધવા લાગી. એક દિવસ તેમને ખ્યાલ આવી ગયો કે હવે તો કલાકો જ ગણવાના છે. મને બોલાવવામાં આવ્યો. તબિયત તપાસી મેં કહ્યું કે, "બચુભાઈ નાડ એટલી નબળી પડી નથી." મને કહે: "ડૉક્ટર, તમે મને ભલે સમજાવો, પરંતુ મને ખ્યાલ આવી ગયો છે." છેલ્લે જ્યારે ઘડીઓ ગણાતી હતી અને શુદ્ધિ આવે અને જતી રહેતી હતી ત્યારે બચુભાઈએ તૂટક તૂટક શબ્દોમાં મને બોલાવી લાવવા કહ્યું. સાંજના પાંચેક વાગ્યાનો સમય હશે. હું તેમને ત્યાં પહોંચ્યો. મને કહે: "ડૉક્ટર, તમે મને એક માસથી બીડી નથી પીવા દીધી. પરંતુ જતાં પહેલાં મારે તમારા હાથે બીડી પીવી છે. તમારા હાથે બીડી ઝગાવીને મારા મોઢામાં મૂકો."

બસ, બીડી પીને એકાદ કલાક પછી લાંબી નિંદર તાણી.

મૃત્યુ સમયે ચહેરા પર એ જ ખુમારી. આવા મૃત્યુથી ન ડરનારા માનવી ઓછા જોવા મળે છે.

આજકાલ : ધરતીકંપની

[ધરતીકંપથી કંપતા, થથરતા આપણે માનવીઓ કુદરતના કોપથી અચાનક કંપી ગયેલ એક બાળકીના અવાજથી હવે તો ખળભળી ઊઠીએ છીએ. ભૂકંપે વેરેલા વિનાશથી આપણે સ્તબ્ધ છીએ. ભૂકંપપીડિત દર્દીઓની સારવાર કરતી વખતે ડૉક્ટર તરીકે અમારું લોહી થીજી જાય છે. રાજકોટના સમગ્ર તબીબી જગતે રાતદિવસ, એક પણ પૈસો લીધા વગર, કરેલી માનવસેવા નોંધનીય છે. પરંતુ અમે ડૉક્ટરો સારવાર આપી શકીએ, દર્દીઓએ ગુમાવેલા સ્વજનો નહીં. સવારથી સાંજ દર્દીઓની વાત સાંભળતી વખતે સ્ફુરેલા થોડા શબ્દો મોકલું છું. — ડૉ. સુસ્મિતા દવે]

આજકાલ

મારી આંખ સુકાઈ ગઈ છે
હવે તો આંસુઓ બળી ગયાં છે
કાળા કાળા મેશ થઈ ગયેલા અશ્રુઓએ
ચહેરા પર કાળપ ઢોળી છે
ઘસવા ભૂંસવા છતાં ન ભૂંસાય એવી કાળપ
આજકાલ
લોહી નીંગળતાં છાપાંઓમાંથી
અડધા તૂટેલા હાથપગ ઊછળે છે
અને કોહવાઈ ગયેલ શબની ગંધ આવે છે
આજકાલ
અસ્તવ્યસ્ત આકુળવ્યાકુળ સૂર્ય
જાય છે વિલા મોંએ અસ્ત થવા
ધરતીએ મોં છુપાવી દીધું છે ક્ષિતિજોમાં
તારાઓ ગુમાવી ચૂક્યા છે શ્વાસ
રૂંધાઈ ગયા છે ચંદ્રના રસ્તા
આજકાલ
આ ભૂકંપની ચીસોમાં
આ દમબદમ તૂટતીકરતી જિંદગીઓમાં
કચડાઈ ગયેલ માનવજીવન વચ્ચે
જીવતા જીવતા રૂંધાય છે મારા શ્વાસ
મારા જ કાળજામાંથી ઊઠતી વરાળ
મને ભૂંજી નાખે છે
મારા જ સ્પંદનો મને ગૂંગળાવે છે
આંસુઓની ભરમારમાં ડૂબતા ડૂબતા
અહીંતહીં ઝોકાં ખાતા જીવીએ છીએ અમે

એક ગામ

અહીં એક ગામ હતું
હસતું રમતું દોડતું ક્યારેક રડતું, પણ
સવારે હળવે હળવે સળવળતું
ઊઠતું ઝોકાં ખાતું ખાતું
થોડી આળસ મરડી બેઠું થાતું
પ્રયાણ કરતું પોતાના માર્ગ તરફ
ક્યારેક ખેતર તરફ, ક્યારેક હાટ તરફ
જીવનની ઘટમાળમાં ગૂંથાતું વીંટળાતું
અહીં એક ગામ હતું
ક્યારેક પ્રસંગો આવતા
લગ્ન થાતાં અને છઠ્ઠીનાં ગીતો ગવાતાં,
ગોત્રીજ અને નિવેદ થાતાં
રાસડા ખૂંદતા અને ગરબે ઘૂમતા
કડિયાળી ડાંગ લઈ ફરતા જુવાનો
ને ઘૂંઘટમાં આછું હસતા હોઠો
અહીં એક ગામ હતું
મરણ ઉઠમણાં બેસણાં થાતાં
ભક્તિનાં ગાન ગૂંજતાં

હવે અહીં આજે
આ ગામનાં ઉંબરાઓમાં, બેસણાંમાં
બેસવા આવવા કોઈ ગામ,
કોઈ શહેર જીવિત નથી.
નથી કોઈ હલનચલન, નથી કોઈ સળવળાટ.
બસ છવાયેલ છે સન્નાટાનો કાટમાળ
હા, અહીં એક ગામ હતું.
હવે નથી સવાર, નથી બપોર, નથી સાંજ,
ઘેરાયા છે રાતના ઓળા.
નહીં ઊઠે કોઈ સૂરજ ઊગતાં
નહીં કોઈ પાછું ફરે સૂર્ય આથમતાં
અહીં તો આથમી ગઈ છે જિંદગી,
હા, અહીં એક ગામ હતું.

– ડૉ. સુસ્મિતા દવે

આટલો સંદેશો મારાં વહાલાને કહેજો...!

જાન્યુઆરી ૨૬મીએ ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ધરતીકંપ થયો ને જે તારાજી થઈ એના વિશે ખૂબ લખાયું અને કહેવાયું. હજારો લોકોએ એ તારાજીના સાક્ષી બનીને જે અનુભવ્યું તે માટે શબ્દો ઓછા પડે એમ છે. આ દારુણ પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ જન્મેલી માનવતાની મહેક વર્ષો સુધી લોકોને સ્પર્શી રહેશે. ઘણાંના હૃદયમાં માનવતાએ ઈશ્વરીરૂપ ધારણ કર્યું છે. જેમને આ કુદરતી આફતમાંથી પુનર્જીવન મળ્યું છે એમની ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ થઈ છે. જેઓ તન, મન અને ધનથી તેમ જ સ્વજનને ગુમાવીને ખુવાર થઈ ગયા છે એમની શ્રદ્ધા ડગી ગઈ છે.

કાળજાને કંપાવી નાંખતો ધરતીકંપ અને એનાથી સર્જાયેલી તારાજીમાં કેટલાંય માનવબાળ, 'મા ખમૈયા કરો' એવા પોકાર કરતાં ધરતીમાં અકાળે પોઢી ગયાં છે. ગુજરાતને દિવસો સુધી ધ્રુજાવનારા ધરતીકંપમાં આ ગભરુ માનવ નથી નિરાંતે ખાઈ-પી શકતો કે નથી નિરાંતે ઊંઘી શકતો! કોણ છે? ક્યાં છે? આ માનવોનો રખેવાળ! જેમણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે તેઓ અત્યારે ગુમસુમ છે. બચી ગયેલાંઓનાં જીવવાનાં અરમાન પણ દટાઈ ગયાં છે. ભૂકંપપીડિત આપણાં ભાઈભાંડુ દુઃખની પેલે પાર જિંદગી જીવી રહ્યાં છે. આ સહુને કોણ બેઠાં કરશે? એમને તો ઉપર માત્ર આભ છે. નીચેની ધરતી પરનો વિશ્વાસ તેઓ ખોઈ બેઠાં છે. હવે તો પવનથી પાંદડું ખખડે તોય માણસનું કાળજું કંપી ઊઠે છે. રડતું બાળક માના ખોળે ચડીને નિરાંતે પોઢી જાય છે; પણ જો એ ખોળો જ સલામત ન હોય તો કોનો ખોળો ખૂંદે?

ભૂકંપપીડિત સમગ્ર માનવસમુદાયને શાની જરૂર છે? ભૌતિક સહાયતા અને જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ ઉપરાંત (રોટી, કપડાં, મકાન) પ્રેમભર્યા શબ્દોની, સ્નેહભર્યા આશ્વાસનની, 'તમે આ વિપદામાં એકલા નથી' એવા દિલાસાની અને અમે તમારી સાથે છીએ એવા અહેસાસની જરૂર છે. ડગમગ થઈ રહેલી દીવાની જ્યોતને સંકોરવાની તક આપણે સહુએ ઝડપી લેવાની છે. 'જય જય ગરવી ગુજરાત'નું ધરતીકંપે વરવું સ્વરૂપ કરી દીધું છે. ગરવી હોય તોય મા... વરવી હોય તોય મા.!! એ માને, એના ખોળા ખૂંદનારને ચાલો કરી બેઠાં કરીએ. એમને કહીએ, 'ચાલો, તમને મદદ કરવા ઈશ્વરે અમને સલામત રાખ્યા છે.' આ સલામતી અમારી એકલાની નથી આપણી સહુની છે. આ સલામતી, સહાનુભૂતિ, સહાય, સહૃદયતા, સજ્જનતા, અને સહારો વહેંચી લઈએ.

એમને કહીએ, તમારા દર્દમાં અમને સહભાગી બનવા દો. એમ ન કરી શકતા હો તો તમારા દર્દ ઉપર દવા જેવી અમારા હૃદયની લાગણીઓ, અમારી દુઆ સ્વીકારો. અમારી સર્વ શુભ કામનાઓ તમારી ઉપર ન્યોછાવર

ફરવા દો. તમારા હાથ કપાયા હોય તો અમને તમારા હાથ બનવા દો. તમે પગ ગુમાવ્યા હોય તો અમને તમારી ટેકણ લાકડી બનવા દો. તમે સ્વજન ગુમાવ્યા, અમને તમારા સ્વજન સમજી અમને તમારાં આંસુ લૂછવા દો!

તમારા વહાલસોયા સ્વજનો કે તમારી યાદ મૂકનારા અને તમારું જીવન હર્યુંભર્યું કરનારા હમેશ માટે વિખૂટા પડી ગયાં છે. એ હૃદય કંપાવનારા આર્તનાદ હવે પ્રત્યાઘાતમાં વિલીન થઈ ગયા છે. લોહી અને આંસુથી ખરડાયેલી આ વસુંધરા પણ નિયતિની આગળ લાચાર બની છે. એ ધરા કહી રહી છે, 'અમ્મા, મારાં બાળ, હવે ઊભાં થાઓ.' ચાલો, હવે આપણે સહુ મળીને સુખ-દુઃખનો વ્યાપાર ભૂલીને આ વર્તમાનને અને આપણા ઉજ્જવળ ભાવિના જીવનને હર્યુંભર્યું બનાવીએ. એ માટે ઉદાર દિલે ધરતીકંપપીડિતોને મદદ કરીએ.

આપણી માનવતાની સામે છે આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પાર ઊતરવાનું છે. એમ કરવામાં મદદ કરનારને, માનવતાને દીપાવનાર સમાજસેવકોને, સેવાભાવી સંસ્થાઓ, ડૉક્ટરો, સાધુસંતો અને વિવિધ સંપ્રદાયોને, માનવતાની સ્યાત હદમાં પ્રગટાવીને ભૂકંપપીડિતોને મદદ કરનાર આમજનતાને સલામ! ભૂકંપગ્રસ્ત માનવસમુદાયનાં આંસુ લૂછનારાઓને સલામ! કાટમાળ નીચે ધબકતી જિંદગીને સલામ! હાથપગ ગુમાવી બેઠેલા હિંમતબાજોને સલામ! ધરતીકંપમાં વચ્ચે જીવતી જિંદગીને સલામ! અન્યને બચાવવા જતાં પોતાની જિંદગી ગુમાવનારાઓને સલામ! સ્વજન વિના પોતાની જિંદગી રમતી રાખવા મથનારાઓને સલામ! દૂરથી કાગળતા લોકો સુધી પહોંચી જનાર સૈનિકો, સેવકો અને પત્રકાર તથા કૅમેરામેનને સલામ! પોતપોતાની શક્તિ મુજબ સહુ સમય સહુ દાખ્યા છે.

... આપણી માણસની જાત ઉપર ... માં વાના ... એ રાગ ... બાગ હોય તો વિચારવાનું છે. ... છે ઊગતો સૂર્ય ત્યારે ઢળતો ત્યારે એ અંધારામાં આપણા પડછાયા આપણને ... દેખાય. હમણાં વાંચેલું તેવું લાગ્યું. વૃદ્ધાશ્રમોના વૃદ્ધો પોતાના પેન્શનમાંથી ધરતીકંપ માટેના રાહતફંડ માટે ફાળો આપતા હતા. કેટલાક વૃદ્ધાશ્રમવાસીઓ પોતાના સ્વજનોની સલામતીના સમાચાર જાણવા ટેલિફોન આગળ કાન માંડવા કરીને બેઠા હતા. (ભાગ્યશાળી વૃદ્ધોની જેટલાક સગાંવહાલાંઓ ખબરઅંતર પૂછી હતી.) બની એક વૃદ્ધ તો ... મી જાન્યુઆરીના ધરતીકંપને કારણે બન ... ભૂકંપ બાદ એમના સ્વજનો એમને વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકી ગયા હતા. વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા કેટલાક એવી લાગણી પ્રગટ કરી કે અમે તો 'વધેલા' મૃત્યુની પ્રતીક્ષામાં બેઠા છીએ. અમને શાનો ભય? ધરતીકંપનો પણ નહીં!! એક ભાઈ પોતે પત્રકાર હતા. એમના આક્રોશ ... બહાર નહોતો આવ્યો પણ એમનાં પત્ની ચોધાર આંસુએ રડી પડ્યાં. 'અમારાં દીકરાઓએ હજી અમને ફોન નથી કર્યો. અમે જીવીએ છીએ કે મરી ગયાં છીએ! એમને અમારી કશી જ પડી નથી. અમે મુંબઈમાં ફ્લૅટ ધરાવીએ છીએ અને આજે જ્યાં સંતાનો સ્વકેન્દ્રી ઉપેક્ષાના ઘા ક્યારે રુઝાશે?' કેટલાક સંતાનો પાસે વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતા એમના માતાપિતા માટે નથી સમય કે નથી પૈસા. ધરતીકંપના કારણે ઊપસી આવતી આ પણ છે કડવી વાસ્તવિકતા. (જુઓ 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'માં લાવણ્ય જન્યાતનો અહેવાલ) ચાલો, હવે અંતરના ખાણખૂણે દીવો પ્રગટાવીએ અને પ્રેમ ... વાણીમાં ... ના અગર જ પણ વહાલાનેય સંભારીએ!

— વસુધા ઈનામદાર

ગૃહગંગાને તીરે

સાસુજી

માણેક : (પૂજાની તૈયારી કરી છે અને આરતી ઉતારવા ઘંટડી વગાડે છે - થોડી વારમાં જ) વહુ, ઓ વહુ! કેમ ભગવાનનો પ્રસાદ અહીં દેખાતો નથી? અરે ક્યાં ગઈ?

સરલા: (મોટેથી, દૂરથી) એ, આવી બા.

માણેક: આવી બા. તને શું મારે પૂજવી છે? હું તો ભગવાનનો પ્રસાદ નથી એટલે બૂમો પાડું છું.

સરલા: આ લાવી, બા. એ તો કિશોરને તૈયાર કરીને નિશાળે મોકલ્યો એટલે જરા વાર લાગી ગઈ. અને એ પણ પાછા, હમણાં બહાર ગયા. આજે ઑફિસે વહેલા જવાના છે એટલે જરા રસોઈની પણ તૈયારી કરી દીધી. એટલે જરા મોડું થઈ ગયું, બા.

માણેક: હા રે હા, તને મીઠું મીઠું બોલતાં તો એવું આવડે છે કે કહેવાની વાત નહીં. પણ જો, આ ઘરમાં મારા ભગવાન પહેલાં, બીજાં બધાં પછી - સમજી!

સરલા: હું જાણું છું ને બા. પણ આજે શનિવાર છે એટલે કિશોરને નિશાળે વહેલું જવાનું હતું.

માણેક: ઝાઝું ડહાપણ રહેવા દે હવે. શનિવાર તો દર અઠવાડિયે આવે છે - અને છોકરાં તો જાણે તેં જ ઉછેર્યાં હશે. હજી તો ભગવાનનો દીધેલો એક જ છે ત્યાં કામમાં ધ્યાન નહીં રહે તો પછી -

સરલા: ક્ષમા કરજો, બા. મને એમ કે આરતીને અને પૂજાને હજી વાર હશે એટલે ધ્યાન બહાર રહી ગયું.

માણેક: હવે તું ચૂપ રહે તો બસ. જાણે આજે હું નવી નવાઈની પૂજા કરવા બેઠી હોઉં એમ ચપચપ સામો જવાબ આપતાં શરમ પણ નથી આવતી?

સરલા: એ તો તમે દીકરી જેવી ગણીને મને વળોટમાં આણી છે એટલે આટલું બોલું છું.

માણેક: તું તો અલી, બહુ હોશિયાર થઈ ગઈ ને! ગુરુથી ચેલો સવાયો એમ ને? જા, હવે તો તું તારું કામ કર. નહીંતર તારું ભાષણ તો ચાલ્યા જ કરશે. (સરલા જવા માંડે છે) અને હા, કિશોરને ડબ્બામાં ખાવાનું આપ્યું ને?

સરલા: હાય, હાય. એ તો હું ભૂલી જ ગઈ, બા.

માણેક: અહીં ભગવાનનો પ્રસાદ લાવવાનું ભૂલી ગઈ અને ત્યાં પેલા બાળકને ખાવાનું આપવાનું ભૂલી ગઈ. તારા એકે કામમાં ઠેકાણું નહીં.

સરલા: હમણાં જ ઊભી ઊભી આપી આવું. નિશાળ ક્યાં આઘે છે?

માણેક: એટલે અરધો કલાક બીજો. જા, ડબ્બામાં પૂરી ને ગોળપાપડી ભરી અહીં મૂકી જા. હું દર્શન કરવા જતાં એને આપી આવીશ. પોતાના દીકરાની જ આવી કાળજી રાખે છે તો પછી મારા દીકરાનું તો શુંયે થતું હશે!

સરલા: ડબ્બો તો મેં ભરી રાખ્યો છે, બા! પણ આજ કોણ જાણે શું થયું કે ભૂલી જ ગઈ.

માણેક: સારું હવે, એ ડબ્બો અહીં મૂકી જા. હું પૂજાથી પરવારીને હમણાં જ જાઉં છું. અને પેલા મહારાજ આવે તો સીધું તૈયાર રાખ્યું છે તે આપવાનું ભૂલતી નહીં.

નરલા જાય છે આરતીની ઘંટડી વાગે છે અને પૂજા પૂરી થાય છે

(સ્વગત) કોણ જાણે આજકાલની આ છોકરીઓને શુ થયુ છે વાતવાતમા ભૂલી જાય આવુ નાનુઅમસ્તુ ઘર ચલાવવાનુ છે તેમા પણ આવુ કરે તો ૨૦ ૨૫ માણસનુ મોટુ કુટુબ હોય તો કોણ જાણે શીયે દશા થાય? વહુ, ઓ વહુ! મનોજ આવ્યો કે?

સરલા (દૂરથી) હા બા, નાહવા બેઠા છે

માણેક જોજે, એને હવે મોડુ ન થાય મારા ભગવાન તો બિચારા વહેલામોડા જ્યારે મૂકો ત્યારે પ્રસાદ આરોગી લે પણ તારા ભગવાનનુ જરા ધ્યાન રાખજે એને બસ

રળિયાત (જરા દૂરથી) માણેકબહેન, તૈયાર છો કે?

માણેક જરા અંદર આવો, રળિયાતબહેન! હુ પૂજાથી પરવારી છુ તમે અહી આવો ત્યા હુ કપડુ બદલી લઉ દર્શનને તો હજી ખાસ્સી પદરવીસ મિનિટની વાર છે

રળિયાત જરા વહેલી પરવારી એટલે મને એમ કે જે થોડીક મિનિટ મંદિરમા જાય તે લાભમા ઘરમા તો રોજનો વલોપાત એમા ભગવાનનુ નામ પણ ક્યાથી લેવાય

માણેક ચાલો, હુ તૈયાર જ છુ

રળિયાત આ ડબ્બો શાનો લીધો? મંદિરમા ધરવા કાઈ ખાસ વાનગી બનાવી છે કે શુ?

માણેક ના રે બહેન! આ તો અમારા બાળ ભગવાનનો પ્રસાદ છે દીકરાને નિશાળે ધકેલ્યો, પણ ખાવાનુ આપવાનુ જ એની મા ભૂલી ગઈ

રળિયાત જવા દો ને માણેકબહેન! આજે તો ઘેર ઘેર આવી જ દશા થઈ ગઈ છે વહુઓના મગજ એવા ફાટી ગયા છે કે કહેલુ તો સાભળે જ નહી અને કામમા તો એક કરે ને બીજુ ભૂલે

માણેક જમાનો જ એવો બદલાઈ ગયો છે કે કહેવાની વાત નહી આપણયે નાના હતા ત્યારે પરણીને નાનરે આવ્યા હતા

રળિયાત અરે આપણે તો સાવ નાદાન ગણાય એવી ઉંમરે પરણેલા અને નાનરમા રહેવુ એટલે તલવારની ધાર પર ચાલવાનુ તેમા મારા સાસુનો સ્વભાવ તો એવો ક્રોધી હતો કે ઘડીઘડીમા ચડભડી ઊઠે

માણેક મારે તો એ બાબતમા નિરાત જ હતી, બહેન! હુ નાનરે આવી ત્યારે સાસુ તો ભગવાનને ઘેર પહોચી ગયેલા અને મારી જેઠાણી હતી, પણ એવી ભલી એવી ભલી કે એના ગુણ તો હુ કદીયે નહીં ભૂલુ

રળિયાત તમે એટલા નસીબવાળા, બીજુ શુ? ચાલો, હવે જઈશુ ને મંદિરે?

માણેક હા, હા, ચાલો સસારની વાતમા ક્યાક ભગવાનને જ ભૂલી જઈશુ

*

મંદિરનુ વાતાવરણ કોઈ ઘટ વગાડતુ હોય, કોઈ જય જય પોકારતુ હોય એવુ ધમાલિયુ વાતાવરણ - તે શાત થાય પછી

રળિયાત અરે તમે તો દર્શન કરીને તરત ક્યા ગુમ થઈ ગયેલા? હુ તો તમને શોધતી'તી

માણેક મારા કિશોરને નાસ્તાનો ડબ્બો આપી આવી મને એમ કે તમે દર્શનથી પરવારશો ત્યા તો હુ પાછી આવી જઈશ એની નિશાળ અહી બાજુમા જ છે

રળિયાત તે માણેકબહેન, તમારે આ ઉંમરે આ બધી કાળજી રાખવાની? વહુથી આટલુય ના થાય?

માણેક થાય તો બધુય બહેન, પણ કરે છે કોણ? એના વાકે બિચારા બાળકને ભૂખે મરવા દેવાય?

રળિયાત તમે તો બહુ ભલા, માણેકબહેન! તમારી વહુને તો મારા જેવી સાસુ હોય તો ખબર પડે અમારી કુસુમને સીધીદોર કરવાની હુ તો!

માણેક શુ થયુ? વળી કાઈ ઝઘડો થયો છે?

રળિયાત: ઝઘડો તો રોજનો છે, બહેન! આવડત જરાયે નહીં ને ટાપટીપ મોટી કરે. મેં તો સંભળાવી દીધું કે મારા ઘરમાં આ નહીં પોસાય.

માણેક: પછી?

રળિયાત: પછી શું? છોકરાને પણ સંભળાવી દીધું કે ધકેલી દે એના બાપને ત્યાં. ગામડામાં જરાક ટિચાશે કે આવશે ઠેકાણે.

માણેક: પછી તમારો વિનુ માની ગયો?

રળિયાત: એ જ દુઃખ છે ને. આજે તો આપણા છોકરા પણ આપણા પોતાના નથી રહ્યા.

માણેક: તો ક્લેશ વધે એવું કાંઈ ન કરતાં. આપણે મોટાં એટલે સહેવાનું પણ આપણે.

રળિયાત: તે હું એવી તમારા જેવી ઢીલીપોચી નહીં તો. મેં તો વિનુને કહી દીધું કે તારે જો એને એના બાપને ત્યાં ન મોકલવી હોય તો હું જઈને રહીશ મારે ગામ. મને દર મહિને સો રૂપિયા મોકલતો રહેજે.

માણેક: તમે પણ જબરાં રળિયાતબહેન! મારામાં તો આવું કહેવાની હિંમત જ ન આવે. કોઈક વાર તો મનમાં નક્કી કર્યું હોય, પણ જીભ જ ન ઊપડે. અંતે તો આપણા દીકરાને જ વેઠવાનું ને.

રળિયાત: તે બૈરીઘેલો થાય તો દીકરોયે વેઠે મા કરતાં બૈરીનું વધારે માને એવા દીકરાને તો હું સામોય ઊભો રહેવા ન દઉં. મેં તો ગાંસડા-પોટલાં બાંધીને ગામ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

માણેક: એટલે કુસુમ એના બાપને ત્યાં જવા તૈયાર થઈ ગઈ?

રળિયાત: એ તો શાની તૈયાર થાય! પણ ધણીધણિયાણીએ કાંઈક ગુસપુસ કરી ને અંતે વિનુએ આવીને મને કહ્યું કે હું એને એના બાપને ઘેર મૂકી આવું છું. મેં તો કહ્યું કે રેલભાડાના પૈસા વધારાના હોય તો ધર્માદા કર. પણ એ તો ગયો. ભલે ને ગયો. એટલી મજૂરી એને વધારે કરવી પડશે.

માણેક: પણ તમારે વાંધો શાનો પડ્યો હતો?

રળિયાત: વાંધા તો રોજનો, મારી બાઈ. ન રાંધણામાં ઠેકાણું કે ન ઘર સાચવતાં આવડે. હું બહાર ગઈ હોઉં તો આવ્યાં-ગયાંને જવાબ દેતાં પણ ન આવડે. અને જરાક બે બોલ કહ્યા કે સામો ચપ દઈને જવાબ આપે.

માણેક: આજકાલની છોકરીઓ બોલકણી તો બહુ. મારી સરલા પણ જવાબ આપવામાં તો બહુ પાવરધી.

રળિયાત: તે તમે ચલાવી લો, માણેકબહેન!

માણેક: ચલાવી લેવું જ પડે બહેન! કોઈ ટોકે તો આપણને મોટેરાંને ટોકે. તરત કહે કે એ તો બાળક છે.

રળિયાત: ટોકવાવાળા તો મને કહેવાની હિંમત જ ન કરે. મારી બાજુમાં પેલી રમા છે ને, એ માસ્તરાણી છે - મહેતી, એટલે પોતાને બહુ ડાહી માને છે. પણ મને એક વાર કહેવા આવી તે દિવસની મેં તો બોલતી બંધ કરી દીધી છે. ઘર પાસે ફરકતી પણ નથી.

માણેક: તમે તો જબરાં છો, બહેન. પણ એવાં માણસો પાછાં બધે વગોવણું કરતાં ફરે એટલે હું તો બહુ ગભરાઉં.

રળિયાત: એમ ગભરાઈએ તો આ લોકો આપણને જીવવા પણ ન દે. હું તો કહું છું કે તમે પણ તમારી વહુને જરા ચમત્કાર બતાવો, નહીંતર માથે ચડી જશે.

માણેક: પણ એમ તો મારી સરલા બહુ સીધી અને ભોળી છે. એનો વાંક હોય તો તરત કબૂલ કરી લે.

રળિયાત: એ તો ન કરે તો જાય ક્યાં? પણ મને તો બાઈ, બહુ લાગી આવે છે. તમારે આ ઉંમરે બાબાને ખાવાનું આપવા નિશાળે જવું પડે. હું તો આવો એકાદ સમો આવે કે

મહાભારત માંડી બેનુ

માણેક બહેન, એમાય અને ઉદ્વેગ તો આપણે જ વેઠવાનો ને! અને સાચુ કહુ તો નરસેલાનો બહુ વાંક કાઢવા જેવુ તો મને ભાગ્યે જ દેખાય છે આજે પણ એણે જિગારીએ તો કહ્યુ હતુ કે હુ જઈને કિશોરને નાસ્તા પહોચાડી આવીશ પણ મેં જ ના કહ્યુ આપણે તો બધુ જ જોવુ પડે ને

ગળિયાત આ જ તમારી ભલાઈ છે, માણેકબહેન! અને હુ? એને તો થશે કે સાસુજી નાસ્તો આપી આવવા તૈયાર થયા એટલે પીઝા પતી વહુઓને તો જોઈએ જ એટનુ આપણે જાત જ કામ માથે લઈએ અટલે એમને નિરાત

માણેક માગી નરસાનુ છેક એવુ નહી, હો રળિયાતબહેન તમે દૂધના દાઝેલા હો અટલે છાશ પણ ફૂકીને પીવા જેવુ કરો પણ એક વાત ચોક્કસ કે આજ સુધી નરસાએ મારે બોલ કદી પણ ઉથાપ્યો નથી

રળિયાત તો તમે તમારે વેતરુ કર્યા કરો, મારે શુ? આ તો તમારા જેવાને પણ આ ઉમરે નાનામોટા અને નજીવા કામ કરવા પડે એટલે મને લાગી આવ્યુ પણ તમે જાણો ને તમારુ કામ જાણે

*

મનોજ કેમ, બા નથી ઘરમા?

નરસા બા તો પૂજા કરીને દર્શન કરવા ગયા છે સાથે કિશોરને આપવાનો નાસ્તાનો ડબ્બો પણ લઈ ગયા છે

મનોજ એકલા ગયા છે? ને ડબ્બો આપવાના કેમ રહી ગયો?

નરસલા પેલા ગળિયાતમાની આવ્યા હતા તેમની સાથે ગયા છે ને ડબ્બો તો હુ જ આપતા ભૂલી ગયેલી મે તો કહ્યુ પણ ખરુ કે હુ ઊભી ઊભી આપી આવુ પણ બાએ ના કહી

મનોજ બા ના કહે એટલે આપણ બેની રહેવાનુ નહ છે કે ગળિયાતમાની જવા સાનુ નથી મળી

નરસા ના તો ખરુ જ ને! ગળિયાતમાની તો બહુ જબરા બિચારી કુસુમને ધકેલી દીધી અના બાપને ઘેર

મનોજ તને પણ થોડાક દિવસ હવાફેર માટે મોકલી હોય તો શુ ખોટુ?

નરસા બા કહેશે તો જરૂર જ કેમ, તમે કહેશો તો નહી જાઉ

મનોજ બાના તારા પર ચાર હાથ છે એટલે તો વગમા તુ નાજ કરે છે

નરસા રાજ તો રાજ કર તમ ગા ળી પણ કર

મનોજ પણ હવે રસોઈ તૈયાર છે કે નહી? મારે આજે વહેલુ જવાનુ છે યાદ છે ને?

નરસા તમને મોડુ ન થાય એટના ખાતર તો બાને મે નાસ્તાનો ડબ્બો લઈ જવા દીધો ચાલો, બેની જાઓ જમવા

મનોજ હુ જમુ એટની વારમા મારા કપડા તૈયાર કરી મૂક

નરસા એ પછી, પહેલા હુ તમને એક વાત કહુ તે સાભળી લો

મનાજ બોલ, શુ કાઈ ખાસ કહેવાનુ છે?

નરસા હા આવતી કાલે બાના જન્મદિવસ છે એ તમને તો શાનુ યાદ હોય?

મનોજ બાનો જન્મદિવસ? આવતી કાલે જ? મને તો ખરેખર યાદ નથી કેટલામુ વરસ બેનશે બાને?

નરસા કાલે બાને સાઠ વરસ પૂરા થશે તમે માનો તો મને એક વિચાર આવે છે

મનોજ કહે જોઉ

નરસલા કાલ સવારે તમે પણ વહેલા ઊઠજો બાને પૂજા માટે બધી સામગ્રી હુ તૈયાર કરી આપીશ તે સાથે તેમની પૂજા કરવા માટે પણ હુ તૈયારી કરીશ આપણ બહુએ કાલ બાની પૂજા કરીને અમને પગ લાગવાનુ

મનોજ: બાને ખુશ રાખવા તું આવું બધુંયે કરશે.

સરલા: બા તો મારા પર ખુશ જ છે. એમના આશીર્વાદથી તો આપણે સુખી છીએ. કાલે તો તેઓ ના પાડે તોયે તેમની પૂજા કરીને આપણે પગે લાગવાનું. કબૂલ છે ને?

મનોજ: કબૂલ. પણ તે સાથે બીજી એક વાત પણ કરીએ. આ ઉનાળાની રજાઓમાં બાને બદરીકેદારની યાત્રાએ લઈ જવાનું પણ કાલે જ નક્કી કરશું.

સરલા: એ તો સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું થશે.

મનોજ: ચાલ, હવે મને મોડું થશે.

*

માણેક: અલી, વહુ, આ બધી શાની તૈયારી છે? કેમ પૂજા માટે બેવડી સામગ્રી અહીં ભેગી કરી છે?

સરલા: બા, આજે તમારો જન્મદિવસ છે એટલે તમારી પણ પૂજા કરવાનું અમે નક્કી કર્યું છે.

માણેક: લે રાખ હવે. તું પણ કેમ કાંઈ બોલતો નથી, મનોજ?

મનોજ: બા, તું આજે ૬૦ વરસ પૂરાં કરી ૬૧મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. તારા આશીર્વાદથી અમે સુખી છીએ. જેવા તારા આ ભગવાન તેવી તું પણ અમારે તો ભગવાન જ છે.

માણેક: વાહ રે વાહ! બેઉ સંતલસ કરીને જ આવ્યાં લાગો છો.

સરલા: બા, આજે તમારે કશું બોલવાનું નથી. આટલું તો અમને કરવા દેવું જ પડશે.

મનોજ: હા, બા! અમે પગે લાગીએ ને તું અમને આશિષ આપ એટલે બસ.

માણેક: વારુ ભાઈ, અમારું ઘરડાંનું માને છે પણ કોણ આજે?

સરલા: હવે આ બાજઠ પર બેસો.

માણેક: આ બેઠી લો. હવે કરો જે કરવું હોય તે. સુખી રહો, બંને સો વરસનાં થાઓ અને ઘરને અભરે ભરો.

મનોજ: બા, એક વાત હજી બાકી છે.

માણેક: હજી શું છે બાકી?

મનોજ: આવતા ઉનાળામાં તને બદરીકેદારની યાત્રાએ હું લઈ જઈશ.

માણેક: તો તો મારી પણ એક શરત છે.

મનોજ: શી શરત છે, બા?

માણેક: તારે યાત્રામાં આ વહુ અને બાબાને પણ સાથે લેવાનાં.

મનોજ: પણ... પણ... બા, અમે તો પછી ગમે ત્યારે જઈશું. હમણાં તો તને યાત્રા કરાવું એટલે મને સંતોષ.

માણેક: મારે એવો સંતોષ નથી જોઈતો. જો, મારી જાત્રા માટે તો તારા બાપુજીએ એમના જીવતાં જ મને એક હજાર રૂપિયા આપ્યા છે એટલે તું જે ખર્ચ કરવા તૈયાર છે તેમાંથી વહુ ને બાબો યાત્રા કરશે. એ બેઉ યાત્રા કરે ને તે પણ મારી સાથે. એનાથી બીજો વધુ સંતોષ મારે માટે કયો હોય?

મનોજ: બા, આમાં તો મારાથી કાંઈ બોલાય એવું જ રહ્યું નહીં. ભલે, તો આપણે બધાં આવતા ઉનાળામાં બદરીકેદાર જઈશું. બસ ને?

માણેક: આ વહુને પૂછી જો. આજે નાસ્તાનો ડબ્બો મારી સાથે છોકરાને મોકલાવ્યો તેમ યાત્રામાં મારી પાસે હસરડો કરાવે તો?

સરલા: બા, તમારા પગ પકડું, પણ મને એવી ન ધારતાં.

માણેક: તું કેવી છે એ હું જાણતી ન હોત તો તને જાત્રામાં સાથે શા માટે લેત? બસ, હવે કાંઈ બાકી નથી ને?

સરલા: ના, બા.

— બાદરાયણ

('અખંડ આનંદ', ઑગસ્ટ ૧૯૬૧)

જોયેલું ને જાણેલું

સુખદ અનુભવ

આજે વાચવા મળે છે કે મા-બાપ ઘરડા થાય એટલે સતાનો એમને ઘરડાઘરમા મોકલે અગર તો તેમની સારસભાળ લેતા કટાળે, પણ મારો અનુભવ જુદો છે મુબઈના પરા વિલ-પાર્લેમા અમે પતિ-પત્ની એકલા રહેતા હતા મારી ઉમર નેવુ અને એમની બાણુની થઈ છે અમે દર વખતે છ મહિને એકાદ માસ પુત્ર વિજયને ત્યા પૂના રહેવા જઈએ અને પાછા મુબઈ આવીએ આ વખતે મુબઈ પાછા આવ્યા પછી મારી તબિયત સારી ન રહી મારી પુત્રી ચદ્રપ્રભાને બોલાવી મને તરત હૉસ્પિટલમા દાખલ કરી ત્યાનુ ચક્કર શરૂ થયુ એ દિવસોમા પૂનાથી અમારી પુત્રવધૂ ઇન્દિરા મુબઈ આવી હતી પુત્રો વિજય-ઇન્દિરા તથા વિનોદ-મધુરી બધા પૂનામા રહેતા હતા

વિજય જાણે મારે માટે જ રિટાયર્ડ થયો હતો મને મારા જેઠના દીકરા ભરતની મદદથી તે પૂના લઈ ગયો મારા પતિ દર વખતે પૂનામા મહિનો થાય કે તરત પાછા મુબઈ જવાની ઉતાવળ કરે, પણ આ વખતે તે પણ, જવાનુ કહીએ ત્યારે કહે કે અહી શુ ખોટુ છે? વિજય-ઇન્દિરા કટાળ્યા વગર અમને પ્રેમથી રાખે અમેરિકા રહે તો પૌત્ર નીલ, પૌત્રી પ્રીતિ અને પ્રપૌત્રી અનન્યા જ્યારે પૂના આવે ત્યારે અમારી સાથે ખૂબ પ્રેમથી રહે

આખી જિંદગી ગૃહિણી તરીકે મે કામ કર્યું, પણ અત્યારે આરામથી રહુ છુ હવે હુ અપગ થઈ ગઈ અને સતાનોના પિતા પણ બાણુ વર્ષે અડધા અપગ જેવા થઈ ગયા છે હવે મુબઈ જવાની હિમત હુ હારી ગઈ છુ પ્રભુ આવા પ્રેમાળ છોકરાઓ બધાને આપે અને મા-બાપને સારી રીતે રાખે એવી આશા સાથે મારી ગાડીઘેલી ભાષામા આ લખ્યુ છે

એમના મિત્ર શ્રી મણિભાઈ દોશીના વડપણ નીચે જૂહુ (મુબઈ) કરનારો મડળી અમને મળવા માટે પૂના આવી રહ્યાના સમાચાર આપતો ફોન મુબઈથી આવ્યો ઇન્દિરા ત્યારે ઘેર નહોતી સાજે ઘેર આવી ત્યારે તેને વાત કરી કે આ લોકો વીકેન્ડ મિત્રો પૂના આવવાના છે એ લોકોએ કહ્યુ છે કે અમે ઘણા માણસો છીએ તો તમારે ત્યા ચા-પાણી પીશુ, પણ જમવાનુ વૂડલૅન્ડ હૉટલમા રાખીશુ માટે તમે તે બાબત તકલીફ લેશો નહી

ઇન્દિરાએ તરત કહ્યુ, 'જમવાનુ અહી ઘેર જ રાખવાનુ હોય તે માટે બહાર જવાય નહી ' તેણે મુબઈ શ્રી મણિભાઈને ફોન કરીને આમત્રણ આપી દીધુ કે જમવાનુ અમારે ઘેર જ રાખવાનુ છે પછી તે શાકભાજી લેવા બજારમા દોડી મે એને કહ્યુ કે રસોઇયો બોલાવી લે તો કહે કે, 'ના, બધુ આપણે જ કરીશુ ' 'મારાથી મદદ નહી થાય એટલે તારે જ બધુ કરવુ પડશે ' એટલે મને કહે, 'તમે ટેન્શન કરો નહી, બધુ થઈ જશે ' તેની બાઈઓ પણ કહે, 'અમે બધા બધુ કરીશુ ' તે બધાએ પૂરા પ્રેમથી કામ કર્યું અને બધાને ખૂબ સરસ જમાડ્યુ

વિજયે પ્રેમથી બધાનુ સ્વાગત કર્યું ખૂબ પ્રેમથી બધાને જમાડ્યા આવનાર બધાને આનદ આવ્યો પોતાના અગત મિત્રોને તો સૌ પ્રેમથી જમાડે, પણ માતા-પિતાના મિત્રમડળને, કટાળ્યા વગર, ઇન્દિરા-વિજયે

ઘણા પ્રેમથી આવકાર્યું. તેથી મને તો ખૂબ આનંદ થયો. આટલો અને આવો પ્રેમ રાખનાર કુટુંબને ખૂબ ધન્યવાદ અને આવાં પ્રેમાળ કુટુંબોને મારા અંતરના આશીર્વાદ!

– સુમન ગુલાબદાસ બ્રૉકર

O

ગુફતગો એક માણસ સાથે

૧૯૯૭ની ઉનાળાની એક બપોરે ગુણવંત શાહ, અવંતિકાબહેન સાથે, એરિઝોનાથી રોચેસ્ટર અશોકભાઈને ઘેર આવ્યા. તેમની સાથે ફોન ઉપર વાતચીત થતાં મેં તેમને કહ્યું: ''તમારા પ્રથમ પુસ્તક 'કાર્ડિયોગ્રામ'થી લઈને 'ઢાઈ અક્ષર પ્રેમ કા' સુધીનાં તમામ પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે.''

'ઢાઈ અક્ષર પ્રેમકા' તેઓ અમેરિકા આવ્યા તેનાં બેચાર અઠવાડિયાં પહેલાં જ પ્રગટ થયેલું. તે પુસ્તક અમેરિકામાં મારી પાસે છે એવું જાણીને તેઓ ભાવભીના થઈ ગયેલા.

સાંજે પ્રવચનમાં અશોકભાઈએ ગુણવંત શાહનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે, 'ગઈકાલ સુધી હું ગુણવંતભાઈ અને તેમનાં પુસ્તકોથી સાવ અપરિચિત હતો. મારું સદ્‌ભાગ્ય કે મારા મિત્ર પ્રીતમે તેમનાં પુસ્તકોનો પરિચય કરાવ્યો. અશોકભાઈ તેમનું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં જ ગુણવંતભાઈએ, તેમને અધવચ્ચે અટકાવીને કહ્યું કે 'જો પ્રીતમભાઈ અત્યારે અહીં આવ્યા હોય તો તમે તેમને ઊભા કરો. મારે આ ક્ષણે તેમને મળવું છે.' તેમના સૂચનને માન આપી અશોકભાઈએ મને ઊભો કર્યો. ગુણવંતભાઈ જાણે વરસોથી ઓળખતા હોય તેમ ભેટી પડ્યા. તે ક્ષણે મેં તેમની સોનેરી ફ્રેમનાં ચશ્માં પાછળની નેહ નીતરતી આંખમાં વાચકો પ્રત્યે પ્રેમની ઝલક જોઈ તે આજ લગી ભુલાઈ નથી.

એમનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયા પછી મેં તેમને મારે ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. એનો સહજ સ્વીકાર કરતાં ગુણવંતભાઈએ મને કહ્યું, 'સવારે આઠ વાગ્યે, નાયગરા જતાં હું તમારે ઘેર થઈને જઈશ.'

સવારના લગભગ સાતે વાગ્યે, હજુ તો હું નિદ્રામાં હતો ત્યાં અશોકભાઈનો ફોન આવ્યો કે ગુણવંતભાઈની સાથે તે પોણા કલાકમાં મારે ઘેર પહોંચે છે. ઘડીભર મને માન્યામાં ન આવ્યું કે ભારતથી આવતા ગુજરાતી સર્જકને મન સમયનું આટલું મૂલ્ય હશે! બરાબર આઠને ટકોરે મેં બંનેને બારણે ઊભેલા જોયા.

અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતી સમાજની ફરિયાદ રહી છે કે ભારતથી અમેરિકા આવતા કેટલાક ગુજરાતી સાહિત્યકારોને સંસ્કૃતિ કે સાહિત્ય સાથે બહુ ઓછી લેવાદેવા હોય છે. આ દેશમાં ફક્ત તેઓ ડૉલર રળવા આવે છે. આ વાત ગુણવંતભાઈને લાગુ પડતી નથી. એ જુદી માટીના માણસ લાગે છે. અમેરિકાના પ્રવાસ કે ડૉલર કરતાં તેમને રસ પડે છે, યંત્રયુગમાં એક માણસથી દૂર થઈ ગયેલા બીજા માણસને નજીક લાવીને તેમનાં હૃદયમાં પ્રેમતીર્થ ઊભા કરવામાં. એમની ઈમાનદારી અને સચ્ચાઈ એમના વ્યવહારમાં પ્રગટ થાય છે.

૧૯૯૭માં એમણે મનોમન વિચાર કરી લીધેલો કે તેમને મળનારા પુરસ્કારનો અંગત ઉપયોગ કરવાને બદલે તે પૂરેપૂરો સર્વોદય પરિવાર ટ્રસ્ટને આપી દેશે! અમેરિકાના પ્રવાસમાં તેમનાં પ્રવચનોનો પુરસ્કાર, બધો ખર્ચ બાદ કરતાં, લગભગ બે હજાર ડૉલર જેટલો થતો હતો. આટલી મોટી રકમ વિશે ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના એમણે અમને કહી દીધું કે 'એ રકમ ભારતમાં, સર્વોદય ટ્રસ્ટ પરિવારને તમે ચેક દ્વારા મોકલી આપો.'

અમે એમને થોડીક રકમ પરિવારને માટે

રાખવા ઘણું સમજાવ્યા પણ તેમનો સંકલ્પ અફર રહ્યો. તેમણે મને કહ્યું કે, 'આ તો ફક્ત સિત્તેર હજાર રૂપિયાની વાત છે, પણ તેની જગ્યાએ સિત્તેર લાખ હોય તોપણ મારે સર્વોદય ટ્રસ્ટને જ આપી દેવા જોઈએ.'

ગુણવંતભાઈ લગાતાર બે વર્ષ રોચેસ્ટર આવેલા. તે દરમિયાન, થોડો સમય તેમની સંગત માટે મળેલો. એમના અંગત-બિનઅંગત જાણ્યા પછી હું ચોક્કસ કહી શકું કે તેમનું જીવન ખુલ્લી કિતાબ સમું છે.

ભારતમાંથી અમેરિકા આવતા ગુજરાતી સર્જકો પૈકી એવાય જોવા મળ્યા છે કે જેમના કપડાંનું ઠેકાણું ન હોય, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય, ઇન્ટરમાણસ સાથે બેઠકમાં હોય તોપણ મોઢામાં પાનપરાગ અને તમાકુનું ચાવવાનું ચાલતું હોય! સિગારેટની તો વાત જ ક્યાં કરવી? અમેરિકન સિગારેટ જોઈ નથી કે દીવાસળી સળગાવી નથી! કાર્યક્રમમાં મંચ ઉપર બેઠા હોય અને પાંચમાંથી એકાદ આંગળી નાકમાં ફરતી ન હોય! ગુણવંતભાઈ આ બાબતમાં જુદા તરી આવે. વ્યાખ્યાનમાં આવતા પહેલાં બ્રશ, દાઢી, સ્નાન પતાવી સુઘડ સ્વચ્છ ખાદીનો ઝભ્ભોલેંઘો પહેરી ધ્યાનમાં બેસે અને પૂરા સજ્જ થઈ, સમયસર વ્યાખ્યાનમાં આવી પોતાની પાસે જેટલું જ્ઞાન હોય તે ઠાલવીને જાતને હળવીફૂલ કરી નાખે.

ઘણી વાર, પ્રથમ નજરે, સામેવાળી વ્યક્તિને ગુણવંતભાઈ અભિમાની હોય એવું લાગે પણ નજીક જવાની તક મળે તો લાગે કે પ્રેમની કેવી સરવાણી તેમનામાં વહે છે!

એમનામાં ક્યારેક અધીરાઈ જોવા મળે. આને કારણે સાવ નાની સરખી બાબતમાં ગુસ્સે થઈ જાય છે તેનો ખ્યાલ મને એક પ્રસંગ પરથી આવેલો.

કવિમિત્ર ચંદ્રકાન્ત શાહે, બૉસ્ટનમાં તેમનું પ્રવચન ગોઠવેલું. સ્વભાવે ચંદ્રકાન્ત લહેરીલાલો. ગુણવંતભાઈને એકાદ શનિ-રવિની સાંજે બૉસ્ટનમાં વ્યાખ્યાન ગોઠવી દઈશ એવું કહ્યા પછી પોતાના કામકાજમાં ગૂંથાઈ ગયેલો.

એક સાંજે મારા ડૉક્ટર મિત્ર અશોક શાહે ચંદ્રકાન્તને ફોન કરીને જણાવ્યું કે આપણી વાત મુજબ અમુક દિવસે ગુણવંતભાઈ બૉસ્ટન આવશે. ચંદ્રકાન્તે અશોકભાઈને કહ્યું 'એ દિવસ કદાચ મને નહીં ફાવે, પરંતુ બેએક અઠવાડિયા પછી આવે તો કાર્યક્રમ માટે પૂરતી તૈયારી થઈ શકે.' ફોન પરની વાતચીતનો સાર અશોકભાઈએ ગુણવંતભાઈને આપ્યો. ગુણવંતભાઈ તેનાથી ગુસ્સે થયા. એમને શાન્ત પાડવા મેં તેમને ચંદ્રકાન્તની પરિસ્થિતિની વાત કરી. એમનો ગુસ્સો શમી ગયા પછી, મનોમન પસ્તાવા સાથે એમણે કહ્યું 'ચંદ્રકાન્ત બૉસ્ટનમાં કાર્યક્રમ ગોઠવી ન શકે તો કંઈ વાંધો નથી.'

ગુણવંતભાઈને મન વ્યાખ્યાન એ સાધના છે. આ સાધનામાં તેઓ જરા પણ ખલેલ સહન ન કરી શકે. મારા ખાસ મિત્ર ડૉ. રાજેશ મહેતા, ગુણવંતભાઈના વ્યાખ્યાનમાં તેમની બે વર્ષની દીકરી પ્રાચીની સાથે આવેલા. બાળકોને ભલા વ્યાખ્યાન સાથે શી લેવાદેવા! વ્યાખ્યાનમાં બેઠેલા સહુ કોઈનું ધ્યાન તેની ઉપર પડે એ રીતે નિર્દોષ આનંદમાં લીન હતી. પરંતુ તેનું રમતિયાળપણું વ્યાખ્યાનને બાધક થતું ભાળીને ગુણવંતભાઈએ રાજેશભાઈને ખૂબ નમ્રતાથી કહ્યું કે તેઓ બાળકને બહાર લઈ જાય તો સારું.

રાજેશભાઈ પ્રાચીને લઈને ઘેર ચાલ્યા ગયા. વ્યાખ્યાન બાદ ગુણવંતભાઈ, રાજેશભાઈ અને સંગીતાબહેનને વ્યાખ્યાનમાંથી અધવચ ઘેર જવું પડ્યું તે કારણે દુઃખી જણાતા હતા. મેં ગુણવંતભાઈને ચિંતા ન કરવાનું કહીને જણાવ્યું કે રાજેશભાઈ મારા અંગત મિત્ર છે અને બહુ

સમજદાર વ્યક્તિ છે. તેમને આ બાબતમાં જરાય ખોટું નહીં લાગ્યું હોય. આટલા શબ્દોએ તેમને કેટલું આશ્વાસન, કેટલી નિરાંત આપી હશે એ હું નથી જાણતો, પણ ગુણવંતભાઈનું આ રીતે ફરી સ્મરણ કર્યાનો આનંદ અવશ્ય છે.

('નિરીક્ષક') — પ્રીતમ લખલાણી
(યુ.એસ.એ.)

O

રાજવી અને મહાજન અડધે રસ્તે સામાં મળ્યાં

વઢવાણનું રાજ્ય ત્યારે રામરાજ્ય ગણાય. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ખૂબ સુમેળ. માંગ્યા મેહ વરસે. ખેડૂતો કસવાળા. કહેવાતું કે વઢવાણી પટેલસ્ત્રીઓ સૂંડલો સોનું પહેરતી.

વઢવાણનું મહાજન ખૂબ જોરદાર. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે મહાજનની સેતુ. રાજ્ય કંઈ કરે તો પહેલાં મહાજનને પૂછે અને મહાજન પણ પ્રજાના હિત જેટલું જ રાજનું હિત જુએ. પણ એક દિવસ રાજા અને મહાજનના અગ્રણીઓને નાની બાબતમાં મતભેદ પડ્યો. આમ તો મતભેદો પડતા, પણ પ્રામાણિક રીતે સમજાવટ પછી બેઉ તે નિવારતા - શાંતિથી હસતે મોંએ. પણ આ વખતે એમ ન બન્યું અને રાજહઠનો યોગ હશે કે ગમે એમ - રાજવીએ એમની વાત પકડી રાખી. મહાજને નમતું ન જોખ્યું. રાજવી કહે કે હું રાજા છું, તો મહાજનના અગ્રણી તલકચંદ કહે, બાપુને કોણ ના પાડી શકે, પણ અમે વઢવાણનાં મહાજનો છીએ.

મહાજન દરબારગઢમાંથી નીચે ઊતર્યું. પેઢી ઉપર સૌ ગયા. વિચાર્યું, જો આજ નમતું જોખીશું તો ચડી વાગશે. આપણે આજ સુધી એમનું કીધું કર્યું છે. ઘણુંયે ન ગમતુંયે સ્વીકાર્યું છે. અને આમાંયે વાત તો વઢવાણની સમસ્ત પ્રજાના હિતની જ છે. શું થયું છે આજ બાપુને? ટસના મસ નથી થતા.

હવે શું કરવું? એકે પૂછ્યું. અગ્રણી કહે: 'બીજું તો શું થાય, પણ આપણે પાખી (હડતાલ) પાડીએ. દુકાનો બંધ. કોઈને કંઈ ચીજવસ્તુ ન મળે. ચિચિયારી બોલી જાય. રાજ્યને નમવું પડે.'

બીજા કહે: 'વાત સાચી, પણ એમાં તો રોજનું લાવી રોજનું ખાનાર ગરીબનું શું? એ કામે ન જાય તો રોટલો ક્યાંથી કાઢે? રાજ્યના વાંકે પ્રજાને કેમ દંડાય?' વાત વિચારવા જેવી હતી. ડાહીમાના દીકરાઓએ રસ્તો કાઢ્યો. વેચાણ-ધંધા ચાલુ છે તેમ બધું છે ચાલુ, પણ રાજ્યના નોકરોને ચપટી મીઠું પણ કોઈ ન આપે, જે રાજમાં નોકરી કરે છે તેને બધાં ઓળખે છે. તેને કોઈ બીડી, બાકસ, ચા, ખાંડ અને અનાજ પણ ન આપે. બધાં ધા નાખશે દરબારમાં. અને દરબાર ક્યાંથી એ પૂરું પાડશે અને જો નહીં પૂરું પાડે તો નોકરો નોકરી ઉપર ક્યાંથી આવશે?

— પણ દીવાન-પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પરાણે અપાવવા મથે તો? તો કહી દેવું, જાવ નથી આપતા. આ રહી ઉઘાડી દુકાન, જાવ લૂંટી જાવ. દેન છે કોઈની કે મહાજનની આબરૂ ઉપર હાથ નાખે. આજ સુધી આવું ક્યાંય જોયું નહોતું — સાંભળ્યું પણ નહોતું. ત્યારે ગાંધીજી જન્મ્યા પણ નહીં હોય. સત્યાગ્રહનું નામ સાંભળ્યુંય નહોતું.

બસ! મહાજને દાંડી પિટાવી. રાજ્યના નોકરિયાતોને કોઈએ કાંઈ દેતાં પૈસેય ન આપવું.

દરબારને ખબર પડી. હઠે ચડેલા રાજવીએ કોઠારમાંથી અનાજ આપવાનું શરૂ કર્યું; બાજુના રાજ્યમાંથી ચીજવસ્તુઓ મંગાવી કોઠારમાંથી આપવા માંડી, પણ ત્રણ સાંધે ત્યાં તેર તૂટે જેમ થવા લાગ્યું. ઘઉં આવે તો જાર ન હોય ને જાર

આવે તો બાજરો ન હોય. ચૂલા પેટાવવા દીવાનળીના બાકસ ન હોય. દોડો, લાવી આપો. પણ મહાજનને ખબર પાડી દઈએ કે ગજના હાથ કેટલા લાંબા છે.

વેપાર-ધંધા-ખેતી ચાલતા હતા તેમ ચાલ્યા કરે. સૌને લીલાલહેર, માત્ર નોકરિયાતોને ઘેર કલેશ. ગૃહિણી કહે 'બાકસ ન લાવ્યા?' પતિ કહે 'ખૂટી ગયા છે. કાલે વીંનગીથી આવશે.'

'પણ આજે ચૂલો કઈ રીતે સળગાવવો.'

'પડખેથી લઈ આવો ને.'

ગૃહિણી બાજુમાં જાય. દીવાસળીની બે સળી લઈ આવે ને કહે 'એનેય જોઈએ ને તોય બે સળીઓ દીધી. અત્યારે તો કામ ચાલશે, પણ પછી?'

પતિ કહે 'ત્યાં સુધીમાં તો આવી જશે.'

પત્ની ચૂલો ચેતવવા જાય ત્યાં પવનના ઝપાટે દીવાસળી ઓલવાઈ ગઈ. બીજી સળગાવી માંડ ચૂલો પેટાવ્યો. કહે 'બળી આ રાજની નોકરી. આના કરતા ખેડ કરીને. મહાજન બધુયે આપે તો ખરા.'

એકને ત્યાં નહીં, સૌને ત્યાં આ સંતાપ. નોકરી મૂકે તો પગાર ન મળે ને પગાર ન મળે તો ખાવુ શું? ખેતી બધાને તો ન જ હોય ને.

કેટલાકને જમીન ખરી — એમાંણે આસ્તેકથી દરબારમાં જવાનું બંધ કર્યું. કહેવડાવ્યુ, 'ઠીક નથી.' દરબારમાં નોકરી ટાંચા પડવા લાગ્યા. દીવાન કહે 'બાપુ, નોકરો ખરતા જાય છે.'

બાપુ કહે 'જે થવુ હોય તે થાય. હવે નમતુ કેમ જોખાય?'

પાંચ દિવસ, પંદર દિવસ, મહિનો. બાજુના ગામનાં મહાજનોએ વઢવાણના મહાજનને ટેકો આપવા રાજને ચીજવસ્તુઓ આપવા કાંધા કર્યાં. ના ન પાડે. ન આપેય નહીં. કહે 'સ્ટોક નથી.'

નોકરિયાતો ગળે આવી ગયા. ખુદ દીવાનને ઘેર પણ રોજ રામાયણ થવા માંડી. એમાંય ચોમાસુ આવ્યું. કોઈ છત્રી પણ ન વેચે. પડખેના શહેરમાં લેવા જાય ને ઓળખાઈ જાય તો તે પણ ન આપે. કહે 'કહો તમારા બાપુને.'

અભૂતપૂર્વ આ પાંખી હતી. અભૂતપૂર્વ આ વિરોધ હતો. બધુ જ બરોબર શાંત. કોઈ આવે તો ખબર પણ ન પડે કે રાજ અને મહાજન વચ્ચે આવી આકરી લડત છે.

દીવાન કહે 'બાપુ, હવે હદ થઈ ગઈ છે.'

– નોકરિયાતો-અમલદારો કહે છે કે હવે કેટલુ ખેંચીએ? નોકરિયાતો પણ ગામના હતા. ગામના રહેતા હતા. પડખે વેપારી રહેતા હોય. બનેની પત્નીઓ વાતો કરે, સબંધ સારા સાચવે. પણ દુકાને કાંઈ ન આપે. ચણભણ-ચણભણ. રાજમહેલમાં એકેએક નોકર કહે 'હવે બાપુ માને તો.'

બીજી બાજુ મહાજન ભેગું થાય. હિસાબો તપાસે. વેપારમાં ખોટ તો નથી ને. જીરવાય એવુ છે ને. પણ એમના કાનેય નોકરિયાતોની 'ધા' આવતી હતી.

છ માસ થયા. મહાજન કહે 'હાઉ કરીએ. આપણે વિરોધ બતાવવો હતો તે બતાવ્યો. પણ આ ગરીબ નોકરિયાતોની ધા સંભળાતી નથી. બધા કહેતા હો તો આપણે 'બાપુને' મળવા જઈએ અને એમને કહીએ કે ભલે, તમે કહો તેમ કરીએ. રાજી ને?'

સૌ સંમત થયા.

રાજવીને થયુ કે હવે હદ થઈ ગઈ. નોકરિયાતો, વડારણોના ભાભરડા સંભળાતા નથી. કહે 'દીવાનસાહેબ, મને લાગે છે કે હું અને તમે બેઉ મહાજનને મળવા સામે પગલે જઈએ અને કહીએ કે હાઉ કરો, શેઠિયા. તમે જીત્યા. તમારી વાત મંજૂર.'

રાજવીએ કપડાં પહેર્યાં. દીવાન અને રાજા

પગે ચાલતા રાજમહેલનાં પગથિયાં ઊતરી મહાજનની પેઢી તરફ ચાલવા લાગ્યા: સાથે થોડા બેચાર માણસોય ખરા.

રાજા અને દીવાનને ચાલતાં બજારમાં જોઈ લોક ટોળે મળ્યું. દુકાનના થડેથી ઊતરી બધા રાજાને પગે પડવા લાગ્યા: એકેએક માનથી આશ્ચર્યમાં પડ્યા. ક્યાં ઊપડ્યા આ બે જણા?

બીજી બાજુ મહાજનના અગ્રણીઓને ખબર પડી. કહે: 'ઓહોહો, જરા મોડું કર્યું આપણે. હાલો ઉતાવળા, બાપુ સામે.'

— અને બેઉ અડધે રસ્તે ભેગા થયા. મહાજનના અગ્રણીઓએ બાપુનું સ્વાગત કર્યું. કહે: 'બાપુ તમે કહો તેમ.'

રાજવી કહે: 'ના શેઠ, હવે તો તમે કહો તેમ.'

મતભેદ હતો, મનભેદ તો નહોતો જ. અને ફરી વઢવાણે એક નવો બોધપાઠ રાજા-પ્રજાને આપ્યો.

આપખુદ રાજવીની આ વાત છે, આજની લોકશાહીની નહીં.

— નરેન્દ્રસિંહ ઝાલા

વ્યાસ ભગવાનના એક શ્લોકનું મને વારંવાર સ્મરણ થાય છે : "હાથ ઊંચા કરી કરીને હું તમને વીનવું છું, હે દેશબાંધવો, કે તમારે જો કામનાપ્રાપ્તિ માટે અર્થ-ઉપાર્જન કરવું હોય તોપણ એ ધર્મ સહિત જ કરી શકાય તેમ છે. તો એ ધર્મ તમે કેમ નથી સેવતા ?"

ન્યૂ યૉર્કના બારામાં સ્વતંત્રતાનું પૂતળું છે. મારું ચાલે તો હું મુંબઈના બારામાં ઊર્ધ્વબાહુ વ્યાસની પ્રતિમા મુકાવું અને તેની નીચે પ્રસ્તુત શ્લોક કોતરાવું.

('ભવનું ભાતું' સં. : મહેન્દ્ર મેઘાણી) — ઉમાશંકર જોશી

o

બધાં કહે છે કે આપણો દેશ ગરીબ છે. લોકોમાં બેકારી છે, ભૂખમરા અને કુદરતી આફતોથી પ્રજા ભીંસાઈ રહી છે. પરંતુ ઊભા થઈને સંજોગો સાથે બાથ ભીડવાની ઇચ્છા કેટલા લોકોના મનમાં પ્રગટતી હશે ? સાધારણ રીતે તો ઇચ્છા એ થાય કે વધુ પગાર મળે, કામ ઓછું કરવું પડે, રજાઓ વધુમાં વધુ મળે ! રજાઓની તો મોટી લંગાર લાગી છે : ધાર્મિક તહેવારો, રાષ્ટ્રીય તહેવારો, માંદગીની રજા, હક્કની રજા ! ચારે બાજુથી કારકુનો, મજૂરો, નાના ઉપરીઓ, મોટા ઉપરીઓ - બધા રજાની માગણીમાં એકમત હોય છે. રજા એ જ શું આપણો જીવનરસ ? કામને આપણે જીવન સાથે વણી શકીએ નહીં ? કામમાંથી આનંદ મેળવી શકીએ નહીં ?

('ભવનું ભાતું' સં. : મહેન્દ્ર મેઘાણી) — લાભુબહેન મહેતા

સંકલન

રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોરની દુર્દશા

થોડા સમય પહેલા મધ્ય પ્રદેશના મતના જિલ્લાના મોરેના ગામમા ૪૦થી ૫૦ જેટલા મોરના આકસ્મિક મૃત્યુ નીપજ્યાના સમાચારે લોકોમા ભારે ચકચાર જગાવી હતી જિલ્લા તંત્રે ત્વરે સાબદા થઈને કરેલી તપાસમા જણાયુ હતુ કે, મોરના સામૂહિક સહાર માટે ખેતીવાડીમા વપરાતા રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓ જવાબદાર છે આ સમાચારથી પ્રકૃતિપ્રેમીઓ ભારે ચિંતિત છે આનાથી જરા જુદી ઘટનામા વડોદરાથી ૧૦ કિ મિ દૂર આવેલા 'ગયકા' ગામે પચીસ જેટલા મોરના મોત થયા હોવાનુ જાણાઈ આવ્યુ હતુ ,આ અપમૃત્યુ પાછળ પક્ષીઓને ઝેર આપીને શિકાર કર્યાથો હોવાની શકા સેવાઈ રહી છે આ બને ઘટનાઓ આઘાતજનક તો છે જ, સાથે જ ચિંતાપ્રેરક પણ છે, કારણ આવી ઘટનાઓ દર્શાવે છે કે મનુષ્યની ક્રૂરતા આજે માઝા વટાવી રહી છે

મોર – સર્વાંગ સૌંદર્યનો ખજાનો, મોર – દેવી સરસ્વતીનુ વાહન, પક્ષીઓનો રાજા, ભારતનુ રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોરમુગટ વિનાના કૃષ્ણ-કનૈયાની કલ્પના પણ થઈ શકે ખરી? મોર એટલે ભારતીય લોકજીવનનુ અવિભાજ્ય અગ મોર એટલે લોકકલા અને લોકસાહિત્યનુ માનીતુ પાત્ર મોરની કમનીય કાયા અને તેટલો જ ભભકાદાર અસબાબ કળાના દરેક માધ્યમને વધુ સુંદરતા બક્ષે આ નિર્દોષ પક્ષીઓની સાદી, સરળ જીવનશૈલી પરંપરાગત લોકજીવન સાથે એવી તો વણાઈ ગયેલી છે કે મોરલાની ગેરહાજરીની તો કલ્પના જ ન થઈ શકે!

અષાઢી વાયરા ફૂકાય ને નભમા વાદળાની સવારી આવી ચઢે કે મોરલાઓ મલ્હાર ગાય છે એક તરફ વાદળાનો ગડગડાટ, વીજળીનો ચળકાટ અને બીજી તરફ સપ્તરંગી મોરલાનુ કળા કરીને નાચવુ મોરલાઓના ટહુકારથી દશે દિશાઓ ગાજી ઊઠે વરસાદના આગમનની છડી પોકારતા મોરલાનુ નૃત્ય જોઈ ખેડૂતોના મન પણ ડોલી ઊઠે, વર્ષાની હેલીથી તૃપ્ત થયેલી ધરા લીલી ચૂંદડી ઓઢે ખેતરોમા ખેડૂતોના શ્રમયજ્ઞ ચાલતા હોય અને ખેતરને શેઢે, તળાવની પાળ પર મોરલાઓ ગહેકતા હોય અને પોતાની મસ્તીમા મસ્ત બનીને ઝૂમતા હોય! આવુ દશ્ય તો દેવોનેય દુર્લભ!

ખેડૂતોને મન મોર ફક્ત પક્ષી જ નહીં પણ આદર, આસ્થા ને શ્રદ્ધાનુ મૂર્તિમત પ્રતીક છે તેઓ ક્યારેય તેની અવગણના ન કરે, કે ન કદી તેને તિરસ્કારે સામે પક્ષે મોર પણ એવો જ ટેકીલો તે કદી કોઈને નુકસાન ન પહોચાડે આવો આ અતૂટ નાતો! આજકાલ આ નેહમા થોડી ઓટ આવવા માડી છે કૃષિ આધારિત ગ્રામ્ય જીવનશૈલીમા આજે જબરુ પરિવર્તન આવી ગયુ છે માદળાના કેકારવનુ સ્થાન આજે યંત્રોના ઘોઘાટે લીધુ છે તળાવની પાળો અદશ્ય થઈ ગઈ છે શહેરીકરણરૂપી અજગરની વધતી જતી ભીંસે મયૂરોના સ્વૈરવિહારને મર્યાદિત બનાવી દીધો છે યાંત્રિક જીવન જીવતા માનવીનુ મન એટલુ સવેદન – બધિર બની ગયુ છે કે તેની આસપાસ રહેતા પશુ, પક્ષી અને તરુવરો જેવા મૂક મિત્રોની ગૂગળામણ,

અકળામણ અને યાતના તેને જરાય સ્પર્શતી નથી. ગંજાવર ઉત્પાદન મેળવવાની સ્વાર્થી લાલસાથી પ્રેરાઈને તે રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુનાશક દવાઓનો આડેધડ ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. આમ, કરવા જતાં જાણ્યેઅજાણ્યે તે મોર તેમ જ અન્ય પશુ-પક્ષીઓના (આમાં મનુષ્ય પોતે પણ આવી જાય) આહારને વિષમય બનાવી રહ્યો છે. આવા ઘાતક વાતાવરણમાં મોરનું જીવવું એટલું દોહ્યલું બની રહ્યું છે કે તેની સંખ્યા ઝડપથી ઘટી રહી છે.

આર્થિક વિકાસ સાધવાની આંધળી દોટમાં મશગૂલ માનવને તેની આસપાસ થઈ રહેલા સૃષ્ટિના સંહારની જરાય પડી નથી. પ્રકૃતિ પ્રત્યે, મૂંગાં પશુ-પક્ષીઓ પ્રત્યે એક સમયે જે અનુકંપા, આદર લોકોનાં મનમાં હતાં તે આજે લુપ્ત થઈ ગયેલ છે. અરે, કેટલીક સ્વાર્થાંધ વ્યક્તિઓ તો મોરનાં માંસ અને પીંછાં માટે ક્રૂરપણે મોરની હત્યા કરતા પણ અચકાતા નથી. એક સમયે ભારતના ખૂણેખાંચરે વિહરતા મોર મનુષ્યની કસાઈ વૃત્તિનો ભોગ બનીને નામશેષ થઈ રહ્યા છે. ભારતના રાષ્ટ્રીય પક્ષી મોરને વન્યજીવન સંરક્ષણ ધારા ૧૯૭૨ અંતર્ગત સંરક્ષણ મળ્યું હોવા છતાં તેનો નિર્મમ શિકાર ચાલુ રહે એ કેટલી અફસોસજનક અને શરમજનક બાબત છે!

હવે તો ગામડાંમાં પણ મોરનાં દર્શન દુર્લભ થઈ ગયાં છે. એક ગ્રામીણ પ્રકૃતિપ્રેમી આ બાબતે ફરિયાદ કરતાં કહે છે: "અહીં મોરલા સા... વ... લઘુમતીમાં આવી ગયા છે. તેમના ગહેકવાનો અંદાજ જ નથી મળતો." કોઈ વાચકને પ્રશ્ન થશે કે જેમ અન્ય પશુ-પક્ષીઓ માટે અભયારણ્ય બનાવવામાં આવ્યાં છે, તેમ મોર માટે અભયારણ્ય ન બનાવી શકાય? દેશભરમાં આજે એવી પરિસ્થિતિ છે કે આવાં અભયારણ્યો ને સંરક્ષિત વિસ્તારો ખૂનખાર શિકારી-ટોળકીઓ માટે સ્વર્ગસમાં પુરવાર થઈ રહ્યા છે. પૈસાને જોરે આ નરાધમો વિના રોકટોક નિર્દોષ વન્યજીવોની હત્યા સહેલાઈથી કરી શકે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર સ્થાને બિરાજતા મારને બચાવવા હોય, તો આપણે ગ્રામીણ પ્રજાને જાગ્રત કરી તેમનો સાથ-સહકાર લેવો પડશે. મૃતપ્રાય થઈ રહેલ ગામડાંને ફરી નવજીવન આપવું પડશે.

અહીં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો એક દાખલો આપવાની લાલચ રોકી શકતી નથી. 'ટાલિયો ગરુડ' (Bald Eagle) યુ.એસ.નું રાષ્ટ્રીય પક્ષી. ત્યાંની મૂળ રેડ ઇન્ડિયન પ્રજાનો આરાધ્ય દેવ. અન્નનું ઉત્પાદન વધારવાના અભરખામાં વસાહતી યુરોપિયન પ્રજાઓ દ્વારા આ પક્ષીઓનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. આ પરિસ્થિતિથી ચોંકી ઊઠેલા પ્રકૃતિવિદોએ આ પંખીઓની ઘટતી જતી સંખ્યાનો મુદ્દો એવો અસરકારક રીતે ઉઠાવ્યો કે સરકારને તેનાં કારણોની તપાસ કરવાની ફરજ પડી. આ તપાસમાં એવું તારણ નીકળ્યું કે ખેતીમાં વપરાતી ડી.ડી.ટી. જેવી જંતુનાશક દવાઓનું ઝેર દાણાભક્ષી અને કીટકભક્ષી પક્ષીઓના માધ્યમથી ગરુડના શરીરમાં પહોંચતું હતું. જેને કારણે આ પક્ષીઓની હસ્તી નાબૂદ થવાની અણી પર આવી પહોંચી હતી. આ સ્થિતિમાં ત્યાંની સરકારે રાષ્ટ્રના ગૌરવસમ પક્ષીને બચાવી લેવા સત્વરે ડી.ડી.ટી. પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકી દીધો. તદુપરાંત વૈજ્ઞાનિકોનાં સમયસરનાં સંરક્ષણાત્મક પગલાંને કારણે આ પક્ષીઓને નવું જીવનદાન મળ્યું છે. જ્યારે આપણા દેશમાં પક્ષીઓના રાજા અને રાષ્ટ્રના ગૌરવસમ મોરને બચાવી લેવાની દિશામાં પ્રજા અને સરકાર દ્વારા તાત્કાલિક સકારાત્મક ઉપાય યોજાય એવી અપેક્ષા અસ્થાને તો નથી જ ને?

— મંજુ સાવલા

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી'માંથી સાભાર)

આંબાનું તોરણ

આપણે શુભ પ્રસંગે ઘરમાં કે સમારંભના સ્થળે આસોપાલવના તોરણ બાંધીએ છીએ. મૂળમાં તો આંબાના પાનનાં તોરણ બાંધવાનો રિવાજ છે. આ તોરણ કેવળ શોભાનાં તોરણ નથી. તેની પાછળ વૈજ્ઞાનિક કારણ રહેલું છે. કેવળ આંબાના પાનમાં એવો ગુણ છે કે ઝાડ પરથી તોડ્યા પછી સાતઆઠ કલાક સુધી તે પ્રકાશ સંશ્લેષણની ક્રિયા કરે છે. અર્થાત્ હવામાંથી અંગારવાયુ શોષી લઈને પ્રાણવાયુ બહાર ફેંકે છે. જ્યાં શુભ પ્રસંગનિમિત્તે ઘણાં લોકોનો સમૂહ એકત્ર થાય છે ત્યાં વાતાવરણમાં અંગારવાયુનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આંબાના પાનનાં તોરણ બાંધવાથી આ અંગારવાયુ શોષાઈ જાય છે અને સમૂહ માટે આવશ્યક એવો વધારાનો પ્રાણવાયુ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણને આ તથ્યની જાણ નથી. કેવળ તોરણની શોભા અને રિવાજ જ આપણે જાણીએ છીએ. નગરોમાં આંબાના પાન મળવાં તો મુશ્કેલ છે. વળી, રોજ રોજ કોણ એવી કડાકૂટ કરે? તેથી આપણે પ્લાસ્ટિકનાં તોરણ લઈ આવીને તેની શોભા કરીએ છીએ. આંબાના પાન પર્યાવરણની શુદ્ધિ માટે સહાયક છે. પ્લાસ્ટિક પર્યાવરણના પ્રદૂષણ માટે કારણરૂપ છે.

આપણે એટલું કરી શકીએ કે શુભ પ્રસંગે આંબાના પાનનો જ આગ્રહ રાખીએ? એ આગ્રહ કદાચ અમલમાં ન મૂકી શકાય તોપણ પ્લાસ્ટિકનાં તોરણ તો ન જ બાંધીએ. ઘરમાંના દેવીદેવતાના ફોટાઓ, મૂર્તિઓને સાચાં ફૂલોના હારને બદલે પ્લાસ્ટિકના હાર પહેરાવેલા આપણે જોઈએ છીએ. ક્યાં વૈશ્વિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીના પ્રણેતા આપણા દેવીદેવતાઓ અને ક્યાં તેમને જ પહેરાવેલા વૈશ્વિક સમસ્યાના જનક એવા પ્લાસ્ટિકના હાર! આપણે એ દૂર કરી શકીએ?

આપણે ત્યાં જેમને બગીચાનો શોખ છે તેવા ઘરોમાં સસ્તા અને ટકાઉ, કદી ન કરમાય તેવા, આંગણામાં કે ઘરની અંદર કૂંડામાં વિવિધ પ્રકારના ફૂલછોડ જોવા મળે છે. ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત હોય તો એ કે આ બધી જ વિવિધતા ક્રોટન અને કેક્ટસની જ જોવા મળે છે. આપણી આસપાસ જે વનસ્પતિ છે તે ખરેખર તો પર્યાવરણની શુદ્ધિ માટે હોય છે. ફૂલો સુગંધિત હોય તો તેનો માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઉપર ઘણો મોટો પ્રભાવ પડે છે. ફૂલોના રંગ એ બીજા નંબરની વસ્તુ છે, સુગંધ પ્રથમ સ્થાને આવે છે. એટલું જ નહીં, વનસ્પતિનો ઔષધીય ઉપયોગ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો છે. એ રીતે એનો સંબંધ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સાથે પણ છે. ગુલાબ પણ દેશી અને વિલાયતી એમ બે પ્રકારનાં હોય છે. દેશી ગુલાબની સુગંધ સુંદર હોય છે, તેમાંથી જ ગુલકંદ બની શકે છે, જે આપણા દેશના હવામાન માટે અત્યંત આવશ્યક ઔષધિ છે. ક્રોટન અને કેક્ટસ ઉગાડવા સહેલા છે એટલો જ એનો ગુણ છે. સુગંધ અને ઉપયોગીપણાની દૃષ્ટિએ એનો કશો ઉપયોગ નથી.

આપણા બગીચામાં દેશી ગુલાબ, મોગરો, તુલસી, ડમરો, મધુમાલતી, ચંપો, ચમેલી, બીલીપત્ર, લીમડો, પારિજાત, સેવતી, જૂઈ, આંબો, અશોક જેવાં સુગંધી અને ઉપયોગી વૃક્ષો ઉગાડી શકીએ? એટલું ન કરી શકીએ તો કેક્ટસ અને ક્રોટન્સને દૂર કરી શકીએ? એથીયે આગળ સાચાં ફૂલોની ફૂલદાની ન રાખી શકીએ તોપણ પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલોની ફૂલદાનીને દૂર કરી શકીએ?

એ રીતે ભગવાનની આગળ ઘીનો દીવો, શુભ પ્રસંગોએ સમાન કરી, દીપાવલિ જેવા પ્રસંગોએ દીપમાલિકા, એમાં વપરાતું તેલ, એ પણ પર્યાવરણને શુદ્ધ કરનારું છે. જો એનો સંબંધ પર્યાવરણ સાથે ન હોત તો કેરોસીનનો

દીપક પણ ચાલી જાત. પરંતુ ઘીના દીવાનું જ માહાત્મ્ય છે. પરંતુ આપણને ઘી, તેલ, કેરોસીન વગેરેનો પર્યાવરણ સાથેનો સંબંધ ધ્યાનમાં આવતો નથી, માત્ર પ્રકાશ જ દેખાય છે તેથી વીજળીના દીવાનો પ્રકાશ અને શોભા કરીએ છીએ. સાર્વજનિક સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એનો વિપરીત પ્રભાવ પડે છે. આપણે મોંઘવારીને કારણે ઘીના દીવા અથવા તેલના દીવા તો ભલે ન કરીએ, પણ વીજળીના દીવાની શોભા તો ન જ કરીએ એવું બને ખરું?

આવી તો કંઈ કેટલી બધી ઝીણી ઝીણી વાતો આપણા દૈનિક જીવનના ભાગરૂપ બની ગઈ છે. શિક્ષણના માધ્યમથી પાશ્ચાત્ય જીવનવિચારનાં જે બીજ આપણે ત્યાં વવાયાં છે એ આજે ફૂલીફાલીને સર્વત્ર વ્યાપી ગયાં છે, નાનામોટા બધા વ્યવહારો અને વિચારણા એના રંગે આંતર્બાહ્ય રંગાઈ ગયાં છે, એ વિષ આપણા લોહીમાં ભળી ગયું છે જે વાતો વ્યવહારમાં ઉતારવી અઘરી નથી, માત્ર સાચી વિચારણાના અભાવે જ આપણે કરતા નથી; એનાથી આપણે ભારતીય જીવન-વિચારને વ્યવહારમાં ઉતારી શકીએ ખરા?

દેશના ભણેલા લોકોએ તો ખાસ વિચારવાની આવશ્યકતા છે.

('પ્રત્યાયન'માંથી સાભાર)

– ઈન્દુમતિ કાટદરે

O

જીવનનો ધ્વજ ફરકતો રહેશે

વિક્રમ સંવત ૧૬૦૫ના માગશર સુદ છઠના રોજ કચ્છની રાજધાની તરીકે ભૂજને તોરણ બંધાયું હતું. ઈ.સ. ૧૮૧૯માં કચ્છના ભૂમિપટલ નીચે ધરતીનાં પડોમાં થયેલા કોઈ અગમ્ય ફેરફારને લીધે ભીષણ ધરતીકંપ આવ્યો હતો.

એવા જ ભીષણ ધરતીકંપે ફરીથી કચ્છનો અને ભૂજનગરનો ભોગ લીધો છે. પણ એ ધરતી જ એવી છે કે ફરીથી બેઠી થશે. કાળનાં અશુભ તત્ત્વોએ ફરીથી ભોગ લીધો છે, પણ અત્યારે ભય અને આતંકથી મૂઢ થયેલું સસલું ફરીથી શિકારી કૂતરાનો પીછો કરશે. ભૂજ કદી પણ નષ્ટ પામે જ નહીં, એ વિધ્વંસ થયું છે, પણ એનો સર્વનાશ શક્ય જ નથી. જૂનું હતું તે ભૂંસાઈ ગયું હશે, પણ ભૂજનો ભુજિયો ડુંગર હજી સાબૂત ઊભો છે અને હમીરસર તળાવ પણ પોતાની વિશાળ ભીનાશ સાથે ત્યાં અખંડ ઊભું છે. તમને કોઈ ભૂજનો માર્ગ પૂછે તો કહેજો કે ભુજિયા ડુંગર અને હમીરસરની વચ્ચેની જગ્યા તે ભૂજ છે.

અમે કચ્છના લોકો બે આંખે જુદું જુદું જોઈ શકીએ છીએ — એક આંખે અમે અમારો વીતેલો સમય જોઈએ છીએ અને બીજી આંખે આવનારો સમય જોઈએ છીએ. આ ક્ષણે ભૂજનગરના નિવાસીઓ એક આંખે વીતી ચૂકેલું ભૂજ જુએ છે અને બીજી આંખે ફરીથી ઝળાંહળાં થઈ રહેલા આવનારા ભૂજને જોઈ શકે છે. આ વાત માત્ર ભૂજને જ નહીં — અંજાર, ભચાઉ, રાપર અને કચ્છના દરેક ગામડાને પણ લાગુ પડે છે. અમારી એક આંખમાં સ્મૃતિઓ છે, બીજી આંખમાં સપનું છે — બે આંખોની વચ્ચે તમને જે દેખાય છે તે કદાચ આંસુનું એક ટીપું છે, જે નથી ખરતું કે નથી સુકાતું.

અત્યારે તો ભૂજ, અંજાર, ભચાઉ અને કચ્છનાં અનેક ગામડાંનાં લોકો કાટમાળના ગંજમાંથી કશુંક ફંફોસી રહ્યાં છે. એ લોકોને એમની આવતી કાલ એ કાટમાળના ઢગલામાંથી જ જડી આવશે. અચાનક - કોઈ ઉજ્જ્વળ સવારે અને ત્યારે વિનાશ અને મૃત્યુનો નહીં, પણ નવસર્જન અને જીવનનો ધ્વજ ફરકતો હશે.

– વીનેશ અંતાણી ('સમકાલીન', ૧૧-૨-૨૦૦૧)

ભચાઉથી પત્ર

માનનીય પ્રકાશભાઈ,

કુશળ હશો.

આપ જાણો જ છો કે એમ. એસ. યુનિવર્સિટીના થોડા વિદ્યાર્થીઓને લઈને હું ભચાઉ 'મેડિકલ સર્વિસ સેન્ટર' એમ.એસ.યુ.ના ડૉક્ટરોની મદદ માટે ચોથી ફેબ્રુઆરીથી ગયો હતો. જ્યાં ડીએસઓ (વિદ્યાર્થી સંગઠન) તથા એસયુસીઆઈ (રાજકીય પક્ષ) દ્વારા ચાલતા રાહતકાર્યમાં પણ મદદરૂપ થવાની તક મળી. એ નિમિત્તે આ અંગત પત્ર લખવાનું કારણ એ છે કે કેટલા અનુભવો ગુજરાતના સંવેદનશીલ નાગરિકો સામે મૂકવા છે તો સાથોસાથ ભૂકંપના કારણે થયેલી તારાજીની આડપેદાશરૂપ ફેલાયેલી કેટલીક દંતકથાઓને પણ ખુલ્લી પાડવી છે.

અહીંથી જતા પહેલા કહેવામાં આવ્યું કે 'ત્યાં રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો છે, ઇન્જેક્શનો લઈને નીકળજો.' ત્યાં રોગચાળાનું નામનિશાન નથી! 'મદદ ખૂબ પહોંચી છે હવે જરૂર નથી' — આ પણ એક મિથ છે. ભૂકંપગ્રસ્ત વિસ્તારમાં રાહતસામગ્રીની પ્રાથમિકતા સતત બદલાતી રહે છે. શરૂઆતના દિવસોમાં પાણી, ખોરાક, ત્વરિત આશ્રયની જરૂર હતી તો અત્યારે પાકા ટેન્ટની, નહાવાધોવાના સાબુની પણ. ખરી ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધની તારાજીની યાદ આપે તેવા ખંડેરો જ ખંડેરો ચોમેર દેખાય છે. મોહન રાકેશની વાર્તા 'મલબેકા માલિક' યાદ આવે. પોતાના ધરબાઈ ગયેલા મકાનના કાટમાળ પાસે ઊભેલો માણસ શું શું નહીં અનુભવતો હોય? એની એવી પીડાને સ્પર્શવાના બદલે સમૂહમાધ્યમો ઘણી વાર સમસ્યાનું સરલીકરણ 'નવીનતા' ખાતર કરી નાખતા નજરે પડે છે. એક અંગ્રેજી છાપામાં ટ્રકમાંથી ફેંકાતા કપડાંને ઝીલવા માટે લાંબા થતા હાથ/માણસોનું દૃશ્ય જોયું. એ દૃશ્ય વાસ્તવિકતા નથી એમ નથી પણ એમાં લેનારા કરતા આપનારાઓની દરિદ્રતા વધુ પ્રગટ થાય છે. વળી, આ દૃશ્ય અપવાદરૂપ છે. આ દૃશ્ય પરથી પ્રજાની અસ્મિતાનો આંક કાઢી ન શકાય. કહી શકાય કે આ દૃશ્ય 'છાપાવાળું દૃશ્ય' છે, પ્રજા આટલી રાંક નથી.

સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની સેવાને પોતાની સેવામાં ખતવી દેનારા નેતાઓને પણ રૂબરૂ જોયા. તો બીજી તરફ પોતાનું બધું જ નષ્ટ થઈ ગયું હોવા છતાં નીલપર સર્વોદય આશ્રમના શ્રી રમેશભાઈ સઘળી પથકની પીડાને પોતીકી ગણી ઠેરઠેર પોતાના સમગ્ર કર્મચારીઓ સાથે રાહતસામગ્રી પહોંચાડે છે. ત્યાં વધુ સારી રીતે કામ થાય એ માટે ગુજરાતના સર્વોદય કાર્યકરોને ભેગા પણ કરે છે. સર્વશ્રી નારાયણ દેસાઈ, જગદીશભાઈ શાહને પણ ત્યાં મળવાનું થયું. દુઃખ સહિયારું સહુ ઉપર ઝીંકાયું હોવાથી વહેંચાઈ ગયું છે. હવે એમને વેદનાની વાર્તા કહેવામાં રસ નથી. ભૂકંપની વાત રમેશભાઈના ધર્મપત્ની શ્રી પુષ્પાબહેન સાથે કરો ત્યારે ખબર પડે કે હવે આંસુથી નહીં હસતા હસતા કુદરતનો મુકાબલો કરવાનો છે.

કચ્છના મોટા ભાગના ઘરની વ્યવસ્થા ડેલી, ફળિયું, પરસાળ, ઓરડા એમ છે. ભૂકંપવેળાએ ઘણા પરસાળમાંથી ફળિયામાં આવી ગયા તે બચી ગયા. ભૂજ, ભચાઉ, અંજારની 'અર્બન ડિઝાઈને' મોતનો આંકડો મોટો કર્યો છે. મનફરા ગામ નાનું પણ મુંબઈવાળા ત્યાં વધારે તેથી અદ્યતન મકાનો, 'ભચાઉ તાલુકા'નું 'પેરિસ' ગણાય. ત્યાં વધારે માણસો મર્યા છે. જ્યારે લોદ્રાણીની વસતિ એટલી જ પણ પછાત હોઈ ઘરની વ્યવસ્થા પરંપરાગત તેથી છ જ મોત થયા, જ્યારે મનફરામાં બસો!

સાવ 'કમરતોડ' થઈ ગયેલી પ્રજા હજુ પણ

ખોળતા સ્વયંસેવકો બનમથકે પહોંચી ગયા. મોનૂઝાનું થાય ત્યાં લગી બનસ્ટેશન પરની રાહત છાવણીમાં વાનો લાભો કરવાની શુ. કચ્છી સલાહ પુણેરીઓની મળી.

માત્ર સલાહ જ નહીં, બેચાર કલાકો ગાળવા માટે ગાદલાગોદડાં પણ આપ્યાં અને છેક પુણેથી આવનારાઓ બનમાંથી પોતાના બૅગ-બિસ્તરા ઉતારે તેટલા સમયમાં તો ગરમાગરમ ચા અને બિસ્કિટ હાજર કરી દેવાયાં. સ્વયંસેવકોએ ઘણો ઇનકાર કર્યો, પણ સામેથી તાણ થતી રહી. અને છેવટે રાહત છાવણીના સંચાલકો બોલ્યા, 'તમે આટલે દૂરથી અમારી મદદે દોડ્યા આવો ત્યારે આટલી મહેમાનગતિમાંથી પણ જો જઈએ તો તો અમારી કચ્છીયત લાજે.'

દુષ્કાળની ઝપટમાં હોય કે પછી વાવાઝોડાએ વેરવિખેર કરી નાખ્યું હોય, ગમે તેવા કુદરતી કેરનો હિંમતભેર સામનો કરતા હોય તો તે કચ્છ તેમ જ તેના કચ્છીમાડુ જ હોવાના. વાવાઝોડા પછી ત્રણ વર્ષેય જાહેરાત મુજબ પુનર્વસનની કામગીરી સરકારે શરૂ કરી નથી પણ કચ્છીમાડુ પોતાની હામથી અને પોતાના સમાજની સહાયથી બેઠો થઈ ગયો છે. આવુ ભૂવિસ્ફોટોથી પીંખાઈ ગયેલા કચ્છડા બાબતમાં બનવાનુ જ છે તે કહેવાની જરૂરત નથી.

ભૂજના એક બહુમાળી ઍપાર્ટમેન્ટમાં તૂટેલી ભીંતને અડીને ધસી પડવાની રાહ જોતું લોખંડનું એક કબાટ જોયું ત્યારે થયું વહીવટીતંત્રની (અવ)દશા પેલી અલમારી જેવી છે. ક્યારે ભોંયભેગું થઈ જશે તે કહેવું અઘરું છે. જ્યાં સરકારી રાહત નથી પહોંચી તેવા અંતરિયાળ ગ્રામ્ય કચ્છમાં પણ કચ્છી સમાજ અને કચ્છની સ્વયંસેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કર્મશીલો પહોંચી ગયા છે.

સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ દ્વારા સંચાલિત સ્થાનિક દૈનિક 'કચ્છમિત્ર'ની નવી બહુમાળી ઇમારત ઇજાગ્રસ્ત છે. તેમાં બે કર્મચારીઓ ગતદલ ડઠો જોયા વિના સામાન્ય સંજોગોમાં કાર્યરત રહેતા ભૂકંપે તેમાંના ચારની બાદબાકી કરી નાખી છે. એકના પરિવાર હવે આ દુનિયામાં નથી. પોતાના કાર્યાલયમાં છાપકામ કરવા ઑફસેટ મશીનને ધણધણાવવાનું તો બાજુએ, રિપૅર કર્યા વિના કામ કરવા મકાનમાં બેસવાનું પણ શક્ય નથી. તેથી રાજકોટમાં દૈનિક છપાય છે.

તંત્રી વિભાગ અને ખુદ તંત્રી કીર્તિ ખત્રી પોતે તંબુમાં બેસીને કામ કરે છે. બીજા અનેક ભૂજવાસીઓ અને 'કચ્છમિત્ર'ના કર્મચારીઓની માફક મૅનેજર સુરેશભાઈ શાહે પણ પોતાનું ઘર ગુમાવ્યું છે. કાટમાળ દસ દહાડા પછી પણ ખસેડાયો નથી, તેની તળે દટાયેલા સુરેશભાઈના સગા માસીમાનો દેહ હજુ બહાર કાઢી શકાયો નથી પણ મૅનેજરસાહેબ ખડે પગે ફરજ બજાવતા હોય છે. કચ્છના સમાચાર લેવાના હોય તો 'કચ્છમિત્ર'માં ગયા વિના ચાલે નહીં. જે જાણવા માગતા હો તે તમામ માહિતી/તસવીર મળી જાય તેવું આ મિત્રથાણું આજે તે પોતે ખરાબ ખબર બની ગયું છે. સ્ટાફના ૮૦ ટકાને પોતાના માટે નવા ઘરની વ્યવસ્થા કરવી પડશે છતાં તે બધા કચ્છને ખાતર મચી પડ્યા છે. માત્ર ત્રણ જ કપડાંભેર જીવ બચાવવા ભાગનારા અને પોતાના સપનાને કડડભૂસ થતા નિહાળતા રહેલા મજબૂરો પણ.

કચ્છ નવનિર્માણ અભિયાન એટલે જિલ્લાની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો સંઘ. અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં નોખાનોખા કામ કરનારા કર્મશીલો અભિયાનના સંજા નીચે એકઠા થઈ જિલ્લાના વિકાસ, આફત નિવારણ તેમ જ નવનિર્માણ માટે પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે.

છવ્વીસમીનો સવારે અભિયાનની એક ટુકડી ખાવડામાં હતી. ધરતીકંપને ખાવડા પૂરતો સ્થાનિક માનીરાહતની વ્યવસ્થા ગોઠવી એ ટુકડી

ભૂજ પહોંચી ત્યારે ભૂજની ભયાનક વિનાશિકાનો ખ્યાલ આવ્યો. તેમાંના એકનાં માતુશ્રીનું મોત નીપજ્યું હતું. માતુશ્રીના અંતિમ સંસ્કાર પતાવીને તે પોતે રાહતયજ્ઞમાં જોડાઈ ગયા. બીજા એકનું ઘર રહ્યું નહોતું. તેના પોતાના પરિવાર માટે ધાન નહોતું છતાં તે અસરગ્રસ્તોને રેશનના કિટ વહેંચવાની કામગીરી કરી રહ્યો હતો.

ખારી નદીના કાંઠા, સોનાપુર (સુરલા મીટ), રાજગોર (ઍરપૉર્ટ), લોહાણા તથા જૈનનાં સ્મશાનોમાં ચિતા ઠરતી નહોતી. કબ્રસ્તાનમાં કબરો ખોદવાનું અટકતું નહોતું. છતાં ભીડ બજારમાં અનાજનો જથ્થાબંધ વેપાર અને વેપારીઓની સગવડ ખાતર તેમના જાણીતા ચા-નાસ્તાની લારીવાળા કામે ચઢી ગયા છે. ભૂજની એસ.ટી. કૉલોની પાસે એક ચાવાળાને પૂછ્યું ત્યારે જાણ થઈ કે પાંચના પરિવારમાં ત્રણ જણા લાપતા છે કે પછી મૃત્યુ પામ્યા છે પણ ત્રીજા દિવસથી તેમણે લારી શરૂ કરી દીધી છે. એક એસ્ટેટ-બ્રૉકર છાપામાં ધંધાની જાહેરખબર આપે છે તેમાં લખે છે, 'હાલના સંજોગોમાં ભાડાના મકાન માટે કોઈ દલાલી નહીં.'

એરિયલ સર્વેમાં ઊભેલાં અને સલામત દેખાતાં મકાનો જો જમીન પર ઊભા રહીને જુઓ તો તે બેસી ગયેલાં દેખાય. માંડવી બચી ગયું છે તેમ માનનારાઓ જાણી લે કે તે બંદરનગરીનાં અર્ધોઅડધ મકાનો ક્ષતિગ્રસ્ત છે. લખપત તાલુકાનાં બે ગામો હવે માત્ર નકશામાં જ છે.

ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સના આવેદનપત્રમાં મુખ્ય બે જ માગણીઓ છે: જે અસરગ્રસ્તો છે તેમને સૉફ્ટ લૉન આપો. અગાઉનું ધિરાણ ઊભું હોય તેમ છતાં નવી લૉન સસ્તા વ્યાજે આપો તેવી પહેલી માગણી છે. હિમાચલ પ્રદેશ, પૂર્વાંચલ અને સેલ્વાસા જેવા અન્ય પ્રદેશોની માફક ગુજરાત અને ખાસ તો કચ્છને પાંચ વર્ષ માટે આવકવેરા તથા વેચાણવેરામાંથી મુક્તિ આપો. કોઈ મદદ, કોઈ સબસિડી માગતા નથી. શર્મા રિસૉર્ટને તો સાડાપાંચ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું છે, છતાં!

૧૯૯૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે સમગ્ર કચ્છ જિલ્લાની કુલ આબાદી ૧૨ લાખ ૬૩ હજારની હતી. ૨૦૦૧માં તે વધીને ૧૫-૧૬ લાખ થઈ હશે તેવો અંદાજ માંડીએ અને સરેરાશ ચારથી પાંચ સભ્યો એક પરિવારમાં હોય તેમ માનીએ. મુન્દ્રા, માંડવી, અબડાસા, લખપત, નખત્રાણા તાલુકાઓમાં પ્રમાણમાં ઓછું નુકસાન છે તેને ગણતરીમાં લઈએ તો પૂરાં એક લાખ પરિવારોને નવા આવાસો આપવાના થશે તેમ જણાય છે.

કચ્છીઓ, કચ્છી સમાજ તો તેમના પોતાના સહિયારા, સંકલિત અને નિષ્ઠાભર્યા પ્રયાસથી ફિનિક્સ પંખીની માફક આફતની રાખમાંથી બેઠો થતો આવ્યો છે, અને થશે પણ ખરો. રાજ્યના માથે પાછલાં ત્રણેક વર્ષોમાં આ પાંચમી આપત્તિ છે. બે દુષ્કાળ, બે વાવાઝોડાં અને એક ધરતીકંપમાંથી પસાર થઈ ચૂકેલા ગુજરાતીને અને તેમાં પણ કચ્છીમાડુને તો જાતે બેઠાં થતાં આવડે જ છે. આવી આપત્તિમાં તેણે સરકાર પર ભરોસો રાખવાનું અથવા તો સરકાર તરફ અપેક્ષાભરી નજરે જોવાનું લગભગ છોડી જ દીધું છે. બીજી વાત ડિઝાસ્ટર ટૂરિઝમની છે. કોઈની વેદનામાં ભાગીદાર થઈ શકો નહીં તે તો કદાચ સમજાય પણ એનો તમાશો બનાવી તેને જોવા નીકળવાનું તો સાવ અક્ષમ્ય છે. અમદાવાદમાં સ્વિસ શ્વાન ટુકડી આવી અને માનસી કૉમ્પ્લેક્સમાં બચાવકાર્ય આરંભ્યું ત્યારે મોના સંઘવીનો અવાજ સાંભળવામાં પેલા તમાશબીનોને કારણે કેવી અને કેટલી તકલીફ પડી તેનો આ લેખક તેમ જ 'સમભાવ'ના સાથી પત્રકારો તસવીરકારો સાક્ષી છે.

બીજું, ભૌગોલિક ભેદભાવ પણ અનુભવાતી હોય છે. ગુજરાત સમસ્તની આપત્તિને જાણે માત્ર કચ્છનો ભૂકંપ બનાવી દેવાઈ છે. કચ્છ જિલ્લામાં પણ જાણે ભુજને એકલાને અસર થઈ હોય તેવો ભ્રમ જાગ્યો હોય તો તેમાં તેવી માયાજાળમાં કેનાલાનો વાંક ઓછો છે. જામનગર જિલ્લામાં, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં અથવા તો એવા અન્ય અસરગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં જાણે કોઈ મદદની જરૂરત જ નથી એમ શા માટે માની લેવાયું હશે? શું અંતરિયાળ વિસ્તારોની સ્થિતિમાં અવગણના (અને અવગણના સિવાય બીજું કાંઈ નહીં) લખી દેવામાં તમામ તંત્રો સંગઠના જ પુરવાર થતા રહેવાના?

('નયા માર્ગ'માંથી સંકલિત) — હિંમત ઓઝા

O

અગ્નિપરીક્ષાનો સમય

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ જર્મની બધી રીતે તબાહ થઈ ચૂક્યું હતું. વિશ્વયુદ્ધની વિનાશકતાએ પ્રજાને કારમી ગરીબીમાં ધકેલી દીધી હતી. વિરાટ કારખાનાઓ તો જાણે ભંગારનો ઢગલો જોઈ લો. વેપાર ઉદ્યોગના બેહાલ થયા હતા. દેશનું અર્થતંત્ર મહાયુદ્ધના ક્રમાંગતો ફટકાના ઘાથી બેવડ વળી ગયું હતું. આવે સમયે જર્મનીના કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓ સ્ટીમરમાં બેસી જઈને દારુનામના બંદરેથી પસાર થતા હતા. અહીં એક ભારતીય ઉદ્યોગપતિએ તેમને માટે પાર્ટીનું આયોજન કર્યું હતું. આ પાર્ટીમાં જર્મનીના એક અગ્રણી તેજસ્વી 'યુવાન' એક્ઝિક્યુટિવને ભારતીય ઉદ્યોગપતિએ પૂછ્યું:

"આપના જેવા તેજસ્વી અને સક્ષમ એક્ઝિક્યુટિવ મળવા સાચે જ દુર્લભ છે. આપનો દેશ કેટલો ભાગ્યશાળી!" જર્મન યુવક મૌન રહ્યો. ભારતીય ઉદ્યોગપતિએ પૂછ્યું, "મને કહેશો, આપનો પગાર કેટલો હશે?"

જર્મન યુવકે કહ્યું, "જુઓ, મિત્ર, મારા દેશને મહાયુદ્ધને કારણે ઘણા મોટા આર્થિક આંચકો સહેવો પડ્યો છે અને તે આર્થિક રીતે સાવ બરબાદ થઈ ગયા છે. આવે સમયે હું દેશ પાસેથી પગારની અપેક્ષા કઈ રીતે રાખી શકું?"

ભારતીય ઉદ્યોગપતિએ આશ્ચર્યથી કહ્યું, "તો શું તમે દર મહિને પગાર લેતા નથી?"

જર્મન એક્ઝિક્યુટિવે કહ્યું, "અમારી સ્થિતિ આવો પગાર આપી શકાય તેવી નથી અને અમારે એ રીતે પગાર જોઈતો પણ નથી."

"તો પછી તમારી આજીવિકા અને ઘર-ગૃહસ્થી કઈ રીતે ચાલે છે?"

જર્મન યુવકે કહ્યું, "સરકાર અમારા સંતાનોને વિનામૂલ્યે શિક્ષણ આપે છે. અમને અમારું ભોજન પૂરતું મળી રહે છે. બાકી થોડીઘણી જરૂરિયાત કંપની પૂરી કરે છે."

ભારતીય ઉદ્યોગપતિએ કહ્યું, "ઓહો! તમારા જેવી તેજસ્વી અને કાબેલ વ્યક્તિને કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ સાથે જીવન ગુજારવું પડે છે!"

જર્મન યુવાને કહ્યું, "ના. અમને કામ કરવાનો ખૂબ આનંદ છે. અમે સાવ જ ખૂબ સુખી છીએ."

ભારતીય ઉદ્યોગપતિએ કહ્યું, "એ બધું તો બરાબર. તમારા જેવી કાબેલ વ્યક્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનું શું? અને ભવિષ્યનાં ઉજ્જવળ સ્વપ્નોનું શું?"

જર્મન યુવકે કહ્યું, "અત્યારે અમારી એક જ મહત્ત્વાકાંક્ષા છે અને એક જ સ્વપ્ન છે અને તે અમારા દેશની તમામ ક્ષેત્રે કઈ રીતે પ્રગતિ થાય તે માટે કાર્ય કરવું. આ સિવાય અન્ય કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી."

ભારતીય ઉદ્યોગપતિ બોલી ઊઠ્યા, "જે દેશમાં આવી સમર્પણશીલતા છે એ દેશને ઊભા થતા અને વિકાસ કરતો કોઈ અટકાવી શકશે નહીં."

('વિશ્વવિહાર')

જ? બાલાજીના ટીંબા તરીકે હવે એ ઓળખાશે. અનેક લોકો એની ફરતે બેઠા હતા, એને રીઝવવાનો જાણે કોઈ વિધિ ચાલતો હતો, કમસે કમ લાશ તો મળે!...

એ ઠંડીગાર રાતે હૉસ્પિટલ રોડના કાળાડિબાંગ સન્નાટામાં નૂતન અને હું અમારા ઘરની ફૂટપાથ પર મોડે સુધી બેસી રહ્યાં - અમારે ક્યાંક આશ્રય શોધવો જોઈએ, એમ સૂઝ્યું ત્યાં સુધી.

બીજે દિવસે મેં જોયું કે ભુજ ભૂકંપપીડિત છાવણીઓમાં ફેરવાઈ ગયું છે અને ભગ્ન કિલ્લાની અંદરથી બહાર નીકળી પડતી ભેંકારતાને નીરખ્યા કરે છે. એની વચ્ચે મનુષ્યની ગતિ એટલી અનિશ્ચિત બની ગઈ છે કે મારાં સહકર્મી દર્શના ધોળકિયાએ મને કહ્યું, ત્રણ દિવસથી તમારો પત્તો મેળવવા ભમું છું પરંતુ તમે તો જાણે માધવ ક્યાંય નથી....

મૃત્યુ કેટલું કુરૂપ અને કુત્સિત હોઈ શકે છે તે આ એક જ દિવસમાં મેં બરોબર જોયું અને બીજા જ દિવસથી કાટમાળના ગંજમાં ખૂંપી જઈને, ઘરબાઈ જઈને પણ ક્યાંક સળવળી રહેલા જીવનના અણસારને ઉગારી લેવા કે મોતના જડબામાંથી જીવનને ઝૂંટવી લેવા ઝઝૂમતા ટેક્નોક્રેટ અને ડૉક્ટરના માનવીય પુરુષાર્થને પણ પ્રમાણ્યો. આવનારા દિવસોને પણ એનાં આવર્તનોરૂપે જોઉં છું.

અશેષ સ્નેહ સાથે,

('શબ્દસૃષ્ટિ') – **ધીરેન્દ્ર મહેતા**

ધરતીકંપ

માનવીની ખોટી હરકતથી ધરતીકંપ કેવી રીતે સંભવી શકે ? જ્યારે માનવીનું અસ્તિત્વ ન હતું ત્યારે શું ધરતીકંપો થતા ન હતા ? ઝેરી ગૅસ વડે અથવા તો બીજી રીતે માનવનું અસ્તિત્વ મિટાવી દેવામાં આવે તો શું ધરતીકંપો થતા અટકી જશે ? ધરતીકંપો અમુક બળોના દબાણને લઈને પ્રકૃતિમાં થતી ઊથલપાથલોને લઈને થતા હોય છે; ધરતીકંપની તીવ્રતા માનવજીવનમાંથી થતી ઊથલપાથલની તીવ્રતાને મળતી આવે કે બંને એકસાથે બની આવે એવું પણ બને. પરંતુ એ બંને (માનવજીવનમાં થતી ઊથલપાથલ અને ધરતીકંપ) અમુક બળોના દબાણ કે સંઘર્ષને લઈને બને છે. એમાં એક વસ્તુ બીજી વસ્તુ માટે કારણભૂત હોય છે, એવું નથી.

* * *

કારણ અને નિવારણ

માંદગી, અકસ્માત, વગેરે સજા નથી. સજાને અને એને કંઈ લાગતું વળગતું નથી; એ તો કોઈ ભૂલ, ક્ષતિ કે ખામીનું સહજ અને સરળ પરિણામ હોય છે; અને આ ભૂલ, ક્ષતિ કે ખામીનાં પરિણામો સ્વાભાવિક રીતે જ હોવાનાં. ખરું જોતાં જગતમાંથી દરેક વસ્તુમાં સમતુલા કે અસમતુલા, સંવાદિતા કે અવ્યવસ્થાનો જ પ્રશ્ન હોય છે; સંવાદિતાનાં આંદોલનો સંવાદમય ઘટનાઓને આકર્ષે છે અને એને પ્રોત્સાહન આપે છે; જ્યારે અસમતુલાનાં આંદોલનો સંજોગોમાં એક જાતની અસમતુલા ઊભી કરતાં હોય છે (માંદગી, અકસ્માત, વગેરે) .આ વસ્તુ વ્યક્તિગત કે સામૂહિક હોઈ શકે, પરંતુ એની પાછળનો સિદ્ધાંત એક જ છે અને એના નિવારણની બાબતે પણ એવું જ છે. એનું નિવારણ છે :

દિવ્ય સંકલ્પ પ્રત્યેના નિઃશેષ સમર્પણ દ્વારા પોતાની અંદર વ્યવસ્થા, સંવાદિતા, શાંતિ ને સમતુલાનો વિકાસ કરવો.

– **શ્રી અરવિંદ**

તંત્રીની વાત

કચ્છના થોડા સ્નૅપશૉટ

[૧૯૮૦ના દિવાળીના દિવસોમાં ભૂજની મુલાકાત લેવાનું થયું હતું તે દિવસની મારી પ્રવાસનોંધ સ્વ. શ્રી બારૂના તંત્રીપદે પ્રગટ થતા પથિક માસિકના [illegible] ૧૯૮૧ના અંકમાં પ્રગટ થયેલી. અત્યારે વર્ષો પછી પ્રગટ થયેલી એ પ્રવાસનોંધના સ્નેપશોટ અહીં ફરી પ્રગટ કર્યા છે. તાજેતરના વિનાશક ધરતીકંપ પછી કચ્છનું અને ભૂજનું સ્વરૂપ ઘણું બદલાઈ ગયું છે. એ સંદર્ભમાં ભૂજને અહીં વાંચનારાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જાણવા-માણવા જેવું મને લાગ્યું છે. આજના વિનાશક સંદર્ભમાં તેના પૂર્વ વૈભવને સ્મરણમાં રાખી ફરી પાછું ત્યાં મહાજનોના ભગીરથ પ્રયત્નોથી પણ શ્રી વીનસ બનાવી રહ્યા છે તેમ જીવનનો ધ્વજ ફરકતો રહેશે' એવી આશા બંધાય છે. — તંત્રી]

૧૯૭૯ના ભૂજની દિવાળીની મુલાકાત પછી આ વર્ષે (૧૯૮૦) હું ભૂજ આવતો હતો. આઠ વર્ષો પછી પણ અનેક સામ્યો જણાયાં. દિવાળીના દિવસોમાં લગભગ આખું ભૂજનગર વ્હાઈટવોશ થઈ જાય છે. ગુજરાતમાં બહુ ઓછાં શહેરોમાં તહેવારના દિવસોમાં આવી સફાઈ અને સ્વચ્છતાનો આગ્રહ જોયો છે. ભૂજમાં બીજી વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે તે અનેક મંદિર — અસંખ્ય મંદિર, પણ એમાં કોઈ મંદિર અપૂર્વ નહીં. બધાં મંદિરો ધોળેલાં અને દર્શનાર્થીઓની અવરજવરવાળાં. સાંજના સમયે ભૂજના રસ્તા ઉપર નીકળો તો ઠેર ઠેર મંદિરના રમણીય ઘંટારવ સાંભળવા મળે. ભૂજ એક આગવી વ્યક્તિમત્તાવાળું નગર છે. ઘણાં નગરો એકબીજાની સાથે ભળી જતાં જણાય, જ્યારે ભૂજ એક નાનું નગર લાગે. અહીં દુનિયા જાણે ભૂજમાં પરિસમાપ્ત થતી હોય એવું જણાય.

ભૂજના નગરજનો અત્યંત ઉત્સવપ્રિય જણાય છે. ભૂજના નગરજનોનું ઘણું શિક્ષિત મધ્યમવર્ગથી બનેલું છે. દિવાળીની સાંજે, નવા વર્ષની સવારે, [illegible] નગરજનો બહાર નીકળી પડે, નવાં વસ્ત્રો પરિધાન કરી નવા વર્ષની સવાર તો આખું નગર રસ્તા ઉપર ઊભરાતું દીસે. મંદિરોની મુલાકાત લેવાય. મંદિરમાં અન્નકૂટ ભરાય. મંદિરમાં ભીડ જામે. ગુજરાતના બહુ ઓછાં નગરોમાં આવી મંદિર મુલાકાતના દૃશ્ય જોવા મળે. ધર્મનું એક સામાજિક મહત્ત્વનું રૂપ ભૂજમાં જોવા મળે છે.

હજી તો મુંબઈ અમદાવાદની અસર ઓછી. ભૂજમાં સાંજે એક [illegible] પાન ભેળ [illegible], પાઉં ભાજી જેવી ચટાકેદાર વાનગીઓનું લારી પર વેચાણ ભરાય છે. અને લોકો રસ્તા ઉપર ઊભા રહી મોજથી આ વાનગીઓ આરોગે છે. ભૂજ જેવા એક સુંદર રૂઢિપ્રિય નગરનું એક નવું પાસું જીવનના વર્તમાન વલણમાં અને સાંજની રસોઈની ઝંઝટમાંથી બચવા માગનાર ગૃહિણીઓમાં જોવા મળે છે.

આયના મહેલ તથા કચ્છનું મ્યુઝિયમ રાજાઓના સ્મશાનગૃહની છતરડી જેવા કેટલાક સ્થાનો ભૂજમાં આપણું તરત ધ્યાન ખેંચે. પરંતુ ભૂજનું સૌથી રમણીય સ્થળ હમીરસર છે. રાજેન્દ્ર બાગમાંથી અને નીરખો, સ્વામીનારાયણ મંદિરના સામેના ભાગથી અને

નિહાળો, એનું સૌંદર્ય વિશિષ્ટ અને આકર્ષક લાગે. સૂર્યાસ્ત સમયે હમીરસરનું રૂપ વળી અનોખી મુદ્રા ધારણ કરે છે. હમીરસરથી ખેંગારબાગ સુધીનો માર્ગ ઘણો રળિયામણો લાગે છે. વૃક્ષરાજીથી વીંટળાયેલા હમીરસરને ધોબીઘાટ બનતું અટકાવવાનાં પગલાં વિચારવાં જોઈએ. નહીંતર એનું શાંત પાણી ગંદું થતું રહેશે, એમાં પડતાં પ્રતિબિંબોની રૂડી ભાત પછી ડહોળાઈ જશે.

હું ચરોતરના સપાટ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં રહેનારો, ભૂજની ખડકાળ અને ડુંગરાળ ભૂમિનું મને સ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષણ રહે. હમીરસર, વૃક્ષરાજી સામે દેખાતો ભૂજિયો ડુંગર - એની વચ્ચે ઉત્સવપ્રિય નગરજનોની દિવસ અને રાત્રિ દરમિયાન થતી મુક્ત અને નિષ્ફિકર આવનજાવનની છટા નીરખવી ગમે એવી છે.

* * *

ભૂજથી બિદડા આવ્યો. વલ્લભવિદ્યાનગરમાં અરે ત્યાં મહેમાન તરીકે આવેલા શ્રી જયંતીલાલ આચાર્ય (કવિવર ટાગોરના કાળના શાંતિનિકેતનમાં આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેનના વિદ્યાર્થી) પાસેથી બિદડાના શ્રી વેલજીભાઈનું નામ સાંભળેલું. તેઓ પોંડિચેરીમાં શ્રી અરવિંદાશ્રમ સ્થપાયો (ઈ. સ. ૧૯૨૬) એ પહેલાંના કાળમાં શ્રી અરવિંદના સંપર્કમાં આવેલા. પોંડિચેરીમાં યોગસાધના કરવા વેલજીભાઈ આવે એ અંગે શ્રી અરવિંદે સંમતિ દર્શાવેલી એવું સાંભળવા મળ્યું. પરંતુ વેલજીભાઈએ કચ્છમાં આધ્યાત્મિક સાધના કરવાનું પસંદ કર્યું. બિદડા જેવા નાના ગામડામાં સાધના-આશ્રમ સ્થાપ્યો. મળેલી માહિતી પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૬૬માં વેલજીભાઈનું અવસાન થયું. આજે એમના આશ્રમમાં છએક સાધકો રહે છે. વેલજીભાઈનો સાધનાખંડ યથાવત્ જાળવી રાખ્યો છે. આશ્રમમાં શાંતિનું વાતાવરણ છે. વેલજીભાઈની ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાના વિષયને લગતી ત્રેવીસસો ગ્રંથોવાળી એક સમૃદ્ધ લાઈબ્રેરી ત્યાં છે. મૂળ તો એ લાઈબ્રેરી જોવા માટે હું બિદડા ગયેલો. આ વિષયને લગતી એક જ સ્થળે રખાયેલી અને સચવાયેલી આવી કિંમતી લાઈબ્રેરી અન્યત્ર ભાગ્યે જ હશે.

વેલજીભાઈ ગુપ્ત રહી આધ્યાત્મિક સાધના કરવામાં માનતા હતા. આરંભકાળમાં શ્રી અરવિંદનું માર્ગદર્શન એમણે સ્વીકાર્યું. પણ પછી તો પોતાની રીતે સાધનાપથમાં આગળ વધ્યા. કૃષ્ણ અને ક્રાઈસ્ટનો એમના ઉપર ઊંડો પ્રભાવ હશે એમ સમજાયું. તેઓ કોઈ સંપ્રદાયના માણસ નહોતા. ગામના એક જૈન આગેવાનની રૂઢિપરંપરાથી જુદી એવી ગેરસમજણના ભોગ બનવું પડ્યું હતું. વેલજીભાઈના જીવનકાળમાં એમના સંપર્કમાં આવેલાં ગં.સ્વ. ગોમતીબાઈ આજે બિદડામાં ઊંડી આધ્યાત્મિક સાધનામાં રત રહે છે. વેલજીભાઈના પ્રભાવ હેઠળ આવેલા સાધકો પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે, પરંતુ આ નોંધ તો કચ્છ પ્રદેશના એક દૂરના ભાગમાં કેવી આધ્યાત્મિક સરવાણી વહી રહી છે તેનો આનંદ વ્યક્ત કરવા કરી છે. એવી આધ્યાત્મિક સરવાણી કચ્છમાં પુષ્ટ થતી રહો, એવી અભ્યર્થના!

* * *

બિદડાથી માંડવી. માંડવીમાં વિજયવિલાસ પેલેસ અને એના દરિયાકિનારાની મુલાકાત લેવી હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૭માં તે વખતના યુવરાજ શ્રી વિજયરાજજીએ આ ભવ્ય મહેલ બંધાવ્યો હતો (રાજપીપળાના આરસમહેલનું સ્મરણ વિજયવિલાસની મુલાકાત વખતે થયેલું). નારિયેળીઓ અને અન્ય વૃક્ષોથી સુશોભિત પ્લાન્ટેશન વચ્ચે મહેલ આવ્યો છે. મહેલથી એકાદ કિલોમિટર દૂર દરિયો આવેલો છે. મહેલની એક બાજુએ મુસ્લિમોની દરગાહ આવેલી છે. કચ્છના રાજકુટુંબે આ દરગાહને

નારી રીતે સાચવી છે. કચ્છના હાલના (૧૯૮૦) યુવરાજ શ્રી પૃથ્વીરાજજીની દેખરેખ હેઠળ મહેલનો કારોબાર ચાલે છે. યુવરાજશ્રી મહેલની મુલાકાતે આવે ત્યારે દરગાહની મુલાકાતે જાય જ. એવી જ એમની બીજી અચૂક મુલાકાત વિજયવિલાસના નજીક એમના દાદા વિજયરાજજીની અગ્નિદાહની જગ્યાએ બંધાવેલી છત્રીના સ્થળની થવાની. વિજયરાજજીએ દરિયાકિનારા નજીક આવેલી પોતાના અગ્નિદાહની આ જગ્યા પહેલાથી પસંદ કરી રાખેલી, એટલું જ નહીં, અગ્નિદાહની એ જગ્યા છત્રીના રૂપમાં પોતાના જીવનકાળમાં બંધાવી પણ રાખેલી. સ્વ. વિજયરાજજીના મહારાણી અને હાલના રાજમાતાનો અગ્નિદાહ થોડા સમય પહેલા આ જ સ્થળે થયો હતો.

આ ભવ્ય મહેલ પ્રવાસીઓ માટે ખુલ્લો નથી. પરંતુ વિશેષ વિનંતિથી એ જોવા મળ્યો. એના અતિથિગૃહમાં રાત્રિરોકાણ કર્યું. મહેલની ટોચ ઉપરથી કરેલા સાગરદર્શનની આહ્લાદક સ્મૃતિ હજુ મનમાં તાજી છે. મહેલની ટોચ ઉપરથી, નીચે સાગરના કિનારે નજર જાય. સાગરનો કિનારો ખૂબ સ્વચ્છ છે. રૂપેરી રેતી ઉપર ચળકતું પાણી સ્ફટિકસ્વચ્છ હતું. સમુદ્રના કિનારે ઘણું ફર્યા. સમુદ્ર શાંત હતો. વેરાવળ-સોમનાથ-પોંડિચેરીના સમુદ્ર જેવો એ ઘૂઘવતો નહોતો. સમુદ્રના પાણીમાં ચાલતી વખતે નીચેની, પ્રમાણમાં કઠણ સપાટીનો ટેકો આપનારો અનુભવ થતો હતો. વલસાડ જિલ્લાના નારગોલનો દરિયાકિનારો સ્વચ્છ અને શાંત છે, પણ ત્યાં દરિયાકિનારાના પાણીમાં ચાલતી વખતે પગ માટીમાં ખૂંપી જતા હતા. વિજયવિલાસના દરિયાકિનારે ચાલતી વખતે જુદો અનુભવ થયો. મદ્રાસનો બહુ વખણાયેલો મરીના બીચ જોયો છે. મહાબલિપુરમ્‌ની સમુદ્રકિનારો નિહાળ્યો છે, પણ નારગોલ અને માંડવીના દરિયાના શાંત-એકાંત કિનારાના સ્વચ્છ સૌંદર્ય જોડે તુલના કરતા મરીના બીચ મને કોઈ હિસાબમાં જણાતો નથી. મરીના બીચ શહેરી સભ્યતાના આક્રમણથી ડહોળાયેલો છે. જ્યારે માંડવીનો દરિયાકિનારો એની આદિમ પ્રાકૃતિક રમણીયતા જાળવી શક્યો છે.

* * *

માંડવીથી થોડે દૂર આસાર (મંદિર)નું મોટું સ્થાનક આવેલું છે. કચ્છની મારી મુલાકાતનું ચોથું અને છેલ્લું ચરણ માતાના મઢનું આશાપુરા મંદિર. કચ્છમાં આઈ આશાપુરાનું સ્વયં પ્રાગટ્ય થયું છે. નગર સમૈની ગાદી ઉપર આવેલા પરાક્રમી સમો બામનીએ ઘુમલી ઉપર ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો. પાછા વળતા કચ્છમાં મઢ ગામે રાતવાસો કર્યો. રાત્રિએ હિંગળાજ માતાએ સ્વપ્નમાં એને કહ્યું, તારી આશા પૂર્ણ થઈ છે. આ સ્થળે સવારે તને માતાજીની સ્વયંભૂ મૂર્તિના દર્શન થશે. એની પ્રતિષ્ઠા કરી, તું પૂજન કરજે. બામનીને એ રીતે સવારે મૂર્તિના દર્શન થયા અને આશા પૂર્ણ કરનાર માતા આશાપુરા નામે પ્રતિષ્ઠ થયા. હિંગળાજ માતાનો તેઓ બીજો અવતાર ગણાય છે.

કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના એક સમયના શાસકો-જાડેજાઓના કુળદેવી તરીકે આશાપુરા છે. માત્ર જાડેજાઓના જ નહીં, કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી ઘણી કોમોના આશાપુરા કુળદેવી છે. 'મધદરિયે પોતાનો આશાદીપ જલતો રાખનાર આશાપુરાને' કચ્છનો સાહસખેડુ ખારવો 'આસાર'ના નામે ઓળખે છે. દૂર દેશાવરથી સાગર ખેડી માંડવી બંદર પહોંચતો ખારવો દરિયામાંથી આસારનું સ્થાનક જુએ છે ત્યારે ઘરે પહોંચ્યાનો એને નિરાંતનો સંતોષ થાય છે.'

આજથી હજારેક વર્ષ પહેલા કચ્છમાં આઈ આશાપુરાનું સ્વયં પ્રાગટ્ય થયું. મૂર્તિ આમ ઘણી પ્રાચીન છે. હાલનું મઢ ગામનું આશાપુરા મંદિર,

જોકે, ઓગણીસમી સદીનું છે (ધરતીકંપમાં નષ્ટ થયેલા મંદિરનો વિ. સં. ૧૮૭૫માં જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો). આશાપુરાના પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં સજીવ શાંતિ છે. આશા અને શ્રદ્ધાના પુનિત ભાવનું સ્ફુરણ ત્યાં થાય છે. માતાના મઢમાં આશાપુરાનાં દર્શન કરી, વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં આવેલા મારા નિવાસસ્થાન 'આશાપુરા' ભાગી પ્રયાણ કર્યું! — દિલાવરસિંહ જાડેજા

(૧.'કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન,' પૃ. ૬૬-૬૮; શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ.)

O

વાચકો લખે છે

શુભેચ્છક, અમદાવાદ

'અખંડ આનંદ'ની સામગ્રી ઉત્તરોત્તર વધારે સારી રહી છે. આ રીતે કોઈ સામયિકને નવું જીવન મળ્યું હોય એવું મારી જાણમાં નથી.

મુકુંદરાય રાણાવાયા, લંડન

'અખંડ આનંદ'માં રોનક આવતી જાય છે. મારું કુટુંબ પૂર્વ આફ્રિકા અને ઇંગ્લૅંડના વસવાટ દરમિયાન, ઈ. સ. ૧૯૫૪થી 'અખંડ આનંદ' ઘરમાં વસાવી વંચાતું આવ્યું છે. આ સાથે આજીવન લવાજમ પરત્વે દસ પાઉંડની સ્વૈચ્છિક ભેટ મોકલાવું છું.

ગોવિંદભાઈ રાવળ, વિશ્વમંગલમ્-અનેરા

'અખંડ આનંદ'ના સંપાદનમાં એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિની ઓળખ થાય છે.

રસિક એન. શાહ, અમલસાડ

જાન્યુઆરી-૨૦૦૧નો 'અખંડ આનંદ'નો અંક ખરેખર સુંદર રહ્યો. વિશેષે કરીને 'ખુદાના બંદા', 'પાનખરની કૂંપળ', 'ગાંધીવાણી', 'ગીતા પરિચય', 'બજારુ સંસ્કૃતિ', 'ધરતીનું હીર', 'ગૃહગંગાને તીરે' મને અંગત રીતે વધુ ગમ્યા.

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૨૦૦૦ના અંક સાથે તે દસમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખંડ આનંદ' માસિકનું દેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- કરાયું છે.

(ખ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા. ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ.૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૫૦ છે.

(ગ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ. ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ. ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ. ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

નોંધ : (૧) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(૨) જે આજીવન ગ્રાહકો દિવંગત થયા હોય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનંતી છે.

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

નવા આજીવન ગ્રાહકો તથા
સ્વૈચ્છિક લવાજમ - ભેટ

નવા આજીવન ગ્રાહકો
તા ૧-૧૨-૨૦૦૦થી તા ૩૧-૧-૨૦૦૧

૧ શ્રી એન વી આર એન્જિનિયરિંગ કોલેજ સુરત
૨ શ્રી હર્ષ મુન્શી પારજી અમદાવાદ
૩ શ્રી ચંદ્રિકા જયંતભાઈ કાપડિયા અમદાવાદ
૪ શ્રી પરાગ દવે યુ એસ એ
૫ શ્રી સમીર દવે યુ એસ એ
૬ શ્રી અમલાની રજનીકાંત યુ એસ એ
૭ શ્રી મુકુંદરાય બી શેઠ મુંબઈ
૮ શ્રી ભરત ડી શાહ નાગપુર
૯ શ્રી હર્ષદ ડી શાહ નાગપુર
૧૦ શ્રીમતી રત્નાબહેન કે નાગર અમદાવાદ
૧૧ ડૉ શ્રી ભરતભાઈ એમ પટેલ સુરત
૧૨ શ્રી રૂપેશકુમાર યોગેશભાઈ પટેલ ગાંધીનગર
૧૩ શ્રી ભૂપતભાઈ ભુરાભાઈ વોરા ગાંધીનગર
૧૪ શ્રી મુકેશ એમ શાહ મુંબઈ
૧૫ શ્રી પ્રવીણભાઈ ડાહ્યાભાઈ પટેલ આણંદ
૧૬ શ્રી ધીરુભાઈ આર ચૌહાણ યુ એસ એ
૧૭ શ્રી દયારામ રીડિંગ રૂમ એન્ડ લાઇબ્રેરી જામનગર
૧૮ શ્રી દિલીપ એન ભટ્ટ મુંબઈ
૧૯ શ્રી અવિનાશ રતનલાલ શાહ દાહોદ (જિ પંચમહાલ)
૨૦ ડૉ શ્રી જશવંતલાલ કેશવલાલ શાહ વડોદરા
૨૧ શ્રી મુજાહીદખાન નવાબખાન પઠાણ મુંબઈ
૨૨ શ્રીમતી મિની દિલીપભાઈ પરીખ અમદાવાદ
૨૩ શ્રી ઉમેશભાઈ ભટ્ટ અમદાવાદ
૨૪ શ્રી પ્રકાશભાઈ પી શાહ (c/o Sewa Rural) ઝઘડિયા (જિ ભરૂચ)
૨૫ ડૉ શ્રી હરિવદન જે કોટેચા મુંબઈ
૨૬ શ્રી વેદમાતા ગાયત્રી મંદિર ડાકોર
૨૭ શ્રી નવીનચંદ્ર ડી મહેતા મુંબઈ
૨૮ શ્રીમતી પ્રીતિબહેન દિનેશભાઈ મનુભાઈ શાહ અમદાવાદ
૨૯ શ્રીમતી પ્રભા રમેશ ભટ્ટ અમદાવાદ
૩૦ શ્રી પ્રમોદ જે મહેતા યુ એસ એ
૩૧ ડૉ શ્રી શૈલેષ એન શાહ સુરત
૩૨ ડૉ શ્રી મુકુંદભાઈ દવે ભરૂચ
૩૩ ડૉ શ્રી પ્રદીપભાઈ શાહ સાવરકુંડલા
૩૪ ડૉ શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન વિવેકાનંદ મેમોરિયલ લાઇબ્રેરી પોરબંદર
૩૫ શ્રી પ્રાગકુંવરબા લાઇબ્રેરી ધ્રોલ (જિ જામનગર)
૩૬ શ્રી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ડીસા (બી કે)
૩૭ શ્રી નાગરિક જ્ઞાન લાઇબ્રેરી ડીસા (બી કે)
૩૮ ડૉ શ્રી ડી એન પી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ ડીસા (બી કે)
૩૯ શ્રી જૂના ડીસા હાઇસ્કૂલ ડીસા (બી કે)

મુંબઈ ઑફિસેથી આજીવન ગ્રાહક
(તા ૧-૧૨-૨૦૦૦થી તા ૩૧-૧-૨૦૦૧)

૧ શ્રી મહેન્દ્ર એમ શાહ યુ કે
૨ શ્રી નયનાબહેન નિરંજન દેસાઈ મુંબઈ
૩ શ્રી નીલેશ નટવરલાલ દલાલ મુંબઈ
૪ શ્રીમતી કવિતા ખેમાણી મુંબઈ
૫ શ્રી સિદ્ધાર્થ દિનેશ દેસાઈ યુ કે
૬ શ્રી કિરણ કે નાગરી મુંબઈ

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઓફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર,
અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ	: રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦	થાપણ	: રૂા. ૩,૭૨,૧૮,૮૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ	: રૂા. ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦	કાર્યકારી ભંડોળ	: રૂા. ૬,૧૭,૭૯,૪૬,૪૪૨
ધિરાણો	: રૂા.૧,૧૧,૯૨,૭૮,૦૭૭	નફો	: રૂા. ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦)

○ તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કૉમ્પ્યુટરાઇઝ્ડ બેંક
○ સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
○ ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
○ એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાકીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને. ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ. ૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ. ૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ. ૧૫.૦૦

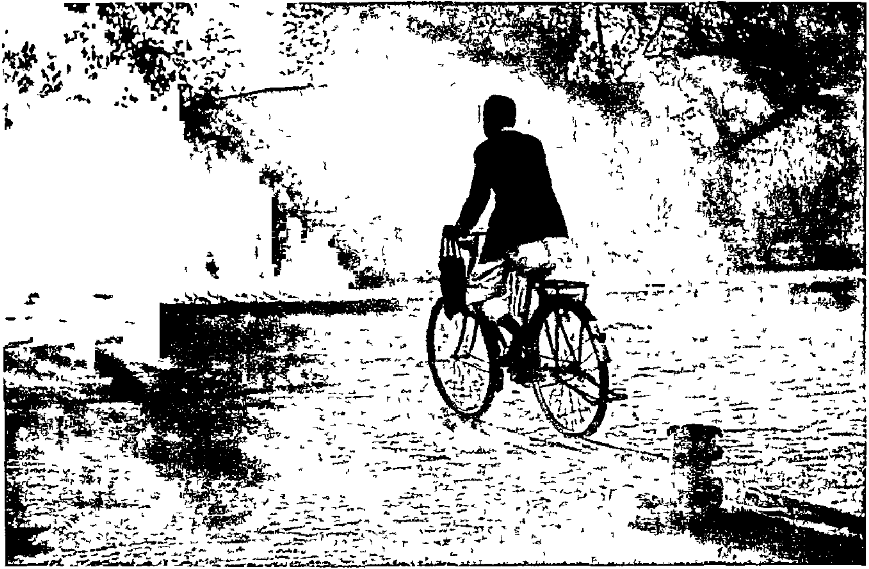

તસવીર   સોમાભાઈ મિસ્ત્રી

Registered No. GAMC 937

[illegible] અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભવન
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

તસવીર : વિ…

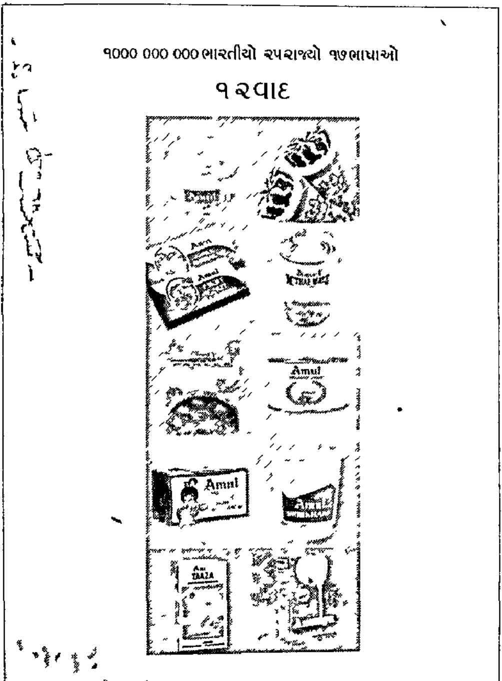

FCB ULKA 29 3 GUJ

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમા માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારના શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામા આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતા સાદી ભાષામા અને સરળ શૈલીમા સરસ રીતે આલેખાયેલા હોવા જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમા રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રંથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે

૨ સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમા પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનુ પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનુ મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાંબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. **કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછુ મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલુ પરબીડિયુ મોકલવા કરતા ઉપરની પદ્ધતિ બને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતા, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવુ નહીં

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતા લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામા આવે છે

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યા હોય તો સાથે તેનુ ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનુ અને લેખ મોકલવાનુ સરનામુ નીચે પ્રમાણે છે .

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમા તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ –૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમા અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામુ બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવુ.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અંકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમા લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવુ.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનુ પૂરું નામ-સરનામુ પીનકોડ નંબર સાથે લખવુ.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં ૫૩૫૭૭૨૪: ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

મે, ૨૦૦૧

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન. અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી. શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન. શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

વૈશાખ-જેઠ ૨૦૫૭ — મે, ૨૦૦૧

૧ પતંગિયાની અમૃતયાત્રા ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યો । ગુણવંત શાહ — ૫

૨ કબીર-વાણી ક્ષિતિમોહન સેન — ૯

૩ આપણો કવિતાવારસો થોડો વગડાનો શ્વાસ/જયન્ત પાઠક ચન્દ્રકાન્ત શેઠ — ૧૦

૪ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ ગરવી ગુજરાત/વાગીભાઈ પુરોહિત,
જય જય હે ગુજરાત !/ગોવિન્દભાઈ પટેલ — ૧૩

૫ નવાં કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) — ૧૪
ગુરુજી !/જયન્ત પાઠક, ગઝલ/ભરત યાજ્ઞિક, સ્વપ્ન/પ્રિયવદન શેઠ
મોસમી ફાગ/ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, કેવળ અદ્વૈત/પ્રિયવદન નીતમરાય પાઠક
જાગે/સુરેશ ઝવેરી 'બેફિકર', ગઝલ/બેન્યાઝ ધ્રોલવી

૬ વાર્તાજગત માનુ હિસુ/ભારતી ર. દવે, છકડો/માય ડિયર જયુ — ૧૬

૭ સત્યઘટના પ્રકાશની દિશામાં/કનિષ્ઠા — ૨૭

૮ અનુભવ દીવાબાઈ/બી. કેશરશિવમ — ૩૧

૯ સમીક્ષણ ભગિની નિવેદિતા અને શ્રીમા શારદામણિદેવી — ૩૪
પશ્ચિમની તેજસ્વિતા અને પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા/જ્યોતિબહેન થાનકી

૧૦ લલિત નિબંધ સ્પર્શ/રામશંકર ઠાકર — ૪૨

૧૧ ચિંતન જીવન અને મૃત્યુ/વનિત શાહ — ૪૫

૧૨.	આરોગ્ય : તમાકુની પડીકીઓ એટલે જીવતા મોતને આમંત્રણ/ડૉ. કિરણ શીંગ્લોત	૫૦
૧૩.	પ્રવચન : આઈ.ટી. ક્ષેત્રે દેશના તેજસ્વી સપૂત દેવાંગ મહેતાનું પ્રવચન	૫૫
૧૪.	નવી સદીના ઉંબરે : જ્ઞાનમાંથી સંપત્તિસર્જન/દિનેશ શુક્લ	૬૦
૧૫.	શતાબ્દી-વંદના : જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર	૬૩
૧૬.	હાસ્ય : 'બંધ કરો, આ શૅરબજાર !'/રાજેન્દ્ર જ. જોશી	૬૮
૧૭.	જૂની રંગભૂમિ : મીઠા ઉજાગરા/સુરેશ દલાલ, સામે પૂરે તરનારને.../દિનકર ભોજક	૭૧
૧૮.	માર્ગદર્શન : મૂંઝવણ યૌવનની/ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ	૭૮
૧૯.	સંવેદનકથા : 'ભૂકંપે મને દાટી દીધી હોત તો–'/મણિલાલ હ. પટેલ	૮૧
૨૦.	ધરતીનું હીર : ડૉક્ટરની નોંધપોથી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	૮૨
૨૧.	ગૃહગંગાને તીરે : બાની વાચનરસિકતા/પ્રફુલ્લ રાવલ બા : અવિસ્મરણીય અસ્તિત્વ/ભારતી ભટ્ટ	૮૫
૨૨.	જોયેલું ને જાણેલું : એ જ પ્રાર્થના/જ્યોતિ મનસુખભાઈ ભટ્ટ વિશ્વાસ/રસિક વાગજારા શિક્ષકજન તો તેને કહીએ.../ભોગીલાલ જી. સોની દાક્તરી કામગીરી/ડૉ. જયંતીલાલ એસ. શાહ	૮૯
૨૩.	સંકલન : અમેરિકામાં ધૂમ્રપાનમાં ઘટાડો, ભારતમાં વધારો! સ્વદેશાગમન/ઉદયન ઠક્કર ટ્રૅક્ટર બને ગાય/મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક' ઊંચી કહેવાતી મૉડર્ન સ્કૂલો.../જયાબહેન શાહ	૯૪
૨૪.	તંત્રીની વાત : ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા વાચકો લખે છે 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે	૯૯

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિજય દલાલ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૨૪] વૈશાખ-જેઠ ૨૦૫૭ [મે ૨૦૦૧

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो।

(કઠોપનિષદ, અધ્યાય ૧, પ્રથમ વલ્લી, શ્લોક ૨૭)

નથી થતો ધરવ કદી,
મનુષ્યને ધન થકી !

આ વર્ષ વદનીય મહાવીર સ્વામીની ૨૬૦૦મી જન્મજયતીનુ વર્ષ છે બિકાનેરમા મહાવીર ઈન્ટરનેશનલ તરફથી આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞની ઉપસ્થિતિમા પ્રવચન ગોઠવાયુ ત્યારે થોડીક ધનમીમાસા કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો આચાર્યશ્રીની વાણી સાભળવાની તક મળી તે સાથે બે વખત સત્સગ પણ થયો એમનુ પુસ્તક 'મહાવીર કા અર્થશાસ્ત્ર' આજના વૈશ્વિક સદર્ભમા કદાચ વધારે પ્રસ્તુત છે

જાહેર પ્રવચનમા આચાર્યશ્રીએ જૈન શ્રોતાઓ સમક્ષ કેટલીક ક્રાતિકારી વાતો કરી 'મહાવીર આજે પાછા આવે તો પોતાના અનુયાયીઓને જોઈને એમ જ કહે કે 'શુ આ મારા અનુયાયીઓ છે!' હુ અહિસાને એટલુ મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલુ અપરિગ્રહને આપુ છુ હિસાના મૂળને દૂર કર્યા વિના અહિસાની વાતો કરવાનો અર્થ નથી અહિસાની આરાધના માટે આજીવિકાની શુદ્ધિ ખૂબ જરૂરી છે હિસાના મૂળમા સગ્રહખોરી રહેલી છે જે હિસા જોવા મળે છે તે પ્રતિક્રિયાત્મક છે પ્રતિક્રિયાના મૂળને દૂર કરવુ રહ્યુ '

ઉપનિષદોમા અનેક જગ્યાએ આત્માનો મહિમા કરતી વખતે બીજી બધી જ બાબતોને ગૌણ ગણાવવાનો ઉપક્રમ પ્રગટ થયો છે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમા યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે 'હે મૈત્રેયી! હુ હવે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડવાનો છુ માટે મારી મિલકત તારી અને કાત્યાયની વચ્ચે વહેચી આપુ ' મૈત્રેયી જવાબમા કહે છે 'ભગવન્! ધનથી ભરેલી આ આખી પૃથ્વી મને મળે, તો એના વડે અમર બનુ ખરી?' જવાબમા ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે

'ધન વડે અમર થવાની આશા ન રાખી શકાય.' મૈત્રેયી કહે છે: 'જેના વડે હું અમર ન બનું, તે લઈને હું શું કરું? (યેનાહં નામૃતાસ્યાં કિમહં તેન કુર્યામ્).

કઠોપનિષદનો પ્રસંગ જાણીતો છે. નચિકેતાએ જ્યારે યમરાજ પાસે આત્મવિદ્યાની માગણી કરી ત્યારે યમરાજે એની સામે પ્રલોભનો ધરી જોયાં. મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ એવાં રથઘોડા, વાજિંત્રો અને અપ્સરાઓ (સરથાઃ સતૂર્યાઃ રામાઃ) પ્રત્યે રસ દાખવવાને બદલે નચિકેતા પોતાની માગણીને જ વળગી રહ્યો. તેણે યમરાજને કહ્યું: 'મનુષ્યને કદી પણ ધનથી ધરવ થતો નથી, તેથી મારે પ્રાપ્ત કરવા લાયક વરદાન તો એ (આત્મવિદ્યા) જ છે (વરસ્તુ મે વરણીય સ એવ).'

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે આત્મા તો દીકરા અને ધન કરતાંય વહાલો છે (પ્રેયઃ પુત્રાત્ પ્રિયો વિત્તાત્). ઋષિઓની બધી વાતોમાં આત્મા જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. ઋષિઓની વાતનો સાર એ છે કે જગતમાં જે કંઈ ગમતું જણાય તે આત્માને કારણે જ ગમતું હોય છે. પ્રિય જણાતી બાબતોની લાંબી યાદી કરીને યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે: 'ધનની કામનાને કારણે ધન વહાલું નથી લાગતું, પરંતુ આત્માને કારણે ધન વહાલું લાગે છે. (ન વા અરે વિત્તસ્ય કામાય વિત્તં પ્રિય ભવતિ આત્મનસ્તુ કામાય (વિત્તં પ્રિય ભવતિ).'

ઋષિઓની આત્મકેન્દ્રી વાતો સાંભળીને પ્રશ્નો ઊઠે: શું ઋષિઓ ધનવિરોધી હતા? શું ધનવિરોધી જીવનશૈલી શક્ય છે? એ શક્ય હોય તોય ઇચ્છનીય ખરી? આત્માનો મહિમા કરવાનો ઉપક્રમ ધનવિરોધી વલણ દર્શાવનારો નથી. ધન ગમે તેટલું હોય તોય માણસના માંહ્યલાને ધરવ થાય એની ખાતરી ન આપી શકે. પરિતૃપ્તિ કેવળ ભૌતિક બાબત નથી. એ શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક એવી દિવ્ય ઘટના છે. આદર્શ સમાજ એટલે પરિતૃપ્ત સમાજ. પરિતૃપ્ત સમાજમાં તાણ, અશાંતિ, રોગ, ગરીબી અને ગંદકીનું પ્રમાણ ઓછું હોય. પરિતૃપ્ત સમાજમાં અહિંસા સહજ હોય અને હિંસાનું પ્રમાણ ઓછું હોય. પરિતૃપ્તિ મૂળે એક આધ્યાત્મિક ઘટના છે. ધનવાન સમાજ પરિતૃપ્ત સમાજ હોય જ એની ખાતરી ન રાખી શકાય.

સમાજ ભણી એક જ નજર નાખીએ તો જ્યાં જુઓ ત્યાં અતૃપ્ત ધનપતિઓ જોવા મળશે. ઋષિઓ ધનવિરોધી ન હતા. તેઓ ધનને આત્મભાવના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોનારા હતા. જો તેઓ ધનવિરોધી હોત તો અન્નબ્રહ્મનો મહિમા કરીને એવું ન કહે: 'અન્નં વૈ વિશ્વમ્.' અન્નને બ્રહ્મનો દરજ્જો આપનારા ઋષિઓને દ્રવ્યવિરોધી શી રીતે કહેવા? અન્નનો મહિમા કરતી વખતે ઋષિ ચાર વ્રત પ્રબોધે છે: અન્નની નિંદા ન કરવી, અન્નની અવહેલના ન કરવી, અન્ન બહુ પેદા કરવું અને ઘરે આવેલા કોઈને પ્રતિકૂળ જવાબ ન આપવો. અન્નને બ્રહ્મનો દરજ્જો આપનારા ઋષિઓએ પશુઓનો અને ખાસ

કરીને ગાયોનો મહિમા પણ કર્યો છે 'ગોધણ' શબ્દ 'ગોધન' પરથી આવેલો છે 'ધનધાન્ય' સમાસમાં પણ 'ધન' અને 'ધાન્ય' એકરૂપ છે ટૂંકમાં ઋષિઓ સમૃદ્ધિના વિરોધી ન હતા

રાજા જનકે યજ્ઞ કર્યો ઘણા બ્રાહ્મણો ભેગા થયા હતા જનકને જાણવાનું મન થયું કે બધા બ્રાહ્મણોમાં સૌથી વિદ્વાન કોણ હશે તેમણે હજાર ગાયો વાડામાં પૂરી રાખી અને દરેક ગાયના શિંગડા પર દસ દસ સોનામહોરો બંધાવી જનકે બ્રાહ્મણોને કહ્યું 'તમારામાંથી જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન સૌથી વધારે હોય તે બ્રાહ્મણ આ ગાયોને હાંકી જાય ' બ્રાહ્મણોમાંથી કોઈની હિંમત ચાલી નહીં પછી યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યને કહ્યું 'બેટા સામશ્રવા! આ ગાયોને હાંકી જા ' શિષ્ય ગાયોને હાંકી ગયો એટલે બ્રાહ્મણો ક્રોધે ભરાયા ત્યાર પછી વિદ્વાનો વચ્ચે બ્રહ્મ અંગે શાસ્ત્રાર્થ થયો, તેની વાત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં થઈ છે યાજ્ઞવલ્ક્ય આત્મજ્ઞાની ઋષિ હતા, પણ ધનવિરોધી ન હતા

આજની પરિસ્થિતિમાં ધન પ્રત્યે કેવો અભિગમ રાખી શકાય? બે છેડાઓ વચ્ચે રહેલા સત્યને પામવાનું છે એક છેડે ધનઘેલછા છે અને બીજે છેડે ધનવિરોધ છે ધનવાન માણસને ગમે તેટલી કમાણી પછી પણ તૃપ્તિ નથી થતી એ વધારે ને વધારે ધન મેળવવા માટે જીવનની શાંતિ ખોઈ બેસે છે બહુ ઓછા ધનવાનો અંદરથી સુખી જોવા મળે છે આવું કેમ બને છે?

હરામના પૈસા પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધી પડ્યું છે ગમે તે ભોગે અને ગમે તે રીતે પૈસા બનાવવાની વૃત્તિ વધતી જાય છે કોઈના લોભને થોભ નથી સંતોષની પ્રતિષ્ઠા ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતી જાય છે જેટલું મળે તેટલું ઓછું જ પડે છે ગમે તેટલો પૈસો પણ તૃપ્તિનો અનુભવ નથી કરાવતો વાત સાવ સાચી છે ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યઃ ધનથી ધરવ નથી થતો, તેનો અર્થ એ કે કેવળ ધનથી ધરવ નથી થતો ધન જરૂરી છે, પરંતુ માત્ર ધનવાન હોવું પૂરતું નથી

ગરીબ હોય તેને પ્રશ્ન થાય છે શું ખાવું? માલદાર હોય તેને પ્રશ્ન થાય છે શું ન ખાવું? અતિ ધનવાન અને અતિ ગરીબ એવા માણસો ખરેખર દુઃખી હોય છે કાળી કમાણી પણ દુઃખી કરનારી છે અને કારમી ગરીબી પણ દુઃખી કરનારી છે બે અતિઓ વચ્ચેના કોઈ બિંદુ પર સ્વસ્થતાનો નિવાસ હોવો જોઈએ सम्यक् समृद्धि વિનાના સમાજમાં ધર્મ પણ સંગડાતો રહે છે ગરીબી સ્વભાવે અધ્યાત્મ-વિરોધી ઘટના છે ગાંધીજીએ એને 'હિંસાના સૌથી વરવા સ્વરૂપ' તરીકે વર્ણવી હતી ગરીબીનો મહિમા ન થઈ શકે ઋષિઓ દરિદ્રનારાયણનો નહીં, સમૃદ્ધિ નારાયણનો મહિમા કરનારા હતા

મહાવીરે સાધનશુદ્ધિ પર ભાર મૂકેલો અને ગંદા ધનથી બચવા માટે ત્રણ સૂત્રો આપેલાં

(૧) ત્રાજવા પર તોલતી વખતે રમત ન કરવી.

(૨) દુકાનમાં ગ્રાહકને જે માલ બતાવાય તે જ આપવામાં આવે.

(૩) કોઈની થાપણ આપણે ત્યાં હોય તો તે હડપ ન કરાય.

કોઈ ધનવાન ગંદી કમાણી કરીને મોટું દાન કરે ત્યારે મોરલા મારીને ચકલાંને ચણ નાખતો હોય છે. આપણે ત્યાં માણસના શોષણને હિંસા ગણવાનો રિવાજ નથી. પરિણામે પાપની કમાણી કર્યા બાદ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે દાનધરમ કરવાની ફૅશન ચાલતી રહે છે. ઍસિડિટીથી બચવા માટે કોઈ દૂધ(આલ્કલી) પીએ, તેમ પાપગ્રંથિના નિવારણ માટે દાનપુણ્ય કરવામાં આવે છે. આવું કરવામાં ક્યાંય પ્રામાણિકતાની પ્રતિષ્ઠા થતી નથી. કોઈ ધર્મોપદેશક પોતાના અનુયાયીઓને આજીવિકા શુદ્ધ રાખવાનો આગ્રહ કરતો નથી. ભગવાન બુદ્ધે અષ્ટાંગ માર્ગ બતાવ્યો તેમાં 'સમ્યક્ આજીવ' એટલે કે સમ્યક્ આજીવિકાનો આગ્રહ સેવ્યો.

ઘરમાં એક પણ રૂપિયો હરામની કમાણી દ્વારા ન આવે એવા સંકલ્પ પછી જ સંસારીના ધર્મોદયની શરૂઆત થતી હોય છે. પૈસાનો અનાદર નથી કરવાનો. સ્વચ્છ કમાણી વગર સ્વસ્થ જીવનચર્યા શક્ય નથી. આવશ્યક સુખસગવડ પ્રાપ્ત થાય પછી અનાવશ્યક બાબતોથી બચવાની કળા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે ભવ્ય બંગલામાં પણ સુખશાંતિ જોવા મળતી નથી. બહારની સમૃદ્ધિ અંદરના સુખની ખાતરી નથી આપતી. જ્યાં સંતોષ (enoughness) નથી, ત્યાં શાંતિ નથી અને શાંતિ ન હોય ત્યાં સુખ ક્યાંથી? આપણે ત્યાં એક મધુર સમાસ પ્રચલિત છે: 'સુખશાંતિ.' તૃપ્તિનો નાળસંબંધ સુખશાંતિ સાથે છે અને શાંતિના મૂળિયાં આત્મભાવમાં રહેલાં જણાય છે.

માણસને તરસ પાણીની જ લાગે છે, કોકાકોલાની નથી લાગતી. ટી.વી. પર આવતી જાહેરાતો માણસની અસલી તરસને અને ભૂખને પ્રદૂષિત કરે છે અને અનાવશ્યક ચીજોને આવશ્યક બનાવી દે છે. આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં નહીં, પરંતુ પશ્ચિમની ખર્ચ-સંસ્કૃતિનાં સંતાનો બનતાં જઈએ છીએ. પરિણામે ગંદી કમાણી પ્રત્યેની સૂગ ઘટતી રહી છે. અશુદ્ધ આજીવિકાને સાધુજનો પણ ધર્મવિરોધી બાબત ગણતા નથી. ધનતેરસના દિવસે ખરેખર તો ધનતેરસની ઉજવણી થતી રહે છે. લાભ અને લોભની જુગલબંધી પાકી થતી જાય છે. લોભવૃત્તિ ટળે તેમાં લક્ષ્મીનો અનાદર નથી. અતિલોભ લક્ષ્મીને અપમાનિત કરતો હોય છે. લક્ષ્મીની ખરી શોભા સંતોષ વગર પ્રગટ થતી નથી. ધનનું મહત્ત્વ, જીવનના મહત્ત્વ કરતાંય વધી પડે એ હદે વાત પહોંચી છે. ધન આદરણીય છે, પરંતુ જીવન પરમ આદરણીય છે.

○ ○ ○

કબીર-વાણી

(૧)

સંતો સહજ સમાધિ ભલી
સાંઈ સે મિલન ભયો જા દિનસે
સુરત ન અંત ચલી ॥
આંખ ન મૂંદૂં કાન ન રૂંધૂં,
કાયા કષ્ટ ન ધારું।
ખૂલે નયન મૈં હંસ હંસ દેખૂં
સુંદર રૂપ નિહારું ॥
કહું સો નામ સુનું સો સુમિરન
જો કરૂં સો પૂજા।
ગિરહ ઉદ્યાન એક સમ દેખૂં
ભાવ મિટાઉં દૂજા ॥
જહાં જહાં જાઉં સોઈ પરિક્રમા
જો કુછ કરું સો સેવા।
જબ સોઉં તબ કરૂં દંડવત।
પૂજૂં ઔર ન દેવા ॥
શબ્દ નિરંતર મનુઆ રાતા
મલિન વચન ત્યાગી।
ઉઠત બૈઠત કબહુ ન બિસરૈ
ઐસી તાડી લાગી ॥
કહૈ કબીર યહ ઉન્મુન રહની
સો પરગટ કર ગાઈ।
દુખ સુખ કે ઇક પરે પરમ સુખ
તેહિ મેં રહા સમાઈ ॥

હે સાધુ, સહજ સમાધિ જ સારી. સ્વામીની સાથે જે દિવસે મિલન થયું છે તે દિવસથી પ્રેમની લીલાનો ક્યારેય અંત આવ્યો નથી. હું આંખ મીંચતો નથી, કાન રૂંધતો નથી. દેહને કોઈ કષ્ટ આપતો નથી. નયન ખોલીને હું હસી હસીને જોઉં છું અને સર્વત્ર એનું સુંદર રૂપ જોવા પામું છું. તે નામ ઉચ્ચારું છું, જે સાંભળું છું ત્યારે તેઓનું જ સ્મરણ કરું છું. જે કાંઈ કરું છું તે પૂજા છે. ઉદ્યાન અને વસ્તી મારે માટે એક જ છે. આજે મારા દ્વૈત મટી ગયા છે. જ્યાં પણ જાઉં છું તેઓની જ પ્રદક્ષિણા કરું છું. જે કાંઈ કરું છું તે તેઓની જ સેવા છે. જ્યારે સૂઈ જાઉં છું ત્યારે તેઓના ચરણમાં પ્રણત થાઉં છું. અન્ય પૂજનીય મારે બીજું નથી. મારી રસનાએ મલિન વચનનો ત્યાગ કર્યો છે. તે રાતદિવસ તેઓનું ગાન ગાયે જાય છે. ઊઠતાં બેસતાં ક્યારેય વિસ્મૃત થઈ શકતા નથી. મારા ધ્યાનમાં તેઓના ગાનનો તાર એવો લાગી જાય છે. કબીર કહે છે ' મારો પ્રાણ ઉન્મના, જે પ્રચ્છન્ન છે તે જ પ્રકાશ કરી ગાઉં છું. દુઃખ સુખને પેલે પાર જે એક પરમ સુખ છે તેમાં જ હું સર્વદા ડૂબેલો છું."

(૨)

જાકો લગી શબ્દ કી ચોટ।
ક્યા પોખર ક્યા કૂવા બાવડી
ક્યા ખાઈ ક્યા કોટ।
ક્યા બરછી ક્યા છુરી કટારી
ક્યા ઢાલનકી ઓટ ॥

તે ધ્વનિએ જેના હૃદયમાં આઘાત કર્યો છે પુષ્કરિણી, કૂવો, વાવ, ખાઈ, ભીંત (પ્રાચીર) કેવી રીતે તેને રોકી શકશે? ભાલો, છરી, ઢાલ કશું તેને શું કરી શકશે?

(૩)

તીરથ મેં તો સબ પાની હૈ
હોવે નહીં કછુ અન્હાય દેખા।
પ્રતિમા સકલ તો જડ હૈ
બોલે નહીં બોલાય દેખા ॥
પુરાન કુરાન સબ બાત હૈ
યા ઘટકા પરદા ખોલ દેખા।
અનુભવ કી બાત કબીર કહૈ
યહ સબ હૈ ઝૂઠી પોલ દેખા ॥

તીર્થમાં તો કેવળ પાણી છે. તેમાં કાંઈ ફળ નથી. તે તો મેં સ્નાન કરી જોઈ લીધું છે. પ્રતિમાઓ તો જડ છે, કશી વાત જ કરતી નથી - મેં બોલાવીને જોયું છે. પુરાણ કુરાન તો કેવળ વાતો જ છે, પરદા ખોલીને મેં જોયું છે. કબીર તો માત્ર અનુભવ કરેલી વાત કહે છે. બીજું બધું જે શૂન્ય અને અસત્ય સારવિહીન છે તે મેં બરાબર જોયું છે.

(કબીર: ક્ષિતિમોહન સેન, ગુજરાતી અનુવાદ: મોહનલાલ પટેલ)

થોડો વગડાનો શ્વાસ

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં,
પ્હાડોનાં હાડ મારા પિંડમાં ને
નાડીમાં નાનેરી નદીઓનાં નીર;
છાતીમાં બુલબુલનો માળો ને
આંગળીમાં આદિવાસીનું તીણું તીર;
રોમ મારાં ફરકે છે ઘાસમાં,
થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં.

સૂરજનો રંગ મારાં પાંદડાં પીએ ને
પીએ માટીની ગંધ મારાં મૂળ;
અર્ધું તે અંગ મારું પીળાં પતંગિયાં ને
અર્ધું તે તમરાંનું કુળ;
થોડો અંધારે, થોડો ઉજાસમાં,
થોડો ધરતીમાં, થોડો આકાશમાં,
થોડો વગડાનો શ્વાસ મારા શ્વાસમાં.

૨૪-૬-૧૯૭૨ — જયન્ત પાઠક
(ક્ષણોમાં જીવું છું, પ્ર. આ. ૧૯૯૭, પૃ. ૨૦૮)

કવિ શ્રી જયન્ત પાઠકનાં કાવ્યોનું સંપાદન કરતાં ડૉ. સુરેશ દલાલે અભિપ્રાય તે સંપાદિત ગ્રંથનું શીર્ષક આપ્યું: 'વગડાનો શ્વાસ'. એમણે એમ કરતાં આ કવિની કવિતાની ધોરી નસ બરોબર પકડી લીધી! ગુજરાતી સાહિત્યમાં વતનપરસ્તીનાં – વતનપ્રીતિનાં કાવ્યોનો જો સંચય કરવાનો હોય તો તેમાં અનિવાર્યતયા જયન્ત પાઠકની કવિતાને માનભર્યું સ્થાન આપવાનું થાય જ.

શ્રી જયન્ત પાઠકની કવિતામાં કુલ-પરંપરાએ જ્યાં રહેવાનું હોય તે વતન – એટલો મર્યાદિત અર્થ 'વતન'નો લેવાવો જોઈએ નહીં. અહીં વતનની કવિની અસલિયત સાથે સંબંધ છે. કવિ જે કંઈ સ્થૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મ દેહભાવે, સંસ્કાર તેમ જ સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાએ છે તેની સાથે એમની અસલિયતને સંબંધ છે. માભોમ કવિના પગ તળે જ નથી; તે કવિના હાડપિંડમાં – લોહીમાંસમાં – રોમેરોમમાં – હૃદયમાં પણ છે. કવિના હોવાપણાની તેમ જ થવાપણાનો આધાર - આશ્રય એ છે; કવિની હસ્તી અને એમની વ્યક્તિતાની એ બુનિયાદ છે. કવિમાંથી એમની ધરતી – એમની માભોમની બાદબાકી થાય તો શું બચે? આ કવિમાં જે કંઈ રંગ-રસ, તેજ-સત્ત્વ, હીર-હોંશ છે એમાં એમની માભોમનું – એમની વતનની માટીનું મોટું આલંબન છે. જેનો ખોળો કવિએ જન્મીને ખૂંદ્યો છે,

જેના ખોળે કવિ ઊછર્યા ને ઘડાયા છે એ ધરતી સાથેનો કવિનો સંબંધ જનેતા જેવો જ સીધો લોહીનો – આત્મીયતાનો છે. કવિ પોતાના અણુઅણુમા ધરતીનુ અસ્તિત્વ, એનો વિસ્તાર, એનુ સ્પંદન કે પ્રસ્પંદ અનુભવે છે. કવિને માટે એમની આસપાસનુ વાતાવરણ, આસપાસની ચરાચર સૃષ્ટિ એમની જ હસ્તીના એક ભાગરૂપ છે. જે શ્વાસે એમના પગનો ચરખો ચાલે છે એ શ્વાસમા એમના વતનનો – વતનના વગડાનો શ્વાસ અનુભવે છે. કવિ એમના ગ્રામીણ-આદિવાસી પ્રદેશથી ભલે સેંકડો કિલોમિટર દૂર સુરત શહેરમા વસતા હોય, પરંતુ શહેરમા વસતા છતા એ પૂરા શહેરી નથી, એમનામા એમના વતનનો ગામઠી-તળપદો અંશ બચ્યો છે. અસલિયતની હવા એમને છોડી ગઈ નથી. વતનની ધરતીનુ – ત્યાની માટીનુ આકર્ષણ – ખેંચાણ એ પ્રત્યેક શ્વાસે અનુભવતા રહ્યા છે. કવિ નગરમા રહીનેય એમના આદિવાસી પહાડો સાથે, ત્યાની નાની નદીઓ સાથે, વનસ્પતિ ને પંખીઓ સાથે, ત્યાના દિવસો ને રાત્રિઓ સાથે, ત્યાના વાતાવરણ ને આકાશ સાથે આત્મીયતાનો પ્રબળ ભાવ અનુભવે છે. વતનમા જે કંઈ જોયુ, સાંભળ્યુ, જે કંઈ સ્પર્શ્યું ને આસ્વાદ્યુ એ બધુ એમના અસ્તિત્વના અવિયોજ્ય અંશરૂપ અહીં પ્રતીત થાય છે. કવિ પોતાના વતનથી વેગળા રહીને તો પોતાને ખંડિત જ અનુભવે છે, પોતાની અખંડિતતા તો એમને પ્રતીત થાય છે વતનના પરિવેશમા. વતનની હવા એમના પ્રાણમા ધબકે છે. વગડાએ એમને છોડ્યા નથી અથવા એમનાથી વગડો છોડાયો નથી. વગડો એમનામા અંતઃપ્રવેશ કરી શક્યો છે. પહાડો પણ એમના પિંડનો ભાગ બની ગયા છે. કવિ સહજતયા, સરળ કલ્પનાએ પહાડોને પોતાના હાડ સાથે, નદીઓના નીરનો પોતાની નસોમા વહેતા લોહી સાથે, બુલબુલના માળાનો છાતી સાથે, આદિવાસીના તીણા તીરનો આંગળીઓ સાથે અને ઘાસનો પોતાના રૂંવા સાથે સબધ કર્યો છે તે દર્શાવે છે. એમના હાડમાની અડીખમતા ત્યાના પહાડોને આભારી હશે. એમની નાડીના ધબકાર ને વેગમા હજુય પેલી વતનની નદીઓના ખળખળ થનગાટ ને વેગ પમાય છે. જે નદીમા નાહ્યા હશે, ડૂબકી દીધી હશે, પલળ્યા હશે તે નદીઓએ વતનમા રહીનેય, કવિની નસોમા વહેવાનુ છોડ્યુ નથી! જે બુલબુલના મીઠા ગાનનો કવિકર્ણે સ્વાદ લીધો છે તે આજેય કવિ શહેરી કોલાહલ વચ્ચેય પરિચિત માણે છે. આદિવાસીના લક્ષ્યવેધી તીક્ષ્ણ તીરની સ્ફૂર્તિની ચમક હજુ અની ચંચળ આંગળીઓમા ઝળહળી રહી છે. કવિના શ્વાસે વતન શ્વસતુ જીવતુ લાગે છે તો વતનના વગડાના શ્વાસે કવિ જીવતા લાગે છે. એમનુ કવિપણુ જીવતુ – સ્પંદતુ લાગે છે.

આ કવિને વતનના પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ સૌ સાથે ઘણો ઊંડો અને ઉત્કટ નાતો હોવાનુ વરતાય છે. કવિને માટે વૃક્ષો પરાયા કે બહારના નથી. સૂરજના તડકાને ઝીલતા અને તેમા ઝૂલતા વૃક્ષોને જોતા પોતેય વૃક્ષમા રૂપાંતર પામે છે – વૃક્ષમય બની જાય છે. વૃક્ષોના પાંદડે પાંદડે પોતે જ તડકાનો સુવર્ણરસ ગ્રહે છે, પોતે પેલા વૃક્ષના મૂળિયા વાટે માટીની મસ્ત મહેકની મસ્તી અનુભવે છે. વૃક્ષના પાંદડા – મૂળિયા તે જાણે પોતાની ઇન્દ્રિયો જ પોતાના જ હોવાનુ કવિ પ્રમાણે છે. કવિ દિવસના અજવાળામા ફૂલ ફૂલ ઉપર ઊડતા રંગબેરંગી પતંગિયામા તેમ જ રાત્રિએ અંધકારમા ઝમકારની રમઝટ મચાવતા તમરામા પોતાને જ અનુભવે છે. અને એ રીતે દિવસમા અને રાતમા અનુક્રમે પતંગિયા ને તમરાના અંગ તરીકે પોતે હોવાની મર્માળી વાત રજૂ કરે

છે કવિની કલામય અભિવ્યક્તિની ઊંચાઈ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સધાતી પ્રતીત થાય છે. કવિ પોતાને અંધારામાં ને અજવાળામાં, ધરતીમાં અને આકાશમાં પ્રતીત કરે છે. પોતે જેમ અજવાળાના તેમ અંધારાનાયે ચાહક છે. અંધારાની અકળામણ કે એની ઉપેક્ષા નથી. દિવસ તેમ જ રાત, એ જ રીતે અજવાળું ને અંધારું - બે મળીને તેમના અખંડ અસ્તિત્વનું મનભર અને મનોહર પુદ્‌ગલ સિદ્ધ થાય છે. પોતે ધરતીના છે, ઐહિકતાના આદમી છે તો આકાશના, દિવ્યતા ને દૈવતનાયે આદમી છે. તેઓ સ્થાવરતાના જીવ છે તો તેઓ આકાશી અસીમતાના-ગતિમુક્તિનાયે છે. માટીની નિબદ્ધતા અને આકાશની નિર્બંધતા – બેયના કારણે તેઓ દૃઢમૂલ અને પ્રફુલ્લ રહી શક્યા છે – થઈ શક્યા છે. મનુષ્ય તેજ-અંધારું પૂતળું હોવાની વાત કવિ ખબરદારે કરેલી. આ કવિ જુદી જ રીતે, જુદા જ મિજાજમાં નરવી ને ગરવી રીતે પોતાની તેજ-અંધાર સાથેની નિસબત દાખવતાં માટીના મનેખ તરીકે, આદિમ અસલિયતની પોતાની પિછાણ આપણને આપે છે. એ આપવાની એમની રીત કવિત્વની ચમત્કૃતિના પ્રતાપે પરચારૂપ ન લાગે તો જ નવાઈ!

પ્રસ્તુત કાવ્યમાં કવિએ પોતાની આગવી રીતે પ્રકૃતિ સાથે પોતાના વતનની માટી સાથે સંલગ્ન પોતાનું જે મૂળભૂત રૂપ છે, નિરૂપ્યું છે. કવિની પ્રસન્નતા એમની પ્રાસાદિક રચનારીતિમાં – કથનાભિવ્યક્તિમાં સહજસુંદર રીતે વ્યંજિત થાય છે. વતનની વાતે કવિ ખીલે છે; કવિ પોતાની અંદર જ એનો ભરપૂર સાક્ષાત્કાર પામે છે. આ કાવ્યમાં કવિનો ચહેરો વતનના ચહેરાથી, તો વતનનો ચહેરો કવિના ચહેરાથી વધુ મોહક અને આકર્ષક લાગે છે. કવિ શ્રી જયન્ત પાઠકની આત્મમુદ્રાના મંજુલમધુર, શબ્દાર્થ રમણીય આવિષ્કારરૂપ આ રચના કવિની તો ખરી જ, ગુજરાતી ગીતકવિતાનીયે એક મોંઘેરી મિરાતરૂપ છે. નાદતત્ત્વે અને અર્થતત્ત્વે સંસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ આવી ગીતરચનાઓ ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદીરૂપ જ લેખાય.

જૂના આજીવન ગ્રાહકોને વિનંતી

આજીવન ગ્રાહકોના લવાજમમાં અનિવાર્ય રીતે તેમ જ નાછૂટકે વધારો કરવાનું થયું છે. જે આજીવન ગ્રાહકો રૂ. ૫૦૦(પાંચસો)નો આ વધારો સ્વૈચ્છિક રીતે ભેટ મોકલવા તથા એ પ્રકારે 'અખંડ આનંદ'ને મદદરૂપ થવાની ભાવના રાખતા હોય તેમને એમ કરવાની વિનંતી છે.

સંપર્ક :
વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલય
જી.પી.ઓ પોસ્ટબૉક્સ ૧૨૩
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

(૧)

ગરીયસી ગુજરાત

નમન હો નદન ગુર્જરભોમ!
અમારા પુલકિત રોમેરોમ!
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
નવા નયનમા નવા કિરણની કનકધજા લહેરાય,
નવા કલેવર, નવલી કરવટ, નવા પથ અકાય
સદા સિદ્ધિનો સૂરજ ઊગે, સદા રિદ્ધિનો સોમ-
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
અમારુ નદન ગુર્જરભોમ!
સરસ્વતીનુ વીણાવાદન, વર લક્ષ્મી વરદાન,
શ્રમજીનો ખુશહાલ ખજાનો, ઉદ્યમના ઉદ્યાન
નવરચનાના યજ્ઞકુડમા પુરશ્ચરણ ને હોમ-
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
અમારુ નદન ગુર્જરભોમ!
ગરીયસી ગુજરાત, અમે સૌ શિલ્પી અને સલાટ,
દ્વારપાલ, દિક્‌પાલ અમે સૌ લાડકવાયા લાટ
અસુરોની ઉદ્ધારક અબા, નવરાત્રીની નોમ-
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
અમારુ નદન ગુર્જરભોમ!
સકલ્પોના જગ તપોવન, પરમારથ - પયપાન,
ઋતુ ઋતુને તડકે-છાયે પાગરતા અરમાન
માટી તાગા મનોરથ માગે કઈ હેલી કઈ ધોમ-
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
અમારુ નદન ગુર્જરભોમ!
પાવાગઢ ને પુરી દ્વારિકા, સોમનાથ, ગિરનાર,
ભાગ્યભગીરથનુ તુ તીરથ, અલકાનો અવતાર
સરિતાતટની અમિયલ ધારા સાગરતટનુ જેમ-
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
અમારુ નદન ગુર્જરભોમ!
કામધેનુ છે ધરતી તારી, કલ્પવૃક્ષ આકાશ,
કર્મયોગના આસન-પ્રાસન, ધર્મયોગ ઉલ્લાસ
અરિહન્તા, જરથોસ્ત અને અલ્લા, ઈશુ ને હરિઓમ
અમારા વદન ગુર્જરભોમ!
અમારુ નદન ગુર્જરભોમ!
અમારા પુલકિત રોમેરોમ!

— વેણીભાઈ પુરોહિત

O

(૨)

જય જય હે ગુજરાત !

જય જય હે ગુજરાત!
અનુપમ આર્યાવર્ત તણુ તુ અગ કશુ અભિજાત!
જય જય હે ગુજરાત!
આરણ્યક થઈ ફરતા ફરતા આવ્યા અહીંયા રામ,
રાજધાની સ્થાપી અહી કૃષ્ણે છોડી ગોકુળગામ,
ક્ષમાપના ને શૈયે તણી તુ નમણી કશી બિછાત!
જય જય હે ગુજરાત!
સત્ય અહિંસા જેવા વ્રતની ખીલી રૂડી અહીં વેલ,
શારદ મા પણ ઉમગ ધારી કરી રહી હયા સ્હેલ,
પચશીલ સહકાર બનીને નમે રહી રળિયાત
જય જય હે ગુજરાત!
હસ કાજ છે તળાવ અહીંયા, મયૂર કાજે શૈલ,
શેર કાજ છે કાનન ગાઢા, કુચેલ કાજે મ્હેલ,
પારમિતા રેલે નવજીવન થઈને પુણ્ય પ્રભાત
જય જય હે ગુજરાત!

— ગોવિન્દભાઈ પટેલ

O

નવાં કાવ્યો

સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

ગુરુજી ! / જયન્ત પાઠક

ઢોલક ને કરતાલ ગુરુજી,
સઘળું અધ્ધર તાલ ગુરુજી,
બોલું તે બકવાસ, મળે ના અરથ રતી કે વાલ, ગુરુજી!
શીખ્યું-સાંભળ્યું ફોક ગુરુજી,
ઠંકાસી દે-ઠોક ગુરુજી,
પોપટજી પિંજરમાં બેઠા, પાઠ ભણાવે કોક, ગુરુજી!
ઊંચે પરવતધાર ગુરુજી,
નીચે પણ અંધાર ગુરુજી,
મૂળ વિના ઊગ્યો છું જાણે – પડું પડું નોંધાર, ગુરુજી!

○

ગઝલ / ભરત યાજ્ઞિક

જાણો તો જન્મે જન્મે લાગે નવાઈ સાધુ,
ભજવો તો ભૂંડી ભારે લાગે ભવાઈ સાધુ!

પૂછ્યું તો સદ્‌ગુરુજી મરમી અવાજે બોલ્યા,
કારણવશાત્ સઘળું ખાલી ન કાંઈ સાધુ.

બદલી સ્વરૂપ /ચહેરો યાત્રા અનંત પથની,
એકત્વનો રચી દો કોઈ અંક સાંઈ સાધુ.

માટીનો અર્થ સઘળે છે એકસરખો તેથી
શો ફેર હો બનારસ કે શાંધાઈ સાધુ?

એ મૌન રહે કે, મંત્રો બોલ્યા કરે બબડતા,
કલમા પઢે કે ગીતા રહે રોજ ગાઈ સાધુ.

જાતકનો ધર્મ રહેવું જગમાં અતિથિ રહીને,
પણ આપણે તો થઈ ગ્યાં જાણે જમાઈ સાધુ.

રોજિંદી ઘટના જેવું ભવમાં ભટકતા રહેવું,
સમજો હવે તો સારું છે જગ સરાઈ સાધુ.

પામી શકો તો પામો એવી ઊંચાઈ સાધુ,
સઘળા જગતને લાગે એની નવાઈ સાધુ.

છે રામનામ રૂપિયા કલદાર કૃપણજીના,
જાણે કે જીવને લાધી મોંઘી મિરાંઈ સાધુ.

શ્વાસોની પૂંજી મોટી, તોપણ ખૂટી જવાની.
કંજૂસની જેમ ખર્ચો એક એક પાઈ સાધુ.

○

દિવાસ્વપ્ન / પ્રિયવદન શેઠ

કર્તવ્ય સર્વ કરીને ઘડીનો વિરામ,
નેત્રો નિમીલિત, રમે ઉર ઊર્મિભાવ.
ને ચિત્તને શુચિ સરે મધુરું,અપૂર્વ
કો પ્રેમપદ્મ પ્રગટે, લહું સ્વપ્ન રમ્ય.

હું ક્ષેત્રપન્થ વિહરું ટહુકન્ત મોર,
લીલી ધરા ધબકતી ચહુમેર નવ્ય
ને મેઘ શ્યામલ તરે નભઅબ્ધિ મધ્ય,
કેવો અહો, પ્રકૃતિનો રમણીય તોર.

ધારા ઝરન્ત જલની, મુજ અંગ-અંગ
રોમાંચ-આર્દ્ર-સુખવૈભવમાં નિમગ્ન.
સોહાય ત્યાં ગગનમંડપ દ્વાર મધ્ય
રંગે ભર્યું સુભગ ઇન્દ્રધનુષ ભવ્ય.
નેત્રે નિમીલિત નિસર્ગ-શું એકરાગ,
જાગું સુદામણ હું પરિશ્રમને સુહાગ.

મોસમી ફાગ/ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

કોણે રોપ્યા તાનતાનના કોણે રેડ્યા રાગ?
ઢાળ લઈને કોણ ઢળે છે ભીતર લેવા તાગ?
પાંપણ નીચે કોણ ઝૂલે છે
ઝાંઝર બાંધી પળના!
શ્વાસો સાથે રૂમઝૂમ નાચે
સાજનિયા ઝળહળના!!
અવસરના અજવાળાનું નામ બીજું શું આગ!!
બધ આંખમાં કોણે છાંટ્યા
સૌરભના બે છાંટા
એક ઘડીમાં ક્યાં છુપાયા
કાળ ભગીને કાંટા?
નાભિ નીચે ફૂલ થૈ મ્હોરૈં મહ્યો મોસમી ફાગ!!

○

જાણે/સુરેશ ઝવેરી 'બેફિકર'

ધર્યા છે માર્ગમાં પથ્થર મને ર મેશથી જાણે,
મને ઘડતો હશે ઈશ્વર હજી પણ કેશથી જાણે!

— —

પછી તો એમ માનીને હૃદયને મેં મનાવ્યું છે,
તમારી યાદ આવી આજે પરદેશથી જાણે!

નગીને ઝાંઝવાં ખુદ માર્ગ છોડીને ગયાં આઘાં,
ડરી એવાં ગયાં છે આજ માગ વેશથી જાણે!

નથી હોતી કદી પણ મ્યાનમાં તલવાર બે ભેગી,
કરે છે ફૂલની ફરિયાદ ગજરો કેશથી જાણે!
હજી સીતાહરણ તો થાય છે, પથ્થર નથી તરતા,
થયો છે વેશ પથ્થરનો હવે લકેશથી જાણે!

હવીને પત્ર કાચ્યો એ જ તો મીઠો દિલાસો છે,
હૃદય હળવું થયું છે એમનું સંદેશથી જાણે!

○

કેવળ અદ્વૈત/પ્રિયવદન નૌતમરાય પાઠક

(શિખરીકાંતા-સૉનેટ)

હતા ઊગ્યા હારે, પીપર-પીપળો, આ નદીના કિનારે,
થતા ગાતામાતા, લલિત જ તનુ, પાન બને કરતા
છતાં નોખાં નોખાં, અવિરત વધે, પણ શાખા-પ્રશાખા,
જતા વર્ષાકારે, જર વસંતા, વાધતા ઉચ્ચ કાને

અને ઊંચે ઊંચે ઉભય ખીલતા ભિન્ન એકાંત ભાવે
નહીં પાડોશીને, નડતં થવું, આત્મના એ વિકાસે
હશે વૃક્ષોનો કે ક્રમ કુદરતી અન્યનો ના નડાગે,
વિયોગી ના યોગી તરુવર તણો યોગ કૈવલ્ય ત્યાગે!

કદી વાતા વાયુ મૃદુ મદનના રૂપ જેવો અજેહી
વિશાખા કો ફાગી, નમતી નમતી, સ્પર્શતી ત્યાં પડોશે,
પડોશીનુંયે ત્યાં, કૃત અનુપતું, વાત જ વાય જોશે,
તથાપિ અનેના ચ. અ.ગ રે હાય જાગે વિરહી!

છતાં ર જ વાતા, મધ ભ ી પડ્યા બેય ઉન્મુક્ત થાતા!
કરે શું નિસા ! ય થીજ જાડી મૂળ ન ન , જાયા'ના!!

○

ગઝલ/બેન્યાઝ ધ્રોલવી

શબ્દ ચગ્ગામાં ગઝલની પૂણી છે,
પ્રેમની ભાષા હજારે ગુણી છે
પાર્ણનું ખરેર મૂળ ખળભળે,
મ પવન-પુકાર દિલથી સુણી છે
ભૂખ લાગી તંગદસ્તીની મને,
મેં ફકીરી નાજ તાણીતૂણી છે
શહેર થાકીને કાગનતું ગતભર,
આનુની ફૂટપાથ ગતે ઋણી છે
જીવતર જોકે કઠણ લાગે મન,
જખના નો નો વગથી રૂણી છે
નિરનાગી રાહેમાં 'બેન્યાઝ' ચુમ,
પી ચમન, કે ખાખીની આ ધુણી છે

○

ઉઠાવ્યો તે મારાથી નો રે'વાયું. હું બોલી પડી: 'મા, રે'વા દે ને, ઈ ઊંઘે સે. રોવે સડ્યો'તો તે પેટ પણ ભર્યું નથ. તે માંડ સાનો રિયો સે.' ...પણ મારા ભણી જોયા વના જ કિસનને ઉઠાવતાં મા બોલી: 'બુન, હવે ઈ તારો નથ. ઈની ચંતા તારે નઈં કરવાની. તું તો ઈની ધાઈ જ સો. હવે તો ઈની હાચી મા આ તારી ભાભી જ સે.' મારી આંખમાં આંહુડાં જોઈને મા કે': 'તારા ભાઈને ઘરેં ઘોડિયું બંધાય, ઈનો વેલો વધે ઇનાથી તારે રાજી થાવું જોવેં કે નેંઈ? હવે કિસનમાંથી તારું મન પાસું વાળ.' મારી માના બોલે મારા દલની રૂંધામણ વધતી ગઈ: 'તું તો ઈની ધાઈ જ સો!' – ઈ વાત મારા માથામાં એવી તો ઘૂમરિયું ખાવા મંડી અને હું હીબકે હીબકે રોવા મંડી. આખો ખાટલો ધરુજવા લાગ્યો; પણ... મારી મા તો મા... મા તો... મા તો... હું કોને કહું બુન!!'

* * *

કિસનો છ મઈનાનો થિયો ને ઈને લઈને ઈના બાપા, હું ને ઈના બય ભાયું – હઉં મારી માને ઘેરે ગયાં. બસમાં બેઠા બેઠા મારી માથે હું વીતી સે બુન! કેમ કરી તમુંને કઉં? મારું કાળજું કોઈએ ઉતેડી નાખ્યું હોય ઈમ... જાણે દલને વીંધી નાખ્યું હોય ને માંઈથી લોઈની ધક્ ધક્ ધારા વછૂટી!... ભાયને ન્યાં તો ઓછવે હતો; જાણે કિસનાનો ફરી જલમ નો થિયો હોય! ભાભીએ ઈને કપાળે કંકુનો ચાંલ્લો કરી સોખા સોડ્યા અને... ને... ને... ભાભીને ખોળે કિસનને હુંપતા તો મારી આંખે અનરાધાર... બારે મેઘ ખાંગા થિયા'તા જાણે! એક પા આનંદ-મંગળ અને બીજી પા હુનકાર... મારું હિયું તો ભડભડ બળે!... પછે કિસનો ભાવનગરમાં ને હું અમદાવાદ. બઉ નો રે'વાય તયેં ચારછો મઈને કિસનાનું મોં જોવા જાઉં સું. ઈના મોંએથી ઈ મને 'મા' કે' ઈ હાંભળવા મારું દલ તલખે સે'.

* * *

આટલું બોલી સજને એક ઊંડો શ્વાસ લીધો, થોડું અટકીને પછી ફરી વાત શરૂ કરી: 'કિસનો વરહનો થિયો તયેં હું ઈને રમાડવા ગઈ'તી. ભાયને ન્યાં જાતાં વેંત ભાભીના ખોળામાં કિસનો હતો ઈને મેં તેડી લીધો અને ખાટલે બેહી એને બકી ભરીને, છાતીએ વળગાડીને એવું તો વા'લ કીધું; એવું તો વા'લ કીધું કે ઈ માંડ્યો રોવા. ઈનું રૂંગું હાંભળીને દોડતાંકને ભાભી આવી ને મારા ખોળામાંથી કિસનાને આંસકી લીધો! હું તો બે ઘડી હેબત ખાઈ ગઈ. પણ તોય ભાભીને કઈ દીધું: 'ઈમ આંસકી શિનો લેસ સોરાને? મેં જણ્યો સે. ઈ મારો છોરો સે. રે' ભલે આંયા તમારી પાંહે; પણ ઈથી કાંય મારો થોડો મટી જાય?'' પણ બુન, હું આટલું બોલી તેંયે મારી ભાભી તાડૂકી ઊઠી: ''તમારો પેટનો જણ્યો ઈ વાત હાચી; પણ હવે કિસનો તમારો નથ. ઈ મારો થઈ ગિયો સે. કિસન ભગવાને દેવકી બાની કૂખે ભલે ને જનમ લીધો. પણ ઈને ઊછેર્યો જસોદા મૈયાએ જ ને? ઈ જ કિસન ભગવાનની હાચી મા કે'વાય સે. ઈમ આ કિસનાની મા હું જ સું. તમ તમારે ઈનું મૂઢું જોવા આવવું હોય તયેં ખુશીથી આવજો.'

એકશ્વાસે વાત કહેતી સજન હાંફી ગઈ. આજે પણ કિસનથી વેગળા હોવાની વેદનાથી એનું મોઢું લીંપાયેલું હતું. એની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવતાં મેં કહ્યું: 'તારી ભાભી તો જબરી છે.'

* * *

થોડી વાર સજન મૂંગી રહી. પછી પાછી એણે વાત માંડી: 'બુન, તમને થાહે કે આ

બાયની પારાણ્ પૂરી થાતી જ નથ, પાગ હવે છેલ્લી વાત કરી લઉં આ તો તમે હાભળ્યુ બાકી આયા તો કોયને કોયની ક્યા પડી સે? હા, તો માગ ભાયનો ધધો વાજા વગાડવાનો કિસનો મોટો થિયો ઈમ ઢોલ અને વાજાના તાલે નાચે, હુ નાચે! અદ્દલ મોરલી માથે નાગ ઝળુંભે ઈમ ઈ ઢોલના તાલે નાચે, કાય નાચે! ઈને નાચતો જેવો ઈ લા'વો કે'વાય ઈમા વળી ભાયને ન્યા વાજામા ફિલમના ગીતો વાગે ને ઈ મારો રોયો ફિલમમા એક્ટરેનુ ધોડી ધોડીને નાચે ઈમ કૂદકા ભરી ભરીને નાચે! હુ ઈની ઓલે નાનુ ઢોલકુ લઈ ગઈ'તી ઈ ગળામા પે'રીને ઈ એવો તો ઠમકો દઈ નાચે કે વાત નો પૂછો! ભાયને મે કીધુ કે ગળામા ઢોલ પે'રી વગાડતો હોય એવો ઈનો ફોટો પડાવી મને આલો અને ભાયએ તો હાચે ઈનો ફોટો પડાવી મને આલ્યો! જુઓ આ રિયો મારો કિસનો!'

સજને એની છાતીએ — કમખામા ભરાવેલુ નાનુ પર્સ કાઢ્યુ અને એમા વચ્ચે ભરાવેલો કિસનનો ફોટો બતાવ્યો ફોટો બતાવતી સજનનુ મોઢુ — એના મોઢા પરની પલટાતી ભાવ-રેખાઓ જોતા હુ અચરજ પામી માના હૈયાનો આવો ઉમળકો, આવો તલસાટ પછીથી ક્યાય કોઈનાય ચહેરે મે જોયા નથી

ત્યા વળી સજને અધૂરી વાત સાધી 'આજકાલ કરતા કિસનો છ વરહનો થિયો ને ઈને જોવા, ઈને વહાલથી બકી કરવા, ઈના ગાલ હારે મારા ગાલ ઘહવા મારુ દલ ઝંખ્યા કરે ને ઈનાથી મોટા મારે બે નોકરા ને રામ ન લખમણ ઈ બેય ભાય રૂપાળા હુશિયાર ન પાણ ઈ બેય તો મારી નજર હામે ને, જ્યારે કિસનો તો કિસનો તો કિસનો તો કિસનાના બાપા મને કાયમ કે'ને "તારી ભાભીને ખોળે તારો દીકરો દઈને ઈનુ હૈયુ ઠાર્યુ ને ઈનો તને રાજીપો નથ? તે તારો છોરો છાતીએથી વછોડીને દીધો, તો તારા ભાઈનો વશ-વેલો રે'શે ઈ વાતથી તો તારે રાજી થાવાનુ હોય, પાણ તુ તો આખો દન તુ તો કિસનો કિસનો જ કર્યા કર છો! તુ ઈનુ મોઢુ જોવા-રમાડવા જા ઈની ના નથ, પણ ઈની આટલી જલપના કરી ને "

સજન જરા અટકીને છેલ્લે બોલી 'ઈનો બાપ તો ડાયુ માણહ ને તે હધુ હમજે ને ડાપાણની વાત કરે પાણ મને કઈ નથ હમજાતુ બુન કે મારી હગી મા ઊઠીને મારી નાતીએથી, મારા નોરાને, કિસનાને વેગળો કરે? હુ મા સઉ ઈમ ઈય મા નથ? મને થાય સે ઈ ઈને કેમ નહી થાતુ હોય? મીં કિસનાના બાપાનેય આ સુવાલ પુસ્યો'તો! તયે ઈ શુ કયે ખબર સે, બુન? કયે કે "તારી મા મા ને તયે તો ઈ આમ કરે સે! તને તારા કિસનાનુ દાઝે ઈમ તારી માને ઈના કિસનાનુ — તારા ભાયનુ નો દાઝે? રામજીને ઘર્યે ઘોડિયુ બધાય ઈ હારુ તારી માને હુઝે તો હેમાળો ગાળવાય તિયાર થૈ જાય, હુ ખોટુ કઉ સુ?"

'પછી તે શુ કીધુ?'

'હુ તો શુ કઉ બુન? ઈમની વાત તો હોળ આની હાચી માનુ રોયુ હૈયુ જ એવુ કે ઈ પક્ષને કોરાણે મેલીન પોતરાને માગા કાગવાશ નાખનારા હારુ ઝાયે જઈને કરવત અમથા મેલાવતા હશે? તિયારે મારી માએ તો બસાડીએ મારા કિસનાને હાચુ કઉ બુન, હધી વાત દીવા જેવી ને પાણ હુ મા મૂઈ સુ કિસના વના મારો જીવ બૌ કોચવાય ને દી-રાત ઈની જ રટણા રે'ને એટલે દિન બૌ મુઝાય તિયારે રેવાય નૈ ને બોલાય જાય ને 'મેર મૂઓ! એના મરતીય નજને હખે જીવવાય દેતો નથ!'

* * *

૨૮ ૨૦૦૧

છકડો

માય ડિયર જયુ

હવે ગામ તો ગિલાને ગિલા તરીકે ઓળખતું જ નહીં; છકડો જ કહે. છકડો કહો એટલે ગિલો સમજાય. ને, ગિલો છકડાને છકડો નોં સમજે. કયા ચલ ચોઘડિયે ગિલાએ છકડાનું હેન્ડલ પકડ્યું, તે બેઠો નથી ને.... જાંબાળા.... ખોપાળા... તગડી.... ને ભડી.... ને ભાવનગર.... એમાં હવે ભડી તો ગણાય એમ જ ક્યાં રહી છે? બેઠલા નાળા લગી ભાવનગર લંબાઈ ગયું છે. ભડી ફરતે સોસાયટીનાં મકાનો ઊગી ગ્યાં છે. બેઠલું નાળું વટો ને આવે જકાતનાકું. જકાતનાકું આવ્યું કે આવ્યું ભાવનગર. ગિલાનો છકડો છૂટે ને જાંબાળા.... ખોપળા.... તગડી.... ને ભડી.... (એમાં હવે ભડી તો ગણવી જ શું કામ?)

એમાં ગિલાને તો આમેય વચલાં ગામ દેખાતાં જ નહીં. છકડો છૂટે ને આંખો ઉઘાડો ત્યાં ભાવનગરનું જકાતનાકું. જકાતનાકે ઊભી જવાનું. દંડાવાળા માલીપા નો જાવા દ્યે, નિયમ જ કરી નાખેલો. ચ્હાયે તે ગવંડરનો દીકરો હોય, છકડો જકાતનાકે જ ઊભો રહી જાય. ઊપડે પછી ઊભો નોં રહે. જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... (એમાં ભડી તો ક્યાં ગણવાની!) આવ્ય જકાતનાકું. છકડો જીવતું પ્રાણી બની ગયેલો. ઠેકાણે આવીને ઘોડો ઊભો રહે એમ બેઠેલું નાળું વટે કે ખીલો થઈ જાય. વચમાં ભલે જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડીનાં પાદર વીંધીને સડક દોડતી હોય, ક્યારેક ભલે કો'ક હાથ ઊંચો કરે કે.... 'એ ભાય! રાખો, રાખો, મારે ભાવનગર....' પણ સાંભળે ઈ બીજા. વેગ થંભાવે ઈ બીજા, છકડો નહીં. ઈ તો ઊપડ્યો નથી, ને જાંબાળા... ખોપળા.... તગડી.... ને (ભડી તો ક્યાં ગણવાની!) બેઠલું નાળું વટીને જકાતનાકે ખીલો! જીવતું પ્રાણી જ જોઈ લ્યો. એટલે તો ગિલો છકડાને છકડો નો સમજે: એની હારે વાતું કરે; એને ઘમારે, સાફસૂફ કરે; ઝીણી ઝીણી વાતે, મા બાળકના કાન સાફ કરે એમ, ચકચકાવે, શણગારે. તે પછી છકડા તો ઘણા થયા પણ ગિલાના છકડા તોલે કોઈ ના આવે. છકડો તો ગિલાનો ને ગિલો છકડાનો. કયા ચલ ચોઘડિયે ગિલાએ છકડા પર હાથ મૂક્યો કે પછી છકડો છકડો રહ્યો જ નહીં. છકડો સડક થઈ ગયો. છકડો પવનપંથો ઘોડો થઈ ગયો, છકડો પાણીપંથો પ્રાણી થઈ ગયો. તે જાંબાળા... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... ને (ભડી તો....!)

કયા ચલ ચોઘડિયે ગિલાને વિચાર ઝબક્યો કે છકડો લઉં તો કેમ? આમ ને આમ કાકાના કાનાના આ કેરિયરમાં મજૂરી કરીને તૂટી જઈશ તોય ખાટલા વચાળ ને ખાટલા વચાળ રહીશ. એના કરતાં છકડો લીધો હોય તો કેમ? લાઈન તો હાથવગી છે જ. કાનાનું કેરિયર રાતે બે વાગે બકાલું ભરીને ઊપડે છે. વચમાં પાંચ ગામનું બકાલું ભરતું ભરતું ચારેક વાગે માર્કેટ યાર્ડ પહોંચે છે. વળતાં ભાવનગરથી જે ભાડું મળે એ લઈને પાછું આવે છે. આ એક ફેરામાં એનું ગાડું ઓહો દોરે છે. એમાં ને એમાં કાનાએ એની પડખોપડખનું ટીઢોરનું મકાન પાડીને ચૂનાબંધ પાકું મકાન ચણાવ્યું. બેયનો એક કરો મજમ, તે એનોય એ કરો પાકો થઈ ગયો. તે એનો ડોહો રાત-દી એ કરાને ટીકી ટીકીને જોવે.

ભાનુભાણુમા એનુ તો હોય જ ને આને કનુ મારે કનુ અનો દીકરો કવો પાટ ચડી ગયો મન મારો

તે કયા ચત ચાર્યટિય ગિનાએ નક્કી કયુ ન જોહાન વાત રી ન જોહામ જૂના પટારાન તળિયથી ચીથરા વીટેલી એક પોટલી કાઢી જોશી મરી ત્યારે અના કાનનાકમાથી ઉતારી લીવેના ત્રણ નગ હતા જ ન ઈ આ ને કહીન જોડા ગિના નામુ જોઈ રહ્યા ગિલાના દવ જાગી ગયેલા ઊધુ ઘાલીને ઊપડ્યો ભાવનગર થોડાક નાણા આપ્યા ને બાકીના હપતા નક્કી કરી નાખ્યા ને છકડો ઊભો રાખ્યો પાદરમા લાઈન તો હાથવગી હતી જ માઈ તો ભડકે બકાનાનો ફેરો તો નક્કી કાનાન કેરિયર અડધી રાતે ઊપડે માડ પડનારા કો'ક કો'ક રહી જાય આ લોકોને માથથી કોઈ વાહન આવ તો મેળ પડે એવાનો કાયમી ફેરો નક્કી કાનાનુ કેરિયર તો પાચ પાચ ગામેથી બકાનુ ભરીને ક્યારેય માર્કેટ યાર્ડ પૂગે, જ્યારે છકડો તો ઊપડ્યો નથી ન

જાબાળા ખોપાળા તગડી ને ભડી (એમા) ને ભાવનગર ઊપડ્યા ભેગા જકાતનાક ને જકાતનાકુ આવ્યુ કે આવ્યુ માર્કેટ યાર્ડ, બકાનાવાળાને ફાવી ગ્યુ બકાલાવાળાને ફાવી ગ્યુ એમ પેસેન્જરોનેય ફાવી ગ્યુ જનના ભાવનગર ભાવનગર ભળા બસ તો ગામેગામ ઊભી રહેતી જાય કોઈ ગામે ડ્રાઈવરને ચાની અ ાળી લગાવવાનુ મન થાય તો પાચપદર મિનિટ વધુ ખોટી થાય છકડામા તો એવી કોઈ ગ ખામારી જ નહી, ઊપડ્યો નથી ન જાબાળા ખોપાળા તગડી ને ભડી ને જકાતનાકુ

શહેરમા હનાણુ પતાવીને માણસ ડેપો મ આવ, બન વહેલીમોડી હાય તો પડતપે શેકાવાનુ એના કરતા બે જના હાલી નાખે તો જકાતનાકે પૂગી જાય જકાતનાક તો છકડો મ ાં જ કે બ ા નથી ને ગામને પાદર ઊતર્યા નથી! મેન જાત નળતના ભાડાની ઝઝટ જ નાં ગી ગામ ગિનાન જાણી ગયુ હાય ત ટાઢ હોય ક હાય તે તડકો હોય વીસમી મિનિટે છકડો જકાતનાક ને વીસમી મિનિટે ગામને પાદર બન તો ક્યારે ક્યારેક નાક દાઢ કલાક કરે ડ્રાઈવર આાગીપાનો હોય તો ગન એમનમ પડી રહવા દઈન ઘરે આનો મારી આવ શુ કરીએ ધાગીનો કાઈ ધાગી છે! જ્યારે ગિલાનુ એનુ નહી મે તો આવ્યા ભગા ઊપડે બે પેસેન્જર ઓછા હોય તોય હાકી મૂક તે જાબાળા ખોપાળા તગડી ને ભડી (એમા ભડી તો)

મલક ગિનાને જાણે ગિનો છકડાને જાણ ને છક ા નડકને જાણ ત હવ તો ગિનાનો હાથ હન્ડલ ઉપર હોય ક નો હોય છકડો તો રાકટ જમ ઊડતો જતો હોય આવથી ભાળે એય વરતી જાય કે ગિનાનો છકડો નાખ છે! એક જ ચાન મેક જ રમરમાટી ઊપડ્યો નથી ને જાબાળા ખોપાળા તગડી ને

ને થોડા દીમા ગિનાના જોહાના ગોઠણ છૂટા થઈ ગ્યા જોશી ગઈ પછી જોહા ગો ણ વાળીને બેની રહેતો આમેય આખી જિંદગી કાઈ કામ કરેલુ નહી મોનમમા વાડીખેતરમા કામ કરે ને *બાર મહિનાના બાજરો ઘરભગો કરે બાકી* ગોઠણ વાળીને બની રહે ને હોકલી તાણ્યા કરે બહુ બહુ તો એક બકરુ તે ઘડીકવાર એને પાદરની વાડીના વાડલા બતાડી આવે આખી જિંદગી રોકડો પૈનો જાવલો નહીં એમા ગિનો રાત પગ્ય ગજવુ ઠાલવવા માડ્યો ને જોહાના ગોઠણ છૂટા થઈ ગયા જોશી ગઈ પછી ગિનો રાત દી કાનાના કરિયરમા મજૂરી કરે ને રોટનોય એમા જ ખાઈ લે જોહા ઘડ્યો હાય તો એકાદ રોટનો ટીપી નાખે નહીતર હરિઈચ્છા ગોઠણ વાળીન બેની રહે ને હોકલી તાણ્યા કરે

તે કેડ બેવડ વળી ગયેલી. ચાલે તોય કાટખૂણે: ટીંઢોરનું એકઢાળિયું મકાન પડતર થઈ ગયેલું. ઘરમાં હાંડલાં હડિયું કરે. ફળિયામાં બકરી હરફર કરે ને ક્યારેક બેંએં બેંએંએં કરે એ સિવાય કાંઈ હરફ નો નીકળે. સમશાન જ જોઈ લ્યો. એમાં ગિલો રાત પડ્યે ગંજવું ઠાલવવા માંડ્યો ને ડોહાના ગોઠણ છૂટા થઈ ગયા, કેડ સીધી થઈ ગઈ, સોટા જેમ હાલવાચાલવા લાગ્યો. આમ ગિલાનો છકડો...

જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... ને ભાવનગર. આમ ડોહાના દેવ જાગી ગ્યા, તે પગ વાળીને બેસે એ બીજા. આણીકોર છકડાના હપતા ભરાય ને આણીકોર ડોહાને નવા નવા ઉકરાટા ઊપડે. તે પરથમ પહેલાં તો ઘરની તાશીર ફેરવી નાખી. ત્રાણે પડખાં પાકાં કરાવીને કાના જેવું ચૂનાબંધ મકાન કરાવ્યું. ડેલીની ખડકીનેય કલર કરાવ્યો તે એના ચહેરેય રંગ ઊઘડ્યો ને પાંચ માણસ સંગાથે વાતું કરતો થયો. કાનાના ઘરમાં આવાં ઠામવાસણ છે, તો આપડેય લઈ આવો. કાનાના ઘરમાં આવી ચીજવસ્તુ છે, તો આપડેય હોવી જોઈએ. કાનોભાય આમ કરે છે, તો આપડેય.... તે બેત્રણ વરસ ક્યાં ઊડી ગ્યાં એની હરવર નૉ રહી ને ડોહો નાતગતમાં પુછાવા મંડ્યો. આખી જિંદગી બેય લૂગડાં એકસાથે નવાં સીવડાવેલાં નહીં. હવે કોરાં લૂગડે ગામતરાં કરવા માંડ્યો. તે ગિલાના સંબંધની વાત મૂકી તંયે એક કહેતાં એકવીસ કન્યાના બાપનાં કહેણ આવ્યાં. ડોહાએ અપશરા જેવી કન્યાના બાપના હાથમાં બે રૂપિયા મૂક્યા. આ સંધું છકડાની રમરમાટી માથે તાગડધિન્ના. આમ ગિલાના દેવ જાગી ગયેલા તે છકડા સિવાય બીજી વાત નહીં... જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... ને ભાવનગર....

જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... (એમાં ભડી તો હવે....)

ગિલાનું જોઈ જોઈને ગામમાં બીજા છકડા થયેલા પાણ ગિલાની તોલે કોઈ નો આવે. બીજા તો ઝાઝા ફેરા થઈ જાય તો હાંકીને બેસી જાય; ગિલો ધરાય નહીં. થાકે એ બીજા: એ તો એકધારો.... જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને.... ને, ગિલાને છકડાનો હોંકારોય એવો જ. બીજાના છકડા ક્યારેય ખોટવાય. ખોપાળ-તગડી વચાળ ખોટવાય ને કહે ઊતરો, હવે આ નંઈ હાલે, તો મર્યા સમજો. વચાળ ખોટવાય તો જાવું ક્યાં? ગિલાનું એવું નહીં. ગિલાનો છકડો ખોટવાયો સાંભળ્યું નથી. એ તો ઊપડ્યો નથી. ને - જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... ને (એમાં....)

ગિલો રાત-દી પગ વાળીને બેઠો એવું જોયું નથી. સાંજની છેલ્લી બસ ભાવનગરથી નીકળી જાય; ને રડ્યુંખડ્યું માણસ ભાવનગરની બજારમાં અટવાઈ ગયું હોય એનેય છેલ્લે છેલ્લે છકડો તો મળી જ જાય. તે છકડાનો છેલ્લો ફેરો થંભે ત્યારે પાદર પાણ નિર્જન હોય. સડક પાણ પડખું ફરીને સૂઈ ગઈ હોય પાણ ગિલો જંપે નહીં. અડધી રાતે કોઈને ભાવનગર દવાખાને લઈ જાવાનું થાય તો ગિલો ખડે પગે હોય, ક્યારેય કોઈનેય ના નહીં. લગન પછી ઢીલાશ આવશે એમ કો'કને કો'કને થાતું 'તું એની ધારાણાય ખોટી પડી. કારણ કે ગિલા કરતાં વહુ માથાની નીકળી. વટનો કટકો. વહુનેય એવું ખરું કે આપડો વટ પડવો જોવે, ગિલાની જાન આવી ત્યારે શેરીમાં પહેલવહેલા ફટાકડા ફૂટ્યા ને ડોશીઓનાં બોખાં મોં ફાટી રિયાં. એમ વહુ પહેલવહેલાં ઇસ્ટીલનું બેડું લઈને પાણી ભરવા નીકળી ત્યારે શેરીની આંખો ફાટી રહેલી. સંધી વાતે વટ પડવો જોવે, વહુનેય એવું ખરું. એટલે અડધી રાતે કોઈ સાદ પાડે કે 'ગિલાભાય! ભાવનગર જાવું જોહે.' તો ગિલો હડફ કરતોકને

બેઠો થઈ જાય ને વહુ ઊકારા નો કરે, એ નમજે કે આ નધા તાગડધિન્ના છકડા માથે છે છકડો દોડતો રટે છે તો નમીબ દોડતુ રહે છે તો વટ પડતો રહે છે, તો બે પાદરે છીએ, તો મન થાય ઈ ચીજવમ્તુ હાજરાહજૂર હોય છે, તો કોઈ વાતે કમીના નથી આમ છકડો ચાલે જાબાળા ખોપાળા તગડી ને

ને આમ, ગિલાના ઘરમા ચાકળા ચોડેલી ઓનરીમા ઇમ્ટીલની બે ખુરશી મુકાણી ડોહા એની ઉપર બેનીને હોકલી તાણે આમ છકડો ચાલે જાબાળા ખોપાળા ને ને આમ, ઓનરીના ગોખલામા ટેપ મુકાણુ ડોહા ટેપ ચાલુ કરીને બેને મન થાય તો મોરારિબાપુની કથા મૂકે ને મન થાય તો કવિ કાગની વારતા મૂકે કાનાના કળિયા લખી રાગડા કેલાય એમ મોટેથી મૂકે ને મનોમન હરખાતો જાય એક વખતનુ મમશાન જેવુ ઘર રાત-દી ધમધમતુ થઈ ગયુ ડોહો નવે અવતારે જીવવા માડ્યો એક વખતે ક્યારેક બકરીની બેકારો થાતો 'તો એટલુ જ, આજ ચોવીન કલાક ધમધમાટી થઈ રહી રેડિયો કે ટપ ચાલુ હોય ત્યારે તો શેરીનુ માણન જ નહીં, આખુ મલક હાજરાહજૂર હોય એવુ લાગે

એમા ગામમા આવ્યુ ટી વી પહેલપહેલા જગાભાઈ નોની લઈ આવ્યા, ગામ જોવા ઊમટેલુ પછી તો બે વાણિયાની ઓનરીમા ને પાચ કાણબીની ઓમરીમા આ તાગડધિન્ના ચાલુ થયા ત્યા સુધી તો ડોહાના મનમા નહી, પાણ એક દિવન કાનોભાય એનુ કેરિયર શેરીમા લઈ આવ્યા ને બે માણનોએ જાળવીને એક ખોખુ હેઠે ઉતારીને ઓનરીમા મૂક્યુ એ ડોહા ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યા રાત પડી ને શેરીની ચારપાચ બાયુ છોકરા વળગાડીને કાનાની ખડકીમા ગઈ એય ડોહા ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યા પોતાનુ ટપ બધ કરીને ખુરશીમા ગોઠણ વાળીને બેઠા ને મૂગા મૂગા હોકલી તાણવા લાગ્યા

બે દિવન ડોહા મુગા રહે તો ગિલાના કાન બેઠા થયા વિના નો રટે ત્રીજે દી એ વાતનો કોડ પડે, નાજ પડ્યે વમ્તુ હાજર હોય આ વખતે વાત જરાક વેતળા'રી હતી, પાણ ગિલો જેનુ નામ, થોભલાય તો ગિલો નહી કોઈ પાણ વાતે નોગરવા નીકળી જાવુ એ ગિલાનુ નામ તે થોડાક પેના રોકડા ને બાકીના હપતા નક્કી કરીને ત્રીજે દીએ છકડો ઊભો રાખ્યો ખડકી મોર મોટુ ખોખુ જોઈને કો'કે પૂછ્યુ તો કીધુ, 'કલર ટી વી ગે ' વટ પડવો જોવે અને કાના કરતા તો ખાન એટલે ડોહાને નમજાણ પાડતા બોલ્યો, 'એક જગાભાયને જ આવુ ને ને બીજુ આપડે બીજામા કલર નો આવે અને બીજાને એક જ ટી વી આવે, આમા ચાપુ દબાવતા જાવ એમ મ્ટેશન કરતા જાય અને રાત પડ્યે ભાવનગરના લોકલ નમાચાર આવે ઈ વધારામા ' ડોહા અને બીજા માભળી રહ્યા ને અચબો પામી રહ્યા

ખરેખર અચબો, નજરે જોયુ ત્યારે થયો રાતે નવ વાગે લોકલ નમાચાર શરૂ થયા એક છોકરો ભાવનગરમા આખા દિવસમા જે જે બનાવ બન્યા હોય એ બોલતો જાય ને નજરોનજર બતાવતો જાય સભા-નરઘનમા ને એવી વાતોમા ડોહાને બહુ રસ નો પડે પણ ભાવનગર નજર નામે દેખાય એમા મજા પડે તે બપોરે ધરમશીની વહુ દાઝી ગયેલી તરત કરી ભાવનગર મોટા દવાખાના ભેળી એ અત્યારે નજરોનજર જોઈ ધમાની વહુ દેખાડી, દાક્તરોની હડિયાપાટી દેખાડી, બહાર કોકડુ વળીને બેઠેલા ધમો ને એનો બાપ ને જમાદાર ને ખોડુભા નરપચ - નધાય બતાડ્યા ડોહાની આખો ચકળવકળ થઈ ગઈ માળુ' માણન ક્યાનુ ક્યા પૂગી ગ્યુ કે'વાય' ક્યા ધમો ને ઈની વહુ' ને ક્યા ગામેગામ ને ઘરોઘરમા ઈના કોટા'

તે પછી ડોહાને સમાચારનું બંધાણ થઈ ગયું. આપડા પંથકમાં નવાજૂની થાય એ રાત પડ્યે નજરોનજર જોવાની. એક દી જિલ્લા પંચાયતની મીટિંગમાં ખોડુભાને બેઠેલા જોયા, ડોહાને મનમાં થયું કે કો'ક દી આપડોય ફોટો ટી.વી.માં આવે તો કેમ! વટ પડી જાય. એનો ભાય – કાનનો બાપ બે ઘડી જોઈ રહે!

પાંચસાત દિવસ પછી, ડોહાનો તો નહીં, ગિલાનો વારો પડી ગયો. તે દી ખોડુભા સવારના પહોરમાં તૈયાર થઈને પાદરમાં ઊભેલા. એને ભાવનગર જવાની ઉતાવળ. મુખ્યમંત્રી ભાવનગર પધારવાના હતા. જકાતનાકે સામૈયું કરવાનું હતું. આખા પંથકમાં સરપંચોએ હાજર રહેવાનું હતું. ટાઈમ ભરાતો જતો હતો. ખોડુભા ગામેથી તાલુકાની જીપ આવે એની વાટમાં ઊંચાનીચા થતા હતા. એમાં ગિલાનો છકડો આવીને ઊભો. ખોડુભા કહે, 'જકાતનાકેથી આવે છે?' ગિલો કહે, 'હા'. ખોડુભા કહે, 'જકાતનાકે માણહ ભેગું થયું છ?' ગિલો કહે, 'માણસ તો મા'તું નથ. કે'તા 'તા કે હમણાં મંત્રીસા'બ આવવા જોવે.' ખોડુભા હાકાવાકા થઈ ગયા. આમ તો કોઈ દી છકડામાં બેસે નહીં. પણ અત્યારે બીજો વિચાર કર્યા વગર છકડા માથે ચડી ગયા. 'હાંક્ય સબદાણ, નઈતર હું જ રહી જાશ.' કહેતાંકને છકડો ઊપડ્યો, ને...

જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... ને જકાતનાકું.... ઠેઠ જકાતનાકે જવાય એમ નહોતું. લોકોના મહેરામણ ઊમટેલો. ગિલાએ બેઠલે નાળે છકડો ધીમો પાડ્યો ને કહ્યું, 'આંયા ઊતરી જાવ. ડંડાવાળા ઠેઠ લગણ નંઈ જાવા દ્યે.' પણ ખોડુભા હાકાવાકા થઈ ગયેલા. 'હવે ડંડાવાળાની મા.... તું તારે લઈ લે ઠેઠ લગણ. કોઈ કાંઈ બોલે તો હું બેઠો છઉં.' ગિલાએ છકડાને રમરમાટી લેવરાવી. તે માણસોનાં ટોળાં વીંખતો ઠેઠ જિલ્લાપ્રમુખ સામે લાવીને ઊભો રાખ્યો. એ વખતે કૅમેરાવાળા ફોટા લે. બધું ભૂલીને ગિલો એની સામું તાકી રહ્યો. એને થયું. આજના સમાચારમાં આપડો ફોટો નક્કી.

બપોરે ખાતાં ખાતાં ડોહાને વાત કરી. રાંધણિયામાં બેઠી બેઠી વહુ પણ સાંભળે. ડોહા રાજીના રેડ થઈ ગયા. આજ સુધીમાં કોઈ દી ડોહાને એવું થયેલું નહીં આજ પહેલી વાર ડોહાએ ગિલાને કહ્યું, 'તુંય આજ સાંજ પછી ફેરો નંઈ કરતો. ઘરે રહેજે.' આજ સુધીમાં કોઈ દી ગિલાને એવું થયેલું નહીં. એ તો વહેલી સવારથી મોડી રાત લગી.

જાંબાળા.... ખોપાળા.... ને તગડી.... ને ભડી.... ને ભાવનગર....

જાંબાળા.... ખોપાળા.... તગડી.... ને ભડી.... (એમાં ભડી તો....)

આજ તો સાંજ પડતાં છકડો પાદરમાં પડ્યો રહેવા દઈને ઘરે આવ્યો. હાથપગ ધોઈને ફળિયામાં ખાટલો પડ્યો 'તો એની ઉપર આડો પડ્યો. ઘણા વખતે એનું લોહી અત્યારે જંપ્યું હોય એમ લાગ્યું. પડ્યા પડ્યા એણે ચોમેર ઘરમાં નજર ફેરવી. ઘર ભર્યું ભર્યું લાગ્યું. આણીપા છકડાની રમરમાટી ને આણીપા ડોહાના ઉંકરાટા, તે કોઈ વાતે કમીના નો રહી. એમાં વહુય માથાની નીકળી. ઘર સંધાય કરતાં સવાયું હોવું જોવે. પાણિયારે ઈસ્ટીલનાં વાસણ, માથે ભગવાનના ફોટાઓની હાર, ઓસરીમાં ઈસ્ટીલની ખુરશી, ગોખલામાં ટેપ.... રંગીન ટી.વી.... પણ ટી.વી. બબ્બે ઈંટ ગોઠવીને મૂકેલું. એ ગિલાને ખટક્યું. હમણાં તો ટી.વી.ના હપતાની ભીંસ છે, પણ મેળ પડે તો આજકાલમાં ઈસ્ટીલનું સ્ટૅન્ડ લેતો આવું - એણે વિચાર્યું. વહુના સીમંત ટાણે મે'માનો આવશે. તંયે વટ પડવો જોયે ને!

ત્યાં બહાર કોઈએ સાદ પાડ્યો,

'ગિલાભાય!'

ગિલો હડક બેઠો થયો ડોહાએ ખડકી ઉઘાડી આવનારે કહ્યુ, 'મુખી બોલાવે, પાગ ભાવનગર જાવુ જોહે અનઘડીયે મુખીની ભેનને આડુ થઈ ગ્યુ ન તાત્કાલિક ભાવનગર દવાખાના ભેગી કરવી જોહે હાલો જલદી '

કોગ જાગે કેમ, ડોહાના દવ માન્યા નહીં એ મનોમન બોલીય ગયા, 'છકડામા ભેશ રે'શે?'

આવનાર કહે, 'ઈ તો બે જાગ પકડી ગખશે આમેય સવારથી ભાભરી ભાભરીને ઘેશ જેવી થઈ ગઈ ને ને આમેય ભાવનગર ક્યા ઘોડાને ઘેરે ને? ઘા એ ઘા જાવાનુ ને ઢોરનુ દવાખાનુય જકાતનાકા પાહે જ ને ને? હાલો હાલો જલદી '

કોગ જાગે કેમ, ગિલાના દેવ માની ગયા એગે મનોમન વિચાર્યુ, ભેશનુ પાનરુ પડી જાય તો મુખી રાજી કર્યા વગર નહીં રહે તો વળતા ટી વી નુ ઈસ્ટાન્ડ જ ઠોકતો આવુ આપડા નમાચાર આવે ઈ પે'લા ટી વી ઈસ્ટાન્ડ ઉપર હાવુ જોયે ગિલાનેય પોતાનો ફોટો જોવાનો હરખ ફોટો આવે કે વહુ નામે આખનો ઉલાળો મારવાનુ નક્કી કરેલુ 'હમાગા સ્યાભેળો આવ્યો નમજે ' બોલતાક એગે ખડકી બહાર પગ દીધો એને તો ભાવનગર એટલે જાબાળા ખોપાળા તગડી ને ભડી (એમા હવે)

ગિલો ગયો એટલે ડોહા ખડકી બહાર નીકળ્યા આમ તો કાનાના બાપ નાથે રોજની ઊઠકબેઠક નહીં પ્રસંગોપાત્ત વાત કરી લે ભાગુભાગુમા એમ જ હોય, આને કેવુ! મારે કેવુ! - મનોમન નમજતા હોય પાગ અત્યારે કાનાના બાપને એની ખડકીના ઓટલે બેઠેલો જોઈ એનાથી બોલ્યા વગર નો' રહેવાયુ, 'આજ તો ગિલો ટી વી મા આવવાનો ને ' કાનાનો બાપ કહે, 'એમ? તો તો જોવો જોહે કયે આવે ને?'

ડોહા કહે, 'નવ વાગે ' ડોહાના ચહેરા પર ચમકારો હતો 'તો તો જોવો જોહે હુ હમાગા આવુ અમારે ટી વી મા એવુ ક્યા આવે છે'

'બસ, કાનાનો બાપ આટલુ બોલ્યા એમા જ ડોહાના ચહેરા પર ગર્વીલી છલકાઈ પડ્યો ભાગુભાગુમા એમ જ હોય

આઠ વાગતા ડોહા ટી વી સામુ ગોઠવાઈ ગયા પાગ એના મનમા બેયના આવવાની અધીરપ ઊછળી રહી ત્યા કાનાનો બાપ આવીને બીજી ખુરશીમા ગોઠવાયા હજી ગિલાના છકડાનો અવાજ નભળાતો નહોતો ડોહા મનોમન ઊચાનીચા થતા હતા આવે વખતે અમગળ કલ્પના ન આવે તો નમજવુ કે માબાપ નહીં ના, ના, એવુ કાંઈ નો હોય ભેશને આડુ હતુ એમા વાર લાગે જ ને - એગે નમાધાન કર્યા કર્યું અને કાનાના બાપ એના ઘરની રિયામત પર નજર ફેરવતો હતો તે જોઈ જોઈને રાજી થયા કર્યું

અને, નવના ટકોરે લોકલ નમાચાર શરૂ થયા

'નમસ્કાર દર્શક મિત્રો! લોકલમા આપનુ સ્વાગત છે

આજના મુખ્ય મુખ્ય નમાચાર

મુખ્યમત્રીશ્રીની આજે ભાવનગરમા પધરામણી ભવ્ય સામૈયુ

મુખ્યમત્રીશ્રીએ સ્થળ પર જ કરેલો પચ્ચીશ પ્રશ્નોનો ઉકેલ

મુખ્યમત્રીશ્રીએ

મુખ્યમત્રીશ્રીએ '

ડોહાને એમા રસ નહોતો

'શહેરમા અપમૃત્યુના ત્રાગ બનાવો '

'નમાચાર વિગતવાર '

અને, પહેલા નમાચારમા જકાતનાકુ દેખાગુ જકાતનાકે માગનો હકડેઠઠ મુખ્યમત્રીના સ્વાગત માટે ઊમટેલા મહેરામાગન દેખાડ્યો સ્વાગત માટ ઊભેલા શહેરના મોટા

મોટા માણસો પર કૅમેરો ફરી રહ્યો. ત્યાં ધમધમાટી સાથે ગિલાનો છકડો જિલ્લા-પ્રમુખ પાસે આવી ઊભો. ખોડુભા ઊતર્યા ને જિલ્લા-પ્રમુખને મળ્યા ત્યાં સુધી ગિલો આખો છકડા સાથે ટી.વી.માં દેખાઈ રહ્યો. ગિલાને જાણે કૅમેરાવાળાની ખબર હોય એમ એ કૅમેરા સામું જોઈને હસી રહ્યો. એટલે અત્યારે જાણે કે ખુરશી પર બેઠેલાં ડોહા સામુ અને રાંધણિયાની આડશે બેઠેલાં વહુ સામું હસી રહ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

ડોહાએ હરખઘેલા થઈને કાનાના બાપને થાપોટોય મારી દીધો. અને એક જ મિનિટનો સીન એના મગજમાં તરબતર થઈ ગયો હોય એમ આંખો મીંચી ગયા. હવે એને બીજા સમાચારોની પડી નહોતી. એના મગજમાં છકડાની રમરમાટી ચાલી રહી. એના કાન છકડાનો અવાજ સાંભળવા બેઠા થઈ ગયા.

ત્યાં, સમાચાર વાંચનાર બોલ્યો:

અને છેલ્લે, શહેરમાં બનેલા અપમૃત્યુના બનાવોમાં, બેઠેલા નાળે ગમખ્વાર અકસ્માત... છકડા-ચાલકનું કમકમાટીભર્યું મોત. બનાવની વિગતો પ્રમાણે, ‘સાંજના એક ભેંશને લઈને ભાવનગર આવી રહેલ એક છકડો બેઠેલે નાળે પલટી ખાઈ જતાં છકડા-ચાલકનું સ્થળ પર કમકમાટીભર્યું મોત નીપજ્યું હતું. જ્યારે છકડામાં ઊભેલા વ્યક્તિ ફંગોળાઈને દૂર પડવાથી બચી જવા પામ્યા હતા. તેઓને સારવાર માટે હૉસ્પિટલમાં ખસેડાયા છે. બનાવનું આશ્ચર્ય એ છે કે છકડામાંથી પછડાવાથી ભેંશને સ્થળ પર જ પાડી જન્મ્યો હતો. જોનાર કહે છે કે, છકડા-ચાલકે છકડાનું હૅન્ડલ છોડી દીધું હોત તો એ પણ બચી ગયો હોત. પણ કહે છે, છકડો એનો જીવ હતો. એ છકડા તરીકે જ ઓળખાતો....’

ડોહાની આંખો ફાટી રહી. એમ જ રહી.

(‘વાર્તા આમ છે....’)

દસ-પંદર વરસ પહેલાં અમારા આદિવાસી કાર્યક્ષેત્રમાં અમે દારૂબંધીનું અભિયાન ચલાવેલું. કાળો ગોળ વેચવો બંધ થઈ જાય, તો દારૂ બનાવવાનું ઘણું ઓછું થઈ શકે છે. એક ગામમાં એક કચ્છી વેપારી મળ્યો. કચ્છ એટલે કે ગુજરાતના ઠેઠ ઉત્તર છેડેથી દક્ષિણ છેડાના અમારા દૂર સુદૂરના અંતરિયાળ ગામમાં એ વેપાર કરવા આવ્યો હતો. હું એને કાળા ગોળનો વેપાર બંધ કરવા સમજાવી રહ્યો હતો. એ જાતજાતની દલીલો કરતો રહેતો હતો. છેવટે મેં પૂછ્યું, તમે તમારા બચ્ચાંઓને દારૂ પિવડાવો છો ? તો, સાંભળતાં વેંત એ મારા ઉપર એટલો ગુસ્સે થયો ! કહેવા લાગ્યો - શું હું મારાં બચ્ચાંઓને નરકમાં નાખવા આટલે દૂર આવ્યો છું ? શું હું મૂરખ છું ? શું હું મારાં બચ્ચાંઓનું ભલું-બૂરું શેમાં છે, તે નથી સમજતો ? કેવી બેહૂદી વાત તમે કરી રહ્યા છો ! ત્યારે મેં ધીમેથી પૂછ્યું, તો પછી તમે આ દારૂ બીજાઓને પિવડાવીને એમને શું કામ બરબાદ કરી રહ્યા છો ? એ તુરત બોલ્યો, આ તો મારો ધંધો છે, વેપાર છે.

શું આવી જ માનસિકતા આપણને જાગતિક સ્તર પર પણ નથી જોવા મળતી ?

(‘ભૂમિપુત્ર’) — કાન્તિભાઈ શાહ

સત્યઘટના

પ્રકાશની દિશામાં

કનિષ્ઠા

"નમસ્તે! (તામિલ ભાષામા) વણક્કમ! ગુડ મૉર્નિંગ!" એ પરિચિત અવાજ સાંભળીને મે ચોપડીમાંથી નજર ઉઠાવી અને સસ્મિત ઉત્તર વાળ્યો, "નમસ્તે! વણક્કમ! ગુડ મૉર્નિંગ અણ્ણાજી!"

મારો જવાબ સાંભળીને કરચલીઓથી રેખાંકિત એ વૃદ્ધ ચહેરો આનંદથી ખીલી ઊઠ્યો અને તેઓ એક નાના બાળકની જેમ નાચવા લાગ્યા પછી અચાનક સીધા ટટ્ટાર ઊભા રહી ગયા, જોરદાર સલામ કરી અને મે આપેલ રૂપિયા બે લઈને ચાલતી પકડી

તમને જિજ્ઞાસા થાય કે આ માણસ છે કોણ? મે એમને અણ્ણાજી એટલે કે મોટા ભાઈ કહીને સન્માન આપ્યુ, પણ તેઓ તો મારા મોટા ભાઈ નહોતા જ ત્રણ ત્રણ ભાષાઓમા એમણે પોતાની શુભ કામનાઓ વ્યક્ત કરી પણ તેઓ કંઈ ભણેલાગણેલા વિદ્વાન નહોતા એમણે સીનો તાણીને ટટ્ટાર થઈને સિપાઈની માફક સલામ કરી પણ તેઓ દેશની રક્ષા કરવાવાળા કોઈ 'જવાન' પણ નહોતા હા, તો તેઓ કોણ હતા? મારો જવાબ સાંભળીને તમે આશ્ચર્યમા પડી જશો પછી તમને હસવુ પણ આવશે પરન્તુ જ્યારે હુ તમને એમની રામકહાણી સંભળાવીશ ત્યારે કદાચ તમારા હૃદયમા એમના પ્રતિ સહાનુભૂતિ પેદા થશે આ 'અણ્ણાજી' બીજા કોઈ નહીં પણ ફૂટપાથ પર રહેવાવાળા ભિક્ષુક છે "અરે, એક મામૂલી ભિખારીને 'અણ્ણાજી' કહીને સંબોધિત કરી રહી છો? શુ તારી અક્કલ ઘાસ ચરવા ગઈ છે? તમે ગુસ્સે થઈને કહેશો, "લોકો તો ભિખારીઓથી પોતાનો પીછો છોડાવતા હોય છે અને તુ વળી હસીને એને 'નમસ્તે' કહી રહી છો?"

હાજી, તમે તદ્દન સાચુ કહ્યુ આ તો બેત્રણ વર્ષથી ચાલી રહેલી પરંપરા છે એની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ તે હુ તમને સત્વરે કહી દઉ જેથી તમારો ગુસ્સો જરા શાંત થાય

ભારતની વિભિન્ન કલાકૃતિઓ વેચવાની મારી દુકાન છે મારા ગ્રાહકો મોટે ભાગે વિદેશી પ્રવાસીઓ હોય છે એમના દેશમા હાથકારીગરીની વસ્તુઓ નહીંવત્ હોય છે અને મશીનકૃત વસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમા હોય છે પાશ્ચાત્ય દેશોમા જિંદગીની ઝડપ એટલી તેજ છે કે બેસીને, હાથની ચીજો બનાવવાનો કોઈને સમય જ હોતો નથી જે થોડુઘણુ બને છે એની કિંમત સહેજે આકાશને આંબી લે એવી હોય છે એટલે પરદેશી પ્રવાસીઓ જ્યારે ભારતમા આવે છે ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓથી બહુ પ્રભાવિત થાય છે ઉપરાંત આપણી કલાકૃતિઓની પશ્ચાદ્ભૂમિકામા રહેલ વાર્તાઓ સાંભળીને રાજી થાય છે અને આનંદથી આ કૃતિઓ યાદગીરી તરીકે ખરીદીને લઈ જાય છે અફસોસની વાત એ છે કે અહીંના ભિખારીઓ એ પ્રવાસીઓનો પીછો છોડતા નથી અને હાથ લાંબો કરીને સામે આવીને ઊભા રહી જાય છે

'અણ્ણાજી' જુદી જાતના ભિખારી છે તેઓ હમેશા ખમીસ-પાટલૂન અને બૂટ પહેરે છે એમના કપડા ભલે ફાટેલાતૂટેલા, જૂનાપુરાણા હોય અને બૂટ તદ્દન ઘસાઈ ગયેલા હોય, પણ હોય છે એકદમ સાફસૂથરા તેઓ ભીખ માગવા

માટે હાથ લાંબો નથી કરતા, પણ અદબપૂર્વક સલામ કરે છે અથવા બંને હાથ જોડીને નમસ્તે કરે છે. દુકાનદારોની ગાડીઓ તથા સ્કૂટરો વણકહ્યે સાફ કરીને ચકચકિત કરી દે છે અને પછી દુકાન પર જઈને માલિકની સામે ઊભા રહી જાય છે. દુકાનદાર એમના હાથમાં બેપાંચ રૂપિયા મૂકી દે એટલે આભાર માનીને ખુશી થતા ચાલી જાય છે.

મારી દુકાનની સામેની ફૂટપાથ પર જ એમનું ઘર. આખો દિવસ હટીઓ કાઢ્યા કરે. સિત્તેર ઉપરની એમની ઉંમર થઈ હશે પણ ભાગદોડ કરતાં થાકતા જ નથી.

મારી સામેવાળા દુકાનદારે મને માહિતી આપી કે કોઈ એક જમાનામાં અણ્ણાજી ખાતાપીતા ઘરના વડીલ હતા. કોઈ કારખાનામાં તેઓ ચોકીદારની નોકરી કરતા હતા. એક વખત ત્યાંના મૅનેજરને એમણે ચોરી કરતાં રંગે હાથે પકડ્યો હતો અને થાણે જઈને એનો રિપોર્ટ લખાવ્યો હતો. પરંતુ પૈસાના જોરે મૅનેજર તો છૂટી ગયો અને ઊલટાનો અણ્ણાજી પર ચોરીનો આરોપ મૂકીને સળિયા પાછળ એમને ધકેલી દીધા. આ અન્યાય એમનાથી સહન ન થયો અને તેઓ પોતાનું માનસિક સમતોલપણું ગુમાવી બેઠા. જેલમાંથી છૂટીને જ્યારે ઘરે આવ્યા ત્યારે એમની પત્ની અને બાળકોએ એમને અંદર પેસવા ન દીધા. કહે કે સમાજમાં એમનું નાક કપાઈ ગયું હતું, હવે અહીં ચોર કે પાગલને કોઈ સ્થાન ન હતું. જે બાળકોને ઉછેરવા માટે એમણે આખી જિંદગી સખત મહેનત કરી હતી તે જ બાળકોએ નિષ્ઠુર થઈને એમની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખ્યો. નોકરી માટે પણ કેટકેટલે ઠેકાણે ભટક્યા, કામ પણ મળી જતું પણ પછી જ્યારે નવા માલિકોને ખબર પડતી કે ચોરીના આરોપસર એમણે જેલની ચક્કી પીસી હતી તો તરત જ ધક્કા મારીને એમને કાઢી મૂકતા. છેવટે ઠોકરો ખાઈ ખાઈને, ભટકતાં ભટકતાં તેઓ આ ફૂટપાથ પર આવી ગયા અને ભીખ માગી, દયાથી મળેલ પાંચદસ રૂપિયામાં પોતાનો ગુજારો કરવા લાગ્યા. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે આટલાં દુ:ખો વેઠવા છતાં પણ, કકડતી ઠંડી હોય કે ધૂમ તડકો હોય, દિવસ હોય કે રાત, એમના હોઠો પર સદા સ્મિત રહેતું અને આંખોમાં એક-જાતની ચમક. એટલું જ નહીં, તેઓ દરેક તહેવાર પર ફૂટપાથ પરથી પસાર થતા દરેક માણસને મુબારકબાદી આપતા, પછી તે દિવાળી હોય કે ક્રિસમસ, ઈદ હોય કે પોંગલ. એમને આપણા દેશના દરેકેદરેક તહેવાર યાદ રહેતા.

શરૂ શરૂમાં જ્યારે મેં એમની ઈમાનદારીની વાત સાંભળી ત્યારે મને તે જરા ઊપજાવી કાઢેલી અને બઢાવી-ચઢાવીને કહેલી લાગેલી. ભલે, માની લઈએ કે જ્યારે એમની પાસે નોકરી હતી ત્યારે કદાચ તેઓ સાચેસાચ ઈમાનદાર હતા. પણ હવે આવી હાલતમાં કેવી ઈમાનદારી? જે માણસને બે વખતનું ખાવાનુંય ન મળતું હોય તે માણસ કેવી રીતે ઈમાનદાર રહી શકે? આતો પાપી પેટનો સવાલ હતો. પરંતુ એક દિવસ મેં જોયું કે અમારી ગાડી સાફ કર્યા બાદ જ્યારે મેં એમને પાંચ રૂપિયા આપ્યા ત્યારે તરત જ તેઓ સામે આવેલી ચાની દુકાન પર ચા પીવા ચાલી ગયા. ગરમાગરમ ચાનો પ્યાલો લેવા માટે એમણે માંડ હાથ લંબાવ્યો કે એમની પાસે ઊભેલું એક ગરીબ બાળક ભૂખને લીધે રડવા લાગ્યું. ચાનો પ્યાલો પાછો આપીને એમણે એ જ દુકાનવાળા પાસેથી એક પાંઉનું પૅકેટ ખરીદીને બાળકના હાથમાં મૂકી દીધું. આમેય એમને બાળકો બહુ વહાલાં લાગતાં. પરંતુ શરૂ શરૂમાં આજ રસ્તાનાં બાળકો એમની ક્રૂર મશ્કરી કરતાં અને બહુ હેરાન કરતાં. એમને પાગલ 'તાતા' (દાદા અથવા બુઢ્ઢા) કહીને

ચીડવતા અને કાંકરીઓ મારીને નાસી જતા પણ અગાઉજી ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી નહીં પણ ટોકી અથવા પાઉંથી આપતા. તેથી જ એમણે બાળકોનું દિલ જીતી લીધું અને એમના મિત્ર બની ગયા. 'પાગલ તાતા'માંથી એમને 'અગાઉજી'ની પદવી મળી ગઈ. હવે રહી વાત ઈમાનદારીની.

એક દિવસ રાતના અગિયાર વાગ્યા હશે. અચાનક મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારા ગળામાં સોનાનો હાર નથી. ઘડીભર માટે મારું હૈયું ધબકારા ચૂકી ગયું. હે ભગવાન, હાર તો મેં કાઢ્યો જ નહોતો, તો શું એ રસ્તામાં પડી ગયો હશે? અથવા તો હું આજે હાર પહેરવાનું જ ભૂલી ગઈ? પણ એ તો મારા ઘરેણાના ડબ્બામાં પણ નહોતો. મેં આખું ઘર ફેંદી માર્યું. ક્યાંય મને હાર જડ્યો નહીં. એક વાર વિચાર આવ્યો કે ઘરથી દુકાન સુધીનો રસ્તો ફેંદી નાખું પણ બારીની બહાર જોયું તો એવું અંધારું ઘોર હતું કે એક ડગલું પણ બહાર મૂકવાની હિંમત ન થઈ. કહેવાની જરૂર છે કે એ રાત્રે મેં આખનું મટકુંય નહોતું માર્યું!

હું હમેશા વ્યાયામ માટે સમુદ્રકિનારે ચાલવા જાઉં છું પણ તે દિવસે દરિયાકિનારે ન જતાં મેં દુકાન તરફ ચાલવા માંડ્યું. મનમાં એક આશાનો તંતુ હતો કે રસ્તા પર પડેલો હાર મારી રાહ જોતો હશે. હાર સોનાનો હતો એટલે કીમતી તો હતો જ ઉપરાંત એના લોકેટમાં મારા પરમ આદરણીય ગુરુજીનો ફોટો હતો જેને કારણે એ મારા માટે અમૂલ્ય હતો.

હમેશની જેમ આજે હું પ્રકૃતિના સૌંદર્યનું પાન નહોતી કરી શકતી. ચિંતાગ્રસ્ત થઈ હું જ્યારે દુકાન તરફ જતી હતી ત્યારે અચાનક મારી પાછળ કોઈના દોડવાનો અવાજ સંભળાયો અને એ જ પરિચિત અવાજ, 'ગુડ મૉર્નિંગ, વણક્કમ!' મને મનમાં થયું, 'હે ભગવાન, આ ડોસો પણ અત્યારે જ આવવાનો થયો!' મનમાં અકળાઈ ગઈ. એના શબ્દોને ગણકાર્યા વિના મેં ઝડપ વધારી અને ત્વરાથી આગળ ચાલવા લાગી. પણ એ મારો પીછો છોડે ત્યારે ને! છેવટે તો ભિખારી જ ને! એના હાંફવાનો અવાજ મારી તદ્દન નજીકથી સંભળાવા લાગ્યો. એટલે હું ઊભી રહી ગઈ અને પર્સમાંથી બે રૂપિયાનો સિક્કો કાઢીને એના હાથમાં મૂકવા પાછળ ફરી. એનો શ્વાસ ભરાઈ આવેલો તોય 'ધન્યવાદ' કહેવાનું ન ચૂક્યો. મેં મનમાં વિચાર્યું, 'ચાલો, બલા ટળી.' પરંતુ તે તો ફરી મારી પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યો. ગુસ્સે થઈને એને ધમકાવવા માટે હું પાછળ ફરી... અને મારી સામેનું દૃશ્ય જોઈને દંગ રહી ગઈ!

બિચારો વૃદ્ધ માણસ માંડ માંડ હાંફી રહ્યો હતો, પણ એના ચહેરા પર એ જ સ્મિત, આંખોમાં એ જ અનોખી ચમક અને એના લંબાવેલા હાથમાં હતો મારો સોનાનો હાર! મેં ઝડપથી હાર મારા હાથમાં લઈને કહ્યું, "અરે, આ તો મારો હાર છે, તમારી પાસે કેવી રીતે આવી ગયો?" અગાઉજીએ કહ્યું, "ગઈકાલે રાત્રે અહીં ફૂટપાથ પર પડેલો હતો તે મેં ઊંચકી લીધો." પછી લોકેટ તરફ ઇશારો કરીને કહ્યું, "આ ચિત્ર જોઈને હું સમજી ગયો કે આ હાર તમારો જ હોવો જોઈએ. હું તમારી રાહ જ જોતો હતો. આખી રાત સૂઈ ન શક્યો." મેં પૂછ્યું, "કેમ વળી, તમને ઊંઘ ન આવી? હાર તો મારો ખોવાયો હતો. નીંદર તો મને નહોતી આવી." ત્યારે હસીને કહે, "અરે બહેન, રોજ તો નીંદર આવી જાય છે, કારણ કે આ કંગાલ પાસે ચોર આવે તો એમને શું મળવાનું હતું? પણ જો ગઈકાલે ચોરો આવ્યા હોત તો તમારો હાર લઈ જતે. એ બીકે હું જાગતો બેસી રહ્યો અને ચાપતી નજર રાખી કે કોઈ આવતું તો નથી ને? મૂળ તો ચોકીદાર ખરો ને!"

આ સાંભળીને મારી આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી. મને હતું કે જે માણસને પેટ પૂરતું બે વખતનું ખાવાનુંય મળતું નથી તે શું ઈમાનદારી બતાવવાનો હતો? પણ આજે મને એનો પણ જવાબ મળી ગયો. જેના હૃદયમાં સચ્ચાઈ હોય તે હંમેશાં સત્યને જ વળગી રહેશે, પછી ભલેને એણે ગરબીનાં મેલાંઘેલાં વાઘાં પહેર્યાં હોય! કિસ્મતે આવા સાચુકલા આત્મા સાથે કેવો નિષ્ઠુર ખેલ ખેલ્યો હતો! એની નોકરી ચાલી ગઈ, ઘર-ગૃહસ્થી પડાવી લીધી, છૈયાંછોકરાં છીનવી લીધાં અને જે થોડીઘણી ઇજ્જત બચી હતી તે પણ ઝૂંટવીને ભિખારી બનાવીને એને ફૂટપાથ પર હડસેલી દેવાયો હતો. ભગવાનનો આ તે કેવો ખેલ?

મેં કહ્યું, ''બહુ બહુ આભાર તમારો, અણ્ણાજી. તમારો આ ઉપકાર હું કદી નહીં ભૂલું. હું તમને ઇનામ આપવા ઇચ્છું છું.'' હસીને, બીજા હાથની મુઠ્ઠી ખોલીને મેં આપેલ રૂપિયા બેનો સિક્કો બતાવીને કહે, ''ઇનામ તો મળી ગયું, બહેન!'' હું શરમની મારી પાણીપાણી થઈ ગઈ. વીસ હજાર રૂપિયાનો હાર પાછો આપીને બે રૂપિયાની બક્ષિસમાં આ જીવ કેટલો સંતુષ્ટ છે! એ જ બે રૂપિયા મેં એનો પીછો છોડાવવા એના તરફ લગભગ ફેંક્યા હતા. એવું નહોતું કે તેઓ સોનાના હારની કિંમત નહોતા જાણતા. પણ મૂળ વાત એ હતી કે તેઓ ઈમાનદારી અને સચ્ચાઈની કિંમત જાણતા હતા, જેનું મૂલ્ય મામૂલી રૂપિયાની નોટોથી ક્યાંય વધારે હતું.

ટટ્ટાર ઊભા રહીને, સલામ કરીને અણ્ણાજી બોલ્યા, ''ચાલો ત્યારે, હું જાઉં છું. 'હેપી રિપબ્લિક ડે!' (ગણતંત્ર દિવસ મુબારક હો!) જયહિંદ!''

'રિપબ્લિક ડે?' ઓહ, આજે પ્રજાસત્તાક દિવસ છે? ૨૬મી જાન્યુઆરી? મારું મન આનંદોલ્લાસથી ભરાઈ ગયું. મેં ગળામાં હાર પહેરી લીધો અને ઉપકારવશ મેં પણ એમને સાચા હૃદયથી સલામી આપી અને કહ્યું, ''અણ્ણાજી, હેપી રિપબ્લિક ડે! ફરી એક વાર અનેકાનેક આભાર.''

સૂર્યનારાયણ હવે પૂર્ણપણે ઉદિત થઈ ગયા હતા અને સમસ્ત ધરતીને એમણે પોતાના પ્રકાશથી આલોકિત કરી દીધી હતી. પણ મારી દૃષ્ટિ ધૂંધળી હતી, હર્ષાશ્રુને કારણે. મેં રૂમાલથી આંખો લૂછી અને પ્રકાશની દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું.

હિન્દીમાંથી અનુવાદ : જયશ્રી

(સત્યઘટનાત્મક કૃતિ)

મુક્ત આત્માવાળા મનુષ્યને અંગત આશાઓ હોતી નથી. તે વસ્તુઓનો અંગત માલિક તરીકે, મિલકત તરીકે પરિગ્રહ કરતો નથી. પરંતુ પ્રભુ ઇચ્છાપૂર્વક તેને જે આપે છે તેનો તે સ્વીકાર કરે છે. તે લોભ કરતો નથી, કોઈનો દ્વેષ પણ કરતો નથી. જે વસ્તુ તેની પાસે આવે છે તેનો આસક્તિ કે ઘૃણા વગર તે સ્વીકાર કરે છે. જે કાંઈ તેની પાસેથી જતું રહે છે તેને વિરાટના મહાન સમૂહમાં તે ભળી જવા દે છે અને છતાં તેને પોતાને કશું ગુમાવ્યાની, નુકસાનની કે શોકની લાગણી થતી નથી. એનું હૃદય અને આત્મા સંપૂર્ણ સંયમમાં હોય છે, પ્રત્યાઘાત અને આવેગોથી તે મુક્ત હોય છે, બાહ્ય વસ્તુઓના સ્પર્શ પરત્વે તેનું હૃદય અશાંત પ્રતિકાર્ય કરી ઉછાળા મારી ઊઠતું નથી, કારણ કે એવા આવેગોથી તે મુક્ત હોય છે.

— શ્રી અરવિંદ

અનુભવ

ટીડાભાઈ

બી કેશરશિવમ્

આ વાત સને ૧૯૭૦ની છે એ વખતે હુ ધોળકા તાલુકામા મામલતદાર હતો કોઈ કોઈ વાર વાઘરીઓના ગુરુ જગલેશ્વર મહારાજ મને મળવા આવતા જગલેશ્વર મહારાજને હુ મામલતદાર થયો તે પહેલાથી ઓળખતો હતો કલોલ મુકામે વાઘરી સમાજનુ સમેલન મળ્યુ ત્યારે ત્યા જગલેશ્વર મહારાજ આવ્યા હતા ને હુ તેમને મળ્યો હતો ધોળકામા મારા હાજર થયા પછી વાઘરીઓના પ્રશ્નો લઈને તે મારી પાસે આવતા મુખ્યત્વે જમીનની માગણી કરતા પ્રશ્નો ધોળકામા જગલેશ્વર મહારાજની સાથે ત્યાના ટીડાભાઈ વાઘરી પણ કોઈ વાર મારી કચેરીએ આવતા કોઈ વખત એકલા આવીને વાઘરીભાઈઓ માટે ટેટી-તરબૂચ કરવા નદીના ભાઠાની જમીનની માગણી કરતા ક્યારેક ઘરથાળના પ્લૉટની જમીનની માગણી કરતા તેમની માગણીની વાત પતી ગયા પછી હુ તેમને બાળકોને ભણાવવાની તથા કુટુબનિયોજન અપનાવવાની વાત કરતો મારી વાત તે ધ્યાનથી સાભળતા

એમનુ નામ ટીડાભાઈ હતુ પણ કેટલાક તેમને 'ટીડીઓ' કહીને બોલાવતા આ ટીડીઓ પરથી એક વાર મારી કચેરીમા રમૂજ થઈ ગઈ એક દિવસ મે કચેરીમા ટીડીઓને બોલાવવા જણાવ્યુ હતુ મારો પટાવાળો બારકોટાના વાઘરીવાસમા પહોચી ગયો ને ટીડાભાઈને બોલાવી લાવ્યો તાલુકા પચાયતમા તાલુકા વિકાસ અધિકારીને ટીડીઓ (તાલુકા ડેવલપમેન્ટ ઑફિસર) કહીને બોલાવવામા આવે છે એ પછી પટાવાળો તાલુકા વિકાસ અધિકારીને બોલાવી લાવ્યો! ટીડીઓ આવતા મે અગાઉ ટીડાભાઈ આવ્યાની વાત એમને કરી તેઓ ખેલદિલીથી હસી પડ્યા

એ વખતે ધોળકામા નગરપાલિકાની ચૂટણી આવી હુ રિટર્નિંગ ઑફિસર હતો ચૂટણી પતી ગયા પછી હાઈકોર્ટમા રિટ પિટિશન થઈ હતી નૉમિનેશન ભરવાની આગલી તારીખ સુધી મે મતદાર યાદીમા કેટલાક નામો દાખલ કર્યા હતા તે પૈકી કેટલાક ચૂટાઈ આવ્યા હતા નૉમિનેશન ભરવાની ત્રણ તારીખો હતી છેલ્લી તારીખના આગલા દિવસે મે મતદાર યાદીમાં નામો દાખલ કર્યાં હતા એટલે આ ચૂટણી રદ કરાવવા માટે રિટ પિટિશન થઈ હતી ત્રણ વૉર્ડમા આવા ઉમેદવારો ચૂટાઈ આવ્યા હતા સરકારી વકીલે આ ત્રણ વૉર્ડની ચૂટણી રદ કરવા માટે ઍફિડેવિટ તૈયાર કરી હતી હુ એક પણ વૉર્ડની ચૂટણી રદ કરાવવા માગતો ન હતો સરકારી વકીલે તૈયાર કરેલ ઍફિડેવિટ સાથે હુ સમત ના થયો સરકારી વકીલે કહ્યુ "અગાઉ સૌરાષ્ટ્રની એક નગરપાલિકામા આ જ મુદ્દા પર આખી ચૂટણી રદ થઈ ગઈ હતી એટલે મે આખી ચૂટણી રદ થાય તેને બદલે ત્રણ વૉર્ડની ચૂટણી રદ કરવા ઍફિડેવિટ તૈયાર કરી છે તમે સહી ના કરતા હોય તો તમે તમારી મેળે ઍફિડેવિટ લખી લાવો"

હુ સમત ના થયો મે આખી ઍફિડેવિટ ફરીથી તૈયાર કરી એમા મે જણાવ્યુ કે, "નૉમિનેશનની ત્રણ તારીખો છે મે છેલ્લી તારીખના આગલા દિવસ સુધી મતદાર યાદીમા નામો દાખલ કર્યાં છે તે ઍક્ટ અને રૂલ તથા

નૉટિફિકેશન પ્રમાણે બરાબર છે. મારા આ કૃત્યથી એક નાગરિકના લોકશાહીમાં મત આપવાના ને ચૂંટાગીમાં ઊભા રહેવાના તેના અબાધિત અધિકારો જળવાઈ રહે છે.''

હાઈકોર્ટના જજ ચર્ચાને અંતે મારી દલીલ સાથે સંમત થયા, પાગ અગાઉ આ જ મુદ્દા પર સૌરાષ્ટ્રની એક નગરપાલિકાની ચૂંટાણી રદ થઈ હતી એટલે આ કેસ રિવિઝન બેંચને સોંપવામાં આવ્યો. બેન્ચે મારી દલીલ માન્ય રાખી ને સામાવાળાની પિટિશન કાઢી નાખી. સરકારી વકીલને તેનું આશ્ચર્ય થયું હતું. નગરપાલિકાની ચૂંટાગી રદ ના થઈ તેના શહેરમાં ઘાગા સારા પ્રત્યાઘાત પડ્યા હતા. ચૂંટણી રદ ના થઈ તેનો સૌથી વધારે લાભ ટીડાભાઈને થયો હતો. ટીડાભાઈ આ ચૂંટાગીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા હતા.

નગરપાલિકામાં કુલ ૨૫ સભ્યો ચૂંટાઈ આવ્યા હતા ને બંને પક્ષે ૧૨-૧૨ સભ્યો હતા. એક સભ્ય ટીડાભાઈ તટસ્થ હતા. તે આ બંનેમાંથી એક પાગ જૂથમાં જોડાયા ન હતા. પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવા તેમના પર ભારે દબાાગ થતું હતું. એમને જાતજાતની લાલચો મળતી હતી. એક વાર તે મારી પાસે આવ્યા ને બોલ્યા: ''સાહેબ, મારા પર બંને પક્ષોનું બહુ દબાાગ છે. મને અને ઘરના માાગસોને જાતજાતની લાલચો આપવામાં આવે છે. મારે શું કરવું?'' ટીડાભાઈ મારી પાસે માર્ગદર્શન માટે આવ્યા હતા.

મેં કહ્યું: ''નગરપાલિકામાં પ્રમુખોના નામનું એક બોર્ડ લટકે છે, તમે જોયું હશે!'' ''હા સાહેબ, મેં જોયું છે. તેમાં અત્યાર સુધીના તમામ પ્રમુખોનાં નામો લખેલાં છે.''

મેં એમને વિગતે સમજાવ્યું, ''જો તમે પ્રમુખ થાવ તો તમે નહીં હો ત્યારે તમારું નામ પેલા બોર્ડ પર હશે. નગરપાલિકા રહેશે ત્યાં સુધી લોકો તમને યાદ કરશે. તમને કોઈ પૈસા આપશે ને તમે લલચાઈને લઈ લેશો તો એ તો થોડા સમયમાં વપરાઈ જશે. પછી તમે હતા એવા થઈ જશો. વળી, આમ પૈસા લેવા તે ગુનો બને છે. તમને પૈસા આપવાનું કહીને કોઈ તમને છટકામાં પકડાવી દેશે તો? તમારી આબરૂ ધૂળમાં મળી જશે. તમે પ્રમુખ થશો તો વર્ષો સુધી તમારું કુટુંબ ને તમારો સમાજ તમને પ્રેમથી યાદ કરશે. પ્રમુખ તરીકે તમે શહેરના પ્રથમ નાગરિક ગાગાશો ને લોકો તમારો આદર કરશે. તમારા ઝૂંપડામાં ટેલિફોન આવશે. મીટિંગમાં તમારી આજુબાજુ કલેક્ટર અને પ્રધાન બેઠા હશે. આટલું માન હજારો રૂપિયા ખર્ચતાં પાગ મળતું નથી.''

ટીડાભાઈ ધ્યાનથી મારી વાત સાંભળી રહ્યા હતા. એમની આંખો આશ્ચર્યમાં પહોળી થઈ ગઈ હતી. એમાગે તરત જ પૂછ્યું: ''પાગ સાહેબ, મને પ્રમુખ કોણ બનાવે?'' મેં એમને સમજાગ પાડતાં કહ્યું: ''જુઓ ટીડાભાઈ, નગરપાલિકામાં અત્યારે બાર બારનાં બે જૂથો છે. બંને પક્ષો એક મત માટે ફાંફાં મારે છે. આજે બધા તમને માન આપી રહ્યા છે. પહેલાં તમને 'ટીડીઓ' કહીને બોલાવતા હતા પાગ આજે તમને માન અને પ્રેમથી 'ટીડાભાઈ' કહીને બોલાવે છે.''

''પાગ સાહેબ, મારે શું કરવાનું?'' મેં તરત જ કહ્યું: ''જે જૂથ તમારી પાસે આવે એની સામે તમારે શરત મૂકવી કે જે પક્ષ મને પ્રમુખ બનાવશે તેના પક્ષમાં હું જઈશ.'' ટીડાભાઈ હસી પડ્યા ને બોલ્યા: ''સાહેબ, નગરપાલિકાનો પ્રમુખ મને કોાગ બનાવે? ક્યો પક્ષ આ જગ્યાએ મને બેસાડશે?''

મેં કહ્યું: ''તમારે હાલમાં આ શરત મૂકવી. બીજી કોઈ લાલચમાં ફસાવું નહીં, જોતા રહો, તમે પ્રમુખ બની જશો.''

મામલતદાર તરીકે શહેરના અંતરંગની મને જાાગ હતી. ટીડાભાઈએ પોતે પ્રમુખ બનવાની

નાત વટેતી ફરી બંને જૂથોમાંથી એકન નાખ્યું. નામેનું પણ ગ્રૂપ ટીડાભાઈને પ્રમુખ બનાવી, અમના પક્ષમાં લઈ લેશે. બીજે જ દિવસે નાઝે ટીડાભાઈ મારી પાસે આવ્યા ને બોલ્યા "સાહેબ, એક જૂથવાળા મને પ્રમુખ બનાવવા સંમત થઈ ગયા છે" મે કહ્યુ "હવે આગળનુ તમારે નક્કી કરવાનુ છે"

ટીડાભાઈને એક જૂથ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. હવે ઉપપ્રમુખનો પ્રશ્ન આવ્યો. ટીડાભાઈ વાદરી સમાજમા હાઈ, તેમના નીચ કોઈ સવર્ણ ઉપપ્રમુખ થવા તૈયાર થતુ ન હતુ. આખરે ત્યાના દલિત સભ્ય શ્રી ગાડાભાઈ સોનારાને ઉપપ્રમુખ બનાવવામા આવ્યા. કોઈએ બંનેને માન કે પ્રેમથી આ હોદ્દા પર બેસાડ્યા ન હતા પણ પેલી કાયદાની જોગવાઈઓને લીધે તેમને આ પદો મળ્યા હતા.

ટીડાભાઈ પ્રમુખ થઈ ગયા પછી એક વાર તે મારી કચેરીએ આવ્યા. મે જોયુ કે મારા પટાવાળાએ તેમને સલામ કરી. ટીડાભાઈએ હસતા હસતા જ કહ્યુ "સાહેબ, હુ પ્રમુખ થઈ ગયો પણ ક્યાક આડીઅવળી સહી થઈ જવાની બીક લાગે છે. મને ફસાવી દેશે તો?"

એમની વાત હું ગંભીરતાથી સાભળી રહ્યો હતો. એમના પક્ષના તમામ સભ્યોને હુ ઓળખતો હતો. એ પૈકીના શ્રી મનસૂરી વકીલને મે મારી કચેરીમા બોલાવ્યા. ટીડાભાઈની મૂંઝવણ મે એમને જણાવી. શ્રી મનસૂરીએ ટીડાભાઈના સલાહકાર તરીકેની કામગીરી સંભાળી લીધી.

તમે શું કરી શકો ?

ધરતીની એક ત્રાડ, તમે શું કરી શકો ?
હૈયે પડી તિરાડ, તમે શું કરી શકો
પ્રત્યેક ખોપરીનો લઈ એકસર જુઓ તો
નગરની છે ચાર કાડ, તમે શું કરી શકો ?
તૂટ તૂટ થતી છત મૂંઝાઈને કહે છે,
ખૂન સહી સ્માડ! તમે શું કરી શકો ?
પગથી વળેલ વગને ટેકો દઈ ઊભેલા
પૂછી રહ્યા છે ઝાડ, તમે શું કરી શકો ?
ત્યા કાટમાળમાથી બાળક મને છે રમતુ,
ઈશ્વર લડાવ લાડ, તમે શું કરી શકો ?
('પ્રગતિશીલ શિક્ષણ') — કૃષ્ણ દવે

સંમિલન

ભગિની નિવેદિતા અને શ્રીમા શારદામણિદેવી : પશ્ચિમની તેજસ્વિતા અને પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા

જ્યોતિબહેન થાનકી

"કેવાં હશે શ્રીમા? શું તેઓ મને સ્વીકારશે? શું હું તેમની પાસે રહી શકીશ?" મનમાં અનેક વિચારો એ વિદેશી નારીના મનમાં ચાલી રહ્યા હતા. અત્યાર સુધી તો તેમણે પોતાના ગુરુદેવ પાસેથી એમના મહાન ગુરુ અને તેમના લીલાસહધર્મચારિણી શ્રીમાની વાતો જ સાંભળી હતી. હવે ગુરુના, એ મહાન ગુરુના સદેહે દર્શન તો શક્ય ન હતાં, પણ તેમના લીલાસહધર્મિણી શ્રીમાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થોડી ક્ષણોમાં જ થવાનાં હતાં, તે સમયે તેમના મનમાં આ વિચારો ચાલી રહ્યા હતા.

કેમ કે તેઓ ઇંગ્લૅન્ડથી આવ્યાં હતાં. ભારતીય વાતાવરણનો એમને પૂરો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન હતો. એટલે તેઓ મનમાં મૂંઝવણ અનુભવી રહ્યાં હતાં. અલબત્ત, તેઓ કંઈ સામાન્ય વિદેશી મહિલા જેવાં નહોતાં. સત્યની શોધની ઝંખના એમના હૃદયમાં આગની પેઠે સતત પ્રજ્જ્વળતી હતી. તે માટે તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ તો કરી જ લીધો હતો. પણ પછી તેમાંથી પ્રશ્નોનું સમાધાન ન થતાં બૌદ્ધ ધર્મનો ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો. તેમાંથી પણ તેઓ જે ઝંખતાં હતાં તે તેમને પ્રાપ્ત થયું ન હતું. તેઓ પોતે લેખક, ઉત્તમ વક્તા, શિક્ષણશાસ્ત્રી, સમાજસુધારક અને તીવ્ર બુદ્ધિમાન, પ્રતિભાસંપન્ન વિદુષી હતાં. સત્યને પામવાની પ્રબળ ઝંખના તેમને તે સમયે લંડનમાં આવેલા મહાન હિંદુ યોગી પાસે લઈ આવી. તેમણે એ યોગીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં. તેમાં તેમને આત્માનો પોકાર સંભળાયો. તેમણે એ હિંદુ યોગીને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમનાં શિષ્યા બની તેઓ ભારતમાં આવ્યાં. એ હિંદુ યોગી હતા. સ્વામી વિવેકાનંદ અને એ વિદુષી, પ્રતિભાસંપન્ન નારી હતાં મિસ માર્ગરેટ નોબલ. પાછળથી તેઓ ભગિની નિવેદિતા બન્યાં.

ભારત આવ્યા પછી એક મહિના બાદ તેઓ અન્ય બે વિદેશી મહિલાઓ સાથે શ્રીરામકૃષ્ણ દેવનાં લીલાસહધર્મચારિણી શ્રીમા શારદાદેવીને મળવા જઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે શ્રીમા શારદાદેવીની સરળતા, સાત્ત્વિકતા, શૂચિતા, સમર્પિતતા, સાધુતા વિશે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું. તેથી શ્રીમાને મળવાની એમની ઉત્કંઠા તીવ્રતમ બની ગઈ હતી. હવે જ્યારે એ સમય નજીક આવી રહ્યો હતો, ત્યારે તેમના મનમાં વારંવાર પ્રશ્ન ઊઠી રહ્યો હતો કે, 'કેવાં હશે મા?' અમને વિદેશી સ્ત્રીઓને તેઓ કેવી રીતે આવકારશે?" નિવેદિતાનું હૃદય થડકાર અનુભવતું હતું. તેમની સાથે મિસ મૅક્લાઉડ અને મિસિસ સારાબુલ હતાં. ધડકતા હૃદય સાથે, આતુર દૃષ્ટિ સાથે તેઓ શ્રીમાના ખંડમાં પ્રવેશ્યાં. તેમણે જોયું કે શ્વેત વસ્ત્રોમાં સુસજ્જ નિતાંત શુદ્ધ પવિત્રતા જાણે સદેહે બિરાજમાન હતી. એ સૌમ્ય, શાંત, સ્મિતભર્યું મુખ, અને તેમને નીરખતી પ્રેમાળ દૃષ્ટિને જોતાં જ નિવેદિતાનો થડકાર શમી ગયો. ભય અદૃશ્ય થઈ ગયો. શંકાઓ ઓગળી ગઈ. અને તેમને એવું લાગ્યું કે જાણે પરમ શાંતિ અને ગહન પ્રેમે તેમને હૂંફાળા આશ્લેષમાં લપેટી દીધાં છે! આ ભાવની અનુભૂતિ થતાં નિવેદિતાનું હૃદય આનંદવિભોર બની ગયું. તેમને થયું કે શ્રીરામકૃષ્ણદેવની સાધનામાં સહાય કરનાર, સર્વ ઐહિક સુખોનો

ત્યાગ કરીને પતિની સાથે એમના જેવું જ કઠોર તપસ્વી જીવન જીવનાર અને શ્રીરામકૃષ્ણના દેહત્યાગ પછી એમના અનન્ય શિષ્યોને આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શન આપનાર, ગુરુપદે રહેલી માતૃમૂર્તિ! આટલી સૌમ્ય, સુમધુર અને સ્નેહપૂર્ણ હોઈ શકે?'' ત્યાં તો સ્નેહનિર્ભર મધુર અવાજ સાંભળ્યો, ''આવો, મારી દીકરીઓ'' ભલે આ બંગાળી શબ્દો હતા, પણ પ્રેમની ભાષાનું માધ્યમ ગમે તે હોય પણ હૃદયને એ આંદોલનોનો અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. આ શબ્દો એમને સ્પર્શી ગયા. શ્રીમાએ એમને પુત્રી તરીકે ઉદ્‌બોધન કર્યું એ કંઈ માત્ર શાબ્દિક ઉદ્‌બોધન નહોતું. એ તો સાચ્ચે જ તેમણે પોતાના વિશાળ પરિવારમાં તેમનો પુત્રી તરીકે કરેલો સ્વીકાર હતો. આ શબ્દોમાં એવું માતૃવાત્સલ્ય છલકાતું નિવેદિતાએ અનુભવ્યું કે તેઓ સાચ્ચે જ માની નાનકડી પુત્રી બની ગયાં. પછી શ્રીમાને ધરવા માટે તેમને ફળો આપવામાં આવ્યાં. તેમણે ધરેલાં ફળોનો શ્રીમાએ સ્વીકાર કર્યો. એટલું જ નહીં પણ મિસ મૅક્‌લાઉડે શ્રીમાને વિનંતી કરી કે, 'અમારી સાથે તમે ભોજન લો.' શ્રીમાએ એની વિનંતીનો સ્વીકાર કરી તેમની સાથે ભોજન લીધું! આટલી બધી આત્મીયતાની તો એમને કલ્પના પણ નહોતી. કેમ કે આજથી સો વરસ પહેલાંના અતિધર્મચુસ્ત વાતાવરણમાં, બ્રાહ્મણ પરિવારમાં વિદેશીઓ સાથે જમવું એ તો મહાપાપ ગણાતું! એ સમયે શ્રીમાએ આ વિદેશી મહિલાઓને પ્રેમપૂર્વક આવકારી જ નહીં, પણ તેમની સાથે ભોજન લઈને, નાતજાત, દેશવિદેશના બધા જ ભેદો ભૂંસી નાખ્યા. તે તેમની આધ્યાત્મિક ચેતનાની કેટલી ઊંચી કક્ષા હતી તે બતાવે છે. આ કાર્ય દ્વારા શ્રીમાએ મઠ મિશનના ભાવિ કાર્યનો રસ્તો મોકળો કરી આપ્યો. પૂર્વની રૂઢિચુસ્તતામાં પશ્ચિમની આધુનિકતાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીમાએ શ્રીરામકૃષ્ણ મઠ મિશન માટે નૂતનયુગનો આરંભ કરી દીધો. સ્વામી વિવેકાનંદને પણ શ્રીમાના આ પગલાથી આશ્ચર્ય થયું હતું. તેમણે પોતાના ગુરુભાઈને મદ્રાસ-પત્રમાં લખ્યું: 'શશી, શ્રીમા હમણાં અહીં છે. આ અમેરિકન અને યુરોપિયન મહિલાઓ એમને મળવા ગઈ હતી. તને એ જાણીને ખૂબ જ આશ્ચર્ય ને આનંદ થશે કે શ્રીમાએ તેમની સાથે ભોજન લીધું. શું આ અભૂતપૂર્વ ઘટના નથી? કેવી ઉદારતા!''

નિવેદિતા માટે તો આ કલ્પનાતીત હતું. તેમણે પણ પોતાની સહેલી નીલ રેમન્ડને પત્રમાં લખ્યું, 'શ્રીમા તો માધુર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે. સૌમ્ય, પ્રેમાળ અને મુગ્ધ બાલિકા જેટલાં જ આનંદી. પોતાના પ્રસન્ન મધુર વ્યવહારથી તેઓ બધાના મનને આનંદથી ભરી દે છે. પણ સાથે સાથે તેઓ ચુસ્ત સનાતની પણ છે. તેઓ પુરાણી પરંપરાઓનું સદા પાલન કરતાં આવ્યાં છે. પણ જ્યારે એમણે અમને વિદેશી મહિલાઓને જોઈ ત્યારે તેમની કટ્ટરતા ક્યાંય ઓગળી ગઈ. શ્રીમા પાસે જનારા અતિથિઓને શ્રીમાનાં ચરણોમાં અર્પણ કરવા ફળો આપવામાં આવે છે. અમને પણ ફળો આપવામાં આવ્યાં. અમે પણ એ ફળો શ્રીમાનાં ચરણોમાં અર્પણ કર્યાં. અમારા આશ્ચર્ય અને આનંદ વચ્ચે શ્રીમાએ એ ફળો સ્વીકાર્યાં અને બધાને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા. એમની આ ઉદારતાએ આ સમાજમાં અમને પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન અપાવી દીધું. અમે ગૌરવ અનુભવ્યું. એમના આ વ્યવહારે અને ઉદારતાએ મારા ભાવિ કાર્યને ખૂબ સરળ બનાવી દીધું કે જે બીજી કોઈ રીતે શક્ય ન બન્યું હોત. હવે મને એવું લાગે છે કે મારું ભાવિ કાર્ય જરૂર સફળ થશે.''

નિવેદિતાનું ભાવિ કાર્ય હતું હિંદની નારીઓની જાગૃતિનું. એમના ગુરુ સ્વામી

વિવેકાનંદે એમને કહ્યું હતું, "હજુ ભારત મહાન નારીઓને ઉત્પન્ન કરી શક્યું નથી. તેણે બીજી પ્રજાઓમાંથી સ્ત્રી કાર્યકરોને ઉછીની લેવી પડશે. તમારી કેળવણી, તમારા અંતરની સચ્ચાઈ, પવિત્રતા, કાર્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા, દૃઢ નિશ્ચય, આ દેશ પ્રત્યેનો અગાધ પ્રેમ અને સહુથી વિશેષ તો તમારું સેલ્ટ જાતિનું ખમીર આ કાર્ય માટે જેવાં સ્ત્રી કાર્યકરોની જરૂર છે તેવાં તેમને બનાવી દે છે." સ્વામી વિવેકાનંદને નિવેદિતાની બુદ્ધિમત્તા અને કાર્યશક્તિમાં પૂરો વિશ્વાસ હતો, પણ ભારતીય વાતાવરણને તેઓ આત્મસાત્ કરી શકશે? આ એક પ્રશ્ન હતો. પરંતુ શ્રીમા શારદાદેવીની પ્રથમ મુલાકાતે જ સ્વામીજીની શંકા દૂર થઈ ગઈ.

નિવેદિતાએ આ પ્રથમ મુલાકતાના દિવસને જીવનનો સહુથી મહાન દિવસ કહ્યો છે. તેમણે પોતાની ડાયરીમાં એ દિવસને 'a day of days' કહીને વર્ણવ્યો છે. તેઓ પ્રત્યેક વરસે આ દિવસની ઉજવણી કરતાં હતાં. આ દિવસ વિશે એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું, 'આ અવિસ્મરણીય દિવસ મારા જીવનમાં કોઈ ઉત્સવથી ઓછો મહત્ત્વનો નથી. ગંગાની પવિત્ર સુગંધને હું ક્યારેય ભૂલી શકીશ નહીં. સ્વામીજી સાથે થયેલા વિસ્તૃત વાર્તાલાપને પણ હું ક્યારેય નહીં ભૂલી શકું. એ સહભોજનની સ્મૃતિ તો અવિસ્મરણીય છે. અને એ પવિત્ર બંધન તે દિવસે સ્થાપિત થયેલા એ સુખદાયક બંધને મને જીવનભર બાંધી લીધી એ તે કેવી રીતે ભુલાય?" આમ, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલી એ જાજ્વલ્યમાન વિદુષી પૂર્વની સરળ, સૌમ્ય અને બાહ્ય રીતે જાણાવી ગ્રામ નારીના અનોખા પ્રેમબંધનમાં જકડાઈ ગઈ! આ તો પૂર્વ અને પશ્ચિમનું અદ્‌ભુત મિલન હતું! જાણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પૂર્વને આનંદથી છલકાતા હૃદયે મળી ન હોય! એક બાજુથી આધુનિક શિક્ષણ અને સભ્યતાની ટોચ ઉપર રહેલી, પોતાના ઉન્નત આદર્શો પર પ્રતિષ્ઠિત એવી જાજ્વલ્યમાન નારીઓ, દેખીતી રીતે જાણાતી ગ્રામ, સરળ, અશિક્ષિત પણ આધ્યાત્મિકતાની ટોચ ઉપર બિરાજમાન પૂર્વની નારીને મળી અને આ મિલને પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા અને પશ્ચિમની ભૌતિકતાના સમન્વયના નૂતન વિશ્વના નિર્માણનું બીજ રોપી દીધું. એ નૂતન વિશ્વ ભવિષ્યમાં સર્જાવાનું હતું!

નિવેદિતા તો અત્યંત બુદ્ધિમાન હતાં. તેઓ પ્રથમ મુલાકાતે જ શ્રીમાની આધ્યાત્મિક ઊંચાઈને જાણી ગયાં. તેમનાં ઉદાત્ત ચારિત્ર્ય અને પાવિત્ર્યની અમીટ છાપ એમના હૃદયમાં હંમેશ માટે કોતરાઈ ગઈ. એક પત્રમાં આ વિશે તેમણે લખ્યું, "શ્રીમા શારદાદેવી એ તો શાંતિ અને કરુણાનું પ્રતીક છે. જે કોઈ એમના સંપર્કમાં આવે છે, તે બધાંને શ્રીમા પાસેથી શાંતિ અને કરુણા પ્રાપ્ત થાય છે." તેમનો ઉદાર અને વિશાળ દૃષ્ટિકોણ જેટલો મારા માટે મહાન છે, તેટલી જ મહાન છે તેમના હૃદયની વિશાળતા અને સાધ્વીભાવમાં તેમની સાદગીમાં રહેલી પવિત્રતા. કોઈ પણ મહત્ત્વપૂર્ણ અને ઉદાર નિર્ણય લેતાં તેઓ ક્યારેય અચકાતાં નથી. બધાંની સમક્ષ નિર્ણય રજૂ કરવાનું તેમનામાં સાહસ છે. આથી, કોઈ પણ સમસ્યા પછી તે ગમે તેટલી જટિલ કેમ ન હોય, એમની સામે ઉકેલ માટે રાખવામાં આવે છે. તેમનું જીવન પ્રાર્થનામય પ્રશાંતિથી પરિપૂર્ણ છે."

જેમ જેમ નિવેદિતા શ્રીમાના સંપર્કમાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ શ્રીમાની આધ્યાત્મિકતાથી રંગાતાં ગયાં. તેમને પછી એવું અનુભવાતું હતું કે શ્રીમાના સાંનિધ્યમાં જાણે તેમને નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

નિવેદિતાએ વિચાર્યું કે જો ભારતની સ્ત્રીઓ માટે કામ કરવું હોય તો આ સ્ત્રીઓનું

વાતાવરણ, નિરીક્ષણ, સમજણ એ બધાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવો જરૂરી છે આ માટે તમણે શ્રીમાના સાંનિધ્યમાં રહેવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી પરંતુ સ્વામી વિવેકાનંદે એમને ત્યાં રહેવાથી જે અગવડો પડે, સમસ્યાઓ ઊભી થાય તે અંગે સમજાવ્યા પણ તેમણે બધું સહન કરી લેવાની તૈયારી બતાવી શ્રીમાની સંમતિ મળતાં તેઓ શ્રીમા પાસે રહેવા ગયા શ્રીમાની સાથે તો ધર્મનું પાલન કરનારી, ચુસ્ત આચારસંહિતા પાળતી વિધવા બ્રાહ્મણીઓ રહેતી હતી આથી, શરૂઆતમાં નિવેદિતાને તેમના આંતરિક વિરોધના થોડો સમય સામનો કરવો પડ્યો, પરંતુ શ્રીમાના પ્રેમે એમને સર્વ વિરોધોની વચ્ચે પણ ટકાવી રાખ્યા પરંતુ પાછળથી સમજાયું કે એ તેમની જીદ ખોટી હતી આ વિશે તમણે લખ્યું હતું, "હવે એ વાત હું સારી રીતે જાણી શકી છું કે મે શ્રીમા સાથ રહેવાની હઠ કરીને સમજ્યા વગરનો નિર્ણય કર્યો હતો, તથી મારા ભલાભોળા મા અને અન્ય વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પર એમના ગ્રામીણ સગાવહાલાઓએ દોષારોપણ કર્યું હતું ત વખતે મને તેની થોડીક પણ કલ્પના હોત તો ત્યારે મે જે કર્યું તે ક્યારેય કર્યું ન હોત"

પરંતુ શ્રીમાના સાંનિધ્યમાં નખશિખ હિંદુ બનવાની તાલીમ સહજ રીતે જ મળી ગઈ હિંદુ જીવનશૈલી, આચારવિચાર, રૂઢિઓ, પરંપરાઓમાં જીવવા મળ્યું હિંદુ જીવનમૂલ્યોને તેમણે જીવનમાં ચરિતાર્થ થતાં જોયાં એ મૂલ્યોના ઢાંચામાં પોતાની જાતને ઢાળવાનો સુયોગ મળ્યો વળી, શ્રીમાના નિકટના સહવાસથી શ્રીમાના આંતરિક ગુણોનો તેમને વધુ ને વધુ પ્રકાશ મળવા લાગ્યો તેમણે શ્રીમામાં પ્રાચીન ભારતીય નારીના બધા ગુણો - પ્રેમ, ત્યાગ, સમર્પણ, સેવા, કરુણા, સૌમ્યતા, ઋજુતા, સંવેદનશીલતા, સહનશીલતા, લજ્જાશીલતા - જોયા તો સાથ સાથ શિક્ષિત, આધુનિક નારીના ગુણો - સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, સત્યપ્રિય, હિંમત, સાહસ, ત્વરિત, નિર્ણયશક્તિ, દૂરદર્શિતા, સમતુલા, માનવીય નિપુણતા અને પારદર્શક આંતરદૃષ્ટિ નો સમન્વય જોયો આથી, પ્રભાવિત થઈને તેમણે લખ્યું, "ક્યારેક હું વિચારું છું કે શ્રીમા પુરાણી પેઢીના અંતિમ છે કે નવી પેઢીનો પ્રારંભ છે?"

શ્રીમાના પરિવારના અંગરૂપ બનીને નિવેદિતાએ શ્રીમા સાથ રહતી સ્ત્રીઓને અનુકૂળ પોતાની દિનચર્યા ગોઠવી લીધી હતી અને તથી ધીમ ધીમ શ્રીમાની સાથે રહતી સ્ત્રીઓના મનમાંથી તેમના પ્રત્યનો રોષ ઓગળી ગયો અને પછી તો અત્યંત ચુસ્ત એવા વૃદ્ધા ગોપાલની મા પોતાના જીવનના અંતિમ દિવસોમા નિવેદિતાના ઘર રહ્યા હતા, એટલી આત્મીયતા નિવદિતાએ સંપન્ન કરી લીધી હતી શ્રીમાના સાંનિધ્યમાં ગાળેલા દિવસો વિશે તેઓ લખે છે કે, "અહા, ત્યાં મે જે દિવસો ગાળ્યા તે કેવા સુંદર દિવસો હતા! ત એક સુંદર જગત હતું જ્યાં એક મહાન વિચાર કે મર્મસ્પર્શી ભાવનાઓની અનુભૂતિ કરવી તન જ જીવનની સાર્થકતા માનવામાં આવતી હતી જે દિવસે આ અનુભવ થતો એ દિવસને અદ્વિતીય માનવામાં આવતો હતો તે એક અદ્ભુત જગત હતું આ વાતાવરણમાં રહેવું, અહીંની ગલીઓમાં ભ્રમણ કરવું, એ એવું લાગતું હતું જાણે અમે ભગવાનના નિવાસસ્થાનની ચોતરફ ભ્રમણ કરી રહ્યા છીએ અહીંના સ્ત્રીપુરુષો પોતાના રિવાજોનું પાલન કરીને કામ કરતા કરતા પવિત્ર જીવન જીવતા હતા એમનું જીવન વધારે સમૃદ્ધ અને સંપન્ન હતું"

આ અદ્ભુત જગતના પવિત્ર વાતાવરણમાં, હિંદુ સંસ્કારોને આત્મસાત કરીને નિવદિતા પછી પોતાના માટે બાગબજાર ગામમાં ભાડે લીધેલા મકાનમાં રહેવા ગયા આ ઘર પણ શ્રીમાના

ઘરની નજીક હોવાથી તેઓ રોજ બપોરે તેમની પાસે જતાં. આ રીતે પશ્ચિમની તેજસ્વિતામાં પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા ઊતરી આવી અને તેના દ્વારા નારીજાગૃતિના નવા યુગનો પ્રારંભ થયો. હિંદની સ્ત્રીમાં જાગૃતિ લાવવા માટે પ્રથમ તો શિક્ષણ જરૂરી છે એમ જણાતાં સ્વામી વિવેકાનંદે નિવેદિતાને કન્યાકેળવણી માટે શાળા શરૂ કરવા જણાવ્યું. ૧૩મી નવેમ્બર, ૧૮૯૮ના દિવસે શ્રીમા શારદાદેવીના વરદ હસ્તે આ શાળાનું ઉદ્ઘાટન થયું. શ્રીમાએ કાલીપૂજા કરી આશીર્વાદ આપ્યા કે "આ શાળા ઉપર મા કલીના આશીર્વાદ ઊતરો. આ શાળામાં આવનારી બાલિકાઓ આદર્શ નારી બની જગતનું નામ રોશન કરો." આ ઘટના એ માત્ર નિવેદિતાના જીવનની જ મહત્ત્વની ઘટના નથી પણ સમગ્ર નારીજગતની મહત્ત્વની ઘટના છે. કેમ કે જ્ઞાનદાયિની સરસ્વતી સ્વરૂપિણી મા શારદાએ જાણે ભારતની સમસ્ત નારીશક્તિ માટે જ્ઞાનનો દરવાજો ખુલ્લો કર્યો. અજ્ઞાન અને અંધકાર ઉપર વિજય મેળવનારી મા કાલીની શક્તિનું આવાહન કરી, નારી જાગરણના કાર્યનો મંગલમય પ્રારંભ કરી દીધો. આજે તો આ શાળા વિશાળ વિદ્યાલયમાં પરિણમી છે. તેને ત્રણ માળનું વિશાળ મકાન છે. ૧૯૯૮ના નવેમ્બરમાં આ સંસ્થાએ પોતાની શતાબ્દીની ભવ્ય ઉજવણી કરી. આજે તે સંસ્થાના નામ સાથે ભગિની નિવેદિતાનું નામ જોડાયેલું છે. શ્રીમાએ આપેલા આશીર્વાદ તો શાશ્વત્ છે. તેની પ્રતીતિ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરનાર બાલિકાઓ એક સૈકાથી સતત કરતી રહી છે. નિવેદિતા માટે પણ શ્રીમાના આશીર્વાદ પ્રેરણાના અખૂટ સ્રોતરૂપ હતા. તેમણે એક પત્રમાં આ વિશે લખ્યું હતું, "આ આશીર્વાદથી વધારે ભવ્ય બીજા કોઈ શુભ શુકન હોઈ શકે જ નહીં." આ ઉપરાંત પણ તેમણે લખ્યું હતું, "આનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ અને મૂલ્યવાન શબ્દોની તો હું કલ્પના પણ કરી શકતી નથી."

આમ, નિવેદિતાના નારી જાગરણ કાર્ય સાથે શ્રીમા શારદાદેવી જોડાયેલાં હતાં. જ્યારે તેઓ કલકત્તા હોય ત્યારે નિવેદિતાની પ્રાર્થનાથી આ શાળામાં આવતાં. શ્રીમાના આગમનથી શાળાનું સમગ્ર વાતાવરણ દિવ્ય બની જતું. બાલિકાઓને શ્રીમાના પ્રત્યક્ષ આશીર્વાદ મળતા. શાળામાં બાલિકાઓ ખૂબ ભાગે, કલાકારીગરીની વસ્તુઓ બનાવતાં શીખે, સાથે સાથે ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના પાઠો પણ શીખે એ માટે શ્રીમા નિવેદિતાને માર્ગદર્શન આપતાં. પ્રોત્સાહન આપતાં અને તેમનાં કાર્યોમાં ઊંડો રસ લેતાં. આથી, જ્યારે શ્રીમા શાળામાં આવી શકે તેમ ન હોય ત્યારે નિવેદિતા સમય મેળવીને શ્રીમા પાસે પહોંચી જતાં. શ્રીમાની હાજરી તેમના માટે કેવી પ્રસન્નતા ભરી બની રહેતી તેની વાત તેમણે મિસ મૅક્લાઉડને પત્રમાં લખી હતી, "શ્રીમાના પવિત્ર સાંનિધ્યમાં થોડો સમય ગાળવો કેટલું સુખકારક છે, એનું હું વર્ણન કરી શકતી નથી. કોઈના હૃદયમાં વસવાટ કરનારી સ્વપ્નનગરીનું આ જ તો છે પ્રત્યક્ષ રૂપ." શ્રીમાની હાજરીમાં તેમને એ સ્વપ્નનગરીનો અનુભવ થતો હતો જ્યાં દુઃખની છાયા વગરનું નિર્ભેળ સુખ અને દ્વેષના ડંખ વગરનો નિર્ભેળ પ્રેમ રહેલાં હતાં. અને આ સુખ અને પ્રેમ એ જ તો નિવેદિતાની સંજીવન શક્તિ હતાં. શ્રીમા નિવેદિતાની તબિયત અંગે ચિંતા કરતાં. અને વધારેપડતું કામ કરી શરીરને ક્ષીણ કરી ન નાખવા સૂચનાઓ પણ આપતાં. તેઓ વહાલથી તેને ખુકી એટલે કે વહાલી દીકરી કહીને બોલાવતાં. તેમણે કહ્યું હતું, "જુઓ તો ખરા, નરેન માટે એને કેટલી બધી ભક્તિ છે. નરેન આ દેશમાં જન્મ્યો એટલે તેણે પોતાનું ઘર છોડ્યું અને આટલે દૂર આપણી ભૂમિ પર તેનું કામ કરવા માટે આવી. તેની ગુરુ

પ્રત્યેની ભક્તિ અને ભારત પ્રત્યેનો પ્રેમ તો જુઓ!'' તો સામે પક્ષે નિવેદિતા પણ શ્રીમાના સાદાસીધા ગ્રામનારીના સ્વરૂપની પાછળ રહેલા દૈવી સ્વરૂપને ઓળખી ગયા હતા તેમણે શ્રીમા વિશે મિસ મૅક્લાઉડને એક પત્રમા લખ્યુ હતુ, ''એક તીવ્ર મધુર પ્રેમ જે કદી ઇનકાર ન કરે, એવા આશીર્વાદ કે જે આપણા સમગ્ર જીવનમા વણાઈ જાય, એવી સનિધિ કે જેનાથી આપણે દૂર ન જઈ શકીએ એવુ હૃદય કે જેમા આપણે સલામતી અનુભવીએ, અતલ માધુર્ય, અતૂટ બધન, નિર્મળ પવિત્રતા, આ બધુ અને તેથીય વધારે તે મા '' શ્રીમાના દિવ્ય સ્વરૂપનુ આવુ વર્ણન ભાગ્યે જ કોઈએ કર્યું હશે શ્રીમા અને નિવેદિતા વચ્ચે પ્રેમનો અતૂટ સબધ હતો એક પક્ષે સ્વાર્પણ અને શ્રદ્ધા હતા, તો બીજે પક્ષે વાત્સલ્ય અને કૃપાની વૃષ્ટિ હતી આ કૃપાધારામા નિવેદિતા ભીજાતા રહ્યા

મિસ મૅક્લાઉડે અમેરિકા જતી વખતે શ્રીમા પાસે ફોટાની માગણી કરી કે ત્યા તો તમારા પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકશે નહી તો જ્યારે તમને મળવાની મને ઇચ્છા થાય તો તમારો એક ફોટો મારી પાસે હોય તો હુ મળી શકીશ તો મને એક ફોટો લેવાની રજા આપો તે ફોટા દ્વારા હુ સતત તમારી હાજરી અનુભવી શકીશ '' એના અતરની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી, તેથી શ્રીમાએ તેમને એક ફોટો લેવાની રજા આપી ફોટોગ્રાફરને બોલાવવામા આવ્યો પણ જ્યારે ફોટો લેવાનો થયો ત્યારે તો શ્રીમા સમાધિમા ચાલ્યા ગયા એ સમાધિસ્થ અવસ્થાનો ફોટો લેવાયો પણ પછી બીજો ફોટો લેવામા આવ્યો, જે ખૂબ સરસ આવ્યો શ્રીશારદામણિમાનો એ ફોટો આજે સર્વત્ર જોવા મળે છે પછી નિવેદિતા શ્રીમાની સામે મુખ રાખીને બેઠા છે, અને બને વાતો કરી રહ્યા છે, એ ત્રીજો ફોટો પણ લેવામા આવ્યો જે ખૂબ સુદર છે એ ફોટો જોતા એવુ લાગે છે કે જાણે પૂર્વની પ્રશાત આધ્યાત્મિકતા અને પશ્ચિમની જાજ્વલ્યમાન ક્રિયાશક્તિનુ સુભગ મિલન થઈ ગયુ છે આ ફોટો શ્રીમાએ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો

નિવેદિતા જ્યારે યુરોપ અમેરિકાની યાત્રાએ ગયા, ત્યારે ભલે ભૌતિક રીતે શ્રીમાથી દૂર હતા, પણ આતરિક રીતે તો તેઓ શ્રીમાની સાથે જ હતા એની પ્રતીતિ તેમની અને શ્રીમાની વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહાર દ્વારા થાય છે શ્રીમાનો એક આશીર્વાદ પત્ર નિવેદિતા હમેશા પોતાની પાસે જ રાખતા હતા એ પત્રમા શ્રીમાએ લખ્યુ હતુ

''મારી વહાલી દીકરી નિવેદિતાને

મારો અસીમ પ્રેમ અને અપાર આશીર્વાદ

મને એ સાભળીને ખૂબ જ આનદ થયો છે કે તુ મારી ચિર શાતિ માટે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે તુ સર્વ શુભ ફળદાયિની કાલીમાતાનુ મૂર્તિમત સ્વરૂપ છો હુ જ્યારે પણ તારો એ ફોટો, જે મારી પાસે છે, તેને જોઉ છુ ત્યારે મને એવુ લાગે છે કે જાણે તુ મારી સામે બેઠી છો હુ એ દિવસની ખૂબ આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહી છુ કે જ્યારે તુ ભારતમા આવી પહોચીશ તે તારા પવિત્ર હૃદયના ઊડાણથી મારા માટે જે પ્રાર્થના કરી છે, તે જરૂર ફળશે હુ આનદમા છુ સ્વસ્થ ચિત્ત અને પ્રસન્ન છુ હુ ઈશ્વરને હમેશા પ્રાર્થના કરુ છુ કે તેઓ તને અને તારા મહાન કાર્યોને મદદ કરે તારા ધ્યેયને સિદ્ધ કરે તેઓ તને હમેશા પ્રસન્ન અને સ્વસ્થ રાખે અને શક્તિશાળી બનાવે તારુ સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ રહે અને સાથે સાથે તુ વહેલામા વહેલી તકે અહી આવી શકે એ માટે પણ પ્રાર્થના કરુ છુ ભારતમા મહિલાઓ માટેની સસ્થા બનાવવાની તારી ઇચ્છા ઈશ્વર સફળ કરે અને આ સસ્થા દ્વારા ભારતવાસીઓને સાચા ધર્મનુ શિક્ષણ આપવાની તારી યોજના સફળ બને એવી પણ ઈશ્વરને મારી પ્રાર્થના છે

આ જે સંપૂર્ણ વિશ્વના સરજનહાર છે, જે પોતાનું સ્તુતિગાન ગાઈ રહ્યા છે, એ શાશ્વત સંગીતનો પ્રતિધ્વનિ એની જ બનાવેલી વસ્તુઓ દ્વારા સંભળાઈ રહ્યો છે. આ વૃક્ષો, આ પક્ષીઓ, આ પર્વત, આ સમગ્ર સૃષ્ટિ એ મહાન કર્તાનું જ સ્તવન કરી રહ્યાં છે. દક્ષિણેશ્વરનું વટવૃક્ષ પણ મા કાલીનું જ ગીત ગાઈ રહ્યું છે, ભાગ્યશાળીઓ તે સાંભળી શકે છે, અને તેઓ તેમના પર વરસી રહેલા મા કાલીના આશીર્વાદનો અનુભવ કરી શકે છે.

મારી વહાલી દીકરી, તને મારા પ્રેમભર્યા આશીર્વાદ. તારી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ થાય તે માટે હું ભગવાનને પ્રાર્થના કરીશ. તારું કાર્ય ખરેખર ખૂબ પ્રશંસનીય છે. પણ તું બંગાળી ન ભૂલતી. નહીંતર તું પાછી આવીશ ત્યારે હું તારી સાથે વાત નહી કરી શકું, તું ત્યાં તારાં વ્યાખ્યાનોમાં ધ્રુવ, સીતા, સાવિત્રી અને રામની વાર્તાઓ કહે છે, એ જાણીને મને ખૂબ જ ખુશી થઈ છે. મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે આ સંસારની વ્યર્થ વાતોમાં મનને ભ્રમિત કરવા કરતાં, આ મહાન ચરિત્રો વિશે વાત કરવી એ અનેકગણું વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ઈશ્વરનું નામ અને તેનું જીવનકાર્ય કેટલું મધુર છે! કેટલું જ્ઞાનદાયી છે!

" તારી જ મા."

આ પત્રનો શબ્દેશબ્દ માના હૃદયના પ્રેમમાંથી ઝબોળાઈને આવેલો હતો. આ પત્ર દ્વારા નિવેદિતાને ખાતરી થઈ ગઈ કે શું દેશમાં કે શું વિદેશમાં, એમનાં કાર્યોની પાછળ શ્રીમાની દેવીશક્તિ રહેલી છે. અને એમના આશીર્વાદથી તેમનાં કાર્યોમાં જરૂર સફળતા મળશે જ. શ્રીમાએ આ પત્ર બંગાળીમાં લખ્યો હતો. સ્વામી શારદાનંદજીએ તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરીને બંને પત્રો નિવેદિતાને મોકલાવી આપ્યા હતા. નિવેદિતાએ જીવનપર્યંત પોતાની પાસે તે રાખ્યા હતા.

જ્યારે નિવેદિતા બીજી વખત શ્રીમતી સારાબુલની માંદગી વખતે અમેરિકા ગયાં ત્યારે તેમને શ્રીમાની જીવંત હાજરીની ત્યાં અનુભૂતિ થઈ હતી. તેઓ શ્રીમતી સારાબુલ માટે પ્રાર્થના કરવા માટે ચર્ચમાં ગયાં. ત્યાં માતા મેરીને પ્રાર્થના કરતાં હતાં ત્યારે તેમને માતા મેરીની જગ્યાએ મા શારદાદેવીનાં દર્શન થતાં તેમની સઘળી ચિંતા શમી ગઈ. તેમના મનમાં શાંતિ વ્યાપી ગઈ. ઘરે આવીને તેમણે તુરત જ શ્રીમાને પત્ર લખ્યો.

''મારાં વહાલાં મા,

આજે સવારે હું સારાના સ્વાસ્થ્ય લાભ માટે ચર્ચમાં પ્રાર્થના કરવા ગઈ હતી. ત્યાં બધાં માતા મેરીને પ્રાર્થના કરતાં હતાં. અચાનક મારા મનમાં આપનું સ્મરણ થયું અને આશ્ચર્ય! આપનું પવિત્ર મુખ, એ પ્રેમાળ દૃષ્ટિ, એ શ્વેત વસ્ત્રો અને પેલાં કંકણો બધું જ પ્રત્યક્ષ થયું...

વહાલાં મા, આપ કેટલાં બધાં માયાળુ છો. આપનું હૃદય તો છે પ્રેમનો અગાધ સાગર. આપનો એ પ્રેમ અમારા પ્રેમની પેઠે નથી ઉછાંછળો કે નથી ઉગ્ર.

એ કંઈ પાર્થિવ પ્રેમ નથી.

એ તો છે એક સૌમ્ય શાંતિ, સૌનું કલ્યાણ કરતી.

કોઈનુંય અમંગળ ન વાંછતી, લીલાથી પરિપૂર્ણ સોનેરી આભા.

થોડા મહિનાઓ પહેલાંનો એ શુભ રવિવાર આપને યાદ છે જ્યારે ગંગાસ્નાન કરવા જતાં પહેલાં અને પછી હું થોડો સમય આપની પાસે રોકાઈ ગઈ હતી? તમારાં આશીર્વચનોથી અને તમે કરેલાં મારાં પ્રેમભર્યા સ્વાગતથી હું કેટલી મુક્ત અને હળવી બની ગઈ હતી!

વહાલાં મા, હું આપના માટે થોડા પવિત્ર મંત્રોચ્ચાર અને થોડી પ્રાર્થનાઓ મોકલવા ઈચ્છું છું. પણ કદાચ એ શબ્દોચ્ચાર જ એટલા

ધાંધાભર્યા લાગશે કે એ અમૂલ્ય શાંતિમાં ભંગ કરશે એવું મને લાગે છે.

મા, ખરેખર આપ તો છો ઈશ્વરની અદ્‌ભુત કલાકૃતિ.

શ્રીરામકૃષ્ણદેવનું પોતાના જ પ્રેમથી છલકાતું મધુપાત્ર.

જે તેમણે આપના સ્વરૂપે વિશ્વ માટે આપેલું છે.

આપનાં બાળકો એમની જીવંત સ્મૃતિને આપનાં રૂપમાં અનુભવે છે. ઉદાસીનતાભરી એકાંત ક્ષણોમાં અમે જ્યારે આપની પાસે આવીએ છીએ ત્યારે થોડી અપવાદરૂપ વિનોદભરી ક્ષણોને બાદ કરતાં અમારા શબ્દો આપની સમક્ષ મૂક બની જાય છે. એ સાચું જ છે કે ઈશ્વરે બનાવેલી બધી જ કલાકૃતિઓ પવિત્ર શાંતિ અને નીરવતાને ધારણ કરી રહેલી હોય છે. તે સઘળી ખૂબ ધીમે ધીમે કોઈનેયે જગાડ્યા વગર ચૂપચાપ અમારા જીવનમાં પ્રવેશ કરી જાય છે. આ વાયુ, આ સૂર્યપ્રકાશ, ઉપવનોનું માધુર્ય અને ગંગાનું શીતળ મધુર જળ - આ બધી ઈશ્વરનિર્મિત વસ્તુઓ અદ્‌ભુત શાંતિ લાવે છે આપની જેમ જ.

પોતાની માંદગી અને દુઃખોની સામે ઝઝૂમી રહેલી નારી માટે આપની અપૂર્વ શાંતિનો થોડો હિસ્સો મોકલજો.

મા, આપની સ્મૃતિ તો છે સવ ગંગદેવોથી પર.

શિખરવાસીની શાંતિ જેવી, કમળપત્ર પર પડેલાં જલબિંદુઓ જેવી, સંસારથી અળગી અને પ્રભુમાં ધબકી રહેલી.

એ અસીમ શાંતિનો થોડો ભાગ મારા માટે જરૂર મોકલાવજો.

સદાની તમારી,

તમારી જ મૂઢ બાળકી નિવેદિતા''

શ્રીમાને નિવેદિતાએ લખેલો આ પત્ર તો એક સ્તુતિકાવ્ય સમો છે. તેમાં શ્રીમા પ્રત્યેનો પ્રેમ છલકે છે, તો સાથે સાથે શ્રદ્ધાભક્તિ પણ રહેલાં છે. શ્રીમાની દિવ્ય સંનિધિથી પ્રાપ્ત થતો અસીમ આનંદ પણ તેમાં વ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. શ્રીમાનો પત્ર લખ્યા પછી નિવેદિતાને અપાર શાંતિનો અનુભવ થયો. તેઓ લગભગ એક મહિનો શ્રીમતી સારાબુલ પાસે રહ્યાં અને તેમના અંતિમ દિવસોનો સહારો બની રહ્યાં. પરંતુ તેઓ જલદી ભારત આવવા ઇચ્છતાં હતાં. તેમણે એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે, ''હું મારા આત્માની ભૂમિ ભારતમાં જલદીથી આવવા ઇચ્છું છું.'' ભારતમાં આવીને તેમણે ફક્ત નારી જાગરણ અને નારી શિક્ષણનું જ કાર્ય નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય ચેતનાને જાગ્રત કરવાનું કાર્ય પણ હાથ ધર્યું. અને બંગાળના ક્રાંતિવીરોનાં પ્રેરણાસ્રોત બની રહ્યાં.

આમ, વિદેશની ભૂમિમાં ઊછરેલી, પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલી, પ્રખર બુદ્ધિમાન નારી, શ્રીમા શારદાદેવીના પ્રત્યક્ષ સાંનિધ્યમાં ત્યાગ, સમર્પણ, સેવા, સાધના, પવિત્રતા અને સહિષ્ણુતાને પ્રાપ્ત કરીને નખશિખ હિંદુ સાધ્વી બની, મા શારદાદેવીનાં જ નહીં પણ ભારતમાતાનાં સાચાં 'પુત્રી' બની ગયાં. અને એ જ તો હતું પશ્ચિમની તેજસ્વિતા અને પૂર્વની આધ્યાત્મિકતાનું સમન્વયકારી દૈવી સ્વરૂપ.

મહાપુરુષો આપણે માટે પોતાના અનુભવો મૂકી ગયા છે તે માર્ગદર્શક છે, સંપૂર્ણ નથી. સારો માર્ગ એ છે કે મહાત્માના વચનને પણ બુદ્ધિની કસોટીએ ચડાવવું, ને તેમાં કસ ન ઊતરે તો તે વચનનો ત્યાગ કરવો.

— ગાંધીજી

લલિત નિબંધ

સ્પર્શ

લાભશંકર ઠાકર

સ્પર્શ વિશે લખવાની તત્પરતા છે. 'સ્પર્શ' એ વિષય છે. સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય માટે પ્રાચીનો 'અર્થ' શબ્દ પણ વાપરે છે. જગતનું વિશ્વનું આકલન આપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા કરીએ છીએ. જગત (જગતના પદાર્થો) ઉષ્ણ અને શીત છે તેનું જ્ઞાન આપણને સ્પર્શની ઇન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. પદાર્થો લીસા છે કે ખરબચડા, સ્નિગ્ધ છે કે રુક્ષ તેની જાણ પણ સ્પર્શની જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. સ્પર્શની ઇન્દ્રિયનું આશ્રયસ્થાન છે ત્વચા.

લીસા, મુલાયમ, સુંવાળા, સ્નિગ્ધ પદાર્થોનો અનુભવ સ્પર્શ કરાવે છે. શિયાળામાં કોકરવરણો તડકો કેવી મીઠી હૂંફ આપે છે! નહાવાનું પાણી પણ હૂંફાળું હોય તો ગમે છે. આ સ્પર્શ 'સુખોષ્ણ' હોવો જોઈએ. સુખ થાય એવો ઉષ્ણ હોવો જોઈએ. ઉનાળામાં શીતલ સ્પર્શની અભિલાષા થાય છે. સહશયન કરતાં પ્રિયજનનો ઉષ્ણ સ્પર્શ શીતકાલમાં ગમે છે. તો ગ્રીષ્મમાં પ્રિયજનનાં ગાત્રો શીતલ હોય તો વહાલાં લાગે છે.

શકુન્તલા દુષ્યંતને પ્રેમપત્ર લખે છે. એ સમયે કાગળ અને લેખિની શોધાયાં ન હતાં. 'લિખ' ધાતુ પરથી 'લેખન' શબ્દ આવ્યો છે. એ ધાતુનો અર્થ થાય 'ખોતરવું.' શકુન્તલા કમળના પાંદડા પર ખોતરીને લખે છે. કમલપત્રના સ્પર્શનું કાલિદાસે વર્ણન કર્યું છે. કેવો છે એ સ્પર્શ? સુકુમાર સ્પર્શ છે. કોના જેવો સુકુમાર? 'શકોદર-સુકુમાર નલિનીપત્રમ.' શુક(પોપટ)-ના ઉદર જેવું સુકુમાર છે નલિની (કમલિની) પત્રમ્!

સ્પર્શની કવિતાઓ તો અપરંપાર છે. યાદ કરવા બેસું તો આ ક્ષણે બધી કંઈ યાદ ન આવે. એમ જ અનાયાસ મનમાં ઊપસી આવે છે સર્વપ્રથમ તે બળવંતરાયના એક સૉનેટની પંક્તિ:

''ગોરું ચૂસે અખૂટ રસથી
અંગૂઠો પદ્મ જેવો.''

આ પંક્તિમાં સ્પર્શ અને સ્વાદ છે તો બાળકને જોતા પિતાની દૃષ્ટિ, ચાક્ષુષ ચિત્ર પણ આલેખે છે. વળી, પંક્તિના સ્વરવ્યંજનો શ્રવણીય અનુભૂતિ પણ કરાવે છે.

કવિ સુન્દરમ્‌નું 'પુષ્પ થૈ આવીશ' કાવ્ય યાદ આવી જાય છે. કવિ કહે છે:

હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં. વૃક્ષ નીચે
તું નાનું બાળ રમતું હશે ત્યારે -
હું ટપ દઈ તારા શિરે ટપકીશ -'

માથા પર ખરતા ફૂલનો મૃદુ સ્પર્શ અહીં અનુભવાય છે.

નલિન રાવળનું એક સુંદર કાવ્ય છે: 'એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં'. એમાં સ્પર્શક્ષમ ચિત્રો સરસ છે. યુવાવસ્થાના પોતાના વાળનું વર્ણન નાયક કરે છે:

અંધારના મખમલ મુલાયમ પોત શા
મારા સુંવાળા વાળ -

પ્રિયકાન્ત મણિયારનું 'અશ્વ' નામનું સુંદર કાવ્ય છે. સ્ટૅન્ડ પર ઊભી રહેલી ઘોડાગાડી પર પડતા અષાઢના ધોધમાર વરસાદના વર્ણનમાં

સ્પર્શથી અનુભવાય એના અનુપમ વર્ણના છે બંધ નમી ઝાપન ઘોડાની કેશવાળીમા તો જળ કેટલુ રાકાય? કિસ્ની રુવાની પરથી રહેલા અને અશ્વની કાંધ પગના ભાગમા, ગામાનમા ભરાયેલા જળનુ વાગન સ્પર્શાનુભૂતિ કરાવ છે

એક્વેરિયમમા પુરાયેલી માછલીની સૃષ્ટિનુ નિરંજન ભગત સ્પર્શક્ષમ ચિત્ર આપે છે

''અહી કઠોર, કાકરેટ કાચની

નઠોર, જૂઠ, સૃષ્ટિ આ ન નાચની ''

'ઠકાર' અને 'ટકાર' આદી શ્રવણીય કઠોર સ્પર્શનો અનુભવ કરાવે છે ઘણુ ઘણુ મનમા ઊપની રહ્યુ છે, પણ કાલમની નિશ્ચિત જગ્યા હવે પૂરી થવા આવી છે નત્યજિતની સર્વપ્રથમ ફિલ્મ 'પથેરપાચાલી'મા અષાઢના પ્રથમ વરસાદના પ્રથમ ફોરાનો સ્પર્શ, નત્યજિતના નિપિકત હ્યુમર સાથે ચાક્ષુષ થયો છે તળાવકાઠે કળશિયો માજના બેઠેલા એક નાલિયાના મસ્તક પર પ્રથમ ફોરુ ઝિલાય છે અને નત્યજિત કૅમેરાની આખથી એ ફોરાને જોઈ રહે છે

સ્પૅનિશ ભાષાના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક ઑર્તેગાનુ પુસ્તક 'મૅન ઍન્ડ પીપલ' આજકાલ વાચી રહ્યો છુ આર્તેગા એક જગ્યાએ કહે છે કે દૃષ્ટિને સહુથી વધારે મહત્ત્વની ઇન્દ્રિય માનવામા ગભીર ભૂલ છે 'સ્પર્શ' જ, મનોદૈહિક દૃષ્ટિબિંદુથી, પ્રથમ, આદ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિય હોવાનો વધારે સભવ છે જગતના અન્ય પદાર્થોની અલગતા, ભિન્નતા ધીમે ધીમે સ્પર્શથી પમાય છે બીજા પદાર્થો સાથના સયોગનુ નિર્ણાયક સ્વરૂપ પહેલુ જોતા સ્પર્શ છે જગતમા બધાગણનુ અનિવાર્યપણે સહુથી વધારે નિર્ણયાત્મક કારણ સ્પર્શ, સ્પર્શથી થતા સપર્ક છે

અન્ય પદાર્થની કઠિનતાથી સ્પર્શાનુભવ થાય છે ને ત્યારે શરીર અને પદાર્થ અડોઅડ, લગોલગ, ચપોચપ હોય છે આપણા શરીરને કઠિન પદાર્થ અટકાવ છે, ખાળે છે એ પદાર્થ આપણા શરીરનો વિરોધ કરી, પ્રતિકાર કરી આપણી માનપેશીઓને દબાવ છે આર્તેગા કહે છે કે સ્પર્શ સયોગમા આપણુ શરીર પદાર્થનો અનુભવ અદરથી, ભીતરથી કર છે દૃશ્યનો અનુભવ દૂરનો છે ગધ નાકના ગ્રમા અનુભવાય છે, સ્વાદ મોના સ્વાદેન્દ્રીથી અનુભવાય છે આ અનુભવો આપણી દૈહિક સપાટીના કેટલાક ભાગો દ્વારા થાય છે સ્પર્શસયોગમા પદાર્થને આપણે શરીરની અદર અનુભવીએ છીએ

ગર્ભાશયમા વિકસિત બાળકના સર્વપ્રથમ ઇન્દ્રિયાનુભવો હશે તે સ્પર્શના જ હશે ને? જનનમાર્ગમાથી અવતરતા અને બહારના હાથોમા ઝિલાતા અને વ્યવસ્થા પામતા નવજાત શિશુના આદ્ય અનુભવો પણ સ્પર્શના હશે ને?

માતા પિતા વડીલોના દર્શન કે શબ્દથી બાળક સલામતી(સિક્યુરિટી)નો ભાવ અનુભવ છે, પણ વિશેષ સલામતી, રક્ષણ તો સ્પર્શથી જ અનુભવે છે અસલામતીની ક્ષણોમા બાળક માબાપને વળગી પડે છે, ચોટી જાય છે ઇન્જેક્શન લેવા માડ માડ તૈયાર થતુ બાળક માતા કે પિતાને કહેતુ હોય છે 'તમે મને પકડી રાખો '

અત્યત દુઃખની ક્ષણોમા માણસના માથે ખભે બરડા પર હાથ મૂકવાથી અને પપાળવાથી જ આશ્વાસન મળે છે તે શબ્દથી મળતુ નથી

રતિ કામના સાદ્યન્ત અનુભવમા બીજી ઇન્દ્રિયોનો ફાળો તો ખરો જ, પણ સ્પર્શ એમા પરાકોટિનો અનુભવ કરાવ છે મનોદૈહિક ચેતનાને તીવ્રતમ જાગ્રત કરવામા સ્પર્શની

ઇન્દ્રિય નખશિખ, સર્વવ્યાપ્ત છે.

'ચરકસંહિતા'ના શરીરસ્થાનમાં અત્રેય કહે છે: 'સ્પર્શેન્દ્રિયનો સંસ્પર્શ તથા માનસ સ્પર્શ એમ બે પ્રકારનો સ્પર્શ જ સુખદુ:ખોના અનુભવોનો પ્રવર્તક કે હેતુ છે.' આ વિવરણમાં ચક્રપાણિ લખે છે, ''હરકોઈ વિષયની સાથે ઇન્દ્રિયોનો જે સંબંધ થાય છે, તે સ્પર્શેન્દ્રિયને લીધે થાય છે, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો પણ સ્પર્શ કરેલા વિષયને જ ગ્રહણ કરે છે, નહીં કે સ્પર્શ નહીં કરેલા વિષયને તે ગ્રહણ કરે છે.''

તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુ, શ્રવણ, રસના અને નસોમાં રહેલી તે તે ઇન્દ્રિયો પણ તે તે સ્થાનમાં વિષયનો સ્પર્શ થયા વગર જ્ઞાનના અનુભવ કરી શકતી નથી. આમ, સ્પર્શની ઇન્દ્રિય વ્યાપક છે. આયુર્વેદમાં 'સ્પર્શ' શબ્દ મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિય માત્રના પોતપોતાના વિષય સાથેના સંસર્ગમાં વ્યાપક અર્થમાં પણ પ્રયોજાયાં છે. આ વ્યાપક અર્થમાં જ્ઞાનેન્દ્રિય એક જ છે, અને તે સ્પર્શનેન્દ્રિય.

કવિ નિરંજન ભગત કહે છે: 'લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ.' આપણા આ હાથમાં ઉષ્મા અને થડકો છે. બે મનુષ્ય હાથ મેળવે છે ત્યારે એમાં પરસ્પરના હૃદયના ભાવ ભળે છે. સ્પર્શમાં હૃદયનો ધડકાર અને ઉષ્મા છે.

('ક્ષણ-તત્ક્ષણ')

ને પ્રભુ રડી પડ્યા !

અમેરિકા, જાપાન અને ભારતના રાષ્ટ્રીય વડાઓ ભગવાનને મળવા ગયા. અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખે ભગવાનને પૂછ્યું કે મારા દેશમાં ભ્રષ્ટાચાર ક્યારે નાબૂદ થશે? ભગવાને કહ્યું, 'ત્રીસ વર્ષ લાગશે.' આ સાંભળી અમેરિકન પ્રમુખની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં કે એમના કાર્યકાળમાં લાંચરુશ્વત નાબૂદ થશે નહીં. પછી જાપાનના વડાએ પ્રભુને પૂછ્યું, 'મારા દેશમાં ભ્રષ્ટાચાર ક્યારે નષ્ટ થશે?' ભગવાને જવાબ આપ્યો, 'પચાસ વર્ષ લાગશે.' મારા કાર્યકાળ દરમિયાન જાપાનમાં ખાયકી દૂર નહીં થાય એ જાણી ત્યાંના વડા રડવા લાગ્યા

ત્યાર બાદ ભારતના રાષ્ટ્રીય વડાનો પ્રશ્ન પૂછવાનો વારો આવ્યો. તેઓ પ્રશ્ન પૂછે એ પહેલાં ખુદ ભગવાન રોવા લાગ્યા. 'કેમ રડો છો ભગવાન?' ભગવાને કહ્યું, 'અરેરે! મારી હયાતી દરમિયાન ભારતમાંથી ભ્રષ્ટાચાર દૂર નહીં થાય!'

*

ચિંતન

જીવન અને મૃત્યુ

લલિત શાહ

એક વર્તુળ દોરીએ તો તેનું આરંભબિંદુ અને અંત્યબિંદુ એકબીજાને મળે છે. એટલે કે તેમની વચ્ચેનું અંતર શૂન્યવત રહે છે. પરંતુ આરંભબિંદુથી ગતિ કરીને અંત્યબિંદુ તરફ વળતાં તે અંતર તો તેના પરિઘ જેવડું થાય. કોઈ વર્તુળના પરિઘ ઓછો વિસ્તાર સમાવે તો કોઈ વધુ વિસ્તાર સમાવે.

જન્મ અને મરણ બન્નેની ક્ષણ વચ્ચે આમ જુઓ તો આયુષ્યકાળ જેટલું અંતર છે અને વર્તુળના દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજીએ તો બન્ને વચ્ચેનું અંતર એટલું સૂક્ષ્મ છે કે જાણે બન્ને એકબીજામાં તદાકાર છે. પરિઘની લંબાઈ તે આયુષ્યની લંબાઈ અને પરિઘે ઘેરેલો વિસ્તાર તે જીવનનો વિસ્તાર. જિંદગી કોઈની લાંબી તો કોઈની ટૂંકી. દરેક સજીવોને આ વાત લાગુ પડે છે. કોઈનું કાર્યક્ષેત્ર ઓછું તો કોઈનું વધુ.

જલધારા જળકુંડમાં કે જળપાત્રમાં રેડાય છે ત્યારે ભરાયેલા પાણી પર પરપોટા સર્જાય છે. પાણીનું અતિ બારીક પડ હવાના અમુક જથ્થાને ઘેરી લે છે. કોઈ પરપોટાનું કદ નાનું હોય છે તો કોઈનું મોટું હોય છે. નાનામોટા તમામ પરપોટા પાણીની સપાટી પર તરતા રહીને પાછા જેમાંથી નીપજ્યા હતા તેમાં જ સમાઈ જાય છે. જીવનનું આવું છે. જેમાંથી તે નીપજ્યું છે તેમાં જ તે સમાઈ જાય છે.

જળની શીતળતા, તરલતા, પારદર્શકતા જેવું જીવન પણ પારદર્શક, તરલ અને શીતળ હોય તે ઇચ્છનીય. જળનું એવું છે કે જેવા પાત્રમાં તે ભરીએ તેવો આકાર તેનો થાય. જીવન પણ પાત્ર પ્રમાણે જ આકાર ધારણ કરે છે. તેની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ માટે પણ આ વાત સાચી છે. આભમાંથી વરસતું પાણી ધરતી પર પડતાં જ ધરતીની અશુદ્ધિઓના ભાગ બને છે. એ અશુદ્ધિને દૂર કરી જેમ શુદ્ધ કરીએ છીએ તેમ જ જીવનનુંય શુદ્ધીકરણ અને ઊર્ધ્વીકરણ કરવાનું છે. અશુદ્ધિમાંથી શુદ્ધિ તરફ અને અપૂર્ણ સ્વરૂપમાંથી પૂર્ણતા તરફ ગતિશીલ રહેવાનું છે.

આદરણીય અને સ્મરણીય છે તે તો જીવન. જીવન એક અમૂલ્ય બક્ષિસ છે. ન માગેલી મળી તે જિંદગીનું મૂલ્ય કાંઈ ઓછું નથી. દરેકની જિંદગીનું કોઈક ને કોઈક મૂલ્ય છે. માનવ સૃષ્ટિની તમામ સજીવસૃષ્ટિને આ વાત લાગુ પડે છે. જીવનનું જ મહત્ત્વ છે, મરણનું નહીં. મરણ તો પૂર્ણવિરામ છે. એ પછી શું છે એ કંઈ ચિંતાનો, ગભરાટનો કે ડરનો વિષય નથી. મોતની શરતે જ જીવન મળ્યું છે. મોતનો ભાર ન હોય તેમ જીવનનોય ભાર ન હોય. ઢસડાતું ચાલે, ધકેલાતું દોડે તે જીવન નથી. જીવન તો એક વહેણ છે. તે ધારી દિશાએ અને યોગ્ય માર્ગે વહેતું રહેવું જોઈએ. વહેતું જળ નિર્મળ તેમ વહેતું જીવન નિર્મળ. જીવન વહેણ તેની મધુર ગતિએ વહે તે જ ઉત્તમ.

જીવન પહેલાં એટલે કે જન્મ્યા પહેલાં શી ગતિ હતી અને જીવન સમાપ્ત થયે શી ગતિ હશે એ વિચારણાનો વિષય ભલે હોય પણ તેના વિશે ચિંતા કરવાની એટલી અગત્ય નથી જેટલી

જીવનના સળંગ કાળપટ - સમગ્ર જીવનકાળ વિશે વિચારવાની અગત્ય છે. આપણા હાથમાં જીવન આવ્યું છે તો તેને કેમ ઘડવું, કેમ વિકસાવવું, કેમ કેળવવું અને કેમ જોતરવું, કેમ ઊંડું ને વિશાળ કરવું, કેમ શોભાવવું એ અગત્યની વાત છે.

જીવન નાશવંત છે એ હકીકત તેની મૂલ્યવત્તાને તેની ગુણવત્તાને આંચ ન પહોંચાડે, ગેરઅસર ન કરે તે જોવાનું છે. શરીર માટીને, અગ્નિ કે જળને સમર્પિત થવાનું છે તે હકીકતથી શરીરનું મૂલ્ય ઘટાડી નાખવાનું નથી. જ્યાં સુધી શરીરની હસ્તી છે ત્યાં સુધી શરીરને સુદૃઢપણે ને શુદ્ધપણે ધારણ કરવું, પોષવું ને દીર્ઘકાળ ટકાવવું એટલું જ જરૂરી છે.

શરીરમાં ચેતના છે, ધબકના છે, ગતિ છે, પ્રાણ છે. પ્રાણ ચાલ્યા ગયા બાદ જ શરીરનું મહત્ત્વ નથી રહેતું. પણ પ્રાણ છે ત્યાં સુધી શરીરનું મૂલ્ય જળવાય જ. શરીરની રચના કેટલી અટપટી, જટિલ અને કાર્યક્ષમ છે તે જાણવું-સમજવું જરૂરી છે. તેના સંચાલનતંત્રમાં અને તેની સંજીવની શક્તિમાં સરળતા-ક્ષમતા સચવાયેલાં રહે તે વિશે કાળજી રાખવાની છે.

હવે વિચારીએ કે માત્ર ખાવું-પીવું, શરીરની કે મનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એટલું જ જીવન છે કે એથી કાંઈક વિશેષ છે? પરિવારનિરપેક્ષ, સમાજનિરપેક્ષ આપણું જીવન હોઈ શકે? અને હોય તો તે કેવું હોય?

ખનીજતત્ત્વો, રસાયણો એટલે કે આહાર દ્વારા મળતી તેમ જ હવા-પાણી-પ્રકાશ દ્વારા મળતી પોષક બાબતો જેમ આપણા શરીરના ધારણ પોષણમાં સહાયક અને ઉપકારક છે તેમ કુટુંબ એટલે કે ઘર તથા શેરી, શાળા અને શહેર અને એમ વિસ્તૃત માનવસમાજ આપણા જીવન માટે સહાયક અને ઉપકારક નથી શું?

આપણે માત્ર લેવા માટે જન્મ્યા નથી, દેવા માટે પણ જન્મ્યા છીએ. કેવળ સ્વાર્થથી નથી જીવાતું, જીવન પરાર્થે પણ જોતરવા-જોગવવાનું હોય છે. આનંદ અને સુખનો નિષેધ નથી પણ આનંદ અને સુખ શેમાંથી મળે છે તે વિશે શુદ્ધ દૃષ્ટિ, શુદ્ધ ભાવના અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિચારવાનું છે. શુદ્ધ જીવન તે શુભ જીવન. નિ:સ્વાર્થ જીવન તે કલ્યાણકારી જીવન.

જીવનનું પોત પરિશ્રમ અને પરમાર્થ દ્વારા વણવાનું હોય છે. એ પોત પર કાર્યકુશળતાની ભાત પાડવાની છે. હવે તનની તાકાત અને મનનું કૌવત, બુદ્ધિનું દૈવત અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ સઘળું જે સિદ્ધ થાય તે જીવન અર્થે છે. અને જે જીવન છે તે સર્વાર્થે છે. કુટુંબનો, સમાજનો, દેશનો અને સમસ્ત સજીવ સૃષ્ટિનો વિચાર અને તે તેની દરકાર વડે જીવનને શોભાવી શકાય. ધન્ય બનાવી શકાય છે. જીવનની કશીક સાર્થકતા, કૃતકૃત્યતા તો હોવી જ જોઈએ ને?

જ્ઞાન અને કૌશલ્યનો મહિમા છે તેવો જ મહિમા કલ્પના ને સર્જકતાનો છે. પ્રયોગપરાયણ અને કર્તવ્યપરાયણ હોય તે જીવનને ધારી દિશાએ લઈ જઈ શકે છે. ઈશ્વરમાં માનવું ન માનવું એ સૌની મરજીની વાત છે. ઈશ્વરને કઈ રીતે ભજવો-પૂજવો એ સૌની પસંદગીની વાત છે. પરંતુ સમાજનિષ્ઠા, સજીવભક્તિ એટલે જીવતા જીવોના કલ્યાણનું જતન અને માનવપ્રેમને ઉવેખતો કોઈ ધર્મ હોઈ શકે નહીં. માનવ માનવ વચ્ચેના સંબંધો અને માનવજગત તથા ઇતર જીવ જગત વચ્ચેના સંબંધો ઊંચા પ્રકારના હોવા જોઈએ.

આપણે સવારથી સાંજ સુધી જાગતાંથી સૂતાં સુધી જે દિવસ પસાર કરીએ છીએ તે જ

દિવસમાંથી બીજો દિવસ પ્રગટવાનો છે આજે જે કંઈ કરીએ તેનો જ વિકાસ આવતી કાલે થવાનો છે જાગીએ ત્યારે બીજા દિવસની મળેલી ભેટનો આનંદ અનુભવીએ કાલનો દિવસ એવી રીતે પસાર થયેલો હોય કે તે દિવસની રાતે નિંદર બરાબર માણી હોય અને નિદ્રા ઊડતા જ સ્ફૂર્તિ, ચેતના અને પરમ આનંદનો અનુભવ થતો હોય એ આનંદની પળ મંગળમય એટલા માટે છે કે તેમાંથી હવેનો દિવસ પ્રકાશિત થવાનો છે ગઈકાલમાંથી આજ સર્જાય છે અને આજમાંથી આવતી કાલ સર્જાય છે કાળનું એ ચક્ર છે તેમ માનવજીવનનું પણ એવું ચક્ર છે કાળબળે આપણને સમયની જે પળોની બક્ષિસ મળેલી છે તેમાંની કોઈ પળો વ્યર્થ ન જવા દેવી પળેપળની સાર્થકતા મહોરી ઊઠે, મહેકી ઊઠે તેમ થઈ શકે ને?

ઉત્તમ રીતે કેમ જીવી શકાય, જીવતરને ધન્ય કેમ કરી શકાય તેના રસ્તા શુભ દાનત હોય તો જડી જ આવે સૌ સૌની રુચિ, રસિકતા અને દૃષ્ટિ પ્રમાણે તે તે માર્ગની પસંદગી થાય પરંતુ ભાવના તો માત્ર સ્વકલ્યાણની નહીં, સર્વ કલ્યાણની જ હોય જીવન તો જગતને ધરવાનુ નૈવેદ્ય છે આપણું વ્યક્તિગત જીવન તેમ જ સમગ્ર સજીવ જગત જેમાંથી પાગ્યુ છે તેને આપણે કળી ન શકીએ, તેને પામી ન શકીએ પણ એટલું તો સમજીએ કે આ પ્રાપ્ત જીવન આપણા એકલાનું ધન નથી આપણા જીવનધનની વહેંચણી જેટલી વિશાળ થઈ શકે તેટલી કરવી આવશ્યક

પરલોક અને પરભવ, પૂર્વ જન્મ અને પુનર્જન્મની ધારણા માન્ય રાખવી ન રાખવી એ સૌ સૌની દૃષ્ટિની વાત છે પણ તેનુ મહત્ત્વ આ લોક ને આ ભવની ઉપેક્ષા કરીને નહીં આંકાવુ જોઈએ આ ભવ, આ જન્મ, આ જીવન અને આ નજર સામે છે તે જગતની ઉપેક્ષા—અવગણના ન કરી શકાય એના સુખ-શાંતિ-કલ્યાણ વિકાસ અને ઉન્નતિ પ્રગતિનો અવરોધ વિરોધ કે અનાદર ન કરી શકાય શ્રદ્ધા આંધળી ન હોય અને બુદ્ધિ પાંગળી ન હોય

જેઓ પોતાને મળતો સમય વેડફે છે તેમનું જીવન એળે જાય છે જેઓ પોતાને મળતા સમયનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે તેમનુ જીવન સમૃદ્ધ થાય જેઓ સ્વાર્થમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે યા ભોગ-વ્યસન વિલાસમાં મસ્ત રહે છે તેમની તારકશક્તિ હણાઈ જાય છે તેઓ તરી શકતા નથી, તરવાનુ સામર્થ્ય તેમણે ગુમાવ્યુ હોય છે ભવસાગર તરવો એટલે બને તેટલી ઉત્તમતાપૂર્વક જીવવુ સંસારસાગર તરવો એટલે જીવનની શક્તિઓ ઉત્તમ રીતે ખીલવવી અને જગતના હિત માટે સૌના કલ્યાણ માટે તેને જોતરવી

આપણે આ જગત સાથે ઋણાનુબંધથી બંધાયેલા છીએ આ સમસ્ત માનવકુળ સાથે સંકળાયેલા છીએ યુગોથી માનવસંપદા વિકસતી આવી છે અને તેમાંથી કંઈક ને કંઈક પામીને, કશાકનો વારસો મેળવીને અવતર્યા છીએ આપણી એ પ્રાપ્તિને સમૃદ્ધ કરવી એ માટે જ દિવસ પછી દિવસ ઊગે છે આ ઊગતા અને આથમતા દિવસોમાં જીવનની ખેડ ચાલુ રહેવી જોઈએ જેમાંથી કશુંક ને કશુંક વિધાયક નીપજવુ રહે

જીવનની નબળાઈઓ, દુર્ગતિઓ, આળસ, નિરાશા હતાશા હતવીર્ય, એ દ્વારા થતી અવનતિ અટકાવીને ઉચ્ચ આશય અને ઉચ્ચ લક્ષ્યને નજરમાં રાખીને નમ્યક માર્ગ વિહરવું એ જીવનનો આનંદ છે

સક્રિયતા, સર્જકતા અને સમર્પણમાં જેવું સુખ છે તેવું સુખ ક્યાંય નહીં મળે. સુખ એ મેળવવાની ચીજ નથી, પણ પામવાની એટલે કે અનુભવવાની ચીજ છે. સર્જન અને સમર્પણનો આનંદ પરમ આનંદ છે. નિષ્ક્રિયતા, ધ્વંસકતા અને સ્વાર્થપરાયણતામાં માનેલું સુખ તો ભ્રમણા છે. દ્વેષ, દુરાગ્રહ, પૂર્વગ્રહથી મુક્ત રહીને પ્રેમળતા-નિર્મળતાપૂર્વકનાં ભરેલાં પગલાં આપણા પોતાને માટે તેમ અન્યને માટે હિતકારી-કલ્યાણકારી-મંગળકારી-પાવનકારી છે. પવિત્રતા અળગાપણામાં નથી, પણ મિલનસારપણામાં છે. સૌ સાથે પ્રેમથી હળીએ મળીએ અને સાથે અલિપ્ત ને અનાસક્ત રહીએ. સર્વ વ્યક્તિ — માનવવ્યક્તિ કે માનવેતર અસ્તિત્વ સર્વ જીવ વિશે આદરભાવ, પ્રેમભાવ અને સમર્પણ બુદ્ધિ એ ખરી પવિત્રતા અને સાચી ધાર્મિકતા છે.

જીવવું એટલે આયુષ્ય વિતાવવું, સમય પસાર કરવો, મનોવૃત્તિઓ દોરે તેમ દોરાવું, ઇંદ્રિયોની માંગ પૂરી કરવી એમ? ના, એમ તો નહીં જ. જીવન કંઈક એથી વિશેષ છે. આપણને હૃદય મળ્યું છે તે કંઈ શરીરમાં રક્તના સંચરણ અને શુદ્ધિ માટે જ નથી મળ્યું. હૃદયને ઊર્મિ છે, સંવેદન છે, તે પ્રેમ આદિ શુભ લાગણીઓથી વિભૂષિત છે. આપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈએ છીએ તે શું ફેફસામાં હવા ભરવા માટે જ? એનાથી તો પ્રાણ ધબકતો રહેવો જોઈએ. આપણને દિમાગ મળેલું છે તે શું ખોપરીમાં પૂરી રાખવા માટે જ? એની જ્ઞાનની બારીઓ ખુલ્લી રાખવાની છે. વિચારોનું આવાગમન થઈ શકે તેમ મોકળી રાખવાની છે.

મરણનો ભય ન હોય તેમ જીવનનો અનાદર ન હોય. આપણા પોતાના કે અન્ય કોઈના જીવન વિશે ઘૃણા, તિરસ્કાર, તુચ્છકાર સેવવા એ જગતમાં વિલસતા ચૈતન્યનું અપમાન છે. જગત આખું પળેપળ નવીનતા ધારણ કરે છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ હરપળે નવીનતર, નવીનતમ બને છે તો આપણે કાં પડ્યા રહીએ? આપણે પણ પગલે પગલે નવીનતા ધારણ કરતા રહીએ, કશુંક આવશ્યક અને ઉપકારક એવું નવું નવું કરતા રહીએ.

કલ્પના, તર્ક, બુદ્ધિ, સ્મૃતિનો સર્જનાત્મક દિશામાં ઉપયોગ કરતા રહીએ. સર્જન ન કરી શકે તે વંધ્ય છે. શ્રમ, પરિશ્રમ, પ્રયોગ, કસોટી દ્વારા સર્જન, ઉપાર્જન, ઉત્પાદન કરતા રહીએ. આપણી અને જગતની સંપદામાં ઉમેરો કરીએ, વધારો કરીએ. જીવનની ધન્યતા કશુંક અર્પવામાં છે. પામીએ તેમાં વધારો કરીને આપીએ. વિચારશક્તિ, સંવેદનશક્તિ, ઊર્મિશીલતા આદિથી જીવનને નવપલ્લવિત કરતા રહીએ. જૂનાં-પીળાં પાન ખેરવતા રહીએ ને નવાં લીલાંછમ ધારણ કરતા રહીએ. જીવન વિશે નિષ્ઠા અને સમાજ પ્રત્યે પ્રેમ એમાં ઘણી ઉમદા બાબતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જો શોધીએ તો આપણા હૃદયમાંનો ખજાનો જેટલો અખૂટ છે તેટલો અદ્‌ભુત પણ છે. દિલ-દિમાગ પર લાગેલા થરને ખેરવતા રહીએ, તેના પર લાગેલા પડળને પડકારતા રહીએ તો અંતસ્તલમાં રહેલું દૈવત સ્વયંભૂ પ્રગટ થાય. જીવનમાં અમાપ શક્તિઓ ભરેલી છે, એને પડતર રાખી કટાવા શીદને દઈએ? શક્તિ તો ઝરો છે, એને મારગ મળવો જોઈએ, વેગ મળવો જોઈએ.

એક અન્ય રીતે વિચારીએ તો મૃત્યુ જેવું કંઈ છે નહીં એવું લાગશે. કેટલાક સજીવોમાં એવું છે કે પોતાના જેવી જાતિના જીવને જન્મ આપ્યા

પછી પોતે પોતાની હયાતી તજી દે છે એટલે કે આપોઆપ મરણાધીન બને છે હવે એ જુઓ કે આપણે વંશપરંપરાગત વારસાથી મુક્ત નથી- ઉત્તરોત્તર પેઢી દ્વારા જે સંચિત થયેલુ છે તેનો વધતો ઓછો અંશ આપણામા અવતર્યો હોય છે અને એ રીતે આપણા માતા-પિતા અને તે તે પક્ષના તેમના પૂર્વજોની એક સાકળ રચાતી આવી છે જેની આપણે એક કડી છીએ, એટલે કે આપણા પોતામા આપણા પૂર્વજો એક યા બીજા સ્વરૂપે, અલ્પ માત્રાએ અને પરિવર્તિત માત્રાએ હયાત છે અને આપણે પોતે પણ હવે પછીના આપણા અનુજોમા એ રીતે અત્યારે અને નવતર સ્વરૂપે અવતર્યા હોઈશુ આ આતરિક વારસો છે બાહ્ય ભૌતિક, સાસ્કૃતિક વારસો તો વળી જુદો જ આમ, માનવવ્યક્તિ મરણાધીન ભલે હોય પરતુ માનવ તતુ તો અમર અને અનત છે

એટલે જીવન એવી રીતે જીવવુ કે જેથી આજની પેઢી અને આવતી પેઢીનો આ જગત પ્રત્યેનો પ્રેમ અને આ જીવન વિશેની આસ્થા જળવાઈ રહે જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને કળા-કારીગરીનો વિકાસ થતો રહેવો જોઈએ સસ્કાર, સભ્યતા અને સસ્કૃતિમા માનવજાત આગળ વધતી રહેવી જોઈએ

બ્રહ્માડ અનાદિ — અનત છે, અસીમ છે તેમ આ સજીવસૃષ્ટિ માટે અતકાળ નથી પણ તેની માનસિક-શારીરિક — આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાતિ થતી રહેવાની યુગે યુગે એ થતુ રહેવાનુ ઇતિહાસે માનવજીવનના વિવિધ ક્ષેત્રે અનેક નરપુગવોને જન્મ આપ્યો છે અને તે ક્રમ સતત ચાલતો રહેવાનો જો એમ જ છે તો માનવજીવનને આપણા પોતાના જીવનમાથી કઈ કશુ આપવાનુ નથી? કેમ ન હોય? આપણા અતસ્તલના ખજાનામાથી સર્જકતા દ્વારા આ જગતને વહેચતા રહીએ, સમર્પિત કરતા રહીએ

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમા	રૂ	૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમા	રૂ	૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમા	રૂ	૬૦૦
આજીવન ભારતમા	રૂ	૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમા	રૂ	૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ	૧૫ ૦૦

આરોગ્ય

તમાકુની પડીકીઓ એટલે જીવતા મોતને આમંત્રણ

ડૉ. કિરણ શીંગ્લોત

ડૉક્ટરને બતાવવા એક યુવાન આવે છે. એની ભૂખ મરી ગઈ છે અને જીભ સ્વાદહીન બની ગઈ છે. ડૉક્ટર એની મોંની અંદરના ભાગોને તપાસવા માટે મોં ખુલ્લું કરવા કહે છે, પણ એ પોતાનું જડબું પૂરેપૂરું ખોલી શકતો નથી. એમાં એની નાની આંગળી દાખલ થઈ શકે એટલી જ જગ્યા રહી છે. આથી, પ્રવાહી સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ ખોરાક એ મોંમાં મૂકી શકે છે. મોં ખોલીને અંદર જોતાં ગાલની અંદરની ચામડીમાં સફેદ ચાઠું જણાય છે જે લ્યૂકોપ્લેકિયા નામથી ઓળખાય છે. જીભ અને મોંની અંદર ઠેકઠેકાણે ચીરા અને ચાંદાં પડી ગયાં છે. નીચલાં જડબાની નીચે ગરદન ઉપર એને બેત્રણ નાની ગાંઠો ફૂટી નીકળી છે. એનું શરીર સાવ સુકાઈ ગયું છે અને તાવથી ધખે છે. એ સાવ નબળો પડી ગયો છે. નિશ્ચિતપણે આ તમામ ચિહ્નો કૅન્સરનાં છે. તમાકુની પડીકીએ એને આપેલો આ રોગ છે. હવે આ રોગ થોડા વખતમાં એના સમગ્ર શરીરમાં પ્રસરી જશે, પછી મૃત્યુ જ એને એની પીડામાંથી છુટકારો આપી શકશે.

એક દસકા અગાઉ જીભ, ગાલ અને જડબાંનાં કૅન્સરના કિસ્સાઓ જવલ્લે જ જોવા મળતા. આજે હવે એ રોજબરોજની બીના બની ગઈ છે. વધારે ને વધારે યુવાનો દરરોજ ગુટકાની બદીનો શિકાર બનતા જાય છે. આ એક સામાજિક અને રાજનૈતિક રોગ છે.

ગુટકા અને તમાકુ એ માણસે સામે ચાલીને મેળવેલો મૃત્યુદંડ છે. અગાઉ શરાબને સામાજિક સ્વીકૃતિ નહોતી ત્યારે લોકો છાનામાના જઈને દારૂ પી આવતા અને પછી ભાન ભૂલીને ઉઘાડેછોગ ધાંધલ મચાવતા. હવે વારતહેવારે કે પ્રસંગે એકાદ પ્યાલી દારૂ પીવામાં આવે તો એને છોછ માનવામાં આવતો નથી. વાસ્તવમાં ઊંચા કહેવાતા સમાજના લોકોમાં તો દારૂ પીવામાં આવે તેને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. સદ્નસીબે કોકેઈન, હેરોઈન, ગાંજો, એલ. એસ. ડી. વગેરેનો નશો કરનારા લોકોની સંખ્યા આપણા સમાજમાં ઘણી અલ્પ છે. કારણ કે આ પદાર્થો સહેલાઈથી મળી શકતા નથી અને ઘણા મોંઘા પણ છે. પણ છેલ્લા દાયકાથી ખરી ચિંતાનો વિષય તો એ બન્યો છે કે વિવિધ સ્વરૂપમાં તમાકુનું વ્યસન કરનારા લોકોની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી ગઈ છે. લગભગ ઘરે ઘરે એણે પગપેસારો કરી દીધો છે. એમાં પણ તમાકુ ગુટકાના રૂપમાં મળતી થઈ પછી ખાસ કરીને યુવાનોની અંદર એનો નશો સર્વવ્યાપક બની ગયો છે.

મોતનો સસ્તો વેપાર

આજે આપણા દેશમાં ગુટકા બનાવનારા ઉત્પાદકોની સંખ્યા ૨,૫૦૦ ઉપરાંતની છે, એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી, કેમ કે ગુટકા બનાવવાની પ્રક્રિયા અત્યંત સરળ છે, એમાં ઝાઝી મૂડીની આવશ્યકતા હોતી નથી અને ઓછી મહેનતે અઢળક નફો રળી શકાય છે. એટલે ગુટકાના નામે આપણે ત્યાં નર્યો મોતનો જ વેપાર થાય છે. ગુટકાનાં ઉત્પાદનમાં તમાકુ, સોપારી, કાથો, ચૂનો ઉપરાંત કૃત્રિમ રંગ અને સુગંધીકારક દ્રવ્યો વાપરવામાં આવે છે. મોતની આ પડીકીને જુદી જુદી બ્રાન્ડ અનુસાર એક રૂપિયાથી માંડીને ચાર રૂપિયાની કિંમતમાં

વપરાવામાં આવે છે. ઉપરથી જાહેરાતોમાં તમાકુ અને પોષવા માટે લખવામાં આવે છે, "ઊંચે લોગ, ઊંચી પસંદ"

સામાન્ય રીતે ભારતીય દોસ્તદારોના અનુભવથી આ લત પડે છે. ગુટકાની પડીકી ચપટી મોમાં મૂકવાથી થોડી ચચરાટી ઊબકા ઊલટી, ગભરામણ કે ચક્કર આવવાની તકલીફ થઈ શકે છે, પણ પછી એનો સ્વાદ ભાવવા માંડે છે. તમાકુનો નશો તો પછી ચઢે છે, પહેલાં એના સ્વાદ અને રંગ માણસને ચસકો લગાડે છે. પણ એક વાત ખાસ યાદ રાખજો કે ગુટકાની અંદરની તમાકુ આપણા આરોગ્યને નુકસાન કરે છે, એટલું જ એની અંદરના કૃત્રિમ રંગ, ગંધ અને સ્વાદદાયક રસાયણો પણ કરતા હોય છે. એક વખત એની આદત પડે પછી માણસ એના સકંજામાં સપડાય છે અને રોજની બારથી વીસ પડીકીઓ ખાતો થઈ જાય છે. એક વાર એનો નશો ચડે પછી એના બંધાણીની એવી હાલત થાય છે કે એકમે પડીકી ઓછી કરવા જતાં પણ એને ધ્રુજારી અને ગભરામણ થવા લાગે છે.

ગુટકામાં વપરાતો કાથો 'ખેર' નામની વનસ્પતિમાંથી મેળવવામાં આવે છે, જે જમ્મુ કાશ્મીર અને હિમાચલ પ્રદેશના અમુક વિસ્તારોમાં જ થાય છે. પરંતુ આ રાજ્યની સરકારોએ કાથાના ઉત્પાદન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી દીધો હોવાથી કુદરતી કાથો મેળવવાનું ગુટકાના ઉત્પાદકો માટે ભારે મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. આથી, એના વિકલ્પ તરીકે ઉત્પાદકો હવે કૃત્રિમ કાથો વાપરે છે જે ગેરુ, મુલતાની માટી, સોપારી અને સ્થાનિક મગન શોધમાં વપરાયેલા માલના મિશ્રણમાંથી બનાવવામાં આવે છે.

ગુટકાનો વ્યાપ વધારવા માટે એના ઉત્પાદકો ઘણી અનૈતિક, ચાલાક રીતરસમો અપનાવે છે. આપણાં છાપાંઓ, સામયિકો અને ટેલિવિઝને ગુટકાની ચડતીમાં ઘણો ફાળો આપ્યો છે. આમ જુઓ તો ટીવી ઉપર તમાકુની સીધી જાહેરાત ઉપર પ્રતિબંધ છે, પણ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી માણિકચંદ ગુટકા ઉત્પાદકો તરફથી જે ફિલ્મ ફેર એવૉર્ડ પ્રદાન કરવામાં આવે છે એના કારણે જુવાનિયાઓની જીભે માણિકચંદનું નામ રમતું થઈ જાય છે. પછી આડકતરી રીતે આ નામ એમને માણિકચંદ ગુટકા તરફ દોરી જાય છે. ગુટકાના અગ્રણી ઉત્પાદકો તો જે રીતે દર વર્ષે ગણપતિ અને નવરાત્રિ ઉત્સવોના પ્રાયોજનમાં ફાળો આપતા હોય છે એ જોતાં આ ઉત્સવો રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો પ્રચાર કરવાની એમની મૂળભૂત ભૂમિકા છોડીને મોતનું વિતરણ કરતા તમાશા બની ચૂક્યા છે. મુંબઈ, પૂના અને અમદાવાદની કેટલીક શાળાઓમાં તો કુમળાં બાળકોને ગુટકાની મફત પડીકીઓની લહાણી કરવામાં આવી હોવાનું નોંધાયું છે. ગુટકાની અંદર વપરાતાં રસાયણો એટલાં તો શક્તિશાળી છે કે એક પડીકી મફતમાં ચાખનાર બાળક પછી એને દુકાનમાંથી ખરીદતું થઈ જાય છે. માબાપ પોતાનાં કિશોરવયનાં સંતાનોને શાળામાં લઈ જવા માટે જે હાથખર્ચી આપે છે તે ગુટકા ખરીદવામાં વપરાય છે અને એક પડીકીથી શરૂ કરનાર બાળક થોડા વખતમાં રોજની વીસ પડીકીનો બંધાણી થઈ જાય છે.

કમનસીબીની વાત તો એ છે કે તમાકુની હાનિકારક અસરો જાણતા હોવા છતાં ઘણા લોકો એના સકંજામાંથી છુટકારો મેળવી શકતા નથી. ઘણા ડૉક્ટરો પણ હવે તો ગુટકાના બંધાણી થઈ ગયા હોય એવું જોવા મળે છે. પહેલાંના લોકોમાં જે નાગરવેલનાં તમાકુયુક્ત પાન ખાવાની આદત હતી તેનું સ્થાન હવે ધીમે ધીમે ગુટકાએ લઈ લીધું છે. સાદા તમાકુ કે દારૂના સેવન કરતાં પણ ગુટકાની સ્વાસ્થ્ય પરની અસરો વધારે ખતરનાક છે.

ગુટકાથી આરોગ્ય ઉપર થતી હાનિકારક અસરો

ગુટકાનું સેવન કરનારા લોકોની અંદર જે સૌથી સામાન્ય રોગ જોવા મળે છે તે ઓરલ સબમ્યુકસ ફાઇબ્રોસિસ (oral submucus fibrosis - SMF) તરીકે ઓળખાય છે. આમાં દર્દી પોતાનું મોં પૂરેપૂરું ખોલી શકતો નથી. ગુટકાની અંદર જે સોપારીનું ઘટક વાપરવામાં આવે છે તેનાથી આ આડઅસર પેદા થાય છે. આમાં શરૂઆતમાં ગુટકાના બંધાણીને મોંની ચામડી ઉપર બળતરા થાય છે. પછી ધીમે ધીમે તેનું જડબું ખૂલતું ઓછું થઈ જાય છે. ખૂબ આગળ વધી ચૂકેલી બીમારીમાં તો છેલ્લે એવો વખત આવી જાય છે કે ખોરાકનો એક કોળિયો મોંમાં મૂકવા માટે પણ દર્દી મોં ખોલી શકતો નથી અને એને કાગળની ભૂંગળી (સ્ટ્રૉ) વડે માત્ર પ્રવાહી પીને દિવસો વિતાવવા પડે છે. આની કોઈ સારવાર નથી. આગળ જતાં એમાંથી જ ગલોફાનું કેન્સર થાય છે, જેનું પ્રમાણ ગુટકાનાં સેવનને કારણે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં આપણા દેશમાં ઝડપથી વધી ગયું છે.

અગાઉ પણ લોકો તમાકુ અને સોપારીનું સેવન કરતા હતા, છતાં સબમ્યુકસ ફાઇબ્રોસિસનું પ્રમાણ આટલું જોવા મળતું નહીં, કેમ કે હાલમાં ગુટકામાં વાપરવામાં આવતી સોપારીની ગુણવત્તા ઘણી હલકી છે. સોપારી ઉપરાંત ગુટકાની અંદર વપરાતાં ચૂના અને તમાકુથી મોંની અંદર ત્વચામાં દાહ પેદા થાય છે. સોપારીમાં રહેલાં ટેનિન અને ફીનોલ નામનાં તત્ત્વોને કારણે મોંની અંતઃત્વચામાં દાહ થાય છે. આથી, મોંની અંતઃત્વચાના કોષો ધીમે ધીમે નાશ પામે છે અને તેનું સ્થાન ધીમે ધીમે બિનસ્થિતિસ્થાપક પેશી લે છે. જેથી જડબું પૂરેપૂરું ખોલી શકાતું નથી. ઉપરાંત તમાકુની અંદર રહેલાં અનેક જાતનાં ઍરોમેટિક હાઇડ્રોકાર્બન રસાયણો પણ મોંની ચામડી માટે હાનિકારક હોય છે. બાકી રહેલું કામ ગુટકામાં વપરાતો કૃત્રિમ કાથો પૂરું કરે છે. આગળ જણાવ્યું તેમ કુદરતી કાથો લગભગ એક હજાર રૂપિયે કિલોના ભાવે મળે છે. જેની સામે કૃત્રિમ કાથો સાવ સો રૂપિયે કિલો હોય છે, પછી કયો ગુટકા ઉત્પાદક મોંઘો કુદરતી કાથો વાપરે?

ગુટકા ખાવાથી મોંની અંદરના પ્રવાહીમાં અતિશય ઊંચી પ્રતિ-અમ્લ (આલ્કલાઇન) પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. જે ગુટકાનું પ્રવાહી પેટમાં ઊતરી જતાં વળી પાછી ઓછી થાય છે. દિવસમાં વારંવાર પડીકીઓ ખાવાથી મોંની અંદરની રાસાયણિક પ્રતિક્રિયા અવારનવાર બદલાતી રહે છે. જે મોંની ત્વચાને નુકસાન પહોંચાડે છે અને સબમ્યુકસ ફાઇબ્રોસિસની તકલીફ પેદા કરે છે.

ગુટકાની અંદરના ચૂના અને તમાકુમાં 'નાઇટ્રોસેમિન (Nitrosamin)' નામનું એક કેન્સરપ્રેરક રસાયણ પણ મળી આવ્યું છે, જે મોંમાં કેન્સર પેદા કરે છે. ગુટકાની કેન્સર પેદા કરવાની ક્ષમતાને 'કેન્સર ઇન્ડેક્સ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બજારમાં મળતી ગુટકાની ૨૨ જેટલી અગ્રગણ્ય બ્રાન્ડ ઉપર તાજેતરમાં કરવામાં આવેલા એક સંશોધનથી એમાંની મોટા ભાગની બ્રાન્ડનો કેન્સર ઇન્ડેક્સ એક કરતાં વધારે અને એક સૅમ્પલનો તો ૧૩.૭ જેટલો ઊંચો જણાઈ આવ્યો છે.

ચિંતાની વાત એ છે કે સબમ્યુકસ ફાઇબ્રોસિસ અને મોંનાં કેન્સરની નાગચૂડમાં ફસાનારા દર્દીઓની મહત્તમ ટકાવારી ૨૦-૪૦ વર્ષનાં વયજૂથમાં જોવા મળે છે. એક અંદાજ એવો છે કે આપણા દેશમાં લગભગ ૩૦ લાખ લોકો આ રોગનો ભોગ બનેલા છે. દર હજારની વસતિએ સુમારે ૨થી ૫ વ્યક્તિઓની અંદર તેનો પ્રકોપ જોવા મળે છે.

ગુટકાની અન્ય હાનિકારક અસરો

(૧) ગુટકાના નાના બાળકોના સેવનથી ગાલ ઉપરાંત જીભ અને અન્નનળીનું પણ કૅન્સર થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં મોં અને અન્નનળીના કૅન્સરનું પ્રમાણ અન્ય રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં ઊંચું જોવા મળે છે, એની પાછળ ગુટકાનું સેવન જવાબદાર છે.

(૨) તમાકુથી દાંતના પેઢામાં સોજા આવે છે અને તે નબળાં પડી જવાથી દાંત ઢીલા પડી જાય છે અને અકાળે ખરી પડે છે.

(૩) તમાકુથી પેટમાં એસિડના પ્રમાણમાં વધારો થાય છે અને આગળ જતાં જઠરની ચાંદી અને કૅન્સરનો પણ ખતરો પેદા થાય છે.

(૪) ગુટકામાં રહેલી તમાકુ નિકોટીન નામનું તત્ત્વ ધરાવે છે, જેની આડઅસરથી શરીરની ધમનીઓ સાંકડી બને છે. આથી, હૃદય, મગજ અને પગને મળતા લોહીના પુરવઠો ઘટે છે. આનાથી પક્ષાઘાત અને હૃદયરોગના હુમલાનો ભય વધે છે. હૃદયરોગનું પ્રમાણ ભારતીય લોકોમાં અન્ય રાષ્ટ્રોની પ્રજાની સરખામણીમાં ઘણું વધી ગયું છે.

(૫) સગર્ભા સ્ત્રી ગુટકાનું સેવન કરે તો એની અસર ગર્ભસ્થ બાળક ઉપર પણ પડે છે. એનાથી બાળકની વૃદ્ધિ રૂંધાય છે અને અધૂરા મહિને પ્રસૂતિ થવાનો સંભવ વધે છે.

ગુટકાની અંદર વપરાતા તમાકુ, સોપારી, ચૂનો અને કાથાના મિશ્રણથી આપણા સ્વાસ્થ્ય ઉપર થતી આ અસરો વિશે જાણ્યા પછી એની આદતથી આપણે દૂર રહેવું જોઈએ, એટલું જ નહીં, એના ઉત્પાદન અને વેચાણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાની પણ તાતી જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. ગુટકા ઉદ્યોગ ૧૯૮૫ની સાલમાં ૨૫૦ કરોડનો હતો, એથી વધીને આજે ૩ ૧,૦૦૦ કરોડ ઉપરાંતનું વેચાણ કરી ગયો છે, એમાં તમાકુની માત્ર પાન ખતી કરતા ખેડૂતો, વેપારીઓ અને સરકારની સાઠગાંઠ જવાબદાર છે. સરકારને ગુટકાના ઉત્પાદન અને વેચાણથી ઘણી રેવન્યુ મળી રહે છે, જે એ ગુમાવવા તૈયાર નથી. જો આની સામે યોગ્ય પ્રતિબંધક પગલાં ભરવામાં નહીં આવે તો અગાઉ દારૂ અને તમાકુની બાબતમાં બન્યું હતું તેમ હવે ગુટકા રાજકીય સ્થાપિત હિતના સ્વરૂપમાં કાયમ માટે આપણી ઉપર સવાર થઈ જશે.

ગુટકાથી છુટકારો મેળવવા શું કરશો?

એક વખત ગુટકાની ચુંગાલમાં ફસાયા પછી એમાંથી છૂટવું સહેલું નથી, પણ અશક્ય તો નથી જ. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ગુટકાના ખાનારા લગભગ ૮૫ ટકા લોકો આ ઝેરી આદતમાંથી છુટકારો મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય છે.

(૧) તમાકુ છોડવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો અને તે માટે જરૂરી મનોબળ કેળવો. તમાકુ અને ગુટકાની હાનિકારક અસરો વિશે અવારનવાર જાણકારી મેળવતા રહો.

(૨) પડીકીનો સદંતર ત્યાગ કરો. ધીમે ધીમે ઘટાડતા જવાનો વિચાર કરતા હશો તો એમાં નિષ્ફળતા મળવવાના સંભવ ઊંચો છે.

(૩) તમાકુ અને પડીકી ખાવાની તલપ પેદા કરે એવી પરિસ્થિતિઓ અને સંગાથથી દૂર રહો.

(૪) તમારા સ્વાસ્થ્ય વિશે સભાન બનો. ચાલવું, જોગિંગ કરવું, વ્યાયામ અને તરવું, વગેરેમાં નિયમિત બનો.

(૫) પડીકી બંધ કરીને તમે બચાવેલા પૈસા એક ડબ્બામાં સંઘરો. આનાથી આટલા વર્ષોથી તમે કેટલું આર્થિક નુકસાન વેઠ્યું છે એનો તમને અંદાજ આવશે અને તમાકુ છોડવાના તમારા નિર્ણયને વધારે પ્રેરણા મળશે.

તમાકુ છોડ્યા પછી શરૂઆતના થોડા દિવસોમાં તમને એની તલપ ઘણી સતાવશે પણ એક વખત તમે આ તલપ જીતી જશો

પછી ઝાઝી મુશ્કેલી રહેતી નથી. પણ કોઈ પણ **સંજોગોમાં તમાકુ ભણી પાછા વળવાનો પ્રયત્ન કરશો નહીં.** એકાદ પડીકી પણ તમારા આટલા દિવસોના સંઘર્ષ ઉપર પાણી ફેરવી દેશે.

તમાકુ ન જ છોડી શકો તેમ હો તો -

૧. પડીકીને લાંબા સમય સુધી તમારા ગલોફામાં ભરી રાખવાનું ટાળશો. એનાથી તમાકુનું સ્વાસ્થ્ય ઉપરનું જોખમ વધે છે.

૨. મોંની અંદરની બરાબર સ્વચ્છતા જાળવો. રાત્રે સૂતાં પહેલાં બ્રશ કરીને દાંત સાફ કરવાનું ચૂકશો નહીં. ત્યાર પછી મોંમાં પડીકી મૂકો નહીં તે ખાસ જોશો.

૩. મહિનામાં એક વખત અરીસામાં તમારા મોંનો અંદરનો ભાગ તપાસવાનું યાદ રાખશો. તમારાં મોંની અંદરની સફાઈ, દાંત અને અવાળાંને ખાસ તપાસી જશો. જો જીભ અને ગલોફાંની અંદર સફેદ કે લાલ ચાઠાં કે ચાંદી જણાય તો તરત ડૉક્ટરને મળો. એની અવગણના કરશો નહીં. બેદરકારી કૅન્સરમાં પરિણમી શકે છે.

૪. તમારો અવાજ બદલાય, કાયમી ખાંસી અથવા ખોરાકનો કોળિયો ગળે ઉતારવામાં મુશ્કેલી જણાય તો તબીબી ચકાસણીની જરૂર છે.

૫. ધૂમ્રપાન કરતા હો તો વર્ષે એકાદ વખત તબીબી તપાસ અને છાતીનો ઍક્સ-રે પડાવવાની જરૂરી છે.

('આપણું સ્વાસ્થ્ય' આરોગ્યપત્રિકા, લો કોસ્ટ, પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા હૉલ, દાંડિયા બજાર, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧)

ગ્રાહકોને સૂચના

વાર્ષિક લવાજમ પૂરું થવાની નોંધ 'અખંડ આનંદ'ના રૅપર ઉપર છાપેલી હોય છે. દાખલા તરીકે,

V. 23218 01/07/00 - 30-6-01

એટલે કે તા. 01/07/2000થી શરૂ થયેલું લવાજમ તા. 30/06/2001ના રોજ પૂરું થાય છે. શરૂઆતનો આંકડો V. 23218 ગ્રાહકનંબર દર્શાવે છે. કાર્યાલય સાથે પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે ગ્રાહકનંબર જરૂર લખવો. જે મહિનામાં લવાજમ પૂરું થતું હોય તેની પહેલાના મહિનાના અંત સુધીમાં આગળના વર્ષનું લવાજમ મોકલવાની કાળજી લેવી. ગ્રાહકોને અપાયેલી અન્ય સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લેવા વિનંતી.

— વ્યવસ્થાપક, 'અખંડ આનંદ'

પ્રવચન

'આઈ ટી ક્ષેત્રે

દેશના તેજસ્વી સપૂત દેવાંગ મહેતાનું પ્રવચન

[ઉમરેઠ(જિ. આણંદ)માં તા. ૧૦-૮-૧૯૬૨ના દિવસે ભાવસાર કુટુંબમાં જન્મેલા દેવાંગ મહેતાએ ભારતીય વિદ્યાભવન, નવી દિલ્હીમાં શાળાનો અભ્યાસ કરતાં દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાંથી બી.કૉમ (ઑનર્સ) થયા. ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટની પદવી પ્રાપ્ત કરી. લંડનની ઇમ્પિરિયલ કૉલેજમાંથી કૉમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ સાથે બી.એ. થયા. બ્રિટનની કૉસ્ટ ઍન્ડ વર્ક્સ એકાઉન્ટન્ટની ACMની પદવી મેળવી. યુવાન વયે NASCOMના પ્રમુખ બન્યા. ભારતના વડા પ્રધાને ઇન્ફોર્મેશન ટેક્નોલૉજી ઍન્ડ સૉફ્ટવેર ડેવલપમેન્ટના નૅશનલ ટાસ્ક ફોર્સના પ્રવક્તા તરીકે એમને નિયુક્ત કરેલા. દેશવિદેશમાં ઇન્ફોર્મેશન ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે પોતાની પ્રતિભાથી તેઓ છવાઈ ગયા હતા. ભારતને દુનિયાનું સૉફ્ટવેર પાવરહાઉસ બનાવવાનું એમનું સ્વપ્ન હતું. ઇન્ફોર્મેશન ટેક્નોલૉજી ક્ષેત્રે ઝળહળતો આ સૂર્ય આડત્રીસ વર્ષની વયના મધ્યાહ્ને ગત એપ્રિલમાં આથમી ગયો.

મૃત્યુના એક બે મહિના પહેલાં તા. ૮-૧-૨૦૦૧ના રોજ બ્રહ્મજ્યોતિ અનુપમ મિશન સંચાલિત મોગરી(તા. આણંદ)ના ઇન્ફોર્મેશન ટેક્નોલૉજી સેન્ટરના ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં દેવાંગે ગુજરાતીમાં જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેના કેટલાક સંકલિત અંશો અહીં આપ્યા છે. જ્ઞાન વિજ્ઞાન ટેક્નોલૉજી, જાહેર જીવન, જાહેર વહીવટ જેવા ક્ષેત્રોમાં બહુ ઓછા ગુજરાતી ચહેરાઓ અખિલ ભારતીય સ્તરે ઊભા થવાને અવકાશ જોવા મળે છે. 'ભવિષ્ય તો યુવાનોનું છે' એવી ખાતરી કરાવતા દેવાંગ મહેતાના ભારત અને ગુજરાતના સ્તરે આઈ ટી ક્ષેત્રે ચમકતા ચહેરાની અકાળ વિદાય આપણને ગમગીન બનાવે છે અને સાથે જ ભારતના ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય માટે પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરે છે. - તંત્રી]

હું દિલ્હીમાં ભણ્યો ત્યાં મને કોઈએ ગુજરાતી ભણાવ્યું જ નથી. એટલે મિત્રો જોડે વાતો કરીને ગુજરાતી શીખ્યો છું. હું કોઈ વખત જાહેર મેળાવડામાં ગુજરાતીમાં બોલ્યો નથી. પણ અહીં જ્યાં મુશ્કેલી પડશે ત્યાં અંગ્રેજીનો ઉપયોગ કરીશ. આઈ'મ સૉરી ફૉર ધૅટ.

પૂરી દુનિયામાં દસ વર્ષ પહેલાં અમે જ્યાં પણ જતા હતા ત્યાં કહીએ કે અમે ઇન્ડિયાથી આવીએ છીએ તો ત્યાં માન નહોતું મળતું અને કહીએ કે ઇન્ડિયાથી સૉફ્ટવેર પ્રોગ્રામ્સ લખીએ છીએ તો લોકો માનતા નહોતા. તેઓ કહેતા, 'યોર કન્ટ્રી ઑફ સ્નેક ચાર્મર્સ, તમે કેવી રીતે સૉફ્ટવેર લખી શકો? તમારા દેશમાં કૉમ્પ્યુટર કેટલા લોકો વાપરે છે?' અને આજે તમે દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં જાઓ - યુ.એસ.એ.થી માંડી ઑસ્ટ્રેલિયા સુધી કહો કે તમે ઇન્ડિયન સૉફ્ટવેર પ્રોગ્રામર છો, તો કાઇન્ડ ઑફ રિસ્પૅક્ટ યૂ ગેટ - આજ સુધી મારા આડત્રીસ વર્ષમાં મેં આવું માન જોયું નથી. ઍન્ડ ક્રેડિટ ગોઝ ટુ ઑલ ઇન્ડિયન સૉફ્ટવેર પ્રોગ્રામર્સ. દેશના ઇતિહાસમાં એક એવો અવસર આવે છે જ્યારે એ દેશનું મહત્ત્વ દેખાઈ આવે. મારા ખ્યાલથી આપણા દેશનું જે મહત્ત્વ છે એ સૉફ્ટવેરનું છે, બ્રેઇનનું છે એ આજે આખી દુનિયામાં દેખાય છે. મેં નાનપણમાં ચોપડીમાં વાંચ્યું છે કે હિંદુસ્તાન સોને કી ચિડિયા હતું. મને એમ કે આ ખોટી વાત છે. કેમ કે ચારે તરફ ગરીબી દેખાય. બાળકો સ્કૂલ ના

જઈ શકે, એમને હૉસ્પિટલની સુવિધા ના મળી શકે, યુવાનોને નોકરી ના મળતી હોય, ખાવાનાં ફાંફાં હોય એ દેશને 'સોને કી ચીડિયા' કેવી રીતે કહેવાય? પણ ભારતે છેલ્લાં દસ વરસમાં સૉફ્ટવેરમાં જે નામ કમાયું, એણે જે વૅલ્થ ક્રિએટ કરી, એ જોતાં મને લાગે છે કે આપણે બધા મળીને હિંદુસ્તાનને ફરી પાછું 'સોને કી ચિડિયા' બનાવીશું.

દુનિયામાં હું જ્યાં પણ જાઉં, બધા મને પૂછે છે: 'ઇન્ડિયન સૉફ્ટવેર પ્રોગ્રામર્સ કેમ સારા હોય છે? શું સરસ ચા પીતા હોય છે? તેઓ શું ખાવાનું ખાય છે?'... પૅહેલી વાત એ છે કે તમે કૉમ્પ્યૂટરની બાયનરી સિસ્ટમ વિશે જાણો છો. પૂરું કૉમ્પ્યૂટર 'ઝીરો' અને 'એક' પર આધારિત છે. એ 'ઝીરો' કોણે શોધ્યો? હિંદુસ્તાને શોધ્યો. પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં 'ઝીરો'નો કૉપીરાઇટ © અગર આપણે જો રાખ્યો હોત તો આજે જે કાંઈ કૉમ્પ્યૂટર ટેક્નૉલૉજી ક્ષેત્રે આવિષ્કાર થાય છે તેના પચાસ ટકા જેટલું મહત્ત્વ (રૉયલ્ટી) તો આપણને જ મળત. પણ આપણે કૉપીરાઇટ રાખ્યો નહીં, કારણ કે આપણા દેશમાં લોકો એમ સમજે છે કે, 'કૉપીરાઇટ એટલે રાઇટ ટુ કૉપી!'... પરંતુ લૉજિક અને મૅથેમૅટિક્સમાં હિંદુસ્તાનને કોઈ બીટ ના કરી શકે.

...આટલું સરસ મગજ દુનિયાના કોઈ દેશમાં નથી... ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી હવે અમારું થોડું માન્યા ને પાંચમા ધોરણથી અંગ્રેજી ભણાવશે; અમારું તો એવું કહેવાનું છે કે પહેલા ધોરણથી અંગ્રેજી ભણાવવું જોઈએ. કોઈ પણ ભાષા બીજી ભાષાને મારતી કે કાપતી નથી. દરેક ભાષાનું એક મહત્ત્વ હોય છે. ભાષા બહુ વરસોથી બનેલી છે. કોઈ સરકાર કે માણસ એને મારી ના શકે, અપમાન ન કરી શકે. આપણા (ગુજરાત) રાજ્યમાં રાજકારણીઓએ અંગ્રેજી ભાષા ના રાખીને ભૂલ કરી છે. મને આશા છે કે એ ભૂલ સુધારવામાં આવશે. ખરેખર, રાજકારણીઓએ ત્રેપન વરસથી આ દેશને ખૂબ પજવ્યો છે. રાજકારણીઓએ લોકોને ખોટું શીખવાડ્યું કે, 'સરકાર તમને રોટી, કપડાં અને મકાન આપશે, સરકાર તમારી માઈ-બાપ થશે.'

સૉફ્ટવેર ઇન્ડસ્ટ્રીઝવાળા એથી જુદું માને છે: અમને સરકાર પાસેથી કાંઈ જોઈતું નથી. આપણા બે હાથથી જે બનાવી શકીએ, આપણા મગજથી જે કમાઈ શકીએ એ જીવનનું સૌથી મોટું ઑબ્જેક્ટિવ હોય છે. કોઈ પણ જીવન બીજા પર આધારિત હોય તો તેનો શો લાભ? અને સરકાર પર આપણે ડિપેન્ડન્ટ કેમ રહીએ? એટલે અમે કેશુભાઈને કહ્યું: તમારો નવો સ્લોગન રોટી-કપડાં-મકાન, બીજલી ઔર બૅન્ડવિથ હોવો જોઈએ! કારણ કે સૉફ્ટવેર ઇન્ડસ્ટ્રીઝને એ બે ચીજની (બીજલી ઔર બૅન્ડવિથની) ખૂબ જ જરૂરિયાત છે, જેના કારણે અમે અમારા પોતાના પગ પર ઊભા રહી શકીએ અને રોટી-કપડાં-મકાન મેળવી શકીએ. સરકાર પણ હવે માનવા માંડી છે. આપણા ગુજરાતમાં એક કહેવત છે કે, 'જેનો રાજા વેપારી, તેની પ્રજા ભિખારી.' આ સત્ય છે.

આપણા દેશમાં... વી. આર. ટ્રાઇંગ ટુ ચેન્જ... ટ્રાઇંગ ટુ એનકરેજ પ્રાઇવેટ એન્ટ્રાપિનિયરશિપ. આપણને મા-બાપ કહે: સારી નોકરી મળે તો સારું. કેમ નોકરી જ કરીએ? આપણે ધંધો કેમ ના કરીએ? પોતાનો સૉફ્ટવેર પ્રોગ્રામ કેમ ના બનાવીએ? કેમ બિલ ગેટ્સ આટલો આગળ આવ્યો? એણે નોકરી નથી કરી. હું નથી કહેતો નોકરી કરવામાં કાંઈ ખોટું છે. નોકરી પણ સારી છે પણ એન્ટ્રાપિનિયર (વ્યવસાય-સાહસિક) બનવું બહુ સારું છે. ગુજરાતમાં મારા મિત્રો કહે છે કે અમે સૉફ્ટવેર ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નથી બનાવવા માગતા. મેં કારણ જાણ્યું કે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ એટલા

બધા બુદ્ધિશાળી છ કે છ મહિનામાં મારી કંપનીમાં નોકરીમાં જોડાયા પછી પોતાની કંપની શરૂ કરી દેશે અને માને તાયનૅ ર ડે જશે. વાત તો ખરી છે જ્યાં એન્ટ્રાપ્રિનિયરશિપ (વ્યવસાયિક સાહસવૃત્તિ) આટલી સારી છે ત્યાં ગુજરાત આઈ ટી ક્ષેત્રે કેમ આગળ વધી શક્યું નથી?' અને દેખીતી રીતે ઇંગ્લિશ છઝ એ મેજર ઑબ્સ્ટેકલ, મેજર પ્રાબ્લમ!

ભારતનું નામ વધ્યું એનું કારણ આપણે ગણિત અને અંગ્રેજીમાં સારા છીએ તે છે. મને ખાતરી છે કે બ્રિટિશરો આપણને અંગ્રેજી શીખવાડત નહીં, જો એમને ખબર હોત કે ભવિષ્યમાં સૉફ્ટવેર પ્રોગ્રામિંગમાં આપણે આટલા આગળ નીકળી જઈશું! ત્રીજી વસ્તુ છે એડૅપ્ટિબિલિટી (અનુકૂલન) ઇન્ડિયન્સ એડૅપ્ટ વરી વેલ. તમે બાગદથી કોઈ બાળકને બોસ્ટન મોકલી આપો, ભલે એને ટાઈ પહેરતા ના આવડતી હોય પણ અઠવાડિયામાં બીજાને ટાઈ પહેરાવતા શીખવી દેશે! હમણાં યુ એસ એ માં સ્લો ડાઉન ચાલે છે. યુ એસ એ માં ઈકોનામી એટલી બધી સારી નથી. પણ હિંદુસ્તાનીઓ છે, ધે આર અબલ ટુ અડૅપ્ટ ન્યૂ ટૅક્નોલૉજી એન્ડ ગેટ જૉબ. ધેમસેલ્વ્સ. અડૅપ્ટિબિલિટી અને ફ્લૅક્સિબિલિટી હિંદુસ્તાનીઓમાં વધારે છે. તો જ્યારે હિંદુસ્તાનીઓ આટલું નામ બતાવી શક્યા છે તો હિંદુસ્તાનમાં કેમ નથી થતું' હવે ગામ ગામ આઈ ટીનું નામ વધવા માંડ્યું છે. હું નૅશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ ફૅશન ટેક્નૉલૉજીમાં (દિલ્હી) છું. અમે દર વર્ષે દસ અવૉર્ડ આપીએ છીએ. એક અવૉર્ડ મછાબહેન (કચ્છ)ને આપવાના હતો. મેં અવૉર્ડ લેવા મછાબહેન દિલ્હી ન આવ્યાં. હું એમને અવૉર્ડ આપવા ભુજ ગયો. ગુજરાતની બહેનને અવૉર્ડ મળ્યો તેથી મને ખુશી થતી (અનુપમ મિશનની) હેતલને (આઈ ટી ક્ષેત્રે પ્રોજેક્ટના પ્રથમ) અવૉર્ડ મળ્યો અને પણ ખુશી છે.

મછાબહેનના ગામમાં વીજળી નથી. હું જિંદગીમાં પહેલી વખત વીજળી વગરના ગામમાં ગયો. મછાબહેનને પૂછ્યું તમે દિલ્હી કેમ ના આવ્યાં?' તો કહે 'સર્ટિફિકેટ લેવા માટે દિલ્હી શું આવવાનું?' એ બહેન બોલ્યાં ને અને આભલાનું કામ કરે. મેં પૂછ્યું તમે ટાઈ કેમ નથી બનાવતાં? એમણે પહેલો સવાલ પૂછ્યો કે, 'ટાઈ શું હોય?' લોકો ટાઈ શું કામ પહેરે?' મેં મારી રીતના ટાઈનું કારણ બતાવતો જવાબ આપ્યો. દિલ્હી આવી ઇન્ટરનેટ પર જોયું ત્યારે ખબર પડી કે ચૌદમી સદીમાં યુરોપમાં ટાઈની શોધ થઈ ત્યારે એનું મુખ્ય કામ લોકોને લંચ ડિનર પછી મોઢું લૂછવાનું હતું! પહેલાંની ટાઈમાં ત્રણ પટ્ટી હોય, બે હોઠ માટે અને એક મૂછ માટે, કાનના ચાર બટન હોય. મછાબહેનને એક ટાઈ આપી. ત્રણ મહિનામાં ટાઈના દસ નમૂના એમણે બનાવ્યા. અમે એને એ વેબસાઇટ પર મૂક્યા. યુ એસ અને યુ એસ એ વાળાએ મછાબહેનને મળવા માટે મુંબઈ બોલાવ્યા. એમને મોટો ઑર્ડર મળ્યો. મછાબહેનની એટલી બધી કૅપેસિટી નહોતી કે દસ હજાર ટાઈ બનાવી શકે. એટલે બીજી બહેનોને ભેગી કરી પચીસ લાખનો ઑર્ડર લીધો અને તે પૂરો કર્યો. બીજા ઑર્ડર મળ્યા ત્યારે કહેતાં હતાં, આ પૈસા મળી નાની છોકરીઓ માટે સ્કૂલ બનાવવી છે. આવો વિચાર બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં ના આવે.

મછાબહેન ટેક્નૉલૉજીના કારણે તેમની ટાઈ વિદેશમાં વેચી શક્યાં. ધેર ઇઝ નો ઇમ્પૉર્ટન્ટ આપણા દેશમાં આઈ ટી ને આગળ લાવવાની જ્યાં વાત નીકળે ત્યાં જરૂરી નથી કે બધા જ લોકો કમ્પ્યૂટર પર બેસે, પણ કમ્પ્યૂટરના ફાયદા બધા સુધી લઈ જવા જોઈએ.

હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે એવી ભણેલી મહિલાઓ છે જે એમ્પ્લોઈડ નથી. કારણ કે લગ્ન કર્યા પછી ઘરે જ બેસે. હવે નવી પ્રથા ચાલી છે, ટેલિવર્કિંગની. એ લોકો ટેલિફોન અને કોમ્પ્યુટરની મદદથી ઘરે રહીને કામ કરી શકે છે. બેંગલોરમાં પાંચ હજાર મહિલાઓને ઘરેથી એવું કામ મળેલું છે. મહિને પચીસ હજાર રૂપિયા કમાય છે. માઈક્રોસોફ્ટની કોઈ પણ કમ્પ્લેઈન્ટ અમેરિકામાં આવતી હોય, બેંગલોરના ઘરમાં એ ફોન જાય, ત્યાંથી એ માણસને અમેરિકામાં સપોર્ટ આપી શકે. આ બધા નવા વેઝ ઑફ વર્કિંગ છે. એમાં આપણા સોશિયલ કસ્ટમ્સ પણ સચવાય છે. આઈ.ટી.નો ઉપયોગ પણ થાય છે. મારું એવું માનવું છે કે આવતાં પાંચઆઠ વરસમાં અગર આવી રીતે બીજળી(વીજળી) અને બૅન્ડવિથનો પૂરવઠો થશે ને એ જ રીતે આપણા દેશમાં આઈ.ટી.ની સ્કૂલ અને કૉલેજો બનવા માંડી છે તેથી ઓછામાં ઓછા પચાસથી સાઠ લાખ એન્જિનિયર તૈયાર થઈ જશે. દુનિયામાં આઈ.ટી. પ્રોફેશનલ્સની બહુ જ જરૂરિયાત છે જે આપણા દેશમાં છે... મને બ્રેઇન ડ્રેઇનની ચિંતા નથી... આપણા દેશમાં ભણીને પછી લોકો બહાર જઈને કેમ કામ કરે છે? અગર ઑપર્ચ્યુનિટી અહીં ના હોય તો અહીં કેમ રહેવું? (આપણા દેશમાં) આવી તક ઊભી કરવાની હિંદુસ્તાન સામે આ એક ચેલેન્જ છે કે જેથી લોકો બહાર ના જાય. જબરદસ્તી કોઈને અહીં નહીં રોકવા જોઈએ. સારી વાત એ છે કે હવે દસવીસ વર્ષ પહેલાં ગયેલા વિદેશથી પાછા આવવા માંડ્યા છે. એને 'રિવર્સ બ્રેઇન ડ્રેઇન' કહેવાય. આજે (૯-૪-૨૦૦૧) બિલ ક્લિન્ટન મુંબઈમાં છે. એ જ્યારે ગયા વરસે આવેલા ત્યારે કહેલું: 'બ્રેઇન ગેઇન' - જે લોકો વિદેશ ગયા એ ત્યાંથી પૈસા કમાઈને-શીખીને પાછા આવીને દેશમાં યુનિટ નાખી શકે છે

હમણાં કુંભમેળો થયો એનો એક જ પ્રસંગ કહીશ. સૉફ્ટવેર ઇન્ડસ્ટ્રીઝમાં અત્યાર સુધી આપણે પ્રોગ્રામિંગ સારી ક્વૉલિટીનું અને સસ્તા ભાવે કર્યું. દિલ્હીમાં એને 'જુગાડ' કહે છે... એ 'જુગાડ'-લૉજિક-કોઠાસૂઝ હિંદુસ્તાનીમાં બહુ વધારે હોય છે. ઍમ્બેસેડર ગાડી ગામડામાં બગડી જાય, ઍક્સિલેટર વાયર તૂટી જાય, પેલો પાયજામાનું નાડું બાંધી ગાડી ચલાવી લે છે એને 'જુગાડ' કહેવાય. આવું મગજ ક્યાંય નથી હોતું. આ ભારતની ઍસેટ છે, મૂડી છે. દુનિયાની કોઈ સ્કૂલમાં ટેબલ સર્ન નથી કરાવતા, જેને ઘડિયા કહે છે. ગુજરાતમાં ગણિતના સા અને સાના પણ ઘડિયા ચાલતા હતા. દિલ્હીમાં હવે બીજત્રીજા ધોરણમાં કોમ્પ્યુટર વાપરવાનું શરૂ કરી દીધું. એ લોકો મલ્ટિપ્લિકેશન અને ડિવિઝન ભૂલી ગયા; એને કૉમ્પ્યુટરથી કરવું બિલકુલ નહીં ચાલે. કારણ કે કૉમ્પ્યુટરને તો સર્વન્ટ(સેવક) બનાવવું પડશે. કૉમ્પ્યુટર આપણો ભગવાન ના હોઈ શકે!

આપણા દેશમાં આઈ.ટી.ને આગળ લઈ જવા ઇનોવેશન્સ જોઈશે... કુંભમેળામાં ઘણાબધા લોકો સ્નાન કરવા જતા હતા. કુંભમેળાની ખાસ્સી વેબસાઈટ થઈ, પૉપ્યુલર વેબસાઈટ હતી. વર્ચ્યુઅલ સ્નાન ડૉટ કૉમ, એટલે તમારે અલ્લાહાબાદ સંગમમાં ના જવું પડે. આણંદમાં બેઠાં બેઠાં વેબસાઈટ ઉપર સ્નાન લઈ શકો. તમારા ફોટાને વેબસાઈટમાં સ્કેન કરીને નાખો. ત્યાં સંગમનું એનિમેશન હતું એથી ફોટોગ્રાફ પાણીમાં જાય અને બહાર નીકળે. એના પર થોડાં પાણીનાં ટીપાં હોય એટલે સાબિત કે નહાઈને બહાર નીકળ્યા છો. પછી મોક્ષની ટિકિટ મળે. એ ટિકિટ તમે પ્રિન્ટ-આઉટ પર લઈ શકો.

ગયા વરસે બનારસમાં એમ વર્કશોપ કર્યો હતો. ત્યાંના કેટલા પંડાઓને પૂછ્યું કે તમે કોમ્પ્યુટર કઈ રીતે વાપરશો? વેદનું જ્ઞાન મેળવવા

ગોવિંદ મિશ્રા અને આઈ આઈ ટી, કાનપુરના એન્જિનિયરે મળીને એક વબનાઈટ બનાવી આન લાઈન શ્રાદ્ધ ડાટ કામ, એ લાનેનુ એવુ વિચારનુ હતુ કે હિંદુસ્તાનમા લોકો ગુજરી ગયના પર વધારે ખચા કરે છે એન આર આઈ ખૂબ ખર્ચો કરીને અહી આવ એના કરતા ઓન લાઇન શ્રાદ્ધ થઈ જાય તો નાર એટલ એક હજાર ડોલરમા એ પાનવર્ડ આપે અને શ્રાદ્ધના ટાઇમ હાજર રહી પાનવર્ડથી નગાનજથીઆ, મિત્રો બધા વિડિયો સ્ક્રીમિંગવી જાઈ શકે કે શ્રાદ્ધ થાય છે પદર દિવસમા મિશ્રાજી ચુમોતર હજાર ડાલર કમાયા પછી અમને થયુ કે આ શ્રાદ્ધની સીઝન તા જતી રહી, હવ શુ કરવાનુ? એટલ હવ ઓન લાઈન સત્યનારાયણની કથા કર છે ને પૈના કમાય છે

આપાગે દસ વરસમા પ્રોગ્રામ કાડિંગ કરીને આગળ નીકળી ગયા છીએ છતા આપાગે પોતે વિચારવુ પડશે આપાગે કવી રીતના સાફ્ટવેર પ્રોગ્રામ બનાવીએ જ આપાગા દેશન દશવાસીઓને મદદ કર હવ વાત ચાલી છે ઈ કામર્સની, એગ્રિકલ્ચરલ ઇન્ડસ્ટ્રીની આયમ વેરી સ્યોર કે આયાગા વિદ્યાર્થીઓ આગળના પાચદસ વષમા દેશન મદદગાર પ્રોગ્રામ્સ બનાવશે 'વિચ વિલ નોટ ઓન્લી વિન ઍવોર્ડ્સ, બટ એક્ચ્યુઅલી વિલ વર્થ મોર પ્ર અને મને ખાતરી છ કે જ સ્ટુડન્ટ આઈ ટી ની અનુપમ મિશનમાથી નીકળ્યા હશ એ જ વર્થ ક્રિએટ કરશે, એન્ટિન્સ ૧૦૪ આઇ ૫ર વે થ વિલ ગિવ બેક ટ અનુપમ મિશન ટુ મેક માર સ્ટુડન્ટ હમાગા બધા એન આર આઈ બેગ્રાગ વરનથી બહુ સારે છ ધે આર ગિવિંગ ટ ધર કન્ટ્રી, બિકાઝ ધ હવ રિયલાઇઝ ધર ફ્યુચર અન્ડ એજ્યુકેશન ઓફ ધિન કન્ટ્રી વિલ મઢ ધમ વાન ધ આર ઇન અમરિકા

આપાગા દશનુ એક તૃતિયાંશ પાપ્યુલશન આપાગી જવાબદારી છ પાગ સાફ્ટવેર ઇન્ડસ્ટ્રીમા ધિન વિલ બી અન એનેન્સ પૈ વિલ બી અબલ ટુ યૂઝ વન બિલિયન પાપ્યુલશન ટુ ગિવ અવર કન્ટ્રી ઍન્ડ ધર આર ટો ઇન અવર લાઈફટાઇમ અન્ડ ધિસ ઇઝ વરી ઇમ્પોર્ટન્ટ ઇફ વી આર અબલ ટુ ડુ ધિસ ઓલ ટુગધર, આય'મ વરી સ્યોર ધેટ ઇન અવર ગોઇંગ લાઇફટાઇમ, વી વિલ બી એબલ ટુ ગિવિંગ 'સારે જહાં સે અચ્છા' ધેન વી શૂડ હેવ અવર કન્ટ્રી વ્હેર એવરીબડી ઇઝ હેલ્ધી વેલ, એવરીબડી હેઝ એમ્પ્લોઇમેન્ટ એન્ડ એન્ટ્રાપ્રિનિયરશિપ (વ્યવસાયિક સાહસવૃત્તિ) અન્ડ પીપલ આર હેપી

હુ બહુ સભાઓમા ગયા નથી પાગ આટલા સ્માઇલિંગ ફેસ મે કોઈ સભામા ક્યાય જોયા નથી અને આપાગે પૂરા દેશને સ્માઈલિંગ ફેસવાળા બનાવી શકીએ જો આપાગ બધા સાથે મળીને કામ કરીએ સાફ્ટવર ઑર એની અધર ઇન્ડસ્ટ્રી કેન જસ્ટ બી વન ટૂલ, ટુ મેક ઇટ હેપન

આજ અહી અનુપમ મિશનમા આવીને આઈ ટી ક્ષત્રે થતા કામને જોઈને, હુ ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો છુ આ સેન્ટરને વિશ્વકક્ષાએ કૉમ્પ્યૂટર શિક્ષણ આપતી સંસ્થામા ફેરવી શકાય એમ છે આઈ આઈ ટી તેમ જ મીડિયા વેબ યુ એસ એ સાથે જોડાણ કરી ઇ લર્નિંગના અભ્યાસક્રમો (આપાગે) શરૂ કરવા જોઈએ તમે આ પ્રકારનુ કામ કરી શક્યા છો! આવુ સારુ કામ હવ માટે કરીશુ તો ભવિષ્ય ઉજ્જવળ થશે એ જ બધાની કામના હોવી જોઈએ એ કામનાથી આપાગે આનદ વધીશ સ્વામીનારાયણ ભગવાનનો બહુ આભારી છુ કે મને પ્રિન્સિપલ અને તમામ પ્રતિનિધિશ્રીઓ જોડે મળવા કરાગો જેથી હુ અહી આવી શક્યો આય'મ વરી હેપી ધેન આઇ કેમ હિયર!

થેન્ક્યૂ વરી મચ !

નવી સદીના ઉંબરે

જ્ઞાનમાંથી સંપત્તિસર્જન

દિનેશ શુક્લ

ગઈ સદી(વીસમી સદી હવે ગઈ જ સદી કહેવાય ને!)નો સૌથી મહત્ત્વનો ઘટનાપ્રવાહ કયો, એ વિશે બૌદ્ધિકો ચર્ચા કરી રહ્યા છે. ભવિષ્યના ઈતિહાસકારો પણ આ વિશે ચર્ચા કરશે, જેમ આજના ઈતિહાસકારો ૧૮મી અને ૧૯મી સદી વિશે ચર્ચા કરે છે. એકાદ વર્ષ કે દાયકાની સૌથી મહત્ત્વની ઘટના કઈ એ વિશે જો મતમતાંતર પ્રવર્તતા હોય તો આખી સદીની સૌથી મહત્ત્વની ઘટના વિશે સહમતી સધાય એ શક્ય નથી. દરેક વિચારક પોતાનાં ચશ્માંથી સદીને નિહાળે અને પોતાની દૃષ્ટિએ કઈ ઘટના સૌથી મહત્ત્વની છે, એ દર્શાવે અને એનાં કારણો આપે એ સમજી શકાય તેમ છે.

અમેરિકાના બ્રેડફોર્ડ દ લોંગ નામના એક ટોચના આર્થિક ઈતિહાસકાર એવું માને છે કે દુનિયામાં થયેલા આર્થિક ફેરફારો માટે ૨૦મી સદી હંમેશાં યાદ રહેશે. મનુષ્યજાતિના નોંધાયેલા સમગ્ર ઈતિહાસ દરમિયાન જેટલા ધરખમ અને મૂળગામી ફેરફારો આર્થિક ક્ષેત્રમાં ૨૦મી સદીમાં થયા છે. એટલા બીજી કોઈ સદી દરમિયાન થયા નથી.

તેઓ જણાવે છે કે અગાઉની સદીઓમાં સામ્રાજ્યો સ્થપાયાં, પ્રસર્યાં અને ઝઘડ્યાં. અનેક પ્રકારની મહામારીઓ અને અતિવૃષ્ટિ અને અનાવૃષ્ટિથી મોટા પ્રમાણમાં માનવહાનિ થઈ, પણ સામાન્ય લોકોનાં જીવનધોરણો આ ગઈ સદી દરમિયાન જેટલાં ઊંચાં આવ્યાં, એવું અગાઉ ક્યારેય બન્યું નથી. સદીઓ અને સહસ્રાબ્દીઓ બદલાઈ પણ મનુષ્યજાતિનો બહુ મોટો ભાગ ગરીબી, કંગાલિયતમાં સબડતો રહ્યો. વીસમી સદી દરમિયાન આ બધું ઘણું ઝડપી બદલાયું, બદલાતું જાય છે. આવકોમાં ધરખમ વધારો થયો અને કામના કલાકોમાં ધરખમ ઘટાડો થયો. પશ્ચિમી જગતના કામના કલાકો અગાઉની સરખામણીમાં લગભગ અડધા થઈ ગયા(અઠવાડિયાના ૭૨ કલાકમાંથી ૩૬ કલાક). 'ઓછી આવક' અથવા 'ગરીબી રેખા'ના ખ્યાલમાં જ પરિવર્તન આવ્યું. અમેરિકામાં તો વર્ષે ૧૪,૦૦૦ ડૉલર કરતાં ઓછું કમાનાર ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે એવું ગણવામાં આવે છે.

માત્ર પશ્ચિમી જગત અને જાપાન જેવા પૂર્વના દેશોમાં જ આર્થિક જીવનધોરણો ઊંચાં આવ્યાં એવું નથી. કેટલાક વિકાસશીલ દેશો જેવા કે સિંગાપુર. કોરિયા., તાઈવાન વગેરેએ પણ ત્રણેક દાયકા જેટલા ટૂંકા સમયગાળામાં અભૂતપૂર્વ આર્થિક સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરી. અમુક પ્રકારની આર્થિક નીતિઓ અને નવી ટેક્નોલૉજીઓનાં મિશ્રણથી, જે બાબત આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં અશક્ય લાગતી હતી, તે હવે શક્ય બનેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનું સંગીત સમાજનો તદ્દન નાનો અતિધનિક અને અમીર-ઉમરાવોનો વર્ગ જ માણી શકતો હતો તે હવે રેડિયો અને ટેપરેકોર્ડરોને કારણે લગભગ સર્વ સુલભ બન્યું છે. ભલે અલ્પવિકસિત દેશોમાં લોકોની આવકોમાં એવો કોઈ ધરખમ વધારો ન થયો હોય, પણ સરેરાશ આયુષ્ય અને અક્ષરજ્ઞાનમાં સારો એવો વધારો થયો છે. અલબત્ત, અતિવિકસિત અને તદ્દન અવિકસિત કે

અલ્પવિકસિત દેશોના લોકોની વચ્ચેની અસમાનતા વધી છે, પણ અગાઉની સદીઓમા જેટલી અસમાનતા હતી, તેની સરખામણીમા તેમા ઘટાડો થયો છે

અમર્ત્ય સેન એક શાસન પ્રથા તરીકે લોકશાહીના આવિર્ભાવ અને પ્રસારને વીસમી સદીની સૌથી મોટી ઘટના તરીકે ઘટાવે છે આ સદીના આરંભે લોકશાહીની જે હાલત હતી અને અત્યારે તેણે જે વિસ્તાર કર્યો છે, એની જો સરખામણી કરીએ તો આ હકીકત સ્પષ્ટ બનશે એ વખતની ઘણી 'લોકશાહીઓ'મા સાર્વત્રિક મતાધિકાર ન હતો. ઘણા 'લોકશાહી દેશોમા'ના સ્ત્રીઓને અને લઘુમતીઓને મતાધિકાર ન હતો ઘણા 'લોકશાહી દેશોમા' ત્યારે શિક્ષણ અને અથવા મિલકત ધરાવનારાઓને જ મતાધિકાર હતો ભારતના બંધારણે કેવળ એક કલમને જોરે દેશના તમામ નાગરિકોને, "કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના, મતાધિકાર આપ્યો છે સદીના આરંભિક દાયકાઓમા રાજાશાહીઓ હતી અથવા તો મોટા સામ્રાજ્યો તળેના ગુલામ, પરતંત્ર સંસ્થાનો હતા આજે આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા દેશોમા આપખુદ રાજાશાહીઓ છે, તો સંસ્થાનો તો લગભગ નામશેષ થયા છે હા, વીસમી સદીના કેટલાક દાયકાઓએ નિરંકુશ સર્વસત્તાવાદી શાસન પ્રથાઓ - ફાસીઝમ - નાઝીઝમ અને સામ્યવાદે - લોકશાહી સામે ગંભીર પડકાર ફેંક્યો પણ એ તાવણીમાથી લોકશાહી હેમખેમ બહાર આવી આજે રાજકીય શાસન પ્રથાના એક સ્વીકૃત મૉડલ તરીકે લોકશાહી ઠીક ઠીક પ્રમાણમા સ્થાપિત થઈ છે આમ, વીસમી સદીના એક યુગપ્રવાહ તરીકે લોકશાહીને ગણાવી શકાય જોકે દ' સોગ સહમત થતા નથી આર્થિક ક્ષેત્રોએ જેટલા પ્રમાણમા સામાન્ય લોકોને પ્રભાવિત કર્યા છે, એટલા પ્રમાણમા લોકશાહીએ પ્રભાવિત કર્યા નથી એવો તેમનો મત છે હજુ ચીન, ઘણા આફ્રિકી દેશો, મધ્ય એશિયાના ઘણા દેશોમા લોકશાહીનો છોડ પાંગર્યો નથી જ્યા લોકશાહી નથી ત્યા પણ લોકોના જીવનમા ઠીક ઠીક પ્રમાણમા સુધારો થયા છે લોકોની આવકો વધી છે, તેમના જીવનધોરણો અગાઉની તુલનામા ઊંચા આવ્યા છે આથી, આર્થિક ક્ષેત્રો તેમની દૃષ્ટિએ સૌથી મહત્ત્વની ઘટના છે

સમાજશાસ્ત્રી પીટર બર્જર આ બને મહાનુભાવોથી જુદો મત ધરાવે છે તેઓ જણાવે છે કે વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા એ વીસમી સદીની સૌથી મોટી ઘટના અથવા સિદ્ધિ છે પોતાના વ્યક્તિત્વને પામવુ અને તેની અભિવ્યક્તિ કરવી એ વીસમી સદીનો યુગપ્રવાહ છે કુટુંબ, સંપ્રદાય, જાતિ, ગચ્છ, શાસક રાજવંશ કે વર્ગ પ્રત્યેની વફાદારીને બદલે પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ આજે સર્વોપરી ધ્યેય બન્યુ છે ઉપર જણાવ્યા એ જૂથો અથવા સમૂહોને ક્રેમ કરીને સંગઠિત કરવા (એમ્પાવર) એના પર અગાઉની સદીઓમા વિશેષ ભાર મૂકવામા આવતો આજે વ્યક્તિના સશક્તિકરણ (એમ્પાવરમેન્ટ ઑફ ધ ઇન્ડિવિજ્યુઅલ) પર વિશેષ ભાર મૂકવામા આવે છે અગાઉ રાજવંશો, ધર્મોના વડા, ગચ્છ, જ્ઞાતિ, જાતિ કે વર્ગના નેતાઓ વ્યક્તિની સંપૂર્ણ વફાદારીનો આગ્રહ રાખતા અને બિનવફાદારી માટે આકરી સજા પણ કરતા આજે આ જૂથગત કે સમૂહગત વફાદારીના બંધનો શિથિલ થયા છે અને વ્યક્તિની પોતાના 'સ્વ' તરફની વફાદારી પર વિશેષ ભાર મુકાય છે

અલબત્ત, વ્યક્તિના આ 'સ્વ'ની પ્રતિષ્ઠામા અને સ્થૂળ સામે વ્યક્તિને સલામત કરવામા લોકશાહી અને મૂડીવાદે પોતાનો ફાળો આપ્યો

મારી સાથે એક વિદ્વાન ને વિચક્ષણ વિચારક હતા તેમણે કહ્યું હતું : 'રસ્તા પર કાદવ ન હોય ત્યારે શું ઘરમાં હોય?'

'ક્યાંય ન હોય, રસ્તા પર પણ નહીં ને ઘરમાં પણ નહીં.' મેં એમને જવાબ દીધો ને અપૂર્વ જીત મેળવી હોય એમ ગર્વથી ઉન્નત મસ્તકે ચાલવા માંડ્યું; પણ તરત જ , વિરોધીને પ્રેમથી જીતવો એ સૂત્રનો અમલ કરી, કાદવે સ્નેહ વડે મારું આકર્ષણ કરી મને નતમસ્તક બનાવ્યો. વિરોધીને પણ પ્રેમપૂર્વક પોતાની બાથમાં લેનાર કાદવ દુષ્ટ ન હોઈ શકે એમ મને લાગ્યું. અને કાદવ વિશે, એ કાદવ જેટલો જ ઊંડો વિચાર મેં કર્યો ને મને માલૂમ પડ્યું કે મારી દલીલ ખોટી હતી, પેલા વિદ્વાન વિચારક સાચા હતા.

* * *

અને કાદવ ક્યાં નથી? એ રસ્તા પર જ રહેતો નથી, પણ આપણી આખી સંસ્કૃતિમાં, આપણા વાગ્વિહાર ને સાહિત્યસર્જનમાં પણ એણે પ્રવેશ કર્યો છે. સ્થૂળ સ્વરૂપે એ રસ્તા પર વસે છે, પણ સૂક્ષ્મ રૂપે એ આપણા આખા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ રહ્યો છે, કાદવ થતાં પહેલાં જેમ રજ આખા વાતાવરણમાં રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ રૂપે અનેક રાજસ વૃત્તિઓ આપણા માનસમાં વસતી જ હોય છે અને વર્ષાનાં જળ સમું કોઈક કારણ મળતાં એ કાદવરૂપે વ્યક્ત થયા વગર રહેતી નથી.

* * *

આપણા જીવનમાં ચાલવાની ક્રિયા બહુ મહત્ત્વની છે. સૂતેલાનું નસીબ સૂઈ જાય છે, બેઠા થનારનું નસીબ બેઠું થાય છે ને ચાલનારનું નસીબ પણ ચાલે છે, એવું શાસ્ત્રવચન છે. આપણામાં કહેવત છે કે, 'ફરે તે ચરે'. આવી કમાવાને માટે આવશ્યક એવી, ચાલવાની કળા આપણને કાદવ સંપૂર્ણ રીતે શીખવે છે. સમાલીને ચાલવું એટલે શું, તે કાદવ ન હોય તો આપણે કદી સમજી શકીએ નહીં.

સંસારમાં અનેક લપસણાં સ્થાન છે, પોતાની સ્નિગ્ધતા વડે પતન કરાવે એવા અનેક વિષયો છે, એ સૌનું ભાન કાદવ કરાવે છે. કાદવ સર્વને સમાનભાવે લપસાવે છે; ઘેર ઘેર ફરી ભીખ માગતો ગરીબ ભિખારી કે અકડાઈથી રોફભેર ચાલતો કે ગર્વઘેલડો એ બંનેનું એ એકસરખું આકર્ષણ કરે છે. અથવા સમાલીને ચાલતા દીન ને નમ્ર પુરુષ કરતાં ગર્વથી ઉન્મત્ત ને ઉન્નત મસ્તકે ચાલનારને એ પહેલો પાડે છે. ઈશ્વરની પેઠે કાદવ આગળ પણ કોઈનો ગર્વ રહેતો નથી.

એનાથી લાડકાં ભાંગે છે, તેમ ઘર પણ બંધાય છે. અમુક પ્રકારની ચીકણી માટીનો કાદવ બનાવી, કેટલાક ગરીબ લોકો ઘર બાંધવામાં સિમેન્ટને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

પાદપ્રહાર થતાં પણ મૂંગા રહેવું એ ક્ષમાનું લક્ષણ નથી, પણ અધમતાનું, કાયરતાનું ચિહ્ન છે એમ કાદવ શીખવે છે. પગ તળે દબાતાં એ આપણી પાસે નમસ્કાર કરાવે છે; ચંપલ હેઠળ ચગદાય તો બોચીએ કે માથે પણ ચડી બેસે છે.

વિષયોથી સભર ભર્યા આ સંસારને વિશે રહીને પણ વિષયથી અલિપ્ત રહી ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતાં નિષ્કલંક જીવન ગાળવું એવો આપણને શાસ્ત્ર-બોધ કરે છે તેનું સ્મરણ કાદવ બરાબર કરાવે છે. કાદવથી ભરેલા રસ્તા પર ચાલતાં છતાં, મોટર, ગાડી, ગાડાં, સાઇકલ વગેરે વાહનોનાં રસછાંટાણાંથી વારંવાર છંટાવાનો સંભવ છતાં, અમલિન કપડે ને શરીરે ઘરભેગાં થવું એનું જ નામ મુક્તિ. 'જીવનકલહ', 'યોગ્યતમનું અતિજીવન' ઇત્યાદિ અત્યારે બહુ સંભળાતા શબ્દોના મર્મનો કાદવવાળે રસ્તે ચાલનારને સાક્ષાત્કાર થાય છે.

કાદવના સ્વરૂપ પરથી આપણે માયાનું સ્વરૂપ પણ સમજી શકીએ છીએ. કેટલેક સ્થળે ખૂબ જ સ્નિગ્ધ, બગડી ગયેલા શીરા જેવો, તો બીજે ઠેકાણે સુકાઈને ધારવાળો થયેલો; ત્રીજે ઠેકાણે વળી પા ભાગ પાણી ને પોણો ભાગ કાદવ, જાણે જાદી કરી હોય તેવો, ચોથે ઠેકાણે એથી

ટકા પાણી ને વીસ ટકા માટી એવો પાતળી દાળ જેવો, એમ નાના રૂપ ધારણ કરતો કાદવ, નાના સ્વરૂપ ધારણ કરતી ક્વચિત્ ગાઢ મોહથી કેવળ અજ્ઞાનમાં લપટાવતી, કોઈક વાર સ્નેહના આકર્ષણ વડે પ્રયાસને કઠિન કરી મૂકતી, ક્વચિત્ જ્ઞાનની અંદર પોતાની જાતને બ્રહ્મનિષ્ઠ માનનારને છેતરતી એવી માયાની શક્તિ સમાન છે.

આમ, કાદવ આપણને અનેક પ્રકારના ઉચ્ચ જ્ઞાનનો બોધ કરે છે. પરંતુ કદાચ કાદવથી આપણા કોઈ પણ કાર્ય ન સરે, માત્ર શરીર જ સરે - એમ હોત, તોયે રસ્તાની સ્વચ્છતા માટે પણ કાદવની જરૂર રહેત. કાદવથી રસ્તા સાફ થાય છે, એમ કહેવામાં કદાચ કોઈને વદતોવ્યાઘાત જેવું લાગશે. પણ એઠાં વાસણને જેમ માંજવાં પડે છે, ને તે ધૂળ કે રાખ ને પાણી(એટલે કાદવ)થી જ બરાબર માંજી શકાય છે, તે જ રીતે રસ્તાને પણ કાદવથી અજવાળવાની જરૂર પડે છે. પરદેશી લોકો પાણીથી અને બહુ થાય તો સાબુના પાણીથી વાસણ સાફ કરે છે. પણ આપણને તો રાખ વિના ચાલતું નથી. એઠું પાત્ર માત્ર પાણીથી ફરી પવિત્ર બનતું નથી એવો આપણા આચારશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. ઉનાળામાં લગ્નસરાને અંગે રસ્તા પર અનેક ન્યાતો જમી ગઈ હોય છે. આથી, એ બધા રસ્તા એઠા થઈ જાય છે. એ એઠા થયેલા રસ્તા એકલા પાણીથી ફરી વાપરવાયોગ્ય ન થઈ શકે, એને તો અજવાળવા જોઈએ, અને રસ્તા પરની ધૂળ અને આકાશમાંનું પાણી એ બે મળીને તૈયાર થતા સુંદર કાદવ કરતાં બીજા કયા સાધન વડે એ સારી રીતે અજવાળી શકાય? આટલા માટે રસ્તાની પવિત્રતા ને સ્વચ્છતા સારુ કાદવની અગત્ય અનિવાર્ય છે.

અને બીજું કાંઈ ન હોય તોપણ કાદવ કમળને જન્મ આપે છે એ એની સેવા ઓછી છે? તિમિરમાંથી તેજ પ્રગટે, અસતમાંથી સત ઊપજે, તેમ કાદવમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગંદા, લપસણા, દુર્ગંધ મારતા કાદવમાંથી સૌંદર્ય, નશુદ્ધિ ને સુવાસના પ્રતીક સમું કમળ ઉત્પન્ન થઈને આપણને સમજાવે છે કે જગે એવી વિરૂપતામાં સૌંદર્ય કોઈક ગૂઢ રૂપે રહેલું છે, અસહ્ય મલિનતામાં પણ વિશુદ્ધિનો વાસ છે ને મનુષ્યને પરાઙ્મુખ કરે એવી દુર્ગંધમાં પરિમલ પરોક્ષ રીતે વસે છે. ધર્મની પેઠે એ સૌનું તત્ત્વ ગુહાઢાંક્યું હોય છે. ત્યાંથી તેને શોધી કાઢવું એ જ જીવનનું રહસ્ય છે.

('રંગતરંગ ભાગ - ૨'માંથી)

આળસ

ત્રણેક દિવસ પર મારા પર એક મિત્રનો પત્ર આવ્યો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે, 'હમણાં હમણાં તું આળસુ બની ગયો છે અને આળસ એ ન માફ થઈ શકે એવો ગુનો છે.'

આ વાંચી હું ગાઢ વિચારમાં પડી ગયો. આળસ એ ગુનો છે? ને ન માફ થઈ શકે એવો કોઈ પણ ગુનો હોઈ શકે ખરો? ઘણો સમય એમ ને એમ ચાલ્યો ગયો ને મને યાદ આવ્યું કે, હજી મેં મારા મિત્રનો પત્ર પૂરો વાંચ્યોયે નથી, ને મેં એ પત્ર ફરી વાંચવો શરૂ કર્યો. એકબે પંક્તિ વાંચી ન વાંચી ને ફરી પાછો, આ પત્ર તરત ને તરત હું પૂરો કેમ ન વાંચી શક્યો એવા વિચારમાં હું ડૂબ્યો. વિચારમાં ને વિચારમાં જમવાનો સમય થઈ ગયો ને એ પત્ર અણવાંચ્યો જ રહ્યો. ત્યાર પછી અનેક વાર મેં એ પત્ર વાંચવાનો પ્રયાસ - પ્રામાણિક પ્રયાસ - આદરેલો, પણ એ પ્રયાસમાં છેક આજે હું સફળ થઈ શક્યો. જે પત્ર વાંચતાં ત્રણ દિવસ થયા તેનો જવાબ કોણ જાણે હું ક્યારે લખી શકીશ? આખરે પાછો એ મિત્રનો બીજો પત્ર આવશે એટલે હવે તો જરૂર જવાબ લખી કાઢું એવો નિશ્ચય કરી હું જવાબ લખવાનો વિચાર કરીશ અને એ વિચારમાં ને વિચારમાં એટલો મગ્ન થઈ જઈશ કે જવાબ લખવો રહી જશે! પાછા થોડા દિવસ થશે, એટલે આવશે

એનો ત્રીજો પત્ર. ત્રણ ત્રણ પત્રોનો જવાબ ક્યાં લખું? હવે તો એને મળીશ ત્યારે મોઢે વાત કરીશ એમ વિચારી હું ત્રણે પત્રોને ફાડી ફેંકી દઈશ. અને મારા આલસ્યની અજોડતા મારા મિત્રના મનમાં દઢ રીતે સ્થાપિત થશે.

આ ભવિષ્યકથન મેં કર્યું છે તે ગ્રહાદિની ગણતરી પરથી નહીં, ભૂતકાળના અનેક અનુભવોને બળે. મારા જેવો બીજો આળસુ આ પૃથ્વીને પાટલે વિરાજતો નહીં હોય એમ મારા સંસર્ગમાં આવનારા બધા જ માને છે. 'જોજો હોં, તમે પાછા આળસમાં ને આળસમાં કંઈ કરશો જ નહીં.' 'જરા તમારું આળસ ખંખેરી નાખી આટલું કામ ન કરી આપો?' 'તમને આળસ તો આવશે, પણ આટલું કર્યા વિના - અને તે ઉતાવળથી કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તમારું આળસ તો જગજાહેર છે. પણ આ કામ બહુ મહત્ત્વનું છે. એટલે એ વિશે વધારે કહેવાની જરૂર નથી.' 'હું જાણું છું કે આ કામ હું કોને સોંપી રહ્યો છું. પણ એક વાર તો તમે તમારું હંમેશનું આળસ ઉડાવી દઈ તમારા મિત્રોને ચકિત કરી નાખજો.' મને કામ સોંપતી વેળા કોઈ પણ મનુષ્ય આવી કે આ પ્રકારની સૂક્તિ મને સંભળાવ્યા સિવાય રહી શકતો નથી.

* * *

હું પોતે ગુનેગાર તરીકે દીપી ઊઠું એમ નથી. મેં મોટા ગુનાઓ કર્યા નથી, તેનું કારણ એ નથી કે મારું નૈતિક બળ બહુ ઊંચા પ્રકારનું છે, અથવા મારામાં અદ્ભુત સંયમવૃત્તિ છે કે મને ગુના કરવાનું મન જ થતું નથી. સામાન્ય ગુનેગારનાં સંયમ ને નૈતિક બળ કરતાં મારામાં ખાસ વધારે સંયમ કે નૈતિક બળ છે એમ હું દઢતાથી કહી શકું એમ નથી. અને ગુના કરવાનું મન તો મને અનેક વાર થઈ આવે છે. કોઈ કોઈ વખતે અમુક વ્યક્તિઓની ડોકી મરડી નાખવાની મને તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ આવે છે. કોઈક પરકીયા સુંદરીને નસાડી જવાનો વિચાર મેં ક્વચિત્ કર્યો હશે. મારી જૂની ફાટેલી છત્રી મૂકીને બીજાની નવી ને સારી જાતની છત્રી લઈ જવાની ઇચ્છા દર ચોમાસે મને થાય છે. કોઈક કોઈક વાર વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરી ને રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની લાઈબ્રેરી પર ધાડ પાડવાનો અદમ્ય અભિલાષ મારામાં જાગે છે. કેટલીક વાર અમુક લેખક કે ચર્ચાપત્રીની છાલ ઉખેડી નાખવાનું મને મન થઈ જાય છે. પરંતુ આમાનું કાંઈ પણ હું કરતો નથી, તેનું કારણ એટલું જ કે હું જન્મથી જ આળસુ છું અને આવા આવા વિચારો કરીને જ કાર્ય કર્યાનો હું સંતોષ માની લઉં છું. મારી આલસ્યવૃત્તિએ જ મને ભયંકર ખૂની, જબરો ઉઠાવગીરી, ચાલાક ચોર, કે છાકટો મવાલી થતો અટકાવ્યો છે.

* * *

આળસુ માણસને નવરો કહેવો એ વસ્તુસ્થિતિનું અન્યથા દર્શન છે. હું સ્વાનુભવને આધારે કહી શકું એમ છું કે આળસુ માણસ કદી પણ નવરો હોતો નથી. એને ફુરસદ જરા પણ મળતી નથી, માટે જ એ ધારેલાં કાર્ય કરી શકતો નથી. આરંભમાં હું મને મળેલા પત્રોનો પ્રત્યુત્તર કેમ નથી લખી શકતો તે મેં જણાવ્યું છે. તે પરથી માલૂમ પડશે કે હું જવાબ લખવાનો વિચાર એટલો બધો કરતો હોઉં છું કે જવાબ લખવાની મને ફુરસદ મળતી નથી. આ જ પ્રમાણે બીજી બાબતોમાં પણ હું તે બાબતનો વિચાર કરવામાં એટલો મશગૂલ રહું છું કે એ વિચારને આચારમાં ઉતારી શકતો નથી. હું અમુક કાર્ય નથી કરી શકતો તેનું કારણ એટલું જ હોય છે કે હું તે કાર્ય કરવાનો વિચાર કર્યા જ કરતો હોઉં છું. મારું શરીર કદાચ નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિમાં ઘણુંખરું રહેતું હશે, પરંતુ મગજ તો ચિંતન કર્યા જ કરતું હોય છે. આને ભાગ્યે જ નવરાશ કહી શકાય.

હું ધારેલે સમયે ધારેલાં કાર્ય કરી શકતો નથી તેનું બીજું કારણ પણ છે. ધારેલું કાર્ય ને ધારેલો સમય એ બે વચ્ચે હંમેશાં, કોણ જાણે કેમ, અંતર

પડી જાય છે. સૂર્ય ને ચંદ્રની પેઠે એ ભાગ્યે જ સાથે આવી જાય છે. હુ સવારે શાક લેવા જાઉ છુ તે પેલા રસ્તામા મફત વાચનાલય આવે છે ને હુ ત્યા જાઉ છુ. વાચીને પાછા ફરતા એટલુ મોડુ થઈ જાય છે કે શાક લીધા વગર જ હુ ઘેર જાઉ છુ. જમવાનો વખત થતા, બે દહાડા થયા હજામત કરવાની રહી ગઈ છે એમ યાદ આવે છે ને એ વ્યાપારમા ગુથાઉ છુ અને જમવાનો વખત ન રહેવાથી ભૂખ્યો જ ઑફિસે જાઉ છુ. આ ઉપરાંત અગાઉના કામ મારે એટલા કરવાના રહી ગયા હોય છે કે બીજા કામ આવે તો તેને માટે ઠેલવા પડે છે. આમા મારો વાક નથી. કાળને એક બહુ ખરાબ ટેવ છે. એ આખો વખત ચાલ્યા જ કરતો હોય છે. એક ઘડી પણ થોભતો નથી. ગઈકાલનુ કામ હુ આજે કરુ, તો આજનુ કામ આજે જ કરી શકુ એટલા માટે આવતી કાલ એક દિવસ થોભી જાય તો શુ ખોટુ? પણ નહીં, આ તો સોમવાર પૂરો થયો કે મંગળવાર આવવાનો જ! કોણ જાણે શુ છે કે એકે વાર થાક ખાવા જરા થોભતો પણ નથી. આથી જ મારા કામ બધા બાકીના બાકી રહે છે, હુ આળસુ ગણાઉ છુ ને ઘડીની મને નવરાશ મળતી નથી.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આળસુ માણસ નવરો નથી હોતો, પણ તે ગઈકાલનુ કે ગયા મહિનાનુ કાર્ય આજે કે આ મહિને કરતો હોય છે, અથવા તે સ્થૂલ શરીરે કાર્ય કરવાને બદલે બુદ્ધિને કસરત મળે એવા વિચારો કરતો હોય છે.

* * *

उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी, उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत, 'Be up and doing. Awake arise, or be for ever fallen' ઇત્યાદિ પોતાની પ્રશંસાના વાક્યો ઉદ્યોગીઓએ પ્રચલિત કરી દીધા છે. લક્ષ્મી ઉદ્યોગીને મળે છે એ વાત ખરી; પણ ઉદ્યોગીના સહવાસમા રહી એ પણ ઉદ્યોગી થઈ જાય છે અને એની પાસેથી જતી રહી કોઈ બીજા ઉદ્યોગીને શોધે છે, ફરીને રહે છે ફક્ત આળસુને ત્યાં જ. શેષનાગ પર અઢેલાઈ ઊંઘ ઉપજાવે એવા, આલસ્યથી સૂઈ રહેલા વિષ્ણુ ભગવાનના એ પગ ચાપે છે, ને જ્યારે વિષ્ણુ કોઈ ભક્તને મદદ કરવા અર્થે પ્રવૃત્ત થઈ ભૂલોકમા જાય છે, ત્યારે લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ વચ્ચે અંતર પડે છે. એ શુ દર્શાવે છે? 'જાગો, ઊઠો, કાર્ય કરવા મંડી પડો!' એમ ઉદ્બોધન તો ઘણા કરે છે, પણ જાગીને, ઊઠીને કાર્ય કરનારાઓએ શુ કર્યું છે તે કોઈ જોતુ નથી. એ બધા જાગનારા, ઊઠનારા ને કાર્ય કરવા મંડી પડનારાઓએ દુનિયા કેવી બનાવી મૂકી છે! આજે દુનિયામા નિરાશાવાદ વધતો જાય છે, જુવાન પુરુષો ને તરુણ લલનાઓ મૃત્યુ પામે છે કે આપઘાત કરે છે, ડોસાઓ ને ડોસીઓ મરવાની ના પાડે છે ને પરણતા જાય છે. કલહ, કકાસ, યુદ્ધ, ચોરી, લૂંટફાટ, આપઘાત, ખૂન, નિરાશાવાદ, અનીશ્વરવાદ, સામ્યવાદ, વૈષમ્યવાદ ઇત્યાદિને ચકડોળે એ લોકોએ જગતને એવુ ચડાવી મૂક્યુ છે કે જગત આખુ ગભરાઈ ગયુ છે. કાયદાના ભંગ થતા જાય છે. લોકો નાસભાગ કરે છે. કોઈને પોતાના જાનમાલની સલામતી લાગતી નથી ને કેટલાક તો કવિતા કરવા પણ મંડી પડ્યા છે!

આપણા ધર્મે નિવૃત્તિનો બોધ કર્યો છે. કર્મત્યાગ વગર મોક્ષનો સંભવ નથી એમ પોકારી પોકારીને શાસ્ત્રો કહી રહ્યા છે. અને આલસ્ય કેળવ્યા સિવાય નૈષ્કર્મ્યની સિદ્ધિ શી રીતે સંભવે? વેદ, વેદાન્ત, ઉપનિષદ એ પ્રસ્થાનત્રયી પરના શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના ભાષ્યો - એ સર્વ નૈષ્કર્મ અર્થાત્ આલસ્યને પડખે ઊભા છે. સામે પક્ષે...

પરંતુ આલસ્યના બચાવમા આટલુ બધુ લખવુ સાચા આળસુને ન શોભે. આલસ્ય ને આળસુઓ પર પ્રહાર કરનારા સામે એણે તો આળસાઈના રેનભર્યું, જ્ઞાનના ગૌરવભર્યું, મંદ સ્મિત માત્ર કરવુ જોઈએ. જવાબ આપવાની મહેનત કરે એ આળસુ શાનો? એટલે આટલી ભૂલ કરી હવે હુ માત્ર મૌન - સસ્મિત મૌન ધારુ છુ.

('રંગતરંગ ભાગ - ૨'માંથી)

હાસ્ય

'બંધ કરો, આ શૅરબજાર !'

રાજેન્દ્ર જ. જોશી

અમને બચપણથી 'શેર અને શાયરી'નો શોખ હતો. એટલે 'શૅરબજાર' એ શબ્દ માટે અમને નાનપણથી આદર હતો. નાનપણમાં અમે એવા વહેમમાં હતા કે 'શૅરબજાર'માં કવિતા વેચાતી મળતી હશે. અમે સમજણા થયા ત્યારથી જોતા હતા કે બજારમાં ગ્રામ ને કિલોગ્રામનાં તોલમાપ ચલણમાં આવી ગયાં છે. 'શૅર' (એક શેર, બશેર, ત્રણ શેર વગેરે) ભૂતકાળની વાત બની ગયેલી. જોકે, શેરની માથે સવાશેર, શેર સૂંઠ ખાવી, શેર લોહી ચડવું અને શેર માટીની ખોટ જેવા ભાષાપ્રયોગો બચી ગયા છે. અમને એથી વિચાર આવેલો કે ભૂતકાળની આપણી ભવ્યતાને સાચવવા માટે જ 'શૅરબજાર' ચલાવવામાં આવતું હશે ને ત્યાં કોઈ પણ ચીજનું વજન શેરના હિસાબે જ થતું હશે. આમ, 'શૅરબજાર' માટે અમને ખૂબ આદર હતો. પહેલાંથી જ અમને શેર(વાઘ, સિંહ) – આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રાણી માટે સન્માનની લાગણી હતી. તેથી પણ 'શૅરબજાર' વિશે ઘસાતું વાક્ય તો ઠીક, ઘસાતો શબ્દ પણ અમારાથી સહન ન થતો.

પણ હવે સ્થિતિ બદલાઈ છે – શૅરબજારની સ્થિતિ તો ઠીક, અમારા મનની સ્થિતિયે બદલાઈ છે. શૅરબજાર વિશે પૂરતો અભ્યાસ કર્યા બાદ અમે એવા તારણ પર આવ્યા છીએ કે આ બજારની કોઈ જ જરૂર નથી. અરે, અમે તો છડેચોક માંગણી કરવા માંગીએ છીએ કે શૅરબજાર બંધ કરી દેવું જોઈએ.

કોઈને પ્રશ્ન થશે કે શૅરબજાર બંધ કરી દેવાની આવી ઉગ્ર માંગણી શા માટે? જો બંધ જ કરવા હોય તો લોકસભા અને વિધાનસભાગૃહ બંધ કરવાં જોઈએ. ત્યાં કામ ઓછાં થાય છે ને શોરબકોર વધારે થાય છે. પણ અત્યારે તો અમે શૅરબજારનો જ વિરોધ કરવા માંગીએ છીએ. શૅરબજારનો વિરોધ અમે શા માટે કરીએ છીએ તેનાં જડબેસલાક કારણો પણ છે. અમે કંઈ રાજકારણી નથી તે માત્ર આંખ મીંચીને વિરોધ કરીએ. અમારો વિરોધ પદ્ધતિસરનો છે. તો વિરોધ માટેનાં અમારાં કારણો આ રહ્યાં.

પહેલી વાત. શૅરબજાર એ ખરા અર્થમાં બજાર જ નથી. એને બજાર કઈ રીતે કહેવાય? ત્યાં નથી કોઈ ચોક્કસ ખરીદનાર વર્ગ કે નથી વેચનારો વર્ગ. આ એવું વિચિત્ર બજાર છે જ્યાં વેચનાર એ જ ખરીદનાર છે અને ખરીદનાર એ જ વેચનાર છે. જરા ફેરવીને કહીએ તો આજનો ખરીદનાર કાલનો વેચનાર બને છે અને આજનો વેચનાર કાલનો ખરીદનાર! આ કેવી વાહિયાત વ્યવસ્થા કહેવાય? આ પ્રાથમિક કારણસર જ શૅરબજારને બજાર તરીકે અમે અયોગ્ય જાહેર કરીએ છીએ.

બીજું, શૅરબજારમાં ગમે એટલા રૂપિયાની ખરીદી કરો, બદલામાં 'કાગળ' જ મળશે. બેપાંચ હજાર રૂપિયાની ખરીદી કરે તેનેય કાગળ અને લાખો રૂપિયાની ખરીદી કરે તેનેય કાગળ! આના કરતાં ખારી સિંગ ખરીદવી શું ખોટી? એમાં કેવું સરસ ધોરણ છે કે ચારપાંચ રૂપિયાની સિંગ ખરીદો તો ખીસામાં સમાય, ચાળીશ-પચાસ રૂપિયાની સિંગ ખરીદો તો કોથળીમાં સમાય. ચારસોપાચસો રૂપિયાની સિંગ ખરીદો તો થેલી ભરાય, ચારપાંચ હજાર રૂપિયાની સિંગ

ખરીદો તો કોથળો ભરાય અને ચારપાંચ લાખ રૂપિયાની નિગ ખરીદો તો ગોડાઉન ભરાય આમ 'વધારે પૈસાની સામે વધારે ચિજ' એવુ વ્યાવહારિક ધોરણ છે આ ધોરણ દુનિયાની લગભગ બધી ચીજોને લાગુ પડે છે, માત્ર 'શૅર'ને જ લાગુ પડતુ નથી શૅરબજારમા તો હજારો રૂપિયા ખરચો કે લાખો બદલામા થોડા કાગળ જ મળે અને એ કાગળના ભાવની બાબતમા કેવુ અધેર છે? બેત્રણ હજારમા ખરીદેલો કાગળ ૫૦-૬૦ હજારની કિંમતનોય થઈ જાય ને ૫૦-૬૦ હજાર રૂપિયાનો ખરીદેલો કાગળ કોડીની કિંમતનોય થઈ જાય આમા ક્યારે શુ થાય એ કઈ કહેવાય નહી જે બજાર આવુ ધડા વગરનુ હોય તેને ચાલુ રાખવાનો કોઈ અર્થ છે?

પાછા 'શૅરબજાર'ના નિયમોય કેવા? તમારે શૅરની ખરીદી કે વેચાણ કરવા હોય તો તમારી જાતે ન થઈ શકે - શૅરદલાલ પાસે જ જવુ પડે જવુ પડે એટલુ જ નહી, તેને દલાલી પણ (વ્યવહારે) આપવી પડે ને આપવી જ પડે, એમા કોઈ બાધછોડ નહી સો રૂપિયાના ભાવે ખરીદેલો શૅર, બાર રૂપિયાના ભાવે વેચો તોય વેચતી વખતે દલાલી આપવાની શૅરદલાલ એમ ન વિચારે કે આણે 'સોના બાર' કર્યા છે તો એ બાપડા કે બાપડીની દલાલી માફ કરુ!' અમને એ નથી સમજાતુ કે શૅરદલાલનો આ દુનિયામા જરૂર શી છે? (જોયુ? માત્ર શૅરબજારની વાતમા અમે દુનિયા સુધી પહોચી ગયા? અમારા 'દર્શન'મા કેવો વિસ્તાર થયો!) આપણે લાખો રૂપિયાની ચીજવસ્તુ ખરીદવી હોય, સોનાચાદી કે ઝવેરાત ખરીદવા હોય તો એ દલાલ વગર ખરીદી શકાય પણ શૅર ખરીદવામા દલાલ જોઈએ એટલે જોઈએ આ તો ચોખ્ખુ કાવતરુ છે! આપણા પ્રદેશમા કડક્ટર વગરની બસો દોડતી થઈ કે પાછી બધ થઈ? પણ દલાલ વગર શૅરબજાર ચાલતા નથી આ બજાર કેટલુ પછાત કેટલુ હલ્કી છે, જુઓ! અમે તો ઈચ્છીએ છીએ કે આ દલાલપદ્ધતિનો વિરોધ કરવા માટે રાજકારણીઓએ નવરાથી નાતાલ સુધીનો ઉપવાસ હેઆડો કરવો જોઈએ

આ બજાર સામે અમને બીજો મોટો વાધો એ છે કે ત્યા ઉધારી નથી ચાલતી શૅર ખરીદવા હોય તો રોકડા ચૂકવવાના! આ પદ્ધતિમા ગ્રાહક પર ચોખ્ખો અવિશ્વાસ છે આપણે અનાજ-કરિયાણુ, કાપડ, મોજશોખનો સામાન અરે ફ્રિજ, ટી વી , મોટર કે મકાન બધુ આજકાલ તો ઉધાર ખરીદી શકીએ છીએ તો શૅર શા માટે ઉધાર નથી મળતા? ગ્રાહકો પર અવિશ્વાસ છે માટે જ ને? જેમને આપણા પર અવિશ્વાસ હોય એના પર ચોકડી કેમ ના મૂકવી? — બધ કરો આ શૅરબજાર!

આ બજારની એક નગધડગ કે વિચિત્રતા તો જુઓ બીજા કોઈ પણ બજારમા ભાવ ઘટે તો લોકો ખુશ થાય અનાજ, કાપડ, દવા કે મોજશોખની ચીજો તેના ભાવ ઘટે તો ગ્રાહક ખુશ થાય,ઉપરાત વેપારીય ખુશ થાય કે હવે ઘરાકી વધશે આ શૅરબજાર એટલુ નગ છે કે અહી તો ભાવ વધે તો બધા ખુશ થાય છે શૅરના ભાવ ઘટે તો સરકાર અને સેબી પણ હાકળાકાફળા થઈને દોડે છે કે ભાવ કેમ ઘટ્યા? – હસવુ આવે એવી વાત છે

શૅરબજારની એક મહાવિચિત્ર અને મહાહાસ્યાસ્પદ વાત કરીએ શૅરના ભાવમા થતી ચડઊતરને માપવા માટે એક આકડો છે જેને 'સેન્સેક્સ' કહેવાય છે ભાવ વધે ત્યારે સેન્સેક્સ વધે છે ને ભાવ ઘટે ત્યારે સેન્સેક્સ ઘટે શૅરબજાર સાથે સકળાયેલા પ્રાણીઓમા બે વર્ગ છે એક વર્ગ એવો છે જે સેન્સેક્સ વધે તો ખુશ થાય છે – બીજો વર્ગ સેન્સેક્સ ઘટે તો ખુશ થાય છે બેઉ વર્ગો સેન્સેક્સને ચાહે છે છતા એકને

ઘટાડો ગમે છે, બીજાને વધારો! શૅરબજારની ટેક્નિકલ ભાષામાં આ બેઉ વર્ગોને 'મંદીવાળો' અને 'તેજીવાળો' એમ કહેવાય છે. આ વાત કેવી વિચિત્ર કે બેઉને સેન્સેક્સ ગમે છતાં મંદીવાળાને સેન્સેક્સ ઘટે તે ગમે, તેજીવાળાને સેન્સેક્સ વધે એ ગમે! આપણે ત્યાં માયા-મિલકતને ચાહનારા અને ન ચાહનારા એવા બે વર્ગ છે. પણ ઓછી મિલકત ચાહનારા અને વધારે મિલકત ચાહનારા એવા વર્ગો નથી. આવું બુદ્ધિહીન ગણિત તો શૅરબજારમાં જ શોભે!

સેન્સેક્સ બાબત અમારે થોડી વિગતે વાત કરવી છે. કારણ કે હમણાંથી આખા દેશમાં આની ચર્ચા થઈ રહી છે. આજની સ્થિતિ જોતાં અમને તો દેશની બે મોટી સમસ્યાઓ આ જ લાગે છે – ફિલ્મોમાં વધતી સેક્સ અને શૅરબજારમાં ઘટતો સેન્સેક્સ! આમ તો 'સેક્સ' અને 'સેન્સેક્સ' બેઉના પ્રાસ એટલા સરસ મળે કે કોઈ નવોદિત કવિને સુંદર ગીત લખવાની ઇચ્છા થાય. કોઈ પ્રેમઘેલો કવિ તો આ પ્રાસનો ઉપયોગ કરી એક ગરબો ફટકારી દે તેવો અમને ભય છે. પણ આવું નહીં બને. કારણ કે ગરવી ગુજરાતનો કવિ સેન્સેક્સ તો ઠીક, હજુ સેક્સ સુધીય પહોંચ્યો છે કે કેમ તે (વિવેચકોની ભાષામાં કહીએ તો) 'ચિંત્ય' છે.

અમારા એક કવિ મિત્ર માને છે કે સેન્સેક્સ એ સેક્સનો જ એક પ્રકાર છે. મિત્ર કારણ આપતાં કહે છે કે જેમ સેક્સથી માનવજાતને સંતોષ નથી, તેમ સેન્સેક્સથીય રોકાણકારોને કે શૅરદલાલોને સંતોષ નથી. તેમની વાતમાં પૂર્તિ કરતાં અમે એમ કહેવા માંગીએ છીએ કે સેન્સેક્સ એ સેક્સનો નિમ્ન પ્રકાર છે. કારણ કે ઉંમર વધે ને સમજણ વધે તેમ સેક્સમાં ઘટાડો થાય એવી માન્યતા છે. પણ દલાલ કે રોકાણકારોની ઉંમર ભલે ગમે એટલી હોય, ને એમનામાં ડહાપણ પણ ભલે આખી દુનિયાનું હોય, એ બેઉને સેન્સેક્સથી કદી સંતોષ થતો નથી.

સેક્સ અને સેન્સેક્સ બેઉ મોટી સમસ્યા છે. સેક્સ એ આખા સમાજ સાથે જોડાયેલી સમસ્યા છે જ્યારે સેન્સેક્સ એ મર્યાદિત લોકો સાથે જોડાયેલી સમસ્યા છે. ફિલ્મોમાં સેક્સ વધતાં કેટલાક નીતિપ્રેમી લોકો ક્રોધે ભરાઈને બળાપા કાઢતા ભાસે છે. આવા બળાપા કાઢનારાઓમાં સમાજસેવકો કે શિક્ષણકારો તો ઠીક (પ. પૂ. ધ. ધુ.) ધર્માચાર્યો પણ સામેલ છે!

ફિલ્મોમાં આવતી સેક્સ અને શૅરબજારનો સેન્સેક્સ આ બેઉનાં સર્જનમાં કાળાં નાણાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ વાત જાહેર કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. આમાં આનંદ અનુભવવા જેવું શું છે તે અમે સમજી શકતા નથી, છતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ. કાળાં નાણાંથી બનતી ફિલ્મો કે કાળાં નાણાંથી ચાલતું શૅરબજાર અચાનક તૂટે છે. એ તૂટે ત્યારે બીજા અનેક લોકોની હાલત બગડી જાય છે, પણ કાળાં નાણાંવાળાઓની હાલત જરાય બગડતી નથી.

અંતમાં શૅરબજાર એ વિચિત્રમાં વિચિત્ર બજાર છે. ત્યાં ગ્રાહકની કોઈ કિંમત નથી, પૈસાની જ કિંમત છે. કરોડોનો કારોબાર છતાં આ બજાર આખા દિવસમાં ચારપાંચ કલાક જ ચાલે છે. વરસ દરમિયાન વધારેમાં વધારે રજા ભોગવે છે. આમ, આળસનું તે રાષ્ટ્રીય પ્રતીક છે. દેશના બીજા કોઈ પણ બજાર કરતાં અહીં વધારે કૌભાંડો થાય છે. આ બજાર છે છતાં અહીં ગ્રાહકસુરક્ષાના કાયદાનો અમલ થતો નથી. અહીં ઝડપથી ને વિનાપરિશ્રમે લક્ષ્મીપતિ થવા માગનાર મોટા ભાગના ગ્રાહકો વારંવાર છેતરાય છે, ક્યારેક જ ફાવે છે.

આવા બજારની કોઈ જરૂર ખરી? શૅરબજાર બંધ કરવાની અમારી માંગણી શું ખોટી છે? – વાચકબંધુઓ!

•

જૂની રંગભૂમિ

મીઠા ઉજાગરા

'જૂની રંગભૂમિના ગીતોનો સંચય 'મીઠા ઉજાગરા' મોડે મોડે પણ પ્રગટ થાય છે એનો મને આનંદ છે 'નજરુ લાગી' ગીતસંચયનું જ્યારે સંપાદન કર્યું ત્યારે મેં પ્રભુલાલ દ્વિવેદી, રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ અને સંગીતકાર અવિનાશ વ્યાસ તથા નિનુ મઝુમદારના ગીતોનો સમાવેશ કર્યો હતો એમાં કોઈ આવેશ કે પક્ષપાત નહોતા, પણ મારી દૃઢ માન્યતા છે કે આ ગીતકારોએ ભાષાની સરળતા સાધી છે એ સરળતા દુર્બોધ કવિતાની આંખ ઉઘાડે એવી છે કોઈ મોટા ગજાના કવિનું ગીત હોય કે સંગીતકાર કે નાટ્યકારનું ગીત હોય, એ ગીતની બધી જ સફળતાના આધાર એના ઉપાડની પંક્તિ પર હોય છે ઉપાડ જ એવો હોય કે એ સાંભળતાની સાથે જ તમારા કાનમાં આપમેળે જાગે કે કાયમને માટે પ્રવેશી જાય અને એનાં શબ્દો હોઠ પર ગુંજનનું સ્થાન લઈ લે "ધેર વર્ડ્ઝ ઍન્ડ મ્યુઝિક આર પેઈન્ટેડ ઑન અવર લિપ્સ" (આપણા હોઠ ઉપર શબ્દ અને સંગીત અંકિત થઈ જાય છે)

જેમ માણસમાં સત્ત્વ, રજસ અને તમસના ગુણ હોય તેમ માણસના સર્જનમાં પણ આ ત્રિગુણાત્મક અવસ્થા રહેવાની જેમાં કાવ્યતત્ત્વ જળવાય એ કવિતાની કક્ષાનું ગીત હોય છે અને લિરિક તરીકે એની સ્થાપના થઈ શકે ક્યારેક કાવ્યત્વ સમગ્ર કૃતિમાં ન હોય પણ કેટલીક પંક્તિમાં હોય તો આવી કૃતિમાં કાળા વાદળ વચ્ચે વીજળી ચમક્યા કરે એવી કેટલીક પંક્તિઓ ઝબૂક્યા કરતી હોય છે કેટલીક રચના એવી હોય કે જેમાં અર્થ-અનર્થ જોવાના ન હોય કેવળ શબ્દોની આતશબાજી હોય અને એ માત્ર ગાયન હોય

'મીઠા લાગ્યા તે મને આજના ઉજાગરા' મારું આજે પણ ખૂબ પ્રિય ગીત છે એમાં કવિતાની પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે આવે છે જ્યારે આપણે આ પંક્તિઓ સાંભળીએ

ઘેરાતી આંખડીને દીધા સોગંદ મેં
મટકું માર્યું તો તારી વાત રે

પતિની રાહ જોતી સ્ત્રીની આ ઉક્તિ છે આંખડીને સોગંદ આપવાની વાત અને મટકું નહીં મારવાની મીઠી પૂર્વશરતમાં કેવી અને કેટલી કવિતા એ બધું ખોલીને કહેવા બેસીએ તો ઑપરેશન ટેબલ પર પતંગિયાને મૂક્યા જેવી વાત છે

નાટક જો સમાજનું દર્પણ હોય અને સમજણનું શિક્ષણ હોય તો એ વખતના નાટકો ઝાઝે ભાગે લાઈફ ઓરિયેન્ટેડ ડ્રામાઝ હતા અલબત્ત, ક્યારેક એમાં સીધો ઉપદેશ હતો ક્યારેક સરી કરુણતા હતી તો ક્યારેક મેલોડ્રામાનું પણ તત્ત્વ હતું એ જમાનામાં જે નાટકો ભજવાતા એમાં ઑડિયન્સને રિલીફ આપવા માટે ગંભીર નાટકમાં પણ કારણના અંશો મુકાતા લેશો નિનાના પગણેતરના, થાશો ખુશી શી પેર, પરણી થાશો દુ:ખી' – આવા કૉમિક અંશોમાં કોઈક ને કોઈક અભિનેત્રી હોય અને એની સાથે એક જ કૉમિક હીરો હોય તે છગન રોમિયો બનુ થાટ છે કશું ભુલાતુ નથી અને કશું ભૂલવુ પણ નથી

માસ્ટર કાસમ, અશરફ ખાન, મોતીબાઈ,

કમળાબાઈ કર્ણાટકી, માસ્ટર વસંત, ગોરધન, મૂળરાજ, અનંત વીણ, રાજકુમારી, રામપ્યારીબાઈ આજે જે ફિલ્મક્ષેત્રે સંધ્યા તરીકે ઓળખાય છે તે વિજ્યા – આ બધાંને સગી આંખે સ્ટેજ પર જોયાં છે. ભાંગવાડીમાં રહેતા પ્રભુલાલ દ્વિવેદીને પણ એમનાં અધખુલ્લાં બારણાંમાંથી જોવાનો લહાવો મળ્યો છે. આજે પણ એક દૃશ્ય યાદ છે. એક નાનકડી રૂમમાં એ ચટાઈ પાથરીને બેઠા હતા. કોઈક સાથે કશીક વાત કરતા હતા અથવા કશુંક લખાવતા હતા. એમના માટે એવી વાત પણ મેં સાંભળી છે કે એ નાટક લખતાં પહેલાં નાટકના વિષયની ચર્ચા કરી લેતા અને જો એ વિષય પર નાટક લખવાનું થાય તો કયું પાત્ર કોણ ભજવશે એની જાણકારી પણ મેળવતા અને એવી રીતે લખતા કે એ અભિનેતા કે અભિનેત્રીની વૉઇસ રેન્જ પ્રમાણે સંવાદો બરાબર બંધબેસતા – સંઘેડાઉતાર આવે.

કેટલાંક ગીતોના ઉપાડ જોઈએ એટલે એની સાદગીનો અને એના વૈભવનો ખ્યાલ આવે:

એકસરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી
એથી જ શાણા સાહ્યબીથી લેશ ફુલાતા નથી.

ઝટ જાવો ચંદનહાર લાવો
ઘૂંઘટ નહીં ખોલું રે.

*

ધનવાન જીવન માણે છે નિર્ધન એ બોજો તાણે છે
કોઈ અનુભવીને પૂછી જો કે કોણ જીવી જાણે છે.

*

નાટક દુનિયાનું દર્પણ, રૂડું ગુણદોષ જોવાનું

*

તમે જોજોના વાયદા વિતાવજો રે
પિયુ પહેલી પેસેન્જરમાં આવજો.

*

આ બાલ્યવયમાં કોઈનાં માતાપિતા મરશો નહીં,
આ ઈશ આવો કોપ બાળકની ઉપર કરશો નહીં.

*

આ બધાં નાટકોમાં ગીત હોય, લોકગીતની અસરનાં પણ ગીત હોય અને ગઝલોની આતશબાજી પણ હોય. 'ભારી બેડાં ને હું તો નાજુકડી નાર, કેમ કરી પાણીડાં ભરાય રે ભમ્મરિયા કૂવાને કાંઠડે' કે 'સાહ્યબો મારો ગુલાબનો છોડ વેલી હું તો લવંગની' – આ બધાં ગીતોએ વર્ષોથી ગુજરાતી પ્રજા પર પ્રેમાળ શાસન કર્યું છે.

હું જ્યારે ભૂતકાળને વાગોળું છું ત્યારે મને 'સંપત્તિ માટે' નાટકની બે પંક્તિ યાદ આવે છે:

સાંભળે રે બાળપણનાં સંભારણાં
જાણે ઊઘડતાં જીવનનાં બારણાં.

વિનયકાંત દ્વિવેદીના 'મીઠા ઉજાગરા' પુસ્તકે આ બધું તાજું કરી આપ્યું. આ સંપાદન કરીને પૂર્વજોનું તર્પણ કર્યું છે અને એટલા માટે જ હું એમને હૃદયપૂર્વકનાં અભિનંદન આપું છું.

– સુરેશ દલાલ

('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી'માંથી સંકલિત)

○

સામે પૂરે તરનારને...

'જયભાઈ' (જયશંકર સુંદરી) જ્યારે જ્યારે નાટકના કામ અંગે મુંબઈ જતા ત્યારે તેના બૅન્કવાળા શેઠ પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજીને મળવા પણ જતા. મોટે ભાગે આ બંનેનો મળવાનો સમય સવારનો રહેતો. જયશંકર 'સુંદરી'ને શેઠ જુએ એટલે તુરત જ દીવાનખાનામાં પોતાનું અંગત પેટીવાજું મંગાવે અને જયભાઈએ એમનાં નાટકોમાં ગાયેલી 'ચીજો' હરખભેર ગાય અને પછી પૂછે,

'બરોબર તો છે ને? ભૂલ્યો તો નથી ને?' આ સ્મરણ ૧૯૫૧થી ૧૯૫૫ના ગાળાનું છે શેઠ ગાઈ રહે પછી જયભાઈને પણ ગાવાનુ સૂચન કરે જયભાઈ મનકોચ ગાય પણ ખરા અને પછી રંગભૂમિના ગીતો, એની બંદિશ, ગઝલગાયિકી આ બધાનો અઢળક ખજાનો ખૂલતો! ગુજરાતીઓને સંગીતમા રસ નથી એમ કહેવુ વાજબી નથી રંગભૂમિના ગીત-સંગીતને ચાહનારા ઘણા હતા અને આજે થોડા છે એમાના એક તે પ્રાણલાલ શેઠ એમનુ આખુ ઘર નાટ્ય અને સંગીતપ્રેમી એમના પત્ની જયાબહેન અને કુટુંબની અન્ય બહેનો પણ રંગભૂમિના ગીતો ગાવામા જોડાય

જયભાઈ વારંવાર આ સ્મરણ ખૂબ મીઠાશથી વાગોળતા શેઠને ગમતા ગીતો આ પ્રમાણે હતા રાગ – જોનપુરી, તાલ – દાદરા(મધ્ય લય)નુ એક ગીત તેઓ ખૂબ ભાવથી ગાતા

'બાઈ રે કપટીના મન મારુ,
લાગે સરલ મનડું મુજને પ્યારું,
થયુ હેત કો દી હુ તો ન વિસારું બાઈ૦
(નાટક 'સૌભાગ્ય સુંદરી')

'અજબકુમારી' નાટકનુ 'ભર લીજે કટોરા ગુલાલ લાલ લાલ' ગાતા ગાતાં આખાય દીવાનખંડમા ગુલાલ ઊડતો હોય એવો ભાવ સૌના મુખ પર સહજ રીતે વર્તાતો કવિ મૂળશંકર મુલાણીનુ એક ત્રીજુ ગીત પણ મનહર અને પ્યારુ પ્યારું છે પંક્તિમા પ્રાસાનુપ્રાસ, સ્વાનુકારી લય અને સજીવારોપણ અલંકારનુ સુંદર આયોજન છે

'ગીચી ખીચી રહી કેવી સદા,
સરે મદામંદા આનંદે ગગનમા,
જાય સરતી રૂપેરી વનમા '

આ ગીતની બંદિશ રાગ – માંડ, તાલ – ખેમટોમા સંગીતકાર વાડીલાલ શિવરામ નાયકે (વડનગર – ઊંઢાઈ) કરી છે બૅરિસ્ટર નૃસિંહ વિભાકરનો એક ગરબો 'બોલે ઝીણા રે મોર, કાળજની કોર મોર કોરતા' અદ્ભુત માર્દવ અને લયથી ગવાતો એનુ સ્મરણ કરનારાઓમા શેઠ પ્રાણલાલ દેવકરણ નાનજી, ઉપરાંત નવલકથાકાર નર ગ્માણલાલ વનતલાલ દેસાઈ, ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક, ધનસુખલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચંદ્રવદન મહેતા પણ હતા આ બધાને સ્વમુખે રંગભૂમિના ગીત-સંગીતની તારીફ કરતા અમે નાનપણમા સાંભળ્યા છે, ઘણાને અમારે ઘેર મારા બા – ચંપાબહેન ભોજક પણ અમારી આગળ મીઠા ટલકદાર કંઠે રંગભૂમિના ગીતો કોઈક કોઈક વાર મોજમા આવી જાય ત્યારે મુક્ત મને ગાતા અને અનેક સ્મરણો વાગોળતા

એ વખતે નાટકના લેખકોને 'કવિઓ' કહેતા! ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીની માધુર્ય નીતરતી રચનાઓ લાંબા ગાળા સુધી ગુજરાતીઓના રસિક જીવનમા એકરસ થઈ ગઈ હતી એમના ગરબા મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, ભાવનગરની ગુજરાતણો હોંશે હોંશે અને ધીમી હલકે મદભરી રીતે આનંદઉલ્લાસથી ગાતી. 'શુ નટવર વનત થૈ થૈ નાચી રહ્યો, નાચી રહ્યો જગ નચાવી રહ્યો' માત્ર પાત્રીસ વર્ષની જુવાન વયે જીવનલીલા સંકેલનાર ડાહ્યાભાઈની ગીતલીલા અમર છે (૧) 'રે હુ માનવનુ અભિમાન પલકમા ટળી જશે રે' (૨) 'કાયા કાચો કુંભ છે, જીવ મુસાફર પાન, તારે ત્યા લગી જાણજે, જ્યા લગી શ્વાસોશ્વાસ (૩) 'જગતમાં તે નરને ધિક્કાર, તજે જે પરણી ઘરની નાર, બગાડે મૂરખ તે સંસાર, ભેળવે દિલેરમા કરતાર (૪) મુસાફર, નક્કર તારી ટૂંકી ભલા મજલ, કર્જ કરી લે ભલાઈ ' રંગભૂમિને પોષતાં અને લોકરુચિને ઘડતા આ ગીતો લોકજીભે રમતા ગમતા આજે પણ કોક એમદ વાર્ધક્યને આરે

ઊભેલા નર કે નારીની આંખમાં પ્રકાશની જ્યોતિ રેલાવી જાય છે. લોકમેળાને સુરુચિ સંપન્ન બનાવવામાં પણ આ ગીતો-સંગીત મહત્ત્વનાં બન્યાં છે.

એક પ્રસંગ ટાંક્યા વગર રહી શકતો નથી. ભાવપ્રધાન, નીતિમય અને જીવનઘડતરનું કામ કરે એવાં ગીતો આપવામાં મોરબીના વાઘજી આશારામનો ફાળો પણ મહત્ત્વનો છે. એક વાર ગુજરાતના સુખ્યાત કવિ દલપતરામ 'ચંદ્રહાસ' નાટક જોવા આવેલા. 'વિષયા'ના મુખમાં મૂકેલું એક ગીત એમણે સાંભળ્યું, 'જેણે પત્રપુષ્પ લેને શ્રી પ્રભુજી પૂજ્યા હશે, એ સૌને વંદન વારંવાર' આ પંક્તિ સાંભળતાં જ કવિ પોતાની જગા પર હર્ષાવેશથી ઊભા થઈ ગયા અને ચાલુ નાટકે કવિતા રચી ગાવા લાગેલા. આ જાણ વાઘજીભાઈ માટે હાટક કે મણિ કટક જેવી હતી. કવિએ કહેવાનું હતું એ એક ક્ષણમાં કહી દીધું છે સીધેસીધું. આ કવિઓ સમજતા એ રીતે સત્યને સત્ત્વાત્મક રીતે રજૂ કરતા હતા. આ કવિના 'ભરથરી' નાટકે તો હદ કરી હતી. જૂનાં લોકગીતો લોકકંઠોમાં સચવાયેલાં થોડાં ગીતોને આ નાટકે નવજીવન આપ્યું હતું; આ નવજીવન આજદિન સુધી સતત આપણી પાસે વહેતું વહેતું આવ્યું છે.

'ભેખ રે ઉતારો રાજા ભરથરી...' કે 'ભિક્ષા દો ને મૈયા પિંગળા, જોગી ખડા છે બહાર' કે 'જોગી વેશ બાપુ આ શીદને ધર્યો?' જ્યારે રંગભૂમિ પરથી રેલાતાં ત્યારે કરુણ રસની હેલી પ્રેક્ષકોના હૃદયમાં વરસતી. એક કિંવદંતી પ્રમાણે મુંબઈમાં આ નાટક જોઈને ઘણાને સંસાર પરથી વૈરાગ્ય આવેલો! નાગરી જ્ઞાતિમાં અનેક ઠેકાણે વાઘજીભાઈનો એક ગરબો હમણાં સુધી ગવાતો સાંભળ્યો છે – 'વટસાવિત્રી વ્રત આ જ પરણું કરીએ રે...' આ જમાનાની સાથે ડાહ્યાભાઈનો એક ગરબો 'ઊગ્યો મની સૃષ્ટિનો શૃંગાર ધાર... ચાલ ચાલ જોવાને જઈએ...' એની સરળતા અને લયાત્મક સીધી પદાવલિના કારણે મનને હરે છે.

રંગભૂમિનાં ગીતોની વિપુલતા, વૈવિધ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. એમાં પ્રણય, પ્રકૃતિ, પ્રભુભક્તિ, દેશભક્તિ, કોમીઐક્ય, સમાનતા, ત્યાગ, ગાંધીપ્રીતિ પણ છે. વિસનગરમાં સને ૧૯૪૨ની આઝાદીની ચળવળ દરમિયાન ચીમનલાલ કેસારા અમારે ઘેર આવતા અને મારા પિતાજીને કહેતા: 'જગભાઈ, 'અરુણોદય' નાટકમાં તમને આ ગીત ગાતા સાંભળ્યા છે.' આ ગીત વખતે પ્રેક્ષકોમાંથી ખાદીની ટોપી સિવાયની બધી ટોપીઓ રંગમંચ પર પડતી'. ચલો જે ભારતનાં સંતાન, જગતમાં ભારત આઝાદી, તમે અંગે ધરો ખાદી'. આ ગીતના કવિ હતા પ્રભુલાલ દયારામ દ્વિવેદી. લોકોએ વારંવાર ઝીલેલાં આ કવિનાં ઘણાં ગીતો છે. એક સ્મરણ ટાંકું છું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન વડોદરામાં ભરાયું ત્યારે 'આસ્વાદ' બેઠકમાં રંગભૂમિનાં ગીતોના આસ્વાદક તરીકે ડૉ. ચીનુભાઈ નાયક, આ લખનાર અને મા. મૂળચંદ નાયક હતા. ડૉ. ચીનુભાઈ નાયકે પોતાના હલકદાર કંઠે અને થોડાં લટકાંમટકાં સાથે આ કવિનું નીચેનું ગીત ગાઈ સૌને મુગ્ધ કર્યા હતા. 'સાંભરે રે બાળપણનાં સંભારણાં, જાણે ઊઘડતાં જીવનનાં બારણાં'. આ લખનારે પણ રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટનું 'જીવનના દિન ચાર માનવ જીવનના દિન ચાર', 'વિકસાવે નવજીવન કુસુમ આ વિદ્યાની વાડી' અને 'દેહમાં ધરી હામ તું કે કામ કરી જા! હરદમ રામ સ્મરી જા, જીવન જામ ભરી જા' – જેવી રચનાઓ ગાઈ હતી.

મા. મૂળચંદ નાયક ખુદ દેશી નાટકના નટ અને સારા ગાયક. રેડિયો પરથી પણ એમનાં રંગભૂમિનાં ગીતો અવારનવાર રેલાય છે. વિસનગર આવે એટલે એમની બેઠક થાય જ.

એક જમાનામાં મા. અશરફખાને ગાયેલાં ગીતો તેમ જ રંગભૂમિનાં અન્ય નર નારીઓનાં ગીતો મા. મૂળચંદ નાયક મધુર કંઠે અને લહેકા અને છટાથી ગાઈ આજે પણ રસતરબોળ કરે છે. જુઓ આ એમને ગમતાં અને મનુષ્યજીવનના હૈયાની ઊર્મિઓને તથા સંસારના વિવિધ માર્મિક પાસાઓને સુરેખપણે આવરી લેતાં ગીતો:

'હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમીને નિગમનાં જ્ઞાન ઓછાં છે, ન ધરવા માનની તોય બધાં સન્માન ઓછાં છે', 'એકસરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી, એથી જ શાણા સાહ્યબીથી લેશ ફુલાતા નથી', 'એ ગઈ, છતાં એની છબી, આવે નજરમાં, આંખો ગજબ, જાદુભરી, ખૂબી નજરમાં', 'મીઠા લાગ્યા તે મને આજના ઉજાગરા, જતી'તી વાતાની વાટે, અંતરે ના કાજ ઉજાગરા', 'જરા જુઓ તો દુનિયામાં છે ચોરી ચારેકોર, કોઈ ધન ચોરે, કોઈ મન ચોરે, કોઈ ચિતડાનો ચોર' પ્રભુલાલનાં આ બધાં ગીતોમાં છેલ્લા નોંધેલા ગીતનો યક્ષપ્રશ્ન છે કે દુનિયામાં કોણ ચોર નથી? – આ ગીતોની સરળતા એટલી છે કે એને સમજૂતીની જરૂર નથી.

સંતકવિનું 'સાહ્યબો મારો ગુલાબનો છોડ, વેલી હું તો લવંગની રે, કશું જીવનમાં જાજા... પાંખો જેવી પતંગની કે 'પ્રેમતત્ત્વ કોઈ અજબ સનાતન, વિરલ પ્રેમીજન જાણે રે' – કોણ ભૂલી શકશે? પ્રેમની નિર્મળ સરિતાનાં નીર – ગંગાસરિતાને કાંઠે ઊભતાની તરસ છિપાવે છે, સમજાવે આપે છે. ભાષાની સાદગી અને ભાવની સરસતા સાથે સ્વરસંગમ રચાતો. પ્રેક્ષાલયમાં બેઠેલા અનેક રસતરબોળ થયા. જીવનપથને પાર કરતા જવાબદારી સમજતા સમજતા નાચતા જતા અને મનમાં ને મનમાં ગીતો ગાતા ગાતા ઘેર જતા.

આપણા લોકકવિએ અને રંગભૂમિના કવિએ પણ 'મોરલા'ને વિસારે પાડ્યો નથી. એક ચાતક પ્રણયગીત 'મોરલા જાજે પિયુના દેશમાં', 'જીવનના ઘાટમાં જળ ભરવા ચાલો જીવનનાં' કે 'ચૌદભુવનને ચીતરી બેઠો કેવું ચીતરનારો' જેવી સંવેદનપૂર્ણ અને ચિંતનશીલ રચનાઓ આપનાર કવિ પરમાનંદ ત્રાપજકરે ભાવપૂર્ણ અને પ્રવર્તમાન જીવનની વ્યથાઓને પોતાની રચનાઓમાં પ્રભાવક રીતે રજૂ કરી છે. 'એમ ઘરનાં ભરીએ રે પાણી, આ દુનિયામાં સૌ કહે વહુરાણી' આજે પણ વાસ્તવિક ચિત્ર દર્શાવી જાય છે.

હવે ચાલો થોડીક હળવી પળોમાં પ્રવેશીએ. જૂની રંગભૂમિ પર 'કામિક' વગર નાટક નહીં અને નાટક વગર 'કામિક' નહીં એવું સમીકરણ હતું. સાબરકાંઠામાં આવેલા પ્રાંતીજના કવિ 'મનસ્વી' પ્રાંતીજવાળાનું મૂળ નામ છે – ચીમનલાલ ભીખાભાઈ જાની. એમની આ રચના કોને યાદ નહીં હોય!

'ઝટ જાઓ ચંદનહાર લાવો, ઘૂંઘટ નહીં ખોલું હું. મન લાગ્યો એ હારનો મેળો તમથી નહીં બોલું' – ભાંગવાડી થિયેટરના તખ્તે બરોબર ઝીલતું આ ગીત આખા ગુજરાતને ડોલાવી ગયેલું. પ્રહસનનું આ ગીત રંગભૂમિના માંડવથી છેક 'ગમનીના'માં ગવાતું એમ સાંભળ્યું છે. આસામજી કબૂતર કાઠિયાવાડી કબૂતર અને ઊંઢાઈના કથવલાલ કપાતરની જોડીનું આ ગીત અનેક 'વન્સમોર' લેતું. કાઠિયાવાડી કબૂતરને ગુજરાત સરકારે જ્યારે સન્માન આપ્યું ત્યારે મોટી ઉંમરે પણ એમણે પહેરવેશ સાથે આ ગીત ગાઈ બતાવી અમદાવાદના જૂના ટાઉનહૉલને ગજવી મૂકેલો. ઘણાં વર્ષે લોકોને 'વન્સમોર' – તાળીઓ અને ઉમંગ અને ઉત્સાહની સીટીઓ વગાડવાની તક મળી હતી!

એમનું એક બીજું ગીત 'મારી બેડલી ને હું તો નાજુકડી નાર, કેમ કરી પાણીડાં ભ...

ભમ્મરિયા કૂવાના કાંઠડે' ભારે લોકપ્રિયતાને વરેલું હતું. ઘણી ભીમકાય સ્ત્રીઓના પતિદેવો એમની પત્નીને ટીખળમાં આ પંક્તિ ગાઈ ગાઈ ચીઢવતા અને એ રીતે મધુરતાનો આસ્વાદ લેતા અમે જોયા છે – માણ્યા છે અને જાણ્યા પણ છે. આ બધી વાતો એક રીતે રસકવિના શબ્દોમાં કહીએ તો 'રસીલાં પ્રેમીનાં હૈયાં, પ્રીતમમાં રાતદિન રમતાં' જેવી છે. મીઠી નજરનાં તરસ્યાં હંમેશાં તરસ્યાં જ રહે છે. આ તરસ એ જ જીવનનો મર્મ બને છે. એને સદા અને સતત એના મોહન વરની છબિ પ્યારી પ્યારી લાગે છે, મીઠી મીઠી લાગે છે જીવન જેવી! આ ગીતો ચાલુ ખેલે ગાયનની ચોપડી સાથે ગવાતાં, રસ્તા પર કે ગલીમાં કે ઘેર ગણગણાતાં. મૂળ વિસનગરના અને હાલ મહેસાણામાં રહેતા રંગભૂમિના માસ્ટર પ્રતાપજી નાયકે જે થોડાં ગીતો મધુરતાથી ગાઈ સંભળાવ્યાં એમાં નીચેનાં ગીતો નોંધાવાની ઈચ્છા હું રોકી શકતો નથી. 'વડીલોના વાંકે'નું ''આ તો લાખેણી લગ્ન કહેવાય, શોભે ઘૂંઘટડો, ચંદ્ર જાણે વાદળમાં છુપાય શોભે ઘૂંઘટડો'' – ઘૂંઘટમાં શોભતી ગુણિયલ ગુર્જરી નારીનું આ ચિત્ર તો ગુજરાતના ઘરસંસારની અસ્મિતા પ્રગટાવે છે. અસ્મિતા મૂળ 'યોગસૂત્ર'નો શબ્દ છે. 'અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ. અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ, અમારા સંસ્કાર ગુજરાતી' – આવી મનોદશા એટલે અસ્મિતા! હું છું અને એ પ્રમાણે રહેવા માંગું છું. એમાં એક સંકલ્પ છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિના સુપ્રસિદ્ધ નટ મા. વસંત જે હલકથી ગાતા એ ગીત આ રહ્યું: 'સામે પૂરે તરનારને, ડૂબવાનો ભય હોય નહીં, મરી મરીને જીવનારાને, મરવાનો ભય હોય નહીં', 'રમવા માટે ઘડ્યાં રમકડાં માટીનાં હો માટીનાં, રમત રમે છે એ જ રમકડાં માટીનાં હો માટીનાં'. મનસ્વી પ્રાંતીજવાળાની આ બે રચનાઓ સાથે 'આંસુના ઘેરા અક્ષરે સૌની લખાણી જિંદગી' – ગીતનું મુખડું જ ગીતના ભાવને, એ રચનાના હાર્દને, પ્રગટ કરી દે છે. જૂની રંગભૂમિની ગીતપરંપરામાં જીવનના મર્મને અને ધર્મને રજૂ કરવાનું તેમ જ જીવન સાથે વણાયેલાં તત્ત્વોનો મહિમા ગાવાનું ભુલાયું નથી. પંચમહાભૂતનું એક તત્ત્વ તે જળ અને બીજું તે માટી. એનું સ્મરણ તાજું થાય છે.

જીવણલાલ બ્રહ્મભટ્ટનું એક ગીત 'ગુણીજન વાંચે ના ગઈકાલ, આવતી કાલ વિચારે છે, ખરા-ખોટાનો બાંધી ખ્યાલ, આવતી કાલ સુધારે છે.' કવિ મકરંદ દવેની સમય વિશેની પંક્તિઓ અહીં નોંધું છું: 'સમય પોતે છે પ્રશ્નવિરામ, સમયનું ક્યાં છે પૂર્ણવિરામ?' કાળની ગતિને અન્ય ગીતકારે જુદી રીતે દર્શાવી છે. પ્રફુલ્લ દેસાઈની એક રચના સાંભળો: 'ઊગતા સૂરજને સહુ કોઈ પૂજે, મારે પૂજવો છે સૂરજ આથમતો, આથમતી સંધ્યાના સોનેરી પારણે, ઊગે છે ચાંદલિયો મનગમતો'. ગીતનો આરંભ વ્યવહાર અને સાંસારિક જગતના ક્રમથી અવળી વાત રજૂ કરે છે. પણ એનું રૂપક એ પછી અર્થને, પાત્રના મનોભાવને, બરોબર પ્રગટ કરી આપે છે. નંદલાલ નકુભાઈ શાહને અમે મળ્યા છીએ. 'સંસારની સિતાર, સંસારની સિતાર, વાગે અપરંપાર ભાઈ વાગે અપરંપાર' જેવી પંક્તિઓમાં સંસારને સિતાર કહી એની લયવિધાયક સૂરશક્તિને એમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

'સંગીત લીલાવતી' (૧૮૮૯) એક સળંગ સંગીતિકા છે. આખુંય નાટક પદ્યમાં અને ગીતોમાં રચાયું છે. એમાં દીપચંદી રાગમાં એક પંક્તિ આ પ્રમાણે છે: 'સ્વામી શરીર શોષાઈ ગયું આમ કરતાં ઉચાટ; માધવથી મટતા નથી, લખ્યા લેખ લલાટ.' જૈન કથા પર આધારિત રંગભૂમિ પરનું આ એકમાત્ર સંગીત નાટક છે. પાટણના અધ્યાપક કેશવલાલ શિવરામે તે રચ્યું

છે અને છપાવી પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું છે 'સતી દ્રૌપદી' નાટકથી સુખ્યાત થયેલા મા હિંમતરાય કાળુભાઈ મીરની ગાયકી અત્યંત સુરીલી હતી. કવિ છોટાલાલ રૂખદેવની થોડીક રચનાઓમા 'સખી સ્વપ્ન મહી મન મોહન મે, નીરખ્યા એકાંત વિષયે સપને' અને 'હો કનૈયાજી રે, મને મોહને માયા લગાડી' સુંદર ગીતો હતાં કવિ પરમાણંદ ત્રાપજ કરનું એક ભજન 'રમકડા રમતા તૂટી જાય, નાનામોટા ઘાટ ઘડતા, એણે ઘડ્યા રમકડા, ઘડનારાના હાથે એ તો, નિશદિન ઘડતર થાય'ની ભક્તિપ્રધાનતા અને ઈશ્વરવંદના તત્ત્વનો નિર્દેશ કરે છે

એક ગીત ઝમક ભરેલુ તે ગવાય ત્યારે પ્રેક્ષકોના રસતરંગના ભરતી-ઓટ પણ આંખોમા વાંચી શકાતા આ ગીત અમે રામલીલામા સાંભળ્યુ હતુ 'આ ગામમા કેમ રહેવાય રે, મારુ નામ પાડ્યુ છે સતુરંગીલી કોણ કહે છે મને સતુરંગીલી પેલા પશાકાકા, મગનકાકા, રામાકાકા, ખોડાકાકા કહે છે મને સતુરંગીલી' પ્રભુલાલભાઈનુ આ ગીત ખૂબ ચગતુ 'લેશો નિસાના પગથિયા, થાશો સુખીના પેર, પરાણી થાશો દુ ખી', 'વડીલોના વાંકે', 'અરુણોદય' જેવા અનેક નાટકોએ કેટલાય ઘરભંગને આરે ઊભા રહેલા દંપતીઓના મનમેળ કરાવ્યા છે આજે પણ આપણા સંસારની સડક એની એ છે, જે કઈ બદલાયુ છે એ 'સમય' છે 'એની એ સડક પર સસાર ચાલ્યો જાય છે' પ્રભુલાલભાઈના ગાયનના મુખડાની આ પક્તિ એ સમયના સામાજિક નાટકોના કથાવસ્તુનુ હાર્દ દર્શાવે છે

માત્ર ગાયનો પર જ નાટકો ચાલ્યાના અનેક દાખલાઓ છે આ ગાયનો તાંબાના તાર જેવા છે, જ્યારે એમાથી વીજળી પસાર થાય ત્યારે જીવત લાગે, ત્યારે પ્રકાશ ફેલાય!

નાટકોની આ મોહમયી સૃષ્ટિ હતી માયાના લયની વાત છે અહીંતહીં વીખરાઈ જઈ કલ્પમા ન સરવાની વાત છે ગાયન બનાવનાર, બંદિશ રચનાર અને ગાનાર બધી એકીસાથે મળતા ભાગ્યે જ કવિને, નટને, પ્રેક્ષકને એના પાઠ્યક્રમમા રસ હતો ગાનાર, વગાડનાર, સાંભળનાર 'રસતરબોળ' થાય, એની ટિકિટના પૈસા પડી ન જાય અને સાથે કશુક ભાથુ લઈ જાય એટલી નેમ હતી જમાવટ કરતા ઝીલવું અને ઝિલાવુ આ રજત, આ રમઝટ, આ મોહક પળ આજે નથી વાગા ગીતો વખતે તો પ્રેક્ષકો ફૂલહાર લઈને આવતા અને પોતાના માનીતા કલાકારોના ગળામા એવી રીતે નાખતા અને કળાકાર પણ પ્રેક્ષકને એવી રીતે નમતા કે ગળામા હાર પડે, રૂપિયાના હાર પણ નખાયા છે! અનેક લોકો ગેમાચિત થયા છે, હસ્યા છે, રડ્યા છે, વિસ્મય પણ પામ્યા છે છગન રોમિયો અને પ્રાણસુખ નાયક(તેલર)ની જોડી અદ્દભુત હતી આવુ ઘણુ ઘણુ છે 'નર્વોદય' નાટકનુ રોમિયોનુ એક ગીત યાદ આવે છે 'ગુડબાય, ગુડબાય, ટાટા, ટાટા, આંખો પર બાંધ્યા છે અવળા પાટા'

રગભૂમિનો આ રોમાચ હતો આવો રોમાચ ખડો કરવામા સગીતકાર મા કાનમભાઈ, મોહન જુનિયર, લલ્લુભાઈ શામળદાસ જેવા અનેકોને વદન કરવાં પડે! એવા વદન કરવાની તક લઉ છુ

— દિનકર ભોજક

*

'આ જગમા અજરામર પદ દેનારુ છે સાચુ
શ્રી હરિનામ પ્રભુ ભજવા નવ બેસે દામ '

*

ઊગ્યો સખી સૃષ્ટિનો શૃગાર હાર
ચાલ ચાલ જોવાને જઈએ ચદ્રમા

— સ્વ. જામનજી

(પ્રેષક કેશવલાલ તાનારદ સોમાણી)

મૂંઝવણ યૌવનની

ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ

[ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ દાક્તરી શિક્ષણ તેમ જ પ્રશાસન ક્ષેત્રે કીમતી અનુભવ ધરાવે છે. એમનાં બહોળાં અને ઝીણવટભર્યા વૈવિધ્યપૂર્ણ નિરીક્ષણોમાંથી વાચકોને માર્ગદર્શક તથા રસપ્રદ લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક સમયથી સંપાદકની ઇચ્છા હતી કે આપણી યુવાશક્તિને માર્ગદર્શન મળી રહે એવી લેખસામગ્રી 'અખંડ આનંદ'માં પ્રકાશિત કરવી. યૌવનને મૂંઝવતી સમસ્યાઓ અંગે ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈના દિશાસૂચક લેખો આ અંકથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. માત્ર યુવક-યુવતીઓ માટે જ આ સંક્ષિપ્ત લેખો દિશાસૂચક છે એમ નથી, વડીલોને પણ એમાંથી વિચારભાથું પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. જે માં-બાપો કે વડીલો કેવળ માર્ક્સ(ગુણ)નો સરવાળો કરી વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણની ચોક્કસ વિદ્યાશાખામાં પ્રવેશ મેળવવા ભલામણ કરે છે તેમને આ લેખ નિર્દેશે છે કે કેવળ ગુણનો સરવાળો કરવાનું પર્યાપ્ત ગણાય નહીં. વિદ્યાર્થીની રુચિ(ઍપ્ટિટ્યૂડ)નો સરવાળો કરવાનું પણ ઘણું મહત્ત્વ છે. — **સંપાદક**]

શશાંકને મેડિકલ કૉલેજમાં પ્રવેશ મળ્યો. એકનો એક પુત્ર ડૉક્ટર બનશે અને પોતાનો વ્યવસાય આગળ ધપાવશે તેવો વિચાર કરી તેનાં ડૉક્ટર માતાપિતા ખૂબ રાજી હતાં. 'શશાંક નર્સિંગ હોમ'ના સ્ટાફને વધામણીના એક એક કિલો પેંડા વહેંચવામાં આવ્યા. કુટુંબીઓ અને સંબંધીઓ માટે વિવેક અને વૈશાલીએ મોટી પાર્ટી ગોઠવી. પાર્ટીમાં આવેલા મહેમાનો શશાંકને અભિનંદન આપતા હતા. અલિપ્ત દેખાતો શશાંક કૃત્રિમ સ્મિત કરી અથવા રડમસ થેંક્સ કહી પ્રતિસાદ આપતો હતો. 'બિચારો થાકી ગયો છે' કહી વૈશાલી તેનો બચાવ કરતી હતી.

કૉલેજ શરૂ થઈ. ઇંદરિયો ગઢ જીત્યા હોય તેવા ઉત્સાહ સાથે વિદ્યાર્થીઓ આવતા હતા પરંતુ શશાંક ગુમસૂમ રહેતો અને કોઈ સાથે ખાસ ભળતો પણ નહીં. રાતે જમતી વખતે વિવેક પૂછતો: 'કેમ ચાલે છે?'

'ઠીક' શશાંકનો જવાબ.

'ડિસેક્શન ચાલુ થઈ ગયું? તને બીક લાગે છે?'

'ના.'

'કોણ મળ્યું આજે?'

'ખાસ કોઈ નહીં.'

'બીજા શું ખબર?' 'એની ન્યૂઝ?'

'નૉ ન્યૂઝ.'

વૈશાલીએ બેત્રણ વાર પૂછ્યું: 'કેમ આમ ઠંડો છે? કૉલેજમાં 'રેગિંગ' ચાલે છે? તને છોકરાઓ પજવે છે? એવું કંઈ હોય તો હું પ્રિન્સિપાલને મળું.' 'મને કોઈ પજવતું નથી' શશાંકે કહ્યું: 'તો કેમ આવું સોગિયું મોઢું લઈને ફરે છે? તને ખબર છે ને, તને મેડિકલ કૉલેજમાં પ્રવેશ મળે માટે અમે કેટકેટલું કર્યું છે?' વૈશાલીએ યાદ કરાવ્યું, ત્યાં જ વિવેક બોલ્યો: 'અરે એમ કહે ને કે અમે શું નથી કર્યું?' 'મેં ક્યાં તમને કંઈ કરવાનું કહ્યું હતું?' એવું મનમાં બોલી શશાંક તેના ઓરડામાં જતો રહ્યો. વિવેકે હોઠ વાંકો કરી કહ્યું: 'આપણે એના સારા માટે ગમે

તેવું કરીએ પણ છે એને કંઈ કહો? એની મેળે ઠેકાણે આવી જશે' મૂક પડતો.'

શશાંક તૈયાર થઈ દરરોજ સવારે સાડા સાત વાગે કૉલેજમાં જવા ઘેરથી નીકળી જતો. ડૉક્ટર માબાપે અભ્યાસના બધા જ પુસ્તકો શશાંકના રૂમમાં ગોઠવી દીધાં હતાં એટલું જ નહીં પણ કયા પુસ્તકો ક્યારે વાંચવા તેનું સમયપત્રક પણ બનાવી આપ્યું હતું. સાડા પાંચે કૉલેજમાંથી ઘેર આવીને ચાનાસ્તો પતાવી સાડા છ વાગે અભ્યાસ કરવા બેસી જવાનું. સાડા આઠે ત્રણ જણ સાથે જમવા બેસે. અડધોએક કલાક ટી.વી. જોઈને સાડા નવે પાછું વાંચવા બેસી જવાનું અને સાડા અગિયાર સુધી જાગીને કે ઝોકાં ખાતાં ખાતાં અભ્યાસ કરવાનો. આ રોજનો ક્રમ. પ્રત્યેક દિવસ આગલા દિવસની ઝેરોક્સ કોપી જેવો. રવિવારે બપોરે બેઅઢી કલાક આરામ કરવાની અને સાંજે એક કલાક ફરવા જવાની છૂટ. 'મેડિકલમાં બહુ મહેનત કરવી પડે. ચરી ખાવાનું ન પોસાય. ક્રિકેટ, ટી.વી., પાર્ટી, પિકનિક ને એવું બધું પાંચ વરસ માટે ભૂલી જવાનું. હું કેટલી મહેનત કરતો હતો ખબર છે? મોડી રાત સુધી જાગી...' પિતાની આત્મપ્રશંસા અને સૂચનાઓ સાંભળી શશાંક કંટાળી જતો.

આમ ને આમ આઠેક મહિના પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ શશાંક સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે ખૂબ ઉદાસ હતો. ચાનાસ્તો કર્યા વગર પહેરે કપડે જ તે પોતાના પલંગ પર સૂતો. વૈશાલીએ પૂછ્યું 'ચાની કેમ ના પાડે છે? તબિયત નથી સારી? શું થયું છે? કંઈક બોલ તો ખરો.' જવાબ આપવાને બદલે શશાંકે રડવા માંડ્યું. 'છી! આવડા મોટા અઢાર વરસના છોકરાથી રડાય? કંઈ પ્રોબ્લેમ છે?' વૈશાલીએ પૂછ્યું. થોડી વાર રડ્યા પછી શશાંકે કહ્યું 'પરીક્ષામાં બેસવા માટે મને ફૉર્મ નથી મળ્યું.' વૈશાલીએ વિવેકને ક્લિનિકમાં ફોન કરી તરત ઘેર આવવા કહ્યું. વિવેક આ સમાચાર સાંભળી ઘાંઘો થઈ ગયો અને ગુસ્સે પણ થયો. તેણે પૂછ્યું 'કેમ નથી મળ્યું ફૉર્મ?' 'પ્રિલીમની પરીક્ષામાં સારા માર્ક નથી મળ્યા એટલે.' શશાંકે અર્ધસત્ય કહ્યું. 'ક્યાં સુધી મારે તારા અભ્યાસનું ધ્યાન રાખવાનું? બધી સગવડ છે. પુસ્તકો છે, મદદની જરૂર હોય તો ડૉક્ટર માબાપ છે. તારી દાનત હોવી જોઈએ ને?' વિવેક સતત બબડ્યા જ કરતો હતો.

બીજા દિવસે વૈશાલી અને વિવેક શશાંકને સાથે લઈને પ્રિન્સિપાલને મળવા ગયા અને શશાંકને ફૉર્મ આપવા વિનંતી કરી. 'સર, હજી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાને ત્રણ મહિનાની વાર છે. અમે એને તૈયાર કરી લેશું.' વૈશાલીએ કહ્યું. પ્રિન્સિપાલે ઑફિસમાંથી જરૂરી રજિસ્ટર મંગાવી શશાંકની વિગત તપાસી કહ્યું 'જુઓ ડૉક્ટર, શશાંક પ્રિલીમની પરીક્ષામાં બેઠો જ નથી. તે ત્રિમાસિક અને છમાસિક પરીક્ષામાં પણ નથી બેઠો. એટલું જ નહીં, પણ આ આઠ મહિના દરમિયાન તેની હાજરી બહુ જ ઓછી અને અનિયમિત છે. શશાંકે કુલ ચોત્રીસ દિવસ જ ભર્યા છે. ત્રણ મહિના પહેલાં તમને પત્ર લખી આ વિગત જણાવી છે. પત્રની નકલ પણ અહીં છે.' 'અમને પત્ર મળ્યો જ નથી. પણ આવું બને જ કેવી રીતે? કૉલેજ આવવા તે દરરોજ સમયસર ઘેરથી નીકળી જતો. રાતે બાર બાર વાગ્યા સુધી વાંચતો. તમારી કંઈ ભૂલ તો નથી થતી ને? બીજો કોઈ શશાંક છે?' 'શશાંક દાલમિયાની જ આ વિગત છે?' વિવેકે પૂછ્યું. 'આ બધી વિગત શશાંક દાલમિયાની જ છે' જવાબ મળ્યો. 'હું માની જ નથી શકતો' વિવેકે કહ્યું અને પછી પૂછ્યું 'સાહેબ, આનો રસ્તો કાઢો, ગમે તે કરવા હું તૈયાર છું.' પ્રિન્સિપાલ

શાંતિથી કહ્યું: 'આવતે વરસે શશાંક નિયમિત હાજર રહે અને કૉલેજની બધી જ પરીક્ષામાં પાસ થાય તેનું શરૂઆતથી જ ધ્યાન રાખવું પડશે. વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યા હલ કરવા ત્રણ અધ્યાપકો કાઉન્સેલિંગ – સમોપદેશનની સ્વૈચ્છિક કામગીરી બજાવે છે. તમે આજે જ તેને મળો.' 'પણ શશાંકનું એક વરસ બગડશે તેનું શું?' વૈશાલીએ પૂછ્યું. પ્રિન્સિપાલે શશાંક તરફ જોઈ કહ્યું: 'જિંદગીને આ તબક્કે એકાદ વર્ષ બગડે એમાં નુકસાન નહીં થાય પરંતુ જો આ સમસ્યાનું નિરાકરણ નહીં કરો તો અત્યારની તાત્કાલિક જીત કાયમી હારમાં ફેરવાઈ જશે.'

બહાર આવી 'શશાંક, તેં અમને છેતર્યાં', 'તું ક્યાં જતો હતો, આખો દિવસ?' 'પરીક્ષામાં કેમ ન બેઠો?' 'તારે આ બધું અમને જણાવવું હતું' 'બહાર ખબર પડશે ત્યારે અમારી કેટલી બદનામી થશે?' 'તારે માટે અમે કેટલું કરીએ છીએ એનો બદલો...' વૈશાલી અને વિવેક તૂટી પડ્યાં. શશાંક પણ ભાંગી પડ્યો હતો.

આઠેક દિવસ પછી કચવાતે મને વૈશાલી શશાંકને લઈ કૉલેજનાં અધ્યાપિકા ડૉ. માલતી થત્તે પાસે ગઈ. શશાંકને પાંચેક વખત ઑફિસમાં બોલાવી ડૉ. થત્તેએ હકીકત જાણી લીધી. ત્યાર બાદ વૈશાલી-વિવેકને બોલાવી આ સમસ્યાનાં કારણો જણાવ્યાં. શશાંકને કૉમર્સ અને કમ્પ્યૂટરમાં રસ હતો. ડૉક્ટર થવાની તેની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. ખૂબ ખર્ચ કરીને બાંધેલા નર્સિંગ હોમ ચલાવવા માટે પુત્ર ડૉક્ટર થાય તેવી માબાપની ઇચ્છા હતી. બારમા ધોરણમાં ત્રણ અધ્યાપકોનાં ટ્યૂશન રાખ્યાં હતાં. સમય બગાડ્યા વગર વાંચવાનું – વાંચ્યા જ કરવાનું ફરમાન એટલી હદ સુધી હતું કે પરીક્ષાને આગલે દિવસે મલાડથી સિદ્ધિ વિનાયકનાં દર્શન કરવા જતી વખતે મોટરમાં વાંચવા માટે શશાંકને પુસ્તકો ભેગાં રાખવાં પડ્યાં હતાં. આટલી બધી ઉપાધિ ભોગવ્યા પછી પણ શશાંકને બદલે કોચિંગ ક્લાસમાં શીખવતા છોકરડા જેવા દેખાતા લેક્ચરરને સારા એવા પૈસા આપી ઝાંસી પરીક્ષાના ઉત્તરપત્રો લખવા મોકલ્યો હતો. આ બનાવોનો આઘાત એટલો તીવ્ર હતો કે તેને લીધે શશાંક અભ્યાસ કરવાની સ્થિતિમાં નહોતો. ઘરમાં પણ તે અભ્યાસ કરવાનો જ ડોળ કરતો હતો. ડૉક્ટર થવાની જ નહીં, મેડિકલ કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવવાની પોતામાં ક્ષમતા નથી અને યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા કોઈ બીજા વિદ્યાર્થીની બેઠક પોતે પચાવી પાડી છે તેવી ગુનેગારની લાગણી પણ તે અનુભવતો હતો. પોતે ભોગવેલી માનસિક યાતનાનો બદલો વાળવાનો તેને છાનો આનંદ પણ હતો. છેવટે તેણે કૉમર્સ કૉલેજમાં પ્રવેશ લીધો.

સંતાનો માતાપિતાનો વિસ્તારિત ભાગ નથી, પણ તેમને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, ગમા-અણગમા છે, આગવી રુચિ છે, મહત્ત્વાકાંક્ષા છે તેથી મહત્ત્વના નિર્ણયો લેતી વખતે સીમા, ક્ષમતા અને સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખી તેમને માર્ગદર્શન અને નિયંત્રિત સ્વતંત્રતા મળે તે આવશ્યક છે. પોતાના પૂર્વનિર્ધારિત નિર્ણયો પાળવાનો આગ્રહ-દુરાગ્રહ-હઠાગ્રહ ન રાખનારાં માતાપિતાને ઠંડા કે છાના વિદ્રોહનો સામનો નથી કરવો પડતો. એટલું જ નહીં, પણ શશાંક જેવા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પોટેન્શિયલ-અંતર્હિત શક્તિ મુક્તપણે ખીલવવાની તક મળે છે. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે મળેલી ડિગ્રી-મેડલની જીત છેવટે જીવન-સંગ્રામમાં હાર ન નીપજાવે તેમાં જ ડહાપણ છે.

संवेदनकथा

'ભૂકંપે મને દાટી દીધી હોત તો–'

મણિલાલ હ પટેલ

ભૂકંપે શાણપણનેય શૂન્યમનસ્ક કરી દીધું છે જે ધરતીને અચલ માનીને જીવતરના બધા ખેલ માંડ્યા છે – એ ધરતીમાતા ચલાયમાન થાય અને બધુંય ભોંયભેગું થઈ જાય ત્યાં જિંદગીને ધરપત શાની રહે વારુ! પાલીબાય ડગી ગયા છે, જાણે!

પાલીબાનો એકનો એક દીકરો ઈંગ્લૅન્ડમાં રહે છે – વેલજી ખત્રી ભૂજમાં ડુંગરા જેવડા ઘરમાં એકલા રહેતા વિધવા પાલીબાને વેલજીભાઈ બેત્રણ વાર ઈંગ્લૅન્ડ લઈ ગયેલા પાલીબા ચાહે તો કાયમ ખાતે ઈંગ્લૅન્ડમાં રહી શકે, એવો એમને હક્ક મળેલો પણ પાલીબા તો માંડ છઆઠ મહિના રહેતા ને દીકરાને કહેતા–

'ભાઈ! આપણો મલક ઈ આપણો મલક! મને તો ગેજ઼ ઘર ને ફળિયું સાંભરે છે મને હવે રજા આપો, બેટા! આપણા કચ્છની તો વાત જ નોખી હા કે! મારો જીવ તો એ માટી અને એના મનેખથી હેવાયો તે એને બીજે ગોઠે કેમનું!' દીકરાને માથેમોઢેદિલે હાથ ફેરવીને પાલીબા પાછાં વળતા વિમાન કરતા વાટેવગડે ચાલવાનું વધારે ફાવતું

છેલ્લા બે વર્ષથી તો નિર્ણય કરેલો કે હવે કશે જવું નથી જાણે મનોમન ગાતા હતા, 'વ્હાલો મારો દેશ ' અગવડોમાં સ્વર્ગ જોયું વિલાયત એમને ઠર્યાનું ઠામ નહોતું લાગતું એમને તો 'વ્રજ વ્હાલું રે વૈકુંઠ નહીં આવું–' જેવો ભાવ હતો

પણ ભૂકંપે જૂના ભૂજને 'મોહેંજોદડો' – 'મરેલાનો ટેકરો' બનાવી દીધું હતું એ મરણચીસો, એ બચાવો બચાવોની બૂમો, એ અધારી રાતોનો સન્નાટો અને કાળનો કાગનાદ! લોકોના ફાંફા અને કરિયાદો! પાલીબાનું અડધું ઘર ખાબડી ઊઠ્યું – અડધું ટકી રહેલું ખબર મળતા જ વેલજીભાઈ દોડી આવ્યા

પાલીબાને ઈંગ્લૅન્ડ લઈ જવાનું નક્કી કરીને આવેલા પાલીબા લાચાર હતા વેલજીભાઈ એન ઓ સી મા મહી કરાવવા રજિસ્ટ્રારની કચેરીએ ધક્કા ખાય છે રેશનકાર્ડ કે કશા ડૉક્યુમેન્ટ્સ બચ્યા નથી, ને સરકારે એ વિના પણ કામ કરવાની જાહેરાત કરી છે છતા વેલજીભાઈ પાસે અધિકારી રેશનકાર્ડ માગે છે વેલજીભાઈને થાય છે કે 'આ 'માણસ' છે કે પછી યંત્ર? આ અધિકારીઓનેય સગાવહાલા હશે કે નહીં? એમને લાગણી જેવું કંઈક હશે?' છેવટે વેલજીભાઈની મદદે 'આજતક–' ટીવી ચૅનલનો પત્રકાર આવે છે અધિકારી છેવટે ડરીને કાગળમાં સહી કરી આપે છે! વેલજીભાઈને થાય છે કે 'આવા મલક'માં જીવવું વધારે અઘરું છે!'

પણ પાલીબાનું મન હજી માનતું નથી તૂટેલા ઘરને એ સજળ આંખે જોયા જ કરે છે ધસી પડેલા નળિયા-ભીંતો પર હાથ પસવારતા બેસી પડે છે વેલજીભાઈ પણ ભૂજમાં ગાળેલા બાળપણના વર્ષોને યાદ કરતા ઢીલા પડે છે, પણ બીજી પળે સાબદા થઈ માની નાની પેટી ઉપાડે છે પાલીબા તૂટેલા-ભાંગેલા ખાલી ઘરની સાજી ખડકીને તાળું મારે છે એકબે બચી ગયેલી પડોશી વૃદ્ધાઓને ઘરની ભાળવણ કરતા કહે છે 'હવે છેલ્લી વખતે, કહોને કે મરવા માટે પારકી પ્રજાના પરાયા મલકમાં જવાનું, હે? આ માટી અને આ કાયા અરેરે! હું તો કેવી અભાગિયણ! મરતાય મારા મલકની માટી નહીં પામું! આનાથી તો કાટમાળમાં દટાઈ ગઈ હોત તો ધરઆંગણે કાયા આગ તો પામત ' બાકીના શબ્દો ડૂસકામાં ડૂબી ગયા

ધરતીનું હીર

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ

નશાએ નોતરેલો નાશ

આજે અમારા મિત્રના ભાઈ જીલુભાઈની વાત કરવી છે. આ કિસ્સો ગિનીચ બુકમાં લખવા જેવો છે.

જીલુભાઈ તેમનું નામ. તેઓ નાના હતા ત્યારથી તેમની સાથેનો મારો પરિચય. નાનપણથી જ અફીણના બંધાણી. ધીમે ધીમે અફીણની માત્રા પણ ઘણી વધી હતી. જ્યારે કસુંબો તૈયાર કરવા બેસે ત્યારે તેમની એકાગ્રતા જોવા જેવી. ધ્યાનમાં ઊતરેલો માણસ પણ આટલો ધ્યાનસ્થ ન થઈ શકે. એસ.ટી.માં ડ્રાઈવર તરીકેની નોકરી મળેલી. અફીણ લીધા વિના તો ગાડી ચલાવી જ ન શકે. જો ભૂલેચૂકે અફીણનો નશો ઊતરી જાય તો એક ડગલું પણ ગાડી આગળ ન જઈ શકે, અમુક વર્ષો પછી તો પરિસ્થિતિ એવી આવી કે ગાડી માંડ માંડ કુંડલા પહોંચાડે અને બસ સ્ટૅન્ડ પાસે તેમનો એક મિત્ર ઊભો જ રાખે, તે ગાડી લઈને ડેપો પહોંચાડે અને લથડિયાં ખાતા જીલુભાઈને તેમના મિત્રો ઘરે પહોંચાડે.

અફીણનો નશો ઓછો પડવા લાગ્યો, એટલે માકણ મારવાની દવા આવે છે તે લેવાની શરૂ કરી. તેનાથી નશો વધારે ચડતો હશે તેમ માનવું રહ્યું. શરૂઆતમાં એક ચમચી, પછી બે ચમચી, પછી અડધી બોટલ અને ધીમે ધીમે એક બાટલી ગટગટાવતા થઈ ગયા છતાં તેમને કાંઈ થાય નહીં. બસ, નશામાં ચકચૂર રહે.

શરીરમાં એટલું બધું ઝેર કે બાળકનો જન્મ થયો, પરંતુ બચી શક્યું નહીં. શ્વાસ બહાર કાઢે અને માખી તેમાં આવી જાય તો મરી જ જાય. બે વખત તેમને સર્પ કરડેલા, બંને વખતે બંને સર્પ ત્યાં ને ત્યાં તરફડીને મરી ગયા. પરંતુ જીલુભાઈને કાંઈ થયું નહીં. આ સત્ય બીના છે. જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

અફીણ અને માકણ મારવાની દવા છોડાવવા અમે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. શરૂઆતમાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડી, મક્કમ પણ રહ્યા. દરરોજ ઝાડા ઘણા થાય, પરંતુ અમે દવાથી તે સંભાળી લેતા અને શક્તિ માટે ગ્લુકોઝના બાટલા આપતા. ધીમે ધીમે બંધાણ છૂટી પણ ગયું. પરંતુ આદત સે મજબૂર એટલે પછી જેવા તેમને તેમના સાગરીતો ભેટી ગયા અને હતા ત્યાં ને ત્યાં.

નાની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું. આજે પણ જ્યારે તેમને યાદ કરું છું ત્યારે એમ થાય છે કે આવી સત્ય બીના બીજાને તો કદાચ કાલ્પનિક લાગશે.

સુવાવડ કરાવ્યાનો સુખદ પ્રસંગ

સાવરકુંડલામાં તબીબીનાં શરૂઆતનાં વર્ષો હતાં. દૂરના ગામમાં, જ્યાં સુવિધાઓ ઓછી હોય ત્યાં સ્થિર થઈને દર્દીઓની સેવા કરવાનો મનસૂબો લઈને આવ્યો હતો. અહીં તો ડૉક્ટર એટલે ડૉક્ટર, આંખનોયે હું, હાડકાનોયે હું, દાંતનોયે હું અને ચામડીનો પણ હું. બાળકો અને સ્ત્રીરોગનોય હું જ ડૉક્ટર. હૃદયરોગની સારવાર થતી હોય ત્યાં સુવાવડના કેસ તરફ પણ દોડવું પડે. અલબત્ત, બીજે બધે પહોંચાય પણ સુવાવડના કેસમાં થોડી ચિંતા રહેતી.

કુંડલાથી ૩૦ કિલોમિટર છેટે ફિફાદ ગામ. ત્યાં સુવાવડનો જટિલ કેસ મારે હાથ આવ્યો.

એટલે દૂર સુવાવડના કેસમાં જવાનો આ અનુભવ પહેલો હતો. એ ઘર પાછું મન તાણતું હતું. મનમાં ગભરાટ તો ખરો પણ હિંમત કરીને હા પાડી. માંડ પહોંચ્યા કે નર્સ બહેન તો ત્યાં પહોંચી ગયેલાં. તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કરેલા છતાં પરિણામ આવતું ન હતું.

હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ઘરનું દૃશ્ય જોઈને મન આશ્ચર્ય થયેલું. ફળિયામાં ઘણા લોકો એકઠા થયેલા. સૌના ચહેરા પર ચિંતા દેખાય. મારી રાહ જોવાતી હતી. આવીને મેં પૂછ્યું કે નર્સ બહેન ક્યાં છે? તેમની પાસેથી દર્દીની બધી વિગત જાણી. અમે દર્દી પાસે ગયા. બહેનને મેં તપાસ્યાં. બાળકનું માથું તો બહાર આવી ગયેલું. મનમાં હાશકારો થયો કે ચાલો અડધું કામ તો પતી ગયું. ત્યાં ઊભા હતા તે સૌને કામે લગાડી દીધા. કોઈને કહ્યું પાણી ગરમ કરો, કોઈને સાધનો ગરમ કરવાનું સોંપ્યું. સરળતાથી સુવાવડ થઈ ગઈ. નદ વેર આનંદ ભયો. જોતજોતામાં આખા શહેરની વાહવાહ થઈ ગઈ. "ડૉક્ટર આવ્યા અને એક મુશ્કેલ સુવાવડ ગણતરીના સમયમાં આસાનીથી કરાવી." વાત સાથે ગામમાં કેટલાંય ગઈ. મને મફતનો જશ મળી ગયો.

માન આશ્ચર્ય સાથે હું ઘર પાછો ફર્યો. મારા પત્નીને આ મજાની વાત કરી અને અમે ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

આ સુવાવડ કરાવ્યા પછી કુદરતી મારામાં આત્મવિશ્વાસ ઘણો વધી ગયો. એ પછી તો ૧૫૦૦-૨૦૦૦ સુવાવડો કરાવી હશે. કોઈકને જ 'સિઝેરિયન' માટે શહેરમાં મોકલવા પડ્યા હશે. હવે બધી નાર્મલ સુવાવડો જ થતી. આજે 'સિઝેરિયન' વધારે પ્રમાણમાં થાય છે!

પરોપકારી જીવ

દિલાવરી નાથ કે રંકના ભેદ પાડતી નથી. નવ્વર માગન જે ન આપી શકે તે સામાન્ય માણસ પાસેથી મળતું હોય છે. દિલની દિલાવરી હાવી તે ઈશ્વરની આપેલી ભેટ છે.

સોના તેનું નામ. દૂબળી, પાતળી, હાથે, મોટ, ગળ, રૂપાળા, એવી ૧૬-૧૭ વર્ષની છોકરી. હજુ તેણે જીવનના આનાપાટા નહીં જોયેલા. મીઠું મીઠું બોલે ત્યારે ફૂલ ઝરે. નાનું એવું તેમનું ઘર. તેના લત્તામાં કોઈ માંદું હોય તો તેની સેવા કરવામાં લાગી જાય. કોઈને દવાખાને લઈ જવાના હોય તો સોના તૈયાર થઈ જાય. આજુબાજુના લોકોનું કાંઈ કામ હોય તોપણ ઘરે જઈને કરી આવે. પરોપકારી જીવ. અમારે ત્યાં દૂધ દેવા આવે એટલે અમારી જાણીતી.

રવિવારનો દિવસ હતો. સૂર્યનારાયણ ધીમે ધીમે ઉપર ચડતા હતા. મારે આજે રજા હોઈ હું ઘરમાં જ હતો. બારણાને અઢેલી સોના મારા પત્ની સાથે વાતો કરી રહી હતી. કોઈ વસ્તુ લેવા આવી હોય તેવો અણસાર મને આવ્યો.

હું તેમની વાતમાં ભળ્યો. મેં પૂછ્યું "સોના બેટી, કેમ આવી છો?" તેણે વાત આ પ્રમાણે કરી, "મા'બ, એક ખેડૂત તેના બળદ ખાટકીને વેચે છે. એ વાત મેં સાંભળી." મેં કહ્યું "આવો મારો બળદ ખાટકી વાડે ન જવા દેવાય." અમે ખેડૂતભાઈને બળદ ન વેચવા વીનવ્યો. ખેડૂતે વાત કરી કે પૈસાની ખૂબ જરૂર છે. મજબૂરીથી આ કામ કરવું પડે છે. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ગળગળો થઈ ગયો.

સોનાની સ્થિતિ પણ સામાન્ય. દૂધના દૈયા ભરે. આગળપાછળ અમારી પાસેથી ૨૦૦-૫૦૦ રૂપિયા લઈ જાય અને તેમનું ગાડું ચાલ્યા કરે. "બાપા, આ બળદ આપણ લઈ લ્યો અને રૂ. ૧૧૦ આપી દો. હું બહેન પાસેથી જઈને પૈસા લાવી દઉં છું. પછી આપણે ગૌશાળામાં મૂકી આવીશું."

સોના મારા પત્ની પાસે પૈસા લેવા આવી હતી. બન્ને વચ્ચે સારી દોસ્તી. સોનાને

અમારા પડોશી પણ કુટુંબ સહિત આવતાં અને કુદરતની અમે મહેફિલ માણતાં. આ રીતે વૃક્ષાચ્છાદિત સક્કરબાગ પણ જોવાની અનેરી મજા માણી છે. આવકની ખેંચને કારણે બા સીવણકામ શીખેલાં. અમારાં વસ્ત્રો સીવે. માદરપાટ લઈ આવીને જુદા જુદા રંગમાં બોળીને પછી તેમાંથી ફૉક, ચણિયા, બ્લાઉઝ વગેરેની કોર મારાં મોટાં બહેન ભરે અને અનોખાં વસ્ત્રો અમે હોંશે હોંશે પહેરીએ. કુટુંબનું હું પાંચમું છેલ્લું સંતાન. તેથી લાડકોડ ઘણાં મળે. મારી બા સવારે ચાર વાગે ઊઠે. પૂજાપાઠ કરે અને પછી બધાં બાળકોને નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં ગાઈને ઉઠાડે. મીઠી નીંદર આવતી હોય, સંગીત રેલાતું હોય અને બાનો પ્રેમાળ હાથ ફરે પછી અમારે સ્વર્ગની જરૂર રહે ભાઈ? બા રાત્રે હીંચકા ઉપર બેસીને 'બાપજી પાપ મેં કવાણ કીધાં હશે, નામ લેતાં તારું નિંદ આવી' ગાય અને પાંપણમાં ઊંઘનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય. તે વખતે હીંચકો અમારા ઘરનું સિંહાસન હતો.

ભણવામાં પહેલા ધોરણથી તે છેક સુધી હું પ્રથમ કે દ્વિતીય નંબર લાવતી એટલે પછી બાની નીચે ભણવાનો અવસર ન મળ્યો અને મને પણ હાશકારો થયો. શિક્ષિકા તરીકે બા કડક વધારે એટલે ઘરમાં આદર્શ શિક્ષક તે મોટા ભાઈ (પિતાજી) પ્રેમથી ભણાવે. ઑફિસમાં ઓવરટાઈમ કરીને આવે તો પણ જમીને સરસ મજાની પરીની વાર્તા કહે, દેશના સમાચાર આપે અને પછી તેઓ સૂઈ જાય.

જૂનાગઢ ઐતિહાસિક શહેર એટલે રાણકદેવી રાખેંગારની વાત મારી બા અમને હોંશે હોંશે કહે.

પહેલા ધોરણમાં મારો ગોઠિયો વીરજી નામનો હરિજન છોકરો હતો. ભણવામાં મારો હરીફ. મોઢા પર શીળીનાં ચાઠાં. મારી સાથે તેની દોસ્તી જામતી. વીરજી કરતાં મારા શિક્ષિકા બહેનની હું વધુ લાડકી. એટલે તે ચિડાય. એક વખત મારી બાને મેં વીરજીની વાત કરી તો બા કહે, 'તું તેના ઘેર જા અને જોતો ખરી એ લોકો કેવી રીતે રહે છે?' હું તો હરિજનવાસ શોધતી શોધતી તેના ઘેર ગઈ. સાથે મારી સખી શોભના હતી. જોયું તો મન તરબતર થઈ ગયું. દીવો બળે. ગારવાળું ચોખ્ખું ઘર. તુલસીનો ક્યારો. કાચું માટીનું મકાન પણ સ્વચ્છતા મહેકે બધે. વીરજી દેખાયો, શરમાયો, બોલ્યો નહીં, પણ તેના માતાપિતાએ અમને આવકાર્યો. પહેલું ધોરણ ભણી વીરજીએ અભ્યાસ છોડ્યો અને દાતણ વેચવાનો ધંધો શરૂ કર્યો. મારા રસ્તે અચૂક આવે અને હાસ્ય સાથે દાતણ હળવેકથી માગે. હું તે વખતે છોકરાનાં વસ્ત્રો પહેરતી. વીરજી સાથેની આત્મીયતા એક સ્મરણચિહ્ન તરીકે રહી. મારા બાળમનમાં વિચાર આવ્યો કે ગરીબીને લીધે તેને શિક્ષણ છોડવું પડ્યું. મારી બાને હરિજન પ્રત્યે અણગમો નહીં.

તે વખતે ઘરમાં શ્રમના પ્રતીકરૂપે રેંટિયો હતો. બા રેંટિયામાં સૂતર કાંતતા ગાય,

'રેંટિયે લેજો બાપુજીનું નામ,
રેંટિયો દીનતણો રે દાતાર.'

પછી અમે નડિયાદ આવ્યાં. જૂનાગઢ છોડ્યું; ગરવો ગિરનાર, મારી શાળા, રંગમહેલ, વીરજી, ઉપરકોટ, સક્કરબાગ, પરીતળાવ વગેરે ચિરંજીવ રહ્યાં શૈશવની સ્મૃતિમાં. નડિયાદમાં છ ગામના દેસાઈઓ અને અમીનો રહે. પૈસાપાત્ર પણ ખરા અને મહેનતુ પણ ખરા. જૂનાગઢનાં નાગરોનાં રૂપ, સૌંદર્ય અને બોલવાની મીઠાશવાળી વાકછટા આગળ નડિયાદનાં લોકો થોડાંક બરછટ લાગ્યાં. પછી તો આ નગરનું એવું ઘેલું લાગ્યું કે ના પૂછો વાત. નડિયાદનાં લોકો માયાળુ, મમતાળુ અને લાગણીભીનાં હતાં. સરદાર પટેલના જન્મસ્થાનના નગરના લોકો બહાદુર અને નિર્ભય હતા. મારી બાએ રાત

જાગીને મારા માટે બાળવિશ્વ નીવી આપ્યો નાના નાના કંકામાંથી ભાતીગળ સ્વિતન ફ્રોક સીવું મગન ખાવાની ઇચ્છા થાય તો ગતે બનાવી આપે નતાનો પર તેમને અપૂર્વ પ્રીતિ હતી

વિચારે ઊંચા હતા મારા બા ગાંધીજી અને વિનોબાના લખાણો વાંચતા વાંચવાનો ઘણો શોખ તેઓ નાહ્ય પછી ઓટલા પરિપદમાં બેને તો શાક લઈને જાય અને કોઈ પણ ધાર્મિક વાર્તા પાડોશીઓને કહે બધા એકચિત્તે સાંભળે મારી બા આ રીતે ઘણાને ગમે ભક્ત ધ્રુવ સતી સાવિત્રી કે અનસૂયાની વાત કહેતા તેઓ પ્રસન્ન બની જતા મારા મોટા ભાઈ ગવિરાગે 'નળાખ્યાન', 'કુંવરબાઈનું મામેરું' વગેરે ભાવવાહી રીતે ગાય અને સમજાવતા જાય આમ તો 'સુદામાચરિત્ર' તેમને ખૂબ ગમતું

બદલી થવાથી અમે ભાઈ હૈ નડિયાદ છોડ્યું અને વડોદરા આવ્યા વડોદરા સંસ્કાર નગરી, શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું અને શોખીન જીવન અમે ફતેગંજમાં એક રૂમ રસોડામાં શરૂઆતમાં રહ્યા મકાન ભાડે મેળવવાની તકલીફ હતી દર અઠવાડિયે શ્રી અરવિંદ કેન્દ્રમાં જવાનો અમારે નિયમ થઈ ગયો હતો તે વખતે બાજવાડામાં શ્રી છોટુભાઈ ભટ્ટના ઘેર શ્રી અરવિંદ કેન્દ્ર હતું, આમ શ્રી છોટુભાઈ ભટ્ટનો પરિચય થયો બાને શ્રી અરવિંદના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' વાંચવાની હોંશ 'સાવિત્રી' વિશે સુંદરમ પુરાણીએ લખ્યું છે તે અધ્યાત્મ રંગ રંગાયેલી સાહિત્યિક ભાષા છે, છતાં મારી બા તે હોંશે હોંશે વાંચતા, સમજતા તેમની રીતે

મારી બાને અને મારા મોટા ભાઈને સુંદર ચલચિત્રો જોવાનો શોખ હતો 'મધર ઇન્ડિયા', 'ભરત મિલાપ', 'સંપૂર્ણ રામાયણ', 'દહેજ', 'છોટી બહૂ', 'ટુ કિંગ ઇન આફ જાપાન', 'જાગૃતિ' અમે સાથે કુટુંબ ચલચિત્રો જોતા અને તેની ઊંડી છાપ અમારા બાળમાનસમાં પડતી શરદબાબુની નવલકથાઓ તમને વાંચવી ગમતી, પણ 'વિરાજવહુ' વાંચતા તમની આંખોમાં આંસુ ઊભરાય

મને યાદ આવે છે પન્ના નાયક 'સ્મૃતિભ્રમ' કાવ્યમાં તમારે લખ્યું છે

'શ્રીનાથજીને સિંહાસનેથી
મરક મરક હસી
આશીર્વાદ દેતા બા !
મારી દૃષ્ટિનો આ સ્મૃતિભ્રમ તો નહીં હોય?'

મારી બા આજે હયાત નથી છતાં તેમનું અસ્તિત્વ એક યા બીજે સ્વરૂપે મારી આસપાસ વીંટળાયેલું રહે છે

— ભારતી ભટ્ટ

○

(પ્રતાપ ભૂતા સંપાદિત 'મા વહાલી માત સપ્તકના' ગ્રંથમાંથી તારવી થોડીક પંક્તિઓ નમૂના રૂપ નીચે આપી છે)

સૂકામાં સુવાડે, ભીને પોઢે પોત,
પીડા પામુ પંડે, તજે સ્વાદ તો તે,
મને સુખ માટે કટુ કોણ ખાતુ?
મહા હેતવાળી દયાળી જ મા તું!

— દલપતરામ કવિ

ધરેખાત મા-પુત્ર સંબંધ કેવો,
ધરે જાણવો પૃથ્વી ને વૃક્ષ જેવો!
કૃતઘ્ની છતાં પ્રેમ તો આપતા જી,
વળાએ નહીં પાડ માયાળુ માજી

— નર્મદાશંકર દવે (નર્મદ)

માવુ ઉછાળી હુ લાત રે
ખાવુ તમ તેમ થઈ રળિયાત રે,
કોણ મીઠાં લેતુ મુખ
પામી મહાસુખ તે તો તુ જ માવડી

— નવલરામ પંડ્યા

મીઠાં મધુ ને મીઠા મેહુના રે પાન,
એથી મીઠી તે મોરી માત રે,

જનનીની જોડ સખી! નહીં જડે રે લોલ...
અમીની ભરેલ એની આંખડી રે લોલ,
વ્હાલનાં ભરેલ એનાં વેણ રે - જનની જોડ...
વરસે ઘડીક વ્યોમવાદળી રે લોલ,
માડીનો મેઘ બારે માસ રે - જનની જોડ...

– દામોદર ખુ. બોટાદકર

આભના વર્ણથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
આભના ભેદમાં જોતી દૃષ્ટિ તે તાહરી વડી...
પ્રારબ્ધી પુણ્યશાળી, ને પાપ-પાવનકારિણી;
ધૈર્ય, ગાંભીર્યથી ધીંગી, દેવી! તું દુખહારિણી.

– ન્હાનાલાલ દ. કવિ

પ્રથમ પ્રણામ મારા માતાજીને કહેજો રે
માન્યું જેણે માટીને રતન જી,
ભૂખ્યાં રહી, જમાડ્યાં અમને, જાગી ઊંઘાડ્યાં,
એવા કાયાનાં કીધલાં જતન જી.

– રામનારાયણ વિ. પાઠક

અહો, મા તે મા! બીજા વનના વા!...
અહા! એ તો મા, સુણી ધાતાં ઘા;
શૂરાંપૂરાં બા ઝીલે આડા ઘા,
મીઠી નજરે મા ઠારે દીલના ઘા.

– જન્મશંકર બૂચ 'લલિત'

આગધાર્યા આવી પડે ઘટમાં દુ:ખના ઘા
નાભિથી વેણ નીકળે, મોઢે આવે મા

– પિંગળશી મે. ગઢવી

સુખ દીઠે મટે, હેત પસારે હાથ,
અમી ઝરતી આંખડી: ઈ મંગળ મૂર્તિ માત.

– હિંગોળદાન નરેલા

હાલરડું એટલે
મા નામના
પ્રદેશનું રાષ્ટ્રગીત

– મદનલાલ અંજારિયા 'ખ્વાબ'

મા, મને કક્કો શીખવાડ...
મા, પેલા તડકાનો રંગ કેમ પીળો ને
છાંયડાનો રંગ કેમ લીલો?
ગાંધીજીને કેમ ગોળી મારી ને
ઈસુને કેમ જડ્યો ખીલો!

– મુકેશ જોશી

ઊડી ગયું પંખી અને ટહુકો ગયો રહી,
લો, ઘૂઘવે દરિયા લૂના માના ગયા પછી

– લાલજી કાનપરિયા

બા, સ્ત્રીના દરેક રૂપમાં મેં તને શોધી છે.
તને શોધવી છે એટલે સ્ત્રીને ધિક્કારી નથી શકતો,
તું મળતી નથી એટલે સ્ત્રીને, ચાહી નથી શકતો.

– મધુકર ઉપાધ્યાય

ભલે પચાસની કોરે પહોંચ્યો માનતી દુનિયા
નમાયાની દશા આજે પરખાઈ ગઈ માડી!
ભલે સંસારના પ્રીતિ-પ્રવાહો પૂરતા પ્રીછ્યા,
પરંતુ મેઘમાલા તે તાણી રેખાઓ ગઈ, માડી!
કલશ, ધ્વજ, શિખર ને મંદિર મૂર્તિ છે બધાં સાબૂત
હતી આધારશીલ તે સહજ હાલી ગઈ માડી!

– ઉમેશ કવિ

જિંદગી પણ કેવી કમાલ છે!
પહેલાં
આંસુ આવતાં ત્યારે,
બા યાદ આવતી;
ને આજે બા યાદ આવે
ને આંસુ આવી જાય છે.

– રમેશ જોશી

માતા વિના સૂનો સંસાર,
નમાયાંનો શો અવતાર
સુરભી મરતાં જેવું વચ્છ,
જળ વીણ જેવું તલફે મચ્છ,
ટોળા વછોઈ જેવી મૃગલી,
મા વિના દીકરી એકલી.

– પ્રેમાનંદ

'સ્વસ્થમાનવ' સંકલન : ચિ. મી. શાહ

જોયેલું ને જાણેલું

એ જ પ્રાર્થના

સરકારે પેન્શનરોને બેન્કો દ્વારા પેન્શન મળે તેવી સવલત કરી આપી છે, પણ બેન્કોય સરકારી ખાતાથી ઊણુ ઊતરે તેવુ તંત્ર નથી પરંતુ આજે જે વાત લખુ છુ તે છે એક કૂણા હૃદયવાળા બેન્ક અધિકારીની

બેન્કના કાઉન્ટર સામે બેઠક છે તે પર બેઠી બેઠી હુ મારા ચેકની સ્લિપ ભરતી હતી તે સમયે મારી બાજુમા બેઠેલા માજીને ડૂસકુ ભરતા મે સાંભળ્યા મે તેમને પૂછ્યુ 'કેમ મા, આમ રડો છો શુ કામ? કોઈએ તમને કાંઈ કહ્યુ? તમારુ અપમાન થયુ?'

આ વૃદ્ધાએ પોતાની વાત કહી ''બહેન! તમારા ભાઈનુ અહીં પેન્શન આવે છે ત્રણ દી પહેલા તેમને પેરેલિસિસનો એટેક આવેલ છે તેથી તેમનુ જમણુ અંગ આખુ ધ્રૂજે છે મને આ ચેક તેમણે લખી આપ્યો છે અને આ રસીદ પણ આપી છે સા'બને બતાવી તો કહે કે ચેકની સહીમા ફેર આવે છે તેથી પૈસા ના આપુ! બહેન, અત્યારે તો હુ છેક ચાર માઈલ દૂરથી આવી છુ હવે મારામા તાકાત રહી નથી અને પૈસાય નથી, તે વિચારે રડી પડાયુ બેન્કના નિયમ હોય એમા સા'બનો પણ શુ વાંક?''

'બહેન, તમે બીજા કોઈ અધિકારીને મળ્યા કે નહીં?' મે પૂછ્યુ

'ચાલો, હુ તમને કંઈક રસ્તો કરી આપુ' એમ કહી હુ તમને અધિકારી પાસે લઈ ગઈ અધિકારીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહ્યુ 'જુઓ બહેન, આ સરકારી કામકાજ કહેવાય તેઓ તેમના પતિને લઈ આવે અને ખરાઈ કરાવી આપે પછી પૈસા મળે'

નિયમો કેવા જડ હોય છે તેની મને ત્યારે ખબર પડી થોડી વારે બેન્કના એક બીજા અધિકારી આ વાતમા સામેલ થયા તેઓ હિન્દીભાષી હતા નામ હતુ – શર્માસાહેબ તેઓએ આ કેસ હાથમા લીધો અને તેમના ટેબલ પર લઈ ગયા તેઓને ગુજરાતી સમજવામા તકલીફ પડતી હતી તેથી તેમને પાસેના ઈન્ટરનલ ફોન પર વાત કરી કોઈ પાઠકસાહેબને બોલાવ્યા માજીને બાજુમા બેસાડ્યા પાણી પાયુ ચા પણ મગાવી તેમની નમ્રતા અને મદદરૂપ થવાની વાત તેમના ચહેરા પર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી મને તો આ પ્રશ્ન કેમ ઉકલાય છે તેમા રસ હતો તેથી માજી સાથે હુ પણ બેઠી

થોડી વારે પાઠકસાહેબ આવ્યા શર્માસાહેબે પોતાની રીતે આખો કેસ તેમને સમજાવી દીધો અને પાઠકસાહેબે પોતાની કાર્યવાહી શરૂ કરી દીધી અને પાંચસાત મિનિટમા તેઓ આવ્યા અને કહ્યુ 'મા, ચાલો તમારા ઘરે આપણે જવાનુ છે' માજી મૂંઝાયા અને બોલ્યા 'સાહેબ, મારી પાસે એક પૈસો પણ નથી, કેમ કરીને જઈશુ?'

'મા, તમે શુ કામ ચિંતા કરો છો પાઠકસાહેબ સાથે છે ચાલો હુ પણ તમારી સાથ આવુ છુ' મે કહ્યુ

બહાર નીકળી રિક્ષા કરી અને બેઠા ત્યારે પાઠકસાહેબે કહ્યુ 'મા! ચીકુ, સંતરા કે પપૈયુ લઈ જવુ છે? દવા લેવાની હોય તોપણ કહો, આપણે લઈ લઈશુ!' હુ તો જોતી જ રહી,

'પૈસાની ચિંતા ના કરતાં હોં!.'

અમે રિક્ષામાં માના ઘરે પહોંચ્યાં. ઘરે બાર વર્ષની દીકરી દાદા પાસે બેઠી હતી. તેની મા નાના છોકરાને તૈયાર કરી નિશાળે મોકલવાની તૈયારી કરતી હતી. દાદાને ગ્લુકોઝનો બાટલો ચડતો હતો તે ધીમે ધીમે બોલતા હતા: 'બેટા, તારી મા આવી?' ત્યાં અમે ઘરમાં પગ મૂક્યો અને માએ કહ્યું: 'બૅન્કમાંથી 'સા'બ આવ્યા છે. તમારી સહીમાં ઠેકાણું નથી રહ્યું. આજ તો હેરાન હેરાન થઈ ગઈ.' 'મા, તમે ધીરજ રાખો. સાહેબ સાથે છે પછી તમે શું કામ ચિંતા કરો છો?' મેં કહ્યું. અને થોડી વારમાં આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈ ગયાં.

પાઠકસાહેબે દાદાનો હાથ પકડીને પંપાળ્યો. દાદાએ કહ્યું: 'કોણ છે ભાઈ? મને સારું લાગે છે. ભગવાન તારું ભલું કરે.'

'દાદા, એ તો બૅન્કવાળા કર્મચારી છે. તમને જોવા આવ્યા છે' માએ કહ્યું.

થોડી વાર રહીને સાહેબે દાદાનો હાથનો અંગૂઠો લઈને ચારપાંચ જગ્યાએ (સહીની જગ્યાએ) લઈ લીધો. આમ કાર્યવાહી પૂરી કરીને પાઠકસાહેબે માના હાથમાં રૂપિયા ૧૦,૦૦૦ની થપ્પી મૂકી દીધી. દાદાએ તે તરફ નજર કરી અને તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે જોઈ માજી અને દીકરી રડવા જેવાં થઈ ગયાં. માજી બોલ્યાં: 'સા'બ, ભગવાન તમને લાંબી આવરદા દે અને ખૂબ ખૂબ સાજાનરવા રાખે!'

'મા, આ તો મારી ફરજ હતી તે હું પૂરી કરું છું. કાંઈ નવું નથી કરતો'.

મારી આંખ સામે આવું દૃશ્ય પહેલી વાર ખડું થતાં મારું મન પણ ભરાઈ આવ્યું. મેં મારી પર્સમાંથી પચાસની નોટ કાઢીને સાહેબના હાથમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં મા બોલ્યાં: 'બહેન રે'વા દો, એમ કહી ૧૦,૦૦૦નું બંડલ તોડી સો સોની બે નોટ કાઢી પાઠકસાહેબના હાથમાં મૂકી.'

પાઠકસાહેબે આ બે નોટ લઈ દાદાના પગ પાસે મૂકીને બોલ્યા: 'મા, દાદાની સારી સારવાર કરીને જલદી સાજા કરો એ જ મારી પ્રાર્થના છે અને બૅગ લઈ ને સડસડાટ કરતા બહાર નીકળી ગયા.

— જ્યોતિ મનસુખભાઈ ભટ્ટ

○

વિશ્વાસ

વર્ષ ૧૯૮૬ના પ્રારંભમાં મારી બદલી અમારી બૅન્કની ભરૂચ શાખાના સિનિયર મૅનેજર તરીકે ભરૂચ થઈ.

ઑફિસનું કામકાજ સંભાળ્યું. કામકાજની પ્રગતિ સાથે સમય પસાર થતો હતો. બૅન્કમાં નવા નવા લોકોને મળવાનું, નવું નવું કામ કરવાનું અને લોકોની સર્વ સમસ્યા માટે નવા નવા માર્ગ શોધી સમાધાન કરવાનું મને ગમે. ઘણી વાર એમ લાગે છે કે આ અજાણ્યા આપણને કેવો આનંદ આપે છે!

એક દિવસ સવારે ઑફિસકામ શરૂ થઈ રહ્યું હતું ત્યારે કોર્ટના બે બેલિફ (અદાલતના હુકમનો અમલ કરાવનાર પોલીસ) આવ્યા અને માહિતી આપી કે જે મુસ્લિમ બિરાદર સામે કેસ થયો હતો તે અમારી બૅન્ક જીતી ગઈ છે અને કોર્ટે ડિક્રી (હુકમ) પાસ કરેલ છે માટે તેમના કહેવા પ્રમાણે મારે બેલિફ સાથે જઈ બૅન્કના દેવાદારના ઘરનો બધો માલસામાન વેચી બૅન્કના રૂપિયા પ્રાપ્ત કરવાના હતા.

મેં મારા એક મુસ્લિમ સ્ટાફને સાથે લઈને બેલિફ જોડે જવાનું નક્કી કર્યું. અમે લોનના હપતા ન ભરનાર દેવાદાર બિરાદરના ઘેર જઈ રહ્યા હતા, ત્યાં રસ્તામાં જ તે ભાઈ અમને મળી

તમના દેખાવ પરથી જ તેમની હાલત થતી હતી મે તથા અદાલતના બેલિફે અદાલતના તથા બૅન્કના નિર્ણયથી હિતગાર કર્યા અને કહ્યુ કે, તમ સાથે ચાલો, તમારા ઘેર જઈ તમારા ઘરનો સામાનસામાન બૅન્કની રકમ વસૂલ કરવા નીકળ્યા છીએ તે દેવાદાર બિરાદર પણ કાયદાના સ્નાતક અને કાયદાકીય સર્વ બાબતના માહિતગાર પરિસ્થિતિનો તાગ પામી તેમણે રસ્તા પર પોતાની વાત શરૂ કરી, 'સાહેબ, તમે જે કઈ નીકળ્યા છો તે કાયદેસર છે અને તેમ કરવા તમને હક અને અધિકાર પણ છે પરતુ મારે એટલુ જ કહેવુ છે કે હુ હાલ નોકરીધધા નાનો છુ મારી પત્ની અને મારા બાળકોનં ભાવવાનુ પણ મુશ્કેલ છે ઘરની હાલત એવી અમે રસ્તા પર આવી જઈએ અને તમે બધો જ સામાન વેચી નાખો તોપણ તમારી પૂરી રકમ નહી મળે મારો આ રોટીનો કાળ છે ચારે તરફથી મને નિરાશા જ પરતુ મને મારો ઈમાન વહાલો છે હુ ખાતરી આપુ છુ કે મને જ્યારે નોકરી ત્યારે હુ ચોક્કસ બન્કનુ દેવુ ભરી દઈશ તમારી મરજી '

તેની કરુણ કથા સાભળી મને પણ લાગ્યુ કે, ત્યારે સઘળ પડે છે' — તે આન નામ મત્ત, મારામા રહેલ મૅનેજર મને દિશાસૂચન હતો કે મારે કાયદેસર પગલા તો લેવા જ જો હુ આ કાયદેસરના પગલા ન લઉ દેણુ ન ભરાય તો જવાબદારી મારો ગણાય સમયે 'માણસ' તરીકે — મનેજર તરીકે મને વિચાર આવ્યો કે એ બિરાદરની , બાળકો સૌને રસ્તા પર મૂકી તેમનો બધો ભરબજારમા લિલામ કરી હુ તેમને મકાનહીન કરીશ અને એ તો દેણદાર અને વચ્ચેના સબધની વાત થઈ પરતુ માણસ માણસ વચ્ચેના સબધનુ શુ? આ વિચાર પણ મને એટલા માટે આવ્યો કે તે મુસ્લિમ બિરાદરની લાચારી હોવા છતા તેની વાતોમા અને ભાવનામા મને પ્રામાણિકતા પ્રતીત થતી હતી

તરત જ મે નિર્ણય લઈ રસ્તા પર મળેલ તે બિરાદરને બીજે દિવસે બૅન્કમા આવવા સૂચવી અદાલતના બેલિફને પાછા મોકલ્યા ઑફિસ જઈ વકીલ સાથે વાતચીત કરી, તેની સલાહ લઈ, ડિક્રીનો સમય બાર વર્ષનો હોઈ તેનો તાત્કાલિક અમલ કરવાનુ માડી વાળ્યુ

બીજે દિવસે વાતચીત થયા અનુસાર પેલા ભાઈ બૅન્કમા આવ્યા પરસ્પરની વાતચીતથી તેમને રાહત આપતા મે કહ્યુ કે તમે નોકરીધધા માટે પ્રયત્નશીલ રહો અને આવક શરૂ થાય ત્યારે બૅન્કની રકમ પરત કરવાનુ શરૂ કરશો તે ભાઈએ મને ફરી ખાતરી આપી અને આભાર માની વિદાય થયા એક ઊડા વિશ્વાસ સાથે મે આ જોખમ લેવાનુ પસદ કર્યું

આ પ્રસગ બાદ આઠદસ મહિના વીતી ગયા ત્યારે એક દિવસ એવુ બન્યુ કે ભરૂચ જવા માટે હુ વડોદરા સ્ટેશન તરફ જઈ રહ્યો હતો ત્યારે મને પાછળથી કોઈ ભાઈનો જોર જોરથી બોલાતો અવાજ સભળાયો, 'સાહેબ, સાહેબ, ઊભા રહો, સાહેબ!' મને એ અવાજ મારી માટે અસબદ્ધ લાગતા હુ તો આગળ ચાલતો રહ્યો થોડી વારમા તે ભાઈ મારી સામે આવી ઊભા રહ્યા અને કહ્યુ 'સાહેબ, મને ઓળખો છો?' મે કહ્યુ 'કઈ યાદ નથી આવતુ ' તે ભાઈ બોલ્યા 'સાહેબ, હુ એ જ માણસ છુ, જેના ઘેર તમ ડિક્રી બજાવવા જતા હતા અને મારી વાતમા વિશ્વાસ રાખી, ડિક્રી બજાવવાનુ મુલતવી રાખી મારી આબરૂને બચાવી લીધી હતી તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર હુ તો ખાસ એટલા માટે તમને મળવા દોડ્યો કે તમને જણાવુ કે મને

ન્યાયાલયમાં નોકરી મળી ગઈ છે. અને આવતા મહિનાથી હું બૅન્કની લોનનાં નાણાં નિયમિત પરત કરતો રહીશ.' મેં પણ તેને નોકરી મળવા માટે ખુશી વ્યક્ત કરી અને તેની પ્રગતિ થાય તેવી શુભ કામના વ્યક્ત કરી. સમય પસાર થતાં તેના રૂપિયા તેના લોન ખાતામાં જમા થવા શરૂ થયા. મને આ વ્યક્તિ પ્રામાણિક દેવાદારના પ્રતિનિધિ સમાન લાગતો હતો. આજે બૅન્ક પાસેથી લોન લઈ કેટલાક લોકો બૅન્કના, એટલે કે સમગ્ર પ્રજાનાં નાણાં, પરત ભરતા નથી. આવી પાછી ન ભરાતી સૌ જાહેર બૅન્કોની લોનની લગભગ ડૂબી ગયેલ રકમ અંદાજે રૂપિયા ત્રેપન હજાર કરોડ જેટલી આજે થાય છે. આવી નાદારી બદલ તેમને શરમ-સંકોચ હોય તેવું લાગતું નથી. ત્યારે મને પ્રામાણિકપણે પ્રજાનાં નાણાં પ્રજાને પરત કરવાનો નિર્ધાર કરનાર આ વ્યક્તિ યાદ આવી જાય છે. એમનો દાખલો કેમ ઓછો અનુસરાતો હશે!

– રસિક વાણજારા

O

શિક્ષકજન તો તેને કહીએ...

સને ૧૯૪૬ની સાલમાં હું પ્રાંતીજ હાઈસ્કૂલના મૅટ્રિક(ધો. ૧૧)ના વર્ગમાં ભણતો હતો. પ્રિન્સિપાલ ડૉ. જી. આર. લાગુ સાહેબ હતા. તે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ. સાદાઈનો નમૂનો. કચ્છ મારેલું ઢીંચણથી થોડુંક નીચું ધોતી પહેરે; કૉલર વગરનું સફેદ ખમીસ, ઉપર વાદળી કોટ અને માથે કાળી દીવાલવાળી ટોપી. પગમાં સ્લીપર-બૂટ. હાથમાં નેતરનો હાથો વાળેલી લાકડી રાખે. ભાડાના મકાનમાં પહેલે માળે રહે. બેસવા માટે ચટાઈ, ગાદીતકિયાનો જ ઉપયોગ કરે. તંદુરસ્તી ઘણી સારી. ઘણા જ નિયમિત. ચોમાસું હોય, વરસાદ અને વાવાઝોડું હોય તોપણ તે સ્કૂલ છૂટ્યા પછી નિયમિત ફરવા જાય. બીમારીની રજા તેમણે જીવનમાં કદી લીધી ન હતી. એકલા રહે. વૅકેશનમાં વતનમાં જાય.

મૅટ્રિકના વર્ગના બધા વિદ્યાર્થીઓને તેમણે જણાવેલું કે રાતના ૮થી ૧૦ તેમના મકાને તેઓ ફ્રી કોચિંગ ક્લાસ ચલાવશે. જે વિદ્યાર્થીઓને આવવું હોય તે જરૂર આવે. તે વખતે વીજળીના દીવા નહીં તેથી જણાવેલું કે જે ફાનસ લઈને આવી શકે તે ફાનસ લઈને આવે. તે સમયે કોડિયાં અને ફાનસોથી વાંચવું પડતું. કેરોસીન મેળવવા લાઈનો લાગે અને લાઈનમાં એક શીશો કેરોસીન મળે. આમ, પાંચેક ફાનસો આવે અને વિદ્યાર્થીઓ ફાનસની આજુબાજુ ગોઠવાઈ જાય. તૈયારીમાં તેઓ જુદા જુદા વિષયોની નોટ્સ ખાસ લખાવતા. તે જણાવતા કે, "મારી હાઈસ્કૂલનું પરિણામ ઊંચું આવે તે જ મારી અપેક્ષા છે." આખું વર્ષ તેઓ આવી અમને તૈયારી કરાવતા. દર વર્ષે આજ ક્રમ ચાલુ રહેતો. આવા નિઃસ્વાર્થ અને સેવાભાવી શિક્ષકો માટે સ્વાભાવિક રીતે પૂજ્યભાવ પેદા થાય જ. હાલની દૂષિત શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ વિશે બધાંને ખબર છે. એમાં પણ કેટલાક દીવાઓ પ્રકાશ પાથરી રહ્યા છે. પવિત્ર ગણાતું શિક્ષણક્ષેત્ર આજે પૈસાને લોભે દૂષિત બન્યું છે. શિક્ષણક્ષેત્રનાં દૂષણો દૂર થાય તે ખૂબ જરૂરી છે.

(આણંદ) – ભોગીલાલ જી. સોની

O

દાક્તરી કામગીરી

ડિસેમ્બર-૨૦૦૦ના અંકમાં જ્યોતિબહેન થાનકીની પ્રેરણાસભર વાર્તા 'વિજય' વાંચ્યા પછી આ લખ્યા વગર રહી શકતો નથી (હાલ હું પથારીવશ છું). જ્યોતિબહેનની કૃતિમાં લાંબા સમય સુધી ચાલતાં ઑપરેશનનો ઉલ્લેખ આવે

છે સર્જન અને ગૅસ્ટ્રો એન્ટરોલૉજિસ્ટ તરીકે હુ કહી શકુ કે જ્યોતિબહેને નિર્દેશેલા છ-આઠ કલાક ચાલતા ઑપરેશનો સર્જનોને સ્વાભાવિક લાગે છે મેડિકલ કૉલેજમા કામ કરતા રેસિડેન્ટ ડૉક્ટરો, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસરો, પ્રોફેસરો અને ડાયરેક્ટરો આવા જોખમી અને અઘરા ઑપરેશન, ખાસ કરીને મોટા શહેરોમા દરરોજ કરતા જ હોય છે ઓછી વસ્તીવાળા ગામોમા કામગીરી બજાવતા ડૉક્ટરો સિઝેરિયન અને એક્સિડન્ટની સર્જરીના કેસો સરળતાપૂર્વક સ્વાભાવિક રીતે હાથ ધરતા હોય છે

એમા સર્જનોની જમણી બાજુ ઊભી રહેતી ઑપરેશન થિયેટરની પરિચારિકાઓનો ખાસ આભાર માનવો જોઈએ ઑપરેશન લાબુ ચાલતુ હોય ત્યારે આસિસ્ટન્ટ ડૉક્ટરો કોઈક નિમિત્તે બહાર જઈ વિરામ મેળવે છે, પરતુ સર્જન તરીકે અમે ઑપરેશન થિયેટરમા સર્જરી કરવા જઈએ તેના કલાક પહેલા આ પરિચારિકાઓ બધા હથિયારો તૈયાર કરાવે અને ઑપરેશન ટેબલ ઉપર લાઇનબધ ગોઠવે ઑપરેશન દરમિયાન સાધન ચોખ્ખુ ન રહે એટલે સાફ કરી સાધનો પાછા મૂકે ટાકા મારવાના દોરા તૈયાર જ હોય ઑપરેશનના હથિયારોનો બીજો સેટ – વધારે જરૂરી હથિયારો પણ ગોઠવી દે પરિચારિકાની નજર સર્જનના હાથ ઉપર અને ઑપરેશન-એરિયા ઉપર સરળ સહજ ફરતી જ હોય ઑપરેશન પૂરુ થતા પાછી તે કામે લાગી જાય દર્દીના મસ્તક પાસે ઊભેલા ઍનેસ્થેટિસ્ટને મદદ કરે દર્દીને સભાળી વૉર્ડમા એને ખસેડવામા મદદ કરે (વળી પેપરવર્ક તો હોય જ ને!) ઑપરેશન પછીની અને ત્યાર બાદની સારવાર ચાલુ થાય એમા પણ પરિચારિકા મદદરૂપ થતી હોય છે

જ્યોતિબહેનનો આભાર, ડૉક્ટરોની જિંદગીનુ ઊજળુ પાસુ દર્શાવી અમારો આનંદ અને ઉત્સાહ વધારવા બદલ (તા ૧૪-૧-૨૦૦૧)

(મુંબઈ) — ડૉ જયતીલાલ એસ શાહ

આનેવાલી સદીમેં ક્યા હોગા ?

દિલ્હીમે શ્રી સત્યપાલ ગ્રોવર કી પહલ સે 'સાઉથ એશિયા ફ્રટરનિટી - પાકિસ્તાન ચેપ્ટર' કે કુછ મિત્ર મિલને આયે, ઉન્હોને પૂછા, "આનેવાલી સદીમે ક્યા હોગા ? વિશ્વયુદ્ધ હોગા ? મનુષ્યજાતિકા વિનાશ હોગા ?"

સિમના હમે કુછ અલગ નજરિયા દીખતા હૈ

દુનિયા મે સિર્ફ એક કૌમ રહેગી - ઇનસાનો કી

દુનિયા મે સિર્ફ એક તહઝીબ (સસ્કૃતિ) રહેગી - ઇનસાનિયત કી

દુનિયા મે રહેગા સિર્ફ એક મજહબ પ્યાર કા

દુનિયાભર મે રહેગી અર્થનીતિ - sharing કી, બાટકર ખાને જીને કી

દુનિયા મે રહેગી એક રાજનીતિ - Friendship and Co operation કી, દોસ્તી ઔર અમન કી

('બિરાદર પત્રિકા')

સંકલન

અમેરિકામાં ધૂમ્રપાનમાં ઘટાડો, ભારતમાં વધારો !

મેરા ભારત મહાન

તાજેતરમાં કેન્દ્ર સરકારે જાહેર સ્થળોમાં ધૂમ્રપાન પર પ્રતિબંધ મૂકવા અંગેનો કાયદો ઘડવાની જાહેરાત કરી છે. આવો પ્રતિબંધ મૂકવા માટે વિવિધ સ્થળેથી સરકાર પર દબાણ થતું હતું. તેમાં ખાસ કરીને વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ દુનિયાભરમાં ધૂમ્રપાન વિરોધી ઝુંબેશ જગાવી છે. તમાકુનાં જોખમો અંગે તે ભારે પ્રચાર કરે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં નિકૉટીન પર આધારિત તમાકુનો ઉપયોગ નાટ્યાત્મક રીતે ઘટતો જાય છે ત્યારે ભારતમાં તમાકુના સેવનમાં તેમ જ ધૂમ્રપાનમાં ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો છે. અમેરિકામાં છેલ્લા બે દાયકામાં સરેરાશ અમેરિકનની ધૂમ્રપાનની કુટેવમાં ૪૦ ટકાનો ઘટાડો થયો છે. ભારતમાં સિગારેટના ઉત્પાદનમાં સતત વધારો થતો રહ્યો છે. ૨૦૦૦-૨૦૦૧માં ભારતમાં ૯૧૪૧૩૦ લાખ સિગારેટ બની હતી. ૨૦૦૧-૨૦૦૨માં તે વધીને ૧૦,૦૦,૦૦૦ લાખ ઉપર થવાની શક્યતા છે.

દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં તેમ જ દિલ્હીની હાઈકોર્ટમાં ધૂમ્રપાન વિરોધમાં કેટલીક જાહેર હિતની અપીલો થઈ છે અને સરકાર જાણે છે કે ન્યાયતંત્ર ધૂમ્રપાન વિરોધી પગલાંની હિમાયત કરે છે. ૧૯૯૯માં કેરળની હાઈકોર્ટે જાહેર સ્થળોએ ધૂમ્રપાન પર પ્રતિબંધ મૂકવા રાજ્ય સરકારને આદેશ આપ્યો હતો. કેરળની હાઈકોર્ટે જાહેર સ્થળોમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ, હૉસ્પિટલો, દુકાનો, રેસ્ટોરાં, ફેક્ટરીઓ, બગીચાઓ, બસસ્ટોપ, જેવાં અનેક સ્થળોનો સમાવેશ કર્યો હતો. સિગારેટની જાહેરખબરો પાછળ રૂ.૪૫૦ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. સવાલ કાયદાનો નથી, પણ તેના અસરકારક અમલનો છે. ગુજરાતમાં એસ.ટી. બસોમાં ધૂમ્રપાન પર પ્રતિબંધ હોવા છતાંય કેટલાક ઉતારુઓ બસમાં ધૂમ્રપાન કરતા હોય છે. ધૂમ્રપાન કરનારાઓની દલીલ એ છે કે દેશની ૨૫ ટકા વસતિ ધૂમ્રપાન કરે છે તો રેસ્ટોરાંમાં એમના માટે ૨૫ ટકા જગ્યા અલાયદી કેમ રાખવામાં ના આવે?

('ગુજરાત ટાઇમ્સ' નડિયાદ)

○

સ્વદેશાગમન

બહુ ઓછા સમય માટે અમેરિકાથી આવે છે,
જગતમશહૂર છે એવું લીલું પાનું ધરાવે છે.
રહેવા ફ્લૅટ છે જુદો અને ફરવાને ટોયોટા,
વળી, ત્યાં પાસબુક એની, રકમ જાડી બતાવે છે.
ઊંચાઈ પાંચ-નવ, વય ત્રીસ, સ્વભાવ એકંદરે સારો,
મિલાવી હાથ જાણે છે ને પાર્ટીઓમાં ફાવે છે.
અને માગાં તો ઢગલાબંધ આવે છે અહીં, કિંતુ,
પસંદ બહોળી મળે, માટે જ છાપામાં છપાવે છે.

કલાગા ઢીકાગા મુરબ્બીઓના આ છે નરનામા,

તરત નપર્ક નાધો, એમ એ ટૂકમા જાગાવે છે ' 'વેલેન્ટાઇન ડે' આવ્યો અને ગયો' જોકે પ્રેમનુ હોવુ લગ્ન કરવા માટે જરૂરી નથી ગ્રીન કાર્ડનુ હોવુ જ પૂરતુ છે બહુ ઓછા નમય માટે

મર્યાદિત નમય માટેની ઑફર માલ સ્ટૉકમા હશે ત્યા સુધી જ મળશે બધા લઈ ગયા, તમે રહી ગયા 'સ્વદેશાગમન'ના મોઘમ મથાળા હેઠળ મૂરતિયાને ટૂથ-પૅસ્ટની માફક વેચી દેવાનો પ્રયાન નથી દેખાતો? વિજ્ઞાપનકારે આટલુ જ કહેવાનુ જાગે બાકી રાખ્યુ છે 'દહેજ-ત્રાગ નરળ હપતામા' 'બે વગ્નની ગૅરંટી' 'એક દિવનની ફ્રી ટ્રાયલ'

જગતમશહૂર 'લીલા પાના'(ગ્રીન કાર્ડ)થી આકર્ષાઈને પરદેશ જનારી કન્યાના લીલા પાન, ભરવસતે પીળા પડ્યાનુ પાગ ક્યા નથી નાભળ્યુ? અદરની વાત, વિદેશગમન કરી ગયેલા ચદ્રકાત શાહ પાનેથી નાભળીએ-

યુ એન એ થી ટૂક નમયને માટે આવવુ, ગ્રીન કાર્ડને ટ્રાવેલર્સ ચેકોનુ લાવવુ, યુ એન એ મા પરણાવેલી દીકરીઓને કરિયાવરમા, નગ્ગા બાપે અઢી વરસના પતિવિરહનુ દુ ખ બધાવવુ

અને આ સગ્ગો બાપ, દીકરીને વળાવતા શુ બોલે?

જાવ દીકરી જાવ!

જમાઈના કાઉબૉય જેવા જીન્સ તમોને

કાઉગર્લ જેવી ફીલિંગ આપે

રહેવા ફ્લૅટ છે જુદો

પરાગાવતા પહેલા જોવુ તો જોઈએ ચારિત્ર્ય આપાગે શુ જોઈએ છીએ? કેટલા લાખની પાર્ટી? ગાડી કેટલી? આ આપાગો નમાજ, પૈનો પૈનાને ખેંચે 'મની મેક્સ મની' એક કવિએ વેધક પ્રશ્ન કર્યો, 'બટ વ્હૉટ મેક્સ મની?' લગ્નની બજારમા આ બેની બોલબાલા સ્ત્રીનુ ફિગર અને પુરુષની નેલેરીનો ફિગર

ઊંચાઈ પાચ-નવ, વય ત્રીન

અબ્રાહમ લિંકન પાને કોઈએ બડાશ મારી, 'હુ તમારાથી ઊંચો છુ ' લિંકને તરત સુધાર્યુ, 'તમે મારાથી લાબા હશો, ઊંચા નહી ' આપો એબીનીડી (અમેરિકન બૉર્ન કન્ફ્યુઝડ દેશી) પણ લાબો હશે, ઊંચો નથી

અને માગા તો ઢગલાબધ આવે છે

જેને માટે ઢગલાબધ માગા આવે એના ગ્રીન કાર્ડ હોલ્ડરો એક તરફ અને બીજી તરફ મારા જેવા જુઓને, નારી વહુ માટે મે હનુમાનજીની માનતા રાખેલી એ તો કોઈએ ચેતવી દીધો કે અલ્યા, જે પોતે ન પરણી શક્યો એ તને પરણાવશે?

પછી તો મે 'શ્રીકૃષ્ણ શરણ મમ' એમ ગોળ હજાર વાર લખ્યુ

ઉત્સાહમા ને ઉત્સાહમા કોઈ મિત્રને મે પૂછી નાખ્યુ, 'લગ્ન માટે હુ કેવુ પાત્ર પનદ કરુ?'

માગે વાનો થપથપાવીને તેગે નલાહ આપી, 'તારા જેવાએ તો લગ્નના પાત્ર માટે ફક્ત બે શરત રાખવાની પહેલી કે તે સ્ત્રી હોવી જોઈએ અને બીજી કે તને પરાગવા તૈયાર હોવી જોઈએ '

વાચકમાથી વેવાઈ થવા ઇચ્છુકને- અહી ચેતવાયા છે ભાઈ, અમાર તો માગાનો લીલો દુકાળ છે પણ જાહેરાતનો હેતુ યોગ્ય પનદગી 'પનદ બહોળી મળે માટે જ (દહેજ પહોળી મળે માટે જ) છાપામા છપાવે છે '

છાશ લેવા જવુ ને દોણી નતાડવી? હરિવદન ભટ્ટનો આ નિખાલસ એકરાર સાભળો (કહેવાની જરૂર ખરી કે તેઓ અમદાવાદી છે?)

ભાગતર કે નોકરીની ના કર બબાલ તુ

ધનવાન કન્યા ગોતી, થઈ જા હલાલ તુ!

નાચુ પૂછો તો દરેક 'લગ્નવિષયક જા ખ 'ની

નીચે 'કાયદેસરની ચેતવણી' મુકાવી જોઈએ: 'પરણવું માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક છે.

લલિત વર્મા તો ક્યારના દાળમાં કાળું ભાળી ગયા છે:

આંગળીઓ ફેરવે છે વાળમાં,
ગૂંચવાતો જુલ્ફ કેરી જાળમાં,
આજ કાં મોઢું બગાડે છે, 'લલિત'?
એક અમથો વાળ જોઈ દાળમાં?
('જન્મભૂમિ-પ્રવાસી') - ઉદયન ઠક્કર

O

ટ્રેક્ટર અને ગાય

ગામડામાં ફરું છું ત્યારે જોઉં છું કે ટ્રેક્ટરોનો ઉપયોગ વધારે થાય છે. આમાં રહેલા ઇષ્ટ તત્ત્વની તો ઘણાને ખબર છે કે માણસને શિરે પડેલું આકરું કામ યંત્ર કરી આપે છે પણ તેમાં રહેલાં અનિષ્ટો જોઈ લેવાની જરૂર છે.

ટ્રેક્ટર બળદનું કામ વિવિધ રીતે આપે છે. માત્ર ખેતી જ કરી આપે છે તેમ નથી, તે માલ લઈ જવા લાવવામાં પણ વપરાય છે.

જો આ વ્યવસ્થા કાયમી થઈ તો પછી બળદોનું શું થશે? ને બળદો ન જોઈતા હોય તો ગાયનું શું? ગાય સામે જ આજ સુધી ભેંશ જ એક હરીફ હતી તે વધારે દૂધ ને ઘી આપે એટલે એને રાખવાનું ઘરધણીને મન થાય. એટલે ટૂંકી જમીન પર જીવતા ખેડૂતો તેમાંય એકને બદલે બે જનાવરો ન નભાવી શકે. દૂધ માટે ભેંશ અને બળદ માટે ગાય. હવે ટ્રેક્ટર આવ્યું. ભાડે લેવાશે પણ પછી બળદની શી જરૂર? દૂધ તો ભેંશ ઘાટું અને ઘીઆળ આપે છે તો ગૌમાતાને પ્રણામ કરીને વિદાય કરીએ!

પાડા મારવાનું તો સ્વીકારી જ લીધું છે. પણ હવે ગાયને રાખીએ તો તેના વાછરડાને પણ નિરુપયોગી બનાવ્યા એટલે કતલખાને જ મોકલવાના. એ પાપ શીદ કરવું? દૂધ તો ભેંશ આપશે ભલે ને ગાયના દૂધ જેટલું તે આરોગ્યદાયી ન હોય. એ ઝીણી માથાકૂટ ભલે પંડિતો કરે. આમ, ખેડૂતનું મન ચાલવાનું. બળદથી ખેતી અવશ્ય થાય છે ને સારી થાય છે પણ એ ઘણી ઊઠવેઠ માગે છે. વળી, ઊંડી ખેડ તે ન કરી શકે એટલે ભલે ટ્રેક્ટરનો જય થાય!

પણ આ સવાલ ખેતીનો નથી, પણ સંસ્કૃતિનો પણ છે. આંગણે ગાય-વાછરડાં હોય તે આપણને તેમ જ આપણી ઊછરતી પેઢીને પશુ સૃષ્ટિ સાથે પ્રેમવ્યવહાર કરતાં શીખવે છે. ગાયોના રક્ષણ માટે તો કેટલાં બલિદાનો અપાયાં છે. રાજા એટલે જ 'ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ' ગૌ માંસખાનારા પાપીઆ.'' હિંદુ-મુસ્લિમના ઝઘડામાં આ ગૌવધ નિમિત્ત બને છે. હિંદુને માટે ગાય એક ઢોર નથી પણ 'મા' છે. જનેતા તો બે વરસ દૂધ આપે પણ ગાય તો જીવે ત્યાં સુધી દૂધ આપે. આવા આંકડા મંડાતા રહ્યા છે.'

આકરો પરિશ્રમ જરૂર ઘટે તે સારું જ છે તે માટે ગાંધીને વાંધો નથી. એટલે મૂળે પ્રશ્ન મધ્યમ પ્રકારના શ્રમ ઘટાડનારાં યંત્રો શોધવાનો છે. સીવવાના સંચાને વીજળીથી ચલાવાય. અંબર વીજળીથી ચાલે, ઘરઘંટી વીજળીથી ચાલે રસોઈ પણ એ પ્રકારના બળતણથી થાય.

આથી, ગાંધીએ પોતાની સંસ્કૃતિના પ્રતીક તરીકે રેંટિયો બનાવ્યો. વિનોબાજીએ પછી તેને અંબર અવતાર કહ્યો. આ મધ્યમ પ્રકારની ટેક્નોલૉજી શોધવા પાછળ કેટલાં સમય અને ધન ખરચીએ છીએ? વધુ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મૂળે તો ગાંધી યંત્રવિરોધી હતા તેવી છાપ પડી. સત્ય શોધક ગાંધી તો બદલાતા રહ્યા. પણ પેલી છાપ ન બદલાઈ એટલે એક બાજુ ટ્રેક્ટર સંસ્કૃતિ ને બીજી બાજુ હાથ મહેનતનો મહિમા કરનારી સંસ્કૃતિ તેવો દેખાવ થયો.

વસ્તુત: આકરો શ્રમ યંત્ર વિના જશે નહીં.

યંત્રો શોધાયા તે પહેલા ગુલામની વ્યવસ્થા આ કારણે જ હતી. પણ મધ્યમ પ્રકારના શ્રમ માટે મધ્યમ પ્રકારનું યંત્ર જોઈએ તેનો વિચાર કરવો પડશે.

શ્રમને હળવો કરવો તે કાંઈ અનિષ્ટ નથી.

('કોડિયું') - મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

O

ઊંચી કહેવાતી મૉડર્ન સ્કૂલો...

મૉડર્ન સ્કૂલોના કિશોર વિદ્યાર્થીઓની ગતિવિધિ જોઈને તેના સંચાલકો વાજ આવવા લાગ્યા છે. મોટીમસ ફી આપીને વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થાય છે. બાલમંદિરથી અંગ્રેજી માધ્યમ અને મોટી મોટી વાતો. માબાપો પણ ઘેલા થયા છે. મારા સંતાનને ફલાણી અદ્યતન 'સ્કૂલ'મા દાખલ કરીશું. મારા બાળકો મોટા 'ઑફિસરો' બનશે. મોટા ઉદ્યોગપતિઓ બનશે ને બધુ માલામાલ થઈ જશે. નાનકડુ બાળક શાળામાં દાખલ થાય ત્યારથી તેની પાછળ હજારો રૂપિયાનુ પાણી કરવામાં આવે છે.

આવી કહેવાતી અદ્યતન સ્કૂલોના સંચાલકો હવે રાવ કરવા લાગ્યા છે કે કિશોરો દ્વિચક્રી વાહનો અથવા મોટરગાડીઓમાં સ્કૂલે આવે છે. સાથે મોબાઈલ ફોન લાવે છે, ચાલુ શાળાએ ફોન ઉપર વાતો કરે છે. એમ ન કરવા 'ટીચરો' કહે છે છતા વિદ્યાર્થીઓ માનતા નથી. પરદેશી મોંઘાદાટ કપડાં, દફતર, પેન – બધુ જ 'હાઈ ક્લાસ'. વૅકેશનમા યુરોપ-અમેરિકાના પ્રવાસો, નાસ્તામાં ફાસ્ટ ફૂડના પૅકેટો, બસ, જોતા રહો! કેટલીક સ્કૂલના સંચાલકો ચિંતામા પડી ગયા છે કે, 'ટીચર' ક્લાસ ચલાવે ત્યારે મોબાઈલ ફોન વાપરવો ન જોઈએ પરંતુ માને તો ને? આવા હાલ છે.

વિચાર થાય છે કે પૂર્વકાળમા રાજકુમારોને પણ ગુરુકુળમાં અભ્યાસ કરવા રાજ-મહારાજાઓ મોકલતા હતા તો એ શું બેવકૂફી હતી? ગુરુકુળમા શરીર ખડતલ થાય એવા કામો કરવાના રહેતા. કૂપમાંથી પાણી ભરવામાં શું ભાવ છે? ઢોર ચરાવવા જવાનુ હતુ, કરંડિયા વીણવા પડતા. ગુરુકુળના બધા જ કામો શિષ્યોને કરવાના હતા. નાથોનાથ શિખા બાંધીને વિવિધ વિદ્યાઓ આત્મસાત કરવાની હતી. જ્યારે નવા જમાનાના મોટા ધનપતિઓના બાળકો એશઆરામી જીવન તરફ વળ્યા કે શરીર ખડતલ બનાવવું નહીં તેની પૂરી કાળજી રાખવાની. તાજેતરમા હુ એક શાળાની મુલાકાતે ગયેલી. કન્યાકેળવણીની હૉસ્ટેલ જોઈ અને પૂછ્યુ કે આ બધી કન્યાઓ પોતાના ઓરડા-ઓસરીની સફાઈ કે પીવાના પાણીના મટકા જાતે ભરે છે ખરી? રસોડામાં શાક સમારવા કે રોટલી વણવામાં મદદરૂપ થાય છે કે કેમ? તો તેના સંચાલકે જવાબ આપ્યો કે, અમારા ટ્રસ્ટીઓ કહે છે કે આવી ફિઝૂલ બાબતોમાં દીકરીઓના સમય બરબાદ નહીં કરવાનો! એમને તો કમ્પ્યૂટર, ઈન્ફો ટેક્નૉલૉજી વગેરે શીખવવાનુ. તો વાત આમ છે?

આ બધા વચ્ચે એક સમાજ-ચિંતનચિંતક કહે છે કે, જો તમે તમારા બાળકોને સાચે રસ્તે ચાલે ને જીવનરણમાં ટકી શકે તેવુ ઈચ્છતા હો તો તમે એવી કહેવાતી અદ્યતન સ્કૂલોમાં નહીં મોકલતા. એમ કરવાથી તમારા બાળકો કરોડપતિઓના બાળકો સાથે બરાબરી નહીં કરી શકે. તમની પાસે ખર્ચાળ સાધનો નહીં હોય, શાળાએ પહોચવા ગાડીઓ નહીં હોય, વૅકેશનમા યુરોપ-અમેરિકા ફરવા જવા જેટલા પૈસા નહીં હોય. પરિણામ તેઓ દેખાદેખીથી, લઘુતાભાવ અનુભવવા લાગશે ને તેમાંથી બાળસહજ વિકૃતિઓ પેદા થશે ને ભણવાનું એક બાજુએ રહી જશે ને તમારા બાળકો માનસિક પીડાના

ભોગ બનશે. પરંતુ આવી સલાહ માનવા સત્તા કે ધનમાં મદાંધ બનેલા લોકો નહીં માને.

બધાની નજર અમેરિકા તરફ છે પરંતુ ત્યાંનું ભાગતર કેવું આકરું છે તે તરફ જુઓ. ત્યાં કેટલી મહેનત કરવી પડે છે. બાપને પૈસે ત્યાં તાગડધિન્ના કરવામાં આવતા નથી. ખુદ કેનેડીનો પુત્ર વૅકેશનમાં લોકોના આંગણાની લોન-હરિયાળી નીંદવા જતો ને થોડીઘણી કમાણી કરી લેતો. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ભણતર સાથે ગણતર કરે છે. ત્યાં માત્ર ૩૩ ટકાએ પાસ થવાનું નથી. સર્વાંગી રીતે શિક્ષણ આપવાની ત્યાં કોશિશ થાય છે. ત્યાંની હૉસ્ટેલોમાં ઍરકન્ડિશનરો ઓછાં હોય છે. ખુલ્લામાં નગ્નાવસ્થામાં નળ નીચે ઊભા રહીને વિદ્યાર્થીઓ નહાય છે. ઘણુંબધું જાતે કરી લે છે. અમેરિકા પાસેથી કેટલું સારું શીખવા જેવું છે. તે શીખવાને બદલે વાહિયાત બાબતોનું અહીં અનુસરણ કરવામાં આપણો એલાઇટ વર્ગ રાચે છે.

ભારત આજે બે ખંડમાં વહેંચાઈ ગયો છે: એક બાજુ છે અઢળક સંપત્તિવાળો ઉપલો વર્ગ અને સામી બાજુએ છે તે તદ્દન સામાન્ય વર્ગ જેને પોતાનાં બાળકોને સામાન્ય શિક્ષણ આપવાની પણ ત્રેવડ નથી. ધનપતિઓનાં બાળકો કહેવાતી મૉર્ડન સ્કૂલોમાં ભણીને બહાર પડે ત્યારે તેને ગરીબી કે અભાવ શું ચીજ છે તેની ક્યાંથી ખબર હોય? પછી તેઓ 'ગરીબીને મારો ગોળી' એમ સમજીને પોતાના જીવનની તરાહ મુજબ દેશનું ભાવી નિર્માણ કરવા ઇચ્છે છે. જો વર્ગનું નામ આપવું હોય તો શોષિત વર્ગ આપી શકાય. આમ, આ એક નૂતન શોષક વર્ગ ઊભો થઈ રહ્યો છે.

સ્વરાજની સંધ્યાએ ગાંધીજીને કોઈ સુજ્ઞજને પ્રશ્ન પૂછેલો કે બાપુ સ્વરાજ્યમાં આપને કોના તરફથી મુશ્કેલી પેદા થાય તેવું લાગે છે? ત્યારે બાપુએ દુઃખ સાથે જવાબ આપેલો કે મને બીક છે વર્તમાનકાળમાં અંગ્રેજી ઢબની કેળવણીમાં તૈયાર થયેલ ભણેલા વર્ગની. તેઓ મહદ્ અંશે સ્વાર્થી, એકલપેટા અને ગરીબ તેમ જ પીડિતો પ્રત્યે સંવેદના ગુમાવી બેઠેલ વર્ગ છે. બાપુના એ શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર સાચા પડતા આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. તો શું કરવું? આજે તો લોકોની દોટ એ તરફ છે. જેમને એવું પોસાતું નથી તેઓની મંછા પણ એવી જ હોય છે. આ શબ્દો છે: પૂ. વિનોબાજીના, ગાંધીજી અને વિનોબાજી જેવા દ્રષ્ટાઓની આજે લોકો હાંસી ઉડાવે છે. તેઓને ખબર નથી કે ખબર હોવા છતાં પોતાનાં બાળકો, સમાજ તેમ જ દેશને તેઓ ઊંધે રવાડે ચડાવી રહ્યા છે. એક વાર ગાંધીજીએ કહેલું કે, સ્વરાજ્યમાં 'મૉડર્ન સ્કૂલો'ને સ્થાન નહીં હોય, તમામ માટે સમાન અભ્યાસક્રમ તેમ જ સુવિધા સુલભ હશે. તેમાં સાદાઈ હશે, જીવનની તાલીમ મળતી હશે, ચારિત્ર્યગઠન અને સ્વાવલંબન એ કેળવણીનો પાયો હશે, અને વિષયોનું સંપૂર્ણ અનુભવયુક્ત જ્ઞાન હશે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં વર્તમાન કેળવણીના રંગઢંગ જોઈને વિચાર કરવો પડે તેમ તો છે જ. પરંતુ એ અંગે કોઈ વિચારશે? એવું વિચારનારાઓને નવો એલાઇટ વર્ગ 'બુઢ્ઢુ તેમ જ દેશને પાછળ ધકેલનારા જુનવાણી' કહીને તરછોડે છે. જ્યારે પાયાનું વિચારનારા સામે ભારતના ભાવીનું એક દૂરનું એક સ્પષ્ટ દર્શન છે. આજે તેની અવગણના થઈ રહી છે પરંતુ તેની કિંમત ચૂકવ્યા વિના નહીં ચાલે. દેશમાં આજે વર્ણભેદ છે, જ્ઞાતિભેદ છે, ધાર્મિક ભેદભાવો તો છે જ. હવે પછીના આપણા દેશમાં એક બેફામ બ્યૂરો ક્રેટિક ધનિક વર્ગ હશે. અને તેની સામે દાંતિયા કાઢતો કરોડોનો 'પછાત' કહેવાતો વર્ગ હશે. આજના તમામ ભેદભાવો કરતાં તે ઓછો ખતરનાક નહીં હોય સમજવું હોય તો સમજી લેવાની જરૂર છે.

('સ્વરાજ ધર્મ') — જયાબહેન શાહ

તંત્રીની વાત

૧૯૯૯-૨૦૦૦ના વર્ષના વિશિષ્ટ સામયિક તરીકે ગુજરાત રાજ્ય સરકારનુ પારિતોષિક 'અખડ આનદ'ને તાજેતરમા પ્રાપ્ત થયુ એની નોધ ગયા મહિનાના અકમા લીધી હતી ૧૯૯૯-૨૦૦૦નુ વર્ષ જ આ પારિતોષિક મેળવી લાગુ એમ માનવાનુ નથી ભારતની આઝાદી ૧૯૪૭ના વર્ષમા નવીનવી પ્રાપ્ત થઈ હતી તે સમયગાળામા 'અખડ આનદ'નો માસિક તરીકે પ્રારભ થયો હતો ત્યારથી શરૂ કરી એકાવન જેટલા વર્ષોની અડધી સદીની યાત્રા 'અખડ આનદ'એ પૂર્ણ કરી થોડા સમય માટે કપરા સજોગોને કારણે 'અખડ આનદ' બધ થયુ હતુ સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૨૦૦૧ના અક સાથે તે અગિયારમા વર્ષમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

'અખડ આનદ'ને ગુજરાતના એક આગેવાન વિશિષ્ટ સામયિક તરીકે રાજ્ય સરકારની ઔપચારિક માન્યતા મળી તે પ્રસગે આનદ અને આભારની લાગણી આપણે સૌ અનુભવીએ છીએ પરતુ વનપ્રવેશ કરી ચૂકેલા 'અખડ આનદ'નુ વાચકોના હૃદયમા વર્ષોથી આદર અને સ્નેહભર્યું જે સ્થાન છે તે મારી દૃષ્ટિએ 'અખડ આનદ'ને મળેલુ પૂરુ ઇનામ છે સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના સ્થાપક અને સવર્ધક ભિક્ષુ અખડાનદ(ઈ સ ૧૮૭૪-૧૯૪૨)ની ચિરજીવ સ્મૃતિરૂપ 'અખડ આનદ' બની રહ્યુ છે સસ્તુ સાહિત્યના આદ્યસ્થાપક ભિક્ષુજીની મૂળ ભાવનાને વફાદાર રહી, નવા રૂપરગ અને નૂતન આવિષ્કરણો તે ધારણ કરતુ રહ્યુ છે સ્વ મનુ સૂબેદાર અને સ્વ એચ એમ પટેલની સક્ષમ અને ભાવનાશીલ નેતૃત્વશક્તિનો તેને લાભ મળ્યો છે કાઈક મુશ્કેલ આર્થિક સજોગો વચ્ચે હાલ મુખ્ય ટ્રસ્ટી તરીકે શ્રી આનદભાઈ અમીન સેવા આપી રહ્યા છે

ભિક્ષુ અખડાનદની સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની સ્થાપના પાછળની 'મૂળ ભાવના'નો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે એમા વૈશ્વિકતા અભિમુખ એવી તત્ત્વદર્શન - અધ્યાત્મની 'અખડ આનદીય' ધારાનો સમાવેશ થાય છે 'અખડ આનદ'ના સપાદનમા વૈશ્વિક ધર્મભાવ અને બહુમુખી અધ્યાત્મભાવનો આજે પણ આદર થઈ રહ્યો છે અને એ રીતે ભિક્ષુ અખડાનદની સ્મૃતિનુ નવા રૂપે પ્રગટીકરણ થઈ રહ્યુ છે વળી, 'અખડ આનદ'નુ આતરિક અને બાહ્ય કલેવર ઇવોલ્વ - ઉત્ક્રાન્ત તેમ જ તેજસ્વી થઈ રહ્યુ છે આ સામયિકની અસ્મિતાને, એની નિજી ઓળખને કેન્દ્રમા રાખી નવા આવિષ્કરણોને આપણે આવકારવાના છે 'અખડ આનદ'મા સસ્કારપોષક, ચિંતનાત્મક તથા સર્જનાત્મકતાના સ્પર્શવાળી રસાત્મક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થતી રહી છે વિવિધ રસરુચિ ધરાવતા વાચકોને તે આકર્ષે છે વૈવિધ્યવાળી લેખસામગ્રીની સર્વાભિમુખતા કે સર્વોપયોગિતા એનુ બળ બની રહી છે 'અખડ આનદ'ની વિવિધતાવાળી લેખસામગ્રી દર્શાવે છે કે રસપ્રદતા, સત્ત્વશીલતા અને લોકપ્રિયતા વચ્ચે કોઈ વિરોધ - અણબનાવ - નથી એટલે કે લેખસામગ્રી સત્ત્વશીલ હોવા સાથે રસપ્રદ પણ

હોઈ શકે. વળી, લોકપ્રિયતા હાંસલ કરવી તે કોઈ અપરાધ નથી. સમજદાર વાચકોનો 'અખંડ આનંદ'ને પ્રેમ પ્રાપ્ત થતો રહ્યો છે તે એનું બળ છે.

એમ પણ જોઈ શકાય કે વૈશ્વિક આધ્યાત્મિકતા (યુનિવર્સલ સ્પિરિચ્યુઆલિટી)નું, બૃહત્ અને ઉદાર તેમ જ સર્વાશ્લેષી હિંદુ ધર્મનું, જીવનનો સ્વીકાર કરતી અને સાથે જ માનવજીવનને ઊંચું, વિશાળ, ઉન્નત અને જોમવંત બનાવવા મથતી, વ્યાપક એવી ભારતીય સભ્યતામાંથી ઉદ્ભવતી જીવનદષ્ટિનું 'અખંડ આનંદ' સ્થાનક બની રહ્યું છે. એમાં રસ, આનંદ અને ઉલ્લાસને સ્થાન છે જ. 'અખંડ આનંદ'માં આનંદનો સ્વીકાર જ હોય ને!

પશ્ચિમનું બધું માટીનું અને ભારતનું બધું સોનાનું એવું આપણું મનોવલણ નથી. સર્વ દિશાઓમાંથી શુભ વિચારો અને સત્કાર્યો આપણને પ્રાપ્ત થતાં રહો એવો ભારતીય સંસ્કૃતિનો મહત્ત્વનો અભિગમ છે. આપણાં કુટુંબજીવનમાં, સમાજજીવનમાં, તત્ત્વદર્શનમાં, ધર્મ, શિક્ષણ, સાહિત્ય, કલાવૈભવમાં - કહો કે સમગ્ર ભારતીય જીવનશૈલીમાં - જે ઈષ્ટ છે, ચિરંતન છે અને તેથી આવકારદાયક છે તેને સાચવવાનું છે. જે જરીપુરાણું ને કાલગ્રસ્ત છે તેને છોડવાનું છે. પ્રજા તરીકે આપણાં 'સુચરિત'ને મજબૂત કરતાં રહેવાનું છે, તાત્ત્વિક ભારતીયતાને સાચવવાની છે અને તેનું સંવર્ધન કરતાં રહેવાનું છે. સાથે જ પ્રજા તરીકે આપણી નિર્બળતા અને દાંભિકતા પ્રત્યે ભારતીય સંસ્કૃતિને નામે આપણે આંખમિચામણાં કરવાનાં નથી. (પરપીડક ન હોય એવી) શક્તિની રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે ઉપાસના કરવાની છે. ભારતને એના સુદીર્ઘ ઇતિહાસ દરમિયાન, એની ચડતીપડતી દરમિયાન ટકાવી રાખનારું બળ કયું રહ્યું છે તે વિશે વિચાર કરવાનો છે. જીવન પ્રત્યેના આધ્યાત્મિક અભિગમને કેન્દ્રમાં રાખી, આધ્યાત્મિકતાનાં ઊંડાણમાંથી સ્ફુરતી જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ આપણે હાથ ધરવાની છે.

'અખંડ આનંદ'ને ઇનામરૂપી તિલક કરાયું છે એ નિમિત્તે આવાં થોડાંક વિચારબિંદુઓ સ્ફુરે છે. આપણા સૌના સામૂહિક પુરુષાર્થથી 'અખંડ આનંદ' નિત્ય વિકસતું રહો - આપણ સૌને આનંદિત કરતું રહો!

— દિલાવરસિંહ જાડેજા

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર - ૩૮૮ ૧૨૦

O

વાચકો લખે છે

જ્યોતિબહેન થાનકી, પોરબંદર

'અખંડ આનંદ'ની માર્ચ ૨૦૦૧ની 'તંત્રીની વાત' સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં ઊઠતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ મેળવવામાં ખૂબ સહાયક નીવડે તેવી છે. નવા સમાજના ઘડતર અંગે તંત્રીએ મૂકેલી વાત ફક્ત વૈચારિક ભૂમિકા નથી, પણ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાની છે અને સાથે જ વ્યવહારુ પણ છે... માર્ચનો સમગ્ર અંક સમૃદ્ધ છે. તંત્રીને લેખોની પસંદગીમાં કેટલી બધી કાળજી રાખવી પડતી હશે!

O

ભોથાભાઈ ખસિયા (નિવૃત્ત આચાર્ય), સોનગઢ (જિ. ભાવનગર)

'અખંડ આનંદ'નો માર્ચ-૨૦૦૧નો અંક દિવાળી અંક જેવી અનોખી ભાત પાડનારો છે. (૧) શ્રી દુષ્યંત પંડ્યાનો 'સ્વામી અદ્ભુતાનંદ'

વિશેનો લેખ સમગ્ર શિક્ષક-જગતને પ્રેરણા દેનારો છે લાટુ જેવા ભૂત છોકરાને શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે અદ્‌ભુતાનંદ બનાવ્યો બાળઉછેર-યુવાઉછેરની મુખ્ય તરકીબ તે સાચો પ્રેમ છે, (૨) 'કાલુરામની કહાની'એ અમેરિકાના રાષ્ટ્રપ્રમુખની તો આંખ ઉઘાડી, સાથોસાથ આપણા વર્તમાનપત્રો મીડિયા જગત ઉપર એક માર્મિક પ્રહાર કર્યો છે કાલુરામની હૈયાસૂઝ દાદ માગી લે તેવી છે, (૩) 'નાયગરા'મા ભોળાભાઈ પટેલે એમની જોડેના પ્રવાસીઓ સાથે વાચકોનેય સભાનંદ તરીકે જોડી દીધા અને તેમને નાયગરા પ્રત્યક્ષ જોતા કર્યા ધન્ય ભોળાભાઈ પટેલ! (૪) માતા-પિતા બાળકમા – સંતાનમા વાચનરુચિ કઈ રીતે જગાડી શકે, સીંચી શકે તેનુ સ્પષ્ટ વર્ણન અરુણાબહેને 'પુસ્તક પ્રાણ હમારો રે'મા કર્યું છે, (૫) 'તંત્રીની વાત'મા તત્ત્વચિંતન થયુ છે દાનની દેશકાળની સ્થિતિ જોતા 'તંત્રીની વાત' હૃદયને સાથે છે, નવુ બળ આપે છે

O

દિલીપ આર શાહ, અમદાવાદ

ભૂકંપની વ્યથા પછીનો મલમ અને લેપનો કાર્ડિઝ પર્યાય એટલે માર્ચ-૨૦૦૧નો અંક શ્રી રમણભાઈ શાહની ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૧ના અંકમા અપાયેલી પિતૃ-અંજલિ પ્રેરક અને વાગોળવા જેવી લાગઈ

O

છબીલદાસ કોઠારી, મુંબઈ

'અખંડ આનંદ'ના જાન્યુઆરી-૨૦૦૧ના અંકમા શ્રી દિલીપ રાણપુરાએ આલેખેલી 'ખોવાયેલ રતન'ની કથા વાચી હુ ભાવવિભોર થઈ ગયો માણસાઈના દીવા હજી ઝગમગી રહ્યા છે

O

દિનકર ભોજક, વિસનગર

'અખંડ આનંદ' અમારા આખાય પરિવારમા વર્ષોથી વચાય છે — ચર્ચાય છે દુષ્યંત પંડ્યાના ગયા માર્ચના અંકમા 'અદ્‌ભુતાનંદ સ્વામી' વિશેનો લેખ ભીતરથી લખાયેલો છે અદ્‌ભુતાનંદના વ્યક્તિત્વને આંતરબાહ્ય એમ ઉભય રીતે લેખક સહજતાથી ઉઘાડી આપે છે ધન્યવાદ અને વંદન

O

ભગીરથ પટેલ, શિકાગો (અમેરિકા)

મારા પિતાશ્રી વાચનનો શોખ ધરાવે છે તેઓ 'અખંડ આનંદ' જેવા સામયિકોના આજીવન સભ્ય છે મારા પિતા આ સામયિકોમાથી સારા લેખો વાચવાની, હુ ભારતમા હતો ત્યારે, અમને ભલામણ કરતા, પરંતુ બચપણનો સમય તેમ જ શાળાનુ અભ્યાસ કાર્ય, ટી વી ના કાર્યક્રમો અને રમતો જેવી વસ્તુઓમા મન રોકાયેલુ રહેતુ તેથી સારા સામયિકો કે અન્ય વાચનમા અમે અમારુ મન નાનપણમા કેન્દ્રિત કરી શક્યા નહી પરંતુ અમેરિકામા આવ્યા પછી મને એકલતા જણાવા લાગી પરિણામે 'અખંડ આનંદ' જેવા સામયિકોના વાચન તરફ હુ વળ્યો હવે મારુ મન સારા વાચનમા પરોવાઈ જાય છે મારા પિતાજી ભારતમાથી અહી આવે ત્યારે વાચનસામગ્રી સાથે લેતા આવે એમા ગઈ દિવાળીએ પ્રગટ થયેલો 'અખંડ આનંદ'નો ઑક્ટોબર ૨૦૦૦નો દીપોત્સવી અંક તેઓ સાથે લેતા આવ્યા હતા એ અંક મને ગમ્યો એમા પણ હસમુખભાઈ શાહના મોરારજીભાઈ દેસાઈ વિશેના લેખે મને વિચારતો કરી દીધો હાલ હુ પચીસ વર્ષનો છુ મોરારજીભાઈના વડા પ્રધાન કાળ દરમિયાન મારી વય બએક વર્ષની હશે એમની કાર્યદક્ષતા, નિર્ણયશક્તિ, નિર્ણયને અમલમા મૂકવાની ત્વરિતતા, પ્રામાણિકતા વગેરે વિશે હુ લગભગ

અજાણ હતો. શ્રી હસમુખભાઈએ આપેલી વિગતોથી મોરારજીભાઈ વિશે મારા મનમાં એક આગવી 'ઇમેજ' ઊભી થઈ છે.

O

રીતા ત્રિવેદી, સુરત

'અખંડ આનંદ'નું સુચારુ વ્યક્તિત્વ અને તેમાં સમાવાયેલી વૈવિધ્યપૂર્ણ લેખસામગ્રી (ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૧) મનને શાતા આપી ગઈ. અભિનંદન 'અખંડ આનંદ'ની કાયાપલટ માટે.

O

ચંદ્રિકા ત્રિવેદી, ન્યૂ યૉર્ક

નાનપણથી 'અખંડ આનંદ' વાંચું છું. અહીં અમેરિકામાં પણ આજીવન ગ્રાહક તરીકે મારા મનગમતા સામયિકને મેળવું છું. અમેરિકામાં ભારતીય ગુજરાતીઓની ત્રીજી પેઢી હવે તૈયાર થવા લાગી છે ત્યારે ૬૦ + ની વ્યક્તિઓની પેઢીને ભૂતકાળમાં વાંચેલું ઘણું જ યાદ આવે. આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં 'મા' વિશેની કવિતાનો સંચય થયો છે? (**તંત્રીની નોંધ** : મે મહિનાના આ અંકમાં શ્રી પ્રવીણ ભૂતાએ 'બા વહાલી લાગે' નામે કરેલા કાવ્યસંચયમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ પ્રકાશિત કરી છે. આ પુસ્તક કોઈ પણ સારા પ્રકાશક પાસેથી મળશે.)

O

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૨૦૦૦ના અંક સાથે તે દસમાં વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) જુલાઈ, ૨૦૦૦થી શરૂ કરી 'અખંડ આનંદ' માસિકનું દેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૨,૦૦૦/- તથા વિદેશમાં આજીવન લવાજમ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ઠરાવ્યું છે.

(ખ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત તા. ૧-૭-૨૦૦૦થી શરૂ કરી રૂ.૧૫ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૫૦ છે.

(ગ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ. ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ. ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ. ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

નોંધ : (૧) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તેઓ મૂળ રસીદની ઝેરોક્ષ નકલ મોકલીને પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(૨) જે આજીવન ગ્રાહકો દિવંગત થયા હોય તેમનાં સગાં-સંબંધીઓને 'અખંડ આનંદ' કાર્યાલયને એ વિશે ઘટિત જાણ કરવાની વિનંતી છે.

તંત્રી સાથે સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

રિચાર્જિંગ દ્વારા જલસંચય

પાણી એ જનજીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોમાંની એક મહત્ત્વની જરૂરિયાત છે. છેલ્લા થોડાં વર્ષોથી ગુજરાતમાં વરસાદ અનિયમિત થતો રહ્યો છે. છેલ્લાં બે વર્ષથી ઓછા વરસાદના કારણે અછત અને દુષ્કાળની કપરી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે. દેશભરના માનવીઓ પાણી માટે તરસે છે. હાથ પર હાથ જોડીને બેસી રહે તો એ માનવી શાનો? કુદરત સામે મોં ફેરવીને કામે લાગી જનાર માનવી આજે પણ જેમ ભીંજાઈને તરસ્યો રહ્યો છે અને પરિણામસ્વરૂપ તેણે જલસંચયનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રની ખેતી અને ગામડાંઓમાં ભાગતા જતા રહેતા પાણીની સમસ્યાનું સમાધાન શોધાયું અને દરિયામાં વહી જતા વરસાદના પાણીને રોકીને તેને ભૂતળમાં ઉતારવાનો ઉપક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો. અને આ કામને રાજકોટની બિનરાજકીય સંસ્થા સૌરાષ્ટ્ર લોકમંચ ટ્રસ્ટ જેવી સંસ્થાએ ઉપાડી લીધું. આ કાર્યક્રમ સતત અનેક ગામોમાં થઈ રહ્યો છે. આ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ શ્રી શામજીભાઈ અંટાળાનો આ પ્રવૃત્તિ દેશભરમાં વખણાય છે અને અનુકરણીય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઉદ્યોગગૃહો, સંસ્થાઓ, સરકાર વગેરેના સહકારથી પાણીની સમસ્યામાં કૂવા રીચાર્જ કરવામાં આવ્યા અને ૮૦% વધુ સ્થળોમાં રિચાર્જનું કામ થઈ ગયું છે. વિવિધ માધ્યમો દ્વારા આ જળસંચયની રીતનો પ્રચાર અને પ્રસાર થઈ રહ્યો છે. કૃષિ એ સંસ્કૃતિની માતા છે. એ જ કૃષિકાર ખેડૂત માટે આ પદ્ધતિ પાણી જેમ જીવાદોરી પુરવાર થઈ છે.

ટ્રસ્ટ દ્વારા જળના એકેએક ટીપાનો સંગ્રહ થાય તો જ પાણીના મૂલ્યની કિંમત સમજાય એ માટેના નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આ અભિયાન એ હવે જન-અભિયાન બની ગયું છે. સમૂહ શ્રમ દ્વારા કૂવા રિચાર્જ કરવા, કાચા પાકા બનાવવા, ઓછી કિંમતે નાના ડેમો બનાવવા વગેરે પ્રવૃત્તિ સંસ્થાઓના સહયોગથી કરવામાં આવે છે. આમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, સ્વાધ્યાય પરિવાર, વેપારી સંગઠન તથા સમર્પણ કો-ઓપરેટિવ બેંક જેવી સંસ્થાઓનો ફાળો પ્રમાણમાં સારો છે. વળી રાજકોટમાં કેટલાક વિસ્તારમાં કૂવા-બોરિંગ રિચાર્જ કરવામાં આવ્યા.

થોડા વર્ષો પહેલાં એક સર્વેક્ષણનું તારણ હતું કે જો પાણી પુરવઠો અને માંગનું સંતુલન કરવામાં નહીં આવે તો ૨૦૦૦ સુધીમાં પાણીની વિકટ સમસ્યા પેદા થશે. તેનું આયોજન થતું જરૂરી બન્યું. આમ આજે સરકાર તથા સંસ્થાઓએ આ સમસ્યા નિવારવા કમર કસી છે. ભૂગર્ભમાંથી પાણી અત્યાર સુધી માનવી ખેંચતો રહ્યો પરંતુ રિચાર્જ અંગે કોઈ વિચાર કર્યો નહોતો. હાલની પરિસ્થિતિમાં આ ઉત્તમ ઉકેલ છે.

વિશેષ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં પાણીની તંગી વધારે હોય છે. ધ્રાંગધ્રા, સુરેન્દ્રનગર, વઢવાણ વગેરે લગભગ સપાટિયા ગણાય. પરંતુ ધ્રાંગધ્રા શહેરના પાણીના પ્રશ્નના ઉકેલ લાવવા ત્યાંના રવીભાઈ જાડેજાએ છેક ૧૯... ઉની સાલથી ... અને તેને ...૦૦૦ની સાલમાં પાણીયારા દ્વારા સાકાર કર્યું.

ધ્રાંગધ્રાના માનસર તળાવને ... વધુ ઊંડું કરી પાણીના સંચય કરવાનો હતો. ... ચોમાસામાં પથરાળ માનસર તળાવમાં ભૂગર્ભમાં ઝાઝું પાણી સંગ્રહાતું ન હતું. ભૂગર્ભ સ્તર લાંબો સમય ઊંડા રહેતાં આ તળાવને સાનુકૂળ ડેમનું સ્વરૂપ આપવાની જરૂર હતી. રાજ્ય સરકાર સમક્ષ રજૂઆત થતાં વિશેષ કરીને જનચેતના આવવાથી ૨૦૦૦ની સાલમાં આ ઊંડું કરવાનું કાર્ય થયું. આ કાર્યમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, લોકો વગેરે સાથે મળીને ઝંપલાવ્યું હતું અને ફતેહ મેળવીને રહ્યા.

સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા તો રિચાર્જિંગ માટે કટિબદ્ધ થઈ ગઈ છે. હવે સમગ્ર ગુજરાત – ઉત્તર ગુજરાત, બનાસકાંઠા વગેરેએ પણ આ દિશામાં સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાનો છે. કૂવા, બોર, કોતર વગેરેમાં નાનાં ફિલ્ટર દ્વારા વરસાદના પાણી ભૂગર્ભમાં ઉતારવા માટે ખેડૂતો અને લોકોએ જાગૃત થઈ જવું જોઈએ. સરકારી સહાયની રાહ જોયા વિના આ કાર્ય જાતે જ ગ્રામ પ્રજા જાગૃત અને સંગઠિત થઈ આ કામ હાથ ધરશે... માર્ગદર્શન ટ્રસ્ટ પાસેથી મેળવી કામ હાથ ધરાય તો એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી કે પાણીની પાયાની સમસ્યા હળવી થઈ જશે. એ ધ્યાન રાખવું કે પાણીના રાવ વિસ્તારમાં ચારે બાજુના નાળા, રસ્તા, ખેતરના પાણીને નાના પાળા દીવાલો બનાવીને પાણી રોકવાથી તે ઊંડે સુધી ભૂગર્ભમાં ઊતરે છે. જ્યાં સારા પ્રમાણમાં વરસાદી પાણી ભરાતું હોય તેવાં સ્થળોએ ૨૦–૨૫ ફૂટના ફિલ્ટર બોર કે રાવ કૂવાઓ કરીને જમીનમાં પાણી ઉતારવું.

પાણીનો યોગ્ય અને કરકસરયુક્ત વપરાશ અને વરસાદના પાણીને રોકીને જમીનમાં ઉતારવાની પ્રક્રિયા બાબત જનજાગૃતિ ઊભી થશે તો પાણીનો પ્રાણપ્રશ્ન જરૂર ઉકેલી શકાશે.

(માહિતી ...)

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઓફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર, અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ : રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦ ધિરાણ : રૂા. ૩,૭૨,૧૮,૮૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ : રૂા. ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦ કાર્યકારી ભંડોળ : રૂા. ૬,૧૭,૯૯,૪૬,૪૪૨
થાપણો : રૂા.૫,૧૧,૯૨,૩૮,૦૭૩ નફો : રૂા. ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦)

○ તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ બેંક
○ સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
○ ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
○ એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ઘનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાબીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને. ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદીરૂપ કેટલાંક પ્રકાશનો

	રૂપિયા		રૂપિયા
૧. અવધૂત ગીતા	૨૦.૦૦	૧૫. મીરાંબાઈનાં ભજનો	૧૧.૦૦
૨. અષ્ટાવક્ર ગીતા	૧૦.૦૦	૧૬. રામનામ ભજનાવલિ	૧૦.૦૦
૩. ઉપનિષદ્ નવનીત	૪૦.૦૦	૧૭. વાલ્મીકિ રામાયણ ભાગ ૧-૨	૨૦૦.૦૦
૪. ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી	૯૦.૦૦	૧૮. વિષ્ણુપુરાણ	૭૦.૦૦
૫. ઘરઘરનો વૈદ્ય	૨૦.૦૦	૧૯. વિવેકાનંદ સાર	૨૮.૦૦
૬. છાલોપાલો-મરીમસાલો	૮૦.૦૦	૨૦. વરાહપુરાણ	૮૦.૦૦
૭. તુલસીકૃત રામાયણ ભાગ ૧-૨	૨૨૦.૦૦	૨૧. શિવપુરાણ ભાગ ૧-૨	૨૦૦.૦૦
૮. નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો	૧૦.૦૦		
૯. પદ્મપુરાણ ભાગ ૧-૨	૨૮૦.૦૦		
૧૦. પ્રીતમદાસની વાણી	૬૦.૦૦		
૧૧. ભગવતી દેવી ભાગવત	૧૫૦.૦૦		
૧૨. ભાગવત ભાગ ૧-૨	૨૨૦.૦૦		
૧૩. ભાવપ્રકાશ ભાગ ૧-૨	૨૪૫.૦૦		
૧૪. મહાભારત ભાગ ૧થી ૭	૧,૨૫૦.૦૦		

*

પ્રાપ્તિસ્થાન :

સસ્તું સાહિત્ય ભવન, સ્વામી અખંડાનંદ માર્ગ, ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

તથા

૧૪૮, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨

તસવીર   મનોજ ધોળકીયા

મેળામાં જવા તૈયાર થતા રાઠવા જાતિના સ્ત્રી-પુરુષ

તસવીર : વિવેક દેસા

૧000 000 000 ભારતીયો ૨૫ રાજ્યો ૧૭ ભાષાઓ

૧ સ્વાદ

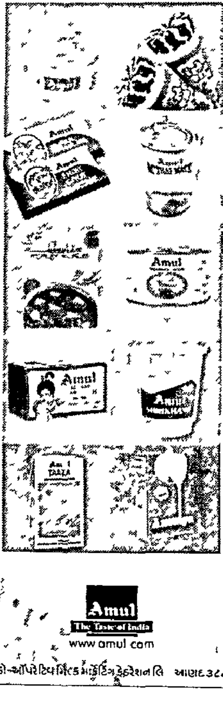

Amul
The Taste of India
www.amul.com

ગુજરાત કો-ઑપરેટિવ મિલ્ક માર્કેટિંગ ફેડરેશન લિ. આણંદ ૩૮૮૦૦૧

FCB ULKA 12913 GUJ

લેખકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનુ માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને – વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, અધ્યાત્મચિંતન, ધર્મકથા, પ્રસગકથા, પત્ર, નિબધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, અનુવાદ, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં શિષ્ટ લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત તેમ જ કલામય છતાં સાદી ભાષામા અને સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે આલેખાયેલાં હોવા જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ના સંચય (ડાયજેસ્ટ) સ્વરૂપને ધ્યાનમા રાખી વાચકો માટે જ્ઞાનપ્રદ અને રસપ્રદ લેખોની પણ અન્ય સામયિકો/ગ્રથોમાંથી પસંદગી કરવામાં આવે છે.

૨. સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. સાધારણ રીતે લાબા લેખોને અવકાશ નથી. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

૩. **કૃતિ મોકલતી વખતે લેખકે એની ઝેરોક્સ નકલ પોતાની પાસે સાચવવી જ.** અસ્વીકૃત લખાણ પાછું મેળવવા પોતાના નામ-સરનામાવાળું તથા પૂરતી ટપાલ-ટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયુ મોકલવા કરતાં ઉપરની પદ્ધતિ બને બાજુએ વધુ સગવડભરી છે. આમ છતાં, કૃતિ અંગેના નિર્ણયની જાણ માટે જવાબી પોસ્ટકાર્ડ સાથે મોકલી શકાય. અસ્વીકૃત લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરાય છે.

૪. અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટ મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

૫. લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

૬. લેખકની કૃતિ સુવાચ્ય અને સ્વચ્છ રીતે લખાયેલી હોવી જરૂરી છે. અગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યા હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાતર આવશ્યક છે.

૭. તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની દસમી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. અંક પ્રસિદ્ધ થયા પછીના અઠવાડિયાંમાં અંક ન મળે તો પોસ્ટઑફિસમાં તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણ કરવી.

૨. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં, અંક જો સિલકમા હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૩. જુલાઈ -૨૦૦૦ થી વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦/ અને દેશમાં તથા વિદેશમાં અનુક્રમે આજીવન લવાજમ રૂ. બે હજાર તથા રૂ. દસ હજાર રહેશે. લવાજમની મૂળ પહોંચ ગ્રાહકે સાચવી રાખવી.

૪. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. વર્તમાન ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો ચેક લખો તો લવાજમમાં રૂ. પાંત્રીસ ઉમેરવા.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. ગ્રાહકને મોકલાતા અકના રૅપર ઉપર લવાજમ પૂરું થવાનો સમયગાળો દર્શાવ્યો હોય છે. તેને ધ્યાનમાં લઈ નવેસરથી લવાજમ વેળાસર ભરવું.

૧૦. મ. ઑ.થી લવાજમ મોકલનારને મ.ઑ. કૂપનમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે પોતાનું પૂરું નામ-સરનામું પીનકોડ નંબર સાથે લખવું.

૧૧. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર કાર્યાલયના નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ટે. નં. ૫૩૫૭૭૨૪. ૫૩૫૭૪૮૨

અખંડ આનંદ

જૂન, ૨૦૦૧

તંત્રીમંડળ

દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન અમીન • જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી શાહ • સેવંતીલાલ શાહ • પ્રકાશ ન શાહ

સહતંત્રી રતિલાલ બોરીસાગર • સંપાદન સહાયક વિવેક દેસાઈ

જેઠ-અષાઢ ૨૦૫૭ — જૂન, ૨૦૦૧

૧ પતંગિયાની અમૃતયાત્રા अणोरणीयान् महतोमहीयान् आत्मा अस्य । ગુણવંત શાહ ૫

૨ અપૂર્વ અવસર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૮

૩ આપણો કવિતાવારસો મધુર નમણા વહેંગ/ઉશનસ્ ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૯

૪ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ વર્ષા/પ્રહ્લાદ પારેખ,
સંબોધન/મુકુન્દરાય પારાશર્ય ૧૨

૫ નવા કાવ્યો (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) ૧૩
ફરીથી એનુ એ/ઉશનસ્, મેઘનવાણી/શંભુપ્રસાદ જોશી,
એક મોગલો/ચંદ્રકાન્ત શેઠ, મોનમી ઝળહળ લખુ/ મીરા આસોદ,
મનમાં છે અકારો/નાનજી કાનપરિયા, ગામીનને/કરસનદાસ લુહાર,
પાછો કર્યો/નતીન જે દવે, ચાદ/રતિલાલ નથવાણ

૬ વાર્તાજગત નાઈન્ન ઝોન/મહેશ દવે, ઉઘાડ/જગદીશ ગઢવી ૧૫

૭ અનુભવ સ્વિડન 'સોનાનુ પિંજર' ?/અનિલ શાહ ૨૪

૮ લોકકથા વાટ ટેરવા !/સ્વ જયમલ્લ પરમાર ૨૯

૯ વિભૂતિ-વંદના શ્રી મા આનંદમયી/વનુબહેન ૩૨

૧૦ દિશાસૂચન મૂંઝવણ યૌવનની/ડૉ. પ્રજ્ઞા પ ૪૧

૧૧ લલિત નિબંધ આમો ટૂંકયાં કરી !/યોગેન જોષી ૪૪

૧૨. જીવનનિષ્ઠ વિદ્યાપુરુષ : જયંત કોઠારી/દર્શના ધોળકિયા ૪૭

૧૩. શતાબ્દી-વંદના : જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ/સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર ૫૧

૧૪. હાસ્ય : 'કામવાળીને પત્ર'/કલ્પના દેસાઈ ૫૬

૧૫. ભૂદાન સુવર્ણજયંતી : અનોખો નાતો/કાન્તિ શાહ, પ્રકાશની એક ઝલક અને બીજરૂપ દર્શન/(સર્વોદય પ્રેસ સર્વિસ), ભૂદાન આંદોલન લોકહૃદયમાં/કાન્તિ શાહ, યુગ પલટાય છે/રવિશંકર મહારાજ ૫૯

૧૬. શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ : શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું દર્શન/રમેશકાંત પરીખ ૬૪

૧૭. ધરતીનું હીર : ડૉક્ટરની નોંધપોથી/ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ ૬૮

૧૮. ગૃહગંગાને તીરે : બહેનને આપણે સાચવવાની છે/અવંતિકા ગુણવંત ૭૧
એવા વિરલા કોક !/અંજુગા બિલ્ગી-જાડેજા

૧૯. જોયેલું ને જાણેલું : માણસાઈનો દીવો/ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી ૭૬
આદરથી શિર નમી ગયું/રસિકલાલ દવે
આજે ? - સ્વપ્ન જ માત્ર !/રસિકભાઈ ચંદારાણા
અર્થનો અનર્થ/રણજિત પટેલ (અનામી)

૨૦. સંકલન : ભૂકંપનો બોધ/સ્વામી અધ્યાત્માનંદ ૮૦
આવું શાને થાય છે?/કુ. નિશિમિઝુ
કોડાવાવનો લીલોછમ વૈભવ/ઈશુભાઈ દવે
કવિશ્રી ન્હાનાલાલની સવાસોમી જન્મજયંતી/('વિશ્વવિહાર'માંથી સંકલિત)
આપણી ગુજરાતી ભાષા/હયદરઅલી જિવાણી
ચિત્ત તું શીદને ચિંતા કરે ?/(લેખક : અણજાણ)

૨૧. તંત્રીની વાત : 'અખંડ આનંદ' : આરંભથી આજ સુધી/ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૮૫
પ્રકાશકનું નિવેદન/મનુ સૂબેદાર, તંત્રીસ્થાનેથી/સોપાન,
સંસ્થા સમાચાર/આનંદ અમીન,
પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ,
નિવેદન/એચ. એમ. પટેલ,
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૨૫] જેઠ-અષાઢ ૨૦૫૭ [જૂન ૨૦૦૧

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

अणोरणीयान् महतोमहियान् आत्मा अस्य ।

(કઠોપનિષદ દ્વિતીય વલ્લી, મંત્ર ૨૦ અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ અધ્યાય ૩ મંત્ર ૨૦)

સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ એવું આત્મતત્ત્વ,
વિરાટથી પણ વિરાટ એવું પરમ સત્ત્વ !
હૃદય તણી ગુહામાં ઝળહળ અંતરજ્યોતિ,
હરિવરની કૃપા થકી અવિચળ આત્મપ્રતીતિ !

સને ૧૯૪૫ની છઠ્ઠી ઑગસ્ટે સવારે સવા આઠ વાગે હિરોશિમા પર પ્રથમ પરમાણુ બૉમ્બ ફેંકાયો ત્યારે માનવજાતને પરમાણુમાં પડેલી પ્રચંડ તાકાતનો ખ્યાલ આવ્યો. અણુ એટલે મોલેક્યુલ. પરમાણુ (પરમ + અણુ) એટલે ઍટમ. જાણી રાખવા જેવું છે કે 'ઍટમ' શબ્દનું ગ્રીક મૂળ અને 'ઇન્ડિવિડ્યુઅલ' શબ્દનું લૅટિન મૂળ, બંનેનો અર્થ સરખો છે : 'જેનું વધારે વિભાજન થઈ ન શકે તે.'

પરમાણુના વિભાજન દ્વારા ઍટમબૉમ્બ સર્જાયો. એના સર્જન માટે મુખ્યત્વે રોબર્ટ ઓપનહાઇમર જવાબદાર હતા. વ્યક્તિત્વનું વિભાજન થઈ શકે? આપણે વાત વાતમાં કોઈ માણસની 'ડબલ પર્સનાલિટી' અંગે ટીકા કરીએ છીએ. પરમાણુના અને માણસના ભાગલા પડે તેથી સમસ્યાઓ સર્જાય છે. વિનોબાજી ઍટમબૉમ્બ સામે આતમ બૉમ્બ જ ટકી શકે તેવી વાત કરતા. જે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે તેને ઋષિ 'अणिष्ठ' કહે છે. આપણે ત્યાં યોગની એક સિદ્ધિને 'अणिमा' કહે છે, જેની મદદથી ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરી શકાય. ગૃહસ્થો માટેના સુગમ વ્રતને જૈન પરંપરામાં 'અણુવ્રત' કહે છે. અણુ સૂક્ષ્મનો સંકેત છે.

પ્રસ્તુત મંત્રમાં ઋષિ આત્માનાં બે લક્ષણો ગણાવે છે :

(૧) આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે. (અણોઃ અણિયાન્)

(૨) આત્મા વિરાટથી પણ વિરાટ છે. (મહતઃ મહિયાન્)

ઋષિ કહે છે કે આત્મા હૃદયની ગુહામાં વિરાજમાન છે અને તેને કામનારહિત (અક્રતુ)

તથા શોકરહિત (વીતશોક:) એવો સાધક ઈશ્વરની કૃપાથી (ધાતુ પ્રસાદાત્) પામી શકે છે. ધાતુપ્રસાદ એટલે જ્ઞાનપ્રસાદ, એવો અર્થ પણ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. ઋષિઓની સાધનાની દિશા આત્મતત્ત્વને પામવા ભણીની જ રહેતી. આ મંત્રમાં યમરાજ નચિકેતાને આત્મભાવ માપવાની ચાવી બતાવે છે. સાધક કામના અને શોકથી પર એવું સમત્વ પ્રાપ્ત કરે તોય ઈશ્વરકૃપા વગર કશુંય ન વળે.

આ મંત્રમાં એક પ્રતિતર્ક આપણા જેવા સામાન્ય માણસોને કનડે એમ બને. જે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ હોય તે વિરાટથી પણ વિરાટ શી રીતે હોઈ શકે? ઝટ ગળે ન ઊતરે તેવી આ વાત છે. મીરાંના એક ભજનમાં મીરાં પોતાની માતાને લાડમાં કહે છે : 'હે મા! તું મને કદી પણ પેલા માવા (માધવ) સાથે પરણાવતી નહીં. એ તો ઘડીકમાં સાવ નાનો અને ઘડીકમાં બહુ મોટો! એનું વળી ઠેકાણું શું?'

નાનડિયો નખ જેટલો,
એનો ઢોલિયો ધરણી ન માય !

મીરાંની પંક્તિઓમાં ઉપરોક્ત ઉપનિષદ મંત્રનો સાર આવી જાય છે. જે અતિ સૂક્ષ્મ હોય તે જ અતિ વ્યાપક હોઈ શકે.

આપણી પરંપરામાં સૃષ્ટિનાં મૂળ ઘટક તત્ત્વોને 'પંચમહાભૂત' કહેવામાં આવે છે. આપણું શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું છે, એ વાત વૈદિક દર્શનની મૌલિક દેણગી છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્માનંદ વલ્લીના પહેલા અને બીજા અનુવાકમાં શરીરની ઉત્પત્તિની વાત થઈ છે. કહે છે કે પરમાત્મામાંથી સૌ પ્રથમ આકાશતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. આકાશમાંથી વાયુતત્ત્વ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ, જળમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઔષધિ (વનસ્પતિ), ઔષધિમાંથી અન્ન અને અન્નમાંથી શરીર ઉત્પન્ન થયું. પાંચે મહાભૂતોના શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને તન્માત્રા કહે છે. શાસ્ત્રોમાં પંચમહાભૂતોની વાતને પંચતન્માત્રાઓના સુમેળ (પંચીકરણ) દ્વારા શરીરની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સાથે જોડવામાં આવી છે. પ્રત્યેક તન્માત્રાની ચડતી ભાંજણી આ પ્રમાણે છે :

તન્માત્રા	ગુણતત્ત્વ
આકાશ	શબ્દ.
વાયુ	શબ્દ અને સ્પર્શ.
તેજ	શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ.
જળ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ.
પૃથ્વી	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ

ઉપનિષદના ઋષિએ આકાશનો સંબંધ શ્રોત્ર (કાન) સાથે, વાયુનો સંબંધ ત્વક્ (ચામડી) સાથે, તેજનો સંબંધ ચક્ષુ સાથે, જળનો સંબંધ જીભ સાથે અને પૃથ્વીનો સંબંધ ઘ્રાણ (નાક) સાથે જોડ્યો છે. પિંડ અને બ્રહ્માંડ વચ્ચેના આવા સંબંધની આટલી સુંદર, તર્કયુક્ત અને લાઘવયુક્ત રજૂઆત બીજે ક્યાંય જોવા મળે ખરી? માણસને પોતાના અસ્તિત્વનાં મૂળિયાં

પામવામા રસ ન પડે એવુ શી રીતે બને? ઉપનિષદોનુ વાચન-મનન કોઈ પણ નવલકથા કરતાય વધારે રસપૂર્ણ બની કે કારણ કે માણસને પોતાના અસ્તિત્વનો અર્ક પામવાની જિજ્ઞાસા હોય છે હવે પેલા પ્રતિતર્કની વાત પર આવીએ

સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ ભણીની યાત્રા પૃથ્વીથી શરૂ થાય છે અને પછી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમના શિખરો સર કરીને છેવટે આકાશને આબે છે પૃથ્વી કરતા જળ વધારે સૂક્ષ્મ છે અને વધારે વ્યાપક છે જળ પછી તેજ, તેજ પછી વાયુ અને વાયુ પછી આકાશ અધિક સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે આમ, આકાશતત્ત્વ સૂક્ષ્મતમ છે અને વ્યાપકતમ છે જે અતિ સૂક્ષ્મ હોય, તે જ અતિ વ્યાપક હોવાનુ સૂક્ષ્મતા અને વ્યાપકતા વચ્ચે આતરવિરોધ નથી, પણ અનુબધ છે પ્રસ્તુત મત્રમા એ અનુબધ આત્માને આધારે પ્રગટ થયો છે

આત્મા અતિ સૂક્ષ્મ છે અને અનત છે એ જ આ સૃષ્ટિનુ પરમ તત્ત્વ છે, અસ્તિત્વનો અર્ક છે માણસને સદીઓથી એક પ્રશ્ન પજવતો રહ્યો છે 'આખરે મારુ હોવુ (બીઈંગ) શેને આભારી છે?' આવી ઊર્ધ્વમૂલ પજવણીમાથી પેદા થતી બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સત્યની શોધનુ આરભબિંદુ ગણાય ગાધીજીએ શરૂઆતમા કહેલુ 'પરમેશ્વર એ જ સત્ય ' પાછળથી તેમણે કહ્યુ 'સત્ય એ જ પરમેશ્વર ' આ વાત રોમા રોલાએ નોંધી છે

આત્મપરાયણ મનુષ્યને ગીતા આત્મવાન કહે છે આત્મવાન હોય તે મનુષ્ય જીવનને આત્મભાવે નિહાળે છે પાણીના ધોધમા રહેલી વીજળી સૌને નથી દેખાતી વિદ્યુતને આપણે ધોધનુ આકાશતત્ત્વ કહી શકીએ મેથીની ભાજીમા રહેલુ લોહતત્ત્વ, કોલસામા રહેલુ કાર્બન તત્ત્વ, છાણના પોદળામા રહેલુ નાઈટ્રોજન તત્ત્વ, ચુબકમા રહેલુ ચુબકત્વ અને મીઠામા રહેલુ સોડિયમ ક્લોરાઈડ જોવા માટે વિજ્ઞાનવૃત્તિ જરૂરી છે લગભગ એ જ રીતે પ્રત્યેક જીવમા રહેલા આતમરામને નિહાળવા માટે અધ્યાત્મવૃત્તિ આવશ્યક છે આવી વૃત્તિ કેળવાય ત્યારે ગીતાની વાત સમજાય આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ આત્મતત્ત્વ તો આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે

સ્વિડનના પ્રવાસે જવાનુ થયુ ત્યારે ભારતીય અણુવિજ્ઞાની ડૉ નરેન્દ્ર જમદગ્નિને મળવાનુ બન્યુ તેઓ હાલ નિવૃત્ત છે એમની સાથે બે વાર ભોજન લેતી વખતે ખૂબ જ વાતો થઈ તેઓ ગીતાના ઊડા અભ્યાસી છે ઍટમબૉમ્બના સર્જક ઓપનહાઈમરના અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે એમણે વિશ્વની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમા કામ કર્યું છે ઓપનહાઈમર ગીતાના અભ્યાસી હતા અને મહાભારત પ્રત્યે એમને ભારે આકર્ષણ હતુ નરેન્દ્રભાઈ નિવૃત્તિ પછીય સ્ટોકહૉમ યુનિવર્સિટી સાથે કોઈ પ્રોજેક્ટ અગે જોડાયેલા છે અને કેટલાક નોબલ પારિતોષિક વિજેતા વિજ્ઞાનીઓના સપર્કમા છે એમના'ઘરમા પ્રવેશીએ ત્યારે લાગે કે મદિરમા પ્રવેશી રહ્યા છીએ સસ્કારે અને સ્વભાવે તેઓ નખશિખ ભારતીય છે અમારી વચ્ચે જે'લાબી વાતો ચાલી તેનો સાર ટૂકમા એટલો જ કે એકવીસમી સદીમા વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ એકબીજામા ઓતપ્રોત હશે અને માનવજાતના કલ્યાણ માટે ઉપકારક હશે માનવીની સમજણ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ થતી જશે, તેમ તેમ એનુ હૃદય વિશાળ બનતુ જશે ઈન્ટરનેટ અને અતરનેટ વચ્ચેના સમન્વયની સદી શરૂ થઈ ચૂકી છે

૦૦૦

અપૂર્વ અવસર

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો?

...શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
માન-અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો.

...એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
અડોલ આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો.

...ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;
રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યાં પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો.

...જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.

...એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુઆજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો.

(સંકલિત અંશો)

ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ

જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન મત અને દર્શન જોવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિભેદ છે.

ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં, વ્યાપ્યા માનો તેહ. ૧

તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, ધર્મ તેજ અનુકૂળ. ૨

પ્રથમ આત્મસિદ્ધિ થવા, કરીએ જ્ઞાન વિચાર;
અનુભવી ગુરુને સેવીએ, બુધજનનો નિર્ધાર. ૩

ક્ષણ ક્ષણ જે અસ્થિરતા, અને વિભાવિક મોહ;
તે જેનામાંથી ગયા, તે અનુભવી ગુરુ જોય. ૪

બાહ્ય તેમ અભ્યંતરે, ગ્રંથ ગ્રંથિ નહિ હોય;
પરમ પુરુષ તેને કહો, સરળ દૃષ્ટિથી જોય. ૫

('મૂળ માર્ગનું અમૃત અને અધ્યાત્મનું શિખર; શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : પ્રેરક જીવનગાથા'માંથી - લેખક : કુમારપાળ દેસાઈ)

આપણો કવિતાવારસો

ચન્દ્રકાન્ત શેઠ

મધુર નમણા ચહેરા

મધુર નમણા ચહેરાઓની હવા મહીં ખાલીઓ
ગગન [illegible] કેકે રાતુ [illegible] આનવે,
નયન હજી તો ડોકે મારે, પીધોય ન ઘૂંટડો,
નજર ખુદ ત્યાં માગી પીવા જશી મદિરા બની
જતી લથડતી ધોરી રસ્તે પતંગ શી ફૂલ પે
વદન વદને ઊડે, બેન, પિયે મધુ, ચીકાણી
ઘણીય વખતે મારે એને ઉઠાડવી રે પડે,
નયન મીંચીને ઢીંગે જાતી અનમ્ય [illegible],
મધુર નમણા ચહેરાઓનો ભવોભવનો ઋણી,
મુજ જીવનના પથે છાયાદ્રુમો નમ જ હન્યા,
નયન ઊતરે ઊંડે ઊંડે અતીત વિશેષ, તો
મધુર નમણા ચહેરાઓના દીપે પથ ઊજળો!
જીવનવગડે કાંટામાં છો છૂંદાય પદો પછી,
મધુર નમણા ચહેરાથી તો ખમે જ ન આખડી

(સમસ્ત કવિતા પ્ર આ ૧૯૯૬, પૃ ૭૨-૭૩)

— ઉશનસ્

ગુજરાતી સૉનેટના આકાશમાં કવિ શ્રી ઉશનસનું એક આગવું નક્ષત્રમંડળ છે સૉનેટના તારાઓના ઝૂમખાના ઝૂમખા એમની પાસેથી મળતા રહ્યા છે સૌમાં એમની આગવી કવિદૃષ્ટિના વેધક ચમકારા આપણને જોવા મળે છે એમની ઉત્કટ સંવેદનશીલતા અને એમની પંચેન્દ્રિયોની અનુભૂતિગત સંચારશીલતા તો અનન્ય જ છે કેટકેટલી અમૂર્ત વસ્તુઓ એમના કવિત્વબળે - કલ્પનાબળે, એમની રૂપવિધાયક શક્તિએ મૂર્તતા ધારણ કરે છે! ઉશનસની છોછ વિનાની અદ્ભુત મુક્તતા એમના કાવ્યાનુભૂતિના નાદનોમાં ઉપકારક થતી વરતાય છે

પ્રસ્તુત કાવ્યના કેન્દ્રમાં છે મધુર નમણા ચહેરાઓ એવા ચહેરાઓ જોતાં કોને ન ગમે? એવા ચહેરાઓનું આકર્ષણ ન અનુભવાય તો જ નવાઈ મનુષ્યની ઓળખાણમાં જેમ એનું મન, એમ એનું તન પણ મહત્ત્વનું છે મનની મુદ્રા ('મનોમુદ્રા') જેટલી જ તનની મુદ્રાયે અગત્યની છે મનુષ્યની તન-મનની મુદ્રા તે જ તેનો ચહેરો! ચહેરાનું મધુરપણું ને નમણાપણું મન અને તનની ચારુતા-પ્રસન્નતા પર નિર્ભર છે ચહેરો ભલે સુંદર - નમણો હોય પણ એ ચહેરા પર દુષ્ટતાના, ઈર્ષ્યા-

અવિશ્વાસ-દંભ ઇત્યાદિના દુર્ભાવો અંકિત હોય તો એ ચહેરો મધુરો તો નહીં જ લાગે, નમાણોયે નહીં લાગે. ચહેરાની મધુરતા, એનું નમાણાપણું કે ચારુતા તન-મનની નરવી પ્રસન્ન સંપૃક્તતા પર અવલંબે છે.

આ સૃષ્ટિની રમણીય આકર્ષક ઉપાદાન-સામગ્રીમાં મનુષ્યોનેય માનભર્યું સ્થાન છે જ. એમાંયે મનુષ્યોના ચહેરા જ પહેલ પ્રથમ તો ધ્યાન ખેંચતા હોય છે. એ ચહેરાઓ માનવતાની પ્રમાણિત મુદ્રારૂપ - માનવીય સૌન્દર્યના દ્યોતક દીપરૂપ જ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ આશ્વાસન ને આનંદ બક્ષનારા ચહેરાઓને જોતા રહેવાનો એક નશો હોય છે, એનો અનોખો આનંદ હોય છે. ચંદ્રને જોવાનો, ફૂલોને કે પ્રકૃતિનાં અન્ય રમણીય રૂપોને જોવાનો જે આનંદ છે એ જ આનંદ માનવીય ચહેરાઓને જોવાનો છે. માનવીય ચહેરાઓ પણ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યના મહત્ત્વના સંવર્ધકો-સમર્થકો છે.

કવિ આ સૉનેટના પ્રથમ ખંડકમાં માનવીય ચહેરાઓને - તેમાંય મધુર નમાણા ચહેરાઓને - સંભવત: રૂપરમણીઓના ચહેરાઓને રાતા કસૂંબલ આસવથી સભર પ્યાલીઓ જેવા હોવાનું જણાવે છે. જેમ મદ્યની તેમ રાતા ગુલાબી રમણીય ચહેરાઓની સૌન્દર્યશ્રીનો કેફ હોય છે, એની મોહિની હોય છે, એના આસ્વાદની મસ્તી હોય છે. કવિની નજર એવા ચહેરાઓ જોતાં જ ઉન્મત્ત બને છે. પતંગિયું જેમ ફૂલો પર ફરી ફરીને મધુરસનો સ્વાદ લે તેમ કવિની નજર પણ, બિનધાસ્ત રીતે એને આકર્ષક લાગતા મીઠા રમણીય ચહેરાઓ પર ઠરે છે અને એમના રૂપરસનો આનંદ લે છે. મધુર નમાણા ચહેરાઓને જોઈને બેફામ બનતી પોતાની નજરને કવિ વિવેકભાવે કાબૂમાં લેવા પ્રયત્ન જરૂર કરે છે, પરંતુ એમની નજર જ એવી છે, જે ચહેરાઓનો રૂપરસ યથેચ્છ રીતે ભોગવી લેવાનું પસંદ કરે છે.

આમ મધુર નમાણા ચહેરાઓનું દર્શન સુખ લેતાંયે કવિ રસસાગરની જે પુણ્યની પાળ છે તે તો તોડતા નથી જ. કવિને જીવનના માર્ગે વૃક્ષોની જેમ શાતા અર્પનારા મીઠા હસમુખા ચહેરાઓ જરૂર મળ્યા છે. એવા કેટલાક ચહેરાઓ, જેમને ભૂતકાળમાં જોવાનું સદ્ભાગ્યે આ કવિને સાંપડેલું તે તો એમના સ્મરણકોશની મોંઘેરી મિરાતરૂપ બની રહેલા લાગ્યા છે. એવા મધુર નમાણા ચહેરાઓ તો દીવાની જેમ એમના આંતરપથને - જીવનપથને ઉજાળનારા બની શક્યા છે. એવા ચહેરાઓ સાથેનો કવિનો સંબંધ આકસ્મિક નથી, એ તો ભવોભવના ઋણાનુબંધના ઇષ્ટ ને મિષ્ટ પરિપાકરૂપ-ફલરૂપ છે. જીવનમાં હસતા-ખીલતા, મીઠા-મધુર, સુંદર-સોહામણા માનવચહેરાઓ જોવા મળે એ તો ઉત્સવરૂપ ઘટના લેખાય. એવા ચહેરાઓના કારણે તો જીવન જીવવા જેવું, આનંદસભર હોવાનું પ્રતીત થાય છે. કવિ પોતે એવા ચહેરાઓ જોવા મળ્યા બદલ ધન્યતા અનુભવે છે. ઈશ્વરનો જ કૃપાપ્રસાદ હોય તો આવો લહાવો મળે છે.

માનવમાત્રના ચહેરાઓ આ માણસૂડા કવિને, માણસભૂખ્યા-માનવપ્રેમી કવિને તો જોવા ગમે. માનવમાત્રનો ચહેરો સાચા અર્થમાં પ્રસન્ન હોય, ગુલાબની જેમ ખીલેલો હોય, સદ્ભાવનાએ આંતરબાહ્ય સૌન્દર્યે અને માધુર્યે રૂડો હોય એવી જ ઉશનસ્‌ની એક સાચા કવિને નાતે તે અપેક્ષા હોય ને? કવિને આવા ચહેરાઓ જોવા મળવા એ જ પ્રભુના કૃપાપ્રસાદે શક્ય બને એવી બાબત છે.

આ કવિને જીવનની વાટે તો અનેક સંઘર્ષો વેઠવાના આવે છે, અનેક વિષમતાઓના કાંટા વેઠવાના થાય છે. પણ એવા કાંટા વેઠતાં વેઠતાંય

જો ગુલાબ જેવા મધમીઠા ચહેરાઓ જોવા મળે, એવા ચહરાઓનો મૂગો મૂગો સ્નેહસિક્ત આદર આવકાર મળ તો જીવનમા જે કઈ નહ્યુ વેઠ્યુ એ બધાનુ ઉત્તમ વળતર સાપડ્યાનો અહેસાસ થાય કવિને માટે તો નજર ઠેરવવા જેવુ, મન ઠેરવવા જેવુ જો કોઈ સુયોગ્ય ને સાચુ સ્થાન હોય તો તે મનુષ્ય છે - મનુષ્યનો ચહરો છે - ને તે પણ હસતો સ્નેહાળ ચહેરો, મધુરો નમાણો ચહેરો એવા ચહેરાનુ દર્શન જીવનનો થાક ઉતારે છે, જીવનની વેદનાને વીસરાવે છે અને પ્રફુલ્લતા તેમ જ સ્નેહમય શ્રદ્ધાપૂત આનદરસનુ પ્રદાન કરે છે જીવનમા જો કઈ કરવા જેવુ હોય તો તે છે મનુષ્યના ચહેરાને પ્રસન્ન રાખવા-કરવાનુ હસતા ફૂલની જેમ મનુષ્યોના ચહેરા પણ હસતા રહ અને એ રીતે ગરિમામાણા ને મીઠા થયે ના ચહેરાઓને સતત ચાહ વાનુ બને એ જ જીવનમા સૌએ સૌથી વધુ ઈચ્છવા જેવુ છે, અને કવિઓએ તો ખાસ ઈચ્છવા જેવુ આપણા કવિનો મનુષ્યપ્રેમી - સૌન્દર્યપ્રેમી કવિ તરીકેનો મધુર નમાણો ચહેરો અહી બરોબર ઊપસે છે માનવચહેરાઓને ચાહતા ચાહતા જ મધુર નમાણા ચહેરાવાળા થવાય કવિએ માનવ સવદનાનુ આ માર્મિક સત્ય સરસ રીતે અહીં વ્યજિત કર્યું છે

પ્રસ્તુત સૉનેટ પેટ્રાર્કશાઈને શેક્સપિયરશાઈ સૉનેટરીતિઓના સમન્વયરૂપ લાગે છે અહીં હરિણી વૃત્તમા કવિએ એમની લાક્ષણિક શૈલીમા કલ્પના, ચમત્કૃતિ અને સવેદનમાધુર્ય દાખવીને, પ્રાસાદિકતાથી માનવીય મધુરિમા ને ગરિમાનુ અહી સરવુસરવુ નિરૂપણ કર્યું છે

'કુમાર'ના તમે ગ્રાહક છો ?

૧૯૨૪મા કલાગુરુ રવિશકર રાવળે શરૂ કરેલુ અને બચુભાઈ રાવતે સવર્ધેલુ ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારત્વમા નોખી ભાત પાડતુ 'કુમાર' માસિક ૧૯૯૦થી પુન પ્રકાશિત થાય છે ૧૯૮૭થી ૧૯૯૦ના વર્ષો દરમિયાન તેનુ પ્રકાશન સજોગવશાત્ સ્થગિત કરાયુ હતુ પ્રત્યેક ગુજરાતીને જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રમા રસ પડે તેવી શ્રદ્ધેય સામગ્રી 'કુમાર'ના પ્રત્યેક અકમા પ્રકટ થાય છે આપ જો 'કુમાર'ના ગ્રાહક ના હો તો બનવા અનુરોધ છે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૫૦ ૦૦ અને પરદેશમા હવાઈ માર્ગે રૂ ૧૦૦૦ ૦૦ અથવા ડૉલર ૨૫ રાખવામા આવ્યુ છે

સપર્ક

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ,

૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ –૩૮૦ ૦૦૧

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

(૧)
વર્ષા

વર્ષાની ધારના કોણે આકાશથી
અવનિને ઉર આ તાર સાંધિયા?
અંગુલિ વીજની કોણે આ ફેરવી,
શુષ્કતા વિદારતાં ગીત છેડિયાં? ...વર્ષાની૦
ગીતે એ થનગન નાચે છે મોરલા,
ટહુકારે વન વન વ્યાપી રહ્યાં;
રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ ઝરણાંઓ નાચતાં,
પર્વતના બંધ સૌ તૂટી ગયા. ...વર્ષાની૦
ચારે તે આરે ભેટે સરોવર
શુષ્કતા-ભુજંગપાશ તૂટી ગયા. વર્ષાની૦
ગીતે એ આભમાં નાચે છે વાદળી,
પોઢ્યા અંકુર સૌ ઊભા થયા;
પૃથ્વીના પ્રાણના થંભેલાં વ્હેણ સૌ,
તાલે એ ગીતનાં વ્હેતાં થયાં. ...વર્ષાની૦

— પ્રહ્લાદ પારેખ

(૨)
સંબોધન

હરિ! મને કોકિલ બનાવી વનમાં મૂકિયો,
વળી તમે વસન્ત બનીને વિલસ્યા પાસ;
હવે હું મૂંગો ક્યમ રહું?

હરિ! મને ઝરણ બનાવી ગિરિથી દોડવ્યો,
વળી તમે દરિયો થઈ દીધી દિલે આશ :
હવે હું સૂતો ક્યમ રહું?

હરિ! મને સુવાસ બનાવી કળિયું ખીલવી,
વળી તમે પવનો થઈ પ્રસર્યા ચોપાસ :
હવે હું બાંધ્યો ક્યમ રહું?

હરિ! મને દીપક પેટાવી દિવેલ પૂરિયાં,
વળી તમે ફરતા ફેલાયા થઈ આકાશ :
હવે હું ઢાંક્યો ક્યમ રહું?

હરિ! મને હુંપદ આપીને પુરુષાર્થી કર્યો,
વળી તમે ? પરમ પદ થઈ દીધી પ્યાસ :

— મુકુન્દરાય પારાશર્ય

મૃત્યુ હજો એવું મને –
કે છેક છેલ્લી પળ સુધી આ જિંદગી જીવી જવા, ઉત્સાહ ના ખૂટે;
ને મોત જ્યાં નજરે પડે ત્યાં દેહ આ ત્યજતાં જરા, ઉદ્વેગ ના ઊઠે.
મૃત્યુ હજો એવું મને –
('કવિતા')

— જયંત કોઠારી

નવાં કાવ્યો

સં. : હરિકૃષ્ણ પાઠક

ફરીથી એનું એ/ઉશનસ્

(શિખરિણી સૉનેટ)

તદા ધાડેધાડા નીકળી જ પડ્યા આમ જ હતા
હતા આ લોકોમ્તો - નિજ ઘર થકી, ઉત્તરતણી
ઊંચીનીચી જંબુ દ્વીપ તણી ઊંચા હિન્દુકુશની
તળેટીમા, ખીણોખાગત દખાણાદા ઢળી જતા
પૃથુ મેદાનોમા બુતની ભૂમિમા, નપ્ત નરિતા
પ્રદેશે, ઉત્સાહી ધનમનત કૂચે હયચઢ્યા
નીચે આવ્યા'તા ઊતરી, તનપરે બખ્તર જડ્યા
પ્રતિમા-મદિરે પર ઘાગ ઉગામી ઝીકી જતા,
ન ટોક્યા, ના રોક્યો નરિતપૂરના કોડી જળ શા
કિણાતા, ક્ષીણાતી વનતિ બીચ રસ્તો કરી ગયા
બુતો તોડીકોડી શત શકલમા, તે વધી ગયા
પહાડોમા પાછા બુતકનૂનમા તીડદળ-શા,
કરીથી એનુ એ, શત ઘણ અમર્યોત્ર ઊતર્યા
પ્રભુયે, આ જન્મે નયનરમ્ય લે જે અવતર્યા *

(*તાલીબાનોએ અફઘાનીસ્તાનમા ૨૦૦૧મા ભગવાન બુદ્ધની પ્રતિમાઓ તોડી તે નિમિત્તે રચિતકૃતિ

* અતિમ પક્તિ શ્રી સુદરમના 'બુદ્ધના ચક્ષુ')

O

મેઘસવારી/શભુપ્રસાદ જોશી

વિસ્તીર્ણ આ ખેતર આભનુ, શી
ચાલી રહી ખેડ વિરાટ, નામટા
જૂત્યા હળો દૃષ્ટિ તણા અનત !
જુઓ જુઓ બીજ વવાય વૃષ્ટિના,
મચી પડ્યા વાવણિયા મનોના
ઉદ્વિગ્ન કેવા અવિરામ બાવરા !
ધરા ગિરિ વૃક્ષ અને વનસ્પતિ
પખી મનુષ્ય પશુ કીટક-સર્વ કોઈના
હૈયા તણી આરત કેરી આર્દ્રતા
પામી નવાકુરિત બીજ થશે હયુભર્યુ !
હાવા ભરી મેઘસવારી આવશે,
ને સૃષ્ટિના તાપ બધા નિવારશે !

O

એક મોરલો/ચદ્રકાન્ત શેઠ

વનની વાટે એક મોરલો
માટીની લઈ મ્હેક,
લઈ ગગનની ગ્હેક,
અધરાતે મધરાતે આવી
કેવો મન જગાવે !
મનની વાટે એક મોરલો
અમિયલ આપે ટેર,
પલ પલ મોતી પેરે,
ઝળહળ ઝળહળ જળનો ભીતર
ઉઘાડ શો લહરાવે !
જીવન-વાટે એક મોરલો
કલા-રસે મદમાતો,
ઘન-શ્યામસે ભીંજાતો,
મનખાની આ રમણરેતમા
કેવો મને નચાવે !

O

મોસમી ઝળહળ લખુ/મીરા આસીફ

નામનો કાગળ લખુ, આવો તમે વરસાદ લઈ,
એ રીતે વાદળ લખુ, આવો તમે વરસાદ લઈ
વીજળી ચમકી છતા વરસાદ કા વરસ્યો નહી,
ભાગ્યમા ઝાકળ લખુ, આવો તમે વરસાદ લઈ
નગ વરસાદી હતો પાગ આપાણે પલળ્યા નહી,

જાતને વિહ્વળ લખું, આવો તમે વરસાદ લઈ,
સપ્તરંગી ઝૂલણા ઝૂલે ગઝલ આકાશમાં,
મોસમી ઝળહળ લખું, આવો તમે વરસાદ લઈ.
આભને પૂછો જરા, કારણ મજાનું આપશે,
એટલી અટકળ લખું, આવો તમે વરસાદ લઈ.
ભેટમાં અમને મળ્યું જે બોલ મીરા શું હશે,
રાગ લખું, મૃગજળ લખું, આવો તમે વરસાદ લઈ.

O

મનખો છે અકારો/લાલજી કાનપરિયા

ચકમક-લોઢું ઘસતાં ઘસતાંય ખર્યો નહીં તિખારો
મનવા! મનખો છે અકારો
હરિભજનમાં રાત વિતાવી, બજી ઊઠ્યો એકતારો
હંસલો મારો માનસરોવર જળમાં ઝૂરે નોંધારો !
ભીતરના મોલુંમાં ગાજે હુંપદનો હોંકારો !
મનવા! મનખો છે અકારો.
ક્યાં છે કેડી? ક્યાં છે મારગ? ક્યાં છે ઠામ-ઠેકાણું?
બળબળતા રાગમાં ખોવાયું એક અમૂલખ ગાણું!
મૃગજળ સાથે જનમજનમથી પડિયો છે પનારો!
મનવા! મનખો છે અકારો
આ ચાતક જેવું મન ઝંખે છે અધરાતે-મધરાતે
આ અમથો અમથો જીવ ઝૂરે છે જુગ જુગ જૂના નાતે!
દૂર દૂર છે તોય હજી કાં ભવભવનો સથવારો?
મનવા! મનખો છે અકારો.

O

ખમીસને/કરસનદાસ લુહાર

વળગણ કશું ન જોઈએ સારા ખમીસને,
ખિસ્સું નથી જ એટલે મારા ખમીસને !
હું પહેરતાંની સાથ કેવો ઝળહળી ઊઠ્યો !
ટાંક્યા બટનમાં કોણે સિતારા ખમીસને ?
કોઈ ઉઘાડા ગામમાં જઈને વસ્યા છો પણ,
સંભાળજો હે સાંઈ! તમારા ખમીસને !
જેને હું માપસરનો કદી થૈ શક્યો નહીં,
તે જાળવી લીધું એ બિચારા ખમીસને !
ફાટી ગયેલ જાણતું ગડીબંધ છે હજુ,
દિવસો મળ્યા છે ખૂબ નઠારા ખમીસને !

O

પાછો ફર્યો/સતીશ જે. દવે

પાદરે પાછો ફર્યો,
હું ઘરે પાછો ફર્યો.
ભૂલવાનું ભૂલીને
અવસરે પાછો ફર્યો.
પાનખર આવી ભલે,
મર્મરે પાછો ફર્યો.
ચોતરફ છે શુષ્કતા,
નિર્ઝરે પાછો ફર્યો.
દર-બદર ભટક્યો અને
વાહ રે ! પાછો ફર્યો !

O

ચાંદ/રતિલાલ સથવારા

(ચોપાઈ)

ટહુકા કરતો આભે ચાંદ,
હરખે અવળાં સવળાં પાંદ.
રાને મરકે નાની વાવ,
ધરતી ઝાંખી ધોળી સાવ.
લાળી કરતી ઊંચી ડોક,
ઓઢે ચાંદો સસલું કોક.
આવે ઝાંખું તરતું ગામ,
પાદર નીરવ મંદિર-ધામ.
આભે ગાજે ધોળી પાંખ,
સરતાં વાદળ ધારી ઝાંખ.
વાણી વરસે જાણે સંત,
વગડો માણે ધારી ખંત.

O

(ભૂલસુધાર : મે ૨૦૦૧ના અંકમાં 'ગુરુજી' કાવ્યની આઠમી પંક્તિ આ રીતે સુધારીને વાંચવી. નીચે ખીણ અંધાર ગુરુજી -)

સાઈલન્સ ઝોન

મહેશ દવે

રવીન્દ્રને કંઈ સમજાતુ નહોતુ 'માથાના દુખાવાનુ એક વિચિત્ર ચક્કર ચાલતુ હતુ સવારે ઊઠે ત્યારે તો તે હોય સાવ સાજોનરવો ને સ્વસ્થ મજાથી ચાના ઘૂંટડા ગળે ઉતારે, ત્યા સુધી કશુ ન હોય એટલામા વાગે 'ડોરબેલ' - છાપા નાખ્યા છે એવુ સૂચવતો છાપાવાળાએ મારેલો બેલ! પહેલા તો 'ડિંગ ડૉંગ' બેલ હતો, સહેજ વાર ધીમા સ્વરે મ્યૂઝિકલી 'ડિંગ ડૉંગ' અવાજ કરી ચૂપ થઈ જાય પણ હવે છોકરાઓને મસ્તી સૂઝી હતી મોટા વૉલ્યૂમથી 'તાના ધિન્ના ધિન્ના'ની રિધમ સાથે રૅપ-પોપની કોઈ ધૂન વાગે દરેક બેલ વખતે જુદી જુદી ધૂન વાગે - એક જ સરખી રૅપ-રિધમમા ડોરબેલનુ ચક્ર ચાલુ થઈ જાય કામવાળો, શાકવાળો, ધોબી અને એવી વણજાર દરેક પાત્ર સાથે સુવાર્ણા થોડીઘણી ચીચ ચીચ કરતી રહે વચ્ચેના બ્રેક્સ'મા ફોનની ઘંટડીઓ રણકતી જાય એટલામા સૂન સૂન્ કૂઅઅન દઈને મિનિ-સ્ટીમ એન્જિનની માફક કૂકર જોરથી ચીસ પાડી ઊઠે રવીન્દ્રને આસ્તે આસ્તે માથાનો ઝીણો ઝીણો દુખાવો ઊપડે

છાપા લઈ રવીન્દ્ર બાથરૂમમા ઘૂસી જતો. બાથરૂમ એટલે પરમ શાતિ! આ એક જગા છે જ્યા માણસ એકલો પોતાની સાથે શાતિથી રહી શકે છાપા વાચવા ને 'શેઇવ'થી માડી નાહવા સુધીના બધા પ્રાતઃકર્મ પતાવી રવીન્દ્ર બાથરૂમની બહાર પડે ત્યારે પાછો 'ઑવન' ફ્રેશ! તૈયાર થઈ રવીન્દ્ર 'બ્રેક-ફાસ્ટ' માટે બેને કે તરત સુવાર્ણા શરૂ થઈ જતી કોના કોના ફોન આવી ગયા તેની યાદી, બાથરૂમમા લાબો સમય લીધો તેની ટીકા, બીજી ઝીણીમોટી ફરિયાદો આજે કયા કયા કામો પતાવવાના છે તેનુ ત્રીજીચોથી વાર 'રિમાઇન્ડર' અપાતુ મિક્સર સુમિતની જુગલબદી અને 'ડોરબેલ, ટેલિફોન અને વૉશિંગ મશીન'નુ ટ્રિપલબદીનુ સગીત ત્રોટક રાગમા વાગતુ રહેતુ બાજુમા જ બીજા ફોન પર દીકરી રૂપાનો ટિપિકલ અગ્રેજીમા લવલવારો ચાલુ હોય 'ઓ ગૉડ! આ નવા જનરેશનની વાતોમા કેટલા બધા તારસ્વરે બોલાતા આશ્ચર્યચિહ્નો હોય છે! માય ... ને ઓ બૉય, ઓ બૉય!' 'ડોન્ટ ટેલ મી ને ડોન્ટ બી સિલિ!' 'સ્ટુપિડ ને યૂ ફૂલ!' - રવીન્દ્ર મનોમન તોબા તોબા પોકારી ઊઠતો માથામા ફરી ઝીણી ઝીણી સાણક શરૂ થઈ જતી ને રવીન્દ્ર ઘરની બહાર નીકળી જતો

ઘરની બહાર પણ ક્યા શાતિ છે? આ શહેરને 'મુબઈ' નામ આપવાને બદલે 'કોલાહલનગર' કે 'શોરબકોરપુર' જેવુ નામ આપવુ જોઈએ કેટલો બધો ઘોઘાટ છે આ નગરમા! બેસ્ટની બસ અને મોટરોના પો - પો, પીં - પીં ઓછા હોય તેમ હાથલારીવાળા, ટિફિન-કેરિયર્સ, હમાલ અને ફેરિયાઓ ગળુ ફાડી ફાડી રાડો નાખતા રહે છે તેઓ શુ બોલે છે એ પણ સમજાતુ નથી વાડી કે હૉલ પાસેથી પસાર થાઓ કે લાઉડસ્પીકરિયા નૉઇઝથી કાનના પડદા ધ્રૂજી ઊઠે છે બૅન્ડવાજાનો જોરશોર જેટલો વધારે એટલો સાજનમાજનને નાચવા-ગાવા ને હોકારા-દેકારાનો પાનો વધુ ચડે છે ફટાકડાના ધૂમધડાકા જેટલા મોટા, ને તડાફડીની સેર જેમ લાબી તેમ છાકો વધારે પડે ને મોભો વધે આવી મનોવૃત્તિ નીચલા કે મધ્યમ

વર્ગ પૂરતી સીમિત નથી. ફાઈવ સ્ટાર કલ્ચરમાં પણ ધમાલ-ધાંધલની એવી જ બોલબાલા છે. ફાઈવ સ્ટાર હોટલના દરવાજે ગાડી બોલાવવા દરવાનો માઈકમાં ગાંગરતા રહે છે, અંદર ચાલતી પાર્ટીઓમાં હા -હા, હી - હી, હો - હો ને ઘોંઘાટમાં સૌ કોઈ ખોવાયું હોય છે. આમાં વાર-તહેવારો, શોભાયાત્રા-સભા-સરઘસ, કથા-મહાકથાઓ, ભજનકીર્તનો, બાંધકામો ને ઇમારતોનું ધરાશયી થવું, શૂટ-આઉટ ને ગૅંગવૉર, હુલ્લડ-તોફાન ને ધડાકા, ટોળાં ને સહેલાણીઓ એ બધું ઉમેરો પછી મુંબઈ રહે છે કે શોરબકોર!

આ શહેરની એક તાસીર છે. અહીં થોડાક ભાગ્યશાળીઓનો આંક સ્થિર ગતિએ ઊંચો ચડતો રહે છે. માણસ અદના સ્થાનેથી શરૂ કરે, પહેલાં મધ્યમ વર્ગમાં ઘૂસ મારે, પછી વળી હાયર-બ્રેકેટમાં આગળ વધે અને એમ સતત ઉપર, હજી ઉપર ને વધારે ઉપર, ચાલ્યા કરે. રવીન્દ્ર આવા ભાગ્યશાળીઓમાંનો એક હતો.

ગામડેથી આવી રવીન્દ્ર સામાન્ય નોકરીમાં જોડાયેલો. જોકે સ્પેર ટાઇમમાં થોડો આડોઅવળો ધંધો કરી લેતો. કેટલોક સમય તો તેણે એકથી બીજા સૅનેટોરિયમમાં ગબડાવ્યે રાખેલું. પછી પરામાં એક બેડરૂમનો ફ્લૅટ રાખ્યો, પણ ત્યાંથી તેને ઝટ છૂટવું હતું. તેનો ફ્લૅટ રેલવે ટ્રૅકના પેરેલલ રોડ પર હતો. દર ત્રણપાંચ મિનિટે લોકલ ટ્રેન તેના મકાનને ધધડાવી મૂકતી, તેને ઝબકાવી જતી. સવારે પાંચછ વાગ્યાથી રાતે દસઅગિયાર વાગ્યા સુધી આવું ચાલ્યા કરતું.

રોજ મુંબઈ જતી વખતે સ્ટેશને સ્ટેશને માણસોનાં ધાડાં સાથે અવાજોનાં ટોળાં ચડતાં ને રવીન્દ્ર સાથે અથડાતાં. કેટલાક ડબ્બામાં ભજનમંડળીઓ ગાજતી, મંજિરા અને ટ્રેનની દીવાલોના ઢોલ-તબલાં સાથે. ઉમેર અને આમદાની વધવાની સાથે રવીન્દ્રની સહનશક્તિની મર્યાદા ઘટતી ચાલી. એણે તે વખતે વિકસી રહેલા અને હવે પૉશ બની ગયેલા વિસ્તારમાં ફ્લૅટ લઈ લીધો. સારું થયું તે વખતે મતિ સૂઝી, બાકી હવે તો મુંબઈ પ્રોપરમાં મકાન લેવું આકાશકુસુમવત્ હતું.

નવા વિસ્તાર અને નવા ફ્લૅટમાં શરૂ શરૂમાં રવીન્દ્રને બહુ સારું લાગ્યું, પણ આસ્તે આસ્તે ત્યાં પણ અવાજોનું આક્રમણ વધતું ચાલ્યું. ઊંચા ઊંચા એક એક સ્કાય સ્કેપરમાં ભારતના એક એક ગામડા કરતાંય વધુ વસ્તી હતી. ફ્લૅટે ફ્લૅટે એકથી વધુ નોકરો ને વાહનો હતાં, વધતા જતા ટ્રાફિકમાં પેદલ ચાલવું દુષ્કર હતું, ફરવાના બગીચામાં 'લાફિંગ ક્લબ' ચાલતી હતી, મોટે મોટેથી બધાં ગાંડાંની માફક હસતાં ને ગાંડાં કરી મૂકતાં.

રવીન્દ્રે હવે ગાડી લીધી હતી. આમ તો એને એ. સી. બહુ માફક નહોતું આવતું, પણ અવાજોના ત્રાસથી બચવા તેણે ઑફિસ અને ગાડી એ. સી. કરાવ્યાં હતાં. પણ તમે તમારી જાતને આસપાસના વાતાવરણથી 'ઇન્સ્યુલેટ' - કવચરક્ષિત - રાખી શકતા નથી. આપણી સાથે કામ કરતા કેટલા બધા માણસોના ગળામાં કુદરતે 'માઇક' ફિટ કરી દીધું છે! ઊંચા સાદ સિવાય તેઓ બોલી જ નથી શકતા. રવીન્દ્ર થોડી થોડી વારે એના 'એકાઉન્ટન્ટ'ને ટોકતો. 'ધીમેથી બોલો, હું બહેરો નથી'. થોડીક વાર એ ધીમેથી બોલે. વળી પાછો મૂળ બુલંદીમાં આવી જાય. શું કરવું એનું? સાથે મુસાફરી કરતા, આજુબાજુ બેઠેલા કેટલાક માણસો બોલ્યા જ કરે છે! એકબીજાને કંઈ કહેવા-સમજાવવાનું ન હોય તોય તેઓ બોલતા જ રહે છે. સાંભળી સાંભળી અકળાઈ જવાય છે. આંખની બાબતમાં સગવડ છે. તમે આંખ બંધ કરી દો, દેખાવાનું બંધ. કાન માટે તે સગવડ નથી. પૂમડાં ખોસો તોય કાનનાં કમાડ સદંતર બંધ થતાં નથી.

રાતેય તે ઉધારા, ફોનની ઘંટડી સંભળાય, બાજુમાં થતો ઘોંઘાટ ઊંઘવા ન દે, સુથારીનો ઊંઘમાં પડખું ફેરવાનો અવાજ પણ ડરાવે, આવું છે આ કાનનું! રવીન્દ્રને બહેરાઓની ઈર્ષ્યા આવતી રવીન્દ્રને બોગીનદરના પાછળના વિસ્તારમાં થોડું કામ હતું એટલે જી પી ઓ થઈને સેન્ટ જ્યોર્જ હૉસ્પિટલવાળી ગલીમાં ગાડી લીધી અચાનક તેની નજર ગલીના નાકે લગાડેલા સાઈન બોર્ડ પર પડી બોર્ડ પર હૉર્નનું ચિત્ર દોર્યું હતું અને તેના પર ચોકડી ચીતરી હતી નીચે લખ્યું હતું 'સાઈલન્સ ઝોન' આગળ દોડી રહેલી મોટરસાઈકલ સાઈડ આપે તે માટે રવીન્દ્ર હૉર્ન મારવા જતો હતો, પણ 'સાઈલન્સ ઝોન'ની સૂચના જોઈને હૉર્ન દબાવવા જતા અંગૂઠાને તેણે અટકાવી દીધો. હૉસ્પિટલની ગલીમાં કેટલી શાંતિ હતી 'સાઈલન્સ ઝોન'ની વ્યવસ્થા રવીન્દ્રને ગમી ગઈ 'આખા શહેરને 'સાઈલન્સ ઝોન' બનાવી દીધો હોય તો!

રવીન્દ્રની ઈચ્છા પ્રમાણે આખું શહેર તો 'સાઈલન્સ ઝોન' ન થાય, પણ રવીન્દ્રે પોતે બહાર જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું હતું લાંબો સમય ઘરની બહાર રહેવાનું એ ટાળતો ઘરે પડ્યો રહેતો, પણ હવે ઘરના નાનામોટા અવાજો પણ એ સહન કરી શકતો નહોતો વળી, હમણાં હમણાં તો માથાનો દુખાવો થવા માંડતો પહેલા તો દુખાવો ઝીણો ઝીણો રહેતો, પણ હવે ક્યારેક દુખાવો અસહ્ય થઈ પડતો-

રવીન્દ્રે માથાના દુખાવાની એસ્પ્રો - એનેસિન જેવી ચીલાચાલુ ટીકડીઓ લીધી, પણ તેનાથી કોઈ ફેર ન પડ્યો પોતાના બેડરૂમમાં એકલો પડ્યો રહે તો દુખાવો ઊતરી જતો રવીન્દ્રને તો એમ પડ્યા રહેવામાં વાંધો નહોતો, પણ સુથારી અને ઘરના લોકો ને મિત્ર-સબંધીઓ એમ ચાલવા દે તેમ નહોતા ઘરગથ્થુ દવાઓના સૂચનોનો મારો ચાલ્યો, પણ કોઈ કારી ફાવી નહીં આખરે ફેમિલી ડૉક્ટરના આશરે પહોંચ્યા તેમણે નિદાનની અટકળો કરી, દવાના પ્રયોગો કર્યા પણ પરિણામ શૂન્ય! પછી સ્પેશિયાલિસ્ટોનું ચક્કર-ચાલ્યું બ્લડપ્રેશર, કાર્ડિયોગ્રામથી માંડી જાત જાતના ટેસ્ટ કરાવ્યા, પણ માથાના દુખાવાનું કોઈ કારણ જડ્યું નહીં અને ખૂબ જ જાણીતા,- નિષ્ણાત અને સિનિયર મોસ્ટ ફિઝિશિયન ડૉ વર્માએ હાથ ધોઈ નાખ્યા, કહ્યું, "મિ રવીન્દ્ર, તમારા નખમાંય રોગ નથી માથું દુખવાનું કારણ શારીરિક નથી, 'યૂ બેટર કન્સલ્ટ સમ સાઈકાયટ્રિસ્ટ' કોઈ સાઈકાયટ્રિસ્ટને બતાવો "

રવીન્દ્રને તો રસ નહોતો, પણ ઘરના બધા પાછળ પડ્યા હતા, વળી જાણીતા સાઈકીએટ્રિસ્ટ ડૉ માસ્કતિયા મિત્ર જેવા હતા, એટલે ગયા એમની પાસે માસ્કતિયાએ બધા રિપોર્ટ્સ જોયા, બધી ટ્રીટમેન્ટ અને અપાયેલી દવાઓ પણ જોઈ, એટલું જ નહીં રવીન્દ્રના જીવનની આખી કેફિયત તપાસી પછી કેટલાક વિચિત્ર પ્રશ્નો કર્યા

"રવીન્દ્ર, બાળપણની કેટલીક સ્મૃતિઓ તમને હશે, તેમાંથી આજે પણ આબેહૂબ અને ખૂબ તીવ્ર રીતે યાદ હોય તેવી સ્મૃતિઓ કઈ?"

રવીન્દ્રે માથું ખંજવાળ્યું, "ડૉક્ટર, હું ગામડામાં જન્મેલો સમાણમાં અને બહાર ફળિયામાં ઢોર મોટેથી ભાંભરતા રાંભરતા, તે મને હજી યાદ છે "-

માસ્કતિયાને રસ પડ્યો, "તે વખતે તમને શું થતું?"

"પહેલા તો બહુ બીક લાગતી બાની ગોદમાં જઈ ભરાઈ જતો, પણ પછી ટેવાઈ ગયો " રવીન્દ્રે યાદ કર્યું

"બીજી શેની શેની બીક લાગતી?" માસ્કતિયાએ આગળનો સવાલ કર્યો

"ફટાકડાની. જો કે ગામમાં ફટાકડા બહુ ઓછા ફૂટતા, પણ ગામલોકો પાઈપમાં દારૂગોળો ભરી મોટા ભડાકા કરતા. સાતઆઠ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેની બીક રહી." જવાબ આપતાં આપતાં રવીન્દ્ર ફરીને બચપણ જીવવા માંડ્યો હતો. એકાએક તેણે કહ્યું :

"મારી બાએ કહેલી એક વાત કહું?"

મારફતિયાએ પ્રોત્સાહન આપ્યું, "યસ, યસ."

"અમારે ત્યાં ગામડામાં એક રિવાજ. છોકરો જન્મે ત્યારે જોરજોરથી થાળી વગાડવાની. મારી બા કહેતી કે મારા જન્મ વખતે મારા મામાએ ખૂબ મોટે મોટે થાળી પીટેલી. નવજાત શિશુ ધ્રૂજી ઊઠેલું, ખૂબ મોટે મોટેથી રડવા માંડેલું, બાથી છૂટતું જ નહોતું. અંતે બાએ મામાને કહેવડાવ્યું, 'થાળી પીટવાનું બંધ કરો, આ છોરો છળી ઊઠ્યો છે.' તે પછી કેટલીય વારે મારા હિબકા બંધ થયેલા." રવીન્દ્રે વાત પૂરી કરી.

ડૉક્ટરે રવીન્દ્ર પાસેથી ટ્રેન અને બીજા અવાજો સામેની તેની પ્રતિક્રિયાઓની વાતો પણ કઢાવી અને પછી સાવ જ જુદો અજબ સવાલ પૂછ્યો :

"રવીન્દ્ર, તમે સૂઓ છો કેવી રીતે?"

રવીન્દ્રને સવાલ સમજાયો નહીં, એણે પૂછ્યું, "એટલે?"

"એટલે કે તમે ચત્તાપાટ સૂઓ છો, ઊંધા પડીને સૂઓ છો, પડખાભેર સૂઓ છો કે...."

"ઓહ.. એમ કો'ને!" રવીન્દ્ર હસી પડ્યો અને બોલ્યો, "હું તો ટૂંટિયું વાળીને સૂઈ જાઉં છું."

ડૉ. મારફતિયાએ ટેબલ પર હાથ પછાડ્યો, જાણે તાળો મળી ગયો. હોઠને પેન્સિલ અડાડી તે કેટલીય વાર બેસી રહ્યા. પછી ફિલસૂફિક લહેકામાં બોલ્યા :

"રવીન્દ્ર, લેટ મી એક્સપ્લેઈન - બાળકનો જન્મ એટલે કે શાંત પ્રદેશમાંથી ઘોંઘાટ ભરેલા જગતમાં તેનું આગમન. માતાના ઉદરમાં વાતાવરણ સમશિતોષ્ણ છે; અનાક્રમક અંધારું છે અને નીરવ શાંતિ છે. તેમાંથી બાળક ઠંડી-ગરમી, તેજનાં ધારદાર કિરણો અને અવાજો વચ્ચે આવી પડે છે. આ નવા વાતાવરણને અનુકૂળ થવું સહેલું નથી. કેટલાક અકળાઈને પાછા ભાગે છે, ગર્ભના વાતાવરણમાં જવા તલસે છે. ભ્રૂણની જેમ ટૂંટિયું વાળી જીવવા માગે છે. આ એક ગ્રંથિ છે, 'કૉમ્પ્લેક્સ' છે. અમે એને રીગ્રેશન - પાછા વળવાની વૃત્તિ કહીએ છીએ. પણ તેવી મનોવૃત્તિ રાખી જીવી શકાય નહીં. બાહ્ય વાતાવરણ સાથે અનુકૂળ થવું જ રહ્યું. રવીન્દ્ર, તારે સભાનપણે અવાજનું 'ટૉલરન્સ' કેળવવાનું છે. ભાગવાને બદલે ઘોંઘાટ સાથે કામ પાડવાનો સંકલ્પ કર, માથાનો દુખાવો ગાયબ થઈ જશે." ડૉ. મારફતિયાએ પૂરું કર્યું.

રવીન્દ્ર વિચારમાં પડી ગયો : 'હું ગર્ભના 'સાઈલન્સ ઝોન'માંથી આવ્યો. શું હું તે જ 'સાઈલન્સ ઝોન'માં પાછો જવા તલસું છું?' જીવન પછી મૃત્યુનો પણ 'સાઈલન્સ ઝોન' નહીં હોય? એમ હોય તો મારી વૃત્તિ પાછળ જવાની - રીગ્રેસની શાને કહેવાય? આગળ વધવાની - પ્રોગ્રેસની કેમ ન કહેવાય?'

ડૉ. મારફતિયાએ વિચારમાં પડી ગયેલા રવીન્દ્રને સહજ મોટા અવાજે ઢંઢોળ્યો. 'એની ક્વેશ્ચન્સ?' કંઈ પૂછવું છે.?"

રવીન્દ્ર ઝબકી ગયો, તેણે ધીમેથી કહ્યું, "નો થૅન્ક યૂ." રવીન્દ્રના મનમાં ગડમથલ ચાલતી રહી. ધીમે પગલે એ ડૉ. મારફતિયાની નીરવ 'કન્સલ્ટિંગ ચૅમ્બર'માંથી બહાર નીકળ્યો. બહારના કોલાહલે તેને ઘેરી લીધો. મૃગજળની પાછળ રણમાં હરણ દોડતું દોડતું હાંફે અને હાંફતું હાંફતું દોડે તેમ રવીન્દ્ર અવાજોના અરણ્યમાં મૌનને શોધતો શોધતો ચાલતો રહ્યો; ચાલતો ચાલતો શોધતો રહ્યો.

વાર્તાજગત

ઉઘાડ

જગદીશ ગઢવી

ચાર ચાર દા'ડાથી જોરભરાયેલુ આભલુ આખુ આજ તો ખટેડીને ધરતીને રહબોળ કરી દેશે . તઈણ તઈણ વરહની તરસી ધરતી ઊની ઊની વરાળુ નાખી હાકી રઈ હતી આજ તો નક્કી બારે'ય મેઘ ખાંગા થઈને ધરાને ધરવી દેશે એવુ મેઘાડંબર છવાઈ ગયુ છે ઝીણા ઝીણા ફોરા પવનના હિલોળે ચડીને જાણે ધરતીને લલચાવી રહ્યા છે

એમા ઓચિંતાનો પવનનો એક જોરદાર સપાટો, જાણે ઝાડવાને મૂળમાથી ઉપાડી નાખવા હોય 'જોરદાર વીજળીનો સબકારો આભલુ અને ધરા ધણેણી ઊઠ્યા કાચાંપોચા રૂદિયાવાળાને તો માટીના મકાનની જેમ પાડીને પાદર કરી નાખે એવો સાંબેલાધારે સબસબાવીને મેઘો મંડાણો અનરાધાર આભલેથી જાણે દરિયો વરહી ગયો ને હમણા આખી ધરતીને જાણે ડુબાડી દેશે એવો મેઘો નેવામા ક્યાય પાણી નો સમાય એમ ગાંડોતૂર બનીને ખાબક્યો

ઘડીકમા તો અગ ઈ અગ ને પગ ઈ પરા પાણી પાણી જ્યા નજર પડે ન્યા ડોળા પાણી ધરતી આખી જાણે નદિયુથી ઉભરાણી મલક આખાની ભૂખ ભાગવા જાણે એકસામટુ ત્રાણ ત્રાણ વરહનુ સાટુ વાળવા આવ્યો હોય ઈમ મેઘો મંડાણો હતો ગામ, સીમ, ખેતર, પાદર, ઘર, શેરી લોક સૌ નેવામાથી ખળખળતા નીરને ઘરમા બેઠા માણી રહ્યા હતા

''દે મારાજ દે મારો વાલો' ગાજનો ગાજ મેહુલિયો કા'તોક નવાર સુધી રે'વાનુ નામ લે ઈ વાતમા માલ નથી'' '

ગામના સીમાડેથી એકાદ ગાઉ છેટુ, ત્રણ ગામના તરભેટે ઊંચી ટેકરી ઉપર કામનાથ બાવાની મઢૂલી પખીના તરપાડા જેવી વરસાદથી પલળીને રહબોળ થઈ ગઈ હતી બાવો મઢૂલીમા ધૂણી જેવો એક ભડકો કરી અગે અગે જાણે વરસાદી ટાઢથી બચવા તાપી રહ્યો છે

એ ભડકાના રાતાચોળ અજવાશમા જાણે કોઈ સ્મશાનનો અઘોરી બેઠો હોય એમ કામનાથનો હિગળોકવરણો ચહેરો ખુદ અગ્નિમા લબકારા મારી રહ્યો છે એની ધગધગતા અગારા જેવી મોટી મોટી આખો, તામ્રવરણો દેહ, કોઈ વડલો કાપીને ધુવાડે ગયો હોય એવી એની જટા, દાઢી અને મૂછનો તાલ, વિશાળ ભાલમા ભૃકુટિ ખેંચીને તાણેલુ ત્રિપુડ વરસતા મેઘને જોઈને બાવો'ય જાણે આજ ગાંડોતૂર બન્યો છે વારે વારે એ ઊભો થઈ ઝૂપડી જેવા એના ઘરની ઝાપલી સુધી નજર દોડાવતો હતો વળી, પાછો ભાગેલ હૈયે અને પગે મઢૂલીમા માતગ કરતો હોય એમ હડિયાપટ્ટી કરે છે

સાબેલાધારે વરસતો વરસાદ આજ જાણે પોરો ખાવાનુ નામ લેતો નહોતો આઈ બાવાના હૈયે ધૂણો ધખધખી રહ્યો ને 'આ જળ પ્રલે આજ કા તો દહાણ નો પડાણ કરશે ' એ એવુ કઈક બબડતો હતો, વળી પાછો ઝાપલીએ નજરે દોડી જતી

વીજળી સબકારા મારતી હતી જાણે ધરતીના આવારણા લેવા હોય એમ તડિયા

પડતાં હતાં. ઘનઘોર અંધારું, ગાંડોતૂર થઈને વરસતો વરસાદ, હાડ ગાળી નાખે એવી પવનની સબસબાટી... ક્યારેક ક્યારેક વીજળીના અજવાળે બાવો ગામ કોર્ય નજર માંડતો હતો, પણ પાણી સિવાય બીજું કાંઈ જાણે હતું જ નહીં.

કામનાથે ધૂણામાં ભડકો વધુ તેજ કર્યો, પણ બળતણ હવાઈ ગયું હતું... આખીએ મઢૂલીમાં એણે નજર ફેરવી, આંટો માર્યો, વળી જીવ માળે નો બેઠો... ચલમ સળગાવી પણ આજ બહારની ચલમથી નશો ચડે એવું નહોતું. જાણે અંદર કંઈક સળગી રયુ હતું.

એક જારદાર કડાકો થયો અને ઊંચી ટેકરી ઉપર રહેલી બાવાની મઢૂલીયે મૂળમાંથી હલબલી ગઈ... બાવો સહેજ પણ થડક્યો નહીં... એની ચિંતા એના ચહેરા ઉપર ઉભરાણી...

'એક ઘડીક... જો... આ મેહુલો પોરો ખાઈ જાયને તો...'

વરસાદનું જોર વધ્યું... મોટા ફોરે મેવુલો જાણે નવેસરથી મંડાણ કરતો હતો... વાવડો જાણે બારેય મેઘની હાર્યે ઓળકોળામાગું રમતો હોય ઈમ આજ ઘૂમરા મારી રયો'તો.

કામનાથે વધતા જતા વરસાદની ભયાનક લીલાને શંકર જેમ સ્થિર થઈને જોયા કરી... એક નિહાંકો નાખી એણે ગામભણી નજરને તાણી જોઈ... વીજળીના અજવાળે જોયું તો ટેકરીની નીચે પાણીના વહેણમાં ખેતરો ડૂબી ગયાં હતાં... ઝાડવાં જાણે ગાંડાં થઈને ધૂણી રહ્યાં હતાં... આકાશમાંથી વરસાદ નહીં... પણ જાણે કાળ વરસી રહ્યો.

ધૂણાંની પાંહે જઈ બાવો રીતસરનો ફસડાઈ પડ્યો, ભડકો ઠરી ગયો હતો... લાલચોળ દેવતા તડતડી રહ્યા હતા... એક તણખો ઊડીને બાવાની છાતીએ ચોટી ગ્યો... બાવો એમ ને એમ બેઠો રયો! જાણે આગ પીતો હોય એવી નજર ધૂણા સામે કરી... એણે આંખમાં ઊભરી આવેલાં ઊનાં ઊનાં પાણીને લૂછી નાખ્યાં; થોડી વારે મનોમન બોલ્યો.

'હું 'હું' કર્યે શું વળે? મારો નાથ જેને જિવાડે ઈ જ જીવી જાય... આ પ્રલે થાવા બેઠો ન્યાં મારું શું ગજું? ગામ આખાનું જે થાશે ઈ ઈનું ય થાશે... જેવી મારા નાથની મરજી.'

ઘેઘૂર વડલો વાવાઝોડામાં ઊખડીને ધરતી પર લાંબો લસ્સ થઈને પડે ઈમ બાવો ચત્તોપાટ થઈ ધૂણા પાંહે જ સૂઈ ગયો... મઢૂલીનાં છાપરાંમાંથી વાછંટ ક્યારેક ઝૂક વગાડી જતી. પણ તિખારો જેને અડીને પસ્તાયો હોય ઈને ફોરું શું કરી શકે? બાવો એ આખી રાત ઊંઘી ન શક્યો... પડખાં બદલી બદલી રાત આખીયે કંહટાતો પડ્યો રહ્યો....

* * *

પરોઢિયે વરસાદે પોરો ખાધો... બાવાની નજરે જાણે ત્રાટક કરીને એને હાંઉ કરવા બાંધી લીધો હોય એમ વરસાદ થંભી ગયો... ટેકરીની મઢૂલીની ઝાંપલીએ ઊભો ઊભો બાવો આકાશની સામે મીટ માંડીને ક્યાંય સુધી ઊભો રહી ગયો... નીચે નજર ફેરવી તો જાણે દરિયાના કોઈ બેટ ઉપર પોતે ઊભો હોય એમ ચારે કોર પાણી ઘૂઘવાટા મારતું હતું.

એ પાણીને જોઈ થડકી ઊઠે એવો એ કાચોપોચો તો નહોતો... અઘોરીના અખાડામાંથી આવ્યો હોય એવો એ ઘડાયેલો હતો... પણ આજ એ અંદરથી ભાંગી ગયો હતો... કુદરતની રૌદ્ર લીલાની પાંહે એની રુદ્રતા સાવ વામણી પડી ગઈ હતી જાણે!

ગામ કોર્ય નજર કરતાં ગામમાં ગરતાં જ વહેતી નદી ગોમતી આજ બેય કિનારે જાણે બાથું ભરી હોય ઈમ લોઢ ઊછળતાં હતાં. બાવાએ હાલવા માંડ્યું....

'જીવ બચાવવાવાળો તો મારો રામ ને પણ હુ મારો જીવ બચાવવાની ચિંતામા આય ટેકરીએ ઊભો ઊભો ખેલ જોયા કરુ? ગામ આખુ તાણાઈ જાય અને હુ આય ધૂણો ધખાવી પડ્યો રઉ? રાત્યે જ મારે ધુંઆધાર વરસાદે ગામ ભણી જવાની જરૂર હતી '

ટેકરી ઊતરતા તો ગળા નમાણા પાણી એને ઘેરી વળ્યા નમદરમા જેમ માછલી જાય એમ સડેડાટ કરતો, સળાવા લેતો લેતો ઈ બાવો પાણીના પ્રવાહને કાપી તરતો તરતો ગોમતીના દરિયા જેવા ઘૂઘવતા પ્રવાહમા ભળી ગયો ઢબતો ઢબતો બાવો ક્યારે ગામના કાઠે આવેલા ઘાટે પહોંચી ગયો એની એનેય ખબર ના રઈ કાઠે જઈને ઊભો રહ્યો તો કેડ નમાણા પાણી ગામ હગતે ઘૂમરી મારી રહ્યા હતા

શેરિયુ સૂમસામ હતી લોક સૌ જાણે પાણીમા ગરકાવ થઈ ગયુ હોય એવી મસાણિયા જેવી શાંતિએ અઘોરી જેવા અઘોરી કામનાથનેય હલબલાવી નાખ્યો નદીકાઠે એક ઊંચા ભેડા ઉપર એ ચડી ગયો અને ગામ ઉપર નજર નાખી તો ગામ આખુ દરબાર ગઢની રાંગ ફરતે ઉપર ચડીને એની સામે હાથ હલાવતુ હતુ! એને થોડી હાશ થઈ પણ વળી જીવ ફાળવે મારી ગયો એણે મનને 'રામ'કરે ઈ ખરી' એમ માની મનાવી લીધુ ભેખડ ઊતરી ગામના મારગે પાણી ડખોળતો એ હાલતો થયો

જે ગામની અંદર ઝાંપે ગરતા જ વડલાનો ઓટો હતો; ત્યા કાયમ દિવસ-રાત લોકોનો ડાયરો ભરાયેલો જ રહેતો,' ઈની બદલે વડલો અને ઓટો આજ જાણે મનેખ વિનાના આગોતરા લાગતા હતા માથે જ તળાવ છેક પાળીએ કોગળા નાખતુ હતું ઈને થ્યુ 'ગામ આખુ તો હેમખેમ લાગે છે પણ ઈ ??' અચાનક એની બોટી બોટી ભયના લખલખાથી થથરી ગઈ

ડોળા ડોળા પાણીની વચ્ચે હાલ્યો જતો ઈ બાવલિયો તે દી જાણે નમદરને અંજળિમા લઈને ઘટઘટાવી જનારા અગસ્ત્ય ઋષિ જેવો લાગતો હતો એનુ મન કઈંક વિચારે ચડી ગયુ

બસ અસ્સલ આવી જ ઈ મેઘલી રાત હતી ઈન્દર મા'રાજ જાણે ધરતી ઉપર કોપ્યો હતો ઈ રાત્યે જે વરસાદ વરસ્યો હતો એ એની આખો સામે હજુ આજે પણ એવો ને એવો વરતાય છે પોતાની ઉંમર સાવ નાની હતી ગામના પાદરમાથી વહેતી નદીના કાંઠા ઉપર જ એનુ કાચુ મકાન હતુ . ઈ ધલકોડીમા માબાપ અને ઈની મોટી બેન કેવા સુખાળવા જીવતરના દા'ડા વિતાવતા હતા? ઈ રાત્યે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા કોણ જાણે ક્યાથી પૂર આવ્યુ અને કાળની એક થપાટે માબાપ અને બેનડીને નદી સૂતા જ તાણી ગઈ વરસાદ તો એકધારો વરસતો જ હતો એનુ આખુ ઝૂપડુ તાણાઈ ગયુ એક ઝાડના થડિયાની ઉપર એને પાણીની એક જ થપાટે ચડાવી દીધો હતો માબાપ અને બેન નદીના વહેણમાથી કદીય પાછા નોં આવ્યા

મોટો થયો પછી પણ એણે પોતાના ગામની ઈ નદીના કાઠે ઊંચી ઊંચી ભેખડો અને કોતરોમા ભટકી ભટકી ખોવાયેલા માબાપ અને બહેનને ગોતવાના કઈ કેટલાય ઝાવા મારી જોયા પણ

ગામના દયાળુ લોકોએ એને મોટો કર્યો હતો ગામના મહાજનની ડેલીમા એને છેક જુવાની સુધી રોટલો મળતો હતો એક દી ઓચિંતા જ એ ડેલી અને એ ગામને મૂકીને એ નીકળી ગયો હતો ઈ જ્યારે ગામને છેલ્લા રામ રામ કરીને નીકળ્યો ત્યારેય ક્યાય સુધી ખોઝારી નદીને જોતો રહ્યો!

'એ બાપુ' આય આવતા રયો!' દરબારગઢની ઊંચી રાંગ ઉપરથી એ ગામના દરબારે રાડ્ય

પાડી, ત્યારે કામનાથબાવો જાગી ગયો-ઝબકી ગયો. એણે 'જે ગિરનારી' કરી... ડેલીની બળકબારીમાં થઈ અંદર પ્રવેશ કર્યો તો ગામ આખું દરબારગઢના કિલ્લાની અંદર ઘાંઘું થ્યું હતું... કામનાથે જઈને વખતુભાના ખંભે હાથ દબાવી એટલું જ પૂછ્યું:

'ગામનાં બીજાં બધાં તો નજરે પડે છે... પણ... દરબાર! પેલી મંગુડી ગાંડી કેમ વરતાતી નથી?'

'બાપુ! સૌ પોતાના જીવ બચાવવામાં પડ્યા હોય, ત્યાં મંગુડીને કોણ યાદ કરે? પણ... હા... માળું હુંય ઈ તો ભૂલી ગ્યો... મંગુડી તો પાછી રે છેય ગોમતીના કોતરમાં... વરસાદ ચાલુ થ્યો ત્યારે કે ઈ પેલાં ગામમાં ઈ વરતાણી નથી...'

'દરબાર! ભારે થઈ! મંગુડીની તો જાણે જિંદગી જ પાણીમાં ગઈ... બઉ ખોટું થઈ ગ્યું! મારો વાલો! આ શું ખેલ કરી રયો હશે?' કામનાથનો ચહેરો તમતમી ઊઠ્યો.

'હા બાપુ! મંગુડી આવા જ એક હોનારતના વખતે, કયે સે કે વરહો પેલાં, ગોમતીમાં તણાતી તણાતી ક્યાંકથી આવી હતી... હશે... માણાહના જીવતરનું ક્યાં કંઈ ઠેકાણું છે? પાણીમાંથી આવી'તી... પાણીમાં જ ગઈ... હશે! બાપુ! પણ... તમે ટેકરીએથી આટલાં પાણીમાંથી કેવી રીતે આવ્યા? ગામની ભાર્યે ફિકર તમે તો કરો છો? ગામ હેમખેમ છે!'

કામનાથ મનોમન જ બબડ્યો: 'હા... ચિંતા ને? હેમખેમ? અરે! મારું તો બધું તણાઈ ગ્યું....' વખતુભા કોક સાથે વાતુંએ વળગ્યા હતા.

કામનાથે ફરી એક વાર ગામ આખાના લોકોના મોઢાં જોયાં, મંગુડી ક્યાંય નજરે નોં ચડી... એની ચિંતા વધી ગઈ... મંગુડી જો સાચુકલી નદીમાં તણાઈ ગઈ હોય તો તો પછી હવે... મારેય....

કામનાથને યાદ આવ્યું. ઈ બાવો બનીને ભટકતો'તો... ગામ... ગામ... જ્યાં જ્યાંથી ગોમતી વહેતી હતી, ઈ બધાં ગામ ફરી વળ્યો હતો... આ એક જ ગામ એવું હતું કે જ્યાં એ ઠરીઠામ થ્યો... કેમ થાણા થપ્પી થ્યો સે ઈ તો ઈ એક જ જાણતો હતો... અને હવે જો આજ મંગુડીય તણાઈ ગઈ હોય તો... તો... પછી... જીવવાનો એક છેલ્લો આધારેય ગ્યો... એ રીતસરનો રઝવાયો બની ગયો.

આ ગામમાં આવીને એણે મંગુડીની મોંકળા જોઈ ત્યારથી ઈ તો સમજી ગયો હતો; પણ મંગુડી ક્યાં કંઈ સમજતી હતી? ઈ તો ગાંડી હતી... ગાંડી તો ગાંડી... પણ ઈ'તો સાજો હતો ને?

મંગુડીને ઈ ઘણી વાર એની ટેકરીએ આવતી ત્યારે રોકાઈ જવાનું કહેતો... એને ખવડાવતો... મંગુડી એને તાકી રહેતી... કામનાથ મંગુડીને જોઈને ઘેલો ઘેલો થઈ જતો... અછો અછોવાનાં કરતો... પણ વળી પાછી ઈ તો દોડતી દોડતી નદીનાં કોતરોમાં ઊતરી જતી... મંગુડીને જ જોઈને કામનાથથી નિહાંકો નંખાઈ જતો હતો.

'વખતુભા! જો... મંગુડીને કાંઈ થઈ ગયું હશે... ને... તો... હું દફણ સો પફાણ કરી નાખીશ...' કામનાથ ઓચિંતાનો જ બરાડી ઊઠ્યો. સૌ સાંભળનાર હબક ખાઈ ગયું... વખતુભા કે: 'હાં... હાં... બાપુ! શરાપ નો દે'શો... પણ બાપુ! મંગુડીને અને તમારે એવું તે શું? કે આમ એક ગાંડીની વાંહે તમે ગાંડાં કાઢો છો?'

'સાંભળ બચ્ચા! હવે એક પણ શબ્દ આગળ નોં બોલીશ... નહીંતર ખેદાન મેદાન કરી નાખીશ... તારે જાણવું જ છેને કે મંગુડી મારી કોણ થાય? પણ... ઈ... તને નંઈ સમજાય...

મગુડી ગાડીય કોઈ માની જાણી દીકરી હશે એનોય કોઈ ભાઈ હશે દરબાર! તારો ગઢ ગામ આખાને એના પેટમા નમાવી શક્યો પણ એક મગુડીને બચાવી નો શક્યો?'

વખતુભા અને ગામ આખાનુ લોક મૂઢ થઈ ગયુ સૌની આંખ સામે મગુડી તરવરી ઊઠી ને ત્યા જ ક્યાકથી ઓચિંતાની ચીસ સંભળાઈ 'એ બચાવો! બચાવો મારો બાપ મારી મા અને મારો નાનકો ભાઈ તણાય છે બચાવો!' લોકો સૌ નફાળુ જાગ્યુ સૌએ ગઢની રાગે દોડી જઈ જોયુ તો તોતિંગ વડલાની ઉપર ચડી ગયેલી મગુડી ત્યા રડી,રડી રાડ્યુ પાડતી હતી હુરરરર હડ કૌતુક ને ગામ આખુ દોડીને પાણી ખૂંદતુ વડલે પહોંચી ગયુ સૌથી આગળ આગળ દોડતો હતો કામનાથ ને એની પાછળ પાછળ હતા વખતુભા લોકોને આવેલા જોઈ મગુડી રોવા માંડી 'એ મને હેઠી ઉતારો મારી મા બાપ અને મારો ભાઈલો '

કામનાથે નડેડાટ કરી વડલે ચડી મગુડીને નીચે ઉતારી મગુડી હૈયાફાટ રુદન કરતી હતી કામનાથે એના માથે હાથ મૂકી કહ્યુ

'મગુ! બોન! શાંત થા , કોઈ નથી તણાણુ '

'હે હા પણ હુ આય ક્યાથી? ક્યા ગયુ મારુ ગામ મકાન ક્યા ગ્યા મારા માબાપ? મારો નાનો ભાઈ?'

કામનાથ ઈ વખતે મગુડીને ભેટીને હૈયાફાટ રડતો રડતો માડ એટલુ બોલી શક્યો 'બેનડી! ઈ વાતને તો વરહોના વાણા વાઈ ગયા આપણા માબાપને તો ગોઝારી જોમતી ભરખી ગઈ તને ગોતવા તો હુ ગામે ગામે બાવો થઈને ફર્યો છુ તને મે જોઈ ત્યારથી જ મને તો સૂઝી ગયુ હતુ કે તુ જ મારી તણાઈ ગયેલી બેન મગુ છે ' ત્યા તો મગુએ ભેકડો તાણ્યો 'ભઈલા! નાનકા !'

ગામ આખુ થંભી ગયુ હતુ વરનાદ તો ક્યારનોય થંભી ગયો હતો, પણ આંખોના નેવાએથી નેહના નીર ખૂટતા નહોતા

ગોરંભાયેલા આકાશમા વાદળાની ઝોપુ ધીમે ધીમે હટતી હતી વરાપ નીકળી હતી મગુ અને કામનાથના જીવતરમા પણ તે દી વરહો પછી જાણે ઉઘાડ નીકળ્યો હતો સૂરજના સોનેરી કિરણોથી ધરતી આખી ઝળાહળા થઈ રહી હતી

સંસ્થા આજીવન ગ્રાહકપદની ભેટ

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને શેઠ પ્રેમચંદ કેશવલાલ પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, સુરત તરફથી દસ સંસ્થા-ગ્રંથાલયોને 'અખંડ આનંદ'ના આજીવન ગ્રાહકપદની ભેટ આપવા અંગે રૂ. વીસ હજાર દાનમા મળ્યા છે જે સંસ્થા/ગ્રંથાલયો આ બાબતે રસ ધરાવતા હોય તેમણે તંત્રીમંડળના અધ્યક્ષનો સત્વરે સંપર્ક સાધવો સંસ્થા/ગ્રંથાલયની સ્થાપનાનુ વર્ષ, ગ્રંથાલયમા લાભ કેટલા લેશે છે અને કેટલા સામયિકો મંગાવવામા આવે છે, સરેરાશ વાચક સંખ્યા, અન્ય કોઈ વિશેષતા જેવી વિગતો પત્રમા નોંધવી જે કોઈ જાહેર ગ્રંથાલય રૂ. બે હજારના આજીવન લવાજમ પેટે ઓછામા ઓછા રૂ. પાંચસો ભરવાની તૈયારી ધરાવતુ હોય તો એ વિશે પણ લખવુ જોઈએ; આને અનિવાર્ય શરત ગણવી નહીં

સંપર્ક

દિલાવરસિંહ જાડેજા

આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ,

વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦ (જિ. આણંદ)

અનુભવ

સ્વિડન : 'સોનાનું પિંજર'?

અનિલ શાહ*

૧૯૮૧ના જૂનમાં ઇન્ટરનૅશનલ ક્રાઇમ રાઇટર્સની કૉન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા સ્વિડન જઈ હરકિસન મહેતાએ ચિત્રલેખામાં 'સ્વિડન : સોનાનું પિંજર' લેખમાળા પ્રગટ કરી જે ૧૯૯૦માં પુસ્તક તરીકે પ્રકાશિત થઈ. તેમાં પરણીને સ્વિડન આવ્યા પછી સુમિત્રા પટેલના જીવન વિશે ઊભી થયેલી કટોકટીનો ચિતાર આપ્યો : હવે હરકિસન મહેતાના શબ્દોમાં :

''એકબે એવા કિસ્સાય જાણવા મળ્યા જેમાં હોંશે હોંશે પરણીને સ્વિડન ગયેલી ગુજરાતી યુવતીઓનો થોડા સમયમાં જ ભ્રમ ભાંગી ગયો હતો. સ્વિડનના સમાજમાં આપણા છોકરાઓને 'ભાવતું' મળી જાય છે. સ્વિડીશ છોકરીઓ કાયમી બંધનમાં માનતી નથી. સફેદ ચામડી જોઈ જોઈને કંટાળી ગયેલી હોવાથી છોકરીઓ 'ચેન્જ' ખાતર ઘઉંવર્ણા યુવાનને ક્યારેક પસંદ કરે અને આપણા કોઈ કોઈ જુવાનિયા મોજ ખાતર સંબંધ બાંધી બેસે. કોઈ કોઈ માબાપ આ વાત જાણતાં હોવા છતાં દીકરાને 'ખીલે બાંધવા' દેશમાં લઈ જઈને કન્યા સાથે પરણાવી દે. દૂરના વિદેશમાં ગયેલી યુવતીને વરનાં 'લક્ષણ'ની જાણ થાય ત્યારે એને માટે જિંદગીભર પસ્તાવાનું અથવા તો પરણીને 'પાછી ફરેલી' સ્ત્રીનું કલંક વહોરીને દેશમાં પાછા ફરવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ રહે નહીં.''

''મુંબઈની આવી એક યુવતીને હજુ છ મહિના અગાઉ મારીઆસ્ટાડથી પાછા ફરવાનો વખત આવ્યો હતો ત્યાં બીજી યુવતી સુમિત્રા પટેલ ઉપર પણ એવી જ તલવાર અત્યારે તોળાઈ રહી છે. મુલુન્ડના મધ્યમ વર્ગના ઘરની કન્યા મારીઆસ્ટાડના પટેલ પરિવારમાં વહુ બનીને ગયા પછી તેને લાગ્યું કે, પોતે 'ફસાઈ ગઈ' છે. તેને વરનાં 'લક્ષણ' સારાં નહીં લાગ્યાં. થોડા મહિના સહન કર્યું. જુવાન ધણી સુધરી જશે એવી આશા ઠગારી નીવડી. સાસુ-સસરાને ફરિયાદ કરી તો એમણે વહુને જ ઠપકો સંભળાવ્યો : 'મૂંગી રહીને સહન કરી લે, નહીંતર મુંબઈ ભેગી થઈ જા!' ''

''દોઢસો ગુજરાતીઓના નાનકડા સમાજમાં પટેલનાં પૂરાં પાંચ ઘર પણ ન હોય પછી જ્ઞાતિમાં આબરૂ જવાની એમને બીક ક્યાંથી હોય? છોકરીનો બાપ બિચારો છેક મુંબઈથી ઝઘડવા ક્યાં આવવાનો હતો? છોકરી ફરિયાદ કરવા પણ ક્યાં જવાની હતી? બહુ બહુ તો ઘર અને દેશ છોડીને ચાલી જાય એમાં એમનું શું બગડવાનું હતું?''

''સ્વમાની સુમિત્રાએ છૂટાછેડાની માગણી કરી એમાં તો પટેલ સાસરિયાને ફાવતું થઈ ગયું. છૂટાછેડા પછી ભરણપોષણનો ખર્ચ આપવાનો સવાલ ઊભો થવાનો ન હતો કારણ કે સરકાર સુમિત્રાને સ્વિડન છોડી જવાનું કહેશે એની એમને ખાતરી હતી. કોઈ છોકરી અહીંથી લગ્ન કરીને સ્વિડન જાય તો બે વર્ષ પછી જ એને સ્વિડનની સિટીઝનશિપ મળે. ત્યાં સુધી એણે ફરજિયાત પત્ની બની રહેવું પડે. અમે મારીઆસ્ટાડ હતા ત્યારે વાત છૂટાછેડા લેવા સુધી પહોંચી હતી. અહીં આવીને પૃચ્છા કરાવી તો જાણવા મળ્યું કે સુમિત્રાને છૂટાછેડા મળી ગયા પણ સ્વિડિશ સરકારે ફરિયાદીને જ દંડ કરવાની નીતિ અપનાવી છે : 'તમે સ્વિડનમાં

* આઈ. એ. એસ. (નિવૃત્ત)

રહી જવા માટે આ છોકરાને પરણીને આવ્યા નથી એની શું ખાતરી?' ''

"સુમિત્રાનાં માતાપિતા પુત્રીની ચિંતામાં અહીં લાચાર બેઠાં છે અને દીકરી પોતાના હક માટે એકલી ત્યાં લડી રહી છે. અને ટેકો હોય તો એકમાત્ર એમના નાગદોઈ હર્ષદભાઈ પટેલનો છે. સુમિત્રાને કોઈ પણ ભોગે સ્વિડન છોડવું ન પડે એટલા ખાતર હર્ષદભાઈએ એને પુત્રી તરીકે દત્તક લેવાનીય તૈયારી દર્શાવી છે.''

"સુમિત્રાને ન્યાય મળે એટલા ખાતર 'ચિત્રલેખા'એ પણ દિલ્હીની સ્વિડિશ એમ્બસી અને સ્ટૉકહોમના ઇમિગ્રેશન ખાતા પર દબાણ કર્યું છે કે અમારા સમાજમાં સાસરેથી પાછી ફરેલી કન્યાની સામાજિક સ્થિતિ બહુ કફોડી થાય છે. માનવતાવાદી સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકનાર સ્વિડન દેશ શું એક સ્વમાની સુમિત્રાને સમાવી નહીં શકે ?''

"હવે જોઈએ 'વહુ' બનીને સ્વિડન ગયેલી સુમિત્રાને ત્યાંની સરકાર દીકરી તરીકે અપનાવે છે કે નિર્દય સાસુની જેમ દેશ બહાર ધકેલી દે છે!''

* * *

પછી શું થયું ?

એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનમાં ભાગ લેવા અમારે (મારી પત્ની ઈન્દુબહેન સાથે) ઑગસ્ટ ૨૦૦૦માં સ્ટૉકહોમ જવાનું થયું. હરકિસન મહેતાનું પુસ્તક ('સ્વિડન સોનાનું પિંજર') વાંચવા મળેલું. તેમાંથી કેટલાક ગુજરાતી સંપર્કોનાં નામ નોંધી રાખેલાં. તેમનો સંપર્ક કરી સ્ટૉકહોમમાં શું જોવા જેવું છે, યાદગીરી તરીકે શું લઈ જવા જેવું છે, વગેરે માર્ગદર્શન મેળવવાની ગણતરી. ટેલિફોન ડિરેક્ટરીમાંથી 'પટેલ' નામધારીઓના ટેલિફોન નંબર મેળવ્યા. પટેલ મનુભાઈ માર્ગદર્શન આપવા માટે હોટલમાં મળવા આવવાના હતા, પરંતુ બીમાર થઈ ગયા. બીજો ટેલિફોન નંબર પટેલ સુમિત્રાનો હતો. તેમને ફોન કર્યો. સુમિત્રાના પતિ વિનોદનો સંપર્ક થયો. એ અમારી હોટલની બાજુમાં જ કામ કરે. તેથી બપોરના લંચ સમયે મળવા આવશે તેમ જણાવ્યું. વિનોદ પટેલ બીમાર ન પડી જાય તો સારું એવો અમે વિચાર કરતા હતા ત્યાં વિનોદભાઈ આવી પહોંચ્યા. ઘણું ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપ્યું. બીજે દિવસે અમને બપોર પછી મળ્યા અને સાથે ફરી થોડી ખરીદી કરવામાં પણ ઉપયોગી થયા. દરમિયાનમાં વાતચીત ઉપરથી ખ્યાલ આવી ગયો કે, તેમનાં પત્ની સુમિત્રા એ હરકિસન મહેતાના પુસ્તકની સુમિત્રા જ છે. હવે પરણીને ઠરીઠામ થયાં હતાં. આ બધું કેમ બન્યું તે જાણવાની ઇચ્છા, પણ આ વિશે તેઓ હવે વાત કરવા તૈયાર થશે કે કેમ તે વિશે શંકા. વિનોદ અને સુમિત્રાએ તેમના ઘેર જમવા માટે અમારે જવું તેવો આગ્રહ કર્યો. સ્ટૉકહોમમાં અમારો છેલ્લો દિવસ હતો એટલે સામાન લઈ તેમના ઘરે પહોંચી જવું એવું તેમનું સૂચન. એમના ઘરેથી ઍરપૉર્ટ ઘણું નજીક એટલે બધી રીતે અનુકૂળ થાય એમ હતું. ટેલિફોન ઉપર વાત કરી તેની ઉપરથી સુમિત્રા ઘણી પ્રેમાળ અને હોંશીલી હશે તેવો ખ્યાલ બંધાયેલો. તોપણ સામાન લઈને કોઈ અજાણ્યા ઘેર જવામાં સંકોચ થયો. એટલે માત્ર જમવાનું સ્વીકાર્યું. તેઓ સ્ટૉકહોમના એક પરામાં રહે. ટ્રેનમાં ચાર મિનિટનો રસ્તો. ત્યાર બાદ બસમાં બેસીને તેમના લત્તામાં જવાનું.

સહજ સ્નેહભાવે અમારો સત્કાર કર્યો. ઘર બતાવ્યું. ગુજરાતના કોઈ પણ શહેરમાં પાડોશમાં રહેતી સામાન્ય ગૃહિણી જેવી દેખાય. પરંતુ મોં પર પ્રેમાળ સ્મિત અને આંખોમાં ચમક. તેની પછવાડે કેટલી તાકાત પડી હશે તેવો ખ્યાલ ન આવે. ઘરની પાછળ નાનકડું આંગણું, તેમાં ઉગાડેલા ફૂલછોડ, બધું હોંશભેર બતાવ્યું. બે દીકરીઓ, પ્રિયાના (૧૦ વર્ષ) અને અનેરી(૭ વર્ષ)ને અમારો પરિચય કરાવ્યો.

ઘણા દિવસે ગુજરાતી ભોજન ખાવાનું મળતાં મજા આવી ગઈ. અમે કહ્યું કે અમારે સ્ટૉકહોમ પાછા જવાનું છે. પરંતુ હરકિસન મહેતાએ જ્યાં તમારી વાત છોડી ત્યાર પછી તમારું જીવન કેમ ગોઠવાયું એ જાણ્યા પછી જ અમે જઈશું, ભલે મોડું થાય. સુમિત્રા અને ઇન્દુબહેને ઝડપથી વાસણો ધોઈને મૂકી દીધાં અને સુમિત્રાએ પોતાની કથની આગળ ચલાવી :

લગ્ન પછી પહેલે જ દિવસે વરે તો પરખાવી દીધું હતું કે, પિતાના દબાણથી એણે લગ્ન કર્યાં છે. પરંતુ એને તો બીજી સ્ત્રી સાથે ગાઢ સંબંધ છે. સુમિત્રાને પત્ની તરીકે એ કદી સ્વીકારશે નહીં. તેના સસરાની સહાનુભૂતિ ખરી, પરંતુ બીજાની નહીં. સદ્‌ભાગ્યે એ જ મકાનમાં એક બીજા ફ્લૅટમાં સુમિત્રાનાં નણંદ રહેતાં હતાં. તેને ભાઈનાં લક્ષણોની ખબર અને પિયર સાથે મનદુ:ખ. આવવાજવાનો વ્યવહાર બંધ થઈ ગયેલો. સુમિત્રાનો પાસપોર્ટ સાસરિયાના કબજામાં. નણંદને ખબર કે સુમિત્રા કેવી મુશ્કેલીમાં મુકાઈ છે. તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને ઉપયોગી થવાની ઇચ્છા, પણ સુમિત્રાથી ઘરની બહાર જવાતું ન હતું. એ વખતે દેશમાંથી વિડિયો ફિલ્મ કોઈ કુટુંબમાં આવે તો તે જોવા માટે આજુબાજુના ગુજરાતી પરિવારના સભ્યોને બોલાવવાનો રિવાજ. આવાં કોઈ બહાનાં હેઠળ તેની નણંદે સુમિત્રાને બોલાવી અને પછી તેના ઘેર જ રોકી રાખી. ઘણી હિંમત કરી. નણદોઈનો પણ ટેકો. હરકિસન મહેતાએ લખ્યું છે તેમ સુમિત્રાને સ્વિડનમાં રહેવાની રેસિડન્ટ પરમિટ મળે તે માટે પોતાની દત્તક લીધેલી દીકરી તરીકે ગણવા તૈયાર થયા.

દરમિયાનમાં સુમિત્રાની નણંદની એક સ્વિડિશ મિત્ર એલિઝાબેથને સુમિત્રાની મુશ્કેલીની જાણ થઈ અને તેને હિંદુસ્તાનમાં પાછી ધકેલી દેવામાં આવે તો કેવી કફોડી સ્થિતિમાં મુકાય એ જાણી તેનેયે સહાનુભૂતિ થઈ. ને તેને રેસિડન્ટ પરમિટ મળવી જોઈએ તેવી સ્વિડિશ સરકારને જોરદાર ભલામણ કરી. હરકિસન મહેતા તરફથી સ્વિડિશ સરકારને ભલામણ મળેલી જ હતી. ૧૯૮૨ના ડિસેમ્બરની ૧૦મી તારીખે, જે નોબલ પારિતોષિકના દાનવીર નોબલની જન્મજયંતી તરીકે ઊજવાય છે, તે દિવસે તેને સ્વિડિશ સરકાર તરફથી સંદેશો મળ્યો કે સ્વિડિશ પાર્લમેન્ટે ઠરાવ કરીને ખાસ કિસ્સા તરીકે સુમિત્રાને રેસિડન્ટ પરમિટ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

સુમિત્રાના જીવમાં જીવ આવ્યો. બે વર્ષથી સ્વિડનમાં તનાવ વચ્ચે રહીને થાકી ગયેલી. એ પરણી ત્યારે ઉંમર ૧૮ વર્ષની, માંડ એસ. એસ. સી. થયેલી. પૂરતું અંગ્રેજી પણ ન જાણે. જ્યારે સ્વિડનમાં તો છૂટક ઘરકામ કરીને કમાવા પણ સ્વિડિશ ભાષા જાણવી પડે. ગમે તેમ કરીને બે વર્ષ કાઢેલાં અને છૂટક કામ કરીને થોડા પૈસા બચાવેલા. રેસિડન્ટ પરમિટ મળતાં જ બચાવેલા પૈસામાંથી દેશમાં જવાની ટિકિટ લઈને માબાપને મળવા મુલુન્ડ પહોંચી.

હવે વાતનો દોર વિનોદે ઉપાડી લીધો.

વિનોદ બહુ સામાન્ય સ્થિતિના કુટુંબમાં ઊછરેલો. તેમના પિતા વિઠ્ઠલભાઈ મૂળ તો વલ્લભીપુરના વતની. અમદાવાદમાં ચિત્રકાર કનુ દેસાઈને ત્યાં ઘરકામની જવાબદારી સાથે રહેતા હતા. કનુ દેસાઈ ફિલ્મોમાં કલાનિર્દેશક તરીકે કામ કરવા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે પિતા વિઠ્ઠલભાઈ પણ મુંબઈ આવ્યા. કનુભાઈએ અંગત રસ લઈને વિઠ્ઠલભાઈના બંને દીકરાને ભણાવ્યા. વિનોદ માઇક્રો બાયોલૉજી સાથે સ્નાતક થયેલો. વિઠ્ઠલભાઈ બીમાર રહે. તેઓ ડાયાબિટીસ, જોન્ડિસ વગેરે રોગોથી ઘેરાઈ ગયા હતા.લાંબું જીવવાની આશા છોડી દીધી. ડિસેમ્બર ૧૯૮૨માં અર્ધબેભાન થઈ ગયા. અર્ધી

રાતે ભાનમા આવતા દીગ વિનોદન બોલાવ્યો અને કહ્યુ કે તને કન્યાઓ બતાવી છ પાગ તુ નક્કી કરતો નથી મારા મૃત્યુ પહેલા તારુ લગ્ન નક્કી થાય તો મને સતોષ થાય પિતાએ સુમિત્રાની વાત કરી સુમિત્રાના પિતા મોહનભાઈ પટેલ વિઠલભાઈના મિત્ર સુમિત્રા અને વિનોદના લગ્ન વિશે તેમાગે પહેલા પાગ વિચારેલુ પરતુ વિનોદના અભ્યાસ ચાલુ હતા અને તેને લગ્નની ઉતાવળ ન હતી દરમિયાનમા સ્વિડનમા વસેલા, અને સાગ પટેલ કુટુબ સાથ મેળ પડી ગયો એટલે માબાપે સુમિત્રાને પરાગાવી દીધી તે હવે લગ્નમાથી મુક્ત થઈ છે માટે તની સાથે લગ્નનુ વિચારવા પિતાએ વિનોદને ભલામાગ કરી સાથે સ્પષ્ટતા કરી કે સુમિત્રાની દયા ખાતર કે પિતાની ઇચ્છાને વશ થઈને તાગે નિર્ણય લવા નહી સુમિત્રાને મળી, તેના વિશે મન વધતુ હાય તો જ લગ્ન કરવાનુ વિચારવુ આ વાત કર્યા પછી બીજા દિવસે પિતા મૃત્યુ પામ્યા ૧૯૮૭ના ડિસેમ્બરમા સુમિત્રા મુબઈ આવી વિનોદની બાને મળી તે વખતે વિનોદ કેડીલા કપનીના રિપ્રેઝેન્ટેટિવની નોકરી કરે સુમિત્રાના માબાપની વિનોદ ઉપર આખ ઠરી

બે મહિના સુધી હળવામળવાનુ ચાલુ રહ્યુ વિનોદને સુમિત્રા પ્રત્યે સદ્ભાવ જાગ્રત થયો જે છોકરીએ આટલી નાની ઉમરમા દૂર દશાવરમા આટલી હિંમતથી મુશ્કેલીનો સામનો કર્યો છે તે જીવનસાથી તરીક આદર્શ રહેશે તેવા ખ્યાલે વિનોદે પ્રસ્તાવ મૂક્યો

હવે સુમિત્રાએ વાત આગળ ચલાવતા કહ્યુ વિનોદ તો ગમે તેવા જ હતા, દેખાવમા અને સ્વભાવમા વળી, જેમ વિનોદનુ કુટુબ સામાન્ય, તેમ અમારુ કુટુબ પાગ ઘાગુ સામાન્ય સુમિત્રાના પિતા મોહનભાઈ કોઈ કાર રિપરના ગરેજમા કામ કર અને ટકની ચલાવવામા પાગ રસ ધરાવે પરતુ સુમિત્રાને મનમા હ તો પાગે જ તેની પાસે સ્વિડનની રસિડન્ટ પરમિટ છે માટે વિનોદ તેને પરણવા તૈયાર થાય અને રેસિડન્ટ પરમિટ મેળવી સ્વિડન આવે અને પછી એને છોડી દે તો? ખૂબ મૂઝાયેલ તોગ એલિઝાબેથને જાણ કરી કે વિનોદ સાથે લગ્નની વાત ચાલે છે, પાગ નિર્ણય લઈ શકતી નથી એલિઝાબેથ મુબઈ આવી તોગે વિનોદને જોયો, વાતચીત કરી અને તેને ખાતરી થઈ કે, એ સુમિત્રા માટે લાયક છે તોગ સુમિત્રાને લગ્નનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારવા માટે હિંમત આપી તે પરાગીને સ્વિડન આવે પછી ટેકો આપવાનુ ચાલુ રાખશે તેવી એલિઝાબેથે ખાતરી આપી

ત્યાર પછી ૧૦ દિવસમા આર્યસમાજ વિધિથી લગ્ન થયા, એકદમ સાદાઈથી અમસ્તુએ ભપકો કરવા કોઈને પોસાય તેમ ન હતા વિનોદે સુમિત્રાને મગળસૂત્ર પહેરાવ્યુ અને સુમિત્રાએ વિનોદને વીંટી પહેરાવી લગ્નસમારભમા ૫૦ આમત્રિતાને વકર અને પેંડા વહેંચ્યા

લગ્ન પછી સુમિત્રા સ્વિડન પહોંચી ગઈ અને ૧૯૮૩ના ઑગસ્ટમા વિનોદ પાગ સ્વિડન પહોંચ્યો સુમિત્રાના જૂના સાસરિયાના ગામ મારીઆસ્ટાડમા રહેવાનુ શરૂ કર્યો પરતુ સાસરિયાની રજાડ ચાલુ ગમે ત્યારે ફોન કરે, કાગળ લખે મારીઆસ્ટાડમા પટેલ સમાજમા બે ભાગ પડી ગયેલા એક સુમિત્રાને ટેકો આપે અને બીજો ભાગ તેના સાસરિયાને છાપા વહેંચી,બીજાના ઘરની સફાઈ કરી સુમિત્રા વિનોદ પોતાનુ ગુજરાન ચલાવતા હતા

વિનોદને ખાતરી થઈ કે મારીઆસ્ટાડમા રહેવાથી તેમનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી સ્ટૉકહોમ જેવા મોટા શહેરમા તપાસ કરતા સુમિત્રાને એરપોર્ટ ઉપર એક કેન્ટીનમા એક દિવસ માટે નોકરી મળી પરતુ તોગે એક જ દિવસમા પોતાની કામગીરીની આવડત અને તાનાર્વેનીથી અવી છાપ ઊભી કરી કે એ

નોકરી ચાલુ રહી અને હવે ૧૭ વર્ષ થયાં તોપણ ચાલુ જ છે. સુમિત્રા હવે કેન્ટીનમાં કેશિયર તરીકે કામ કરે છે.

વિનોદને પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારવામાં રસ. પરંતુ એણે જાણ્યું કે, બીજી ડિગ્રી મેળવતાં બીજાં પાંચ વર્ષ નીકળી જશે. ત્યારે તેણે નક્કી કર્યું કે એ પોસાય નહીં. બીજી બાજુ નાનપણથી જ તેને વિમાનઉડ્ડયન જોવામાં ભારે રસ. એ સાંતાક્રુઝ ઍરપૉર્ટ ઉપર જાય અને વિમાનને ચડતાંઊતરતાં જોઈ રહે. ખુશખુશાલ થાય. એટલે વિમાનને લગતું કોઈ કામ મળે તો બહુ સારું તેવું તેના મનમાં હતું. શરૂઆત તો મેડિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટની કંપનીથી કરી. તેની પાસે માઈક્રો બાયોલૉજીની ડિગ્રી હતી ને! પરંતુ તેને ઇન્ડોનેશિયાની 'ગરુડ ઍરલાઇન્સ'ના ટ્રાવેલ એજન્ટની ઑફિસમાં નોકરી મળી ગઈ, એક જ મહિના માટે. વિનોદ તો ઍરલાઇન્સનું કામ મળતું હોય તો મફત કરવા પણ તૈયાર. મહિના પછી તો રીતસર નોકરી મળી ગઈ એ પણ કાયમી. બે વર્ષ પછી KLM માં નોકરી મળી. ત્યાં Cathy Pacific તેને ઊંચા હોદ્દા ઉપર લેવા તૈયાર થયું. જાન્યુઆરી, ૨૦૦૦માં સિંગાપોર ઍરલાઇન્સમાં સિનિયર ઑફિસર તરીકે નોકરી મળી. બસમાં ઍરપૉર્ટ પહોંચી શકાય તેવી જગ્યાએ સરસ રહેઠાણ વિસ્તારમાં ૩ બેડરૂમનો એક ફ્લૅટ લીધો. લગ્ન પછી ૭ વર્ષે સંસાર ઊભો કરવાની હિંમત આવી. સંતાનમાં પ્રિયાના અને અનેરી.

દુઃખમાં ઘણાં વર્ષો વિતાવ્યાં, પણ કટુતાનું નામ નહીં. જીવન ઉમંગ અને પ્રેમથી ઊભરાય. સુમિત્રાને સવારની પાળીમાં કામ હોય ત્યારે સવારના સાડા ચાર વાગે બસ પકડવી પડે. વિનોદ દીકરીઓને તૈયાર કરીને શાળાએ મોકલે. પહેલાં દીકરીઓની સંભાળ માટે પાડોશીની મદદ લેવી પડતી. હવે તો દીકરીઓ પણ હોશિયાર અને બહાદુર થઈ ગઈ છે. પોતાની મેળે ઘર સંભાળે. સુમિત્રા અને વિનોદ પ્રેમાળ તો એવાં કે ઍરપૉર્ટ ઉપર કોઈ હિંદુસ્તાની, ખાસ કરીને ગુજરાતના મુલાકાતીઓ, મૂંઝાયેલા છે એમ લાગે તો ઘરે લઈ આવે અને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે સ્વિડનનું કામ થઈ શકે એ માટે માર્ગદર્શન અને મદદ કરે. એક વાર સુમિત્રા ઍરપૉર્ટથી બસમાં આવતી હતી ત્યારે બે જુવાનોને વાતો કરતા સાંભળ્યા : "આપણે રાત ક્યાં રહીશું?" સુમિત્રા તેને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ. તેઓ રૂમાનિયામાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરતા હતા અને વૅકેશનમાં કમાવા માટે સ્વિડન આવેલા. વૅકેશનનો બધો સમય સુમિત્રા અને વિનોદને ઘેર રહ્યા. સવારના બસ અને ટ્રેન પકડી સ્ટૉકહોમ જાય અને સાંજે પાછા આવે. એવું છએક વર્ષ ચાલ્યું. તેમને મળ્યા પછી અમને થયું કે સામાન લઈને રહ્યા હોત તો કશું અજુગતું ન હતું.

સુમિત્રા અને વિનોદનો સંસાર સ્નેહભર્યો અને પ્રેમથી છલકતો જણાયો. તેમ છતાં પૂછ્યું, "તમને બધી રીતે સંતોષ હોય તેવું લાગે છે. કોઈ વાતની ખોટ લાગે છે?" સુમિત્રાએ કહ્યું, "હા, વતનથી દૂર, વતનના માણસોથી દૂર અહીં ઘણી વાર એકલું લાગે છે." મેં કહ્યું, "તમે સહેલાઈથી ઇંગ્લૅન્ડ, અમેરિકા જઈ શકો. ત્યાં અનેક શહેરોમાં ભારતનો, ખાસ કરીને ગુજરાતનો મોટો સમાજ વસેલો છે. ત્યાં તમને એકલું નહીં લાગે."-સુમિત્રા અને વિનોદે જે જવાબ આપ્યો તેનાથી એમના સુખી સંસારમાં સોનાનો ચળકાટ પણ છે તેની ખાતરી થઈ. "સ્વિડનના ટેકારૂપ વાતાવરણમાં મહામુશ્કેલીમાંથી અમે પાર ઊતર્યા છીએ અને જીવનમાં પગભર થયાં છીએ. આ દેશને અમે કદી છોડવા માગતાં નથી."

બસ સ્ટૅન્ડ પરથી તેમની વિદાય લીધી ત્યારે અમારું ચિત્ત સુમિત્રા અને વિનોદના પુરુષાર્થ અને પ્રેમ ભરેલા સંસારની સુવાસથી પ્રસન્ન હતું.

लोककथा

વાહ ટેરવાં !

સ્વ જયમલ્લ પરમાર

અપ્સરાઓ સાગર-સરોવર કે વન-જંગલના મનોહર સ્થળે ઊતરતી સાંભળીએ છીએ પણ રાણના જાણતલ જાણે છે કે અલૌકિક રૂપે તો અપ્સરાઓ રાણની ખડતલ જાતિઓમાં અવતરે છે

કચ્છના થરપારકરની કણાણે સોઢા ઠાકોરને ત્યાં એવી એક અપ્સરા અવતરેલી પણ ચાંદો આથમીને ઘેર જાય ત્યારેય વાણચાંદે રણ-જંગલને અજવાળે એવી, રૂપથી ગુણ વધે ને ગુણથી રૂપ વધે

કચ્છના નાના રણને સામે કાંઠે સૂઈ ગામના બાવન ગામના ચૌહાણરાજ રાયસાજી વેરે પરણાવ્યાં ગરુડના ઈંડા જેવા ગોધલા જોડેલ હીરભગતના રેશમિયા માફાળી વેલ્ય રૂમઝુ કુમઝુ ટાણે સૂઈને પાધર પહોંચવા આવી

શાંત થતી રાતની લહેરખી સાથે રવાજની દિલ ડોલવણ સૂરાવલિઓ સોઢી રાણીને કાને પડી આ મૂર્તિમંત કલાવતીના મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડ્યા, 'વાહ ટેરવા!'

સોઢી રાણીના હૈયાની ઝિણીએ સૂરાવલિ હીરના મોરલા ગૂંથી રહી છે દરબારગઢમાં વેલ્યુ છૂટી સોઢી રાણી માઢ મેડીએ પધાર્યાં પોરસીલા જુવાન ઠાકોર રાયસાજીએ સોઢી રાણીના રાજીપા માટે કાંઈ મણા નથી મેલી

રંગરૂપ ને સુગંધના ઝાકઝમાળ વચ્ચેય સોઢી રાણી ધીજી ગ્યાં છે એને ખબર નથી કે પાછળ રાયસાજી ઊભા છે ને બોલાઈ ગયું, 'વાહ ટેરવા!'

પણ રાયસાજી તો સોઢી રાણી માથે પ્રાણ પાથરતા આવે છે વાત જાણી કહે, 'સોઢી રાણી! ઈ તો આપણા ગામના તુરી મોંઘિયાના ટેરવા રવાજ માથે ફરી રહ્યા છે ' ઠાકોરે વાત કરી

'હા, છે કોઈ હાજર?'

'એક કરતા એકવીસ '

'દરબારગઢના બેઠકના ઓરડે આસન પથરાવો ને બોલાવો મોંઘિયાને!'

આ સાંભળતા તો આખો દરબારગઢ ઊંચોનીચો થઈ ગયો ભાયાતુના રૂંવાડા ઠરડાઈ ગયા ચૌહાણના ગજાગઢે આવી બેઈજ્જતી આજ પહેલા કોઈએ કરી નહોતી અને આ સોઢીએ આવતાવેંત પણ ઠાકોરને કમતડી પાઈ છે તે રાણીના વેણ વગોવવાનું પાપું છો

પણ આસન પથરાણા, ચક ઢળાણા, પાછળ સોઢી રાણી બિરાજ્યા, દરબાર ભરાણો અને મોંઘિયાને ન હુવા ઈ હુવા, તુરીની જાત, ચૌહાણના દરબાર ને રાજરાણી સામે

કાંપતે અંગે મોંઘિયે આસન લીધું રવાજ મેળવ્યું ને રાયસાજીની આજ્ઞા થાતા જમાવટ કરી હવા થંભાવી દીધી સોઢી રાણીને મોઢે તો જાપ જપાઈ રહ્યા છે, 'વાહ ટેરવા!' - 'વાહ ટેરવા!'

એક એવા બે ને બે એવા ચાર-પાંચ ને દહાડા વીત્યા ગેર જમાવટ થાય છે મોંઘિયાના ટેરવા માથે રાણી મુગ્ધ છે ભાયાતુ ઊંચાનીચા થાય છે ઠકરાણીને જુવાન ઠાકોરને નડા બેટમાં લઈ જઈ શિકારનો પડાવ નખાવ્યો રાયસાજીનો હુકમ છે કે મોંઘિયે રાણીસાહેબને રોજ રવાજની મોજુ કરાવવી હવે તો મેડી ઉપર બેઠક મંડાતી હતી

વિભૂતિ-વંદના

શ્રી મા આનંદમયી

વસુબહેન

'હે પ્રભુ! તેં મને આંખો આપી આ અદ્‌ભુત દશ્યો જોવા
હવે મને હૃદય આપ સઘળે તને જોવા.'

- વર્ડ્ઝવર્થ

જેને અમીભરી આંખ અને પારદર્શક હૈયું સર્વત્ર ઈશ્વર દર્શન માટે મળ્યાં, એવા પ્રાતઃસ્મરણીય વિભૂતિ તે શ્રી આનંદમયી મા. શ્રી મા આનંદમયી સહજપણે સદાકાળ સાતત્યથી સત્ત્વ સ્વરૂપમાં સ્થાયી રહેતાં. સત્ ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપમાં જ રહેતાં હતાં.

વર્ષો પૂર્વે આકાશવાણીના વડોદરા કેન્દ્ર પર હું કાર્ય કરતી હતી ત્યારે ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકાર અને ચિંતક - શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા સપ્તાહમાં બે વાર અવશ્ય મળતા. એ વર્ષોમાં તેઓ તેમના ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. પોતાની સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી હિમાલયના મીરતોલામાં સ્થાયી થવા વિચારી રહ્યા હતા. ગુરુ, સંત સમાગમ, આધ્યાત્મિક ધારા - આ બધા વિષયોની વિશદ ચર્ચાઓ મારી સાથે કરતા. જન્મના સંસ્કારના કારણે મારામાં ભક્તિ-બીજ હતું. પરંતુ સ્વતંત્ર વિચારધારાને કારણે તર્ક દ્વારા હું દલીલો કરતી. તેઓ કહેતા, 'તર્કને પૂર્ણવિરામ ત્યાં શ્રદ્ધાનો પ્રારંભ'. શ્રદ્ધા હોય તો આ દિશામાં આગળ વધી શકાય. હું મજાકમાં કહેતી, 'ગુરુ કહે તે જ જો સ્વીકારી લેવાનું હોય તો બુદ્ધિને આરામ. પ્રભુએ આપેલી વિચારશક્તિને ગુરુને ત્યાં ગીરો મૂકી જીવનકાર્ય કરવાનું.' મારી આવી દલીલો તેઓ પ્રેમપૂર્વક સાંભળતા અને કહેતા, 'અનુભૂતિ અને સમજણ આ સર્વેને ઓગાળી નાખે છે, સમર્પણ એ સહેલી વાત નથી. સમર્પણ એટલે સંપૂર્ણ વિનમ્રતાથી અભિમાનને, અહંકારને હડસેલીને ગુરુચરણે સાષ્ટાંગ નિવેદન. પોતાનું સંપૂર્ણ અસ્તિત્વ ઓગાળી ગુરુ સન્મુખ એકેક પાંદડી ખુલ્લી કરી, વિનયભાવે પ્રાર્થના કરવી. પ્રભુ તારો સંકલ્પ સિદ્ધ બનો, નહીં કે મારો. હે પ્રભુ! મારી ઇચ્છા તું જેમ કહે તેમ રહો. આ સમર્પણનું ત્રીજું સોપાન છે. પ્રથમ સોપાન અભીપ્સા, બીજું પરિત્યાગ અને અંતિમ સમર્પણ.'

આ બધી વાતો બુદ્ધિસ્તરે સમજાતી, અનુભૂતિના એરણ ઉપર ઘડાયા વગરની. સાધકના સંત સમાગમની વાતો અને સતત સાંપડેલ સાત્ત્વિક સમાગમે માનસિક ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં સહાય કરી. એમના જ આગ્રહથી 'મીરતોલા' શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું. 'મીરતોલા' જવાના રસ્તે પ્રથમ શ્રી મા આનંદમયીનો આશ્રમ આવતો હતો. આ મા આનંદમયી વિશે મેં ઘણી ઊડતી વાતો સાંભળી હતી. તેઓ સ્વહસ્તે ખાતાં નથી. એ વાત પર મજાક પણ ઉડાવી હતી. હિમાલયના આ વખતના પ્રવાસ દરમિયાન સંતોનો સમાગમ સાધવાનું આકર્ષણ હતું. 'મા આનંદમયી'ના આશ્રમનું પાટિયું વાંચી દર્શને ગયાં. તેઓ એક પાટ પર તકિયા પર હાથ ટેકવી પગ લંબાવીને આડે પડખે, ભવાઈમાં જેમ 'મહી'નો વેશ આવે છે તેમ હતાં. ભજનકીર્તન ચાલતું હતું. ધ્યાનસ્થ થઈ તેઓ સાંભળતાં હતાં. દર્શનનો મોકો મળ્યો પણ સાન્નિધ્યનો નહીં. પ્રણામ કરી અમે મીરતોલા જવા નીકળ્યાં. શ્રીમાની એક સ્પષ્ટ છબી મારી આંખમાં અંકાઈ ગઈ. હૈયામાં

ઝિલાઈ ગઈ સ્વચ્છ, અત્યંત સ્વચ્છ ઝળહળતું મુખારવિંદ અને તેજસ્વી આંખ પ્રથમ દર્શને પગથી માંડી પોતાના વાળ્યા ઝૂકીને પ્રણામ કર્યાં એમણે સસ્મિત ઝીલ્યા મીરાંતોના પહોંચી શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમને મળવા નત મસ્તકમના આનંદ ધૂસ્યો શ્રી કિશનસિંહે પોતાના ગુરુ અંગે પૂછ્યું ત્યારે સહજતાથી સ્પષ્ટ રીતે કહેવાઈ ગયું કે, 'શ્રીકૃષ્ણનું પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાળી છે પરંતુ મારું દ્વાન્દ્વમિશ્ર મળે છે 'મા આનંદમયી' સાથે કારણ કહી શકતી નથી પણ હૃદયમાં સ્થાન પામે છે 'મા આનંદમયી ' પાછા વળતાં ફરી તેમને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ અલમોડાના એમના આશ્રમનું વાતાવરણ સ્વચ્છ, સુઘડ અને પ્રફુલ્લિત હતું આશ્રમ કન્યાઓ પાતપોતાના કામમાં વ્યસ્ત હતી અમારા જેવા દર્શનાર્થીઓ આવતા હતા દર્શન પૂર્વે ગરાવું પડે તેમ હતું અંદર પાનં પડેલી એક પાટ પર અમ બેસવા ગયા તરત જ આશ્રમ કન્યાઓ મધમાખીની જેમ આવી, 'આ તો માની પાટ છે, આની પર ક્યાં બેઠા?' ઊઠીને બીજી બાજુ બેઠાં તો ત્યાં પણ આવીને કહે, 'આ તો દીદીમાની પાટ છે આની પર બેસાતું હોય!' મેં કહ્યું, 'આવી સમજ આપતા પાટિયા માર્યા હોત તો! અજાણ્યાને શી રીતે ખબર પડે?' થોડી વારે એક ભવ્ય પવિત્ર વ્યક્તિત્વએ પગના પાડ્યા

એક જર્મન નવલકથાકાર શ્રી મા આનંદમયીના દર્શન કરી એમના વ્યક્તિત્વ અંગે પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું છે કે, "તમે કદી કલ્પી ન હતી કે એક પુરાતન પ્રગલ્ભ અને સૌંદર્યથી ભર્યું ભર્યું વૃક્ષ અત્યંત શાંત પવન તમારી પાસે આવે તો તમને કેવું લાગે! આવું હતું મા આનંદમયી માનું વ્યક્તિત્વ આધ્યાત્મિકતાનો અજવાસ પવિત્રતાનું સૌંદર્ય નાચતા હોય એવું લાગે "

આવી જ અનુભૂતિ અમને થઈ અમ અમને પ્રણામ કર્યાં અને નીચું જ જણાવ્યું કે, આપની સાથે વાત કરવી છે એ અમને અંદર ઓરડામાં લઈ ગયા એક નાની પાટ ઉપર સફેદ કામળ અને એની ઉપર સફેદ ચાદર પાથરેલા હતા મા એની ઉપર બેઠાં નખશિખ સુંદર લાગતાં હતાં નમણું મુખારવિંદ, તેજસ્વી વાન, સફેદ સાદી બંગાળી ઢબે પહેરેલ વસ્ત્રો, કાળા રેશમ જેવા વાળ મહાશક્તિ - મહારાણીનું આ અનુપમ સૌંદર્ય અમે માણી રહ્યા હતા એમણે નીચું જ પૂછ્યું મીરાંતોના બાજુ આવે? અમને આશ્ચર્ય થયું કે તેઓને શી રીતે ખબર પડી કે અમે મીરાંતોના ગયા હતા બીજા સવાલ કર્યો કે, 'જાતે વસ્ત્ર બેઠે નહીં?' સાંભળી બધી મેંદીમાં અમ ચાલ્યા ગયા તે એમની નજરમાં નોંધાયું હતું અમ જ્યારે એમના દર્શનની પ્રતીક્ષા કરતા બહાર બેઠા હતા ત્યારે આશ્રમની બહેનો જે રીતે બેસવાની મના કરતી હતી એ હકીકત અંગે મારા થોડા રોષ મેં એમની સમક્ષ પ્રગટ કર્યા એમણે કહ્યું, એક કથા કહું? અને કથા કહી

'એક તળાવ હતું એ તળાવમાં કમળ ઊગ્યું હતું એ કમળની આસપાસ માછલીઓ ગોળ ગોળ ફરતી હતી એક વાર એક ભ્રમર આવી માછલીઓને વિનંતી કરી કે, તમે જેની આસપાસ ગોળ ગોળ ફરો છો તે ફૂલને મારે સૂંઘવું છે, પામવું છે માછલીઓએ કહ્યું, અરે કવી વાત કરો છો? એ કેવી રીતે શક્ય બને? જોતો નથી અમે સાંભળ્યા વખતથી ગોળ ગોળ ફરીએ છીએ પણ ક્યાં ય તાની માફક આવું વિચારતા નથી ભ્રમર તક ઝડપી કમળ પર બેઠો રાત પડતાં કમળ બિડાઈ ગયું નાની રાત ભ્રમર કમળમાં રહ્યો સવારે પાછા ફરી કમળ ખીલ્યું ભ્રમર ઊડી ગયા ' આ કથા કહી બે મુઠ્ઠી પમ હથેળીમાં તાળી પાડી તેમના અમારી સામે જોઈ હસ્યાં ત્યારે એમના હાસ્ય સાથે હું પણ હસી સાથે જ ગંગા કરી ભૂલી એક નાની માળી

ઘંટડીનો એ સ્મરણીય રણકાર. કથાનું રહસ્ય સમજી મેં કહ્યું, 'મા ભ્રમરને તો આનંદ આવ્યો, પણ કમળનું શું?' એમણે કહ્યું, 'આનંદ પરસ્પર હી હોતા હૈ, પરસ્પર નહીં હોતા હૈ તો આનંદ નહીં ઔર કુછ હોતા હૈ.' તે દિવસે એમણે અમને દોસ્ત તરીકે આવકાર્યાં. શ્રી મા આનંદમયી અપરિણીતોને દોસ્ત તરીકે અને અન્યને માતાજી, પુરુષોને પિતાજી, કહીને સંબોધે છે. પોતાની જાત માટે 'ઇસ શરીર' અથવા 'યે બેટી' કહે છે. મેં કહ્યું, 'મા આજે દોસ્ત કહો છો તો દોસ્તી નિભાવશો તો ખરાં ને?' ફરી એ જ પ્રસન્નતા. એમનું સ્મિત એટલું તો પ્રસન્ન હતું કે, ભીતરના સરોવરમાંથી શુદ્ધ થઈને પુષ્પ તાજગી અને સુગંધ ના વહાવતું હોય. એમની આ પ્રસન્નતાને લીધે તો પડોશીઓ એમને 'હાસીમા', 'ખુશીમા', 'મધર ઑફ સ્માઇલ' તરીકે ઓળખતાં.

એમનાં હસ્તે પ્રસાદ પામી અમે નીકળ્યાં. ત્યારે કોઈ અમૂલ્ય જીવન-દોસ્ત મળ્યા હોય એવા આનંદથી હૃદય કૃતકૃત્યતા અનુભવતું હતું. એમનાં દર્શનનો, સાન્નિધ્યનો, કૃપાનો આ પ્રથમ પ્રસંગ. ત્યાર પછી ઘણી વાર સાન્નિધ્યનો લાભ મળ્યો. નોળિયા સાપ સાથે લડાઈ કરી થાકે ત્યારે ફરી તાજેમાજે થવા નોળવેલ સૂંઘવા જાય. તેમ જીવનમાં એમના સાન્નિધ્ય દ્વારા વારંવાર નોળવેલની તાજગી અનુભવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. શ્રીમદ ભાગવતમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનું વર્ણન છે તેવાં તેમ જ આદ્ય કવિ નરસિંહના વૈષ્ણવજનનાં લક્ષણો શ્રી મા ધરાવતાં હતાં. શ્રી મા આનંદમયી કારતક સુદ દસમથી પૂર્ણિમા સુધી સંયમ સપ્તાહની ઉજવણી કરે છે. દિવાળી બાદ આવી ઉજવણી જ્યારે વૃંદાવનમાં થવાની હતી ત્યારે મેં જવાનું વિચાર્યું. જીભ ઉપર અને જીવન પર મારો કેટલો સંયમ છે? એની સ્વપરીક્ષા હું લેવા માંગતી હતી. મારી વિચારસરણીથી પરિચિત સહુ કોઈને હું આવા સંયમ સપ્તાહમાં જાઉં છું તે જાણી રમૂજ અને આશ્ચર્ય થતું હતું. આત્મીયજનોને થયું કે, મારા જીવનની ભીતરમાં કોઈ અસંતોષ કે દુઃખ છે જેથી, હું આવી રીતે જવા માંગુ છું? મારી દીદીએ જ્યારે પૂછ્યું કે, આવી રીતે એકલી છેક વૃંદાવન સુધી સંયમ સપ્તાહ માટે શા માટે જાય છે? ત્યારે મેં સ્પષ્ટતા કરી કે, જીવનમાં કોઈ દુઃખ કે પરિતાપ નથી. આનંદથી કોઈ એક વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરવા જાય તે રીતે મારે મારા પર પ્રયોગ કરવો છે. કોઈનાય સાથ કે સંગાથ વગર એકલા જવું છે. આ અનુભવ મારી વિચારસરણીને વળાંક આપવામાં ઉપયોગી નીવડ્યો.

આશ્રમની, પૂજાની કેટલીક પરંપરાગત વિધિઓને, કર્મકાંડના અંશને, હું સ્વીકારી શકી નહીં. પૂ. માએ સ્વીકારવાનો કદી આગ્રહ પણ કર્યો નહીં. સમગ્ર જીવન વિશેની એમની વિશાળ દૃષ્ટિ, સંતો તરફનો પૂજ્ય ભાવ, આદરસત્કાર, સહુની કાળજી, પૂજા તરફની તેમની કલાત્મક દૃષ્ટિ વગેરે મારા હૃદયને સ્પર્શી ગયાં. સહુ સાથેનો એમનો વ્યવહાર આપાદમસ્તક શાંતિ અર્પે એવો. જીવનના સર્વ સંતાપો હણી લે, વ્યાધિનો વિનાશ કરે તેવું ભરપૂર વાત્સલ્ય. મીઠી મધુર વાણી, કારુણ્યના દૈવીતત્ત્વનાં દર્શનની અનુભૂતિ કરાવે તેવી હતી. મોટા મોટા સંતોનાં મેં દર્શન કર્યાં છે. એમની વિદ્વત્તાથી, સંયમથી, ત્યાગથી મારું માથું નમ્યું છે, પરંતુ તેમના વ્યક્તિત્વના એક ખૂણે 'અહમ્' અને લોકૈષણાના દર્શન અને ઝાંખના દેખાયાં છે. શ્રી મા આનંદમયીનું અસ્તિત્વ એટલે ઓગળેલા અહમ્‌નું સંપૂર્ણ વિસર્જન. અનેક નામાંકિત સંતો, વિશિષ્ટ રાજપુરુષો, વિખ્યાત વેપારીઓ, સાહિત્ય-સ્વામીઓ, કલાકારો અને ભક્તોનો વિશાળ સમુદાયનો સાન્નિધ્ય પછીના એક જ

પ્રતિભાવ, એક જ અનુભૂતિ કે મા આનંદમયીનું ઐશ્વર્ય અદ્‌ભુત, અનુપમ અને અલૌકિક છે. મા આનંદમયીનું મૂળ નામ 'નિર્મળાસુંદરી'. બહુ ઓછા માણસોના નામ પ્રમાણે ગુણ હોય છે. નામ ચંદ્રકાંતા હોય અને એવી કાંતિ પાકા જાંબુડા કે કોલસા જેવી હોય અને વેણીગોરીને માથે કેશ જ ન હોય. જ્યારે નિર્મળાના નામ પ્રમાણે જ એમનામાં નિર્મળતા અને શુચિતા હતી. એમના આંતરબાહ્ય સૌંદર્યનો સંવાદ સ્પષ્ટ દર્શન દેતો હતો. ટાગોરે જણાવ્યું છે કે, 'માણસનો ચહેરો એ ઈશ્વરે આપેલો એનો ભલામણપત્ર છે.' આવા અનોખા સૌંદર્ય સાથે જન્મેલા નિર્મળાસુંદરીનો જન્મ વૈશાખ સુદ ચોથ, ઈ. સ. ૧૮૯૬ના એપ્રિલ માસમાં ૩૦મી તારીખે શુક્રવારના દિવસે અત્યારના પૂર્વ બંગાળના બાંગ્લા દેશમાં ત્રિપુરા જિલ્લાના ખેવડા ગામમાં થયો હતો.

માણસ મિત્રની પસંદગી પોતે કરી શકે છે પણ માતાપિતાની પસંદગી ઈશ્વર કરે છે. એમના પિતાનું નામ બિપિન બિહારી ભટ્ટાચાર્ય અને માતાનું નામ મોક્ષદાસુંદરી હતું. એમના પિતાજી ઈશ્વરાભિમુખ હતા. ભક્તિ અને ભજન, કિરતાર અને કીર્તનમાં જ મસ્ત રહેતા હતા. ઈશ્વરમાં લીન થઈ દિવસો સુધી ઘર બહાર રહેતા. માતા મોક્ષદાસુંદરી પણ ઈશ્વરાભિમુખ ભક્તિગીતો રચતા. ગામડામાં એમના રચેલા ભજનો લોકપ્રિય નીવડ્યા હતા. ધર્મના વૈભવી વાતાવરણમાં તેઓ ઊછર્યાં. તે વખતના જમાનામાં સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ નહોતું. લખવા વાંચવાનું ભાન નહીં. માછલીને જેમ તરવાનું શીખવવું પડતું નથી તેમ માને માટે અકળનકળ જ્ઞાન પૂર્વસંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયું હતું. એમની સાથેના સવાલ જવાબોમાં પુરાણોનો ઉલ્લેખ અને ઉપનિષદોનું જ્ઞાન જોવા મળતું. શાહઆદમાં એક મુસ્લિમની કબર પાસે નમાઝ પઢવા લાગ્યા. એ વખતે તેમની વાણીમાંથી એકાએક આયાતો ઝરવા લાગી હતી. એ કુરાનને મળતી આયાતો ખુદાની બંદગી માટેની સાંભળવા મળી હતી. ભજન, પ્રાર્થના કીર્તન કે નમાઝ એક જ છે એમ એ હમેશાં કહેતા. એમની આ અકળ શક્તિથી તેઓ ઝાડ, ફૂલ, પાન, સાગર, સરિતા સાથે વાત કરતા. ચર્મચક્ષુને ન દેખાય તેવી વ્યક્તિઓ સાથે વાત કરતા. લૌકિક દેહમાં અલૌકિક શક્તિ ધરાવતા હોવા છતાં લૌકિક કામ બહુ જ કુશળતાથી કરતા. મોટી વ્યક્તિઓની તો આ લાક્ષણિકતા છે કે કોઈ કામ નાનું નથી કે થઈ શકે તેમ નથી. તેમના કાર્યમાં નિપુણતા, કલા અને પૂર્ણતાના દર્શન થતા. તેમના લગ્ન ૧૨ વર્ષ અને ૧૦ માસની નાની વયે, પરંપરા મુજબ, ૧૯૦૯ની ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે રમાણીમોહન ચક્રવર્તી સાથે થયા હતા. રમાણીમોહન તે વિક્રમપુર તાલુકાના આટપાડા ગામના જગતબંધુ ચક્રવર્તીના ત્રીજા પુત્ર હતા. રમાણીમોહન પાછળથી ભોળાનાથના નામથી ઓળખાતા હતા. ઘરની વહુ તરીકે મા ઘરનું સર્વ કામ સુઘડ અને સ્વચ્છ રીતે કરતા.

કહેવાય છે કે, ઘણી વખત કાર્ય દરમિયાન તેમના શરીરના અવયવો પદ્માસન, સિદ્ધાસન કે કોઈ પણ આવા આસનમાં ગોઠવાઈ જતા. યોગની ક્રિયા તથા મુદ્રાઓ આપોઆપ થતી. એમની આ સ્થિતિને કેટલાક લોકો વળગાડ માનતા. ભૂત ભૂવા પણ બોલાવાયા. અંતે કાશિકચ્છના ડૉ. મહેન્દ્ર નંદી જે એક ચિકિત્સક અને આધ્યાત્મિક પુરુષ હતા, તેમણે જણાવ્યું કે, નિર્મળાના લક્ષણ રોગના નહીં પણ ઉચ્ચ દશા દર્શાવનાર છે. તમે એને ગમે તેને બતાવ બતાવ ન કરો. ભાવાવશની આનુષંગિક ક્રિયાઓના ઉપચારની રીતો પર ત્યારથી પૂર્ણવિરામ મુકાઈ ગયું. માના બીજા નિકટવર્તી જ્યોતિષચંદ્ર રાય જેમને મા ભાઈજીના નામથી સંબોધતા, તે

ઢાકાના કૃષિ વિભાગના ડાયરેક્ટરના નિજી સચિવ હતા. તેઓ એક વખતે શ્રી મા આનંદમયી સાથે સિદ્ધેશ્વરી તીર્થ સ્થળે ગયા. મા નિર્મળાસુંદરી મહાકાલિની મૂર્તિ સામે બેઠાં. તેમના મુખ ઉપર અસાધારણ તેજ હતું. આનંદનો ભાવ હતો. એમનું આસનક્ત જ્યોતિર્મય સ્વરૂપ જોઈને ભાઈજીએ ભોળાનાથને કહ્યું, હવે આપણે નિર્મળાસુંદરીને 'મા આનંદમયી' કહેવું જોઈએ, ત્યારથી મા આ નામે ઓળખાવા લાગ્યાં.

ભોળાનાથને ત્યાં હરકુમાર કરીને એક ભાઈ આવતો. મા તરફની અપાર ભક્તિથી એણે જણાવ્યું કે, 'આજે હું એકલો તમને મા કહીને પુકારું છું. પરંતુ એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે આખું જગત તમને મા કહેશે.' એની વાણી સાચી પડી. માનું આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વ એવું હતું કે, જાણે અખંડ ગંગા વહેતી હોય તેવી શીતલ અનુભૂતિ એમની ઉપસ્થિતિમાં થતી. માની પરમેશ્વરીય શક્તિનો જેમ જેમ પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ સર્વ ક્ષેત્રોમાંથી એમનો ભક્ત વર્ગ બહોળો થતો ગયો. મા સર્વેને નાતજાતના ભેદ ભૂલીને આવકારતાં. એમના પરિચયમાં આવનારને એમના સાન્નિધ્યમાં પોતાની ત્રુટીઓનું ભાન થતું.

શ્રી મા ધર્મને વિશાળ અર્થમાં સમજે છે. સહુ કોઈ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જુદા જુદા માર્ગે જાય છે. કોઈ કર્મકાંડ દ્વારા, કોઈ ધ્યાન અને જપ દ્વારા, કોઈ ભજન-કીર્તન દ્વારા. વ્યક્તિનો આંતરિક આનંદ વિભિન્ન, તેથી માર્ગો જુદા જુદા. પરંતુ હેતુ તો એક અને તે પ્રભુપરિચય, પ્રભુપ્રાપ્તિ. માનવી જ્યાં છે ત્યાંથી તેણે આગળ જવાનું છે. આ માટે વનમાં જઈ સાધના કરવાની જરૂર નથી. તમે અમૃતના સંતાન છો. આનંદ તમારું સ્વરૂપ છે. મન-બુદ્ધિને પવિત્ર રાખો અને તમારા પવિત્ર મંદિરમાં ઈશ્વરને સ્થાન આપો. આ જગત એક ધર્મશાળા છે. માનવયાત્રીઓ એમાં ભેગા થાય છે. આ સમુદાયમાં પણ તમારો આત્મા એટલે કે, તમે પોતે તમારા મૂળ સ્વરૂપને ઓળખો. એ જ તમારું અંતિમ ધ્યેય છે. માણસ આ વાત વીસરે છે. શરીરને ઓળખતો થયો છે. 'હું', 'અહમ્' એ જ સર્વ દુઃખનું અને બંધનનું મૂળ છે. માનવ આ બંધનને ફેંકી દે. માણસ શૃંખલામુક્ત થવા ઇચ્છે છે. પણ મમતા-મમત્વ મુકાતું નથી. તમે ક્યાંથી આવ્યા તેને શોધવા યત્ન કરો. અજ્ઞાનનો પડદો ચીરી તેમાંથી બહાર નીકળવાનો યત્ન કરો. ઈશ્વર છે જ અને હું તેને પ્રાપ્ત કરીશ. એ જ તમારા જીવનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. એકાંતસેવન અને સત્સંગ કરો. મનને સ્થિર કરવા યત્ન કરો. પાણી ભરેલા ઘડાને જેટલી વાર હલાવો તેટલી વાર અંદરનું પાણી અસ્થિર બને. ઘડાને જો સ્થિર મૂકી રાખો તો જળ પણ સ્થિર બને. શરીરને સ્થિર કરવાનો, શાંત બેસવાનો પ્રયત્ન કરો. ધીમે ધીમે મન સ્થિર થતું જશે. ચંચળતા જેમ મનનો સ્વભાવ છે તેમ શાંત સ્થિર ભાવ પણ મનનો સ્વભાવ છે. પ્રયત્ન કરો.

મૌન એટલે મનની અ-મન (અમન) સ્થિતિ. મન અ-મન થતાં શાંતિ અને આનંદનો અનુભવ થાય છે. કોઈ એક ઓરડામાં સામાન ભર્યો હોય ત્યારે પ્રતિધ્વનિ ન થાય, જ્યારે ખાલી ઓરડામાં પ્રતિધ્વનિ થાય છે. તમારા મનને સ્વચ્છ રાખો. ખાલી કરી નાખો. તમારું સ્વરૂપ આપોઆપ નીખરી ઊઠશે. મન શુદ્ધ કરવા નિયમિત ઉપાસના કરો. જેથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય. તમારી ઊણપો પ્રત્યે લક્ષ રાખો. ધીમે ધીમે દોષો દૂર થતાં ચિત્તશુદ્ધિ થતી જશે. ખંડ આનંદને બદલે અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત થશે. મનુષ્યની શોધ અખંડ આનંદની છે જે તેના પોતાનામાં છે.

અહીંતહીં ધૂમતા મનને કાબૂમાં રાખવા માટે પ્રારંભમાં સજાગ યત્ન કરવો પડે. આ માટે

નામસ્મરણ, જપ જરૂરી છે પ્રારંભમાં થોડો વખત ધીમે ધીમે સમય વધારતા જાવ મા કહે છે કે, જપમાં, પ્રાર્થનામાં ઘણું બળ છે તમારા અંતરમાં ઉદ્ભવતા તમામ વિચારો એને ચરણે મૂકવાથી તમે નવું બળ પ્રાપ્ત કરશો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી તમે હળવા થઈ જાવ તમારા ભાર એ લઈ લેશ પૂર્ણ સમર્પણ કરી સાક્ષી થઈ જવાનું છે આ શરીર એ તમે નથી તમે એથી સાવ જુદા છો, વિશેષ છો શાસ્ત્રો વાંચી, અધ્યયન કરી, સાંભળીને નહીં પરંતુ તમારી અનુભૂતિથી તમે મર્મને સમજવા પ્રયત્ન કરો આકાશમાંથી વૃષ્ટિ તો થાય પહાડ પરથી તે સરી જાય પણ જમીનને ભીંજવે ખેડેલા ખેતરને ધન ધાન્યથી ભરી દે તમે આ શક્તિને ઝીલવા માટે તમારા પાત્રને ખુલ્લું રાખો ઉન્મુખ રહો તમારામાં થતું જતું પરિવર્તન સમજવા યત્ન કરો તમારે તો ખુલ્લા થઈ જવાનું છે જ્ઞાનમાંથી અનુભવ અને પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરો અખંડ રૂપ ચિંતન કર્યા વિના અખંડ પ્રાપ્તિ થતી નથી નિયમિત જીવન વિના આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થતો નથી હું અને મારું જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી દહીંનું એક ટીપું પડતા દૂધનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે તેમ સત્યનું જ્ઞાન થતા, ભગવદ્ પ્રાપ્તિ થતા, માનવીનું પરિવર્તન થાય છે પરંતુ તે પહેલા તેના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો આવે છે ક્રોધ એને કર્મ કરતો અટકાવે છે ક્રોધ એ માનવશત્રુ છે એ દૂર કરવા માટે મૌન જરૂરી છે ક્રોધના મૂળમાં દુભાના, પરાયા-પોતાનો અનુભવ છે જગત પ્રત્યેની દૃષ્ટિથી વિમુખ થતા અંતરમુખ તરફ વળતા એની માત્રા ધીમે ધીમે અલ્પ થતી જશે અને ઓગળશે દરેક વસ્તુ સમય માગે છે બીજ વાવીએ કે, તરત જ તેના અંકુર ફૂટતા નથી અંકુર ફૂટે તે માટે જળસિંચન અને જાળવણી કરવી પડે છે પ્રતીક્ષા કરવી પડે ધૈર્ય દાખવવું પડે અને બીજમાંથી વૃક્ષ થાય કોઈ કામના એકાએક અદૃશ્ય ન થાય, પણ ધૈર્યથી કામ લેતા, પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે સંકલ્પ કરતા, પરિણામ અવશ્ય આવે જરૂર છે પુરુષાર્થ, પ્રાર્થના, પ્રારબ્ધ અને પ્રતીક્ષાની આધ્યાત્મિક માર્ગના યાત્રી માટે મૌન સાથે ધ્યાન જરૂરી છે મા કહે છે કે, ધ્યાન તો આપોઆપ થાય ધ્યાન કરવું અને ધ્યાન થવું એ જુદી જુદી વાત છે કરવું અને થવું એ ભિન્ન છે ધ્યાન કરતા કરતા એવો સમય આવે છે કે, ધ્યાન આપોઆપ થઈ જાય છે ધ્યાન અને પ્રાર્થનાનો સૂક્ષ્મ ભેદ સમજાવતા મા કહે છે કે, પ્રાર્થનામાં ઈચ્છા, આકાંક્ષા રહેલી છે હે ભગવાન, હું તારો છું, તું મારું શરણસ્થાન છે મારા પર કૃપા કરો તમારી પાસે આવવાનો માર્ગ બતાવો હે પ્રભુ, મારા દ્વારા કરેલા દરેક કાર્ય તમારા છે તેને તમે તમારા બનાવી લો વિનમ્ર પ્રાર્થના તદ્રૂપ પ્રાર્થનાથી પ્રભુ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને પ્રેમનો વિકાસ થાય છે જ્યારે ધ્યાનમાં તે ઈશ્વર સાથે એકાકાર થઈ જતા ઈચ્છા કે આકાંક્ષાને સ્થાન નથી રહેતું આરંભમાં નામરૂપ સ્મૃતિથી એકાગ્રતા આવતી જાય પ્રભુભક્તિમાં મન મૌન થઈ જાય કોઈ પણ વિચારમાં અટીતહી કરતુ બંધ થઈ એકાગ્ર થાય તે મૌન સુખ, દુઃખ, હર્ષ, શોક મનને લાગે છે તેથી મનનો સંયમ કેળવી તેને સ્થિર કરવાનું શાંત રહેવાનો ભાવ તે સાધકની સાધના છે

નામસ્મરણ માટે ધ્યાન માટે, નિયમ રાખો નિયત સ્થાને બેસી શકાય તો સારું પણ નિયત સમય સાચવો પશુ-પક્ષી નિયત સમયે કેવા પોકારી ઊઠે છે! પ્રકૃતિ નિયત પ્રમાણે કેવું કાર્ય કરે છે! સૂર્ય ચંદ્રની ગતિ કેવી નિયમિત છે એમને કોઈ વિઘ્ન, બાધા નડતા નથી સાધકે પણ ચોક્કસ સમય પ્રભુને અર્પણ કરવાનો છે

અખંડ સ્મરણના મહિમા મા વારંવાર કરતા આ અંગે પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ સાથેનો એક

કિસ્સો યાદ આવે છે. ૧૯૬૦-'૬૧નો જમાનો હતો. એ દિવસોમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુની તબિયત થોડીક નરમ-ગરમ રહ્યા કરતી હતી. પંડિત જવાહરલાલનાં પત્ની કમલા નેહરુનાં મા આનંદમયી ગુરુ હતાં. એટલે તેઓ પણ મા પાસે જતાં આવતાં. માનાં દર્શનાર્થે પંડિતજી દેહરાદૂન ગયા. માને કહ્યું, 'મા, બરાબર ઊંઘ નથી આવતી. મન અશાંત છે. કંઈક ઉપાય કરો.' માએ કહ્યું, 'પિતાજી ઉપાય તો થશે પણ પહેલાં એ કહો કે દિવસના ચોવીસ કલાકમાંથી એક અખંડ ક્ષણ તમે મને આપી શકશો? એ ક્ષણ ખંડિત થવી ન જોઈએ. કારણ કે ખંડિત બીજ વાવવાથી અંકુર ઊગતું નથી. પંડિતજીએ પ્રશ્ન કર્યો, 'અખંડ ક્ષણનો શો અર્થ?' માએ ઉત્તર આપ્યો, 'અખંડ ક્ષણ એટલે કે, એ ક્ષણમાં તમે કેવળ તમે જ મૂળ સ્વરૂપે રહેશો. એ સમયે તમે ન દેશના વડા પ્રધાન રહેશો કે ન કૉંગ્રેસના નેતા, ઇન્દિરાજીના પિતા પણ નહીં. તમે કેવળ તમે જ રહેશો.' તમે ત્યારે તમારી બીજી બધી ઉપાધિઓ ઉતારીને બાજુએ મૂકી દેશો. એ ક્ષણે દેશની, પક્ષની કે કુટુંબની કે કોઈ અન્યની તમે ચિંતા કરશો નહીં. તમે જો એ ક્ષણે ચિંતા શરૂ કરી તો મને આપેલી એ ક્ષણ ખંડિત થઈ જશે. મને તો એક અખંડ ક્ષણની આવશ્યકતા છે. ચોક્કસ સમયે અખંડ ક્ષણ, પછી ભલેને રાત્રિના ૧૨-૦૦ વાગ્યાનો હોય કે રાત્રિના ૨-૦૦ વાગ્યાનો હોય. દિવસનો કે રાત્રિનો ગમે તે ગાળાનો. જે તમને અનુકૂળ હોય તે મને આપો. દરરોજ ચોક્કસ સમય અને ચોક્કસ અખંડિત ક્ષણ મને મળવાં જોઈએ.'

પંડિતજી પારદર્શક અને પ્રામાણિક હતા. અખંડ ક્ષણનો મહિમા સમજી એમણે એમની મુશ્કેલીની વાત કરી. અખંડ ક્ષણ અપાય પણ ચોક્કસ સમયનું બંધન પળાય તેમ નથી. એમણે માને કહ્યું, 'મારો સમય મારો પોતાનો છે જ નહીં. ચોક્કસ સમય કાઢવાનું શક્ય નથી.' મા બોલ્યાં, 'આમાં છૂટછાટ ચાલે નહીં. વટવૃક્ષનું બી તો એક જ હોય છે. એ એક બીમાંથી અનંત બી પેદા થાય છે. આખો વિશાળ વડલો એમાંથી જન્મ લે છે. ધરતીમાં પડેલા એક કણમાંથી અનેક મણ અનાજ થાય છે. તમે પણ મને એક ક્ષણ આપશો તો તમે અનુભવશો કે એમાંથી સમયની અનંત ક્ષણો જન્મશે. પ્રભુના હાથમાં એ છે. પ્રભુ કરશે.' પંડિતજી લાચાર થઈ ગયા. 'મા, મારા આટલાં બધાં કામો વચ્ચે મને જ્યારે યાદ આવશે ત્યારે રાતના કે દિવસના કે ગમે ત્યારે હું એક ક્ષણ તમને અવશ્ય આપી શકીશ. પણ રોજનો ચોક્કસ સમય તો હું નહીં જ આપી શકું.' ત્યારે માને કહેવુ પડ્યું, 'પિતાજી, ઉપાય નહીં થઈ શકે.' સાધનાના માર્ગની પંડિતજીની અકળામણ એ માનવમનની છે. આપણા વિશે, આપણી વૃત્તિઓ વિશે, આપણે કેટલા પરાધીન છીએ!

મા એક દૃષ્ટાંત આપતાં કહે છે કે, એક ધનિક વેપારી મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો. એને એક લૂંટારો મળ્યો. શેઠ એને પામી ગયા. લૂંટારાને ખબર પડી કે શેઠ પાસે સારી એવી દોલત છે. શેઠ પણ પામી ગયા હતા કે, લૂંટારાની દાનત દોલત પર છે. રાત પડતાં લૂંટારાએ ચોરી કરવા ગડમથલ કરવા માંડી. શેઠનો સામાન ફેંદી વળ્યો. એને કંઈ મળ્યું નહીં. શેઠ તો આટલી દોલત હોવા છતાં શાંતિથી નિરાંતે ઊંઘતા હતા. સવારે ઊઠતાં શેઠ જ્યારે સ્વસ્થતાથી પૈસા ગણતા હતા ત્યારે આ ચોરને આશ્ચર્ય થયું કે, આ પૈસા હતા ક્યાં? શેઠે ખુલાસો કર્યો કે, 'તારા ઓશિકા નીચે.' મને ખાતરી હતી કે તું બધું જોઈ વળીશ પરંતુ તારા પોતાના ઓશિકા નીચે જોવાની તને સૂઝ નહીં પડે.' ઈશ્વર આપણી અંદર છે એને શોધવા આપણે ફાંફાં મારીએ છીએ આ પણ એની લીલા છે. ચંચળતા એ મનનો સ્વભાવ છે.

જન્મ-જન્માતરોથી પડેલા સસ્કારોથી બહિર્મુખ થયેલુ મન અતર્મુખ કરવુ અઘરુ છે જે અતર્મુખ નથી એને સાક્ષાત્કાર થતો નથી આપણે ભગવાનને અતર્યામી કહીએ છીએ તો એને પ્રાપ્ત કરવા અતર્મુખી બનીએ આ દિવ્ય શક્તિના જ્યારે દર્શન થશે ત્યારે તમે અતર-બાહ્ય બદલાઈ ગયા હશો જ્યા સુધી દેહાત્મક ભાવ કે જીવ સ્વભાવ છે ત્યા સુધી ભગવાન ભાગતા જાય છે તમારુ લક્ષ ઠીક કરો કોઈ પ્રોફેસર, ડૉક્ટર કે એન્જિનિયર જે કઈ બનવા ઇચ્છે તો એ લાઇનનો અભ્યાસ કરતા તે બની શકે કોઈ વાર સાપાસ પણ થાય સાધકે નિરાશ થવાની જરૂર નથી પણ જ્યા છો ત્યાથી આગળ વધો

સ્ત્રી-શક્તિ વિશે મા કહે છે, તમારા કાર્યમા તમારે - સ્ત્રીઓનો - માતાઓનો સહકાર, આશ્રય માગવો પડશે સમાજની સાચી કર્ણધાર સ્ત્રી-શક્તિ છે ને તેમના સિવાય પુરુષો ચોક્કસ ઉન્નતપથમા પ્રગતિ કરી શકે નહી માને જાતિ કે લિગ વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ નહોતો પુરુષ અને સ્ત્રી એ દુનિયાના ભેદ છે જેનામા ગ્રથિ ભેદ થઈ ગયો છે એને માટે સ્ત્રી કોણ અને પુરુષ કોણ? સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ સસારના ભેદ છે સ્ત્રીમા પુરુષ વિદ્યમાન છે અને પુરુષમા સ્ત્રી અસ્તિત્વ છે જીવનમુક્ત દશામા સ્ત્રી-પુરુષ એ સિગારેટ ટકે નહી ભગવદ્ પ્રાપ્તિ માટે 'સ્ત્રી-પુરુષ સરખા અધિકારી છે

એક કથા છે દ્રૌપદીસ્વયવરમા જતી વખતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યુ કે, 'દ્રૌપદીને પામવા માટે તારે મત્સ્યવેધ કરવાનો છે તારે મચ ઉપર ઊભા રહેવાનુ છે નીચે પાણીમા ગોળ ગોળ કરતી માછલીને જોવાની છે ભાથામાથી તીર કાઢવાનુ છે પણછ પર ચઢાવવાનુ છે પણછ ખેચી નીચે પાણીમા ગોળ કરતી માછલીની આખ પર નજર સ્થિર કરી ચોક્કસ લક્ષ પર તીર છોડવાનુ છે ' અર્જુને કહ્યુ, 'ભગવાન, આ બધુ જ જો મારે કરવાનુ છે તો તમે શુ સહાય કરશો?' ભગવાને કહ્યુ, 'તુ જ્યારે આ સઘળુ સાધન સ્વસ્થ, શાત ચિત્તે કરતો હોઈશ ત્યારે જળ નિર્મળ રાખવાનુ કાર્ય હુ કરીશ ' સાધક જ્યારે પ્રભુને પામવાનો યત્ન કરશે ત્યારે પ્રભુ અવશ્ય સહાય કરશે પ્રભુ એ જ સર્વસ્વ છે

શ્રી મા આનદમયી આ બધી સમજ અત્યત સહજતાથી, કરુણાથી, વાત્સલ્યથી, કોઈ પણ જાતના આગ્રહ બુદ્ધિ વગર કરે છે એમની દૈવી વાણી સાથે એમના કાર્યોમા કલાના દર્શન થાય છે માની દરેક પૂજા એ કલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે કેટલીક પરપરા, કર્મકાડ મા સાચવે ત્યારે મારુ મન એનો વિરોધ કરે પણ ઉદારતા એ તેમનો સહજ સ્વાભાવિક ગુણ છે કોઈ જાતનુ ખડન નહી તેમ જ પોતાના મતનો કોઈ આગ્રહ નહી

બગાળની દુર્ગાપૂજા વખતે પશુનુ બલિદાન અપાતુ તે અગે દયાની આ દેવીએ નારાજગી વ્યક્ત કરી જણાવ્યુ કે, પશુ સહાર ન થવો જોઈએ પશુનુ બલિદાન નહી પણ મનુષ્યમા રહેલી પાશવી વૃત્તિનુ બલિદાન અપાવવુ જોઈએ માનો પશુ પ્રેમ, વૃક્ષ પ્રેમ જાણીતો છે માએ બહુ જ થોડુ શાળાનુ શિક્ષણ લીધુ હતુ પણ એ પોતે જ પોતાની વિદ્યાપીઠ અનુભવ અને અનુભૂતિ એ જ એમના અભ્યાસક્રમ મા સસ્કૃત શીખ્યા નહોતા પરતુ આ દેવભાષા અને એના શ્લોકો અને તેની તત્ત્વજ્ઞાનની સમજ કોઈક અકળ પ્રેરણાથી આપી શકતા ગભીર પ્રશ્નોને પણ સહજ સરળતાથી તેમ જ વિનોદ સાથે સમજાવતા હાસ્ય અગે મા કહે છે, 'જેટલુ બનાય તેટલુ હમેશા હાસ્ય કરો એથી

શરીરની જડગ્રંથિઓ ખૂલી જશે. પણ યાદ રાખો. માત્ર બહારનાં હાસ્યથી કામ નહીં ચાલે અંદર અને બહાર બંનેનું ઐક્ય કરીને હસવું પડશે. તમે લોકો તો ઉપર ઉપરથી હસો છો અને મનમાં કોઈ જુદી જ વાત દબાવી રાખો છો. હું તો, તમે શરીર, મન અને હૃદયના ભાવોને વહેતા મૂકી ખુલ્લું હાસ્ય કરો એમ ઇચ્છું છું. એવા હાસ્ય સાથે આત્મશક્તિ પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી આંતરબાહ્યનું અનુસંધાન કરવા પ્રયત્ન કરો. જીવનમાં ભાવનાશુદ્ધિ કરતા રહી સ્વાર્થ અને પરમાર્થના તમામ ભાવ સાથે એ મહાશક્તિને ચરણે આત્મસમર્પણ કરી દો. ત્યારે તમારી અંદર એક એવું હાસ્ય ઉત્પન્ન થશે કે સમસ્ત સંસાર તમારી સાથે હસતાં હસતાં લોથપોથ થઈ જશે.'

માનું સાન્નિધ્ય પામવું એ એક ઈશ્વરીય વરદાન છે. એમને ભજનકીર્તન, ધૂન કરતાં સાંભળવા એ લહાવો છે. માની ભાવસમાધિ નીરખવી એ પ્રભુને પીને બેઠેલી પરમશક્તિના દર્શન છે. માને અનેક ભેટ-સોગાદો મળતી. પણ એ કદી પોતાની પાસે કશું રાખતાં નહીં. ભેટ-સોગાદો સહુ કોઈને દઈ દેતાં. માને હાર પહેરાવો કે તરત જ તમારા ગળામાં એ પ્રસાદી પાછી આપે. એક વાર મને વિચાર આવ્યો કે માને એવો હાર પહેરાવું કે જે કાયમ મારી પાસે રહે. રાજકોટના એક બહેન પાસે મોતીના ફૂલગુચ્છનો એક સુંદર હાર બનાવડાવ્યો. મા પાસે પહોંચતાં જ મારો વિચાર પલટાઈ ગયો મને થયું કે આવી લાલસા! પાછું પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના! જો સાચેસાચ હું મન-હૃદયથી પહેરાવતી હોઉં તો આ અંતર્યામી મને પરત પ્રસાદી આપે નહીં. આ અંતર્યામી સાચે જ સમજી ગયાં. એમણે હાર જોયો. કલાતત્ત્વ નીરખ્યું અને હાર લઈ બાજુ પર મૂક્યો અને મારી આંખમાં આંખ સ્થિર કરી. મા આંખના સ્પર્શથી અમૃત પીરસે છે. આવી કેટલીય ધન્ય પળો કેટલાયને પ્રાપ્ત થઈ છે.

માની જ્યારે કોઈ ભક્ત પૂજા-આરતી કરે ત્યારે તેઓ આંખ મીંચી ભગવાનની જ આરતી ઊતરતી હોય તેવો ભાવ અનુભવતાં અને અનુભવડાવતાં. તે વખતનું તેમનું દેદીપ્યમાન સ્વરૂપ કરુણામય, તેજોમય, ચૈતન્યમય, આનંદરૂપ રહેતું.

શ્રી માના ભારતભરમાં ઓગણત્રીસ આશ્રમો છે. વારાણસી, વિંધ્યાચલ, દહેરાદૂન, અલમોડા, વૃંદાવન, હરદ્વાર, નૈમિષારણ્ય, ઉત્તર કાશી, પૂના, રાંચી, દિલ્હી, જગન્નાથ-પુરી, કલકત્તા, તારપીઠ, પટણા, ભોપાલ, ગુજરાતમાં નર્મદાકિનારે ભીમપુરા આશ્રમ છે.

શ્રી મા ખૂબ પ્રવાસ ખેડતાં. એ તો કહેતાં, 'તમે એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જાવ છો તેમ સમગ્ર વિશ્વ મારું ઘર છે. વિશ્વબાગમાં હું સર્વત્ર ફરું છું.'

તા. ૨૭મી ઑગસ્ટ ૧૯૮૨ના સંધિક્ષણ સમયે મા ધીમેથી ઓચિંતા બોલ્યાં, 'નમ: શિવાય! નમ: શિવાય! નમ: શિવાય નારાયણ હરિ'. માએ આંખ ઉઘાડી. અનંત આકાશ પ્રત્યે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી. અંતરિક્ષમાં પરમ પિતા પરમાત્માનાં દર્શન કરતાં હોય તે સ્થિતિમાં લીલા સમાપ્ત કરી - મહાસમાધિમાં લીન થઈ ગયાં. માએ પરંપરાગત સંન્યાસ લીધો ન હતો. છતાં સંન્યાસીઓ માટેના શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે માના દેહનો અંતિમ સંસ્કાર હરિદ્વારના કનખલ આશ્રમમાં થયો. આ પ્રેમમૂર્તિ, તપોમૂર્તિ, જ્ઞાનમૂર્તિ, ભક્તિમૂર્તિ, આનંદમૂર્તિ, માટે કહીએ,

'તમારે પગલે પગલે પાવન થઈ રે ભૂમિ આ મન-ભાવન
ભારતનું એ ભાગ્ય અહો કે સંતની આવન-જાવન.'

(નવા પુસ્તક 'યોગાનુયોગ'માંથી)

દિશાસૂચન

મૂંઝવણ યૌવનની

ડૉ પ્રજ્ઞા પૈ

કૉલેજના પ્રવેશદ્વાર પાસે તેજલને રોકી લતાએ કહ્યુ, 'તેજલ, આજે બપોરના ત્રણ વાગ્યાના શોમા આપણે પિક્ચર જોવા જવાનુ છે અહીંથી સાડાબાર માં નહિ પણ બે વાગે નીકળી જવાનુ છે ' 'પણ આજે ચાર વાગ્યા સુધી તો લેક્ચર છે' તેજલે કહ્યુ 'કેમ જાણે અમને ખબર નહી હોય ' છેલ્લા બે લેક્ચરમા દાંડી મારવાની સલાહ મળી કૉલેજના પ્રથમ વર્ષમા ભણતી બે વિદ્યાર્થિનીઓ વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી મધ્યમવર્ગના સિદ્ધાંતવાદી કુટુંબમા ઊછરતી તેજલને લેક્ચર પાડી, ઘેરથી પરવાનગી મેળવ્યા વગર સિનેમા જોવા જવુ ઉચિત નહોતુ લાગતુ આ ઉપરાંત ટિકિટ, રિક્ષા અને નાસ્તાપાણીમા સારુ એવુ ખર્ચ આવશે તેની પણ ચિંતા હતી ત્યાર પછી તેજલ અને લતા વચ્ચે સંવાદ-વિવાદ શરૂ થયા તેજલે કહ્યુ, 'હુ નથી આવતી મેં ઘેર બા-બાપુજીને પૂછ્યુ નથી '

'એમા પૂછવાનુ શુ? તુ કંઈ નાની કીકલી નથી '

'ના, ઘેર પહોંચતા મોડુ થાય તો બા ચિંતા કરે બાપુજી ગુસ્સે થાય '

'અરે, કહી દેવાનુ કે વધારાનો પ્રૅક્ટિકલ હતો ક્યા ખબર પડવાની છે?'

'એમ ખોટુ ન બોલાય '

'કેમ નહીં? આપણે કરવુ હોય તે કરવા ન દે તો ઊપજાવી લેવાનુ '

'ના, મને બીક લાગે છે મિસ મહેતાના લેક્ચરમા ન જઈએ તો એ બોલાવી કારણ પૂછે છે નહીંતર પ્રિન્સિપાલને ફરિયાદ કરે છે '

'એ બાઈ છે જ સપ્પી તાવ આવ્યો હતો એવુ કહી એને પતવી દેવાની '

રીઢી ખોટાબોલી લતા પાસે બધી જ સમસ્યાના ઉકેલ હતો તેજલે બીજુ કારણ આગળ ધર્યું 'મારી પાસે એટલા પૈસા પણ નથી ટિકિટ, રિક્ષા, પછી ત્યા સમોસા-કોલ્ડ ડ્રિંક કે એવુ કંઈ લઈએ એના કેટલા બધા પૈસા થઈ જાય?' 'તને કોણ પૈસા ખરચવાનુ કહે છે? આજે તો આપણને ગૌરાંગ લઈ જવાનો છે આજે એની વરસગાંઠ છે ગૌરાંગ, અલ્તાફ, મહેશ, યાસ્મિન, હુ અને તુ — બધાની ટિકિટ ગૌરાંગે કઢાવી લીધી છે એની નવી કાર પણ લાવ્યો છે આપણે છએ જણે એની કારમા જવાનુ છે હવે છે કંઈ બીજુ બહાનુ?' લતા પેંડ નહોતી મૂકતી તેજલે નમતુ ન મૂક્યુ તેણે કહ્યુ 'લતા, ત્યા જો કોઈ ઓળખીતુ મને જોઈ જાય અને ઘેર બાપુજીને કહી દે તો' ના, ના, તમારે જવુ હોય તો જાઓ હુ નહી આવતી લેક્ચર પાડવાનુ પણ મને પસંદ નથી ' 'તારા વેદિયાવેડા રહેવા દે ને, કંઈ થવાનુ નથી બીકણ સસલી તુ કંઈ બાળમંદિરમા નથી ભણતી ' લતાએ હિંમત આપી તેજલ સ્હેજ મન ચહરે કહ્યુ, 'મારુ મન નથી માનતુ તમે લોકો જાઓ હુ ફરી કોઈ વાર આવીશ બસ? આજે નહી ' આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યા બીજા સહાધ્યાયીઓ પણ આવ્યા અને તેમણે પણ તેજલને આગ્રહ કરવા માંડ્યો 'જો તેજલ, તારી ટિકિટ લેવાઈ ગઈ છે એટલે તારે આવવુ જ પડશે જો તુ નહીં આવ તો આખા ગ્રુપના મૂડ બગડી જશે', ગૌરાંગે કહ્યુ 'અને સાંભળી લે, જો તુ આજે અમારી સાથે પિક્ચર જોવા નહી આવે તો અમે

લલિત નિબંધ

આંબો ટહુક્યો કે કેરી ?

યોગેશ જોષી

મુખવાસની એક દુકાને પાટિયા પર નજર ગઈ. દ્રાક્ષાદિવટી, ખારેકાદિવટી, દાડમાદિવટી, ગોટલી... ગોટલી ખરીદી... પૅકેટ તોડી ત્યાં ને ત્યાં જ કટકી ગોટલી મોંમાં મૂકી... ગોટલીના સ્વાદની ખબર પડે એ પહેલાં તો સમજણા થયા પછી પહેલી વાર ખાધેલી ગોટલીનો સ્વાદ મોંમાં ઊભરાયો...

કાચી કેરીનો મુરબ્બો બનાવતાં છીણ નિચોવી એનું ખાટું પાણી ગોટલી પલાળવા વાપર્યું હોય... એટલે ગોટલી મોંમાં મૂકતાં જ કાચી કેરીની ભાવતી ખટાશ તથા ગોટલી ઉપર ચડવેલા મસાલાના સ્વાદથી મોં મઘમઘે... ઉપરના પડનો સ્વાદ પૂરો થતાં જ જરીક તૂરો સ્વાદ આવે ને એ પછી થોડો કડવો... મા કહેતી, 'ગોટલી ખાઈને ઉપર ઘૂંટડો પાણી પીએ તો પાણી ગળ્યું લાગે.' ગોટલી ખાધા પછી ઘૂંટડો પાણી પીતાં... તો સાચે જ પાણી ગળ્યું! બીજો ઘૂંટડો તો ખાસ્સી વાર મોંમાં જ રાખી મૂકીએ અને ગળપણ બરાબર માણીએ... આમ, પાણી ગળ્યું લાગે એના લોભે ગોટલી ખાતાં અંતે અનુભવાતી કડવાશથી જીભ ટેવાઈ ગયેલી. ને અંતે જરી કડવાશ છતાં ગોટલી ખૂબ ભાવતી થયેલી. પણ કડવાશની ટેવ ગોટલીથી આગળ ન જ વધી. ગૂડી પડવાના દિવસે લીમડાની તાજી તાજી મંજરીનો રસ એક ઘૂંટડોય પી શકાતો નહીં. જરીક ઘૂંટડી ચાખતાં જ એવું તો કડવું લાગતું કે એ પછી ગોળની કાંકરી મમળાવવા છતાં જીભ પરથી એ કડવાશ ભૂંસાતી નહીં. ને થતું, લીમડાની મંજરીનો રસ નથી જ પીવો, ભલે ઉનાળામાં ગૂમડાં થાય, ભલે અળાઈઓ થાય... લીમડાની મંજરી જીભને ભલે કડવી લાગે, પણ નાકને તો એ એવી મીઠી મધુરી લાગે કે લીમડા નીચે ઊભા રહીને મંજરીની સુગંધને નાકેથી બસ પીધા જ કરીએ, ઘટક ઘટક....

ક્યારેક કેટલીક ગોટલી ખૂબ કડવીય હોય. મોટીબા કહેતાં, 'કેરી ખાટી નીકળે તો એની ગોટલી કડવી ન હોય ને કેરી જો મધમીઠી હોય તો એની ગોટલી કડવી.' ત્યારે દેશી કેરીઓ ખૂબ આવતી. ક્યારેક કેસર કે આફૂસનેય ટક્કર મારે એવો અમૃત જેવો રસ દેશી કેરીનો નીકળતો. રસ કરતાંય દેશી કેરી ચૂસવાની જે મજા આવતી એની તો વાત જ ન થઈ શકે. સ્કૂલેથી આવતાં જ, જાળી ખોલતાં જ ખબર પડી જાય કે ઘરમાં દેશી કેરી છે... ભલે ને એ કેરીઓ થેલીમાં પડી હોય કે શીકે. મોટીબાના મનમાં હોય કે હું દાળ-ભાત ખાઉં એ પછી જ મને કેરી બતાવવાની. પણ કેરી ગમે ત્યાં હોય એની સુગંધ થોડી મારાથી છાની રહે?

ડોલના પાણીમાં કેરી પહેલાં બરાબર ધોવાની... પછી નાની નાની બે હથેળીઓ વચ્ચે કેરી ઘોળવાની... જરીક પોચી થાય એ પછી આંગળીઓ વડે કેરી ઘોળવાની... કેરી વધારે દબાઈ ન જાય એનુંય ધ્યાન રાખવું પડે. નહીંતર, પાતળી છાલ હોય તો, ડીંટડી તોડો એ પહેલાં, ઘોળતાં જ, કેરી નીચેથી જરી ફાટે ને ઊડે કેસરી પિચકારી સ્કૂલના સફેદ શર્ટ પર. પણ આવું ભાગ્યે જ બને. ડીંટડીય જાળવીને તોડવાની. પછી જરી જરી દબાવી રસ ચૂસવાનો... પછી રસ આવતો બંધ થાય પછી ગોટલો કાઢી છેલ્લે

ચૂસવા રાખવાનો ગોટલો કાઢી લીધા પછી કેરીનો તળિયેથી ચૂસેલી જેટલો ભાગ તોડવાનો પછી દબાવી દબાવીને રસકસ કાઢવાનો છોતરુંય ઊંધું કરીને ચાટવાનું પછી આવે ગોટલાનો વારો ગોટલો ચૂસાઈ જાય પછી દાંતમાં ભરાઈ રહેલા રેસા કાઢવામાં ખાસ્સો સમય જાય જો કેરી ખૂબ ગળી હોય તો એ ગોટલો ક્યાંક વાવવા માટે અલગ રાખવાનો ને જો કેરી ખાટી હોય તો એનો ગોટલો અગાસીમાં સૂકવી દેવાનો સુકાયેલા આવા ગોટલાઓ પથ્થર લઈને તોડવાના ને એમાંથી ગોટલીઓ કાઢવાની પછી મીઠું-હળદર નાખેલા ખાટા પાણીમાં એ ગોટલીઓ પલાળવાની

પહેલી વાર જ્યારે ખબર પડેલી કે ગોટલો વાવવાથી આંબો થાય ત્યારે તો કેરી ખાઈને તરત ઓટલા પાસે જ નાનો ખાડો કરીને ગોટલો દાટેલો ને સવારે ઊઠતાવેંત દોડેલો જોવા - કૂંપળ ફૂટી છે? મોટા થયા પછી સ્કૂલમાં ખબર આવે - કલાણા આંબાને મોર આવ્યો છે નિશાળેથી છૂટતા જ ટાંગાટોળકી દોડે મોર જોવા મોર જોતા જ અમારી આંખમાં જાણે અસંખ્ય કેરીઓ ફૂટતી મનમાં થતું, શાખ ઉપર કેરીઓ પાકે નહીં ત્યાં સુધી વાવાઝોડું ન આવે તો સારું પછી તો રોજ રોજ આંબાની ખબર કાઢી આવીએ ઝીણી ઝીણી કેરીઓ ફૂટેલી નજરે પડે ત્યારે તો જાણે ધન્ય થઈ જઈએ કેરીઓ જરી મોટી થાય પછી ચોકીદાર નીચે પડેલી કેરીઓ ક્યારેક વેચાતી આપે પણ અમે એ કેરીઓના બદલે ઢેખાળો ફેંકીને કેરી પાડવાનો આગ્રહ રાખીએ અર્જુનને યાદ કરીને ઢેખાળો લઈ જે કેરીએ તાકી હોય એ કેરી તો ન પડે પણ બીજી એકાદ કેરી પડે કે જાણે આખેઆખો આંબો મળ્યો હોય તેવા રાજી રાજી થઈ જઈએ!

બપોર તડકામાં ક્રિકેટ રમીને ઘેર આવીએ ત્યારે કેરીનું શરબત હાજર હોય તૈયાર બાટલાનું શરબત નહીં પણ સગડીના બાકોરામાં કાચી કેરીઓ શેકી હોય એને મસળીને રસ કાઢ્યો હોય ને એમાં ગોળ-જીરું ઉમેરીને એનું શરબત બનાવ્યું હોય એ પીવાથી લૂ ન લાગે રોજ જમતી વખતે કાચી કેરી-ડુંગળીનું કચુંબર તો હોય જ કાચી કેરીઓ ખાઈ ખાઈને ક્યારેક દાંત અંબાઈ જાય તે ભાખરીય ન ચવાય છુંદો-અથાણું-મુરબ્બો બનવાના હોય ત્યારે તો કાચી કેરીની ઉજાણી જ થાય જૂનો સાલ્લો પાથરીને અગાસીમાં અથાણા માટેના ટુકડા તડકે મૂક્યા હોય મીઠા-હળદરવાળા, એમાંથીયે ટુકડા ઓછા થતા જાય એક વાર તો કાચી કેરી અતિશય ખાવાના કારણે એટલી નાની ઉંમરે ઢીંચણ એવા જકડાઈ ગયેલા કે ઝટ વળે નહીં ને વળે તો ઝટ સીધા ન થાય વૈદે આપેલો પીળો લેપ લગાવતા પાંચસાત દિવસ પછી ઢીંચણ દુખતા બંધ થયેલા ત્યારે વૈદને સવાલ કરેલો - 'કાચી કેરી દાંત વડે ખાઈએ તે દાંત અંબાઈ જાય પણ ઢીંચણ શું કામ અંબાઈ જાય?'

દુકાળ પછીના વર્ષે જેમ બધા વરસાદની રાહ જુએ એમ અમે કાચી કેરી પાકવાની રાહ જોતા નિશાળમાં કે સ્કૂલ છૂટ્યા પછી જોવા નીકળીએ - કોઈ આંબાની કોઈ શાખ પર એકાદ કેરીય પાકે તેવી દેખાય છે? પણ બધી જ કેરીઓ લીલીકચ-બધીયે શાખ પર કેરીઓ કાચીકચ હોય છતાંય બજારમાં પાકી કેરીઓ આવવા લાગે! ત્યારે મિક્સર નહોતા રસ કાઢવાની પ્રક્રિયા પણ રસપ્રદ બની રહેતી તપેલી પર ચોખ્ખું કંતાન બાંધવાનું કેરીઓ ધોઈ ધોળીને તૈયાર રાખી હોય કેરીઓ કંતાનમાં નિચોવવાની કંતાનમાં ચળાઈ-ગળાઈને રસ તપેલીમાં પડતો રહે એક પણ રેસો અંદર ઊતરે નહીં છોતરાંય ઊંધા કરીને કંતાનમાં ઘસવાના અને ગોટલાય ત્યાર બાદ એ ગોટલા છાસમાં ધોવાના એની કઢી તો બને લવિંગના વઘારની સુગંધ હોય રસની

છાશની સોડમ ઊભરાતી હોય. કઢીના સ્વાદમાં કેરીનો સ્વાદ ભળેલો હોય. કઢી કરતાંય વધારે મજા પડતી ફજેતો ખાવાની. ફજેતો ખાતાં ખાતાં થતું, આવી સરસ ચીજનું નામ 'ફજેતો' શું કામ રાખ્યું હશે?

રસ હોય ત્યારે રોટલી વાણનારનો દમ નીકળી જાય. બે-પડી રોટલી કરવાની. ફટ ફટ રોટલી વણાય, પછી શેકાય, ગોળમટોળ ફૂલે... પછી મોટીબા કે માની હથેળીઓમાં બે પડ છૂટાં થાય. રોટલીઓની થપ્પીમાં બે ઉમેરાય. એ રોટલીઓ પર ચમચીથી નહીં, ચારે આંગળીઓ ઘીમાં બોળીને ઘી ચોપડવાનું. રસ જો વધારે ખાટો હોય તો જ થોડીક ખાંડ ઉમેરવાની. નહીંતર જરીકે સેળભેળ નહીં. જમતી વેળાએ રસમાં ખાસ્સુંબધું ચોખ્ખું ઘી, જરીક મીઠું ને સૂંઠ ઉમેરાય.

વૅકેશનમાં ઉનાળાની બળબળતી બપોરેય જરીકે નહીં જંપનારાં અમે (ત્રણ ભાઈઓ ને ફોઈની પાંચ દીકરીઓ) રસ ખાધો હોય તે બપોરે જંપી જતાં. જંપી જવાતું. પેટ ફાટ ફાટ થતું. ઘેણ ચઢતો. આંખો ઘેરાતી. જોકે, ઊંઘ આવતી નહીં, પણ અમારી ચંચળતા-તોફાન ઘેણની અસર રહે ત્યાં સુધી અદૃશ્ય થઈ જતાં. મોટેરાંય આડાં પડતાં. ઘર જંપી જતું. ઘર આખાને જાણે ઘેણ ચડતો. માત્ર નળિયાં-વળીઓ વચ્ચેથી ઊતરી આવતાં ચાંદરણાં ઘરમાં કોઈ જ અડચણ વગર ફરતાં.

દેશી કેરીઓ ઉપરાંત બીજી કેરીઓય બજારમાં આવતી થયેલી - તોતા, બદામ, કેસર, પાયરી, આફૂસ, લંગડો... આ બધી કેરીઓને રંગરૂપ-આકાર પરથી જ નહીં, સ્વાદ પરથીય પારખી શકતા. અત્યારે તૈયાર રસના જમાનામાં કેરીનો અસલ સ્વાદ જ ન મળે. તૈયાર રસમાં વધુપડતું એસેન્સ, કલર, શુગર... કેરીના અસલ સ્વાદને ખતમ જ કરી નાખે... શાખ પર જ પાકેલી કેરીઓના અસલ સ્વાદની તો હવે કલ્પના જ કરવી રહી. ઇન્સ્ટન્ટના કમર્શિયલ જમાનામાં દરેક ચીજ એનો મૂળ સ્વાદ ગુમાવતી જાય છે. ફળ પાકે એનીય ધીરજ નહીં ધરવાની. કાચાં ને કાચાં ફળ વાઢી દેવાનાં, ટ્રકોમાં ખડકી દેવાનાં, વખારોમાં પહોંચાડી દેવાનાં ને કેમિકલનો ઉપયોગ કરીને ફળ ઝટ પકવી દેવાનાં ને મૂળ સ્વાદનો છેદ ઉડાડી દેવાનો... તપ વગરના ફળનો સ્વાદ પણ નહીં ને અર્થ પણ નહીં....

ક્યારેક કોઈક ગામના આંબાવાડિયા પાસેથી પસાર થતો હોઉં ત્યાં કોયલના મધમીઠા ટહુકા વહી આવે, કોયલ ક્યાંથી ટહુકે છે એ જોવા નજર કરું તો દેખાય - ઘટાદાર આંબા ને લટકતી કાચી કેરીઓ... વળી, ટહુકો ફૂટે પણ ઘટાઓમાં છુપાયેલી કોયલ નજરે ન પડે... વળી ટહુકો ફૂટે ને થાય, આંબો ટહુક્યો કે કેરી?! ટહુકે ટહુકે પક્વ થતી જતી હશે કાચી કેરીઓ? આંબાનાં મૂળ જમીનમાંથી શું શું પહોંચાડતાં હશે કાચી કેરીઓને પાકવા માટે? ગ્રીષ્મનો તાપ-બાફ વરસે છે ઘટાદાર આંબાઓ ઉપર, કેરીઓને પકવવા માટે... પણ માણસમાં ક્યાં છે ધીરજ? એ તો વાઢી જ નાખે છે ડાળ પરથી કેરીઓને કાચી ને કાચી જ! મૂળિયાંને ધરતીમાંથી શોધી શોધીને કાચી કેરીઓ સુધી જે પહોંચાડવું હતું, કાચી કેરીઓને પકવવા માટે, એ તો રહી જ જાય છે અધવચ્ચે જ...! કાચી કેરીઓને પકવવા માટે ઉમળકાથી દોડી આવતા ગ્રીષ્મના સૂર્યકિરણોય જાણે ભોંઠાં પડે છે...! આમ છતાં, મારી અંદરના બાળકને મન થાય છે, લાવ, આ આંબાવાડિયામાં હુંય એકાદ ગોટલો વાવું... પણ, કલ્પનામાં આંબો વવાય એ પહેલાં તો આંખ સામે જાણે દેખાય છે - અદૃશ્ય ડાળ પર હજી નહીં પાકેલા મૃત્યુફળને તોડતો માણસ....

જીવનનિષ્ઠ વિદ્યાપુરુષ

જયંત કોઠારી

દર્શના ધોળકિયા

"હું સંસ્કૃત કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યવિચારણાનો અભ્યાસ કરું છું ત્યારે વિવેચક એવા કે સાહિત્યવિચારકની એક મોટી મૂર્તિ મારી સમક્ષ ખડી થાય છે. સૂક્ષ્મ પર્યેષક બુદ્ધિથી અને માર્મિક દૃષ્ટિથી સાહિત્યવિચારના નૂતન પરિમાણો પ્રગટ કરે તે વિવેચક. આવો વિવેચક આપણે ત્યાં ક્યાં છે?" ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના મંચ પરથી વિવેચન વિભાગના અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં 'સાહિત્યિક તત્ત્વોની માવજત' વિશે ચર્ચા કરતાં છેવટે નિખાલસભાવે ઉમેર્યું, 'મારી પરીક્ષા પણ આપને કદાચ થોડી કઠોર લાગશે પણ એ જાતપરીક્ષા છે એમ સમજશો.'

પ્રો. જયંત કોઠારીની આલોચક, શ્રદ્ધેય વિવેચકની, પ્રકાંડ પંડિતની, કુશળ અધ્યાપકની — પણ એ દરેક ભૂમિકામાં જયંતભાઈએ હંમેશાં જાતપરીક્ષણ કર્યું ને પરિણામે તેઓ દરેક ભૂમિકા યથોચિત રીતે ભજવી શક્યા.

જયંતભાઈનો સિત્તેર વર્ષીય (૨૮-૧-૧૯૩૦થી ૧-૪-૨૦૦૧) જીવનકાળ ગાંધીયુગથી આધુનિકોત્તર યુગ સુધી ભલે વિસ્તર્યો, પણ તેમનું અનુસંધાન પંડિતયુગના સમર્થ સાક્ષરો સાથેનું છે. સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસનો તેમના સાતત્યે, ઈ. સ. ૧૯૬૦માં તેમની ત્રીસ વર્ષની ઉંમર પૂરી પડવતાંથી જ આપ્યો ને તેમનું પ્રથમ પુસ્તક (પ્રો. નટુભાઈ રાજપરા સાથે) 'ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત' આપણને સાંપડ્યું, જેમાં ભારતીય સાહિત્યમીમાંસાનું સરળ આકલન કરીને જટિલ લાગતા સિદ્ધાંતોને જયંતભાઈએ સુગમ કરીને મૂક્યા.

૧૯૬૦થી ૨૦૦૧ સુધીના ૪૧ વર્ષોમાં જયંતભાઈએ ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ, નવલકથા જેવા સાહિત્યસ્વરૂપો ને એ સ્વરૂપોની કૃતિઓ વિશે નૂતન અભિગમથી સરળ ને રોચક શૈલીમાં પોતાનું વિવેચન રજૂ કર્યું. ભાષા ને સાહિત્યને સ્પર્શતા લગભગ બધા જ મુદ્દાઓને જયંતભાઈના વિવેચનમાં સ્થાન મળ્યું. જયંતભાઈનું વિવેચન દરેક સ્તરે વિસ્તરતું રહ્યું. 'આસ્વાદ અષ્ટાદશી' જેવા સંચયમાં મધ્યકાલીન ને અર્વાચીન એવાં અઢાર કાવ્યોના રસાળ શૈલીમાં થયેલા આસ્વાદ પણ જયંતભાઈ પાસેથી પ્રાપ્ત થયા. આ સંચયના નિવેદનમાં જયંતભાઈએ 'મારી વિવેચનપ્રવૃત્તિ જોતાં કોઈ પણ આમ જ કહે અને મને જોતાં કોઈ પણ કદાચ એમ જ કહે કે આ કવિતાનો માણસ નથી, ગદ્યાળ માણસ છે' એવું કથન કર્યું છે પણ તેમણે કરેલા આસ્વાદો તેમને કવિતાના [illegible] નિકટના માણસ જરૂર ઠેરવે એ પ્રકારના છે. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, લોન્જાઇનસ જેવા પશ્ચિમના કાવ્યાચાર્યોની વિચારણાને પણ જયંતભાઈએ તલસ્પર્શી દૃષ્ટિથી તપાસી ગુજરાતી વિવેચનમાં ઓછા ખેડાયેલા વિષયોને ઉદ્ઘાટિત કર્યા છે. અખો, પ્રેમાનંદ ને કાન્ત જેવા મધ્યકાલીન તેમ જ અર્વાચીન કવિઓની કવિતા વિશેનું તેમનું વિવેચન અદ્યાપિ જુદી ભાત પાડતું બની રહ્યું છે. [illegible] ગંભીર [illegible] જયંતભાઈએ સંસ્થા જ કરી શકે તેવાં બે મુખ્ય કાર્યો કર્યાં: 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ' અને 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' (સંપા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ) ભા. ૧થી ૧૦નું પુનઃસંપાદન. છેલ્લાં વર્ષોમાં મેઘાણીવિષયક લેખોનો સંચય પણ જહેમત ઉઠાવીને પૂર્ણ કર્યો.

જયંતભાઈની વિવેચનપ્રવૃત્તિને જો હરિવલ્લભ ભાયાણીએ 'ડંખ કે જખમ વિનાની' કહીને બિરદાવેલી જ માત્ર તેમની

વિવેચક મુદ્રા માટે જ નહીં પણ તેમની સમગ્ર વ્યક્તિતાને લાગુ પડે તેવી અંજલિ બની રહી. જયંતભાઈના નિકટના પરિચિતો ને પ્રતિપક્ષીઓ જાણે છે તેમ, જયંતભાઈનો સ્થાયી ભાવ ઓજસનો રહ્યો છે. પ્રકૃતિએ સામાન્યત: સૌજન્યશીલ જયંતભાઈ સિદ્ધાંતની બાબતમાં કદી બાંધછોડ કરી ન શકે. મતભેદ વ્યક્ત કરતાં ભાગ્યે જ ઉશ્કેરાય. જ્યાં પોતાની ભૂલ જણાય ત્યાં તરત વિનમ્રભાવે કબૂલે પણ ખરા. તેમનું ઓજસ પ્રકાશ પાથરવા માટે, કોઈને ભસ્મ કરવા માટે નહીં. પણ જો કોઈ વાર અસત્ આ ઓજસના પ્રકાશમાં ઓઝપાઈ જાય તો જયન્તભાઈને તેનો જરાય વસવસો પણ નહીં.

આવા વિરલ વિદ્યાપુરુષનો પ્રથમ પરિચય પરોક્ષ રીતે થયો બી.એ.ના અંતિમ વર્ષમાં ભાષાવિજ્ઞાન ભણતાં ભણતાં 'ભાષાપરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ'ના લેખક તરીકે. વ્યાકરણના સિદ્ધાંતોનું આટલી હદે સરલીકરણ થયેલું જોઈને તેના લેખકના ચાહક થઈ જવાયું. એ પછી બરાબર ત્રણ વર્ષ મારા પ્રાધ્યાપક ડૉ. ધીરેન્દ્રભાઈ મહેતાના અપાર પરિશ્રમ પછી જયંતભાઈએ મારા પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક થવાનું સ્વીકાર્યું ત્યારે તેમના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવવાનું થયું. ૧૯૮૪થી ૨૦૦૧ના સત્તર વર્ષના ગાળામાં વ્યક્તિ, અધ્યાપક, સંશોધક ને વિવેચક જયંતભાઈની નિશ્રા પામ્યા પછી તેમને એક જીવનનિષ્ઠ મનુષ્ય કહેવાનું ઉચિત જણાય છે. 'જીવનનિષ્ઠ'નો અર્થ અહીં માત્ર 'જીવનાભિમુખ' જ નહીં પણ સમગ્રતાના ચાહક એવો છે. એ અર્થમાં જયંતભાઈ એક આસ્તિક મનુષ્ય ઠર્યા છે. તેમની આસ્તિકતા ધર્મસંબંધી નહીં પણ જીવન પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતામાં વ્યક્ત થતી રહી છે. વિવેચક પાસે તેમણે અપેક્ષેલી સૂક્ષ્મ પર્યેષક બુદ્ધિ અને મૌલિક દૃષ્ટિનો સંસ્પર્શ જીવનની એકેએક ભૂમિકાને અર્પવાનો જયંતભાઈએ ઊંડી નિષ્ઠાથી યત્ન કર્યો છે.

મારા માર્ગદર્શક થયેલા જયંતભાઈને મેં લખેલા પહેલા પત્રનો ઉત્તર, તેમનાં માતાનાં મૃત્યુને લઈને તેઓ ત્રણ અઠવાડિયાં પછી આપી શક્યા. ત્રીસેક વર્ષ નાની વયની વિદ્યાર્થિનીને લખાયેલો તેમનો પહેલો જ પત્ર ક્ષમાયાચનાનો હતો. મૃત્યુ જેવા ગંભીર કારણે ઉત્તર મોડો પાઠવવા બદલ ક્ષમા માગવાની હેસિયત જયંતભાઈ જેવા આચાર્ય જ કેળવી શકે. ધર્મને કર્મમાં, તેમના હાડમાં રહેલા - જિનત્વનો પણ આ પરિચય હતો.

જીવનની અંગત ક્ષણોને ઉઘાડતાં એક યા બીજા પ્રસંગે પણ જયંતભાઈની જીવન પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત થયાનું સ્મરણ થાય છે. જયંતભાઈના માતુશ્રીએ જયંતભાઈના એક પિતરાઈ ભાઈનો પ્રેમથી ઉછેર કરેલો ને પછીથી કંઈ મતભેદ થતાં સંબંધોમાં તિરાડ પડેલી. પણ માતાના મૃત્યુ પછી જયંતભાઈએ એ અંગેના સમાચાર સગા ભાઈઓથી પણ પહેલાં પિતરાઈ ભાઈને પહોંચાડેલા ને તેમના આવ્યા પછી જ માતાના દેહને વિદાય આપવાની મક્કમતા દાખવેલી. સ્વજનોના સ્વાભાવિક વિરોધને પૂરી નમ્રતા ને દૃઢતાથી ખાળીને જયંતભાઈએ જણાવેલું: 'નેવું વર્ષની રાત્રિઓ માએ પસાર કરી તો એક રાત વધારે. વર્તમાન સમયમાં વિરોધી હોવા છતાં જે વ્યક્તિએ માતાને અમારા સૌ કરતાં વધારે ચાહી છે તેની હાજરી વિના આ ઘરમાંથી માને જવા નહીં દેવાય.' એક વિવેચકની પર્યેષક બુદ્ધિનો જીવનનિષ્ઠા સાથેનો આવો વાણાટ જ તેમની પાસે સતત જાતપરીક્ષણ માગતો રહ્યો.

જયંતભાઈની વ્યક્તિતામાં એકેય પાસું ઊણું નહીં. સ્વસ્થ ગૃહસ્થ, તેજસ્વી અધ્યાપક, કુશળ વહીવટકર્તા, પ્રેમાળ વડીલ, સહૃદય પતિ; ક્યાંય ખાંચાખૂંચી નહીં. બધું જ સમુંસૂતરું, સાફ, સરળ, પારદર્શક. બધાં જ પાસાંઓને સભરતાથી જીવતા જયંતભાઈ વિદ્યોપાસનાની ક્ષણે બધાંથી અનાસક્ત, અસંગ એકાન્ત

ખંડમાં અભ્યાસરત બેઠેલા જયંતભાઈ ન પિતા, ન પુત્ર, ન પતિ, માત્ર આચાર્ય ને અધ્યાપન કરતી વેળા નર્યા શિક્ષક. વિદ્યાર્થીના આગમન પહેલાં જ બધી સામગ્રીની ઉપસ્થિતિ. બહાવરા બનીને કશું શોધતા જયંતભાઈને જોયાનું યાદ નથી. એકેએક વસ્તુ એની જગા પર. અધ્યયન-અધ્યાપનમાં આ પ્રકારનો અપ્રમાદ જયંતભાઈની જીવનનિષ્ઠાની જ નીપજ.

અનાધારણ વિદ્વત્પ્રતિભાના ધારક હોવા છતાં જયંતભાઈની હાજરીમાં કોઈને તેમની સાથે વિદ્વત્તાનો માત્રાભેદ નડ્યો નથી. પંડિતાઈના ભાર વિના જ તેમની ઉપસ્થિતિને તેઓ જાળવી શકતા, બલકે વિદ્યાર્થીમાં રહેલા તત્ત્વ-સત્ત્વને પ્રમાણીને હાર્દિક રીતે તેમને પ્રશંસવામાં જયંતભાઈએ પોતાનું ગૌરવ જોયું - સાચવ્યું છે. અભ્યાસની ક્ષણોમાં વિદ્યાર્થી સાથે તદાકાર થયેલા જયંતભાઈ પાસે અચાનક આવી ચડનાર પરિચિતો કે મિત્રો ભોઠપ અનુભવે તે પહેલાં જ જયંતભાઈ મુક્ત પ્રેમથી તેમનું સ્વાગત કરીને, તેમના આગમનથી પોતાનો થાક ઊતર્યાનું જણાવીને, આવનારને કૃતજ્ઞતાથી ભીંજવી દે ને તેના ગયા પછી વિદ્યાર્થીના ગયેલા સમયને પૂરી નિસબતથી સાચવી લે.

વિવેચકીય તટસ્થતાએ જયંતભાઈના વ્યક્તિત્વને એટલું તો રસી દીધેલું કે વ્યક્તિગત સંબંધોમાં પણ તર્કની એરણ સિવાય જયંતભાઈ ભાગ્યે જ ચાલી શકતા. તેમને કદી ભાવજગતમાં સરકતા જોવાનું બન્યું નથી. પ્રકૃતિએ મિતભાષી હોવાથી કોઈની પ્રશંસા કે નિંદા જેવા અભિપ્રાયો પણ ભાગ્યે જ તેમની પાસેથી સાંભળવા મળ્યા છે. પણ પીએચ.ડીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરતી વખતે એક પત્ર દ્વારા અમારી વચ્ચે થયેલો સંવાદ, બિલકુલ બિનંગત રીતે; તેમની દૃષ્ટિને સ્પષ્ટ કરવા માટે વ્યક્ત કરવો અનજત નહીં ગણાય એમ માનીને કહું છું.

એ પત્રમાં કંઈક ભાવુક થઈને એક વિદ્યાર્થિની તરીકે ગુરુઋણ ચૂકવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં મેં મારું આયુષ્ય તેમને અર્પણ કરવા ઇચ્છેલું. તેના ઉત્તરમાં 'મારી લાગણીને કૃતજ્ઞભાવે સ્વીકારીને જયંતભાઈએ જણાવેલું, 'આયુષ્ય તો મારે તમને આપવાનું હોય. વડ તો વેલીને ખસીને જગા કરી આપે, એની જગા પડાવી ન લે.' આ સંવાદના થોડા દિવસો બાદ જયંતભાઈ ગંભીર માંદગીમાં પટકાયા. તે મૃત્યુની મુખોમુખ થઈને લાંબા સમયે સાજા થયા. અમારે મળવાનું થયું ત્યારે પહેલી વાર તેમની આંખોમાં ક્ષણિક તરવરેલી ભીનાશને સંયત કરીને મારું સ્વાગત કરતાં તેમણે કહેલું, 'મારા દશ વર્ષ વધ્યા છે ને તમારા ઘટ્યા છે, વાંધો નથી ને?' પછી ઉમેરેલું, 'દશ વર્ષ મારે જોઈએ. હજુ કેટલુંક કામ બાકી છે.' ભાવુકતાને ભાગ્યે જ વશ થતા જયંતભાઈની એ ઊર્મિલ ક્ષણોના અમે બે જ સાક્ષી હતાં. એ વિશેષ રૂચેલું ગુરુ-શિષ્યની એ તદ્દન અંગત ક્ષણો હતી.

પીએચ.ડીના અભ્યાસકાળે નજીકના ભૂતકાળમાં જ પસાર થઈ ગયેલી મુગ્ધતા ઓસરી ન હોઈ, અમે સૌ જયંતભાઈ પાસે પ્રશંસા સાંભળવા ભારે તત્પર બનતાં. પણ મિતભાષી કોઠારીસાહેબ એમ કોઠું આપે તો જયંતભાઈ શાના? પણ એવી ક્ષણનો આનંદ એક વાર અચાનક સાંપડી ગયેલો. જયંતભાઈ પાસે આવનાર કોઈ પ્રાધ્યાપકે મને બેઠેલી જોઈને મારો પરિચય પૂછેલો. જયંતભાઈ બોલી ઊઠેલા, 'એ બહેન મારા હાથ-પગ છે.' ન નામ, ન કામ. માત્ર આંતરસંવાદને નંથવારે અપાયેલી આ ઓળખમાં પણ એમની જીવનનિષ્ઠા જ પ્રગટ થયેલી અનુભવાયેલી.

ભાવુક વિદ્યાર્થીઓ જયંતભાઈના અપાર વાત્સલ્યથી ભીંજાઈને એમનું ઋણ ચૂકવવા તત્પર બનતાં ત્યારે પૂરી તાર્કિકતાથી તેમને સમજાવતા જયંતભાઈ કહેતા, 'કેટલાંક ઋણ કદી ચૂકવાતાં નથી. નિષ્ઠાથી અધ્યાપન કરવું એ જ ગુરુના ઋણનો પ્રત્યુત્તર છે.' આ સંબંધો

વર્તુળાકાર છે. કોઈકનું ઋણ તમારા પ્રત્યે ચૂકવતો હું ને એ ઋણ બીજાં પ્રત્યે ચૂકવતા તમે આ કંઈ બે વ્યક્તિની વાત થોડી છે?'

જયંતભાઈનું વ્યક્તિત્વ સતત વિકાસશીલ રહ્યું. જીવનના સાઠમા વર્ષે ઈનામ-અકરામથી મુક્ત થવાનું નક્કી કરીને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના સન્માનને નકારતાં જયંતભાઈએ જણાવ્યું: 'મારી સાહિત્યસેવાઓની આ રીતે નોંધ લેવાય એનો આનંદ જરૂર છે. આ એક આકસ્મિકતા છે, જે કામચલાઉ હોય છે. ઍવૉર્ડ મળવાના કારણે કોઈ ફરક પડતો નથી. મારો સંકલ્પ છે કે કોઈ સ્પર્ધાત્મક અને પસંદગીપૂર્વક અપાતાં માન-સન્માન ન સ્વીકારવાં. સંકલ્પમાં બાંધછોડ ન હોય. અન્યથા એનું મૂલ્ય રહેતું નથી. બીજાંઓ માટે દ્વાર ખુલ્લાં રાખવાં એ મારી ભૂમિકા છે અને તેથી આ ઍવૉર્ડ સ્વીકારવાનું શક્ય નથી.'

જીવનનાં બંધનોથી, વળગણોથી મુક્ત થવાની પ્રક્રિયામાંથી જયંતભાઈ જાગૃતિપૂર્વક પસાર થતા ગયા છે. તેમણે પ્રયત્નપૂર્વક કશું છોડ્યું નથી પણ આપોઆપ એ છૂટતું ગયું છે.

વિદ્યાપ્રીતિ-રતિ ને અંતર્મુખી પ્રકૃતિને કારણે જયંતભાઈ પદો ને પ્રભુત્વથી દૂર રહ્યા. તેમની પાસેથી તેમનું ઉત્તમ સાંપડી શક્યું તેમાં આ લક્ષણોએ પણ ભાગ ભજવ્યો હોય.

સત્યાગ્રહી હોવાને નાતે જયંતભાઈએ વિરોધો પણ વહોર્યા છે. સૌજન્યની સાથોસાથ તેમને પોતાના પૂર્વગ્રહો-અભિગ્રહો પણ રહ્યા છે. ક્યારેક તીવ્ર મતભેદોને લઈને મધુર સંબંધોમાં કટુતા પ્રવેશી હોય એવાં ઉદાહરણો તેમણે જાતે ટાંક્યાં છે. પણ પોતાના તંતોને જયંતભાઈએ કદી વ્યક્તિગત રૂપ આપ્યું નથી. ઊહાપોહ પણ વિદ્યાર્થે જ. વ્યક્તિતાને ખસેડીને વિદ્યાના સ્થાપનમાં જ જયંતભાઈનો રસ પ્રવર્ત્યો છે. નિર્દંશ રહીને ધારદાર બનવાની કલા પણ જયંતભાઈની જીવનનિષ્ઠાની નીપજ છે. તેમનાથી ભિન્ન મત ધરાવતી, જેમની સાથે અંતર ઊભું થયું હોય તેવી વ્યક્તિઓ પણ સંકટ સમયે જયંતભાઈને સ્મરી શકે, એટલું જ નહીં તેમને દોડાવી પણ શકે - તદ્દન નિર્ભાર રહીને. હયાતી દરમિયાન જ જયંતભાઈને મળેલી આ અંજલિ તેમની જીવનનિષ્ઠાનું અંતિમ પ્રમાણ કહી શકાય તેવી છે.

વિવેચન વિશે પોતાના દૃષ્ટિકોણને સ્પષ્ટ કરતાં જયંતભાઈએ નોંધ્યું છે: 'ગુજરાતી વિવેચન શબ્દાળુતામાં રાચતું દેખાય છે. કહેવાનું ઓછું હોય ને ઘટાટોપ વધારે હોય... આવું બધું જોઈએ ત્યારે થાય કે સીધી સરળ ભાષા લખવી એ ખરેખર અઘરું કામ છે ને અઘરું લખવું એ સહેલું કામ છે. સીધી, સરળ અભિવ્યક્તિ વિચારતી ચોકસાઈ ને ચોખ્ખાઈ વિના સંભવતી નથી. એ અંદરથી ઊગે છે.' જયંતભાઈના વ્યક્તિત્વની સરળતા અને ચોખ્ખાઈ તેમના વિવેચનની માફક અંદરથી ઊગેલાં છે ને તેથી જ કદાચ તેમને સમજવાનું એટલું સરળ નથી.

જીવનના અંતિમ મહિનાઓમાં મેડિકલ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે દેહદાન કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરીને, પત્નીનાં સૌભાગ્યચિહ્નો ન ઉતરાવવાનો, મૃત્યુ બાદ સગાં-સંબંધીઓને બહારથી ન બોલાવવાનો, એક પણ મરણોત્તર વિધિ ન કરવાનો વિલમાં આદેશ કરીને જયંતભાઈએ ૧લી એપ્રિલ, ૨૦૦૧ના દિવસે જીવનનું અંતિમ પૃષ્ઠ પૂરી મૌલિક ને નિરામય દૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરીને ગીતાકથિત કર્મયોગી ને કર્મસંન્યાસીને શોભે એ રીતે બીડ્યું ત્યારે આચાર્ય વિનોબાના આ શબ્દો મનમાં ગુંજી રહ્યા: 'સાહિત્ય તો જીવનનિષ્ઠાના પ્રકાશનાર્થ હોય છે. જીવનનિષ્ઠા અને સાહિત્ય, બેઉ એકરૂપ હોવાં જોઈએ. વાણીને કારણે જીવનની પ્રભા ફેલાય છે. સાહિત્ય જીવનની પ્રભાના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે.' વિનોબાના આ વિચારને મૂર્ત રૂપ આપીને જયંતભાઈએ મૃત્યુનુંય મૌલિક અર્થઘટન કર્યું છે. તેમણે કરેલી કઠોર જાતપરીક્ષાનો આ અંતિમ નિષ્કર્ષ, તેમને આવનારાં વર્ષોનાય આચાર્ય ઠેરવશે.

જ્યોતીન્દ્ર-સૌરભ

[જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેની કૃતિઓના અંશો]

સંપાદક : રતિલાલ બોરીસાગર

ટાઇમટેબલ

'હું એક કામ કરવાનું માથે લઉં છું તે જ વેળા બીજું કાંઈ એવું આવી પડે છે કે આગલું કામ મારે મુલતવી રાખવું પડે છે ને પછી તે રહી જાય છે.' એક મિત્રનું અમુક કામ કરી આપવાનું મેં માથે લીધું હતું, પણ તે ન થઈ શક્યું તેના બચાવમાં મેં એમને કહ્યું.

'ત્યારે તમે એક કામ કરો.'

'મને બધાં કામ કરવાનું જ શા માટે કહેતા હશે એ સમજાતું નથી. 'આરામ લો', એમ કહેનાર જગતમાંથી બધા પરવારી ગયા હોય એમ લાગે છે.'

'ના, ના, હું તો એમ કહું છું કે તમે બધાં કામ વ્યવસ્થાપૂર્વક કરી શકો તેટલા માટે એક યુક્તિ કરો.'

'હા, એ ઠીક છે. યુક્તિ કરવી મને ગમે.'

'તમે ટાઇમટેબલ બનાવો.'

'હં, પછી?'

'દરેક કામ અમુક નિયત સમયે જ કરવું અને ટાઇમટેબલ પ્રમાણે દરેક કાર્ય થયે જશે એટલે કાંઈ રહી નહીં જાય.'

'હા, એ યુક્તિ સારી છે. હું અજમાવી જોઈશ.'

મારા મિત્રને તો મેં ઉપર પ્રમાણે જવાબ દીધો, પણ મને લાગે છે કે એ યુક્તિ અગાઉ અનેક વાર અજમાવવામાં આવી છે. મેં પોતે પણ ટાઇમટેબલ બનાવી તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન એક કરતાં વધારે વાર કર્યો હતો, પણ એથી કંઈ વળતું નથી એવો મારો સામાન્ય અનુભવ છે.

હું વિદ્યાર્થી હતો, ત્યારે ગીતામાંની સ્થિતપ્રજ્ઞની અવસ્થા મેં લગભગ પ્રાપ્ત કરી હતી. સુખેષુ વિગતસ્પૃહ, બનીને, લાભાલાભ જયાજયનો વિચાર પડતો મૂકી, હું હમેશ પુસ્તકેષુ વિગતજ્વર રહેતો અર્થાત્ વર્ગમાં ઊંચો નંબર લાવવા વિશે કેવળ નિસ્પૃહ રહી બીજા છોકરાઓ સાથે લડવામાં મશગૂલ રહેતો. મારા વડીલો મારી આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ સહન કરી શક્યા નહીં અને કેળવણીની માયાજાળમાં ફસાવી મને શાળા-મહાશાળાની પરીક્ષાના ચકરાવામાં નાખવાની ઇચ્છાથી, 'તારે નિયમિત વાંચવું પડશે અને એટલા માટે ટાઇમટેબલ બનાવી એ પ્રમાણે વાંચવા માંડ', એવો હુકમ એમણે કાઢ્યો.

મેં ટાઇમટેબલ બનાવ્યું. પણ એ બનાવવામાં મને જે મહેનત પડી તેને લીધે એનો અમલ બે મહિના સુધી મારાથી થઈ શક્યો નહીં. દરમાન વિષયો તૈયાર કરવાના, તેમાં કોને કેટલું પ્રાધાન્ય આપવું, કયો વિષય ક્યારે રાખવો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં સમય ને શક્તિનો એટલો બધો વ્યય કરવો પડ્યો કે ટાઇમટેબલ બનાવવાને બદલે એટલો શ્રમ મેં થોડું થોડું પણ વાંચ્યું હોત તો હું પરીક્ષામાં બહુ ઊંચે નંબરે ઉત્તીર્ણ થાત. પરંતુ ટાઇમટેબલ બનાવવાને લીધે, હું માનું છું કે, તે વર્ષે હું સારી રીતે પાસ ન થયો. અમુક રાગ અમુક વખતે જ ગાવો જોઈએ એવો શાસ્ત્રકારોએ નિયમ રચ્યો છે, તે પ્રમાણે અમુક વિષય અમુક વખતે વંચાય તો તેમાં સહેલાઈથી પારંગત થવાય એવી શોધ કોઈએ કરી નથી. એટલે દરેક વ્યક્તિને એની શોધ પોતાની મેળે કરી લેવી પડે

છે. આમ, કરવામાં એટલો બધો પરિશ્રમ પડે છે કે એવી શોધ કદાચ કરી શકાય તોપણ તે પછી તેનો અમલ ભાગ્યે જ થઈ શકે છે. એક અનુભવે ડહાપણ કોઈનામાં પણ ભાગ્યે જ આવે છે. હું પણ આવા એક અનુભવે કંઈ શીખ્યો નહીં ને ટાઈમટેબલ બનાવવાના પ્રયોગ લાંબો કાળ સુધી મેં કર્યા કર્યા.

ટાઈમટેબલ બનાવ્યા પછી, તેનો અમલ કરવામાં પણ એટલું જ દુઃખ છે. આપણે કંઈ યંત્ર નથી કે અમુક નિયમ પ્રમાણે કર્મ કર્યા જ કરીએ. યંત્રો પણ કોઈક વાર અટકી પડે છે. અને આપણા કરતાં બીજાંઓ પર ટાઈમટેબલ વધારે આધાર રાખે છે. રવિવારે ૩-૪નો સમય દાખલા ગણવાનો હોય તે વેળા કોઈ આવી ચડે, ને આપણને ટાઈમટેબલને અનુસરતા અટકાવે, તેનો શો ઉપાય? એ ઉપરાંત ઘણી વાર ચોર છાનોમાની ઘરપ્રવેશ કરે તે રીતે એક વિષય બીજા વિષયના પ્રદેશમાં ઘૂસી જાય છે. સાહિત્યના અધ્યયન માટે કલાક રાખ્યો હોય, ત્યાર પછી દાખલા ગણવાનું આવતું હોય તો ઘણી વાર સાહિત્યનું અધ્યયન પોણા બે કલાક સુધી લંબાતું, ને દાખલા હવે પા કલાકમાં કેમ ગણી શકાશે કરી એટલો વખત આરામ લેવો જ ઠીક એવી વૃત્તિ મને થતી. આરામ માટે કલાક રાખ્યો હોય તો એ કલાક ચાર ગણો બની જતો અને એની પછીના વિષયો લાચાર બની જોઈ રહેતા. અને આમ ટાઈમટેબલ અનુસાર મારાથી ચલાતું નથી એવું જ્ઞાન મને થતું ત્યારે મને એટલો પશ્ચાત્તાપ થતો, કે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય ટાઈમટેબલમાં નોંધાયો ન હોવા છતાં મારે બેત્રણ કલાક પશ્ચાત્તાપ ને હવેથી ટાઈમટેબલ પ્રમાણે જરૂર ચાલીશ એવો નિશ્ચય કરવામાં ગાળવા પડતા. ટાઈમટેબલ બનાવનાર દરેકને મારી સૂચના છે કે ટાઈમટેબલ ઘડતી વેળા તેમાં હંમેશ એક કલાક ટાઈમટેબલ ક્રમભંગ માટેના પશ્ચાત્તાપ સારુ રાખવો. આમ, કાચ, ઘડિયાળ ને સત્યની પેઠે ટાઈમટેબલ એવી નાજુક વસ્તુ છે કે તે જરા વારમાં વિકૃત બનીને ચૂંથાઈ જાય છે.

આગળ જણાવ્યું તેમ, ટાઈમટેબલ બનાવવામાંયે દુઃખ પડે છે ને તેનું અનુસરણ કરવામાંયે દુઃખ પડે છે. પરંતુ રેલવેના ટાઈમટેબલની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેને બનાવવામાં તો બહુ જ મહેનત પડે છે. એને માટે ખાસ નીમવામાં આવેલો અધિકારી મોટા પગારે લાંબો સમય એ કાર્ય કરવા પાછળ ગાળે છે ત્યારે ટાઈમટેબલ તૈયાર થાય છે. એ તૈયાર થયેલા ટાઈમટેબલ પ્રમાણે બિચારી ટ્રેનો ચાલવાને બહુ પ્રયાસ કરે છે, પણ કંઈ ને કંઈ ઉપાધિ એને નડ્યા વગર રહેતી નથી. આ ઉપરાંત સૌથી મોટી ખૂબીની વાત તો એ છે કે એ ટાઈમટેબલ તો સમજવામાંયે બહુ મુશ્કેલી પડે છે. કેટલીક ટ્રેનો અમુક સ્ટેશનેથી ક્યારે ઊપડે છે એમ દેખાયા પછી એ ક્યાં જાય છે તેનો પત્તો જ ન લાગે. કોઈક ટ્રેન ક્યાં જાય છે તે માલૂમ પડે તો એ કયા સ્ટેશનેથી ક્યારે ઊપડે છે તે ખોળતાં કપાળે પરસેવો વળે. કેટલીય વાર 'સેવન ડાઉન' અને 'નાઈન અપ'માં ગોથાં ખાધા જ કરીએ.

એક વાર અમારે બહુ પરિચિત નહીં એવા સ્થળે જવાનું હતું. એ માટે કઈ ટ્રેન બદલવી પડશે તે નક્કી કરવું પડે એમ હતું. ત્રણ દિવસની માથાફોડ, મતભેદ અને વિચાર ને સલાહ ઉપરાંત બીજા કશાકની પણ આપલે થયા પછી માલૂમ પડ્યું કે, અમે જે ટાઈમટેબલ પર આધાર રાખ્યો હતો તે થોડા દિવસ પર જ બદલાઈ ગયું હતું અને અમે નક્કી કરેલી ટ્રેન અર્ધા કલાક પહેલાં જ ઊપડી ગઈ હતી! ટાઈમટેબલ પણ આમ વારંવાર બદલાયા કરે, પછી ટાઈમટેબલનું 'ટાઈમટેબલપણું' જ કેમ રહે? છતાં 'રેલવે'ના

ટાઈમટેબલમા વારવાર પરિવર્તન થયા કરે છે તે પરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે ટાઈમટેબલની પદ્ધતિ માનવજીવનને અનુકૂળ નથી

આપણુ આખુ જીવન અનિશ્ચિતતાથી ભરેલુ છે તેમા ટાઈમટેબલને અવકાશ જ નથી છતા મારા મિત્રની સલાહ પ્રમાણે દરેકે ટાઈમટેબલ બનાવવુ તો ખરુ જ એથી, મનને એક પ્રકારનો સતોષ રહેશે પણ એ પ્રમાણે ચાલવા વિશે ચિંતા ન રાખવી ટાઈમટેબલ રાખ્યા છતા એ જાણે હોય જ નહીં એમ વર્તન રાખવુ આમ કર્યાથી ટાઈમટેબલ રાખવા ન રાખવા બનેનો લાભ મળી શકશે

O

આરસી

ઘણા વખત પર એક ઠેકાણે વાચ્યુ હતુ કે એક ઝરા આગળ કોઈ મનુષ્ય હમેશ કલાકો સુધી બેસી રહેતો એ મનુષ્ય મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પાસે તીર પર ઊગેલા વૃક્ષે ઝરાને પૂછ્યુ 'તારો મિત્ર મરી ગયો તેનો તને અત્યત શોક થતો હશે તારી સાથે કલાકોના કલાકો એ વાત કરતો '

'મારો એ કંઈ મિત્ર નહોતો ને મારી સાથે વાત પણ કરતો નહોતો ' ઝરાએ જવાબ વાળ્યો

'ત્યારે કાઠે બેસી કલાકો સુધી એ કરતો'તો શુ?' વૃક્ષે પૂછ્યુ

'એ મારા જળમા પોતાના મુખનુ પ્રતિબિંબ પડતુ તે જોયા કરતો ' ઝરાએ કહ્યુ

'કેવો સ્વાર્થી !' વૃક્ષે કહ્યુ 'ત્યારે એના મૃત્યુથી તને શોક નહીં થતો હોય '

'ના, શોક તો થાય છે ' ઝરાએ ઉત્તર દીધો 'એ જ્યારે એકીટશ મારા જળમા જોતો ત્યારે એની આખમા મારુ પ્રતિબિંબ પડતુ તે જોવાની મને બહુ મજા પડતી હવે મને મારુ પ્રતિબિંબ જોવાનો એવો અવસર ફરી ક્યા મળવાનો હતો?'

'તમે બને આટલા બધા સ્વાર્થી હશો એની મને કલ્પનાયે નહોતી ' વૃક્ષે ટીકા કરી

લેખકે આગળ કઈ લખ્યુ નથી, પણ મને લાગે છે કે મનુષ્ય અને ઝરાની સ્વાર્થપરાયણતા પર ટીકા કરતી વેળા વૃક્ષ પોતેયે ઝરાના પાણીમા પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબ તરફ અભિમાનપૂર્વક જોઈ રહ્યુ હશે

પોતાની પ્રતિચ્છાયા જોવાની ઇચ્છા પ્રત્યેક મનુષ્યમા સ્વભાવત જ હોય છે મનુષ્ય સરોવરમા ને આરસીમા, બીજાના હૃદયમા ને નયનમા પોતાના પ્રતિબિંબને જોવા માગે છે દૃષ્ટવ્યેષુ કિમુત્તમ મૃગદ્દશા પ્રમસપન્ન મુખમ (જોવા યોગ્ય વસ્તુઓમા ઉત્તમ કઈ? હરિણાક્ષીનુ પ્રેમથી પ્રસન્ન એવુ મુખ) એમ સસ્કૃત કવિએ, શૃગારની મોહિનીમા કહ્યુ છે પણ સુદરીના પ્રેમપ્રસન્ન મુખ કે બીજા કોઈ પણ સૌંદર્ય કરતા બીજી એક વસ્તુ દુનિયામા વધારે જોવા લાયક છે - પોતાનુ મુખ એની સાથે સરખાવતા બીજુ કાઈ પણ આખને શ્રમ આપવા યોગ્ય નથી પોતાના મુખનુ દર્શન એ જ ખરેખરુ નેત્રનિર્વાણ છે

પરતુ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ કઈ વિનાસાધને થઈ શકે? આખા જગતને જોઈ શકનારી આપણી આખ બિચારી આપણા પોતાના જ મુખને જોઈ શકતી નથી! જગતમા જે સૌથી વધારે જોવા જેવુ છે તે એનાથી પોતાની મેળે જોઈ શકાતુ નથી જ્યારે આરસીની શોધ નહોતી થઈ, ત્યાર મનુષ્ય નિર્મળ જળમા કે કોઈ ચળકતી વસ્તુમા પોતાનુ પ્રતિબિંબ જોઈ સતોષ માનતો હશે એનાથી પોતાના મુખદર્શનની ઇચ્છા વારવાર સતોષી શકાય એમ નહોતુ પરતુ હવે આરસીની શોધ થયા પછી નેત્રનુ પરમ સુખ, સ્વમુખદર્શનનો અલૌકિક બ્રહ્માનદ, જ્યારે જોઈએ ત્યારે સહેલાઈથી મળી શકે છે કઈ નહીં તો આ એક વિષયમા આપણે આપણા પૂર્વજો

કરતાં ઘણા વધારે સુખી છીએ એ નિ:સંશય છે. આપણા પૂર્વજોને પોતાનું મોં જોવા છેક નદીકિનારે જવું પડતું; ત્યારે આપણે માટે તો જરા મોં ફેરવ્યું કે આરસી તૈયાર જ હોય છે. પાષાણયુગ, લોહયુગ ઇત્યાદિ પ્રાચીન યુગોનાં નામ પાડ્યાં છે તે પ્રમાણે અર્વાચીન યુગને આરસીયુગ કહીએ તો ખોટું નથી: આ યુગમાં ઈશ્વરનું સર્વવ્યાપીપણું સંદિગ્ધ લાગે છે, પણ આરસીની સર્વવ્યાપકતા તો સ્વયંસિદ્ધ છે. હેર કટિંગ સલૂન હોય, કે વાઇસરૉય માટે જોડવામાં આવતી રેલવેની સલૂન હોય, ત્યાં પણ આરસી તો જોઈએ જ. પાનવાળાની દુકાનથી માંડી પ્રોફેસરના ઓરડા સુધી સર્વત્ર આરસીનો પ્રચાર થઈ ગયો છે. ઘોડાગાડીમાં, બસમાં, રેલવેના પહેલા અને બીજા વર્ગના ડબ્બાઓમાં, સ્ત્રીઓની 'વૅનિટી બૅગ'માં કે કંકુની ડબ્બીના ઢાંકણા પર ને કેટલાક યુવકોના ગજવામાં પણ, બધે જ આરસીનાં દર્શન થાય છે.

કોઈકે કહ્યું છે કે કોઈ પણ સ્ત્રી ગમે તેટલી ઉતાવળમાં હોય તોપણ આરસી આગળ અચાનક આવી પહોંચતાં ત્યાં એ થોડી વાર થોભે નહીં એમ બની શકે જ નહીં. એમણે કહ્યું છે તે સત્ય છે - પણ પૂર્ણ સત્ય નથી. એમના વચનમાં 'સ્ત્રી'ને બદલે 'વ્યક્તિ' શબ્દ મૂકવો જોઈએ. આરસી આગળથી સ્ત્રીને ખસેડવી તે ખાંડ આગળથી કીડીને દૂર કરવા જેવું છે. એ કાર્ય બહુ મુશ્કેલ તો નથી, પણ દુઃખદાયક તો છે જ. દૂર કરનારને દૂર થનાર ચટકો ભર્યા વગર ન જ રહે. પરંતુ આરસીની મોહિનીમાં કેવળ સ્ત્રી જ મુગ્ધ નથી થતી, પુરુષો પણ એટલા જ વિમુગ્ધ બને છે. અને સુંદર વ્યક્તિને જ આરસીમાં પોતાના સૌંદર્યનું દર્શન કરવું ગમે છે એમ નથી, ગમે એવા કુરૂપ પુરુષને પણ આરસી આગળ ઊભા રહેવાનું મન થાય છે.

* * *

પોતાના રૂપનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા મનુષ્યમાં જન્મથી જ હોય છે. પોતે સુંદર છે એમ ધારીને જ મનુષ્ય આરસીમાં જોવા માગે છે એમ નથી. પણ આરસીમાં જોવાથી સ્વરૂપદર્શનની સ્વાભાવિક વૃત્તિ સંતોષાય છે, માટે જ કુદરતી રીતે મનુષ્ય આરસી આગળથી પોતાનું મોં જોયા વિના ખસી શકતો નથી.

આપણામાં આ વૃત્તિ જન્મથી જ નહીં, પણ તેથીયે પહેલાંની ઊતરી આવી છે. આપણા પૂર્વજો - વાનર -માં પણ સ્વમુખદર્શન માટે કુતૂહલ હોય છે એમ એક અમદાવાદી ગૃહસ્થની વાત પરથી મારી પ્રતીતિ થઈ છે. એમને ત્યાં અગાસીમાં ચણાની દાળ તડકે નાખી હતી તે ખાવા એક વાંદરો ધસી આવ્યો હતો, પણ દાળ ખાતાં ખાતાં એની નજર ચાના ડબ્બાના ચળકતા ઢાંકણા તરફ ગઈ. દાળ ખાવી બંધ કરી એણે ઢાંકણું ઉપાડ્યું. તેમાં એને પોતાનું મુખ દેખાયું અને પછી તો વાંદરો ઘેલો થઈ ગયો. ખાવાબાવાનું ભાન ભૂલી ઢાંકણાની અંદર દેખાતા પોતાના પ્રતિબિંબ સામે જાતજાતની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. પેલા ગૃહસ્થે એની પાસેથી ઢાંકણું છોડાવવા કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કર્યા. એના આગળ વાનરોને પ્રિય એવા જાતજાતના ખાદ્ય પદાર્થો ધર્યા, પણ કોઈ પણ ઉપાયે વાંદરાએ આરસી સમા એ ઢાંકણાનો ત્યાગ ન કર્યો અને ગયો ત્યારે એ ઢાંકણું ઉપાડી ગયો. વાનરસૃષ્ટિમાં એ નવીન આરસીને પરિણામે કેવો સંક્ષોભ મચી રહ્યો હશે એ કલ્પનાતીત વિષય છે.

મનુષ્ય ગમે તેવો સુસંસ્કૃત ને સુશિક્ષિત હોય તોપણ આપણા જંગલી પૂર્વજો પાસેથી વારસામાં મળેલો સુષુપ્ત સંસ્કારોનો નિતાંત વિનાશ એનાથી સાધી શકાતો નથી. કોઈક ઉદ્દીપન કારણ મળતાં એ વાસના જાગ્રત થઈ આવે છે, એમ માનવશાસ્ત્રીઓ કહે છે. આરસીને જોતાં મનુષ્યના મનમાં એ વાનર

તરફથી વારસામા મળેલા સંસ્કારો ઉદ્દીપ્ત થાય છે કોઈ હોય ત્યારે આપણે આરસીમા માત્ર આપણુ મુખ જોઈને કંઈક ડાઘબાઘ હોય તો તે સાફ કરીને, અથવા વાળ સમારીને ટોપી બરાબર ગોઠવીને અટકી જઈએ છીએ, પણ એકાંતમા તો આરસી આગળ થોડાઘણા પણ ચાળાચસકા કરવાનુ મન બધાને જ થતુ હશે મને લાગે છે કે આ વૃત્તિના મૂળ વાનરથીયે વધારે ઊંડા છે ઈશ્વરને એકલપણુ સાલ્યુ ને એને થયુ, एकोऽहं बहु स्याम् (હુ એકલો છુ તો હવે બહુ થાઉં) એમ કરીને એ અનેક રૂપે પ્રગટ્યો ને પછી પોતે જ પોતાના જુદા જુદા સ્વરૂપો સાથે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો આરસીમા પ્રતિબિંબિત થતા આપણા રૂપને જોઈને તેની સાથે ચેષ્ટા કરવાની આપણને વૃત્તિ થાય છે, તે ઉપર કહેલી ઈશ્વરની વૃત્તિમાથી જ ઊતરી આવી હશે એમ ધારી શકાય મનુષ્ય પોતાના પ્રતિબિંબ આગળ ચેષ્ટા કરીને નરસિંહ મહેતાની 'બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે' એ પંક્તિની સાર્થકતા અનુભવે છે

* * *

કોક ન્યાયાધીશે એક આરોપીને કહ્યુ, 'તારો ચહેરો ગધેડા જેવો છે '

'સાહેબ, આપણી વચ્ચે આરસી હોવી જોઈએ ' આરોપીએ જવાબ દીધો

એ જાણીતા ટુચકામા દેખાય છે તે કરતા ઘણુ સત્ય રહેલુ છે દૃશ્ય રૂપે આરસી તો દુનિયામા ઘણે સ્થળે જણાય છે, પણ એથીયે વધાર પ્રમાણમા અદૃશ્ય રૂપે આરસીઓ આપણી આગળ રહેલી હોય છે દુનિયામા નરી આંખે તો કોઈને દર્શન થતા જ નથી, પણ આવી આરસી દ્વારા જ થાય છે આથી, કેટલાકને જગત અન્યાયી અને ક્રૂર, તો કેટલાકને સુષ્ટ ને નીતિમાન જણાય છે સ્થૂળ રૂપે આરસી આપણા સ્થૂળ શરીરનુ દર્શન કરાવે છે, ને સૂક્ષ્મ રૂપે અદૃષ્ટ રહેલી આરસી આપણા જ મનમા ભૂતોને આપણી આગળ નચાવી લોકલીલા ને સંસારવ્યવહારને નામે તેને ઓળખાવે છે

* * *

કેટલીક વાર આરસી આપણો ઉપહાસ પણ કરે છે સળી જેવા માણસને એ મોટા થાભલા જેવો જાડો ને તાડ સમા લાંબા પુરુષને વામનજી જેવો ઠીંગણો પણ બનાવે છે સાહિત્યમા ને ચિત્રમા જેવા 'કેરીકેચર્સ' આવે છે તેવા આપણા 'કેરીકેચર્સ' આરસીના કાચ પર પણ કોઈ વાર પડે છે પણ એ ખોટા છે એમ સમજીને આપણે ખીજવાતા નથી સાહિત્યની સૃષ્ટિમા આવા પોતાના પરિહાસ ચિત્રો જોઈને માણસ સમજી જાય કે આ તો ખોટુ ચિત્ર છે, માત્ર મજાક છે દુનિયા સાથે ખિજાવાને બદલે આપણે 'આ તો માત્ર મજાક છે' એમ સમજી લઈ આનંદથી હસી પડીએ તો આપણા કેટલાયે દુ ખો વિના પ્રયત્ને ઓગળી જાય'

ગુજરાતી રંગભૂમિનો અપૂર્વ અને અપશ્વાદ કિસ્સો

મુંબઈમા 'વાસ્પનસી' નાટક ઓપન થવાનુ હતુ અને આખા વિશ્વના ઇતિહાસમા ન બને એવી ઘટના ગુજરાતી દર્શકોને કારણે બની હતી અમદાવાદથી 'વાસ્પનસી' સ્પેશિયલ ટ્રેન દોડાવવી પડેલી દર્શકોની માગણીને કારણે આવી ઘટના ન અંગ્રેજી નાટક વખતે બની છે, ન ભારતની મરાઠી બંગાળી કોઈ નાટક વખત બની છે આવી ઘટના કેવળ ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર જ બની છે અને એ પણ શુદ્ધ ગુજરાતી નાટક માટે, ઉછીના નાટકો માટે નહીં

— ડૉ ચિનુ મોદી

હાસ્ય

'કામવાળીને પત્ર'

કલ્પના દેસાઈ

પ્રિય દેવલી,

આ સંબોધન તને જરૂર ગમ્યું હશે એવું માની લઉં છું. કારણ કે મારા ઘરના સભ્યોની કાયમી ફરિયાદ મુજબ, મને એ બધાં કરતાં તું વધુ પ્રિય છો! અને જે પ્રિય હોય એને મનની બધી વાતો કહી શકાય એ ન્યાયે, આજે મારું મન તારી આગળ હળવું કરું છું. એમાં તારી ફરિયાદો પણ હશે અને તારાં વખાણ પણ હશે. પરંતુ તું બંનેને સમાન નજરે જોઈશ એની મને ખાતરી છે.

જો પહેલાં વખાણ કરું, તો પછીની ફરિયાદો પર તું ધ્યાન આપશે કે? ને, જો પહેલાં ફરિયાદ કરું તો પછી વખાણ સાંભળવા જેટલા, તારા હોશ ઠેકાણે રહેશે કે કેમ? ચલ, જવા દે. એમ પણ તને વાંચતાં તો આવડતું નથી. આ તો મારું મન હળવું કરવાની એક રીત માત્ર છે. બાકી, આજકાલ પત્રો લખવાનું બંધ થતું જાય છે, ત્યાં વળી કામવાળીને પત્ર કોણ લખે? છતાં જાણે કે, મેં લખ્યું તે તેં વાંચ્યું, જાણી લઉં છું ને મનમાં સંતોષ મેળવું છું કે, મારે તને જે કહેવાનું છે (જે કહેવાતું નથી) તે મેં તને જણાવી તો દીધું.

હવે તું વાંચવાની જ નથી એટલે પહેલાં ફરિયાદોનો નિકાલ કરું (મગજમાંથી). જોકે ખરેખર તો એ બધી ફરિયાદોનો તારે નિકાલ કરવાનો છે. તો પછી મારે કંઈ જ કહેવાનું રહે નહીં. એટલું જાણી લેજે કે મારી દરેક ફરિયાદ મોટી જ છે. કારણ કે નાની નાની વાતોમાં કચકચ કરવાની મને ટેવ નથી.

જ્યારે તું પહેલે દિવસે કામ પર આવેલી ત્યારે પગાર બાબતે પૂછતાં તેં જણાવેલું, 'બેન, કામ જોઈને આપજો.' હવે તને જોઈને મારે કામ આપવાનું? કે કયું કામ આપવાનું, તે જોવાનું, કે પછી કામ કેવું કરે છે. . . કરે છે કે નથી કરતી, તે બધું જોઈને પગાર આપવાનો. . . વગેરે ઘણી બાબતોનો ગૂંચવાડો તારા એક વાક્યથી મને થયો હતો. પણ પહેલે જ દિવસે માથાકૂટ ઠીક નહીં સમજી, 'ઠીક' કહી મેં તને બધાં કામ સમજાવી દીધેલાં. (એવું હું સમજેલી.) પણ સાંજે તારા ગયા પછી મને ખબર પડી કે, મારાં સમજાવેલાં કામોમાંથી અડધાં કામ તું સમજી નહોતી અથવા ન (સમજવાની) કરવાની આડાઈ કરી હતી. આ તો હજી શરૂઆત હતી, ને મારે બધું મનમાં ને મનમાં સમજવાનું હતું. કારણ કે ઘરમાં બધાંને એક હોવા છતાં બીજી કામવાળીની જરૂર નહોતી. આ તો મને જરા હાથલાકડી જેવું રહે (ઘણી વાર મને તારા હાથમાં ઝાડૂ ને બદલે લાકડી હોવાનો ભાસ થાય છે.) ને એકલાં એકલાં ઘરમાં ગમે નહીં તે વાત કરવાવાળું કોઈ હોય તો ઠીક, એમ સમજી મેં તારો આગ્રહ રાખેલો.

તારી હાજરી કે ગેરહાજરીનો મારા સિવાય કોઈને ખાસ ફેર પડતો નથી. કારણ કે બધાંનાં કામ તો આમેય થયા કરતાં હોય, પણ મને તારી હાજરી અને ગેરહાજરી બંનેથી બહુ મોટો ફરક પડે છે. તું હાજર હોય તો મને ઘણી રાહત રહે છે. માનસિક શાંતિ મળે છે. અમસ્તી અમસ્તી તારી સાથે થોડીઘણી લવારી કરવાથી કોઈ મારું

નાભળે છે એનો નતોષ મળે છે તને મનકા મારીન હુ એકાબે વધારાના કામ કરાવુ તો તુ હોશે હોશે કરી આપે છે તેથી મને મનકાની કિમત સમજાઈ છે નવારથી તારી રાહ જોવામા ને તારા વિચારોમા મારો ઘણો નમય વ્યકાય છે એની ના નહીં, પાગ તારા આવતાવત એ નમયના વેડફાટને તુ ભરપાઈ કરી આપશે તેની ખાતરી હોવાથી હુ આરામથી મારુ કામ કરી શકીશ તેનો આનદ થાય છે તારી હાજરીને લીધે મારુ પ્રેશર વધતુ નથી ડિપ્રેશન આવતુ નથી અને હુ આનદમા રહુ છુ, તે માટે હુ તારી આભારી છુ મારુ સ્વસ્થ, તદુરસ્ત રહેવાથી ઘરમા પાગ શાતિ રહે છે તેથી ફરી વાર તારો આભાર માનુ છુ

પાગ તારી ગેરહાજરી મારા નુખચેન ઝૂટવી લે છે તે મને જરાય ગમતુ નથી એક તો તુ કહ્યા વગર રજા પાડે છે, એટલે આગના દિવનથી માનનિક તૈયારી હોતી નથી બીજુ, નવારથી ઘાગો નમય તારી રાહ જોવામા બગડ્યો હોવાથી બધા સાથે નાહકની ટપાટપી થઈ જાય અને કામના ઢગલાને જોઈને આખો દિવસ જીવ કોણે બાળવાનો? કોઈની પાછળ બબડાટ કરવાની ટેવ ન હોવા છતા દરેક કામ કરતા કરતા હુ તને બગડતી જાઉ ને જાતને જ પ્રશ્નો કરતી જાઉ 'આજે કેમ ન આવી? શુ થયુ હશે? કહ્યા વગર કેમ રહી પડી? પરોણા? માદગી?' ને છેલ્લે તુ એવી ન હોવા છતા મનુ કે, 'એ તો છે જ એવી! એને તો એવી આદત જ છે!' તુ ભલેને એક રજા પાડે (અઠવાડિયે) કે મહિને આઠદસ રજા પાડે હુ હજી તારી રજાઓથી ટેવાઈ નથી તેથી જ આટલા વર્ષો પછી પણ તુ રજા પાડે કે માગે મૂડ આઉટ થઈ જાય હુ એમ પછી વિચારુ છુ કે, તુ પાગ માગન છે તને પાગ માદગી, મહેમાન વગેરે પ્રશ્નો નડી શકે તુ ધારે તો બીજા કામદારોની જેમ હકની, માદગીની રજાઓ લઈ શકે, પાગ તુ એવુ કરતી નથી (વાચતા આવડતુ હોત તો આ મુદ્દો મારે કેન્નલ કરવો પડત) તુ ન આવે ત્યારે હુ અડધી બીમાર હોઉ એવુ મન લાગ છે કશામાય મન લાગતુ નથી ઘરના પગ વાતે વાતે દાતિયા કરુ રસોઈ કરવાનુ મન ન થાય બધા ભૂખ્યા સૂઈ જાય તો નારુ અથવા બહાર જમી આવે તો નારુ એવા વિચારો પાગ આવી જાય પાગ ધીરે ધીરે કામમા દિવન પૂરો થઈ જાય કે જેમતેમ કરી નાખુ, ને બીજા દિવસે તુ આવશ એ આશાએ શાતિથી સૂઈ જાઉ તારી નામટી રજાઓનો મને એક ફાયદા એ થાય છે કે, બધાની રજાને દિવને અમે હાટમા જમી શકીએ છીએ જાતે કામ કરવાથી, તારી હાજરીને કારાગે જડ બનેલા હાડકા વળી શકે છે શરીરમા સ્ફૂર્તિ આવે છે અને થોડુ તો થોડુ પાગ વજન ઊતરે છે! તારે કારાગે ઘણી વાર ઘરના મારી મશ્કરી પાગ કરે છે પાગ એ તો હવ મને કોઠે પડી ગઈ છે (મારી નહનશક્તિમા વધારો થવા બદલ હુ તારી આભારી છુ)

આટલા વર્ષોમા તે ધાર્યું હોત તો માદગીની ઘાગી રજાઓ તે ભોગવી હોત પણ તારી એક છીંક કે ઉધરનમા, મે તને ત્રાગ દિવસની દવા આગ્રહથી પકડાવીને માદી પડવા દીધી નથી તને તદુરસ્તી બક્ષી છે વાની ખવડાવીને કે વધારેપડતુ કામ કરાવીને તારો જીવ નથી લીધો એકાદબે વાર તારા વાકા જવાબોને લીધે મે તને ક્યારેય છેડવાની કે તારી મરજી વિરુદ્ધ જવાની હિમત નથી કરી 'તુ ભલી ને તારુ કામ ભલુ'નુ સૂત્ર નજર નામે રાખીને રહુ છુ

ખાવાનુ તો શરત ન હોવા છતા તારા ઉપરાત તારા વરનુ પાગ પેટ ભરાય એટલુ આપુ છુ (છો

બિચારો ખાતો! એ દયા - અહમ્‌ની લાગણીને લીધે કદાચ) ને કપડાં પણ તને શોભે, અમારા ઘરને શોભે, તું વાંધો કાઢી ન શકે એવાં આપું છું. પગાર બાબતમાં તારું જડ વલણ મને બિલકુલ ગમ્યું નહોતું. ફિક્સ રેટની જેમ તું જરાય ટસ કે મસ નહોતી થઈ. છતાં મારી લાખ વાર ગરજ હોવાથી તને - મારે મા કહેવી પડી! ઘણી વાર તું રિસાઈને જતી રહે ત્યારે તને, સ્ત્રી હોવા છતાં મા-બેન કહી શકાતી નથી પણ ભાઈ-બાપા કહીને જ લાવવી પડે છે. આ બધું કરતાં મને ખૂબ મરવા જેવું લાગે છે. ઘરનાંની ગાળ ખાવી પડે છે. છતાં નફ્ફટ બનીને હું તારે શરણે આવું છું, કારણ કે તારા વગર મને ચાલતું નથી.

તારી સગવડ ખાતર જીદ કરીને મેં વૉશિંગ મશીન લેવડાવ્યું. છતાં બચેલા સમયમાં તું એક પણ વધારાનું કામ કરતી નથી. તું કઈ રીતે તારા કામ સાથે તારા સમયનો મેળ પાડી લે છે તે જ મને સમજાતું નથી. ભણેલી ન હોવા છતાં તું ભલભલા ભણેલાને ભૂ પાઈ શકે એટલી હોશિયાર છો. હું કૅલ્ક્યુલેટર પર હિસાબ ગણું તે પહેલાં તો તું આંગળીનાં વેઢે ગણી લે છે.

તહેવારની રજા મારે તને આપવી નથી પડતી. તું જાતે જ લઈ લે છે. એટલે તહેવારને દિવસે સારાં કપડાં પહેરવાનો કે સારું ખાવાનું બનાવી વાસણનો ઢગલો કરવાનો મારો મૂડ મરી જાય છે. હોળી, દિવાળી જેવા મોટા તહેવારોને વાળવાને બહાને તું અઠવાડિયું રજા પાડે છે. વળી, મોંઘવારી હોવા છતાં તહેવારોમાં તારા પૈસાનો ઉપાડ મને થથરાવી દે છે. આગલો ઉપાડ વળી રહેવાની રાહ જોતી હો તેમ તરત જ બીજા ઉધારી લે છે. તારા ફળિયાનાં કે સગાંનાં દરેક લગ્ન કે મરણ પ્રસંગે તું અચૂક રજા પાડે છે. તે મારે માટે ચિંતાનો વિષય છે. હવે તો અમે પણ દરેક પ્રસંગે હાજરી આપી શકતાં નથી, પણ તું બહુ વહેવારુ છે તે મને ગમતું નથી.

'અતિથિ દેવો ભવ'ની ભાવનામાં તું ભેદભાવ રાખે છે. તારા મહેમાનને દેવ ગણીને એમની સેવામાં તું રજા પાડી દે છે અને મારાં મહેમાનને દુશ્મન ગણી વિરોધ કરવા રજા પાડે છે!

બસ, ફક્ત તારા બેચાર મોટા સદ્‌ગુણોને લીધે જ હું તને વારંવાર બોલાવું છું કે તારા દુર્ગુણોની આડે પડદો પાડું છું. તારું નિખાલસ હાસ્ય, તારી ઈમાનદારી, ચાડીચૂગલી ન કરવાની તારી ટેવ, કામમાં ચોખ્ખાઈ અને ચોકસાઈને લીધે તું આવે છે ત્યારે મને બહુ ગમે છે. 'હું ભલી ને મારું કામ ભલું' વાળું સૂત્ર અપનાવીને મને પણ શાંતિ મળી જાય છે. તેથી જ બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈને જ્યારે પોતાની કામવાળીઓની કથા કહેતી હોય ત્યારે હું નથી બોલતી કે, 'એ તો છે જ એવી!'

અને છેલ્લે મારાં પોતાનાં તો શું વખાણ કરું? પણ સાચું કહેજે, તું ગમે તેટલાં કાચનાં વાસણ ફોડે, કપડાં મેલાં રાખે (અમારાં), વાસણમાં બહુ ભલીવાર ન હોય ને કચરાપોતાં પણ (આંખે ઊડીને વળગે તેવાં નહીં) ઊડતાં-ઉડાડતાં કર્યાં હોય છતાંય મેં કોઈ દિવસ તારા કામમાં ખામી કાઢી છે? ને છતાંય તું મારી કોઈ દિવસ કદર ન કરે તો મને કેવું લાગે? જોકે, તારા કામની સામે તને પગાર મળે છે ને તેં ક્યાં કોઈ દિવસ શાબાશીની આશા રાખી છે કે મારે રાખવી? એટલે આપણો અરસપરસનો વ્યવહાર સચવાયેલો રહે એટલે બસ! બહુ આશા ન રાખવી જેથી દુઃખી ન થવાય! ફક્ત તું રોજ આવશે એ જ આશા મારે જીવંત રાખવી હંમેશાં!

લિ. સદાય તારા પર જ નિર્ભર રહેતી

બહેનની યાદ.

ભૂદાન સુવર્ણજયંતી

અનોખો નાતો

ગાધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવી કોચરબમા આશ્રમ સ્થાપ્યો, ત્યારે તેમા સૌથી પહેલા જોડાનાર વિનોબા હતા ૭મી જૂન ૧૯૧૬એ ગાધીજીને એ કોચરબ આશ્રમમા પહેલી વાર મળ્યા, અને ત્યા જ રહી ગયા કાકાસાહેબ કહેતા, ''અમારામા વિનોબા 'સિનિયર મોસ્ટ' આશ્રમવાસી '

ગાધી-વિનોબા વચ્ચે દિવ્ય પ્રેમનો ગાઢ નાતો સતત પાંગરતો રહ્યો વિનોબા કહેતા, 'મે ઘર છોડ્યુ, ત્યારે બગાળની વંદેમાતરમની ક્રાતિની ભાવના મને ખેચતી હતી, અને બીજી બાજુએથી હિમાલયની સાધના ને શાતિ મને તાણતી હતી કર્મસજોગે હુ ગાધીજી પાસે પહોચ્યો ગાધીજી પાસે મને હિમાલયની શાતિ મળી અને બગાળની ક્રાતિ પણ જડી એમની વિચારધારામા ક્રાતિ અને શાતિ બનેનો અપૂર્વ સગમ થયો હતો '

ગાધીજી પણ પહેલેથી જ વિનોબાનુ હીર પારખી ગયેલા ઈ૦ ૧૯૧૭મા દીનબધુ ઍન્ડ્રુઝ સાથેની વાતચીતમા અમણે વિનોબા વિશે કહેલુ 'આશ્રમના દુર્લભ રત્નોમાના આ એક છે તેઓ આશ્રમને જ પોતાના પુણ્યથી સીચવા આવ્યા છે પામવા નથી આવ્યા, આપવા આવ્યા છે '

વિનોબાનુ મૂળ નામ તો વિનાયક આશ્રમમા 'પાડોબા' કરીને એક ભાઈ હતા તેમના નામના અનુકરણમા ગાધીજીએ વિનાયકને 'વિનોબા' એવુ લાડકુ નામ આપ્યુ મહારાષ્ટ્રમા વિઠોબા, જ્ઞાનોબા, તુકોબા વગેરે લાડકા નામો પ્રચલિત છે, એટલે 'વિનોબા' નામ સહેજે લોકજીભ ચડી ગયુ

એકબે વાર પત્રમા વિનોબાએ ગાધીજીને લખેલુ 'ઈશ્વર મારી પાસેથી સેવા લેશે કે? આ દુનિયામા આપના આશીર્વાદ વિના બીજુ બધુ શૂન્ય છે આપના મહાયજ્ઞની આહુતિ બની જવાની યોગ્યતા ઈશ્વર પાસે આ સેવકને અપાવજો '

ત્યારે જવાબમા ગાધીજીએ લખ્યુ હતુ 'તમારો પ્રેમ અને ચારિત્ર્ય મને મોહમા ડુબાડી દે છે તમારી ભક્તિ અને શ્રદ્ધા આખમા ખુશીના આસુ આણે છે હુ તેને લાયક હોઉ કે ન હોઉ, પણ તમને તો તે ફળશે જ તમે મોટી સેવાનુ નિમિત્ત બનશો તમને ઈશ્વર દીર્ઘાયુષી બનાવો અને તમારો ઉપયોગ હિંદની ઉન્નતિને સારુ થાઓ!'

ગાધીજીના આ આશીર્વાદ પૂર્ણપણે સાર્થક થયેલા જોઈ શકાય છે વિનોબા દેશ-દુનિયાની મોટી સેવાનુ નિમિત્ત બન્યા ગાધીજીનો મહાયજ્ઞ એમણે આગળ ચલાવ્યો

ઘણી વાર મહાપુરુષોનુ કટુક આયુષ્ય જીવન હોય છે તત્કાલીન પરિસ્થિતિ તેમ જ એમના માથે પડેલ તત્કાલીન જવાબદારીઓને કારણ એમના જીવનકાર્યની બધી સભાવનાઓ (potential) એમના જીવનકાળ દરમિયાન પૂર્ણપણે ખીલેલી નથી હોતી દેહ છૂટી ગયા બાદ વિદેહ સ્વરૂપે આવી ગર્ભિત સભાવનાઓના આવિષ્કાર માટે તેઓ પ્રસગાનુસાર બની રહે છે

ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયના આરભમા ચર્ચા

જ. વિનોબા કહે, 'કૂવો ખોદનારને કાયમ કાંઈ પોચી માટી નથી જડતી. કદી કદી સખત ખડક નીકળે છે ને એય ભાંગવા પડે છે. એ ખડક જેટલા કઠોર હોય છે એટલું જ મૃદુ ને મધુર જળ એની નીચેથી નીકળે છે.'

અને એવું જ બન્યું. એક વાર પથ્થર તૂટ્યો અને સ્રોત ફૂટી નીકળ્યો કે ભૂદાનગંગામાં પૂર આવી ગયાં. હજારો એકર જમીન ભૂદાનમાં મળી. એક વાર વિનોબાએ કાર્યકરોને કહ્યું, 'દાન આપનારનાં નામ મારે મન વિષ્ણુનાં નામ જેવાં છે. હું 'વિષ્ણુસહસ્રનામ'નો ભક્ત છું. મને ભૂદાનદાતાઓનાં સહસ્રનામ સંભળાવો.' કાર્યકરોએ એક દિવસમાં ૧૧૭૦ દાનપત્રો વિનોબાનાં ચરણોમાં ધરી દીધાં.

પલામૂ જિલ્લામાં રંકાના રાજા વિનોબાની સાથે ફર્યા. તેઓ પહેલાં અઢી હજાર એકર અને પછી બાર હજાર એકરનાં દાન કાર્યકરોને આપી ચૂકયા હતા, વિનોબાએ પૂછ્યું: 'હવે મને કેટલું આપશો?' રાજા કહે, 'તમે માગશો એટલું.' વિનોબાએ કહ્યું, 'તમારી પાસે ઘરખેડની જેટલી જમીન છે એનો છઠ્ઠો ભાગ અને જેટલી પડતર જમીન છે તે પૂરેપૂરી આપી દો!' રાજાસાહેબે હિસાબ કરીને એક લાખ ને બે હજાર એકર જમીન આપી દીધી. વિનોબાએ એ દાનને પૂર્ણ દાન માન્યું.

'સર્વોદય'નો મંત્ર હવે ગામેગામ ગુંજવા લાગ્યો હતો. તેની એક નૈતિક તાકાત ઊભી થઈ હતી, જેનો ઇનકાર કરવાનું ઘણાને બહુ મુશ્કેલ લાગવા માંડ્યું હતું. એક વાર ૨૫ વરસનો એક જવાન પાંચ એકર જમીનનું દાન દઈ ગયો. પણ બીજે દિવસે પાછો આવીને કહે, 'મને મારો દાનપત્ર પાછો આપો.'' ગઈકાલે ઘરે ગયો, તો એની માએ એને ધમકાવ્યા હતો, 'બાબા છઠ્ઠો હિસ્સો માગે છે, અને તું પાંચ જ એકર આપી આવ્યો? ભગવાને આપણને ૬૦ એકર જમીન આપી છે તો ઓછામાં ઓછા ૧૦ એકર તો આપવા જોઈએ ને!' અને એ જુવાન આઠ માઈલ ચાલીને પાછો આવ્યો અને જૂનો દાનપત્ર કાઢી ૧૦ એકરનો નવો દાનપત્ર દઈ ગયો. એક જમીનદાર વિનોબાને મળવાનું ટાળતા જ રહ્યા. કોઈએ પૂછ્યું, તો કહે, 'મળીશ તો તેઓ જમીન માગશે અને મારે આપવી પડશે.' કહ્યું કે એવું શું કામ? ન આપવી હોય તો ન આપતા, આમાં બળજબરી થોડી છે? વિનોબા તો કેવળ પ્રેમથી માગે છે. તો બોલ્યા, 'એ જ તો સૌથી મોટી તાકાત છે ને! તેઓ પ્રેમથી માગે છે અને એમની વાત સાચી છે, એટલે એને ટાળી નથી શકાતી!' વિનોબાના કાને જ્યારે આ વાત પહોંચી, તો એ બોલી પડ્યા, 'બસ, એની જમીન મને મળી ગઈ!'

કઈ હતી આ તાકાત? કયો હતો આ અધિકાર? વિનોબા કહેતા, 'મને મળ્યો છે પ્રેમ ને સદ્વિચારનો અધિકાર, જેની સામે બીજી કોઈ તાકાત ટકી નથી શકતી.'

કેવળ પ્રેમથી સમજાવીને જમીન માગી, અને લોકોએ આપી. લગભગ પાંચ લાખથીયે વધુ લોકોએ ૪૦ લાખ એકર જમીન ભૂદાનમાં આપી.

– આવી રીતે વિનોબાએ એક દેશવ્યાપી લોક-આંદોલન ઊભું કરી દીધું. આમ, ગાંધીનો એક અલ્પ પરિચિત આશ્રમવાસી લોકહૃદયમાં પ્રેમ-આદરનું સ્થાન પામતો ગયો તથા ભૂદાન આંદોલન લોકહૃદયમાં તેમ જ રાષ્ટ્રજીવનમાં પ્રસ્થાપિત થઈ ગયું.

– કાન્તિ શાહ, સંપાદક 'ભૂમિપુત્ર'

O

યુગ પલટાય છે

ગાંધીજી પછી મારા આત્માને કોઈએ સંતોષ આપ્યો હોય, તો તે વિનોબાની વાણીએ અને એમની દિનચર્યાએ આપ્યો છે. ગાંધીજી ગયા

૫ ૐી જગત જીવવા જેવુ લાગતુ નહોતુ પણ ઓચિતાના વિનોબાજીએ ભૂદાનની વાત મૂકી ભગવાને જ એમને એ સુઝાડી, અને મને થઈ ગયુ કે, ના, જીવવા જેવુ છે વિનોબાનો વિચાર મને સ્પર્શી ગયો છે, અને મને લાગે છે કે જીવતો રહીશ ત્યા સુધી એમનુ જ કામ કર્યા કરીશ

વિનોબાની આ ક્રાતિમા તો આખા સમાજને તળે-ઉપર કરવાની વાત છે વ્યક્તિ અને સમાજના દેહના ખૂણેખૂણામા સર્વત્ર ક્રાતિ કરવાની છે આજે ક્રાતિ શબ્દને એવો બગાડી મૂકવામા આવ્યો છે કે એનો અર્થ લોહીલુહાણ થવુ એમ કેટલાક ધારે છે પણ ક્રાતિ એટલે ફેરફાર આપણે આપણી મેળે જીવનની રીત બદલી નાખીએ, તો ક્રાતિ થાય

આ વાત કહેતા વિનોબાજી દેશમા ફરે છે ક્રાતિકારી દ્રષ્ટાઓ માણસના મોઢા સામે નથી જોતા, એ તો કાળના મોઢા સામે જુએ છે તેઓ કાળ જોઈને માપ કાઢે છે એમની પાસે આખુ કાળનુ માપ હોય છે, એક દર્શનનુ માપ હોય છે મહાપુરુષો આપણા મો જોઈને પગલુ નથી ભરતા, તેઓ તો ઈશ્વર પર ભરોસો રાખીને ચાલે છે એટલે હુ તો એમની વાતોને માણ હૃદયથી વધાવુ છુ, એમના ઉપદેશ મુજબ જીવવાનો સકલ્પ કરુ છુ, અને પછી એ સકલ્પને નિ દ્ર કરવા દિલને રેડીને મરતી વા તે સુધી ઊપજે એ રીતે કામ કરી છૂટુ છુ પહેલા મહાત્માનો ટપાલી બનીને ઘૂમ્યો, અને હવે બન્યો વિનોબાનો ટપાલી

મને પહેલા હતુ કે લોકો કાઈ માગવાથી જમીનબમીન આપે? પણ મે માગી અને લોકોએ આપી બહુ પ્રેમથી આપી, ભક્તિથી આપી ભૂદાનયજ્ઞ જનહૃદયમા પડેલી એ ભક્તિને ને એ પ્રેમને જાગ્રત કરે છે, અને તેને વ્યાપક કરે છે માણસ બધુ જ કરી શકે છે, માત્ર એને ભાન જોઈએ લોકોએ મને જે રીતે ભૂમિના દાન આપ્યા, તે જો ઈ માની તો આપણોમા આવુ આવી જતા ને હૈયુ પુલકિત થઈ ઊઠતુ

ભૂમિદાન માગતો માગતો હુ એક ગામમા જઈ ચડ્યો બપોરે ત્યા વર્ષના એક ડોશી લાકડીના ટેકે મારી પાસે આવ્યા અને કહે, 'મારે ૧૫ વીઘા જમીન ભૂમિદાનમા આપવી છે તમે એ જમીન અમારા ગામના એક આધળાને આપશો?'

મે કહ્યુ, 'આધળો કેવી રીતે ખેડે? એને છોકરો છે?'

'હા, મહારાજ! પણ તે છનાત વર્ષનો છે એટલે છોકરો ખેડી શકે એવો થાય ત્યા સુધી અમે ચારપાચ કુટુબના તે જમીન ખેડી આપવાની જવાબદારી લઈએ છીએ તો એને આપો કે નહી?'

મે કહ્યુ, 'હા, તો આપીએ '

લોકો આપવા ને ઘસાવા તૈયાર હોય છે બુદ્ધિશાળીઓ કહે છે કે, બધા સ્વાર્થી છે, માણસ જે કાઈ કરે છે તે સ્વાર્થ માટે જ કરે છે એમને મારો જવાબ છે કે સામાન્ય માણસ સ્વાર્થી પણ નથી કે નિ સ્વાર્થી પણ નથી એ તો સજોગાને આધીન થાય છે જે દેખાય છે તે સ્વાર્થ એનો સ્વભાવ નથી, પણ વિકૃતિ છે એનો મૂળ સ્વભાવ દુષ્ટ નથી આપણે પૂછીએ કે લોઢાનો રગ કેવો? તો કોઈ કહેશે, કાળો પણ જો હળ વડે ખેડનારે ખેડ્યુ હશે, તે તો કહેશે કે લોઢાનો રગ ચાદી જેવો ધોળો હોય છે એને કાળો રગ કહે છે, તે તો વિકૃતિ છે, મૂળ રગ પર ચડેલો કાટ છે કાટ ઘસાઈ જાય છે, ત્યારે લોઢુ ચાદી જેવુ ચમકે છે ઘસાતુ લોઢુ માત્ર ચાદી જેવુ ઊજળુ જ નથી હોતુ, રેશમ જેવુ સુવાળુ પણ હોય છે એટલે માણસે ઘસાઈ છૂટવુ, ઘસાઈને ઊજળા થવુ

— રવિશકર મહારાજ

(ભૂદાન સુવાસજાતી ૧૯૫૧ ૨૦૦૧, 'ભૂમિપુત્ર')

શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું દર્શન

રમેશકાંત પરીખ

"ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પરમતત્ત્વ છે. એ જ પરબ્રહ્મ છે. એ જ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. ભગવાનને કરકમલ, ચરણકમલ, મુખકમલ વગેરે દ્વાદશ અંગ છે. આપણી જેમ તે પંચતત્ત્વોમાંથી બનેલાં નથી. પરંતુ એ તો નિત્ય છે. તેઓ ભક્તની સેવાનો સાક્ષાત્ સ્વીકાર કરે છે. ભગવાન તો કરુણાનિધાન છે." આ વક્તવ્ય શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદના આવિષ્કારક અને પ્રવર્તક શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું છે. તેઓ દક્ષિણમાં વિજયનગર રાજ્યના રાજા કૃષ્ણદેવ રાયલુ(ઈ.સ. ૧૫૦૯-૧૫૨૯)ની વિનંતીથી, વિજયનગરમાં ચાલી રહેલી, વિવિધ ધર્મ-સંપ્રદાયના પ્રકાંડ પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓની ઉપસ્થિતિવાળી ધર્મચર્ચા સભામાં પધારી સંબોધન કરી રહ્યા હતા.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીને ૩૨ કે ૩૩ વર્ષની વયે ગોકુલમાં થયેલા આવિષ્કાર-આત્મદર્શનના અનુસંધાનમાં વિશિષ્ટ પુષ્ટિમાર્ગ સ્થાપવાની સ્ફુરણા થઈ. તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના આવિષ્કારક-પ્રચારક આચાર્ય થયા. તેઓએ ભારતની ત્રણ ત્રણ વાર તીર્થયાત્રાઓ કરી અને ભક્તિમાર્ગ તથા શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદના પ્રસારનું કાર્ય કર્યું.

'બ્રહ્મ' વિશેના ચિંતન અને દર્શન અંગેની વિચારધારા તેઓએ જાહેરમાં પ્રગટ કરી હતી. सर्वं खल्विदं ब्रह्म એટલે કે, આ સમગ્ર વિશ્વ બ્રહ્મમય છે. બ્રહ્મ અનેકરૂપ ધારણ કરે છે. એમ છતાં, બ્રહ્મ બ્રહ્મ જ રહે છે. બ્રહ્મ ચૈતન્ય છે. તે નિરાકાર રહેવા છતાં પણ ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે ઇચ્છા દ્વારા સાકાર બને છે. આ વિચારધારાને તેઓએ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવી.

કોઈ એકલો માણસ શું કોઈ ખેલ ખેલી શકે? રમત રમવી હોય તો બીજાની કે કોઈ માધ્યમની જરૂર પડે જ! અને એટલા માટે ભગવાને લીલા કરવા માટે એકમાંથી અનેક રૂપ ધારણ કર્યાં છે. સુવર્ણમાંથી અનેક આભૂષણો બનાવીએ છીએ છતાં પણ સુવર્ણ તો આખરે સુવર્ણ જ રહે છે. કુંભાર માટીમાંથી ઘડો કે અન્ય વાસણો કે નળિયાં જેવી વસ્તુઓ બનાવે છતાં તેણે બનાવેલ વિવિધ ઘાટોમાં તો માટી જ પ્રધાનપણે રહે છે. સાગરના જળમાં અનેક તરંગો કે મોજાંઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમનું જળ તો છેવટે જળ જ રહે છે! આમ, બ્રહ્મ અનેક રૂપ ધારણ કરે છે, છતાં પણ બ્રહ્મ તો બ્રહ્મ જ રહે છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની આ વિચારધારા શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદ તરીકે ઓળખાઈ અને તે પ્રચલિત બની. એમની કીર્તિની સુવાસ દેશમાં દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ.

એક ભારત યાત્રા દરમિયાન સુવિખ્યાત બનેલા વિજયનગર રાજ્યની પાટનગરી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું વિજયનગરમાં આગમન થયું. એ સમયે ત્યાંના રાજા કૃષ્ણદેવ રાયલુની વિનંતીથી બ્રહ્મના સ્વરૂપ અંગે એક ધર્મચર્ચા સભાનું આયોજન થયેલું હતું અને વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા શાંકર મતવાદી પંડિતો (શ્રી શંકરાચાર્યજીના કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં માનનાર અનુયાયીઓ) અને મધ્વ મતવાદી પંડિતો (શ્રી મધ્વાચાર્યજીના દ્વૈતવાદી સિદ્ધાંતમાં માનનારા અનુયાયીઓ) વચ્ચે રસાકસી ભરેલી ઉત્તેજનાપૂર્ણ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. રાજા કૃષ્ણદેવ વિદ્વાન, ભક્તહૃદયી કવિ

અને લેખક-વિવેચક હતા તેઓ આ સભાના અગ્રસ્થાને હતા તેઓ ચર્ચામાં ઊંડો રસ દાખવી રહ્યા હતા. ચર્ચાનો દોર પૂરો થયો હતો અને નિર્ણય બીજા દિવસે જાહેર કરવાનો હતો. શાંકર મતવાદી પંડિતોનું પલ્લું નમેલું હતું.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય જ્યારે વિજયનગરમાં પધાર્યા ત્યારે આવું વાતાવરણ હતું. આપે આપના મામા વિદ્યાભૂષણ (જેઓ રાજદરબારમાં ઉચ્ચ હોદ્દો ધરાવતા હતા) પાસેથી સઘળી જાણકારી મેળવી લીધી. સભામાં કોઈ નિર્ણય જાહેર થાય તે પહેલાં આપ ત્યાં પધાર્યા. રાજા કૃષ્ણદેવે આપનું યોગ્ય માનસન્માન તેમ જ આદર સહિત સ્વાગત કર્યું અને ઉત્તમ આસન પર બિરાજવા વિનંતી કરી. પરંતુ આપશ્રીએ વિદ્વાનોને વદસ્વરૂપ સારસ્વતરૂપ જાણાવી, વિદ્વાનોના સમૂહમાં જ સ્થાન લીધું અને ચર્ચાના વિષય અંગે રાજાને પૂછ્યું. રાજાએ કહ્યું કે, બ્રહ્મના સ્વરૂપ સંબંધી ચર્ચા ચાલે છે. જ્ઞાનના અનુરાગીઓ બ્રહ્મને નિર્ધર્મક અને 'નિર્ગુણ સ્વરૂપે શ્રુતિવચનોથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જ્યારે વિવેકશીલ વૈષ્ણવ આચાર્યો બ્રહ્મને સધર્મક, આનંદમય, સાકાર વિગ્રહ સ્વરૂપે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નિર્ણય થઈ શકતો નથી. બ્રહ્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવો હોય તો કોના વચનોને પ્રમાણરૂપ માનવા એ પણ આજની ચર્ચાનો વિષય છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ખૂબ શાંતિ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક ધર્મચર્ચા સભા પર સૌમ્ય દૃષ્ટિ નાખી, મૃદુ વાણીમાં સંબોધન શરૂ કર્યું જેના શરૂઆતનો અંશ આરંભમાં દર્શાવ્યો છે. આપશ્રીએ સંબોધનમાં જણાવ્યું, "પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ નામના છ પ્રમાણોમાંથી બ્રહ્મતત્ત્વ-બ્રહ્મસ્વરૂપ નિર્ણયની બાબતમાં શબ્દને પ્રમાણ માનીએ છીએ. કારણ કે, તે અપૌરુષેય છે.

કોઈએ આ પ્રમાણને ઉત્પન્ન કર્યા નથી. પરંતુ ઋષિમુનિઓએ અને બ્રહ્માજીએ સમાધિમાં (શ્રીભાગવતજીમાં) તેનો સાક્ષાત્કાર કરેલા છે માટે તે નિર્દોષ છે.

શબ્દ પ્રમાણમાં પણ એમ

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥

(તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ ૭)

"અર્થાત્ વૈદિક સાહિત્ય, ગીતામાંના શ્રીકૃષ્ણના વચન, વ્યાસસૂત્રો (બ્રહ્મસૂત્રો) અને શ્રીભાગવતમાંનો એમને માન્ય 'સમાધિભાષા'વાળો ભાગ એ ચારે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. અમે ચારેયને પ્રમાણ માનીએ છીએ. આનાથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરી શકાય છે અને અમે કરીએ છીએ. અમારા માટે આ ચારેય વચનો પ્રમાણ છે."

ધર્મચર્ચા સભામાં બિરાજેલા વિદ્યાતીર્થ યતિરાજે કહ્યું "અમે આચાર્યો વેદ, ગીતાજી અને બ્રહ્મસૂત્ર – આ ત્રણેને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. પરંતુ, આપ શ્રીમદ્ ભાગવતને કયા આધારે સ્થાન આપો છો?" શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રત્યુત્તર આપતા કહ્યું "યતિવર, પુરાણોને 'પંચમ વેદ' (પાંચમા વેદ) તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નારદ મુનિ પોતે શું ભણ્યા છે તે સનત્કુમારને જણાવતા કહે છે. 'ઋગ્વેદ, ભગવન્ હું ભણ્યો છું. યજુર્વેદ, સામવેદ, આથર્વણ ચોથો, પાંચમો વેદ ઇતિહાસ પુરાણ (इतिहासपुराणं पंचमम्), વેદોના વેદ હું ભણ્યો (૭. ૧-૨) આમ આ વિધાનથી સ્પષ્ટ થાય છે."

"(૧) શ્રીમદ્ ભાગવતને પુરાણોમાં તિલક તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

(૨) શ્રીમદ્ ભાગવતને અમે વેદની માફક પ્રમાણભૂત જાણીએ છીએ.

ધરતીનું હીર

ડૉક્ટરની નોંધપોથી

ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ

કૌટુંબિક સંબંધના સિક્કાની બીજી બાજુ

સાવરકુંડલાથી ૧૦ કિલોમિટરના અંતરે એક ગામડું. પાંચસો ખોરડાનું ધૂળિયું ગામ. તેમાં એક ખેડૂતકુટુંબ રહે. પૈસેટકે સુખી. વસ્તારમાં એક પુત્ર અને બે પુત્રીઓ. દીકરો પરણાવેલો અને બે પુત્રીઓ પરણાવવાલાયક થયેલી. બહેનને (દીકરા-દીકરીઓની બાને) રક્તપિત્તનો રોગ. ઉંમર ૪૦ વટાવી ગયેલી. આધુનિક દવાથી બહેનને સારું તો થઈ ગયેલું. પરંતુ અમુક આંગળીઓનાં ટેરવાં ખરી પડેલાં તે જૂના રોગની ચાડી ખાય.

બહેનને રક્તપિત્ત એટલે દીકરીઓ વળાવવામાં તકલીફ પડે. માને રક્તપિત્ત છે એટલે દીકરીઓને કદાચ હોઈ શકે તે કારણે તેમના આંગણે કોઈ આવતું નહીં. તેના કારણે ઘરનું વાતાવરણ તંગ રહેતું. દરેકનો ગુસ્સો મા પર ઠલવાય. ખરેખર તો આ વારસાગત રોગ નથી અને ઓછામાં ઓછો ચેપી રોગ છે. કુટુંબના સૌ સભ્યો વિચારવા લાગ્યા કે કોઈ રસ્તો કાઢવો જોઈએ. સારા વિચારોના બદલે સૌના મનમાં નબળા વિચારોએ જોર પકડ્યું.

એક અંધારી રાતે સૌ મળ્યાં અને નિર્ણય કર્યો કે આ માને 'પતાવી' દેવાય તો જ દીકરીઓને મુરતિયા મળે. પતિને પત્ની પ્રત્યે પ્રેમ અને લાગણી. પરંતુ અસહાય માનવી સૌના નિર્ણયમાં હા પાડી દે છે. આ કાર્ય કેવી રીતે પાર પાડવું તેની યોજના તૈયાર થઈ જાય છે. ગામડું ગામ એટલે વાત જલદી ફેલાઈ જાય. એક પડોશી બહેનને આ વાતની ગંધ આવી જાય છે. એ બહેન પરગજુ અને કરુણાથી ભરેલાં. ઘરના મોભીને તેઓ સમજાવે છે. જરૂર પડે પોલીસને જાણ કરતાં તેઓ અચકાશે નહીં એમ ધમકી પણ આપે છે. વાત ત્યાં અટકી જાય છે.

પોતાના અંગત સ્નેહી પર માનવી કેટલા ક્રૂર થઈ શકે છે! એ માટે અમે મળવા ગયેલા. મા ઘરમાં એકલાં જ હતાં. ગામમાં લગ્ન પ્રસંગ હોઈ ઘરના સૌ જમવા ગયેલાં. એમણે જે વાત કરી તે અતિ કરુણ હતી. તેમના જ શબ્દોમાં કહું તો, "ઘરમાં કોઈ બોલાવે નહીં, ગામમાં કોઈને ત્યાં જવાય નહીં. સૌ છણકા કરે. રહેવાનું જુદું. વાસણ જુદાં. મન જુદાં. આવી રીતે જીવતર જીવવું એના કરતાં તો ભગવાન દોરી ખેંચી લે તો સારું."

O

એક સમી સાંજે

સાંજનો સમય, સૂર્યાસ્ત થવાની તૈયારી. દવાખાનું દર્દીઓથી ભરેલું. ત્યાં એક વીસેક વર્ષનો લઘરવઘર યુવાન આવીને બે હાથ જોડીને કરગરે છે. હું એને સારી રીતે ઓળખું છું. મોહન તેનું નામ. "સા'બ, બધું કામ મૂકીને ઝટ મારી સાથે હેંડો. મારા બાપુને વહમું લાગે છે. સા'બ, ચીંત રાખો. આપણે નહીં પૂગીએ તો?" જુવાનની આંખમાં વેદનાનાં આંસુ હતાં. તે સમયે રિક્ષા ન હતી. ઘોડીગાડીમાં બેસી અમે વાઘરીવાસમાં ગયા. બહુ વાર ન લાગી.

કૂબામાં રહેતાં માનવી. નીચા નમીને અંદર ગયા. કૂબામાં નજર કરી તો ચારે બાજુ કારમી ગરીબી નજરે પડી. તૂટેલ ખાટલીમાં બાપનો અચેતન દેહ પડ્યો છે. માડીના ખોળામાં તેમનું માથું છે. માડીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ બાપાના કપાળ પર પડે છે. મુખ પર પારાવાર

વચ્ચેના છે ખાટલાની ચારે બાજુ આભને ટેકો દે તેવા અને પાણીમાં તાપણું કરે તેવા જુવાનજોધ ચાર દીકરા એકીનજરે નીચું જોઈ બાપાની સામે જોઈ રહ્યા છે સૌની આંખો ભીની છે

ઘરમાં ડૉક્ટરને બેસાડવા ખુરશી તો ક્યાંથી હોય? ગરીબ ઘરમાં લોટનો ડબો તો હોય તે લાવવા કહ્યું તેના પર ગાદડા જેવું નાખીને મને બેસવાનું કરી આપ્યું બાપાને તપાસ્યા હૃદય મંદ પડી ગયેલું (થડકારા) નાડી ન આવે, લોહીનું દબાણ માપી ન શકાય તેટલું નીચું જોઈને પરિસ્થિતિની જાણ કરી કે હવે ઇન્જેક્શનો આપવા વ્યર્થ છે' માડીને મારામાં અતૂટ વિશ્વાસ માડી બે હાથ જોડી છે, સા'બ, કાંઈક કરો તમારા હાથે જશે છે એમને સારું થઈ જશે માડી અને છોકરાઓને રાજી કરવા 'કોરામીન અને' શક્તિનાં એમ' બે ઇન્જેક્શન આપ્યા છોકરાઓને પણ મારામાં ભરોસો પરંતુ આ સ્થિતિમાં આશ્વાસન આપ્યા સિવાય હું કાંઈ કરી શકું તેમ ન હતો માડી મારી સામે અનિમેષ નજરે જોઈ રહેલા જેમાં કરુણતા, શ્રદ્ધા, ભક્તિ બધું ભરેલું હતું હું આ દૃશ્ય જોઈ હલી ઊઠ્યો

બહાર બોલાવી દીકરાઓને સાચી સમજ આપી, આશ્વાસન આપી દવાખાને આવી કામે લાગ્યો મન કેમે કરી કામમાં પરોવાય નહીં સતત હું સતત વિચારતો હતો કે આવા ભોળા હૃદયના માનવીઓ કેવા નિર્મળ હોય છે આશ્ચર્ય વચ્ચે બીજે દિવસે સવારના તેમના દીકરા મોહનને શાક માર્કેટ તરફ જતો જોયો તે મારી પાસે જ આવતો હતો મારી પાસે આવી હસું હસું થતા કહે છે; "સા'બ, તમારા પ્રતાપે બાપાને સારું છે અત્યારે બેઠા બેઠા બીડી પીવે છે"

હું વિચારું છું કે, મેં કોઈ ચમત્કાર કર્યો ન હતો ફક્ત તેમને રાજી કરવા ઇન્જેક્શન આપ્યા હતા અને માનતો હતો કે બાપાનું પ્રાણપંખેરું કલાકે કલાકમાં ઊડી જશે હશે પણ માડી તથા દીકરાઓની મારા પ્રત્યેની લાગણી અને ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અને ભક્તિએ બાપાને સજીવન કર્યા

શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસનો વિજય થયો હતો

○

બહાદુર દીકરી

ગીતા તેનું નામ, ઉંમર ૧૮ વર્ષની સાવરકુંડલા તાલુકાનું ઓળિયા તેનું ગામ નાનકડી છોકરી પણ તરવરાટ ભરેલો ચહેરો પર ચમક, આંખો મોટી, બોલે તો ફૂલ વેરાય

અમારે ત્યાં સીવણ ક્લાસ ચાલે છે બહેનો પગભર થાય તે હેતુથી સીવણ મફત શીખવવામાં આવે છે ગીતા સીવણ શીખવા દરરોજ ઓળિયાથી સાવરકુંડલા આવે

અમારા ઘરને અડીને જ દૂર ગાડી છે ત્યાં એક કૂતરું મરી ગયેલું ખૂબ દુર્ગંધ મારે બહેનો સીવણ ક્લાસમાં બેસીને કામ ન કરી શકે દરરોજ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ફોન કરીએ, તે વાત તે ઊંઘતું પડે, એટલે જવાબ કોઈ ન આપે ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા ત્રીજા દિવસે બેસી ન શકાય તેવી તીવ્ર વાસ આવે અત્યારે બહેનોને ઊલટી પણ થયેલી

તેના મમ્મી (મારા પત્નીને બધી દીકરીઓ 'મમ્મી' કહીને બોલાવે છે) પાસે આવીને ગીતા કહેવા લાગી "મમ્મી, હું ખાડામાં ઊતરી કૂતરાને દૂર લઈ જઈ દાટી આવું તો?" તો મારા પત્ની ઇન્દિરાએ કહ્યું, "આવું કામ કરવાનું તને કેમ કહેવાય?" ગીતા તે કામ કરવા તૈયાર થઈ સાથે ત્રણચાર છોકરીઓને પણ લેતી ગઈ ચાર જણાની ટુકડી ઊપડી

કૂતરાના ગળામાં સિન્થેટીકના ગાળિયો બનાવી નાખ્યો દૂર ઢસડીને લઈ ગઈ એક ખાડો ખોદી કૂતરા પર ફિનાઈલ છાંટી દાટી દીધું આ બધું કામ ફક્ત ગીતાએ એકલીએ જ કર્યું હસતા હસતા સૌ ઉપર આવ્યા

જે કામ કરવા કોઈ તૈયાર ન હતું તે કામ ગીતાએ કર્યું એટલે એક માસ પછી કોઈને ખબર ન પડે તેમ બધી છોકરીઓને ભેગી કરી (અમારે ત્યાં સામાન્ય રીતે ૧૦૦ બહેનો તો હાજર હોય જ) અને ગીતાની બહાદુરી અને જાહેર કાર્ય કરવાની સેવાભાવના બદલ તેનું સન્માન કર્યું અને સીવવાનો સંચો ભેટ આપ્યો.

ભારતને આવાં ગુણશીલ, હિંમતવાન બાળકો, કિશોર-કિશોરીઓ, યુવાનોની જરૂર છે.

O

ખુદી કો કર બુલંદ ઈતના...

વિરલ દીકરી કૉમર્સ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે. ઉંમર ૨૦ વર્ષની. હૉસ્ટેલમાં રહેતી. દરરોજ કૉલેજ જતાં અમારા ઘર પાસેથી પસાર થાય. બન્ને પગે પોલિયો એટલે જમીન ઘસીને ચાલતી. જુવાન દીકરીને આ રીતે કૉલેજ જતી જોઈને દુઃખ થાય. એક દિવસ મારાથી ન રહેવાયું એટલે બોલાવી અને બધી હકીકત જાણી.

વિરલનું વ્યક્તિત્વ એવું કે જોઈને જ વહાલ ઊપજે. તેને નાનપણથી જ પોલિયો. ભણવામાં ઘણી હોશિયાર અને ચતુર પણ એટલી જ. ચલાલા એનું ગામ. પિતા ટેલિફોનની ઑફિસમાં કામ કરે. મુશ્કેલી હોવા છતાં દીકરીને બાપ ભણાવે. દીકરી પ્રત્યે એમને ખૂબ વહાલ. વિરલને મેં વાત કરી કે ટૂંક સમયમાં અમે પોલિયો કૅમ્પ યોજી પોલિયોનાં ઑપરેશન કરવાના છીએ. તેમાં તું ઑપરેશન કરાવવા તૈયાર થઈશ? વિરલે હા પાડી અને ખુશ પણ થઈ. ચાલતાં થવાનું હોય તો કોને ન ગમે!

પોલિયોના પ્રથમ કૅમ્પમાં ઈરવિન હૉસ્પિટલ, જામનગરના હાડકા વિભાગના વડા ડૉ. હસમુખભાઈ વખારિયાને અમે બોલાવેલા. પ્રથમ કેસ વિરલનો તેમને તપાસવા આપ્યો. ડૉક્ટર સાહેબને વિનંતી કરી કે વિરલ મારી દીકરી છે તેમ માનો. મારે તેને ચાલતી કરવી છે, "બોલો, કેટલાં ઑપરેશન કરવાં પડશે?" ડૉક્ટર સાહેબે કહ્યું કે "ચારેક ઑપરેશન આવશે."

દીકરીને જામનગર હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરી. ત્રણ માસ તેને ત્યાં રાખવામાં આવી. ચાર ઑપરેશન તેના પર થયાં. આવી ત્યારે બન્ને પગમાં પ્લાસ્ટર હતાં. વજન ૨૫ કિલો થઈ ગયેલું. તેને જોઈને મને ચિંતા પણ થઈ. પરંતુ તેનો જુસ્સો ગજબનો હતો. તે ચાલી શકશે તેનો આનંદ આંખમાં વર્તાતો હતો. હું તે જ્યારે જામનગર હતી ત્યારે પત્રો દ્વારા પ્રોત્સાહન આપ્યા કરતો.

એક દિવસ તેનો ચાર પાનાં ભરેલો પત્ર મને મળ્યો. હૉસ્પિટલમાં ત્રણ માસ તેણે કેવી રીતે પસાર કર્યા તેનું સવિસ્તાર વર્ણન કરેલું. ઑપરેશન કરાવવા ગઈ ત્યારે એમ.કૉમ.માં અભ્યાસ કરતી. તેની બોલવાની છટા અને મીઠાશ એવાં કે ડૉક્ટરો તેના પ્રત્યે મમતા રાખતા. ઑપરેશન થિયેટર કેવું હોય છે અને ઑપરેશન થિયેટરમાં જ્યારે તેને લઈ જાય છે, ત્યાં તેને કેવું લાગે છે તેનું પણ વર્ણન તેણે કર્યું છે. ડૉક્ટરો કેટલા માયાળુ છે અને દર્દીઓની સારવાર કેવી સારી રીતે થાય છે તે બધું તેણે વિગતવાર લખેલું.

છેલ્લે તેણે લખ્યું કે, હું ચાલતી થઈશ એટલે મારે મારાં માતા-પિતાનો દીકરો થઈને રહેવું છે. તેમને ભારરૂપ થવાને બદલે તેમને મદદરૂપ થવાનું છે. મારી તમન્ના કોઈ ફર્મની એક્ઝિક્યુટિવ બનવાની છે. આજે તેણે સ્ટેનો પણ શીખી લીધું છે. પત્રને અંતે તેણે લખ્યું છે,

"ખુદી કો કર બુલંદ ઈતના કે હર તકદીર સે પહેલે ખુદા બંદે સે ખુદ પૂછે કે બતા તેરી રજા ક્યા હૈ."

આવી જુસ્સાવાળી દીકરી પર કોને હેત ન ઊભરાય. ટૂંક સમયમાં તેને નોકરી મળવામાં છે. આજે તે ફક્ત લાકડી હાથમાં રાખીને સારી રીતે ચાલી શકે છે.

ઈશ્વર પર તેને અટલ શ્રદ્ધા છે.

ગૃહગંગાને તીરે

બહેનને આપણે સાચવવાની છે

બાઈનુ નક્કી થઈ ગયુ છે એ ગતદિવસ રૂપલ પાસે રહેશે એટલે તમે હવે તુરત જઈ શકશો પ્રશાંતે એના સાળા રાકેશની પત્ની ભાવનાને કહ્યુ પ્રશાંતની પત્ની રૂપલને ઑપરેશન કરાવ્યુ છે, આતરડા ગુંચવાઈ ગયા હતા લગભગ દોઢ ફૂટ જેટલુ આતરડુ કાઢી નાખ્યુ હતુ તાત્કાલિક ઑપરેશન કરાવવુ પડ્યુ હતુ

રાકેશને સર્વિસમા રજા મળી ન હતી તેથી એ આવી શક્યો નહોતો પણ રૂપલ તો ઑપરેશનના સમાચાર સાભળીને દોડી આવી હતી રાતદિવસ એ નણદ પાસે દવાખાનામા જ રહેતી હતી

રૂપલ હજી દવાખાનામા હતી ને પ્રશાંતે ભાવનાને તુરત પાછા જવાનુ કહ્યુ તેથી એ આભી બની ગઈ, એની લાગણીઓને ઠેસ પહોચી

એ બોલી, 'બહેન દવાખાનામા હોય ને હુ શી રીતે તુરત જઈ શકુ?' 'બાઈ મળી ગઈ છે ને!' 'બાઈ ભલેને મળી, પણ એના ભરોસે બહેનને મૂકીને જવાનુ મારુ મન કેવી રીતે માને? કાલે તો એમને તાવ આવ્યો હતો, હજી ખોરાક આપવાનો શરૂ નથી કર્યો

મારા સિવાય ઘરનુ બીજુ કોઈ માણસ પાસે રહેનાર નથી આવી નાજુક તબિયત ને આવડુ મોટુ ઑપરેશન એક બાઈના ભરોસે છોડીને મારાથી ન જવાય હુ ઘેર પાછી જાઉ તો તમારા સાળા મને એમ જ કહે ન કે છેવટે તો તુ ભાભી ના! બહેનને દવાખાનામા મૂકીને તુ જ આવી શકે '

'પણ હવે અહીં બધુ ગોઠવાઈ ગયુ છે તમે જઈને કહેજો કે ચિંતાનુ કોઈ કારણ નથી, બાઈ જાણીતી ને વિશ્વાસપાત્ર છે, એ રૂપલને બરાબર સાચવશે ને હુ તો છુ જ ને!'

ભાવનાને દુ ખ થયુ કે આ માણસ અમારી લાગણી સમજતા જ નથી સ્વાભાવિક માણસ ખબર કાઢવા આવે, થોડુક રોકાઈ ખબરઅંતર પૂછીને જતુ રહે એમ મને જવાનુ કહે છે તો શુ હુ એમના મન સ્વાભાવિક છુ? અરે ભાઈ, હુ તો ઘરનુ માણસ છુ તમારા દુ ખમા ભાગ પડાવવા આવી છુ બહેનના સમાચાર સાભળ્યા એવુ મારુ બધુ ઊભાભટ છોડીને દોડી આવી છુ ઘરમા કોઈ વ્યવસ્થા કરવાય ઊભી નથી રહી

અમારા નુકસાન કે તકલીફોનો વિચાર જ નથી કર્યો અને કરાય જ શી રીતે? અત્યારે તો બહેનની તબિયત જાળવાની એમની સારવાર સરખી રીતે થાય ને પથારી ખખેરી ઝટ સાજા થઈ જાય એ જોવાનુ હોય

આ ભર્યા સંસારમા આ એક બહેન છે ને મારા વર, એક ભાઈ છે, બાપ ને મા તો નાનપણમા ગુજરી ગયા છે અત્યારે બહેનને મેજર ઑપરેશન કરાવ્યુ છે, એ દવાખાનામા છે ત્યારે એમને જરાય ઓછુ ન આવે એ આપણે બધાયે ધ્યાન જોવાનુ છે બહેનને રોગમુક્ત, સાજાસમા જોવા પતિ તરીકે એ જેટલા આતુર છે એટલા જ અમે આતુર છીએ ત્યારે તેઓ મને આમ શી રીતે કહી શક્યા?

શુ એમને અમારી લાગણીની કોઈ કિંમત નથી? તબાન ધીકતો ધંધો છે, સારી કમાણી છે, નર્સ ને નોકરચાકર રાખી શકે છે, તેથી સગાની કોઈ જરૂર લાગતી નથી સગાના હતપ્રેમની કોઈ કિંમત નથી! તેઓ મને ઈચ્છતા

નથી તો રોકાવાની શી જરૂર?

ત્યાં મારાં નાનાં છોકરાંઓને રેઢાં મૂકીને આવી છું, મારા વર હેરાન થાય ને અહીં મારી જરૂર નથી તો હું સુરત પાછી જઈશ. ભાવનાએ આવું નક્કી કર્યું ને પતિના મુખે સાંભળેલી જૂની વાતો યાદ આવવા માંડી. લગ્ન પહેલાં રાકેશે એને કહ્યું હતું કે બહુ નાની ઉંમરમાં મેં મા ને બાપ બેઉ ગુમાવ્યાં છે. સંસારમાં જે ગણો એ મારે એક બહેન જ છે, બહેન મારાથી મોટી છે.

અમે બેઉ ભાઈબહેન કાકાના ઘેર, એમની છત્રછાયામાં મોટાં થયાં છીએ. અમને ખાવાપીવાનું કંઈ દુઃખ નથી પડ્યું, પરંતુ એ ઘરમાં એવો કંઈક અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ વ્યવહાર હતો કે જેથી હરપળે અમને ભાન રહેતું કે અમે એ ઘરનાં નથી, અમારો ત્યાં કોઈ હક નથી પહોંચતો, અમને દયાભાવથી ત્યાં રાખ્યાં છે. અને એથી અમને બહુ લાગી આવતું, અમે ઓશિયાળાં ઓશિયાળાં ઊછર્યાં છીએ.

કાકાનો દીકરો પ્રવીણ અમને ખોટી રીતે દબડાવતો, ક્યારેક મને ધોલધાપટ કરતો તોય હું ચૂપ રહેતો. કાકાએ સરખા ભાગે વહેંચીને વસ્તુ આપી હોય ને એ અમારી પાસેથી ઝૂંટવી લે તોય અમે કશું બોલતાં નહીં. કાકાને ત્રણ દીકરીઓ, ત્રણેમાંથી એકે રસોડામાં પેસે નહીં, ને કાકી કહે પણ નહીં. જ્યારે બહેન સવારસાંજ રસોડામાં જ હોય. કદી એને સરખેસરખી બહેનપણીઓ સાથે રમવા નથી મળ્યું. વારતહેવારેય ઘરની બહાર જવા નથી મળ્યું. કાકી અને એમની છોકરીઓ બહાર જાય તોય એને તો કાયમ ઘર સાચવવા ઘેર જ રહેવું પડતું.

તોય બહેને કદી ફરિયાદ નથી કરી, મોં નથી ચડાવ્યું, હું કોઈ વાર અકળાઉં તો એણે મને ઠંડો પાડ્યો છે, એ કહે, 'ભાઈ, બાપુજી તો નાની ઉંમરમાં મૃત્યુ પામ્યા, એમની માંદગી લાંબી ચાલેલી ત્યારે દવાદારૂનો ખર્ચો કાકાએ જ કર્યો હતો. બાપુજીના મૃત્યુના આઘાતમાં બા માંદી પડી ગયેલી ત્યારે બાને કોણે સાચવ્યાં હતાં? આ કાકીએ જ ને! મામા તેડવા આવ્યા હતા ત્યારે કાકીએ કહ્યું હતું. મારા જેઠ હોત તો ભાભી અહીં જ રહેત ને! તો જેઠ ભલેને નથી. અમે તો છીએ ને, તમે ભાભી કે છોકરાંઓની જરાય ચિંતા ન કરશો.

ભાઈ, આ જમાનામાં આવું કહેનાર કોણ છે? મરતી વખતે બાને કેટલી રાહત લાગી હશે. આપણી કાકીને કામ કરવું નથી ગમતું, તો શું થઈ ગયું. આ ઘરનું કામ કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણી બા માંદી, પથારીવશ હતી ને હું સાવ નાની હતી ત્યારે કોણ કામ કરતું હશે? આ કાકી જ ને!'

બહેન આટઆટલું કહે તોય મારા મગજમાં ઊતરતું નહીં. હું કહેતો, 'પણ કાકી આપણને કેવું વઢી નાખે છે. વાંક ન હોય તોય જોયા-જાણ્યા વગર ધમકાવી નાખે છે'.

ત્યારે બહેન કહેતી, 'વડીલ તો વઢેય ખરાં, આપણે મનમાં નહીં આણવાનું. અંદરથી તો એમને આપણા માટે લાગણી છે જ.' આમ, ભાઈના મનને બહેન વારી લેતી હતી.

ભાઈબહેનની જિંદગીની આવી વાતો સાંભળીને ભાવનાનું હૃદય આર્દ્ર બની જતું. એ પતિને કહેતી, 'તમે બેઉએ બાળપણનાં મોજ, મજા, મસ્તી, બેફિકરાપણું માણ્યાં જ નથી.' 'હા, સંજોગોએ અમારા બાળપણને રૂંધી નાખ્યું હતું, અમને થતું: સંસારમાં અમારું કોઈ નથી, અમે બેઉ ભાઈબહેન સાવ એકલાં અટૂલાં છીએ, અને આ ખ્યાલે અમને એકબીજાની ખૂબ નજીક આણ્યાં છે. ભાવના, આપણે મારી બહેનને ખૂબ સાચવવાની છે. મારી બહેન મારા માટે સર્વસ્વ છે.'

ભાવનાએ પતિની આ વાત કાયમ યાદ રાખી છે. બહેનને સાચવવા, ખુશ કરવા એણે કાયમ પ્રયત્ન કર્યો છે. એણે પોતાનાં માટે કપડાં નથી લીધાં પણ બહેન માટે લીધાં છે, ક્યારેક પૈસાની

પર હાથ નાની નણંદ હાય તેના માતાપે એન આપત નાડી ત અકબંધ ભાભીનન આપી ન્ની આમ નાયતા દીન અના જીવ કરવાતો – ન કેટી મો બન'તુ

જ્યાર ભાવના ભાભીનન આવી રીત પાતાની વસ્તુ આપતી ત્યાર ગ ભની પર નાની જ્યતા એ કૃતજ્ઞતાથી કહતી 'ભાવના, ત મારી આગડ નાની માની ભાભીનન નાની નાર હુ ડામ યાર નાણીશ' ત્યાર ભાવનાય ધન્યતા અનુભવતી એ મનોમન ગાતતી, તમારી ભાભન એ મારી બહેન નથી' એમન નાનવવા માટ પરમ નતય છે તા પછી આજ નાગરાડ એન પાછી જવાનુ કહ છે એમા માટુ નણાદેન પાછી જવાનુ'

નાગદાડ ભાઈબહનના હેત વિશે શુ જાણ' પચારદાર બાઈ નારી હતી, એ બહેનના શરીરની નેવા નશે, પણ ભાભીને જઈને બહનન છેક ભીતર સુધી નાહક વળ, આનદ થાય એ પ્રશાત શુ જાણે' એન મન આનદમા હોય તો શરીર જરા નાજુ થાય ને બહેન જરા નાજી થાય એનાથી વધાર આપાગ શુ જોઈએ? બનને નાગદોડ ગમે ત કહે, પણ બહન નાજીનમી થાય પછી હુ નુગન જઈશ

—અવતિકા ગુણવત

O

એવા વિરલા કોક !

"ના, દાદાજી, ત્રીન ત્રીન વર્ષો નુધી તો આપણે ડામન નાવવ્યા હવે એ ના ગણ્યાગાંઠ્યા દિવના માટ નાકાન નેવાનવ્યામા માકરી દવાના' એ તાં કાઢી મૂકવા જેવુ, અંવી નાવશી હરગિજ નહીં એમા વ્યાનો ધ્યાનદાની' નો એન્ક્યૂઝ, નો એન્ડયિરમાં બહાના, છટકબારીઓ શા માટે'" ભરવીનીમા થનજનતો યુવાન નહેજ ઉગ્રતાથી એન પૂરપૂરી મક્ક મતાથી દલીલ કરી રહ્યા હતા

"પણ કુમાર એના, કાલ ઊઠીન તાની વહુ ગાવશે"

"તો શુ' ખાનાબધુ વાન જ "

"ન તા'"

'તા હુ ીશ પાન કા ાના ઘર ગાલેન મીન ત્યાર નહીં જય મન, વાત પૂરી કિનિશ" ટેબલ પ ત હાથ પછાડી, ગુસ્સો યાનમાનને ગણાન ઊભા થઈ ગયો ગાડીને ટેબલ પ છવાયન તનાવનુ વાતાવરણ સર્જન હતના ઝાનગા ગાઈ ત્યા દાદાજી પારનાઈન પ્રપાત્રન જાઈ રહ્યાં પાત નિરાના નર ાત્રગન વા અર' ા કળ આવ્યા હતાં ાવીનમાં નદીના ભારતીા યુવાનના અંગ ગ માનમા ત્નતી પાન ાની નોતરી ત ા હતી'

હાય જ ન' ખાનગાની તો એન ાગણૂર્થીમાં જ મગની પ ચોતર વર્ષના ગાગડ, ઊના પૂન બ્રહ્મતેજથી ઓપતા, આ ઉમર પણ વત્થી ના ાચનાનતા અના ગા જનમ્યાર એ જમાનામા નિવાઈ પાતામા ઊતા હાળ પ હતા

આજથી ચાળી પચાસ વષ પહલાંની વાત છે કરાચીથી ત્રન દાણી ત્રાન નઈન નામની તપાનમા જનત્યાગની આતિનમા જયીભાઈ આવી ચડ્યા જ્યાર ાથ જ્ઞાતિ ભાઈન નામે નગાડ્યા ત્યારથી જન નાન આ જયીમાડા નાથનુ હતા વળનાગ પાતાનાથી વીન વષ મોટા આ જયીાન અને ન ી, બન અડના જીવ આ નોગવાતા ઝવાનો વિનામા અર ા જનકાયનુ ગાતુળિયુ ઘર તમામ જયીનામન જનમગાગના નાનકા યોન ા ખૂબ જ વહાલો એ તા કાકાનો બાજો મોટેથી નાકરીએ જતા ના જયીનાનન નિવૃત્તિ નમય પન્શન ન કરુ' વતનમા કાકા કાકી માટ માર જીવન ગુજરવા અને જનત્યાગનુ ગાતુળિયુ ઘર થાય ર્ષ જતા

કાકીના સ્વર્ગવાન થતા જનકાય એન તેમના પ્રમાણ પત્ની આ, બનને વતનમા દોડી જઈ માનન હૂફ આપી પાતાને ઘરે આવવાનુ હકારણ આમત્રણ પણ આપ્યુ નાર એકના

જોયેલું ને જાણેલું

માણસાઈનો દીવો

ચાર દસકા પહેલાં હું માણસાની રેફરલ હૉસ્પિટલમાં તબીબી અધિકારી હતો. એક દિવસ સવારના બાજુમાં આવેલ સેવા સંસ્થા અમરાપુર ગ્રામભારતીના એક કાર્યકર ભાઈ એક ગોરા દર્દીને લઈને મને બતાવવા માટે આવ્યા. આ ભાઈ જર્મન હતા. એમનું નામ સિગફિડ ઉલમાન (Siegfried Ullmannn) હતું. તેમને તાવ આવતો હતો, માથું દુઃખતું હતું તેમ જ આખા શરીરે કળતર થતી હતી. આ ભાઈને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ તરફથી તે વખતે પશ્ચિમ જર્મનીમાંથી એક સ્વયંસેવક તરીકે અમરાપુર ગ્રામભારતીમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ શ્રમયજ્ઞમાં જોડાયા હતા. રસ્તા તેમ જ મકાનો બાંધવામાં તેમણે મદદ કરવાની હતી. તેમની ઉંમર લગભગ ૨૫ વર્ષની હશે. તેમને સારવાર માટે હૉસ્પિટલના એક અલાયદા રૂમમાં દાખલ કર્યા. એમની દવા તો હૉસ્પિટલમાં હોય તે તેમ જ ન હોય તે બહારથી મેં લાવવાની ગોઠવણ કરેલી. મારી પાસેથી પણ આપતો. તેમનું ટિફિન અમરાપુરથી આવે એવું મને ઠીક ન લાગ્યું એટલે મેં આ જર્મન દર્દીની જમવાની વ્યવસ્થા મારા ક્વાર્ટર્સમાં જ કરી. હૉસ્પિટલમાં એમની સારવાર ચાલે તે પછી સવાર-સાંજ અમે બે સાથે બેસી મારે ત્યાં ભોજન લઈએ અને સવાર-સાંજ ચા-પાણી પણ કરીએ. ભારતની તેમ જ જર્મનીની ઘણી વાતો કરીએ. ટૂંકમાં દુનિયાની વાતો કરીએ. એમ કરતાં કરતાં અમે સારા મિત્રો બની ગયા. હૉસ્પિટલમાં સારું થતાં પાંચ દિવસે તેમને રજા આપી અને તેઓ ગ્રામભારતી ગયા.

જર્મની પરત ગયા પછી શ્રી સિગફિડભાઈનો મારા ઉપર આભાર માનતો પત્ર આવ્યો. ને પછી તો દિવાળી ઉપર તેમ જ નાતાલ ઉપર અમારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો. સમયાંતરે સરકારી નોકરીમાં બદલીઓના ચક્કરને લીધે ધીમે ધીમે અમારો પત્રવ્યવહાર ઓછો થતો ગયો. ૧૯૭૫માં હું પેટલાદની સરકારી હૉસ્પિટલમાં અધીક્ષક તરીકે સેવા આપતો હતો, તે વખતે તેમનો પત્ર આવ્યો, તે પછી પત્રવ્યવહાર લગભગ બંધ થઈ ગયો. હમણાં લગભગ દોઢેક મહિના પહેલાં એમનો પત્ર મને પેટલાદથી પાલનપુર અને ત્યાંથી રિડાઈરેક્ટ થઈ અમદાવાદ મળ્યો. પત્ર ઉપરથી લાગ્યું કે, તેઓ માણસામાંના અમારા સહભોજનના એ પાંચ દિવસો હજુ ભૂલ્યા નથી. અને પત્રમાં એમણે અમારા ઘરે બોલાવીને કરેલી આગતાસ્વાગતા તેમ જ મેં આપેલી દવાઓ અંગે ખૂબ ખૂબ આભાર માન્યો અને અમે સાથે વિતાવેલી પળોને ખૂબ જ યાદ કરી અને અમારી મહેમાનગતિને ફરી ફરીને યાદ કરી. પહેલેથી જ આ ભાઈ સેવાવૃત્તિવાળા હતા. અને એટલે જ જ્યાં જ્યાં પરદેશમાં આવા શ્રમયજ્ઞો માટે જાય ત્યારે એમનાં સંસ્મરણો લખીને એમનાં માતાજીને મોકલી આપતા હતા. હવે તો એ પણ નિવૃત્ત થઈ ગયા છે અને લગભગ ૭૦ વર્ષના હશે. તેમના પુત્રો માટે ભારતની તેમ જ બીજા દેશોની સ્મૃતિ અકબંધ રહે તે માટે તેમનાં સંસ્મરણોનું એક પુસ્તક છપાવવા માંગે છે. સાથે સાથે એમણે પત્રમાં લખ્યું કે, અમારી

મહેમાનગતિ તેમ જ દવાઓની સારવાર માટે કરેલી મદદથી તેઓ એટલા ગદ્‌ગદિત થઈ ગયા હતા કે તેમને લાગ્યું કે અમારું તેમના ઉપર એક મોટું 'ઋણ' છે જે તેઓ પરત કરવા માગે છે; અને એટલે અમારો લાગ્યું કે એમનો વિચાર અહીંની હૉસ્પિટલમાં ગરીબ દર્દીઓ માટે કાંઈક મદદ કરવાનો છે એમણે ભારપૂર્વક આ બાબતે લખ્યું છે

મેં વળતો જવાબ એમને આપ્યો કે, ૨૬મી જાન્યુઆરીના રોજ ગુજરાતમાં ભુજ-અંજાર-ભચાઉ-અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ ભૂકંપના લીધે મરણતોલ ફટકો અહીંના આર્થિક માળખાને પડ્યો છે ભૂકંપના લીધે હજારો લોકો તેમ જ પશુઓના મૃત્યુ થયા છે અને અગણિત મકાનો ધરાશાયી થયાં છે તેના માટે દુનિયાભર તેમ જ ભારતમાંથી મદદનો ધોધ વહી રહ્યો છે નુકસાન અકલ્પ્ય થયું છે જર્મનીથી પણ એક રાહત ટુકડીએ ભૂજમાં આવીને પ્રશંસનીય રાહતકાર્ય ઉપાડી લીધું નજીકના ગામડાં માટે લોકોને ચોખ્ખું પીવાનું પાણી મળી રહે તે સગવડ કરી આપી તંબુઓ પણ આપ્યા અને નાનુંમોટું રાહતકાર્ય કર્યું તો મેં શ્રી નિગફ્રિડને લખ્યું કે, તમે આવી જર્મનીમાં આવેલી સેવા સંસ્થા – એન્જીઓને મળીને મદદ કરો તે વધુ યોગ્ય ગણાશે અને તેઓ તે પ્રમાણે સમંત પણ થયા છે

એમનો પત્ર ખૂબ જ લાગણીસભર હતો મેં ફરી ફરીને ભીની આંખે વાંચ્યો મને થયું કે, જગતમાં માણસાઈ હજુ પાન જળવાઈ રહી છે, કારણ કે આ ભાઈ ૪૦ વર્ષ પછી પણ જૂના પ્રસંગને ભૂલ્યા નથી શું એમના પત્રમાં માનવતાની મહેક જણાઈ આવતી નથી? આવા માણસાઈના દીવડાને લીધે જ તો જગત ચાલી રહ્યું છે તેમ શું નથી લાગતું?

– ડૉ બી ટી ત્રિવેદી

આદરથી શિર નમી ગયું

૧૯૪૮ના દિવસો હતા સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયું શ્રી ઢેબરભાઈના મુખ્ય મંત્રીપદ હેઠળ પ્રજાકીય શાસન અમલમાં આવ્યું હતું મને જામનગરના રાજ્યની અગાઉ સ્કૉલરશિપ મળેલી એ દૃષ્ટિએ જામનગરની નજીકના ગામની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી કરવા જવું પડી શ્રીમતી વાલીબહેન ભટ્ટ શાળાના આચાર્યા તરીકે હતાં તેઓ મારી રાજકીય પ્રવૃત્તિથી જાણકાર હતા છતાંય નાના ભાઈની જેમ મને જાળવી રહ્યાં હતાં

હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે મારે બહારગામ જવાનું થતાં, રજા લેવા આજના સમય કડિયાવાડમાં તેઓ રહેતાં હતાં ત્યાં તેમને ઘેર ગયો તે વખતે તેમના પતિ કડિયાકામ કરી ઘરે આવ્યા ત્યારે મને ઊભા રહેવાનું કહી વાલીબહેન ગરમ પાણીનો લોટો ભરીને, નૅપ્કિન લઈને આવ્યાં તેમના પતિએ પગ ધોયા, પગ લૂછ્યા અને પછી તેમને જમવાની થાળી વાલીબહેને પીરસી પાસે બેઠાં પતિ જમી રહ્યા ત્યાં સુધી બેઠાં પછી મને બોલાવી પૂછ્યું કે, 'શું કામ હતું ' મેં રજા માગી તેમણે 'હા' કહી

સાથે સાથે આચાર્યા બહેને મને જણાવ્યું કે, 'ઘરે કોઈ ન આવવાનું સૂચન હું શા માટે કરું છું તે સમજાયું ને? ઘરે આવું ત્યારે માત્ર પતિ અને બાળકો – એ મારું સર્વસ્વ શાળા ભૂલી જવાની

ગ્રેજ્યુએટ થયેલા એ બહેન શાળાના આચાર્યા પણ ઘરે અર્ધશિક્ષિત કારીગર પતિને કેવા આદર અને પ્રેમથી સાચવે તે પ્રસંગ નજરે નામે જોતા મારું શિર આદરથી નમી ગયું આજે પણ એ બહેનને આદરની એ જ લાગણીથી સ્મૃતિપટ પર યાદ કરતો રહું છું

– રસિકલાલ દવે

આજે ? — સ્વપ્ન જ માત્ર !

"આ, લ્યો... તો...!"

સ્મિતસભર ચહેરે, મુઠ્ઠી ધરી, લઈ લેવાનું કહ્યું. એક બોર નીચે રડી ગયું. હથેળી ધરી તો, ચપટીક ચાગી બોર સાથે વીંછી હાથમાં સરકી પડ્યો! પ્રથમ તો રાડ જ પડાઈ ગઈ! ...ભયનું લખલખું પસાર થઈ ગયું. અને... એ વીંછી તો એણે તુરત ઉપાડી લીધો પણ પોતાના ગજવામાંથી આઠદસ વીંછી કાઢી ટેબલ પર ધરી દીધા!

નામ તો એનું રૂડો. મજૂરી કરે. હાસ્યનો ફુવારો! ચાર આંગળીવાળા બંને હસ્ત — જન્મથી જ! વીંછીઓને આંકડા ભિડાવી, ગૂંથાવી સળંગ પંક્તિબદ્ધ ગોઠવે. વીંછીઓનો જાણે ગુરુ!?

રામજી એકાવાળો — એક બળદની ગાડી, માલ સારવાનું કામ કરે... "ખડિયો-ખાંપણ ધરી ચાલું હું રામજી... ખડિયો-ખાંપણ ધરી ચાલું...!" આવાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનેક ભજનો — કંઠસ્થ, એ અભાણ લલકાર્યા કરે! ક્યારેક તો મહેફિલ મંડાય. એનો કંઠ મધુર, કામણગારો — કોઈ જ વાજિંત્રની જરૂર ન પડે!

મસ્તરામ, નિજાનંદ, ભજનના હસતા મુખડા જેવું જ એનું મુખડું, દેખાવે પણ અતિ રૂપાળો! એ વખતે અમે અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા. એક વાર આવીને કહે: "તમે અંગ્રેજી જાણો ને... 'રસભાઈ!' (તે મને રસભાઈ કહેતો!) લ્યો, કરી આપો આનું અંગ્રેજી!" — જીભથી કર્યો બળદને ચલાવવાનો ડચકારો!! અને... સૌ હસી પડ્યા.

એક મજૂર — રાખલો એનું નામ! ખરો તાકાતવાળો, એટલે આવું નામ પડ્યું હશે. ત્રીસ મણનું વજન, બંડલ એકસાથે ઉપાડી લે! ઘઉં, બાજરી, જુવારના જાડા, મોટા રોટલા ખાય ચારપાંચ! દેગડી છાસ, એક મટકી પાણી, નસકોરાં બોલાવતી ઊંઘ ખેંચી કાઢે — સાવ નિશ્ફિકર, આજની પણ ચિંતા કરે તે બીજા!

રઘુરામ બાવાજી — લાભુ મા'રાજની જુગલ જોડી. નવરાત્રિના નવ દી, દસમા દશેરા રમવાનું વ્રત! રઘુરામ વીર વિક્રમ, રાજાભોજ, રા'ખેંગાર જ્યારે લાભુ મા'રાજ મહિલા પાત્રમાં! આ જોડી એવી મીઠી હલકે ગાય કે આકાશને સાંભળવા નીચે ઊતરવું પડે!

એક વખત મુંબઈના મહેમાને દસ રૂપિયા પુરસ્કાર આપવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી — દસ ત્યારે બસ, મોટા મસ! ગામલોકોએ જણાવ્યું કે, નૃપના (રાજા) પાઠમાં તેઓ નહીં જ લે પરંતુ દિવસના તેમના નિવાસસ્થાને કદાચ સ્વીકારે, અત્યારે તો બોલાવાય જ નહીં!

ગામના છેવાડે જૂની બજારે ચકુબાપા ઠક્કરની નાનકડી હાટડી — એમનું રહેણાક પણ તે જ! ટૂંકી પોતડી, ઝબ્બો, ખુલ્લું શ્વેત મસ્તિષ્ક, એકલા જ રહે! સવારે દાળ-રોટલા રાંધી રાખે. બપોરના નાતજાતના ભેદભાવ વગર દસબાર જણાની આંતરડી ઠારે, પછી જ પોતે ભોજન લે! કોઈની ચીજ સ્વીકારે નહીં! રાત્રે રસોડું બંધ. એકલરામ ફાનસના અજવાળે વાંચતા હોય. કોઈ સાથે બોલવું નહીં, ન વ્યવહાર!

એક દિવસ બેઠાં બેઠાં જ હૃદય બંધ પડી ગયું. આખું ગામ સ્મશાનયાત્રામાં જોડાયું, ગામ તો ઠીક ઘોડાગાડી અને ગાડાવાળાનો પણ અગતો!

આ તો સ્મૃતિ-મંજૂષા, આજે...? સ્વપ્ન માત્ર!

— રસિકભાઈ ચંદારાણા

O

અર્થનો અનર્થ

યોગ્ય શબ્દોનો યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય ઉપયોગ નહીં કરવાથી કેવા ગોટાળા થાય છે એના સાચા બનેલા બેત્રણ દાખલા આપીશ. ગોધરાની એક

કૉલેજમાંથી બે પ્રાધ્યાપકો છૂટા થયા. એમના વિદાય સમારંભ ટાણે એક પ્રોફેસરસાહેબ બોલ્યા : 'ગોરસાહેબ તો વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટી જેવા વિશાળ વિદ્યાધામમાં જાય છે એ ખુશીની વાત છે, પણ પટેલસાહેબ સ્વધામમાં જાય છે.' વસ્તુતઃ પટેલસાહેબ એમના વતન આણંદમાં જતા હતા. સ્વધામ શબ્દના અનુચિત પ્રયોગથી સભામાં હસાહસ થઈ.

મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ એક વાર પાટણ ગયેલા. પાટણના એક દાનવીરે મહારાજાસાહેબને બિરદાવતાં કહ્યું : 'મરહૂમ મહારાજાસાહેબ પાટણમાં પધાર્યા છે એ આપણે માટે ધન્ય પ્રસંગ છે.' શેઠને 'મરહૂમ' એ પરમગુણવાચક વિશેષણ લાગ્યું હશે. અમદાવાદમાં કવિવર ન્હાનાલાલને સન્માનવા માટેની એક જાહેર સભામાં એક વક્તાએ કવિપત્ની માણેકબા માટે 'ગંગાસ્વરૂપ માણેકબા' શબ્દપ્રયોગ કરેલો, એમ સમજીને કે 'ગંગાસ્વરૂપ' એ ગુણવિશેષ ગંગા-સમોવડું પવિત્ર હશે! મારા પરમ સુહૃદ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ એક વિષયના અનેક 'ઇન્ટરવ્યૂ' સત્વરે પતાવીને અધિકારીને રિપોર્ટ આપી દીધો. પ્રસન્ન થયેલા અધિકારી ઉવાચ : 'જુઓ, આ ઢીઠ વિદ્વાને એમનો અહેવાલ કેટલી ઝડપથી આપી દીધો?' 'ઢીઠ' શબ્દથી એમને અભિપ્રેત હતું પીઢ-પ્રૌઢ-પાકટ (મેચ્યોર). પણ મોટે ભાગે ગુનેગારો માટે વપરાતો શબ્દ પીઢ સાક્ષર માટે વાપરી દીધો! મૃતકની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે વપરાતા સંવત્સરી શબ્દની પણ ઘણા અવદશા કરી નાખતા હોય છે. – આનંદપ્રદ પ્રસંગના સંદર્ભમાં પ્રયોજીને. એક ગુજરાતખ્યાત લેખક મારે ઘેર પધાર્યા. કલાકેક ગપ્પાં માર્યા બાદ છૂટા પડતાં કહે : 'અનામી! હવે આપણે ક્યારે મરીશું?' ચરોતરના કેટલાક લોકો 'ળ'ને બદલે એ 'ર' જ બોલે. એમને અભિપ્રેત હતું : આપણે ક્યારે મળીશું? પણ 'ળ'ને બદલે 'ર' બોલતાં 'When shall we die?' થાય. મળવાને બદલે અલવિદા!

– રણજિત પટેલ (અનામી)

('પ્રબુદ્ધજીવન'માંથી સાભાર)

(નોંધ : અર્થનો અનર્થ થાય ને એમાંથી અનાયાસે રમૂજ ઊભી થાય એવા ભાષાપ્રયોગના ટૂંકા લખાણો વાચકો પાસેથી આવકાર્ય છે. – તંત્રી)

ગાંધી : આ વખતે તમારી સેવાનો મારે ખપ છે. પણ તમે નવરા છો કે નહીં તેની મને ખબર નથી. કારણ તમે નિરંતર કોઈ ને કોઈ કામમાં ગૂંથાયેલા જ હો છો. પણ હમણાં આપણે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ આદર્યો છે, અને હું ઇચ્છું છું કે તમે જો ખાસ મુશ્કેલી વિના કામમાંથી ફારેગ થઈ શકો તેમ હો, તો પહેલા વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહી તરીકે તૈયાર થઈ જાવ.

વિનોબા : આપનું તેડું અને યમરાજનું તેડું મારે મન સરખાં છે, એ પાછું ઠેલવાનો પ્રશ્ન હોય જ નહીં. એટલે મારે હવે અહીંથી પાછા પવનાર જવાનીયે જરૂર નથી. અહીંથી જ સીધો એ કામ માટે જાઉં છું.

...ભાષાશુદ્ધિનો આગ્રહ શા માટે? એના જવાબમાં હાલ તુરત તો હું એક જ દાખલો આપીશ. ગુજરાતી અખબારોમાં તમે ઘણી વાર વાંચ્યું હશે: 'ટોળાંને ઝબ્બે કરતી પોલીસ'. હેડિંગ તરીકે પણ આ કઢંગું છે પણ હમણાં હું એની વાત નથી કરતો. 'ઝબ્બે' શબ્દ 'ઝબ્હ'નું અપભ્રષ્ટ રૂપ છે અને 'ઝબ્હ'નો અર્થ થાય છે 'કતલ કરવું' (slaughter). શું આપણા દેશોની (હું ભારત અને પાકિસ્તાન બંનેને આપણા દેશો લેખું છું) પોલીસ એટલી જાલિમ છે કે ટોળાંને કતલ કરી નાખે? આ અને આવા બીજા અનર્થકારી શબ્દોને ગોતી ગોતીને હાંકી કાઢવા જોઈએ કે નહીં?

મહેમાન તરીકે આવતા પરભાષી શબ્દને ગુજરાતીઓ જ નહીં, જગતની બધી ભાષાઓએ આવકાર્યા છે. અંગ્રેજી મહેમાનો પણ ભલે આપણી ભાષામાં આવતા રહે અને ઉપયોગી કામગીરીમાં જોતરાતા રહે. તેમના પ્રવેશ પર આપણે પ્રતિબંધ ન મૂકીએ તોપણ એનું નિયમન કરવું જરૂરી છે. જ્યાં ગુજરાતી શબ્દોથી પૂરો અર્થ સરતો હોય ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દો ન ખપે. આવી તકેદારી નહીં રાખીએ તો મહેમાનોનાં ધાડાં એકસામટાં ધસી આવશે અને ધામા નાખશે તો ઘરધણીને ઘરમાં ઊભા રહેવાની જગા નહીં મળે.... સાથે સાથે આર્યસંસ્કૃતિની જનેતા સંસ્કૃતની પુત્રીઓમાં સૌથી નમણી આપણી ગુજરાતી ભાષાને અતિશુદ્ધિનો સત્યાગ્રહ ગૂંગળાવી ન મારે એ માટે આપણે સાવચેત રહેવું જોઈએ.

- હયદરઅલી જિવાણી

('ઓપિનિયન' વેમ્બલી, યુ. કે.)

O

ચિત્ત તું શીદને ચિંતા કરે?

એક શહેર તરફ સવારના સમયે મૃત્યુદેવતા જતા હતા. એક માણસે એમને પૂછ્યું: 'આજે તમે શું કરવાના છો?' 'આજે હું એકસો વ્યક્તિઓનાં જીવ લેનાર છું.' મૃત્યુએ જવાબ આપ્યો. 'આ તો ભયંકર કહેવાય!' માણસે કહ્યું, 'એમ જ થવાનું' મૃત્યુએ કહ્યું: 'મારી એ જ કામગીરી છે'. પેલો માણસ ઝડપથી શહેર ભાગી ધસી ગયો અને મૃત્યુની આજના દહાડાની કામગીરી વિશે નગરજનોને ચેતવણી આપી.

સાંજ પડી. મૃત્યુને એ માણસ ફરીથી મળ્યો: 'તમે મને કહ્યું હતું કે એકસો વ્યક્તિઓને આ શહેરમાંથી આજે ઉઠાવી લેશો, પરંતુ એક હજારનાં મૃત્યુ આજે શાથી થયાં?' 'મારા શબ્દનું મેં પાલન કર્યું છે. મેં માત્ર એકસો વ્યક્તિઓના જીવ લીધા છે. બાકીના નવસો તો ચિંતાને કારણે ખલાસ થઈ ગયા', મૃત્યુએ જવાબ વાળ્યો.

નૅશનલ મેન્ટલ હેલ્થ કમિટીએ થોડાં વર્ષો પહેલાં એના અહેવાલમાં જે મુદ્દો નોંધ્યો હતો તે ઉપર્યુક્ત કથામાં રસપ્રદ રીતે કહેવાયો છે. અમેરિકાની હૉસ્પિટલમાં દાખલ થતા દર્દીઓનો અડધો ભાગ નિત્યના ચિંતાગ્રસ્તોનો હોય છે. આધાશીશી, સંધિવા, હૃદયરોગ, સાઈસ્ટિટીસ, કોલાઈટીસ, પીઠનો દુખાવો, હોજરીનાં ચાંદાં, ઉદાસી (ડિપ્રેશન), પાચનની અવ્યવસ્થા અને છેક મૃત્યુ સુધી પણ માનસિક ચિંતા દોરી જઈ શકે. ઊંઘ વિના વીતતી રાત્રિઓને કારણે દિવસે અનુભવાતા થાકને ઉપરની યાદીમાં ઉમેરો કરો તો જીવનની ગુણવત્તામાં ચિંતાને કારણે થતી ખાનાખરાબીની ઝલક મળશે. આપણે શ્રદ્ધા ગુમાવી રહ્યા છીએ. એની નિશાની પણ આપણા ચિંતાતુર રહેતા મનોવલણમાંથી મળે છે. ગઈકાલના શોકને વહેતો મૂકો, આવતી કાલની ધાસ્તી(ચિંતા)નો અસ્વીકાર કરો અને એના બદલામાં મેળવો આજની શાંતિ. ચિંતાનું પોટલું બાજુએ હડસેલી, તમારા મનને હળવું કરતાં શીખો.

(લેખક : અણજાણ)

તંત્રીની વાત

'અખંડ આનંદ' : આરંભથી આજ સુધી

'અખંડ આનંદ'ની ઓળખ

[૧૯૯૯-૨૦૦૦ની સાલનો શ્રેષ્ઠ માસિક તરીકેનો રૂપિયા પચીસ હજારનો એવૉર્ડ 'અખંડ આનંદ'ને તાજેતરમા મળ્યો એ નિમિત્તે નીચેની તંત્રીનોંધ તૈયાર કરી છે 'અખંડ આનંદ'ની સ્થાપનાથી શરૂ કરી આજ સુધીની તથ્યમૂલક માહિતી કોઈ અલગ લેખમા વાચવામા આવી નથી અહીં 'અખંડ આનંદ'વિષયક અલગ સૂત્રમા વાચકોને માહિતી આપી છે એમા પૂર્તિ કરવા જેવુ લાગે તો સુજ્ઞ જાણકારોને તંત્રીનો એ બાબતે સપર્ક કરવા આમત્રણ છે

'અખંડ આનંદ' નવેસરથી શરૂ થયે દસ વર્ષ પૂરા થયા તોપણ કોઈ કોઈ વાચકો એવા મળે છે જેઓ આજે પણ એમ માને છે કે 'અખંડ આનંદ' હવે પ્રગટ થતુ જ નથી! આ માહિતીલેખ 'અખંડ આનંદ'ની ઉજ્જ્વળ પરપરાવિષયક જાણકારી આપવા ઉપરાત એવા બિનમાહિતગાર વાચકોને 'અખંડ આનંદ' સાથેનો સપર્ક તાજો કરવામા મદદરૂપ થશે એવી આશા છે — તંત્રી]

'અખંડ આનંદ' માસિકનો સર્વપ્રથમ અક નવેમ્બર, ૧૯૪૭મા પ્રગટ થયો એના પ્રથમ તંત્રી હતા મોહનલાલ મહેતા, 'સોપાન' પ્રકાશક સસ્થા હતી સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થળ સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ મુદ્રક અને પ્રકાશક હતા ત્રિભુવનદાસ કહાનજી ઠક્કર

નવેમ્બર-૧૯૪૭થી ડિસેમ્બર-૧૯૫૬ સુધી 'અખંડ આનંદ'ના તંત્રીપદે સાહિત્યકાર 'સોપાન' રહ્યા તે સમયગાળા દરમિયાન 'અખંડ આનંદ'નુ ઘડતર અને ચણતર થયુ સસ્તુ સાહિત્યનો ઈ સ ૧૯૦૭મા અક્ષય તૃતીયા(૧૫મી મે)ના દિવસે જ ભિક્ષુ અખંડ આનંદે મુંબઈમા પ્રારભ કર્યો ભિક્ષુ અખંડાનંદનો સ્વર્ગવાસ જાન્યુઆરી-૧૯૪૨મા થયો સ્વામીજીએ જીવનકાળના છેલ્લા મહિનાઓમા સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ તરીકે રજિસ્ટર કરાવ્યુ હતુ જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી શ્રી મનુ સૂબેદારે ટ્રસ્ટીમડળના પ્રમુખ તરીકે 'અખંડ આનંદ'નો પ્રારભ કરાવ્યો ત્યારે એમણે પ્રકાશકનુ નિવેદન કર્યું હતુ (એ નિવેદન તથા શ્રી સોપાનની પ્રથમ તંત્રીનોંધ આ અકમા હવે પછી ક્રમાક એક તથા બે તરીકે પ્રકાશિત કરેલ છે)

શ્રી સૂબેદારે સસ્થાના સ્થાપક ભિક્ષુ અખંડાનંદના દૃષ્ટિબિંદુને સ્પષ્ટ કરતા લખ્યુ છે "સસ્તુ સાહિત્ય સસ્થાએ કદીયે 'ધર્મ'નો અર્થ 'સપ્રદાય' જેવો સકુચિત નથી કર્યો સર્વધર્મસમભાવની ભાવના ઉપરાત જે જીવનને ઊંચે લાવે તે બધુ ધાર્મિક (સાહિત્ય) ગણાય તેવો વ્યાપક અર્થ આ સસ્થાએ કર્યો છે" 'અખંડ આનંદ' આવા ધ્યેયને વરેલુ છે તંત્રીશ્રી સોપાન એમની તંત્રીનોંધમા લખે છે "વ્યાપક અર્થમા આ ધર્મનુ માસિક છે જીવનમા જે કાઈ શુભ છે તેનો વિકાસ થાય અને જે કાઈ અશુભ છે તેનો ક્ષય થાય એવી જે કાઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ ગણાય" આમ, આરભથી જ

'અખંડ આનંદ' જીવનને ઉન્નત કરતા વ્યાપક ધર્મભાવને વરેલું છે. અહીં ધર્મ એટલે 'મૂલ્યનિષ્ઠ કર્તવ્ય' એમ સમજાય છે. 'અખંડ આનંદ' વૈશ્વિક સ્વરૂપના, ચિરંતન તત્ત્વ ધરાવતા સશક્ત હિન્દુ ધર્મનો મહિમા જરૂર કરે છે. પરંતુ તે પરંપરાગત અર્થમાં 'ધાર્મિક' સામયિક નથી તે વાચકોના ધ્યાન ઉપર આવ્યું હશે. મેં પાણ ગયા મહિના(મે, ૨૦૦૧)ની તંત્રીનોંધમાં અને અગાઉની તંત્રીનોંધોમાં (જાન્યુ. ૧૯૯૯, સપ્ટે. ૧૯૯૯, જાન્યુ. ૨૦૦૦, ઑક્ટોબર ૨૦૦૦, ઈ.) આ વાતની છણાવટ કરીને 'અખંડ આનંદ'ના વિકસતા રહેતા સ્વરૂપ પ્રત્યે નિર્દેશ કર્યો છે.

જાન્યુઆરી-૧૯૫૭થી શ્રી ત્રિભુવનદાસ ઠક્કરે 'અ.આ.'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું. એમના સહાયકમંડળમાં તે સમયના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો જોડાયા હતા : શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી કરસનદાસ માણેક, શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર અને શ્રી પીતાંબર પટેલ. જાન્યુઆરી-૧૯૫૭થી માર્ચ-૧૯૫૮ના એકાદ વર્ષ સુધી ઉપર્યુક્ત વ્યવસ્થા અમલમાં રહી. એપ્રિલ-૧૯૫૮થી એકમાત્ર તંત્રી તરીકે ત્રિભુવનદાસ ઠક્કર રહ્યા. એપ્રિલ-૧૯૫૮થી ડિસેમ્બર-૧૯૮૬ સુધી ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા રહી. આ રીતે જોતાં જાન્યુઆરી-૧૯૫૭થી ડિસેમ્બર-૧૯૮૬ સુધી, પૂરાં ત્રીસ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન ત્રિભુવનદાસ ઠક્કરે તંત્રીપદ સંભાળ્યું. ભિક્ષુ અખંડાનંદ સાથે શ્રી ત્રિભુવનદાસ ઠક્કર નિકટના સંપર્કમાં હતા. ભિક્ષુ અખંડાનંદનું માર્ગદર્શન તેમને પ્રાપ્ત થયેલું. 'અખંડ આનંદ'ના મહત્તમ વિકાસમાં તંત્રીઓ તરીકે શ્રી સોપાન અને શ્રી ત્રિભુવનદાસે મૂલ્યવાન યોગદાન આપ્યું છે. ઓગણચાળીસ વર્ષોના એ સમયગાળાના ટ્રસ્ટીમંડળના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સૂબેદારે અને શ્રી એચ. એમ. પટેલે 'અખંડ આનંદ'ના વિકાસમાં કીમતી મદદ કરી હતી. (શ્રી એચ. એમ. પટેલે ૧૯૬૧થી ૧૯૯૩ સુધી ટ્રસ્ટીમંડળના પ્રમુખ તરીકે જવાબદારી સંભાળી હતી.)

જાન્યુઆરી-૧૯૮૭થી મે-૧૯૯૦ સુધી 'અખંડ આનંદ'ના તંત્રીપદની જવાબદારી શ્રી રમાગુલાલ માણેકલાલ ભટ્ટે સંભાળી હતી. જૂન-૧૯૯૦થી ફેબ્રુઆરી-૧૯૯૧ના આઠ મહિના સુધી 'અખંડ આનંદ'નું પ્રકાશન વિપરીત સંજોગને કારાગે, કાનૂની વિવાદને લીધે બંધ રહ્યું હતું. કેવા કપરા સંજોગોમાં 'અખંડ આનંદ'નું પ્રકાશન અટકી ગયું હતું તેનો ખ્યાલ સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી શ્રી આનંદભાઈ એન. અમીને તા. ૧૨-૭-૧૯૯૦ના રોજ 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને સંબોધેલા પત્ર દ્વારા મળે છે. એ પત્ર આ અંકમાં ક્રમાંક ત્રાણ તરીકે હવે પછી મુદ્રિત કર્યો છે. સસ્તું સાહિત્યના કર્મચારીઓ 'અખંડ આનંદ' એક અખબાર (ન્યૂસપેપર) છે અને તેથી કરીને 'અખબારો' (ન્યૂસપેપર) માટે નિમાયેલા વેજબોર્ડના એવૉર્ડ પ્રમાણે તેમને પગાર મળવા જોઈએ તેવી માગણી સાથે ચળવળ કર્યા કરતા હતા. 'અખંડ આનંદ' માસિકના પ્રકાશનને કારણે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને અખબારી સંસ્થા ગાણી સુપ્રીમ કોર્ટે અખબારોના કર્મચારીઓને અપાતા પગારો ચૂકવવાનો આદેશ સંસ્થાને આપ્યો. પરિણામે, 'અખંડ આનંદ' જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને સંસ્કારઘડતરની વ્યાપક વિદ્યાપીઠ સમાન માસિકને બંધ કરવાની સંસ્થાને ફરજ પડી, તેને લગતી વિગતો શ્રી આનંદભાઈ અમીનના એ પત્રમાંથી મેળવી શકાશે. નવેમ્બર-૧૯૪૭થી આરંભાયેલી 'અખંડ આનંદ'ની બેતાળીસ વર્ષોની યાત્રા જૂન-૧૯૯૦માં કાનૂની વિવાદને કારાગે અણધારી રીતે ખંડિત થઈ.

'અખંડ આનંદ' અનેક કુટુંબોના સ્વજન સમું બની રહ્યું હતું. આ પ્રિય સ્વજનની વિદાય વાચકોને ઘણી વસમી લાગી હતી. 'અખંડ આનંદ' કોઈક રીતે ચાલુ રહેવું જ જોઈએ એવી લાગણી અને માગણી ઠેર ઠેરથી આવવા લાગી. પરિણામે, ભિક્ષુ અખંડાનંદના નામ સાથે સંકળાયેલા એક અન્ય ટ્રસ્ટ હેઠળ માર્ચ ૧૯૯૧થી 'અખંડ આનંદ' નવેસરથી શરૂ થયું. એટલે કે બંધ થયેલા પ્રતિષ્ઠિત સામયિક 'અખંડ આનંદ'ને સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ને સોંપ્યું. 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના ટ્રસ્ટીઓ વતી શ્રી એચ. એમ. પટેલે તે વખતે (માર્ચ, ૧૯૯૧ના 'અખંડ આનંદ'ના અંકમાં) કરેલું નિવેદન આ અંકમાં ક્રમાંક ચાર તરીકે છાપ્યું છે. એ નિવેદનમાં સ્વ. પટેલસાહેબે 'અ.આ.'ના હેતુને સરળ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે. તે આજે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

સ્વ. પટેલસાહેબ એ નિવેદનમાં કહે છે કે 'અખંડ આનંદ' મર્યાદિત વર્ગના વિદ્વાનો માટેનું જ સંશોધન સામયિક કે બહોળા વર્ગના વાચકોને મનોરંજન જ પીરસ્યા કરતું (સાપ્તાહિક) અગર ઉપદેશવાણી જ ઉચ્ચાર્યા કરતું તે ધાર્મિક માસિક નથી. એટલે કે માત્ર વિદ્વાનો માટે અથવા મનોરંજન તરસ્યાઓ અર્થે અથવા માત્ર ધાર્મિક ઉપદેશને જ ઉદ્દેશનારાઓ માટેનું આ સામયિક નથી તો શું છે 'અખંડ આનંદ'? સર્વસાધારણ, સુશિક્ષિત ને સંસ્કારી નાગરિકો પારિવારિક વાચન આપતું એવું સામયિક જરૂર ઈચ્છે છે જેમાં માહિતી અને મનોરંજન ઉપરાંત મૂલ્યબોધ પણ હોય.

તડકી છાંયડીવાળી અડધી સદી વટાવી ચૂકેલું 'અખંડ આનંદ' માહિતી (જ્ઞાન), મનોરંજન અને મૂલ્યબોધના તાણાવાણા જેમાં ગૂંથાયેલા છે એવા સુદૃઢ પાયા ઉપર ઊભું છે અને ઉજ્જ્વળ ભાવિને તે તાકે છે. આ કે તે 'વાદ' કે સંપ્રદાય તરફ માત્ર, ભૂતકાળ કે માત્ર વર્તમાન પ્રતિ તે ઢળવા માગતું નથી. એ સર્વદિશીય સામયિક સમગ્રતાને ઝંખે છે. માહિતી અને મૂલ્યબોધની સાથે મનોરંજન જોડે મૈત્રી કેળવવા તે ઉત્સુક છે. શ્રી પટેલસાહેબે પોતાના નિવેદનમાં એક મહત્ત્વની અને સાથે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કલમ ઉમેરી છે. માહિતી (જ્ઞાન), મનોરંજન અને મૂલ્યબોધનો મંગલ ત્રિકોણ ધરાવતું 'અખંડ આનંદ' ''પલટાતી યુગ માગ મુજબની નવી (લેખન) સામગ્રી જોગવવાની કોશિશ'' જરૂર કરશે. અર્થાત્ સ્થળ કે સમય કે વિચારધારાના કોઈ એક બિન્દુએ ઊભા રહી, 'અખંડ આનંદ' સ્થગિત કે બધિયાર થઈ જવા ચાહતું નથી. તે ઊડે, ઊંચે અને આસમાન વિસ્તરવા ને વિકસવા માગે છે. નિર્મળ નીર સાથે વહેવાનું તેને ગમે છે.

માર્ચ ૧૯૯૧માં નવેસરથી શરૂ થયેલા 'અખંડ આનંદ'ના તંત્રી એચ. એમ. પટેલ હતા. એક જ મહિનામાં એપ્રિલ ૧૯૯૧થી સંપાદક તરીકે પ્રકાશ ન. શાહ જોડાયા. તંત્રી અને સંપાદકની આ વ્યવસ્થા ડિસેમ્બર ૧૯૯૩ સુધી અમલમાં રહી. ૩૦ નવેમ્બર, ૧૯૯૩ના રોજ શ્રી એચ. એમ. પટેલનું અવસાન થતાં જાન્યુઆરી-૧૯૯૪થી પ્રકાશ ન. શાહ તંત્રી તરીકે નિયુક્ત થયા, જે વ્યવસ્થા ડિસેમ્બર ૧૯૯૮ સુધી અમલી રહી. 'અખંડ આનંદ'ને નવો વળાંક આપવાના તંત્રી શ્રી પ્રકાશ શાહના યોગદાનની નોંધ લેવી ઘટે (વિશેષમાં જુઓ જાન્યુઆરી ૧૯૯૯ની મારી તંત્રીનોંધ).

જાન્યુઆરી ૧૯૯૯થી તંત્રીમંડળના અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા જોડાયા. એમની સાથેનું તંત્રીમંડળ આ પ્રમાણે રહ્યું. આનંદભાઈ અમીન, જિતેન્દ્ર દેસાઈ, હર્ષદકુમાર જી. શાહ, સેવંતીલાલ શાહ, પ્રકાશ ન. શાહ. સહસંપાદક – રતિલાલ બોરીસાગર, સંપાદન સહયોગ –

વિવેક દેસાઈ.

માર્ચ ૧૯૯૧માં નવેસરથી ગોઠવાયેલી વ્યવસ્થાને દસ વર્ષ પૂર્ણ થયાં છે. દેવહૂમા પક્ષીની માફક નવજન્મ પામેલા 'અખંડ આનંદ'ની કામગીરી વિશે વાચકોના પ્રોત્સાહક પ્રતિભાવ મળતા રહ્યા છે (દેવહૂમા વિશે એવી માન્યતા છે કે વિદાયટાણે એ પક્ષીના શરીરમાંથી જ અગ્નિ પ્રગટે છે અને પક્ષીની ભસ્મમાંથી જ નવું દેવહૂમા જન્મે છે). 'અખંડ આનંદ' એની મૂળગત ઓળખાણ-અસ્મિતા જાળવી રાખવાની કોશિશ કરતું રહ્યું છે અને હવે એક નવા મોડ ઉપર આવીને ઊભું છે, એટલું જ નહીં, નૂતન ઉન્મેષો પ્રગટ કરતું રહ્યું છે. છેલ્લાં અઢી વર્ષની તંત્રીમંડળની કામગીરીને બિરદાવતાં એક વાચકમિત્ર લખે છે: "'અખંડ આનંદ'ની (લેખ)સામગ્રી ઉત્તરોત્તર વધારે સારી થતી રહી છે. આ રીતે કોઈ સામયિકને નવું જીવન મળ્યું હોય એવું મારી જાણમાં નથી." ક્રિકેટની પ્રચલિત ભાષામાં કહીએ તો, 'ફૉલોઑન' થયેલું ખમતીધર 'અખંડ આનંદ', એની બીજી ઇનિંગમાં પરમની કૃપાથી વિજયની મુદ્રા ધારણ કરી આજે ટટ્ટાર ઊભું છે. એના આજીવન ગ્રાહકોની સંખ્યા વધતી રહી છે.

'અખંડ આનંદ'ના પાયામાં ભિક્ષુ અખંડાનંદની તપશ્ચર્યાનું સશક્ત અને પ્રાણવાન એવું બીજ રહેલું છે. ભૂતકાળના તંત્રીઓએ અને ટ્રસ્ટીમંડળના પ્રમુખોએ 'અખંડ આનંદ'ને નવપલ્લવિત રાખવાનો અથાગ પુરુષાર્થ કર્યો છે. ટ્રસ્ટીમંડળના વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી આનંદભાઈ અમીન, મુશ્કેલ આર્થિક પરિસ્થિતિ વચ્ચે 'અખંડ આનંદ' સ્થિર રહેતું થાય તેવી જવાબદારી અદા કરતા રહ્યા છે.

'અખંડ આનંદ'ની સૌથી કીમતી મૂડી તો અસંખ્ય વાચકોના પ્રેમ, આદર અને વિશ્વાસની રહી છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે વિશાળ વાચક પરિવારના પ્રેમ અને વિશ્વાસને પાત્ર ઠરીએ. 'અખંડ આનંદ'નો જય હો!

તંત્રીમંડળ વતી
– દિલાવરસિંહ જાડેજા
અધ્યક્ષ

સંપાદકીય પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
દિલાવરસિંહ જાડેજા
આજ્ઞાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર–૩૮૮ ૧૨૦
(જિ. આણંદ)

○

(૧)
પ્રકાશકનું નિવેદન

('અખંડ આનંદ'નો સર્વપ્રથમ અંક, નવેમ્બર, ૧૯૪૭)

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ગુજરાતના ઘરઘરમાં જાણીતું છે. આજના ગુજરાતને વાંચતું કરવામાં એનો હિસ્સો સૌથી મોટો છે. આજ સુધીમાં પાંચસો જેટલા નાનામોટા ગ્રંથોની લાખો નકલો એણે ગુજરાતને આપી છે. ગુજરાતમાં 'ગ્રંથમાળા'ની શરૂઆત એ સંસ્થા દ્વારા જ થઈ ગણાય.

'સસ્તું સાહિત્ય' મુખ્યત્વે ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રગટ કરનારી પ્રકાશન સંસ્થા છે. પરંતુ આ સંસ્થાએ કદીયે 'ધર્મ'નો અર્થ 'સંપ્રદાય' જેવો સંકુચિત નથી કર્યો. સર્વધર્મસમભાવની ભાવના ઉપરાંત જે જીવનને ઊંચે લાવે તે બધું ધાર્મિક ગણાય એવો વ્યાપક અર્થ આ સંસ્થાએ સ્વીકાર્યો છે. સંસ્થાના સ્થાપક ભિક્ષુ અખંડાનંદે પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો ઉપરાંત જગતભરના મહાપુરુષો ને સંતોનાં જીવનચરિત્રો, પ્રેરણાદાયી વાર્તાઓ, નિબંધો, આરોગ્ય અને વૈદકના ગ્રંથો

પ્રગટ કર્યાં છે સ્વામીજીના મૃત્યુ પછી પણ એ પ્રણાલિકા ચાલુ રહી છે ને કેટલેક અંશે તો એનો વિકાસ પણ થયો છે

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં આ સંસ્થાએ આધુનિક અને જમની સાક્ષરોમાં ગણના થાય એવા લેખકોનો સહકાર વિશેષ પ્રમાણમાં મેળવ્યો છે લોકોને શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક મનોરંજન, જ્ઞાન, માહિતી અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય એવાં પ્રકાશનોની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી જ રહી છે 'સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી'ની યોજના, એ દિશામાં ભરાયેલું એક મોટું પગલું છે આ શ્રેણી દ્વારા ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો સાદી ને સરળ ભાષામાં સુંદર રૂપરંગ સાથે ખૂબ સસ્તી કિંમતે પ્રસિદ્ધ થાય છે ગુજરાતી સાહિત્યકારો ને લોકસેવકોનો સહકાર ગ્રંથમાળાને પ્રાપ્ત થયો છે

બીજું મહત્ત્વનું પગલું 'આમ સાહિત્યશ્રેણી' દ્વારા ભરાયું છે આ શ્રેણીમાં ખિસ્સામાં રહી શકે તેવાં નાનાં પુસ્તકો ત્રણચાર આનાની કિંમતમાં આપવામાં આવે છે આ માળાને પણ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે અને સારી સફળતા મળી રહી છે

આજે એક ત્રીજું પગલું આ સંસ્થા ભરે છે ને તેનો ભાર શ્રી સોપાનને શિરે મૂકે છે માસિકની યોજના તો સ્વામીજીએ આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં પણ વિચારેલ તેમ એમના પત્રો ઉપરથી જાણવા મળે છે આ વિચાર ફરીફરીને એમને આવતા હતા આજે એમની ભાવના એમણે જ નીમેલા ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ થાય છે, તે અમારા માટે સદ્‌ભાગ્યની નિશાની છે અમને શ્રદ્ધા છે કે જે પથે આ સંસ્થા ચાલી રહી છે તે પથે આગળ ધપવામાં આ માસિક વિશેષ ઉપયોગી થશે માસિકના નામની પસંદગીમાં પણ સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ જાળવી રાખવાની વૃત્તિ અમે રાખી છે

એક રીતે જોઈએ તો આ માસિક 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'ને સ્થાને પ્રગટ થાય છે એ માળાના ગ્રાહકોને અમે વિનંતી કરી કે તેઓ હવે આ માસિકના ગ્રાહક બને તેનો ગ્રાહકો તરફથી બહુ ઉત્સાહજનક ઉત્તર અમને મળ્યો છે પરમાત્માને અમારી પ્રાર્થના કે જનતાએ અમારા ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસને અમે લાયક નીવડીએ એવી એ શક્તિ આપે આ માસિક દ્વારા સંસ્થાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિની જાણ પણ અમે વાચકોને કરી શકીશું

શ્રી સોપાને અમારા આગ્રહને વશ થઈ આ માસિકનું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું છે, તેની પાછળ એમની સાથેની અમારી મૈત્રી તો કારણભૂત છે જ, પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષમાં 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી'ના સંપાદનની સફળતા અને સંસ્થાના અન્ય કાર્યોમાં એમના તરફથી મળતો ઉપયોગી સહકાર પણ કારણરૂપ છે 'ધર્મ અને નીતિનું પ્રાધાન્ય રાખી લોકપ્રિય થાય એવું કરજો' એવી સામાન્ય સૂચના સાથે એમને આ કામ સર્વ જવાબદારી સાથે સોંપ્યું છે તેનું પરિણામ બહુ સારું આવ્યું છે અને મને ખાતરી છે કે ભવિષ્યમાં પણ સારું જ આવશે તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં ડૂબેલા છે, છતાં આ સંસ્થાને પોતાની માની જે સહકાર આપી રહ્યા છે, તે માટે ટ્રસ્ટીમંડળ વતી હું એમનો આભાર માનું છું હું એવો વિશ્વાસ રાખું છું, કે એમના હાથમાં આ માસિકનું તંત્ર સુરક્ષિત રહેશે ને આ સંસ્થા દ્વારા લોકહિતની પ્રવૃત્તિ નવાં નવાં ક્ષેત્રોમાં વધતી જ જશે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂબેદાર (પ્રમુખ)

○

(૨)
તંત્રીસ્થાનેથી

ચારેક વર્ષ પહેલાં પહેલી વાર શ્રી મનુ સૂબેદારને હું મળ્યો, ત્યારે તો મને કલ્પનાયે નહોતી કે તેઓ ધીમે ધીમે આ સંસ્થામાં મને ખેંચતા જશે.

...બીજી ને ત્રીજી મુલાકાતે તો પ્રકાશનોની યોજનાઓ તૈયાર થવા લાગી; પરંતુ હું પોતે બોજો ઉઠાવવાની સ્થિતિમાં નહોતો એટલે એ વાત અટકી ગઈ. એકાદ વર્ષ એમ ને એમ પસાર થઈ ગયું. એ દરમિયાન અમારો પરિચય એવો ગાઢ થતો ગયો કે સામાન્ય રીતે મારા કોઈ કામની તેઓ ના ન પાડી શકે ને તેમનો આગ્રહ હું ઠેલી ન શકું. તેઓ 'સસ્તું સાહિત્ય'ના કામના લોભે ખેંચાયા હતા અને હું એમની પાસેથી, મારી વર્તમાનપત્રોની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું કંઈક જાણી લેવાની ઈચ્છાથી ખેંચાયો હતો. આમાંથી એક દિવસ 'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી'ને આકાર મળ્યો ને એનું સંપાદનકાર્ય મારા શિરે આવ્યું, સમયના વીતવા સાથે સંબંધ દૃઢ થયો ને સંસ્થા સાથેનો સહકાર વધતો ગયો. શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના સહકારમાં 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ' લખવાનું પણ એમાંથી જ ઊભું થયું. આજે 'અખંડ આનંદ'નું તંત્રીપદ પણ એ રીતે જ હું સ્વીકારું છું.

બારેક વર્ષ પહેલાં લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં મેં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે કેટલીક ભાવનાઓ મનમાં હતી. આ ભાવનાને અમલી રૂપ આપવા શક્તિ અનુસાર પ્રયોગો પણ કર્યા. સફળતા-નિષ્ફળતાનો અનુભવ લેતાં લેતાં સંયોગવશાત્ કેટલુંક મારાથી થઈ જ ન શક્યું તે મનમાં ને મનમાં પડી રહ્યું હતું. પહેલેથી જ એમ લાગતું હતું કે સામાન્ય લખીવાંચી જાણતા લોકોને શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ને બળપ્રેરક વાચનસામગ્રી આપવી જોઈએ. યોજનાઓ પણ અનેક ઘડાઈ જતી; પરંતુ એ પાર પાડવાના સંયોગો નહોતા. 'સસ્તું સાહિત્ય' તરફ શ્રી મનુ સૂબેદાર મને ખેંચી શક્યા તેની પાછળ, મારી આ અધૂરી ઈચ્છા ને એનો અસંતોષ પણ કારણભૂત ગણાય.

'સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી' અને આ માસિક 'અખંડ આનંદ'ના હેતુઓ સરખા જ છે. વ્યાપક અર્થમાં આ ધર્મનું માસિક છે. જીવનમાં જે કંઈ શુભ છે તેનો વિકાસ થાય અને જે કંઈ અશુભ છે તેનો ક્ષય થાય એવી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે ધર્મપ્રવૃત્તિ જ ગણાય. આ ધર્મ એટલે અમુક સંપ્રદાય કે અમુક ક્રિયાકાંડ એમ નહીં જ.

નામ 'અખંડ આનંદ' શા માટે? માત્ર 'આનંદ' તરફ વિશેષ પક્ષપાત હતો; છતાં 'અખંડ આનંદ' રાખ્યું; કારણ કે આ સંસ્થાના સ્થાપકની સ્મૃતિ એમાં રહે છે. અને આનંદનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. જીવમાત્ર આનંદ માટે જ જીવે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પાપ-પુણ્યની દરેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કંઈક મેળવવાની અને અંતે એ દ્વારા સુખ પામવાની જ વૃત્તિ હોય છે, આનંદ એ જ માનવમાત્રનું અને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિનું જીવનધ્યેય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ આનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ દર્શાવવામાં આ માસિક સહેજ પણ ઉપયોગી થાય એ ભાવના નામની પાછળ રહી છે. આનંદની અને સુખની શોધમાં પડેલા સૌ કોઈ તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પરિવારના આનંદમાં શાશ્વત આનંદ ભૂલી જવાય છે. પ્રેયની પાછળ પડતાં શ્રેય મૂકી દેવાય છે જ; માટે 'અખંડ આનંદ'ને આદર્શ રૂપે ને કસોટી રૂપે રાખેલ છે. જે આનંદ અખંડ હોય તે જ સાચો આનંદ, તે જ શાશ્વત આનંદ. એ જેને પ્રાપ્ત થાય તેને દુઃખનો ને શોકનો ભય હોય જ નહીં.

સાહિત્ય અને કલા સાત્ત્વિક આનંદ

આપનારી પ્રવૃત્તિ છે સત્ય, શિવ અને સુદર એકબીજાના પૂરક તો છે જ, પણ વિશાળ અર્થમા વિચારીએ તો તે એક જ છે જે સત્ય હોય તે કલ્યાણકર હોય જ અને જે કલ્યાણકર તે જ સુદર

'અખડ આનદ' એ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનો પ્રયાસ કરશે

પહેલા જ અકે 'અખડ આનદ'ને સાહિત્યકારો, અભ્યાસીઓ ને લોકસેવકો તરફથી જે સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે હુ સૌનો ઋણી છુ હુ જાણુ છુ, આ સસ્થાની શુભ પ્રવૃત્તિ, સચાલકોના મીઠા સબધો અને મારા પ્રત્યેની અગત પ્રીતિ, એ ત્રણેયના સુયોગથી આ સહકાર મળી શક્યો છે મને આશા છે કે ઉત્તરોત્તર એમા વૃદ્ધિ થાય એવી યોગ્યતા અમે બતાવી આપીશુ

(સકલિત)

(નવેમ્બર, ૧૯૪૭) સોપાન

O

(૩)
સસ્થા સમાચાર

ટ્રસ્ટીનો પત્ર

'અખડ આનદ'ના પ્રકાશન સબધે ગ્રાહકોને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતો વિગતવાર પત્ર સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી શ્રી આનદભાઈ એન અમીને ગઈ તા ૧૨-૭-'૯૦ના રોજ નીચે મુજબ લખ્યો હતો

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

આપને 'અખડ આનદ'નો છેલ્લો અક (મે ૧૯૯૦) મળ્યો હશે તે અકમા જણાવ્યા પ્રમાણે ટ્રસ્ટીમડળને બીજો કોઈ વિકલ્પ રહેતો ન હોવાથી 'અખડ આનદ'નુ પ્રકાશન જૂન ૧૯૯૦થી સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ તરફથી બધ કરવામા આવ્યુ છે

"છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી સસ્તુ સાહિત્યના કર્મચારીઓ 'અખડ આનદ' એક અખબાર છે અને તેથી કરીને અખબારો માટે નિમાયેલા વેજ બોર્ડના એવૉર્ડ પ્રમાણે તેમને પગાર મળવો જોઈએ એવી માગણી સાથે ચળવળ કર્યા કરતા હતા તેમની ચળવળને કારણે 'અખડ આનદ'નુ પ્રકાશન નિયમિત થઈ શકતુ નહોતુ તેમ જ એની છપાઈ પણ વ્યવસ્થિત કરાવી શકાતી નહોતી પરિણામે 'અખડ આનદ'ને છેલ્લા દશ વર્ષોમા લગભગ ૪૦ લાખની નુકસાની ભોગવવાની આવી છે સુપ્રીમ કોર્ટ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ'ના પ્રકાશનને કારણે અખબારી સસ્થા ગણી હોવાથી કર્મચારીઓને ચૂકવવાનો બોજો પણ ટ્રસ્ટ વહી ન શકે એટલો મોટો આવ્યો છે 'અખડ આનદ'નુ પ્રકાશન બધ કરાતા વધારાના કર્મચારીઓને છૂટા કરવા માટે આપવુ પડતુ વળતર વગેરે રકમ જોતા ટ્રસ્ટ પર અસહ્ય બોજો આવી પડ્યો છે અને ટ્રસ્ટની આર્થિક પરિસ્થિતિ આ બોજો વહન કરી શકે તેમ નથી ટ્રસ્ટીમડળે ગભીરતાથી આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી 'અખડ આનદ'નુ પ્રકાશન બધ કરી વરસોવરસ જતી ખોટને કાબૂમા લેવાનુ અને સસ્તુ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ માત્ર પુસ્તક પ્રકાશન પૂરતી મર્યાદિત રાખવાનુ નક્કી કર્યુ છે

"ટ્રસ્ટીમડળે 'અખડ આનદ'નુ પ્રકાશન કેવી રીતે ચાલુ રહે તે દિશામા ગભીરતાપૂર્વક વિચારણા કરી છે અને 'અખડ આનદ'નુ હાલનુ ધોરણ બરાબર જળવાઈ રહે તે રીતે તેનુ પ્રકાશન કરી શકે તેવી સસ્થાને આ પ્રકાશનનુ કામ સોપવાની દિશામા પ્રયાસો ચાલુ છે

"આપ 'અખડ આનદ'ના ગ્રાહક અને શુભ ચિતક છો 'કન્સ્ટમર્સ ડિપૉઝિટ યોજના' હેઠળ સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે અમને આપનો સાથ-

સહકાર મળતો રહ્યો છે. જો 'અખંડ આનંદ'ના પ્રકાશનનું કામ અન્ય સંસ્થા સંભાળી લે તો આપ આ પ્રકાશનના સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેશો એવી ટ્રસ્ટીમંડળ આપની પાસે અપેક્ષા રાખે છે. ગુજરાતમાં આવાં પ્રકાશનો દુર્લભ થવાં લાગ્યાં છે અને તેને ટકાવવાં ખૂબ જ મહેનત અને ભોગ આપવાં પડે એવો સમય આવી રહ્યો છે. આ સંજોગોમાં ગુજરાતની અસ્મિતાને વાચા આપતા તથા ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિષયોને મહત્ત્વ આપી ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય પીરસતા આવા સામયિકને ચાલુ રાખવું જોઈએ એવી આપણી સૌની નૈતિક ફરજ છે એ બાબત આપ પણ સંમત થશો એમ અમે માનીએ છીએ.

'''અખંડ આનંદ'નું પ્રકાશન અન્ય સંસ્થા દ્વારા જેમ બને તેમ જલદીથી શરૂ કરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આપના સાથ-સહકાર-સહાય કીમતી નીવડશે.

''આ અંગે આપનાં સૂચનો અમને જરૂર જણાવી આભારી કરશો.''

('અખંડ આનંદ', માર્ચ, ૧૯૯૧)
આનંદ અમીન

○

પ્રેરક અને પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ

ટ્રસ્ટી શ્રી અમીનના આ પત્રના ઉત્તરમાં ખૂણે ખૂણેથી ને ઠેકઠેકાણેથી કદરબૂજપૂર્વક સાથ-સહકારની અને સહભાગિતાની ભાવના પ્રદર્શિત કરતા, આત્મીયતાભર્યા અસંખ્ય પત્રો મળ્યા હતા. તેમાંથી થોડા નીચે આપ્યા છે:

'અખંડ આનંદ' માસિકનું પ્રકાશન ચાલુ રહે તેમાં મારી અંતઃકરણપૂર્વકની સંમતિ, સાથ અને સહકાર છે.... ફરીથી વહેલી તકે શરૂ થાય તેમ કરશો.

(અમદાવાદ-૬) નટવરલાલ મણિલાલ શાહ

○

'અખંડ આનંદ' ચાલુ રહેવું જ જોઈએ અને જો તે ન રહે તો તેની જગ્યાએ જે કોઈ વિકલ્પ થઈ શકે તે રીતે ચાલુ થવું જોઈએ. આમાં મારાથી જે કાંઈ સાથ-સહકાર આપી શકાય તે આપ જણાવવાની કૃપા કરશો તો આપનો ઘણો મોટો આભાર થશે.

(અમદાવાદ-૯) કે. જે. શેઠના

○

'અખંડ આનંદ' એના નામને સંપૂર્ણ રીતે સાર્થક કરતું સામયિક છે. ('હતું' લખતો નથી)... લવાજમ બમણું કે ચારગણું કરવાથી પણ જો સામયિક ચાલુ રહી શકતું હોય તો કરવું, કારણ કે 'અખંડ આનંદ'નો વાચકવર્ગ કોઈ પણ કિંમતે 'અખંડ આનંદ' મેળવવા ઉત્સુક જ હશે... ગુજરાતી ભદ્રસમાજ એટલો નાનો નથી કે આવા પીઢ, પ્રગલ્ભ અને પુણ્યશ્લોક સામયિકને કાળની ગર્તામાં અલોપ થઈ જવા દે.

(મુંબઈ-૫૬) ગુણવંત બી. શાહ

○

'અખંડ આનંદે' નહીંવત્ લવાજમથી વર્ષો સુધી ગુજરાતી સમાજનું જે સંસ્કાર-સિંચન કર્યું છે તેનો યત્કિંચિત્ બદલો વાળવા તેના સંકટ સમયે તેના પડખે ઊભા રહેવાનો મોકો મળે તે અમારું સૌભાગ્ય છે.

સંસ્કાર-સંસ્કૃતિ-કલા અને સાહિત્યના ઉદ્‌બોધક 'કુમાર'નો પુનર્જન્મ થયો તો

સદાચાર સુકૃત અને અધ્યાત્મના ઉદ્‌બોધક 'અખડ આનદ'નો કેમ નહી? રાહ જોઈ રહ્યા છીએ

(આરા) માધુરી દેશમુખ

O

ગુજરાતી ભાષામા સ્વચ્છ સસ્કારી વાચન ઓછુ મળે છે તે ચાલુ રહે તો ઉત્તમ કહી શકાય યોજનામા એટલા માટે દાખલ થયેલ કે મારા કુટુબને સાત્ત્વિક વાચન મળી રહે ફરીથી લખીશ કે ટ્રસ્ટીમડળની ઇચ્છા સાથે હુ સમત છુ

(મુબઈ ૫૬) વ્રજલાલ જી બોલે

O

(૪)
નિવેદન

વાચનરસિક ને સસ્કારી ગુજરાતી પરિવારોના હાથમા 'અખડ આનદ' ફરીથી મૂકતા આનદ થાય છે

'અખડ આનદ' એના પહેલા જ અકથી, એટલે કે ખાસા બેતાળીસ વરસથી એના પ્રકાશન સાથે વિશાળ વાચકવર્ગને માટે પેઢી દર પેઢી એક સ્વજન સમુ બની રહ્યુ છે તેથી કાનૂની વિવાદને કારણે પ્રકાશન મુલતવી રાખવાની નોબત આવી ત્યારથી જ ઠેકઠેકાણેથી એવી લાગણી અને માગણી ઊઠતી રહી હતી કે કોઈક રીતે પણ 'અખડ આનદ' ચાલુ રહેવુ જોઈએ

પરિણામ, એક અલાયદા ટ્રસ્ટ તળે આ સાથે 'અખડ આનદ' આપની સેવામા ઉપસ્થિત થઈ રહ્યુ છે

ગુજરાતમા સામયિકોની ખોટ બેશક નથી પરતુ, મર્યાદિત વર્ગ માટેનુ સશોધન – સામયિક કે પછી બહોળા વર્ગ માટેનુ મનોરજનનુ સામયિક અગર સકરી ઉપદેશવાણીનુ સામયિક વગેરે હોય ત્યારે પણ સવિશેષણ સુશિક્ષિત ને સસ્કારી નાગરિક અનુ પારિવારિક વાચન જરૂર ઇચ્છતો હોય છે જેમા માહિતી અને મનોરજન ઉપરાત મૂલ્યબોધ પણ હોય

નહી છીછરી, નહીં ભારેખમ એવી એક પ્રસન્નગભીર મુદ્રા વીતેલા વર્ષોમા 'અખડ આનદ' ઊપસાવરી છે અમારા પ્રધાન ન પુરુષાર્થ 'અખડ આનદ'ની આ મુદ્રા જાળવવાના તો રહેશે જ સાથે સાથે, પલટાતી યુગમાગ મુજબની નવી સામગ્રી જોગવવાનીય કોશિશ અમે અવશ્ય કરીશુ

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે વિશાળ વાચક પરિવારના પ્રેમ અને વિશ્વાસના અમ પાત્ર ઠરીએ આ સદર્ભમા આપ સહુના સૂચનોને અમે આવકારીશુ તે ભાગ્યે જ ઉમેરવાનુ હોય

ભિક્ષુ અખડ આનદ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
એચ એમ પટેલ (પ્રમુખ)
(સકલિત)

O

'અખંડ આનદ' મેળવવા માટે

ભિક્ષુ અખડાનદની સ્મૃતિમા એક સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી માસિક સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે નવમ્બર ૧૯૪૭મા શરૂ કર્યું બેતાળીસ વર્ષો બાદ, આ પ્રતિષ્ઠિત માસિકનુ પ્રકાશન જૂન ૧૯૯૦થી ફ્રેબ્રુઆરી ૧૯૯૧ના આઠ મહિના સુધી કાનૂની વિવાદને કારણે બધ રહ્યુ દરમિયાનમા સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટને 'અખડ આનદ' માસિક સોપ્યુ અને તેનુ પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયુ એ જોતા માર્ચ ૨૦૦૧ના અક સાથે તે અગિયારમા વર્ષમા પ્રવેશી ચૂક્યુ છે

વિશેષ માહિતીરૂપે જણાવવાનુ કે

૨૧. શ્રી હસમુખલાલ આઈ. ટેલર નવસારી
૨૨. શ્રી શરદભાઈ રાણા અમદાવાદ
૨૩. શ્રી નૌન્તમભાઈ જગાભાઈ નાણાવટી અમદાવાદ
૨૪. શ્રીમતી પન્નાબહેન નૌન્તમભાઈ નાણાવટી અમદાવાદ
૨૫. શ્રી નરેશ એન. શાહ અમદાવાદ
૨૬. શ્રી આર. એમ. દેબતાવાળા અમદાવાદ
૨૭. ડૉ. આઈ. ટી. વસા વડોદરા
૨૮. શ્રી જયેશ વી. શાહ મુંબઈ
૨૯. શ્રી અમી મોદી મુંબઈ
૩૦. સ્વ. સૌ. કમળાબહેન રતિલાલ શાહ ચૅરિટેબલ ટ્રસ્ટ જયસિંગપુર જિ. કોલ્હાપુર
૩૧. શ્રી નીલકંઠ એચ. પટેલ બાકરોલ
૩૨. શ્રીમતી રાધિકા એસ. પટેલ અમદાવાદ
૩૩. શ્રી વિનુભાઈ જસભાઈ પટેલ ધર્મજ
૩૪. શ્રી ઓચ્છવલાલ સી. શાહ વડોદરા
૩૫. શ્રી પ્રકાશ ટી. શાહ મુંબઈ
૩૬. શ્રી જયંતકુમાર એચ. પંડ્યા બેંગલોર
૩૭. શ્રી વિક્રમ પી. ત્રિવેદી યુ.એસ.એ.
૩૮. શ્રી જે. એ. પંડ્યા બરોડા
૩૯. શ્રી શ્યામજી નરશી રાઠોડ મુંબઈ
૪૦. શ્રી નવનીતલાલ સી. પરીખ મુંબઈ
૪૧. શ્રી સી. પી. નાયક સુરત
૪૨. ડૉ. હર્ષદરાય ટી. વોરા ખાનપુર, અમદાવાદ
૪૩. શ્રી સવિતા એચ. શાહ મુંબઈ
૪૪. શ્રીમતી પરમીલા જે. ઠક્કર મુંબઈ
૪૫. શ્રીમતી ધુલતા ભ. ભટ્ટ સુરત
૪૬. ડૉ. વનીતા જયંતીલાલ શાહ મુંબઈ
૪૭. શ્રી સુમનલાલ એચ. શાહ મુંબઈ
૪૮. શ્રી ચંદ્રેશ જયંતીલાલ શાહ અમદાવાદ
૪૯. શ્રી ડાહ્યાભાઈ જે. શાહ મુંબઈ
૫૦. શ્રી નીતિનકુમાર એન. પટેલ વડોદરા
૫૧. શ્રી વિનયચંદ્ર સી. શાહ અમદાવાદ

મુંબઈ ઑફિસ તરફથી સ્વૈચ્છિક ભેટ
તા. ૧-૨-૨૦૦૧થી ૩૧-૩-૨૦૦૧

૧. શ્રીમતી સુજલ એન. શાહ મુંબઈ
૨. શ્રી ગૌરાંગ એન. પરીખ મુંબઈ
૩. શ્રી છોટાલાલ એન. શાહ મુંબઈ
૪. શ્રી ઈન્દ્રવદન આર. શાહ મુંબઈ
૫. શ્રી રાજુલ એ. લીનેશવાલા કોલ્હાપુર

લવાજમના દર

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં	રૂ. ૧૫૦
એર-મેલ પરદેશમાં	રૂ. ૧,૦૦૦
સીમેલ પરદેશમાં	રૂ. ૬૦૦
આજીવન ભારતમાં	રૂ. ૨,૦૦૦
આજીવન પરદેશમાં	રૂ. ૧૦,૦૦૦
છૂટક નકલની કિંમત	રૂ. ૧૫.૦૦

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
જૂનું વિધાનસભા ભવન, સે : ૧૭, ગાંધીનગર

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી નીચેની યોજનાઓ માટે નિયત સમયમર્યાદામાં પુસ્તકો/હસ્તપ્રતો આવેદનપત્રો મંગાવવામાં આવે છે.

(૧) શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને પારિતોષિક : તા. ૧-૧-૨૦૦૦થી તા. ૩૧-૧૨-૨૦૦૦ સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં ગુજરાતી ભાષાના જુદા જુદા સાહિત્ય સ્વરૂપોના મૌલિક પુસ્તકો અકાદમીના શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને પારિતોષિક આપવાની યોજનામાં મંગાવવામાં આવે છે. જેમાં બાળવિભાગમાં (૧) કાવ્ય (૨) વાર્તા (૩) ચરિત્રાદિ (૪) નાટકો અને **પ્રૌઢવિભાગમાં** (૧) નવલકથા (૨) ટૂંકી વાર્તા (૩) નાટક – એકાંકી નાટક (૪) હાસ્ય વ્યંગ કટાક્ષ (૫) નિબંધ અને પ્રવાસ (૬) કવિતા (૭) વિવેચન (૮) સંશોધન ભાષાવ્યાકરણ (૯) આત્મકથા રેખાચિત્ર પત્ર જીવનચરિત્ર સત્યકથા (સંયુક્ત) (૧૦) લોકસાહિત્ય (૧૧) અનુવાદ વિભાગનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રત્યેક પુસ્તકના ઉપર તે પાનું પ્રસ્તુત વિભાગમાંથી લાગુ પડતો કોઈ એક વિભાગ અવશ્ય દર્શાવવાનો રહેશે. આ યોજના અન્વયે રસ ધરાવતા લેખકો/પ્રકાશકોએ પોતાના પુસ્તકની એક નકલ તા. ૩૧-૮-૨૦૦૧ સુધીમાં અકાદમીને વિના મૂલ્યે મોકલી આપવી. આ માટે લેખકોએ/પ્રકાશકોએ કોઈ આવેદનપત્ર ભરવાનું નથી.

(૨) શિષ્ટમાન્ય કૃતિઓને પ્રકાશન સહાય : ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, ભાષા, સાહિત્ય તેમ જ સંશોધનને લગતા સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા ધરાવતા ગ્રંથો અને અભ્યાસલેખોના સંગ્રહોને રૂ. ૧૦,૦૦૦/- સુધીની પ્રકાશન સહાય આપવામાં આવે છે. આ માટે આવેદનપત્ર સાથે જરૂરી હસ્તપ્રતો રજૂ કરવાની રહે છે.

(૩) નવોદિત સાહિત્યકારોને પ્રકાશન સહાય : અગાઉ જેમની એક પણ સાહિત્યકૃતિ પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ નથી તેવા નવોદિત લેખકને સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં લખાયેલી મૌલિક કૃતિના પ્રથમ પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦/- સુધીની પ્રકાશન સહાય આપવામાં આવે છે. આ માટે પણ જરૂરી હસ્તપ્રત રજૂ કરવાની રહે છે. નવોદિત લેખકોનાં કાવ્ય અથવા વાર્તા, નિબંધ કે રેખાચિત્ર, ગદ્યરચના ઇત્યાદિ સાહિત્યના શિષ્ટ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં હોય તો તેનો ઉલ્લેખ હસ્તપ્રતમાં કરવો અનિવાર્ય છે.

(૪) મૌલિક બાળસાહિત્યને ઉત્તેજન : બાળસાહિત્યનું પ્રકાશન થતું રહે અને ગુજરાતનાં બાળકોને નવું સર્જન બાળસાહિત્ય સુલભ થાય તે હેતુથી આ વિષયના લેખકોને પ્રકાશન સહાયરૂપે અને બાળસાહિત્યને પ્રોત્સાહન માટે રૂ. ૫,૦૦૦/- સુધીની પ્રકાશન સહાય આપવામાં આવે છે. આ માટે જરૂરી હસ્તપ્રત આવેદનપત્ર સાથે રજૂ કરવાની રહે છે.

(૫) સાહિત્યકાર સહાય યોજના : સાહિત્યક્ષેત્રે ગુણવત્તાલક્ષી સેવા બજાવી હોય એવા ગુજરાતમાં વસતા વયોવૃદ્ધ અને મદદપાત્ર સાહિત્યકારોને અકાદમી દ્વારા પ્રતિમાસ રૂ. ૧,૦૦૦/- ની આર્થિક સહાય આપવાની યોજના માટે આવેદનપત્ર સાથે જરૂરી વિગતો રજૂ કરવાની રહે છે.

(૬) સાહિત્યિક પ્રવાસની યોજના : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીએ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યકારોને ગુજરાત સિવાયના ભારતના અન્ય કોઈ રાજ્યમાં પ્રવાસ કરવા માટે પ્રવાસ અનુદાન (ટ્રાવેલ ગ્રાન્ટ) આપવાની યોજના કરી છે. આ યોજનામાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા સાહિત્યકારોએ પોતાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિની સંપૂર્ણ વિગત સાથેના બાયોડેટા તેમ જ પોતે કયા રાજ્યમાં પ્રવાસ કરવા ઇચ્છે છે તેની વિગતો અકાદમીને મોકલી આપવી. વિગત મળ્યા બાદ તે સાહિત્યકારોને આવેદનપત્ર મોકલવામાં આવશે. આ પ્રવાસ અનુદાનની રકમ રૂ. ૭,૫૦૦/- છે અને પ્રતિવર્ષ વધારેમાં વધારે પાંચ સાહિત્યકારોને આનો લાભ આપવામાં આવશે.

સંબંધિત લેખકો/પ્રકાશકોએ ઉક્ત યોજના ક્રમાંક ૨થી ૫ના આવેદનપત્રો ટપાલથી કે રૂબરૂ અકાદમી કાર્યાલયના ઉપરના સરનામેથી મેળવીને તા. ૩૧-૮-૨૦૦૧ સુધીમાં હસ્તપ્રતની જરૂરી નકલો સાથે મોકલી આપવા. સુવાચ્ય હસ્તપ્રત વિનાના કે અધૂરી અને અસ્પષ્ટ વિગતોવાળા આવેદનપત્રો અસ્વીકાર્ય બનશે જેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા	કુમારપાળ દેસાઈ	ભોળાભાઈ પટેલ
મહામાત્ર	ઉપપ્રમુખ	પ્રમુખ

ભિક્ષુ અખંડાનંદની પ્રસાદીરૂપ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કેટલાંક પ્રકાશનો

૧. અવધૂત ગીતા	૨૦.૦૦	૩૧. વાલ્મીકિ રામાયણ ભાગ ૧-૨	૨૦૦.૦૦
૨. અષ્ટાવક્ર ગીતા	૧૦.૦૦	૩૨. વિષ્ણુપુરાણ	૭૦.૦૦
૩. આર્યભીષક	૧૫૦.૦૦	૩૩. વેદાન્તમાર્ગદર્શિની	૪૦.૦૦
૪. ઉપનિષદ્ નવનીત	૪૦.૦૦	૩૪. વિવેકાનંદ સાર	૨૮.૦૦
૫. કૈલાસપતિ હંસમહારાજ	૪૦.૦૦	૩૫. વનરાજ ચાવડો	૧૦.૦૦
૬. કબીરસાહેબ	૧૦.૦૦	૩૬. વરાહપુરાણ	૮૦.૦૦
૭. કવિ ગંગ કહે	૦૬.૦૦	૩૭. વીર દુર્ગાદાસ	૧૨.૦૦
૮. ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી	૯૦.૦૦	૩૮. વૈરાગ્યશતક	૧૦.૦૦
૯. ઘર ઘરનો વૈદ્ય	૨૦.૦૦	૩૯. શિવપુરાણ ભાગ ૧-૨	૨૦૦.૦૦
૧૦. ચંડીપાઠ	૩૦.૦૦	૪૦. શિવમહિમ્નસ્તોત્ર	૧૦.૦૦
૧૧. છાલોપાલો-મરીમસાલો	૮૦.૦૦	૪૧. શાકુન્તલેય ભારત	૬૦.૦૦
૧૨. તુલસી કૃત રામાયણ ભાગ ૧-૨	૨૨૦.૦૦	૪૨. સંતોની અનુભવવાણી	૪૦.૦૦
૧૩. તત્ત્વચિંતન	૫૦.૦૦	૪૩. સંતવાણી ભાગ ૧થી ૬ (પ્રત્યેકના રૂપિયા દસ)	૬૦.૦૦
૧૪. નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો	૧૦.૦૦		
૧૫. પ્રાર્થનાઓ	૧૦.૦૦	૪૪. હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી	૦૫.૦૦
૧૬. પદ્મપુરાણ ભાગ ૧-૨	૨૮૦.૦૦	૪૫. હનુમાનચાલીસા	૦૩.૦૦
૧૭. પ્રીતમદાસની વાણી	૬૦.૦૦	૪૬. હારીતસંહિતા	૮૦.૦૦
૧૮. ભગવતી દેવી ભાગવત	૧૫૦.૦૦	૪૭. હરડે	૧૦.૦૦
૧૯. ભાગવત ભાગ ૧-૨	૨૨૦.૦૦	૪૮. હરિવંશ	૨૦૦.૦૦
૨૦. ભાવપ્રકાશ ભાગ ૧-૨	૨૪૫.૦૦	૪૯. હરિનાં દ્વાર	૨૦.૦૦
૨૧. મહાભારત ભાગ ૧થી ૭	૧૨૫૦.૦૦	૫૦. આરોગ્યની બારમાસી	૨૫.૦૦
૨૨. ભાઈકાકાનાં સંસ્મરણો	૭૦.૦૦	૫૧. ઈસપની બાળવાર્તાઓ	૪૦.૦૦
૨૩. મનુસ્મૃતિ	૬૦.૦૦		
૨૪. મીરાંબાઈનાં ભજનો	૧૧.૦૦		
૨૫. મત્સ્યપુરાણ	૧૦૦.૦૦		
૨૬. યોગરત્નાકર ભાગ ૧-૨	૨૦૦.૦૦		
૨૭. રામનામ ભજનાવલી	૧૦.૦૦		
૨૮. લાખેણી વાતો	૧૦.૦૦		
૨૯. વિચારસાગર	૮૫.૦૦		
૩૦. વિષ્ણુસહસ્રનામ	૦૬.૦૦		

●

પ્રાપ્તિસ્થાન :

સસ્તું સાહિત્ય ભવન,
સ્વામી અખંડાનંદ માર્ગ,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

તથા

૧૪૮, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨

વૃક્ષ વાવવા અને ઉછેરવાનો સંકલ્પ કરીએ...

છેલ્લી અર્ધી સદી દરમિયાન જગતની જનસંખ્યામાં ચાર ગણો વધારો થયો છે અને કોલસો, પેટ્રોલિયમ પદાર્થો જેવા કે અશ્મીભૂત બળતણનો ઉપયોગ પણ ચાર ગણાથી અધિક વધ્યો છે. આથમી ગયેલી સદી અને સહસ્રાબ્દીના છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ દરમિયાન જગતના બાવીસ ટકા જંગલો નાશ પામ્યા અને ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં લાકડાની અછત સર્જાઈ છે અને તેના ભાવ વધ્યા છે. આ કડવી વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે તા. ૨૨મી એપ્રિલનો દિવસ વિશ્વભરમાં પૃથ્વીદિન તરીકે ઊજવાય છે.

પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિમાં તાત્પર્યપૂર્ણ અભ્યાસ અને ક્ષતિપૂર્તિની વ્યૂહરચનાઓના સૂચન માટે ગુજરાત સરકાર દ્વારા રચિત ગુજરાત ઇકોલોજી કમિશન-જીઈસીના જણાવ્યા પ્રમાણે અમેરિકાના સેનેટર શ્રી ગેલોર્ડ નેલ્સનની પહેલથી ૧૯૭૦માં પ્રથમ પૃથ્વી દિવસની ઉજવણી થઈ હતી. તા. ૨૨મી એપ્રિલ, ૧૯૭૦ના રોજ પ્રથમ પર્યાવરણ દિવસે વીસ લાખ અમેરિકન નાગરિકોએ પર્યાવરણ સંવર્ધનની જાગૃતિ કેળવવા શહેરો ગામડાઓમાં રેલીઓ યોજીને કુદરતને બચાવવાની ચેતના જગાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેના પગલે હવે આ દિવસની પર્યાવરણ સુરક્ષા મિત્ર કાર્યરત સંસ્થાઓ, એજન્સીઓ અને એનજીઓ વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રકૃતિવાદી કાર્યક્રમો દ્વારા સંગીન ઉજવણી કરે છે.

વર્તમાન પૃથ્વી દિવસ નવીન સહસ્રાબ્દીનો અને ઇન્ટરનેટ જમાનાનો પ્રથમ પૃથ્વીદિન છે. પ્રકૃતિવિદ અને ઇકોલોજીના મહામંત્રી ડૉ. ગુણવંત ઓઝા જણાવે છે કે, પૃથ્વી પર પ્રદૂષણ અને દબાણનો ખતરો વધી રહ્યો છે અને તેનું હરિત સૌંદર્ય ઘવાતું જાય છે. વાતાવરણમાં ભળતા નકામા વાયુઓ, હવામાનમાં ફેરફાર, ઓઝોન પડમાં ગાબડું, ખેતીની જમીનોનો અતિઉપયોગ, માનવજીવનની ધરી જેવા જૈવિક વૈવિધ્યમાં ભારે ઘટાડો, અણુશક્તિનો વિનાશક ઉપયોગ ઇત્યાદિને લીધે ધરતીનું ધૈર્ય ખોરવાયું છે. કાર્બન ડાયોક્સાઇડનું પ્રમાણ વધવાથી વનસ્પતિ અને પશુઓની પ્રજાતિઓના અસ્તિત્વ માથે વિલુપ્તિની તલવાર લટકી રહી છે. ઔદ્યોગિક પ્રગતિની આડઅસરથી વધેલા અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોને કારણે ચામડીના કેન્સરનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે.

ગુજરાત ઇકોલોજી કમિશનના ઘણા અભ્યાસોમાં જણાયું છે કે પૃથ્વીના કવચનું પડ આજે સુરક્ષિત નથી. એટલે વૃક્ષવિહોણી ધરતી સદાય વારંવાર પૂર, વિનાશક વાવાઝોડા, વર્ષાના રિસામણા, દુષ્કાળનો ભોગ બને છે. આ હાલાકીમાં છેલ્લે ધરતીકંપોથી વધારો થયો છે. પર્યાવરણના ઘટકોના અવિચારી અને અમર્યાદિત ઉપયોગથી માણસે પોતાના પગ પર કુહાડો માર્યો છે અને તેની વિપરીત અસર જેવી આપદા આવનારા ઘણા વર્ષો સુધી ભાવિ પેઢીએ ભોગવવી પડશે. કુદરતની બાબતમાં માનવજાત માટે 'હાથના કર્યાં હૈયે વાગ્યા'ની કહેવત સાચી ઠરી છે.

ઇકોલોજીની યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દરિયાની સપાટીમાં વધારો થતા બાંગ્લાદેશના ચોખાના ખેતરો ઉપરાંત લંડન, શાંઘાઈ, વૉશિંગ્ટન જેવા શહેરો સામે જોખમ તોળાઈ રહ્યું છે. દાખલા શોધવા દૂર જવાની જરૂર નથી. ખંભાતના અખાતની ભરતી હદ વળોટીને મીઠી મહીસાગરને ખારી કરી શકે છે. રણ વધી રહ્યું છે. જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટી રહી છે, વરસાદ અનિયમિત બનતો જાય છે, અને કુદરતી જળસ્રોતો ખૂટી રહ્યા છે. નદી પટ્ટી પર્યાવરણના અભૂતપૂર્વ ખૂંખવાડાનો સામનો કરી રહી છે. વિષમ સંજોગોમાં ઊજવાતો પૃથ્વી દિવસ ભાવિ વિકટ દિવસોના સચોટ એંધાણ આપે છે ત્યારે વિશ્વભરમાં પૃથ્વીદિને પર્યાવરણ જાળવણી માટે શક્ય તેટલું કરવાનો, શક્ય હોય તેવી પ્રત્યેક જગ્યાએ વૃક્ષ વાવવાનો, હયાત વૃક્ષોને સાચવવા અને ઉછેરવાનો અને પશુઓ, પક્ષીઓ અને પ્રાણીઓના આ ધરતી પરના અધિકારને સ્વીકારવાનો હાર્દિક સંકલ્પ કર્યા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ માનવજાત પાસે છે ખરો?

ચરોતર નાગરિક સહકારી બેંક લિ. (શિડ્યૂલ્ડ બેંક)

હેડ ઑફિસ, ચીમન સાથી ભવન,
સુભાષ રોડ, આણંદ

ફોન નંબર : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૧થી ૫૮૮૧૫
ફેક્સ : (૦૨૬૯૨) ૫૮૮૧૬
શાખાઓ : વાસદ, ખંભોળજ, બોરસદ, ચકલાસી, મહિલા શાખા, આણંદ, નડિયાદ, વિદ્યાનગર,
અમદાવાદ : નવરંગપુરા, માણેકચોક, લાટીબજાર, વાસણા

આંકડાકીય માહિતી

શેર ભંડોળ	: રૂા. ૮,૫૬,૯૧,૧૦૦	ધિરાણ	: રૂા. ૩,૭૨,૧૮,૬૬,૭૮૭
રિઝર્વ ફંડ	: રૂા. ૩૩,૨૩,૫૨,૩૩૦	કાર્યકારી ભંડોળ	: રૂા. ૬,૧૭,૭૯,૪૬,૪૪૨
થાપણો	: રૂા.૫,૧૧,૯૨,૭૮,૦૭૩	નફો	: રૂા ૮,૫૧,૬૩,૫૬૧ (૩૧-૩-૨૦૦૦)

○ તમામ શાખાઓ સહિત સંપૂર્ણ કૉમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ બેંક
○ સિંગલ વિન્ડો સર્વિસ
○ ટેલી બેંકિંગ સિસ્ટમ
○ એન.આર.આઈ. તથા ટ્રસ્ટની થાપણો સ્વીકારવાની મંજૂરી

ચરોતર બેંક આપની બેંક

ધનશ્યામભાઈ એન. પટેલ	ચીમનભાઈ એમ. સાથી	શાબીરશા આર. દીવાન	સુરેશભાઈ આર. દલવાડી
ચેરમેન	મેને. ડિરેક્ટર	વા. ચેરમેન	ચીફ મેનેજર

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ –૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ. ૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ. ૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ. ૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ. ૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ. ૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ. ૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઑફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પૉઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨½ સે.મિ. x ૧૯½ સે.મિ.નો હોય છે.

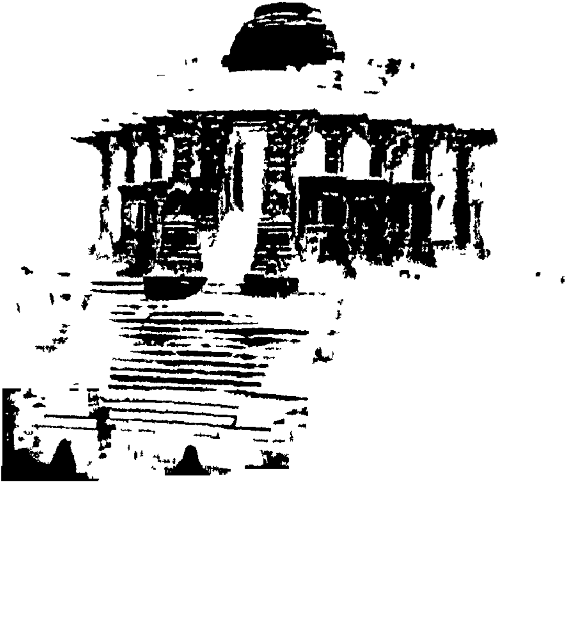

સૂર્ય મંદિર, મોઢેરા તસવીર : વિવેક દેસાઈ

AKHANDANAND

Registered No. GAMC 937

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪